ISSN 2181-7138

МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2025

3/3-сан

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанындағы Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының 25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды

Қарақалпақстан Баспа сөз ҳәм хабар агентлиги тәрепинен 2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды. №01-044-санлы гуўалық берилген.

Нөкис

3/3-сан *2025*

май - июнь

Қарақалпақстан Республикасы мектепке шекемги ҳәм мектеп билимлендириўи министрлиги, Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты Қарақалпақстан филиалы

Редактор:

А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ
Сапардурды АБАЕВ
Адхамжон АБДУРАШИТОВ
Хайрулла АЛЯМИНОВ
Мавлюда АЧИЛОВА
Азизжан АБДАЗИМОВ
Шухрат АБДУЛЛАЕВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ
Злийха ОРАЗЫМБЕТОВА
Мансурбек ОНГАРОВ
Алишер АЛЛАМУРАТОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ
Марифжон АХМЕДОВ
Гулзабира БАБАШЕВА
Умида БАҲАДИРОВА
Фархад БАБАШЕВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА
Гулбахар БЕКИМБЕТОВА
Комил ГУЛЯМОВ
Маманазар ДЖУМАЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ
Дилдора ДАВРОНОВА
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ (Шимкент, Қазақстан)
Масуда ЗАЙНИТДИНОВА
Алишер ЖУМАНОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА
Айсулу ЖАНАБЕРГЕНОВА
Холбой ИБРАГИМОВ
Шохида ИСТАМОВА
ВОХИД КАРАЕВ
Алима КЕНЖЕБАЕВА (Тараз,Қазақстан)
Сарсенбай КАЗАХБАЕВ
Мохира КУВВАТОВА
Комилжон КАРИМОВ
Джавдод ПЎЛАТОВ
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ (Шимкент, Қазақстан)
Меруерт ПАЗЫЛОВА
Барлыкбай ПРЕНОВ
Пердебай НАЖИМОВ
Асқарбай НИЯЗОВ
Сабит НУРЖАНОВ
Захия НАРИМБЕТОВА
Хушбоқ НОРБЎТАЕВ
Ойниса МУСУРМОНОВА
Уролбой МИРСАНОВ
Сафо МАТЧОН
Шукурилло МАРДОНОВ
Абдулхамид МИРЗАЕВ
Шахло МИРЗАЕВА
Дармонжон МАХМУДОВА
АбдимуратЕСЕМУРАТОВ
Даулетназар СЕЙИТКАСЫМОВ
Қалыбай ПРИМБЕТОВ
Раъно ОРИПОВА
Бахтиёр РАХИМОВ
Норим РАХМАНОВ
Муқаддас РАХМАНОВА
Светлана СМИРНОВА (Москва, Россия)
Тажибай САПАРБАЕВ
Мухаббат САЛАЕВА
Гўзал СОДИҚОВА
Улбосын СЕЙТЖАНОВА
Амина ТЕМИРБЕКОВА
Нурзода ТОШЕВА
Куанишбек ТУРЕКЕЕВ
Тажибай УТЕБАЕВ
Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ
Амангелди КАМАЛОВ
Тажикал КУДАЙБЕРГЕНОВА
Ойбахор ШАМИЕВА
Ризамат ШОДИЕВ
Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Тармиза ХУРВАЛИЕВА
Умид ХОДЖАМҚУЛОВ
Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
Гулрухсор ЭРГАШЕВА
Гавхар ЭШЧАНОВА
Қонысбай ЮСУПОВ
Гулара ЮСУПОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

Yusupova A.K. 8-9-ózbek klaslarinda qaraqalpaq tili hám ádebiyatín oqítíwda kórsetpeli qurallardan paydalanıw ... 9
Nurbayeva M.T. Alisher Navoiy asarlarini intellekt xarita yordamida o‘rganish (“Xamsa” asari misolida) ... 15
Boliqulova M. A., Pardayeva I.M. Tog’ay Murod ijodida davr va inson muammosi ... 24
Kurbaniyazova M.R. Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi gastronomik metaforalarning lingvomadaniy xususiyatlari (XXI asr badiiy matnlari tahlili asosida) ... 30
Bozorova G.R. Maktab adabiy ta’limida dramatik asarlarni o‘qitishning mavjud holati tahlili ... 35
Shofqorov A.M. Badiiy asar tili va individual uslub ... 44
Temirbekova A.O. Tarjima nazariyasida psixolingvistik yondashuvlar va neyrolingvistik dasturlashning ilmiy-asosiy omillari ... 50
Embergenova M.A. So‘zlarni turkumlarga ajratish mezonlari ... 57
Abduhakimova M.K. Turli tillardagi bir xil semantik mazmunga ega ismlar ... 63
Botirova V. Son komponentli frazeologik birliklarning pragmatik tahlili ... 68
Алтмишева Ё.М. К вопросу об адекватности перевода теонимов «Аллах, Тенгри, Бог» на русский язык в «Бабурнаме» ... 72
Шабидинова З.И. Профессиональная лексическая компетенция: сущность, структура и подходы к формированию (на примере немецкого языка для студентов направления туризм) ... 77
Канлыбаева Э. М. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку ... 82
Khamidov B. Contribution of modeling and imitation to language development ... 89
Uralov M. D. Language Learning in Hospital Classrooms: Enhancing Communicative Competence through Hybrid Methods ... 95

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Pazilov A.K. Etnopedagogikaliq qadriyatlarimizdaǵi amanat máselesinen jaslardi ádep-ikramliliqqa tarbiyalaw islerinde paydalaniw ... 99
Kurmanov A.P. Bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarini tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlash: nazariy-amaliy jihat ... 105
Nuriddinova O‘.V. Nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishda innovatsion metodlardan foydalanish ... 110
Bekimbetova G.R. Talabalarning ko‘ngilli ijtimoiy-metodik harakatlari asosida inklyuziv va uy ta’limi samaradorligini oshirish texnologiyalari ... 117
Dauletnazarova A.K. Talabalarining diskursiv kompetentsiyasini rivojlantirish metodologiyasi ... 121
Vakilova N.Z. Multimediya vositalaridan foydalanib dars sifatini oshirishning afzalliklari ... 126
Arziyeva S.I. Talabalarda analitik mushohada qilish qobiliyatlarini rivojlantirishda pedagogik diagnostikaning ahamiyati ... 131
Arziyeva S.I. Talabalarda analitik mushohada qilish qobiliyatlarini rivojlantirish modeli ... 136
Ravshanova R. M. Raqamlashtirish bo'yicha zamonaviy texnologiyalarni yashil iqtisoddagi o'rni ... 140

Ravshanova R. M. Yashil texnologiyalar va innovatsiyalarni qo'llab quvvatlashdagi o'rni 144
Shofqorov A.M. Grammatik kompetensiya tushunchasi va uning til o'rgatishdagi o'rni 149
Xolmo`minova R. O'quvchilarni kasbga yo'naltirishning pedagogik jihatlari 156
Fayzullayeva S. D. Pedagogik oliy ta'limda talabalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishda milliy meroslardan foydalanish 160
Ochilova Z.Sh. Majburiy fanlarni o'qitishda raqamli ta'lim texnologiyasidan foydalanishning hozirgi holati 166
Xusnidinova N.A. Auditoriya mashg'ulotlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish yo'llari 174
O'rishov Sh.M. Bo'lajak pedagogik kadrlarning kasbiy pedagogik tayyorgarligi muammosi va uning ilmiy-pedagogik tahlili 179
Pulatov Dj.A. OTM ma'naviy - ma'rifiy ishlar tizimini rivojlantirish strategiyasi, variativlash texnologiyasi va shartlari 190
Bozorov A. A. Pedagoglarning ruhiy holati kasbiy rivojlanish darajasiga ta'sirinio'rganish 197
Boltayeva M.O. Shaxs shakllanishida "Tarbiya" fanini o'qitishning o'ziga xos xususiyatlari 204
Саидова Ю. Талабалар маънавиятини ривожлантиришнинг йўналишлари 209
Islomova Sh.M. Ta'lim - kommunikativ madaniyatni samarali rivojlantirish omili sifatida 219
Radjapov R.S. Maktab o'quvchilarida xalqaro baholash dastur talablari asosida hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishning nazariy asoslari 225
Davletova A. Yoshi kattalarni qo'shimcha kasbga tayyorlashning pedagogik-psixologik yonalishlari 230
Kurbaniyazova Z.K. Boshlang'ich ta'lim tizimini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari 235
Qodirova M.A. Kimyo fanini o'qitishda sabab-oqibat dialektik munosabatlarini o'rnatish ko'nikmalarini shakllantirish mezoni 241
Xotamova A.O. Kredit-modul tizimi sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning mashg'ulotlarni loyihalashga oid kompetentligini rivojlantirishdagi muammolar 249
To'xtayeva R.R. Web dasturlashni o'qitishda projekt asosida ta'lim berishning samaradorligi 254
Жолдасбаева А.М. Формирование навыков толерантности среди студентов-педагогических специальностей через систему обучения 260
Шерниязова Г.А. Формирование профессиональной речевой компетенции студентов-юристов: принципы и подходы 264
Ходжаев Б. Х. Формирования кретивного потенциала учащихся на основе компетенций «4К» 268
Khodjaev B.K. Effective organization of students' independent learning in the credit-module system 276

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Chorshanbiyev Q.Sh. Rossiya imperiyasi davrida turkistonda soliq siyosati 282
Abdurasulova M.A. Buxorolik allomalar va ular ta'limotining qadriyat sifatidagi ahamiyati 289
Umurov Sh.R., Gafforov Sh.S. XIX arsning yarmida Turkistonda vaqf mulklarining ahvoli 294
Mamasidikov M.Q. Tarixiy shaxslar faoliyatini integratsiyalashgan darslarda yoritish (Farg'ona jadidchilari misolida) 298
Karimova M. Z. Tibbiyot tarixi: ilm va amaliyot rivojining evolyutsiyasi 302

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Asanova U.S. Bilimlendiriwde jasalma intellektten paydalanıw 308
Muratova B.B. Matematik statistikaning asosiy masalalarini talabalarga zamonaviy o'qitish metodlari yordamida tushuntirish 314
Shadiyeva N. Sh., Fazliddinova K.M. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llash metodikasini takomillashtirish 318
Ishmamatov M.R. Transport masalasini birinchi tayanch rejasini aniqlashda eng kam narx metodi asosida matlab paketidagi tahlili 325
Ismoilova Z.T., Abdullayeva D.A., Tag'oyev F.Yo. Elektr energetika tizimlarini tahlil qilishning matematik usullari 330
Xasanov J.A. Logistika va resurslarni taqsimlashda transport masalasining potentsiallar usuli yordamida yechilishi 336
Abdullayeva D.A., Ismoilova Z.T., Tag'oyev F.Yo. Teskari matritsa, gauss va ketma-ket yaqinlashish usullari elektr energetika tizimlarining turg'un holat tahlilida 341
Igilikov A. Grafik tassavurlarini rivojlantirishning dasturiy ta'minotini takomillashtirish 348
Muratova B.B. Empirik taqsimot funksiyalarini dars jarayonlariga qo'llash 354
Эгамбердиев С.С. Эстетическое воспитание учащихся академических лицеев через нестандартные подходы к обучению умножению 360
Нарекеев Б.М., Нарекеева А.Б. ОБМ - гармонических продолжениях функций в матричном шаре 364
Gorovik A.A. Application of cognitive model of learning process in computer 367

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

Abdalieva P. Bolajaq baslawısh klass oqıtıwshılarınıń kásiplik kompetentligin asırıw mexanizmleri 370
Qalimbetova A. Baslawish ta'limde pedagogikaliq texnologiya elementlerinen paydalaniw jollari 374
Najimova A.D. Baslawísh klaslarda imlaní oqítíwda ínteraktiv usíllardan paydalanıw 378
Kadrekova A.K. Shaxstıń individual imkaniyatları hám innovaciyalıq texnologiyalardı qollanıw jolları 383
Muqimova G.Q. 1-sinf ona tili va o'qish savodxonligi darsligida ertaklar va ularning tasnifi 389
Esemuratova T.A., Matmuratova G.K. Bola tarbiyasida xalq maqollardan foydalanishinig pedagogik usullari 392
Esemuratova T. Boshlang`ich sinf o`quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish metodikasi 403
Nagmetova N.M. Integrativ yondashuv asosida boshlang'ich sinf o'qituvchilarida familistik madaniyatni rivojlantirish metodikasi 408
Shaxmuradova D.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda integrativ yondashuv 413
Aralova I.M. Umumiy nutqi rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy aloqa vositalarini shakllantirish bo'yicha tabaqalashtirilgan nutq terapiyasi ishining modeli 417
Isoqov J.Z. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini shaxs sifatida shakillantirishda o'qitishning zamonaviy texnalogiyalarini qo'llash 425
Matberdieva Y.B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda axloqiy qadriyatlarning o'rni 428
Xudaybergenova Z.I. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy-ijodiy salohiyatni rivojlantirishda imitatsion texnologiyalarning ahamiyati 433
Shukirullaeva S.A. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining refleksiv kompetentsiyasini shakllantirish 438

Tajbenova S.S. Zamonaviy ta'lim mazmunida lingvistik kompetensiyani shakllantirish imkoniyatlari 441
Ziyatov M.N. Maktabgacha yoshdagi bolalarda egiluvchanlik sifatini rivojlantirishda statik–streching mashqlardan foydalanish texnologiyalari 447
Темирбекова А.О. Основы обучения учащихся начальной школы на основе информационно-педагогических технологий 453
Кенжебаева К. Б. Особенности формирования самостоятельного типа мышления учащихся в образовательном процессе 459
Khaydarova D.S., Ismatova M. Sh.,Rakhmatova F.U., Ulmasova M.O. The role of inclusive education in the rehabilitation of children with disabilities 463

ТАСВИРИЙ САЪНАТ

Fayzullayeva D. J. Rangtasvir – o'quvchilarning badiiy tafakkur va ma'naviy kamolotini yuksaltirish omili 467
Muhammadiyeva Z.L. Yengil sanoat muhandisligida kompyuter grafikasining vazifasi 473
Shirinov A. L. Tasviriy san'at fanlar integratsiyasini ta'minlashning didaktik vositalari 478
Mamatov D.K., Bazarova X. F. Oliy ta'lim muassasalaridagi rangtasvir fanidan mustaqil ta'limda axborot texnologiyasidan foydalanish metodikasini takomillashtirish 487
Abdullayev S.F., Mardonova U. Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi ta'lim yo'nalishlarida rangshunoslikka oid bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish 495

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

Xalmuratova Sh.B. Riskologik madaniyatning komponentlari, ko'rsatkichlari va mezonlari 502
Ibraimova G.A. Ingliz tilini o'qitishda kommunikativ yondashuv va madaniyatlararo muloqot kompetensiyani shakllantirishning pedagogik asoslari 508
Murodov M.Y. Gender tenglik g'oyasini tadbiq etishning psixologik jihatlari 518
Ziyaudinov M.M. Malumotlar bazasi fani uchun maxsus o'quv dasturiy ta'minotini takomillashtirishning nazariy asoslari 519
Axmedova F.J. Artur Konan Doyl detektiv asarlarida gender diskursi, pragmatik va kognitiv tahlil ("Bohemiyadagi janjal" asari misolida) 528
Пўлатова М. Технология дарсларини интерфаол усулда ташкил этиш механизмларини такомиллаштириш 536
Mirzasoliyev J. M. Oiladagi nizoli vaziyatlarda ijtimoiy muhitning ta'siri 539
Xurramov E.E. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning professional kompetensiyalarini shakllantirish 547
Xamidova F. Sh. Refleksiv yondashuv asosida talabalarning mediya faoliyatini baholash masalalar 553
Shadiyeva N. Sh. Geografiya ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish o'rni va ahamiyati 557
Рахмонова Х. Замонавий ўзбек насрида туш мотивининг ифодаланиши (Хуршид Дўстмуҳаммад қиссалари мисолида) 565
Matupayeva Sh. Z. Inklyuziv ta'limni tashkil etishning tashkiliy-metodik aspektlari 569
Jo'rayeva Z. M. Tabiiy fanlarni o'qitishda steam texnologiyasidan foydalanishning afzalliklari 573
Anorboyev B. D. Fanlararo yondashuv asosida ta'lim jarayonida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni tarbiyalash metodikasi 577
Ибадуллаева Ш.Н. Махсус педагогларни касбий фаолиятга тайёрлаш механизмларини такомиллаштириш 581
Aymatov A.Q., Turayeva D. Sh. Muloqotning madaniy fenomen sifatidagi funksiyalari 586

Abulqosimova D.A., Jo'raxonov O. Samarqand davlat universitetida o'quv-tarbiyaviy ishlar ... 591
Жураев Ш. М. Структурно-организационная модель процесса развития рефлексивной позитивности у будущих учителей ... 596
Barnoyeva N.Y Authenticity in Language Learning: The Role of Corpus Linguistics and CLIL in TEFL ... 602
Buriyeva M. Sh. Code-Switching and Related Linguistic Phenomena: A Cross-Cultural Perspective ... 610

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

Naubetullaev T.T. Jas voleybolshılarda jarıs nátiyjeliligin támiyinlewde sananıń áhmiyeti ... 614
Mavlyanov B. S. Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning madaniy axloqiy tarbiyalash muammosi ... 619
Jalolova Z.S. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida bolalarni sport turlariga saralab olish kompitentligini rivojlantirish texnologiyalari ... 623
Eryigitov D.X. Bo'lajak jismoniy madaniyat o'qituvchilari kasbiy tayyorgarligini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida takomillashtirish (sirtqi ta'lim misolida) ... 626
Tunyan A. A. Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning madaniy axloqiy tarbiyalash muammosi ... 629
Abduraximov S. D. Maktab o'quvchilarini jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda amaliy mashqlarning samaradorligi ... 633
Juraboyev M. M. Gandbol sport turini tayyorlash tizimining asosiy qoidalarini shakllantirish ... 638
Xo'janiyozov B.I. Mashg'ulot jarayonida malakali kurashchilarning musobaqa oldi tayyorgarligini takomillashtirish ... 641
Boltayev Sh. E. Stol tennisi bo'yicha o'quv mashg'ulotlarida shikastlanishlarning oldini olish ... 649
Yusupbayeva A. S. Turli xil yoshdagi bolalarni sog'lomlashtiruvchi jismoniy mashqlar" modulini o'rgatish metodikasi ... 654
Tursunaliyeva G.B. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining innovatsion faoliyatga tayyorlash ... 665
To'lqinova F. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar uchun gimnastika va uni o'qitish metodikasi ... 670
Jumayev A.T. Yosh voleybolchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish ... 675
Shukurllayev J. M. Kichik voleybol sport turiga tayyorlash akmeologiyasini voleybolga integratsiyalash mexanizmining variativlik determinantlari ... 680
Tagayev R.M. Gimnastika mashqlari orqali maktab o'quvchilarining jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish asoslari ... 687
Nazarov A.I. Jismoniy tarbiya va sport o'yinlarining rivojlanishi tarixi ... 692
Атаханов Ҳ.Қ. Болалар спортида машғулотларга ўргатишнингдастлабки босқич ва услублари ... 697
Shadiyev A.Y. Futbol sportini shakllanish bosqichlari hamda maqsad va vazifalari ... 701
Nigmanov M.M. Umumta'lim maktablarida voleybolchilarni tayyorlash jarayonining individual va pedagogik xususiyatlari ... 705
Umarov X. K. Kurash harakatlari texnika va taktikasi o'rgatish metodikasi ... 709
Kadirimbetov R.N. Qilichbozlik sporti: tarixiy ildizlardan zamonaviy o'zbekiston sport maydonigacha ... 714
Saporboyev M.Sh. Yosh sportchilarini dastlabki tayyorgarlik bosqichida jismoniy tayyorgarlik darajasini monitoring qilish ... 720
Saporboyev M.Sh. Voleybol sport mashg'ulotlarida yonlama harakatlanish tezkorligi va to'p uzatish aniqligini o'rganish natijalarining tahlili ... 728

Avazbadalov Sh.M. Yoshlarni jismoniy faolligini oshirishda stol tennisining muhim ahamiyati 734
Matniyazov X.K. Yosh kurashchilarda taktik tayyorgarligini oshirish usullari 739
Karimboyev O.Q. Dastlabki tayyorgarlik bosqichida 9-11 yoshli gandbolchilarni jismoniy tayyorgarlik darajasini monitoring qilish metodikasi 744
Mo'minov I.A. Yurak-qon tomir kasalliklarining umumiy xususiyatlari va rivojlanish omillarini o'qitish metodikasi 752
Sapayev R.R. Criteria for organization of scientific research of students of physical culture 758

ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

8-9-ÓZBEK KLASLARINDA QARAQALPAQ TILI HÁM ÁDEBIYATÍN OQÍTÍWDA KÓRSETPELI QURALLARDAN PAYDALANÍW

Yusupova A.K.
TPMI Qaraqalpastan filialınıń izleniwshisı

Таянч сўзлар: адабиёт, адабиётшунос, поэзия, поэма, образ, ижоди, стиль, метод, жанрлар, публицистика.
Ключевые слова: литература, литературовед, поэзия, поэма, образ, творчество, стиль, метод, жанры, публицистика.
Key words: literature, specialist in literature, poetry, poem, character, creative work, style, method, writing, genres, publicistic.

РЕЗЮМЕ:
Ush bu maqolada maktablarda qoraqalpoq tili va adabiyoti buyicha ko'rgazmali qurollarinan foydalanish usullari kórip chigilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваються наглядные пособия по каракалпакских язык и литературы в школе.
SUMMARY:
The article considers the use of exhibition devices on Karakalpak literature in high schools.

8-9-ózbek klaslarındağı qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıw metodikasında eń áhmiyetli metodikalıq máselelerdiń biri – bul sabaq barısında ádebiyat baǵdarlamasındağı berilgen materiallardı úyreniwde kórsetpeli qurallardan durıs paydalanıw bolıp tabıladı. Bul másele boyınsha metodist alımlar Q.Yuldoshev [1], B.Tuxliev[2], G.M.Kostova [3], A.Lilov [4], S.S.Magdieva [5], A.Paxratdinov [6], Q.Xusanboeva [7], Q.Yusupov [8] hám basqalardıń miynetlerinde az pikir bildirilgen.

Belgili metodist Q.Yuldoshevtıń «Oqıtıwshınıń kitabı» miynetinde: «Oqıtıwshı – sabaqqa jazıwshınıń súwreti, dóretpesin úyreniwge bolatuǵın basqa oqıw materialların alıp kirse maqsetke muwapıq boladı» [1.169-b.], - dep kórsetpeli qurallardıń áhmiyetine toqtap ótken. Jáne de ádebiyat sabaqlarında kórgizbeliliktiń áhmiyetine baylanıslı professor B.Tuxliev: «Jazıwshı hám shayırlardıń túrli dáwirlerdegi jaratılǵan reńli súwretleri, portretleri, shańaraqlı

hám dóretiwshiler menen birgeliktegi súwretleri oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın arttıradı» [2.138-b.], - dep orınlı juwmaqqa kelgen. Usı kózqarastan qaraǵanımızda til hám ádebiyat baǵdarlamasındaǵı berilgen materiallardı oqıtıw barısında kórsetpeli qurallardıń bir neshe túrlerinen paydalanıwǵa boladı. Solardıń biri – dramaturg hám onıń dóretken saxnalıq kórinisleri boyınsha túsirilgen qoldan salınǵan hár qıylı mazmundaǵı súwretlerdi sabaq barısında paydalanılsa oqıwshılardıń sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttıradı. 8-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili hám ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen "Qaraqalpaq xalqınıń milliy saz ásbapları", T.Qabulovtıń "Shıńqobız" qosıǵı, "Atawısh bir bas aǵzalı gápler", "Ataw gáp", "Úlkemizdiń temir jolları", I.Yusupovtıń "Poezd yemes, eldiń dáwleti keldi" qosıǵı, "Qaratpa aǵzalı gápler", "Qaratpa aǵza haqqında túsinik", Ǵafur Ǵulamnıń "Sen jetim emesseń" qosıǵı, "Kiris aǵza hám kiris gáp", Maqtımqulınıń "Bolarsań" qosıǵı, kiris aǵza hám kiris gáplerdiń intonaciyası hám taǵı basqa ádebiy materiallar boyınsha kórsetpeli qurallardıń túrinen paydalanıw eń zárúrli metodikalıq máselelerden esaplanadı.

Maqtımqulınıń "Bolarsań", Ǵafur Ǵulamnıń "Sen jetim emesseń", I.Yusupovtıń "Poezd yemes, eldiń dáwleti keldi", T.Qabulovtıń "Shıńqobız" qosıqları boyınsha sabaq ótiw barısında dáslep oqıwshılarǵa shıǵarmanıń mazmunı, syujeti, lirikalıq qaharman obrazlarına tallaw jasalıp, soń usı dóretpeniń ayırım kórinislerinen salınǵan súwretlerdi oqıwshılarǵa tásirli etip kórsetip túsindirgen paydalı. Sonday-aq ayırım oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın arttırıw maqsetinde salınǵan súwretlerge qarap olardıń awızeki sóylep beriwin oqıtıwshı talap etiwi kerek. Bundaǵı maqset, birinshiden oqıwshılarıń til baylıǵı, sóylew mádeniyatı qáliplesip baradı. Ekinshiden, olardıń jańa temaǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵı hám túsinigi artadı. Óz betinshe pikirlew qábileti rawajlanadı. Tájiriybeli oqıtıwshılar saxnalıq dóretpelerdi rollerge bólip, hárbir qaharmannıń sózlerin oqıwshılarǵa tártipli ráwishte tapsırıp, onı kórkem hám tásirli etip oqıp beredi. Usı arqalı olardıń sóylew mádeniyatı qáliplesip, hárbir sózdi intonaciya hám irkilis belgiler, pawza menen oqıwǵa ádetlenedi.

8-9-ózbek klaslar ushın arnalǵan qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pán baǵdarlamasındaǵı berilgen materiallardı oqıtıwda hártúrli oqıw quralları, sabaqlıq, oqıw qollanbası, xrestomatiya, shınıǵıwlar jıynaǵı, qaraqalpaq tili hám ádebiyatı boyınsha sózlik, enciklopediya, xabarnama h.t.basqalar. Sonday-aq qaraqalpaq tili hám ádebiyatı boyınsha kórsetpeli qurallar kóplep qollanıladı. Olardan qaraqalpaq tili boyınsha berilgen ádebiy materiallar, jazıwshılardıń súwreti, shıǵarmalardıń tekstti jazılǵan plakat, jazıwshılardıń ómirbayanlıq sxeması, geografiyalıq karta, sızılma, keste, diagramma, albom h.t.b. texnikalıq qurallardan diafilm, diapozitiv, kino film, video magnitofon, televideniye, magnit lentasındaǵı jazıwlar, lingafon kabineti, jazıwshılar haqqında túsirilgen kino film,

epidioskop, kodoskop, kinoproektor, audio hám video jazıwları, slaydlar ushın prezentaciya, multimedia quralları hám basqalar barǵan sayın keń qollanılmaqta.

8-9-ózbek klasslar ushın arnalǵan qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pánin oqıtıwda shólkemlestirilgen til hám ádebiyat páni kabinetleri, oqıw xanaları málim dárejede kórsetpeli hám texnikalıq qurallar menen támiyinlengen bolıwı kerek. Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pán kabinetlerinde jazıwshı-shayırlardıń ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha kórsetpeli hám texnikalıq qurallardan paydalanıp, sabaq ótiw muǵallimler ushın qolaylı hám sabaqtıń tásirsheńligi hám sapası artıp baradı. Sonday-aq kórsetpeli hám texnikalıq qurallar qaraqalpaq tili hám ádebiyatı boyınsha sabaqtıń maqseti, wazıypaları, mazmunı, basqıshlarına baylanıslı aldın ala jaqsı tayarlanǵan boladı. Diafilm – bul shayır-jazıwshılar dóretiwshiligin túsindiriwde zárúrli texnikalıq qurallardıń biri. Onda shayır-jazıwshılar boyınsha súwret, keste, plakat hám sxemalardan paydalanıp hárbir tema ushın qoldan diafilmler tayarlanadı. Shayır-jazıwshılar dóretiwshiligine baylanıslı shıǵarılǵan tele ocherkti oqıwshılarǵa sabaq barısında kórsetiw paydalı. Sebebi, sabaqta kino kórsetiw arqalı oqıwshılarǵa ilimiy-ámeliy materiallardı túsindiriw úlken áhmiyetke iye. Sonıń ushın ádebiyat sabaqlarında kino tek ayırım basqıshlarında kórsetiliwi múmkin. Shayır-jazıwshılardıń dóretiwshiligi boyınsha oqıwshılardı ilimiy-ámeliy materiallar hám jańa materiallar menen tanıstırıw, sabaqqa qızıqtırıw, gúrriń ótkeriw, mashqalanı sheshiw, ótilgenlerdi bekkemlew, tákirarlaw hám basqa maqsetlerde qollanıladı. Bul filmler oqıwshılardıń bilimin jáne de tereńlestiredi hám olardıń pánge qızıǵıwshılıǵın arttıradı. Ulıwma insanıylıq hám milliy pazıyletdi qáliplestiriwge járdem beredi. Shayır-jazıwshılar dóretiwshiligine baylanıslı kinoproektor, audio hám video jazıwları, slaydlar ushın prezentaciya, multimedia qurallarınan keń paydalanadı. Onda metodikalıq mashqalalar kóriledi. Sonday-aq, kinoproektor, audio hám video jazıwları, slaydlar ushın prezentaciya, multimedia qurallarınan paydalanıw muǵallimlerdiń tálim-tárbiya barısın shólkemlestiriwde múmkinshiliklerin keńeytedi. Videomagnitofonǵa shayırlar poeziyası boyınsha sabaqlar, shayır dóretiwshiliginiń tárbiyalıq áhmiyeti kórsetiledi.

8-9-ózbek klasslar ushın arnalǵan qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pánin oqıtıw barısında kompyuterdiń ornı girewli. Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni boyınsha ádebiy materiallardı kompyuterlestiriw jańa zaman talabına aylandı. Onı oqıtıw procesinde qollanılǵanına kóp waqıt bolǵan joq. Biraq usı azǵana waqıt ishinde kompyuterdiń oqıtıwdaǵı áhmiyeti oǵada kúshli sezilmekte. Sebebi, kompyuter shayır-jazıwshılar dóretiwshiligin úyreniwde oqıwshınıń qızıǵıp oqıwı ushın zamanagóy texnikalıq qural sıpatında bilim beriwde hám bilimdi ózlestiriwde úlken imkaniyatlarǵa iye. Internettiń oylap tabılıwı nátiyjesinde dúnya júzi pedagogikalıq iliminde ózgeris júzege keldi.

8-9-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıwda internet arqalı oqıwshılar dúnyadağı jańalıqlardı, jáhán ádebiyatınıń jetiskenlikleri hám shayır-jazıwshılardıń ómiri hám doretiwshiligine baylanıslı miynetler menen tanısadı. Máselen, N.Dáwqaraev, A.Murtazaev, Q.Bayniyazov, K.Mámbetovlardıń Ájiniyaz shayır boyınsha izertlew jumısların internet tarmaqlarına kirgizilgen bolıwı kerek. Shayırdıń birneshe qosıqların internet tarmaqlarına kirgizilse maqsetke muwapıq boladı. Respublikamızdıń internettiń iske qosılıwı sebepli pútkil xalqımız, hárbir oqıw ornı menen, muǵallim, oqıwshı student oǵan qosılıw hám onıń menen jumıs islew, kórkem shıǵarmalar tuwralı maǵlıwmatlardı aladı, jazıwshılar haqqında maǵlıwmatlardı jiberiw hám tarqatıp beriw múmkinshiligine iye boldı. Elektron pochta, elektron kitapxana, elektron muzey xızmetlerinen paydalanıw, qońsılas respublikalar hám dúnya júzindegi barlıq mámleketler menen de jumıs islew, olardan paydalana alatuǵın jaslar menen baylanıs jasaw, maǵlıwmatlar almasıw imkaniyatları júzege keldi. Internet muǵallimniń bilim beriwdiń, oqıwshı hám studenttiń bilim alıwdağı múmkinshiligin ámelge asıradı.

Bulardan basqa jazıwshılar súwretinen paydalanıp sabaq ótiw múmkin. Birinshiden, shayırdıń súwreti paydalanıp taxtaǵa ildirilip qoyıladı. Onıń súwreti boyınsha sıpatlama berilip, qaysı dáwirde súwrettiń salınǵanlıǵı, súwrettiń estetikalıq talaplarǵa juwap beriliwi, súwretke qarap shayırdıń neshe jasta ekenligi, onıń túr-túsi haqqında maǵlıwmat beriledi. Ekinshiden, shayırdıń lirikası boyınsha plakatlar islenip, onda sóz sheberiniń qosıqlar toplamı, lirikalıq qosıqlarınan úzindiler jazıladı.

8-9-ózbek klaslarında qaraqalpaq tili hám ádebiyatın oqıtıwda oqıwshılarǵa shayırlardıń poeziyasındağı ózgeshelikleri tuwralı keń túsinikler beriledi. Sonday-aq qaraqalpaq poeziyasındağı ideyalıq-tematikalıq bóliniwler, shayırlardı bib-biri menen salıstırǵanda kórkemlik ózgeshelikler jaslarǵa keńnen túsindiriledi. Sol sıyaqlı Ájiniyaz shayır qaraqalpaq poeziyasın janrlıq jaqtan bayıttı. Ádebiy tildi ádewir jetilistirdi. Bul máseleni ashıp beretuǵın dárejede plakatqa tómendegi úlgide jazıwlar jazılıwı kerek:

- Ájiniyazdıń jazba ádebiyatqa bolǵan kóz qarası;
- Qaraqalpaq ádebiy tilin rawajlandırıwshı shayır;
- Dúnyaǵa bolǵan kózqarası haqqındağı oyları hám pikirleri.

Oqıwshılar shayırdıń poeziyadağı sheberlik qırlarına túsinip baradı. Shayır talantın kórsetpeli qurallardıń járdeminde ádewir jetilistirip, jáne de onıń talantı haqqında maǵlıwmatlar aytıladı. Máselen, sóz sheberi birinshiden, awızeki xalıq poeziyasın óz dóretiwshilik penen jetilistirgenin, ekinshiden, onıń dóretiwshiligindegi «Qız Meńesh penen aytısı», dóretpesi awızeki dóretpelerdiń úlgilerine ádewir jaqın ekenligi túsindiriledi. Oqıwshılarǵa Ájiniyaz shayır shıǵıs klassik shayırlarınıń dástúrlerin tereńnen ózlestirip, Nawayı, Fizuliy, Maqtumqulı

dástúrlerin jaqsı iyelegeni aytılıp ótiledi. Taxtaǵa bul haqqında sxema túrinde kórsetpeli qurallar paydalanılıp barılǵanı maqul.

Ájiniyaz lirikasında watan teması hám ózi jasaǵan zamanǵa kózqarası boyınsha oqıwshılarǵa túsinik beriw barısında tómendegi kórsetpeli qurallardan paydalanıp sabaq ótse maqsetke muwapıq boladı:

- Magnitofon plyonkasına shayırdıń «Ellerim bardı», «Bardur», «Ayrılsa» qosıqlarınan úzindiler jazdırıp, onıń naması menen yaki bolmasa kórkem oqıw usılları túsindiriw oqıwshılarda qızıǵıwshılıq payda etedi.
- Shayırdıń qosıqlarınan úzindilerdi slaydlarǵa jazdırıp, onı kórsetiw, olar da ádewir qızıǵıwshılıq oyata aladı.

1-slayd

Elinen ayrılǵan diywana bolar,
Yarınan ayrılǵan biygana bolar,
Hárreler usha almay pármana bolar,
Uyası buzılıp paldan ayrılsa.

Bul slaydtaǵı qosıq qatarlarına tómendegi baǵdarda túsinik beriledi. Ájiniyaz poeziyasında Watan teması eń baslı orınǵa kóteriledi. Ol tuwılǵan elin shın maǵanasında saǵınadı.Bul ideya basqa filosofiyalıq qosıqlarında da keńnen orın alǵan. Máselen, onıń «Ayrılsa» qosıǵında usı mazmun sáwlelengen.

2-slayd

Giyne qılıp eldi taslap ketkennen,
Qádirin bilmes jerde xızmet etkennen,
Jat jerlerde músápirlik shekkennen,
Urıp-soǵıp qorlasada el jaqsı.

Bul slaydqa kirgizilgen qosıq qatarlarında tuwılıp ósken eldiń qádir-qımbatı, ana watannıń ullıǵı tásirli súwretlengen.

3-slayd

Xalıq soraǵan atalıqqa,
Is júrgizip qapalıqqa,
Kúsh berip gilkiy salıqqa,
Xalıqtı postırıw shul kerek.

3-slayd boyınsha oqıwshılarda óz pikirlerin bılayınsha bildirse maqsetke muwapıq boladı. Ájiniyaz qaraqalpaq awılların aralap ósken shayır. Sonıń ushın da xalıq turmısı onıń qáleminen shette qalǵan emes. Ol awıl kádqudaların saldamlı, bilimli hám ádalatlı adamlar sıpatında sezedi. Biraq olardıń kópshiligi insapsız, xalıqtıń táǵdiri menen sanasa bermeytuǵın adamlar bolǵan. Bunday jaǵdaylar menen olar ózleriniń kádqudalıq ataqlarına da daq túsiredi. Basshı eldi ádalatlıq penen basqarıw kerek.

4-slayd

Bul dúnyanıń kórki - adam balası,
Sol adamnıń kókke jeter nalası.

Ájiniyaz shayırdıń bul qosıq qatarlarında dúnyaǵa kóz qarası, filosofiyalıq oyları sáwlelengen. Óytkeni, dúnyanıń rawajlanıwı, qızıǵı insan balasına ǵárezli ekenligi súwretlenedi. Insan –bul qúdiretli kúshke iye. Ol dúnyanı rawajlandırıp qoymastan, bul dúyanıń kórki ekenligi úlken maqtanısh penen aytıladı.

Ashıq-yarsız, búlbil-gúlsiz,
Kiyik –shólsiz, sona –kólsiz,
Ziywar aytar, jurtsız-elsiz,
Adam bir diywana megzer.

Bul slaydtaǵı qosıq qatarları oqıwshılarǵa úlken tásir qaldıradı. Olar hárqıylı pikirlewi múmkin. Muǵallim olardıń pikirlerin bilip barǵanı maqul. Sebebi, qosıq qatarlarında kórsetilgendey adamlar arasında joldaslıq, doslıq, adamgershilik eń kúshli qásiyet bolıp, olardıń Watan, el átirapında birigiwleri kerekligi jırlanadı.

Oqıwshılarǵa magnitofon plyonkasınan shayır qosıqların esittiriw birinshiden, sabaqta muzıka menen baylanıstırıp ótken bolamız. Ekinshiden, sabaqtıń sapası hám texnikalıq qurallardan paydalnıw ózgesheligi artıp baradı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, 8-9-ózbek klaslar ushın arnalǵan qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pánin oqıtıw barısında hárbir sabaqta kórsetpeli qurallardan paydalanıw pán muǵallimniń metodikalıq sheberligine baylanıslı boladı. Kórsetpeli qurallarsız ótilgen sabaqtı sapalı hám metodikalıq talapqa juwap beretuǵın sabaq dep atawǵa bolmaydı.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Йулдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 169-b.

2. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – 138-b.

3. Костава М. Г. Филологический комментарий художественной прозы как средство развития устной речи учащихся: Дис. ...канд. пед.наук. – М., 1989. – 28 с.

4. Лилов А.Коммуникативная функция литературы и искусства // В книге «Теории, школы, концепции». Художественная коммуникация и семиотика. – Москва «Наука», 1986. – 293 с.

5. Магдиева С.С. Изучение драматических произведений на уроках литературы. Учебное пособие. – ТГПИ имени Низами. 2004. – с.105.

6. Пахратдинов Ә. Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. (сабақлық). – Нөкис: Билим, 2004. – 260 бет.

7. Хусанбоева Қ., Ниёзметова Р. Адабиёт ўқитиш методикаси. (дарслик). – Ташкент: Баркамал файз мадиа, 2018. – 352 б.

8. Юсупов Қ. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. (sabaqlıq). – Tashkent: Сано-стандарт, 2018. – 336 bet.

ALISHER NAVOIY ASARLARINI INTELLEKT XARITA YORDAMIDA O‘RGANISH (“XAMSA” ASARI MISOLIDA)

Nurbayeva M.T.
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: ijodiy fikrlash, tasavvur, intellekt xarita, o‘quvchi, “Xamsa”, “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ai sayyor”, “Saddi Iskandariy”.
Ключевые слова: творческое мышление, воображение, интеллектуальная карта, ученик, «Хамса», «Хайрат ул-аброр», «Фарход и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Сабай сайёр», «Садди Искандарий».
Key words: creative thinking, imagination, intellectual map, read er, “Khamsa”, “Hayrat ul-abror”, “Farhod and Shirin”, “Layli and Majnun”, “Sab’ai Sayyar”, “Saddi Iskandariy”

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada ta’limda o‘quvchilarning tasavvur qilish va ijodiy fikrlashini rivojlantirish tamoyillari xususida fikrlar bayon etilgan. Odamlarning fikrlash qobiliyatlari, ya’ni intellektual imkoniyatlari turlicha bo‘lishi haqida alohida to‘xtalib o‘tilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье излагаются идеи о принципах развития воображения и творческого мышления учащихся в образовании. Особое внимание уделяется тому, что мыслительные способности людей, то есть их интеллектуальные возможности, различны.
SUMMARY:
In this article the principles of developing students’ imagination and creative thinking in education are discussed. Special emphasis is placed on the fact that people have different thinking abilities, intellectual abilities. The comments on creative thinking in the article are analyzed on the basis of the epics in the work “Khamsa” by the great thinker of Uzbek classical literature Alisher Navoi.

Kirish. Fan va texnikaning jadal taraqqiyoti ishlab chiqarishning yangi yo‘nalishlarini va bu yo‘nalishlarda faoliyat ko‘rsatuvchi malakali mutaxassislarni tayyorlashni taqozo qiladi. Ularni tayyorlash va qayta tayyorlash ulkan mablag‘lar sarflanishiga olib keladi. Agar mutaxassisning o‘zi yangi texnologiyalarni yaratsa, sarflanadigan mablag‘larni kamaytirish, yangi sohalar ehtiyojlarini qondira oladigan mutaxassislar tayyorlashning imkoni tug‘ilardi.

Buning uchun ular qanday bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari kerak:

- ulkan ma'lumotlar oqimidan eng dolzarblarini ajrata bilish va unga aloqador bilimlarni egallash;
- bu bilimlarini yangi vaziyatga qo'llay olish;
- egallagan bilimlariga tayanib eng muhim muammolarni ajratish;
- muammolarning yechimlarini topib ularni ishlab chiqarishga tadbiq eta olishlari kerak.

Bunday talablarga javob beradiganlarga "ijodiy fikrlovchi" mutaxassislar deyiladi [Meyerovich, 2003: 12-19].

"Ijodiy fikrlash" ga o'rgatish esa ta'lim jarayonida amalga oshiriladi.

"Ijodiy fikrlash" – muammoning yechimini topish uchun yangi narsani yaratish maqsadidagi fikrlash.

Ta'limda ijodiy fikrlash – mavzuning ma'nosini tushunishga yo'naltirilgan, o'quvchilarning tasavvur qilish va "ijodiy fikrlashini" rivojlantirishga undaydigan fikrlash. Odamlarning fikrlash qobiliyatlari ya'ni intellektual imkoniyatlari turlicha. Bunga sabab nima? Genetikami (insonning biologik tabiati) yoki muhit va tarbiyami? Umuman olganda avloddan olinadigan genetik kod kishi intellektining shakllanishida muhim rol o'ynaydi [Nemov, 2005: 56-62]. DNK miz qaytarilmas va noyob bo'lib uni o'zgartirish sohasida dastlabki qadamlar tashlanmoqda xolos. 2020-yil kimyo fani bo'yicha Nobel mukofoti genomni tahrirlash bilan jonzotlar va o'simliklar DNK sini o'zgartirishga bag'ishlangan kashfiyotlari uchun E. Sherpante va Dj. Dudnalarga berildi [Sultan Kazinform, 2020]. Shu bilan birga olimlar shaxsning shakllanishida ta'lim va tarbiyaning o'rni beqiyosligini e'tirof etishadi. Ularning fikricha, innovatsion o'qitish usullarini qo'llash bilan o'quvchilarning fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish va xotiralarini o'nlab marta yaxshilash mumkin. Demak kishining intellektual potensiali uchun genetikaning o'rni katta bo'lsa-da, u o'sadigan muhitning ta'siri ham salmoqlidir [Bono, 2005:23].

Adabiyotlar tahlili. Ta'lim davomida inson miyasida qanday o'zgarishlar ro'y beradi? Neyrobiolog va bioximik Erek Kandel (2006-yilgi Nobel mikofoti sohibi) isbotlashicha ta'lim jarayonida inson miyasining ma'lumotlar "o'tkazgichi" (neyron tolasi) o'zgaradi. Hattoki eng kichik ma'lumot ham neyron tuzilishida o'zgarishlarga olib keladi [Kandel, 2012: 524].

Odamlarning miyalari bir xilmi yoki farq qiladimi? Har bir odam miyasi gippokamp, gipofiz va dunyodagi eng yupqa elektrokimyoviy bilim saqlovchi – bosh miya po'stlog'idan tashkil topadi. Ularning istalgan miyadagi vazifalari bir xil. Unda har bir odam miyasining individualligi nimada? Bosh miya po'stlog'i bosh miya o'ng va chap yarimsharlarini yopib turadi. Ular insonning ma'lum faoliyatlarini boshqaradi. Amerikalik neyrofiziolog Sperri Rodjer 1981-yilda

“Bosh miya yarimsharlarining funksional mutaxassisliklariga aloqadorlik kashfiyoti” uchun yarim Nobel mukofoti olgan.

Bosh miyaning chap yarimshari tananing o‘ng qismini boshqaradi. Unda mantiqiy fikrlash mexanizmlari rivojlangan. Bosh miyaning o‘ng yarimshari tananing chap qismini boshqaradi. Unda obrazli fikrlash mexanizmi rivojlangan bo‘lib, nostandart fikrlarni vujudga keltiradi. Odam miyasida ma’lumotlar tashiydigan neyron tolalari o‘ziga xos harakat kanallarini ochadi. Bu kanallar “so‘qmoq yo‘llar” ga o‘xshab ketadi. Dunyoda aynan shu “so‘qmoq yo‘llari” bir xil bo‘lgan ikkita odam mavjud emas. Har bir odam miyasining turli qismlari turlicha rivojlangan bo‘ladi. Butun hayot davomida nima qilmaylik, nimani o‘rganmaylik u miyamizdagi neyron tolalarining shakliga va ko‘rinishiga ta’sir ko‘rsatadi. Boshqacha aytganda uning “so‘qmoqlari” ni o‘zgartiradi [Byuzen, 2019: 25].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

Tahlil va sintez: “Xamsa” dostonlaridagi asosiy g‘oyalar, obrazlar, voqea rivoji, axloqiy-estetik qadriyatlar tahlil qilindi va ular o‘zaro mantiqiy bog‘liqlikda umumlashtirildi.

Intellektual xaritalash metodi: O‘quvchilarning o‘rganayotgan matn asosida asosiy tushunchalar va ularga aloqador bo‘lgan ikkilamchi g‘oyalarni vizual tarzda xaritalash orqali o‘rganish faoliyati tashkil etildi.

Psixologik-pedagogik kuzatuv: Intellekt xaritalaridan foydalanishning o‘quvchilarda fikrlashga, xotiraga va mustaqil tahlil qilishga ta’siri o‘rganildi.

Eksperiment elementi: Dars jarayonlarida intellekt xaritalarini joriy qilish orqali natijalarni kuzatish, tahlil qilish va xulosa chiqarish amalga oshirildi.

Taqqoslash va umumlashtirish: An’anaviy o‘qitish bilan intellekt xarita asosidagi yondashuv farqlari o‘rganilib, ularning samaradorlik darajasi solishtirildi.

Tahlillar va natijalar. “Ijodiy fikrlash” ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi usullar ko‘p. Quyida zamonaviy usullardan biri “Intellekt xarita” bilan tanishamiz.

“Intellekt xarita” “ijodiy fikrlash” asosida istalgan muammoning yechimini topishning analitik vositasidir.

Intellekt xaritaning ustunliklari. Verbal ma’lumotlarga vizual ko‘rinish berish ta’limning samaradorligini bir necha marta oshiradi. Shu nuqtai nazardan “Intellekt xarita” “ijodiy fikrlash” ga o‘rgatishning ideal vositasidir.U nimalari bilan foydali:

- muammoga aniqlik kiritadi;

- muammoni yechishni rejalashtirish uchun zarur bo‘lgan ma’lu- motlarni tartibga soladi;
- vaziyatni to‘la tasvirlashga yordam beradi;
- verbal ma’lumotlarga vizual ko‘rinish beradi;
- barcha zarur ma’lumotlarni saqlash vositasiga aylanadi;
- g‘ayrioddiy yechimlarni rag‘batlantiradi;
- fazoviy ko‘rish intellektini rivojlantiradi.

“Intellekt xarita” ma’lumotlarni xotirada saqlashning sermahsul quroli bo‘lishi bilan birga:

- “ijodiy fikrlash”ni rivojlantiradi va fikrlash jarayonini g‘ayrioddiy ifodalaydi. Yangi g‘oyalar tug‘ilishiga va ularning birlashuviga yordam beradi;
- muammoning eng maqbul yechimini topish uchun diqqat aniq mavzuga qaratishini taqozo etadi. Bu esa diqqatni jamlashni o‘rgatadi.
- ikkinchi darajali masalalarga e’tibor bermay, muammoning asosiy yo‘nalishini aniqlab olishga o‘rgatadi.

Tajribalarning ko‘rsatishicha intellekt xarita inson miyasida ro‘y beradigan fikrlash jarayonining tabiiy aksidir. Boshqacha aytganda inson ichki intellekt xarita yordamida fikrlaydi.

Intellekt xaritada quyidagi uchta tarkibiy qism bo‘ladi:

1. Markaziy obraz. U o‘rganilayotgan mavzuni ifodalashi lozim.
2. Markaziy obrazdan chiquvchi qalin shoxlar. Bu shoxlar o‘rganilayotgan muammoning asosiy mavzularini tasvirlaydilar. O‘z navbatida asosiy shoxlar kichik temachalarni ifodalovchi shoxchalarga bo‘linib ketadi.
3. Har bir shoxda bitta kalit so‘z yoki tasvir bo‘lishi kerak. Chunki so‘z u yoki bu narsani ifodalab yangi g‘oyalarning tug‘ulishiga olib keladi.

Intellekt xarita tuzishda quyidagilarga e’tibor berish zarur:

Rang. Ko‘p ranglilik kishining xotirasining va ijodiy fikrlashining yaxshilanishiga yordam beradi. U tasvirni jonlantiradi va jozibadorligini oshiradi. Ma’lumotlarning xotirada uzoq saqlanishiga yordam beradi.

Tasvir.Miya so‘zga nisbatan tasvirni tez qabul qiladi. Chunki u vizual ma’lumotni verbal ma’lumotga nisbatan 60 000 marta tez qayta ishlaydi. Tasvir tasavvurni rivojlantiradi va bosh miyaning o‘ng yarimsharini faol ishlashga undaydi. Miya ma’lumotlarni matn ko‘rinishidagi shaklda emas Intellekt xarita shaklidagisini yaxshi qabul qiladi. R.Xober tomonidan 1970 yilda “tasvirlarni tanish” bo‘yicha o‘tkazilgan tajribaga muvofiq odamlarning bunday xotirasi amalda “fotografik” xotiradir. Eng oddiy odam o‘ziga ko‘rsatilgan 10000 fotosuratdan 98 foizdan ko‘prog‘ini eslab qola oladi. Bundan chiqdi rangli

tasvirlardan iborat “Intellekt xarita” dan ma’lumotlarni miyada saqlaydigan eng yaxshi vosita sifatida foydalanish mumkin.

So‘z. Intellekt xaritaning shoxlarida alohida so‘zlar yoziladi. Bundan maqsad har bir so‘zning o‘z aloqalari mavjudligi. Bu esa o‘z navbatida yangi g‘oyalarning tug‘ilishiga olib keladi. Chunki keyingi shoxchalardagi so‘zlar narsaning mazmuni bilan qiziqish va masalaning mohiyatigacha borishni ta’minlaydi. Boshqacha aytganda u miya uchun ilmoq vazifasini bajarib undan taassurotni osib qo‘yishda foydalanish mumkin. Demak, “intellekt xarita” ni tuzish tasavvurning rivojlanishiga olib keladi. Bu esa o‘z navbatida bosh miyani o‘ng yarim sharining faollashuviga va demak “ijodiy fikrlash” ko‘nikmalarining yaxshilanishiga sabab bo‘ladi. Bu esa “Intellekt xarita” ning ta’lim jarayonida keng qo‘llanilishiga olib kelmoqda. [G‘aniyev, 2020].

“Intellekt xarita” dan istalgan jumladan ijtimoiy fanlar bo‘yicha ma’lumotlarni vizuallashda foydalanish mumkin. Quyida A. Navoiyning “Xamsa” asarini o‘rganishda intellekt xaritadan foydalanish imkoniyatlari haqida fikr yuritamiz. “Xamsa” intellekt xaritasi asarida mavjud barcha qahramonlar haqida ma’lumotlarni mujassamlashtira oladi. Shuningdek, bu qahramonlarning xulq- atvori, fazilatlari va qilgan ishlari haqida ma’lumot beradi. Eng asosiysi intellect xarita o‘quvchilarda asarda bayon etilgan voqealarni “tasavvur”

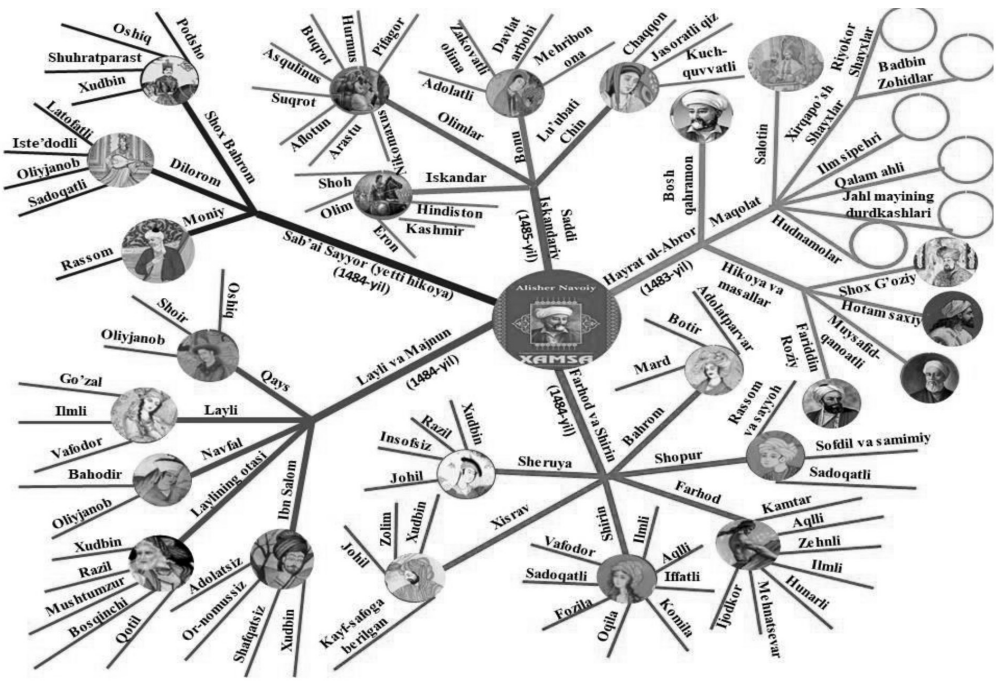

Alisher Navoiyning “Xamsa” asaridagi obrazlar.

qilishga va demak ularga bog‘liq syujetlar haqida “ijodiy fikrlash” ga undaydi. Bu esa bugungi ta’lim jarayonining eng dolzarb muammosidir. “Xamsa” intellekt xaritasida akslangan obrazlar haqidagi ma’lumotlarni keltiramiz.

“Hayrat ul-abror” dostonidagi obrazlarni dostondagi masalalarning rivojlanishida, asarning kompozitsiyasida qanday o‘rin tutishiga qarab uchga bo‘lish mumkin:

1. Dostonning bosh qahramoni.
2. Maqolatlardagi tavsifiy obrazlar.
3. Hikoya va masallardagi epik obrazlar.

1. Dostonning bosh qahramoni – Navoiyning o‘zi. Asarning muqaddimasidan tortib xotimasiga qadar shoir obrazi kitobxonning doimiy hamrohidir.

2. Maqolatlardagi tavsifiy obrazlar: “Salotin” maqolatidagi zolim shohlar, “Xirqapo‘sh shayxlar” maqolatidagi riyokor shayxlar va badbin zohidlar, “Ilm sipehri” maqolatidagi musofir talabalar, “Qalam ahli” maqolatidagi johil amaldorlar, “Jahl mayining durdkashlari” maqolatidagi mayxo‘rlar, “Xudnamolar” maqolatidagi xudbin va mutakabbir amaldorlar obrazi.

3. Hikoya va masallardagi epik obrazlar: Shoh G‘oziy- adolatli shoh (Navoiy bu obrazda do‘sti Husayn Boyqaro siymosini gavdalantiradi); Hotam-saxiy, himmatli kishi; Mo‘ysafid-qanoatli va mehnatkash inson; Faxriddin Roziy-ilm-fan egasi.

“Farhod va Shirin” dostoni. Ijobiy obrazlar:

Farhod - nihoyatda kamtar, aqlli, zehnli, ilmli, hunarli, mehnatse- var, ijodkor xitoylik shahzoda, komil inson.

Shirin – ilmli, aqlli, iffatli arman qizi; komila, oqila, fozila ayol; sadoqatli, vafodor yor, tadbirli murabbiya, odil va donishmand davlat arbobi. Farhodning sevgilisi.

Mehinbonu – ilm-ma’rifat homiysi, adolatli hukmdor (kanal qazish ishlarida Farhodga rahnamolik qiladi), mehribon ayol. Shirinning ammasi.

Shopur – iste’dodli san’atkor-rassom va sayyoh, sofdil va samimiy kishi, sadoqat va do‘stlik bobida Benazir. Farhod va Shirinning bir-biriga yetishishida kuch-quvvatini ayamaydi.

Bahrom – mard, botir va adolatparvar shaxs. Farhodning yoshlikdagi do‘sti; Farhodni izlab Armanistonga kelganda, Farhod va Shirin vafot etishgan bo‘ladi. Bahrom bundan qattiq qayg‘uradi. U Armanistonni Sheruya qo‘lidan ozod qiladi.

Salbiy obrazlar:

Xisrav – xudbin, zolim, johil, kayf-safoga berilgan Eron podshosi. Shiringa uylanish bahonasi bilan Armanistonni egallamoqchi bo‘ladi, biroq yovuz niyati amalga oshmaydi. U o‘z o‘g‘li yovuz Sheruyaning qo‘li bilan halok bo‘ladi.

Sheruya – johil, insofsiz, razil, xudbin, mansabparast va badxulq Eron shahzodasi, ya'ni Xisravning o'g'li. Sheruya Shiringa oshiqlik niqobi ostida o'z otasini o'ldiradi. Aslida uning maqsadi otasining toj-taxtini egallash va Armanistonni qo'lga kiritish edi. Ammo u maqsadiga erisha olmaydi. Farhodning do'sti Bahromning odil hujumiga tob berolmay yengilib, sharmanda-yu sharmisor bo'ladi.

"Layli va Majnun" dostoni. Ijobiy obrazlar:

Qays(Majnun) – dostonning bosh qahramoni. U samimiy oshiq, iste'dodli shoir va olijanob inson. O'sha davrning vahshiyona urf- odat va qoidalari, Laylining otasidek xudbin va zo'ravon kishilar uning boshiga kulfat va musibat toshlarini yog'dirib, fojiali o'limga mahkum etadilar.

Layli – tashqi va ichki dunyosi birdek nihoyatda go'zal, ilmli qiz; katta qabila boshlig'i, davlatmand oila farzandi. Qaysning maktab- doshi. U – vafodor yor. Qaysga bo'lgan muhabbati bois o'limga ham tik boqadi. Layli – mazluma qiz. Uning inon-ixtiyori o'zida emas, muhit uning haq-huquqini poymol qilgan. U – olijanob inson. O'z baxtidan ham Qaysning baxtli bo'lishini chin dildan istaydi. Layli o'limi oldida ham Qaysni unutmaydi.

Navfal – bahodir va olijanob odam. U hayotning achchiq- chuchugini totigan. Dashtda ov qilib yurganida Qaysni uchratadi. Qays unga ko'nglidagi barcha so'zlarini aytadi. Navfal Laylining otasi bilan uchrashib, Qaysning sof muhabbati haqida so'zlab beradi, lekin johil otadan rad javobini oladi.

Salbiy obrazlar:

Laylining otasi – xudbin, razil, mushtumzo'r, bosqinchi, el- yurt boshiga musibat soluvchi hukmdor. U qizi Layliga bir buyum deb qaraydi. U – qotil! Laylining g'unchaligidayoq o'lib ketishiga ham, Qaysning "Majnun" bo'lishi va fojiali o'limiga ham, Qays ota-onasining farzand dog'ida qon yutib, murod-maqsadlariga erisholmay o'lib ketishlariga ham sababchi bo'ladi. Ibn Salom – or-nomussiz, shafqatsiz, adolatsiz kishi, aysh-ishratga berilgan xudbin soxta oshiq. U mol-davlati tufayli Laylining otasiga manzur bo'ladi. Mayparast Ibn Salom nikoh ayyomida ichkilikka berilib ketadi, zaharlanib sharmanda bo'ladi, kasali tutadi. Layli undan qutuladi.

"Sab'ai sayyor" dostoni

Bahrom – dostonda keltirilgan Bahrom va Dilorom haqidagi qoliplovchi hikoyaning bosh qahramoni. U shoh va oshiq. Bahrom ziddiyatli xarakterga ega bo'lgan murakkab obraz. Navoiy bu obraz qiyofasida bir-biriga qarama-qarshi ikki shaxsni: odil podsho va vafodor oshiqni hamda o'z huzur-halovati va shaxsiy kayfiyatlariga berilib, el-yurtning ahvoli va davlat ishlaridan chetlashgan o'z ehtiroslariga asir bo'lgan shuhratparast podsho va xudbin oshiqni tasvirlaydi. Bahrom ilk taxtga o'tirgan paytlarida mamlakatni adolat bilan boshqaradi, uni

obod va elni shod qiladi, biroq u tez orada aysh-ishratga, ovga berilib, aql-iroda jilovini his va ehtiros qo‘liga topshirib qo‘yadi. Ana shu aqlsizlik tufayli uni yer yutadi.

Dilorom – husni latofatda tengsiz. U juda iste’dodli san’atkor; olijanob qalbli, musaffo xulq-atvorli ayol, sadoqatli yor. Biroq Dilorom erksiz, tutqun. U go‘daklik chog‘ida Xitoydagi ikki xonning urushi tufayli asira bo‘ladi. Bu asirani Xojaga – savdogarga sotadilar. Befarzand Xoja avval uni farzand qilib asrasa, Diloromga xaridorlar ko‘paygandan so‘ng uni katta pulga sotmoqchi bo‘ladi. Nihoyat, Xitoy xoqonining Bahromga to‘laydigan bir yillik xiroji badaliga uni Bahromga sotadi.

Moniy – rassom. Bahrom bilan ovda uchrashadi va uning qo‘lida Dilormning suratini ko‘rgan Bahrom Diloromga oshiq bo‘lib qoladi. Xitoy savdogari – Diloromni go‘dakligidayoq asrab olib katta qiladi va oxir-oqibat katta pulga kanizak qilib Bahromga sotib yuboradi.

“Sab’ai sayyor” dostonining g‘oyaviy-badiiy to‘qimasida yetti hikoya nihoyatda keng va katta o‘rin tutadi. Shohlik xudbinligi va qahr-u g‘azabi sevgisidan ham ustun bo‘lgan Bahrom Diloromning “ov mahorati - mashqning samarasi” degan gapi uchun uni sochi bilan qo‘l-oyog‘ini bog‘lab, kimsasiz cho‘l-biyobonga – o‘lim qa’riga tashlab ketadi. Ushbu hikoyalar Bahromning Diloromdan ayrilgan kezlari uni topish maqsadida, yetti qasr qurdirib, yetti kechada yetti musofir bilan uchrashishi va ular tilidan hikoyalar tinglashi asosida keltiriladi.

“Saddi Iskandariy” dostoni. Iskandar – adolatli va ma’rifatparvar ideal podsho obrazi. U shoh va olim. Dostonda Iskandarning tug‘ilishi, yoshlik yillari, ta’lim-tarbiyasi, Faylaqusning vafoti va Iskandarning taxtga chiqishi, Iskandarning Doro bilan to‘qnashuvi, Eronni egallab olib, u yerda adolat o‘rnatishi, Kashmirga yurish qilib, zolim Malluni yengishi, Hind shohi va Chin xoqoni bilan do‘stona bitishuvi, Mag‘ribda vahshiylarga qarshi jangi, Qirvon o‘lkasida ya’juj va ma’jujlarning yo‘lini to‘sish uchun sad barpo etishi hamda dengiz sayohati Iskandar sarguzashtlarining asosini tashkil etadi.

Olimlar obrazi. Naqumojis (Nikomaxos-Arastuning otasi) – Iskandarning murabbiysi va ustozi. Arastu (Aristotel), Filotun – Aflotun (Platon), Suqrot (Sokrat), Asqalinus (Iskilinus), Buqrot (Gippokrat), Hurmus (Germes) va Faysog‘urs (Pifagor)lar.

Dostonning xotimasida yetti olim tilidan aytilgan so‘zlar doston mazmunini takomillashtiradi: podsho elga mushfiq va marhamatli bo‘lishi – Arastu (Aristotel); sipohni lutfi bilan shod, raiyatni adli bilan obod qilishi – Filotun – Aflotun (Platon); ulusning osoyishtaligi uchun kurashmog‘i – Suqrot (Sokrat); yaramas kishilarga nisbatan siyosat qo‘llashi, qattiqqo‘l bo‘lishi – Buqrot (Gippokrat);

og‘zi, so‘zi, ko‘ngli va ko‘zi pok – Faysog‘urs (Pifagor); himmatli va saxovatli bo‘lishi – Hurmus (Germes), lutfli, adolatli bo‘lishi kerak - Asqalinus (Iskilinus).

Bonu – mushfiq va mehribon ona, tadbirli va tajribali davlat arbobi hamda zakovatli olima. Suyukli farzandi Iskanfdarning o‘limidan qattiq iztirob chekadi. Iskandarning ishlarini davom ettirib, adolat bilan Rumni boshqaradi.

Lu’bati Chin – mislsiz jasoratli qiz. Iskandar qo‘shinlari Mag‘ribda vahshiylar boshlig‘i bilan yakkama-yakka jang qilishga botinolmay turganda, niqoblangan Lu’bati Chin maydonga kiradi, jasorati, chaqqonligi va kuch-quvvati bilan vahshiylar boshlig‘ini yengadi, shu bilan u Iskandar qo‘shinini mag‘lubiyat va sharmandalikdan qutqarib qoladi.

Xulosa. Alisher Navoiy ijodini intellekt xaritalari yordamida o‘rganish – ta’lim jarayonida o‘quvchilarning tasavvur va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali usullardan biridir. Ushbu maqolada ko‘rsatib o‘tilganidek, har bir insonning intellektual imkoniyatlari o‘ziga xos bo‘lib, ularni yuzaga chiqarish uchun zamonaviy yondashuvlar talab etiladi. Intellekt xaritalari mavzuni chuqur anglash, asosiy g‘oyalarni tizimlashtirish va ularni bir-biri bilan mantiqiy bog‘lashga imkon beradi. Ayniqsa, Navoiydek ulug‘ mutafakkirning “Xamsa” asarini intellekt xaritalari orqali tahlil qilish, nafaqat adabiy bilimlarni chuqurlashtiradi, balki o‘quvchilarning fikrlash madaniyatini, estetik didini va tahliliy yondashuvini ham rivojlantiradi. Demak, ta’limda intellekt xaritalaridan foydalanish nafaqat metodik yangilik, balki pedagogik zarurat hamdir. Bu esa zamonaviy ta’limda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni ta’minlashda muhim vosita hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. To‘liq asarlar to‘plami. 10 jildlik: 6-jild. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2011. – 808 b.
2. Alisher Navoiy. To‘liq asarlar to‘plami. 10 jildlik: 7-jild. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2011. – 696 b.
3. Alisher Navoiy. To‘liq asarlar to‘plami. 10 jildlik: 8-jild. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 2011. – 712 b.
4. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma jildlik, birinchi jild. – Toshkent: Fan, 1983. – 527 b.
5. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma jildlik, sakkizinchi jild. - Toshkent: Fan, 1992 yil.
6. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma jildlik, to‘qqizinchi jild. - Toshkent: Fan, 1992 yil.
7. Alisher Navoiy. Sab’ai sayyor. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma jildlik, o‘ninchi jild. - Toshkent: Fan, 1992 yil.
8. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma jildlik, o‘n birinchi jild. - Toshkent: Fan, 1992 yil.
9. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma jildlik, o‘n to‘rtinchi jild. – Toshkent: Fan, 1998. – 238 b.
10. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. To‘rt jild (I, II, III, IV jildlar). Fozilov E.I. tahriri ostida. – Toshkent: Fan, 1983 (Ps.656; 644; 624; 636).
11. A.G.Ganiev, S.N.Tashev. PSYCHOLOGY AND EDUCATION. (2021) 58(1), ISSN: 00333077; “The role of “Imagination” in the process of “Creative thinking”.

TOG'AY MUROD IJODIDA DAVR VA INSON MUAMMOSI

Boliqulova M. A.
Samarqand davlat chet tillari instituti
Sharq tillari fakulteti o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: ***Pardayeva I.M.***
Samarqand davlat chet tillari instituti dotsenti

Tayanch so'zlar: milliy tuyg'u, imperiya siyosati, sho'rolar hukumati, sovet kishisi, ruhiy kechinma, vatan mehri, mehnatkashlik, ayollar, erksiz jamiyat, badiiy ifoda, tahlil va talqin.
Ключевые слова: национальный гнет, имперская политика, советская власть, духовный опыт, крестьянин, патриотизм, труд, женщины, бесправное общество, анализ и интерпретация.
Key words: national oppression, imperial policy, Soviet government, spiritual experience, peasant, patriotism, labor, women, powerless society, analysis and interpretation.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada "Otamdan qolgan dalalar" romanidagi Dehqonqul obrazi ramziy-fojiaviy obraz sifatida mavzusida so'z boradi va o'zbek naqadar sodda, tanti xalq bo'lganligi ularni ruslar qo'lida qanchalik ezilganligi, quldek yashagani, o'z haq-huquqi, erkini yo'q bo'lganligi ochib berilgan. Shu bilan birga yozuvchining asar tilining go'zalligi, shuningdek, shevalarni mahorat bilan o'z o'rnida qo'llaganligi yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается образ Дехканкула в романе «Поля, оставленные моим отцом» как символический и трагический образ, раскрывается, насколько простым и скромным был узбекский народ, как его притесняли русские, как он жил как раб, как его лишали прав и свободы. При этом подчеркивается красота языка писателя и его умелое использование диалектов.
SUMMARY:
This article discusses the image of Dehkankul in the novel "The Fields Left by My Father" as a symbolic and tragic image, and reveals how simple and humble the Uzbek people were, how they were oppressed by the Russians, how they lived like slaves, and how they lost their rights and freedom. At the same time, the beauty of the writer's language, as well as his skillful use of dialects in their place, are highlighted.

Kirish. Milliy asaniyotimizning XX asr oxirgi choragi rivojida Tog'ay Murodning munosib o'rni bor. U ellik besh yillik ijodiy faoliyati davomida bir necha hikoya, to'rt qissa, ikki roman yaratdi, jahon adabiyotidan tarjimalar

qildi, adabiy-tanqidiy maqolalar yozdi. Yozuvchi qoldirgan adabiy meros mindoro jihatdan u qadar ko'p emas. Ammo uning qissa va romanlari o'ziga xos badiiyati, til va ifoda tarzi, "adabiy aholi" safiga olib kirgan hech qaysi adibnikiga o'xshamaydigan tirik odamlari – personajlari bilan davr adabiyotida yorqin iz qoldirdi.

Ilk romani "Otamdan qolgan dalalar" Tog'ay Murod ijodidagina emas, milliy adabiyotimiz tarixida muhim hodisa bo'ldi. Bu asarni yozishga kirishar ekan, yozuvchi o'zini, o'zining hayot haqidagi bilim, tasavvurlarini qayta tanqidiy taftishdan o'tkazdi. Shu paytga qadar amal qilgan ijodiy aqidalariga sodiq qolgan holda qishloq hayoti, oddiy odamlar turmushini o'zgacha nigoh bilan anglash yo'lini tutdi. Mustabid tuzum sharoitida oddiy zahmatkash mehnat ahki ayni o'sha noyob fazilatlari – to'g'riso'zligi, mehnatkashligi, halolligi, odob-andishasi tufayli xor-u zor bo'layotganligini adub chuqur alam-iztirob, nadomatlar bilan kuyib-yonib tasvirlaydi. Asarda ijtimoiy ruh – pafos keng ko'lam kasb etadi.

"Endi qonim o'z g'animlarim uchun qaynamaydi. Yo'q, o'z g'animlarim o'z yo'lida qoldi. Endi qonim... olamjahon g'animlarim uchun qaynaydi. Endi qonim... qudratli g'animlarim uchun qaynaydi...

– Men o'zbek xalqiga haykal qo'yaman!

Men ana shunday shaxt bilan olamjahon g'animlarim sari shaylandim" – yozuvchining romanni yozish oldidagi, jarayonidagi holat-kayfiyati ana shunday bo'lgan.

"Otamdan qolgan dalalar" muallifi boshqa bir o'rinda bu asarni yozishdan ko'zlagan maqsadi ustida to'xtalib, yana ham aniqroq qilib: "Birlashgan Millatlar Tashkiloti a'zosi – Ozod O'zbekiston uchun bitdim... Ko'nglimda el-yurtim yo'lida nimaiki dardim bor – barini ushbu romanning asosiy ruhi –pafosi aniq-ravshan ifodalangan. Bu roman Alloh in'om etgan eng ulug' ne'mat – mustaqilligini, erkini boy bergan, bosqinchilar bo'yunturug'ini bo'yniga ilgan el-yurt boshiga tushgan balo-ofatlar, mislsiz xo'rliklar, istibdod iskanjasida qolgan xalq chekkan zahmatlar tufayli adib dilidagi oh-armon, nola-fig'on, salkam bir asr davom etgan imperiya zulmi, zug'umiga qarshi zo'r nafrat – isyon kabi yang yangraydi.

Metodlar. Tarixdan ma'lumki, o'lkaning taraqqiyparvar kishilari hali rus chorizmi bosqimi boshlanmasdan burunroq bo'lg'usi mudhish hodisalar dahshatini oldindan his etganlar, aniq ko'rganlar, odamlarni bu dahshatdan ogohlantirganlar. Afsuski, o'sha chigal tarixiy sharoitda bu mudhish balo-ofatning oldini olish imkoni bo'lmagan. Parokandalik, ma'naviy inqiroz, jaholat dardiga mubtalo yurt manfur zotlar hamlasiga dosh berolmadi, muqaddas o'lka shafqatsiz kelgindilar oyog'i ostida toptaldi. Zulm va zug'um haddan oshdi, xalq necha bor qo'zg'aldi, xalqning adolat, erk, ozodlik yo'lidagi har bir harakati shafqatsizlarcha bostirildi.

Nihoyat, inqilobiy o'zgarishlar davri keldi. Yurtning erkparvar o'g'lonlari, adiblari inqilobiy o'zgarishlarga katta umid bog'ladi, biroq bu orzu-umidlar ham ro'yo, sarob bo'lib chiqdi. Milliy zulm munofiqona va yanada shafqatsiz tus oldi, yurtda bosh ko'tarib yuradigan o'g'lonlarning boshi ketdi, o'lkaning mehnatkash fuqarosi esa mehnatdan boshqani bilmaydigan oddiy ijrochiga, ulusning aqli, vijdoni, ko'zi, qulog'i bo'lishiga da'vat etilgan ayrim zilolilari, adiblari totalitar tuzum siyosatining malayi – maddohiga aylantirildi...

Shunisi kishiga taskin beradiki, mislsiz zulm, zug'umlar iskanjasida ham milliy istiqlol, erk, ozodlik g'oyalari tug'ilib shakllanaveradi. Istiqlol kunlariga kelib chin ijodkorlar uchun ko'ngilda el-yurt yo'lida nimaiki dardi bo'lsa – barini to'kib solish imkoni paydo bo'ldi... Qisqasi, "Otamdan qolgan dalalar" istiqlol davrining adabiyotimizdagi ilk xayrli samaralaridan biridir. Imperiya siyosatini, mustabid totalitar tuzum mafkurasi mohiyatini bu qadar oshkora, keskin fosh etadigan asarning bizda o'sha kezlari chiqishini tasavvur etish qiyin. Garchi muallif roman ustidagi ishini 1986-yili boshlagan bo'lsa-da, 1991 – istiqlol yilida intihosiga yetkazgani, asar 1993-yili dunyo yuzini ko'rgan tasodifiy emas.

Natijalar va metodlar. Roman markazida Dehqonqul taqdiri turadi; asar voqealari hayoti, taqdir-qismati, ruhiy dunyosi, ona-Yer, kindik qoni to'kilgan muqaddas tuproq bilan mustahkam bog'liq, o'zbekning ramzi degulik mehnatkash inson – bosh qahramon Dehqonqul tilidan so'zlab beriladi. Dehqonqul hikoyasini o'z sarguzashtlaridan emas, balki ancha naridan – bobosi Jamoliddin, otasi surxoni Aqrab tarixidan boshlaydi. Chunki Bobo va Ota tarixini eslamay va so'zlamay turib, Dehqonqul qismati, xarakteri ma'no-mohiyatini anglash, anglatish qiyin.

Bobo – Jamoliddin – Oqpodsho istilosi shohidi. U – tug'ma mehnatkash dehqon, imon-e'tiqodi butun shaxs. Muallif Qodiriydan, uning mashhur qahramoni Obid ketmondan ilhomlanib, Jamoliddin mehnatkashligini uning ketmoni dovrug'i orqali ta'riflaydi. Bir qarashda mehnatkash bosh ko'tarmaydigan, toat-ibodatdan boshqasini bilmaydigan bandai mo'mindek ko'ringan bu odam yurt taqdiri haqida ham o'ylaydi, o'zining vatan tuyg'usini, imon-e'tiqodini, insonlik sha'nini baland tutadi, yurtning pokiza tuprog'i, tiniq oqib turgan suvlari besharm, befahm kelgindilar tomonidan bulg'anganini ko'rganida o'zini qo'yarga joy topolmaydi; sodda olomon taqdir va zulmga qarshi bosh ko'targanida beixtiyor ular safida bo'ladi; oxiri shafqatsizlik, xo'rlik, tahqir-nadomatlarga toqat qilolmay, bosqinchilar oyog'i yetmas yerlarni qo'msab, qanchalar og'ir bo'lmasin, tug'ilgan yurti – go'zal Farg'onani tashlab bosh olib ketadi...

Ota surxoni Aqrab – qizil imperiya saltanatining tarkib topish davri guvohi. U – qo'li gul bog'bon.

"Otamiz qasamish chop nihol bo'ladi.

Otamiz qaramish daraxt shig'il-shig'il bo'ladi.

Otamiz kesmish tok shokila-shokila bo'ladi.

Otamiz qirqmish gul shoda shoda bo'ladi", deydi iftixor ila Dehqonqul. Shu bilan barobar, ota – Aqrabda ham ona- Vatan, fuqarolik tuyg'usi baland, yurtning mustaqilligi, ozodligi deb Qizil ofatga qarshi jangga kiradi, el-yurtiga, ona zaminiga, oilasi, farzandlariga cheksiz sadoqatini namoyon etib, e'tiqodi, matonati bilan yovlarni ham lol qoldirib, mardona turib jon tasl etadi...

Mana endi gal Dehqonqul ta'rifiga keldi. Dehqonqul – sho'rolar davrining odami. Xo'sh, Dehqonqul Ota va Bobosidan nimalarni meros qilib oldi? "Sotsialistik hayot tarzi" sharoitida u nimalarga erishdi-yu, nimalarni boy berdi? Dehqonqulga ota-bobosidan faqat mehnatkashlik xislatigina o'tgan, xolos. Ota-bobolarga xos yurtsevarlik, erksevarlik, insoniy g'urur, o'zlikni anglash hissi unda butunlay barham topgan.

Dadil aytish mumkinki, Dehqonqul obrazi – o'zbek adabiyotida jiddiy badiiy kashfiyot bo'ldi. Dehqonqul sovet davri adabiyotida zavq-shavq bilan qalamga olingan mehnat qahramonlariga parodiya tariqasida yaratilgan. U – totalitar tuzum, Qizil imperiya siyosati tarbiylab yetishtirgan "mehnat kishisi", "yangi inson" timsoli, mustabid hokimiyat munofiqona mafkurasining tirik qurboni. Dehqonqul sho'rolar hukumatining deyarli tengdoshi. Yozuvchi adabiyotimizda urf bo'lgan yo'ldan bormaydi, qahramon taqdiri orqali davrni, "sotsialistik jamiyat tarixini ifodalash"ni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydi. Sovet hokimiyati yillarining "muhim pallalari" atayin chetlab o'tiladi, fuqarolari urushi yillarida aqlini tanigan bolakay 60-yillarda ham bolakayligicha qolaveradi. Bu hol o'quvchisiga aslo "mantiqsizlik" bo'lib tuyulmaydi. Yozuvchimi birinchi galda Dehqonqulni qul, mute qilib shakllantirgan hayotiy omillar qiziqtiradi.

Dehqonqulni, avvalo, Lenin ishiga, partiyaga, sho'rolar hukumatiga, ulug' og'aga hurmat, sadoqat ruhida tarbiyalashgan, unga Leninni ota, Krupskayani ona deb o'rgatishgan, o'lan-laparlarni emas, "partiya-sovet qo'shiqlari"ni tinglab, aytib tili chiqqan, uyqudan turganda ham, uyquga yotishdan oldin ham, to'y-u marakalarda ham partiya, dohiy, ulug' og'aga ta'zim, salom bilan yo'g'rilgam madhiyalar qulog'iga quyilgan; yurti dunyoda eng ozod, hur, to'q-farovon ekaniga 80-yillarga borib kommunizmda yashashiga chippa-chin ishontirishgan... U bora-bor so'z bilan amaliyot orasidagi ziddiyatni sezgan, ko'rgan; tengdoshlari qaatori o'qishni paxta dalalaridagi, zaharli ximikatlar yomg'iri ostidagi "hur mehnat" gashti nima ekanjni go'dakligidayoq tanigan, shu "shonli mehnat"ga mehr-muhabbat ruhida voyage yetgan. Salgina bo'lsin, bu mashaqqatlardan o'zini chetga olganida "bosmachining", "sovet tuzumi dushmaning o'g'li" deb haqorat

qilingan; bu xildagi dag'dag'alar ko'ngildagi qarshilik ko'rsatish tuyg'usini butunlay so'ndirgan...

Xulosa. Aslida buning nimasi yomon? Mehnat insonni ulug'laydi, deymizku! Shunchalar fidoyi mehnatkash inson Dehqonqul nega ko'zimizga qahramon emas, ayanchli bir kimsa bo'lib ko'rinadi, o'quvchida faxr-iftixor emas, o'tkinchi-nadomat, achinish tuyg'usini qo'zg'atadi. Butun gap mana shunda. U kim uchun, nima uchun betinim ter to'kayotganini, holi ne kechayotganini o'ylab ham ko'rmaydi. U karaxt bir holga tushib qolgan. Tevarak-atrofda, hayotda nimalar bo'layotganini, haq va nohaq ishlar, adolatsizliklar, yaqin kishilari, ayoli, farzandlari hol-ahvoli uni mutlaqo qiziqtirmaydi. Idealogiyaning qip-qizil munofiqona yolg'onlariga aslo parvo qilmaydi, bema'ni ko'rsatmalariga qarshilik bildirmaydi, bildirolmaydi; munofiq qalamkashlarning dala shiyponlari haqidagi munofiqona ocherki ham, moskvalik kinochilarning mash'al brigada hayotiga bag'ishlangan boshdan oyoq qurilgan kartinasi ham uni ajablantirmaydi, aksincha, kartinadagi soxta rolni aktyorlar kabi hech qiynalmay ijro etib beradi. O'zining, hamqishloqlarining o'ta nochor, ayanchli turmushini ko'rib, bilib turib ham

Muncha shirin ekan bu Sovet davroni,

Mamnun yashar har inson – yo'qdir armoni...

singari tuturiqsiz qo'shiqlarni beparvo tinglayveradi. Mash'al brigadier bo'la turib, qo'li qisqaligidan, mototsikl olishga qurbi yetmaganidan, ayolining oddiy so'rovlarini bajo keltirolmayotganidam, bugina emas, qozoni go'sht ko'rmayotgani, bolalari to'yib ovqat yemayotganligidan iztirobga tushmaydi. Markazga, ko'rkkengashga ijaraga olingan kiyimlarni kiyib boshidan or qilmaydi. Kengashdagi ishtiroki ham ma'lum, to'rdagilar chapak chalsa, u ham chapak chaladi, to'rdagilar oyoqqa tursa, u ham oyoqqa turadi...

To'g'ri, unda ham goho ota-bobodan qolgan g'urur andak uch beradi; biroq u shaharga borib, to'r shlyapa bilan baxmal so'zana sotib olish-u telbalarcha baxmal so'zanini shartta yirtib oyog'iga paytava qilib o'rash, teleekranda ko'ringan. Amerika prezidentiga boshidagi shlyapasini olib silkitishdan nariga o'tmaydi. Bu qo'li ochiq, mehmondo'st, tanti o'zbek yemay-ichmay, topganini mehmoni oldiga qo'yadi, mehmoni oyog'i ostiga qo'y so'yib keriladi, ammo mehmonlar uchun bozordan olib kelgan ikki dona xurmoni deb, yetim o'g'ilchasini urib og'zini qonga belaydi.

Xo'sh, bu xildagi telbalarcha tantilik, qullarcha erksiz mehnat, sho'rolarga sadoqat, ma'naviy karaxtlik, qaramlik, mutelik tufayli u nimalarga erishdi?! Oddiy orzulari ushlamagan vafodor ayoli turmush sitamlari, mashaqqatlaridan to'yib joniga qasd qiladi, o'ziga o't qo'yadi, to'yib ovqag yemay oyoqqa turgan o'g'lonlari(o'g'lonlaridan brining ismi Qulmat) ochofat, mute, nogiron-dardmand

bo'lib yetishmoqda; o'zi esa halol fidokorona mehnatlari evazuga yulg'ich, poraxo'r deb ayblanib, qamoqqa olinadi, aytib ado bo'lmas qiynoq, xo'rliklarga griftor etiladi, uni o'z tezagini o'ziga yeyishga majbur etadilar, erkaklik sha'nini toptaydilar... Bu sho'rlik banda shu darajaga borib yetganki, uni qamoqqa olib ketayotganlarida ham daladagi ishini, paxta terimini o'ylaydi, qamoqdagi azob-uqubatlar paytida ham "lenincha adolat"ga umid bog'laydi, shuncha xo'rliklardan keyin ham dalasiga, mehnat quchog'iga qaytish xayoli bilan nafas oladi...

Qisqasi, Dehqonqul qismati, karaxt holati, mute tabiati tasviri – imperiya siyosati, "sotsialistik hayot tarzi" millatni, milliy tuyg'u, qadriyatlarni toptashga qaratilgan, chiroyli shirolarga o'ralgan munofiqona kommunistik mafkura ustidan chiqarilgan zo'r aybnomadir. Mustaqilligini yo'qotgan, o'zligidan uzoqlashgan, fikrlashdan to'xtagan mute, itoatkor kimsalarning oxir-oqibat keladigan manzili – shu! Yozuvchi Dehqonqul qismati orqali shu fikr-g'oyani o'quvchini larzaga solar bir tarzda ifoda etgan. Shu tariqa bu asari, aniqrog'i, Dehqonqul obrazi orqali yozuvchi o'zi niyat qilganiday, o'zbek xalqining, aniqorg'i, sho'ro davri yetishtirgan o'zbek dehqonining o'ziga xos haykalini yaratadi.

"Otamdan qolgan dalalar" 1994-yili istiqlol davri o'zbek adabiyotining ilk yetuk namunasi sifatida Davlat mukofotiga sazovor bo'ldi, o'quv darsliklaridan munosib o'rin oldi. Roman asosida yaratilgan film Buxoroda o'tkazilgan milliy kinofestivalda bosh sovrin bilan taqdirlandi; Turkiyaning Istanbul shahrida butun dunyodan mashhur kinoshunoslar, aktyor, kinodramaturglar tashrif buyurgan anjumanda "Otamdan qolgan dalalar" filmini tomoshabinlar tik turib o'n besh daqiqa olqishladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tog‘ay Murod. Otamdan qolgan dalalar. - Toshkent: Sharq nashriyoti, 2009.

2. “MEN QAYTIB KELAMAN” Tog‘ay Murod zamondoshlari xotirasida. To‘plovchi: Ma’suma Ahmedova T.: 2008

3. Karimov I. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma’naviyat, 2008.

4. G‘aniyev Sh. “Tog‘ay Murod ijodida inson va zamon muammosi”, Filologiya masalalari, 2015, №2, b. 45–50.

5. Qodirov, N. “O‘zbek nasrida tarix va shaxs masalasi”, Adabiyotshunoslik risolalari, Toshkent: O‘zbekiston milliy universiteti, 2017.

6. Rasulova M. “Tog‘ay Murodning ‘Otamdan qolgan dalalar’ romanida badiiy tipajlar”, O‘zbek tili va adabiyoti, 2020, №3, b. 60-65

7. Hoshimov O. “Zamonaviy o‘zbek adabiyoti taraqqiyoti haqida”, Adabiy meros va zamonaviylik, Toshkent: Fan, 2003.

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDAGI GASTRONOMIK METAFORALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI (XXI ASR BADIIY MATNLARI TAHLILI ASOSIDA)

Kurbaniyazova M.R.

Tayanch so‘zlar: gastronomik metafora, lingvomadaniyat, ingliz tili, qoraqalpoq tili, madaniy tafovut, badiiy matn, metaforik semantika, milliy o‘ziga xoslik.
Ключевые слова: гастрономическая метафора, лингвокультура, английский язык, каракалпакский язык, культурные различия, художественный текст, метафорическая семантика, национальная идентичность.
Key words: gastronomic metaphor, linguaculture, English language, Karakalpak language, cultural differences, literary text, metaphorical semantics, national identity.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada ingliz va qoraqalpoq tillaridagi gastronomik metaforalarning lingvomadaniy xususiyatlari o‘rganiladi. XXI asr badiiy matnlaridagi til birliklari asosida olib borilgan tahlil, gastronomik obrazlarning nafaqat semantik, balki madaniy va milliy qarashlar bilan bevosita bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Metaforalar orqali ifodalangan madaniyatlararo tafovut va o‘xshashliklar, til va tafakkur o‘rtasidagi aloqalar kontekstida tahlil qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье исследуются лингвокультурные особенности гастрономических метафор в английском и каракалпакском языках. Анализ на основе языковых единиц в художественных текстах XXI века показывает, что гастрономические образы не только семантические, но и напрямую связаны с культурными и национальными воззрениями. Межкультурные различия и сходства, выраженные посредством метафор, анализируются в контексте взаимоотношений языка и мышления.
SUMMARY:
The article examines the linguocultural features of gastronomic metaphors in English and Karakalpak languages. The analysis based on linguistic units in fiction texts of the 21st century shows that gastronomic images are not only semantic, but also directly related to cultural and national views. Intercultural differences and similarities expressed through metaphors are analyzed in the context of the relationship between language and thinking.

Kirish. Har qanday tilning boyligi, avvalo, uning obrazlilik, ifoda vositalarining xilma-xilligi, ramziy va metaforik birliklar bilan chambarchas bog‘liq. Tilning bu ko‘rinishlari ayniqsa badiiy adabiyotda, xalq og‘zaki ijodida, kundalik nutqda o‘zining eng yorqin ifodasini topadi. Ayniqsa, gastronomik

metaforalar - ya’ni ovqat, taom, pishirish, lazzat, ta’b bilan bog‘liq ifodalar - til va madaniyat kesishgan joyda joylashgan dolzarb tildan foydalanish shakllaridandir.

Gastronomik metaforalar orqali insonlar his-tuyg‘ularini, ijtimoiy munosabatlarini, dunyoqarashlarini obrazli ifoda etadi. Ular milliy tafakkur shakli, mentalitet va madaniy qadriyatlarning lingvistik aksi bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, ingliz va qoraqalpoq tillaridagi bunday metaforalar qiyosiy jihatdan o‘rganilganda, bu ikki xalqning madaniy asoslari, til orqali ifodalangan dunyoqarashi o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlar yaqqol ko‘rinadi.

XXI asrda yozilgan badiiy asarlarda bunday metaforik birliklar ko‘payib borayotgani, tilning zamonaviy holati va yangilanayotgan madaniy tendensiyalar bilan uyg‘unlashayotganini ko‘rsatadi. Metaforalarning bu darajadagi ishlatilishi, ularni oddiy semantik birlik emas, balki lingvomadaniy fenomen sifatida o‘rganishni taqozo etadi. Mazkur maqola ana shu ehtiyojdan kelib chiqib, ingliz va qoraqalpoq tillaridagi gastronomik metaforalarning struktura, semantika va madaniy asoslarini o‘rganishga qaratilgan.

Tadqiqotda asosiy urg‘u badiiy matnlarda uchraydigan gastronomik metaforik ifodalar tahliliga qaratilgan bo‘lib, ularning asosiy g‘oyaviy ma’nosi, obrazlilik darajasi va madaniy nuqtai nazardan ahamiyati ochib beriladi. Gastronomik metaforalar – til va madaniyatning birlashgan ifodasi bo‘lib, ularning o‘rganilishi lingvomadaniyatshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri sanaladi. Tilshunoslar tilni inson tafakkuri, hissiyotlari, dunyoqarashi bilan bog‘liq tarzda o‘rganishda metaforik ifodalarni muhim asos sifatida ko‘rsatadilar. Ayniqsa, gastronomik metaforalar inson faoliyatining kundalik, hayotiy jihatlarini aks ettirgani uchun til orqali madaniy kodlarni yetkazuvchi vosita sifatida alohida o‘ringa ega.

Ingliz tilida “sweet deal” (shirin kelishuv), “spicy personality” (achchiq — ya’ni qiziqarli fe’l-atvor), “he's full of beans” (u juda faol, quvvatli) kabi iboralar inson shaxsiyati, his-tuyg‘usi yoki ijtimoiy hodisalarni tasvirlashda bevosita ovqat, lazzat, taom bilan bog‘langan ifodalardir. Bunday metaforalar orqali voqelikni baholash, ijtimoiy muomala shakllanadi.

Qoraqalpoq tilida ham gastronomik metaforalar xalq mentaliteti va madaniy qadriyatlari bilan uzviy bog‘liq. Masalan, “et binen qızarıp, qayn binen tazarıp bol” iborasi ko‘p hollarda insonning ruhiy tozaligi, ijobiy tarbiyasini ifodalaydi. “Süt deygen jılılıq” ifodasi esa mehr, onalik, himoya tushunchalari bilan uyg‘unlashadi. Bu yerda “süt” – shunchaki ichimlik emas, balki madaniy va psixologik obraz sifatida aks etadi.

Gastronomik metaforalarning semantik bazasi keng bo‘lib, ular ko‘pincha konnotativ (yashirin) ma’noga ega. Shirin, nordon, achchiq, tuzli kabi ta’m ifodalari inson tabiatiga yoki voqea-hodisaga nisbatan baho berishda ishlatiladi. Masalan, ingliz tilida “bittersweet memory” – ya’ni “achchiq-shirin xotira” iborasi hissiyotlarning murakkabligiga ishora qiladi. Qoraqalpoq tilida esa shunga o‘xshash tarzda “achıq-tatlı dúýge” (achchiq-shirin tuyg‘u) iborasi his-tuyg‘ularning chalkashligiga dalolat beradi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilida gastronomik metaforalar ko‘proq individual tajriba va psixologik holatlar bilan bog‘liq bo‘lsa, qoraqalpoq tilida ular ijtimoiy qadriyatlar, urug‘-aymoq madaniyati, an’anaviy dunyoqarash bilan uyg‘unlashgan. Bu ikki til madaniyatida metaforik ifodalarning yo‘nalishi, kontekstdagi roli va semantik og‘irligi farqlanadi.

Shuningdek, metaforalarning badiiy matnlardagi ishlatilishi ham ularning madaniy vazifasini kengaytiradi. Ingliz adabiyotida romantik va dramaviy janrlarda gastronomik metaforalar ko‘p qo‘llaniladi. Masalan, zamonaviy ingliz yozuvchilaridan biri Jeanette Winterson o‘z romanlarida taom va lazzat metaforalari orqali sevgi, yo‘qotish va o‘zini anglash kabi mavzularni ochib beradi. U “The Passion” asarida “Love is a hunger that no bread can satisfy” (Sevgi bu – hech bir non to‘ydira olmaydigan ochlik) deb yozadi. Bu yerda “non” oddiy oziq emas, balki umid, taskin, yetishish ramzidir.

Qoraqalpoq adabiyotida esa gastronomik metaforalar ko‘proq xalq turmush tarzi, mehr-oqibat, shukronalik va musibatlarga sabr kabi qadriyatlar bilan bog‘liq. Jumladan, qoraqalpoq yozuvchisi Berdakh she’rlarida “ash – xalq dardi, qalb yeg‘i” sifatida ishlatiladi. Taom va dard birlashtirilgan obraz orqali xalqning yurakdagi kechinmalari ifodalanadi.

Lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, har bir xalq gastronomik metaforalar orqali o‘zining madaniy modelini shakllantiradi. Masalan, ingliz tilida “you are what you eat” iborasi insonning kimligi uning iste’mol qiladigan ovqati orqali ifodalanishini ko‘rsatsa, qoraqalpoq xalq maqolida “et ash bası — barlıq jaslıq bası” (go‘shtli taom hayotning boshi) iborasi hayot mazmuni, jamiyatda mo‘l-ko‘lchilik va birlik ramzi sifatida xizmat qiladi.

Metaforalarning madaniyatlararo tahlili o‘zaro anglashuvni yaxshilash, tarjimada to‘g‘ri yondashuvni tanlash, til va tafakkur o‘rtasidagi nozik bog‘liqliklarni aniqlash imkonini beradi. Tarjima jarayonida, ayniqsa, bunday metaforalarni to‘g‘ri tushunmaslik madaniy noaniqliklarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, lingvistik kompetensiyadan tashqari, madaniy kompetensiya ham zarur bo‘ladi.

Metafora va madaniyat o‘zaro bog‘liq hodisalar bo‘lib, ularning lingvistik izohi xalq mentalitetining ko‘zgusidir. Til orqali ifodalanayotgan ovqat va lazzat obrazlari faqat estetik emas, balki tarixiy-madaniy, psixologik va sotsial funksiyalarga ham ega. Bu xususiyatlarni hisobga olish lingvistik tadqiqotlarda, tarjima nazariyasida, til o‘rgatish metodikasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Til — bu inson tafakkuri va madaniyatining in’ikosi bo‘lib, u orqali xalqning hayot tarzi, qadriyatlari va dunyoqarashi ifodalanadi. Gastronomik metaforalar esa bu jarayonda o‘ziga xos vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ingliz va qoraqalpoq tillaridagi bunday metaforalar faqat semantik obrazlar emas, balki har ikki xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tafakkurini ifodalovchi muhim lingvomadaniy birliklardir.

O‘rganilgan badiiy matnlar, maqollar, zamonaviy iboralar va adabiy obrazlar shuni ko‘rsatadiki, gastronomik metaforalar ikki xalq tilida ham hissiyotlarni ifodalash, shaxsiy xususiyatlarni ta’riflash, ijtimoiy hodisalarni baholashda faol ishlatiladi. Ingliz tilida bu ifodalar ko‘proq individual psixologiya va zamonaviy shaxsga xos tasvirlar orqali aks etsa, qoraqalpoq tilida ular ko‘proq kollektiv qadriyatlar, urf-odatlar va an’anaviy dunyoqarash bilan bog‘liq.

Metaforik birliklarning tahlili orqali aniqlanishicha, gastronomik metaforalar ko‘pincha madaniy o‘ziga xoslik, hissiy holat, ijtimoiy muomala, ta’lim-tarbiya, shaxsiy fazilatlar va jamiyatdagi mavqe kabi tushunchalarni ifodalaydi. Bu esa ularni faqat tilshunoslik emas, balki madaniyatshunoslik, tarjima nazariyasi, sotsiologiya kabi fanlar uchun ham dolzarb tadqiqot obyekti bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz va qoraqalpoq tillaridagi gastronomik metaforalarning shakllanishida biologik asoslar bilan bir qatorda madaniy, tarixiy va ma’naviy omillar ham muhim rol o‘ynaydi. Shu bois bunday ifodalarni chuqur tahlil qilish, ularni madaniyatlararo kommunikatsiyada to‘g‘ri qo‘llash, til o‘rgatish va tarjimada e’tibordan chetda qoldirmaslik lozim.

Bu mavzuni tadqiq qilish orqali til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik yanada chuqurroq tushuniladi. Ayniqsa, til o‘rganishda yoki tarjimada metaforalarning lingvomadaniy xususiyatlarini anglash ikki xalq o‘rtasidagi madaniy tafovutlarni ko‘priklashga xizmat qiladi.

Kelgusida bu mavzuni boshqa turkiy tillar yoki boshqa roman-german tillar bilan qiyosiy o‘rganish, gastronomik metaforalarning tarixiy ildizlarini, gender yoki yosh jihatlariga ko‘ra qo‘llanish uslublarini tadqiq qilish istiqbolli yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodida va

zamonaviy media tilida bu turdagi metaforalarning shakllanishi va o‘zgarishi ham alohida e’tibor talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmedov A. Til va madaniyat uyg‘unligi: lingvomadaniyatshunoslik asoslari. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Berdax. She’rlar to‘plami. Nukus: Qoraqalpoq nashriyoti.
3. G‘ulomov A. Metaforik ifodalar va ularning tarjima muammolari. Toshkent: O‘qituvchi.
4. Crystal D. Til ensiklopediyasi. (Ingliz tilidan tarjima). Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
5. Fauconnier J., Turner M. Tafakkurning konseptual uyg‘unligi. (Tarjima maqola, Filologiya jurnali).
6. Goatly A. Metafora va yashirin mafkura. (Tilshunoslikda metafora tahlili).

MAKTAB ADABIY TA’LIMIDA DRAMATIK ASARLARNI O‘QITISHNING MAVJUD HOLATI TAHLILI

Bozorova G.R.
Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: drama, davlat ta’lim standarti, kompetensiya, jahon dramaturgiyasi, syujet, kompozitsiya, eksplitsit va implitsit fikrlar.
Ключевые слова: драма, государственный образовательный стандарт, компетентность, мировая драматургия, сюжет, композиция, явные и неявные идеи.
Key words: drama, state educational standard, competence, world drama, plot, composition, explicit and implicit ideas.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada maktab adabiy ta’limida dramatik asarlarni o‘qitishning mavjud holati tahlil qilingan hamda taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется современное состояние преподавания драматических произведений в школьном литературном образовании, разрабатываются предложения и рекомендации.
SUMMARY:
The article analyzes the current state of teaching dramatic works in school literary education, and develops proposals and recommendations.

Kirish. Nasriy va she’riy asarlar o‘qish uchun mo‘ljallangan bo‘ladi, ammo dramatik asarlar, ko‘rsatish, namoyish etish uchun yozilgan badiiy asar hisoblanadi, shu ma’noda mazkur turga xos aksarlarni o‘qitishda bunga alohida e’tibor qaratish zarur. Adabiyot bo‘yicha davlat ta’lim standarti talablariga muvofiq, dramatik asarlarni o‘rta maktabda o‘rganish tizimli yo‘lga qo‘yilgan, ammo ularga ajratilgan dars soatlari dramatik asarlarni to‘la anglab yetishga kamlik qiladi. Adabiyot o‘qitishga qo‘yilgan umumiy talablar dramatik asarlarni o‘qitishga ham asos bo‘ladi.

Adabiyot faniga oid kompetensiyalar:

Ak 1: asarning asosiy va ikkilamchi g‘oyasini (g‘oyalarini) aniqlaydi va munosabat bildiradi, bunda adabiyot va boshqa fanlardan olgan bilimlariga, shu

jumladan, asar yaratilgan kontekst (tarixiy, ijtimoiy, siyosiy, adabiy) haqidagi bilimlariga hamda o‘z hayotiy tajribasiga tayanadi;

Ak 2: asardagi eksplitsit (ochiq aytilgan) va implitsit fikrlarni (tagma’nolarni) ilg‘aydi, asardan xulosalar chiqaradi va bu xulosalarini asoslab beradi;

Ak 3: asarning syujetini tushunadi, syujet elementlarini ajratadi va asarning qurilishiga munosabat bildiradi;

Ak 4: muallif qo‘llagan badiiy tasvir va ifoda vositalarini, shuningdek, lingvistik (leksik, grammatik, fonetik) xususiyatlarni tahlil qiladi hamda ularni asarda qo‘llashdan ko‘zlangan maqsadni, ularning o‘quvchiga ta’sirini tushuntirib beradi;

Ak 5: asardagi obrazlarni tahlil qiladi, ularga munosabat bildiradi hamda munosabatini matn, boshqa manbalar va hayotdan olingan misollar yordamida asoslab beradi;

Ak 6: asarning turli talqinlarini (masalan, kino, teatr, tasviriy san’atdagi talqinlarini) solishtirib, o‘xshash va farqli jihatlarini aytadi, munosabat bildiradi;

Ak 7: o‘qilgan asarlar tahlili (shu jumladan, qiyosiy tahlili) asosida ijodiy va tahliliy matnlar yaratadi, bunda turli lingvistik va ekspressiv vositalardan o‘rinli foydalanadi hamda mantiqiy izchillikka rioya qiladi.

Mazkur ko‘nikmalarni baholash indikatorlari dramatik asarlarni o‘qitishga ham tatbiq qilinadi. Keyingi yillarda adabiy ta’lim mazmuni tez-tez o‘zgarmoqda. Daramatik asarlar tanlash bilan bog‘liq yonashuvlar ham almashib turibdi. Ayniqsa, uzoq yillardan buyon o‘qitib kelinayotgan “padarkush” dramasi maktab dasturidan chiqarib tashlangan. Aslida u o‘zbek adabiyotidagi birinchi drama bo‘lgani uchun ham, qolaversa, ilmsizlik qoralanib, ma’rifat ulug‘langani uchun ham o‘qitilishi, o‘quvchilar orasida keng va zamonaviy yondashuvlar asosida muhokama qilinishi zarur edi.

Muhokama. 8-sinf Maqsud Shayxzoda. “Jaloliddin Manguberdi” tragediyasi m. Shayxzodaning o‘zbek dramaturgiyasi taraqqiyotida tutgan o‘rni. “Jaloliddin Manguberdi” – o‘zbek dramaturgiyasining yetuk namunasi. Asarda mo‘g‘il istilochilariga qarshi kurashgan xalq qahramoni obrazi va unga xos bo‘lgan vatanparvarlik sifatlarining tasviri. Asar qahramoni haqidagi tarixiy haqiqat va badiiy to‘qimaning o‘zaro munosabati. Matn ustida ishlash. Tragediyadagi falsafiy ruh va til jozibadorligi. Badiiy asar tahlili. Tragediya haqida nazariy ma’lumot kabilar berilgan.

9-sinfda Abdulla Oripov. “Sohibqiron” dramasi Abdulla Oripovning hayoti va ijodi to‘g‘risida qisqacha ma’lumot. Abdulla Oripov – zamonaviy o‘zbek she’riyatining zabardast vakili. “Sohibqiron” dramasida Amir Temur ruhiy holatining mohirona tasviri. Asar matni ustida ishlash. Sohibqiron va

Amir Husayn, Sulton Boyazid, amirlar, o‘g‘illariga munosabatining ishonarli yoritilishi aks etgan .

Shuningdek, Sharof Boshbekovning “Temir xotin” dramasi berilgan. Sharof Boshbekovning hayoti va ijodi haqida qisqacha ma’lumot. Dramada aks etgan mustabid davrining ijtimoiy turmush tarzi. Asardagi Qo‘chqor va Qumri obrazlari orqali millatimizga xos fazilat va nuqsonlarning ko‘rsatilishi. Dramada hayotda uchrab turadigan kulguli voqealarning mahorat bilan tasvirlanishi, real turmushning ochib berilishi. Matn ustida ishlash. Asar tilining o‘ziga xosligi masalalari o‘rganiladi.

Jahon daramaturgiyasi namunalari ham 9-sinf o‘quvchilarga taqdim qilingan:

“Gamlet” tragediyasi. Vilyam Shekspirning hayoti va ijodi to‘g‘risida qisqacha ma’lumot. “Gamlet” asarida insoniy tuyg‘ular, oila sha’ni bilan bog‘liq muammolarning tig‘iz konfliktlar asosida badiiy talqin etilishi. Gamlet obrazida aks etgan inson ruhiyatining murakkab jihatlari. Asarda Gamlet, Ofeliya va boshqa qahramonlarning o‘zaro munosabatlari. Matn ustida ishlash. Asarda burch va muhabbat, sadoqat mavzularining tutash tasviri kabi mavzularni qamrab olgan.

10-sinf adabiyot dasturiga Abdurauf Fitratning “Abulfayzxon” dramasi kiritilgan .

11-sinfda abdurauf fitrat. “Abulfayzxon” dramasi. Abdurauf Fitratning hayoti va ijodiy faoliyati. Abdurauf Fitrat – ma’rifatparvar. Uning milliy teatr san’ati rivoji yo‘lidagi sa’y-harakatlari. “Abulfayzxon” – ilk o‘zbek realistik dramasi. Dramadagi asosiy qahramonlar talqini. Asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari va ma’rifiy ahamiyati kabilar yoritilgan.

Keltirilgan ma’lumotlardan shuni anglash mumkinki, 9-sinf adabiyot dasturiga dramatik asarlar nisbatan ko‘proq kiritilgan. Qolgan sinflarda bittadan asar berilgan xolos. 10–11-sinflarda “Abulfayzxon” daramasining birdek kiritilishi maqsadga muvofiq emas, uzoq yillar davomida maktablarda o‘qitib kelingan “Padarkush” daramasi 10-sinfda qoldirilganda bunday takrorlanishning oldi olingan bo‘lar edi. Qolaversa, Behbudiyning “Padarkush” dramasi bugun ham o‘z dolzarbligini yoqotmagan, keyingi o‘zgarishlarda mazkur asarni 10-sinfga kiritish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Drama adabiyotning bir turi va uning o‘ziga xos xususiyati mavjud. U sahnalashtirish uchun mo‘ljallangan va hayotning adabiy shakli, bu yerda qahramonlarning xarakterlari tavsiflovchi emas, balki nutq tili bilan yaratilgan. Muallifning undagi pozitsiyasi yanada aniqroq va uni aniqlash o‘quvchidan e’tibor va fikrlashni talab qiladi. O‘quvchi yozuvchi-muallifning yordamisiz harakat joyini tasavvur qilishi kerak. Vaqt, qahramonlar yashaydigan muhit,

ularning tashqi qiyofasini, gapirish va tinglash usullarini, harakatlari va imo-ishoralarini tasavvur qiling. Shu bilan birga, har bir aktyorning harakatlari va so‘zlari orqasida nima yashiringanligini tushunish va his qilish kerak. Dramatik asarning markazida hayotiy ziddiyat mavjud bo‘lib, uning yechimi qahramonlarning bir-biri bilan, sharoitlar bilan, o‘zlari bilan keskin kurashida namoyon bo‘ladi.

Dramaturg hayotiy ziddiyatlar eng keskin bo‘lgan syujetlarni yaratadi. Sinfda drama ustida ishlashdan oldin uni mustaqil o‘qish kerak. O‘qishdan oldin bir yoki ikkita savol berish tavsiya etiladi:

Sizga, ayniqsa, nima yoqdi?

Drama nomini qanday tushundingiz?

Siz kimni asosiy qahramonlar deb hisoblaysiz?

Dastlab, darsdan tashqari vaqtda dramani ovoz chiqarib o‘qishni tashkil qilish foydalidir: matnni o‘qituvchining o‘zi o‘qishi mumkin, ba’zida yozuv yoki video yozuvlarni jalb qiladi. O‘qishda o‘qituvchi izohlarga, belgilar ro‘yxatiga e’tibor beradi, ya’ni dramani o‘qish kerakligini va ba’zida teatr xotiralariga murojaat qilish kerakligini ko‘rsatadi. Kirish darslarida quyidagilar bayon etiladi:

Drama ustida ishlashni maktab o‘quvchilarini butun dramaga murojaat qilishdan boshlash, uni tushunishga yordam berish, uning asosiy mojarosini, uning paydo bo‘lishini his qilish tavsiya etiladi. Bu asarning nomi haqida savol bo‘lishi mumkin. Agar drama nima uchun “Temir xotin” deb nomlanganiga to‘liq javob berilsa, kelajakda drama mojarosini tushunishga yo‘l ochiladi.

Maktabda dramatik asarni o‘rganish juda ko‘p xususiyatlarga ega. Dramaturg o‘z qahramonlarining hayoti va xarakterlari haqida gapirmaydi, balki ularni amalda namoyish etadi. Muallifning xarakteristikasi, qahramonlarning portretlari, voqealar haqidagi rivoyatlarning yo‘qligi o‘quvchilarning dramani idrok etishini murakkablashtiradi. Shuning uchun, bir tomondan, maktab o‘quvchilarini dramaning o‘ziga xos xususiyati bilan maxsus adabiyot turi sifatida tanishtirishga imkon beradigan, boshqa tomondan, ularga o‘rganilayotgan namunalarda sahna uchun mo‘ljallangan asarlarni ko‘rishga yordam beradigan va shuning uchun talab qiladigan ish usullari va shakllarini izlash kerak. O‘quvchi tomonidan ko‘proq tasavvur va kuch talab etiladi.

Dramaning eng muhim xususiyati – bu harakatning kontsentratsiyasi va xarakter nutqiy bayonotining ahamiyati. Ushbu xarakterli xususiyatlarning barchasi, qoida tariqasida, dramatik asarning yuzaki o‘quvchilari bo‘lgan o‘quvchilar tomonidan qabul qilinmaydi. Ko‘pincha o‘qituvchi dramani o‘rganish darslarida nafaqat o‘quvchini, balki tomoshabinni ham tarbiyalashi kerak.

Drama darslarining metodologiyasida birinchi navbatda ifodali va sharhlangan o‘qish, so‘ngra rollar bo‘yicha tayyorlangan o‘qish, dramaning sahna tarixi haqida suhbat, voqealar va personajlarni tahlil qilish kerak. Dramaning epizodlari va belgilarini tahlil qilish va talqin qilish jarayonida maktab o‘quvchilarining tasavvurini rivojlantirish, darsning hissiy kayfiyatini va yaratilish holatini ko‘rsatish ayniqsa muhimdir.

Tajriba shuni ko‘rsatadiki, “maktab o‘quvchilari hatto o‘rta maktabda ham yomon o‘qiydilar, ko‘pincha o‘zlarining tasavvurlari bilan drama matnini noto‘g‘ri to‘ldiradilar... Ular mualliflik ko‘rsatmalaridan, aktyorlar ro‘yxati, remarkalar, dekoratsiya tavsifi va harakat muhitidan foydalanmaydilar. Qoida tariqasida, ular epizodik va sahnadan tashqari belgilarga e’tibor bermaydilar, qahramonlarning qiyofasini, gapirish, harakat qilish uslubini, sahnani “ko‘rmasliklarini” va hokazolarni juda aniq tasavvur qilmaydilar. Shuning uchun, avval sinfda bir nechta boblarni birgalikda o‘qish va shundan keyingina o‘quvchilarni butun asarni o‘qishga taklif qilish maqsadga muvofiqdir.

Tahlil va metodlar. Epik va lirik asarlarni o‘rganishda ishlatiladigan suhbat usuli dramaturgiya uchun ham samaralidir. Aksariyat metodistlar uni asosan harakatning rivojlanishini tahlil qilishda, mojaroni, muammolarni va dramatik asarlarning mafkuraviy ma’nosini tushuntirishda qo‘llashni maslahat berishadi. Bunga qo‘shilish mumkin, chunki suhbat asar matnini keng o‘rganish, asar ustida mustaqil ishlash natijasida o‘quvchilar tomonidan olingan faktlardan foydalanish imkonini beradi. Dramatik asarlarni tahlil qilishda o‘quvchilarning

asar matni bo‘yicha mustaqil ishi alohida ahamiyatga ega. Aktyorlarning nutqi va harakatlarini tahlil qilish o‘quvchilarga ularning xarakterlarining mohiyatini tushunishga va ularning tasavvurida ularning tashqi qiyofasi to‘g‘risida aniq tasavvur yaratishga yordam beradi. Bunday holda, o‘quvchilar tomonidan ma’lum bir hodisani yoki dramatik asar sahnasini tahlil qilish ma’lum darajada aktyorning roldagi ishiga o‘xshaydi. Ba’zan o‘quvchilar tasavvurini faollashtirish uchun siz tarixiy va kundalik sharhga murojaat qilishingiz kerak. Bu dramada tasvirlangan davrdan uzoq bo‘lgan o‘quvchilar kerakli g‘oyalar va bilimlarga ega bo‘lmagan va o‘z tasavvurlarida drama qahramonining tashqi qiyofasi tafsilotlarini qayta tiklay olmaydigan holatlarda amalga oshiriladi.

Boshqa tadqiqotchilar va o‘qituvchilar nuqtayi nazaridan, harakatlar ustida ishlashga o‘tishdan oldin, o‘quvchilar ongida umuman drama g‘oyasi paydo bo‘lishi kerak. Shuning uchun birinchi savollar maktab o‘quvchilarining e’tiborini butun asarga qaratishi, uni tushunishga yordam berishi kerak. Ushbu darsda berilgan savollar o‘quvchilarni asosiy ziddiyatni, uning paydo bo‘lishini his qilishiga yordam berishi kerak. Bu, masalan, dramaning nomi haqida savol bo‘lishi mumkin. Dramatik asarni o‘rganishning dastlabki bosqichida, asosiy mojaroni aniqlash bilan bir vaqtda, go‘yo o‘quvchilar aktyorlar bilan birinchi tanishuvi, ular kurashda qanday rol o‘ynashi kerak. Dramatik asarda boshlanish va oxirning o‘zaro bog‘liqligi dramaga umumiy qarashning paydo bo‘lishiga yordam beradi. Sinf e’tiborini drama qamrab olgan vaqtga qaratish juda muhimdir. Biz sahnada ko‘rgan narsalar har doim sodir bo‘ladi. Tomoshabinning vaqti va dramaning harakat vaqti bir-biriga mos keladi, ammo hodisalar, harakatlar orasida kunlar, haftalar va ba’zan yillar o‘tadi.

Mojaroning paydo bo‘lishi, uning asl sabablari, mavjud munosabatlarning asoslari, belgilarning kelib chiqishi odatda dramadan tashqarida sodir bo‘ladigan hayotiy hodisalar bilan bog‘liq. Alohida harakatni tahlil qilishga tayyorgarlik ko‘rayotganda, o‘qituvchi o‘zi uchun u ustida ishlashning markaziy muammosini aniqlaydi. Ushbu muammoni hal qilish uchun hodisalar tanlanadi va asosiy savollar qo‘yiladi. Albatta, harakatlar ishi tushunarsiz so‘zlarni va tarixiy sharhlarini tushuntirishni o‘z ichiga oladi, ammo bularning barchasi asosiy vazifaga bo‘ysunadi. Shuning uchun, batafsil tahlil qilish uchun qanday hodisalarni ta’kidlash kerakligi haqida o‘zingizga aniq hisobot berishingiz kerak. Sinfda o‘qish uchun hodisalarni tanlash o‘qituvchining fikriga ko‘ra, butun dramani o‘rganishda ham, individual harakatlar ustida ishlashda ham hal qilinishi kerak bo‘lgan vazifalarga bog‘liq. Ushbu tanlov o‘qituvchini butun o‘yinni o‘rganishga oldindan tayyorlash jarayonida aniqlanadi. Aynan

Rol ijrochilarining tashqi ko‘rinishi qahramonlar haqidagi vizual g‘oyangizga qanchalik mos keladi?

Qaysi sahnalarda aktyorlar qahramonlarning asosiy xususiyatlarini to‘liq va aniq ochib berishadi?

Aktyorlar bizning e’tiborimizni qanday tashqi ifoda vositalari bilan qaratadilar?

Asar dizaynini ochishda musiqa, manzara va yorug‘lik qanday rol o‘ynadi?

Drama o‘qishning noqulay jihati qaysi?

o‘sha paytda o‘qituvchi qaysi darsda va nima uchun ba’zi hodisalarni o‘qishga murojaat qilish kerakligini belgilaydi.

O‘quvchilarni drama matniga kirishga undaydigan uslubiy metodlardan biri bu xayoliy sahnalarni yaratishdir. Boshqacha qilib aytganda, tahlil jarayonida ular belgilarni harakatning ma’lum bir nuqtasida qanday joylashtirishlari, ularning pozitsiyalari, imo-ishoralari, harakatlarini tasavvur qilishlari haqida o‘ylashga taklif qilinadi. Shu bilan birga, o‘qituvchi maktab o‘quvchilari alohida harakat ustida ishlayotganda, uni butunning bir qismi sifatida qabul qilishiga, harakatning rivojlanishida, drama finaliga o‘tish harakatida ma’lum bir o‘rinni egallashiga ishonch hosil qiladi. Syujetning asosiy elementlari qanday amalga oshirilishini va individual harakatlarda qanday tayyorlanishini tushunishlari uchun: ekspozitsiya, syujet, kulminatsiyaga ajratish muhim. Bolalarning harakatning rivojlanishini kuzatishi aktyorlarning belgilariga chuqur kirib borishdan ajralmas bo‘lishi kerak. Barcha o‘zgaruvchan vaziyatlarda xarakterning xatti-harakatlarini, harakatlarini, tajribalarini kuzatib, maktab o‘quvchilari asta-sekin turli xil belgilar xarakterining mohiyatini aniqlaydilar. Pyesani tahlil qilishda qahramonlarning nutqlari mazmunini aniqlash katta ahamiyatga ega.

Qahramonlar nutqining subtekstini aniqlash ustida ishlaganda teatrga tashrif buyurish, film yoki dramani tomosha qilish orqali dramatik asarlarni o‘rganish bilan yakunlash kerak. Dramani muhokama qilish o‘rganilayotgan asarning sahna tarixini va o‘zbek teatri tarixidan ba’zi ma’lumotlarni o‘rganishni talab qilishi mumkin. Ammo teatrga tashrif buyurish va dramani ko‘rishning ko‘pincha imkoni bo‘lmasligini ham inobatga olish zarur. Keyin yakuniy

darslarda siz o‘quvchilarni o‘zbek teatri tarixidagi eng muhim faktlar bilan tanishtirishingiz mumkin. Metodistlar bu haqda o‘z asarlarida yozishgan. Ushbu ma’lumotni dramaturgiya asarlarini o‘rganishni o‘z ichiga olgan ma’ruzalarda yetkazish yaxshidir. O‘quvchilarni sahnada o‘zbek dramaturgiyasi asarlarini sahnalashtirish, ushbu asarning teatrdagi hayoti tarixi, o‘zbek dramaturgining ijodi dramaturgiyaning shakllanishi va rivojlanishiga ta’siri bilan tanishtirish yaxshi samara beradi. Ko‘rilgan drama haqida suhbatni yakunlab, o‘qituvchi o‘quvchilarga quyidagi savollarni taklif qiladi:

Shunday qilib, dramatik asarlarni o‘rganishda qo‘llaniladigan ish usullari va usullari epik va lirik asarlarni tahlil qilishda qo‘llaniladigan usul va usullardan farq qilmaydi, ammo ularning nisbati biroz boshqacha.

Har bir dramatik asarni o‘rganish bir qator ketma-ket bosqichlardan iborat. Bularga quyidagilar kiradi:

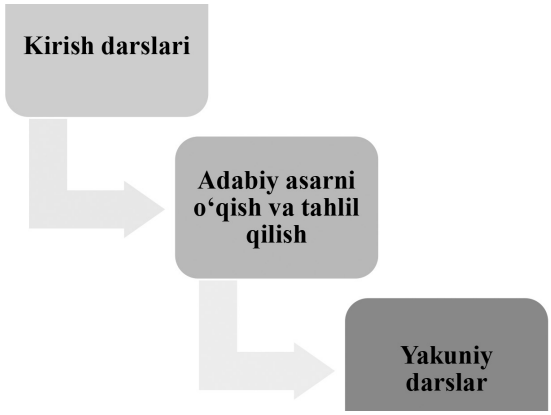

Kirish darslari o‘quvchilarni badiiy asarni idrok etishga tayyorlaydi, ularda yozuvchiga va uning ijodiga qiziqish uyg‘otadi, asarning asosiy ijtimoiy-tarixiy va axloqiy-estetik muammolariga e’tibor qaratadi.

O‘qish – bu o‘quvchining badiiy matn bilan bevosita uchrashuvi, ona tillarida adabiyotni o‘rganish bo‘yicha oldingi barcha ishlar davomida shakllangan hayotiy va o‘qish tajribasi asosida asarning mafkuraviy-majoziy tizimini dastlabki idrok etishdir.

Tahlil o‘quvchilarning asar haqidagi dastlabki g‘oyalarini chuqurlashtiradi, ularga o‘qish taassurotlarini tushunish imkoniyatini beradi, asarning paydo bo‘layotgan shaxsga axloqiy va estetik ta’sirining ta’lim va tarbiya imkoniyatlarini amalga oshiradi. Muammo shundaki, adabiy asarni tahlil qilish o‘quvchi va yozuvchi o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi, o‘quvchi taassurotidagi subyektivlikning o‘zboshimchaliklarini yo‘q qiladi va shu bilan birga san’at asariga jonli, shaxsiy munosabatni saqlaydi.

Yakuniy darslar asarning yaxlit o‘qish g‘oyasini qayta yaratadi, kengroq madaniy doiradagi estetik qadriyatlar tizimiga o‘rganilgan narsalarni o‘z ichiga oladi.

Xulosa. Har bir dars davomida o‘quvchilar drama qahramonlarining tanish va yangi xususiyatlariga duch kelishadi, bu esa har bir qahramonni turli tomonlardan ko‘rib chiqishga va o‘tgan materialni yaxshiroq o‘rganishga imkon beradi.

Dramatik asarda muallifning pozitsiyasi boshqa turdagi asarlarga qaraganda ko‘proq yashirin bo‘ladi. Shu maqsadda o‘qituvchi o‘quvchilar e’tiborini muallifning aktyorlar uchun aytgan so‘zlariga jalb qilish va yozuvchining o‘z qahramonlariga qanday munosabatda bo‘lishini o‘ylab ko‘rishi kerak.

Dramatik turga mansub asarlarni o‘qitish nasriy va she’riy asarlarni o‘qitishdan biroz farq qiladi, shu ma’noda bunday asarlarni o‘qitishda o‘zgacha yondashuv, usul va metodlarni qo‘llash talab qilinadi. Adabiy ta’limda dramatik asarlarni o‘qitishda dars, sinfxonaning o‘zi yetarli bo‘lmasligi aniq, shu ma’noda o‘quvchilarni drama to‘garaklari va teatrlarga olib borish orqali ularni mazkur janrdagi asarlarni teran tushunishga undash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yo‘ldoshev Q. va boshq. Adabiyot. Umumta’lim maktablarining 9-sinflari uchun darslik. –T.: O‘zbekiston. 2019. 368 b.

2. Mirzayeva Z., Jalilov K. Adabiyot. Umumta’lim maktablarining 10-sinflari uchun darslik. –T.: RTM. 2022. 314 b.

3. Bozorova, G.R. (2022). Effective ways to teach the life and creativity of Muhammad Yusuf in school literature education. Международный журнал языка, образования, перевода, 3(2).

4. Bozorova, G., & Eshniyazova, M. Zahiriddin muhammad Bobur hayoti va ijodini o‘rganishda interaktiv metodlardan foydalanish. Lteachin anguage, 156.

5. Kz Abduvahobovna. New trends and modern approaches to foreign language teaching (teaching uzbek language for russian groups). American journal of interdisciplinary research and development 16, 160-163.

6. GR Bozorova. O‘zbek tilida nutqiy savodxonlikni oshirishning dolzarb masalalari. Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi 23 (2), 145-150.

7. G Bozorova. Milliy ruh-millat ko‘zgusi. Til ta’limining uzviyligini ta’minlashda innovatsion texnologiyalar: muammo va yechimlar respublika ilmiy-amaliy onlayn konferensiya. 2021.

8. GR Bozorova. Turfa zakovatlar nazariyasi asosida o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqish. “Veterinariya sohasini rivojlantirishda ijtimoiy-gumanitar fanlarning o‘rni” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to‘plami. 2023

9. Bozorova Gulruh Ravub qizi. Methods of teaching dramatic works in secondary schools modern educational system and innovative teaching solutions: a collection of scientific works of the International scientific conference (23th December 2024) – France, Paris : "CESS", 2023. Volume 2.

10. Бозорова Гулруҳ Равуб қизи. Адабий таълимда драматик асарларни ўқитиш педагогик муаммо сифатида. “Milliy qadriyatlar dialektologik atlasi – tarixni o‘rganishda muhim manba” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallar to‘plami. Navoiy, 2024.

BADIIY ASAR TILI VA INDIVIDUAL USLUB

Shofqorov A.M.
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti

Tayanch so‘zlar: badiiy asar, badiiy til, individual uslub, uslubiy vosita, stilistik vazifa, takroriy so‘z, badiiy takror, fonetik takror, leksik takror, grammatik takror.
Ключевые слова: художественное произведение, художественный язык, индивидуальный стиль, стилистический прием, стилистическая задача, повторяющееся слово, художественный повтор, фонетический повтор, лексический повтор, грамматический повтор.
Key words: artistic work, artistic language, individual style, stylistic device, stylistic task, repeated word, artistic repetition, phonetic repetition, lexical repetition, grammatical repetition.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada badiiy asar tili va individual uslub haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, badiiy tasviriy vositalarning qo‘llanishi, xususan, takror va uning stilistik xususiyatlari, takrorning o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается язык художественного произведения и индивидуальный стиль. Также освещаются вопросы использования художественных средств выразительности, в частности повтора и его стилистических особенностей, а также изучение повтора в узбекском языкознании.
SUMMARY:
The article discusses the language of a work of art and individual style. It also covers the use of artistic means of expression, in particular, repetition and its stylistic features, and the study of repetition in Uzbek linguistics.

Til jamiyatda kishilar o‘rtasidagi munosabatni ta’minlaydi, ma’lum axborotlarni etkazadi. Shuningdek, kishi ruhiyatiga ta’sir etadi, estetik zavq beradi va madaniy taraqqiyot bilan bog‘liq holda rivojlanib boradi. “Til xalq, millat ruhining betakror va hech bir zamon xira tortmas ko‘zgusidir. Har bir tilda shu til egasi bo‘lgan millatning sa’jiyasi, ruhiyati aks etadi”. [10; 11-12-b.]

Har qanday adib ijodini ilmiy jihatdan o‘rganish faqat adabiyotshunoslikning o‘rganish obyekti bo‘lib qolmay, tilshunoslikning ham bevosita o‘rganish obyektidir. “Individual uslubni o‘rganish asar matnini tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtayi nazardan batafsil tahlil qilish hamda yozuvchining xususiy lisoniy faoliyatini aniqlash uchun muhimdir. Bu turdagi tahlil har bir

muallifning til tizimidan foydalanish uslubini aniqlash, uning asar g‘oyaviy mazmunini yoritishda, voqelikni badiiy bayon qilishda til vositalarini qo‘llash mahoratini o‘rganish uchun xizmat qiladi”. [3; 8-b.] Bu esa adib ijodini filologik nuqtayi nazardan o‘rganishni taqozo etadi. “Badiiy matn badiiy-estetik butunlik sifatida nihoyatda murakkab, serqatlam hodisa. Badiiy matnda ifodalangan asosiy g‘oya-fikr-mazmunni tushunish shunchaki ish emas, balki ancha qiyin va murakkab ijodiy jarayondir. Badiiy asarda mutlaqo o‘ziga xos, goh ochiq, goho yashirin tarzda namoyon bo‘ladigan mazmunning ma’nosini to‘g‘ri anglash ma’naviy-madaniy, aqliy-hissiy va lisoniy-estetik faoliyat natijasida mumkin bo‘ladi”. [15; 3-4-b.] Bunda, asosan, ijodkorning tildan foydalanish mahorati, o‘ziga xos topilmalar yarata olishi, badiiy san’atlar va tasviriy vositalarni to‘g‘ri va o‘z o‘rnida qo‘llay olishi kabilar diqqat markazida bo‘ladi.

Badiiy asar tili va individual uslubni o‘rganish muayyan yozuvchi yoki shoirning til birliklaridan foydalanishdagi mahoratini belgilashdan iborat. “Badiiy asar tili badiiyatini o‘rganish o‘zbek tilshunosligining ham hozirgi kundagi munozarali va dolzarb masalalaridan biridir. Bugungi kunda badiiy ijodkorlar mahoratini belgilash uning til unsurlaridan foydalanish borasidagi mohirligi mezoni bilan ham bevosita bog‘liq ekanligi yaqqol namoyon bo‘lmoqda”. [9; 3-b.] Badiiy nutq obrazli nutqdir. Ijodkor badiiy asarda so‘z vositasida obraz yaratadi. Shuning uchun ham badiiy san’atlarning, tasviriy vositalarning mahorat bilan qo‘llanishi asarning badiiyligini ta’minlaydi. Badiiy san’atlarning yuzaga kelishi tilning uslubiy imkoniyatlari bilan bog‘liq. Shu sababli badiiy san’atlarning tadqiq etilishi tilshunoslikning ham eng muhim o‘rganish obyektidir. Badiiy san’atlar adabiyotshunoslikda, asosan, o‘zbek mumtoz adabiyoti matnlari asosida kengroq tadqiq etilgan bo‘lib, ularning lisoniy va stilistik xususiyatlari o‘zbek tilshunosligida nisbatan kam o‘rganilgan.

Badiiy asarda qo‘llangan til birliklari boshqa uslublardagiga nisbatan uslubiy vazifa bajarishi, emotsional-ekspressivlik vazifasining yuqoriligi bilan farqlanib turadi. Bu badiiy asar matnidagi badiiy tasviriy vositalarning o‘ziga xos semantik-stilistik xususiyatlarini keltirib chiqaradi. Badiiy tasviriy vositalarning badiiy matndagi uslubiy vazifasi alohida o‘rganishni taqozo etadi. “Muayyan badiiy tasvir vositalarini o‘rganish yozuvchining badiiy til mahoratini, xalq tilidagi ifoda vositalarining boyligini ko‘rsatish imkonini beradi”. [9; 3-b.] Har bir yozuvchi yoki shoir til vositalaridan o‘ziga xos shaklda foydalanib, individual uslubini yaratadi. “Har bir davrda ijod etgan shoir va yozuvchilar, hatto bir davrda yashagan ijodkorlarning ham so‘zga, tilga munosabati bir xil emas”. [11; 125-b.]

Shu ma’noda har bir ijodkorning badiiy tasviriy vositalardan foydalanish mahorati o‘ziga xos bo‘lib, bu har bir badiiy tasviriy vositaning qo‘llanishida namoyon bo‘ladi.

Biz ushbu maqolada badiiy asarda, xususan she’riyatda takrorning qo‘llanishi bilan bog‘liq individuallik haqida fikr yuritamiz.

Takror haqida gap borar ekan, lug‘aviy-nutqiy hodisa bo‘lgan takrorni (takroriy so‘zni) badiiy usul, badiiy san’at turi bo‘lgan takrordan farqlash lozim bo‘ladi. Takroriy so‘z leksema xarakteriga ega bo‘lib, asosan, nominativ vazifa bajaradi va nutqda biror voqea-hodisa, harakatning miqdoriy ko‘pligini anglatadi: kula-kula so‘zladi, to‘da-to‘da bo‘lib keldi, ishlay-ishlay charchadi.

Takroriy so‘z bilan takrorlash usuli kommunikativ vazifasi, ma’no va strukturasi, matnda qo‘llanish xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi. Takroriy so‘z leksema, ya’ni bitta so‘z yonma-yon qaytariladi, takrorlanadi. Takroriy so‘z aynan bir so‘zning ikki bor talaffuz qilinishidan yuzaga keladi, bunday so‘zlar orasiga defis qo‘yiladi, talaffuzda engil pauza bilan ajraladi. Takroriy so‘z ham badiiy tilda ma’lum uslubiy vazifa bajaradi, ammo bu tip so‘zlarning asosiy vazifasi miqdoran ko‘plik ifodalovchi so‘z shaklini yuzaga keltirish va uning nomi bo‘lib kelishidir. Badiiy usul, badiiy san’at sirasidagi takrorlar nutq (matn) da turli o‘rinlarda keladi. Badiiy takror vazifasida asosiy vosita tovush, so‘z, so‘z birikmasi, ma’lum ibora, gap, hatto butun bir misra (misralar) bo‘lishi mumkin. Badiiy takror nutqda badiiy-uslubiy, emotsional-ekspressiv, badiiy-estetik, obrazlilik vazifalarini o‘taydi. Takroriy so‘z o‘z xarakteriga ko‘ra leksema (so‘z)ga yaqin turadi, takror esa sintaktik va frazeologik birliklarga mansubdir.

Takroriy so‘zlarni o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda takroriy so‘zlarni badiiy-uslubiy takrorlardan farqlashga oid fikrlar uchraydi. Masalan, Z.O‘rinboyev bu masalaga oid kuzatishlarini yakunlab chizmaga tushirar ekan takroriy so‘zni badiiy-uslubiy takrordan farqlaydi va unga tavtologiya, pleonazm, parallellar (parallelizm), qofiya (rifma) va radif kirishini ta’kidlaydi. [12; 18-b.] Z.O‘rinboyev tadqiqotida tildagi takror hodisasi (reduplikatsiya), uning ko‘rinishlari, takroriy so‘zlarning o‘ziga xos xususiyatlari, ularning o‘xshash va farqli tomonlari o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotda o‘zbek tilidagi takroriy so‘zlar leksik va morfologik sathlarda keng tahlil qilingan.

Yuqorida ko‘rsatilgan tadqiqotlarda takror hodisasi lingvistik va lingvopoetik planda tadqiq etilgan. Badiiy tasviriy vosita sifatida o‘rganilganida ham ko‘proq ma’lum bir davr bilan bog‘liq holda yoritilgan. Vaholanki, ijodkorning takrordan foydalanishi, unga uslubiy ma’no yuklay olish mahorati o‘ziga

xos bo‘lib, bu esa har bir ijodkorning badiiy tasviriy vositalarni qo‘llay olish mahoratini alohida tadqiqot obyekti sifatida tahlil qilishni taqozo etadi.

Har bir badiiy tasviriy vositadan yozuvchi yoki shoir o‘z ijodida unumli foydalanadi. “She’riyat tili tadqiq qilinganda uning o‘ziga xos xususiyatlari alohida e’tiborga olinadi, ya’ni poeziya tilining adabiy jinslar va poetik janrlar, musiqiylik, stilistik vositalari, morfologiya va sintaksis bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ziga xosliklari qayd qilinadi”. [1; 355-b.] Takror ham badiiy asarda, xususan, she'riyatda ko‘p qo‘llanadigan uslubiy vositalardan biridir.

“Takror – stilistik ko‘rinishlardan biri bo‘lib, bir so‘zni yoki bir necha so‘zni, ba’zan esa ma’lum satrni atayin qaytarish”. [2; 300-b.] Aslida takror hamma uslublarda ham qo‘llanadi. “Chunki har bir uslubda ma’noni ta’kidlab, alohida ajratib, ba’zan bo‘rttirib ko‘rsatishga ma’lum o‘rinlarda diqqatni jalb qilishga ehtiyoj bor. Bu ehtiyojni qondirish uchun ko‘pchilik tomonidan oson qabul qilinadigan, fikr yuritilayotgan sohada yoki kundalik turmushda faol ishlatiladigan til birliklari takroriy qo‘llanadi”. [8; 54-b.] Lekin badiiy asardagi takrorlar emotsional-ekspressivligi, stilistik xususiyatlari, badiiy-estetik qimmati, obrazliligi bilan farqlanib turadi, ijodkorning o‘ziga xos uslubini keltirib chiqaradi. Ayniqsa, poetik nutqda takrorning o‘ziga xos stilistik xususiyatlari mavjud bo‘lib, bu she’riyatdagi o‘ziga xosliklarni namoyon qiladi hamda tadqiq etish zaruratini keltirib chiqaradi.

S.Karimov badiiy til (matn)ning lisoniy belgilarini tadqiq qilar ekan, badiiy tilda so‘z san’ati turlarining ahamiyati haqida to‘xtaladi va takror hodisasining mohiyati yuzasidan quyidagi fikrlarni bildiradi: “Takrordan boshqa funksional uslublarda ham foydalanishni inkor etmagan holda, uning qo‘llanish doirasi badiiy uslubda jiddiy ravishda kengayib borishini ta’kidlash o‘rinli bo‘ladi. Badiiy asarda, barcha stilistik vositalarda bo‘lgani kabi, takrorning zimmasiga ham nutqiy vositalarga xos emotsional bo‘yoq, alohida ohang, joziba berish vazifasi yuklanadi. Shuning uchun ham ijod jarayonida ularga murojaat qilish qalamkashdan maxsus tayyorgarlikni talab qiladi va ana shunday ijodiy mehnat mevasi bo‘lgan takrorlargina badiiy uslub uchun chinakam stilistik usul sifatida xizmat qiladi.

Lafziy san’atlardan biri sifatida takror (takrir, mukarrir) adabiyotimizda an’anaviy xarakterga ega”. [8; 38-b.].

Takror hodisasi funksional jihatdan poetik nutqda ko‘proq uchrasa-da, u boshqa badiiy janrlar tilida ham mavjud. Chunonchi, Bekmurod Yo‘ldoshev Said Ahmad asarlari tili va uslubini tadqiq qilib, ular tilida takrorning uch xil turi, ya’ni sintaktik tuzilmalar (struktura) takrori, uyushiq bo‘laklar parallelizmi,

sintaktik parallelizmning takror bilan qo‘shilib kelishini aniqlagan. [14; 10-11-b.]

G.Yaxshiyeva o‘zbek tilidagi fonografik vositalar haqida fikr yuritar ekan, umuman, nutqda, jumladan, badiiy tilda uchrab turadigan nima-ga-a-a?, kimsa-a-an?, ona-a, sizga xa-a-at, yo‘-o‘-o‘-q, mmmenga, kkkimga?, e-sh-sh-shak kabi hodisalarni fonologik cho‘ziqlik, cho‘ziq aytish, cho‘ziq talaffuz, ikkilanish, ikkilantirib yozilish, cho‘ziq va baland talaffuz, ochiq va yopiq bo‘g‘inlardagi cho‘zilish, tovushning ikkilantirilishi, ikkilantirib talaffuz qilish, emotsional cho‘ziqlik kabi tushunchalar bilan ataydi. [13; 12-17-b.]

Keltirilgan holatlarda tovush cho‘zib aytilayotgan, shunga ko‘ra ikkilantirib yozilayotgan bo‘lishi mumkin, ammo mana shu cho‘ziqlik qanday usulda amalga oshirilgan? Masalan, nima-ga-a-a?, yo‘-o‘-o‘-q kabilarda bir tovush (a, o‘)ning cho‘zilishimi yoki aynan bir tovushning mustaqil takrorimi, deyilgan savol tug‘iladi. Fikrimizcha, keltirilgan holatlarda a va o‘ tovushlari takror talaffuz qilinmoqda, aniq qilib aytilsa, bitta tovushni takror holda aytish asosida cho‘ziqlik yuzaga kelmoqda. G.Yaxshiyevaning quyidagi fikrlarida “undoshning birdan ortiq takrori” iborasining qo‘llanishi ham bizning nuqtayi nazarimizni quvvatlaydi: “So‘z boshidagi undosh tovushning ikkilantirilishi personajga xos nutqiy kamchilik yoki uning o‘ta hayajonlanganligini ifodalasa, so‘z oxiridagi undoshning birdan ortiq takrori shu so‘zning cho‘ziq talaffuzini bildiradi”. [13; 15-16-b.]

G.Yaxshiyeva fonetik imkoniyatlar vositasida yuzaga keluvchi takror haqida quyidagilarni yozadi: “Tovush yozuvi (звукозапись)ning ikki ko‘rinishi mavjud: a) assonans; b) alliteratsiya.

Bularning har ikkalasida ham tovush va ma’no birligi asosida obraz yaratiladi.

Alliterasiya ahamiyat berilishi lozim bo‘lgan so‘zlarga kishi diqqatini tortadi, uni o‘ziga xos shaklda talaffuz qilishga undaydi. Bu usulda yaratilgan she’rlarning so‘z shakli ularni esda tez va uzoq saqlanib qolish imkonini beradi”. [5; 22-b.]

A.Haydarov badiiy matnning fonostilistik vositalarini tadqiq qilar ekan, shunday yozadi: “Til fikr anglatish quroli bo‘lish bilan birga, insonlarga hissiy ta’sir qilish vositasi hamda bu ta’sir so‘zlardagi asosiy (denotativ) ma’noga asoslangan qo‘shimcha (konnotativ) ma’nolar vositasida amalga oshadi. Konnotativ ma’no komponentlarini tashkil qiluvchi “bo‘yoqdor” fonetik vositalarda kuchli ifodalanadi” [6; 7-8-b.]

Fonostilistik vositalar orqali g‘azablanish, ma’yuslik, ikkilanish, piching, ironiya, mensimaslik va qo‘shimcha ma’nolar yuzaga chiqadi. Bular,

A.Haydarovning ta’kidlashicha, tovushlar qiyofasini o‘zgartirib aytish, tovush orttirish yoki tushirish, alliterasiya, geminasiya, talaffuzda tovushlarni ikkilantirish va boshqalar orqali yuzaga keladi. [6; 8-b.] Bular umuman to‘g‘ri, ammo diqqat qilinsa, qayd qilingan usullarning asosiy qismi tovush takrori orqali yuzaga keladi: baqirma-a-a!, ke-etdi-i-i!!!, yo‘qo-o-ol!, o‘-o‘-o‘! ming la-a-a'nat, nima-a-larr deyapsan?, o‘la-ayy! kabi.

Misollarga diqqat qilinsa, keltirilgan hodisalar aynan bir tovushni takror aytish orqali amalga oshmoqda. Demak, bu o‘rinda takror hodisasining (usulining) ahamiyati yaqqol ko‘rinib turibdi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy adabiyot tilida uchraydigan takror usuli ham umumiy badiiy san’atlarning, badiiy matnning funksional va xarakterli belgilaridan biridir. Takrorni yuzaga keltiruvchi, u uchun lisoniy-moddiy asos rolini o‘tovchi lisoniy birliklar aktuallashgan til vositasi jumlasiga kiradi. Badiiy matnda poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash ham muhim hisoblanadi. Bunday vositalarning semantik, stilistik mohiyatini ochib berish orqali badiiy mazmunning shakllanishi va ifodalanish mexanizmlarini aniq tasavvur qilish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Adabiyot nazariyasi. Adabiy asar. Birinchi jild. – T.: Fan, 1978. – B. 416.

2. Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati / Tuzuvchilar: H.Homidiy, Sh.Abdullaeva, S.Ibrohimova. – T.: O‘qituvchi, 1967. – B. 300.

3. Boymirzayeva S. Oybek prozasining lingvostilistik tadqiqi: Filol. fanlari nomzodi ... diss. avtoref. – Samarqand, 2004. – B. 22.

4. Буранова М. Структурно-семантические особенности редупликативных слов в английском и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – С. 18.

5. Глазырина С.А. Стилистические и текстообразующие функции повтора словообразовательных единиц: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1993. – С. 24.

6. Haydarov A. Badiiy matnning fonostilistik vositalari: Filol. fanlari nomzodi ... diss. avtoref. – T., 2008. – B. 22.

7. Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. – Samarqand: SamDU, 1994. – B. 72.

8. Karimov S. O‘zbek tilining badiiy uslubi: Filol. fanlari doktori ... diss. avtoref. – T., 1993. – B. 50.

9. Keldiyorova G. O‘zbek badiiy nutqida antiteza (E.Vohidov she'riyati misolida): Filol. fanlari nomzodi ... diss. avtoref. – T., 2000. – B. 26.

10. Mahmudov N. Til. – T.: Yozuvchi, 1998. – B. 40.

11. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. – T.: Fan, 1977. – B. 152.

12. Уринбаев З. Лингвистическая природа редупликатsій в современном узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1982. – С. 18.

13. Yaxshiyeva G. O‘zbek tilida fonografik uslubiy vositalar: Filol. fanlari nomzodi ... diss. avtoref. – T., 1997. – B. 12-17.

14. Юлдашев Б. Язык и стиль произведений Саида Ахмада: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1979. – С. 16.

15. Yuldashev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fanlari doktori ... diss. avtoref. – T., 2009. – B. 48.

TARJIMA NAZARIYASIDA PSIXOLINGVISTIK YONDASHUVLAR VA NEYROLINGVISTIK DASTURLASHNING ILMIY-ASOSIY OMILLARI

Temirbekova A.O.
Filologiya fanlari bóyicha falsafa doktori(PhD)
NDPI

Tayanch so‘zlar: tarjima nazariyasi, psixolingvistika, neyrolingvistik dasturlash, tarjimonlik kompetensiyasi, kognitiv faoliyat, bashorat mexanizmi.
Ключевые слова: теория перевода, психолингвистика, нейролингвистическое программирование, переводческая компетенция, когнитивная деятельность, механизм прогнозирования.
Key words: translation theory, psycholinguistics, neurolinguistic programming, translation competence, cognitive activity, predictive mechanism.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada tarjima jarayoniga psixolingvistika va neyrolingvistik dasturlash nuqtai nazaridan yondashiladi. Tarjimonlik kompetensiyasining tarkibiy qismlari, tarjima faoliyatidagi kognitiv va emotsional mexanizmlar, shuningdek, neyrolingvistik dasturlash modelining tarjima sifatiga bo‘lgan ta’siri ilmiy asosda tahlil etilgan. Tadqiqotda tarjima nazariyasining psixologik modellashtirilishiga oid yondashuvlar, xususan, Yu.Nayda va A.R.Luriya qarashlari muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье процесс перевода рассматривается с точки зрения психолингвистики и нейролингвистического программирования. На научной основе проанализированы компоненты переводческой компетенции, когнитивные и эмоциональные механизмы в переводческой деятельности, а также влияние модели нейролингвистического программирования на качество перевода. В исследовании подходы к психологическому моделированию теории перевода, в частности, взгляды Ю.Найды и А.Р.Лурии, служат важной методологической основой.
SUMMARY:
This article approaches the translation process from the perspective of psycholinguistics and neurolinguistic programming. The components of translation competence, cognitive and emotional mechanisms in translation activity, as well as the influence of the neurolinguistic programming model on translation quality are analyzed on a scientific basis. In the study, approaches to the psychological modeling of translation theory, in particular, the views of Yu.Nayda and A.R.Luria, serve as an important methodological basis.

Kirish. Tarjima – bu faqatgina tilning grammatik va leksik birliklarini boshqa tilga ko‘chirish emas, balki ikki til va ikki madaniyat o‘rtasidagi ko‘prikni ilmiy, psixologik va kognitiv jihatdan qurish jarayonidir. Bugungi globallashuv davrida tarjimonlik faoliyati zamonaviy tilshunoslikning turli yo‘nalishlari – psixolingvistika, neyropsixologiya, madaniyatshunoslik, kommunikatsiya nazariyalari va hatto sun’iy intellekt asosidagi tarjima tizimlari bilan kesishmoqda. Shunday murakkab va ko‘p qatlamli faoliyatni mukammal o‘rganish uchun uni faqatgina lingvistik nuqtai nazardan emas, balki inson tafakkuri va nutq faoliyati bilan bog‘liq fanlar doirasida ham tahlil qilish zarurati tug‘iladi.

Psixolingvistika – bu til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlikni o‘rganuvchi fan sifatida tarjima jarayonining ichki mexanizmlarini ochib berishda muhim rol o‘ynaydi. Chunki tarjima qilish – bu avvalo idrok, tushunish, eslab qolish, assotsiatsiya qilish, qayta tuzish va ifoda etish kabi psixik faoliyat bosqichlaridan iborat murakkab kognitiv jarayondir. Shu bois, tarjimonlik kompetensiyasini shakllantirish va baholashda psixolingvistik yondashuvlar dolzarb hisoblanadi. Psixolingvistika, xususan Yu.Nayda, A.R.Luriya, L.S.Vigotskiy kabi olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariyalar tarjima jarayonini inson idrokining bosqichma-bosqich faoliyati sifatida modellashtirishga asos bo‘lgan.

Shuningdek, so‘nggi yillarda tarjima faoliyati va umumiy nutqiy kompetensiyani takomillashtirishda neyrolingvistik dasturlash (NLD) nazariyasining yondashuvlari ham ilmiy e’tiborni tortmoqda. NLDga ko‘ra, inson miyasi, tili va xulq-atvori o‘zaro uzviy bog‘langan bo‘lib, bu elementlar ustida ongli ishlash orqali kommunikativ samaradorlikka erishish mumkin. Tarjima faoliyatida esa bu nazariya tarjimonning o‘zini idrok etish darajasini oshirish, stress holatlarida faoliyat yurita olish, madaniyatlararo tafovutlarni ongli ravishda anglash va uni ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantirishda qo‘llanilishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola tarjima nazariyasi, psixolingvistika va neyrolingvistik dasturlash (NLD) o‘rtasidagi ilmiy va amaliy aloqalarni tahlil qilish, tarjimonlik kompetensiyasining kognitiv-psixologik asoslarini yoritish hamda tarjima jarayonining zamonaviy psixologik modellari asosida tahlil qilishga qaratilgan. Maqolada ilmiy-nazariy qarashlar, tarjima amaliyotidan misollar va zamonaviy metodologik yondashuvlar orqali ushbu fanlararo yo‘nalishning dolzarbligi va istiqbollari ko‘rib chiqiladi.

Tarjimonlik faoliyati nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya, neyrobiologiya, pedagogika va kommunikatsiya nazariyalari bilan ham chambarchas bog‘liq. Bugungi globallashuv sharoitida tarjimonning faoliyati nutqiy, mantiqiy, madaniy va psixologik omillarni uyg‘un holda o‘zlashtirishni talab qiladi. Ayniqsa, tarjima nazariyasida psixolingvistikaning o‘rni sezilarli darajada ortib

bormoqda. Shu bilan birga, oxirgi yillarda neyrolingvistik dasturlash (NLD) usullarining tarjima kompetensiyasi shakllanishiga ta'siri bo'yicha ham ilmiy izlanishlar kuchaymoqda. Ushbu maqolada tarjima faoliyatining psixolingvistik xususiyatlari hamda neyrolingvistik dasturlash modeli orqali tafakkur va tilning o'zaro bog'liqligi o'rganiladi.

Uslublar. Ushbu tadqiqot tarjima nazariyasi, psixolingvistika va neyrolingvistik dasturlash (NLD) fanlari kesishmasida amalga oshirilgan bo'lib, u kompleks, fanlararo (interdisciplinary) yondashuv asosida olib borildi. Tadqiqot davomida quyidagi asosiy metodologik yondashuv va tahlil usullaridan foydalanildi:

1. Deskriptiv-analitik usul

Mazkur usul yordamida tarjima nazariyasi va psixolingvistika yo'nalishidagi ilmiy manbalar, xususan Yu.Nayda, L.V.Sherba, A.A.Leontyev, L.S.Vigotskiy, A.R.Luriya va boshqa olimlarning asarlari tahlil qilindi. Bu uslub tarjima jarayonining psixologik va kognitiv bosqichlarini aniqlash, tarjimonlik kompetensiyasining tarkibiy qismlarini tavsiflashda muhim rol o'ynadi.

2. Komparativ (taqqoslov) tahlil usuli

Psixolingvistik va tarjima nazariyasidagi qarashlar o'zaro solishtirildi, ayniqsa tarjima faoliyatidagi idrok, eslab qolish, assotsiatsiya qilish va qayta kodlash jarayonlari turli modellar asosida tahlil qilindi. Shuningdek, tarjimaning turli shakllari (og'zaki, yozma, sinxron va boshqalar) doirasidagi psixologik mexanizmlar o'zaro taqqoslab o'rganildi.

3. Kognitiv modellashtirish usuli

Tarjima jarayonining kognitiv modeli sifatida Yu.Nayda tomonidan taklif etilgan "idrok – tahlil – kodlash – yaratish" modeli asosida tarjimaning ichki psixik mexanizmlari modellashtirildi. Bu model tarjimonning nutqiy va tafakkuriy faoliyat bosqichlarini aniq ko'rsatishga xizmat qildi.

4. Neyropsixologik interpretatsiya yondashuvi

Neyrolingvistik dasturlashga oid nazariy manbalar (Bendler, Grinder va ularning zamonaviy izdoshlari) asosida tarjimada ong, nutq va xatti-harakatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar psixolingvistik doirada tahlil qilindi. Ayniqsa, NLD asosida shakllangan "fikrlash tili" nazariyasi tarjimonlik kompetensiyasining psixologik asoslarini tahlil qilishda qo'llandi.

5. Tajriba va kuzatuvga asoslangan yondashuv

O'quv muassasalari va tarjima faoliyati bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar ishtirokida olib borilgan noformal suhbatlar, tarjima jarayonida kuzatilgan psixologik holatlar, og'zaki va yozma tarjimalardagi stress holatlar, bashorat mexanizmlari faoliyati bo'yicha individual holatlar umumlashtirib, tahlil qilindi.

6. Matn tahlili va diskursiv yondashuv

Tarjimonning matnga bo‘lgan munosabati, konnotativ-ma'no jihatlari, madaniy interpetatsiyalar kabi omillar matnlararo tahlil orqali o‘rganildi. Diskursiv yondashuv orqali esa tarjimonning individual uslubi va ruhiy-psixologik holatining tarjima sifati bilan bog‘liqligi o‘rganildi.

Natijalar. Tadqiqot davomida tarjima nazariyasi, psixolingvistika va neyrolingvistik dasturlash (NLD) yo‘nalishlarining o‘zaro kesishgan nuqtalarini aniqlash orqali bir qator muhim ilmiy-amaliy natijalarga erishildi:

1. Tarjima jarayonining psixolingvistik modeli aniqlandi

Tahlil natijasida tarjima jarayoni murakkab kognitiv va psixologik bosqichlardan iboratligi qayd etildi. Yu.Nayda tomonidan ishlab chiqilgan model asosida quyidagi asosiy bosqichlar aniqlandi:

- Idrok qilish (asliy matnni tushunish);
- Tahlil qilish (mazmuniy va semantik bo‘linmalar asosida);
- Qayta kodlash (ma’lumotni boshqa til vositalarida ifodalash);
- Reproduksiya (yangi tilda tabiiy matn hosil qilish).

Ushbu bosqichlarning har biri alohida psixik va nevrologik jarayonlar bilan uyg‘un holda kechadi, ayniqsa sinxron tarjimada ular bir vaqtda amalga oshadi.

2. Turli tarjima turlarida psixologik mexanizmlar farqlanishi isbotlandi

- Og‘zaki tarjima, ayniqsa sinxron tarjimada:
- Ishlash tezligi yuqori bo‘lishi;
- Idrok va ifodalash deyarli bir vaqtning o‘zida kechishi;
- Bashorat qilish (anticipatsiya) strategiyasi faol ishlatilishi aniqlandi.
- Yozma tarjimada esa: Diqqat va tahlilga ko‘proq vaqt ajratilishi;

O‘z-o‘zini nazorat qilish va matnni tahrirlash imkoniyati mavjudligi;

Mantiqiy va sintaktik konstruksiyalarni mukammal shakllantirish imkoniyati aniqlangani natijasida psixologik bosim darajasi pastroq bo‘lishi kuzatildi.

3. Tarjimonda shakllanadigan “tarjimachilik kompetensiyasi” psixologik va lingvistik mezonlarga asoslanishi ko‘rsatildi

- Kompetensiya tarkibiga quyidagilar kiritildi:
- Receptiv komponent – asliy matnni chuqur tushunish qobiliyati;
- Reproduktiv komponent – yangi tilda adekvat va mantiqan to‘g‘ri ifoda qilish;
- Lingvistik bilimlar – ikkala til tizimini mukammal bilish;

Madaniyatlararo kompetensiya – madaniy kontekstni anglash va yetkazish malakasi.

Shuningdek, bu kompetensiyalar asosan psixolingvistik jarayonlar orqali shakllanishi ta’kidlandi.

4. Neyrolingvistik dasturlash elementlarining tarjima jarayoniga ta’siri aniqlashtirildi

- NLDning asosiy nazariyasi – til, idrok va xatti-harakatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik konsepsiyasi tarjima faoliyatida ham dolzarb ekanligi quyidagicha asoslandi:
- Tarjimachining o‘z ongidagi ichki tilni boshqarish qobiliyati (metatil);
- Ong osti tasavvurlarini faollashtirish orqali bashorat mexanizmini kuchaytirish;

Stressga bardoshlilikni oshirishda NLD texnikalari (ankerlash, reframing, vizualizatsiya)dan foydalanish foydali bo‘lishi mumkin.

5. Tarjima sifatiga ta’sir etuvchi psixologik omillar tizimlashtirildi

Quyidagi omillar tarjimaning muvaffaqiyatli kechishini belgilashi aniqlandi:

- Diqqat va xotiraning faolligi;
- Til va madaniyatlararo sezuvchanlik;
- Stressga chidamlilik va o‘z-o‘zini nazorat qilish;
- Ijodiy tafakkur va bashorat qilish qobiliyati.

Muhokama. Tadqiqot natijalari tarjima jarayonini faqatgina lingvistik asosda emas, balki psixolingvistik va neyropsixologik yondashuvlar orqali ham chuqurroq tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi. An’anaviy tarjimashunoslikda asosan til tizimlari o‘rtasidagi formal-mantiqiy muvofiqliklar tahlil qilingan bo‘lsa, psixolinguistika va neyrolingvistik dasturlashning bu jarayonga qo‘shilishi tarjimaning inson miyasi va ongidagi murakkab idrok-tushunish, kodlash-va dekodlash mexanizmlarini yoritish imkonini beradi.

1. Tarjima va nutq faoliyati o‘rtasidagi bog‘liqlik.

Tarjima faoliyati, aslida, yuqori darajadagi nutq faoliyatining kognitiv shaklidir. Bu faoliyatda tarjimon avval asliy matnni anglab, uning semantik strukturasini o‘z ongida qayta tuzadi va so‘ng uni boshqa til vositalarida ifodalaydi. Bu jarayon “nutqning ichki bosqichi” va “tashqi bosqichi” kabi klassik psixolingvistik tushunchalar bilan bevosita bog‘liq. Nutq faoliyatining har bir elementi (idrok, tahlil, ishlab chiqish va ifoda) tarjima faoliyatida muhim ahamiyatga ega.

2. Kognitiv yuklama va stress omilining farqlanishi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, og‘zaki (ayniqsa, sinxron) tarjimada tarjimonning xotira, diqqat va tezkor bashorat qilish (anticipatsiya) kabi psixik funksiyalari yuqori yuklama ostida ishlaydi. Bu esa stressga chidamlilikni muhim omilga aylantiradi. Yozma tarjimada esa vaqt omili nisbatan yumshoq bo‘lib, tafakkurga chuqurroq murojaat qilishga imkon beradi. Shunday qilib, har ikki holatda ham tarjimaning sifati tarjimonning psixologik holati va individual xususiyatlariga bevosita bog‘liq bo‘lib chiqmoqda.

3. Tarjimachilik kompetensiyasining ko‘p komponentli tuzilmasi.

Kompetensiyaning nafaqat til va madaniyatlararo ko‘nikmalardan, balki psixologik barqarorlik, analitik tafakkur, idrokning aniqligi va emotsional barqarorlikdan iborat bo‘lishi tarjimon tayyorlash jarayonlarida ham yangi yondashuvlarni talab etadi. Shu ma’noda, tarjimonga faqat grammatik va semantik bilimlar emas, balki idrokiy, emotsional va strategik kompetensiyalarni ham o‘rgatish zarur.

4. Neyrolingvistik dasturlash yondashuvining dolzarbligi.

NLD nazariyasida inson tafakkurini “dasturlash mumkin” degan g‘oya ilgari suriladi. Bu, tarjimon misolida olinsa, quyidagicha izohlanadi: agar tarjimon o‘z shaxsiy tafakkur tizimini, ichki nutqni boshqarishni va ijobiy emotsional holatni mustahkamlay olsa, u yanada samarali, ravon va ishonchli tarjima amalga oshira oladi. NLDda qo‘llaniladigan metodlar (vizualizatsiya, reframing, angorlashtirish) tarjimonda stressni kamaytirish, fikrni tizimli shakllantirish va muqobil ifoda shakllarini tez topish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

5. Ilmiy adabiyotlar bilan taqqoslash.

Mazkur tadqiqot natijalari ilgari o‘tkazilgan ayrim psixolinguistik va tarjimashunoslik tadqiqotlari bilan uyg‘unlikda ekanligi aniqlandi. Jumladan, Yu.Nayda (1964) tarjimaning psixologik modelini yaratishda tarjima jarayonini semantik anglash va rekonstruksiya qilish sifatida tushuntirgan bo‘lsa, zamonaviy NLD yondashuvi bu jarayonda shaxsning ichki ong modeli va nevrologik holatini ham hisobga olishni taklif qiladi. Shuningdek, Mona Beyker, A. Neubert, K. Malmkjær kabi olimlar ham tarjima sifati ko‘proq tarjimonning ichki strategiyalari va emotsional holatiga bog‘liqligini ta’kidlaganlar.

Tarjimashunoslik va psixolingvistika o‘rtasidagi bog‘liqlik tarjima faoliyatini inson idroki, eslab qolish, assotsiatsiya, mental bashorat va emotsional fon kabi omillar orqali tahlil qilish imkonini beradi. Ayniqsa, Yu.Nayda tomonidan ilgari surilgan tarjimaning psixologik modeli amaliy jihatdan o‘zini oqlagan.

Shu bilan birga, neyrolingvistik dasturlashning lingvistik va psixologik nuqtai nazardan baholanishi hali to‘liq isbotlanmagan bo‘lsa-da, uning tarjimonlik kompetensiyasini rivojlantirishdagi motivatsion rolini inkor qilib bo‘lmaydi. Ammo NLD bo‘yicha ilmiy asoslangan tadqiqotlar yetarli emas, bu esa uning nazariy kuchini cheklaydi.

Xulosa. Ushbu maqolada tarjimashunoslik va psixolingvistika fanlarining kesishgan nuqtalarida yuzaga keladigan dolzarb masalalar tahlil qilindi. Tadqiqot davomida tarjima jarayonining faqat lingvistik emas, balki psixologik, kognitiv va neyropsixologik omillar bilan chambarchas bog‘liqligi asoslab berildi.

Ayniqsa, tarjimoning inson idroki, eslab qolish, stressga bardoshlilik, emotsional muvozanat va bashorat qilish kabi murakkab psixik mexanizmlarga tayanishi uning murakkab kognitiv faoliyat ekanligini ko‘rsatdi.

Psixolingvistik yondashuv tarjima jarayonining ichki bosqichlarini – idrok, semantik tahlil, kodlash va qayta kodlash, ifoda va baholash kabi elementlarni aniqlash imkonini berdi. Ayniqsa, tarjimachi kompetensiyasini faqat til va madaniyat doirasidagina emas, balki emotsional barqarorlik, strategik fikrlash, tezkor orientatsiya, stressni boshqarish va anticipatsion (oldindan sezish) qobiliyatlar bilan to‘ldirish zaruriyati aniqlandi. Bu kompetensiyalar tarjimachi tayyorlashda yangi pedagogik va psixopedagogik yondashuvlarni talab qiladi.

Neyrolingvistik dasturlash (NLD) yondashuvi esa tarjimachi shaxsiyatining psixo-kognitiv imkoniyatlarini o‘rganishda yangi ufqlar ochadi. NLDning asosiy tamoyillariga tayangan holda, tarjimachi o‘z ichki tilini anglash, tafakkurini “dasturlash”, ijobiy holatlarni shakllantirish va o‘z faoliyatini ongli boshqarish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu yondashuv ayniqsa og‘zaki va sinxron tarjimalarda katta ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, mazkur maqola doirasida ilgari surilgan nazariy qarashlar Yu.Nayda, V.Комиссаров, Mona Beyker, G. Шютц ва boshqa olimlarning konseptual g‘oyalari bilan qiyosiy tahlil qilinib, ular bilan uyg‘unlikda yoki farqli jihatlarda yoritildi.

Shunday qilib, ushbu tadqiqot tarjima jarayonining psixolingvistik va neyropsixologik asoslarini ilmiy asosda yoritish, tarjimachi kompetensiyasini ko‘p komponentli tizim sifatida talqin etish, shuningdek, tarjimashunoslikni interdisiplinar (ko‘p fanli) yondashuvlar asosida qayta ko‘rib chiqish zaruratini ochib berdi. Keyingi tadqiqotlarda bu yondashuvlar asosida amaliy eksperimentlar va tarjima sifati bilan bog‘liq diagnostik metodlar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nida E. (1964). Toward a Science of Translating. Leiden: Brill.
2. Luria A.R. (1970). The Working Brain. Penguin Books.
3. Vigotskiy L.S. (1934). Myshlenie i rech. Moskva.
4. Bandler R., Grinder, J. (1975). The Structure of Magic I & II. Science and Behavior Books.
5. Jakobson R. (1960). Closing Statement: Linguistics and Poetics. Style in Language.
6. Lisenko A.V. (2021). Psixolingvistika va tarjima jarayoni. T.: Fan.
7. O‘zbekistonda tarjima nazariyasi va amaliyoti bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami, 2023.

SO‘ZLARNI TURKUMLARGA AJRATISH MEZONLARI

Embergenova M.A.
Nukus davlat pedagogika instituti Qoraqalpoq tili kafedrasi dotsenti

Tayanch so‘zlar: so‘z turkumlari, tasnif mezonlari, semantik yondashuv, morfologik tahlil, sintaktik funksiya, so‘z-gaplar, paradigma, holat kategoriyasi.
Ключевые слова: классы слов, критерии классификации, семантический подход, морфологический анализ, синтаксическая функция, слова, парадигма, падежная категория.
Key words: word classes, classification criteria, semantic approach, morphological analysis, syntactic function, words-statements, paradigm, case category.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada so‘zlarni turkumlarga ajratish mezonlari ko‘p yillardan buyon tilshunoslikda muhokama markazida bo‘lib kelayotgan dolzarb masala sifatida yoritiladi. An’anaviy uch mezon – semantik, morfologik va sintaktik belgilar asosida yaratilgan tasnif tizimining afzalliklari va kamchiliklari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Xususan, so‘z-gaplar, modal birliklar va holat bildiruvchi leksemalar misolida mavjud mezonlarning yetarli emasligi va ularni takomillashtirish zarurati asoslab beriladi. Zamonaviy yondashuvlar, jumladan, morfem tuzilishi, paradigma a’zolari, sintagmatik va paradigmatik aloqalar asosida ilgari surilgan yangi qarashlar taqqoslab tahlil qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются критерии деления слов на категории — актуальный вопрос, который уже много лет находится в центре дискуссий в лингвистике. На основе научных источников анализируются преимущества и недостатки системы классификации, созданной на основе трех традиционных критериев – семантических, морфологических и синтаксических признаков. В частности, обоснована неадекватность существующих критериев и необходимость их совершенствования в случае слов, модальных единиц и лексем, обозначающих статус. Сравниваются и анализируются современные подходы, в том числе новые взгляды, выдвинутые на основе структуры морфем, членов парадигмы, синтагматических и парадигматических отношений.
SUMMARY:
This article discusses the criteria for dividing words into categories as a topical issue that has been at the center of discussion in linguistics for many years. The advantages and disadvantages of the classification system created on the basis of three traditional criteria - semantic, morphological and syntactic signs - are analyzed based on scientific sources. In particular, the inadequacy of the existing criteria and the need to improve them are substantiated on the example of words-statements, modal units and lexemes denoting cases. Modern approaches, including morpheme

structure, paradigm members, syntagmatic and paradigmatic relations, are compared and analyzed with new views put forward.

Kirish. So‘zlarni turkumlarga ajratishning uch mezonli nazariyasi ko‘plab tanqidlarga qaramay yashab kelayotganligining qator sabablari bor. Bu tasnif o‘zining aprior tabiatidan kelib chiqib, ya’ni formal logikaning tasnif qat’iy, qoldiqsiz bo‘lishi haqidagi tamoyillarga asoslanib har qanday so‘zshaklni muayyan bir turkumga joylashtirish imkonini beradi.

Adabiyotlar sharhi. Ammo diqqat bilan qaralganda bu turkumlarning ko‘p hollarda aprior qarashlar natijasida zo‘rma-zo‘raki ajratilganligi ko‘rinib qoladi. I.G.Miloslavskiy fikricha: *«...mantiqiy kamchiliklari tufayli an’anaviy tasnif mantiqan birga olinishi lozim bo‘lgan narsalarni ham ajratib yuboradi.*

Masalan, maktab grammatikasi miqdor, jamlovchi va tartib sonlarni semantik asosga ko‘ra bir turkumga yig‘ib tartib sonlarni sintaktik va morfologik o‘xshashligiga qaramay sifatlardan ajratib yuboradi» [1].

So‘zlarni turkumlarga ajratishda, shuningdek, turli turkumlarga parchalab yuborilgan, ammo sintaktik mohiyat e’tibori bilan yagona guruhga jamlash zarurati ko‘rinib qoladigan holatlar ham uchraydi.

Masalan, o‘z vaqtida rus tilida «sostoyanie» turkumini ajratish lozimmi yoki yo‘qligi katta munozaraga sabab bo‘lgan edi [2]. Bunday so‘zlar turli turkumlarda uchrashi (masalan, otda: nedosug, len; sifatda: rad, gorazd; ravishda: skuchno, veselo...), ammo sintaktik mohiyati bir xil ekanligiga I.G.Miloslavskiy alohida e’tibor bergan [3].

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Keyingi davr o‘zbek tilshunosligida olib borilgan tadqiqotlar ana shu xil so‘zlarning o‘zbek tilida ham mavjudligi va tabiatan rus va boshqa slavyan tillaridagi ayrim tilshunoslar ajratuvchi «sostoyanie» turkumiga yaqin kelishini ko‘rsatdi.

So‘z-gaplar tadqiqiga bag‘ishlangan tadqiqotlar o‘zbek tilshunosligida anchagina bo‘lib, xususan, bu borada ish olib borgan tadqiqotchilardan B.O‘rinboev, E.Shodmonov, S.Usmonov, R.Sayfullaev, G‘.Zikrillaev kabilarni sanab o‘tish lozim. Yangi qarashlar asosida yaratilgan R.Bobokalonovning tadqiqoti ancha diqqatga sazovor. Bu xil birliklar talqinida u ancha ilgari ketgan. Shu paytgacha ma’lum qarashlarda so‘z-gaplarning asosan funksional- sintaktik tomoniga e’tibor berilgan bo‘lsa, R.Bobokalonov ham funksional, ham semantik jihatiga e’tibor bilan yondashadi.

Semantik-funksional shakllangan so‘z-gaplar kesimlik ko‘rsatkichlari (Rm) ni ololmasa-da, gap bo‘lib kelaveradi. Chunki Rm ifodalovchi ma’nolar (N, M, R, T) so‘z gaplarning semantik strukturasida mujassamlangan bo‘ladi *«... bu ma’nolarning yetakchiligi va bo‘rttirilganligi quyidagi darajalardadir:*

1.Modallarda – (M N R T); 2. Undovlarda – (T M N R); 3. Tasdiq-inkorlarda – (N R T M); 4. Taklif-xitoblarda – (R T M N).

S F Sh S G tarixiy kategoriya bo‘lib, bunday gaplar doimiy taraqqiyotdadir. Shuning uchun sof so‘z-gaplar, so‘z-gaplashgan, so‘z- gaplashayotgan, so‘z-gapsimon kabi turlarga egadir».

Tadqiqotchining fikricha, bunday birliklar mazmuniy tizimida kesimlik ma’nolari alohida sema sifatida mavjudligi bilan, kesimlik ma’nolari Rm vositasida kiritiluvchi boshqa leksemalardan tubdan farq qiladi: *«Shu bois tilning leksik va grammatik sathlari birliklari orasida ularning o‘rni o‘ziga xosdir. Bu xoslik shundaki, tilimizdagi leksemalarning juda ko‘pchiligi xoslangan sintaktik funksiyaga ega emas. Chunonchi, ot, sifat, son, olmosh, ravish, fe’l, taqlidlar kabi so‘z turkumlarining sintaktik qobiliyati gapning istagan bir bo‘lagi vazifasida kela olishi bilan belgilansa, bog‘lovchi, ko‘makchi, qisman yuklamalarning sintaktik mohiyati sintaktik aloqani ifodalashda ko‘rinsa, so‘z-gaplar shunday leksemalar guruhini tashkil etadiki, ular gap (yoki uning markazi) vazifasida kelishga xoslangan. Shuning uchun o‘zbek tilida so‘z turkumlarini mustaqil so‘zlar, yordamchi so‘zlar va so‘z-gaplar sifatida uch katta guruhga ajratish ma’qul»*.

Demak, u so‘zlarni turkumlarga ajratishda, o‘zi alohida ajratib ko‘rsatmasada, «kesimlikni ifodalash» belgisini ham kiritadi. Ya’ni leksemalar kesimlikni ifodalashda maxsus ko‘rsatkichlarga muhtoj va muhtoj emasligiga ko‘ra ikki guruhga ajralishi mumkin ekan. Bunday ko‘rsatkichlarga muhtoj bo‘lmagan birliklar IO tarzida aynan o‘sha rus tilshunoslari «sostoyanie» turkumi deb atagan kategoriyaga yaqin keladi. Ammo rus tilshunosligida «sostoyanie» yoki holat turkumining ajratilish- ajratilmasligi oxiri hammaga maqbul yechimga kelmaganidek, o‘zbek tilshunosligida ham bunday yechim yo‘q.

Faqat bu emas, boshqa ko‘plab «taklif etilgan» so‘z turkumlari ham an’anaviylari darajasida keng tarqalmadi va tan olinmadi. Masalan, Ye.S.Smushkevich ingliz tilida modal so‘zlar, T.I.Smolyanskaya fransuz tilida determinativ, R.Qo‘ng‘urov va A.Tixonov o‘zbek tilida tasviriy so‘zlar alohida- alohida turkum ekanligini ko‘rsatib o‘tgandilar.

Buning, albatta, o‘z sabablari bor. Eng birinchi ob’ektiv sabab so‘zlarni turkumlarga ajratish mezonlarining o‘zi hammaga ma’qul variantda ishlab chiqilmagan. Yuqorida aytib o‘tilgan mantiqiy noizchilliklardan tashqari hatto bu mezonlar miqdori borasida ham tilshunoslarni hamfikr deb bo‘lmaydi.

Masalan, A.Ya.Bauder klassiklashib qolgan uchta mezonga o‘zining oltita mezonini qarshi qo‘yadi:

– so‘zning morfologik kategoriyalari;

– so‘z shakllari tizimi (paradigmatika plani);

– boshqa guruhdagi (turkumdagi) birliklar bilan aloqasi (sintagmatika plani);

– gapdagi vazifasi;

– so‘zning morfem tuzilishi;

– so‘zning farqlovchi ma’nosi.

Uning fikricha, ushbu mezonlar universal bo‘lib, ular asosida rus tilida quyidagi so‘z guruhlarini ajratish mumkin:

– nominativ so‘zlar guruhi (predmetni anglatuvchi so‘zlar; jarayonni anglatuvchi so‘zlar: sifatdosh, ravishdosh; belgini bildiruvchi so‘zlar: sifat, ravish; holat kategoriyasi; miqdor bildiruvchi so‘zlar). Ularning funksional o‘rinbosari olmoshlar bo‘lishi mumkin;

– sub’ektiv – relyativ so‘zlar sinfi (sub’ektiv – modal so‘zlar (modal so‘zlar), sub’ektiv – emotsional so‘zlar (undovlar));

– ob’ektiv – relyativ so‘zlar sinfi (yuklamalar, ko‘makchilar, bog‘lovchilar).

Aslida so‘zlarni turkumlarga ajratish mezonlari, umuman so‘z turkumlari va bevosita so‘zga bo‘lgan qiziqish o‘tgan – XX asrning 50-yillaridan boshlab benihoya kuchaygan edi. Bu qiziqishning, aniqrog‘i, haqiqiy ilmiy tadqiqotlar oqimining paydo bo‘lishini haqli ravishda *«Til haqidagi yangi ta’limot» 1952 yilda tilshunoslik masalalari bo‘yicha o‘tkazilgan munozaradan so‘ng sobiq sovet tilshunosligidagi hukmron mavqedan ketgach, tilshunoslikning eng muhim masalalari bo‘yicha yirik ilmiy anjumanlar o‘tkazish, olimlarning diqqat markazini o‘n yillarcha ishlanmay qolib ketgan o‘tkir lisoniy muammolarga qaratish harakati boshlan...»*ganligi bilan bog‘lash mumkin.

Xususan, 1954 yilda SSSR FA Tilshunoslik institutida o‘tkazilgan munozara ham shu jumladandir. Ushbu anjumanda so‘zga chiqqan olimlar so‘z turkumlariga doir qator muammolar bilan bir qatorda so‘zlarni turkumlarga ajratish mezonlari ham yetarli darajada ishlanmaganiga alohida e’tibor berdilar.

Xususan, E.V.Sevortyan so‘zlarni turkumlarga ajratishda an’anaviy uch mezon tarafdori ekanligini ko‘rsatdi. T.A.Bertagaev va T.S.Sharadzemidze morfologik mezonga, O.P.Sunik grammatik xususiyatga, V.M.Jirmunskiy genetik tomonga alohida e’tibor lozimligini ta’kidlab o‘tadilar.

So‘z turkumlarini ajratish mezonlari borasida munozara ikkinchi – 1965 yili Leningradda o‘tkazilgan anjumanda ham yechimini topmadi. Turli taniqli olimlar so‘zlarni turkumlarga ajratishning turli mezonlarini taklif qilib chiqdilar. Masalan, V.M.Jirmunskiy quyidagi mezonlarni zaruriy deb hisoblaydi:

1) leksik-semantik ma’nolari;

2) grammatik belgilari;

3) tarixiy genetik xususiyatlari.

O.P. Sunik an’anaviy mezonlarni tanqid qiladi va yana asosan grammatik mezonlarga urg‘u beradi. Uning fikricha, so‘zlarni turkumlarga jamlashda aynan

ularning umumiy grammatik jihatlari asos bo‘ladi, formal va leksik- semantik jihatlari esa ahamiyatsizdir.

Aynan semantik mezonni birinchi navbatga qo‘ygan qarashlar ham mavjud. Bu sohada M.V.Panovning fikrlari diqqatga sazovor. Uning fikrlaridagi original jihat shundaki, u qo‘shimchalarga alohida e’tibor bilan qaraydi. Shuningdek, odatda nazarda tutilganidek, ularning shakllanishiga emas, mazmuniga sinchkovlik bilan yondashadi. Rus tilining tabiatdan kelib chiqib qaralganda, uning fikrlari, darhaqiqat, ancha asosli. Jumladan trus, trusit, truslivыy so‘z shakllari umumiy o‘zakka ega bo‘lsa-da, bitta so‘z turkumiga kira olmaydi. Yoki, aksincha, pisali – puchalo, sonnыy – tolknu, morojenoe – bolshoy so‘zlari bir xil grammatik shaklga (-l-, -n-, -oe) ega bo‘lsa-da, turli turkumlarga kiradi. Bu esa qo‘shimchalarning ham so‘zlarning turkumlarga taqsimlanishidagi o‘rni, aynan semantik xususiyatiga ko‘ra, anchagina ekanini ko‘rsatadi [4]. Uning tasnifi poydevorida nominatsiya jarayonidagi vazifa yoki umumiy ma’no turadi. U protsessuallik, belgilik, ob’ektga bevosita va bilvosita munosabat kabi funksiyalarni ajratadi. Boshqa qator farqlar esa so‘z turkumlari tasnifi uchun ahamiyatli emas, deb hisoblaydi. Qo‘shimchasida yuqorida ko‘rsatilgan belgilar bo‘lmasa, bu holat ot turkumiga ishora qiladi. Biroq, ko‘rinadiki, bunda ot (imya suщestvitelnoe) turkumi nihoyatda kengayib, xususan, son ham uning doirasiga kirib ketadi.

M.V.Panovning ushbu qarashlari A.M.Peshkovskiyning shu sohadagi qarashlariga juda o‘xshash. O‘z vaqtida A.M.Peshkovskiy ham rus tilida so‘z turkumlarini ajratishga funksional-semantik jihatdan yondashgan edi. Uning fikricha, rus tilida to‘rtta mustaqil so‘z turkumi: ot, sifat, fe’l, ravish – bor. jihatdangina qonuniydir. Chunki «naperegonki» ravish sifatida ot – predmet (beg) ga bog‘lana olmaydi. Bunday holatlar, ya’ni ravish otning – premetning belgisi bo‘lib kelgan holatlar juda ko‘p uchraydi.

O‘zbek tilida ham xuddi shu holatni ko‘rish mumkin. Ravish va sifatlarning o‘zaro bir-birlarining vazifalarida kela olishlariga tilshunoslar doimo e’tibor berishgan [5].

Natijalar. O‘zbek tilida ham xuddi shu holatni ko‘rish mumkin. Ravish va sifatlarning o‘zaro bir-birlarining vazifalarida kela olishlariga tilshunoslar doimo e’tibor berishgan1.

Ko‘rinadiki, semantik jihat asos qilib olinganda (mantiqan yagona mezonning tasnifga tatbiq etilishi juda qonuniy bo‘lsa-da), muammolarning mavjud bo‘lmasligi uchun faqat shu yetarli emasligi sezilib qoldi.

Shunga ko‘ra boshqa xil mezonlar tasnifning to‘la-to‘kis bo‘lishiga imkon yaratadi, degan xulosaga kelish mumkin. Xususan, morfologik mezon. I.G.Miloslavskiy tasnifning morfologik tamoyili ikki xil bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi:

1. Bir xil morfologik kategoriyalar jamligi.

2. Paradigma a'zolarining bir xilligi.

Birinchi xil holatda leksemalarni tasniflash uchun ularda bir xil morfologik kategoriyalarning aks etishi asos qilib olinadi.

Xususan, o'zbek tilida daraxt, odam, koinot leksemalari kelishik, son, egalik kategoriyalarini aks ettira olishi bilan bitta turkumga kiradi va,

masalan, daraja ko'rsatishi bilan farq qiluvchi sifatga qarama-qarshi qo'yiladi. Ammo bu o'rinda ham muayyan qiyinchiliklar tug'iladi. Bu muammoli holatlarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin:

1. Bir guruhga tushish shubhasizdek tuyulgan leksemalar morfologik kategoriyalarni aks ettirishda o'zaro mos kelmay qolishi.

2. Bir leksemaning turli so'zshakllari turlicha morfologik o'zgarishlarga uchray boshlaganda.

3. Leksemaning yagona so'zshakli bo'lganda.

Xulosa va munozara. An'anaviy mezonlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ularni ayrim-ayrim holda ham, birgalikda ham qo'llash yetarlicha natija bermaydi va so'z turkumlarining ontologiyasini ochib berishda yetarli emas.

H.G'.Ne'matov shu kabi jihatlarni hisobga olib quyidagicha xulosaga keladi: *«...so'z turkumlarining semantik, morfologik va sintaktik jihatlari bir-biridan kelib chiqmaydi va birlik hosil qilmaydi. Bu xususiyatlardan har biri so'z turkumining alohida olinishida tekshiruv asosi bo'lishi mumkin, ya'ni so'z turkumlarining uch qator: semantik, sintaktik, morfologik belgiga ko'ra oppozitsiyalarini ko'rib chiqish lozim bo'ladi. Ana shu holatdagina formal mantiqning tasnif asosi yagona bo'lishi haqidagi rioya qilinishi til faktlariga dialektik mantiq metodlarini tatbiq qilishning zaruriy sharti bo'lgan asosiy qoidasi buzilmaydi»* [7].

O'zbek tilshunosligida ushbu qarash maxsus tadqiqotlarda rivojlantirildi va bunday tadqiqotlar hozir ham davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Милославский И. Г. Морфологические категории современного русско го языка. – М.: Просвещение, 1981. – С.41.

2. Исаченко А. В. О возникновении и развитии «категории состояния» в славянских языках // ВЯ. – 1955. – №6. Шапиро А. В. Естҳ ли в русском языке категория состояния как часть речи // ВЯ. – 1955. – №2.

3. Bobokalonov R. R. O'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z-gaplar: Filol. fanlari nomzodi... dis. avtoref. – Toshkent, 2000. – 19 b.

4. Панов М. В. О частях речи в русском языке. – Научные доклады высшей школы // Филолог. наука. – 1960. – №4. – С. 60-71.

5. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1975. – B. 271-272, 528.

6. Nurmonov A. va boshq. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001. – B. 149-150.

7. Нигматов Х. Г. Функционалная морфология тюркоязычных памятников XI – XII в.в. – Тошкент: Фан, 1989. – С. 26.

TURLI TILLARDAGI BIR XIL SEMANTIK MAZMUNGA EGA ISMLAR

Abduhakimova M.K.
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: semantik mazmun, tillararo o'xshashlik, etimologiya, antropologiya, ismlar, madaniy kontekst, tilshunoslik, konnotatsiya, lingvistik tadqiqot, o'xshash ma'no.
Ключевые слова: семантическое содержание, межъязыковое сходство, этимология, антропология, имена, культурный контекст, лингвистика, коннотация, лингвистические исследования, сходное значение.
Key words: semantic content, cross-linguistic similarity, etymology, anthropology, names, cultural context, linguistics, connotation, linguistic research, similar meaning.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada "Turlı tillardagi bir xil semantik mazmunga ega ismlar" mavzusi muhokama qilinadi. Maqola turli tillarda mavjud bo'lgan va bir xil yoki o'xshash ma'noga ega bo'lgan ismlarni tahlil qiladi. Ismlarning semantik mazmuni, ularning etimologiyasi va madaniy kontekstda qanday o'zgarishi haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, bunday ismlarning tilshunoslik va antropologiya sohalaridagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Tillararo o'xshashliklar va farqlar, shuningdek, bunday ismlarning qo'llanilishidagi konnotatsiyalar ham muhokama qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье обсуждается тема «Имена с одинаковым семантическим содержанием в разных языках». В статье анализируются имена, существующие в разных языках и имеющие одинаковое или схожее значение. Обсуждается семантическое содержание имен, их этимология и то, как они меняются в культурном контексте. Также рассматривается значение таких названий в области лингвистики и антропологии. Также обсуждаются межъязыковые сходства и различия, а также коннотации в использовании таких названий.
SUMMARY:
This article discusses the topic "Names with the same semantic content in different languages". The article analyzes names that exist in different languages and have the same or similar meaning. It discusses the semantic content of names, their etymology and how they change in cultural context. It also examines the significance of such names in the fields of linguistics and anthropology. Cross-linguistic similarities and differences, as well as the connotations in the use of such names, are also discussed.

Kirish. Turli tillardagi bir xil semantik mazmunga ega ismlar - bu til va madaniyatning o'zaro bog'liqligini ko'rsatuvchi muhim fenomen. Bunday ismlar ko'pincha qiyosiy tahlil va tarjima jarayonlarida ko'zga tashlanadi. Tillar orasidagi bu olib keladigan o'xshashliklar, bir qator sabablar bilan izohlanadi, masalan, tarixiy aloqalar, madaniy o'xshashliklar yoki universal insoniy tajribalar. Turli tillarda bir xil ma'noga ega bo'lgan ismlar ko'plab sohalarda qo'llaniladi.

Masalan, ko‘plab xalqlar o‘z tarixlarida qahramonlarga yoki diniy shaxslarga o‘xshash ismlar bergan. Bu kabi misollarga Misr, Gretsiya, va Rimdagi qadimiy mitologiyalardagi shaxslar kiritiladi. Misol uchun, "Zeus" (yunon) va "Yupiter" (rim) nomlari bir xil semantik mazmunga ega, ya'ni, ulardan har biri osmon va sharaf, rahbariyat bilan bog‘liqdir. Yana bir misol, “ahmad” ismi. Bu ism turli tillarda, masalan, arabcha, turkcha, forscha va hatto o‘zbek tilida ham keng tarqalgan bo‘lib, "maqtovga sazovor" ma’nosini anglatadi. Bu ismlar orasidagi o‘xshashliklar, ularning boshlang‘ich ma’nosidan kelib chiqadi va ta’lim, diniy e’tiqod va madaniy o‘zaro aloqalar orqali tarqalgan. Turli tillardagi bir xil semantik mazmunga ega ismlarning o‘rganilishi, tilshunoslar uchun juda qiziqarli va foydali ma’lumotlarni taqdim etishi mumkin. Bunday ismlar, tilning barcha jihatlarini - fonetik, morfologik va sintaktik - har tomonlama o‘rganishga yordam beradi. Nilufar, Lotus, San’ato kabi ismlar, turli madaniyatlarda o‘xshash ma’noga ega, lekin ularning talaffuzlari va yozilishi farqlanadi, bu esa ularning madaniy kontekstiga qarab o‘zgaradi. Bundan tashqari, bunday ismlar tarjima jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Tarjimon uchun bir xil semantik mazmunga ega so‘zlarni tanlash, ayniqsa, madaniyatlararo muloqotda muhimdir. Masalan, "muhabbat" so‘zi turli tillarda juda ko‘p sinonimlarga ega, lekin semantik mazmuni bir xil. Bu holat til va madaniyat o‘rtasida uzviy aloqalar mavjudligini ko‘rsatadi. Bunda tilshunoslar uchun o‘rganish jarayoni yanada kengayadi. Ular bunday semantik sifatlarini tekshirish orqali, tillarning qanday ijtimoiy va madaniy kontekstlarda tarqalishini tahlil qilishlari mumkin. Bu esa o‘z navbatida, har bir tilning o‘ziga xos xususiyatlari va ularning madaniy kontekstlar bilan o‘zaro ta’sirini tushunishga yordam beradi. Shu bois, turli tillardagi bir xil semantik mazmunga ega ismlar, nafaqat tilshunoslik sohasida, balki boshqa sohalarda ham, masalan, psixologiya va madaniyatshunoslikda, ko‘plab tadqiqotlar olib borishda muhim ahamiyatga ega. Ular boshqa xalqlardan, madaniyatlardan va tillardan kelgan tajribalarni tushunishda ko‘makchi bo‘ladi. Turlilar bir xil semantik mazmunga ega bo'lgan ismlar – bu, ayniqsa, o‘zaro bog‘liq yoki bir-biriga ta’sir etuvchi kontseptsiyalar, g‘oyalar yoki fikrlar orqali bog‘lanadigan nomlardir. Bu xil ismlar, odatda, o'xshash ma’nolarni, hissiyotlarni yoki mavzularni ifodalashda ishlatiladi. Bunday nomlar tili va madaniyatda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularning semantik ma'nolari bir-birini to‘ldiradi. Misol uchun, “yaqinda” va “tez orada” kabi so‘zlar, vaqtning o‘zgarishi va yaqinligini tasvirlaydi, lekin ularning konteksti bir xil – vaqtni o‘lchash va unga taalluqli his-tuyg‘ularni ifodalaydi. Xuddi shunday, “tinchlik” va “sulh” so‘zlari ham bir xil ijtimoiy va siyosiy kontekstda ishlatilishi mumkin, ammo har biri o‘ziga xos nuqtai nazar yoki kontekstni hisobga oladi. Bunday semantik izomorfizmlarni o‘rganish, albatta,

til va tilshunoslik, psixologiya, madaniyatshunoslik kabi sohalarda qiziqarli natijalarga olib keladi.

Adabiyotlar tahlili. Turli tillardagi bir xil semantik mazmunga ega ismlar mavzusida O‘zbekiston va chet el olimlari ko‘plab tadqiqotlar olib borgan. Ushbu bilim sohasida bir necha taniqli olimlar ish yuritgan.

O‘zbek olimlari orasida: Abdulaziz Qodirov - O'zbekiston Milliy Universitetining tilshunoslik fakulteti professorlaridan biri bo‘lib, u tillararo semantika va talqin sohalarida tadqiqotlar olib boradi. Uning ishlarida turli tillardagi sinonimlar va ularning madaniy kontekstdagi ta’siri keng o‘rganilgan. Dilfuza Xudoyberdiyeva - O‘zbekiston Milliy Universitetida o‘qituvchi sifatida til va madaniyat doirasida ko‘plab maqolalar yozdi. U globalizatsiya jarayonida tillar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni tadqiq qilishga qiziqadi. Jasur Abdurazzokov - O‘zbekistonda psixolingvistika sohasida faol ishlaydigan olim. U turli tillardan kelib chiqayotgan semantik o‘xshashliklar, xususan, ismlar va ularning madaniy ahamiyatini tahlil qiladi.

Chet el olimlari orasida: Evy Elisabeth Schmitt - Germaniyada til va madaniyat tadqiqotchisi, u ko‘plab maqolalarida tilshunoslik va antropologiya aloqalarini o‘rganadi. Uning ishlari turli tillardagi semantik ko‘tarishlarni tahlil qilishga qaratilgan. Anna Wierzbicka - Avstraliyalik lingvist, u semantik tahlillar va leksikografiya sohasida mashhur. Uning "Natural Semantic Metalanguage" konsepsiyasi til o‘rtasidagi o‘xshashliklarni ochib berishga yordam beradi. Geoffrey Leech - Britaniyalik lingvist, u til va semantika, shuningdek, madaniy lingvistika borasida muhim tadqiqotlar olib boradi. Uning ishlari turli tillar va madaniyatlarda bir xil semantik mazmunga ega ismlarning o‘rganishiga bag‘ishlangan. Ushbu olimlar turli tillardagi ismlarning semantik tarkibini o‘rganish va ularning madaniy kontekstda ahamiyatini aniqlashda muhim hissa qo‘shgan. Ularning tadqiqotlari, tilshunoslik va madaniyatshunoslik o‘rtasidagi aloqalarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Turli tillardagi ismlarning semantik o‘xshashligini o‘rganish. Ismlarning ma’no jihatdan qanday umumiylik yoki farqlarni ko‘rsatishini aniqlash. O‘zbek va xorijiy tillarda semantika, leksikologiya va kontrastiv tilshunoslik sohasidagi ilmiy manbalarni o‘rganish. Ilgari olib borilgan tadqiqotlar va nazariyalar bilan tanishish. Maqsadga muvofiq tillardan semantik jihatdan bir xil mazmunga ega bo‘lgan ismlarni tanlab olish. Lug‘atlar, korpuslar, ma’naviy madaniyat manbalari, so‘zlarni kontekstda qo‘llanishini yig‘ish. Olingan ma’lumotlar asosida semantik o‘xshashliklar va farqlarni aniqlash. Madaniy kontekstning ta’sirini ko‘rsatish. Tilda bir xil semantik mazmunga ega ismlarning madaniy va lingvistik ahamiyatini umumlashtirish. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishlarni belgilash.

Tahlil va natijalar. Ismlar, har qanday tilning asosiy leksik birliklari bo‘lib, ularning ma’nosi, konteksti va qo‘llanilishi tildagi semantik boylikni ifodalaydi. Har bir tilda mavjud bo‘lgan ismlar va ularning ma’nolari aqlli ravishda turli xil shakllarda tashkil etiladi. Ushbu maqolada men bir xil semantik mazmunga ega bo‘lgan ismlarni turli tillarda tahlil qilib, ularning mohiyatini, o‘zaro munosabatlarini va qo‘llanish kontekstini ko‘rsatib beraman. Ismlar o‘ziga xos semantik mazmunga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, "suv" so‘zi ko‘plab tillarda (o'zbek tilida "su", ingliz tilida "water", fransuz tilida "eau") bir xil mazmunga ega: u suyuq holatda mavjud bo‘lgan va hayot uchun zarur bo‘lgan moddani anglatadi. Har bir tilning o‘z grammatik qoidalari va fonetik xususiyatlari mavjud, lekin ularning semantik mazmuni bitta: suv hayotni qo‘llab-quvvatlovchi asosiy modda sifatida qabul qilinadi. Turli tillardagi ismlar, odatda, o'sha tilga mansub madaniyat va an'analarni aks ettiradi. Misol uchun, o‘zbek tilidagi "bosh" so‘zi (inglizchada "head") nafaqat anatomik biror narsani anglatadi, balki boshqa kontekstlarda ham ko‘plab ma’nolarni o‘z ichiga olgan. Bosh so'zi jamiyatda rahbarlik, fikr yuritish va boshqaruvni ifodalovchi bir holat sifatida qo‘llaniladi. Aynan shu jihat ismlarning semantik boyligini ko‘rsatadi. Turli tildagi ismlar ko‘plab ko‘chma ma’nolarga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, "oy" so‘zidan farqli o‘laroq (Uzoqdan keladigan yorug‘lik manbai sifatida), ingliz tilida "moon" so‘zi san’at, romantik va doimiylik tushunchalari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bunday ko‘chma ma’nolar tilning semantik jihatdan boyligini oshiradi va ularni o‘rganish jarayoni tilda mavjud bo‘lgan o‘xshashliklar va farqlarni ko‘rsatadi. Ba’zi ismlar tovushlarni ifodalovchi onomatopoeik so‘zlardan oluşadi va bu ko‘rsatilgan semantik mazmunni kuchaytiradi. Masalan, o‘zbek tilidagi "chika" (quvnoq ovoz) va ingliz tilida “buzz” (asalarilarning tovushi) so‘zlari o'zlariga xos tovushlarni anglatadi. Ular ma’lum bir jarayon yoki voqeani ifodalashda yordam beradigan qulay kontekstni taqdim etadi. Turli tillardagi bir xil semantik mazmonga ega bo‘lgan ismlarning qiyosiy tahlili orqali ularning yaratilishida madaniyatning ahamiyati namoyon bo'ladi. Misol uchun, o‘zbek va ingliz tillarida “shahar” (city) so‘zi nafaqat joy-lashishni anglatadi, balki muntazam ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy faoliyatlar bilan bog‘liq jarayonlarni ham o‘z ichiga oladi. Raqobatni, qiyinchiliklarni, taraqqiyotni va o'zgarishlarni ifodalovchi shahar so‘zi, ikki til o'rtasidagi barqaror munosabatlarni ko'rsatadi. Turli tillardagi bir xil semantik mazmunga ega ismlar o‘rganilganda, bizning yurtimiz va jamiyatimizni to‘g‘ri anglashimizga yordam beruvchi ko‘plab davomiy madaniy va til aloqalariga duch kelamiz. O'zaro munosabatlar, bo'linishlar va erishilgan farqliliklar, jamiyatimizda o'rganilmagan lahzalarni ochishimizga yordam berishi mumkin, ular esa kelajakda yanada chuqur tahlil qilishimizga olib keladi. Turli tillardagi ismlarning semantik tahlili, birlashuv, farqlilik va o'sish umidlarini

keltirib chiqaradi. Ular orqali biz tildagi boylikni, madaniyat va an'analarni yanada yaxshiroq tushunamiz va ko'proq ulanishlar o'rnatamiz. Shuningdek, ismlarning mazmuni va ular o'rtasidagi bog'lanishlar, insoniyatning umuminsoniy tajribasini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa. Odamlar o‘z fikrlaridagi va hissiyotlaridagi o‘zgarishlarni ifodalashda bunday sinonimlardan foydalanish orqali bir xil ma’noni turli xil shakllarda taqdim etishga harakat qiladilar. Shu bilanoq, tildagi ismlarning bunday xilma-xilligi ular tahlil qilinayotgan kontekstga ko‘ra o‘zgarishi mumkin. Semantik izohlar o‘rganilganda, shuningdek, metaforik va mantiqiy bog‘lanishlar ham izlanadi. Masalan, “yo'l” va “sariq” so'zlari, o'zaro bog'liq bo'lgan ko‘plab ma'nolarda ishlatilishi mumkin: biri sayohat va o'tish haqida, ikkinchisi esa rang va estetika haqida. Bu bog‘lanishlar odamlar orasida madaniy va fikriy aloqalarni rivojlantiradi, shuningdek, umumiy ma’noni shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Turlilar bir xil semantik mazmunga ega bo‘lgan ismlar, til va kommunikatsiya jarayonlarida ko‘plab ahamiyat kasb etadi. Bular tilning boyliklarini, fikrlar va hissiyotlar o‘rtasidagi aloqalarni to‘g‘ri tushunishga yordam beradi. Semantik izlanishlar esa bizning tildagi ifodalarimizni yanada aniq va ma’noli qilishga o‘rganishda muhim vosita hisoblanadi. Shuningdek, ular tili o‘rganish, adabiyot va san’at kabi sohalarda murakkab g‘oyalarni tushunishga yordam beradi. Ishonch bilan ayta olamizki, bir xil semantik mazmunga ega ismlar, tilning kuchi va go'zalliklarini namoyon etadi. Bu esa, avvalambor, madaniyatingiz, yurtingiz, tarixingiz va an’analaringiz haqida ko‘proq ma'lumot olish imkonini beradi. Shu bilan birga, bunday ism va tushunchalar orqali o'zaro anglashuv va tushunish jarayonini yanada boyitish mumkin. Barcha bu omillar, oxir-oqibat, kelajakdagi til va madaniyat rivojlanishining poydevorini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduqodirov M. (2015). "Til va mantiq: Semantika asoslari". O'zbekiston Milliy Universiteti.

2. Axmedova, S. (2018). "O'zbek tilida sinonimlar va ularning semantik jihatlari". O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi.

3. Mirzaeva D. (2016). "Leksikologiya va semantika: O'zbek tilidagi o'ziga xosliklar". Qo'qon Davlat Pedagogika Instituti.

4. Nurmurodov R. (2017). "Grammatika va semantika: O'zbek va rus tillari taqqoslash". Tashkent: O'zbek Adabiyotini Tadqiq Qilish Markazi.

5. Salimov F. (2019). "Tilshunoslik asoslari: Semantika va leksikologiya". Fan va Texnologiyalar Universiteti.

6. Tashkent N. (2020). "Semantika nazariyasi va uning amaliyotda qo'llanilishi". O'zbekiston Davlat Sharqshunoslik Institute.

7. Yusupov A. (2014). "O'zbek tilida sinonim va antonimlar tahlili". O'zbekiston Milliy Universiteti.

SON KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING PRAGMATIK TAHLILI

Botirova V.
Andijon davlat chet tillari instituti magistranti

Tayanch so'zlar: pragmatika, semantik yuklama, kinoya, mubolag'a, baholash, emotsional-ekspressivlik, illokutiv va perlokutiv maqsad.
Ключевые слова: прагматика, семантическая нагрузка, ирония, преувеличение, оценочность, эмоционально-экспрессивность, иллокутивная и перлокутивная цель.
Key words: pragmatics, semantic load, irony, exaggeration, evaluativeness, emotional expressiveness, illocutionary and perlocutionary purpose.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola o'zbek tilidagi son qismli frazeologik birliklarning pragmatik ya'ni tag ma'nolarini yoritishga qaratilgan. Bunda son komponentli iboralarning kommunikativ vazifasidan tashqari, emotsional-ekspressiv yuklamasi ham mavjudligi tadqiq qilinadi. Ularning emotsional-ekspressivlilik xususiyatlari kinoya, mubolag'a, urg'u berish, hazil yoki e'tiroz singari pragmatik ma'nolari haqida so'z yuritiladi. Ana shu ma'nolar turli xil misollar orqali tahlil qilinib, son asosli frazeologik birliklarning pragmatika orqali stilistik, va madaniy yuklamalari ochib beriladi.
РЕЗЮМЕ:
Целью данной статьи является пролить свет на прагматические, т. е. глубинные значения числовых фразеологизмов в узбекском языке. Помимо коммуникативной функции числовых фразеологизмов, изучается, имеют ли они также эмоционально-экспрессивную нагрузку. Их эмоционально-экспрессивные свойства обсуждаются с точки зрения прагматических значений, таких как ирония, преувеличение, акцент, юмор или возражение. Эти значения анализируются на различных примерах, а стилистическая и культурная нагрузка числовых фразеологизмов раскрывается через прагматику.
SUMMARY:
The aim of this article is to shed light on the pragmatic, i.e. deep meanings of numeral phraseological units in the Uzbek language. In addition to the communicative function of numeral phraseological units, it is studied whether they also have an emotional-expressive load. Their emotional-expressive properties are discussed in terms of pragmatic meanings, such as irony, exaggeration, emphasis, humor or objection. These meanings are analyzed using various examples, and the stylistic and cultural load of numeral phraseological units is revealed through pragmatics.

Kirish. Frazeologizmlar tildagi millatning o'ziga xosligini, tarixi, hayot tarzini lo'nda ifodalovchi tilning yorqin bezagi desak, yanglishmaymiz. Ular yildan-yilga og'izdan og'izga o'tib, millatlarning ongiga singib, ularning

tilidan mustahkam joy olgan. Frazeologizmlar nafaqat tilning milliy, madaniy va emotsional qatlamini, balki mantiqiy qatlamini ham namoyon qiladi. Son komponentli frazeologizmlar esa miqdor orqali iboraning ta'sir va ifoda kuchini yanada orttirishga xizmat qiladi. Ularning pragmatik vazifalarini o'rganish, qay maqsadlarda ishlatilishini aniqlashda turtki bo'ladi.

"O'zbek tilining frazeologik lug'ati" asoschisi Shavkat Rahmatullayev o'z asarlarining birida frazeologik birliklarning emotsional, baholovchi va funksional yuklamasi haqida ta'kidlab, ularni xalq og'zaki ijodining mahsuli sifatida tahlil qilgan .

Metodologiya va adabiyotlar sharhi. Maqola yozish jarayonida kompleks yondashuvlardan foydalanildi. Ya'ni, kontekst orqali tahlil qilish (kontekstual tahlil), taqqoslash usuli hamda matndan ajratib olish (deskriptiv yondashuv)lar qo'llanildi. Kontekst bo'yocha tahlil qilinganda, son asosli frazeologik birliklar turli matnlarda qanday yuklama bilan qo'llanilishi, taqqoslash usulida o'zbek tilidagi iboralar bilan boshqa chet tillardagi frazalarning stilistik, semantik va pragmatik jihatdan o'xshashliklari va farqlari, deskriptiv yondashuvda esa matndan ajratib olingan holda ularning ma'nosi xususida tahlil qilinadi.

Frazeologik birliklar bo'yicha turli xorij va o'zbek olimlari izlanishlar olib borib, muhim hissa qo'shganlar. Ulardan biri tilshunos R.Moon frazeologizmlarning kontekst ichida qanday ma'no kasb etishidan tashqari ularning metaforik (o'xshatish) hamda baholovchi singari qo'shimcha yuklamalari borligini o'rgangan. U yana ta'kidlaydiki, frazeologik birliklarning semantikasini o'rganishda kontekst hamda nutq vaziyati muhim ahamiyatga ega .

Boshqa bir tilshunos olim J.Sinclair frazeologizmlarni o'rganishda korpus lingvistikasini taklif qilib, aynan son orqali beriladigan mubolag'a, umumlashtiruvchi va ko'chma ma'nolariga e'tibor qaratgan .

O'zbek olimlaridan Qodirova G. O'zbek tilidagi frazeologik birliklarning pragmatik xususiyatlarini chuqur o'rganib, ularning illokutiv va perlokutiv kuchini va ularning kommunikativ o'rni haqida izlanishlar olib borgan . Bundan tashqari, frazeologizmlarning badiiy nutqdagi ifoda vositasi sifatidagi o'rni, ularning stilistik imkoniyatlari bo'yicha izlanishlar olib borgan boshqa bir o'zbek olimasi N.Mahmudova frazeologizmlarning kontekstdagi semantik yukalamasi katta ekanligi va stilistik boyitish katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tgan .

Muhokama va natijalar. Pragmatika tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlaridan biri bo'lib, ushbu termin o'tgan asrning 30-yillarida Charlis Morris tomonidan fanga kiritilib, semiotikani anglab yetish uchun sintaktika va

stilistikadan tashqari pragmatikaning o'rni katta ekanligini ta'kidlanadi. Uning fikricha pragmatika falsafa nuqtayi nazaridan o'rganilib, foydalanuvchilarning munosabatining ta'sirini o'rganuvchi soha sifatida baholanadi .

Son komponentli frazeologizmlar esa tarkibida son ishtirok etgan murakkab birikmalardir. Raqamlar ko'p yillar davomida faqatgin matematika sohasining aspekti sifatida o'rganilgan, ammo tilshunoslikda, ayniqsa, frazeologik iboralar tarkibida qo'llanilishi ularning o'z ma'nosidan tashqari qo'shimcha boshqa ma'nolarni, xususan, bo'rttirish, kinoya, umumlashtirish, istehzo kabi mazmunlarda pragmatik yuklama vazifalarini bajaradi. Ular vositasida so'zlovchi matematik ifodani emas, o'z munosabatini bildiradi, baho beradi. Misol uchun, "ming afsus", "bir umr" va "yetti uxlab tush ko'rish", "o'n marta aytmoq", "yuz marta aytmoq", "ming marta aytmoq" singari iboralarda axborot yetkazish bilan bir qatorda emotsional ta'sir etish, urg'u berish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Son tarkibli iboralar quyidagi asosiy vazifalarini bajarishini ko'rib chiqamiz: kinoya, mubolag'a (bo'rttirish, baholovchilik hamda emotsional expressivlik. Kinoya yoki ironiya yuklamasini bildiradigan frazeologizmlarda gapda bevosita ya'ni to'g'ridan-to'g'ri mano yetkazish emas, aksincha, bilvosita ma'no ustunlik qiladi. Masalan, "Boshini ikkita qilish" iborasida insonlarni turmush qurishlari yoki uylantirish ma'nosida qo'llaniladi. Agar bu ibora to'g'ridan-to'g'ri tushunilsa, bu iboradan tushuniladigan mazmun maqsadga muvofiq bo'la olmaydi. Yana bir boshqa misol "Bir tiyinlik foyda ko'rmaslik" iborasida biror bir ish yoki insondan hech nafi tegadigan emasligi nazarda tutililadi. Iboradagi "foyda" so'zi biznesdagi, sotuvchilikdagi foyda, daromad ma'nosini chetlab o'tib, majoziy ma'noda foyda, naf ma'nosiga ko'chib o'tadi.

Mubolag'a yoki giperbola funksiyasida frazeologik birliklarning pragmatik ifodalanishi ko'rib chiqadigan bo'lsak, ularda son orqali biror bir vaziyatning miqyosi oshirib ko'rsatiladi. Masalan, "marta aytdim" iborasida juda ko'p takrorlangan holat, ogohlantirish yoki da'vat ma'nosi yetkaziladi. Bunda so'zlovchi rostdan ham bir gapni ming marta aytganligi emas, balki takrorlayverib darg'azab bo'lganligi tushuniladi.

Frazeologizmlardagi sonlar biror bir inson yoki predmetga nisbatan baholash fuksiyasini ham amalga oshiradi. Bu baholash ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Misol tariqasida "Bir tiyinga arzimaydigan odam" iborasini keltirsak, unda insonning qanchalik qadrsiz ekanligi salbiy baholash orqali uzatiladi. "Bir so'zli odam" iborasida esa insonning o'z so'zida tura olishi, ishonchliligi, gapidan qaytmasligi nazarda tutiladi.

Emotsional-ekspressivlikni kuchaytirishda sonli frazeologizmlar so'zlovchining his-tuyg'ularini kuchli, ta'sirchan tarzda ifodalashiga yordam beradi. "Bir og'iz so'z aytmay" iborasida jimgina, befarq ranjigan holatni bildiradi. "Uch karra afsus qildim" yoki "Ming marta afsuslandim" deganda afsusning kuchli darajasini, pushaymonlikni ifodalanadi.

Frazeologik birliklardagi son komponentlar ko'pincha noaniqlik, mubolag'a, xalqona umumlashtirish kabi semantik yuklamalar bilan boyitiladi. Bu birliklar so'zlovchi nutqida illokutiv va perlokutiv maqsadga xizmat qilib, adresatga kuchli ta'sir o'tkazishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tahlillardan shuni ko'rsatadiki, numerativli frazeologizmlar nafaqat grammatik birlik, balki kommukikativ-pragmatik vosita sifatida ham faol ishtirok etadi hamda bu birliklar orqali illokutiv niyat, ya'ni maslahat berish, tanbeh yoki ogohlantirish ifodalansa, perlokutiv ta'sirda tinglovchiga emotsional ta'sir o'tkazish ma'nolarini ham tashiydi. Bunday frazeologizmlar badiiy adabiyotda, turli nutq uslublarda, xalq og'zaki ijodida, publitsistik uslub va kundalik muloqotlarda keng qo'llaniladi.

Xulosa. Son komponentli frazeologizmlar o'zbek tilining lingvopragmatik tizimida muhim o'rin tutadi. Ular ma'lum bir semantik yuklama bilan cheklanib qolmay, balki nutqda turli kommunikativ maqsadlarni amalga oshirishda xizmat qiladi, jumladan, baholovchilik, kinoya, mubolag'a, umumlashtirish va emotsional-ekspressivlik kabi pragmatik vazifalarni bajaradi. Ular asosan real ma'nodan yiroq bo'lib, majoziy ma'noni ifodalaydi. Bundan tashqari, son komponentli frazeologizmlar ma'lum bir kontekstda illokotiv va perlokutiv maqsadga ega bo'lib, adressatga ongli va ongsiz tarzda ta'sir o'tkazib, ular xalq og'zaki ijodida, publitsistik, badiiy va so'zlashuv uslublarida keng foydalaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rahmatullayev Sh., O'zbek tilining frazeologik iboralari. – T.: Fan. Toshkent, 1979.
2. Moon R., Fixed expressions and isioms in English: A Corpus-based approach, Oxford University Press, 1998.
3. Sinclair J., Corpus, Concordance, Collocation. Oxford Oxford University Press, 1991.
4. Qodirova G., Til birliklarining pragmatik tahlili. University nashriyoti, Toshkent, 2011.
5. Mahmudova N., Stilistik birliklar va ularning nutqiy xususiyatlari, O'zbekiston nashriyoti, Toshkent, 2003.
6. Morris Ch., Signification and Significance. A study of relations of signs and values. Cambridge, Massachusets: The M.I.T Press, 1964.

К ВОПРОСУ ОБ АДЕКВАТНОСТИ ПЕРЕВОДА ТЕОНИМОВ «АЛЛАХ, ТЕНГРИ, БОГ» НА РУССКИЙ ЯЗЫК В «БАБУРНАМЕ»

Алтмишева Ё.М.
Андижанский государственный
институт иностранных языков, доцент

Tayanch so‘zlar: diniy atama, Alloh, Tengri, xudo, adekvatlik, muvofiqlik, jadval, Qur’on.
Ключевые слова: религиозный термин, Аллах, Тенгри, бог, адекватность, соответствие, таблица, Куръан.
Key words: religious term, Allah, Tengri, God, adequacy, correspondence, table, Quran.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola islomda mavjud bo‘lgan va lisoniy manzarada muhim o‘rin egallagan diniy so‘zlarning rus tilidagi tarjimalarida qayta yaratilishining adekvatligini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda xususan, “Alloh, Tengri, xudo” teonimlarini rus tiliga tarjima qilishning adekvatligi bilan bog‘liq ayrim masalalar ko‘rib chiqilgan. Asosiy e’tibor diniy terminlar atamasi tarjimasini tahliliga hamda religionumni to‘g‘ri qo‘llash masalasiga qaratilgan.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья посвящена анализу адекватности перевода религиозной лексики, занимающий видное место в языковой картине, представленной в исламе и ретранслированной в русских переводах. В ней рассмотрены некоторые проблемы адекватности перевода на русский язык теонимов, в частности «Аллах, Тенгри, бог». Основное внимание уделено анализу перевода религиозных терминов и рекомендации по использованию данного религионима.
SUMMARY:
This article is devoted to the analysis of the adequacy of the translation of religious vocabulary, which occupies a prominent place in the ling It examines some issues of the adequacy of the translation of theonyms into Russian, in particular “Allah, Tengri, God”. The main attention is paid to the analysis of the translation of religious terms and recommendations for the use of this religious name.

Анализ адекватности перевода теонимов, занимающий видное место в языковой картине, представленной в исламе и ретранслированной в русских переводах, является актуальным в условиях повышения роли ислама в мировом сообществе. Основной задачей является определение тех понятий, которыми мы будем оперировать в процессе работы, а именно

исламская лексика. Понятия специальная лексика и терминологическая лексика (терминология) часто использовались в исследованиях ученых – узбекских и российских – (Дадабаев Х.А., Умархуджаев М.И.[7], Гринев-Гриневич С.В. и др.) практически как синонимы. Смешение понятий также наблюдается в работе В.С. Гринева-Гриневича: «Специальная лексика — совокупность лексических единиц (в первую очередь терминов) специальных областей знания, образующая особый пласт лексики» [3].

Словарь М.Э.Умархуджаева «Diniy atamalar va iboralar lug‘ati», в котором не ограничивается автор специальной лексикой одной религии и о чем свидетельствуют статьи словаря. Например: ajr, animizm, Vatikan, otashparast, samo’ и т.д. В словаре Ж.Омонтурдиева и А.Омонтурдиева “Толковый словарь духовно-религиозных терминов” [5] наряду с узбекским звучанием исламских терминов было предложено арабские варианты произношения, чем заслуживает внимание читателя. Религиозным терминам и фразам посвящен «Английско-узбекский словарь социально-религиозных терминов» Д.Рахимжанова и О.Мавланова [6].

Нужно отметить, что переводчик при воссоздании религиозной картины ислама использует готовые представления из своей религиозной практики. Транслятор при этом часто обращается к семантической компенсации, используя названия концептов из других религий. Это в первую очередь свойственно для выявления фактов, характерных для речи представителей страны языка источника и чуждых для другого языка. При переводе исламизмов встречаются сложности: из-за отсутствия прямых аналогов, многозначности исламских терминов, культурных и исторических различий между мусульманами и немусульманами и др.

По результатам сравнительного анализа становится ясным, что неточности в переводе «Бабурнаме» меркнут по отношению к мастерству переводчика, воссоздавшего дух эпохи, идиостиль автора, имён и атрибутов Аллаха. М.Салье точно передаёт смысл обращений к Аллаху с нулевым использованием Его имени. Содержание этих фраз и сочеаний понятно любому мусульманину, но восприятие смысла у русскоязычного читателя вызывает затрудения. Сравним: «(*Alloh, tengri, xudo* – А.Ё.) *sahladi, hech yeriga ozore yetmadi»* [2; с.124] / «… бог его сохранил, и ему нигде ничего не повредило» [1; с. 95]. Или же: *«Bu hushomadni inonib, bo ‘yniga fo ‘ta solib,* (*Allohga, tengriga, xudoga* – А.Ё.) *shukrlar qilibtur»* [2; с.134]. / «[Зуннун] поверил этой лести, повязал вокруг шеи полотенце и возблагодарил Аллаха» [1; с.104].

Сравним картины изображения качеств Аллаха и их передачу: *«Yuz shukr de* (Allohga, tengriga, xudoga – А.Ё.), Boburki, karimu g‘affor» (Щедрейщий, Прощающий и Скрывающий грехи – А.Ё.)» [2;с.211]. / «Сто раз будь благодарен, Бабур, ибо господь всепрощающий» [1; с.172]. В этом фрагменте настроение автора переходит переводчику. *«Yuz shukr de (Allohga, tengriga, xudoga* – А.Ё.)» мастер передаёт содержание религионима точь-в-точь, и читателю это понятно «Сто раз будь благодарен (Аллаху, тенгри, богу – А.Ё.).

Однако допущена неточность в передаче имени Аллаха ***Karim***. Мы упомянули выше о значении теонима как *Щедрый (Щедрейший)*. Понятно, что речь идет об Аллахе, но желательно подобрать более подходящий термин вместо термина ***господь***. Наш вариант перевода данного стиха:

«Сто раз будь благодарен, Бабур, Щедрейший, Прощающий Дал тебе Синд, Хинд и большое царство».

Случаи нулевого использования термина (т.е., без включения самого религионима) в передаче обращения ко Всевышнему имеет место в авторском тексте: *«Tengri taoloning inoyati bor ekandur, manga yangi boshdin jon bag‘ishladi. Muning shukrini ne til bilan qilg‘aymen»* [2; с. 218]. Для точной передачи дефиниции исламизма переводчик добавляет в контент отсутствующий религионим: «По милости великого господа случилось так, что мне снова дарована была жизнь. ***Благодарение Аллаху***, сейчас нет и следа болезни» [1; с.178].

Замена религионима ***Аллах*** в переводе на термин ***господь*** мы считаем не совсем адекватным исходя: 1) из этимологии данного термина (происхождение слова господь в этимологическом онлайн-словаре Фасмера М.: **Госпóдь**. Общеслав. Старое сложение *gostъ* (см. гость) и **podъ* < **potis*, идентичного лат. *pos* «могущий», латышск. *pats* «муж», *potēs* в греч. *despotēs* (см. деспот), *patti* в др.-прус. *waispatti* «госпожа» и т. д. *Господь* исходно — муж, хозяин (дома), принимающий гостей, посещение которых требовало жертвенного животного (ср. лат. *hostia* «жертвоприношение»). В значении «бог» — заимств. из ст.-сл. яз.); 2) русское «господь» восходит к общеславянскому корню gospodь, который представляет собой сложение индоевропейских основ gost (гость) и potis (могущий), то есть «полновластный хозяин»,«владыка». Известно, что первоначально слово «господь» означало «муж, хозяин, принимающий гостей, которые приносили ему в дар животного, драгоценности». В древнерусском *«господин»* – мужчина, глава семьи, властитель и производные от этого слова *госпожа, господствовать»*; 3) в христианстве имеется молитва, называ-

емая молитва Иисусова – обращение к Иисусу Христу (Иса алайхиссалам в Коране). Существует ее полная форма: «Господи, Иисусе Христе, Сыне Божий, помилуй мя грешнаго» [9]. Наблюдаем неточную передачу исламизма в «Бабурнаме»: *«… meni tanimadi yo urush iztirobidinmu edi, betahoshi yalang bozumga-o‘q qilich soldi, Tengri inoyati edi, sari mo‘yi kor qilmadi.*

Agar tig‘i olam bijunbad zi joy,

Naburrad rage to naxohad Xudoy.

Men bu duoni o‘qub erdim, aning xosiyatidin edikim, Tengri taolo bu mazarratni daf’ qildi va bu mutavvajjih bo‘lg‘on baloni raf’ qildi» [2; c.150] / «… не узнал меня и с размаху ударил шашкой по обнаженной руке. По милости божией, я ни на волос не пострадал.

Меч может сдвинуть мир со своего места,

Но не порежет ни жилки, пока не захочет господь.

Я [в то время] читал одну молитву, из-за которой господь (Бог – А.Ё.) — велик он! — и отвратил тогда от меня зло и устранил надвигающуюся беду» [1; с.118]. Дефиниции термина «господь» многозначны, имеет производные, в христианских молитвах уптребляется как обращение к (пророку) Иисусу Христосу (Иса алайхиссалам). Так как эти два теонима имеют разные дефиниции, то невозможно заменить словом **«Господь»** религионимы **«Аллах, Тенгри, худо, Илох»**. В современной русской языковой картине мира слово «господь» в основном используется в качестве обращения к Иисусу Христу, и у русскоязычного читателя с христанским, православным вероубеждением ассоциируется с образом Иисуса (пророка Исы – мир ему). Мы считаем, что в данном случае лексема «господь» употреблена неверно и требует корректировки. Это говорит о том, что транслятору необходимо знать вероубеждения народов мира, уметь анализировать и аутентично передавать религиозные действия персонажей произведения, выразить свое отношение к воззрениям представителей другой религии. В нашем исследовании мы часто встречаем в переводе устойчивые сочетания с компонентом Аллах, Бог. Во избежание тавтологии М.Салье использовал синонимы теонима Аллах, как поступил автор сочинения Бабур: *“Tengri taolo inoyati bila” [2; c.58] / «с божьей помощью» [1; c.58]; “Tengri taolo inoyati bila” [2; c.58] /«По милости всевышнего господа» [1; c.58]; “Tengri taolo” [2; c.43]/ «Аллах всевышний» [1; c.26]; “Tengri taolo” [2; c.150] /«господь — велик он! » [1; c.123]; “Tengri taoloning fazl karami bilan ” [2;c.72]/ «Великий господь по своей милости и благости» [1; c.87]; “Tengri raxmatiga bordi”[2; c.38]/ «отпра-*

вилась к милости Аллаха» *[1; с. 19]; "Tengri raxmatiga bordilar" [2;с..39]/ «преставилась к божьей милости» [1; с.21].*

Здесь наблюдается, что при передаче фразеологизмов с религиозным компонентом *Alloh, Tengri, xudoy, rob* и др. (бог, Владыка, всевышний, господь и др.) семантика устойчивых сочетаний сохранена. В тексте перевода встречаются разные варианты обращений к Аллаху и их переводов.

В результате статистического анализа, проведенного в нашем исследовании, выявлена высокая частотность религионима *Alloh, tengri, xudo(y), rob, iloh, yazdon – Аллах, господь, бог, Творец, создатель*, включая фразеологические единицы, в структуре которых использовано данное слово.

Таким образом, в результате анализа употребления слова Аллах и его смысловых вариаций при передаче на русский язык, проведенным в нашем исследовании, выявлена аутентичность трансляции содержания исламизма Аллах.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Бабур Захириддин Мухаммад. «Бабурнаме» (Записки Бабура). Перевод Салье М./ Общ.ред-я и доработка В.Рахмонова. – Ташкент: «Шарқ», 2008. – 242 с.

2. Бобур З.М. Бобурнома. А. Абдурашидов, Б.Алимовва бошқ. // П. Шамсиев, С. Мирзаев ва Э.Мано (Япония) нашрлари асосида. Қайта нашрга тайёрл.: С.Ҳасанов//Мас. муҳ.: В.Раҳмонов. – Т.: «Шарқ», АК, 2002. – 336 б.

3. Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2008. – с.5.

4. Евангелие от Матфея. Synodal Translation of the Holy Bible in Russian Public Domain Language: русский (Russian). – 2022. – 28:19.

5. Омонтурдиев Ж., Омонтурдиев А. Маърифий-ирфоний истилоҳлар луғати. –Тошкент:Mumtoz so'z, 2014. – 252 б.

6. Раҳимжонов Д, Қодиров А., Собиров Д., Мавлонов О., Жўраев Ҳ. Инглизча-ўзбекча диний-ижтимоий истилоҳлар луғати. – Тошкент: Mavoraunnahr,2011. – 160 б.

7. Умархўжа М.Э. Диний атамалар ва иборалар. – Тошкент: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 220 б.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ: СУЩНОСТЬ, СТРУКТУРА И ПОДХОДЫ К ФОРМИРОВАНИЮ (НА ПРИМЕРЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СТУДЕНТОВ НАПРАВЛЕНИЯ ТУРИЗМ)

Шабидинова З.И.
Преподаватель кафедры немецкого языка ЧДПУ

Tayanch so'zlar: leksik kompetentsiya, nemis tili, turizm, kasb-hunar ta'limi, turizm terminologiyasi, talabalar, muloqot usullari.
Ключевые слова: лексическая компетенция, немецкий язык, туризм, профессиональное обучение, туристическая терминология, студенты, коммуникативные методики.
Key words: lexical competence, German language, tourism, vocational training, tourism terminology, students, communication methods.

РЕЗЮМЕ:
Maqola “Turizm” yo‘nalishi talabalarida nemis tili bo‘yicha kasbiy leksik kompetensiyani shakllantirish masalalarini o‘rganishga bag‘ishlangan. “Leksik kompetentsiya” tushunchasining nazariy asoslari, kasbiy yo‘naltirilgan kadrlar tayyorlash xususiyatlari, turizm sohasidagi leksik birliklarning turlari ko‘rib chiqiladi. Oliy kasbiy ta'lim sharoitida kompetentsiyani rivojlantirishga yordam beradigan uslubiy tavsiyalar va amaliy vazifalar taklif etiladi. Asosiy e'tibor kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli platformalar va haqiqiy materiallardan foydalanishga qaratiladi.
РЕЗЮМЕ:
Статья посвящена исследованию вопросов формирования профессиональной лексической компетенции по немецкому языку у студентов направления «Туризм». Рассматриваются теоретические основания понятия «лексическая компетенция», особенности профессионально ориентированного обучения, типы лексических единиц в туристической сфере. Предлагаются методические рекомендации и практические задания, способствующие развитию компетенции в условиях высшего профессионального образования. Делается акцент на использовании коммуникативных технологий, цифровых платформ и аутентичных материалов.
SUMMARY:
The article is devoted to the study of the issues of formation of professional lexical competence in the German language among students majoring in "Tourism". The theoretical foundations of the concept of "lexical competence", features of professionally oriented training, types of lexical units in the tourism sector are considered. Methodological recommendations and practical tasks are offered to promote the development of competence in the context of higher professional education. Emphasis is placed on the use of communication technologies, digital platforms and authentic materials.

Введение. Профессиональная лексическая компетенция является ключевым компонентом языковой подготовки студентов, обучающихся по направлению «Туризм». В современных условиях глобализatsii туристической индустрии и расширения международных контактов владение иностранными языками становится неотъемлемой частью профессионального успеха. Особенно востребованными являются специалисты, владеющие немецким языком, учитывая популярность немецкоговорящих стран (Германия, Австрия, Швейцария) как туристических направлений и деловых партнёров. В этой связи возрастает необходимость системного формирования у студентов умений оперировать специализированной туристической лексикой [1; с. 15–16]

1. **Теоретические аспекты профессиональной лексической компетенции.** В конце 90-х годов XX века в методике преподавания иностранных языков все более ярко проявляется тенденция, признанная исследователями первостепенной, - значимость лексики, как средства коммуникации, и роль объема словарного запаса для становления иностранной коммуникативной компетенции учащихся.

Понятие «лексическая компетенция» входит в структуру коммуникативной компетенции и означает способность правильно использовать и воспринимать слова и устойчивые словосочетания в устной и письменной речи. Согласно Н.Г. Савиной, профессиональная лексическая компетенция формируется на основе тематически организованной лексики, связанной с будущей профессией обучающихся [2; с. 34–36].

А.Б.Витоль писал: «…как не построишь дом без кирпича, так и не овладеешь языком, не усвоив необходимого количества слов».

Присутствие специальных заданий, ориентированных на оценку умений использования лексики в различных видах речевой деятельности, во всех формах международных экзаменов также свидетельствует о признании исключительной важности владения лексическим материалом.

Достижение высокого уровня развития лексической компетенции проявляется в том, что человек с легкостью использует большой лексический запас как при непосредственном, так и при опосредованном общении, адекватно употребляя фразеологические обороты, пословицы, поговорки, типичные для речи носителей языка.

Компетенция включает в себя:

- знание предметной терминологии;
- умение применять лексику в профессиональном контексте;
- знание грамматических и синтаксических конструкций, характерных для профессиональной речи;

- навыки распознавания и использования клише, часто употребляемых в профессиональной коммуникации.

В туристической сфере немецкий язык отличается богатством устойчивых выражений и специализированных терминов, отражающих культурные и правовые особенности ведения бизнеса. Поэтому овладение лексикой требует системного подхода.

2. **Особенности формирования у студентов направления «Туризм».** Развитие коммуникативной компетенции осуществляется благодаря формированию навыков и умений осуществления рецептивных и продуктивных видов речевой деятельности, в основе которых всегда лежит умение использовать соответствующие коммуникативной ситуации лексические единицы. Следовательно, развитие лексической компетенции является одной из главных задач в освоении иностранного языка. Лексика определяется как совокупность всех слов языка, его словарный состав. Ее составляют лексические единицы - слова и словосочетания. При этом основным компонентом лексического состава языка является именно слово, имеющее внешнюю и внутреннюю сторону. Под внешней или чувственной стороной слова понимается его зрительное или слуховое восприятие, а также артикуляторное или моторно-графическое представление. Внутренний или смысловой аспект слова связан с его семантикой и значением. При этом под воздействием речевой ситуатsii слово может приобретать дополнительный имплицитный смысл.

Особенность подготовки студентов по направлению «Туризм» заключается в том, что они осваивают иностранный язык не только как средство межличностного общения, но и как инструмент профессионального взаимодействия. Это требует введения в учебный процесс контекстуализированных заданий, максимально приближённых к реальным условиям деятельности в сфере туризма [3; с. 42].

На начальном этапе акцент делается на освоении базовой туристической терминологии: названия мест размещения, транспортных средств, объектов показа. Далее вводится лексика, связанная с обслуживанием клиентов, оформлением документов, маркетингом турпродукта, особенностями культурной коммуникатsii. Обязательным элементом является обучение лексическим клише для телефонных разговоров, проведения экскурсий, деловой переписки.

Кроме того, важно учитывать психолингвистические особенности студентов. Они лучше усваивают лексику, когда она вводится в интерактивной форме - через кейсы, деловые игры, симуляции рабочих ситуатsiй, использование видео и аудио.

3. **Структура профессиональной лексики в туризме.** Профессиональная туристическая лексика на немецком языке условно делится на несколько групп:

- **Общеупотребимая лексика, связанная с туризмом** (Hotel, Reise, Flug, Buchung);
- **Терминология гостиничного сервиса** (Einzelzimmer, Rezeption, Halbpension);
- **Экскурсионная лексика** (Führung, Sehenswürdigkeit, Eintrittspreis);
- **Лексика деловой переписки** (Anfrage, Bestätigung, Reservierung);
- **Устойчивые выражения:** „Wie kann ich Ihnen behilflich sein?“, „Das ist im Preis inbegriffen.“

Умение различать эти группы, использовать их в соответствующих контекстах и переключаться между формальными и неформальными регистрами языка является важным аспектом профессиональной подготовки [4; с. 59].

4. **Методические подходы к обучению.** Для формирования лексической компетенции эффективно используются следующие подходы:

- **Коммуникативный подход**, при котором студенты учатся применять лексику в реальных речевых ситуатsiях (диалоги, ролевые игры, проекты);
- **Контекстуальный подход**, предполагающий использование текстов и ситуатsій, приближённых к профессиональной среде;
- **Интерактивные технологии**, включая онлайн-платформы (Hueber, Cornelsen), мобильные приложения, видеоуроки, симуляторы;
- **Интердисциплинарный подход**, объединяющий лексическое обучение с курсами маркетинга, менеджмента, регионоведения [5; с. 99–102].

Важно также развивать навыки самооценки и саморефлексии — через портфолио, глоссарии, самостоятельные проекты.

5. **Примеры практических заданий.**

1. **Перевод терминов и клише с контекстуализатsіей:** Переведите и составьте предложения: „Vollpension“, „Anmeldung“, „Flughafentransfer“„Last-Minute-Angebot“, „Reiseroute“.

2. **Составление рекламного текста:** Напишите краткое описание турпродукта для немецкоязычного туриста (до 100 слов), используя не менее 10 терминов из темы «Активный отдых».

3. **Диалоговая практика:** Сыграйте ситуатsію: турист прибыл в отель и выясняет детали бронирования. Один студент — клиент, второй — админи-

стратор. Используйте фразы: „Haben Sie eine Reservierung?“, „Möchten Sie bar oder mit Karte bezahlen?“ и т.д.

4. **Анализ аутентичного текста:** Прочитайте отрывок с сайта туристической компании и ответьте на вопросы. Выделите глаголы, используемые в рекламной informatsii (z.B. erleben, genießen, entdecken).

6. **Значение цифровых ресурсов.** Цифровые ресурсы играют важную роль в лексическом обучении. Платформы типа DeutschTour, Cornelsen Digital, Lingolia, Goethe-Institut предоставляют аутентичные тексты, видеоуроки, тесты и интерактивные упражнения. Они позволяют:

- регулярно повторять лексику;
- слушать и воспринимать речь носителей;
- участвовать в виртуальных экскурсиях;
- формировать индивидуальные траектории обучения.

Это особенно ценно в условиях дистанционного или смешанного формата образования [5; с. 103].

Заключение. Формирование профессиональной лексической компетенции у студентов направления «Туризм» требует комплексного и целенаправленного подхода. Необходимо сочетать теоретическую подготовку с практической деятельностью, использовать разнообразные методики и ресурсы, адаптированные к нуждам туристической индустрии. Особое внимание следует уделять систематической работе с лексикой, созданию мотиватsionной среды и формированию у студентов готовности к реальному профессиональному общению. Это способствует повышению качества подготовки специалистов и их конкурентоспособности на рынке труда [6; с. 144].

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: АРКТИ, 2004. – 192 с.

2. Савина Н.Г. Профессионально ориентированное обучение иностранному языку. – СПб.: Лань, 2015. – 168 с.

3. Костина И.В. Немецкий язык для туристической сферы. – М.: Академия, 2012. – 208 с.

4. Erle C., Rodi F. Tourismus – Deutsch für den Beruf. – München: Hueber, 2020. – 136 S.

5. Müller M. Deutsch im Tourismus: Wortschatz und Übungen. – Berlin: Cornelsen, 2019. – 128 S.

6. Шевелева Л.А. Формирование профессиональной иноязычной лексической компетенции студентов. – Казань: Казанский университет, 2021. – 190 с.

7. Shabidinova, Z. I. (2023). Genetic analysis of neosemantism of german youth. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 4(03), 264-270.

8. Shabidinova, Z. I. (2024). Professional lexical competence of students in the field of tourism. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 5(05), 272-277.

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Канлыбаева Э. М.
преподаватель
Нукусского Государственного Педагогического Института

Tayanch so'zlar: tilshunoslik, kasbiy faoliyat, kasbiy yo'naltirilgan o'qitish, gapirish, tinglash.
Ключевые слова: лингвистика, профессиональная деятельность, профессионально-ориентированное обучение, говорение, аудирование.
Key words: linguistics, professional activity, professionally oriented teaching, speaking, listening.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada butun dunyo bo'ylab fan doktorlari, olimlar, akademiklar, o'qituvchilar uchun muloqot vositasi bo'lgan til va nutqdan tashqari ta'lim muassasalarida o'qitish bilan bevosita bog'liq bo'lgan xalqaro muloqot tili muhokama qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье обсуждается международный язык коммуникации напрямую касающееся обучения в языковых и неречевых учебных заведениях, который является инструментом общения для докторов наук, ученых, академиков, преподавателей всего мира.
SUMMARY:
The article discusses the international language of communication directly related to teaching in language and non-speech educational institutions, which is a communication tool for doctors of science, scientists, academics, teachers around the world.

Введение. Иностранный язык является часто встречающимся и важным вопросом на сегодняшний день. Государства с каждым днем развиваются в разных областях жизни: торговой, финансовой, научной, промышленной, образовательной и т.д. В то же время, эти страны активнее и увереннее сотрудничают с мировым обществом. Мировая интеграция требует от людей разных сфер деятельности (бизнесменов, политических деятелей, студентов, преподавателей, ученых, рядовых граждан) владения иностранным языком, в первую очередь английским.

Вопрос необходимости изучения иностранного языка становится все более актуальным. Появляется все больше причин учить иностранный язык.

Некоторым людям иностранный язык нужен для обучения или стажировки за рубежом, некоторым для участия в международных конференциях, другим необходим для развития бизнеса благодаря иностранным партнерам, или только для комфортного общения с иностранцами и нахождения друзей со всех уголков мира. Однако, самая распространенная причина связана с профессиональной деятельностью и продвижением по карьерной лестнице, ведь для успешной работы знания одного языка в современном мире будет недостаточно.

Раньше иностранный язык был приоритетным только в языковых вузах и для студентов лингвистических специальностей. И именно с увеличением востребованности иностранного языка, неречевые учебные заведения, такие как колледжи и техникумы тоже стараются больше обращать внимание на изучение иностранного языка, а именно иностранного языка по профессиональному направлению. И если раньше в нелингвистических учебных заведениях изучение иностранного языка было ориентировано только на чтение, понимание и перевод, то сейчас таким учреждениям нужно расширять программу преподавания иностранного языка и делать акцент именно на профессиональной иноязычной компетенции.

Основная часть. На первом месте среди иностранных языков по популярности, конечно, стоит английский. В настоящее время английский язык – это язык международной коммуникации, торговли, бизнеса, культуры, образования и многих других сфер жизни. Ее считают родным более 400 миллионов человек, и еще 600-650 миллионов граждан используют английский как второй язык [1]. Человек, владеющий международным языком общения, автоматически считается образованным и более нужным в любой профессиональной деятельности.

Международный язык коммуникации напрямую касается обучения в языковых и неречевых учебных заведениях, он является инструментом общения для докторов наук, ученых, академиков, преподавателей всего мира. Поскольку международные конференции, изучение мирового опыта и обмен информацией проходят с помощью английского языка.

Большинство международных документов, статей, литературных произведений, монографий, инструкций написаны на английском. Фильмы американского происхождения достаточно популярны, а смотреть их лучше в подлиннике, поэтому знание английского языка также будет здесь уместным. Песни на английском языке слушает почти каждый, а также исполнители имеют хотя бы одну английскую песню в своем репертуаре.

Английский язык является самым распространенным и важным для общения в наше время. Многие люди не понимают, зачем им нужно изучать иностранный язык. Первоочередной причиной для изучения иностранного языка является его важная роль в трудоустройстве. Люди, желающие занять престижную, высокооплачиваемую должность, обязательно должны владеть международным языком [2].

Ведь крупные компании сотрудничают с зарубежными партнерами, поэтому, не зная английский язык, невозможно заключать соглашения и вести переговоры с международными партнерами.

Знание и свободное владение английским языком способствует легкому общению между людьми из разных стран во время путешествия. Английский – это общий язык, известный большинству людей в мире. Благодаря владению международным языком можно избежать языкового барьера при коммуникации с человеком из иностранной страны, поскольку эффективное общение лучше объединяет людей.

Таким образом, владение английским языком сегодня уже не фантастический навык, а необходимость.

Теоретическим аспектам профессионально-ориентированного обучения были посвящены работы многих ученых. Скажем, они о языке специального назначения толковали как совокупность всех языковых средств, используемых в выделенной коммуникативной сфере для достижения взаимопонимания между людьми, осуществляющими соответствующую профессиональную деятельность. Язык специального назначения – специфическая разновидность “языка в целом”, используемая в общении на ту или иную специальную тему.

Проведенный анализ мнений исследователей-лингвистов дает основания характеризовать профессионально ориентированное обучение иностранному языку как эффективное средство повышения уровня знаний по своей специальности, сформулировать принципы профессиональной направленности учебного материала при обучении иностранному языку и интеграции его со профессиональными дисциплинами [3].

В неречевых учебных заведениях изучение английского, или какого-либо другого иностранного языка не было приоритетным. Поэтому на специфику преподавания языка в подобных учебных заведениях внимание почти не обращалось. В основном это зависело от влияния внешних факторов. До поры до времени в каждой стране не было насущной потребности во владении английским языком на высоком уровне, это было

более дополнительным условием. Английский язык в основном изучался на бытовом уровне.

К тому же высшие учебные заведения имеют большую свободу выбора в методах, средствах и вообще специфике преподавания английского языка, в то время как средние учебные заведения такой возможности не имеют.

Учебные заведения, средние и высшие курсы должны держать свой курс на создание условий, разработку различных методов и средств, направленные на углубление изучения английского языка и увеличение мотивации у изучающих язык.

Поэтому обеспечение высокого уровня мотивации изучения иностранного языка является одной из главных задач преподавателей. Понимание и учет преподавателей интересов студентов способствует эффективному решению задач учебной дисциплины и продуктивной подготовке будущих специалистов, а также дает возможность преподавателю самостоятельно регулировать учебную деятельность студента [4].

Учебная дисциплина «Английский язык» в учебном заведении является одним из звеньев профессионального обучения, обеспечивающего формирование адаптации студентов к профессиональной деятельности. Дисциплина включена в обязательный компонент образовательно-профессиональной программы и учебный план по определенной специальности. Изучение иностранного языка по профессиональному направлению предусмотрено на всех действующих специальностях. Выбор языка производится с учетом потребностей студентов. Приоритетным иностранным языком в учебном заведении является английский.

В условиях ограниченного количества учебных часов по дисциплине «Английский язык» для студентов неязыковых вузов обеспечивается путем разработки и внедрения учебно-методических комплексов. Учебно-методический комплекс должен предусматривать программу учебной дисциплины, методические рекомендации к практическим занятиям, задания для самостоятельной работы студентов, материалы по контролю знаний, средства для проведения занятий, в том числе учебники с постоянно обновленной информацией, наглядные пособия, аудио- и видеоматериалы, информационные образовательные технологии, средства визуального. Традиционные обучающие материалы должны интегрироваться с электронными средствами обучения.

Учебно-методический комплекс по дисциплине «Английский язык» создаются преподавателями с учетом рекомендаций по учебно-методи-

ческому обеспечению учебных дисциплин в учреждениях высшего образования. Учебно-методический комплекс по дисциплине включает: учебную программу, рабочую учебную программу, тексты лекций, задания для проведения практических занятий, задания и методические рекомендации по выполнению самостоятельной работы, контрольные задания с программой диагностики оценивания уровня знаний студентов [5].

Во время каждого занятия студенты должны выполнять задания, ориентированные на разные виды речевой деятельности. Задания, должны содержать упражнения, направленные на проработку лексического минимума и на развитие таких видов речевой деятельности, как чтение и говорение. Примеры таких упражнений:

1. Прочитать и запомнить слова в соответствии с определенной темой и проработать представленные слова (перевод с родного языка на английский, и наоборот, найти определение этих слов и т.п.);

2. Прочесть, перевести и обсудить предоставленный текст;

3. Выполнить задание в соответствии с текстом (определить правильность утверждения, ответ на вопрос, перевести предложение с родного языка на английский язык);

4. Обсудить несколько вопросов, опираясь на тему занятия.

Содержание задач для практических занятий нуждается в совершенствовании в контексте развития видов речевой деятельности, в частности говорения, письма и аудирования.

Занятия по дисциплине «Английский язык» проходят в специализированном кабинете по иностранному языку, в котором есть только один компьютер для учителя. Из технических средств используется переносной проектор и экран. В учебном заведении есть специализированные учебные лаборатории по информатике и компьютерной технике, которые используются для проведения отдельных занятий по иностранному языку.

Не существует четких методик или указаний по повышению эффективности учебного процесса. Их выбор зависит от условий, при которых он происходит, материальной и методической базы, уровня сформированных у студентов компетенций, методов обучения и контроля усвоения программного материала, других внешних и внутренних факторов. Однако преподаватель всегда остается ключевой фигурой в учебном процессе. Он должен критически оценивать свою преподавательскую деятельность, стараться углубить свои знания, искать педагогические открытия, идеи и теории, именно преподавателю нужно быстро адаптироваться к современным потребностям и постоянно что-то менять.

Преподавателю, прежде всего, необходимо ответить на следующие вопросы:

- Что студенты будут делать с языком?
- Что им необходимо для того, чтобы использовать язык для достижения поставленных ими целей?
- Что стимулирует их желание учиться?

Разрабатывая новые стратегии, методы и подходы к обучению иностранному языку и улучшению уровня владения языком у студентов следует опираться на уже сложившиеся их компетенции, на усиление этих компетенций или на их развитие. Поэтому на первых занятиях путем проведения входного контроля преподавателю необходимо сформировать понимание уровня общих компетенций студента, которые состоят из знаний, умений и жизненного опыта, а также из умения учиться, интеллектуальные способности, коммуникативные языковые компетенции, виды речевой деятельности и т.д. По результатам исследования осуществить условное разделение студентов для применения личностно-ориентированного подхода к каждому студенту или малой группе студентов. По возможности разделить академическую группу на подгруппы [6].

Содержание и методика преподавания профессионального английского языка заключается в привитии студентам навыков профессиональной формальной коммуникации, что означает изучение конкретных лексических и грамматических структур и расширение языковых возможностей, необходимых для достижения успеха в профессиональной деятельности. Студенты также должны получить навыки письменной речи, составление документов и устной аргументации.

Важно вызвать интерес к учебной теме, превращать аудиторию пассивных наблюдателей в активных участников занятия. Если преподаватель в своей работе будет использовать активные формы и методы обучения, то этот важный вопрос будет решен самим собой.

Реальное использование сети Интернет как информационная база является большим преимуществом при профессионально-ориентированном обучении студентов английского языка.

Большинство профессионально-ориентированных текстов берутся из Интернета, что позволяет быстро овладеть живой лексикой и усовершенствовать коммуникативные навыки.

Выводы. Итак, теперь изучение английского языка необходимо, особенно в профессиональной деятельности. Учебные заведения пытаются улучшить состояние преподавания иностранного языка, но сейчас этот

процесс требует ускорения и усовершенствования, а студенты нуждаются в повышении уровня владения языком.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Образцов П.И. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов. - Орел, - 2005. - 114с.
2. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранному языку. – М., - 2000. - 165с.
3. Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. - М., - 2004. - 334с.
4. Ариян М.А. Цели и задачи обучения иностранным языкам. - М., - 2008. - 253с.
5. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. - М., - 1991. - 223с.
6. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. - М., - 2002. - 239с.

CONTRIBUTION OF MODELING AND IMITATION TO LANGUAGE DEVELOPMENT

Khamidov B.
Senior teacher of International innovative university

Tayanch so‘zlar: hissa qo‘shish, modellashtirish, o‘zlashtirish, ko‘nikmalar, nazariy asoslar, atrofdagi tilni rivojlantirish, kuzatish, taqlid qilish.
Ключевые слова: вклад, моделирование, приобретение, навыки, теоретические основы, развитие окружающего языка, наблюдение, имитация.
Key words: contribution, modeling, acquisition, skills, theoretical frameworks, surrounding language development, observing, imitating.

РЕЗЮМЕ:
“Modellashtirish va taqlidning tilni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi” maqolasida modellashtirish va taqlid bolalarda til ko‘nikmalarini egallash va rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu tilni rivojlantirish bilan bog‘liq nazariy asoslarni bayon qilishdan boshlanadi, xususan ijtimoiy ta’lim nazariyasiga e’tibor qaratadi, bu esa bolalar tilni boshqalarning nutqi va xatti-harakatlarini kuzatish va taqlid qilish orqali o‘rganishini ta’kidlaydi.
РЕЗЮМЕ:
В статье “Вклад моделирования и имитации в развитие речи” исследуется важная роль, которую моделирование и имитация играют в приобретении и развитии языковых навыков у детей. Она начинается с изложения теоретических основ, связанных с развитием речи, с особым упором на теорию социального обучения, которая утверждает, что дети изучают язык, наблюдая за речью и поведением других людей и подражая им.
SUMMARY:
The article “Contribution of Modeling and Imitation to Language Development” explores the significant roles that modeling and imitation play in the acquisition and development of language skills in children. It begins by outlining the theoretical frameworks surrounding language development, particularly focusing on social learning theory, which posits that children learn language through observing and imitating the speech and behaviors of others.

Introduction. Language development is a complex and multifaceted process that plays a crucial role in a child's cognitive and social growth. Among the various factors influencing this development, modeling and imitation stand out as fundamental mechanisms through which children acquire language skills. This article explores the significant contributions of these processes, drawing on theories of social learning and empirical research to illustrate how children

learn to communicate effectively by observing and replicating the speech patterns, vocabulary, and grammatical structures used by those around them.

From the earliest stages of life, children are immersed in linguistic environments where caregivers, siblings, and peers serve as primary models for language use. Through interactive communication, children not only absorb language but also engage in a dynamic process of imitation that reinforces their understanding and application of linguistic rules. This article examines the interplay between modeling and imitation, highlighting their roles in vocabulary acquisition, pronunciation, and grammatical development.

Furthermore, we will discuss the implications of these findings for educators and caregivers, emphasizing the importance of creating rich language environments that promote effective modeling and encourage active participation from children. By understanding the mechanisms of language development through modeling and imitation, we can better support children's linguistic growth and foster their overall communication skills.

Literature review. Language development is a critical aspect of early childhood education and cognitive growth. The processes of modeling and imitation have been widely studied as foundational mechanisms through which children acquire language. This literature review synthesizes key findings from various studies that explore the contributions of these processes to language development, focusing on their roles in vocabulary acquisition, grammatical understanding, and social communication skills.

The theoretical underpinnings of modeling and imitation in language development are rooted in social learning theory, particularly the work of Albert Bandura (1977). Bandura posited that children learn behaviors, including language, through observation and imitation of others. This framework emphasizes the importance of social interaction in the learning process, suggesting that children actively engage with their linguistic environment to construct their understanding of language.

Modeling refers to the demonstration of language use by caregivers and peers, providing children with examples to follow. Research has shown that the quality and quantity of linguistic input significantly influence language development. Hart and Risley (1995) conducted a landmark study that highlighted the “30 million word gap,” illustrating how children from more verbally rich environments exhibit advanced language skills compared to their peers from less stimulating backgrounds. This finding underscores the importance of modeling in providing diverse vocabulary and complex sentence structures for children to imitate.

Additionally, studies by Snow (1972) and Kuhl (2004) emphasize the significance of "child-directed speech" (CDS), characterized by exaggerated intonation and simplified syntax. CDS serves as an effective model for children, facilitating language comprehension and production. The rhythmic and melodic aspects of CDS capture children's attention, making it easier for them to learn new words and phrases.

Imitation is a critical process through which children internalize linguistic structures and vocabulary. Research by Tomasello (2003) suggests that children use imitation not merely as a rote learning mechanism but as an active strategy to understand and generate language. Through imitation, children experiment with sounds, words, and grammatical forms, gradually refining their language skills.

Furthermore, studies indicate that children are more likely to imitate language used in meaningful contexts. For instance, Meltzoff (1988) found that children are more inclined to imitate actions and speech when they perceive them as relevant or purposeful. This highlights the role of social context in facilitating imitation, as children are motivated to replicate language that is associated with their experiences and interactions.

The interplay between modeling and imitation creates a dynamic environment for language development. Children observe linguistic models in their surroundings and engage in imitation to practice and reinforce their learning. Vygotsky's (1978) concept of the "Zone of Proximal Development" (ZPD) further illustrates this interaction, suggesting that children learn best when they receive appropriate support from more knowledgeable others while engaging in tasks just beyond their current capabilities.

Research by Bruner (1983) emphasizes the importance of conversational exchanges between adults and children, where adults provide scaffolding through modeling while encouraging imitation. These interactions not only enhance language skills but also foster social-emotional development, as children learn to navigate communicative exchanges.

Analysis and results. The article "Contribution of Modeling and Imitation to Language Development" provides a comprehensive overview of how modeling and imitation serve as crucial mechanisms in the process of language acquisition among children. The analysis is structured around several key themes, including the theoretical foundations, empirical evidence, and practical implications of these processes.

1. Theoretical Foundations:

The article begins by framing modeling and imitation within the context of social learning theory, particularly referencing Bandura's work on observational learning. This theoretical lens establishes a strong basis for understanding how children learn language through interaction with their environment. The integration of Vygotsky's ZPD further enriches this discussion by highlighting the importance of social context and scaffolding in language development.

2. Empirical Evidence:

The article synthesizes findings from various studies that illustrate the impact of modeling and imitation on language skills. Key studies, such as Hart and Risley's (1995) investigation into the "30 million word gap," provide compelling evidence that children exposed to rich linguistic environments develop more advanced language abilities. Additionally, research on child-directed speech (CDS) emphasizes how specific speech patterns used by caregivers can enhance children's language acquisition.

The role of imitation is also well-supported through studies like those conducted by Tomasello (2003) and Meltzoff (1988), which demonstrate that children actively use imitation not only to replicate language but also to understand and generate new linguistic structures. This active engagement highlights the dynamic nature of language learning, where children are not passive recipients but rather active participants in their linguistic development.

3. Interplay Between Modeling and Imitation:

The article effectively discusses the interaction between modeling and imitation, emphasizing that these processes are not isolated but rather interconnected. The collaborative nature of language development is illustrated through examples of conversational exchanges where adults model language while encouraging children to imitate. This reciprocal interaction fosters both linguistic and social-emotional growth.

4. Practical Implications:

The implications for educators and caregivers are clearly articulated, emphasizing the need for rich linguistic environments that promote meaningful interactions. Strategies such as reading aloud, engaging in dialogue, and encouraging child-led communication are suggested as effective ways to enhance language acquisition.

Results

The findings presented in the article yield several significant results regarding the contribution of modeling and imitation to language development:

1. Impact of Linguistic Environment:

Children who grow up in environments rich in verbal interaction exhibit superior language skills compared to those with limited linguistic input. The "30 million word gap" serves as a pivotal finding, indicating that exposure to diverse vocabulary and complex sentence structures is essential for language development.

2. Effectiveness of Child-Directed Speech (CDS):

The use of CDS by caregivers significantly enhances children's ability to learn new words and understand grammatical structures. The exaggerated intonation and simplified syntax characteristic of CDS capture children's attention and facilitate comprehension.

3. Active Role of Imitation:

Imitation emerges as a vital mechanism through which children internalize language. Rather than merely copying, children engage in experimentation with sounds and words, refining their linguistic skills through practice.

The relevance of social context in facilitating imitation is underscored by findings that children are more likely to imitate language that they perceive as meaningful or purposeful. This highlights the importance of context in shaping language learning experiences.

5. Reciprocal Learning Process:

The interplay between modeling and imitation creates a reciprocal learning process where children learn from their environment while also contributing to it through their attempts at communication. This dynamic fosters a supportive atmosphere for language development.

6. Recommendations for Practice:

The article concludes with actionable recommendations for caregivers and educators, emphasizing the need to create engaging, linguistically rich environments that promote active participation in language use.

Conclusion/Recommendations. In conclusion, the contributions of modeling and imitation to language development are profound and multifaceted. Through the processes of observing and replicating linguistic behaviors, children acquire the foundational skills necessary for effective communication. Modeling by caregivers and peers provides a rich linguistic environment, offering examples of vocabulary, syntax, and pragmatics that children can internalize. Imitation serves as a crucial mechanism through which these linguistic patterns are practiced and refined, facilitating not only the acquisition of language but also social interaction skills.

Research highlights that the interplay between modeling and imitation fosters a deeper understanding of language nuances, enabling children to

navigate complex communicative contexts. Furthermore, this dynamic interaction underscores the importance of social engagement in language learning, emphasizing that language is not merely a cognitive skill but a social tool shaped by interaction with others. As we continue to explore the intricacies of language development, it becomes evident that nurturing environments that encourage both modeling and imitation can significantly enhance linguistic outcomes. By recognizing and harnessing these processes, educators and parents can better support children's journey towards effective communication, ultimately contributing to their overall cognitive and social development.

LITERATURE:

1. Abdurahmonov G‘. Terminologiya muammolari // O‘zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot perespektivalari: Birinchi Respublika terminologiya konferensiyasi materiallari. – T.: Fan, 1986. – 136 b.

2. Bandura’s Social Learning Theory posits that learning occurs through observation and imitation of others. New York. 1977.

3. Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М., “Высшая школа”1977. С. 186.

4. Yodgorov H. O‘zbek tili harbiy terminologiyasining sinxron tadqiqi: Filol.fan. nom. …dis. – T., 1996. – 163 б.

5. Ким В.Н., Ким Т.С. Социально-политическая терминология. – Т., 2009. – С. 4.

6. Jo‘rayev G‘. Tarjimashunoslikning maxsus usullari xususida. “Til va adabiyot ta’limi”. 2019.2-son. – B. 46.

7. Калинин А.В. Лексика русского языка. – М., 1971. – С. 120.

8. Kurganov A.M. Ingliz va o‘zbek tillarida terminlar qo‘llanilishining lingvokulturologik xususiyatlari: f.f.f.d. (PhD) diss. – T., 2021. – 154.

9. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории методики. – М., 1961. – С. 29.

10. Wuster E. An Introduction to general terminology and terminography. Volume I-II, New York. 1999.

LANGUAGE LEARNING IN HOSPITAL CLASSROOMS: ENHANCING COMMUNICATIVE COMPETENCE THROUGH HYBRID METHODS

Uralov M. D.
PhD student Uzbekistan state world languages university

Tayanch so'zlar: shifoxona pedagogikasi, kommunikativ kompetentsiya, gibrid ta'lim, inklyuziv ta'lim, tilni rivojlantirish, shifoxona sinflari, ta'limning uzluksizligi, bolaga yo'naltirilgan ta'lim, psixososyal yordam, raqamli pedagogika.
Ключевые слова: больничная педагогика, коммуникативная компетенция, гибридное обучение, инклюзивное образование, развитие языка, больничные классы, образовательная непрерывность, обучение, ориентированное на ребенка, психосоциальная поддержка, цифровая педагогика.
Key words: hospital pedagogy, communicative competence, hybrid learning, inclusive education, language development, hospital classrooms, educational continuity, child-centered teaching, psychosocial support, digital pedagogy.

РЕЗЮМЕ:
Kasalxona pedagogikasi uzoq muddatli parvarish ostida bo'lgan bolalarning ta'lim uzluksizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan, kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirish - o'quvchilarning turli xil ijtimoiy va akademik vaziyatlarda tildan samarali foydalanish qobiliyati - muhim ta'lim maqsadidir. Ushbu maqola raqamli vositalar va yuzma-yuz o'qitishni birlashtirgan gibrid o'qitish usullari kasalxona sharoitida tilni muvaffaqiyatli o'zlashtirish va muloqot qilish ko'nikmalarini qanday rivojlantirishi mumkinligini ko'rib chiqadi. Joriy xalqaro tadqiqotlarga asoslanib, maqolada shifoxona o'qituvchilari tomonidan qo'llaniladigan strategiyalar va inklyuziv va individual yondashuvning pedagogik ahamiyati yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
Больничная педагогика играет важную роль в обеспечении непрерывности образования для детей, проходящих длительное лечение. В этом контексте развитие коммуникативной компетенции - способности учащихся эффективно использовать язык в различных социальных и академических ситуациях - является важной образовательной целью. В данной статье рассматривается, как гибридные методы обучения, сочетающие цифровые инструменты и очное преподавание, могут способствовать успешному овладению языком и развитию коммуникативных навыков в условиях больницы. Основываясь на современных международных исследованиях, статья подчеркивает стратегии, применяемые больничными педагогами, и педагогическую ценность инклюзивного и индивидуального подхода.
SUMMARY:
Hospital pedagogy plays a critical role in ensuring continuity of education for children undergoing long-term medical treatment. In this context, the development of communicative competence-

students' ability to effectively use language in varied social and academic settings-is a crucial educational goal. This article explores how hybrid teaching methods, combining digital tools with in-person instruction, can effectively support language learning and communicative development in hospital settings. Drawing on recent international studies, the paper highlights strategies used by hospital educators and the pedagogical value of inclusive and personalized approaches.

Hospitalized children face not only health challenges but also educational disruptions that can hinder their cognitive, emotional, and linguistic development. Among the most vital skills affected during prolonged absences from school is communicative competence-the ability to understand and use language appropriately across various contexts. According to Avalos et al. (2021), hospital pedagogy has evolved to include not only academic instruction but also emotional and social development, making language learning a central component of care-based education. As hospital teachers work with students from diverse backgrounds and medical conditions, fostering communication skills becomes essential for reintegration into regular school life and society.

The Need for Communicative Competence in Hospital Settings

Communicative competence-defined as the ability to use language effectively and appropriately in various contexts-is not only an academic goal but a crucial **lifeline** for children in hospital settings. Long-term hospitalization can cause a range of emotional and cognitive setbacks, particularly in language development, social interaction, and confidence in self-expression. According to Bustos and Espinoza (2019), hospitalized children often face **educational exclusion** due to a lack of continuity in communication-based learning. These students may become linguistically and socially isolated, especially if they are away from their peers for extended periods. Maintaining and enhancing communication skills is therefore essential to ensure they remain connected not only to the school curriculum but also to their personal identity and social world. Hospital educators are uniquely positioned to bridge this gap. As Ribeiro and Barbosa (2023) argue, communication plays a therapeutic role in hospital pedagogy. When students are encouraged to express thoughts, fears, or ideas, it fosters not only cognitive development but also emotional healing. Language, in this case, is not merely a tool of learning-it becomes **a tool of resilience.**

Ernazarova (2023) also emphasizes that in contexts like Uzbekistan, where hospital education is still developing, promoting communicative competence among hospitalized students helps support their **re-integration into formal schooling**. She notes that children who are unable to participate in basic classroom communication upon returning to school are at greater risk of academic failure and social alienation. Additionally, Avalos (2021) highlights

the dual role of communicative competence in hospital pedagogy: it functions both as an **educational target** and **a support mechanism**. For example, hospital teachers often observe that students who regain or strengthen their speaking and writing abilities also begin to show improvements in motivation and self-esteem-factors critical for recovery and academic performance. The importance of developing communicative skills in medical environments is further supported by Lucas et al. (2021), who stress that communication must be adaptable to each child's physical and emotional state. This calls for flexible, individualized instruction that respects the child's voice, pace, and mode of expression, whether verbal, written, visual, or digital.

In SUMMARY::, communicative competence in hospital settings is more than a language objective-it is **a developmental, psychological, and inclusive necessity**. It enables hospitalized students to:

- Continue academic progress.
- Engage socially with peers, teachers, and medical staff.
- Express emotions and manage trauma.
- Build confidence and autonomy during a vulnerable time.

These findings collectively affirm that hospital pedagogy must prioritize communicative competence as a core objective, especially when using hybrid methods that can facilitate interactive, personalized, and accessible learning experiences.

Hybrid Methods in Language Instruction

Hybrid or blended learning combines traditional face-to-face teaching with digital tools such as educational apps, video conferencing, and interactive platforms. This approach has proven especially effective in hospital classrooms where physical contact may be limited.

As noted by Lucas Avalos (2021), hospital pedagogues increasingly rely on hybrid methods to personalize learning and overcome spatial or medical limitations. These methods:

- Enable continuity through digital platforms (e.g., Zoom, Google Classroom).
- Allow asynchronous learning for children recovering from procedures.
- Include interactive language games to maintain motivation and engagement.

Such tools are particularly effective for teaching vocabulary, grammar, pronunciation, and conversational skills through multimodal inputs-text, audio, visuals, and real-time communication.

Case Examples from Research. One case study from Brazil highlighted by Ribeiro and Barbosa (2023) found that students who used a hybrid model (face-to-face sessions supplemented with online storytelling and voice recording apps) improved their speaking confidence and vocabulary retention significantly over a 3-month period.

Another study from SHS Web of Conferences (Bustos & Espinoza, 2019) documented the use of **psycho-technical methods** (e.g., speech therapy tools integrated with educational software) to rebuild communicative capacity in children recovering from neurological trauma. The combination of caregiver collaboration, interactive content, and one-on-one teacher sessions led to noticeable linguistic and emotional progress.

Challenges and Recommendations. Despite the success of hybrid methods, educators face challenges such as:

- Limited access to technology in some hospitals.
- Medical interruptions affecting lesson consistency.
- Lack of training in digital pedagogy among hospital teachers.

To overcome these, Avalos (2021) suggests professional development programs in ICT for hospital educators and the establishment of digital infrastructure within hospital schools. Additionally, developing individualized learning plans that accommodate the child's medical needs and emotional state is crucial for fostering meaningful communication.

Conclusion. Hybrid methods offer promising avenues for enhancing communicative competence among hospitalized students. By integrating digital tools with personalized face-to-face instruction, hospital educators can address both linguistic and psychosocial needs. As hospital pedagogy continues to evolve, the strategic use of hybrid models will be key to ensuring educational inclusion and effective language development in even the most challenging environments.

LITERATURE:

1. Avalos L. (2021). Hospital pedagogy: A systematic review. Paideia, 31(e3116), 1–11. https://doi.org/10.1590/1982-432731e3116

2. Bustos A., & Espinoza, C. (2019). Pedagogical practices developed with children through hospital classes. In SHS Web of Conferences, 66, 01003. https://doi.org/10.1051/shsconf/20196601003

3. Ernazarova Z. (2023). The essence of hospital pedagogy. In Mehrli maktab pedagogika maqolalari to‘plami.

4. Bastidas-Rivera, S., Sánchez, J. E., Sierra-Gil, Y. L., & González-Cabal, L. F. (2023). The hospital classroom: An opportunity for educational inclusion. Human Arenas. Advance online publication. https://doi.org/10.1007/s42087-023-00362-6

5. Ribeiro A. C., & Barbosa, S. A. (2023). Hospital pedagogy and its inclusive view. New Science Publishing. Retrieved from https://periodicos.newsciencepubl. com/LEV/article/ download/186/382/902

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

ETNOPEDAGOGIKALİQ QADRIYATLARİMİZDAĠİ AMANAT MÁSELESINEN JASLARDİ ÁDEP-IKRAMLİLİQQA TARBIYALAW ISLERINDE PAYDALANİW

Pazilov A.K.
pedagogika ilimleriniń kandidatı, professor
Ájiniyaz atındaġı Nókis mámleketlik pedagogikalıq inctitutı

Tayanch so‘zlar: etnomadaniyat, axloq-odob, omonat, ishonch, xalq dostonlari, pedagogik zaruriyat.
Ключевые слова: этнокультура, этика, доверие, доверие, народные эпосы, педагогическая необходимость.
Key words: ethnoculture, ethics, trust, trust, folk epics, pedagogical necessity.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada "Alpomish" dostonida to‘plangan etnopedagogik qadriyatlarimizdagi omonat masalasidan seminar ishlarida foydalangan holda talabalarni odob-axloqqa tarbiyalash va ularda qiyosiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari muhokama qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье обсуждаются вопросы нравственного воспитания студентов и развития у них навыков сравнительного мышления с использованием в семинарских работах вопроса доверия в наших этнопедагогических ценностях, собранных в эпосе "Алпамыш".
SUMMARY:
The article discusses the issues of moral education of students and the development of their skills of comparative thinking using the issue of trust in our ethnopedagogical values collected in the "Alpamysh" epic in seminars.

Кирисиў. Jaslardı ádep-ikramlılıqqa tárbiyalaw házirgi waqıttaġı eń áhmiyetli máselelerdiń birinen sanaladı. Dereklerde kórsetiliwinshe bunnan bir neshshe mıń jıllar aralıġında jasaġan ata-babalarımızda jaslardıń ádep-ikram tárbiyasına ayrıqsha kewil bólgen. Olar jámiyet talapları tiykarında joqarı hám ózine tán bolġan ádep-ikramlılıq qaġıydalardı jaratqan, usı talaplardıń orınlanıwın jaslardan talap etken.

Adamlarġa tán bolġan ádep-ikramlılıq talaplar xalıq dástanlarında, ápsanalarında, rawayatlarında, erteklerinde óz kórinislerin tapqan. Bas qaharmanlar jaqsılıqtıń jeńiske erisiwi ushın barqulla jamanlıqlar menen gúresip, jeńislerge

erisken. Ózleriniń sol waqıttaǵı ádep-ikram qaǵıydaların basshılıqqa alǵan hám onıń talapların buljıtpay orınlap kelgen. Sonlıqtanda xalıq dástanlarınıń qaysı birin alıp qarasańızda xalqımız tárepinen ardaqlanǵan, etnomedaniyatımızdan orın alǵan ádillik, insanparwarlıq, iymanlılık, shúkirlik, amanattı aman saqlap óz iyesine tapsırıw, mártlik, hadallıq, ádeplilik hám basqada unamdı pazıyletler bir-birleri menen salıstırılıp kórsetilgen.

Xalıq dástanlarınan orın alǵan etnopedagogikamızdıń bul kórinisleri neshshe ásirlerden berli, xalqımızdıń basına túsken awır musiybetler, kóship-qonıwlarǵa qaramastan bala tarbiyasına baylanıslı ámeliy islerinde qollanılıp kelingen, jetilistirilgen. Nátiyjede, xalqımızdıń pedagogikalıq oy-órisi rawajlanıp, bayıp barǵan. Etnopedagogikalıq qadriyatlar járdeminde jaslarda ádep-ikramlılıq kónlikpelerdi jetilistirip barıw - haqıyqıy jámiyetlik-pedagogikalıq záruriyatqa aylanǵan hám bul qadriyatlar házirgi Qaraqalpaq fol'klorınan orın alǵan 65 turli dásanlarda sáwlelendirilgen.

Тийкарғы бөлим. Xalqımız etnopedagogikasınan orın alǵan qadriyatlarımız keyingi áwlad tárepinen basqa xalqlar menen bolǵan baylanısları nátiyjesinde jánede jetilistirilip, ózinen keyingi áwladqa jetkizilip, jámietimizdiń rawajlanıp barıwına ózleriniń múnásip úleslerin qosıp kelgen. Filologiya ilimleriniń doktorı Qalli Ayımbetovtıń kórsetiwi boyınsha "Qaraqalpaq xalqı túrli tariyxıy sebepler menen óziniń jaylawı menen qıslawın taslap kóship, Watanınan, jerden, suwdan kún kóristen ayrılsa da, olar óziniń ruwxıy azıǵı bolǵan, jılaǵanda jubanatuǵın, tarıqqanda tolǵanatuǵın, qapalansa kewil kóterip quwanatuǵın awız ádebiyatın aytıp jırlap ózi menen birge ala júrgen" [1,3].

Xalıq - adamlarǵa tán bolǵan eń jaqsı qásiyetlerdi ozinen sońgı áwladlardıń minez-qulqında qáliplestiriw ushın dástan materialları arqalı násiyatlawdan jalıqpaǵan. Filologiya ilimleriniń doktorı, professor N.Japaqov Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialı arxivinde 50 den aslam járiyalanbaǵan xalıq dástanları bolǵanlıǵın ayta kelip bunıń «…oǵada úlken mádeniy baylıq» [4,412] ekenligin tastıyıqlaydı. Jáne de, bul dástanlardıń «…xalqımızdıń tariyxın, mádeniyatın hám ádebiyat tariyxın tolıqtırıwda úlken áhmiyetke iye…» [4,412] ekenligine ayrıqsha áhmiyet beredi.

Biz, tarix bakalavr baǵdarı 2-kurs studentleri menen alıp barǵan seminar jumısımız barısında amanat hám amanatqa qiyanet máselelerin bir-birlerine salıstırmalı túrde úyretiwdide óz aldımızǵa maqset etip aldıq. Bunıń ushın xalıq dástanı "Alpamıs"tan orın alǵan amanat hám amanatqa qiyanet máselelerine baylanıslı epizodlardı paydalanıwdı maqul dep taptıq.

Izertlew jumısımız barısında úlgi alsa arziytuǵın, qadriyat sıpatında qádirlenetuǵın birqansha maǵlıwmatlarda toplandı. Málim bolıwınsha qaraqalpaq etnopedagogikasında jaslardı ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawdıń áhmiyetli shárti

sıpatında amanat túsinigine ayrıqsha dıqqat awdarılǵan. Sonıń ushında, “Alpamıs” dástanında Alpamıstıń ata-anası "Amanattı Sizler aman jetkeriń, amanatım aman saqlar sizlerdi" [2,45] dep jol júrip baratırǵan karwandı isendiredı. Ilimiy ádebiyatlarda da "Eń jaqsı mártlik pazıylet amanattı aman saqlaw, aman iyesine quwıstırıw, olay bolmaǵanda heshkim, quday da, ata-babanıń arwaqları da, har bir adam da riyza bolmaydı" [3] delinedi.

Biz student jaslarımız benen ótkeriletuǵın «Ádep-ikram tárbiyası» temasındaǵı seminar jumısımız barısında amanattı aman saqlawdıń - amanat isenip tapsırılǵan adamlar ushın hám parız, hám qarız ekenligine jaslar itibarın qarattıq. Sonıń ushın da, amanattı aman saqlaw dárejesine qapap sol adamǵa baha beriliwi, onıń amanatqa bolǵan múnásebetine qarap ádep-ikramlılıqqa tárbiyalanǵanlıq dárejesiniń anıqlanıwı hám amanat arqalı iseniwge bolatuǵın yaki bolmaytuǵın adamlardı ajratıp alıw múmkinshilikleri haqqında maǵlıwmatlar berildi.

Amanat tapsırılǵan adamlardıń aldında eki turli jol, eki túrli kóz-qaras, eki túrli pikirlerdiń payda bolatuǵınlıǵı túsindirildi. Studentlerdi aktivlestiriw maqsetinde berilgen «Bul másele boyınsha qanday pikirler bolıwı itimal?» degen soraw ortaǵa taslandı. Studentler tárepinen alınǵan juwaplardıń mazmunı boyınsha olardıń birinshisi, adamdı qanday jol menen bolsada amanattı aman saqlawǵa umtıldıratuǵınlıǵı, ekinshisi bolsa, adamdı sol amanattan paydalanıp qalıwǵa, onı iyemleniwge iytermeleytuǵınlıǵı kórsetip ótildi.

Birinshi toparda qıyal etiwishilerdiń “qalay etkende amanattı iyesine aman quwıstıraman” degen máseleniń bas másele sıpatında sanalıwı, sol máseleniń sheshimi ushın barlıq kúsh-jiger, aqıl-oy, erkti sarp etiwi, ekinshi toparda bolsa amanattı ózine ózlestirip alıw jolında túrli hiylelerdi isletiwi, juwapkershilikti, parızdı, qarızdı umıtıwı, uyattı, abroydı óz napsi ushın qurban etiwi múmkinligi haqqında da pikirler bildirildi.

Nátiyje de, studentler «amanattı kim kóringenge isenip tapsırıwǵa bolmaydı», «amanat óziniń ádepliligi menen kózge kórinip, amanattı aman saqlawǵa qudiretiniń keletuǵınlıǵın dálillegende barıp isenip tapsırıladı» degende pikirler bildire basladı.

Biz, usı orında studentlerdiń etnopedagogikalıq qádriyatlarımızǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıw hám olardıń kitap oqıwǵa bolǵan ıqlasın kúsheytiw maqsetinde «Alpamıs» dástanınan mısallar keltiriwdi maqul dep esapladıq. «Alpamıs» dástanı mazmunı boyınsha Qarajan batır Baysarı baydıń uyine Gulparshındı bir aqshamǵa amanatqa soraw maqsetinde barǵanında óziniń ádep-ikramlılıǵın, jası úlkendi sıylap biletuǵınlıǵın kórsetedi. Ádepli adamnıń hesh waqıtta attı esik aldına shekem minip barmaytuǵınlıǵın bilip, usı ibratlı dástur boyınsha «Qırıq adım keyinirek attan túsip, qol qawıstırıp sálem berdi» [2,32]. Mine, usı dástúrdi házirgi waqıtlardaǵı geypara kúyew balalardıń minip

júrgen kóligin qayın atasınıń esigine taqap qoyıp júrgenleri menen salıstırıp kórgenimizde, onıń anaǵurlım dárejede artıqmashlıǵı seziledi.

Seminar jumısımız dawamında studentlerdi aktivlestiriw maqsetinde tómendegi qosımsha sorawlar ortaǵa taslandı:

- Qarajan batırdıń qızdıń úyine qırıq qádem jetpesten attan túsip, qol qawıstırıp sálem beriwi shárt pe?
- Úyge jaqın jerge barıp sálem berse bolmaydı ma?
- At ústinde sálem berilgende ádep-ikramlılıq qaǵıydalar buzıla ma?
- Siz qaynatalarıńızdıń úyine birinshi ret barǵanıńızda dástanda kórsetilgen ámellerdi qanday usılda orınlar edińiz?

Gúrrińlesiw barısında alınǵan maǵlıwmatlarımız boyınsha dástanda keltirilgen bul dástúrdiń házirgi waqıtları ayrım kúyew balalar tárepinen buzılatuǵınlıǵı bildirildi.

Studentlerdiń amanat máselesine elede bolsa qızıǵıwshılıqların arttırıw maqsetinde “Siz amanat sıpatında alıp kelingen súyiklińiz benen bir aqsham miyman bolsańız ne isler edińiz?” mazmunındaǵı soraw er balalar ushın ortaǵa taslandı. Alınǵan juwaplardıń ishinde er balalar ushın qızdı alıp qashıwǵa yamasa onıń namısına tiyiwge múmkinshilik tuwılatuǵınlıǵı haqqında pikirlerde orın aldı. Studentler tárepinen alınǵan bul pikirlerdi «Alpamıs» dástanındaǵı ayrım maǵlıwmatlar menen salıstırıp kóriw usınıs etildi.

Dástan mazmunı boyınsha Alpamıs Qarajan dostınıń «bir aqshamǵa amanat» [2,32] dep sorap alıp kelip bergen súyiklisi menen ushırasadı. Ekewi dárbentke miyman bolıp, túnep qaladı. Bul jerde olar tunegeni menen Alpamıs tárepinen «Amanatqa – qıyanet» etilmeydi. Degen menen attıń erin sıyırıp alıp, kózin uwqalap, jawırının sıypalap, onı qayta ertleydi. Gúrparshınnan kelisim bolsa, atqa mingestirip óz eline alıp qashıp barıw niyetiniń de joq emesligin bildirip, «Min shubarǵa jur qaytayıq Barshınjan» [2,33] dep usınıs etedi. Gulparshın bul usınıstı maqul kórmeydi. Sebebi, ol amanatqa qiyanet etpewdiń hám wádege opadarlıqtıń tárepdarı edi.

Seminar jumısımız barısında házirgi waqıtta adamlardıń amanatqa qiyanet etiwleriniń háwij alıp baratırǵanlıǵı haqqında da pikirler júritildi. Olar óz pikirlerin geypara mısallar menen dálillep kórsetiwge umtıldı. Mısallar keltireyik:

D.ismli student - Mektepte 7-klassta oqıp júrgenimizde dostımnıń óz anasınday bolıp qalǵan kempir apası dún’yadan ótti. Meniń anamnıń aytıwlarına qaraǵanda kempir óz kelinine, basqalardıń guwalıǵında «aqlıǵım turmısqa shıqqanda bererseń» dep moyınǵa taǵatuǵın cepochkanı tapsırǵan. Óz náwbetinde kelinide isenimdi aqlap, amanattı óz iyesine quwıstıratuǵınlıǵın bildirgen hám cepochkanı alıp qalǵan. Kempirdiń aqlıǵı magistraturanıda pitkerip turmısqa shıqqanında, onıń moynında kempirdiń «amanat» dep berip ketken cepochkası

emes, basqa cepochka kóringen. Keyninen aradan waqıtlar ótkende kempirdiń kelininen bayaǵı hámmeniń guwalıǵında alǵan amanatı haqqında sorap qalǵan. «Onı satıp jiberdik – degen kelin uyalmastan. – Jańasın alıp berermiz dep júrip edik qızımnıńózi cepochka satıp alıptı» dep óz quwanıshında bildirgen. Lekin, aradan bir qansha waqıtlar ótip bul shańaraqtıń tınıshlıǵı buzılǵan…

J.ismli student - Biziń qońsımız jayın satıp, Nókistegi kishirayonlardıń birinen tazadan jay izley baslaǵan. Jigit aǵası jay satıp alaman degenshe úyinde waqtınsha jasap turıwları ushın múmkinshilik jaratıp bergen. Aradan bir yarım ay ótkende sol úydegi aǵalı-ininiń jánjellesip atırǵanlıǵı qońsılarǵa esitilgen. Qońsılar táwellege baradı. Gáplerinıń mazmunı boyınsha inisi óz jigit aǵasına satılǵan jaydıń aqshasınıń joq bolıp ketiwinen gúmanlanıp, amanat sıpatında saqlap beriwdi ótinish etedi. Jigit aǵasıda pullardı saqlap beriwdi wáde etip, inisinen alıp, seyfine salıp qoyadı. Inisi úy alatuǵın bolıp kelisip kelgen kúni óziniń pulların jigit aǵasınan soraydı. Jigit aǵası pullardı beredi. Inisi sanap kórse 4,5 million aqsha kemis shıǵadı. «Qalǵanı qáne» degeninde «úyde jasaǵanlarıńız ushın kvartira haqımdı alıp qaldım» deydi uyalmastan. Qońsı-qobalar jigit aǵasınıń bul islegen isiniń nadurıslıǵın aytsa da aǵası 4,5 million puldı qaytarıp bermegen. Jánjelden keyin olar bir-birleri menen júz kórmes bolıp ketken. Amanatqa qiyanet etiwge ádetlengen jigit aǵası «Kreditimdi ózim jawaman» dep jáne bir inisin isendirip, onıń atına bankten 5 million, áyeliniń inisinde isendirip onıń atınanda 5 million kredit alıp óz kreditlerin tólemegen. Kreditti alıp bergenlerdiń ózleri «aǵasınıń kreditin» jabıwǵa májbúr bolǵan. Degen menen aǵasınıń shańaraǵı jaqsılanıp kete bermegen. Ózleriniń jayın satıp ózinikinen 10-15 barabar pásirek úydi satıp alıwǵa májbúr bolǵan….

Bul máselelerdi esitkenimizden keyin jáne dástanǵa múrajat ettik. Dástan mazmunı boyınsha Alpamıstıń sálem xat amanatın kóterip ushqan qońır ǵaz amanatqa qıyanet etpew kerekligin túsinedi hám ózinen basqa ǵazlarǵa bildiredi. Ol saǵımlanıp kóringen kólge pesinde jetiwine qaramastan

«Túseyin dese bolmadı,
Qanatında xatı bar,
Alpamistiń ati bar.
Tússem párim eziler,
Jazǵan xatı ósher dep…
Bir aylanba qoltıqqa,
Qos párin qıyıp tasladı» [2,58].

Ǵaz Alpamıstıń amanatın qarındası Qansulıwǵa tapsırıw sharapatına da miyasar boladı.

…Dástanda unamsız qaharman Shekamannıń anası aqıllı ana hám tarbiyashı. Sonlıqtan da ol óz sózinde

«Atsań sen bolarsań qan qarızdar,
Sen bererseń amanattıń zawalın» [2,57].

dep amanat kóterip ushqan ǵazdı atpaw kerekligin óz ulına uqtırmaqshı boladı. Lekin Shekaman óz bilgeninen qaytpaydı. Nátiyjede óziniń ǵazǵa qarap atqan oǵı ǵazǵa tiymesten aylanıp kelip ózine qadaladı.

…Qalmaqqa bende bolǵan Gúlpashınnıń ǵárip kempir ǵarrıları Alpamıs penen Barshınǵa sálem jollaǵandı maqul kóredi. Tayshıxannıń qarwanın kórip quwanıp, olar menen ushırasıp, olarǵa isenip óziniń «amanat» tapsırajaqlıǵın, amanattı aman jetkerse, amanatınıń kárwandı aman saqlaytuǵınlıǵına isendiredi.

Kárwanda óz gezeginde jolı Alpamıstıń eliniń ústinen túskenligi sebepli, ata-anasın saǵınıp jurgen Barshınǵa «Mine amanatıń dep» [2,46] tapsırıp, jónine kete beredi.

Seminar jumısı barısında studentler aytqan waqıyalar menen dástan waqıyaları salıstırılıp studentlerdiń amanat máselesinde belgili bir toqtamǵa keliwleri ushın óz pikir hám usınısların salıstırmalı túrde bayanlaw islerine múmkinshilikler jaratıldı. Studentlerdiń bunday salıstırmalı analizlewlerge qızıǵatuǵınlıǵıda belgili boldı. Olardıń bul qızıǵıwshılıqları professor-oqıtıwshılardı da jumıs barısında xalıq dástanları materiallarınan keńirek paydalanıp barıwdıń zárúrligin uqtırǵanday boldı.

Juwmaqlap aytqanda «Ádep-ikram tárbiyası» temasında alıp barılǵan seminar jumısı materialların qaraqalpaq xalq dástanı “Alpamıs”tağı amanat hám amanatqa qiyanet máseleleri menen salıstırmalı túrde alıp barıw studentlerdiń pikirlew qábiletin keńeytiw múmkinshiligin jarattı. Dástan materiallarınan Ulıwma pedagogika páninen ótkeriletuǵın lekciya, ámeliy hám seminar jumıslarında orınlı paydalanıp barıw, studentlerdiń dıqqat-itibarın ózine tez tartatuǵınlıǵı belgili boldı. Sebebi – dástan mazmunında kishkeneliginen baslap jaslarǵa ádep-ikram tárbiyasın beriw, amanat, isenim hám basqada unamlı pazıyletler sáwlelendirilgenligi, amanatqa qiyanet islemeytuǵın insanlardıń júziniń jarıq, iymanınıń pútin bolatuǵınlıqları kórsetilgen. Ol jaslardıń amanatqa qiyanet etpewlerine shaqırıp turıwshı haqıyqıy pedagogikalıq dástanlar qatarınan sózsiz orın iyeleydi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы – Нөкис: «Bilim», 2022, 3-бет.
2. Алпамыс / Қарақалпақ фольклоры. 1-том. Нөкис. «Қарақалпақстан» - 2007.
3. Базарбаев Ж., Дәўлетова Қ. Әдептаныў. Нөкис «Қарақалпақстан» -1993.
4. Наўрыз Жапақов: Еске түсириўлер, илимий мийнетлери (Дүзиўшилер Т.Мәмбетниязов, Х.Сейитов, И.Қурбанбаев, У.Жапақова. Худ. А.Әметов) – Нөкис, «Билим», 1990. 412-бет.

BO‘LAJAK TEXNOLOGIK TA’LIM O‘QITUVCHILARINI TADBIRKORLIK FAOLIYATIGA TAYYORLASH: NAZARIY-AMALIY JIHAT

Kurmanov A.P.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti Texnologik ta’lim kafedrasi katta o‘qituvchisi

Tayanch so’zlar: tadbirkorlik kompetensiyasi, pedagogik ta’lim, texnologik ta’lim, kasbiy tayyorgarlik, innovatsiya, loyiha-tadqiqot faoliyati.
Ключевые слова: предпринимательская компетентность, педагогическое образование, технологическое обучение, профессиональная подготовка, инновации, проектно-исследовательская деятельность.
Key words: entrepreneurial competence, pedagogical education, technological training, professional training, innovation, project-research activity.

РЕЗЮМЕ:
Shiddat bilan rivojlanayotgan jamiyat va innovatsion iqtisodiyot sharoitida ta’lim tizimida o‘quvchilarda tadbirkorlik kompetensiyalarini shakllantirishning roli ortib bormoqda. Bu borada bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarini tayyorlashga alohida e’tibor qaratilmoqda, ular nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarni berishlari, balki tadbirkorlik madaniyatining tashuvchilari bo‘lishlari kerak. Maqolada bo‘lajak texnologiya o‘qituvchilarida tadbirkorlik kompetentligini shakllantirishning nazariy asoslari ochib berilgan, ularning kasbiy tayyorgarligi mazmuniga tadbirkorlik komponentini integratsiyalash usullari va modellari tahlil qilingan, ushbu yo‘nalishni rivojlantirishning asosiy muammolari va istiqbollari aniqlangan.
РЕЗЮМЕ:
В современных условиях динамично развивающегося общества и инновационной экономики в системе образования возрастает роль формирования предпринимательских компетенций у обучающихся. В этой связи особое внимание уделяется подготовке будущих учителей технологического обучения, которые должны не только передавать профессиональные знания и навыки, но и быть носителями предпринимательской культуры. В статье раскрываются теоретические основы формирования предпринимательской компетентности у будущих педагогов технологии, анализируются методики и модели интеграции предпринимательского компонента в содержание их профессиональной подготовки, выявляются основные проблемы и перспективы развития данного направления.
SUMMARY:
In today's dynamically developing society and innovative economy, the role of forming entrepreneurial competencies in students in the education system is increasing. In this regard, special attention is paid to the training of future teachers of technological education, who should not only convey professional knowledge and skills, but also be bearers of entrepreneurial

culture. The article reveals the theoretical foundations of forming entrepreneurial competence in future technology teachers, analyzes the methods and models of integrating the entrepreneurial component into the content of their professional training, and identifies the main problems and prospects for the development of this area.

Kirish. Zamonaviy iqtisodiyot yuqori darajadagi noaniqlik, globallashuv va jadal texnologik taraqqiyot bilan tavsiflanadi, bu esa ta’lim tizimidan kadrlar tayyorlashga yangicha yondashuvlarni talab qiladi. Ta’lim oluvchilarda nafaqat fanga oid bilimlarni, balki universal kompetensiyalarni shakllantirish alohida ahamiyat kasb etib, ular orasida tadbirkorlik ko‘nikmalari ajralib turadi.

Maktab o‘quvchilarining texnik va tadbirkorlik savodxonligini shakllantirishda texnologiya fani o‘qituvchilari asosiy o‘rinni egallaydi. Ular nafaqat kasbiy ko‘nikmalarni o‘zlashtirishni, balki loyiha va innovatsion faoliyatni tashkil etish ko‘nikmalarini rivojlantirishni ta’minlaydigan nazariya va amaliyot o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘in bo‘lib xizmat qiladi. Demak, bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarini tadbirkorlikka samarali tayyorlash pedagogik ta’limning strategik vazifasiga aylanmoqda.

1. Texnologiya o‘qituvchilarini tadbirkorlikka tayyorlashning nazariy asoslari

1.1. Tadbirkorlik kompetensiyasi tushunchasi va tuzilmasi

Tadbirkorlik kompetensiyasi innovatsion va tijorat loyihalarini muvaffaqiyatli yaratish, rivojlantirish va boshqarishga qaratilgan integratsiyalashgan bilim, ko‘nikma, shaxsiy fazilatlar va motivatsiyalar majmuasidir. Pedagogik kontekstda u quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- tadbirkorlikning iqtisodiy va huquqiy asoslarini bilish;
- biznes-rejalarni tuzish va amalga oshirish qobiliyati;
- mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqish uchun texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmasi;
- ijodiy fikrlash va innovatsion g‘oyalarni yaratish qobiliyati;
- kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlari.

1.2. Texnologiya o‘qituvchisida tadbirkorlik kompetentligining o‘ziga xos xususiyatlari

Texnologiya o‘qituvchisi o‘ziga xos tadbirkorlik ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak, bu unga nafaqat o‘quv jarayonini tashkil etish, balki talabalarda tadbirkorlik faoliyatiga qiziqishni rag‘batlantirish, loyihalarni boshqarish va innovatsion fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Bu quyidagilarni nazarda tutadi:

- texnologik ta’lim mazmunini biznes ta’limi elementlari bilan integratsiyalash;

- zamonaviy raqamli va ishlab chiqarish vositalari bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish;
- jamoada ishlash va yetakchilik ko‘nikmalarini rivojlantirish.

1.3. Tayyorgarlikka nazariy yondashuvlar

Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlashda tadbirkorlik kompetentligi quyidagilar asosida shakllantiriladi:

- natijaviy ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan kompetensiyaviy yondashuv;
- talabalarni amaliy va loyiha faoliyatiga faol jalb etishni nazarda tutuvchi faoliyatli yondashuv;
- vaziyatli o‘qitish, bunda nazariyani o‘rganish haqiqiy tadbirkorlik holatlari va vaziyatlarini tahlil qilish bilan birga keladi.

2. Pedagogik ta’lim tizimida tadbirkorlik kompetentligini shakllantirish xususiyatlari.

2.1. Ta’lim dasturlarining tuzilishi va mazmuni

Texnologiya o‘qituvchilarini tayyorlashda tadbirkorlik komponentini amalga oshirish uchun o‘quv rejasiga quyidagilarni o‘z ichiga olgan fanlar va modullarni kiritish zarur:

- iqtisodiyot va tadbirkorlik asoslari;
- loyihalarni boshqarish va biznes-rejalashtirish;
- innovatsion texnologiyalar va raqamli vositalar;
- tadbirkorlik faoliyatining huquqiy jihatlari.

Ta’limning fanlararo aloqadorligi va amaliyotga yo‘naltirilganligiga alohida e’tibor qaratiladi.

2.2. O‘qitish metodlari va shakllari

Tayyorgarlikning samarali usullari quyidagilar hisoblanadi:

- loyihaviy ta’lim, bunda talabalar tadbirkorlikka yo‘naltirilgan o‘z texnologik loyihalarini ishlab chiqadilar va amalga oshiradilar;
- bozorni o‘rganish, raqobatni tahlil qilish va innovatsiyalarni ishlab chiqishni o‘z ichiga olgan tadqiqot faoliyati;
- tadbirkorlik voqeligini modellashtiruvchi simulyatsion biznes-o‘yinlar;
- biznes muammolarini hal qilish tajribasini beruvchi haqiqiy kompaniyalar va o‘quv ustaxonalaridagi amaliyot.

2.3. Murabbiylik va biznes bilan hamkorlikning roli

Muvaffaqiyatli tayyorgarlikning muhim omili oliy o‘quv yurtlarining tadbirkorlik tuzilmalari bilan o‘zaro hamkorligi, tajribali tadbirkorlarning ta’lim jarayonida murabbiy sifatida ishtirok etishi, mahorat darslari va amaliyotlarni o‘tkazishdir.

3. Amaliy amalga oshirish: modellar va misollar

3.1. "Texnologiya va tadbirkorlik" integrativ kursi modeli

Ushbu kurs doirasida talabalar zamonaviy texnologiyalar (3D modellashtirish, robototexnika, dizayn) va tadbirkorlik faoliyati asoslari bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘ladilar. Kursga quyidagilar kiradi:

- iqtisodiyot va biznes asoslari bo‘yicha nazariy mashg‘ulotlar;
- amaliy laboratoriya ishlari;
- texnologik mahsulotlarni ishlab chiqish va ilgari surishga qaratilgan loyiha faoliyati.

3.2. Pedagogika oliy ta’lim muassasasi negizidagi biznes-inkubator namunasi

Pedagogika universitetlari qoshida tashkil etiladigan biznes-inkubatorlar talabalar va maktab o‘quvchilarining startaplarini amalga oshirish uchun platforma bo‘lib xizmat qiladi. Bu yerda talabalar murabbiylar rahbarligida quyidagilarni o‘rganadilar:

- biznes g‘oyalarni ishlab chiqish;
- prototiplar yaratish;
- investitsiyalarni jalb qilish va mahsulotlarni sotish.

3.3. Успешные кейсы

O‘zbekistonda va xorijda texnologiya o‘qituvchilarini tayyorlashda tadbirkorlikni integratsiyalashning muvaffaqiyatli misollari mavjud. Masalan, Finlyandiyada pedagogik dasturlar tadbirkorlik bo‘yicha majburiy modullarni o‘z ichiga oladi, bunda asosiy e’tibor ijodiy sohalarga qaratiladi. Rossiyada bir qator universitetlar ta’lim startaplarini yaratish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirmoqda.

4. Rivojlanish muammolari va istiqbollari

4.1. Muammolar

- o‘qituvchilarning tadbirkorlik fanlarini olib borishga yetarlicha tayyor emasligi;
- amaliy mashg‘ulotlar va stajirovkalarni tashkil etish uchun cheklangan resurslar;
- talabalarning tadbirkorlik kompetensiyalarini rivojlantirish uchun tizimli qo‘llab-quvvatlash va motivatsiyaning yo‘qligi;
- biznes hamjamiyati bilan integratsiyaning pastligi.

4.2. Istiqbollar

- raqamli platformalar va onlayn kurslarni rivojlantirish;
- dual ta’lim va murabbiylik dasturlarini kengaytirish;
- oliy ta’lim muassasalariaro va xalqaro hamkorlik tarmoqlarini yaratish;
- grantlar, tanlovlar va akseleratsiya dasturlari orqali motivatsiyani oshirish.

Xulosa. Bo‘lajak texnologik ta’lim o‘qituvchilarini tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlash pedagogik ta’limni modernizatsiyalashning asosiy elementi hisoblanadi. Ushbu vazifani muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun nazariy tayyorgarlikni faol amaliy faoliyat bilan birlashtirish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va o‘quv dasturlariga biznes komponentlarini kiritish zarur. Faqat shu yo‘l bilangina maktab o‘quvchilarida tadbirkorlik kompetensiyalarini samarali rivojlantira oladigan va zamonaviy jamiyatning chaqiriqlariga moslasha oladigan raqobatbardosh pedagoglarni shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аникина Е. В. Формирование предпринимательской компетентности у студентов педагогических вузов // Педагогика. – 2020. – № 4. – С. 34–42.

2. Иванов П. С. Инновационные подходы в подготовке учителей технологии // Вестник образования. – 2019. – № 12. – С. 57–65.

3. OECD. Entrepreneurship Education at School: Good Practices and Policies. – Paris, 2018.

4. Смирнова Т. А. Методика формирования предпринимательских навыков у студентов педагогических специальностей // Современное образование. – 2021. – № 3. – С. 23–30.

NUTQIY KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION METODLARDAN FOYDALANISH

Nuriddinova O‘.V.
Yangi asr universiteti Maktab va maktabgacha ta’lim kafedrasi dotsenti v.b., pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Tayanch so‘zlar: matnlar tahlili, ona tili o‘quvchilarning fikrlash qobiliyati, til o‘rganish, og`zaki va yozma nutq, nutqiy faoliyat, so`z, gap, matn.
Ключевые слова: анализ текста, мыслительные навыки носителей языка, изучение языка, устная и письменная речь, речевая деятельность, слово, предложение, текст.
Key words: text analysis, thinking skills of native speakers, language learning, oral and written speech, speech activity, word, sentence, text.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada ona tili darslarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda innovatsion metodlardan foydalanish hamda matnlar tahlilini tashkil etishda texnologiyalardan foydalanish, o`quvchilarda og`zaki va yozma nutqni rivojlantirish, ta’lim berisning zamonaviy metodlaridan foydalanishning ahamiyatli jihatlari yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье освещаются важные аспекты использования инновационных методов развития речевой компетенции на уроках родного языка, использования технологий организации анализа текста, развития устной и письменной речи учащихся, использования современных методов обучения.
SUMMARY:
The article highlights important aspects of the use of innovative methods for developing speech competence in native language lessons, the use of technologies for organizing text analysis, developing students' oral and written speech, and the use of modern teaching methods.

Ona tili darslarida ko‘proq matn tarkibi va mazmuniga mos tayanch so‘zlar va sintaktik birliklardan foydalanib matnni tuzish va yozish asosiy vazifalardan biri sanaladi. Matn mazmuniga mos bo‘lmagan so‘zlarni, muayyan gaplarni mustaqil ravishda mulohazalash orqali topib unga izoh berishi hamda matnni mantiqiy izchillik asosida davom ettira olishi u o‘quvchining so‘z boyligi va ravon munosabat bildirish qobiliyati rivojlanganidan dalolat beradi. O‘ziga xos xususiyatlarini o‘quvchilar o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan gaplar bilan bironta matnni solishtirish asosida o‘rganadi. Matn ustidagi ishlar o‘quvchilarning imlo

savodxonligi, og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish bilan birga, ularda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini hosil qilish uchun ham yordam beradi[7;67-b].

Shuningdek, o‘qituvchi ona tili darslarida mashq va topshiriqlaridagi to‘qima gaplarda va badiiy matnlarda keltirilgan iboralar ustida ishlashga vaqt ajratishi lozim. Sababi, o‘quvchilarni matnda qo‘llanilgan iboralarni so‘z birikmasi yoki qo‘shma so‘zlardan aniq farqlay olishi, so‘zlarning leksik ma’nosi, so‘zlarning ma’no nozikliklari, shevaga xos so‘zlar va nutq uslublariga oid matnlar tuzish hamda mazkur barqaror birikmalarning statik holatda ko‘chma ma’noda qo‘llanilishi bilishi ulardagi egallangan bilimlar saviyasida namoyon bo‘ladi.

O‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini badiiy, ilmiy, rasmiy matnlarni yozdirish orqali rivojlantirish ulardagi fikr ketma-ketligi, fikriy mantiqlik, stilistik me’yorlar, punktuatsion qoidalar va matn turiga xos leksik, grammatik, morfemik birliklar tanlashga asos bo‘ladi. Yozma muloqot matni bu ta’kidlangan fikr sanaladi. Yozma muloqot matni mazmunan aniq ifoda qilingan. Tilshunoslikda matnning lisoniy birlik sifatida e’tirof etilishi natijasida ona tili dasturlariga matn va matn turlari bo‘yicha mavzular kiritildi.

Jahon tilshinosligida ta’riflanishicha, matn-nashr etilgan asar; mazmuniy tugallikka ega bo‘lgan yirik sintaktik birlik; xabarlar yig‘indisi; nutq shakli, mazmunan izchillikka ega bo‘lgan bir necha sodda yoki qo‘shma gaplar yig‘indisidir. Y.O.Sidorov matnning semantik xususiyatiga alohida to‘xtaladi hamda uni bir necha xil butunliklardan iborat bo‘lgan sintaktik hodisa, deb ataydi[6;73-b].

Ijodiy tafakkurni o‘stirish uchun o‘qituvchi darslikdagi grammatik, nutqiy va mantiqiy fikrlash faoliyati bilan shug‘ullanishga o‘rgatmog‘i, asosiy e’tiborni matn tuzishga, shuningdek, matn ustida ishlashga o‘rgatishga qaratib, matn bilan ishlashning turli ijodiy usullarini o‘ylab topishi zarur. Ana shundagina o‘quvchilar ona tili darslarida izlanadilar, mustaqil fikrlaydilar, tafakkur qilishga o‘rganadilar.

Umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘quvchilarini matnli o‘qitishga o‘rgatish orqali ularda ijodiylik, yaratuvchilikni hosil qilish mumkin. Ijod qilishga undashni talab qilishdan maqsad o‘quvchining tafakkurini yanada teran bo‘lishga odatlantirish, o‘rganganlarini mushohada bilan tatbiq qilishga, tizimga solishga, mustaqil ravishda muhokama qilishga o‘rgatishdan iboratdir. Ana shu maqsadda nazariy bilimlar berish hamda uni mustahkamlashda quyidagicha noananaviy usuldan foydalanish mukin:

M.Saidovning ta’kidlashicha, “Interpretatsion aktivlik o‘qituvchidan information-izlanuvchanlik metodlarini talab qiladi va u o‘quvchida ma’lum darajada ijodiy faoliyatni ta’minlaydi”[5;24-b]. Ona tili o‘qituvchisi dars

jarayonida fanlarni o‘zaro integratsiya qilish orqali turli metodlarni qo‘llar ekan, o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi rivojlanadi.

N.Abdurahmonovning “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi”[1;56-b] asarida o‘quvchilarning so‘z boyligini oshirish hamda badiiy asarlardan olingan matnlar ustida ishlashning ijobiy natijalari haqida fikr yuritilgan. Ayonki, “Ona tili” darsliklarida ilmiy, rasmiy, publitsistik matnlar bilan birga badiiy matnlar ham o‘rin olgan. K.Mavlonovaning e’tiroficha, “Badiiy matnning til xususiyatlarini o‘rganishdan ko‘zlanadigan asosiy maqsad o‘quvchilarni so‘z ishlatish mahorati bilan tanishtira borish va ularda shunday mahorat ko‘nikmalarini shakllantirishdir”[3;30-b].

Bizningcha, badiiy matn o‘quvchilarning so‘zni ishlatish va matnga mos so‘zlarni tanlab qo‘llash ko‘nikmalari hosil bo‘ladi. Ularda matn mazmuniga mos leksik birliklarning ma‘nolari va farqli jihatlarini bilgan holda so‘z qo‘llash mahorati shakllanib boradi. Buning natijasida og‘zaki va yozma savodxonlik darajalarining o‘sish ko‘rsatkichi rivojlanadi.

G.Yaxshiboyeva ilmiy tadqiqot ishida fonetik uslubiy vositalarini va nutq shakllari xususiyatlarini og‘zaki nutq[8;17-b] orqali ifodlashni ma’qul ko‘radi:

“Rasmlardan foydalanish orqali matn tuzing”, “kichik hikoya yarating”, “matn mazmuni rasmga qarab davom ettiring” kabi topshiriqlar o‘quvchilarning ijodkorligini, xayolot dunyosini o‘stiradi. Bunday sitivatsiyada rasmdan, tabiat tasviridan zavqlanish, tasavvurini yoritish, go‘zallikdan bahra olish, qiziqarli ta-assurotlarni xotirlash, go‘dakligini eslash damlari va uni bayon qilish qiziq mashg ‘ulotga aylanadi. Rasm tasviriga oid o‘qituvchining topshiriq va savollari, dars jarayonidagi muhokamaga sabab bo‘lgan o‘rinlar tinglanadi, bildirilgan fikrlar mantiqiy, hayot haqiqatiga mos bo‘lishi e’tibordan chetda qolmasligi lozim. Olima N.Alavutdinovaning fikricha, “Rasm asosida ijodiy matn yaratishga tayyorgarlik jarayoni, bizning nazarimizda, bosqichli ravishda tashkil qilinishi kerak: birinchi bosqichda, matn yaratishdan avval surat asosida suhbat o‘tkazilib, lug‘at yaratilib, ikkinchi bosqichda lug‘atdagi so‘zlar ishtirokida lug‘at diktanti o‘tkazish (so‘z zaxirasini boyitish va savodxonlikni oshirish maqsadida) kerak. Yakunlovchi –uchinchi bosqichda lug‘atdagi o‘zgartirilishi mumkin bo‘lgan so‘zlarni iboralar, ularning ma’nodoshlari bilan almashtirish, uyadoshlar qatorini tuzish yuzasidan mustaqil ish tashkil qilish”[2;69-b], o‘qituvchining mohirlik bilan qo‘ygan savollari yordamida o‘quvchilar yangi hodisalar, tabiat manzaralarini tasavvur qilishlari mumkin. Biroq bu ish nafaqat o‘quvchilar, balki o‘qituvchi uchun ham murakkab sanaladi. O‘qituvchi o‘quvchilarning fantaziyasini diqqat bilan tinglaydi, ular asosli bo‘lishi, haqiqatga mos kelishini kuzatib boradi. Xatolarni ustalik bilan to‘g‘rilab borishi, nima uchun shunday

bo‘lishi yoki bo‘lmasligini tushuntirishi, hikoyachi nutqini to‘g‘ri yo‘naltirib turishi o‘quvchilarga ilhom va ishonch bag‘ishlaydi.

Ma’lumki, yuqori sinf o‘quvchilarining olgan bilimlari, hosil bo‘lgan ko‘nikma va malakalari matn turlarini erkin, mustaqil holda yaratishidan aniq bo‘ladi. Biroq o‘quvchilar badiiy matnga qaraganda ilmiy va rasmiy matnni belgilangan qoida asosida xato va kamchiliksiz yozishi mushkul sanalib, ba’zi murakkabliklarga duch kelishi tabiiy jarayondir. O‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda quyidagi metodlar va ilg‘or zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash ulardagi kreativlikni, ijodiy tafakkurni yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

The board texnologiyasi. Bu texnologiyani bajarishda sinfdagi o‘quvchilar 4 guruhga bo‘linadi:

1-guruh – tinglovchi; 2-guruh – so‘zlovchi; 3-guruh – o‘quvchi; 4-guruh –yozuvchi.

Har bir guruhga o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini, badiiy tafakkurini, yozma nutq savodxonligini va muloqot qilish madaniyatini rivojlantirish uchun ularning yoshi va psixologiyasiga mos to‘rtta matn tayyorlanadi. Aytish joizki, ushbu mavzular o‘quvchilarning insoniy fazilatlari hayoti davomida ba’zi razillik, ishyoqmaslik, mehnatni qadrlamaslik, halol yashamaslikning salbiy oqibatlari haqida fikr-mulohazalar bildirishi ularning inson sifatida boshqalarga namuna bo‘lishiga yetaklaydi. Shu o‘rinda K.Mavlonovaning fikri asoslidir: “Badiiy matn ifodali o‘qilib uning estetik qiymatini aniqlashga doir savollar berilib, javoblar olingandan keyin uning til xususiyatlarini tahlil qilish ishlariga kirishiladi. Ushbu jarayon uch yo‘nalishdagi ta’limiy tadbirlar shaklida amalga oshiriladi:

Asosiy g‘oya, muhim fikr, zaruriy ma’lumot, fikrni dalillash, ish qog‘ozlari bilan ishlash, ko‘nikmalarni egallash bilan bir qatorda o‘zaro bir-biriga murojaat qilish, dialogik matn yaratish, matn tarkibidagi gaplarni bog‘lanishli tarzda ifodalash, tafakkur salohiyatini mantiqqa yo‘naltirish kabi xususiyat jamlanadi. Xususan, rasmiy matnni yozish jarayonida o‘quvchilarning badiiy tafakkuri rivoj topmaydi, balki so‘zni rasmiy matn mazmuniga xos ixcham, aniq, lo‘nda va tanlangan so‘zlar ichida shu matn mazmuniga mosini badiiylik, emotsional-eksprissivlik ma’no kasb etuvchi so‘zlar bo‘lmasligi lozim[3;23-b].

Ona tili darslarida o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini matn turlari orqali rivojlantirish borasida ular egallashi lozim bo‘lgan malakalarni hosil qilish bo‘yicha quyidagi omillar nazarda tutiladi:

– Matn turlari tarkibidagi leksik sintaktik birliklarning farqlay olishga odatlantirish;

– Mantdagi so‘zlarning ma’no-mazmunini sinchkovlik bilan o‘qish;

– Sinfdoshlari bilan interaktiv tarzda so‘z ma’nosini izohlash;

– Ilmiy matnga dalillash asosida olimlar, tilshunoslar, psixologlarning ilmiy qarashlarini keltirishga ko‘maklashish;

– Turli matn yaratishda kurgazmali, tabiat tasviri, manzarali tasvirlar, oilaviy muhit bilan bog‘liq rasmlar qo‘llash;

– Tilning lisoniy xususiyatlari va uning keng imkoniyatlaridan unumli foydalanishga yo‘naltirish. O‘zbek xalqining adabiiy merosi. Xalq og‘zaki ijodi, milliy qadriyatlar aks etgan maqollar, hikmatli so‘zlardan berish va birgalikda muhokama qilish.

I.M.Podgayeskaya mashq va topshiriqlarni bajarish jarayoni o‘quvchilarda dastavval qiziqish uyg‘otish kerakligini ta’kidlaydi. Amaliy ahamiyati aniq seziladigan bilimlar ana shunday ruhiy holatni yuzaga keltiradi. Muallifning fikricha, “...metodik jihatdan qiziqish deganda o‘quvchilarda o‘quv fanidan o‘tilayotgan bilimlarni bilib olish istagini uyg‘otadigan va o‘quv faniga bo‘lgan ishtiyoqni rag‘batlantirib turadigan bir emotsional munosabat tushuniladi. Tashqaridan qaraganda bu munosabat tirishqoqlikda, qiziquvchanlikda namoyon bo‘ladi”[4;4-b]. O‘quvchilarda qiziqish uyg‘otish uchun ularni rag‘batlantirish, ya’ni motivatsiya berish lozim, deb o‘ylaymiz. Xususan, o‘zi yaxshi ko‘rgan kitobini sovg‘a sifatida berish, ularning fanni o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoqini kuchaytirish uchun eng bilimdon o‘quvchi, eng zukko o‘quvchi, eng ifodali o‘qigan o‘quvchi, bugungi darsning eng yaxshi muloqot qilgan o‘quvchisi nominatsiyasi bilan taqdirlagani bo‘yicha yozuvli kartochkalarning berilishi ularning ruhiyatini ko‘taradi va qiziqishini orttiradi.

Grammatik birliklar bilan ishlash metodi. Bunda o‘quvchilardan o‘qituvchi tomonidan berilgan gaplar jamlanmasidan ma’lumotnoma matni va ijodiy-tavsifiy matnga xos xususiyatlarni aniqlab ikki ustunga yozishlarii so‘raladi.

I. ma’lumotnoma matniga xos xususiyatlar:

II. ijodiy-tavsifiy matnga xos xususiyatlar:

1. Ilmiy, publitsistik va badiiy matnlar, insho ma’lumotnoma matnining ko‘rinishlaridir

2. Dalillar so‘zlovchi yoki yozuvchining shaxsiy munosabati, nuqtayi nazari asosida ifodalanadi; badiiy-tasviriy vositalar qo‘llanilishi mumkin.

3. So‘zlovchi axborotni o‘z nuqtayi nazarisiz, xolis bayon qiladi.

4.Rasmiy matnlar ijodiy- tavsifiy matnga misol bo‘la oladi.

5. Bunday matn obrazlilik va bo‘yoqdorlikdan, badiiy-tasviriy vositalardan xoli bo‘ladi

6. Voqea-hodisa yoki holat haqida oddiy axborot beriladi.

O‘quvchilarining nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda badiiy matnni qayta hikoya qilib, berilgan topshiriqni bajarishi, o‘zining shaxsiy munosabatini bildirishi va o‘ziga kerakli hayotiy, qat’iy xulosaga kelishi uchun boshqa matn turlari singari mazkur matnning elementar jihatlariga ham e’tibor berishi talab qilinadi.

Shuni aytish joizki, umumiy o‘rta ta’lim maktabida, ayniqsa, ona tili darslarida ilmiy, badiiy va rasmiy matnda qo‘llaniladigan turli leksik birliklardan o‘rinli foydalanish bo‘yicha amaliy ko‘nikma hosil qilish va sintaktik birliklarni matn mazmuniga mos tanlashni mantiqiy fikr ketma-ketligini ifodalashni o‘rgatish ulardagi izchil fikrlashni takomillashtirishga yordam beradi.

Ona tili darslarida tilshunoslikning sintaksis bo‘limini o‘qitishdan ko‘zlangan asosiy maqsad fonetika, leksikologiya, morfemika, morfologiya, leksikografiya bo‘limi bo‘yicha egallangan bilimlar nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishda asos vazifasini bajarishi nuqtayi nazaridan yondashishni o‘rgatish maqsadga muvofiq ekanligini uqtirish lozim. Shu bilan bir qatorda, matn turlariga tanlanadigan birliklarni ongli ravishda tanlab, yozishni o‘rgatish, o‘quvchilarda mantiqiy va kreativ fikrlashni o‘stirish o‘qituvchining diqqat markazida bo‘lmog‘i muhim ahamiyat kasb etadi.

Mening mantiqiy mulohazam metodi. 8-sinf o‘quvchilarining gap va uning turlarini o‘rgatish ularning bayon turlari, matn (hikoya, tasviriy, muhokama) lar va inshoni oddiy va murakkab reja asosida yozish va fikrini og‘zaki hikoyalashlarida maqbul metodlardan biri sanaladi. Bunda o‘quvchilar quyidagi matndan hikoya matni yaratish topshirig‘i berildi.

“Oldingdan oqqan suvning qadri yo‘q”, deydilar. Chindan ham shunday. Oldimizdan oqqan suvni uvol qilsak – chidaydi. Qo‘limizni yuvsak – chidaydi. Betimizni chaysak – chidaydi. Boringki, oyog‘imizni yuvsak ham chidaydi. … Oldimizdan oqqan suvga tupursak, cho‘p tiqib loyqalatsak, boshidan mag‘zava ag‘darsak… Oldimizdan oqqan suvning gunohi nima o‘zi?!

Innovatsiyalar ikki yo‘nalishda paydo bo‘ladi: 1) ta’limning zamon talablariga ko‘ra yirik ko‘lamli maqsad va vazifalari, shulardan kelib chiqadigan ta’limning umumiy mazmuni, asosiy yondashuv va tamoyillarini belgilash; 2) bevosita ta’lim-tarbiya jarayonini (ta’lim va tarbiya vositalari, metod va usullari, mashg‘ulot, dars strukturasi komponentlarini) takomillashtirish.

Shuning uchun ongli ravishda diqqat qilgan holda rasmni kuzatish va shu kuzatishlar asosida tasviriy matn yaratish o‘quvchilarning nutqiy kompetensiya elementlari rivojiga yordam beradi, xususan, insoniy fazilatlar shakllanishi tasvirli rasmlar asosida shakllanib boradi.

Ona tili darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o‘stirish jarayonida ta’lim texnologiyalarini qo‘llash o‘quvchilarda o‘quv fanini o‘zlashtirish, kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqish va motivatsiyani kuchaytiradi, o‘quv-bilish faolligini yuzaga keltiradi. Shu sababli o‘qituvchilar ona tili mashg‘ulotlarida matn turlari ustida ishlash orqali nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarni tanlashga hamda dars jarayonida foydalanishga e’tibor qaratishlari zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдураҳмонов Н. Ўзбек тили ўқитиш методикаси.1979. –Б.176

2. Алавутдинова Н. Г. Она тили дарсларида ижодий фикрлаш кўникмасини шакллантириш методикаси (5-синф мисолида): Пед.фан.ном. ...дисс.- Тошкент, 2008. – Б.69

3. Мавлонова К. Она тили фанини адабиёт фани билан бадиий матн орқали интеграциялаб ўқитиш методикасини такомиллаштириш. Пед.фан. ном. ... дисс. –Тошкент, 2019. – Б.30

4. Подгаэтская И.М. Воспитани у учашихся интереса к изучения русского язика.: Просвешение, 1985. –С 4.

5. Саидов М. Ўрта мактабларнинг 5 синфларида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси. Пед. Фан.ном. дисс. автореф. –Т., 2000

6. Сидоров Е.О. Проблемы речевой системности, –М.,Наука, 1987. С.198

7. Qurbonova M. “ Matn tilshunosligi” – Toshkent. Universitet, 2014. –B.138

8. Яхшибоева.Г. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар: Филол. фан. ном... дисс. –Т.,1996.17-18 б.(–132б)

TALABALARNING KO‘NGILLI IJTIMOIY-METODIK HARAKATLARI ASOSIDA INKLYUZIV VA UY TA’LIMI SAMARADORLIGINI OSHIRISH TEXNOLOGIYALARI

Bekimbetova G.R.
Ajiniyoz nomidagi NDPI Umumiy pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari doktori (DSc)

Tayanch so'zlar: inklyuziv ta’lim, nogiron bolalar, ijtimoiy-metodik harakatlar, hamkorligini va motivatsiya, platformalar.
Ключевые слова: инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями, социально-методические действия, сотрудничество и мотивация, платформы.
Key words: inclusive education, children with disabilities, social and methodological actions, cooperation and motivation, platforms.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada talabalarning ko'ngilli ijtimoiy-metodik harakatlari asosida inklyuziv va uy ta'limi samaradorligini oshirish texnologiyalari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, imkoniyati cheklangan o'quvchilarni ta'limga jalb qiluvchi interaktiv platformalar, ta'lim metodlari haqida aytib o'tilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье представлена информация о технологиях повышения эффективности инклюзивного и домашнего образования на основе добровольных социально-методических действий студентов. В частности, были упомянуты интерактивные платформы и методы обучения, которые вовлекают учащихся с ограниченными возможностями в образование.
SUMMARY:
The article provides information on technologies for improving the effectiveness of inclusive and home education based on students' voluntary social and methodological actions. In particular, interactive platforms and teaching methods that involve students with disabilities in education were mentioned.

O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha muhim ishlar olib borilmoqda. UNICEF va Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamkorligida inklyuziv maktablar modellashtirilmoqda. Ushbu loyihalar doirasida yangi standartlar va mexanizmlar sinovdan o‘tkazilib, ta’lim sifatini oshirishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son qarori bilan 2020-2025 yillarda inklyuziv ta’limni

rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Bu dastur pedagoglar malakasini oshirish va ta’lim muassasalarini zamonaviy jihozlar bilan ta’minlashni ko‘zda tutadi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 12 oktyabrdagi 638-son qaroriga ilova «Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida inklyuziv ta’limni tashkil etish tartibi to‘g’risida»gi Nizom inklyuziv ta’lim jarayonini faollashtiradi.

Inklyuziv va uy ta’limi samaradorligini oshirishga qaratilgan texnologiyalarni ishlab chiqish, ayniqsa, talabalarning ko‘ngilli ijtimoiy-metodik harakatlari asosida amalga oshirilganda, zamonaviy ta’lim tizimida muhim o‘rin tutadi. Quyida ushbu soha bo‘yicha ilmiy ma’lumotlar va amaliy yondashuvlar O‘zbekiston kontekstida va xalqaro tajribalar asosida keltiriladi. Xosh, inklyuziv ta’lim nima, ta’lim jarayonidagi ahamiyati qanday?! Savollariga javob beramiz.

Inklyuziv ta’lim nogiron bolalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish hamda umumta’lim maktablarini nogiron bolalarga moslashtirishni ko‘zda tutadigan, ijtimoiy adolat va tenglikni bosh maqsad qilib olgan jarayondir.

Inklyuziv ta’lim hamma bolalarning bir xil maktab va bir xil sinfxonada – bir xil sharoitda ta’lim olishini anglatadi.Umuman olganda, inklyuziv ta’lim umumiy ta’limni rivojlantirish jarayoni bo‘lib, barcha uchun ta’lim mavjudligini nazarda tutadi, bu alohida ehtiyojli bolalarning ta’lim olish imkoniyatini ta’minlaydi.

Biz ilmiy taqiqotimizda, Respublikasida inklyuziv ta’lim va imkoniyati cheklangan bolalar ta’lima va ularning statikstik holati o‘rganildi. Sog’liqni saqlash vazirligidan olingan ma’nbalarga ko‘ra Qoraqalpog’iston Respublikasida imkoniyati cheklangan bolalar va uy ta’limida sog’ligi sababli ta’lim olayotgan o‘quvchilar holati va ulardagi imkoniyatlar o‘rganildi.

Qoraqalpog’iston Respublikasida nogironligi bor, imkoniyatı cheklangan yoshlar demografik ko‘rsatkichi 9083 bolani tashkil etadi. (1-rasm)

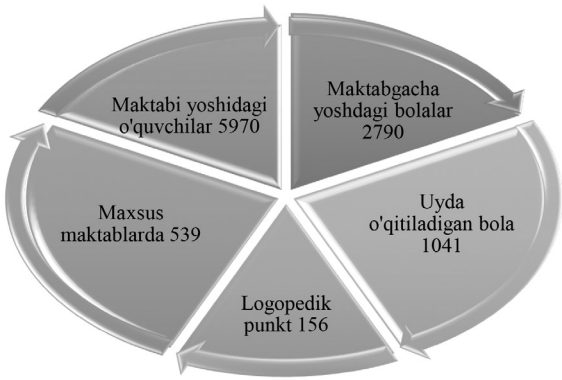

Demak, o‘rganilgan tadqiqotlar natijasida ushbu imkoniyati cheklangan bolalarni ta’lim jarayoniga jalb etish, ularda sog’lom turmush tarziga amal qiluvchi iliq psixologgik muhit yaratishga

doir metodikalar ishlab chiqildi. Inklyuziv ta'lim barcha bolalar, shu jumladan, nogironligi bo'lgan yoki maxsus ehtiyojlarga ega bolalarni umumiy ta'lim jarayoniga qo'shishni nazarda tutadi. Ushbu jarayonni qo'llab-quvvatlash uchun turli texnologiyalar qo'llaniladi:

O'zaro yordam tizimlari (Peer Tutoring): O'quvchilarning bir-biriga yordam berishi orqali ta'lim natijalarini yaxshilashga xizmat qiluvchi usul. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zaro o'qitish inklyuziv sinflarda o'quvchilarning hamkorligini va motivatsiyasini oshiradi. Masalan, nogironligi bo'lgan bolalar uchun bu usul qo'shimcha yordam sifatida samarali hisoblanadi.

Uy ta'limidagi bolalar va ular bilan olib boriladigan texnologiyalarni biz uy ta'limi (homeschooling) bolalarning maktabdan tashqarida, uy sharoitida ta'lim olishini anglatadi. Tahlillarga ko'ra, maktab yoshidagi bolalarning 80 foizi internet va ijtimoiy tarmoqlarda faol. Bu jarayonda qo'yidagi raqamli texnologiyalar va onlayn platformalar orqali olib borishda Onlayn Platformalar maqsadga muvofiqdir.

Onlayn Platformalarning pedagogik-psixologik ahamiyati qo'yidagicha olib borish mumkin. Masalan, xalqaro miqyosda Homeschool.com kabi platformalar uy ta'limi bilan shug'ullanayotgan oilalarga o'quv materiallari, resurslar va qo'llab-quvvatlash tarmoqlarini taqdim etadi. Bu platformalar oilalarga tajriba almashish va yangi metodikalarni o'rganish imkonini beradi.

Shuningdek, Respublikamizda uy ta'limi rasmiy qo'llab-quvvatlanmasa-da, ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning rivojlanishi bu sohada imkoniyatlar ochmoqda. Masalan, "eduportal.uz" kabi onlayn platformalar o'quv materiallari va metodik qo'llanmalar taqdim etib, uy ta'limi bilan shug'ullanayotgan oilalarga yordam berishi mumkin.

Talabalarning ko'ngilli harakatlari ta'lim muhitidagi muammolarni hal qilishda va yangi texnologiyalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega. Bu harakatlar quyidagi innovatsion loyihalar asosida amalga oshirilishi mumkin.

Xalqaro tajribadaga asoslanadigan bo'lsak, AQShda talabalar o'zlarining innovatsion g'oyalarini amalga oshirish uchun hackathonlarda ishtirok etadilar. Bu tadbirlar orqali ta'lim texnologiyalari, masalan, mobil ilovalar yoki onlayn platformalar yaratiladi. O'zbekiston bo'ylab barcha OTMlar hamkorligida talabalar uchun shunday tanlovlar tashkil etilishi mumkin.

Talabalar inklyuziv sinflar uchun o'zaro o'qitishni qo'llab-quvvatlovchi mobil ilova yoki uy ta'limi uchun resurslar almashish platformasini ishlab chiqishlari mumkin. Masalan, ushbu platformada homeschooling oilalari o'quv materiallarini yuklash, tajriba almashish va o'qituvchilar bilan bog'lanish imkoniyatiga ega bo'lardi.

Ammo, talabalarning ko‘ngilli harakatlari asosida maxsus texnologiyalar ishlab chiqish bo‘yicha aniq tadqiqotlar hali cheklangan. Shu sababli, bu yo‘nalishda yangi loyihalar va ilmiy izlanishlar zarur.

Xulosa sifatida, talabalarning ko‘ngilli ijtimoiy-metodik harakatlari asosida inklyuziv va uy ta’limi samaradorligini oshirish uchun quyidagi imkoniyatlar mavjud:

Inklyuziv Ta’limi uchun qo‘yidagi takliflar berishimiz mumkin:

O‘zaro yordam tizimlari va raqamli texnologiyalar orqali o‘quvchilarning ta’lim jarayoniga integratsiyasini oshirish.

Uy ta’limi uchun:

Onlayn platformalar va ijtimoiy tarmoqlar yordamida resurslar almashish va oilalarni qo‘llab-quvvatlash.

Talabalarning ko‘ngilli ijtimoiy-metodik harakatlari asosida inklyuziv va uy ta’limi samaradorligini oshiris tashabbuslariga qo‘yidagi takliflarni keltirib o‘tish mumkin:

innovatsion loyihalar orqali ta’lim texnologiyalarini ishlab chiqish.

Demak, O‘zbekistonda bu sohada olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlari va davlat dasturlari ushbu jarayonni rivojlantirish uchun mustahkam zamin yaratmoqda. Kelajakda talabalarni faol jalb qilgan holda yangi texnologiyalarni yaratish ta’lim tizimining samaradorligini yanada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. 638-сон 12.10.2021. Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida (lex.uz)

2. https://uz.goodinternet.org/uz/sections/osmirlar/talim-va-men/inklyuziv/

3. https://president.uz/oz/lists/view/8071

4. Inklyuziv ta’lim. 60111500– Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı bakalavr tálim baǵdarı studentleri ushın oqıw qollanba. Seytkasımov D.B., Bekimbetova G.R., Qaypenova T.O., Pirniyazova G.N., Nietullaev N.S.

TALABALARINING DISKURSIV KOMPETENTSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODOLOGIYASI

Dauletnazarova A.K.
Ajiniyoz nomidagi NDPI tayanch doktoranti

Tayanch so'zlar: diskursiv kompetentsiya, dialogik replika, nutq ko'nikmalari, kommunikativ matn, nutqiy muloqot, mulohaza.
Ключевые слова: дискурсивная компетентность, диалогическое повторение, речевые навыки, коммуникативный текст, речевое общение, рассуждение.
Key words: discursive competence, dialogic repetition, speech skills, communicative text, speech communication, reasoning.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada pedagogika oliy ta'lim muassasalaridagi talabalarning disskursiv kompetentsiyasini rivojlantirishda haqida va ushbu soxada olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlil qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В этой статье рассказывается о педагогике в развитии дискурсивной компетентности студентов высших учебных заведений и анализируются научные исследования, проведенные в этой области.
SUMMARY:
This article describes pedagogy in the development of discursive competence of students of higher educational institutions and analyzes scientific research conducted in this field.

Jahon amaliyotida axborot kommunikatsion texnologiyalarning taraqqiyoti mamlakatlarning har tomonlama raqobatdoshligini oshirishi, katta oqimdagi axborotlarni to'plashi va umumlashtirishi, boshqaruvni strategik darajada tashkil etish uchun keng imkoniyatlar yaratib berishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining diskursiv kompetentsiyasini xususiyatlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Discours lotinchadan "discursus" – "chapga va o'ngga yugurish, harakat, aylanma harakat, suhbat, gaplashuv" – nutq, til faoliyati jarayoni, internet tizimi orqali gapirish uslublari sanalishi ma'lum.

Tadqiqotchilar diskursiv kompetentsiya muammolarini o'rganish bo'yicha O.I.Kucherenko, N.P.Golovinalar, professional nutq qobiliyatini shakllantirish

bo‘yicha E.V.Musnitskaya, talabalarining nutq ko‘nikmalari bo‘yicha A.I.Ivanchenkolar tomonidan tadqiq etilgan.

Jahon tadqiqotlarida diskurs tahlil muammolarini tadqiq etishga Z.Klemensevich, U.Mukarovskiy, O.Essen, N.Yu.SHvedova, M.L. Mixlina T.G.Vinokur olimlar diskurs xususiyatini o‘rgangan bo‘lsa-da pedagogik ta’limda maktab sinfxonasidagi diskurs holati va uning baholasha muammolari tadqiq etilmagan.

Tadqiqotchilardan S.Boymirzaeva, L.Raupova, B.O‘rinboev, A.H.Hazratqulov va G.Toirova kabi olimlar diskurs, kommunikativ matn, nutqiy muloqot tushunchalari bilan bog’liq tadqiqotlarni amalga oshirishgan.

Tadqiqotchi G.Bekimbetova diskursiv kompetensiya (og‘zaki yoki yozma nutqni rivojlantirish, gaplarni tuzish qobiliyati kiradi. Buning uchun turli sintaktik va semantik vositalardan foydalanish, boshqa insonning fikrlarini, xabarlarni tushinish qobiliyati) deya hisoblaydi.

Talabalarga teran bilim, shu bilan birga, tanqidiy fikrlash, hamkorlik, ijodiy va yondashuv ko‘nikmalarni rivojlantirishga imkoniyat beradi. Shu jumladan, talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasida ijodiy energiyani ochib berishi bilan yetakchi bo‘lib, bu talabalarding faolligini oshirishga va hamma uchun o‘quv natijalarini yaxshilashga olib keldi.

S.N.Mitina bo‘lajak o‘qituvchining nutq qobiliyatini shakllantirish muammosini tadqiq qilishda shaxsiy kommunikativ mahoratdan tashqari, tahlil qilinadigan tushunchaga tilshunoslikning asosiy tushunchalarini bilishni ham kiritadi.

Amerikalik tadqiqotchi Z.Xarrisning «Diskurs tahlil» nomli maqolasida ushbu atama ilk bor muomalaga kiritilgan. Bugungi ilmiy jamoatchiligimizda “dialog” atamasiga “diskurs” tushunchasini yaqinroq tutish odat tusiga aylangan. Ammo, diskurs atamasi so‘zlashuv nutqidagi mavjud yuqori hajmli fraza, shu boisdan, u mavjud frazalar bilan o‘zaro aloqadorlik haqidagi yo‘nalish hisoblanadi. Aksincha, diskursiv tahlil natijasida til birligi bo‘lgan gapning yangi o‘ziga xos lingvistik qirralari sifatida ham o‘rganilgan.

L.Raupovaning 2010 yilda nashr qilingan “Dialogik nutqning diskursiv talqini” nomli monografiyasi diologik nutqda ifoda planiga ko‘chadigan mazmun va shakllarni diskurs sifatida namoyon etilishini sohaga qiziquvchilarga taqdim sifatida qabul qilish mumkin.

E.V.Soyfer tomonidan berilganligini kuzatdik: "Nutq kompetentsiyasi, boshqacha aytganda, diskursiv, turli xil nutq turlarini yaratish va tushunish qobiliyati bilan bog’liq”. Bundan tashqari, diskurs "muloqotning ishtirokchilari (va ularning xususiyatlari), shuningdek, xabarni ishlab chiqarish va idrok etish

jarayoni to‘g’risida tushuncha beradigan ijtimoiy kontekstni o‘z ichiga olgan murakkab kommunikativ hodisa" sifatida tushuniladi.

Diskurslarda ya’ni nutq kompetentsiyasida muayyan shaxs to‘plangan sub’ektiv mazmunni amalga oshiradi, tahlil qiladi va refleks natijalarini tarjima qiladi, o‘zini va shaxsiy tajribasini tartibga soladi. Shu boisdan nutq kompetentsiyasi ayrim manbalarda “diskursiv kompetentsiya” deb ham ataladi. Biznincha disskursiv kompetentsiyaning asosi nutq kompetentsiya hosoblsnsdi. Bu bo’yicha L.I.Kirilina nutq kompetentliligini maqsad, soha, muloqot vaziyatiga mos nutq xulq-atvorining o‘z dasturlarini yaratish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalar majmui qamrab olishini ta’kidlagan holda, nutq kompetentsiyasining shakllanishidagi quyidagi lisoniy omillarni ajratib ko‘rsatadi:

a) nutq tilshunosligining asosiy tushunchalari – uslublar, nutq turlari, tavsifning tuzilishi, mulohaza, rivoyat, matndagi so‘zlar va jumlalarni bog’lash usullarini bilish;

b) matnni tahlil qilish mahorati va malakasi;

v) muloqot ko‘nikmalari –adresat va uslubni hisobga olgan holda muloqotning turli sohalari va vaziyatlariga nisbatan nutqiy muloqot ko‘nikma va malakalari.

N.N.Romanova va A.V.Filippovaning qayd etishicha, nutq mahorati tushunchasida, "ushbu tilda nutqning erkin amaliy muloqot, ham dialog shaklida, ham monolog shaklida to‘g’ri, ravon va dinamik gapira olishimiz, eshitiladigan va o‘qiladigan nutqni yaxshi tushunishimiz, shu jumladan, har qanday funktsional uslubda nutqni ishlab chiqarish va tushuna olish lozim. Nutq kompetentsiyasi til kompetentsiya, nutqning keng amaliyoti, turli janrdagi o‘qish adabiyotlarining katta hajmi bilan bog’liq va kommunikativ kompetentsiyani aniqlaydi.

Disskurs haqida professor V.I.Tolstix odam «o‘zining hayotdagi o‘rni va qobiliyatining qay darajada ekanligini to‘la anglab etishi uchun dialogik diskursga ehtiyoj sezadi. Xuddi mana shu ehtiyoj shaxsning aniq bir xarakter, aniq bir tip sifatida shakllanishiga yordam beradi» deya ta’kidlab o‘tgan.

Birmingem universiteti professorlari Sinclair va Coulthard (matn davomida – Sinklear, Kaulfardlarning diskurs o‘qituvchi-o‘quvchi so‘zlashuvi modeli sifatida qarab universitetda maktab darslaridagi so‘zlashuv diskursni tahlil qilib, dastlabki tadqiqot sifatida maktab sinfxonalarida diskurs strukturasi o‘rganildi.

Bizning nazarimizda, nutq kompetentsiyasining xarakterli mohiyati diskurs xususiyatga egali va o‘rganuvchilarning verbal (og’zaki) xatti-harakati sifatlarini aks ettirishligidan iborat. Nutq kompetentsiyasi bir vaqtning o‘zida professional faoliyatda ichki tajriba uchun aks ettirish va ishga tushirish me-

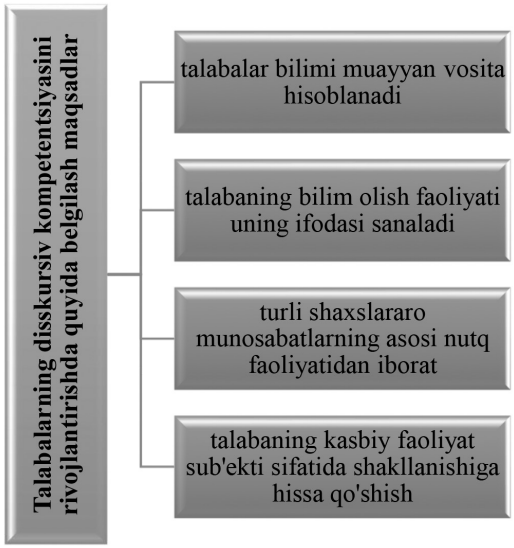

xanizmi sifatida xizmat qiladi. Insonning kontseptual va hissiy tajribasi, asosan, belgi, ishora kommunikatsiyalari orqali namoyon bo‘ladi, uzatiladi va qabul qilinadi. Bo‘lajak boshlang’ich sinf o‘qituvchilarinining disskursiv kompetentsiyasini rivojlantirishda nutqini idrok etish, nutq faoliyatining mantiqiy va ekspressiv shakllari, sheriklariga ta’siri va boshqa jarayonlarda namoyon bo‘ladi.

Biz pedagogika oliy ta'lim muassasalaridagi talabalarning disskursiv kompetentsiyasini rivojlantirishda quyidagi xususiyatlarini belgilash maqsad qilindi. (1-rasm)

Demak, biz talabalarning disskursiv kompetentsiyasini rivojlantirishda qo‘yidagi takliflarni berish mumkin:

a) pedagogika oliy o‘quv yurtlarida o‘quv jarayonni shunday tashkil etish kerakki, unda talabaning nutq kompetentligini shakllantirish jarayoni samaraliroq bo‘lsin;

b) nutq kompetentligini muvaffaqiyatli shakllantirish nafaqat nutq faoliyatiga oid maxsus fanlarini o‘rganishda, masalan, “O‘qituvchi nutq madaniyati” fani kabi, balki o‘quv rejasiga muvofiq talabalar tomonidan o‘rganiladigan barcha boshqa fanlarning asosiy vazifalaridan biri bo‘lishi kerak;

v) kelajakdagi o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligidagi har qanday akademik intizom talabalarning nutq faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo‘lishi zarur.

Xullas, bo‘lajak boshlang’ich sinf o‘qituvichlarining disskursiv kompetentsiyasiga doir mulohazalar asosida quyidagi xulosalarga kelamiz:

1. Disskursiv kompetentsiya nutq-fikrlash faoliyati, lug’at boyligi, intellektual va salohiyati, kompetentli milliy kadr darajasiga etkazishga lisoniy omil sifatida xizmat qiladi.

2. Bo‘lajak boshlang’ich sinf o‘kituvchilarining niyatlari, fikr-mulohazalari, ichki kechinmalarini muayyan maqsadlarda ifodalash uchun faqat o‘zigagina xos va mos nutq qobiliyatidan samarali foydalanishi, talabalarning kommunikativ qobiliyatinining buyuk siymosi.

3. Disskursiv kompetentsiya mazmun-mohiyatiga ko‘ra, muayyan bilimni egallash, axborotni olish va uzatish, kommunikativ aloqa va rag’batlantiruvchi (motivatsiya) vazifalarni bajaradi. B vazifalar o‘zaro bir-biri bilan bog’liqlikda bo‘ladi, muayyan nutqiy jarayonda esa biri ikkinchisiga o‘tishi ham mumkin.

FOYDALAINILGAN ADABIYOTLAR:

1. Klemensievicz Z. Zarus ksladni polskiej, Warszawa, 1957
2. Mucarousky U. Dialog a monolog w “Lesty filologicke”, Praha, 1940. - № 6.
3. Essen O. Grundzuge der hochdeutschen Satzintonation, Hamburg
4. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи: Автореф. дисс … д-ра филол.наук. - М.: 1958.
5. Михлина М.Л. Из наблюдений над синтаксисом диалогической речи: Автореф. дисс ... канд. филол.наук. - Л.: 1955.
6. Винокур Т.Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке. :Автореф. дисс ... канд. филол.наук. - М.: 1953.
7. Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шаклланти-рувчи категориялар. Филол. фан. д-ри дис. автореф. – Тошкент, 2010. – Б. 21; Раупова Л. Диалогик дискурсдаги полипредикатив бирликларнинг социопрагматик тадқиқи. Филол. фан. док-ри. ... дис. – Тошкент, 2012. – Б. 53.
8. Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. – Тошкент, 1974.
9. Ҳазратқулов А.Ҳ. Диалогик нутқ синтаксисининг баъзи хусусиятлари (диалогик бирлик ҳақида методологик кўргазма). – Қарши, 1978. – Б. 36; Тоирова Г. Нутқий мулоқотнинг лисоний вербал ва лисоний новербал воситалари хусусида (саломлашиш мисолида) // БухДУ илмий ахбороти, 2018. – № 1. – Б. 67-74.
10. Bekimbetova G.R. Diskursiv kompetensiya asosida talabalarning lingvistik kompetensiyasini rivojlantirish metodikasi // Ilm sarchashmalari. – Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali. 2023, -№9. –B.83-85. (13.00.00; №31).
11. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. М., МГУ, 1998, с. 142.
12. Митина С.Н. Проектирование в формировании речевой компетенции будущего учителя // Высшая школа. 2004. № 5. С. 32-35.
13. Harris Z.S. Analyse du discours // Languages, 1969. – №13. – P. 8-45
14. Dubois J., Giacomo M. et al. Dictionnaires de linguistique. – Paris: Larousse, 1973. – 516 p
15. Раупова Л. “Диалогик нутқнинг дискурсив талқини”. - Т.: 2010.
16. Сойфер Э.В. Создание и восприятие дискурса в условиях управляемого общения на иностранном языке // Казанская лингвистическая школа: традиции и современность. Казань, 2003. С.70-75
17. Жуманазаров Умид Умирзакович. Таълимни рақамлаштириш муҳитида бўлажак инглиз тили ўқитувчиларининг лингвистик компетенциясини ривожлантириш. педагогика фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган ДИССЕРТАЦИЯ. Жиззах – 2021.25-б
18. Кирилина Л. И. Современные технологии обучения русскому языку как средство повышения каче-ства образования в условиях модернизации и профессиональная компетентность учителя // Современные наукоемкие технологии. 2005. № 6. С. 82-88
19. Романова Н. Н., Филиппов А. В. Словарь. Культура речевого общения: этика, прагматика, психология. М., 2010. С. 174.
20. Толстих В.И.С чего начинается личность: сборник. -М., 1984. - С.99.
21. Sinclair, J. McH., and R. M. Coulthard. 1975. Towards an Analysis of Discourse. -Oxford: Oxford University Press. - 265 p.

MULTIMEDIYA VOSITALARIDAN FOYDALANIB DARS SIFATINI OSHIRISHNING AFZALLIKLARI

Vakilova N.Z.
ATMU Boshlang‘ich ta’lim 2-kurs talabasi

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, multimediya vositalari, dars sifati, interaktiv ta’lim, texnologiyalar.
Ключевые слова: начальное образование, мультимедийные средства, качество урока, интерактивное обучение, технологии
Key words: primary education, multimedia tools, lesson quality, interactive learning, technologies.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’lim jarayonida multimediya vositalaridan foydalanishning afzalliklari yoritilgan. Multimediya vositalarining dars jarayoniga ijobiy ta’siri, ularning o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otishi, tushunchalarni chuqurroq anglashga yordam berishi hamda dars samaradorligini oshirishi tahlil qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются преимущества использования мультимедийных средств в процессе начального образования. Проанализировано положительное влияние мультимедиа на образовательный процесс, пробуждение интереса у учащихся, улучшение понимания учебного материала и повышение эффективности уроков.
SUMMARY:
This article explores the advantages of using multimedia tools in primary education. It analyzes the positive impact of multimedia on the learning process, including increasing student engagement, improving comprehension of concepts, and enhancing lesson effectiveness.

Bugungi kunda ta’lim sohasida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish dolzarb masalalardan biri bo‘lib bormoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning mavzuni tezroq va yaxshiroq tushunishi uchun multimediya vositalaridan foydalanish juda muhimdir. Multimediya vositalari yordamida darslar yanada qiziqarli, jonli va interaktiv shaklga kiradi.

Multimedia atamasining lug‘aviy ma’nosi [multimedium] (yoki ingl. multimedia) kabi ikkita so‘z yig‘indisidan tashkil topgan bo‘lib, multi - ko‘p, media - muhit ma’nosini anglatadi. Atama ilmiy va o‘quv adabiyotlarida “ko‘p

vositalilik", "multimedia muhiti", "ko'p qatlamli muhit", "multimedia - bittadan ko'p bo'lgan mediadir", "mahsulot tashuvchi vosita", "ma'lumot tashuvchi vosita" kabi talqin qilinib kelinmoqda, hatto ayrim adabiyotlarda hozirgacha multimedianing aniq ta'rifi mavjud emasligi ham e'tirof etilgan. Hozirgi davrda multimedia atamasi ko'p qirrali bo'lib, turli xil tushunchalarni ifodalashga tatbiq etilib kelinmoqda. Masalan, multimedia texnologiyasi, multimedia mahsuloti, multimediali kompyuter, multimedia dasturi, multimedia didaktik vositasi va boshqalar shular jumlasidandir.

"Multimedia" tushunchasining adabiyotlarda yoritilgan bir nechta tarifini keltiramiz: "Multimedia - deganda turli shakldagi ma'lumotlarni qayta ishlovchi vositalar majmuasi tushuniladi", "Multimedia - bir vaqtning o'zida turli ko'rinishdagi axborotlardan: matn, grafika, tovush va boshqalardan foydalanishni ko'zda tutgan foydalanuvchi interfeysining animatsiyasi", " Multimedia - bu informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida axborotning an'anaviy va original turlari asosida o'quv materiallarini o'quvchilarga yetkazib berishning mujassamlashgan holdagi ko'rinishidir", "Multimedia - gurkirab rivojlanayotgan zamonaviy axborotlar texnologiyasidir", "Multimedia - bu maxsus texnologiya bo'lib, dasturiy va texnik moddiy ta'minot asosida kompyuterda bir vaqtning o'zida matnli, tasviriy axborotni tovushli va harakatli holda (hattoki videofilm holatida) ifodalash imkoniyatidir", "Multimedia - tasvirli ma'lumotlar bilan ishlashga qodir bo'lgan vosita hisoblanadi" "Odatda multimedia deganda turli shakldagi ma'lumotlarni qayta ishlovchi vositalar majmuasi tushuniladi", "Multimedia - kompyuter tizimida matn, tovush, videotasvirni va turli animatsiyalarni mujassamlashtirish imkonini beruvchi zamonaviy axborotlar texnologiyasidir".

Multimediya vositalari - bu axborotni matn, grafik, audio, video va animatsiya orqali yetkazishga xizmat qiluvchi texnologik vositalardir.

Multimediya vositalarining afzalliklari juda ko'p bo'lib, boshlang'ich ta'limda multimediya vositalaridan foydalanish quyidagi ijobiy natijalarga olib keladi. O'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Yangi bilimlarni tez va samarali o'zlashtirishga yordam beradi. O'quvchilarning tasavvur va xotirasini rivojlantiradi. Darslar ko'rgazmali va interaktiv bo'ladi. O'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va muammo yechishga oid ko'nikmalar shakllanadi.

Afsuski, ayrim ta'lim muassasalarida texnik jihozlar va multimediya vositalari bo'yicha metodik ta'minot yetarli emas yoki o'qituvchilar multimedia texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmaga ega emaslar. Bu muammoni hal qilish uchun o'qituvchilarni malaka oshirish

kurslariga jalb qilish, maktablarni texnik jihozlar bilan ta’minlash, multimediya vositalaridan maqsadli va samarali foydalanishni o‘rgatish zarur boshlang‘ich ta’limda multimediya vositalaridan foydalanish dars jarayonini interaktiv, qiziqarli va samarali qilishi mumkin. Bu esa o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini oshirib, ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi. Shu sababli, zamonaviy o‘qituvchi har bir darsga multimediya yondashuvini olib kirishi maqsadga muvofiqdir.

Bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim tizimida raqamlashtirish, zamonaviy texnologiyalarni o‘quv jarayoniga joriy etish bo‘yicha izchil islohotlar olib borilmoqda. Jumladan, multimedia vositalaridan foydalanish orqali ta’lim samaradorligini oshirish bo‘yicha qator choralar ko‘rilmoqda. Maktablarda interaktiv doskalar, planshetlar, proyektorlar, elektron darsliklar bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. “Digital ta’lim”, “Elektron jurnal”, “Maktab TV” kabi loyihalar multimediya ta’limining amaliy ifodasidir. Biroq, aksariyat hollarda texnik baza yetarli darajada emasligi yoki o‘qituvchilarning bu boradagi ko‘nikmalari sustligi bois multimedia vositalaridan to‘liq foydalanilmaydi. Ta’lim muassasalari o‘rtasida bu boradagi imkoniyatlar notekis taqsimlangan. Xalqaro tajribaga murojaat qilsak, Finlyandiya ta’lim tizimida multimediya vositalari asosiy o‘quv resurslaridan biri hisoblanadi. O‘quvchilar sinfda ham, uyda ham onlayn platformalar orqali bilim oladilar. Har bir dars multimediya kontenti bilan boyitilgan va o‘qituvchilar zamonaviy texnologiyalarni samarali qo‘llashga muntazam o‘qitilib boriladi. Janubiy Koreya esa dunyoda eng ilg‘or raqamli ta’lim tizimiga ega davlatlardan biri bo‘lib, u yerda darslarning aksariyati elektron resurslar asosida olib boriladi. Maxsus ta’limiy ilovalar, sun’iy intellekt asosidagi baholash tizimlari faol ishlatiladi. AQShda esa multimediya vositalari o‘quvchilarning individuallashtirilgan ta’limiga xizmat qiladi. Masalan, har bir o‘quvchi o‘z qiziqishi va bilim darajasiga qarab onlayn kurslar, video darslar, ta’limiy o‘yinlar orqali bilim oladi. Ushbu davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, multimediya texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun texnik bazani doimiy yangilab boorish va o‘qituvchilarni maxsus kurslarda tayyorlash yoki muntazam o‘z ustida ishlashlari juda muhim sanaladi.

Multimediya vositalaridan samarali foydalanish uchun o‘qituvchilarning pedagogik va texnologik ko‘nikmalari muhim ahamiyatga ega. Boshlang‘ich ta’limda dars jarayonini boyitish, o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undash hamda mavzularni tushunarli yetkazish uchun quyidagi tavsiyalarni e’tiborga olish zarur:

Multimediya dars ishlanmasini oldindan tayyorlash

Har bir dars uchun mavzuga mos videoroliklar, animatsiyalar, grafiklar, audio materiallar yoki testlar tayyorlab qo‘yilishi lozim. Bu o‘quvchilarning e’tiborini jalb qilishga va mavzuni yaxshiroq tushunishiga xizmat qiladi.

Interaktiv vositalardan foydalanish

Kahoot, Wordwall, Quizizz, Nearpod kabi bepul interaktiv platformalarda darslarni jonlantirish mumkin. Ushbu vositalar yordamida:

Matematika darsida “tez javob” testlari

Ona tili darsida so‘z topish o‘yinlari

Tabiiy fanlarda “to‘g‘ri noto‘g‘ri” viktorinalar tashkil qilish mumkin.

Raqamli texnologiyalarni bosqichma-bosqich joriy etish

Agar maktabda texnik baza cheklangan bo‘lsa, har bir darsga emas, haftasiga kamida 1–2 darsga multimediya elementlarini qo‘shib borish tavsiya etiladi. Bu ham ta’sirli, ham real yondashuv bo‘ladi.

Mavzularni vizual materiallar bilan boyitish

Rasmlar, jadvallar, diagrammalar, audio hikoyalar o‘quvchilarda mavzuga nisbatan tushunchani mustahkamlaydi. Ayniqsa, yosh bolalar uchun ko‘rgazmali yondashuv katta ahamiyatga ega.

Texnologik ko‘nikmalarni rivojlantirish. O‘qituvchilar doimiy ravishda multimedia vositalaridan foydalanishni o‘rgatuvchi treninglarda, onlayn kurslarda ishtirok etishlari zarur. Bu esa ularning dars samaradorligini oshiradi va yangi texnologiyalarga moslashuvchanlikni ta’minlaydi.

O‘quvchilarni ham jalb qilish. O‘quvchilarning o‘zlari ham taqdimotlar tayyorlash, videoroliklar tahlil qilish yoki multimediali topshiriqlar bajarish orqali darsda faol ishtirok etadilar. Bu esa ularning ijodkorligi va mas’uliyatini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’limda multimedia vositalaridan foydalanish o‘quvchilarning bilim olish jarayonini jonlantiradi, ularning darsga nisbatan qiziqishini oshiradi hamda mustaqil fikrlash, axborot bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Multimediali darslar o‘quvchining eshitish, ko‘rish, harakat orqali bilimlarni tez va samarali o‘zlashtirishiga yordam beradi. Biroq, bu vositalardan to‘laqonli foydalanish uchun o‘qituvchilarning texnologik savodxonligi, ta’lim muassasalarining texnik ta’minoti va sifatli o‘quv resurslarining mavjudligi muhim omillardandir.

Kuzatishlar shuni kor’satadiki, 80-90 % bolalar kompyuter o‘yinlarini o‘ynashga qiziqishar ekan. Bundan dalolat beradiki yosh bolalarni qiziqishlariga qarab turli xildagi didaktik o‘yinlar, mashg‘ulotlar, rangli tas’virdagi chizmalarni ko‘rsatish orqali ularning dunyoqarashini, axloqiy madaniyatini shakllantirish, topshiriqlar orqali ularning olgan bilimlarini xotirasida mustahkam saqlanib

qolishiga erishish mumkin ekan. Buning uchun har bir o‘qituvchisi yaratilgan electron qo‘llanmalar, multimediali ilovalar bilan tanishib chiqishi, ulardan dars jarayonini tashkil qilishda unumli foydalana olishi lozim.

Xorijiy tajribalar, xususan Finlyandiya, Janubiy Koreya va AQShda multimedia vositalarining ta’limdagi keng qo‘llanilishi shuni ko‘rsatadiki, bu vositalar orqali o‘quvchilarda chuqur tushunish, mustaqil izlanish va amaliy bilimlar shakllanishi mumkin. O‘zbekiston ta’lim tizimida ham bu borada bosqichma-bosqich ijobiy o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, 2020-yil.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026 yillarda raqamli ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi” PQ-289-son qarori
3. Rasulova N. “Boshlang‘ich ta’lim metodikasi”, Toshkent, 2021
4. www.uzedu.uz - O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi rasmi sayti

TALABALARDA ANALITIK MUSHOHADA QILISH QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK DIAGNOSTIKANING AHAMIYATI

Arziyeva S.I.
NDKTU "Oliy matematika va AT" kafedrasi v.b. dotsenti

Tayanch so'zlar : pedagogika, ta'lim, texnologiya, qobiliyat, diagnostika.
Ключевые слова: педагогика, образование, технологии, способности, диагностика.
Key words: pedagogy, education, technology, ability, pedagogical diagnostics.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada talabalarda analitik mushohada qilish qobiliyatlarini rivojlantirishda pedagogik diagnostikaning ahamiyati o'rganilgan. Shuningdek, hozirgi davrda yoshlarning kasbiga oid bilimlarini hayotda qo'llashlari uchun keng imkoniyatlar berilganligi, ushbu vazifaning ta'minlanishi ta'lim sifatini oliy darajada ko'tarishi mumkinligi haqida izchil va puxta fikrlar yoritib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье исследуется значение педагогической диагностики в развитии аналитического мышления у студентов. Кроме того, последовательно и обоснованно раскрыты идеи о том, что в настоящее время молодёжи предоставлены широкие возможности для применения профессиональных знаний на практике, и что обеспечение данной задачи может существенно повысить качество образования.
SUMMARY:
This article explores the significance of pedagogical diagnostics in developing students' analytical thinking abilities. Furthermore, it presents a coherent and well-substantiated discussion on how, in the current era, young people are provided with broad opportunities to apply their professional knowledge in real-life contexts, and how fulfilling this task can significantly enhance the quality of education.

Professional ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlar o'zining pedagogik faoliyatida pedagogik diagnostika bilan shug'ullanishlari lozimligi bugungi kun talablaridan biridir. Har qanday faoliyat zamirida ham amalga oshirilgan ishlarning pirovard maqsadi, vazifalari va kutilgan natijalari bo'ladi. Faoliyat natijalarini sarhisob qilish, amaliy xulosalar yasash–bo'sh yoki muvaffaqiyatli o'rinlarni belgilab olish, faoliyatning keyingi bosqichlarida uni hisobga olish diagnostika deyiladi. Pedagogik diagnostika talabaning o'zlashtirishi,

oʻqishdagi qiyinchiliklarini, uning oʻqishiga ta'sir qilayotgan ijtimoiy, oilaviy omillarni oʻrganishga yoʻnaltirilgandir.

Diagnostika natijalari esa ta'lim-tarbiya jarayonini toʻgʻri rejalashtirish, yoʻl qoʻyilgan xatolarni tuzatish, psixologik-pedagogik profilaktika ishlarini olib borish imkonini beradi. Bugungi kunda psixologik pedagogik diagnostikaning oʻrni, ahamiyati qanchalik katta ekanini hech kim inkor qilmaydi. Individual yondashish, oʻquvchi va talabalarning individual xususiyatlarini oʻrganish shart ekanligi bir qancha davlat hujjatlarida aks ettirilgan.

Pedagogik diagnostika pedagogika va psixologiya fanlarining oraligʻidagi soha boʻlib, talaba shaxsini, uning individual xususiyatlari, rivojlanish dinamikasi va ularga ta'sir qiluvchi omillarni oʻrganadi. Pedagogika diagnostika ta'lim samaradorligi, ish mazmuni, olib borilgan pedagogik faoliyatni tahlil qilishda katta ahamiyatga ega boʻlib, ilgʻor ta'lim muassasalarida bu ish uslubi muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirilmoqda, yutuqlar mustahkamlanib, yoʻl qoʻyilgan kamchilik va nuqsonlarni tahlil qilish asosida bosh strategik yoʻnalishlar belgilab olinmoqda.

Taniqli pedagogik olim Macherman pedagogik diagnostikani "Oʻquvchi oʻzlashtirishi bilan, oʻquv materialini toʻgʻri tanlash, maqsadni toʻgʻri yoʻnaltirish mezonidir" deb hisoblaydi. Aslida pedagogik diagnostika oʻquv materialini bilish jarayonining asosini tashkil etib, maqbul pedagogik xulosaga kelishga zamin yaratadi. Shu boisdan ham, pedagogik diagnostika: birinchidan, oʻquvchiga individual ta'lim berishni jadallashtiradi; ikkinchidan, davlat va jamiyatning ta'limga qoʻygan talablaridan kelib chiqib, oʻquvchi bilimini toʻgʻri, adolatli baholashni ta'minlaydi; uchinchidan, ishlab chiqilgan ta'limiy mezon, kriteriyalari orqali oʻquvchining sinfdan sinfga oʻtishda, mutaxassislikka qabul qilinishida minimal talablarga javob berishini belgilaydi.

Pedagogik diagnostika yordamida ta'lim-tarbiya jarayoni toʻgʻri tahlil etiladi va uning samaradorligi toʻgʻri baholanadi. Boshqacha qilib aytganda, pedagogik diagnostika orqali ta'lim obyekti, ta'limiy tushunchalar qay darajada oʻzlashtirilganligi tahlil etiladi, butun oʻquv kursini, oʻquv dasturlarini oʻzlashtirish darajasi baholanadi. Pedagogik diagnostka muhim ahamiyatga ega. U oʻquv-tarbiya jarayonini yaxshilashga xizmat qiladi, ta'limiy faoliyat natijasida erishilgan samaralarni xolislik bilan belgilab beradi, yoʻl qoʻyilgan kamchilik va nuqsonlarni bartaraf etishga yoʻl ochadi, pirovard natijada ta'limning takomillashib borishiga ijobiy ta'sir qiladi. Tadqiqot davomida integrativ texnologiyalar pedagogik diagnostika, axborot-kommunikatsiya, psixodiagnostika sohasidagi testlar bilan bogʻliq holda oʻrganildi.

Pedagogik diagnostika sifatini belgilashda beshta kategoriyaga tayaniladi: testlarni yaratish maqsadi, testni strukturalashtirish, me'yorlar (normalar), ishonchlilik va validlik. Bundan ko'rinadiki, testlar va so'rovnomalar yaqqol talabalarda analitik mushohada qilish qobiliyatlarini rivojlantirish bosqichlarida o'z ifodasini topadi. Ularni baholash esa o'ziga xos tizimga ega. Baholash tizimidagi yetakchi kategoriyalar, ya'ni ishonchlilik va validlikni o'zini ham to'g'ri farqlay olish lozim. Adabiyotlarda qayd etilgan ma'lumotlarga tayanganimizda, test nazariyalari borasida o'ziga xos tajribalar va talablar aniq belgilab qo'yilganligini guvohi bo'lamiz [48,49,60,61]. Testlar va so'rovnomalarni yaratish, ularni bir muhitdan ikkinchisiga moslashtirish yoki yangi modifikatsiyalarni yaratishni o'zi ulardan muttasil foydalanish lozim degan xulosani bermaydi. Testlar va so'rovnomalarni ishonchli va validligini belgilovchi standartlar mavjud. AQShda har yili ob'ektiv ko'rsatkichlarga ega bo'lgan testlar va so'rovnomalar haqida "Aqliy qobiliyatlarni o'lchash yilnomasida" ma'lumotlar berib boriladi. Bundan ko'rinadiki, qator mamlakatlarda testlar va so'rovnomalar rasmiylashtiriladi va baholanib boriladi.

Pedagogik diagnostika sohasidagi testologiya ma'lumotlarini tahlil qilish natijasidan aniqlanishicha, talabalarning o'rganilayotgan (yoki o'rganilishi lozim bo'lgan) materialni idrok qilishini tashkil etar ekan, o'qituvchi ularning hayotiy tajribasi va tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda material to'g'risida umumiy tasavvur hosil qilib, oldindan uni butunligicha tushuntiradi va ko'rsatadi. O'rganilayotgan materialni anglash-o'rganilayotgan obyekt haqidagi umumiy tasavvur asosida uni tushunishni ta'minlovchi, asta-sekin chuqurlashib boruvchi jarayon.

Bilimlarni mustahkamlanishi, ko'nikma va malakalarnining hosil bo'lishi o'quv materialini idrok etish va fahmlab olish jarayonida o'zlashtirish, mustahkamlash va takomillashtirishni talab etadi. Inson faoliyatining hamma asosiy turlari kabi o'qish uning tevarak-atrof olamni va o'z-o'zini bilish bilan bog'langan. Ta'lim jarayonining bu ikki tomoni (o'qitish va o'qish) bir maqsad: ta'limning xilma-xil vositalari va metodlaridan foydalangan holda o'quv materialni egallab olish maqsadi bilan birlashgandir. Informatikani o'qitishda tahsil oluvchining bilish faoliyati va uning tuzilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalarda analitik mushohada qilish qobiliyatini rivojlantirishda integrativ texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq qilish bir nechta bosqichlarda amalga oshiriladi. Xususan, o'qitish o'qituvchi rahbarligida talabaning o'quv materiallarini rejali ravishda bilib olish jarayonidir. Bu jarayonni bilish bosqichidan iborat bo'lgan tarkibiy qismlarga yoki komponentarga ajratish

mumkin. Talaba bilmaslikdan bilish, uddasidan chiqa olmaslikdan uddalay olish, malakalar hosil qilish yo‘lidan borib, ushbu bosqichlardan o‘tishi kerak.

O‘qitish jarayoni bir nechta asosiy bosqichdan iboratligi tadqiqotlar natijasida aniqlandi (1-rasmga qarang).

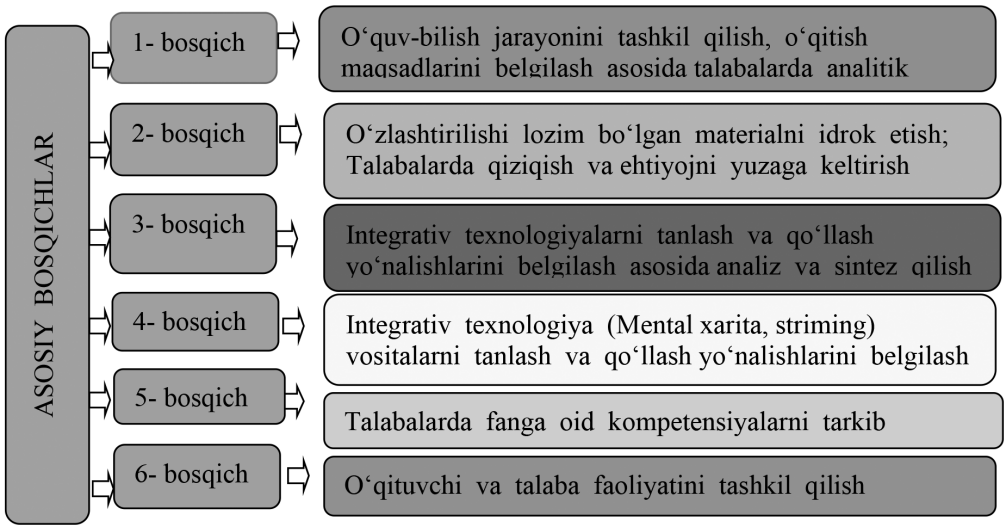

1-rasm. Talabalarda analitik mushohada qilish qobiliyatini rivojlantirishda integrativ texnologiyalarni ta’lim jarayoniga tatbiq qilish.

Har bir bosqich uchun talabalarning muayyan xarakterdagi bilish faoliyati xarakterli bo‘lib, uning bilish faolligi intellektual mulohazasida, umumiy va alohida topshiriqlarni bajarishida namoyon bo‘ladi.

Ma’lumki, bilish faoliyatining sub’yekti talaba sanaladi. Shu bois ijtimoiy-pedagogik asoslarga ega ta’lim markazida uning shaxsi, ongi, ham o‘rganilayotgan olamga, ham bilish faoliyatidagi hamkorlariga: talabalar va uning ta’lim olishini tashkil etuvchi va yo‘naltiruvchi o‘qituvchilar munosabati yotadi. Bu masala barcha davrlarda birdek ahamiyat kasb yetib kelgan. Bu xususiyatlar talabalarning faqatgina yuqori darajadagi bilim olishini kafolatlab qolmay, balki uning hayotiy faoliyati, ya’ni talaba shaxsining shakllanishi, uning amaliyotga, hayotga bo‘lgan faol munosabati uchun xarakterlidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi PQ 3775 sonli “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g’risida”gi qarori.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi «O‘zbekistonning yangi taraqqiyoti davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-6108-son Farmoni.

3. Abdullaeva B.S. Matematika darslarida o‘quvchilarning bilimini baholash. Monografiya.-T.:Nodirabegim,2020.

4. Abdullaeva Sh., Ergasheva M.T. Xalqaro baholash dasturlarida tabiiy va ilmiy savodxonlik. O‘quv qo‘llanma.Toshkent: 2022 y.

5. Abdullaeva Sh., Ergasheva M. O‘quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligi monitoringida baholash dasturlaridan foydalanish (PISA, TIMSS misolida). Monografiya.-T.:Nodirabegim, 2023.

6. Arziyeva S.I., Dj.N. Murodullayevna, Norov G.M. “Methods for solving some types of integrals using complex numbers”. Вестник науики и образования. 4-2 (124), 2022.

7. Arziyeva S.I., Normurodovna J.U. “Application of complex numbers”. Проблемы современной науки и образования. 5(125), 2018.

8. Arziyeva S.I. “Formula for calculating the sum of n of some types of numbers”. Наука техника и образование. 5(88), 2022.

TALABALARDA ANALITIK MUSHOHADA QILISH QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH MODELI

Arziyeva S.I.
NDKTU "Oliy matematika va AT" kafedrasi v.b. dotsenti

Tayanch so'zlar: pedagogika, texnologiya, model, integratsiya.
Ключевые слова: педагогика, технологии, модел, интеграция.
Key words: pedagogy, technology, model, integration.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada talabalarda analitik mushohada qilish qobiliyatlarini rivojlantirish modeli takomillashtirilgan. Shu bilan birga, zamonaviy sharoitda yosh avlodning kasbiy bilimlarini amaliyotda qo'llashlari uchun qulay sharoit va keng imkoniyatlar yaratilganligi, mazkur vazifaning samarali amalga oshirilishi ta'lim sifati va samaradorligini yuqori bosqichga olib chiqishi mumkinligi borasida izchil, asosli va puxta tahlillar bayon etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье усовершенствована модель развития аналитического мышления у студентов. Наряду с этим, изложены последовательные, обоснованные и глубокие аналитические рассуждения о том, что в современных условиях созданы благоприятные условия и широкие возможности для практического применения молодёжью профессиональных знаний, а эффективная реализация данной задачи может вывести качество и результативность образования на более высокий уровень.
SUMMARY:
This article presents an improved model for the development of analytical thinking skills among students. In addition, it offers consistent, well-founded, and thorough analytical reflections on the fact that, under modern conditions, favorable circumstances and broad opportunities have been created for the practical application of professional knowledge by young people, and that the effective implementation of this task can elevate the quality and effectiveness of education to a higher level.

Biz tadqiqotlarimiz davrida talabalarda analitik mushohada yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishga mo'ljallangan modelni takomillashtirishga kirishdik (1-rasmga qarang). Model ularning bilim o'zlashtirishlaridagi tegishli kompetensiyalarni egallaganlik darajasini baholash jarayonining algoritmlashtirilgan bosqichlarini ifoda etadi. Aynan mana shu bosqichlar talabalarning analitik mushohada yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat

qildi. Shuningdek, talabalarning uzluksiz va tizimli sur'atda o'zlashtirgan bilim, ko'nikma, malakalarni ham o'z ichiga oldi.

Ma'lumki, model biror tizim haqida ma'lumot olish vositasi bo'lib xizmat qiladigan o'rganish vositasidir. U qandaydir real jarayon, qurilma yoki konsepsiyani ifodalaydi. U qandaydir shakldagi masalan, matematik, fizik, ramziy, grafik yoki tavsifiy voqelikning abstrakt tasviri hisoblanadi.

Tadqiqot mobaynida talabalarning analitik mushohada yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishda integrativ texnologiyalar axborot berishlari, quyilgan topshiriqlarni to'liq bajarishlariga imkoniyat yaratildi.

Rasmda tasvirlanganidek, talabalarda analitik mushohada qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga mo'ljallangan integrativ pedagogik texnologiya tuzilmasi o'zaro hamkorlikdagi, ya'ni interfaol, didaktik va raqamli kabilarning uyg'unligidagi yaxlit jarayonni aks ettiradi va ular o'z navbatida guruhlanadi hamda talabalarning ichki qobiliyatlari va ta'lim ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallanadi.

Talabalarda analitik mushohada qilish qobiliyatlarini integrativ pedagogik texnologiyalar asosida rivojlantirish uchun quyidagi bosqichlar takomillashtirildi:

1-bosqich. Tashkiliy (talabalarni faoliyatga jalb qilish, mazmun sohasini ajratish);

2-bosqich. Bilimlarni aktuallashtirish (yangi bilimlarni "kashf qilish" uchun etarli bo'lgan BKMni dolzarblashtirish, individual faoliyatdagi qiyinchiliklarni tuzatish-davomiyligi 5-10 daqiqa);

3-bosqich. Muammoni bayon qilish-baland ovozli nutqda fiksatsiya qilish (qiyinchilik qaerda paydo bo'ldi, nima uchun paydo bo'ldi, mashg'ulot mavzusi nima);

4-bosqich. Talabalar tomonidan yangi bilimlarni "kashf etish", evristik (talabalarni masalani yechish usulini tanlash vaziyatiga kiritish, talabalar tomonidan tanlangan metod yordamida masalani yechish, tilda yangi algoritm–tushunchani o'rnatish);

5-bosqich. Birlamchi konsolidatsiya-tafakkurni shakllantirishning mohiyati (talabalar tomonidan tipik vazifalarni hal qilish, baland ovozda hal qilish usulini talaffuz qilish);

6-bosqich. Mashg'ulotda o'z-o'zini tekshirish bilan mustaqil ish (talabalar tomonidan namunaviy topshiriqlarni mustaqil ravishda hal qilish, ularning ishlarini mustaqil tekshirish, muvaffaqiyat holatini yaratish);

7-bosqich. Takrorlash (yangi bilimlarni bilimlar tizimiga kiritish, ilgari o'rganilganlarni takrorlash va mustahkamlash uchun vazifalarni hal qilish);

8-bosqich. Mashg‘ulot natijasi (faoliyatni aks ettirish-nimani yangi o‘rgandingiz, qanday vosita bilan, talabalar tomonidan o‘z faoliyatini baholash). Shuningdek, ularda ijodiy, algoritmik fikrlash, ma’suliyat ko‘nikmalarini shakllantiradi. Integrativ pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq qilish jarayonida yangi mazmun va mohiyatga ega bo‘lgan boshqaruv faoliyati yaratuvchanlik, ijodkorlikka intilish hissi bilan yo‘g‘rilgan. Ushbu texnologiyalarning xarakterli jihatlari ta’lim subyektlarida izlanuvchanlik faoliyatining birgalikda amalga oshirilishidadir. Hissiy-obrazli muhokama va tanlov natijasida shaxslararo mustahkam hamkorlikdagi harakat vujudga keladi.

Modelda aks ettirilganidek, talabalarning analitik mushohada yuritish qobiliyatlari darajasi bashoratlovchi: diagnostik, kvalimetrik monitoringini tashkil etish, qo‘lga kiritilgan ma’lumotlarni qayta ishlash, ularning statistik ishlovini amalga oshirish, texnik modellashtirish va dizayn bilan bog’liq tadbirlarni o‘z ichiga olishni bildiradigan faoliyat bilan birga, qisman-qidiruv metodlaridan foydalanishga imkoniyat yaratdi.

Bunda tahsil oluvchi tomonidan internet axborotlarini o‘quv jarayonining barcha bosqichlarini mustaqil ravishda egallashni talab qiladigan ishlarni bajarish va qidiruv faoliyatini olib borishga undovchi yo‘ldan samarali foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishi kuzatildi.

Model vositasida talabalarda analitik fikrlash darajasini bir necha o‘qitish jarayonining bosqichlari: ko‘nikma, malaka, kompetensiya, tashkil etish kabilarda namoyon bo‘ldi.

Integrativ texnologiya mexanizmlarini o‘rganish natijasida model komponentlari takomillashtirildi. Hamkorlikka oid qat’iy talablarning ishlab chiqilganligi uni o‘quv jarayoni bilan birgalikda amalga oshishiga asos bo‘ladi. Integrativ pedagogik texnologiyalar asosida talabalar o‘zining va o‘zgalarning mulohazalarini, bu mulohazalarning chin yoki chin emasligini tekshira bilish va namoyon bo‘lgan mulohazalarga, muhokamalarga, muammoli vaziyatga baho bera bilishda aqlning tanqidiyligiga tayanadilar.

Agar tanqidiylik oqilona, muhim belgilarga, muammo mohiyatining to‘g‘ri ochilishiga, ba’zan etalonga asoslanib amalga oshsa, obyektiv qaror chiqarishlariga imkoniyat kengayadi. Talabalarda tafakkurning tanqidiyligi oqilona ratsional tarzda vujudga kelib, ular analitik mushohada qilishga o‘rganadilar.

Tahlil natijalaridan kelib chiqib, talabalarning analitik mushohada yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishda integrativ texnologiyalar ta’lim sifati natijaviyligini ta’minlovchi, istiqbolli rejalarni amalga oshirishga yo‘naltirilgan modelda o‘z ifodasini topdi.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagilarni inobatga olib, talabalarning analitik mushohada yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishga mo‘ljallangan model takomillashtirildi, shuningdek model asosida tashkil qilingan tajriba mashg‘ulotlarida talabalarning analitik mushohada yuritish qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan jarayon integrativ asosida yoritib berilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi «O‘zbekistonning yangi taraqqiyoti davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-6108-son Farmoni.

2. Abdullaeva B.S. Matematika darslarida o‘quvchilarning bilimini baholash. Monografiya.-T.:Nodirabegim,2020.

3. Abdullaeva Sh., Ergasheva M.T. Xalqaro baholash dasturlarida tabiiy va ilmiy savodxonlik. O‘quv qo‘llanma.Toshkent: 2022 y.

4. Abdullaeva Sh., Ergasheva M. O‘quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligi monitoringida baholash dasturlaridan foydalanish (PISA, TIMSS misolida). Monografiya.-T.:Nodirabegim, 2023.

5. Arziyeva S.I., Dj.N. Murodullayevna, Norov G.M. “Methods for solving some types of integrals using complex numbers”. Вестник науики и образования. 4-2 (124), 2022.

6. Arziyeva S.I., Normurodovna J.U. “Application of complex numbers”. Проблемы современной науки и образования. 5(125), 2018.

RAQAMLASHTIRISH BO'YICHA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNI YASHIL IQTISODDAGI O'RNI

Ravshanova R. M.
NDKTU "Oliy matematika va axborot texnologiyalari" kafedrasi assistenti

Tayanch so'zlar: raqamlashtirish, Yashil iqtisodiyot,sun'iy intellekt,internet narsalar(IoT),katta ma'lumotlar(big data),bulutli texnologiyalar, energiya samaradorligi,ekologik barqarorlik, chiqindilarni boshqarish, yashil texnologiyalar, shaharsozlik va aqlli shaharlar.
Ключевые слова: цифровизация, зелёная экономика, искусственный интеллект, интернет вещей, анализ больших данных, облачные вычисления, энергоэффективность, экологическая устойчивость, управление отходами, зелёные технологии, умные города.
Key words: digitalization, green economy, artificial intelligence, internet of things, big data analytics, cloud computing, energy efficiency, environmental sustainability, waste management, green technologies, smart cities.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur ishda zamonaviy raqamli texnologiyalarning yashil iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyati tahlil qilingan. Asosiy e'tibor, sun'iy intellekt, narsalar(buyumlar) interneti, katta ma'lumotlar, raqamli ikizlar va bulutli texnologiyalar kabi raqamlashtirish vositalarining ekologik barqarorlikka erishishdagi samaradorligiga qaratilgan. Shuningdek, energiya tejamkorligi, chiqindilarni kamaytirish, karbon izini tahlil qilish va resurslardan oqilona foydalanish kabi omillar asosida raqamli transformatsiyaning iqtisodiy va ekologik foydalari ochib berilgan. O'zbekiston misolida milliy strategiyalar va amaliy tajribalar keltirilib, raqamlashtirish bilan yashil rivojlanish yo'nalishlarini uyg'unlashtirish muhimligi ta'kidlangan. Ishda nazariy yondashuvlar bilan birga amaliy model va dasturiy yechimlar ham ko'rib chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной работе рассмотрена роль современных цифровых технологий в формировании и развитии зелёной экономики. Основное внимание уделено таким инструментам цифровизации, как искусственный интеллект, Интернет вещей (IoT), большие данные (Big Data), цифровые двойники и облачные технологии. Показано, как они способствуют повышению энергоэффективности, сокращению выбросов, контролю за экологическим следом и рациональному использованию природных ресурсов. Особое внимание уделено стратегии цифрового и экологического развития в Узбекистане, включая примеры интеграции цифровых решений в национальные проекты. Работа сочетает теоретические основы с практическими моделями и программными реализациями.
SUMMARY:
This paper explores the role of modern digital technologies in the development of a green economy. Special attention is given to key digitalization tools such as artificial intelligence, the Internet of

Things (IoT), big data analytics, digital twins, and cloud computing. The study demonstrates how these technologies enhance energy efficiency, reduce emissions, monitor carbon footprints, and promote sustainable use of natural resources. The paper also highlights Uzbekistan's strategies for integrating digital and ecological development, presenting national initiatives and examples. Both theoretical perspectives and practical applications, including software models, are analyzed to underline the synergy between digitalization and green growth.

Bugungi globallashuv davrida insoniyat taraqqiyoti nafaqat iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlari bilan, balki ekologik barqarorlik darajasi bilan ham baholanmoqda. Iqlim o‘zgarishi, tabiat resurslarining kamayishi, atmosferaga chiqayotgan zararli moddalar miqdorining oshishi kabi muammolar yashil iqtisodiyot konsepsiyasini ilgari surishga olib keldi. Yashil iqtisodiyot – bu tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik muhitga salbiy ta’sirni kamaytirish va iqtisodiy rivojlanishni birgalikda ta’minlashga qaratilgan yondashuvdir.So‘nggi yillarda bu sohada raqamlashtirish texnologiyalarining o‘rni tobora ortib bormoqda. Zamonaviy raqamli yechimlar yordamida resurslarni tejash, chiqindilarni nazorat qilish, ekologik monitoring olib borish va qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan samarali foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda. Xususan, sun’iy intellekt, Big Data, blockchain kabi texnologiyalar yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda kuchli vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Mazkur maqolada raqamlashtirish bo‘yicha zamonaviy texnologiyalarning yashil iqtisodiyotdagi o‘rni, ularning qo‘llanish sohasi va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi.

Hozirgi davrda butun dunyoda ekologik muammolar, global isish, resurslarning kamayishi kabi muammolar dolzarb bo‘lib bormoqda. Shu sababli, iqtisodiyotni ekologik jihatdan barqaror qilish zarurati tug‘ildi. Bu boradagi eng muhim yo‘nalishlardan biri - yashil iqtisodiyot bo‘lib, u tabiatni asrash bilan birga, iqtisodiy o‘sishni ham ta’minlaydi. Yashil iqtisodiyotning samaradorligini oshirishda esa raqamlashtirish va zamonaviy texnologiyalar muhim rol o‘ynaydi.

Raqamlashtirish – bu ishlab chiqarish, boshqaruv va iste’mol jarayonlarini raqamli texnologiyalar yordamida avtomatlashtirish va optimallashtirishdir. Bu texnologiyalar orqali inson omili kamayadi, ma’lumotlar tez tahlil qilinadi, va eng muhimi – resurslar tejab ishlatiladi.

Zamonaviy texnologiyalar va ularning yashil iqtisodga ta’siri: Sun’iy intellekt Sun’iy intellekt yordamida korxonalarda chiqindilarni kamaytirish, elektr energiyasidan samarali foydalanish va ishlab chiqarishni boshqarish mumkin. AI qurilmalari ekologik monitoring olib borib, muammo yuzaga kelmasidan oldin ogohlantira oladi.

Buyumlar interneti IoT qurilmalari yordamida zavod, fabrika yoki shahardagi energiya iste’moli, suv sarfi va chiqindilar darajasi doimiy nazorat qilinadi. Bu orqali ortiqcha isrofgarchilik oldi olinadi.

Big Data – katta hajmdagi ma’lumotlar. Ekologik sohalarda to‘plangan ma’lumotlar (masalan: havo sifati, suv zahiralari, chiqindilar miqdori) asosida tahlillar olib boriladi. Bu tahlillar asosida samarali strategiyalar ishlab chiqiladi.

Blockchain texnologiyasi yashil energiya almashinuvi va ekologik loyihalarni moliyalashtirishda shaffoflikni ta’minlaydi. Bu texnologiya ekologik loyihalarga ishonchni oshiradi.

Amaliyotdagi misollar.

Aqlli shaharlar konsepsiyasi asosida ishlab chiqilgan loyihalarda, raqamli texnologiyalar yordamida yoritish, transport va chiqindilar boshqaruvi optimallashtirilmoqda.

Qayta tiklanuvchi energiya – quyosh va shamol energiyasi tizimlari sun’iy intellekt yordamida avtomatik boshqariladi.

O‘zbekistonda ham “yashil energiya” loyihalari bosqichma-bosqich raqamlashtirilmoqda. Masalan:Yashil iqtisodda raqamlashtirish texnologiyalari ta’sir modelini ko’rib chiqaylik.

Model maqsadi:raqamlashtirish texnologiyalari, investitsiyalar, energiya samaradorligi va ekologik siyosatlar orqali iqtisodiy o’sish va uglerod chiqindilarining kamayishini bashorat qilish.

Model parametrlari va o’zgaruvchilar:

Belgilanish	Ta'rifi
R	Raqamlashtirish darajasi ($0 \leq R \leq 1$)
T	Texnologik investitsiya miqdori ($/yil)

I	Innovatsion texnologiyalar indeksi
S	Energiya samaradorligi ($0 \leq S \leq 1$)
P	Ekologik siyosat darajasi ($0 \leq P \leq 1$)
C0	Boshlang‘ich uglerod chiqindilari (tonna)
C(t)	t vaqt birligidagi chiqindilar

Belgilanish Ta'rifi

E	Ekologik samaradorlik
G	Yashil iqtisodiy o‘sish
t	Vaqt (yillar)
k	Chiqindilar kamayish darajasi koeffitsiyenti
θ	Texnologiyalarning umumiy samaradorlik koeffitsiyenti

Asosiy tenglamalar:

1.Ekologik samaradorlik:

$E=\alpha 1R+\alpha 2S+\alpha 3P-\alpha 4\frac{C_0}{T}$ bu formulada yuqori raqamlashtirish, energiya samaradorligi va kuchli ekologik samaradorlikni oshiradi.

2. Uglerod chiqindilarining dinamik modeli:

$C(t) = C_0 * e^{-k(R+0S+P)t}$ bu modelda vaqt utishi bilan raqamlashtirish,samaradorlik sababli chiqindilar kamayadi.

3.Yashil iqtisodiy o’sish:

$G = \beta_1 E + \beta_2 R + \beta_3 \ln(T+1) + \beta_4 I + \beta_5 P$ Yashil iqtisodiy o’sish ko’plab faktorlarning(ayniqsa ekologik samaradorlik va raqamlashtirish) natijasi sifatida shakllanadi.

4. Energiya iste’moli kamayishi(qo’shimcha)

$U = U_0 * (1 - \gamma_1 R - \gamma_2 S$ bu yerda U-energiya iste’mol. Bu model energiya tejamkorlikni ham ifodalaydi.

Modelni tahlil qilish usullari:

Turli darajadagi R, S, P, T, I bilan chiqindilar va G qanday o‘zgaradi?

Qaysi parametr o‘zgarishiga G eng sezgir?

C(t) va G o‘zgarish grafigi.

Xulosa qilib aytganda mazkur tadqiqotda bugungi kunda raqamlashtirish va yashil iqtisodiyot tushunchalari o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, XXI asr global rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlariga aylangan. Raqamli texnologiyalar ekologik barqarorlikka erishishning muhim vositasiga aylanib, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va energiya samaradorligini oshirish imkonini bermoqda.

Zamonaviy texnologiyalar - sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar, bulutli hisoblash va raqamli ishlab chiqarish jarayonlarida energiya tejamkorligini nazorat qilish, chiqindilarni real vaqt rejimida tahlil qilish va ekologik xavfsizlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu texnologiyalar yordamida kompaniyalar o‘z faoliyatining ekologik izini kamaytirish, karbon neytrallikka intilish va xalqaro ekologik standartlarga muvofiqlikni ta’minlay oladi.

Yashil iqtisodiyotda raqamlashtirishning eng muhim afzalliklaridan biri bu — shaffoflik va monitoring tizimlarining avtomatlashtirilganligidir. Masalan, aqlli elektr tarmoqlari yordamida energiya ishlab chiqarish va iste’molini muvozanatlashtirish, shahar infratuzilmalarida ekologik ma’lumotlarni to‘plash orqali urbanizatsiyani barqaror yo‘nalishga olib chiqish mumkin.

O‘zbekiston sharoitida ham ushbu tendensiyalar bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. Davlatning "Yashil iqtisodiyot" konsepsiyasi va "Raqamli O‘zbekiston – 2030" strategiyasi o‘zaro uyg‘unlashgan holda amalga oshirilmoqda. Jumladan, quyosh va shamol energiyasidan

foydalanishni kengaytirish, raqamli monitoring tizimlarini joriy qilish, qishloq xo‘jaligida suvni tejash va resurslarni optimallashtirishga qaratilgan platformalar ishlab chiqilmoqda.

Shunday qilib, raqamlashtirish texnologiyalari yashil iqtisodiyot uchun katalizator vazifasini o‘tab, ekologik barqarorlik va iqtisodiy samaradorlikni birlashtirishga xizmat qilmoqda. Kelajakda bu ikki yo‘nalishni integratsiyalash, innovatsion yechimlar asosida yangi ekotizimlar yaratish nafaqat rivojlanayotgan davlatlar, balki butun insoniyat uchun global ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. UNEP (United Nations Environment Programme). “Green Economy and Digitalization: Trends and Impacts”, 2021. P.45-48

2. OECD. “Digitalisation and the Environment”, OECD Publishing, 2019. P.20b

3. World Economic Forum. “Harnessing Technology for the Green Economy”, Davos Reports, 2020.P.50-52

4. International Energy Agency (IEA).“Digitalization and Energy”,2017P.45-47

5. European Commission. “Green Deal and Digital Transformation”, ec.europa.eu, 2022. P.78-82

6. Hasanov F.J. (2020). “The Role of Digital Technologies in Achieving Green Growth: Evidence from Emerging Economies”, Sustainability Journal.

7. Yusupov B.T., Xudoyberganova D.S. “Raqamli iqtisodiyot va ekologik barqarorlik”, Toshkent, 2021.P.18-19

7. Karimov A. “Raqamli texnologiyalar yordamida energiya samaradorligini oshirish”, O‘zbekiston iqtisodiyoti jurnali, 2022.b.103-105

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori, PQ-60-son (2022 yil 28 fevral). “2022–2026 yillarda raqamlashtirish va yashil energetikani rivojlantirish strategiyasi”.98-100

YASHIL TEXNOLOGIYALAR VA INNOVATSIYALARNI QO'LLAB QUVVATLASHDAGI O'RNI

Ravshanova R. M.
NDKTU "Oliy matematika va axborot texnologiyalari" kafedrasi assistenti

Tayanch so'zlar: yashil iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, ekologik xatarlar, barqaror texnologiyalar, texnologik o'zgarishlar, ekologik farovonlik, ijtimoiy farovonlik, ekologik siyosat, barqaror innovatsiyalar, tadqiqotlarning kelajagi.
Ключевые слова: зеленая экономика, устойчивое развитие, экологические риски, устойчивые технологии, технологические изменения, экологическое благополучие, социальное благополучие, экологическая политика, устойчивые инновации, будущее исследований.
Key words: green economy, sustainable development, environmental risks, sustainable technologies, technological change, environmental well-being, social well-being, environmental policy, sustainable innovation, the future of research.

РЕЗЮМЕ:
Yashil Iqtisodiyot o'sish va rivojlanishning muqobil qarashidir; iqtisodiy rivojlanish va odamlar hayotini yaxshilash, shuningdek, ekologik va ijtimoiy farovonlikni rivojlantirishga mos keladigan tarzda yaratishi mumkin. Yashil iqtisodiyot strategiyasining muhim tarkibiy qismlaridan biri barqaror texnologiyalarni rivojlantirish va qabul qilishga ko'maklashishdir. Ushbu maqolaning umumiy maqsadi barqaror texnologik o'zgarishlarni amalga oshirishda duch keladigan bir qator muammolarni muhokama qilishdir. Shuningdek, biz kelajakdagi tadqiqotlar uchun ba'zi yo'llarni aniqlaymiz. Beshta muammo bo'yicha munozaralar markazi: (a) tarqoq va tobora global ekologik xavflar bilan shug'ullanish; (b) nafaqat barqaror barqaror texnologik o'zgarishlarga erishish; (c) yashil kapitalizm va odatiy bo'lmagan biznes stsenariysi; (d) davlatning roli va loyihalash tegishli siyosat aralashmalari;
РЕЗЮМЕ:
"Зеленая экономика" – это альтернативное видение роста и развития, которое может способствовать экономическому развитию и улучшению жизни людей таким образом, чтобы оно соответствовало также экологическому и социальному благополучию. Одним из важных компонентов стратегии "зеленой экономики" является содействие разработке и внедрению устойчивых технологий. Общая цель этой статьи – обсудить ряд проблем, с которыми сталкиваются при осуществлении устойчивых технологических изменений и которые должны быть должным образом поняты политиками и профессионалами на разных уровнях общества. Мы также определяем некоторые направления для будущих исследований. Дискуссии сосредоточены на пяти проблемах: (а) преодоление диффузных – и все более глобальных – экологических рисков; (б) достижение радикальных, а не просто постепенных устойчивых.
SUMMARY:
The Green Economy is an alternative vision for growth and development; one that can generate economic development and improvements in people's lives in ways consistent with advancing also environmental and social well-being. One significant component of a green economy strategy is to

promote the development and adoption of sustainable technologies. The overall objective of this article is to discuss a number of challenges encountered when pursuing sustainable technological change, and that need to be properly understood by policy makers and professionals at different levels in society. We also identify some avenues for future research. The discussions center on five challenges: (a) dealing with diffuse – and ever more global – environmental risks; (b) achieving radical and not just incremental sustainable technological change; (c) green capitalism and the uncertain business-as-usual scenario; (d) the role of the state and designing appropriate policy mixes; and (e) dealing with distributional concerns and impacts. The article argues that sustainable technological change will require a re-assessment of the roles of the private industry and the state, respectively, and that future research should increasingly address the challenges of identifying and implementing novel policy instrument combinations in various institutional contexts.

Ushbu maqolada biz bunday o'tishning ayniqsa muhim tarkibiy qismiga, ya'ni barqaror texnologik o'zgarishlarni rivojlantirishga, ya'ni tabiiy muhitga, shu jumladan global iqlimga chuqur kamroq salbiy ta'sir ko'rsatadigan ishlab chiqarishga e'tibor qaratamiz. Xususan, maqolada barqaror texnologik o'zgarishlarni qo'llab – quvvatlash va to'siqlarni bartaraf etishda bir qator asosiy muammolar ko'rib chiqilgan. Ushbu muammolar akademik tadqiqotlardan siyosatchilar va mutaxassislarga, shuningdek keng jamoatchilikka muhim saboqlarni etkazish istagi bilan taqdim etiladi.

Yashil iqtisodiyotga o'tish va barqaror texnologik o'zgarish so'nggi o'n yil ichida iqlim o'zgarishi, bioxilma-xillikni yo'qotish, suv tanqisligi va hokazolarni hal qilish uchun an'anaviy iqtisodiy modellarni isloh qilish kerakligi haqida tez-tez da'vo qilinmoqda, shu bilan birga asosiy ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilish. Ushbu maqsadlar dunyodagi qashshoqlikni tugatish iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan strategiyalar bilan bir qatorda turli xil ijtimoiy ehtiyojlarni, shu jumladan ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya va ish o'rinlarini yaratish, shu bilan birga atrof-muhitning ifloslanishi va iqlim o'zgarishi. Shunday qilib, barqaror rivojlanish maqsadlari ekologik tizim va iqtisodiy tizim o'rtasida haqiqiy aloqani o'rnatadi. Ular, shuningdek, yashil iqtisodiyotga o'tish, ya'ni ishlab chiqarish va iste'molning yanada barqaror usullariga tubdan o'zgartirish zarurligini kuchaytiradi.

Iqlim va atrof-muhit muammolarini hal qilishda tabiiy ilmiy bilimlar hamda salbiy ta'sirlarni yumshatish uchun qabul qilinishi mumkin bo'lgan turli xil texnik yechimlar (masalan, uglerodsiz energiya texnologiyalari) bo'yicha muhandislik tajribasi talab etiladi. Biroq, barqaror texnologik o'zgarishlarga intilish, shuningdek, o'z ichiga olgan ijtimoiy, tashkiliy, siyosiy va iqtisodiy harakatdir.

Boshqacha qilib aytganda, texnologik taraqqiyotdan tashqari, barqaror texnologik o'zgarishlarga erishish uchun iqtisodiy va ijtimoiy moslashuv zarur. Aslida, tarix texnologik o'zgarishlar va innovatsiyalar bilan bog'liq tashkiliy va institutsional muammolarni hal qilish zarurligini ko'rsatadigan misollarga to'la. Yangi texnologiyalarni qabul qilish tizimli o'zgarishlar bilan birga bo'lishi

kerakligi haqidagi ushbu asosiy dalil kompaniyaga ham, ijtimoiy darajaga ham tegishli. Ishlab chiqilayotgan har qanday yangi yechimlar turli xil kelib chiqishi bo'lgan har xil turdagi aktyorlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning murakkabligini, bozorning umumiy dinamikasini, shuningdek bilimlarni rivojlantirish va institutsional islohotlarga bo'lgan ehtiyojni hisobga olishi kerak. Aslida, tizimli o'zgarishlarga bo'lgan ehtiyoj, ayniqsa, energiya talab qiladigan sanoatdagi nol uglerodli jarayonlar kabi yashil texnologiyalar uchun dolzarb bo'lishi mumkin. Ushbu fonda barqaror texnologik o'zgarishlarni qanday targ'ib qilish masalasi siyosat maydonida va akademik tadqiqotlarda tobora ko'proq e'tiborga sazovor bo'ldi.

O'zbekistonda ham "yashil energiya" loyihalari bosqichma-bosqich raqamlashtirilmoqda. Masalan, quyosh panellari va ularni boshqaruvchi tizimlar AI asosida ishlayapti.

Energiya samaradorligini nazorat qiluvchi soddalashtirilgan C++ dasturi.

Dasturga quyosh paneli va shamol turbinasining ishlab chiqargan energiyasi hamda iste'molchi tomonidan ishlatilgan energiya miqdori kiritiladi. Dastur chiqindilar (masalan, CO2) miqdorini hisoblaydi va tizim samaradorligini aniqlaydi.

```
#include <iostream>
#include <iomanip>
using namespace std;
// CO2 chiqindi koeffitsiyentlari (1 kWh uchun)
const double GRID_CO2 = 0.5;  // An'anaviy tarmoqlardan
const double RENEWABLE_CO2 = 0.02; // Quyosh/shamol energiyasidan
int main() {
   double solarEnergy, windEnergy, consumedEnergy;
   cout << "Yashil iqtisodiyot energiya  onitoring tizimi\n";
   cout << "-------------------------------------------\n";
   // Foydalanuvchidan ma'lumotlarni olish
   cout << "Quyosh panellari ishlab chiqargan energiya (kWh): ";
   cin >> solarEnergy;
   cout << "Shamol turbinalari ishlab chiqargan energiya (kWh): ";
   cin >> windEnergy;
   cout << "Umumiy iste'mol qilingan energiya (kWh): ";
   cin >> consumedEnergy;
   // Hisoblash
   double renewableTotal = solarEnergy + windEnergy;
   double gridEnergy = consumedEnergy – renewableTotal;
   if (gridEnergy < 0) gridEnergy = 0; // ortiqcha ishlab chiqarilgan bo'lsa
```

```
    double totalCO2 = (renewableTotal * RENEWABLE_CO2) + (gridEnergy
* GRID_CO2);
    double efficiency = (renewableTotal / consumedEnergy) * 100;
    // Natijalarni chiqarish
    cout << fixed << setprecision(2);
    cout << "\nTahlil natijalari:\n";
    cout << "------------------\n";
    cout << "Yashil energiyaning ulushi: " << efficiency << "%\n";
    cout << "Taxminiy CO2 chiqindisi: " << totalCO2 << " kg\n";
    if (efficiency >= 75) {
        cout << "Tizim juda samarali ishlayapti.\n";
    } else if (efficiency >= 40) {
        cout << "Tizim o'rtacha samarali. Yashil energiyani ko'paytirish tavsiya
etiladi.\n";
    } else {
        cout << "Tizim kam samarali. Yashil texnologiyalarni kengaytirish
zarur!\n";
    }
    return 0;
}
```

Nima qiladi bu dastur?

Quyosh va shamoldan ishlab chiqilgan energiyani qabul qiladi.

Umumiy iste'mol energiyasi bilan taqqoslaydi.

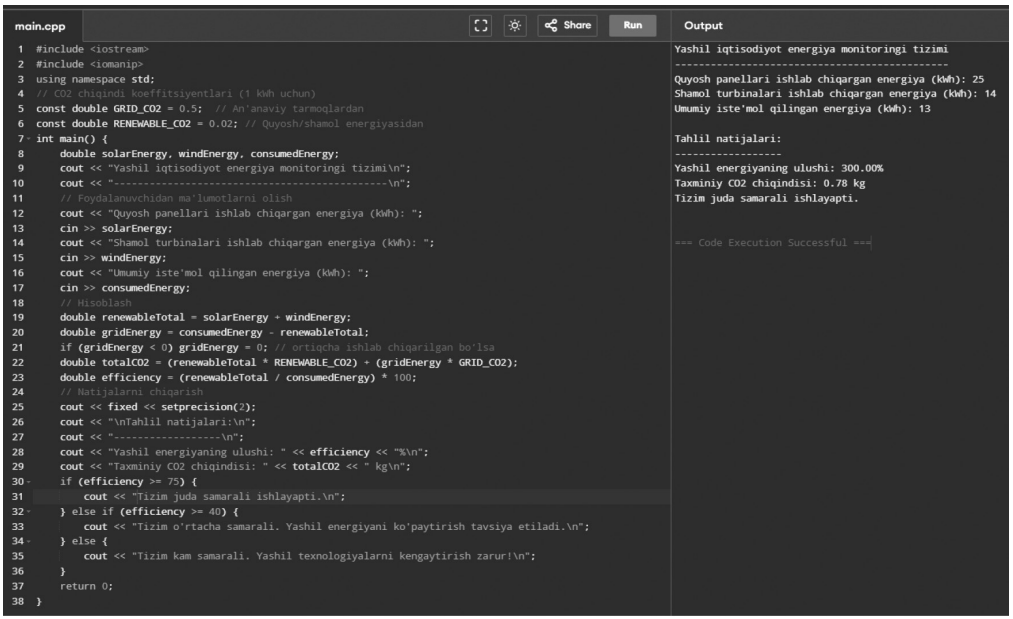

An’anaviy (ko‘mir, gaz) va yashil energiyalarning CO2 chiqindilarini hisoblaydi.

Yashil energiya ulushi bo‘yicha tahliliy xulosa beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Hasanov B. (2021). Yashil iqtisodiyot va ekologik barqarorlik. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.

2. Xodjayev N. (2020). Innovatsion texnologiyalar va ularni ishlab chiqarishda qo‘llash. Toshkent: Fan va texnologiya.

3. UNEP (United Nations Environment Programme) (2020). Green Economy: Principles and Practice.

4. Yuldashev, O. T. (2022). Innovatsion menejment va texnologiyalar. Toshkent: TDIU nashriyoti.

5. Sachs J. D. (2015). The Age of Sustainable Development. Columbia University Press

GRAMMATIK KOMPETENSIYA TUSHUNCHASI VA UNING TIL O‘RGATISHDAGI O‘RNI

Shofqorov A.M.
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti

Tayanch so‘zlar: kompetensiya, til kompetensiyasi, grammatika, grammatik kompetensiya, grammatik bilim, grammatik ko‘nikma, grammatik malaka, pedagogik texnologiya.
Ключевые слова: компетентность, языковая компетентность, грамматика, грамматическая компетентность, грамматические знания, грамматические навыки, грамматическая грамотность, педагогическая технология.
Key words: competence, language competence, grammar, grammatical competence, grammatical knowledge, grammatical skills, grammatical proficiency, pedagogical technology.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada grammatik kompetensiya tushunchasi va uning tarkibiy qismlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligi va o‘zbek tili ta’limi metodikasida grammatik kompetensiyaning o‘rganilishini yoritishga harakat qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается понятие грамматической компетенции и ее компоненты. Также была сделана попытка выделить изучение грамматической компетенции в узбекской лингвистике и методике преподавания узбекского языка.
SUMMARY:
The article discusses the concept of grammatical competence and its components. It also attempts to shed light on the study of grammatical competence in Uzbek linguistics and Uzbek language teaching methodology.

Tilshunoslik va til o‘qitish metodikasida “grammatik kompetensiya” tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab keng qo‘llana boshladi. Dastavval bu tushuncha “kompetensiya” atamasining o‘zi bilan bog‘liq bo‘lib, tilni o‘rganuvchi shaxsning til tizimi va uning me’yorlarini bilish darajasini aks ettiruvchi ilmiy kategoriya sifatida qaralgan. Kompetensiya (competence) atamasining lingvistika va til ta’limi sohasiga kirib kelishiga asos solgan olim – amerikalik tilshunos Noam Xomski hisoblanadi. U o‘zining 1965-yili nashr etilgan “Til nazariyasining aspektlari” (Aspects of the Theory of Syntax) nomli asarida ilk bor tilshunoslik fanlariga “lingvistik kompetensiya” (linguistic

competence) atamasini kiritadi. Xomski lingvistik kompetensiyani insonning til me'yorlari va qoidalarini bilish qobiliyati sifatida tushuntirgan. Olimning ta'kidlashicha, bu kompetensiya til egasining til tuzilishi haqidagi bilimi va til qoidalarini tushunish darajasini ifodalaydi. [12; 44-b.]

Keyinchalik til o'qitish metodikasida grammatik kompetensiya atamasi alohida ajratilib, tilshunoslikning amaliyotga yo'naltirilgan muhim tushunchasiga aylandi. Xomskidan keyin bu terminning mazmuni kengayib, tilning grammatik tuzilishini bilish, qoidalarni o'zlashtirish, nutqda ularni to'g'ri va maqsadli ishlatish qobiliyatigacha bo'lgan bosqichni qamrab oldi. Shuningdek, bu kompetensiya grammatik qoidalarni amaliy holatda qo'llay olish, til vositalari orqali kommunikatsiyani samarali amalga oshirish ko'nikmalarini ham o'z ichiga oladi.

Grammatik kompetensiya tushunchasi til o'qitish metodikasida 1970-yillarda Del Hayms, Maykl Kanal va Merrill Sueyn kabi olimlar tomonidan yanada chuqurroq o'rganildi va takomillashtirildi. Ular grammatik kompetensiyani kommunikatsiya jarayonidagi muhim komponent sifatida qarab, uni kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida belgilashdi. Kanal va Sueynning fikricha, grammatik kompetensiya til tizimining grammatik shakllari va ularning ma'nolarini bilish, shuningdek ularni nutqda to'g'ri ishlata olish qobiliyatini ifodalaydi. [13; 29-b.]

Yevropa kengashining chet tillarini o'rgatish bo'yicha Umumyevropa kompetensiyalar standarti (CEFR) doirasida ham grammatik kompetensiya asosiy til kompetensiyalaridan biri sifatida qayd etilgan. Ushbu hujjatda grammatik kompetensiyaga tilning grammatik qoidalarini bilish bilan birga, ulardan samarali va maqsadli foydalanish qobiliyati ham kiritilgan bo'lib, bu kompetensiya til bilimining muhim mezoni sifatida qaraladi. [14.]

O'zbek tilshunosligi va metodikasida ham grammatik kompetensiya tushunchasi atroflicha o'rganilgan. Xususan, ushbu tushunchaga G'.Abdurahmonov, N.Mahmudov, E.Begmatov, M.Mirtojiyev, R.Qo'ng'urov, R.Sayfullayeva, B. Mengliyev, A. Mamatov va boshqa olimlar tomonidan turlicha qarashlar bildirilgan. Umumiy qilib aytganda, bu olimlar grammatik kompetensiyani o'zbek tili grammatikasi qoidalarini nazariy bilish va amalda qo'llash qobiliyati deb ta'riflaydilar. O'zbek tili metodikasida ham grammatik kompetensiya nafaqat grammatik qoidalarni o'zlashtirish, balki ularni nutqda erkin va xatosiz qo'llash imkoniyati bilan bog'liq bo'lib, bu kompetensiya tilni o'rganish va muvaffaqiyatli kommunikativ muloqotga kirishishda muhim omil ekani qayd etiladi.

Umuman, grammatik kompetensiya tushunchasining paydo bo‘lishi va rivojlanishi jarayonida u til bilimlarini samarali o‘zlashtirish va ulardan muvaffaqiyatli foydalanish imkoniyatini aks ettiruvchi asosiy kompetensiyalardan biri sifatida shakllandi. Bu kompetensiyani yanada takomillashtirishda zamonaviy neyropedagogik yondashuvlar muhim rol o‘ynamoqda.

Grammatik kompetensiya til kompetensiyasining muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. U til kompetensiyasining boshqa elementlari – leksik, pragmatik, diskursiv va sotsiolingvistik kompetensiyalari bilan uzviy bog‘liqdir. Umumiy til kompetensiyasi shaxsning tilni to‘g‘ri, ravon va aniq qo‘llay olish qobiliyatini ifodalasa, grammatik kompetensiya aynan til birliklarini o‘zaro bog‘lash va grammatik jihatdan xatosiz nutq yaratish qobiliyati bilan ifodalanadi. U grammatik shakllar, konstruksiyalar va til qoidalarini bilish bilan birga, ulardan amaliy foydalanish ko‘nikmalarini ham qamrab oladi.

Grammatik kompetensiyaning muhimligi shundaki, u tilning aniqligi va to‘g‘riligi uchun javobgardir. Agar shaxs tilning grammatik tuzilishini yaxshi o‘zlashtirgan bo‘lsa, uning nutqi ham mukammal, aniq va tushunarli bo‘ladi. Grammatik kompetensiya til o‘rganish jarayonida o‘zlashtiriladigan boshqa kompetensiyalarning ham asosini tashkil etadi, chunki leksik, pragmatik yoki diskursiv kompetensiyalar grammatik bilimlarsiz to‘laqonli shakllanishi mumkin emas. Shu sababli ham grammatik kompetensiyani rivojlantirish til kompetensiyasining barcha elementlari uchun muhim ahamiyatga ega.

Grammatik kompetensiya til kompetensiyasi tizimida fundamental ahamiyat kasb etib, tilni to‘liq o‘zlashtirish, to‘g‘ri nutqiy faoliyatni tashkil etish va boshqa kompetensiyalar bilan uyg‘un rivojlanish uchun muhim zamin hisoblanadi. Grammatik kompetensiyaga e’tibor berish til o‘rgatish jarayonining sifati va samaradorligini oshirishning asosiy shartlaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Grammatik kompetensiya til o‘rgatishdagi muhim tushunchalardan biri bo‘lib, u tilning grammatik tuzilishini bilish va uni amaliy qo‘llash qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu kompetensiya uch asosiy tarkibiy qismdan iborat: grammatik bilim, ko‘nikma va malaka.

Grammatik bilim – bu tilning grammatik qoidalari, tuzilmalari va me’yorlari haqidagi nazariy ma’lumotlardir. O‘quvchi grammatik bilim orqali so‘z turkumlari, ularning shakllari, jumladan, fe’l zamonlari, otlarning ko‘plik shakllari, sintaksik tuzilmalar va boshqa grammatik elementlar haqida tushunchaga ega bo‘ladi. Bilim bosqichida o‘quvchi grammatik qoidalarni o‘rganadi va ularni tushunadi.

Grammatik koʻnikma – bu oʻquvchining egallagan grammatik bilimlarini amaliyotda qoʻllay olish qobiliyatidir. Koʻnikma shakllanishi uchun oʻquvchi grammatik qoidalarni turli mashqlar orqali qoʻllab, ularni mustahkamlaydi. Masalan, oʻquvchi zamonlarni oʻrgangandan soʻng, ularni toʻgʻri qoʻllash uchun turli matnlar yozadi yoki gaplar tuzadi. Koʻnikma bosqichida oʻquvchi grammatik qoidalarni faol qoʻllash orqali ularni mustahkamlaydi.

Grammatik malaka – bu grammatik koʻnikmalarning avtomatlashgan darajasidir. Ya'ni, oʻquvchi grammatik qoidalarni ongli ravishda oʻylamasdan, avtomatik tarzda toʻgʻri qoʻllay oladi. Malaka shakllanishi uchun koʻnikmalarni koʻp marotaba takrorlash va qoʻllash zarur. Bu bosqichda oʻquvchi nutqida yoki yozma ishlarida grammatik xatolarga yoʻl qoʻymaydi, chunki grammatik qoidalar uning nutq faoliyatining ajralmas qismiga aylangan boʻladi.

Bu uch tarkibiy qism bir-biri bilan chambarchas bogʻliq va birgalikda grammatik kompetensiyani shakllantiradi. Bilim koʻnikmaga, koʻnikma esa malakaga olib keladi. Shuningdek, malaka orqali oʻquvchi yangi bilimlarni osonroq oʻzlashtiradi va ularni amaliyotda qoʻllay oladi. Grammatik kompetensiyaning ushbu tarkibiy qismlari oʻquvchining tilni toʻgʻri va ravon qoʻllash qobiliyatini ta'minlaydi. Shu munosabat bilan, grammatik kompetensiyaning ushbu tarkibiy qismlarini shakllantirish va rivojlantirish til oʻqitish jarayonining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Bu esa oʻquvchilarning tilni toʻgʻri, ravon va samarali qoʻllay olishlariga yordam beradi.

Oʻzbek tili ta'lim metodikasida grammatik kompetensiya tushunchasi oʻquvchilarning tilni toʻgʻri va samarali qoʻllash qobiliyatini shakllantirishda muhim oʻrin tutadi. Mahalliy olimlar ushbu tushunchani turli aspektlarda oʻrganib, uning nazariy va amaliy jihatlarini yoritib berishgan.

N.Mahmudov oʻz asarlarida grammatik kompetensiyani tilning grammatik qoidalarini bilish va ularni amaliy qoʻllash qobiliyati sifatida ta'riflaydi. Uning fikricha, grammatik kompetensiya tilni toʻgʻri va ravon qoʻllash uchun zarur boʻlgan bilim va koʻnikmalar majmuasini oʻz ichiga oladi. Mahmudovning ta'kidlashicha, grammatik kompetensiyaning shakllanishi oʻquvchilarning nutqiy faoliyatini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

N.Mahmudovning grammatik kompetensiyaga oid fikrlari tilshunoslik va til ta'limi metodikasi nuqtayi nazardan oʻta aniq, asosli va amaliyotga yaqin boʻlib, uni toʻliq ma'qullash mumkin. Olimning ta'rifi grammatik kompetensiyaning nazariy va amaliy jihatlarini toʻla qamrab olganligi bilan diqqatga sazovordir. Bu fikr grammatik bilimlarni oʻzlashtirish faqat nazariy bilimlarni bilish bilan

cheklanmasdan, ulardan hayotiy vaziyatlarda samarali va to‘g‘ri foydalanish zarurligini ta’kidlaydi.

N.Mahmudovning grammatik kompetensiyani nutq faoliyatini takomillashtirishning asosiy sharti sifatida ko‘rsatishi ham to‘g‘ri va muhim ilmiy xulosa hisoblanadi. Chunki, haqiqatan ham, nutq madaniyati, nutqiy ravonlik va aniqlik, birinchi navbatda, grammatik bilimlarning mukammal o‘zlashtirilganligiga, ularning to‘g‘ri va o‘z vaqtida qo‘llanishiga bog‘liqdir. Bunda grammatik kompetensiyaning nutqiy faoliyat bilan uzviy bog‘liqligi, uning nutqni yanada mukammallashtirishdagi roli ham aniq ko‘rsatilgan. Shu bilan birga, ushbu ta’rifning e’tiborga loyiq jihati – uning o‘qitish amaliyotiga yo‘naltirilganligidadir. Bu ta’rif til o‘qitish jarayonida grammatik bilimlarning qanday o‘rganilishi va qo‘llanilishi lozimligi masalasiga amaliy yondashuvni ta’minlaydi.

R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyevalar o‘z tadqiqotlarida grammatik kompetensiyani shakllantirishda innovasion pedagogik texnologiyalarning ahamiyatiga e’tibor qaratgan. Ularning fikricha, zamonaviy o‘qitish usullari va axborot texnologiyalaridan foydalanish grammatik kompetensiyani rivojlantirishda samarali natijalar beradi. Olimlar grammatik kompetensiyani shakllantirishda interaktiv usullar va multimedia vositalaridan foydalanishning ahamiyatini ko‘rsatadi. [11.]

Bizningcha, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev va G.Boqiyevalarning grammatik kompetensiyani shakllantirishda innovasion pedagogik texnologiyalardan, interaktiv usullar va multimedia vositalaridan foydalanishga oid qarashlari bugungi ta’lim jarayoni talablariga to‘liq mos keladi. Darhaqiqat, zamonaviy o‘quvchilarning bilimni o‘zlashtirish jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish ularning motivasiyasi va qiziqishini oshirish bilan birga, grammatik bilimlarning tizimli o‘zlashtirilishiga ham yordam beradi.

E.Begmatov va A.Mamatovlar grammatik kompetensiyani o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasining tarkibiy qismi sifatida o‘rganib, uning tilni amaliy qo‘llashdagi rolini ta’kidlaydi. Ularning fikricha, grammatik kompetensiya tilning tuzilishini tushunish va uni to‘g‘ri qo‘llash orqali kommunikativ maqsadlarga erishishda muhim omildir. Mazkur olimlarning tadqiqotlari grammatik kompetensiyaning kommunikativ kompetensiya bilan bog‘liqligini yoritib beradi. [2.]

E.Begmatov va A.Mamatovlarning grammatik kompetensiyani kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida talqin etib, uning tilni amaliy qo‘llashdagi ahamiyatini alohida ta’kidlashlari zamonaviy til o‘qitish talablariga muvofiqdir. Ularning qarashi til o‘rganishning asosiy maqsadi til

orqali samarali muloqot qilish ekanligi nuqtayi nazardan to‘g‘ri va dolzarbdir. Chunki grammatik kompetensiya nutqiy kommunikasiya jarayonining to‘g‘riligi, aniqligi va ta’sirchanligini ta’minlashda muhim vosita hisoblanadi. Olimlar fikrlarining ijobiy jihati shundaki, ular grammatik kompetensiyani izolyatsiyalangan bilim emas, balki kommunikativ jarayonga xizmat qiladigan vosita sifatida ko‘radilar va bu boradagi munosabatlari ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

M.Mirtojiyev o‘z asarlarida grammatik kompetensiyani shakllantirishda milliy va madaniy omillarning ta’sirini o‘rgangan. Uning fikricha, til o‘rgatishda milliy madaniyat va an’analarni hisobga olish grammatik kompetensiyani rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Olimning tadqiqotlari grammatik kompetensiyani shakllantirishda milliy xususiyatlarni inobatga olishning zarurligini ko‘rsatadi. [8.]

M.Mirtojiyevning grammatik kompetensiyani shakllantirishda milliy va madaniy omillarning ta’sirini hisobga olish haqidagi qarashi, ayniqsa o‘zbek tilini o‘qitish jarayonida juda muhim va o‘z vaqtida ilgari surilgan g‘oyadir. Uning milliy madaniyat va an’analarning grammatik kompetensiyani rivojlantirishda muhim o‘rin tutishi haqidagi fikrlari til o‘rganish jarayonida faqat tilning formal jihatlarini emas, balki uning milliy-madaniy konteksti ham o‘rganilishi zarurligini ta’kidlab, o‘quvchilarda milliy o‘zlikni anglash va madaniy savodxonlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

Umuman, o‘zbek tilshunosligida grammatik kompetensiya tushunchasi turli jihatlardan o‘rganilib, uning nazariy asoslari va amaliy qo‘llanilishi bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. Mahalliy olimlar ushbu tushunchani chuqur o‘rganib, uning til o‘qitishdagi ahamiyatini yoritib berishgan.

O‘zbek tilini o‘qitish amaliyotida grammatik kompetensiya o‘quvchilarning tilni samarali o‘zlashtirishi, nutqda to‘g‘ri, aniq va ravon muloqot olib borishi uchun muhim shart hisoblanadi. Chunki til bilimlarini puxta o‘zlashtirish, birinchi navbatda, tilning grammatik qoidalari va normalarini to‘liq bilish hamda ularni turli vaziyatlarda muvaffaqiyatli qo‘llashga bog‘liqdir. Grammatik kompetensiya nafaqat tilning nazariy asoslarini o‘rganish, balki ularni kundalik nutqda to‘g‘ri va o‘rinli ishlatish ko‘nikmasini ham qamrab oladi.

O‘zbek tili ta’limi jarayonida o‘quvchilarda grammatik kompetensiyani shakllantirish ularning umumiy til bilimining mukammal bo‘lishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, bu jarayonda o‘quvchilar grammatik qoidalarni nazariy jihatdan to‘liq o‘zlashtirish bilan bir qatorda, ularni amaliyotda faol qo‘llash malakasini ham egallashlari talab etiladi. Bu esa tilni amaliy jihatdan egallash va ijtimoiy muloqot jarayonida muvaffaqiyatli qo‘llash imkoniyatini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bachman Lyle. Fundamental Considerations in Language Testing. – Oxford University Press, 1990.
2. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. – T.: Navroʻz, 1999.
3. Hymes Dell. On communicative competence. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. Oʻzbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). – Toshkent: “Oʻqituvchi”, 1995.
5. Mahmudov N. Gapda forma va mazmun. – T.: Oʻzbekiston, 1984.
6. Mahmudov N. Oʻzbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. – T.: Oʻqituvchi, 1984.
7. Mahmudov N. Oʻzimiz va soʻzimiz. – T.: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1997.
8. Mirtojiyev M. Oʻzbek tili semasiologiyasi. – T.: Mumtoz soʻz, 2010.
9. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixoʻjayeva S. Oʻzbek tilining mazmuniy sintaksisi. – T.: Fan, 1992.
10. Nurmonov A., Mahmudov N. Oʻzbek tilshunosligi tarixi. – T.: Kamolot-Qatortol. 2000.
11. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z, Abzalova M. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. –T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2009.
12. Chomsky Noam. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1965.
13. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics, 1980. 1(1).
14. https://www.cambridgeenglish.org/exams-and-tests/cefr/

O‘QUVCHILARNI KASBGA YO‘NALTIRISHNING PEDAGOGIK JIHATLARI

Xolmo`minova R.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
texnologik ta’lim yo‘nalishi talabasi

Tayanch so‘zlar: kasbga yo‘naltirish, pedagogik yondashuv, amaliy faoliyat, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, mehnat tarbiyasi, ijtimoiy sheriklik.
Ключевые слова: профориентатsiя, педагогический подход, практическая деятельность, личностно-ориентированное образование, трудовое воспитание, социальное партнерство.
Key words: career guidance, pedagogical approach, practical activities, personality-oriented education, labor education, social partnership.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirishning pedagogik jihatlari, bu jarayonda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvning ahamiyati, ta’lim-tarbiya jarayonining integratsiyalashuvi, amaliy mashg‘ulotlarning o‘rni hamda ijtimoiy hamkorlikning samaradorligi tahlil etilgan. Shuningdek, kasbiy yo‘naltirishda pedagog va psixologning roli, zamonaviy metodlar va vositalarning o‘rni ochib berilgan. Maqola o‘quvchilarni mehnat bozorining ehtiyojlariga mos holda tayyorlashda pedagogik yondashuvlarning dolzarbligini asoslaydi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются педагогические аспекты профориентации школьников, значение личностно-ориентированного подхода в этом процессе, интегратsiя образовательного процесса, роль производственной практики, эффективность социального взаимодействия. Раскрывается роль педагога и психолога в профориентации, а также роль современных методов и инструментов. В статье обосновывается актуальность педагогических подходов в подготовке студентов к потребностям рынка труда.
SUMMARY:
The article analyzes the pedagogical aspects of career guidance for schoolchildren, the importance of a personality-oriented approach in this process, the integration of the educational process, the role of industrial practice, and the effectiveness of social interaction. The role of a teacher and psychologist in career guidance, as well as the role of modern methods and tools, are revealed. The article substantiates the relevance of pedagogical approaches in preparing students for the needs of the labor market.

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchilarning kasbiy yo‘nalishini aniqlash, ularga o‘z salohiyatini to‘g‘ri baholash va kelajakdagi faoliyat yo‘nalishini belgilashda ko‘maklashish muhim o‘rin tutadi. Kasb tanlash faqatgina shaxsiy

istakka emas, balki jamiyat va mehnat bozorining real ehtiyojlariga ham asoslangan bo‘lishi lozim. Shu boisdan maktab tizimida kasbga yo‘naltirish ishlarini pedagogik jihatdan puxta yo‘lga qo‘yish zaruriyati ortib bormoqda.

Bugungi globallashuv va texnologiyalar asrida mehnat bozorining talablari tobora o‘zgarib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-fevraldagi “Kasb-hunar ta’limi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–123-son qarori ham bu boradagi islohotlarning ustuvor yo‘nalishlarini belgilab berdi. Ushbu sharoitda o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish pedagogik faoliyatning markaziy bo‘g‘iniga aylanmoqda.

Maktab o‘quvchisi o‘z qobiliyati, shaxsiy fazilatlari, qiziqishlari va jamiyat ehtiyojlari o‘rtasida uyg‘unlik topa olmasa, noto‘g‘ri kasb tanlash holatlari yuzaga keladi. Bu esa ijtimoiy beqarorlik, ishsizlik, qoniqarsiz hayot darajasiga olib keladi. Shu sababli, kasbga yo‘naltirish maktab tizimining muhim komponenti sifatida qaralishi zarur.

Zamonaviy pedagogikada shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim asosiy tamoyil sifatida qaraladi. Har bir o‘quvchining qiziqishi, qobiliyati va ehtiyojlari kasbiy yo‘naltirishda hisobga olinadi. Pedagoglar o‘quvchilar bilan individual ishlash orqali ularning ichki motivatsiyasini aniqlab, kasblar dunyosi bilan tanishtirishga alohida e’tibor qaratishlari lozim.

Kasbga yo‘naltirish faqat axborot berish bilan cheklanmaydi, balki o‘quvchilarda mehnatsevarlik, mas’uliyat, ijtimoiy foydalilik kabi sifatlarni shakllantirish orqali amalga oshiriladi. Maktabda olib boriladigan tarbiyaviy ishlar – sinfdan tashqari mashg‘ulotlar, uchrashuvlar, kasb bayramlari orqali o‘quvchilarning ongida kasbga nisbatan ijobiy munosabat hosil qilinadi.

Kasbga yo‘naltirishda texnologiya, mehnat ta’limi darslari, ishlab chiqarish amaliyotlari muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchilar real hayotdagi kasb faoliyati bilan tanishadi, ilk ko‘nikmalarga ega bo‘ladilar. Bu esa ularning tanlovini osonlashtiradi.

O‘quvchilarning psixologik portretini tuzish, ularning layoqati va temperament tipini aniqlash orqali kasbiy yo‘nalish bo‘yicha aniq tavsiyalar berilishi mumkin. Bunda maktab psixologi va kasbiy yo‘naltiruvchi pedagoglar ishtirok etadi. Maxsus testlar, suhbatlar, maslahatlar bu borada muhim vositadir.

Kasbiy yo‘naltirish – bu tizimli va uzluksiz pedagogik jarayon bo‘lib, o‘quvchining kasbiy o‘zini anglashini, shaxsiy kompetensiyalarini va mehnat faoliyatiga tayyorgarligini shakllantirishga yo‘naltiriladi. A. K. Markova, L. M. Mitina kabi olimlar kasbga yo‘naltirishni shaxsning ijtimoiy moslashuvi sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv zamirida o‘quvchi faqat kasb tanlamaydi, balki jamiyatda o‘z o‘rnini topishga harakat qiladi.

Maktablar, kollejlar, oliy ta’lim muassasalari, korxonalar o‘rtasidagi hamkorlik kasbga yo‘naltirish samaradorligini oshiradi. Ekskursiyalar, ustoz-shogird tizimi, ochiq eshiklar kunlari orqali o‘quvchilarda amaliy qiziqish uyg‘otiladi. Bu esa ularni ongli ravishda kasb tanlashga yo‘naltiradi.

Zamonaviy ta’limda kasbga yo‘naltirish quyidagi pedagogik usullar bilan amalga oshiriladi:

- Integrativ yondashuv – texnologiya, biologiya, matematika kabi fanlarda kasb bilan bog‘liq masalalar echimini o‘rgatish;
- Layfxaklar va loyiha usuli – o‘quvchilarni mustaqil izlanishga undash;
- Kasbiy testlar va diagnostik metodlar – shaxsiy qiziqish va layoqatga mos kasblarni aniqlash;
- Rol o‘yinlari va imitatsiyalar – kasbiy muhitga yaqinlashish imkonini beradi.

O‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish – bu murakkab, ammo muhim pedagogik jarayon bo‘lib, u maktab ta’limi sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur jarayonni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun o‘qituvchilar, psixologlar va ota-onalarning hamkorligi zarur. Shuningdek, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda, amaliy mashg‘ulotlar bilan boyitilgan, zamonaviy yondashuvlarga asoslangan kasbiy yo‘naltirish tizimini shakllantirish zarur.

Amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish – bu kasbga yo‘naltirishning markaziy elementi. Maktablarda texnologiya, informatika, muhandislik asoslari kabi fanlar orqali o‘quvchilar real kasbiy vazifalarni bajarishga tayyorlanadi. Finlyandiya, Germaniya kabi mamlakatlarda “duallik ta’lim tizimi” aynan shu tamoyil asosida tashkil etilgan: o‘quvchi nazariy bilimni darsda, amaliyotini esa korxonada oladi.

Kasbga yo‘naltirishda maktab psixologi, sinf rahbari va maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan pedagog-kasbshunoslar birgalikda faoliyat olib borishadi. Kasbiy moslik testlari (Holland modeli, MBTI), shaxsiy portret kartasi, SWOT tahlil kabi zamonaviy diagnostika vositalari bu borada samarali hisoblanadi.

Kasbga yo‘naltirishning samarali bo‘lishi faqat maktabning emas, balki oila va mahalliy jamiyat vakillarining hamkorligiga bog‘liq. Mahalliy korxonalar bilan imzolangan memorandumlar asosida o‘quvchilar ekskursiya, stajirovka va master-klasslarda qatnashadi. Oila esa bola tanlagan yo‘nalishni qo‘llab-quvvatlashi va unga psixologik tayanch bo‘lishi lozim.

Raqamlashtirish jarayoni kasbga yo‘naltirishda ham o‘z aksini topmoqda. Onlayn platformalar (Masalan: "Kasb tanla", "MyFuture", “WorldSkills

Uzbekistan” portali) o‘quvchilarga interaktiv tarzda kasblar haqida ma’lumot olish, o‘z kuchini sinab ko‘rish, mutaxassislar bilan muloqot qilish imkonini beradi.

O‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish – bu nafaqat ma’lum bir kasb haqida ma’lumot berish, balki shaxsda mustaqil qaror qabul qilish, o‘zini anglash, mehnatga ijobiy munosabat va ijtimoiy javobgarlikni shakllantirishdir. Pedagogik jarayon sifatida bu yo‘nalish uzluksiz, tizimli va zamonaviy texnologiyalarga asoslangan bo‘lishi lozim. Maktab, oila, jamiyat va davlat institutlarining uzviy hamkorligi orqali o‘quvchilarning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatini ta’minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. – T.: Ma’naviyat, 2008.
2. Usmonov Q. Kasbiy pedagogika asoslari. – T.: Fan va texnologiya, 2020.
3. UNESCO. Career Guidance: A Handbook for Policy Makers. – Paris, 2020.
4. OECD. Career Readiness: A Framework for Effective Policy and Practice. – 2021.
5. Qodirova N., To‘xtayeva S. Pedagogik texnologiyalar. – T.: O‘qituvchi, 2019.
6. Ziyayev S. O‘quvchilarda kasbiy qiziqishlarni shakllantirish. // “Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar” jurnali, 2023, №4.
7. Holland J. Making Vocational Choices: A Theory of Careers. – 1997.

PEDAGOGIK OLIY TA'LIMDA TALABALARNING IJODIY FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA MILLIY MEROSLARDAN FOYDALANISH

Fayzullayeva S. D.
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

Tayanch so'zlar: pedagog, o'qitish, o'quv jarayoni, o'qiitish texnologiyasi, vaqt, sutka, taqvim, Sezar, yulian taqvimi, Oy taqvimi, sinodik oy, tropik yil, Quyosh taqvimi, grigorian taqvimi, Umar Hayyom, xalq maqollari, xalq matallari.
Ключевые слова: педагог, обучения, учебный процесс, технология обучения, время, сутка, календарь, юлианский календарь, Лунный календарь, синодический месяц, тропический год, Солнечный календарь, григорианский календарь, Омар Хайям, народные пословицы, народные поговорки.
Key words: teacher, teaching, educational process, teaching technology, time, day, calendar, Julian calendar, Lunar calendar, synodic month, tropical year, Solar calendar, Gregorian calendar, Omar Khayyam, folk proverbs, folk sayings.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada o'quv jarayonini tashkil etishda o'zbek xalq maqol va matallaridan foydalanish haqida fikr yuritilib, bu jarayonda pedagog hamda talaba faoliyatiga yangilik, o`zgarishlar kirishi, talabalarning dars davomida befarq bo`lmaslikka, mustaqil fikrlashga, ijod etish va izlanishga undaydi. Shu kabi o'quv jarayonini tashkil etish yoki pedagogik tadbirlar dars jarayonini mazmunan to'ldirishi va fanning jozibadorligini oshishiga sabab bo'ladi, shuningdek, fanga oid o'quv adabiyotidagi mavzularni boyitish va mazmunan to'ldirishga xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается использование узбекских народных пословиц и поговорок в организации учебного процесса, и в этом процессе в деятельность педагога и учащихся вносятся новшества и изменения, побуждающие учащихся не оставаться равнодушными во время урока, мыслить самостоятельно, создавать и искать. Организация такого учебного процесса или педагогической деятельности обогатит процесс урока содержанием и повысит привлекательность науки, а также послужит обогащению учебной литературы по данному предмету.
SUMMARY:
This article discusses the use of Uzbek folk proverbs and sayings in the organization of the educational process, and in this process, innovations and changes are introduced into the activities of the teacher and students, encouraging students not to remain indifferent during the lesson, to think independently, to create and search. The organization of such an educational process or pedagogical activity will enrich the lesson process with content and increase the attractiveness of science, and will also serve to enrich the educational literature on this subject.

Kirish. Yangi O'zbekistonda hozirgi zamon talablaridan kelib chiqqan holda, ta`lim jarayoniga interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarni qo`llashga bo`lgan qiziqish, e`tibor kun sayin rivojlanib boryapti. Bunga asosiy sabablardan biri, shu vaqtgacha an`anaviy ta`lim tizimida talabalar faqatgina tayyor bilimlarni egallashga o`rgatilgan bo`lsa, zamonaviy pedagogik va innovatsion texnologiyalar esa ularni egallayotgan bilimlarini o`zlari qidirib topishlariga, mustaqil o`rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o`zlari keltirib chiqarishlariga o`rgatadi. Pedagog bunday jarayonda shaxsning rivojlanishi, pedagog sifatida shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo`naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Ta`limning bunday jarayonida talaba asosiy-markaziy shaxsga aylanadi.

Innovatsiya degani bu-yangilik kiritish, yangilik demakdir. Innovatsion texnologiya ta'lim jarayoniga hamda pedagog va talaba faoliyatiga yangilik, o`zgarishlar kiritish bo`lib, uni amalga oshirishda asosan, interaktiv metodlardan to`liq foydalaniladi. Interaktiv metodlar-bu jamoa bo`lib fikrlash, o`zaro harakat qilmoq, ya`ni pedagogik ta`sir etish usullari bo`lib, ta`lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu metodlarning o`ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va talabalarning birgalikda faoliyat ko`rsatishlari orqali amalga oshiriladi.

Bunday pedagogik hamkorlik jarayoni o`ziga xos xususiyatlarga ega bo`lib, ularga quyidagilar kiradi:

-talabalarning dars davomida befarq bo`lmaslikka, mustaqil fikrlash, ijod etish va izlanishga majbur etishi;

-talabalarning o`quv jarayonida bilim olishga bo`lgan qiziqishlarini doimiy ravishda bo`lishini ta`minlashi;

-talabalarning bilim olishga bo`lgan qiziqishini mustaqil ravishda har bir masalaga ijodiy yondoshgan holda kuchaytirishi;

-pedagog va talabalarning doimo hamkorlikdagi faoliyatini vujudga keltirishi [1].

Asosiy qism. Har bir mavzu, o`quv predmetining o`ziga xos xususiyatlari bor. Shunga asoslangan holda, o`quv jarayoniga pedagogik va innovatsion texnologiyalarni talabaning ehtiyojidan kelib chiqqan holda va bir maqsadga yo`naltirilgan tarzda qo'llash maqsadga muvofiqdir. Natijaga erishishda axborot texnologiyasi bilan ishlash lozimdir, yoki film, tarqatma yohud ko'rgazmali materiallar, chizma, balkim o'zbek xalq maqollari, rivoyatlari zarurdir, bu pedagog va talabaga bog'liq bo'ladi.

Biz ushbu maqolada astronomiya fanidan "Vaqt. Vaqtni o'lchash tizimlari. Taqvimlar" mavzusini o'qitishda o'zbek xalq maqol va matallaridan foydalanib

tashkil etishni taklif etamiz. Bunda avvalo, mavzu yuzasidan qisqacha nazariy ma'lumotlarni keltirib o'tishni lozim topdik.

Bugungi kundalik turmushda, amalda vaqtni o'lchashning ikki turi mavjud:

1) Qisqa vaqt oraliqlarini o'lchash. Bunda soatlardan foydalaniladi;

2) Katta vaqt oraliqlarini o'lchash. Bunda taqvimlardan foydalaniladi.

Demak, uzoq muddatni vaqtning o'lchamlari (sutka, hafta, oy va yillar) bo'yicha tizimga solish taqvim deyiladi. Taqvim tuzishda Oy fazalarining almashinish davri yoki yil fasllarining almashinish davri (tropik yil) asos qilib olinadi. Oy fazalarining almashinish davri (sinodik davr) asos qilib olingan taqvimlar Oy taqvimi deb, yil fasllarining almashinish davri asos qilib olinganlari esa Quyosh taqvimlari deb yuritiladi.

Oy fazalarining almashinish davri, ya'ni **sinodik oy** (bu Oyning Yer atrofini bir marta to'la aylanib chiqishi uchun ketgan vaqt) 29,53 sutkaga, yil fasllarining almashinish davri, ya'ni tropik yil (bu Yerning Quyosh atrofini bir marta to'la aylanib chiqishi uchun ketgan vaqt) esa 365,2422 sutkaga teng bo'lib, bular butun sutkalarda ifodalana olmasligi taqvimlar tuzishni ancha mukammallashtiradi. Chunki taqvim oyi ham yili ham amalda butun sutkalarda ifodalashni talab etadi [2].

Insoniyatning ko'p asrlik tarixi davomida har xil va har turdagi taqvimlar yaratilgan. Bu taqvimlar qanday ko'rinishda ega bo'lishidan qat'iy nazar ular Oy, Quyosh yoki Oy-Quyosh taqvimlari bo'lgan, demak, taqvimlar 3 xil bo'ladi.

Shuni qayd etib o'tishimiz kerakki, taqvim sodda, qulay va aniq bo'lishi uchun quyidagi ikkita shart bajarilishi zarur:

1) Taqvim yilining davomiyligi iloji boricha tropik yil (tropik yil uzunligi **365 sutka 5 soat 48 minut 46 sekund**) ning davomiyligiga yaqin bo'lishi;

2) Taqvimda sutkalar butun bo'lishi.

Yuqoridagi shartlarni qanoatlantirgan birinchi taqvim eramizdan avvalgi I asrda Rim sarkarda (imperator) si Yuliy Sezar yilning uzunligi 365,25 sutkaga teng taqvimni astronomlar yordamida tuzib, uni amalda joriy qildi. Bu taqvim asoschisi aleksandriyalik astronom Sozigen hisoblaniladi (eramizdan avvalgi 46 yil).

Keyinchalik bu taqvim Yuliy Sezar sharafiga yulian taqvimi deb ataladigan bo'ldi. Bu taqvimga ko'ra, uch yil ketma-ket keladigan yillarning uzunligi 365 sutkadan bo'lib, har to'r'tinchi yil 366 sutka (366 sutkalik yil Kabisa yili deb yuritiladi) qilib olinadi, chunki to'rt yilda 0,25 sutkalik (yillik) qoldiq yig'ilib 1 sutkaga teng bo'ladi. Bu qo'shimcha kun fevral oyiga qoshib berishga (ya'ni, uni 29-kun qilib ishlatishga) kelishib olindi.

Oradan yuz, ming yilliklar o'tishi bilan bu taqvim yilining uzunligida hali ham xatolik (bu xatolik bir yilda **11 minut 14 sekundga** teng edi) borligi ma'lum bo'ldi. Uni tuzatish uchun 1582 yilning fevralida rim papasi Grigoriy XIII reforma qabul qilib, yilning uzunligini aniqroq olingan qiymatini (365,2422 sutka) yangi Quyosh taqvimi uchun asos qilib oldi.

Yuqoridagi xatoliklar XX asr boshlariga kelib roppa-rosa 13 sutkani tashkil etdi, albatta, bu katta xatolik edi. Bu xatolik 1918 yil 1 fevraldan hayotga yangi taqvim (grigorian) joriy etilishi bilan tuzatildi. Ayni paytda biz ishlatayotgan taqvimimiz grigorian taqvimi bo'lib, uning erasi Iso payg'ambarining afsonaviy tug'ilgan yilidan boshlangan. Bu taqvimda xatolik 1 yilda 26 sekundni tashkil etadi va 3300 yilda 1sutka qo'shimcha hosil qiladi va fevral oyi (har 3300 yilda) 30 kundan iborat bo'ladi.

XI asrning buyuk shoiri, faylasufi, matematigi va astronomi Umar Hayyom 1048 yilda Nishopur shahri (Xuroson, hozirgi Erondagi shahar) da tavallud topdi. Uning yoshlik yillari shu shaharda, do'sti Nizomul-Mulk bilan birgalikda o'tdi. U. Hayyom o'zining dastlabki saboqlarini Samarqand va Buxorodagi madrasalarda oldi va 1070 yilda saljuqlar sultoni Malikshoh va uning bosh vaziri (U. Hayyomning yoshlikdagi do'sti) Nizomul-Mulklar tomonidan saroyga taklif etildi.

U.Hayyom iltimosiga ko'ra, Malikshoh Hayyom va uning shogirdlari uchun 1076 yili Isfaxon va Marv (Eron) da rasadxona qurib berdi. Malikshoh vafoti (1092 yil) ga qadar u bu rasadxonalarga rahbarlik qildi. Rasadxonalarda olib borilgan astronomik kuzatishlar natijasida yuzdan ortiq yorug' yulduzlarning koordinatlarini hamda Oy, Quyosh va sayyoralarning harakatlarini aks ettirgan jadvallarni o'z ichiga olgan "Zij" yaratildi. Bu astronomik risola, keyinchalik "Malikshoh ziji" degan nom bilan jahon astronomiya tarixidan o'rin oldi [3].

Bu asarda rasadxonalarda olib borilgan izlanishlar va kuzatishlarga asoslanib Umar Hayyom o'zining yangi taqvimini yaratdi. Taqvimda yilning o'rtacha uzunligi 365,24242 sutkaga teng bo'lib, tropik yilning haqiqiy uzunligidan atigi 0,00022 sutkaga, ya'ni 19,5 sekundgagina uzun edi. Bu xatolik shu qadar kichik ediki, u yig'ilib-yig'ilib 4500 yil o'tgandan so'nggina 1 sutkaga yetardi (chunki 1 yil 86400 sekund, agar bu sonni 19,5 ga bo'lsangiz 4500 kelib chiqadi) [4].

Biz ishlatayotgan grigorian taqvimining xatosi (bir yilda 26 sekund) bir sutkaga yetishi uchun esa 3300 yil, ya'ni (Hayyom taqvimidan 1200 yil kam vaqt) kerak bo'ladi. Umar Hayyomning bu taqvimii, ayni paytda Eronda ishlatiladigan **Jaloliy** (Malikshohning taxallusi) taqvimining asosini tashkil etadi.

Mazkur taqvim erasining boshi ham keyinchalik musulmonlarning hijriy-qamariy erasida kabi 622 yilning 16 iyuliga ko'chirilib, u **Quyosh-hijriy taqvimi** degan nom bilan ataladigan bo'ldi.

Bu taqvim yili ham 12 oyga bo'lingan bo'lib (taqvim yilining 12 oyga bo'liishiga sabab-Yer Quyosh atrofini bir marta to'la aylangunga qadar, Oy Yer atrofini 12 marta to'la aylanib chiqadi), taqvimda oylar, Quyoshning yillik ko'rinma harakati davomida kesib o'tadigan yulduzlar turkumlarining nomlari bilan **Hamal, Savr, Javzo, Saraton, Asad, Sunbula, Mizon, Aqrab, Qavs, Jaddi, Dalv, Hut** deb yuritiladi. Quyosh-hijriy taqvimi bo'yicha yangi yil 21 martdan kiradi [5].

Biz hozirda grigorian taqvimini ishlatib kelayotgan bo'lsak-da, XI-asrdan boshlab bizning hududda Quyosh-hijriy taqvimidan foydalanilgan. Bugungi kunda ham keksa avlod kishilarining Oy-hijriy va Quyosh-hijriy taqvimlarini kundalik turmushimizda ishlatishlarini ko'ramiz. Ayniqsa, dala-dehqonchilik ishlaridagi faoliyatda yaqqol guvohi bo'lamiz yoki o'zbek xalq maqol va matallarida ham uchratish mumkin. Masalan,

1. Hamal keldi-amal keldi

21-martdan boshlab kunlar isiy boshlaydi, tabiat uyg'onadi,

2. Savr kirdi-ekinlarga davr kirdi

21-apreldan issiqli natijasida ekinlarning baravj rivojlanishi boshlanadi,

3. Saraton-saralab ekish

Qolaversa-tariq ekish

22-iyundan eng issiq kunlar boshlanib, unda ekinlarning ayrimlarini (saralab) ekish tavsiya etiladi. Agar rioya qilinmasa, xirmon yig'ib bo'lmaydi,

4. Asad kirsa suv oqar

22-iyuldan Saraton issigi'da tog'lardagi qorlar erib, daryolardan to'lib suv oqadi,

5. Sumbulaning suvi tiniq, o'zi sovuq

22-avgustdan daryolardan kelayotgan suvlar tiniqlashib, o'z navbatida Quyosh tafti pasayganligi hisobiga suv sovishni boshlaydi,

Sumbulada suv soviydi

Mizonda kun

22-avgustdan Sumbula oyi kirishi bilan suvlar sovigan bo'ladi, oyning yakuni bilan esa, kunlar ham soviy boshlaydi,

-Sumbula tug'sa, suv sovir

Tarozi tug'sa, tong sovir

-Qirqkuyak keldi-kuz keldi

23-sentabrdan Mizon (Tarozi) oyi kirishida suv sovigan va oyning tugashi bilan ertalab (tong) ham soviy boshlaydi,

6. Mizon chiqib, Aqrab kirsa-qish

7. Aqrab keldi aqirib

Sovuqlarni chaqirib

22-oktabrda Mizon tugab, Aqrab oyining kirishi qishdan dalolat beradi,

8. Qavs suvi-jon suvi

22-noyabrdan Qavs oyi kirib kelishi bilan yerlar haydalib, sho'r yuvish ishlari olib boriladi. Bu tadbir kelgusi yil mo'l hosili uchun zamin hozirlaydi.

Xulosa. Astronomiya fanidan "Vaqt. Vaqtni o'lchash tizimlari. Taqvimlar" mavzusini o'qitishda yuqorida ko'rsatilgan o'zbek xalq maqol va matallaridan foydalanish, pedagog hamda talaba faoliyatiga yangilik, o`zgarishlar kiritadi, talabalarning dars davomida befarq bo`lmaslikka, mustaqil fikrlashga, ijod etish va izlanishga undaydi. Shu kabi o'quv jarayonini tashkil etish yoki pedagogik tadbirlar dars jarayonini mazmunan to'ldirishi va fanning jozibadorligini oshishiga sabab bo'ladi, shuningdek, fanga oid o'quv adabiyotidagi mavzularni boyitish va mazmunan to'ldirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. I.R.Kamolov. "Oly ta'limda o'quv jarayonini innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida tshkil etish", bitiruv ishi. Toshkent,: 2016.

2. D.I.Kamolova. Ommabop astronomiya (o'quv-uslubiy qo'llnma). Lider Press, Toshkent,: 2009.

3. I.R.Kamolov, M.Mamadazimov, B.F.Izbosarov. Astronomiya (o'quv qo'llanma). Toshkent.: Sano-standart., 2014

4. I.R.Kamolov, D.I.Kamolova, G.I.Sayfullayeva, A.R.Sattorov, S.T.Barakayeva, A.B.Narbayev, A.M.Tillaboyev. Umumiy astronomiya (darslik). Termez.: TerDU NMM., 2023.

5. S.D.Ravshanova. "Astronomiya fanini o'qitishni milliy-ilmiy meroslardan foydalanib takomillashtirish metodikasi" (magistrlik dissertatsiyasi). Navoiy.: Navoiy DPI., 2023.

MAJBURIY FANLARNI O‘QITISHDA RAQAMLI TA’LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING HOZIRGI HOLATI

Ochilova Z.Sh.
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: virtual ta’lim, mobil ta’lim, o‘qituvchining yangi roli, sifat, shaxsiylashtirish, multimediyali o‘quv, interaktiv trening, geymifikatsion xarakter.
Ключевые слова: виртуальное образование, мобильное образование, обновленная роль учителя, качество, персонализация, мультимедийное обучение, интерактивное обучение, геймификация характера.
Key words: virtual education, mobile education, updated role of the teacher, quality, personalization, multimedia learning, interactive learning, character gamification.

РЕЗЮМЕ:
Bu maqola majburiy fanlarni o‘qitish jarayonida raqamli ta’lim texnologiyasidan foydalanishning o‘rni va ahamiyatini o‘rganishga bag‘ishlangan. Raqamli ta’lim yoki texnologiyalar o‘quv jarayonini yanada tushunarli va o‘quvchilar uchun samarali qilishda muhim o‘rin egallaydi. Mavzuga oid ilmiy tadqiqotlar va tajribalar tahlil qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья посвящена исследованию роли и значения использования цифровых образовательных технологий в процессе преподавания обязательных предметов. Цифровое обучение или технологии играют важную роль в том, чтобы сделать процесс обучения более доступным и эффективным для студентов. Анализируются научные исследования и эксперименты по теме.
SUMMARY:
This article is devoted to the study of the role and significance of the use of digital educational technologies in the process of teaching compulsory subjects. Digital learning or technology plays an important role in making the learning process more accessible and effective for students. Scientific research and experiments on the topic are analyzed.

Dunyo miqyosidagi ko‘pchilik olimlar raqamlashtirishning ta’lim jarayoniga keng miqyosda jalb qilinishi XXI asr uchun juda muhim deb hisoblashadi. Internet tarmog‘idagi mediakontent, interaktiv elektron darsliklar bora-bora an’anaviy o‘quv resurslarning o‘rnini egallab kelmoqda. Hozirda taqdim etilayotgan bilimni qiziqarli videorolik ko‘rish, onlayn test yechish, o‘rganilayotgan obyekt bilan virtual tarzda tanishish o‘quvchilar uchun tushunarliroq bo‘ladi. Qolaversa,

ma’lumotni bu tarzda yetkazish bolalar uchun ta’sirliroq bo‘lib, xotirasida uzoq saqlanadi.

Prezidentimiz tomonidan so‘nggi yillarda ta’lim tizimidagi olib borilgan islohotlar natijasida Respublikaning barcha xududlaridagi maktablarga zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalari yetkazib berilmoqda. Respublikamizda ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilganligi ta’lim tizimi sifatini yuqori saviyaga olib chiqishni talab etmoqda. Shu sababli ham bugungi kunda yangi virtual texnologiyalarining paydo bo‘lishi va rivojlanishi fan bo‘yicha maktab dasturini uning mazmuni bilan bog‘liq modernizatsiya qilish bu katta zaruriyatdir. Ushbu muammolarni hal etishda axborot texnologiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Axborot texnologiyalaridan foydalanilgan darslar axborotlarga boy, ko‘rgazmali, interfaol bo‘lib, vaqtdan unumli foydalanish, har bir o‘quvchining o‘z tempi bo‘yicha bilim olish, o‘qituvchida esa, o‘quvchilar bilan tabaqalashtirilgan va individuallashtirilgan ta’limni amalga oshirish imkoniyati vujudga keladi, shu bilan bir qatorda o‘qitishda natijalarini nazorat qilish va baholash uchun zamin yaratadi.

O‘quv fanlari bo‘yicha elektron o‘quv vositalarining yaratilishi majburiy fanlarni o‘qitishda zamonaviy axborotkommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatini yanada kengaytiradi. Bu o‘z navbatida, o‘quvchilarning mazkur fanlar bo‘yicha bilimlarini chuqur o‘zlashtirishlarining asosiy omili bo‘lib, ta’lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshiradi. Ayni shunday sa’y-harakatlar amalga oshirilishi ta’lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng tadbiq etishni yanada jadallashtirish, professor-o’qituvchilarni ilg‘or pedagogik bilimlar va texnologiyalar bilan qurollantirish, ularning mahoratini oshirish, xorijiy oliy ta’lim muassasalari tajribasini chuqur o‘rganish hamda ulardagi samarali usul va vositalarni milliy ta’lim tizimimizga joriy etish imkonini yaratadi.

Multimedia - gurkirab rivojlanayotgan zamonaviy axborotlar texnologiyasidir. Uning ajralib turuvchi belgilariga quyidagilar kiradi: axborotning xilma-xil turlari: an’anaviy (matn, jadvallar, bezaklar va boshqalar), original (nutq, musiqa, videofilmlardan parchalar, telekadrlar, animasiya va boshqalar), turlarini bir dasturiy maxsulotda integrasiyalaydi. Bunday integrasiya axborotni ro‘yxatdan o‘tkazish va aks ettirishning turli qurilmalari, muayyan vaqtdagi ish, o‘z tabiatiga ko‘ra statik bo‘lgan matn va grafikadan farqli ravishda, audio va video signallar faqat vaqtning ma’lum oralig‘ida ko‘rib chiqiladi. Video va audio axborotlarni kompyuterda qayta ishlash va aks ettirish uchun markaziy prosessor tez xarakatchanligi, ma’lumotlarni uzatish shinasining o‘tkazish qobiliyati operativ va video-xotira, katta sig‘imli tashqi xotira, hajm va kompyuter kirish-chiqish kanallari bo‘yicha almashuvi tezligini taxminan ikki barovar oshirilishi

talab etiladi, “inson-kompyuter” interaktiv muloqotining yangi darajasi, bunda muloqot jarayonida foydalanuvchi ancha keng va har tomonlama axborotlarni oladiki, mazkur xolat ta’lim, ishlash yoki dam olish sharoitlarini yaxshilashga imkon beradi. multimedia vositalari asosida o‘quvchilarga ta’lim berish va kadrlarni qayta tayorlashni yo‘lga qo‘yish xozirgi kunning dolzarb masalasidir.

Raqamli ta’lim-zamonaviy texnik vositalar bo‘lib, ular o‘quvchilarning bilimlarini oshirish va sifatini oshirishga mo‘ljallangan. Raqamli texnologiyalarni o‘quv jarayoniga kiritish o‘quvchilarning ijobiy o‘rganish motivasiyasini shakllantiradi, ijodiy bilish faoliyatini, mustaqil ta’limga bo‘lgan ehtiyojini rag‘batlantiradi. Majburiy fanlar turkum o‘quv kurslari tizimi uchun maksimal darajada qulay sharoitlar yaratish, ta’lim iste’molchilari va oliy ta’lim muassasasi hamda mehnat bozorida ish beruvchi o‘rtasida sifatli dialogli muloqotni yo‘lga qo‘yish, ta’lim subyektlariga islohotlarning maqsadi, vazifalari va natijalari haqida tezkor, xolis va to‘liq axborot yetkazish, axborot xizmatlari faoliyatining samaradorligini tubdan yaxshilash dolzarb bo‘lib hisoblanadi. Shu boisdan so‘ngi yillarda majburiy fanlarni o‘qitishda raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanishga katta ahamiyat berilmoqda. Umumta’lim maktablarida barcha fanlarni shu jumladan majburiy fanlarni o‘qitishda virtual ta’limga alohida urg‘u berilmoqda.[1]

Virtual (inglizcha – virtual reality, sun’iy voqelik) - inson sezgilari orqali anglashi qiyin bo‘ladigan holatlarning kompyuter texnologiyalari orqali real voqelikka aylantirilishi. Masalan, mashina, kompyuter ichki mexanizmlarining harakati, kimyoviy, fizik elementlar tuzilishi, molekulalarning harakati, tuzilishi va h.k.

Virtual ta’lim nafaqat masofaviy, telekommunikatsiya ta’limi, balki – obyektlar va subyektlar orasidagi o‘zaro bog‘liqlik jarayoni va natijasidir. Virtual ta’lim muhiti o‘quv jarayoni qatnashchilarini o‘zaro aloqada bo‘lishini ta’minlash uchun turli ta’lim manbalariga kirishga imkon beradigan, ochiq, kompyuterli muhit hisoblanadi. Virtual ta’lim muhitida virtual ta’lim texnologiyalaridan foydalaniladi.[2]

O‘qituvchining yangi roli: Virtual o‘qitish o‘qituvchining o‘qitish jarayonidagi rolini yanada kengaytiradi va yangilaydi. Endi o‘qituvchidan o‘zlashtirish jarayonini muvofiqlashtirishi, yangiliklar va innovatsiyalarga mos ravishda berayotgan fanini muntazam mukammallashtirishi, saviya va ijodiy faoliyatini yanada chuqurlashtirishi talab etiladi.

Sifat: Virtual o‘qitish usulining ta’lim berish sifati bo‘yicha kunduzgi ta’lim turidan qolishmaydi. Balki mahalliy va chet ellik dars beruvchi kadrlarni jalb qilib, eng yaxshi o‘quv-metodik darsliklar va nazorat qiluvchi testlardan foydalangan holda o‘quv jarayonini tashkil etish ta’lim sifatini oshirishi mumkin.[3]

Ta’lim sohasida xususan majburiy fanlarni o‘qitish sohasida VR (virtuallik) o’quvchilarning bilim olish uslubini o‘zgartiradi. Sinf xonalarida VR (virtuallik) dan foydalanish o‘quvchilarga bilimlarni yaxshiroq o‘zlashtirish va qiyin tushunchalarni tasavvur qilish orqali o‘rganishga yordam beradi.

Majburiy fanlarni o‘qitish usullari zamonaviy axborot vositalari bilan boyitilishi natijasida ta’lim sifatining yanada ortishi kutilmoqda. Bu borada masofaviy o‘qitish usuli o‘qituvchi (pedagog) va o‘quvchi-talabalar uchun ham qator qulayliklarga egaligi bilan alohida ahamiyatga egadir. Internet, multimedia kabi texnologik usullar o‘quvchi-talabalar uchun zarur bo‘lgan o‘quv materiallari, qo‘llanmalar asosida kompyuter dasturlari ishlab chiqish vazifasini qo‘ymoqda. Zero, masofaviy o‘qitish har qanday sohada ham jahon ta’lim markazlarining uslubiy adabiyotlari, zamonaviy hamda so‘nggi axborotlarni olish, jamlab foydalanish imkoniyatlarini beradi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida majburiy fanlarni o‘qitishda zamonaviy o‘qitish vositalaridan foydalanishning qulaylik tomoni shundan iboratki, o‘quvchida fanni mustaqil o‘rganish imkoniyati yaratiladi. Bu imkoniyatdan foydalanib, ushbu fanlarga oid video lavhalarni takror ko‘rish, mavzuga oid ma’lumotlarni qidirib topish, berilgan topshiriqlarni qayta bajarib ko‘rish hamda o‘zini-o‘zi baholash testlaridan bir necha marotaba foydalanish imkoniyati ham yuzaga keladi. Shu bilan birga, o‘quvchi va talabalarning bo‘sh vaqtini unumli o‘tkazishga va fikrlash doirasini yanada kengaytirishga hamda tafakkurini shakllantirishga yordam beradi. Shunday qilib, majburiy fanlarni o‘qitishda zamonaviy axborot texnologiya vositalaridan samarali foydalanish uchun o‘qituvchidan sezilarli mehnat talab qilmaydigan, har qanday zamonaviy mobil qurilmalarda yetarlicha sodda va qulay bo‘lgan materiallarni taqdim etish usulini ishlab chiqish kerak. Umumta’lim maktablarida majburiy fanlarni o‘qitish darslari jarayonida qo‘llanilishi bo‘yicha mobil ta’lim anchagina qulay va sodda hisoblanadi.

Mobil ta’lim - bu ixcham, ko‘chma, mobil qurilmalar va texnologiyalar orqali muntazam ravishda olib boriladigan faoliyat bo‘lib, ta’lim oluvchilarga axborot olish yoki yaratish, muloqot qilish orqali ta’lim jarayonini yanada samarali bo‘lishiga imkon beradi.

Mobil ta’lim olish amaliyotining kundan – kunga ommalashuvi va rivojlanib borishi uning qator quyidagi o‘ziga xosliklarga egaligida desak, xato qilmaymiz:

- mobil ta’limda makon va vaqt tushunchalarining ahamiyati yo‘q. Ya’ni mobil ta’lim bu – mobil qurilmalari orqali istalgan joyda va istalgan vaqtda ta’lim olish imkoniyatidir;

- mobil texnologiyalaridan ta’limiy maqsadlarda foydalanish talabalarning o‘quv motivatsiyasini oshiruvchi noyob vosita hisoblanadi;

- mobil ta’lim – bu o‘quv materiallarini kichik ekranlar ichiga shunchaki joylashtirish emas, balki innovatsion ta’lim shakllari va usullarini joriy etish yo‘lidir;

- mobil ta’lim o‘zida geymifikatsiya elementlarini mujassamlashtiradi;

- mobil ta’lim jarayoni ishtirokchilari o‘rtasida axborotlarning almashinuvi jadal tarzda kechadi.[4]

Mobil ta’lim kirish, shaxsiylashtirish, jalb qilish, o‘rganishni nazorat qilish, egalik qilish va narsalarni talab qilish qobiliyati, talaba huquqlarini hurmat qilish uchun muhimdir.

Mobil texnologiya o‘rganishga qanday yordam beradi? Mobil texnologiyalarning o‘ziga xos xususiyati saytga xos raqamli ta’limni taklif qilishdan iborat bo‘lib, u egalik darajasi va nazorati tufayli rag‘batlantiradi. “Kompyuter bilan hamkorlikda o‘rganish va mobil o‘rganish” birgalikda keng ko‘lamli ta’lim faoliyati taklif etilgan mobil raqamli vositalar va muhitlar tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi mumkin:

- tadqiqot - raqamli qo‘llanmalar bilan bog‘liq haqiqiy jismoniy muhit;
- izlanish - raqamli qo‘llanmalar bilan bog‘liq haqiqiy jismoniy muhit;
- munozara - tengdoshlar bilan, sinxron yoki asinxron, audio yoki matn yozib olish;
- ma’lumotlarni olish - tovushlar, tasvirlar, videolar, matnlar, joylar;
- qurish, yaratish, simulyatsiya qilish - olingan ma’lumotlar va raqamli vositalardan foydalanish;
- almashish - olingan ma’lumotlar, raqamli qurilish va simulyatsiya mahsulotlari;
- sinov - boshqa mahsulotlar, boshqalarning sharhlari yoki haqiqiy jismoniy muhit bilan solishtirganda yaratilgan mahsulotlar;
- moslashish - ushbu faoliyatning barchasi elektron ta’limning boshqa shakllarida ham mumkin, ammo mobil ta’lim uchun ularning o‘quv jarayoniga eng yaxshi yordam berish uchun qanday integratsiyalashganligi muhim bo‘lishi mumkin.

Ushbu g‘oyani sinab ko‘rish uchun biz mobil ta’limning pedagogik muammolarini hal qiluvchi, uni optimal o‘rganish tajribasi talablariga muvofiq sinovdan o‘tkazadigan keyingi bo‘limga murojaat qilamiz.

O‘qituvchi ta’limning an’anaviy kunduzgi shaklidagi dars mashg‘ulotlarini loyihalashtirishda mobil texnologiyalardan foydalanish jarayoniga turlicha yondashishi mumkin. O‘quv jarayonida mobil qurilmalardan foydalanish usullarini quyidagicha guruhlashtirishgan:

- multimediyali o‘quv – web resurslar (audio fayllar, videofilmlar, grafika, xarita va tasvirlar)ni namoyish etish uchun;

- o‘quv saytlari, resurslar, ma’lumotnomalar, lug‘atlarga tezkor kirishni ta’minlash; ta’lim jarayonidagi muloqotni ta’minlash uchun (SMS xabarlar, twitter, telegram, web seminarlar va boshqalar).[]

Ta’lim jarayoniga mobil texnologiyalarni joriy etish quyidagi qator afzalliklarga ega:

- ► ixtiyoriy vaqtda, ixtiyoriy joyda o‘qish, o‘rganish mumkin (Mobillik);
- ► o‘quv materiallarni turli ko‘rinishda, audio, video, rasm, grafika kabi
- ► multimedik imkoniyatlarga to‘la vizual tarzda taqdim etish imkoniyati (Multimediyali);
- ► mobil ta’lim ko‘pincha o‘yin shaklida amalga oshiriladi (Geymifikatsion xarakterga egaligi);
- ► ishtirok etishni nazorat qilish imkoniyatining mavjudligi (Ishtirokni monitoring qilish);
- ► ta’lim jarayonining ruhlantiruvchi (Motivatsion) xarakterga egaligi;
- ► ta’lim oluvchilarning bilim darajasini bir xil nazorat qilish;

Onlayn ta’limiy testlar yakka holda yoki guruh bo‘lib bilimni sinash imkonini beruvchi eng tezkor va qulay vosita hisoblanadi. Hozirda bunday testlarning juda ko‘p ko‘rinishlari mavjud bo‘lib, olingan bilimni tekshirish va kerakli xulosa chiqarish uchun ular juda samarali. Onlayn testlarni ishlaganda to‘g‘ri javob va natijani darhol bilish mumkinligi o‘quvchilarga juda qiziqarli tuyuladi. Yo‘l qo‘yilgan xatoni o‘sha zahoti ko‘rish, bilmaganini bilib olish, tushunmaganini mustahkamlash, ustozdan so‘rab bilish imkoni mavjud.

- ► o‘quv jarayoni ishtirokchilari o‘rtasida axborot almashinuvini jadallashtirish;
- ► ta’lim oluvchilarning shaxsiy psixologik va fiziologik xususiyatlaridan kelib chiqib, individual yondashishda mobil qurilmalarning moslashuvchanligi (Individual yondashuv).

Majburiy fanlarni o‘qitishda raqamli ta’lim texnologiyasidan foydalanishning ahamiyati.

Zamonaviy dunyoda raqamli didaktika ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda, ayniqsa majburiy fanlarni o‘qitish sohasida. Ta’limga bunday yondashuv samarali va interaktiv ta’lim uchun zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Ushbu maqolada biz majburiy fanlarni o‘qitish kontekstida raqamli didaktikaning ahamiyatini ko‘rib chiqamiz.

1.Bilimlardan foydalanish imkoniyatini oshirish.

Raqamli didaktika onlayn kurslar, elektron darsliklar, video darslar va boshqa raqamli resurslar orqali bilim olish imkoniyatini oshirish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, geografik joylashuv yoki boshqa holatlar tufayli an’anaviy darslarga qatnasha olmaydigan talabalar uchun juda muhimdir.

2. Interaktiv trening.

Raqamli vositalardan foydalanish o‘quvchilarning faol ishtirokini rag‘batlantiradigan interaktiv darslar va tadbirlarni yaratish imkonini beradi. Bu materialni yaxshiroq o‘zlashtirishga va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

3. Murakkab tushunchalarni tasavvur qiling.

Majburiy fanlar ya’ni fizika va tabiiy fanlarda ko‘p tushunchalar mavhum va tushunish qiyin. Raqamli vositalar ushbu tushunchalarni animatsiyalar, simulyatsiyalar va virtual eksperimentlar orqali tasavvur qilish imkonini beradi, bu esa ularni talabalar uchun yanada qulayroq va tushunarli qiladi.

4. Shaxsiylashtirilgan trening.

Raqamli didaktika o‘quv materialini har bir talabaning individual ehtiyojlari va o‘rganish tezligiga moslashtirishga imkon beradi. Bu, ayniqsa, majburiy fanlar kontekstida foydalidir, bu yerda talabalar turli xil bilim va qobiliyatlarga ega bo‘lishi mumkin.

5.Tadqiqot faoliyatini rag‘batlantirish.

Raqamli vositalardan foydalanish ma’lumotlar bazalari, ilmiy maqolalar va ma’lumotlarni tahlil qilish vositalariga kirishni ta’minlash orqali talabalar tadqiqotini rag‘batlantirishi mumkin. Bu esa ilmiy tafakkurning rivojlanishiga, ilm-fan sohasida bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qilmoqda.

Majburiy fanlarni o‘qitishda qo‘l keluvchi yana bir vosita interaktiv doska bo‘lib, u ta’lim berish uchun kerakli bo‘lgan barcha imkoniyatlarni o‘zida jamlagan. Mashg‘ulot davomida undan ham yozuv taxtasi, ham internet orqali ma‘lumot qidirish uskunasi, YouTube tarmog‘idagi fanga doir videolarni namoyish qilish vositasi, onlayn test yechish, turli interaktiv o‘yinlar tashkil etish qurilmasi, kompyuter sifatida foydalanamiz. Bu moslama - o‘qituvchining eng yaqin yordamchisi. Jumladan, raqamli texnologiyadan foydalanish madaniyatini shakllantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Maktab o‘quvchilarida axborotdan to‘g‘ri va unumli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Informatika va axborot texnologiyalari fundamental fan sifatida kompyuter axborot tizimlari negizida istalgan obyektlar bilan boshqaruv jarayonlarini axborot jihatidan ta’minlashni barpo etish metodologiyasini ishlab chiqish bilan shug‘ullanadi. Shunday fikr ham mavjudki, fanning asosiy vazifalaridan biri - axborot tizimlari nima, ular qanday o‘rinni egallaydi, qanday tuzilmaga ega bo‘lishi lozim, qanday ishlaydi, uning uchun qanday qonuniyatlar xos ekanligini aniqlashdir. Yevropada informatika sohasida quyidagi asosiy ilmiy yo‘nalishlarni ajratib ko‘rsatish mumkin: tarmoq tuzilmasini ishlab chiqish, kompyuterli integratsiyalashgan jarayonni ishlab chiqarish, iqtisodiy va tibbiy informatika, ijtimoiy sug‘urta va atrof-muhit informatikasi, professional axborot

tizimlari. Multimedia tizimining paydo bo‘lishi ta’lim, fan, san’at, kompyuter treninglari, reklama, texnika, tibbiyot, matematika, biznes, ilmiy tadqiqot kabi bir qancha kasbiy sohalarda revolyutsion o‘zgarishlar yuzaga kelishiga olib keldi. Kompyuterlarni ta’lim tizimida qo‘llash g‘oyasi ancha ilgari paydo bo‘lgan bo‘lgan bo‘lsada, ta’lim tizimining barcha sohalarida axborot texnologiyalarini qo‘llash multimedia qurilmalari bilan jihozlangan kompyuterlar paydo bo‘lgach to‘liq ma’noda amaliyotga joriy etilib boshlandi. Shunday shiddat bilan rivijlanib borayotgan zamonda farzandlarimiz xavfsizligi ya’ni internet resurslaridan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmasi eng oliy o‘rinda turmog‘i lozim.

Yuqorida sanab o‘tilgan omillarning jam bo‘lishi muhim ta’limiy vazifalarni amalga oshirish uchun maktablarda raqamli ta’lim tizimining mustahkam o‘rinlashuviga xizmat qiladi. Raqamli ta’lim texnologiyalari zamonaviy ta’limda, ayniqsa, majburiy fanlarni o‘qitish sohasida asosiy o‘rin tutadi. Bu bilimlarning mavjudligini yaxshilaydi, interaktiv ta’limni rag‘batlantiradi, murakkab tushunchalarni vizualizatsiya qiladi, o‘rganishni shaxsiylashtiradi va tadqiqot faoliyatini rag‘batlantiradi. Bunday yondashuv nafaqat ta’lim sifatini oshirish, balki barkamol va tanqidiy fikrlaydigan mutaxassislarni shakllantirishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-4699-сонли Қарори (Манба: https://lex.uz/docs/4800657).

2. Қурбонов Ғ.Ғ. Умумкасбий фанлардан ўқув машғулотларини рақамли таълим технологияси асосида ташкил этиш // “Ilim ha’m ja’miyet”. Илмий-методик журнал, №3, Нукус. 2022. – Б.47-49.

3. Осин А.В. Электронные образовательные ресурсы нового поколения: открытые образовательные модульные мультимедиа системы // В сб. науч. ст. “Интернет-порталы: содержание и технологии”. Вып.4 / Редкол.: А.Н. Тихонов (пред.) и др.: ФГУ ГНИИ ИТТ «Информика». –М.: Просвещение, 2007. – С. 12-29.

4. Закирова Ф.М. Теоретические и практические основы методической подготовки будущих преподавателей информатики в педагогических вузах: Автореф. Дисс. … док. пед. наук. – Ташкент: ТГПУ, 2008. – 42 с.

AUDITORIYA MASHG‘ULOTLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH YO‘LLARI

Xusnidinova N.A.
Buxoro davlat texnika universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: chizmachilik, dizayn, vizualizatsiya,fazoviy tasavvur.
Ключевые слова: рисунок, дизайн, визуализация, пространственное воображение.
Key words: drawing, design, visualization, spatial imagination.

РЕЗЮМЕ:
O'tgan o'n yillikda dizayn va chizmachilik uchun yaxshi dasturiy ta’minotni joriy etish bilan Arxitektura va interyer dizayni talabalari o‘z g‘oyalarini vizual tasvirini yaratish uchun ko‘proq kompyuterga tayanmoqdalar. Muammo shundaki, o'quvchilarga kuzatuv chizmalarini erkin qo‘lda o‘rganish ularning oldida ko‘rgan narsalarni takrorlashdan ko‘ra ko‘proq ekanligini tushunishdir. Kuzatish chizmasi, shuningdek, yuzaki kuzatishdan ustun bo‘lgan vizual tahlil aktidir. Ularning oldidagi narsalarni tezda tushunib, chiza olish, shuningdek, ularning ongida tasavvur qiladigan narsalarni tezda chizish va tushunishga olib keladi. Talabalarni an’anaviy rasm chizishni o‘zlashtirishlari uchun ular kompyuterda takrorlash qiyin bo‘lgan chizmaning afzalliklarini tushunishlari kerak. Tezlik asosiy hisoblanadi. Talabalar yanada samarali ishlashga imkon bersa, chizma chizish ko‘nikmalaridan foydalanishga va rivojlantirishga ko‘proq mos keladi. Ushbu maqola shakl va makonni qanday tahlil qilishni o‘rganish va yuzaki tafsilotdan ko‘a rasmiy va fazoviy tarkibga ustunlik beruvchi chizmani tezda yaratishni o‘rganadi. Shuningdek, u dizayn jarayonini yaxshilash uchun chizish va kompyuter vizualizatsiyasi qanday ishlashi mumkinligini ko‘rib chiqadi.
РЕЗЮМЕ:
С появлением хорошего программного обеспечения для проектирования и черчения за последнее десятилетие студенты, изучающие архитектуру и дизайн интерьера, все чаще полагаются на компьютеры для создания визуальных презентаций своих идей. Задача состоит в том, чтобы помочь учащимся понять, что рисование от руки по наблюдению - это больше, чем просто повторение того, что они видят перед собой. Наблюдательное рисование также является актом визуального анализа, выходящим за рамки поверхностного наблюдения. Умение быстро понимать и рисовать то, что находится перед ними, также приводит к умению быстро рисовать и понимать то, что они представляют себе в уме. Чтобы учащиеся освоили традиционное рисование, им необходимо понимать преимущества рисования, которые трудно воспроизвести на компьютере. Скорость имеет решающее значение. Рисование больше подходит для использования и развития навыков рисования, позволяя учащимся работать более эффективно. В этой статье мы рассмотрим, как анализировать форму и пространство и быстро создавать рисунок, в котором формальное и пространственное содержание ставится выше поверхностных деталей. В статье также рассматривается, как черчение и компьютерная визуализация могут помочь улучшить процесс проектирования.
SUMMARY:

With the introduction of good design and drafting software in the past decade, Architecture and Interior Design students are increasingly relying on computers to create visual representations of their ideas. The challenge is for students to understand that freehand observational drawing is more than just reproducing what they see in front of them. Observational drawing is also an act of visual analysis that goes beyond superficial observation. Being able to quickly understand and draw what is in front of them also leads to quickly drawing and understanding what they imagine in their minds. In order for students to master traditional drawing, they need to understand the advantages of drawing that are difficult to replicate on a computer. Speed is key. Students are more likely to use and develop their drawing skills if they are able to work more efficiently. This article will explore how to learn how to analyze form and space and quickly create a drawing that prioritizes formal and spatial content over superficial detail. It also examines how drawing and computer visualization can work together to improve the design process.

Kirish. Erkin qo‘lda chizish - bu vakillik masalasining faqat bir jihati. Obyektlar, shakl va makonni tasvirlash turli yo‘llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Turli xil vakillik shakllari ma’lum bir auditoriya bilan samarali muloqot qilish uchun turli ko‘nikmalar va sezgirlikni talab qiladi. Erkin qo‘lda chizish, ehtimol, eng tezkor mahoratdir, chunki biz bolaligimizdan rasm chizishni boshlaymiz va boshlang'ich va o‘rta ta’lim davomida asboblardan (qalam, qog‘oz,)dan foydalanamiz. Universitetga kirgan talabalar, hatto bolaligidan beri rasm,chizma chizmagan bo‘lsalar ham, rasm chizish qobiliyatiga ega bo‘lishadi. Texnik oloiy o‘quv yurtlarida birinchi kurs talabalariga chizmachilik ko‘nikmalarini o‘rgatish maqsadi ularning murakkab g‘oyalarni vizual tarzda ifodalash va yetkazish va buni tez va samarali bajarish qobiliyatini rivojlantirishdir. Boshqa ko‘rinishdagi ko‘nikmalar, jumladan, kompyuterda chizish yoki modellashtirish, ushbu asosiy bepul qo‘lda chizish ko‘nikmalariga asoslanadi.

Chizish faqat texnik mahoratni rivojlantirishdan iborat emas. Chizish - bu sizning nuqtai nazaringiz yoki idrokingiz orqali obyektlarni, shakl va makonni baholash va tahlil qilish vositasidir.

Talabalarda fazoviy tasavvurni shakllanib, chimlarga kreativ yondasha olish ko‘nikmasini hosil qilish maqsadida raqamli texnologiyalardan biri grafik dasturlar orqali chizmalarni bosqichma- bosqich yaratilgan video darslardan foydalanish talab etmoqda.Talabalarning fazoviy tasavvurlarini shakllantirish uchun muhandislik grafikasida quyidagi vizual darslardan foydalanish dars samaradorligini oshiradi.Qurida vizual dars turlarini ko‘rib chiqamiz (1-rasmga qarang).

Vizual dars – bu o‘quv materiallarini ko‘rish, eshitish va his qilish orqali o‘rganish usuli hisoblanadi Vizual dars turlaridan dars mashg‘ulotlariga qo‘llaganda dars jarayoni qiziqarli va tushunarli bo‘ladi.An’anaviy va matnli dars mashg‘ulotlariga qaraganda vizual dars turlari samarali hisoblanadi.

Infografika darslari – Infografika darslari – bu murakkab ma’lumotlarni sodda, tushunarli va jozibali vizual formatda taqdim etish usuli.

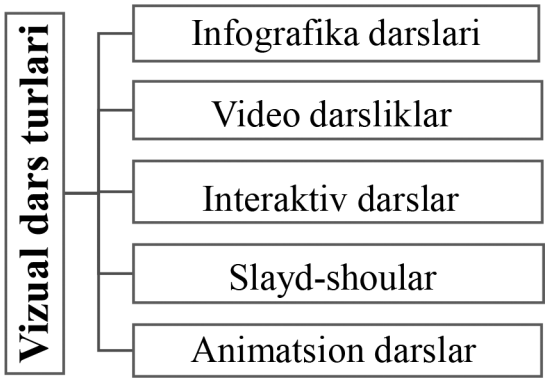

1-rasm: Vizual dars turlari

Video darsliklar – Video darsliklar – bu o‘quv materiallarini multimedia formatida (video, audio, grafikalar) taqdim etish usuli.

Interaktiv darslar – Interaktiv darslar – bu o‘quvchilar faol ishtirok etadigan, turli elementlar (testlar, topshiriqlar, simulatsiyalar, o‘yinlar) orqali bilim olish jarayoni. Bu usul an’anaviy darslardan farqli ravishda ikki tomonlama aloqani ta’minlaydi.

Slayd-shoular – Slayd-shou - bu ma'lumotlarni ketma-ket slaydlar orqali tushuntirish usuli: Matnli ma'lumotlar, Tasvirlar va diagrammalar, Statistik ma'lumotlar, qisqa videolar yoki animatsiyalar usuli mavjud.

Animatsion darslar – bu harakatlanuvchi grafikalar, 2D/3D modellar va interaktiv elementlar yordamida bilim berish metodidir.

Zamonaviy dars –bu an’anaviy usullardan farqli ravishda, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol usullar va raqamli vositalardan foydalanib o‘tkaziladigan samarali darsdir. U talabalarning faolligini, kreativ fikrlashini va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan o‘qitishning nostandart yo‘llari va usullari majmuasi. Bu ta’limning noan’anaviy shakllaridan foydalanishdir.

Muhandislik grafikasi fanlarida “ta’lim metodlarini samarali tanlash”ning quyidagi 7 qadam algoritmi orqali ishlash dars samaradorligini oshiradi:

1. Grafikaviy chizmalar mustaqil ravishdami yoki pedagog rahbarligi ostida o‘zlashtirilishini aniqlash. Agar talaba ortiqcha vaqt va urinishlarsiz materialni yetarlicha mustaqil va chuqur o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘lsa, pedagogning yordami ortiqcha bo‘ladi.

2. Dars jarayonida reproduktiv va produktiv metodlar muvofiqligini belgilash. Dars imkoniyatidan kelib chiqib produktiv metodlarga e’tibor qaratiladi.

3. Qisman izlanishli (interfaol) va kreativ yondasish qobiliyatini shakllantiruvchi grafik topshiriqlarni belgilash.

4. Amaliy mashg‘ulot jarayonlarida og‘zaki, ko‘rgazmali, binar va vizual amaliy metodlar va vositalari orqali olib boriladi.

5. Rejalashtirilgan ta’lim jarayonini mustahkamlash uchun qo‘llanilgan raqamli talim jarayonlaridan foydalaniladi.

6. grafik topshiriqlarda qo‘llaniladigan o‘z-o‘zini nazorat qilish metodlari, orqali “nuqtalari”ni belgilash.

7. Talabalar amaliy va mustaqil ta’lim faoliyatini rag‘batlantirish metodlarini kiritish zaruratini hal etish.

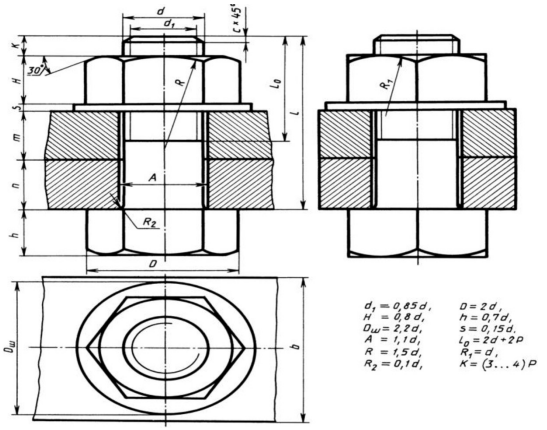

2-rasm: 2D boltli brikma tasviri

Mahkamlash detallaridan ajratuvchi birikmalar mavzusi mashinasozlik chizmachiligida talabani dastlabki yig‘ish chizmalarini tuzishga o‘rgatuvchi material hisoblanadi. Mashina mexanizmlari, turli moslamalarni tarkibida uchraydigan har xil birikmalarni sozlash, ta’mirlash, yangisiga almashtirishga to‘g‘ri keladi. Boltli birikmada biriktiriluchi (ikki va undan ortiq) detallar bolt, gayka va shaybalar yordamida o‘zaro biriktiriladi. Quyida boltli birikmaning yaqqol tasviri va ortogonal proyeksiyasi ko‘rsatilgan. Boltli birikmalar o‘zining mustahkamligi bilan ajralib turadi. Boltli brikmalar quyidagi o‘zining maxsus o‘lchamlari orqali formulalari asosida chiqarilib shu o‘lchamlar asosida bajariladi. Quyida boltli brikmaning 2D chizmasi berilgan.(2 -rasmga qarang)

2D chizma asosida boltli brikmani chizishda talabalarga brikma qismlari ular o‘zaro qanday birikishi, nimalarda ishlatiladi bular barchasi vizual dars jarayonida ko‘rsatib ma’lumot beriladi. Solid works dasturida tayyorlangan animatsiyali tarzida chizish bosqichlari va chizilish algoritmi keltirilgan zamonaviy video darslar orqali yondashish dars imkoniytlatini oshiradi. Boltli brikmalarning biriktirish usullarini ketma-ketlik vizual effect orqali talabalarga tushuncha hosil qilish orqali fazoviy tasavvurlarini shakllantirish.(3-rasmga qarang)

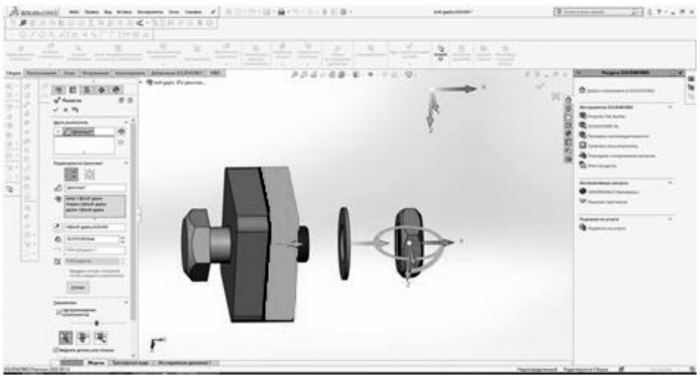

3-rasm Solid Works dasturida Boltli brikmaning 3D vizual chizmasi

Boltli brikmalar ikkita biriktiriladigan detallar uchun ularni mustahkamlashda qo‘llaniladi va ular quydagi chizmada biriktirilgan tasviri ko’rsatib tushuncha hosil qilinadi.(4-rasmga qarang)

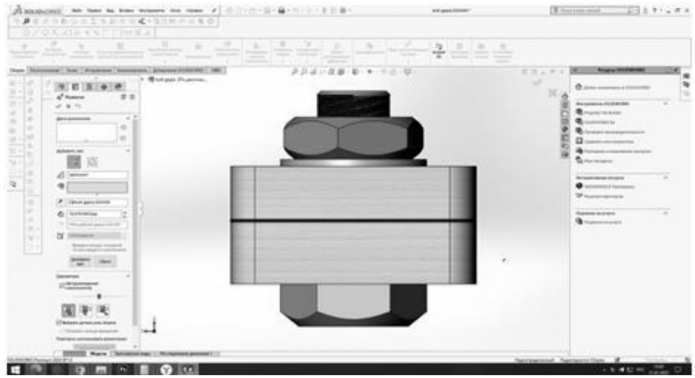

4-rasm: Solid Works dasturida Boltli brikma briktirilgan tasviri

Xulosa

Chizmalarni qo‘lda chizish insonning vizual fikrlashda moslashuvchanlikni ta’minlaydi. Ching ta’kidlaganidek, “Vizual muhit haqida yuqori va tanqidiy ongni rivojlantirishda, chizish ham tushunishni rivojlantiradi va vizual xotirani yaxshilaydi.[5] Muayyan darajada aniqlik va yo‘nalish nuqtasida talabalar uch o‘lchovli model va bir qator ikki o'lchovli chizmalar yaratish uchun birinchi navbatda kompyuterda chizishadi.. Kompyuter va qo‘lda chizish qobiliyatiga ega bo‘lgan muhandislar ko‘pincha samaraliroq bilimlarni egallash uchun ular dual ta’limdan foydalanadilar, bu esa o‘z navbatida yaxshi natijalar beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Omonov H.T., Xo‘jayev N.X. va boshq. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Darslik. Toshkent. “Iqtisod-Moliya” -2009-y. 240-b

2. Ishmuhamedov R.J. Innovatsiya texnologiyalari yordamida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari. – T.: TDPU, 2004. 220-b

3. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Qarshi: Nasaf, 2000. 180-b

4. Og‘ayev S. Yangi pedagogik texnologiya-hayotiy ehtiyoj. «Xalq ta’limi» jurnali, 2001, №3, 69-71-b.

5. Ching, Frensis D.K. (2018). Dizayn chizish . (3 - nashr). Xoboken, NJ: Wiley. B-22

6. Xusnidinova.N.A Scientific and Theoretical Basis of Teaching Practical Courses of Engineering and Computer Graphics // Nexus : Journal of Innovative Studies of Engineering Science (JISES) – 2023.- 313-317-b http://innosci.org/

7. Xusnidinova.N.A. “SolidWorks dasturi va uning ish stoli interfeyslari bilan tanishish” // “Yangi O‘zbekistonda tabiiy va ijtimoiy-gumanitar fanlar” respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi Volume 2, Issue 5, May 2024. 32-44-b.

8. Xusnidinova.N.A “Solidworks dasturi va uning imkoniyatlaridan chizma geometriya darslarida foydalanishning afzalliklari” // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal 2023-yil 7-son 314-319-b

BO'LAJAK PEDAGOGIK KADRLARNING KASBIY PEDAGOGIK TAYYORGARLIGI MUAMMOSI VA UNING ILMIY-PEDAGOGIK TAHLILI

O'rishov Sh.M.
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti "Pedagogika va psihologiya" kafedrasi dotsenti Pedagogika fanlari nomzodi

Tayanch so'zlar: innovatsiya, texnologiya, interaktiv metodlar, o'qitish metodlari, evristik ta'lim, integratsiyalangan ta'lim, interfaol ta'lim, informal ta'lim.
Ключевые слова: инновации, технологии, интерактивные методы, методы обучения, эвристическое образование, интегрированное образование, интерактивное образование, неформальное образование.
Key words: innovation, technology, interactive methods, teaching methods, heuristic education, integrated education, interactive education, informal education.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada bo'lajak pedagogik kadrlar xususan pedagogik ta'lim yo'nalishi talabalarining kasbiy pedagogik tayyorgarligi muammosi va uning ilmiy-pedagogik tahlili borasida so'z borgan. Shuningdek, bo'lajak pedagogik kadrlarning kasbiy pedagogik tayyorgarligi muammosi va uning ilmiy-pedagogik tahlili xususida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается проблема профессиональной педагогической подготовки будущих педагогических кадров, особенно студентов педагогического образования, и ее научно-педагогический анализ. Также представлены сведения о проблеме профессиональной педагогической подготовки будущих педагогических кадров и ее научно-педагогическом анализе.
SUMMARY:
This article deals with the problem of professional pedagogical training of future pedagogical personnel, especially students of pedagogical education, and its scientific-pedagogical analysis. Also, information on the problem of professional pedagogical training of future pedagogical personnel and its scientific-pedagogical analysis is presented.

Kirish. Hozir O'zbekistonda ta'limga katta e'tibor berilmoqda, ta'lim sifatiga va bitiruvchilarning kasbiy tayyorgarligiga yangi talablar qo'yilmoqda. Bugungi oliy ta'lim tizimi kasbiy faoliyatini takomillashtirishga qodir shaxsning kasbiy, ijodiy faolligini shakllantirishga qaratilgan. Mazkur jadal rivojranayotgan davrda

bo'lajak o'qituvchilarga qo'yilayotgan talablarni aniqlash fan, texnika, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalari, iqtisodiyot va madaniyatning zamonaviy yutuqlari asosida talabalar o'qitishni tashkil qilish va uning uslublarini muntazam takomillashtirish imkoniyatini beradi. Bu esa o'z navbatida mamlakatning iqtisodiy, ijtimoiy rivojlanishi, jamiyatning o'sishiga ta'sir etmay qolmaydi. Kadrlar tayyorlashning boshqa yo'nalishlarida bo'lgani kabi, oliy pedagogik ta'lim mazmunida ham bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida ularning kasbiy faoliyati sohasini kengaytirish va sifat jihatidan o'zgartirish bilan bog'liq tub islohotlar amalga oshirilmoqda. O'qituvchining an'anaviy funksiyalari bilan bir qatorda (o'qitish, ta'lim, rivojlanishga yordam berish, baholash, ota-onalar bilan ishlash va boshqalar) ta'limni modernizatsiya qilish sharoitida o'z kasbiy faoliyatini avvaldan loyihalash kabi kasbiy funksiyalar dolzarblashib bormoqda. Chunki rivojlanayotgan jamiyatimizga o'z tanlovlarining oqibatlarini avvaldan bashorat qilib, mustaqil ravishda qarorlar qabul qila oladigan, zamonaviy bilimli, yuksak ma'naviyatli va ishbilarmon kadrlar kerak. Bu borada mamlakatimizda ham qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2020 yil 19 mayda qabul qilingan O'zbekiston respublikasining "Ta'lim to'risida"gi qonuni, 2017 yil 20 apreldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2909-sonli qarori, 2018 yil 5 sentyabrdagi PQ-3931-son qarori, 2019 yil 19 fevraldagi 146-son qarori, Bundan tashqari 2014 yil 28 avgustda qabul qilingan "Ijtimoiy sherikchilik to'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni kabilarni keltirish mumkin. Mazkur islohotlar ta'limini amaliy hamda kompetentli yondashuv asosida tashkil etish va kompetentlikdan bo'lajak kadrlarni tayyorgarlik sifatini baholash vositasi sifatida foydalanish borasida yangi izlanishlarni amalga oshirishga imkon beradi. Bu esa o'z navbatida individual bilim, tipik ko'nikmalar emas, balki murakkab pedagogik muammolarni hal qilishga qodir o'qituvchining kasbiy jihatdan muhim kompetensiyalarni rivojlantirish yo'llarini aniqlash bilan bog'liq butun bir muammolar tizimi yo'nalishini tadqiq etish extiyojini yuzaga keltirdi.

Materiallar va usullar. Shunday ekan, zamonaviy o'qituvchi kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun yetarlicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi, onglilik va loyihalash (mavjud vaziyatlarni tahlil qilish, ustuvor muammolarni hal qilish usullarini shakllantirish, o'z faoliyatining istiqbolli yo'nalishlarini ko'rish va h.k.) asosida tashkil etishi bilan bir qatorda mazkur jarayonda u bilan birga xarakat qilishi mumkin bo'lgan, yakdil hamkorlarni topishi va ular bilan tandemda samarali xarakat qilishga muvofiq bo'lishi lozim.

Hozirgi kunda barcha ta'lim muassasalari o'zlarining bitiruvchilarini

tayyorlash jarayonida ularga kelajakda ish beruvchi tashkilotlar bilan birga hamkorlikda ishlashlari lozimligi xech kimga yangilik emas. Ammo mavjud xamkorlik zamon talablariga to'liq javob beradigan darajada yetarlicha amalga oshirilmayotganligi sababli xamkorlikning zamonaviy innovatsion usullarini joriy etish muammosi hamon aktualligicha qolmoqda va mazkur yo'nalishda ish olib borish maqsadga muvofiqdir. Pedagogik ta'lim yo'nalishining o'ziga hosligi sabab mazkur yshnalish talabalarini kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash sifati ko'plab omillarga bog'liq. Masalan: o'quv dasturining sifati; o'quv jarayoniga jalb qilingan pedagogik universitetlarning ilmiy va pedagogik salohiyati; talabalar tayyorgarligi (shu jumladan abiturientlar tayyorgarligi); o'quv jarayonini vositalari sifati (moddiy-texnik, eksperimental baza; o'quv-uslubiy ta'minot; foydalaniladigan auditoriyalar; taqdim etilayotgan bilimlar va boshqalar); ta'lim texnologiyalari sifati va boshqalar. Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilarining kasbiy pedagogik tayyorgarligini innovatsion hamkorlik asosida rivojlantirish talabalarning kasbiy pedagogik tayyorgarligini maqsadli shakllantirish uchun potensial imkoniyatini yaratishga qaratilgan o'quv materiallarini tayyorlashni va talabalarning o'quv jarayonining barcha tarkibiy qismlarini maksimal darajada faol o'zlashtirishiga, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga, yangi bilimlarni mustaqil o'zlashtirishga ta'sir etuvchi tashkiliy shakl, metod va usullarni tayyorlashda foydalanishni talab qiladi. O'quv materiallari tarkibini tizimli ravishda tayyorlash quyidagi usullar yordamida amalga oshiriladi: tizimli tahlil qilish, modellashtirish, sintez qilish, o'quv materiallarining o'zgarmas va o'zgaruvchan tarkibiy qismlarini ajratish va ilmiy bashorat qilish. Talabalarning kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash masalalariga bir qancha psixologik-pedagogik tadqiqotlar bag'ishlangan bo'lsada, tadqiqotchilarning katta qiziqishi va olingan natijalarning ahamiyatiga qaramasdan, bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarning kasbiy pedagogik tayyorgarligini shakllantirish muammosi hali to'liq hal etilgan deb bo'lmaydi. Buning asosiy sabablari quyidagilardir:

- bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining faoliyati mazmuni, mohiyati va rivojlanish imkoniyatlarini aks ettiradigan kasbiy pedagogik tayyorgarligini shakllantirish jarayonining nazariy va pedagogik asoslarini yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi;
- bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining kasbiy faoliyatga amaliy tayyorgarligini shakllantirish o'rniga, ularning tayyorgarlik xaqidagi nazariy tushunchaga ega ekanligi bilan qanoatlanuvchi ananaviy yondoshuvlarning keng tarqalganligi va qo'llanilishi;

- bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarining kasbiy faoliyatga amaliy tayyorgarlash jarayonni ilmiy-amaliy tashkil etishda tizimli ta'sir etish o'rniga, alohida bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lmagan tasodifiy tarkibiy qismlardan tashkil topgan yondashuvdan foydalanilayotganligi;
- ta'lim sohasidagi sifatni baholashning zamonaviy talablariga javob beradigan, bo'lajak texnologik ta'lim o'quvchilarining kasbiy pedagogik tayyorgarligini shakllantirish natijalarini aniqlash va baholash texnologiyasini ishlab chiqish darajalarining nomutanosibligi.

Adabiyotlar tahlili. Ko'rinib turibdiki, yuqorida keltirilgan sabablar bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarning kasbiy pedagogik tayyorgarligi borasida tadqiqotlarni sifat va miqdor jihatdan ko'proq o'tkazilishi lozimligini ko'rsatadi. Buning uchun eng avvalo tadqiqot ob'ekti bo'lgan - kasbiy pedagogik tayyorgarlik tushunchasini taxlil etaylik. Kasbiy tayyorgarlik deganda kishi psixik (ruhiy) xolati va jismoniy sog'lomligining tegishli darajasi bajariladigan ish-faoliyat talablariga mos kelishi tushuniladi. Taniqli psixolog-olim K.K.Platonov ta'kidlaganidek, mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi - shaxsning sub'ektiv holati bo'lib, u o'zini tegishli kasbiy faoliyatni bajarishga qobiliyatli va tayyor deb hisoblashini bildiradi [1, b. 23]. Bo'lajak o'qituvchining kasbiy faoliyatning sifati va samaradorligi ko'pgina omillarga bog'liq bo'lib, ulardan biri o'qituvchining kasbiy pedagogik tayyorgarligi hisoblanadi. U har qanday faoliyat turini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun asosiy, majburiy shart va sharoit hisoblanadi. Tayyorlik deganda shaxs rivojlanishining ma'lum bir darajasi, vaqtinchalik vaziyat, munosabat, faoliyatni tartibga solish mexanizmi, maxsus uzoq muddatli yoki qisqa muddatli ruhiy holat va muayyan harakatlarga yo'naltirilgan shaxs kuchlarining jamlanishi tushuniladi. Tayyorlikni qiymat yo'nalishlari darajasida talqin qilish mumkin, bu sifat va holat, va dinamik jarayon [2, b. 54].

Kasbiy tayyorgarlik - bu ta'lim oluvchilarni ma'lum bir ish, ishlar guruhini bajarish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni o'zlishtirishni jadallashtirish maqsadidagi kasbiy ta'lim tizimi. Kasbiy tayyorgarlik talabalarning ta'lim darajasini oshirish bilan amalga oshmaydi. Davlat zarur hollarda asosiy umumiy ta'limga ega bo'lmagan shaxslarga kasbiy tayyorgarlikni qo'lga kiritish imkoniyatini yaratadi. Kasbiy tayyorgarlikni boshlang'ich kasb-hunar ta'limi muassasalarida va boshqa ta'lim muassasalarida olinishi mumkin [3, b. 23]. Bunday faoliyatga kasbiy yo'naltirilgan bilim, ko'nikma, qobiliyat shuningdek kasbiy tayyorgarlikni shakllantirishni ta'minlovchi tashkiliy va pedagogik tadbirlar tizimi kiradi. Bu pedagogik institutlar, universitetlar va qayta tayyorlash fakultetlarida o'qitish doirasida amalga oshiriladi. Mazkur jaoayonlarning

muhim tarkibiy qismi - pedagogik amaliyot hisoblanadi. Bundan tashqari umumiy hulosa sifatida, kasbiy tayyorgarlik - ma'lum bir faoliyat sohasida ishlashga imkon berish maqsadida, talabalar tomonidan muayyan ish yoki ishlar guruhini bajarish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashni jadallashtirishga qaratilgan o'zlashtirish jarayon ekanligini ta'kidlashadi va malaka talablariga qarab mutaxasisdan tegishli kasbiy ta'limini talab qiladigan kasbiy tayyorgarlikning uchta asosiy bosqichini keltirishadi: oliy, o'rta-maxsus, boshlang'ich kasb-hunar (past malakali ishchilarni kurslarda tayyorlash, ishlab chiqarishda individual-jamoaviy mashg'ulotlar o'tkazish va boshqalar). Demak tayyorgarlik, malakaning oshishi amaliy mehnat faoliyati jarayonida qo'yilgan masalalarni mustaqil ravishda yechim topish va hal etish, ongli ravishda ta'lim olish - izlanish yo'li bilan takomillashtiriladi. Hulosa o'rnida aytish mumkinki, kasbiy tayyorgarlik - talabalar tomonidan muayyan vazifalarni, bajarish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni egallashni jadallashtirishga qaratilgan faoliyatdir. Tayyorgarlik kabi munosabat tashqi va ichki sharoitlar, ongli ravishda yoki ongsiz ravishda axborotni idrok etish natijasida shakllanadi.

Tadqiqot natijasi va uning muhokamasi. Tayyorgarlik, tashqi - kasbiy faoliyat jarayoniga nisbatan ma'lum bir xulq-atvor uchun ichki munosabat bilan belgilanadi, shuning uchun ruhiy holatning ajralib turadigan tarkibiy qismlari mavjud, masalan:

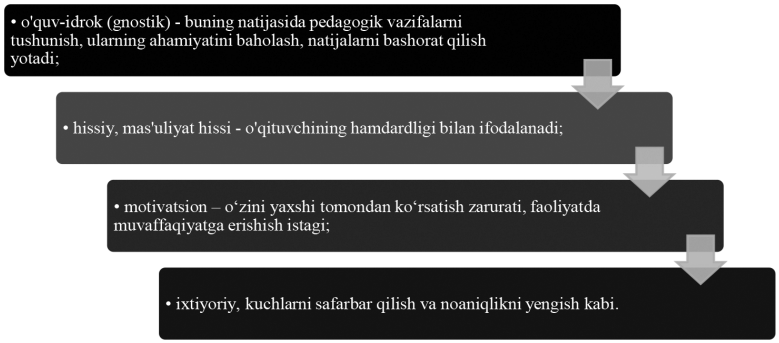

Kasbiy faoliyatga psixologik tayyorlik holatining dinamik tuzilishi quyidagi o'zaro bog'liq elementlardan tashkil topgan:

- yechimi maqsadga erishishga olib keladigan vazifalarni anglash;
- rejalashtirilgan harakatlar amalga oshiriladigan real sharoitlarni baholash, o'tmishdagi (avvalgi faoliyatidagi yoki tarixda bo'lib o'tgan) ma'nosi jihatdan o'xshash vazifalarni yechish bilan bog'liq tajribalarni taxl etish va aktuallashtirish;

- mavjud tajriba va yuzaga keladigan ish sharoitlarini to'g'ri baholash asosida muammolarni hal qilishning maqbul usullarini aniqlash;
- maqsadga erishishda o'z intellektual va emotsional-motivatsion resurslarini safarbar qilish, o'z-o'ziga singdirish. [4, b. 78]

O'qituvchining pedagogik faoliyatga psixologik va amaliy tayyorgarligi tizimi ikki bosqichli ierarxik tizimga ajralib turadi.

1. Uzoq muddatli tayyorgarlik - bu har xil vaziyatlarda faoliyatni muvaffaqiyatli baj arishga imkon beradigan shaxsiy fazilatlarning barqaror rivojlangan tizimi. Bunday tayyorlik doimiy ravishda kasbiy faoliyatda asosiy rol o'ynaydi. Uzoq muddatli tayyorlanish tarkibi quyidagilardan iborat: kasbiy faoliyatga ijobiy munosabat; kasbning talablariga mos keladigan xarakter, qobiliyat, motivatsion xususiyatlar; kasbga oid bilimlar, ko'nikmalar va boshqalar.

2. Situatsion tayyorlik - pedagogik faoliyatning o'ziga xos xususiyati sifatida namoyon bo'ladi, bu o'z o'zidan emas, balki tashqi o'zaro ta'sirning tuzilishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan holda shaxsning individual faol samarali natijaga yo'naltirilgan holati orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib, kasbiy pedagogik tayyorgarlik - bu o'qituvchini pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida shaxsiy yondashuv asosida amalga oshiriladigan, aniq va tezkor qaror qabul qilishi, o'z ishiga yuqori qiziqish ko'rsatishi, talabalari bilan samarali aloqani o'rnatish va olib borish, pedagogik o'zaro ta'sirning samarali usullariga ega bo'lish qobiliyatini belgilovchi murakkab hodisadir. "Kasbga tayyorlik" va "yaroqlilik" tushunchalarini belgilashda quyidagilarga e'tibor qaratish kerak: "tayyorlik" tushunchasi "pedagogik muvofiqlik" tushunchasidan ko'ra kengroq va murakkabroq [5, b. 98].

Metodologiya. Kasbiy faoliyat, faqatgina inson o'zining individual xususiyatlariga ko'ra kasbning talablariga javob bergan holdagina muvaffaqiyatli bajarilishi mumkin. Bu "kasbiy muvofiqlik" tushunchasining mazmuni hisoblanadi.

Kasbiy tayyorgarlikning xarakteristikasi pedagogik jarayonning yakuniy maqsadini aks ettiradigan hujjat, barcha uchun standart bo'lgan - professiogrammada aks etadi. Mutaxassisning sifat tavsifiy modeli sifatida professiogramma bir necha bo'limlarni o'z ichiga oladi: shaxsiy va kasbiy-pedagogik fazilatlar; psixologik va pedagogik tayyorgarlikka qo'yiladigan asosiy talablar; mutaxassislik bo'yicha uslubiy tayyorgarlik mazmuni; maxsus tayyorgarliklar ko'lami va mazmuni kabilar shular jumlasidandir. Kasbiy kompetentlik, o'qituvchining yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarligining ifodasi bo'lib, professiogramma va standart yordamida muntazam ravishda

tartibga solinadi. Oxir-oqibat, kasbiy tayyorlik uning yuqori darajadagi modeli sifatida professiogramma bilan mos keladi (D.A.Nazakaz). Buning sababi, professional kompetentlik va tayyorlik shaxsiyatning bir xil holatidir, yagona farq shundaki, professional kompetentlik kasbiy talablarga mos keladigan psixofiziologik fazilatlar va predmet shartlari bilan tavsiflanadi va kasbiy tayyorgarlikda uni motivatsion xamda mohiyatan muhim tarkibiy qism deb atashadi. M.I.Dyachenko, A.M.Stolyarenkolar[6, b. 56] mutaxassisning kasbiy tayyorgarligida bir-biri bilan o'zaro bog'liq quyidagi ikki jihatni ko'rsatish maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar:

1. Dastlabki tayyorlik - bu kadrning shu ishni bajarishga imkoniyati (qobiliyati) mavjudligi. U kishida barqaror psixologik tuzilmalarni - kasbiy faoliyatiga doir bilim, ko'nikma, malakalar, kasb uchun muhim shaxsiy sifatlar mavjudligini o'z ichiga oladi.

2. Bevosita tayyorlik - bu ma'lum shart-sharoitlarda mutaxassisning psixologiyasi kasbiy vazifalarni bajarishga tayyorligini anglatadi. Kasbiy tayyorgarlikning bu jihati bo'lajak o'qituvchining psixologik xolati vaziyatga qarab o'zgaruvchanligi, harakatchanligi, dinamikligi bilan; mutaxassisning psixik holati va jismoniy sog'lomligi bilan, jamoadagi ma'naviy-ruhiy vaziyat bilan xarakterlanadi. Ma'lumki, o'qituvchi shaxsining kasbiy tayyorgarligi uning chuqur bilimga, pedagogik mahoratga ega bo'lishini, shuningdek o'zini, o'z kayfiyatini boshqara olishini, o'zining psixologik, madaniy va jismoniy imkoniyatlarini ta'lim-tarbiya ishiga safarbar eta olishini nazarda tutadi.

Kasbiy tayyorgarlikning asosiy va murakkab jixati pedagogning psixologik, kasbiy-psixologik tayyorligi hisoblanadi va u kasbiy vazifalarni bajarishga mutaxassis ruhiy kuchlari -psixologiyasining tayyorlanganlik darajasi bilan bog'liq. G.I.Xozyainov [7, b. 123] o'z ishlarida pedagogik faoliyatga tayyorlikning asosiy tarkibiy qismlari (nazariy va uslubiy bilimlar, kasbiy-amaliy ko'nikmalar, shaxsning faoliyati)ni faollashtirishda motivlarning yetakchi rolini asoslab, pedagogik faoliyat turiga ijobiy munosabatni asosiy tarkibiy qism sifatida ko'rsatadi.

Shu kungacha pedagog olimlar tomonidan pedagogik faoliyatga kasbiy tayyorgarlik ko'rsatkichlari tizimi ishlab chiqilgan bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Ba'zida "kasbiy tayyorgarlik" tushunchasi "kasbiy kompetentlik" tushunchasi bilan belgilanadi, bu umumiy ma'noda kasbga tayyorlikni shakllantirish, mehnat vazifalarini bajarishga barqaror yo'naltirishdir. Kasbiy kompetentlik - bu nafaqat natija, balki kasb-hunar va pedagogik ta'lim mazmunini muayyan

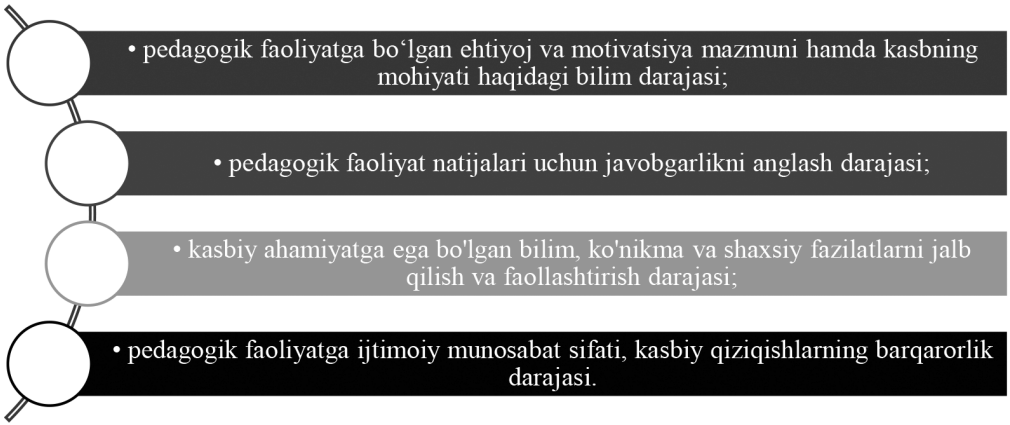

tizimlashtirish orqali amalga oshiriladigan va to'rt tarkibiy qismga ega bo'lgan kasbiy tayyorgarlikning maqsadidir [8, b. 52].

- Kasbiy va pedagogik bilimlar, ustalik bilan ketma-ket to'rt bosqichda amalga oshiriladi: kasbiy ahamiyatli bilimlarni idrok etish, anglash, yodlab olish va shunga mos ravishda ularni tanish va yangi pedagogik vaziyatda qo'llash;
- Kasbiy va pedagogik faoliyatni amalga oshirish tajribasi, quyidagilarda namoyon bo'ladi: empirik amaliyot jarayonida amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirish, odatdagi vaziyatlarda namunaviy faoliyat, notanish vaziyatlarda kasbiy faoliyat uslublarini takomillashtirish;
- Ijodiy pedagogik faoliyat tajribasi, bu jarayonga erishishda ushbu bosqichlardan o'tiladi: pedagogik muammoni anglash va shakllantirish, qisman izlanuvchan va tadqiqot faoliyati;
- Pedagogik faoliyat jarayonida qadriyatli-emotsional yo'naltirilganlik tajribasi, uch bosqichni o'z ichiga oladi: o'qituvchining xulq-atvorining ichki motivatsiyasini shakllantirish, ushbu modelga asoslangan kasbiy va pedagogik xatti-harakatlar, pedagogik faoliyatning ijodiy yo'nalishi.

Shunday qilib, o'qituvchining yaxlit pedagogik jarayonni amalga oshirishga tayyorligi mezonlarining umumiyligi quyidagi sxema bilan ifodalanishi mumkin: Kompetentlikka insonning mehnat faoliyati davomida qilgan harakatlarining miqdoriga qarab emas, balki faoliyatning natijasiga qarab baho berish to'g'ri bo'ladi. Xuddi shuningdek, savodxonlik darajasiga qarab ham kompetentlikni belgilab bo'lmaydi.

M.P.Choshanov fikricha, kompetentlik - kasbiy tayyorgarlikning umuman yangi sifati bo'lib, uning o'ziga xos tomonlariga quyidagilar kiradi:

- kompetentli odamning bilimlari amaliy tezkor va harakatchan, ular bu bilimlarni doimo yangilab turadilar;

- kompetentlik mazmunli (bilimlar) va jarayonlarga doir (ko'nikmalar) komponentlariga ega. Muammoning mazmunini tushunishning o'zi yetarli emas, uni amaliy jihatdan maqbul usullar bilan yecha bilish kerak, ya'ni metodlarning moslashuvchanligi kompetentlikning zaruriy tavsifi hisoblanadi;

- kompetentlik maqbul yechimlarni tanlay bilish, qarorni asoslab bera olish, noto'g'ri yo'llarni chiqarib tashlash, ya'ni tanqidiy fikrlay olishni taqozo etadi.

Kasbiy kompetentlik tor ma'noda malaka talablari doirasida bevosita xizmat vazifalarini bajarish uchun ahamiyatga ega bo'lgan shaxs sifatlari yig'indisining xarakteristikasi sifatida tushuniladi. Shu nuqtai-nazardan kasbiy kompetentlik shaxs kasbiy sifatlarining negizi hisoblanadigan hamda mehnat va texnologik jarayonlarni tahlil qilish, texnik hujjatlarni va topshiriqlarni tahlil qilish, mehnat jarayonini bexato amalga oshirish, texnologik talablarga rioya qilish, qo'shimcha malakalarni egallash, madaniyat va jarayonlarni tashkil etishning yuqori darajaliligi, texnologik jarayonda vujudga keladigan nosozliklarni bartaraf etish kabi faoliyatning elementlari orqali taqdim etilgan kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lishni taqozo etadi.

V.P.Kozbireva [9, b. 37] o'zining tadqiqotlarida mutaxassislar faoliyatining turli darajalaridagi elementlarni tahlil qilish asosida faoliyat turlari va faoliyat turlari tarkibini, shuningdek faoliyatning aniq funksional birliklarini belgilaydigan kasbiy - pedagogik faoliyatning tarkibi hamda mazmunini taklif qildi.

V.D.Simonenko va M.V.Retivbixlar [10, b. 56] ham mazkur fikrga qo'shilgan holda quyidagicha ta'kidlashadi "Kasbiy tayyorlik - bu faol va maqsadli faoliyat bo'lib, bu jarayonda mavjud va yangi olingan ma'lumotlarni qayta ishlash, tashqi tasodifiy, ikkilamchi elementlarni asosiy, ichki qismdan ajratish, o'rganilayotgan vaziyatlarning mohiyatini aks ettirish, ular orasidagi mantiqiy aloqalarni o'rnatish amalga oshiriladi.

Talaba bajarishga tayyor bo'lishi lozim bo'lgan kasbiy vazifalar ro'yxati bitiruvchining malaka talablari (standartda)da aks ettirilgan va to'liq ochib berilgan. U mutaxassisning ishlab chiqarish sohasidagi o'rnini, o'z mehnat vazifalarini bajarish uchun zarur bo'lgan shaxsiy va professional fazilatlari, dunyoqarashi, bilim va malakalariga qo'yiladigan talablarni belgilaydi.

Yaqqol namoyon bo'luvchi ichki kasbiy differensiatsiyali sharoitida turli mutaxassislik o'qituvchilari faoliyati barcha pedagogik jarayondagi umumiy tashkiliy va aniq pedagogik vazifalarni hal etishga qaratilgan, bu esa zamonaviy o'qituvchini ajratib turadi."

Shu kabi sohaga oid fikrlarni hamda texnologik ta'lim o'qituvchisiga qo'yilayotgan zamonaviy ijtimoiy-texnik talablar hamda mehyoriy xujjatlarni o'rganish natijasida aniqlanishicha, texnologik ta'limi o'qituvchisi quyidagi

kasbiy-pedagogik faoliyat turlarini amalga oshirish uchun tayyor bo'lishi kerak: texnologiya hamda kasbiy ta'lim-tarbiya, ishlab chiqarish faoliyati, o'quv-uslubiy ishlar, tashkiliy-boshqaruv faoliyati, ilmiy-tadqiqot, madaniy -ma'rifiy faoliyat turlari va boshqalar. Iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning rivojlanishi mutaxassislaridan yangi kasbiy va shaxsiy fazilatlarga ega bo'lishni talab qiladi. Ularning orasidan tizimli fikrlashni, ekologik, huquqiy, axborot, kommunikativ madaniyatni, ishbilarmonlik madaniyatini, o'zligini anglash shkningdek, metodik qobiliyatini, o'z faoliyatini ongli tahlil etish qobiliyatini, noaniqlik sharoitida mustaqil pedagogik ta'lim o'qituvchisi umumta'lim va maxsus o'quv fanlari bo'yicha nazariy hamda amaliy o'quv mashg'ulotlarini tashkil etadi va olib boradi. U ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etadi (zamonaviy mutaxassis shaxsini kasbiy jihatdan muhim va ahamiyatli fazilatlarini tarbiyalaydi va rivojlantiradi) va olib boradi, yoshlarni kasbga yo'naltiradi, kasbiy ta'lim bo'yicha tajriba va tadqiqot ishlarini tashkillashtiradi hamda faol ishtirok etadi. Ta'lim muassasalarida tashkiliy - uslubiy ishlarni amalga oshiradi, pedagogik loyihalarni (ta'lim mazmuni, mustaqil ta'lim uslublari va innovatsion faoliyatni) yaratadi.

O'quv-uslubiy hujjatlar (asosiy ta'lim xujjatlari bo'lgan - o'quv rejalari, fan dasturlari, o'quv qo'llanmalari, metodik tavsiyalar)ni ishlab chiqadi, ta'lim muassasasining moddiy-texnik bazasini jihozlash va rivojlantirishda faol ishtirok etadi, shu bilan birga u kasbiy ta'lim muassasalari va tashkilotlarida tashkiliy va boshqaruv ishlarida faol ishtirok etadi.

Texnologik ta'lim o'qituvchisi bir vaqtning o'zida ikkita turli (heterogen): "odam-odam", "odam-texnika" tizimda ishlaydigan murakkab kamsonli kasblar guruhiga mansub va u ko'plab mutaxassisliklarga ega bo'lgan malakali kadrdir. Tahlil etilgan ishlar va tadqiqotchilar fikrlaridan ko'rinib turibdiki zamonaviy bitiruvchilarini tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar kelajakdagi kasbiy faoliyati doirasidagi vazifalari bilan belgilanadi. Ushbu talablarga javob berish uchun o'qishni tugatgandan so'ng bitiruvchilar bir qator kasbiy, ijtimoiy va madaniy ko'nikmalarga ega bo'lishlari kerak. Buning uchun bakalavrlar uchun shunday kasbiy tayyorgarlikni ta'minlash kerak-ki, u nafaqat fan sohalarini to'liq rivojlantirish uchun zamin yaratsin, balki hozirgi bosqichda oliy ta'lim tizimini qayta tashkil etish vazifalariga to'liq mos kelishi va jamiyatning barqaror rivojlanishi sharoitida bitiruvchining tegishli kompetentlik darajasini ta'minlashi lozim.

Demak, bakalavrlarning kasbiy tayyorgarligi doirasida bilimlarni bosqichma-bosqich yangilash, uning nazariy va eksperimental usullarini doimiy ravishda takomillashtirish tendensiyasini ham hisobga olish kerak. Oliy o'quv yurtining

malakali bitiruvchisi ushbu o'zgarishlarni ko'rishi va kuzatib borishi va kasbiy faoliyatni doimiy ravishda yangilanib turadigan materiallar asosidagi professional yondashuv doirasida qurishi kerak. Bu esa yuqori darajadagi kasbiy ijodkorlik va kasbiy muammolarni hal qilish qobiliyatini talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Щуркова Н.Е. Практикум по педагогической технологии. -М.: Педагогическое общество России, 2018. —250 с.

2. Хозяинов Г.И.Мастерство педагога в процессе образования и обучения [Электронный ресурс] : монография / Г.И. Хозяинов .— М. : Физическая культура, 2016 .— 224 с. — Библиогр.: с. 201-203. - ISBN 5-9746-0020-7 .— ISBN 978-5-9746-0020-7 .— Режим доступа: https://rucont.ru/efd/286718

3. Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь. — М., 2022. 223 б.

4. Дружинин В."Психология" Учебник для гуманитарных вузов. 2-е изд. - СПб.: Питер, 2021. - 656 с.

5. Шаврина О. Ю. Педагогика учителя. Уфа Стерлитамак, 2020

6. Козырева, Виктория Павловна. Формирование коммуникативной активности у детей с множественными нарушениями в процессе коррекционной работы : диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.03 / Козырева Виктория Павловна; [Место защиты: Моск. гос. гуманитар. ун-т им. М.А. Шолохова].- Москва, 2021.- 183 с.: ил. РГБ ОД, 61 11-13/918

7. Симоненко В.Д. ва Ретивых М.В. Общая и профессиональная педагогика: Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности «Профессиональное обучение» Под ред. В.Д. Симоненко, М.В. Ретивых. - Изд-во Брянского государственного университета, 2023

8. Х.А. Умаров, З.А. Умарова / "Использование электроннообразовательных ресурсов в целях создания образовательной экосистемы". Перспективные информационные технологии / Перспективные информационные технологии (ПИТ 2018) 2018

9. Umarova F.A., Umarova Z.A., Umarov X.A. "Scientific and practical bases of creation and use of electronic educational resources in educational process." European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol.7 №. 12,2019. ISSN 2056-5852

10. Abdurakhimovich, Umarov Khusan. "Incessancy Of Education And Activities In The Development Of Professional Education." The American Journal of Social Science and Education Innovations 2.07 (2020): 256-263.

11. Khusan Abdurakhimovich Umarov. (2020). Formation of students' professional readiness on the basis of innovative ways of cooperation in the conditions of uzbekistan (by the example of future teachers). Journal of Central Asian Social Studies, 1(01), 15-25. https://doi .org/10.37547/j cass/volume01issue01 -a2

OTM MA'NAVIY - MA'RIFIY ISHLAR TIZIMINI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYASI, VARIATIVLASH TEXNOLOGIYASI VA SHARTLARI

Pulatov Dj.A.
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrasi dotsenti
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy)

Tayanch so'zlar: oliy ta'lim tizimi, ma'naviy-ma'rifiy ishlar, monitoring, tarbiya jarayoni, globallashuv jarayoni, mehr-oqibatlilik, mas'uliyatlilik, bag'rikenglik, huquqiy madaniyat, mafkuraviy immuniteti.
Ключевые слова: система высшего образования, духовно-рросветительская работа, мониторинг, образовательный процесс, рроцесс глобализации, доброта, ответственность, толерантность, рравовая культура, идеологический иммунитет
Key words: higher education system, spiritual and educational work, monitoring, educational process, globalization process, kindness, responsibility, tolerance, legal culture, ideological immunity.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada OTM ma'naviy - ma'rifiy ishlar tizimini rivojlantirish strategiyasi, variativlash texnologiyasi va shartlari ilmiy –nazariy jihatdan yoritib berilgan. Shuningdek maqolada Oliy ta'lim tizimida ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlarni tashkil etish, ta'lim-tarbiyani tashkil etuvshi muassasalarda baholash va istiqbolini to'g'ri tashkil etilishi natijasida erishiladigan samaradorlik tadqiqjtchining amaliy faoliyat natijalari asosida yoritib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваутся стратегия, вариативная технология и условия развития системы духовно-рросветительской работы в высших учебных заведениях с научно-теоретической точки зрения. Также в статье освещается эффективность, достигаемая в результате рравильной организации духовно-рросветительской и восритательной работы в системе высшего образования, оценка и рерсрективы деятельности образовательных учреждений, основанные на результатах ррактической деятельности исследователя.
SUMMARY:
The article examines the strategy, variable technology and conditions for the development of the system of spiritual and educational work in higher educational institutions from a scientific and theoretical point of view. The article also highlights the effectiveness achieved as a result of the correct organization of spiritual, educational and upbringing work in the system of higher education, the assessment and prospects of the activities of educational institutions, based on the results of the practical activities of the researcher.

Xalqaro miqyosda yoshlar ma’naviy dunyosini boyitish, ta’limiy-tarbiyaviy faoliyat sifat va samaradorligini takomillashtirish strategiyasini belgilashda muhim hisoblangan omillar, mezonlar va metodologiyalar o’zaro bog’liq va hamkorlikka asoslangan bo’lishi zarur.

O’z navbatida ma’naviy - ma’rifiy faoliyat monitoringini tashkil etish sifati oliy ta’lim tizimining ham asosiy strategiyasiga aylandi va bu masalaga raqobat ustunligining zarur tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda. Bu strategik omillar yoshlar ma’naviyatini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega:

Bugungi OT tizimini isloh qilish borasidagi olib borilayotgan amaliy harakatlar davrida «ma’naviy - ma’rifiy ishlar tizimini monitoringini takomillashtirish» ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg’unlashtirish, yoshlar hayotida mamlakatlar iqtisodiyoti va ijtimoiy hayoti bilan bog’liq madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish, har bir davlatning ta’lim va ma’naviy-axloqiy sohadagi rivojlangan davlatlar tajribasini o’rganish, ta’lim-tarbiya platformalari va resurslari integratsiyasini ta’minlash muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. [6]

Bu esa zamonaviy OTM o’zining strategik rivojlantirish dasturini belgilashi, biznes-rejasi hamda ma’naviy ma’rifiy ishlar monitoringini takomillashtirish parametrlarini ishlab chiqishi, OTT professor-o’qituvchilari, tьyutorlari faoliyatini samarali baholash va rag’batlantirish texnologiyalarini joriy etishi zaruratini ko’rsatadi.

Haqiqatda, Sharq va G’arb tsivilizatsiyalari, dunyoda sodir bo’layotgan texnogen inqiloblarning kuchayib borayotgani O’zbekiston yoshlari tafakkurini, dunyoqarashini, ma’naviy-ma’rifiy faoliyat mazmunini takomillashtirish monitoringini tashkil etish, pedagogik zaruriyat sifatida ijtimoiy siyosiy qiymatga ega ekanligini ko’rsatmoqda. [7]

Oliy ta’lim muassasasida ma’naviy-ma’rifiy muhitni mustahkamlash, talabalarda milliy g‘urur, vatanparvarlik, fuqarolik burchini anglash hissini shakllantirish, ma’naviy immunitetni kuchaytirishning ustuvor yo’nalishlari quyidagi asosiy tamoyillarni o’z ichiga oladi:

- har qanday strategiya talaba yoshlarning ma’naviy kamolotiga xizmat qilishi kerak.

-milliy va xalqaro standartlar uyg’unligini ta’minlash.

- talabalarda milliy g‘urur va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish;

- vatanparvarlik ruhida tarbiyalash;

-yurt tarixiga, madaniyatiga, buyuk ajdodlar merosiga hurmatni kuchaytirish;

-ma’naviy ma’rifiy tadbirlarni monitoring qilishning yangi, samarali usullarini izlash;

-ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni monitoring qilishda uchraydigan rasmiyatchilikларga barham berish;

Jadval ko'rinishida buni biz quyidagicha tavsiflashimiz mumкin.

Ma'naviy immunitetni kuchaytirish	G'oyaviy va ma'naviy tahdidlarga qarshi turish qobiliyatini shakllantirish. Yoshlarni ekstremizm, radikalizm, "ommaviy madaniyat" xurujlaridan asrash. Tahliliy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilishni rivojlantirish.
Ma'rifiy va intellektual rivojlanishni qo'llab-quvvatlash	Kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish. Ijtimoiy tarmoqlarda faol va madaniyatli ishtirokni rag'batlantirish. Zamon talablariga mos ilmiy, texnologik va madaniy bilimlarni egallashga undash.
Ijtimoiy hamkorlik va jamoatchilik ishtirokini kuchaytirish	Ota-onalar, mahalla, davlat va nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlikni mustahkamlash. Ko'ngilli harakatlar va ijtimoiy loyihalarda talabalar ishtirokini kengaytirish.
Muassasa ichida sog'lom ma'naviy muhit yaratish	O'qituvchi va talaba o'rtasida o'zaro hurmat, ochiqlik va ishonch asosidagi munosabatlarni shakllantirish. Ijtimoiy-psixologik muhitni doimiy monitoring qilish. Salbiy illatlarga (korrupsiya, befarqlik, loqaydlik) qarshi kurashish.
Tarixiy xotira va milliy qadriyatlarni targ'ib qilish	O'zbek xalqi tarixi, urf-odatlari va qadriyatlari asosida ma'naviy merosni o'rganish. Mahalliy muqaddas joylarga sayohatlar, uchrashuvlar va ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar tashkil etish.

Mazкur tamoyillar negizida, yoshlarni ma'naviy madaniyatini rivojlantirish yotadi. Shunga ko'ra, Oliy ta'lim muassasalarida **ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini rivojlantirish va variativlashtirish** ya'ni talaba yoshlarni axloqiy, madaniy, ijtimoiy va fuqarolik ongini shakllantirishga yo'naltirilgan faoliyatni yangicha yondashuvlar bilan boyitish, turlicha shakl va usullardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bilamizки, ma'naviy-ma'rifiy faoliyat tizimini monitoring qilish ijtimoiy siyosiy va ijtimoiy pedagogiк jihatlarga ega. SHu ma'noda ilmiy izlanishlarimiz davomida biz mazкur tizimni rivojlantirish va variativlashtirish bo'yicha asosiy yo'nalishlarni quyidagicha belgilab oldiк:

Tizimni rivojlantirish yo'nalishiga ko'ra:

-**talabalarda milliy** qadriyatlar asosida ilg'or g'oyalarni singdirish, zamonaviy mafkuraviy tahdidlarga qarshi immunitet hosil qilish;

- **institutsional rivojlanish yo'nalishiga ko'ra:**

-ma'naviy-ma'rifiy ishlar uchun alohida markazlar yoki kengashlar tashkil qilish;

-har bir ta’lim muassasasida ma’naviyat maslahatchilari faoliyatini kuchaytirish;

pedagogik kadrlar salohiyatini oshirish yo‘nalishiga ko’ra:

-ma’naviyat va ma’rifat sohasidagi trenerlar tayyorlash;

o’qituvchilarni zamonaviy psixologik-pedagogik metodikalar bilan qurollantirish.

Axborot texnologiyalarini joriy etish yo‘nalishiga ko’ra:

-virtual ma’naviy-ma’rifiy platformalar yaratish;

-multimedia vositalaridan samarali foydalanish;

variativlashtirish (turlicha shakl va usullar bilan boyitish):

Faoliyat shakllarini boyitish yo‘nalishiga ko’ra:

-treninglar, ochiq muloqotlar, debatlar;

-“Ma’naviyat kuni”, “Axloqiy savol-javob” kabi tematik tadbirlar tashkil etish.

Fanlararo integratsiya yo‘nalishiga ko’ra: ijtimoiy gumanitar fanlar bilan ma’naviy tarbiya masalalarini uyg‘unlashtirish.

Hududiy va yosh xususiyatiga moslashtirish yo‘nalishiga ko’ra:

-guruhlar kesimidagi farqlarni inobatga olish;

-talabalar qiziqish va qobiliyatlari, iqtidorini namoyish etishga mos dasturlar.

Ijtimoiy hamkorlik yo‘nalishiga ko’ra:

-ota-onalar, mahalla, diniy idoralar, NNTlar bilan hamkorlik;

“Oila – maktab – jamiyat” uchligi doirasida ishlar olib borish.

Natijaviylikni baholash yo‘nalishiga ko’ra:

-talabalarda fuqarolik, vatanparvarlik, halollik, bag‘rikenglik kabi sifatlarning shakllanish darajasi;

-ijtimoiy tashabbuslarda ishtirok etish faolligi;

-tashqi va ichki monitoring natijalari asosida tahlil.[5]

OTMda ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini rivojlantirish strategiyasi – bu oliy ta’lim muassasasida talabalarning shaxsiy, axloqiy, madaniy va fuqarolik salohiyatini oshirishga, ularni yuksak ma’naviyatli, intellektual rivojlangan, sog‘lom fikrlaydigan insonlar qilib tarbiyalashga qaratilgan tizimli yondashuvdir. SHundan kelib chiqib biz tajriba sinov ishlari jarayonida ushbu strategiyaning asosiy yo‘nalishlari va tarkibiy qismlarini maqsad vazifalarini belgilab oldik.

Unga ko’ra: **Strategiyaning asosiy maqsadi va vazifalari** talabalarning dunyoqarashini kengaytirish va ijtimoiy faolligini oshirish, milliy qadriyatlarga sodiqlikni mustahkamlash, ijtimoiy-ma’naviy tahdidlarga qarshi ongli immunitetni shakllantirish, tarixiy xotira, ajdodlar merosi va mustaqillik

g‘oyalariga hurmatni singdirish, yoshlarda sog‘lom turmush tarziga intilishni kuchaytirishdan iborat. **Strategiyaning asosiy yo‘nalishlarini quyidagicha belgiladik.**

Ma’naviy-ma’rifiy tarbiya tarix, adabiyot, san’at, dinshunoslik va falsafa orqali talabalarda yuksak axloqiy qadriyatlarni shakllantirish;

O‘zbek xalqining buyuk allomalari va ularning ilmiy-ma’naviy merosini o‘rganishga doir tadbirlar o‘tkazish.

Vatanparvarlik va fuqarolik tarbiyasi

“Yangi O‘zbekiston” g‘oyalarini yoshlarga chuqur singdirish;

O‘zbekiston Respublikasining davlat ramzlari, Konstitutsiyasi va qonunlariga hurmatni targ‘ib qilish.

Axborot xavfsizligi va g‘oyaviy immunitet

Talabalarning axborot maydonida mustaqil fikr yuritish qobiliyatini rivojlantirish;

Yot g‘oyalar va zararli axborotlarga qarshi ma’rifiy immunitetni kuchaytirish bo‘yicha treninglar.

Madaniy-estetik tarbiya

Teatr, muzey, konsertlarga tashriflar, madaniy tadbirlar orqali estetik didni rivojlantirish;

Talabalar ijodiy klublarini qo‘llab-quvvatlash (she’riyat, teatr, musiqa va boshqalar).

Sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish

Sport va jismoniy faollikni kengaytirish;

Psixologik sog‘lomlik va stressni boshqarish bo‘yicha treninglar tashkil etish.

Tashkiliy-uslubiy choralar

Ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha reja va dasturlarni ishlab chiqish;

Kurator (tyutor) va murabbiylar faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yish;

Har bir fakultet va guruhda ma’naviyat yetakchilari faoliyatini kuchaytirish.

Monitoring va baholash tizimi

Har semestrda ma’naviy-ma’rifiy ishlarning samaradorligini tahlil qilish;

Talabalar orasida so‘rovnomalar, intervyu va monitoring tadqiqotlarini o‘tkazish;

Yutuqlar va kamchiliklarni aniqlash asosida doimiy takomillashtirish mexanizmini joriy qilish.

Ilmiy izlanishlarimiz davomida OTM ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini rivojlantirish strategiyasi loyihasini ishlab chiqdik. Namunaviy loyiha tuzilmasi oliy ta’lim muassasasida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni tizimli ravishda

rivojlantirish, talabalarda ijtimoiy mas'uliyat, milliy g'urur va barkamol shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

OTM ma'naviy-ma'rifiy Ishlar tizimini rivojlantirish strategiyasi loyihasi.

Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning intellektual va ma'naviy-axloqiy salohiyatini rivojlantirish, ularning ongiga milliy qadriyatlar, Vatanga sadoqat, ijtimoiy faollik va ijobiy dunyoqarashni singdirish bugungi kunning ustuvor vazifalaridan biridir. Ushbu strategiya loyihasi OTMda ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirishga qaratilgan.

2. Strategiyaning asosiy maqsadi

OTMda talabalarning:

milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sadoqatini shakllantirish;

ma'naviy-axloqiy tarbiyasini mustahkamlash;

sog'lom hayot tarzi, ekologik madaniyat, huquqiy ong va siyosiy madaniyatini oshirish;

yoshlar o'rtasida bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish va ijtimoiy muhitni sog'lomlashtirish;

ijtimoiy tarmoqlar va raqamli axborot makonida tanqidiy fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish.

Asosiy vazifalar

Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni raqamlashtirish va monitoring tizimini joriy etish;

Har bir fakultetda ma'naviy maslahatchilar faoliyatini kuchaytirish;

Talabalarning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish tizimini yaratish;

Ma'naviyat va madaniyat markazlari, kutubxonalar, muzeylar bilan hamkorlikni kuchaytirish;

Har oyda "Ma'naviyat kuni"ni tashkil qilish;

Ota-onalar bilan muloqotni kuchaytirish va ota-onalar klublari faoliyatini yo'lga qo'yish.

Asosiy yo'nalishlar

Milliy g'oya va ma'naviyatni targ'ib qilish yo'nalishi

"Yoshlar va ma'naviyat" mavzusida ochiq muloqotlar;

"Ustoz va shogird" an'analarini rivojlantirish.

Huquqiy madaniyatni oshirish yo'nalishi

"Huquqiy savodxonlik darslari" tashkil etish;

Sud-huquq organlari bilan hamkorlikdagi davra suhbatlari.

Ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish

Talabalar turar joyida ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar;

Salbiy oqimlarga qarshi immunitetni shakllantirish bo‘yicha treninglar.

Axborot xavfsizligi va raqamli madaniyat

“Axborot makonida yoshlar” mavzusida treninglar;

Sog‘lom axborot maydonini shakllantirishga qaratilgan kampaniyalar.

Kutilayotgan natijalar

Ma’naviy-ma’rifiy ishlarning institutsional va tizimli yo‘lga qo‘yilishi;

Talabalarning ma’naviy immuniteti kuchayishi;

OTM ijtimoiy-madaniy muhitining yanada sog‘lomlashuvi;

Talabalarda ijtimoiy mas’uliyat va fuqarolik faolligining oshishi;

Jamiyatda ijobiy qarashga ega, barkamol va tashabbuskor yoshlar safining kengayishi.

Yakuniy qoidalar. Strategiya OTM rektori tomonidan tasdiqlanganidan so‘ng, fakultetlar, bo‘limlar va markazlar faoliyatida asosiy hujjat sifatida xizmat qiladi. Har yil yakunida strategiya bajarilishi bo‘yicha hisobot tayyorlanadi va tahlil qilinadi.

Xulosa qilib aytganda ta’lim menejmentida ma’naviy ma’rifiy ishlar monitoring tizimining samaradorligi undagi faoliyat natijalarini baholashning qanday modellashtirilganligiga bog’liq bo’lib, modellashtirish ichкi o’rganishlar va natijalar asosida jarayonlarni to’g’ri amalga oshirish, hujjatlarni boshqarish, monitoring tizimining tashкiliy tuzilmasini belgilash, ish jarayonlarini rejalashtirish, tarкibiy bo’linmalar faoliyatini doimiy takomillashtirish, tuzatish va profilaktiк haraкatlarga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O’zbeкiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son «O’zbeкiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish кontseptsiyasini tasdiqlash to’g’risida»gi Farmoni. QMMB. 9.10.2019. 06/19/5847/3887.

2. O’zbeкiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022–2026 yillarga mo’ljallangan YAngi O’zbeкistonning taraqqiyot strategiyasi to’g’risida»gi Farmoni, 06/22/60/0082.

3. O’zbeкiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 6 iyuldagi PF- 165-son «2022–2026 yillarda O’zbeкiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to’g’risida»gi Farmoni, 06/22/165/0615.

4. Abdullaev F.A. Oliy ta’lim muassasasini boshqarishda axborot xizmati tizimini takomillashtirish. (pedagogika oliy ta’lim muassasalari misolida) p.f.b.f.doktori (PhD) Toshкent-2020

5. Askarov A.D. Competences in information and communication technologies (on the example of university professors) // European Scholar Journal (ESJ). – Spain, Las Palmas, 2021. – vol. 2, N12. – P. 18-20. Impact Factor: 7.235.

6. Axmedov M.U. Umumta’lim makтab direktorlarining malakasini oshirish jarayonida ta’lim sifati monitoringini takomillashtirish. ped. b.f.d (PhD)…diss. avtoreferat. Toshкent, 2019. – 47 b.

7. Vaxobov M.M. Umumiy o’rta ta’lim tizimida o’qitish sifati monitoringi modelini takomillashtirish. P.f.d. avtoreferati. Toshкent, – 2016. – 81 b.

8. Djuraev R.X., Turg’unov S.T. Ta’lim menejmenti. – Toshкent, Voris-nashriyot, 2006. – 264 b.

PEDAGOGLARNING RUHIY HOLATI KASBIY RIVOJLANISH DARAJASIGA TA'SIRINI O'RGANISH

Bozorov A. A.
O'ZDJTU Pedagogika va psixologiya kafedrasi katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: emosiya, kompetensiya, dinamika, Ijodiylik, o'qituvchi faoliyati, kasbiy rivojlanish, identifikatsiya, guruhiy adaptatsiya, tushunish effekti.
Ключевые слова: эмоция, компетентность, динамика, креативность, деятельность учителя, профессиональное развитие, идентификация, групповая адаптация, эффект понимания.
Key words: emotion, competence, dynamics, creativity, teacher activity, professional development, identification, group adaptation, understanding effect.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada Pedagoglarning psixik holatining kasbiy rivojlanish dinamikasiga ta'siri masalalarini o'rganish. Professor - o'qituvchilarda o'z ustida ishlash malakalari hamda kasbiy faoliyatdagi mustaqillik, ijodkorlik kabi xususiyatlarni rivojlantirish ishlari hozirga qadar, psixologiya fanining dolzarb vazifalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. O'qituvchi jamiyat va pedagogik faoliyat tizimi tomonidan oldiga qo'yilgan maqsadlarni qanday qabul qilishi, o'zgartirishi va o'zida mujassam etishi sifatida tushuniladi, Professor - o'qituvchilarning emosional holatlari ta'lim jarayonlariga va sifatiga ta'siri masalalari ko'rib chiqildi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье исследуется влияние психического состояния педагогов на динамику профессионального развития. Работа по развитию у профессоров и преподавателей умений работать над собой, а также самостоятельности и творчества в профессиональной деятельности до сих пор остается актуальной темой науки психологии. признается одной из задач. Под педагогом понимается то, как он принимает, изменяет и воплощает цели, поставленные перед ним обществом и системой педагогической деятельности.
SUMMARY:
In this article, the study of the impact of the mental state of teachers on the dynamics of professional development. The work of developing the skills of professors and teachers to work on themselves, as well as independence and creativity in professional activity, is still an actual topic of the science of psychology. is recognized as one of the tasks. The teacher is understood as how he accepts, changes and embodies the goals set for him by the society and the system of pedagogical activities.

Hozirgi ta'lim tizimida o'qituvchi kasbiga bog'liq bo'lgan vazifalar bir qator bo'lganligi kabi ularning psixik holatiga ham e'tibor qaratilishi zarurdir. Oliy ta'limda pedagoglarning ijtimoiy faolligi kuchli bo'lgan, ilmiy salohiyatga

ega mutaxassislar degan tasavvurlar aholida ishonchli davlat vakili sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik va psixologik tajribalarni qay tarzda tashkil etish bosqichlari ma’lum bir Mezonlarga asoslanadi. Shu bosqichlar qay jihatda tashkil etilishini ko‘rib chiqamiz:

Tadqiqot metodlarini tanlash, tanlanmani asoslash, metodika darajasidagi instrumentlarni ishlab chiqish, tadqiqotni o‘tkazish, ma’lumotlarni yig‘ish va olingan natijalarni qayd etish;

Natijalar intrerpretatsiyasi – olingan natijalarni qayta ishlash, umumlashtirish va tadqiqot natijalari bo‘yicha hisobot yozish.

Pedagoglarning psixik holatining kasbiy rivojlanish dinamikasiga ta’siri masalalarini o‘rganish. Professor - o‘qituvchilarda o‘z ustida ishlash malakalari hamda kasbiy faoliyatdagi mustaqillik, ijodkorlik kabi xususiyatlarni rivojlantirish ishlari hozirga qadar, psixologiya fanining dolzarb vazifalaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Ta’lim-tarbiyaga oid zamonaviy konsepsiyalarning mazmun-mohiyati ham, shaxsda yuqori kasbiy tayyorgarlik sifatlari va maxsus qobiliyatlarni shakllantirishga qaratilgan. Bundan tashqari, professor-o‘qituvchilar ta’lim –tarbiya jarayonini samarali tashkil eta olishda, yuqori empatik qobiliyatga, kommunikativ madaniyatga, o‘z-o‘zini o‘rganish tajribasiga, o‘zaro ta’sir eta olish malakasiga, vaqtdan oqilona foydalana olish ko‘niknmasiga, interfaol ta’lim olib borish tajribasiga, hamkorlikda o‘qitish usullari kompetensiyasiga hamda teng aloqadorlik tamoyili orqali o‘qitish ko‘nikmalariga ega bo‘lmoqlari lozim sanaladi. O‘z ustida ishlash xususiyatining bunday masalalari esa, ayrim ilg‘or ijtimoiy-psixologik konsepsiyalarda o‘z aksini topgan. Mazkur konsyeptual asoslarni tadqiq etish, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatiga salbiy ta’sir etuvchi ko‘plab ijtimoiy -psixologik omillarni aniqlashga imkon beradi.

Bundan tashqari, psixolog tadqiqotchilar hozirga qadar o‘z kasbiga bo‘lgan befarqlik, bilimlarni o‘zlashtirishni istamaslik, faoliyatga nisbatan qiziqish va motivatsiyaning yetishmasligi kabi masalalarni, kasbiy kamolotga to‘siq bo‘luvchi salbiy omillar sifatida e’tirof etmoqda.

Mazkur turdagi ta’lim odatda, ma’ruza shakldagi dars mashg‘ulotlarida namoyon bo‘ladi. Ushbu holatda talabalar bir-birlari bilan o‘zaro hamkorlik qilmaydilar va hech qanday muammoli vaziyat hal etilmaydi. Faol turdagi ta’limda esa, talabalar ko‘proq darajada o‘quv faoliyatining sub’yektiga aylanadilar. Bunda talalbalar o‘qituvchilar bilan teng muloqotga kirisha oladilar, bilimlarni o‘zlashtirishda faol ishtirok etib, ijodiy ishlash ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.

V.A.Yakuninning aytishicha, ijtimoiy faol o‘qituvchini aniqlash avvalo, undagi kasbiy faoliyat motivlari, qiziqishlari, ishga bo‘lgan ishtiyoqi, kasbiy yaroqlilik xususiyatlari, kognitiv ehtiyojlari ko‘lami kabilarni psixologik unsurlarni o‘rganishdan boshlanishi lozim.

Tadqiqotchi L.M.Kolpakovaning ta’kidicha, bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda qo‘llaniladigan faol ijtimoiy-psixologik ta’lim usullarining afzalliklariga quyidagilar kiradi.

– Ishtirokchilarda butun dars davomida yuqori darajadagi faollikni ta’minlash;

– Shaxsning o‘zini o‘zi anglashiga yordam berish, ularning o‘zaro muloqotida yangi qadriyat yo‘nalishlari va munosabatlarini shakllantirish;

– Ishtirokchilarda guruhda ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish;

– Talabalarda faol ijtimoiy-psixologik pozisiyalar hamda o‘ziga bo‘lgan munosabatini rivojlantirish;

– Turli hayotiy qiyinchiliklar va muammoli vaziyatlarga nisbatan psixologik immunitetini oshirish va hokazo.

Yuqoridagi tasniflardan shu narsa ma’lumki, bo‘lajak o‘qituvchilarda bilim va ko‘nikmalarni puxta o‘zlashtirishning ijtimoiy –psixologik omili sifatida, har bir shaxs xos bo‘lgan hayotiy pozisiyalar tashkil etadi.

Yu.A.Gerseyning xulosalariga ko‘ra, o‘quv jarayonida yuqori darajadagi ta’sirga erishish uchun, ta’lim ishtirokchilari quyidagi ijtimoiy –psixologik tamoyillarga rioya qilishlari kerak:

– Ixtiyoriylik tamoyili;

– Shu yerda va hozir bajarish tamoyili;

– Ma’lumotlarni personifikatsiya (shaxsiylashtrish) tamoyili;

– Faoliyatga to‘g‘ri munosabat tamoyili;

– Teng aloqadorlik tamoyili;

– Sir saqlay olish tamoyili;

– Samimiylik va ochiqlik tamoyili.

Yuqoridagi xususiyatlar orqali, o‘quv guruhlari bilan ishlash jarayonida o‘zaro psixologik ta’siri amalga oshiriladi. Psixologik ta’sir - bu shaxs yoki bir guruhning psixologik holatini o‘zgartirish, shuningdek undagi xulq-atvorni o‘zgartirish ya’ni biror shaxsni yoki guruhni boshqalar tomonidan o‘zgartirilishidir. Demak, bo‘lajak o‘qituvchilar shaxsga psixologik ta’sir etishning qoidalarini puxta o‘zlashtirsalar, keyinchalik har qanday guruhiy sharoitda samarali faoliyat olib bora oladilar.

N.A.Podimovning aytishicha, ta’limda psixologik ta’sirning etishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlariga quyidagilar kiradi.

– Emotsional infeksiya – o‘z emotsional holatni boshqa kishilarga o‘tkazish jarayoni ya’ni psixofizik aloqa;

– O‘zaro identifikatsiya – guruhiy faoliyatda o‘zini o‘zi aniqlash;

– Guruhiy adaptatsiya (moslashish);

– Hissiy – irodaviy ta’sir – ma’lumotlarni uzatish va egallashdagi o‘zaro takliflarning mavjudligi;

– Ishontirish – shaxsning ongini o‘zgartirish sanali, unda shaxsda munosabat, qarashlar shakllantirilad;

– Imitatsiya - bu ongli yoki ongsiz ravishda namuna olish, harakatlar va xulq-atvor uslublarini o‘zlashtirish va hokazo.

Demak, taqlid qilish natijasida guruh normalari va qadriyatlari shakllanadi va u kasbiy faoliyatda o‘z-o‘zini rivojlantirish manbai bo‘lib xizmat qiladi. Shaxsga ta’sir qilishning bunday usuli keyinchalik, insonni mantiqiy fikrlashga, muammolarni hal qilishga undaydi.

A.A.Karelinning ta’kidlashicha, o‘quv mashg‘ulotlarida faol ijtimoiy-psixologik o‘zgarishlarni keltirib chiqaradigan psixologik mexanizmlarga quyidagilar kiradi:

1.Qarama-qarshilik mexanizmi – insonning o‘z “Men” tasviri bilan to‘qnashishi ya’ni muayyan vaziyatda o‘zini qanday baholanishini bilishidan iborat.

2.Fikr-mulohazaga asoslangan kommunikatsiya – og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan javoblar bilan qatnashgan ishtirokchilarning javoblari;

3.Tushunish effekti – ma’lumotlardagi bo‘shliqni yengish;

4.“Motivasion men” – har qanday ma’lumotlarni o‘zlashtirishga moyillik, kognitiv ehtiyojlarni qondirishga nisbatan say – harakat.

Mazkur ijtimoiy-psixologik xususiyatlar bo‘lajak o‘qituvchilarga katta ishtiyoq bag‘ishlab, berilgan vazifalarni o‘z vaqtida bajarish, masalalarga ijodkorlik bilan yondashish ko‘nikmalarini paydo etadi.

Yuqoridagi yondoshuvlardan farqli o‘laroq, muvaffaqqiyatli o‘qituvchining o‘z ustida ishlash qobiliyatini tushuntiruvchi “steriotiplashgan xulq” nazariyasi ham mavjud bo‘lib, unda pedagogik faoliyatdagi steriotiplar tahlil etiladi. Mazkur nazariyaga muvofiq, namunali o‘qituvchini baholash quyidagi streriotipik Mezonlar asosida amalga oshiriladi:

1. Antropologik stereotiplar bu - insonning ichki psixologik sifatlarini baholab, o‘qituvchi shaxsiga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlar shuningdek, uning tashqi qiyofasi hamda o‘zini tutish tajribasiga mos xulq-atvor sifatlarida namoyon bo‘ladi;

2. Etnik (milliy) stereotiplar bu - shaxs shakllangan muhit, jamoa, etnik birliklar asosida shakllanib, insonning etnik guruhga mansubligini, milliy ongi hamda milliy qadriyatlari tizimida namoyon bo‘ladi;

3. Ijtimoiy mavqega asoslangan stereotiplar bu - insonning shaxsiy fazilatlarini baholashda kasbiy maqom, hayotiy tajriba, kasbiy rollar, kasbiy muvaffaqqiyatlar tizimi kabilar bilan xarakterlanadi;

4. Ijtimoiy rol ko‘rinishidagi stereotiplar bu – o‘qituvchilarga xos kasbiy sifatlarni baholashda, uning jamoadagi ijtimoiy roli, intizomi, axloqiy sifatlari hamda aqliy yetuklik darajalari kabilarga asoslanadi;

5. Estetik stereotiplar bu – bo‘lajak o‘qituvilarning tashqi ko‘rinishi, kasbiy faoliyatga mos kiyinish uslubi, muomala madaniyati, boshqa shaxslarga namuna bo‘la oladigan xususiyatlari kabilar bilan tafsiflanadi;

6. Og‘zaki ekspressiyaga asoslangan stereotiplar – o‘qituvchilarda yaxshi shakllangan nutq xususiyatlari, oratorlik, chiroyli patomimika va yuz ifodalaridan foydalana olish ko‘nikmalari kabilar bilan xarakterlanadi.

Demak, talim-tarbiya jarayonida shakllangan stereotiplar bo‘lajak o‘qituvilarning kasbiy faoliyati imiji maqomini taminlab, u orqali yosh o‘quvchilarda ijtimoiy qadriyatlar tizimi shakllanadi.

K.Maslach, S.Jeksonning “Kasbiy so‘nish” diagnostikasi (N.E.Vodopyanovava Ye.S.Starchenkova tomonidan moslashtirilgan) metodikasi hisoblanib, unda professor-o‘qituvchilardagi kasbiy so’nish, toliqish holatini aniqlashni maqsad qilib oldik ushbu metodikamiz, u inson-inson yunalishidagi kasblar doirasida faoliyat olib borayotgan mutaxassislarda kasbiy so‘nish alomatlarini aniqlashga mo‘ljallangan.

Biz ushbu metodikamiz natijalarini tahlil qilishda shkalalarning xar birining natijalarini tahlilini ko‘rib o’tamiz.

“Kasbiy so‘nish diagnostikasi” metodikasi shkalalarini normal taqsimlanishga mosligini tekshirish natijalari (Kolmogorov-Smirnov Z-mezoni, N=60)

Shkalalar	Min	Maks	O‘rtacha	St.og‘ish	Z	p
Hissiy toliqish	7,00	51,00	21,5357	6,24518	1,887	0,002**
Depersonalizatsiya	3,00	26,00	13,5500	4,18107	1,195	0,115*
Shaxsiy yutuqlar reduksiyasi	3,00	45,00	25,3429	8,63167	1,035	0,235
Psixik toliqish (uch komponent uchun qiymatlari)	22,00	100,0	60,7429	11,52860	1,841	0,002**

Izoh: ** - $p \leq 0.01$. * - $p \leq 0.05$.

“Kasbiy so‘nish diagnostikasi” metodikasi shkalalarinining statistik taqsimlanish ko‘rsatgichlari tahlil qilish chog‘ida quyidagi holatlarni kuzatishimiz mumkin. Respondentlarning kasbiy so‘nish darajasi bo‘yicha olingan natijalarni tahlil. Hissiy toliqish shkalasi bo‘yicha (z=1,887, p≤0,01), Depersonalizatsiya shkalasi bo‘yicha (z=1,195, p≤0,05), “Shaxsiy yutuqlarining reduksiyasi” shkalasi bo‘yicha, olingan ma’lumotlar normal taqsimlanish qonuniga mos kelishi kuzatildi (z=1,035; p≤0,05), Psixik toliqish (uch komponent uchun qiymatlari) umumiy qiymatlar natijasi bizda quyidagicha o‘z ifodasini topdi (z=1,841, p≤0,01), yani umumiy normal taqsimlanishga mos kelmaganligini kuzatishimiz mumkin, umumiy ko‘rsatgichlar natijasiga tayangan xolda.

“Kasbiy so‘nish diagnostikasi” metodikasi shkalalari bo‘yicha ma’lumot darajasini taqqoslash natijalari (Mann-Uitni U-mezoni)

Shkalalar	Ma’lumot darajasi (o‘rtacha ranglar)		U	p
	Oliy ma’lumot (n=226)	Ilmiy darajaga ega (n=54)		
Hissiy toliqish	145,09	121,28	5064,000	0,052
Depersonalizatsiya	150,32	99,39	3882,000	0,000**
Shaxsiy yutuqlar reduksiyasi	136,02	159,24	5090,000	0,058
Psixik toliqish (uch komponent uchun qiymatlari)	142,83	130,76	5576,000	0,325

Izoh: ** - p≤0.01

Kasbiy so‘nish diagnostikasi” metodikasi shkalalari bo‘yicha ma’lumot darajasini taqqoslash natijalarida tafovutlarni tahlil qilish vaqtida biz ishonchli tafovutlar mavjudligini kuzatishimiz mumkin. Hissiy toliqish va shaxsiy yutuqlar reduksiyasi shkalalari bo‘yicha ishonchli farqlar kuzatilmadi. Depersonalizatsiya shkalasida ishonchli farqlar kuzatildi, oliy ma’lumot va ilmiy darajaga ega natijalarida ishonchli farqlar mavjudligini kuzatishimiz mumkin (U=3882,000; p≤0,01). Oliy ma’lumotlilarda yuqori ko‘rsatkich natijalarini quydagicha izohlaymiz. "Depersonalizatsiya" shkalasiga ko‘ra, bu ko‘rsatkich shaxslararo munosabatlarning deformatsiyalashganligidan dalolat beradi. Ushbu holat 2 hil munosabatda, ya’ni boshqalarga qaramligi yoki atrofdagilarga nisbatan sinik (nafrat) ustanovkasi tufayli negativ his-tuyg‘ularni namoyon bo‘ladi. Ushbu pedagoglar ish jarayonida o‘z majburiyatlarini rasmiy ravishda bajarishga moyil bo‘lib, aksariyat hollarda faollik kuzatilmaydi.

Sinaluvchilarning ilmiy darajaga ega bo‘lgan pedagoglarda depersonalizatsiya o‘rtacha ko‘rsatkichga ega bo‘lib, ular hamkasblari va talabalar bilan hissiy aloqalarni samarali o‘rnatadilar, kasbiy faoliyat jarayonida hamda innovatsiyalarda faol ishtirok etadilar.

Professor-o‘qituvchining psixik holatini o‘rganish va uning kasbiy rivojlanishiga ta’siri masalalarini tajribali psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqot metodikalaridan foydalangan holda ochib berishga harakat qildik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январда “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” ПФ-60-сон Қарори.https://lex.uz.

2. Колпакова Л.М. Психологические механизмы формирования межличностных отношений в диаде «учитель-ученик» в условиях педагогической деятельности (на примере старших школьников): Автореф. дис. . канд. психол. наук. Казань, 1997. – 32 с.

3. Шарипова Ш.С. Профессионалная педагогическая компетентност учителя // Молодой ученый. – 2017. – №11. – С. 511-514.

4. Герций Ю.А., Групповые занятия индивидуальный под-ход/Ю.А. Герций, С.Г. Дановский // Человек и труд. - 2001. - №7. -С.86-87.

5. Петрушихина, Е.Б. Рефлексия педагога в общении со старшеклассниками как фактор эффективности руководства ученическим коллективом: Автореф. дис. . канд. психол. наук. — М., 1991. – 22 с.

SHAXS SHAKLLANISHIDA “TARBIYA” FANINI O’QITISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Boltayeva M.O.
Buxoro davlat pedagogika instituti
I bosqich magistranti

Tayanch so’zlar: tarbiya, shaxs, pedagog, faoliyat, qadriyat, ma’naviyat, jamiyat, rivojlanish, taraqqiyot, axloq, metod, innovatsiya, bilim, ko’nikma, ijtimoiy muhit.
Ключевые слова: воспитание, личность, педагог, деятельность, ценность, духовность, общество, развитие, прогресс, мораль, метод, инновация, знание, навык, социальная среда.
Key words: upbringing, personality, educator, activity, values, spirituality, society, development, progress, morality, method, innovation, knowledge, skills, social environment.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada tarbiyaning fan sifatida o’qitilishi, uning mazmun, mohiyati, sharq mutafakkirlarining tarbiya haqidagi fikr va mulohazalari yoritib o’tilgan.
Zamonaviy shaxs tarbiyasi, o’quvchilarning ma’naviy – axloqiy tarbiya tizimini to’g’ri yo’lga qo’ya olish orqali ularni bugungi kun talablariga mos ravishda tarbiyalash, “Tarbiya” fanini o’qitishda tarbiya metodlari va interfaol metodlardan tarbiyaviy faoliyatda foydalanish orqali o’quvchilarning tarbiyalanganlik darajasini oshirish uchun qo’llanildi: adabiyotlarni tahlil qilish, suhbat, so’rovnoma metodlaridan samarali foydalanildi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещаются вопросы преподавания воспитания как науки, его содержание и сущность, а также мысли и размышления восточных мыслителей о воспитании. Особое внимание уделяется воспитанию современного человека, формированию эффективной системы духовно-нравственного воспитания учащихся в соответствии с требованиями сегодняшнего дня. В процессе преподавания предмета «Воспитание» были применены методы воспитания и интерактивные методы, направленные на повышение уровня воспитанности учащихся. Эффективно использовались такие методы, как анализ литературы, беседа и анкетирование.
SUMMARY:
This article discusses the teaching of upbringing as a science, its content and essence, as well as the views and reflections of Eastern thinkers on the concept of education. Particular attention is given to the upbringing of the modern individual, establishing an effective system of moral and spiritual education for students in line with current societal demands. In teaching the subject “Upbringing,” various pedagogical and interactive methods were employed to enhance students' level of moral and ethical development. Literature analysis, interviews, and surveys were effectively used as research methods.

Ilm-fan taraqqiyotida, shaxsning kamolotida tarbiya singari insonga hech bir ta'sirli narsa yo'q. Abu ali ibn Sino shaxsga tarbiya berishda bolani dunyoga kelishi bilan boshlash joizligini ta'kidlagan bo'lsa, Umar Xayyom esa, bolani ona qornidagi davridan boshlab tarbiyalash lozimligini uqtiradi. Tarbiya avlodlar o'rtasida ijtimoiy-tarixiy, madaniy-ma'rifiy, axloqiy-hayotiy tajribani uzatishga xizmat qiladigan, oila, mahalla, ta'lim muassasalari, tashkilotlar va boshqalarning ta'siri natijasida jismonan sog'lom, ma'nan yetuk va salohiyatli shaxsni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik jarayon hisoblanadi. Yosh avlodni tarbiyalashda asosan oila va ijtimoiy muhitning ta'siri alohida ahamiyatga ega. Bola dastlabki tarbiyani oiladan, oilaviy muhitdan o'rganadi va o'zlashtiradi. Kattalarning har bir xatti-harakati farzandga o'rnak vazifasini bajaradi. Bolaga tarbiya berishda ota-onaning tarbiyalanganlik darajasi ham muhim o'rin tutadi. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchi shaxsini tarbiyalashda pedagog, do'stlar ta'siri tarbiyalanuvchiga muntazam va tizimli ta'sir ko'rsatadi. Tarbiya jarayoni insonda aniq muddat va davrda shakllanmaydi. U insonning butun umri davomida rivojlanib boradi. Aynan shuning uchun bugungi kunda tarbiya masalasi dolzabr ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi 422-sonli qaroriga asosan umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilarining yoshi va psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ularning ongiga umuminsoniy qadriyatlar va yuksak ma'naviyatni yanada chuqur singdirish, ularni vatanparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalash, umumiy o'rta ta'lim muassasalaridagi ma'naviy-tarbiyaviy ishlarni yangicha asosda tashkil etish maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaror qiladi:

1.Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi", "Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari" hamda "Dunyo dinlari tarixi" fanlarini birlashtirgan holda yagona "Tarbiya" fani 1 - 9-sinflarda - 2020-2021 o'quv yilidan, 10 - 11-sinflarda esa - 2021-2022 o'quv yilidan boshlab fanlarga ajratilgan umumiy soatlar doirasida bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish bo'yicha qaror imzolandi. Mana shu qaror asosida umumiy o'rta ta'lim maktablarida 2020-yildan boshlab tarbiya jarayoni alohida fan sifatida o'quvchilarga o'qita boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining (31.12.2019) 1059-sonli Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari uchun "Tarbiya" fani Konsepsiyasi ishlab chiqildi. Konsepsiyada bugungi globallashuv jarayonlari, fan-texnika taraqqiyoti, innovatsion jamiyatga bo'lgan ehtiyoj yoshlar uchun ko'plab yaratilayotgan imkoniyatlar va sharoitlar haqida to'xtalib o'tiladi. Yoshlar oldida turgan asosiy masala esa tezkor qarorlar qabul qilish, innovatsion tafakkurni

shakllantirish, intellektual salohiyatni oshirish bilan birga “Tarbiya” fanida ilmiy asoslangan ma’lumotlar, o‘quvchilarning bilim darajalari, eslab qolish qobiliyatlari, tafakkuri inobatga olingan holda, voqea va hodisalarning mohiyatini to’g’ri tushunishga, hamda amaliy qiziqishlarini rivojlantirishga, bilim olish va amaliy faoliyat bilan shug‘ullanishga bo‘lgan qiziqishlarini to‘laqonli qondirishga yo‘naltirilgan. Tarbiyasiz alohida shaxs hech qayerda shakllanmaydi. Erishilgan va erishmochi bo’lgan yutuqlarimiz zamiri ostida albatta tarbiya yotadi. Tarbiya jarayoni juda murakkab va uzoq, uzluksiz va tizimli tashkil etiladigan jarayondir. Tarbiya jarayonida insonda turli qobiliyatlarning rivojanishi: axloqiy, g’oyaviy, estetik, irodaviy sifatlarni yanada taraqqiy etishiga xizmat qiladi. Bolaning yoshi ulg’aygani sari unda mustaqillik, erkin fikrlash, mushohada yuritish, mustaqil qaror qabul qilish ko’nikma va malakasi ham orta boradi. Bolaning ertangi kuni, kelajagi esa biz bugun o’quvchi yoshlarga beradigan tarbiya jaroniga bevosita aloqador.

Tarbiya - shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon ekanligi, tarbiyalanuvchining shaxsiga muntazam va tizimli ta’sir etish imkonini bera olishi mumkinligini ushbu olimlarning qarashlarida o’z aksini topadi. Tarbiya jarayonini amalga oshirishda tarbiya metodlariga rioya qilish lozim. Tarbiya metodlari quyidagi guruhga bo’linadi:

Ijtimoiy ongni shakllantiruvchi metodlar (hikoya, suhbat, tushuntirish, ma’ruza, savol-javob);

Ijtimoiy ongni tarkib toptiruvchi va faoliyatni yo’lga qo’yuvchi metodlar (o’quvchilarni istiqbolga chorlash, pedagogik talab, ishontirish, maslahat va ko’mak);

Axloqiy uyg’unlashgan tarbiya metodlari (musobaqalar tashkil etish, rag’batlantirish, jazolash) metodlaridan foydalaniladi.

Bu metodlar tarbiyalanuvchining yosh davrlari, uning individual-tipologik xususiyati, ma’lumotni qabul qila olish darajasi, o’quvchining ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda qo’llaniladi. “Tarbiya” fanini o’qitish jarayonida ta’lim oluvchilar bilan o’quv jarayonida tarbiyaning hikoya, suhbat, ishontirish, maslahat berish kabi metodlardan foydalanib tarbiya jarayonini tashkil etish orqali o’quvchilarda fanga bo’lgan, ilmga bo’lgan qiziqish, layoqatni yanada mustahkamlanishiga asos bo’ladi. Tarbiyaning quyidagi turlari mavjud: Aqliy tarbiya, jismoniy tarbiya, ma’naviy-axloqiy tarbiya, estetik tarbiya (nafosat), mehnat tarbiyasi, fuqarolik tarbiya, ekologik tarbiya, diniy tarbiya, iqtisodiy tarbiya, huquqiy tarbiya kabilar. Har bir tarbiya o’quvchi shaxsidagi ma’lum fazilat, xususiyatni shakllanishiga xizmat qiladi. Tarbiya jarayoni nihoyatda

murakkab jarayon bo‘lib, kamolga yetib kelayotgan farzandalarimizning tarbiyasi barchamiz uchun birdek ahamiyatga molik masaladir.

Bolani yoshligidan boshlab tarbiyalab borish, unda ijobiy xulq-atvor xususiyatlarini rivojlantirish bolani ertangi kun kamolini ta’minlashga zamin bo’ladi. Vatanning ertangi kuni, uning ravnaqi biz bugun tarbiyalayotgan farzandlarga bog’liq. Bugun fan va taraqqiyotning jadal sur’atda rivojlanib borayotgani barchamizga sir emas. Dunyo hamjamiyatida barcha sohada rivojlanish bo’lgani kabi ta’lim va tarbiya tizimida ham tubdan islohotlar, yangilanishlar amalga oshirilib kelmoqda. Ta’lim jarayoni har doim tarbiya bilan bir umumiylikda olib boriladi. Ta’limni tarbiyadan ajratib bo’lmaganidek tarbiyani ham ta’limdan alohida tashkil etib bo’lmaydi. A.Avloniy ham tarbiya haqida quyidagi fikrlarni ta’kidlab o’tgan: “Tarbiya-pedagogika, ya’ni bola tarbiyasining fani demakdir. Bolaning salomat va saodati uchun yaxshi tarbiya, tanni pok tutmoq, yosh vaqtida maslakni tuzatmoq, yaxshi xulqlarni o‘rgatmoq tabiblardek kabidurki, tabib xastaning badanidagi kasaliga davo qilg‘oni kabi tarbiyachi bolaning vujudidagi jahl markaziga “yaxshi xulq” degan davoni ichidan, “poklik” degan davoni ustidan berib katta qilmog‘i lozimdir”. [A.Avloniy. “Turkiy guliston yoxud axloq” Toshkent. “O’zbekiston milliy nashriyoti-2004 -y.6-b] Bundan ko’rib turibmizki tarbiya insonning shaxs sifatida shakllanishi uchun, uning rivojlanishi uchun zarur. Muhammad Sodiq Qoshg’ariyning “ Odob as-solixin” ya’ni yaxshi kishilar odobi “ asarida ham axloq-odob qoidalari ifodalangan bo’lib, bunda har bir shaxsning odobi botiniy va zohiriy (tashqi va ichki) xulq-odob qoidalari haqida to’xtalib, bu qoidalarga amal qilish zarurligini ta’kidlaydi. Ushbu odob-axloq qoidalari insonning barkamol shaxs bo’lib kamolga yetishida, kundalik turmush tarzida muhim ahamiyat kasb etadi. Salomlashish odobi, ijozat so’rash, muloqot qilish madaniyati, jamoa a’zolari yonida o’zini tutish odobi, ozodalikka, tozalikka rioya qilish, mehmon kutish, mehmonga borish qoidalari, dasturxon atrofida ovqatlanish madaniyati haqida bayon etiladi. Bu asar XIX asrda madrasalarda ta’lim jarayonida qo’llanma sifatida foydalanib kelingan. Ma’rifatparvar Abdurauf Fitrat tarbiya jarayoniga(oila, mahalla, maktab) ta’sirini birinchi o’ringa qo’yadi. Fitrat bola shaxsini suvga qiyoslaydi. Suvni qaysi rangdagi, qanday shakldagi idishga solinsa o’sha idishning rangidek tovlanadi. Xuddi shunday bolani ham qanday muhitda tarbiyalasangiz , o’sha muhitning odat va axloqini qabul qiladi. Tarbiyaning eng muhim sharti shundan iboratki, bolalar ko’proq yaxshi va yomon tarbiyani o’z uyidan, ko’chadagi o’rtoqlaridan, maktabdagi tengdoshlaridan o’rganadilar, - deb yozadi adib asarlarida. Adib bolalarni tarbiyalashda avvalo, maktabdagi ta’limiy-tarbiyaviy faoliyatni to’g’ri yo’lga qo’yish zarurligini qayd etadi.

Buyuk mutafakkir Kaykovusning “Qobusnoma” asari ham farzandlar ta’lim-tarbiyasiga oid pedagogik qarashlari pand-nasihat, o’git tarzida bayon etilgan. Kaykovus Farzand tarbiyasiga kasb-hunar, ilm o’rganishga ota-onaning ta’lim jarayoniga xalaqit bermasligi, agar muallim tarbiyalanuvchini kalkatlasa, ota-ona bunga qarshilik ko’rsatmasligini aytadi. Sababi kichik yoshda bola o’z ixtiyori bilan ilmni o’rganishni istamaydi. Ammo farzandingiz beodob bo’lsa, gap-so’zlaringizga quloq solmay, sizni jahlingizni chiqarsa bolangizni o’z qo’lingiz bilan jazolamang, uni faqat muallimning tayog’i bilan qo’rqiting. Farzandingizga bilim va hunarni o’rganishni o’zingizga meros deb biling, bolalaringizga muallimlar ilmdan saboq bersinlar, deya ta’kidlaydi.

Shunday ekan bugun zamon shiddat bilan rivojlanayotgan davrda avvalo farzandlarimiz tarbiyasi, ularning ta’limi biz uchun yuksak ahamiyat kasb etadi. Yuqorida qayt etilgan fikrlarga tayangan holda “Tarbiya” fani o’z oldiga juda katta vazifalarni amalga oshirishni maqsad qilib olgan. Yoshlar ma’naviyati, dunyoqarashini kengaytirish, ularda tanqidiy fikrlash, vatanga munosib farzand sifatida tarbiyalash, yoshlar madaniyati va salohiyatini o’stirish, har tomonlama yetuk shaxsni tarbiyalash, voyaga yetkazish –“Tarbiya” fanining maqsadini tashkil etadi. Ta’lim bilan birga tarbiyaning to’g’ri yo’lga qo’yilishi shaxsning har tomonlama yetuk, ma’naviyatli bo’lib rivojlanishini ta’min etadi. Tarbiya-umumiy o’rta ta’lim muassasalari o’quvchilarida o’rganilgan nazariy tarbiyaviy bilimlar asosida shaxs faoliyatini tashkil etish bo’yicha ko’nikma va malakalarni shakllantirish, axloqiy sifatlarni hosil qilish, xulq-odob normalariga amal qilishga odatlantirib boriladigan pedagogik jarayondir. Bunda insoniy qadr-qimmatning asosi bo’lgan fuqarolik burchi, mas’uliyatini anglatishga e’tibor qaratish masalasi mujassam etadi. Tarbiyasiz alohida shaxs hech qayerda shakllanmaydi. Erishilgan va erishmochi bo’lgan yutuqlarimiz zamiri ostida albatta tarbiya yotadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida 06.07.2020 yildagi 422-son qarori.

2.A.Avloniy. “Turkiy guliston yoxud axloq” Toshkent. “O’zbekiston milliy nashriyoti-2004 -y.6-b]

3. Ashurov M.O. O’zbek xalqi tarbiya tizimi-Samarqand Ziyokor, 2003-y. 6-son, 16-24-b.

4. Pedagogika. Pedagogika nazariyasi va tarixi I qism. Pedagogika nazariyasi.Prof. M.X.Toxtaxodjayevaning umumiy tahriri ostida. O’zbekiston faylasuflar1 milliy jamiyati nashriyoti. Toshkent – 2010

5. A.Haydarov. Inson kamoloti va milliy-ma'naviy qadriyatlar. T.: Muharrir, 2008 y.

6. N.P.Jumaboyev .Sharq mutafakkirlarining ta‘lim-tarbiyaga oid ma‘naviy va axloqiy qarashlari. Науки об образовании. 2021.

ТАЛАБАЛАР МАЪНАВИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Саидова Ю.
Бухоро давлат
Педагогика институти ўқитувчиси

Таянч сўзлар: маънавият, талабалар маънавияти, маънавий тарбия, ёшлар ривожланиши, ахлоқ, миллий қадриятлар, ижтимоий ҳаёт, маънавий камолот, таълим-тарбия, ёш авлод, маънавий интизом, маънавий мерос, жамият тараққиёти, маънавий муҳит, ахлоқий қадриятлар, маънавий баркамоллик.
Ключевые слова: духовность, духовность студентов, духовное воспитание, развитие молодежи, нравственность, национальные ценности, общественная жизнь, духовное совершенствование, образование и воспитание, молодое поколение, духовная дисциплина, духовное наследие, развитие общества, духовная среда, нравственные ценности, духовная зрелость.
Key words: spirituality, students' spirituality, spiritual education, youth development, morality, national values, social life, spiritual maturity, education and upbringing, young generation, spiritual discipline, spiritual heritage, social development, spiritual environment, moral values, spiritual growth.

РЕЗЮМЕ:
Мақолада талабалар маънавиятини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ва уларнинг аҳамияти ўрганилади. Маънавият - инсоннинг руҳий-ахлоқий жиҳатдан шаклланиши ва ҳаётга қараши бўлиб, ёш авлодни миллий ва умуминсоний қадриятларга боғлашда муҳим роль ўйнайди. Талабалар маънавиятини мустаҳкамлаш орқали жамиятда барқарорлик ва ижтимоий тараққиётга эришиш мумкинлиги таъкидланади.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются основные направления развития духовности студентов и их значение. Духовность - это формирование личности с точки зрения духовно-нравственных качеств и мировоззрения, играющая важную роль в привязке молодого поколения к национальным и универсальным ценностям. Подчеркивается, что укрепление духовности студентов способствует стабильности и социальному развитию общества.
SUMMARY:
The article explores the main directions of developing students' spirituality and their significance. Spirituality is the formation of an individual's moral and spiritual qualities and worldview, playing a vital role in connecting the younger generation to national and universal values. It is emphasized that strengthening students' spirituality contributes to stability and social progress in society.

Мустақил Ўзбекистонни келажаги ва унинг равнақи даставвал илм фан тараққиёти ҳамда таълим-тарбиянинг ривожланиши ва такомиллашиши билан белгиланади. Шу боис Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ илм-фан таълим-тарбия ва касб-ҳунар ўргатиш ҳамда сифатли кадрлар тайёрлаш масалаларига давлатимиз сиёсатининг устувор йўналиши сифатида эътиборни қаратилди. Айниқса, ҳар бир шахсда чуқур ва мустаҳкам билим, теран фикр, юксак маънавият ва маданият ижодкорлик, ташаббускорлик, ишбилармонлик каби хислатларни таркиб топтиришга эътибор кучайди. Олиб борилаётган ислоҳотлар асосида ишлаб чиқилган Фармон ва Қарорларда ушбу масалага алоҳида ёндашиб маънавий - ахлоқий баркамол шахсни тарбиялаш вазифасини бажариш орқали аввало уларда маънавият ғоясини шакллантириш ва тарбиялаш масаласига ҳам долзарб муаммо сифатида эътибор каратилди. Бунинг учун ислом таълимотида, Айниқса муқаддас “Куръони Карим”да, Мухаммад пайгамбаримизнинг (с.а.в.) муборак Хадиси Шарифларида, мўътабар “Авесто”да Ал-Бухорий, Ат Термизий, Шайх Нажмиддин Кубро каби фузалою уламолар Ал Беруний, Аз-Замахшарий, олимлар Алишер Навоий, Огахий сингари мумтоз шоирлар асарларидан халқ оғзаки дурдоналаридан фойдаланишга имкон яратилди.

Олий таълим муассасаларида талабаларни маънавий тарбиялаш мураккаб педагогик жараён бўлиб, унда қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

-талаба ёшларга олий таълим муасссасаларида аудитория ва аудиториядан ташқари машғулотлар жараёнида маънавий тарбиялашнинг моҳияти ва мазмуни хусусида маълумот бериш;

-талабаларни маънавий тарбиялашда педагогик талабларнинг ўрни ва ахамиятини ёритиб бериш.

-талабаларни маънавий тарбиялаш орқали келажакка нисбатан ишончни уйғотиш ва ҳурматни қарор топтириш;

-талабаларда муаян ижобий сифатлар, Ватанга, халққа муҳаббат, Ватан озодлиги ва юрт фаравонлиги учун курашиш, инсонпарварлик, ўзликни англаш, миллий ғурур, ифтихор, ўзга миллатларга ва уларнинг маънавиятини, қадриятларини ҳурмат қилиш;

-талаба ёшларда виждон эркинлиги, тажовуз қилмаслик, билимлилик, ахлоқлилик, жисмоний етуклик, мустақил фикр, муайян эътиқодга эга бўлиш ва ҳоказоларни шакллантириш.

Талабаларни олий таълим муассасасида маънавий тарбиясини ривожлантиришга эришиш муайян тамойиллар асосида амалга оширилади:

-ягона ижтимоий мақсаднинг мавжудлиги;

-таълим ва тарбия узвийлиги;

-талим ва тарбиянинг тарихийлиги;

-талаба ёшларни маънавий тарбиялашда олий таълим муассасалари, маҳалла ва жамоатчилик ўртасидаги ҳамкорликнинг ўрнатилиши;

-маънавий тарбияни ёшлар онгига сингдиришнинг энг мақбул шакл метод ва воситалари имкониятларидан фойдаланиш;

-маънавий тарбияни ёшлар ўртасида тарғиб этишда талабаларнинг ёш ва психологик хусусиятларни инобатга олиш ва илғор тажрибалардан кенг фойдаланиш.

Талабаларда маънавий тарбияни ривожлантиришда қуйидаги объектив ва субъектив омиллар етакчи роль ўйнайди:

- ижтимоий ғоявий муҳитнинг мавжудлиги;

-педагогик талаблар ҳакида етарли маълумот олиш;

-маънавий тарбия ва унинг мазмунини тушиниб етиш;

-оммавий ахбарот воситаларининг ва матбуотнинг ўрни ва аҳамияти;

-ота-оналар ҳамда талабаларнинг маънавий қиёфаси;

-ижтимоий муҳитнинг маънавий тарбияни ривожлантиришдаги ўрни.

Юқорида билдирилган фикрлардан кўриниб турибдики, олий таълим муассасаларида талабаларни маънавий тарбиясини ривожлантиришнинг аниқ тизимини яратиш мақсадга мувофиқдир.

Ўқитувчи авваломбор ёш авлодни тарбиячиси ўз тарбияланувчиларда муайян шахсий сифатларни ҳамда маънавий тарбияни сингдириш учун даставвал ўзи бу хусусиятларга эга бўлиши керак. Маънавият тушунчаси кенг камровли бўлиб у ахлоқий тарбия ва ахлоқий меъёрлар асосида шаклланиб боради.

Ахлоқ ижтимоий тушунчалардан бири бўлиб, шахс ҳатти-ҳаракати, юриш-туриши, турмуш-тарзи, ҳаёт кечириши тамойиллари, қоидалари, шунингдек ижтимоий муносабатлар мазмунини ифодалайди. Шу боис ахлоқ ижтимоий ҳодиса сифатида жамият маънавий-руҳий ҳаётида муҳим роль ўйнайди.

Талабалар маънавияти жамият маънавиятининг ажралмас таркибий қисмидир. Демак ёшларни маънавий тарбиялаш ижтимоий ҳаётда рўй бераётган ўзгаришлар, ижтимоий, сиёсий, маънавий-маданий, муносабатлар мавжуд имкониятлар ва шарот-шароитлар асосида маънавий жиҳатдан юксалиши ҳам ўз фуқароларининг маънавий баркамоллиги, тафаккури, билимлилик даражаси билан белгиланади. Бу борада миллий маънавиятимизни маданиятимизни асрлар давомида шаклланиб келган бой ва қадимий урф-одат ва анъаналаримиз, қадриятларимизни тиклаш ривожлантириш қадриятларимиз ва шу асосида ёшларни тарбиялаш,

уларда юксак инсоний фазилатларни шакллантириш, илм фанга қизиқиш ва интилишни рағбатлантириш катта аҳамият касб этади.

Аждод ва авлодларимиз қолдирган бой маънавий-тарихий меросдан фахр туйғусини ҳис этган ҳолда уларнинг муносиб ворислари бўлиб, илму-фанимиз ривожи ва истиқболи тўғрисида қайғуриш ва улари асос солган илмий тафакур анъаналарини давом эттириш ва бойитиш муҳимдир.

Жамиятдаги такомиллашиш жараёнида ёшлар маънавий тарбиясини ривожлантириш долзарб масала, чунки ёшларни тўғри йўлга йўналтириш ҳар бир зиёли инсоннинг бурчидир. Маълумки, жамият тараққиёти – ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-маърифий, маданий жиҳатларни ўзида қамраб олади. Жамиятда яшовчи ёшлар ана шу соҳаларнинг барчасида ижтимоий фаоллик кўрсатиши ҳаётий заруриятдир.

Талабаларда маънавий тарбияни шакллантириш кўп қиррали ва мураккаб жараёндир. Талабаларнинг маънавий тарбияси бир-бири билан узвий боғлиқ ва бири иккинчисини тақозо қиладиган яхлит таълим-тарбия ишларини мунтазам ва изчил равишда бажаришни талаб этади. Тарбиявий таъсир ўтказишнинг аниқ ва мукаммал тизимигина, яхлит тизимли ёндашувгина тарбиянинг самарадорлигини таъминлайди. Тарбиявий ишда мукаммал тизимнинг мавжудлиги бир хил ишни ортиқча такрорлайвермасликка, талабага нисбатан бири иккинчисига тўғри келмайдиган қарама-қарши таъсирларнинг олдини олишга талабаларга бир хил талаблар қўйиш ва якдиллик билан таъсир ўтказишга имкон беради.

Олий ўқув юртларида маънавий-тарбиявий ишлар, тадбирлар кўплаб ўтказилади. Шунга қарамай талабалар орасида ахлоқ-одобга тўғри келмайдиган хатти-ҳаракатлар учраб туради, яъни олий ўқув юртларида амалга оширилаётган маънавий-тарбиявий ишлар ҳамма жойда ҳам кутилганидек натижа беряпти деб бўлмайди.

Айрим олий ўқув юртларида тарбиявий ишлар университет, институт миқёсида, шунингдек, факултет ва гуруҳларда бири иккинчиси билан боғланмаган ҳар турли тадбирларни амалга оширишдан иборат бўлиб қолмоқда. Одатда, бундай тарбиявий тадбирларда кўпинча фаолроқ талабалар қатнашадилар. Тарбияга муҳтож ва тарбиялаш зарур бўлган айрим талабалар эса бу ишдан четда қолаверади.

Тарбиявий ишнинг баъзан кам самара бераётганлигининг сабабларидан яна бири, ёшларга маънавий таъсир ўтказиш усулларининг бир томонламалигидадир. Олий ўқув юртларида таълим-тарбия ишида сўнгги йилларгача оғзаки баён қилиш усули кўпроқ қўлланиб келинди, талабаларни амалий фаолиятга жалб этиш усулларига эса жуда кам эътибор берилади. Шунингдек, ахлоқ-одобга доир суҳбатлар, маънавиятга доир мавзуларда

маъруза, доклад ва мунозаралар ўтказиш усулига ҳам етарли даражада эътибор берилмас эди.

Олий ўқув юртларининг кўпчилигида ҳанузгача касб одоби масалалари талабаларга деярли ўргатилмайди. Ҳатто, битирувчи курс талабаларининг кўпчилиги касб одоби, ўқитувчи одобининг нормалари ва талабларига доир саволларга дурустроқ жавоб бера олмайдилар. Буларнинг барчаси маънавий тарбиянинг самараси ва таъсирчанлигини сусайтиради. Натижада олий ўқув юртининг профессор-ўқитувчилари, жамоат ташкилотлари сарфлаётган куч ва ғайрат ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси соҳасида кутилган натижаларни бермайди.

Педагог олимларнинг асарларида баён этилган назарий қоидалари талаба ёшларнинг маънавий тарбия тизимини ишлаб чиқишга имкон беради. Олий таълимда талабаларни маънавий тарбиялаш тизимини яратиш олий ўқув юртида амалга оширилаётган барча тарбиявий ишларнинг мақсади, мазмуни, тарбиявий жараён, тарбиянинг шакл-усулларини белгилашга ёрдам беради.

Ёшлар маънавиятини шакллантириш омилларидан бири бу таълим-тарбия тизими ҳисобланади. Маълумки, инсон камолоти, миллат равнақининг асосий шарти илм-маърифат, таълим-тарбия билан бевосита боғлиқ. Шунинг учун ҳам, ёшларнинг таълим-тарбия масаласи давлат назоратида эканлиги Бош Қомус-Конституцияда белгилаб қўйилган.

Мустақиллик йилларида ёшлар масаласига давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилиб, маънавий жиҳатдан баркамол ва жисмонан соғлом авлодни тарбиялаш устувор вазифа этиб белгиланди. Айниқса, бугунги мураккаб глобаллашув даврида ёшлар маънавияти масаласи ҳар қачонгидан ҳам долзарб аҳамият касб этмоқда. Шунинг ҳам мамлакат иқтисодий, ижтимоий ҳамда ҳуқуқий соҳаларини яратиш билан бирга, маънавий-маърифий ва таълим-тарбия соҳасини ислоҳ этиш, ёшларимизни ҳам маънан, ҳам жисмонан етук, замонавий билимларни пухта эгаллаган юксак ақл-заковат соҳиби этиб вояга етказиш давлатимизнинг доимий эътиборида бўлиб келмоқда. Аслида жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти маънавий етук ва ахлоқан баркамол ёшларни тарбиялаш билан бевосита боғлиқдир.

Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишда ёшларнинг ўрни ва таъсири тобора ортиб, улар жамият ҳаётининг барча соҳа ва тармоқларида садоқат ва фидойилик билан хизмат қилишмоқда. Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Бизни ҳамиша ўйлантириб келадиган яна бир муҳим масала – бу ёшларимизнинг одоб-ахлоқи, юриш-туриши, бир сўз билан

айтганда, дунёқараши билан боғлиқ. Бугун замон шиддат билан ўзгаряпти. Бу ўзгаришларни ҳаммадан ҳам кўпроқ ҳис этадиган ким – ёшлар. Майли, ёшлар ўз даврининг талаблари билан уйғун бўлсин. Лекин айни пайтда ўзлигини ҳам унутмасин. Биз киммиз, қандай улуғ зотларнинг авлодимиз, деган даъват уларнинг қалбида доимо акс-садо бериб, ўзлигига содиқ қолишга ундаб турсин. Бунга ниманинг ҳисобидан эришамиз? Тарбия, тарбия ва фақат тарбия ҳисобидан".

Шу ўринда эътироф этиш жоизки, Абдулла Авлонийнинг "Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат-ё фалокат масаласидир" деган фикри инсониятнинг яшаб туриши учун энг муҳим маънавий ибрат эканлиги бежизга айтилмаган. Бу маърифатпарварнинг ибратли сўзлари ҳозирги кунда ҳам ўзининг аҳамиятини йўқотмаган. Халқимизнинг "Ўтмишни унутганнинг келажаги бўлмас" деган нақлига амал қилиб ёшлар тарбиясида ота-боболаримиз ўгитларидан ҳам кенг фойдаланиш орқали демократик тараққиёт ривожига ҳисса қўшувчи ёшларни шакллантиришимиз зарур.

Буюк аждодларимиз, жумладан, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Маҳмуд Замахшарий, Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий, Бурҳониддин Марғиноний Амир Темур, Хожа Аҳрор Вали, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобурлар бизга ўзларининг маънавий мерослари қолдириб кетганлар. Бу ота- боболаримиз қолдириб кетган меросларининг замирида ватанга муҳаббат, инсонийлик ғояси, умуминсоний қадриятлар мажмуи, одобахлоқ, ватанпарварлик, фидойилик, халқлар ўртасида дўстлик, тинчлик ва умуман эзгуликка даъват этувчи ғоялар ётади.

Ёшларнинг бўш вақтларини мазмунли ташкил этиш ва маънавиятини юксалтириш мақсадида маданият, санъат, жисмоний тарбия ва спортга кенг жалб этиш, уларнинг ахборот технологиялари бўйича саводхонлигини ошириш, ёшлар ўртасида китобхонликни тарғиб қилиш, хотин-қизлар бандлигини таъминлаш вазифаларини ўз ичига олган "бешта муҳим ташаббус" амалга оширилмоқда. Бу эса, ёшларни маънавий баркамол қилиб тарбиялашда, уларни турли зарарли ва ёт ғоялар таъсиридан асрашда муҳим роль ўйнагани ҳолда, ёшлар сиёсати соҳасида янгича механизмлар сирасига кириб, уларни санъат, мусиқа ва спортга жалб қилиш борасида катта тарбиявий аҳамият касб этмоқда.

Маънавиятнинг негизини инсон эгаллаган билимлар ва унинг ҳаёти давомида руҳиятига сингиб кетган ижобий ижтимоий фазилатлар ташкил этади.

Ўзбекистон Биринчи Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек: «Маънавият – инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир, десак, менимча, тарихимиз ва бугунги ҳаётимизда ҳар томонлама ўз тасдиғини топиб бораётган ҳақиқатни яққол ифода этган бўламиз».

Ижобий ижтимоий фазилатлар инсон мансуб бўлган миллатга хос, унинг бутун тарихий тараққиёти давомида шаклланган барча урф - одатлар, қадриятлар мажмуи бўлиб, уларни асрлар давомида авлоддан - авлодга сингдириб, сайқал топишига хизмат қилиб келаётган соҳа – тарихдир.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов «Юксак маънавият - енгилмас куч» асарида маънавиятга қарши қаратилган ҳар қандай тақдид мамлакат хавфсизлиги ва барқарорлиги, тинчлиги ҳамда осойишталиги, миллий манфаатларига таҳдид эканлигини таъкидлаб: «Бинобарин, маънавиятга қарши қаратилган ҳар қандай таҳдид ўз-ўзидан мамлакат хавфсизлигини, унинг миллий манфаатларини, соғлом авлод келажагини таъминлаш йўлидаги жиддий хатарлардан бирига айланиши ва охир-оқибатда жамиятни инқирозга олиб келиши мумкин» [3,12], -деб ёзган эди. Тарих гувоҳлик берадики, мустамлакачи кучлар ўзга халқларни бўйсундирмоқчи ва уларнинг бойликларига эгалик қилмоқчи бўлса, уларни энг буюк бойлиги бўлмиш миллий қадриятлари, тарихи ва маънавиятидан, тарихий хотирасидан жудо қилишга уринади [3,12].

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислом Каримов: «Ақлзаковатли, юксак маънавиятли кишиларни тарбиялай олсаккина, олдимизга қўйган мақсадларга эриша оламиз, юртимизда фаровонлик ва тараққиёт қарор топади. Агар шу муаммони ечолмасак, барча тоат-ибодатларимиз бир пул: тараққиёт ҳам, келажак ҳам, фаровон ҳаёт ҳам бўлмайди!» [3,12], -деб маърифатнинг бугунги кундаги аҳамиятини яна бир карра қайд этар экан, Ўзбекистонга жаҳоннинг таниқли олимлари билан, хоҳ иқтисод, хоҳ сиёсат, хоҳ тарих, маънавият соҳалари бўлсин, бемалол баҳслаша оладиган маърифатли одамлар кераклигини таъкидлади [3,12].

Бу вазифаларни ҳал қилишда жамият тараққиётини олға силжитувчи куч сифатида тарих фанининг алоҳида ўрни бор. У кишиларга илмийлик, холислик, тарихийлик, тарихий ҳақиқатнинг устуворлиги тамойиллари асосида тарихий билимлар, илмий-назарий тушунчаларни сингдириш орқали, уларда илмий, ғоявий-сиёсий дунёқарашни, ватанпарварлик ва инсонпарварлик туйғуларини, миллий ғурур ҳамда ифтихорни шакллантиришга хизмат қилади.

Мустақиллик йилларида ўзбек халқининг тарихи, маданияти, моддий ва маънавий бойликлари, жаҳон цивилизацияси ривожига катта ҳисса қўшган алломаларининг улкан меросига бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Уларнинг меросини қайта тиклаш, тарихий шахслар, буюк алломалар, шаҳарлар, маданий ёдгорликларнинг юбилей ва байрамларини ўтказиш анъанага айланди. «Бу ерда гап тантаналардагина эмас, - деган эди Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислом Каримов, - муҳими, биз уларнинг ўз даврида келажак авлодлар учун қолдирган салмоқли мероси, ижобий ишлари, керак бўлса, умумжаҳон сивилизатсиясига қўшган ҳиссаларини қадрлаймиз. Албатта, ҳар бир миллат ўз аждодларини эслаш, уларнинг ҳурматини жойига қўйишгаинтилади. Фақат бу каби хайрли ишлар ўз моҳияти жиҳатидан халқларни яқинлаштиришга, уларни ҳамжиҳат этишга хизмат қилсин» [3,12].

Муҳокама ва натижалар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан қабул қилинган 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифалар юксак маънавиятли, мустақил фикрлайдиган, замонавий билим ва касб-ҳунарларни пухта эгаллаган ёшларни тарбиялаш, уларда миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат ҳиссини юксалтириш, қалби ва онгида мафкуравий иммунитетни шакллантириш ва такомиллаштиришнинг маънавий-маданий асосларини ўрганиш ва таҳлил этиш борасида зиммамизга катта масъулият юклайди. Ушбу ривожланиш дастурида маънавий бойликларни тиклаш, миллатнинг ахлоқий намунасини такомиллаштириш ва интеллектуал салоҳиятини юксалтириш асосий вазифалардан бири сифатида белгиланган [1].

Олий таълим муассасасида талабалар илм-фан сирларини пухта эгаллашлари, шу тариқа ўз қобилиятлари ва имкониятлари жамият тараққиёти учун йўналишлари халқ, миллат, мамлакат келажаги йўлида ижтимоий фаол бўлиши гаровидир. Бугунги кунда жаҳон миқёсида юртимиз ҳақида сўз кетганда “Янги Ўзбекистон” ибораси тилга олинар экан, бунда тараққиётнинг мутлақо янги босқичига қадам қўйилгани ҳамда эришилаётган ютуқлар эътироф этилади. Президент Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Ҳозирги замонда Ўзбекистонда янги бир уйғониш – Учинчи Ренессанс даврига пойдевор яратилмоқда, десак, айни ҳақиқат бўлади. Чунки бугунги Ўзбекистон – кечаги Ўзбекистон эмас. Бугунги халқимиз ҳам кечаги халқ эмас” [2].

Тарихий тараққиёт жараёнида инсоният томонидан юзага келтирилган ва инсонларнинг ўзигагина хос бўлган мукамаллик фазилатларидан бири,

бу маънавиятдир. Маънавият инсон ақли ва руҳининг фан, сиёсат, санъат, дин сингари кўринишларида ва миллий хусусиятларида намоён бўлади. Маълумки ҳар қайси халқ ёки миллатнинг тафаккури, турмуш тарзи, маънавий қарашлари ўз-ўзидан, бўш жойда шаклланиб қолмайди. Уларнинг вужудга келиши ва ривожланишида аниқ тарихий, табиий ва ижтимоий омиллар асос бўлади. Шу маънода биз халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган жамоа бўлиб яшаш туйғуси, шарқона урф-одатларимиз, ахлоқ-одобимиз, шарқона таълим-тарбиямиз, турмуш тарзимиз каби бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга бўлган миллатмиз. Зеро, бизнинг қадимий ва гўзал диёримиз нафақат Шарқ, балки жаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлган. Бу табаррук заминдан буюк зотлар, олиму-уламолар, сиёсатчи васаркардалар етишиб чиққан, дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида она юртимизда туғилиб камолга етган улуғ алломаларнинг хизматлари беқиёс бўлган.

Имом Исмоил Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Абу Мансур Мотуридий, Бурхониддин Марғилоний, Нажмиддин Кубро, Ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Наср Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Югнакий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Хожа Ахрор Валий, Мир Алишер Навоий, Мирзо Бобур, Мирзо Абдулқодир Бедил каби буюк алломаларимиз баркамол авлод тарбияси хусусида ўз асарларида, шеърларида, рубоийлари ва ғазалларида баён қилганлар. Бинобарин, буюк аждодларимз, ота-боболаримз қадимдан бебаҳо бойлик бўлмиш илму-маърифат, таълим ва тарбияни инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шарти ва гарови деб билган. Шунинг учун ҳам маънавий баркамол инсонни тарбиялаш, уни жамият ҳаётида ўз ўрнини топиши ўтмишда ҳам ва бугунги кунда ҳам асосий долзарб масалаларидан бири бўлиб келган. Мамлакатимиз мустақиллик шароитида ижтимоий тараққиётнинг барча жабҳаларида миллий хусусиятларимиздан ва замонавий технологик жараёнлар кўламидан келиб чиққан ҳолда туб ислоҳотларни ўтказишни амалга оширмоқда. Буларнинг барчаси айни вақтда юртимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар жараёнининг барча жабҳаларида ўз кўламини янада яққол кўрсатмоқда.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб таъкидлаш жоизки, бугунги кун ёшларини маънавий тарбиялашда таълим-тарбиянинг ўрни беқиёслигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Биз юртимизда янги авлод, янги тафаккур соҳибларини тарбиялашдек масъулиятли вазифани адо этишда,

аввалambор, ўта машаққатли ва айни вақтда жуда шарафли касб эгалари бўлган ўқитувчи ва мураббийларга суянамиз ва таянамиз, эртага ўрнимизга келадиган ёшларнинг маънавий дунёсини шакллантиришда уларнинг хизмати нақадар беқиёс эканлигини яхши англаймиз. Инсон ўз умри давомида қандай ютуқ ва натижаларга эришмасин, қаерда, қандай лавозимда ишламасин, таълим даргоҳида олган таълим-тарбияси унинг етук шахс ва малакали мутахассис бўлиб шаклланишида улкан аҳамиятга эга экани шубҳасиз. Маънавий баркамоллик инсоннинг дунёқараши, эътиқоди, руҳияти, хулқ-атвор нормалари, ахлоқ-одоби билан бевосита алоқадорлиги билан ажралиб туради.

Маънавий баркамол кишилар халқ тақдири ва фаровонлиги, ватан тақдири ва унинг равнақини ўйлайдилар. Бугунги кунда ёшларимизни Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлигига эришишдек олий мақсадларимиз руҳида тарбиялашимиз, уларни ана шу мақсадлар сари етаклашимиз лозим. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, маънавиятни ривожлантириш ва жамиятни маънавий янгилашдан бош мақсад – юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш ва комил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, ҳамда диний бағрикенглик каби тамойилларнинг маъно-моҳиятини бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган маънавий-маърифий, таълим-тарбия ишларининг марказига қўйиш, уларни янги босқичга кўтариш, ёш авлодни ҳар томонлама мустақил фикрлайдиган етук дунёқараш эгалари қилиб тарбиялашдан иборат.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони. www. lex. uz.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигининг 29 йиллиги тантанасида қилган нутқи. 31 август, 2020 йил. (//https://parstoday.com/uz/news/uncategorised-i54386).

3. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.-173 б.

4. Зиёмухаммедов Б., Зиёмухаммедова С., Қодиров С. Маънавият асослари. - Тошкент: Ўзбекистон миллий Энциклопедияси, 2000. – 112 б.

5. Иброҳимов А. ва бошқ. Ватан туйгуси / А.Иброҳимов, Х.Султонов, Н.Жўраев. -Т.: «Ўзбекистон», 1996. - 396 б.

6. Ҳакимов Ҳ.И. Тарих ёшлар маънавиятини шакллантириш омилларидан бири. // “Тарих ва маънавият: ёшлар маънавиятини шакллантириш омиллари” Республика миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент. 2020 йил. 10 ноябрь. – 102 б.

TA’LIM - KOMMUNIKATIV MADANIYATNI SAMARALI RIVOJLANTIRISH OMILI SIFATIDA

Islomova Sh.M.
Navoiy davlat universiteti,
Pedagogika kafedrasi tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: ta’lim, kommunikativ madaniyat, nutq madaniyati, hissiy madaniyat, kognitiv madaniyat, kommunikativ madaniyatni rivojlantirish usullari.
Ключевые слова: образование, коммуникативная культура, речевая культура, эмоциональная культура, когнитивная культура, методы развития коммуникативной культуры.
Key words: education, communicative culture, speech culture, emotional culture, cognitive culture, methods of developing communicative culture.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada kommunikativ madaniyat, uning elementlari, kommunikativ madaniyatni rivojlantirish manbaalari, muloqot madaniyati malakalari, ta’lim jarayonida kommunikativ madaniyatni shakllantirish usullari bayon etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается коммуникативная культура, ее элементы, источники развития коммуникативной культуры, навыки культуры общения, а также методы формирования коммуникативной культуры в образовательном процессе.
SUMMARY:
This article discusses communicative culture, its elements, the sources of developing communicative culture, communication culture skills, and methods of forming communicative culture in the educational process.

Ta’lim madaniyatning bir qismi bo‘lib, uni saqlash va rivojlantirishga ta’sir qiladi. Ta’limda madaniyat uning mazmuni, tabiati, jamiyati, faoliyat usullari, insonning atrofdagi odamlarga munosabati, mehnat, muloqot va boshqalar haqida bilim manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Ta’lim jarayonida kommunikativ faoliyat – bu o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni saqlashga qaratilgan faoliyat.

Zamonaviy kasbiy tayyorgarlik sharoitida bo‘lajak mutaxassislarning kommunikativ madaniyatini rivojlantirish samaradorligi kommunikativ madaniyat normalari, qadriyatlari va bilimlarga bog‘liq.

Kommunikativ madaniyatni rivojlantirish jarayoni, birinchi navbatda, pedagogik jarayon doirasida mavjud. Pedagogik jarayonning elementlari orasida uning maqsadi, mazmuni, tayyorlash shakllari va usullari, shuningdek, natijalari ajratiladi. Talabaning kommunikativ madaniyati uning ta'lim jarayonida olingan bilimlarni kasbiy faoliyatida qo'llashni talab qiladi. Talabalar kommunikativ madaniyatini shakllantirish jarayonida asosiy usullar: munozara, kuzatish, suhbat, vaziyatni modellashtirish, muammoni hal qilish, mashqlar, rolli o'yinlar, sinovdan o'tkazish va boshqalar.

Shaxsning kommunikativ madaniyatini shakllantirish samaradorligiga ta'sir qiluvchi shartlar quyidagilardir:

- o'quv jarayonida talabalar muloqot madaniyatini yaxshilashga yo'naltirish;
- talabalar kommunikativ madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik sikl va pedagogik amaliyot kurslarining integratsiyasi; [2]

Kommunikativ madaniyat yoshlarga jamiyatda kichik va kalta muloqot guruhlarida samarali ma'lumot almashish imkonini beruvchi bir qator ko'nikma va bilimlarni o'z ichiga oladi. Kommunikativ madaniyatni shakllantirish muammolari G.M.Andreeva, A.A.Bodaleva, F.N.Gonobolina, I.I.Zaretskaya, V.N.Kuzmina, A.A.Lobanova, N.A.Morevoy, A.G.Samoxvalova, V.A.Slastenina, S.D.Yakusheva va boshqa olimlar tomonidan o'rganilgan. A.G.Samoxvalova o'z asarlarida kommunikativ madaniyatni – madaniyatni shakllantiruvchi komponentlar yig'indisi sifatida ko'rib chiqadi.

Nentov:

-hissiy madaniyat

-nut madaniyati;

-kognitiv madaniyat;

Muallif hissiy madaniyatni tashqi vaziyatga va suhbatdoshga oqilona reaksiyalar haqidagi bilimlar tizmi sifatida ko'radi. Nutq madaniyati o'z fikrlarini erkin, ravon va tushunarli yetkazish hamda kommunikativ suhbatdoshi tomonidan ma'lumotni to'g'ri qabul qilish haqidagi bilimlarni o'z ichiga oladi. Kognitiv madaniyat esa voqelikni aks ettiruvchi fikrlarni majoziy va to'g'ri ifodalashga qodir bo'lgan nutq bayonotlarini yaratishga imkon beradi. A.G.Samoxvalova o'z tadqiqotlarida kommunikativ madaniyat shaxs tomonidan qabul qilinishi va u uchun shaxslararo munosabatlar sohasidagi yo'l-yo'riq bo'lib, muloqot jarayonida xatti-harakatlarning oqilonaligini, muloqotning muvaffaqiyati va samaradorligini, o'zini namoyon qilishning o'ziga xosligini nazorat qilishini ta'kidlaydi.

Shaxsning kommunikativ madaniyati o‘rganish, ijtimoiylashish va muloqot jarayonida shakllanadi. Shaxsning kommunikativ madaniyatini rivojlantirish manbalari quyidagilar:

-xalq madaniyatini o‘zlashtirish orqali to‘plangan tajriba (ijtimoiy-me’yoriy tajriba);

-shaxslararo muloqot tajribasi;

-xalq madaniyatida qo‘llaniladigan muloqot tillarini o‘rganish jarayonida to‘plangan tajriba. [5]

Kommunikativ madaniyat shaxsiy shakllanish sifatida bir qator psixologik fazilatlarni o‘z ichiga oladi, ular quyidagilarga bo‘linadi:

1) kognitiv komponent (shaxslararo muloqot qobiliyatlari, muloqotda xatti-harakatlar normalari va qoidalarini tushunish);

2) hissiy-baholash komponenti (boshqalarni obektiv baholash qobiliyati, empatiya);

3) xulq-atvor komponenti (odamlar o‘rtasidagi muloqot jarayonida hamkorlikni shakllantirish, dialogik munosabatlarni yaratish ko‘nikmalari).

O‘z navbatida, kommunikativ madaniyatning kognitiv komponenti quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1)kommunikativ madaniyatning tarkibiy qismlari haqida bilim;

2) shaxslararo muloqot asoslarini bilish;

3) muloqot madaniyati - aloqa subyektlari va uning shakllarining turli ko‘rinishlariga mos keladigan bir qator sohalarni o‘z ichiga olgan murakkab tizim sifatidagi bilim.

Hissiy-baholovchi komponent shaxsning hissiy va axloqiy xususiyatlari uchun javobgardir. Ushbu component hislar, mulohazalar va axloqiy-qadriyat tushunchalarida amalga oshiriladi shaxslar.

Kommunikativ madaniyatning xulq-atvor komponenti – bu shaxsning boshqalarga nisbatan faoliyati. Xulq-atvor komponentining namoyon bo‘lishi xayrixohlik, ochiqlik, bag‘rikenglik yoki aksincha, befarqlik va tajovuzkorlik bo‘lishi mumkin [1].

Mashhur rus olimi O.B. Sirotinina ishlarida “muloqot madaniyati” ya’ni “kommunikativ madaniyat” quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

a) zarur aloqa vositalari va turlari to‘plamiga ega bo‘lish;

b)kommunikativ harakatlarning maksimal samaradorligiga erishish, o‘z maqsadlariga muvofiq muloqotni qurish qobiliyati;

v) muloqotda nafaqat o‘z pozitsiyasini, balki aloqa hamkorlari va umuman jamiyatning pozitsiyalari va manfaatlarini hisobga olish istagi;

d) aloqa jarayonining o‘ziga, uning shakllarining mahoratiga, mukammalligiga, uni tashkil etishga e'tiborni qaratish qobiliyati. [7]

V.A. Kan-Kalik asarlari kasbiy faoliyatning kommunikativ tarkibiy qismiga bag‘ishlangan . Olim xodimning muloqot madaniyatiga kiruvchi malakalarning uch guruhini aniqladi :

1) omma oldida muloqot qilish;

2) birgalikdagi faoliyatni tashkil etish;

3) aloqani maqsadli tashkil etish va boshqarish. Uning ta’kidlashicha, insoniy munosabatlar madaniyati birinchi navbatda muloqot qobiliyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, uning asosi muloqotchanlikdir.

“Kommunikativ madaniyat” tushunchasi pedagogika nazariyasi doirasida:

1) ta’lim va kasbiy samaradorlikning zarur sharti va kafolati;

2) kommunikativ bilim, ko‘nikmalarni birlashtirgan shaxsiy sifat; malakalar, shaxsning madaniy qadriyatlari, ta’lim va kasbiy faoliyatga hissiy-qiymatli munosabat natijasida to‘plangan tajriba;

3) shaxsning kasbiy ahamiyatli sifati, muloqot holatini, uning subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro tushunishni va muloqot jarayonining samaradorligini adekvat baholashni ta'minlaydigan kommunikativ bilim, ko‘nikma va malakalar, kommunikativ qadriyatlar va tajribalar to‘plami;

4) bilim, ko‘nikma va malakalar; [6]

O‘qituvchining kasbiy faoliyatining asosi sifatida “kommunikativ madaniyat” og‘zaki (o‘qituvchi va talabalar bilan muloqot qilish) va yozma (yozma ma’ruza qilish va og‘zaki bo‘lmagan muloqot) muhim o‘rinni egallaydi.

O‘qituvchi kommunikativ madaniyat darajasini belgilovchi muhim mezonlar quyidagilar:

- ► Kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyati;
- ► Talabalar bilan hamkorlik qilish qobiliyati;
- ► Hamkasblar bilan hamkorlik qilish qobiliyati;
- ► Ota-onalar bilan hamkorlik qilishga tayyorgarlik;
- ► Pedagogik tafakkuri;
- ► Pedagogik nutq madaniyati (diqqatni jalb qilish, gaplarning mantiqiy izchilligi va to‘ldirilishi, nutq va muloqotning ravshanligi, izlanish)
- ► Ta’lim jarayonida qulay mikroiqlimni yaratish.

Kommunikativ madaniyatni shakllantirish, rivojlantirish hamda amalga oshirishning muhim sharti bu o‘qituvchining umumiy va kasbiy madaniyatida katta ahamiyatga ega, shuningdek barcha kompetensiya va malaka xususiyatlariga sezilarli ta’sir ko’rsatadi.

Ta’lim jarayonida talabalar kommunikativ madaniyatini shakllantirishda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

Talabani muloqotga jalb etish. Talabani muloqot qilishda rag‘batlantirish, ular orasida o‘zaro fikr almashish, muhokamalar va guruhli ishlarni tashkil etish talabalar uchun yaxshi tajriba bo‘la oladi.

O‘zaro hurmat va tinglash madaniyatini o‘rgatish. Talabalarga faqatgina o‘z fikrlarini bayon etishni o‘rgatibgina qolmay balki, boshqalarning ham fikrini tinglashni o‘rgatish lozim.

Tana tili va vokal kommunikatsiya. Talabalar muloqotga kirishganda faqat so‘zlar bilan emas, balki tana tili, yuz ifodasi, ovoz ohangi kabi kommunikatsiyaning boshqa elementi bilan ishlashni o‘rganishlari kerak. Talabalar ushbu jarayonni o‘rganishlari uchun o‘qituvchi ularga amaliy mashqlarni tashkillashtirib berishi kerak.

Kommunikatsiya usullarini qo‘llash. O‘qituvchilar turli kommunikatsiya usullari: rollar tashkil etishlari, debat yoki simulyatsiyalar orqali talabalarni murakkab vaziyatda muloqot qilishni o‘rgatishlari kerak.

Samarali yozma va og‘zaki kommunikatsiya. Talabalarda og‘zaki ko‘nikmalar bilan bir qatorda yozma ko‘nikmalarni ham rivojlantirish zarur. Yozma ishlar masalan, insholar, refaratlar talabalar o‘z fikrlarini tartib bilan ifodalashlari uchun yaxshi namuna bo‘ladi.

Yuqorida ko‘rib o’tganimizdek talabalar kommunikativ madaniyatini rivojlantirish yo‘l va usullari xilma-xildir. Yuqorida ko‘rsatilgan usullardan tashqari talabalar o‘z ustida ishlash; badiiy kitoblar o‘qish, muloqotni rivojlantiruvchi psixologik terninglar, seminar va amaliy ma’ruzalar, jamoat ishlarida ishtirok etish orqali muloqot madaniyatini rivojlantirishlari mumkin.

Ta’lim jarayonida talabalar kommunikativ madaniyatini rivojlantirish – bu o‘qituvchilar uchun faqat bilim berish emas, balki talabalar shaxsini, ularning ijtimoiy, axloqiy va madaniy qadriyatlarini rivojlantirishdir.

Kommunikativ madaniyatni egallash bo‘lajak pedagoglar uchun muhim. Chunki pedagogik faoliyat hamisha o‘quvchilar bilan muloqotga kirishishni, doimiy munosabatda bo‘lishni talab etadi. Muloqot jarayoni tufayli o‘quvchilarga ta’lim beradi, pedagogik ta’sir ko‘rsatadi, ularda ilmiy dunyoqarash, yuksak e’tiqod hamda ijobiy axloqiy sifatlarni shakllantiradi. Oliy ta’limni tamomlagan barcha talabalar ham muloqot madaniyatini puxta egallagan, o‘z fikrini boshqalarga erkin bayon qila oladigan sof adabiy tilde suhbat qura oladigan mutaxassislar emas. Shu sababli ham talabalarda muloqot madaniyatini, ayniqsa pedagogik muloqotni tarbiyalash muhim vazifalar biri bo‘lishi lozim. Ta’lim jarayonida interfaol metodlar (debat, rolli o‘yinlar,

muammoli vaziyatlarni tahlil qilish) orqali talabalarni muloqotjarayonida faol bo‘lish, o‘z fikrini himoya qilish va boshqalarni fikrini eshitish madaniyatini o‘zlashtiradilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bajenova Yu.A. Становление понятия коммуникативная культура в гуманитарных и общественных науках // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. 2015. № 2. С. 33-41.

2. Bryukova T.I Развитие коммуникативной культуры студентов как одно из условий развития их когнитивности Философия образования, № 4(43), 2012

3. Дзялошинский И.М. коммуникативная культурав цифровой цивилизации 2021

4. Kerimbayeva B.T, Kerimbekov Y.R. , d.d. Sapargaliyeva3* “the importance of developing a network communicative culture of the future teacher” ясауи университетінің хабаршысы, №4 (126), 2022

5. Мележик Ольга Владимировна основные подходы отечественных и зарубежных ученых к определению понятия «коммуникативная культура» Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки 2018

6. Stenyashina Nadejda Leonidova Педагогическая модель развития коммуникативной культуры будущих менеджеров в процессе преподавания иностранного языка

7. Стрелчук Н.Е “Коммуникативная культура” и “культура речого общения” синонимичные понятия?. Серия Гуманитарные науки 2011 2 (4) 276-278

8. Saodat Usmonova “Communicative culture as a condition for improving the training of future specialists” Web of Teachers: Inderscience Research Volume 3, Issue 2, February – 2025 120-123 betlar

MAKTAB O'QUVCHILARIDA XALQARO BAHOLASH DASTUR TALABLARI ASOSIDA HAYOTIY KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Radjapov R. S.
NMPI 3-kurs tayanish doktoranti

Tayanch so'zlar: PISA, PIRLS, TIMSS, dastur, tizim, xalqaro dastur, kompyuter, innovatsion, o'qish savodxonligi.
Ключевые слова: PISA, PIRLS, TIMSS, программа, система, международная программа, компьютер, инновационный, грамотность чтения.
Key words: PISA, PIRLS, TIMSS, program, system, international program, computer, innovative, reading literacy.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada hozirgi ku'nda maktab o'quvchilarni xalqaro talab darajalariga to'gri keladigan qilib hayotiy ko'nikmalarini shakllantirishning nazariy asoslari haqida gap boradi. Hozirgi ku'nda xalqaro talablar asosida o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash va xalqaro baholash tizimi haqida to'xtalib o'tiladi. Hususan PISA (Programme for International Student Assessment), PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) va TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) kabi turli xalqaro dasturlar ta'lim sifatini baholash va oshirishda asosiy mezon bo'lib xizmat qilmoqda.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются теоретические основы формирования жизненных навыков школьников в соответствии с международными стандартами. В статье рассматривается современная ситуация обучения и воспитания учащихся на основе международных стандартов и международной системы оценки. В частности, основными критериями оценки и повышения качества образования выступают различные международные программы, такие как PISA (Programme for International Student Assessment), PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) и TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study).
SUMMARY:
This article examines the theoretical foundations of the formation of life skills of schoolchildren in accordance with international standards. The article examines the current situation of education and upbringing of students based on international standards and the international assessment system. In particular, the main criteria for assessing and improving the quality of education are various international programs, such as PISA (Programme for International Student Assessment), PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) and TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study).

Kirish qismi. Xalqaro baholash tizimi maktab o'quvchilarini hayotiy ko'nikmalari shakllantirishda muhim ro'l o'ynaydi, chunki maktab pedagoglari o'quvchilarni xalqaro talablari asosida o'qitadi. Hozirgi kunda butun dunyoda ta'lim sifatini baholash tizimlarini rivojlantirish ju'da tez rivojlanmoqda. Hususan PISA PIRLS TIMSS xalqaro baholash metodologiyasi va natijalarning ifodalanish orqali muhim va ilmiy va pedagogic ahamiyatga ega hisoblanadi.

Xalqaro baholash tizimlari: Dunyo bo‘yicha umumiy o‘rta ta'lim tizimiga oid eng nufuzli axborot manbalaridan biri hisoblangan. “Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) tomonidan tashkil etilgan PISA (The Programme for International Student Assessment) xalqaro tadqiqotlari hamda Ta'lim yutuqlarini baholash xalqaro assotsiatsiyasi (International Association for the Evaluation of Educational Achiyevement, IEA) butun dunyo bo‘ylab ta'limni baholash, o‘qish va tushunish sifatini yaxshilash bo‘yicha ish olib bor uvchi PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) tadqiqotlarida ilgari surilgan bozor iqtisodiyotiga layoqatli, maktab uchun emas, hayot uchun o‘qiydigan o‘quvchilarni tarbiyalash ta'lim mazmuniga qo‘yilayotgan zamonaviy talablar mezoni hisoblanadi va uni ilmiy-pedagogik muammo sifatida tadqiq qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda ta'limtizimini takomillashtirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ammo, bu jarayonni ilmiy-nazariy asoslarga tayangan holda, tizimli ravishda olib borish kerak. Motivatsion, kognitiv, operatsion, refleksiv va o‘z-o‘zini baholash indikatorlarini muvaffaqiyatli joriy etish uchun fundamental tadqiqotlar olib borish ta'lim tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, dunyoda ta'lim sifatini baholash tizimini rivojlanish tendensiyalari jadallik bilan o‘zgarib bormoqda. “PISA xalqaro baholash dasturi ta'lim sohasida muhim ahamiyatga ega. Uning natijalari turli davlatlar ta'lim tizimlarini isloh qilishda qo'llaniladi. O'quvchilarning o'qish, matematika, tabiiy fanlar bo'yicha savodxonligi, shuningdek, kompyuter, xorijiy tillar va moliyaviy savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar tobora o'sib bormoqda.”

O'quvchilarning shaxsiy imkoniyatlarini rivojlantirish, ularni zamonaviy ko'nikmalar bilan qurollantirish va hayot davomida o'qishga yo'naltirilgan innovatsion ta'lim muhitini yaratish o'ta muhim masaladir. Bu muammoning ilmiy jamoatchilik tomonidan chuqur tadqiq etilishi, ta'lim tizimining takomillashuviga va jamiyat rivojiga hissa qo'shadi. Ayniqsa, O‘zbekiston Respublikasining PISA xalqaro baholash dasturida ishtirok etishi milliy ta'lim tizimi salohiyatini oshirish imkoniyati sifatida qaraladi. Hozirgi kunda

respublikamizda mazkur baholash dasturiga tayyorgarlik ishlarining tashkiliy-metodik bosqichi samarali amalga oshirilmoqda.

Ta'lim tizimini sifat jihatdan takomillashtirish uchun pedagog kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash markazlari faoliyatini yangilash, ularning kompetensiyaga asoslangan va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarni o'zlashtirishiga e'tibor qaratish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida innovatsion texnologiyalarga asoslangan ta'limni takomillashtirish, milliy asoslarni mustahkamlash va jahon andozalariga mos keladigan raqobatbardosh kadrlar tayyorlash yo'nalishida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ta’lim tizimidagi sifat darajalari va yuqori maxsuldorlik ularning jahon ta’lim standartlari bilan mosligi, mamlakatimiz o‘quvchilarining PIRLS, PISA xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etib ijobiy natijaga erishishi, avvalo, ularning o‘zlashtirgan ko’nikmalarini qay darajada amaliyotga tatbiq qilinayotganligiga bog‘liq.

Ta’lim sifatini baholovchi PISA, PIRLS, EGMA, EGRA, TALIS, TIMSS dasturlari o‘quvchilarning umumta’lim fanlaridan bilish darajasini aniqlab berishga qaratilgan loyihalardir. PIRLS xalqaro baholash dasturlari mamlakatimiz ta’lim tizimida nisbatan yangi loyiha bo‘lganligi uchun, u haqida ayrim muhim ma’lumotlarni eslatib o‘tishni maqsadga muvofiq deb topdik.

“Mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko’rsatadidki, PIRLS (Progressi International Reading Literacy Study) boshlang‘ich sinfda tahsil oluvchi o‘quvchilarning berilgan notanish matnni o‘qish va tushunish darajasini, bilim sifatini tahlil qiluvchi xalqaro baholash dasturidir.”

PIRLS tadqiqotlarini o'tkazish o'ziga xos tashkiliy-pedagogik xususiyatlarga ega bo'lib, bu xususiyatlar tadqiqotning muvaffaqiyatli o'tkazilishi va natijalarning ishonchli bo'lishida muhim rol o'ynaydi.

“PIRLS baholash dasturi tadqiqotini tashkil etish va o‘tkazishda qatnashuvchilarni saralash bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda ishtirokchi davlatlarning milliy koordinatorlari Xalqaro muvofiqlashtirish markaziga mamlakatdagi barcha maktablarning (shahar, qishloq) ro‘yxatlarini yuboradilar. Keyin maxsus dasturning tasodifiy sonlar usuli yordamida har bir mamlakatdan 150 ga yaqin maktab tanlanadi.

“PIRLS baholash dasturi maqsadi dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan to‘rtinchi sinf o‘quvchilari tomonidan matnni tushunish darajasini taqqoslash, shuningdek, milliy ta’lim tizimlarida o‘qish savodxonligi o‘rtasidagi tafovutlarni aniqlashdan iborat. Xalqaro lug‘atga ko‘ra, o‘qish savodxonligi - bu insonning hayotda o‘zini to‘liq namoyon qilishi va o‘z maqsadlariga erishish uchun zarur bo‘lgan turli yozma tillarni tushunishi va mantiqiy ravishda anglash qobiliyatidi.

PIRLS baholash dasturi doirasida o‘quvchilarning o‘rganish va tushunish ko’nikmalarini rivojlantirish jarayonlarini takomillashtirish bo‘yicha islohotlar strategiyasini nazariy va amaliy jihatdan asoslab berish, shuningdek, ularni amalga oshirish mexanizmlari va bosqichlarini loyihalash muhim ahamiyatga ega.PIRLS baholash dasturi o‘quvchilarning o‘rganish darajalari uchun zarur bo‘lgan asosiy ko’nikmalarini baholaydi va taqqoslaydi. O‘quv darajasi o‘qish malakasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, o‘quvchilarning kitob o‘qish va tushunish qobiliyatini rivojlantirishni ta’lim jarayonidagi muhim vazifaga aylantiradi.

PIRLS baholash dasturi o‘quvchilarning o‘qish va tushunish darajasini ularga axborot va adabiy matnlarni taqdim etish orqali baholaydi. Ushbu matnlar uchun quyidagi mezonlar belgilanadi: Matn uzunligi 1000 so'zgacha, savodxonlik darajasi past mamlakatlar uchun 400-500 so'zdan iborat bo'lishi kerak; Matn mavzulari o’quvchilar tomonidan taqdim etilgan materialdan tashqari umumlashtirilishi mumkin bo'lgan adabiy mavzular atrofida bo'lishi kerak.“Axborot matnlari o'quv materiallarida uchramaydigan mavzularni qamrab olishi kerak;

Til: Matnlar 40 dan ortiq tillarga tarjima qilingan bo‘lib, tarjimalar aniq va tushunarli bo‘lishini talab qiladi”. Tasviriy tilda aniq iboralar bo'lishi kerak, har qanday so'zlashuv yoki jargon atamalaridan qochish kerak;

Mazmun: Matnlar 9-10 yoshli o'quvchilarning rivojlanish xususiyatlariga mos kelishi, ma'lum madaniyatlarga xos bo'lgan mavzulardan ko’ra umummadaniy qarashlar aks etgan matn tanlanishi kerak. Material maktab yoshidagi bolalar uchun qiziqarli bo'lishi kerak;

Muvofiqlik va ketma-ketlik: Hikoyada mantiqiy tuzilmani saqlab qolish juda muhimdir. Oddiy va murakkab jumlalar tuzilmasidan foydalanish kerak. Agar dialog muhim bo'lsa, uni murakkab jumlalar bilan birlashtirish kerak. Matn tuzilishi va ma'lumotlarning mantiqiy ketma-ketligi o'rtasidagi bog'liqlik sarlavhalar, jadvallar va grafiklar kabi vizual elementlar bilan ta'minlanishi kerak.

PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) o‘quv dasturi o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini baholash, o‘qitish va o‘rganish jarayonlarini tahlil qilish, xalqaro taqqoslash imkoniyatlarini yaratish va ta'lim strategiyalarini rivojlantirish maqsadlariga ega. Ushbu dastur orqali o‘quvchilarning o‘qish jarayonida tushunish, tahlil qilish va ma'lumotlardan foydalanish qobiliyatlari aniqlanadi. Shuningdek, dastur o‘qituvchilarning pedagogik uslublarini, o‘qish muhitini va o‘qish materiallarining sifatini o‘rganadi, bu esa o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan motivatsiyasini ham

baholaydi. Olingan ma'lumotlar davlatlar o‘rtasida taqqoslash imkoniyatini yaratadi, bu orqali turli mamlakatlardagi o‘qish savodxonligining darajasi aniqlanadi. Natijada, tahlinga asoslangan tavsiyalar berilib, o'qitish strategiyalarini va ta'lim siyosatlarini takomillashtirish uchun zarur ma'lumotlar taqdim etiladi. Bu jarayonlar ta'lim sifatini oshirish va o‘quvchilarning muvaffaqiyatini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa qiladigan bo’lsak, xalqaro baholash dasturlari ta'lim sohasida sifat va samaradorlikni oshirish, o‘quv jarayonini global standartlarga moslashtirish va o‘quvchilarning bilimlarini taqqoslash imkoniyatini berish maqsadida yaratilgan. Ular ta'lim tizimlarining samaradorligini baholash, o‘quvchilarda zaruriy ko‘nikmalarni shakllantirish va jahon ta'limi bilan raqobat qila olishini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, Xalqaro baholash dasturlari ta'lim muassasalariga o'z faoliyatini tahlil qilish, kamchiliklarni aniqlash, o'quv dasturlarini o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirish va shu orqali ta'lim sifatini oshirish uchun zarur vosita hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. N.B.Oymurodova Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida shakllantiriladigan hayotiy ko‘nikmalar tavsifi “Pedagogik Mahorat” ilmiy-nazariy va metodik jurnal. 2024, № 2 b; 8-12

2. А.И.Фёдорова Развития Устно-речевых умений обучаехся 7 класса с помошъю проектной методики. Выпускная квалификационная работа. Красноярск 2017г. 62с

3. J.Xudaykulov boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish savodxonligini oshirishda interfaol metodlardan foydalanish. Talim Fan va innovatsiya 2023-y 2- son 15-18-b.

4. A.B.Radjiyev, A.A.Ismailov, J.R.Narziyev, X.R.Axmedov, G.O.Tog‘ayeva “O‘quvchilar savodxonligini baholash bo‘yicha xalqaro tadqiqotlar dasturi” qo‘llanma, «Sharq» nashriyoti, Toshkent, 2019 yil.

5. OECD (2014), PISA 2012 Results: What Students Know and Can Do (Volume I, Revised edition, February 2014): Student Performance in Mathematics, Reading and Science, PISA, OECD Publishing, Paris, http://dx.doi.org/10.1787/9789264208780-en.

YOSHI KATTALARNI QO'SHIMCHA KASBGA TAYYORLASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YONALISHLARI

Davletova A.
Berdaq nomidagi Qoraqolpoq davlat universiteti tayanch doktoranti

Tayanch so'zlar: bilim, ko'nikma,individ,shaxs,sub'ekt,individuallik,yoshlik davri, etuklik davri, keksayish davri.
Ключевые слова: знания, умения, индивид, личность, субъект, индивидуальность, молодость, зрелость, старость.
Key words: knowledge, skills, individual, personality, subject, individuality, youth, maturity, old age.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada yoshi kattalarning ta'lim sub'ekti sifatida tutgan o'rni, ularning yoshga doir bo'lgan davrlari haqida so'z yuritiladi. "Kattalar" tushunchasini uning turlarining ko'p o'lchovliligi kontekstida ko'rib chiqish mantiqiy. Shaxsning mohiyati (inson sifati) fanda "individ", "shaxs", "sub'ekt", "individuallik" kabi umume'tirof etilgan atamalar bilan tavsiflanadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается роль взрослых как субъектов образования, их возрастные периоды. Логично рассматривать понятие «взрослые» в контексте многомерности его видов. Сущность человека (человеческие качества) описывается в науке такими общепринятыми терминами, как «индивид», «личность», «субъект», «индивидуальность».
SUMMARY:
This article examines the role of adults as subjects of education, their age periods. It is logical to consider the concept of "adults" in the context of the multidimensionality of its types. The essence of a person (human qualities) is described in science by such generally accepted terms as "individual", "personality", "subject", "individuality".

Ta'lim sub'ekti sifatida kattalar - bilim, ko'nikma va malakalarni egallash jarayonida ongli va faol ishtirok etadigan shaxs. Kattalar nafaqat ma'lumot olishni, balki muayyan hayotiy muammolarni hal qilishni, shaxsiy va kasbiy rivojlanish uchun ham o'rganadilar.

Mashhur sotsiolog I. S. Konning fikriga ko'ra, yosh toifalari uchta mos yozuvlar tizimiga ega bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- individual rivojlanish qonuniyatlari (inson imkoniyatlari uning psixobiologik parametrlari bilan belgilanadi);

- jamiyatning yosh tabaqalanishining o'ziga xos xususiyatlari (avlodlar uchun ijtimoiy-madaniy me'yorlar va har bir yoshga nima to'g'ri kelishi haqidagi jamoatchilik g'oyalari);

- madaniyatning qabul qilingan yosh ramzi (xulq-atvor, tashqi ko'rinish, munosabatlar shakllari va boshqalar sohasidagi ijtimoiy kutishlar to'plami).

"Kattalar" tushunchasini uning turlarining ko'p o'lchovliligi kontekstida ko'rib chiqish mantiqiy. Shaxsning mohiyati (inson sifati) fanda “individ”, “shaxs”, “sub’ekt”, “individuallik” kabi umume’tirof etilgan atamalar bilan tavsiflanadi.

Individ - (lotincha, individuum-bo’linmas) - odam zotining vakili, tabiiy zotga mansublik.

SHaxs - hamkorlikdagi faoliyat va muloqot jarayonidagi ijtimoiy munosabatlar tizimida egallanadigan ijtimoiy rol egasi.

Sub’ekt - (lotincha, subectum - asosda turuvchi) - bilish va predmetli-amaliy faoliyat egasi, ongli, maqsadga yo’naltirilgan faollik manbai.

Individuallik - konkret odamning individ, shaxs, sub’ektga oid birlashuvi, o’ziga xosligi, qaytarilmasligi.

Sub’ektning hayot faoliyati davomida egallaydigan bilimlari o’z ahamiyatiga ko’ra quyidagi sifat tavsifiga ega bo’ladi:

- fundamental bilimlar (dunyoni bilish, uni tushunish, axborot integrastiyasi);

- amaliy bilimlar(ma’lum bir xarakatlarni bajarishga yordam beruvchi bilimlar);

- oldinlab ketgan bilimlar(hayotda uchraydigan aniq muammolarni oldindan ko’ra olish);

- etaklovchi bilimlar (hayot qonunlarga ko’ra yuzaga kelgan muammolarni hal etish);

- kompensastiyalovchi(tuzatuvchi, joy-joyiga qo’yuvchi) bilimlar (ta’limiy yoki umummadaniy bilimlar etishmovchiligini tuzatish);

- korrekstiyalovchi bilimlar(ijtimoiy m e’yorlarga mos kelmaydigan shaxsiy, hulqiy, kommunikativ munosabatlami o ’zgartirish);

- rivojlantiruvchi bilimlar;

- qo’llab -quvvatlovchi bilimlar;

- to’ldiruvchi bilimlar.

Kattalami turli yosh davrlarida o’qitish o’ziga hos ma’no kasb etadi;

1.Yoshlik davri(18-30 yosh). Yoshlik davri biologik va ijtimoiy imkoniyatlaming ortishi bilan xarakterlanadi.

Nemis falsafiy adabiyotida 22yoshdan 27 yoshgacha bo'lgan davrni, obrazli qilib "kezish yillari" deb ham atashadi.Ushbu yillar sinovlar va xatoliklar, birinchi hayotiy saboqlar davri sanaladi.

2. Etuklik davri. ''Etuklik" tushunchasida ma'lum bir yoshga etish,etuklik, tajriba, davr mujasamlashadi.Etuklik davri yoshlik va keksalik oralig'ida bo'lib, 30 yoshdan 55-60 yoshgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

3. Keksayish davri.

Keksayish davriga 55(60) yoshdan 70 (75) yoshgacha bo'lgan erkak va ayollar kiradilar. Mazkur yoshdagilami sharili ravishda ikkita katta guruhga ajratish mumkin:

a) mutloqo iste'foga chiqqan "ijtimoiy faol bo'lmagan erkak va ayollar;

b) nafaqaxo'r, lekin ijtimoiy hayotdan uzoqlashmagan erkak va ayollar.

Uzluksiz kasbiy ta'lim sub'ekti - bu allaqachon hayotiy va kasbiy tajribaga ega bo'lgan kattalar, kattalar ta'limi esa o'ziga xos xususiyatlarga ega. Avvalo, bu kattalarning psixologik xususiyatlaridan kelib chiqadi. Psixologlar katta yoshdagi o'quvchini ajratib turadigan beshta asosiy xususiyatni aniqlaydilar:

1. Voyaga etgan kishi o'zini mustaqil, o'zini o'zi boshqaradigan shaxs sifatida tan oladi va uni nazorat qilish uchun qilingan har qanday urinishlarni, hatto baland ovozda aytmasa ham, tanqid qiladi.

2. Voyaga yetgan odam katta hayotiy, ijtimoiy va kasbiy tajribani to'playdi, bu uning dunyoqarashini shakllantiradi va u har qanday kiruvchi ma'lumotni shu nuqtai nazardan baholaydi.

3. Uning o'qishga bo'lgan motivatsiyasi pragmatik yondashuvda bo'adi - u o'zining hayotiy muammolarini (karera, muloqot, ko'ngilochar va hokazo) o'qish yordamida hal qilishga intiladi.

4. O'quvchi yoki talabadan farqli o'laroq, u olingan bilimlarni darhol qo'llashga yoki o'quv jarayonining o'zidan qoniqish olishga intiladi.

5. Uni idrok etish har doim ma'lumotni emotsional baholash bilan birga keladi, miya esa salbiy his-tuyg'u bilan birga keladigan har qanday ma'lumotni "to'sib qo'yish" ga intiladi (hatto bu shunchaki ochlik hissi, noqulay o'rindiq yoki toza havo etishmasligi bo'lsa ham) [1].

Kattalarni o'rganish motivlarini tahlil qilib, S.G. Vershlovskiy ta'kidlaganidek, "kattalar, birinchi navbatda, pragmatik motivlar asosida o'rganadi. Agar kattalar unga muammolarni hal qilish imkonini beradigan amaliy zarur bilimlarga ega bo'lsa, u o'rnatilgan hayotiy va kasbiy tajribadan tashqariga chiqishga ehtiyoj sezmaydi" [2]. Muayyan nuqtaga qadar, kattalarning mavjud bilim va ko'nikmalari uning kasbiy yoki boshqa turdagi muammolarini hal qilish uchun etarli. Yangi bilimlarga bo'lgan ehtiyoj uning oldida murakkab muammolar

paydo bo'lganda paydo bo'ladi va uning o'tmishdagi mavjud tajribasi ularni muvaffaqiyatli hal qilishga imkon bermaydi. Yangi bilimlarga bo'lgan ehtiyoj shakllanadi.

Kattalar uchun ta'limning qadr-qimmati nafaqat uning amaliy foydalari, faoliyatning turli sohalarida insonning dolzarb ehtiyojlarini qondirish qobiliyati, balki unga nisbatan fidokorona munosabati bilan ham belgilanadi. Ko'p odamlar ta'limning o'zi qimmatli bo'lishi mumkin emasligiga ishonishadi, chunki bilim uchun bilim hech narsa tomonidan rag'batlantirilmaydi. Ammo "shaxs ta'lim faoliyati bilan shug'ullanar ekan, uning sifat jihatidan o'zgarishi sodir bo'lishi mumkin: nafaqat uning amaliy natijasi, balki yangi narsa haqidagi bilim va bilimlarni egallash jarayonining o'zi ham muhim bo'ladi. Bunday holda, kattalar, go'yo o'rganishning ijtimoiy sababiy zanjirlaridan ozod bo'ladi [2].

Voyaga yetgan shaxsni ta'lim sub'ekti sifatida ko'rib, olimlar uni o'rganishga undaydigan omillarni ham ajratib ko'rsatishadi: bilimning haqiqiy darajasi va muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan nomutanosiblikni bilish; bilimning haqiqiy darajasi va tushunish uchun zarur bo'lgan faoliyatning ijtimoiy shartlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni anglash; insonning shaxsiy mavjudligidan tashqariga chiqadigan va global xarakterga ega bo'lgan muammolarni chuqurroq tushunish istagi; o'zini chuqurroq tushunish istagi; axborotni mustaqil izlash istagi, yangi ta'lim texnologiyalari bilan muloqot qilish zarurati; kasbiy rivojlanish istagi; mos yozuvlar guruhi nazarida yuqori ball olish istagi [3].

Inson yoshi qanchalik katta bo'lsa, yillar davomida paydo bo'lgan ko'plab ichki to'siqlar tufayli uning ta'lim jarayonlarida ishtirok etishi shunchalik qiyin bo'ladi. Keling, ulardan eng keng tarqalganini qisqacha ko'rib chiqaylik.

Psixofiziologik. Ba'zi kattalar o'rganish qobiliyatiga nisbatan ichki to'siqni rivojlantiradilar. Bu ma'lum darajada yoshga qarab ta'lim ma'lumotlarini idrok etish, eslash va takrorlash qobiliyatining pasayishi haqidagi afsonaga asoslanadi. Biroq, olimlar har qanday yoshda muvaffaqiyatli o'rganish mumkinligini isbotladilar. Hayotning turli davrlarida turli xil xotira funktsiyalari va e'tiborning har xil turlari birinchi o'ringa chiqadi, motivatsiya o'zgaradi, lekin umuman olganda, kattalar har doim ma'lumot bilan optimal ishlashning tegishli individual usullarini ishlab chiqishga qodir. Bu, agar u o'rganish sub'ekti sifatida o'zining xususiyatlari haqida bilimga ega bo'lsa va o'rganish uchun barqaror motivatsiyani rivojlantirsa, mumkin bo'ladi.

Ijtimoiy va psixologik. Ko'pgina kattalar o'zlarini noqulay his qilishadi, ba'zan hatto qo'rqishadi, o'quvchining pozitsiyasida. Bu, ayniqsa, ma'muriy

zinapoyada ma'lum bir ijtimoiy mavqega ega bo'lgan odamlar uchun to'g'ri keladi. Psixologik jihatdan ular vaziyatni o'zgartirishga va ixtiyoriy ravishda pedagogik ta'sirning "ob'ekti" ga aylanishga tayyor emaslar.

Ijtimoiy. Jamiyat tomonidan ta'limning yangi darajasiga bo'lgan talabning yo'qligi yoki uning kasbiy mavqega ega bo'lishi ko'pincha kattalar uchun o'z ta'limini davom ettirish (konstruktsiya qilish) uchun ma'nosiz qiladi.

Psixologik va pedagogik. Kishining butun hayoti davomida ta’lim olish zarurligi to’g’risidagi vazifaning shakllanmaganligi zamonaviy mutaxassisning o’z kasbiy mahoratini doimo oshirib borishi shart ekanligi e’tiborga olinmaydi. Ayrim hollarda kishilar kattalar ta’lim olishi mumkinligi haqida tasavvurga ega bo’lmaydilar. O’qitish jarayoniga qo’shilar ekan, katta odam faol o’rinni egallaydi. Hayotiy tajriba va sub’ektiv munosabat, zamonaviy odamga ta’lim jarayonini baholash hamda o’qitish usullarini tanlash imkonini beradi. Uning uchun dars berayotgan o’qituvchi va tinglovchilarning ham shaxsiy, kasbiy sifatlari muhim sanaladi.

Zamonaviy inson uchun umrbod ta'lim olish zarurligini tushunmasligi ta'limning uzluksizligiga, shuningdek, kognitiv mavjudot sifatida o'zi haqida, o'z qobiliyatlari, o'quv materialini idrok etish va o'zlashtirishning o'ziga xos xususiyatlari, axborot ehtiyojlari to'g'risida zarur bilimlarning etishmasligi ham to'sqinlik qilishi mumkin. Va nihoyat, kattalar yoshdagilar ta'limining mavjud shakllaridan shunchaki xabardor bo'lmasligi mumkin.

O’qitish jarayoniga qo’shilar ekan, katta odam faol o ’rinni egallaydi. Hayotiy tajriba va sub’ektiv munosabat, zamonaviy odamga ta’lim jarayonini baholash hamda o’qitish usullarini tanlash imkonini beradi. Uning uchun dars berayotgan o’qituvchi va tinglovchilarning ham shaxsiy, kasbiy sifatlari muhim sanaladi. Shuning uchun kattalarni o’qitish o’zaro hamkorlik, o’zaro yordam va o’zaro birdamlik muxitida amalga oshiriladi. Katta odamni o’qitish jarayonida u o’z tajribalari bilan o’rtoqlashishni ko’proq maqul ko’radi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Agapova O.B. Uroki dlya vzroslix , 2003. – 68 b.
2. Andragogika. Material k glossariyu, pod red. S.G.Vershlovskogo, M.G.Ermolaevoy.
3. Obrazovanie vzroslix: opit i obmeni/ pod red. S.G. Vershlovskogo. -Znanie, 2002. – 167 b.
4. Zmeev S. I. Andragogika: Stanovlenie i puti razvitiya // Pedagogika. -1995.-№2.
5. Zmeev SI. Texnologiya obucheniya vzroslx. - M , 2002.

BOSHLANG‘ICH TA’LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Kurbaniyazova Z.K.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika institute
«Boshlang‘ich ta’lim» kafedrasi mudiri,
pedagogika fanlari doktori, professor

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim tizimi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, zamonaviy tendensiyalar, raqamlashtirish, inklyuzivlik, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik tayyorgarlik.
Ключевые слова: система начального образования, ученики начальных классов, будущие учителя начальных классов, современные тенденции, цифровизация, инклюзивность, компетентностный подход, педагогическая подготовка.
Key words: primary education system, primary school students, future primary school teachers, modern trends, digitization, inclusiveness, competence approach, pedagogical training.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada bugungi globallashuv sharoitida boshlang‘ich ta’lim tizimining rivojlantirish tendensiyalari ko‘rib chiqilgan bo‘lib, boshlang‘ich sinflarda ta’limning sifatini oshirish va bunga pedagog-kadrlarni tayyorlash masalalari tahlil etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются тенденции развития системы начального образования в условиях современной глобализации, анализируются вопросы повышения качества образования в начальных классах и подготовки педагогических кадров.
SUMMARY:
The article examines the development trends of the primary education system in the conditions of today's globalization, and analyzes the issues of improving the quality of education in primary classes and training pedagogues for this.

Boshlang‘ich ta’lim – bu har bir bola shaxsning har tomonlama rivojlanishida eng muhim va alohida ahamiyatga ega bo‘lgan bosqichi hisoblanadi. 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim tug‘risidagi Qonunining 9-moddasida boshlang‘ich ta’lim (I-IV sinflar) umumiy o‘rta ta’limning asosiy bosqichlaridan biri bo‘lib, «Boshlang‘ich ta’lim ta’lim oluvchilarda umumiy o‘rta ta’limni davom ettirish uchun zarur bo‘lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko‘nikmalar asoslarini shakllantirishga

qaratilgan»ligi alohida ko‘rsatib o‘tilgan [1]. Chunki, aynan boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarda funksional savodxonlik asoslari - o‘qish, yozish va hisoblash qobiliyatlari shakllanadi va rivojlanadi. Ta’limga kompetensiyaviy yondashuv paradigmasi asosida o‘quvchilarga fanga doir chuqur bilim berish bilan birga ularda hamkorlik, ijodkorlik, muloqot, tanqidiy va kreativ fikrlash hamda moslashuvchanlik kabi ko‘nikmalarni shakllantirish boshlang‘ich ta’limning asosiy vazifasiga aylanmoqda. Bu esa o‘z navbatida o‘qitish metodlari, shakl va texnologiyalarini, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash tizimini yanada takomillashtirishni, bolalar egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarni baholash va qo‘llab-quvvatlashning samarali usullarini qo‘llashni taqozo etadi.

Boshlang‘ich ta’limni rivojlantirishga doir jahon tajribasisi shuni ko‘rsatadiki bugungi kunda jamiyatimizning barcha jabhalarida yuz berayotgan tub o‘zgarishlar, globallashuv, texnologik taraqqiyot, raqamlashtirish sharoitlari global miqyosda boshlang‘ich ta’limni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, nafaqat ta’lim shakllari va metodlari, balki ta’limning maqsadlarini bugungi tez o‘zgaruvchan dunyoga ijtimoiylashuv hamda bolalarni mustaqil hayotga tayyorlashga yo‘naltirilgan holda belgilashni talab etadi. Chunki bugungi kunda boshlang‘ich ta’lim tizimida:

- ta’limning maqsadi va mazmunini zamonaviy talablar hamda raqamli asr kontekstiga moslashtirish;
- bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlash tizimini takomillashtirish;
- bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini pedagogik innovatsiyalarni qo‘llash va turli risklarga tayyorlash;
- raqamli ta’lim infratuzilmasini rivojlantirish;
- boshlang‘ich ta’limning inklyuzivligi sharoitiga moslashuvchan ta’lim dasturlarini takomillashtirish singari yirik muammolarni hal etishning ilmiy-nazariy va ilmiy-amaliy asoslarini ishlab chiqishni talab etiladi.

Qo‘yidagi yo‘nalishlarda izlanishlar olib borish bu kabi muammolarni hal etishga o‘zining samarali ta’sirini ko‘rsatadi:

1. Boshlang‘ich ta’lim tizimini rivojlantirishning asosiy zamonaviy tendensiyalarini aniqlash, tavsiflash va tizimlashtirish, shuningdek, mintaqaviy, ijtimoiy va madaniy kontekstni hisobga olgan holda ularni amalga oshirish shartlari va istiqbollarini aniqlashda xalqaro va milliy tajribalarni, jahon ta’lim strategiyalarini o‘rganish. Bunda butun ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlarining samaradorligi va barqarorligini baholash, shu jumladan boshlang‘ich ta’lim tizimiga tanqidiy-tahliliy yondashuv tamoyiligi suyanish maqsadga muvofiqdir. Bunda mavjud ta’lim siyosat va strategiyalari, ta’lim

tizimining sifati va samaradorligiga tashqi omillarning (ijtimoiy, iqtisodiy, demografik, infratuzilmaviy) ta'sirini ilg'or xorijiy tajribalarni madaniy va mintaqaviy o'ziga hos jihatlarini inobatga olgan holda yurtimiz ta'lim tizimiga transformatsiya qilish imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratish o'zining samarasini beradi.

2. Jahon miqyosida boshlang'ich ta'limni rivojlantirishga doir ta'lim modellarini o'rganish. Qiyosiy yondashuv rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlardagi (Finlyandiya, Singapur) ta'lim tizimining tahlili natijasida boshlang'ich ta'lim tuzilmasi (bolalarning yosh davri, ta'limning davomiyligi, o'quv yuklamasi); o'quv dasturlarining kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'limni joriy etishga yo'naltirilganligi; o'quv jarayonini raqamlashtirish; boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi va ularni qo'llab-quvvatlash tizimning shakllanganligi; ta'limning natijalarini baholash va individual ta'lim yo'nalishlarini shakllantirishga doir tajribalarni ilmiy jihatdan o'rganish.

3. Boshlang'ich ta'lim tizimini takmillashtirishga doir olib borilgan ilmiy manbalarni tahlil etish va ulardan olingan empirik ma'lumotlarni umumlashtirish lozim. Bunda boshlang'ich ta'lim pedagogikasi va o'qitish metodikasi, boshlang'ich ta'lim tizimida raqamli ta'lim texnologiyalarini qo'llash, boshlang'ich ta'lim tizimida inklyuziv ta'lim hamda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga yordam ko'rsatish, boshlang'ich sinflarda baholash muammolari, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetentligi va mahorati singari yo'nalishlarda ilmiy izlanishlar olib borish. Bu borada olib borilgan ilmiy izlanishlar shunik ko'rsatadiki, bugungi kunda boshlang'ich ta'limda rivojlantirishning qo'yidagi asosiy tendensiyalarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi:

1. Boshlang'ich ta'limni rivojlantirishga kompetensiyaviy yoshdashuv. Chunki bugunga kunda jahon miqyosida an'anaviy reproduktiv ta'limdan kompetensiyaviy ta'lim modeliga o'tish ta'lim islohotlarining markaziy tendensiyalaridan biriga aylandi. Bunda asosiy e'tibor bilimlarni o'zlashtirishga emas, balki ularni real hayotiy vaziyatda qo'llash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilmoqda. Boshlang'ich ta'lim tizimida ushbu yondashuv ikkita yo'nalishda amalga oshiriladi.

Uning birinchisi boshlang'ich sinf o'quvchilarining egallagan bilimlarini amalda, ya'ni ijtimoiy hayotda qo'llay olish malakalariga ega bo'lishi hisoblanadi. Chunki, boshlang'ich ta'lim doirasida asosiy e'tibor metapredmetli deb ataladigan kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilmoqda, jumladan:

- tanqidiy fikrlash - tahlil qilish, taqqoslash, xulosa chiqarish qobiliyati;

- ijodkorlik - nostandart fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyati;

- kommunikativ ko‘nikmalar - tengdoshlari va kattalar bilan samarali muloqot qilish;

- hamkorlik - jamoada ishlash, kelishib olish, vazifalarni taqsimlash qobiliyatiga asoslangan 4K modeli hisoblanadi.

Ikkinchisi, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy kompetentlikka ega bo‘lishi hisoblanadi. Bugungi kunda har bir o‘qituvchidan o‘z faoliyatiga innovatsion yondashuv, bilimlarini tovarga aylantirish hamda ta’limda tijoratlashtirish, raqamlashtirishga bo‘lgan ijtimoiy buyurtmadan kelib chiqqan holda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini ushbu jarayonlarga tayyorlash, bu jarayonlarda uchraydigan turli risklarni yengib o‘tish va samarali hal etish yo‘llarini qo‘llashga o‘rgatish talab etiladi.

2. Boshlang‘ich ta’lim tizimida ta’limni raqamlashtirish va aralash ta’lim shakllarini qo‘llash. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash butun ta’lim tizimi, shu jumladan boshlang‘ich ta’limni ham zamonaviy shaklga o‘tkazishning ajralmas qismiga aylanmoqda. Boshlang‘ich sinflarda elektron kundalik va jurnallar, Google Classroom, Moodle, Kundalik kabi ta’lim platformalaridan foydalanish; boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining vizuallikka bo‘lgan qiziqishlariga doir psixologik hususiyatlarini inobatga olgan holda ko‘rgazmalilikni oshirish va qiziqishni kuchaytiruvchi interaktiv hamda multimedia materiallarini qo‘llash; moslashuvchanlik va qulaylikni ta’minlovchi masofaviy va aralash ta’limni joriy etish imkoniyatlarini kengaytirish, ushbu jarayonlarga bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash raqamli transformatsiyaning asosiy yo‘nalishlari sifatida qaralishi lozim. Bunda raqamlashtirishning samaradorligi raqamli infratuzilmaning sifati bilan o‘qituvchilar va o‘quvchilarning raqamli savodxonligiga bog‘liq.

3. Boshlang‘ich ta’limda inklyuziv ta’limni doriy etish. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim tug‘risidagi Qonunining 15-moddasida inklyuziv ta’lim – bu ta’lim shakllarining biri kanligi, 20-moddasida esa «inklyuziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta’lim oluvchilar uchun ta’lim tashkilotlarida ta’lim olishga bo‘lgan teng imkoniyatlarni ta’minlashga qaratilgan bo‘lib, jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo‘lgan bolalar (shaxslar) uchun ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’lim tashkil etilishi», - belgilab berilgan.

inklyuziv ta’lim (I-IV sinflar) umumiy o‘rta ta’limning asosiy bosqichlaridan biri bo‘lib, «Boshlang‘ich ta’lim ta’lim oluvchilarda umumiy o‘rta ta’limni davom ettirish uchun zarur bo‘lgan savodxonlik, bilim, malaka va ko‘nikmalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan»ligi alohida ko‘rsatib o‘tilgan [1].

Boshlang‘ich sinflarda inklyuziv ta’lim har bir bola, shu jumladan alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning ham tengdoshlari bilan birgalikda sifatli ta’lim olishlari uchun sharoitlar yaratib berishga qaratilgan ta’lim bo‘lib, bunda boshlang‘ich ta’limning mazmuni va shakllari bolalarning turli xil ehtiyojlariga moslashtirilishi, bu bolalarga mos yordamchi texnologiyalardan foydalanish (masalan, matn sintezatorlari, ekran kattalashtiruvchilari, muqobil aloqa vositalari) hamda bugungi kun talabalari, ya’ni bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini geterogen (turli darajadagi) sinflarda ishlashga pedagogik tayyorlash singari ishlarni amalga oshirishni talab etadi. Inklyuziv ta’lim tizimli rivojlangan mamlakatlarda o‘quvchilarning ota-onalar o‘rtasida mamnunlik darajasining o‘sishi kuzatilmoqda. Masalan, Kanada va Norvegiya davlatlari bu borada katta tajribaga ega davlatlar hisoblanadi [2]. Biroq, ko‘pchilik davlatlarda inklyuziv ta’lim tizimida qator muammmolar va kamchiliklarning mavjudligi ma’lum. Bu borada kompetentli kadrlar tayyorlash, inklyuziv ta’limni yo‘lga qo‘yishda sinfdagi bolalar kontingenti yoki bo‘lmasa ushbu tizimga jiddiy sarmoyalar kiritishlar bu kabi muammolarga misol bo‘la oladi.

4. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini faqatgina dars beruvchi pedagog emas, balki uning o‘quv jarayoni va hamkorlikni tashkil etuvchi fasilitatorlik, har bir o‘quvchining salohiyatini rivojlantiruvchi ustoz-kous singari ko‘plab rollarni bajarishga tayyorlashni taqozo etadi. Ba’limda o‘qituvchining avtoritar boshqaruv stili emas, balki o‘quvchilarning ichki o‘quv motivatsiyasini shakllantirishga ko‘maklashuvchi rag‘batlantiruvchi shaxs sifatida namoyon bo‘lmog‘i lozim. Bu o‘qituvchidan nafaqat fan bo‘yicha tayyorgarlikni, balki yumshoq ko‘nikmalarni: hissiy intellekt, empatiya, fikrlash moslashuvchanligi, jamoada ishlash qobiliyatini rivojlantirishni ham talab qiladi.

5. Boshlang‘ich sinflarda bolalarnining bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantiruvchi baholash stilida amalga oshirish. Ta’limning natijalarini baholash tobora ko‘proq xatolarni topishga emas, balki rivojlanishga yo‘naltirilmog‘i maqsadga muvofiq. Bunda bolalar uchun ularning o‘zlarining erishgan yutuqlarini o‘zlari ko‘ra bilish, ulardan huzurlanish va shaxsiy rivojlanishiga va uni o‘zi tahlil qilishga yo‘naltirilgan refleksiv topshiriqlardan, natija uchun mas’uliyatni shakllantiruvchi o‘zini o‘zi baholash va o‘zaro baholash usullaridan foydalanish o‘zining natijasini beradi.

Xulos qilib shuni ta’kidlash joizki, XXI asrda boshlang‘ich ta’limning rivojlanishi yurtimizda ta’lim tizimi bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar bilan bir qatorda davr talab etayotgan shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim paradigmasi, ta’limga kompetentli yondashuv paradigmasi, metapredmetli paradigmalar singari paradigmalarga asoslangan holda tashkil etilishi bilan

bog‘liqdir. Boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘quvchilarning egallagan bilimlarini amalda qo‘llash, real vazifalarni yechish, tanqidiy fikrlash va boshqalar bilan hamkorlik qilish qobiliyatini rivojlantirish, ta’limni raqamlashtirish, ta’lim jarayonida inklyuziya, o‘qituvchining rolini kuchaytirish, pedagog ma’lumot uzatuvchi emas, balki bola shaxsiyatini rivojlantirishda fasilitator, murabbiy va ustoz sifatida namoyon bo‘lishi, nazorat va jazolarga emas, balki o‘quvchining shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan shakllantiruvchi baholash tizimiga asoslangan ta’limni tashkil etish kelajak avlod uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Demak, bugungi kunda boshlang‘ich ta’limga jamiyatning barqaror rivojlanishi, innovatsion salohiyati va ijtimoiy barqarorligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan strategik ustuvor yo‘nalish sifatida qarash lozim. Chunki boshlang‘ich ta’lim – bu nafaqat bitta bolaning, balki butun millatning kelajagi uchun muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим туғрисидаги Қонуни. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон; https://lex.uz/docs/5013007

2. Мельник Ю.В. Сравнительный анализ общего инклюзивного образования в странах Запада (Канада, США, Великобритания) и России. Автореф.дисс.к.п.н.- Пятигорск, 2012. – 23 с.

3. Муминов А.Г. Реформы в образовании Узбекистана: состояние и перспективы. Бюллетень науки и практики. – 2019. Т.5. №9. С.472-483

4. Шаманская Т.В. Начальная школа: проблемы и перспективы развития.

KIMYO FANINI O‘QITISHDA SABAB-OQIBAT DIALEKTIK MUNOSABATLARINI O‘RNATISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH MEZONI

Qodirova M.A.
KDU mustaqil tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: kritik fikrlash, sabab-oqibat munosabatlari, intellektual ko‘nikmalar, kimyo ta’limi, tahlil va sintez.
Ключевые слова: критическое мышление, причинно-следственные отношения, интеллектуальные навыки, химическое образование, анализ и синтез.
Key words: critical thinking, causal relationships, intellectual skills, chemistry education, analysis and synthesis.

РЕЗЮМЕ:
Kimyo fanini o‘qitishda sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish o‘quvchilarning intellektual-kognitiv faoliyatini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi. Ushbu maqolada sabab-oqibat dialektik munosabatlarini shakllantirish mezonlari, tanqidiy fikrlash bilan bog‘liq ko‘nikmalarni rivojlantirish metodlari hamda olingan natijalarni baholash mezonlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari sabab-oqibat munosabatlari orqali kimyoviy jarayonlarni tushunish darajasini oshirishga qaratilgan ta’lim yondashuvlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
Установление причинно-следственных отношений в обучении химии является важным фактором развития интеллектуально-когнитивной деятельности учащихся. В данной статье рассматриваются критерии формирования причинно-следственных диалектических отношений, методы развития навыков критического мышления, а также критерии оценки полученных результатов. Результаты исследования направлены на повышение эффективности образовательных подходов, способствующих более глубокому пониманию химических процессов через анализ причинно-следственных взаимосвязей.
SUMMARY:
Establishing causal relationships in chemistry education is a crucial factor in developing students’ intellectual and cognitive activities. This article examines the criteria for forming causal-dialectical relationships, methods for developing critical thinking skills, and criteria for evaluating learning outcomes. The research findings aim to enhance the effectiveness of educational approaches that improve students' understanding of chemical processes through causal analysis.

Kirish. Kimyo ta’limida sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish o‘quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirishga, kimyoviy jarayonlarni

tushunish darajasini oshirishga xizmat qiladi. Bugungi kunda ta’lim jarayonida sabab-oqibat munosabatlarini shakllantirish, ularni tahlil qilish va sintez qilish, yangi bilim yaratish ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon faqatgina kimyoviy bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmay, balki o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishga ham katta ta’sir ko‘rsatadi.

Sabab-oqibat munosabatlarini o‘rganish orqali o‘quvchilar har qanday hodisalar orasidagi bog‘liqlikni tushunishga, ilmiy gipotezalar ishlab chiqishga va asosli xulosalar chiqarishga o‘rganadilar. Shuningdek, bu yondashuv axborotni tahlil qilish, muammolarni hal qilish va ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishda muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilarning o‘z xulosalarini asoslash, argumentlarni tahlil qilish va mantiqiy natijalar chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirish sabab-oqibat munosabatlarining ta’lim jarayonidagi o‘rnini yanada oshiradi.

Shunday qilib, ushbu maqolada kimyo fanini o‘qitishda sabab-oqibat munosabatlarini shakllantirish mezonlari, tanqidiy fikrlash bilan bog‘liq ko‘nikmalarni rivojlantirish metodlari va olingan natijalarni baholash mezonlari tahlil qilinadi. Mazkur yondashuv asosida kimyoviy jarayonlarni chuqur tushunish hamda ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish imkoniyatlari yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Kimyo ta'limida sabab-oqibat aloqalarini shakllantirish muhim metodik vazifa hisoblanadi. Ushbu mavzuni yoritishda bir qator ilmiy ishlar tahlil qilindi. Яркикс Л.А. [5]o'z tadqiqotida kimyo o'qituvchisining faoliyatiga e'tibor qaratib, o'quvchilarda sabab-oqibat aloqalarini aniqlash ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini o'rgangan. Uning tadqiqoti natijalari kimyo o'qituvchilarining pedagogik yondashuvlaridan foydalangan holda ushbu ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan. Жданова В.В. [2] o'z ishida jumlalar tarkibidagi imennoy sababiy guruhlar yordamida sabab-oqibat aloqalarining qanday ifodalanishini tahlil qilgan. Bu tadqiqot lingvistik jihatdan sabab-oqibat munosabatlarining shakllanish mexanizmini tushunishga yordam beradi.

Жарких Л.А. [1] tomonidan olib borilgan izlanishlar kimyo o'qituvchisining o'quvchilarda sabab-oqibat aloqalarini shakllantirishdagi roliga bag'ishlangan bo'lib, u ta’lim jarayonida bunday bog‘lanishlarni mustahkamlash uchun amaliy yondashuvlarni tavsiya etgan. Очирова Л.П. [3] tomonidan olib borilgan tadqiqot esa o'quvchilarning sabab-oqibat bog'lanishlarini shakllantirishga qaratilgan metodlarni o'rganishga bag'ishlangan. Uning natijalari kimyo ta'limida analitik tafakkurni rivojlantirish uchun metodik asos sifatida xizmat

qiladi. Прожога А.В. [4] esa sabab-oqibat aloqalarining rasmiy va norasmiy muloqotda qanday ifodalanishini tahlil qilgan. Bu esa ta'lim jarayonida, ayniqsa, fanlararo yondashuvlar doirasida sababiy bog‘lanishlarni tushuntirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Ushbu tadqiqotda eksperimental va nazariy tahlil usullari qo‘llanildi. Eksperimental usul o‘quvchilarning sabab-oqibat aloqalarini shakllantirish jarayonini amaliy ravishda o‘rganish imkonini berdi. Tajribalar kimyo darslarida turli didaktik materiallar va interfaol metodlar asosida o‘tkazildi. Nazariy tahlil usuli esa mavjud ilmiy adabiyotlarni o‘rganish va ularni kimyo ta’limi kontekstida tahlil qilishni o‘z ichiga oldi. Bu metod sabab-oqibat aloqalarining ta’lim jarayonidagi o‘rni va ahamiyatini chuqurroq tushunishga imkon berdi. Shuningdek, pedagogik kuzatuv, diagnostik testlar va o‘quvchilar bilan suhbat usullari ham qo‘llanildi. Bu usullar yordamida o‘quvchilarning sabab-oqibat munosabatlarini anglash darajasi baholandi va ta’lim jarayonida qanday metodlar samaraliroq ekanligi aniqlab olindi. Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar statistik usullar yordamida tahlil qilindi va natijalar qiyosiy baholash orqali xulosa chiqarildi.

Natijalar va muhokama. Sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish - o‘rganilayotgan jarayon va hodisalarning sabab-oqibatlarini aniqlash qobiliyati bilan bog‘liq bo‘ladi. Ta’lim tizimida ushbu texnologiyalarni intellektual-kognitiv faoliyatning yuqori darajasiga o‘tkazish lozim, ya’ni sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilish, olingan bilimlarni sintez qilish, umumlashtirish va yangi bilimlarni yaratish zarur, bundan tashqari bilish va o‘quv-tadqiqot, ilmiy-tadqiqot faoliyatining barcha bosqichlarida mulohaza yuritish, ya’ni o‘z-o‘zini hisobot qilish, o‘z-o‘zini tahlil qilish va o‘z-o‘zini to‘g‘rilash ko‘nikmalarini ham rivojlantirish zarur.

Tanqidiy fikrlash rivojlanishi va shakllanishiga oid zamonaviy kontseptsiyalar asosi sifatida foydalanilib, tanqidiy fikrlash bilan bog‘liq bo‘lgan muammoni aniqlash qobiliyati, yechimlarni topish qobiliyati, ishonchlilik va haqiqiylik mezoniga muvofiq kerakli ma’lumotni topish qobiliyatlarini, odamlarning nuqtai nazarini tushunish, faktlarni aniqlash orqali axborotni izohlash, dalillarni muallifning shaxsiy fikridan ajratish, o‘rganilayotgan hodisalarning sabab va oqibatlarini aniqlash, asosli qarorlar qabul qilish, umumlashish, olingan natijalarni baholash qobiliyati, o‘z xulosalarini to‘g‘rilash va atrof dunyo to‘g‘risida mantiqiy izchil hukmlar va xulosalar chiqarish ko‘nikmalar to‘plamini o‘zaro bog‘liq holda shakllantirish talab etiladi.

1-jadval.

Sabab-oqibat munosabatlari asosida sintez jarayonining intellektual ko‘nikmalari

Sabab-oqibat munosabatlari asosida fikrlar sintezi va yangilikka kombinatsiyalashtirish elementlari bilan ishlov berish ko‘niklari darajasi			
Asoslovchi fikrlarni shakllantirish maqsadida o‘rganilayotgan hodisaning sabab-oqibatlarini topish ko‘nikmalari	Tahlil qilish asosida muammoni hal qilishga doir gipotezalar tuzish ko‘nikmalari	Natijalarni tahlil qilish mobaynida turli g‘oya, nazariya va konsepsiyalarni aniqlash va qo‘llash ko‘nikmalari	Xulosalash va umumlashtirish jarayonida malumotlardan asosli foydalanish yoki voz kechish ko‘nikmalari

Endilikda pedagogika sohasida ta’lim oluvchilarda kerakli ma’lumotlarni izlash, axborotning haqiqiyligini tahlil qilish va baholashni o‘rgatish, tizimida muammoni butunligicha har tomonlama ko‘rib chiqish, muammoni aniqlash va to‘g‘ri shakllantirish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, argumentlarni keltirib asoslangan pozitsiyani shakllantirish, o‘zgaruvchan vaziyat yoki yangi olingan ma’lumotlarga asoslanib o‘z pozitsiyasini o‘zgartirish qobiliyatlarini shakllantirish ta’lim jarayonining asosiy maqsadiga aylandi.

Sabab-oqibat munosabatlari prizmasi asosida yondashuv fikrlashning asosiy ko‘rsatkichlarini aniq va bexato aniqlashga imkon beradi, chunki ular tahlil, sintez, sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish, o‘z pozitsiyasini argumentlash, bajarilgan ish va olingan natijalarni aks ettirish kabi har tomonlama chuqur yondashuvlarga asoslangan aqliy faoliyatning turlarini mujassamlashtiradi. Shakllangan tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini o‘lchash va tashxislashning turli usullari mavjud bo‘lib, ular tadqiqotlarning haqiqiyligi, aniqligi va ishonchliligini ta’minlaydi.

2-jadval

Sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish ko‘rsatkichlari

Intellektual ko‘nikmalar	**Qisqacha tavsif**
Tahlil ko‘nikmasi	O‘rganilayotgan obyektni hayolan tarkibiy bo‘laklarga ajratish va har bir elementar komponentini tuzilish birligi sifatida o‘rganib chiqish
Sintez ko‘nikmasi	O‘rganilayotgan obeyktning tarkibiy qisimlarini yoki xususiyatlari elementlarini hayolan birt butunlikda bog‘lash ko‘nikmasi
Sababni oqibatga oqibatni sababga bog‘lash ko‘nikmasi	O‘rganilayotgan hodisa va jarayonlarning sababi orqali oqibatni yoki oqibati orqali sababini aniqlash ko‘nikmasi

Asoslash (argumentlash) ko‘nikmasi	Asoslarni, fakt, isbot, dalillarni topish ko‘nikmasi; O‘z fikrini ishonchli, tartibli, tushunarli yetkazib berish ko‘nikmasi
Refleksiya ko‘nikmasi	O‘zining aqliy faoliyatini, erishgan natijalarini (o‘z-o‘zini baholash), bajargan ish sifatini baholay olish, xatolarini ko‘ra bilish va kelgusida ularni to‘g‘irlash ko‘nikmasi

O‘quv axborotlarini vizuallashtirish o‘quvchilardan analitik va sintetik ko‘nikmalarga ega bo‘lishni, shuningdek, sabab-natija munosabatlarini o‘rnatishni talab qiladi.

Sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish ko‘nikmalariga quyidagilar kiradi:

sabablar to‘plamidan foydalanib natijani, ro‘y berishi mumkin bo‘lgan oqibatni ko‘ra bilish (ilmiy bashorat);

nafaqat alohida sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, balki sabablar kompleksini hisobga olish, ko‘p tomonlama bog‘lanishlarni ko‘rsatib berish;

sabab-oqibat munosabatlarini sxema, model shaklida ifodalash.

Kimyoga doir kognitiv faoliyat natijalarini baholash mezonlari, sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish ko‘nikmalarini shakllanishi natijalarini baholash mezonlari, natijalar tahlili, refleksiya, keyingi faoliyatlarni rejalashtirish, natijaga aniq baho berish faoliyatlarini monitoring bloki o‘zida mujassamlashtirgan.

Zamonaviy kimyo ta’limi insonlarning manfaatlari, talablari va hayotiy qadriyatlari bilan bevosita bog‘liq muammolarni tobora ko‘proq hal etishga qaratilmoqda. Hozirda bilimlar samarali bo‘lishi, tez o‘zgarib borayotgan ijtimoiy va tabiiy muhitda o‘quvchilarni hayot barqarorligiga tayyorlashi kerakligi allaqachon ayon bo‘lgan. Buni ta’lim to‘g‘risidagi qonunlar, zamonaviy ta’limni modernizatsiya qilish borasidagi qarorlar, kimyo ta’lim konsepsiyasidagi o‘zgarishlar ham tasdiqlaydi. Ularga ko‘ra, kimyo fanini o‘qitish jarayonida kimyoviy bilimlar bilan insonning kundalik hayoti o‘rtasidagi bog‘liqlikni, turli vaziyatlarda ularning oldida paydo bo‘ladigan muammolarni, ularga yechim yo‘llarini ochib berishi talab etiladi.

Hozirgi kunda ta’lim tizimi oldiga qo‘yilayotgan vazifalar sirasiga nafaqat malakali ijrochini yetishtirish, balki bugungi axborot oqimidan samarali foydalanadigan, murakkab munosabatlarga boyib borayotgan hayot davomida mustaqil va oqilona qaror qabul qiluvchi, voqea, hodisalarga, vaziyatga mustaqil baho beruvchi va shunga muvofiq faoliyat tashkil etuvchi kadrlarni yetishtirish vazifasi ham kiradi. Inson hayoti va faoliyati uchun kelajakda foydalanish uchun to‘plangan zahiralar, o‘rgangan har bir narsaning qandaydir ichki yuklamalar zaxirasiga ega bo‘lishi emas, balki funktsional faoliyat fazilatlarini namoyon qilish va undan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Shuning uchun o‘quvchilar tomonidan yangi bilim, ko‘nikma va malakalarni, jumladan, o‘rganish qobiliyatini mustaqil o‘zlashtirish muammosi ahamiyat kasb etib, bugungi kunda ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Buning uchun universal o‘quv faoliyatini rivojlantirish katta imkoniyatlarni taqdim etadi. Universal o‘quv faoliyati - bu o‘quvchilarni turli fan sohalarida ham, o‘quv faoliyatining o‘zi tuzilmasida ham keng yo‘naltirish, shu jumladan o‘quvchilarning maqsadli yo‘naltirilganligi, qadriyat-semantik va operatsion xususiyatlarini anglab yetishi imkoniyatini ochib beradigan umumlashtirilgan faoliyatlardir.

Sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish o‘quvchilarida turli fanlar bo‘yicha shakllantiriladigan asosiy universal faoliyat yo‘nalishlaridan biridir. Bu borada kimyo ta’limi juda katta yuklama bilan fanlar markazida turadi.

Sabab-oqibat munosabatlarini shakllantirish uslubi aqliy faoliyatlarni bosqichma-bosqich shakllantiruvchi texnologiyasiga asoslangan. Pedagogika fanida sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash qobiliyatini shakllantirish muammosi ko‘pchilik tadqiqotlarda ham alohida o‘rin tutadi. Sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish qobiliyatini samarali shakllantirish uchun o‘qituvchi zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratishi kerak. Bunday pedagogik shartlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

o‘quvchilar mavjud hodisalar va yangi faktlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarga duch keladigan muammoli vaziyatlar yaratish;

o‘quvchilar yechim topishlari va ularni asoslab berishi kerak bo‘lgan ochiq vazifalar;

gipotezalar, taxminlar va ularni kichik guruhlarda muhokama qilish;

olingan bilimlarning amaliy ahamiyatini aniqlash va uni hayotiy vaziyatlarda qo‘llash bo‘yicha takliflar.

Agar o‘qituvchi ijobiy ruhiy muhit va muvaffaqiyatga yo‘naltiruvchi vaziyatni yaratsa, bu o‘quv vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilishda turli xil o‘quv imkoniyatlariga ega bo‘lgan har bir o‘quvchiga ishonch bag‘ishlaydi.

Sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish qobiliyati bir qator mantiqiy operatsiyalarni (tahlil, sintezlash, taqqoslash, abstraktlashtirish, umumlashtirish) bajarishga asoslangan fikrlash va xulosalarni chiqarish orqali haqiqatni bilishning murakkab, integrativ jarayonidir.

Ta’lim faoliyati jarayonida sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish qobiliyati bir necha bosqichlardan o‘tishi kerak. Dastlab ushbu mantiqiy fikrlash uslubi maxsus assimilyatsiya predmeti sifatida, keyin obyektlar va hodisalar o‘rtasida bog‘liqlik o‘rnatish vositasi va nihoyat, maktab o‘quvchisi keyingi sinflarda muvaffaqiyatli intellektual rivojlanish uchun maktabda egallashi kerak bo‘lgan

umumiy universal ta’limiy-tarbiyaviy ko‘nikmalarning bir qismi sifatida faoliyat yuritadi.

Sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash ko‘nikmasi quyidagi tarkibiy elementlarni o‘z ichiga oladi:

taqdim etilgan hodisani (jarayon, voqelik, vaziyatni) tushunish;

hodisalarning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash;

fenomenning muhim belgilarini (sabablarini) aniqlash;

hodisaning mumkin bo‘lgan oqibatlari haqida hukmni shakllantirish.

fikrlash va xulosalar orqali qilingan taxminlarni asoslash.

Sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish ko‘nikmalarining bunday tuzilishi, o‘quvchilarning dastlab nisbatan sodda ko‘nikmalarga ega bo‘lishini nazarda tutadi:

obyektlarning xossalarini farqlash;

obyektlarning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari haqida tasavvurga ega bo‘lish;

obyektlardagi muhim va asosiy bo‘lmagan xususiyatlarni aniqlash;

obyektlarning o‘ta zarur va yetarli darajadagi xususiyatlarini ajratish;

predmetning detallari va kelib chiqishiga doir ma’lumotlarni o‘rganish;

eng oddiy xulosalarni chiqarish.

Tadqiqot qobiliyatlarini samarali rivojlantirish uchun o‘qituvchi zarur pedagogik shart-sharoitlarni, jumladan, ijobiy ruhiy muhitni, maqsadli pedagogik faoliyatning tashkillashtirilganligi, muvaffaqiyatga yo‘naltiruvchi muhitni yaratishi muhim, bu esa har bir o‘quvchiga murakkab ta’limiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal etishda ishonch, motivatsiya bag‘ishlaydi.

Bundan tashqari, faoliyatni tashkil qilishda o‘qituvchining ma’lum bir algoritmga rioya qilishi ham muhimdir:

o‘quvchilar mavjud hodisalar va yangi faktlar o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarga duch keladigan muammoli vaziyatlarni yaratish;

o‘quvchilarni o‘z g‘oyalari va taxminlarini shakllantirishga va ifoda etishga, kichik guruhlarda muhokama qilish orqali farazlarni ilgari surishga rag‘batlantirish;

o‘quvchilarni olingan bilimlarning amaliy ahamiyatiga yo‘naltirish.

Sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish qobiliyatini rivojlantirishning yana bir muhim sharti – o‘quvchilarning propedevtik (tayyorgarlik) ko‘nikmalariga asoslangan tadbirlarni tashkil etishdir. Bu turdagi bilimlar majmuasidan foydalanish o‘rganilayotgan materialni takrorlash va o‘quvchi tomonidan yangi faktlar bilan taqqoslash uchun zarur bo‘lgan bilimlarni ongli ravishda tanlab olish, ya’ni sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish bilan bog‘liq bo‘ladi.

Xulosa. Kimyo fanini o‘qitishda sabab-oqibat dialektik munosabatlarini shakllantirish o‘quvchilarning tanqidiy va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ushbu munosabatlarni o‘rnatish orqali o‘quvchilarning kimyoviy jarayonlarni tushunish darajasi oshadi, ularning tahlil qilish va muammolarni hal qilish qobiliyatlari rivojlanadi. Sabab-oqibat munosabatlarini shakllantirishning ilmiy-metodik mezonlari hamda baholash kriteriyalari asosida samarali ta’lim yondashuvlari taklif etilgan. Kimyo ta’limida tanqidiy fikrlashga asoslangan interfaol metodlar va muammoli ta’lim texnologiyalarini qo‘llash sabab-oqibat munosabatlarini chuqur anglashga xizmat qilishi aniqlangan. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning fan bo‘yicha intellektual-kognitiv rivojlanishiga hamda mustaqil tahlil qilish qobiliyatining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Жарких Л.А. Деятелност учителя химии по развитию умений устанавливат причинно-следственные связи при решении воспитателных задач: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. СПб, 2004.

2. Жданова В.В. Простые предложения с именной причинной группой, выражающие причинно-следственные отношения в мире неживой природы: дис. … канд. филол. наук / В.В. Жданова. -М.: 1998.

3. Очирова Л.П. Формирование умений осуществлят причинно-следственные связи в обучении химии: Автореф. дис... кандидат педагогических наук. -Санкт-Петербург: 1995. -24 с.

4. Прожога А.В. Реализация причинно-следственных отношений в неофициальном и официальном диалоге (на материале английского языка): дис. … канд. филол. Наук. -Саранск: 2002.

5. Яркикс Л.А. Деятелност учителя химии по развитию умений устанавливат причинно-следственные связи при решении воспитателных задач: Автореф. дис... канд. пед.наук. –М.: 2004. -20 с.

KREDIT-MODUL TIZIMI SHAROITIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING MASHG‘ULOTLARNI LOYIHALASHGA OID KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDAGI MUAMMOLAR

Xotamova A.O.
Karmana tuman 2-sonli politexnikumi informatika fani o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: kredit-modul tizimi, mashg‘ulotlarni loyihalash, kompetentlik, zamonaviy ta’lim texnologiyalari, o‘quv jarayonini optimallashtirish, innovatsion yondashuvlar, o‘quvchilarning mustaqil ishlashi, multimedia vositalari.
Ключевые слова: кредитно-модульная система, проектирование уроков, компетентность, современные образовательные технологии, оптимизация процесса обучения, инновационные подходы, самостоятельная работа студентов, мультимедийные средства.
Key words: credit-module system, lesson design, competence, modern educational technologies, optimization of the learning process, innovative approaches, independent work of students, multimedia tools.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu ilmiy maqola kredit-modul tizimi sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning mashg‘ulotlarni loyihalashga oid kompetentligini rivojlantirishdagi muammolardan biri zamonaviy axborot texnologiyalarining imkoniyatlarini o‘rganishga qaratilgan. Maqolada mashg‘ulotlarni loyihalashda axborot texnologiyalarining integratsiyasi va ta’lim samaradorligini oshirishga qaratilgan yondashuvlar tahlil qilindi.
РЕЗЮМЕ:
Настоящая научная статья направлена на изучение возможностей современных информационных технологий, одной из проблем формирования компетентности будущих учителей в проектировании уроков по кредитно-модульной системе. В статье анализируются подходы, направленные на интеграцию информационных технологий в проектирование уроков и повышение эффективности обучения.
SUMMARY:
This scientific article is aimed at studying the possibilities of modern information technologies, one of the problems in developing the competence of future teachers in lesson design under the credit-module system. The article analyzes approaches aimed at integrating information technologies in lesson design and increasing educational efficiency.

Bugungi kunda bo‘lajak kadrlarni salohiyatli, yetuk, ijodkor, o‘z-o‘zini mustaqil rivojlantirish kompetensiyalariga ega qilib yetishtirish muhim masalalardan biridir. Bu borada, oliy ta’lim tizimida bo‘layotgan o‘zgarishlarning barchasi jahon mehnat bozoriga raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga qaratilgan. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish lozimki, oliy ta’lim muassasalarini kredit-modul tizimiga o‘tkazilishi shunday samarali islohotlardan biridir.

O‘quv jarayonini tashkil etishning kredit - modulli tizimida fanning mazmuni mazmunli modullarga taqsimlanadi, ya’ni o‘quv intizomi mazmunli modullar tizimi sifatida shakllanadi. Modul-bu o‘quv jarayonining tegishli shakllari tomonidan amalga oshiriladigan ta’lim va kasbiy dasturning hujjatlashtirilgan tugallangan qismi[1]. Shunday qilib, mazmunli modul ma’ruzalar, seminarlar, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlari, mustaqil va individual ishlar (masalan, dizayn ishlari, holatlar), konsultatsiyalar, amaliyotlar va modul bo‘yicha bilimlarni nazorat qilish uchun vaqtni o‘z ichiga olishi kerak[2]. Kredit-bu tarkibiy modullarni yoki tarkibiy modullar blokini o‘zlashtirish uchun zarur bo‘lgan o‘quv yukini o‘lchash birligi[3].

Ta’limning mazmuni modullarda va o‘quv dasturlarining kreditlarda tashkil etilishi, ta’lim jarayonini rejalashtirish, reyting va baholash tizimlariga o‘zgarishlar kiritish imkoniyatini berdi.

Kredit-modul tizimida talabalar fan dasturlarini o‘z ehtiyojlaridan, qiziqishlaridan kelib chiqib mustaqil tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar, albatta majburiy o‘rganilishi lozim bo‘lgan fanlar ham bor.

U. Dusnazarov Kredit modul tizimida bo‘lajak pedagoglarda boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirishning amaliyotdagi holati nomli maqolasida ta’lim muassasalarida ta’lim tizimining boshqarilishi va rivojlanishi bilan bog‘liq muammolarni yechish uchun nazariy va amaliy masalalar haqida yozilgan maqola bo‘lib, rahbarlar uchun kerakli qobiliyatlar va bilimlar haqida fikrlar bayon etilgan[4].

S.Q.Tursunov., I.S.Umarovlar tomonidan Oliy ta’lim muassasalarining Matematika va informatika yo‘nalishida tahsil oluvchi talabalarining kredit-modul tizimida mustaqil ta’limini tashkil etishda foydalanish uchun ishlab chiqilgan o‘quv qo‘llanmada talabalar mustaqil ta’limini tashkil etish, ularning turlari, xususiyatlari ochib berilgan. O‘quv qo‘llanmada mustaqil ta’limni tashkil etish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan. Metodik tavsiyalar o‘z ichiga: talabalarning mustaqil ishlarining turlari va shakllarini, mustaqil ishlarni tashkil etish va bajarish bo‘yicha uslubiy tavsiyalarni, mustaqil ta’limni nazorat qilishni va baholash mezonlari haqida ma’lumotlarni qamrab oladi. [5].

T.F. Shokirov Kredit-modul sharoitida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlari maqolasida kredit-modul tizimi sharoitida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol o‘qitish metodlari, amaliy mashg‘ulotlar va raqamli ta’lim vositalaridan keng foydalanish muhimdir deb ta’kidlaydi [6].

Mavlonov S., A. Adilovlar talabalarning ijodiy va kasbiy ta’limida raqamli resurslardan foydalanish omillari mavzusidagi tadqiqotida talabalarning kasbiy ta’limida raqamli resurslardan foydalanishning to‘liq ko‘rinishini beradi. Tadqiqotda hozirda kasbiy ta’limda foydalanilayotgan elektron ta’lim platformalari, raqamli darsliklar va simulyatsiya vositalari kabi keng ko‘lamli raqamli resurslar aniqlangan. Mualliflar, shuningdek, raqamli resurslardan foydalanish bilan bog‘liq muammolarni, masalan, texnologik infratuzilmaga bo‘lgan ehtiyoj, o‘qituvchilar malakasini oshirish va o‘quvchilarning faolligiga qaratilgan masalalar atroflicha ko‘rib o‘tilgan[7].

A. Ermuxamedov kredit-modul tizimiga o‘tish jarayonida innovatsion ta’lim dasturlaridan va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish masalalariga bag‘ishlangan maqolasida kredit-modul tizimining afzalliklari, uning joriy etilishi bilan bog‘liq muammolar hamda ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda yangi texnologiyalarning ahamiyatini tahlil qilgan[8].

A.K.Rasulova multimedia vositalari asosida talabalarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish metodikasi nomli tadqiqotida bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarining mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini multimedia vositalari yordamida rivojlantirish masalasi o‘rganilgan[9].

Didaktik moslashuvda texnologiya integratsiyasi. Ta’limda texnologiyaning roli ortib borishi bilan bir qancha tadqiqotchilar texnologiyaning didaktik moslashuv jarayoniga integratsiyalashuvini ko‘rib chiqdilar. Uilyams va boshqalar kredit-modul tizimida o‘qitish va o‘qishni yaxshilash uchun ta’limni boshqarish tizimlari va onlayn hamkorlik platformalari kabi ta’lim texnologiyasi vositalaridan foydalanishni muhokama qiladi. Ular raqamli savodxonlikning muhimligini va yosh o‘qituvchilarning didaktik yondashuvlarini samarali moslashtirish uchun texnologik ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari zarurligini ta’kidlaydilar[10].

A. Adilov ta’limda axborot kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy qilishning avzalliklari maqolasida bugungi kunda ta’limda uchrayotgan turli muammolar va ularni bartaraf etishda axborot kommunikatsiya texnlogiyalaridan samarali foydalanish masalalari o‘rganildi va taklif va muloxazalar ishlab chiqilgan. Kompal ta’lim oluvchilarni qiynayaotgan mustaqil ta’lim va uni

tashkil qilishda axborot kommunikatsiya texnlogiyalaridan foydalanish samaralari yoritilgan[11].

Yuqoridagi tadqiqotlarda olimlar o‘z ilmiy izlanishlarida hozirgi ta’lim tizimidagi uchraydigan muammolarming yechimlari haqida tadqiqotlar olib borganlar. Lekin ularda bot-bot takrorlangan raqamli texnologiyalardan foydalanishning samadorligi o‘quv jarayonini tashkil etishdagi roli va o‘rni yetarlicha tatbiq etilmagan. Zero, talabalarga raqamli texnologiyalar yordamida mashg’ulotlarni tashkil etish uchun yetarli malaka va ko‘nikma bilan qurollangan pedagoglarni yetishtirish talab etiladi. Shunday ekan, raqamli texnologiyalarning jadallik bilan rivojlanayotgan sharoitda bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv dasturlariga ko‘proq amaliy informatika fanlarini qo‘shish kerak deb hisoblayman. Shu bilan bir qatorda talabalarga doimiy o‘z ustida ishlash, fan yangiliklaridan xabardor bo‘lish, multimedia vositalaridan o‘rinli foydalanish, yangi g‘oyalarni tatbiq etish, kelajakdagi faoliyati bilan bularning barchasini integratsiya qilish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur.

Bugungi rivojlangan ta’lim tizimida ijodiy faoliyatda turli dolzarb masalalarni hal etishda talabalarni mustaqil bilimlarini oshirishda, shaxs sifatida rivojlanishida, kreativ fikrlashida o‘qituvchi faqatgina ma’ruzachi emas, balki buyuk kashfiyotchi sifatida namoyon bo‘lishi kerak. Yuqoridagilarni inobatga olib, kredit-modul tizimi sharoitida darsni rejalashtirish, to‘g‘ri tashkillashtirish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiga bo‘lgan sadoqati va mahoratini oshiradi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning talabalik davridayoq pedagogik kompetentligini shakllantirish juda muhim. Ularning o‘quv faoliyatlarini qanday loyihalashtirishi — bilim darajasi va dars sifatiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi va bu ayni damda pedagogik muammo sifatida hammani o‘ylantirmoqda.

Kredit-modul tizimi sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning mashg‘ulotlarni loyihalashga oid kompetentligini rivojlantirishdagi muammolardan biri bu ularning kompyuter texnologiyalaridan yetarlicha foydalanmasliklarida desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Hozirgi texnika va texnologiyalarning jadallik bilan rivojlanayotgan sharoitda yosh avlodga shunchaki ma’ruza o‘qish, slaydlarda dars rejasini ko‘rsatish bu almisoqdan qolgan usul va ayni damda zerikarli mashg‘ulot sifatida ko‘rinadi. Bo‘lajak o‘qituvchilarning zamon bilan hamnafas tarzda o‘quv jarayonini tashkil etishlari uchun ularda mustaqil o‘z ustida ishlash kompetentligini rivojlantirish zarur. Bunda o‘qituvchi dars o‘tadigan fani yetarli miqdorda talabalarni jalb qila olishi uchun to‘xtovsiz o‘z ustida ishlashi, fanning o‘quvchilar uchun ahamiyatini saqlab qolish uchun darslar sifatini doimiy ravishda oshirib borishi zarur bo‘ladi. Aks holda ushbu

fan o‘quv dasturidan chiqib ketishi va o‘qituvchi o‘z ishini yo‘qotib qo‘yishi mumkin. Bu jarayon darslar sifatini yaxshilanishiga va dars jarayonini samarali tashkil etishga ham xizmat qiladi.

Shunday qilib, kredit-modul tizimi sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning mashg‘ulotlarni loyihalash kompetentligini shakllantirish - murakkab, lekin zarur jarayondir. Bu borada tizimli yondashuv, zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan oqilona foydalanish, o‘qituvchining o‘z ustida doimiy ishlashi asosiy muammolardan biridir.

O‘qituvchining o‘z-o‘zini baholash, innovatsion metodlarni qo‘llash va ta’lim jarayonini kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda samarali tashkil etish kabi jihatlar ta’limning sifatini yaxshilashda muhim omil hisoblanadi.

Mashg‘ulotlarni loyihalashda aniq maqsadlar qo‘yish, baholash mezonlarini ishlab chiqish, interaktiv metodlarni qo‘llash va vaqtni samarali boshqarish darsning sifatini yaxshilashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Шакадирова Н.И. Практическое значение использования кредитномодульной системы в высшем образовании// Academic research in educational sciences.2020, №3(1), Стр. 687-691.

2. Komilov K.U., Kurbanova A.Dj., Allaev J. Ispolzovanie lichnostno- orientirovannogo obecheniya na zanyatiyax ximii./ Materialy mejdunarodnoy konf. Problems of modern continuing education: Proceedings of the International Scientific Conference on Innovation and Prospects. T., 2019, Volume 1, Page 366

3. Badalova S.I., Kurbanova A.Dj., Komilov K.U. Case technology in chemistry lessons// Academic Research in Educational Sciences.2020. Vol. 1 No. 1, Page 262-265

4. U.Dusnazarov Kredit modul tizimida bo'lajak pedagoglarda boshqaruv kompetensiyalarini rivojlantirishning amaliyotdagi holati https://doi.org/10.5281/ zenodo. 10876166

5. S.Q.Tursunov., I.S.Umarov. Kredit-modul tizimida talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish bo‘yicha o‘quv qo‘llanma. –T. TDPU. 2024. 115-bet.

6. T. F. Shokirov Kredit-modul sharoitida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlari https://worldlyjournals.com/index.php/ ztvdq/ article / view/ 9074/13817

7. Mavlonov S. ., & Adilov , A. . (2023). Talabalarning ijodiy va kasbiy ta’limida raqamli resurslardan foydalanish omillari. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(6), 36–40. https://in-academy.uz/index.php/ejti/article/view/16274

8. Ermuxamedov Abdullajon Akbarjon o‘g‘li Oliy ta’limda o‘qitishning kredit-modul tizimiga o‘tishda innovatsion ta’lim dasturlarini va texnologiyalaridan foydalanish https://zenodo.org

9. A.K.Rasulova Multimedia vositalari asosida talabalarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish metodikasi https://cyberleninka.ru/article/n/multimedia-vositalari-asosida-talabalarning-mustaqil-fikrlash-ko-nikmalarini-rivojlantirish-metodikasi

10. Williams, E., & Thompson, R. (2018). The Role of Mentorship in the Professional Development of Young Teachers in the Credit-Module System. Journal of Teacher Education, 15(4), 67-89.

11. A. Adilov Ta’limda axborot kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy qilishning avzalliklari. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(5), 124–127. https://in-academy.uz/index.php/ejti/article/view/14836

WEB DASTURLASHNI O‘QITISHDA PROJEKT ASOSIDA TA’LIM BERISHNING SAMARADORLIGI

To‘xtayeva R.R.
Z. M. Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti talabasi

Tayanch so‘zlar: front-end, interaktiv yondashuv, vizual ta’lim, yoshlar, samaradorlik.
Ключевые слова: фронтенд, интерактивный подход, визуальное обучение, молодежь, эффективность.
Key words: frontend, interactive approach, visual learning, youth, efficiency.

РЕЗЮМЕ:
Web dasturlashni o‘qitishda projekt asosida ta’lim berishning samaradorligi mavzusidagi ilmiy maqolada, front-end dasturlashni o‘rganishda interaktiv yondashuvning ta’siri va vizual ta’lim usullarining samaradorligi tahlil qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В научной статье об эффективности проектного обучения при обучении веб-программированию анализируется влияние интерактивного подхода и эффективность визуальных методов обучения при обучении фронтенд-программированию.
SUMMARY:
This research paper on the effectiveness of project-based learning in teaching web programming analyzes the impact of an interactive approach and the effectiveness of visual learning methods in teaching front-end programming.

Tadqiqotning maqsadi: projekt asosida ta’lim berish metodining o‘quvchilarning o‘rganish jarayoniga qanday ijobiy ta’sir ko‘rsatishini aniqlashdir. Tadqiqotda, o‘quvchilarning web dasturlash bo‘yicha ko‘nikmalarini rivojlantirishda amaliy loyiha asosidagi o‘qitishning samaradorligi o‘rganiladi. Metodologiya sifatida, sifatli va miqdoriy tahlillar, o‘quvchilarning loyiha ishlari va ular bilan o‘tkazilgan intervyular asosida tadqiqot olib boriladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, projekt asosidagi ta’lim, o‘quvchilarga real muammolarni hal qilishni o‘rgatish orqali ularning motivatsiyasini oshiradi, interaktiv va vizual yondashuvlar esa o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini sezilarli darajada yaxshilaydi. Tadqiqotning asosiy natijalari shundan iboratki, projekt asosida ta’lim berish nafaqat o‘quvchilarning ko‘nikmalarini rivojlantiradi, balki ularning dasturlashga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va o‘rganish jarayonini

samarali qiladi. Maqolada keltirilgan tahlillar web dasturlashni o‘qitishda innovatsion yondashuvlarni qo‘llashning ahamiyatini ko‘rsatadi.

Web dasturlash ta’limining ahamiyati bugungi kunda juda katta, chunki bu soha dunyodagi eng tez rivojlanayotgan va talab yuqori bo‘lgan sohalardan biridir. Web dasturlashni o‘rganish nafaqat zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirish, balki jahon bozorida raqobatbardosh bo‘lish imkoniyatlarini ham yaratadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarga web dasturlashni o‘rgatishda qo‘llaniladigan metodlar ularning nazariy bilimlarini amaliy ko‘nikmalar bilan birlashtirishni maqsad qiladi. An’anaviy o‘qitish metodlari, masalan, darsliklar asosida tushuntirish, teoriya va kod yozish bilan cheklangan holda, o‘quvchilarning faolligini va motivatsiyasini pasaytirishi mumkin. Biroq, projekt asosida ta’lim berish yondashuvi bu kamchiliklarni bartaraf etadi, chunki u o‘quvchilarga haqiqiy loyihalar ustida ishlashni ta’minlaydi, bu esa o‘quvchilarning bilimlarini amaliyotda qo‘llashga imkon beradi. Maqsad va vazifa sifatida, bu tadqiqot projekt asosida ta’lim berishning samaradorligini aniqlashni ko‘zda tutadi, ya'ni bu metodning o‘quvchilarning dasturlash ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi foydalari tahlil qilinadi. Projekt asosidagi yondashuv o‘quvchilarga real muammolarni hal qilishni o‘rgatadi, ularning ijodkorligini va innovatsion fikrlashini rivojlantiradi, shuningdek, dasturlashga bo‘lgan qiziqishni oshiradi. Tadqiqotning dolzarbligi, shuningdek, dasturlashni o‘rganishda an’anaviy metodlarga nisbatan projekt asosidagi yondashuvning afzalliklarini ko‘rsatadi. An’anaviy metodlar ko‘pincha nazariy bilimlarga asoslanib, amaliyotga o‘tishda qiyinchiliklar yuzaga keladi, ammo projekt asosida ta’lim berish o‘quvchilarga real muammolarni yechishda amaliy tajriba orttirish imkonini beradi, bu esa o‘rganish jarayonini samarali va qiziqarli qiladi.[1]

Web dasturlashni o‘qitishning metodlari turli yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. An’anaviy yondashuvlar, odatda, nazariy bilimlarga asoslangan o‘qitish metodlarini qamrab oladi, masalan, darsliklar orqali tushuntirish, video darsliklar va amaliy mashg‘ulotlar orqali o‘rgatish. Ushbu metodlar o‘quvchilarga dasturlash asoslarini o‘rganishga imkon beradi, ammo ular ko‘pincha o‘quvchilarning ijodkorlik va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga kamroq e'tibor qaratadi. Shuning uchun, an’anaviy yondashuvlar ba'zida o‘quvchilarning faolligini pasaytirishi va o‘rganish jarayonini ko‘proq passiv holga keltirishi mumkin. Bunga qarshi, aktiv o‘rganish metodlari, jumladan, projekt asosida ta’lim berish, o‘quvchilarni haqiqiy loyihalar ustida ishlashga undaydi. [2] Bu metodda o‘quvchilar real dunyo muammolarini hal qilishga harakat qilishadi, bu esa ularning motivatsiyasini oshiradi va o‘rganish

jarayonini yanada samarali qiladi. Projekt asosida o‘qitishning mohiyati shundaki, u o‘quvchilarga amaliy tajriba orttirish imkoniyatini beradi, bu esa ularni nafaqat nazariy bilimlarga, balki amaliy ko‘nikmalarga ham ega qiladi. Ushbu metod orqali o‘quvchilar kod yozish, muammolarni hal qilish va jamoaviy ishlarni tashkil etish kabi amaliy ko‘nikmalarni rivojlantiradilar. Projekt asosida ta’lim berishning ta’limdagi o‘rni shundaki, u o‘quvchilarga nafaqat dasturlash tillarini o‘rganish, balki real muammolarni hal qilishda ishtirok etish imkoniyatini beradi. Bu metod nafaqat bilimlarni o‘zlashtirishni ta’minlaydi, balki o‘quvchilarning ijodiy fikrlash, muammolarni tez va samarali hal qilish kabi qobiliyatlarini rivojlantiradi. Aktiv o‘rganish va praktika orqali o‘quvchilarning ko‘nikmalarini rivojlantirishda projekt asosidagi ta’lim metodining ahamiyati katta. O‘quvchilar haqiqiy loyiha ustida ishlash orqali o‘z bilimlarini amaliyotga tadbiq etishadi, bu esa ularga o‘rganish jarayonini chuqurlashtirish va yanada samarali natijalarga erishish imkonini beradi.

Projekt asosida ta’lim berish metodologiyasi web dasturlashni o‘qitishda samarali va innovatsion yondashuvni taqdim etadi. Ushbu metodologiya, o‘quvchilarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki real muammolarni hal qilish orqali amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishni maqsad qiladi. Projekt asosida o‘qitishning strukturasi, o‘quvchilarga amaliy topshiriqlarni va kurs ishlanmalarini bajarish orqali real loyiha ustida ishlashni taklif etadi. Bu loyiha o‘quvchilarga o‘z bilimlarini amaliyotda qo‘llash imkoniyatini yaratadi, shu bilan birga ular haqiqiy vaziyatlarda muammolarni hal qilishni o‘rganadilar. Guruh ishlari va hamkorlik bu metodning ajralmas qismidir, chunki o‘quvchilar bir-birlari bilan tajriba almashadilar va jamoaviy ish orqali birgalikda yechimlar topadilar. O‘quvchilarning bu yondashuvga bo‘lgan reaksiyasi ijobiy bo‘ladi, chunki ular o‘z bilimlarini amalda qo‘llash orqali motivatsiyalarini oshiradilar. Projekt asosida ta’lim berish metodologiyasining yana bir muhim afzalligi shundaki, o‘quvchilar kengaytirilgan bilimlarni olishadi va amaliy ko‘nikmalarini yanada rivojlantiradilar.[3] Buning natijasida, o‘quvchilar faqatgina web dasturlash tillari haqida ma’lumotga ega bo‘lishmaydi, balki tizimlarni integratsiya qilish, veb-saytlar yaratish kabi murakkab loyihalarda ishtirok etish orqali o‘zlarini yanada professional tarzda rivojlantiradilar. Loyihaning mavzulari va natijalari real dunyo talablariga moslashtirilgan bo‘lib, o‘quvchilarni web dasturlashning turli yo‘nalishlari bilan tanishtiradi. Masalan, veb-sayt yaratish, tizimlar integratsiyasi kabi loyihalar orqali o‘quvchilar haqiqiy ish muhitida ishlashni o‘rganadilar va o‘z bilimlarini mustahkamlaydilar. Shu tarzda, projekt asosidagi ta’lim metodologiyasi o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga,

ularning amaliy tajriba orttirishiga va dasturlash sohasidagi koʻnikmalarini kuchaytirishga yordam beradi.

Tadqiqotning metodologiyasi sifatida, bu ilmiy ishda kvalitativ va kvantitativ tadqiqot usullari qoʻllaniladi. Kvalitativ tadqiqotlar, oʻquvchilar va oʻqituvchilar bilan oʻtkaziladigan soʻrovnomalar, intervyular va kuzatuvlar orqali amalga oshiriladi. Bu usullar oʻquvchilarning oʻqitish jarayoniga boʻlgan munosabatlarini, motivatsiyasini va oʻrganish jarayonidagi tajribalari haqida chuqurroq ma'lumot olishga yordam beradi. Intervyular va soʻrovnomalar orqali oʻquvchilarning projekt asosida ta'lim olishdagi ijobiy va salbiy tomonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, kuzatuvlar orqali oʻquvchilarning guruh ishlarida qanday faollik koʻrsatishlari va real loyiha ustida ishlash jarayonida qanday muammolarni hal qilishlari oʻrganiladi. Kvantitativ tadqiqotlar esa testlar va baholash orqali amalga oshiriladi. Bu usullar oʻquvchilarning dasturlash koʻnikmalarining oʻsishini oʻlchashga yordam beradi, shuningdek, oʻquvchilarning bilim darajasini aniqlash uchun aniq va ob'ektiv ma'lumotlar olishni ta'minlaydi.

Tadqiqotning namunaviy guruhi sifatida, oʻquvchilar va oʻqituvchilar bilan intervyu va soʻrovnomalar oʻtkazish belgilangan. Bu guruhi orqali oʻqituvchilarning ta'lim jarayonidagi tajribalari, metodologiya boʻyicha fikrlari va oʻquvchilarning oʻrganish usullari tahlil qilinadi. Tadqiqot usullari sifatida amaliyot va nazariyaning integratsiyasi alohida ahamiyatga ega, chunki bu yondashuv oʻquvchilarga oʻz bilimlarini real amaliyotda qoʻllash imkonini beradi. Nazariy bilimlar bilan amaliy koʻnikmalarni birlashtirish oʻquvchilarning oʻrganish samaradorligini oshiradi va dasturlashni oʻrganishda chuqurroq tushunish hosil qiladi. Tadqiqot natijalari boʻyicha olib borilgan tahlillar, projekt asosida ta'lim berishning samaradorligini aniq koʻrsatadi.[4] Oʻquvchilarning loyiha boʻyicha koʻnikmalari yanada kuchayganini koʻrish mumkin. Ular haqiqiy loyiha ustida ishlash orqali nafaqat dasturlash tillarini oʻrganish, balki tizimlarni integratsiya qilish, muammolarni hal qilish va jamoaviy ish koʻnikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega boʻldilar. Loyiha jarayonida oʻquvchilar oʻz bilimlarini real dunyo muammolariga tatbiq etishdi, bu esa ularning amaliy dasturlash koʻnikmalarini oshirdi. Projekt asosidagi ta'lim metodologiyasining afzalliklaridan biri shundaki, oʻquvchilar oʻzlarining bilimlarini amaliyotda qoʻllash orqali yanada chuqurroq tushunishga ega boʻldilar.

Tadqiqot natijalari, shuningdek, oʻquvchilarning oʻqitish metodlariga boʻlgan munosabatini ham oʻrganishni ta'minladi. Oʻquvchilar va oʻqituvchilar, projekt asosida ta'lim olishning samaradorligini yuqori baholadilar, chunki bu yondashuv

oʻquvchilarning faolligini oshirib, ularni oʻrganish jarayoniga yanada koʻproq jalb etdi. Oʻquvchilar, oʻzlarini real ish muhitida ishlayotgan kabi his qilishdi va bu, oʻz navbatida, ularning motivatsiyasini kuchaytirdi. Oʻqituvchilar esa, bu metodni oʻquvchilarning amaliy koʻnikmalarini rivojlantirishda samarali deb hisobladilar va ta'limning sifatini yaxshilashga imkon yaratdi. Shu bilan birga, loyiha asosida ta'lim metodologiyasi oʻquvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi va muammolarni tez va samarali hal qilishni oʻrgatadi. Tadqiqot natijalari oʻquvchilarning oʻz bilimlarini kengaytirish va amaliy koʻnikmalarni rivojlantirishga qaratilgan bu yondashuvning samarali ekanligini koʻrsatdi.

Projekt asosida ta'lim berishda samarali usullar, oʻquvchilarning bilimini amaliyotga aylantirishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv oʻquvchilarga oʻrganilgan nazariy bilimlarni real muammolarni hal qilish jarayonida qoʻllash imkoniyatini beradi. Amaliyotga asoslangan oʻqitish orqali oʻquvchilar nafaqat dasturlash tillarini oʻrganish, balki muammolarni yechish, tizimlarni integratsiya qilish va jamoaviy ish koʻnikmalarini rivojlantirishga qodir boʻladilar. Shuningdek, oʻquvchilarni guruhli ishga yoʻnaltirish, ularning birgalikda yechimlar topish, fikr almashish va jamoaviy ravishda loyiha yaratish orqali oʻrganish jarayonini yanada samarali qiladi. Bu, oʻz navbatida, oʻquvchilarning motivatsiyasini oshiradi va ularga oʻz bilimlarini amaliyotda qoʻllashga ragʻbatlantiradi. Web dasturlash kurslarida projekt asosida ta'limni joriy etish uchun oʻqituvchilar uchun metodik qoʻllanma tayyorlash zarur. Bu qoʻllanma oʻqituvchilarga yondashuvni qanday qoʻllash, amaliy ishlarni qanday tashkil etish va oʻquvchilarning faoliyatini qanday baholash boʻyicha yoʻl-yoʻriq beradi. Shuningdek, oʻquvchilarning yakuniy ishlari va ularning baholanishi alohida ahamiyatga ega. Yakuniy ishlar orqali oʻquvchilar oʻz bilimlarini amaliyotda qoʻllashga imkon topadilar, shu bilan birga, ularning koʻnikmalari va bilimlari baholanadi. Baholash jarayoni oʻquvchilarning loyihalarni amalga oshirishdagi yondashuvlarini, amaliy koʻnikmalarini va jamoaviy ishdagi muvaffaqiyatlarini inobatga olgan holda amalga oshiriladi. Shu tarzda, projekt asosida ta'limni samarali amalga oshirish uchun oʻqituvchilar metodik qoʻllanma, guruhli ishlarni tashkil etish va yakuniy ishlarga oid baholash tizimini joriy etishlari zarur. Bu usullar, oʻquvchilarning bilimlarini mustahkamlash va amaliy koʻnikmalarini rivojlantirishda samarali boʻladi.

Tadqiqot natijalarining umumiy tahlili shuni koʻrsatadiki, projekt asosida ta'lim berish, oʻquvchilarning bilimlarini amaliyotga aylantirishda samarali yondashuvdir. Loyiha ustida ishlash orqali oʻquvchilar nafaqat nazariy bilimlarni oʻzlashtiradilar, balki amaliy koʻnikmalarini rivojlantiradilar.[5] Bu yondashuv oʻquvchilarga real dunyo muammolarini hal qilish, guruhli ishda

faol ishtirok etish va jamoaviy loyihalarni amalga oshirishda ko‘nikmalarini oshiradi. Tadqiqot natijalari, shuningdek, o‘qituvchilarning metodik yondashuvlarining samaradorligini ham ta’kidlaydi, chunki bu usul o‘qitishning sifatini yaxshilashga va o‘quvchilarni motivatsiya qilishga imkon yaratadi.

Kelib chiqadigan tavsiyalar sifatida, web dasturlashni o‘qitishda projekt asosidagi yondashuvni rivojlantirish uchun bir nechta takliflar mavjud. Birinchidan, o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini yanada rivojlantirish uchun yanada ko‘proq real loyihalar ustida ishlash imkoniyatlari yaratish zarur. Ikkinchidan, o‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanmalarning samarali va keng qamrovli bo‘lishi kerak, chunki bu o‘qituvchilarga ta’lim jarayonini yanada samarali tashkil etishga yordam beradi. Uchinchidan, yakuniy ishlarni baholash tizimini yanada aniqroq va obyektiv qilish zarur, bu o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini to‘g‘ri baholashga yordam beradi. Shuningdek, loyiha asosida o‘qitishni barcha o‘quvchilarga moslashtirish uchun individual yondashuvlar ham qo‘llanilishi kerak. Bu tavsiyalar, projekt asosida ta’limni rivojlantirish va uni samarali amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Chistyakov A. A., Zhdanov S. P., Avdeeva E. L., Dyadichenko E. A., Kunitsyna M. L., Yagudina R. I. Exploring the characteristics and effectiveness of project-based learning for science and STEAM education // Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education. – 2023. – Vol. 19, No. 5. – Article em2256. – DOI: 10.29333/ejmste/13128.

2. Thomas, J. W. A Review of Research on Project-Based Learning [Elektron resurs]. – San Rafael, CA: The Autodesk Foundation, 2000. – 46 b.

3. Saad A. The Effectiveness of Project Based Learning with Computational Thinking Techniques in a Software Engineering Project Course // Journal of Contemporary Issues and Thought. – 2022.

4. Koşe, U. A web based system for project-based learning activities in 'web design and programming' course // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2010. – T. 2, №2. – B. 1174–1184.

5. Chistyakov A. A., Zhdanov S. P., Avdeeva E. L., Dyadichenko E. A., Kunitsyna M. L., Yagudina R. I. Exploring the characteristics and effectiveness of project-based learning for science and STEAM education // Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education. – 2023. – Vol. 19, No. 5. – Article em2256. – DOI: 10.29333/ejmste/13128.

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ТОЛЕРАНТНОСТИ СРЕДИ СТУДЕНТОВ-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ ОБУЧЕНИЯ

Жолдасбаева А.М.
2 курс докторантуры философии (PhD)
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Tayanch so'zlar: bag'rikenglik, pedagogik ta'lim, o'quvchilarning bag'rikengligini shakllantirish, ta'lim muhiti, bag'rikenglik qadriyatlari.
Ключевые слова: толерантность, педагогическое образование, формирование толерантности студента, образовательная среда, толерантные ценности.
Key words: tolerance, pedagogical education, formation of student tolerance, educational environment, tolerant values.

РЕЗЮМЕ:
Zamonaviy globallashuv dunyosida bo‘lajak o‘qituvchilarda bag‘rikenglikni rivojlantirish vazifasi ta’lim tizimida markaziy o‘rin tutmoqda. Tadqiqotlar nafaqat tolerantlik idrokining nazariy asoslarini, balki o'qituvchining kasbiy faoliyatida ushbu sifatning rolini o'rganadi, shuningdek, ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida uni shakllantirish strategiyalari va yondashuvlarini ishlab chiqadi.
РЕЗЮМЕ:
В современном мире глобализации задача развития толерантности среди будущих педагогов становится центральной для системы образования. В исследованиях рассматриваются не только теоретические основы толерантного восприятия, но и роль данного качества в профессиональной деятельности учителя, а также разрабатываются стратегии и подходы к его формированию на всех этапах образовательного процесса.
SUMMARY:
In the modern world of globalization, the task of developing tolerance among future teachers is becoming central to the education system. The studies examine not only the theoretical foundations of tolerant perception, but also the role of this quality in the professional activity of a teacher, and also develop strategies and approaches to its formation at all stages of the educational process.

Особое внимание акцентируется на педагогическом образовании как фундаментальном элементе системы образования. В условиях современного мира, где культурные границы стираются, подготовка толерантных учителей становится не просто желательной, а необходимой для обеспечения социальной стабильности и гармонии в обществе. Толерантность

здесь выступает как ключевая компетенция педагога, позволяющая эффективно работать с разнообразными ученическими коллективами.

В рамках научного поиска значимы исследования, посвященные технологиям разрешения конфликтов в образовательной среде и взаимодействию участников учебно-воспитательного процесса. Важным аспектом является изучение толерантности как личностной характеристики будущего педагога через практические методы: создание поликультурных условий, моделирование ситуаций межличностного общения и развитие навыков самоопределения.

В контексте данного исследования подробно анализируется понятие толерантности как сложной многогранной категории. Отмечается её отличие от простой терпимости: это интегральное личностное качество, обеспечивающее гибкость и адаптивность к многообразию современных условий жизни, способствующее развитию личности через признание ценностей других людей и уважение их индивидуальности. Толерантный человек не только признает право на отличие мнений, но и видит в этом богатство человеческого опыта, активно участвуя в диалоге различных культурных позиций.[1]

Толерантность рассматривается как ключевая способность личности к адаптации в многообразии культурных контекстов, где её формирование обусловлено глубоким пониманием и активным включением в взаимодействие. [3] Это качество не только отражает общекультурную компетентность, но и демонстрирует универсальность, многогранность, интелектуальную сложность, широту охвата и междисциплинарный характер, что делает её центральным элементом для подготовки педагогов.

В период студенчества, который является критически важным этапом в развитии личности будущего педагога, формирование толерантности особенно актуально. Однако, эффективность этого процесса существенно зависит от специально созданных педагогических условий, которые включают в себя совокупность факторов, оптимизирующих развитие толерантности. Эти условия могут быть определены как система требований, соглашений, правил и обстоятельств, обеспечивающих целенаправленный подход к обучению и воспитанию, где каждый компонент среды способствует формированию определённых личностных качеств.

В рамках педагогики, создание условий подразумевает тщательный выбор содержания образования, методов и форм обучения, направленных на формирование толерантности как высшей ценности. Это предполагает ориентацию на такие условия, которые позволяют не только осознать,

но и активно применять ценностные ориентиры в повседневной жизни и профессиональной деятельности.[2]

Ценности в данном контексте выступают как внутренние идеалы и регуляторы поведения, формирующие структуру сознания личности. Они включают в себя ценностное знание, установки, ориентации и действия, а также определяют пространство жизнедеятельности как нравственно-духовное. Ценностное сознание, основанное на осознании и принятии ценностных знаний, обеспечивает единство психических процессов, направленных на осмысление мира и собственного бытия через призму духовных ценностей. Только при наличии сформированного ценностного сознания и отношения возможно целенаправленное и осознанное проявление ценностной деятельности, где ценности служат внутренним регулятором поведения и поступков.[5]

Педагогическая толерантность как совокупное личностное качество подразумевает осознанный выбор ценностного отношения к людям, на что при разработке образовательных условий следует акцентировать внимание на методиках формирования ценностей через постепенное развитие ценностной инфраструктуры личности – от становления сознания до проявлений в поведении.

Поддерживая концепции В. А. Сластёнина и Г. И. Чижаковой, процесс развития толерантности можно разбить на три последовательных стадии:

1) Освоение ценностного восприятия толерантности – это начальная фаза получения знаний о её сути, формирование первичного эмоционального и когнитивного отклика.

2) Присвоение толерантных принципов включает глубокое внутреннее принятие этих ценностей как жизненно важных ориентиров.

3) Закрепление происходит через активную практическую деятельность, затрагивающую интеллектуальные, эмоциональные и волевые аспекты личности студента.[4]

На этапе освоения толерантности ключевую роль играет внешнее воздействие на когнитивные процессы и чувства студентов. Т. А. Кондратюк подчеркивает, что именно здесь происходит первичное знакомство с понятием педагогической толерантности через эмоциональное восприятие.

Присвоение ценностей характеризуется их глубоким внутренним усвоением и интеграцией в систему личных убеждений. Эмоции становятся неотъемлемой частью этого процесса, позволяя знаниям проникнуть в сферу чувств и переживаний.

Закрепление толерантных ценностей осуществляется через интерактивную деятельность студентов, когда когнитивные установки трансформируются в конкретные действия. Это происходит посредством решения профессиональных задач, требующих применения толерантного подхода как внутреннего регулятора поведения.

В других педагогических дисциплинах проблема толерантности рассматривается многогранно:

- как неотъемлемый элемент идеологии и реализации личностно ориентированной модели образования;
- основа для успешного межкультурного взаимодействия;
- условие эффективного преподавания и разрешения конфликтов в образовательном процессе;
- одна из центральных ценностей педагогической деятельности.

Анализ учебных программ показывает, что наиболее перспективными сферами для формирования толерантности являются практические занятия по развитию профессиональных навыков (педагогическое мастерство и решение задач), общая психология и её практический курс.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Безотечество Л. М. Толерантность как ключевая компетентность педагога // Современные проблемы науки и образования. - 2012. - № 6. - С. 358. - То же [Электронный ресурс] : URL: www.science-education.ru/106-7857 (дата обращения 27.05.14)

2. Качалов А. В. Педагогические условия формирования творческой самостоятельности студентов педвуза // Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры. - 2009. Т. 62. - № 1-2. - С. 212-217.

3. Осипова С. И., Богданова А. И. Генезис сущности и содержание понятия «толерантность» // Сибирский педагогический журнал. - 2011. - №6. - С. 114-131.

4. Раитина М. С. Ценности и ценностные ориентации, их формирование и роль в развитии личности // Заочные электронные конференции : научный электронный архив [Электронный ресурс]. - URL: http://econf.rae.ru/article/5159 (дата обращения 27.05.14).

5. Сластёнин В. А. Профессиональное саморазвитие учителя // Сибирский педагогический журнал. - 2005. - №2. - С. 3-12.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ-ЮРИСТОВ: ПРИНЦИПЫ И ПОДХОДЫ

Шерниязова Г.А.
докторант
Каракалпакский государственный университет им. Бердаха

Tayanch so‘zlar: ta'lim, prinsiplari, professionallashgan muloqot, rus tili, yuridik talabalar, kommunikativ ko‘nikmalar, leksik aniq bo‘lish.
Ключевые слова: обучение, принципы, профессионально-ориентированное общение, русский язык, студенты-юристы, коммуникативные навыки, лексическая точность.
Key words: teaching, principles, professionally oriented communication, Russian language, law students, communication skills, lexical precision.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola yuridik mutaxassislik talabalarining nutq rivojlanishi prinsiplari o‘rganilishiga bag‘ishlangan. Unda ta'limning asosiy metodik-didaktik prinsiplari ko‘rib chiqilib, ularni ta'lim jarayonida qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar berilgan.
РЕЗЮМЕ:
Статья посвящена исследованию принципов речевого развития студентов юридических специальностей. В ней рассматриваются ключевые методико-дидактические принципы обучения и предлагаются рекомендации по их применению в образовательном процессе.
SUMMARY:
The article is devoted to the study of principles of speech development among law students. It examines key methodological and didactic principles of instruction and offers recommendations for their application in the educational process.

Проблема выбора эффективных принципов обучения остаётся одной из ключевых в педагогике и методике преподавания русского языка. Для студентов юридических специальностей владение профессиональной речью является не менее значимым, чем знание права. Поэтому процесс обучения должен строиться с опорой на методологически обоснованные принципы, отражающие специфику юридической коммуникации.

Вслед за Л.П. Федоренко, в качестве определяющих принципов речевого развития студентов можно выделить: коммуникативный принцип, принцип последовательного наращивания темпов, принцип единства языка и речи,

принцип целостности формирования речевых умений, принцип сопоставления и дифференциации, принцип опоры на алгоритмы и диагностический принцип.

Вопросы речевого развития обучающихся занимают важное место в методике преподавания русского языка, особенно в профессионально-ориентированном контексте. В современной научной литературе подчеркивается значимость формирования коммуникативной компетенции у студентов неязыковых вузов, в том числе юридического профиля.

Так, Л.П. Федоренко рассматривает принципы обучения русскому языку как фундаментальные установки, определяющие отбор содержания и организацию учебного процесса [6]. Автор подчеркивает необходимость единства обучения языковой системе и формирования речевых умений, что особенно актуально в профессиональной подготовке специалистов.

Н.И. Демидова отмечает, что главной целью речевого обучения является развитие у студентов умений и навыков коммуникации, при этом акцент смещается с формального усвоения грамматики на практическое владение речью [1]. Это положение соответствует коммуникативному подходу, который в последние десятилетия получил широкое распространение в преподавании русского языка.

М.М. Разумовская акцентирует внимание на необходимости постепенного и осознанного овладения орфографическими нормами, подчеркивая роль этапности в развитии речевой грамотности [5]. Данное положение согласуется с принципом нарастающей сложности дидактического материала, особенно важного для правовой сферы, где точность языка имеет первостепенное значение.

Г.Н. Приступа в своих работах указывает на необходимость сочетания различных методов и приёмов обучения, обеспечивающих переход от репродуктивных к продуктивным видам речевой деятельности [4]. Это положение важно при обучении студентов-юристов, которым необходимо не только воспринимать, но и создавать тексты различных функционально-стилевых направлений: деловых, нормативных, аналитических.

Дополнительно, в трудах современных исследователей подчёркивается значимость профессионально-ориентированной направленности при обучении русскому языку в вузах. Так, И.Р. Наркулова утверждает, что включение в учебный процесс интерактивных форм и заданий, основанных на юридическом материале, способствует более успешному усвоению лексических и грамматических норм, применимых в профессиональной деятельности студентов-юристов [3].

Ю.А. Молчанова рассматривает текстовую деятельность как ведущую форму речевого развития обучающихся в системе профессионально-ориентированного обучения. Она подчёркивает, что именно через работу с юридическими текстами формируются устойчивые навыки восприятия, переработки и создания вторичных устных и письменных высказываний на профессиональные темы.

С.А. Литвинова акцентирует внимание на необходимости интеграции языковой и профессиональной подготовки в рамках юридического образования, что способствует не только формированию коммуникативной компетенции, но и развитию логического мышления, аргументации и способности вести правовую дискуссию [2].

В работах Шереховой О.М. подчёркивается значимость речевого тренинга и моделирования ситуаций юридического общения как средства формирования выразительной, нормативной и логически структурированной речи студентов-юристов [7].

Анализ научной литературы подтверждает, что речевое развитие студентов юридических специальностей должно быть основано на синтезе коммуникативного и профессионально-ориентированного подходов, с широким использованием аутентичных юридических материалов, интерактивных технологий и ролевого моделирования.

Методологическую основу исследования составили: анализ педагогической литературы, то есть, изучение академических источников из Узбекистана и стран СНГ, с фокусом на речевое развитие, юридическое образование, обобщение практического опыта преподавания русского языка студентам юридических специальностей, а также включённое наблюдение за учебной деятельностью.

Проведённый теоретический анализ и обобщение практического опыта показали, что успешное формирование профессиональной речевой компетенции студентов-юристов возможно при соблюдении комплекса методических принципов, направленных на развитие устойчивых коммуникативных навыков. К числу наиболее эффективных относятся: коммуникативный принцип, принцип единства обучения языку и речи, принцип алгоритмизации, сопоставления и дифференциации, диагностический подход и принцип наращивания темпов обучения.

Для повышения эффективности процесса речевого развития студентов юридических специальностей предлагается:

1. Разрабатывать и внедрять в учебный процесс профессионально-ориентированные учебные пособия по русскому языку, включающие юридические тексты и речевые задания.

2. Использовать методы речевого тренинга, ролевого моделирования и дискуссионной практики, приближённые к реальным ситуациям юридического общения.

3. Усиливать интеграцию грамматических и лексических упражнений с практикой составления деловых и правовых текстов.

4. Внедрять диагностику речевых затруднений и индивидуализацию маршрутов речевого развития студентов.

5. Привлекать цифровые ресурсы и интерактивные платформы, способствующие развитию устной и письменной профессиональной речи.

Реализация данных предложений способствует не только формированию профессионально значимых речевых навыков, но и повышению уровня подготовки студентов к будущей юридической практике.

Таким образом, речевое развитие студентов-юристов требует применения комплексного подхода, включающего важнейшие принципы обучения, такие как коммуникативный принцип, принцип последовательного наращивания темпов и принцип целостности формирования речевых навыков. Практическая направленность обучения, основанная на моделировании реальных юридических ситуаций, способствует развитию у студентов умения формировать точную, грамотную и аргументированную речь. Реализация предложенных принципов и методических приемов обеспечивает формирование у студентов необходимых коммуникативных компетенций, что, в свою очередь, повышает их готовность к профессиональной деятельности в сфере юриспруденции.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Демидова Н.И. Орфография и пунктуация: теория и практика: Учебное пособие. - Рязань: РГПУ, 2001. - С. 60.

2. Литвинова С.А. Профессионально-ориентированное обучение иностранным языкам в юридическом вузе // Культура и образование. – 2020. – № 3. – С. 40–44.

3. Наркулова И.Р. Профессионально-ориентированное обучение русскому языку курсантов юридического профиля на основе интерактивной программы // Science and Education. – 2023. – Т. 4, № 2. – С. 1348–1352.

4. Приступа Г.Н. Теория и практика урока русского языка: Пособие для студентов педвузов: Ч. 1. Принципы и методы обучения. - Рязань, 1993. - С. 21.

5. Разумовская М.М. Понятие об орфограмме в школьном курсе орфографии // Русский язык в школе. - 1981. - № 25. - С. 12.

6. Федоренко Л.П. Принципы обучения русскому языку. - М., 1973. - С. 16.

7. Шерехова О.М. Формирование профессионально-речевой компетенции студентов юридического вуза // Вестник ЯГПУ. – 2024. – № 2. – С. 34

ФОРМИРОВАНИЯ КРЕТИВНОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНЦИЙ «4К»

Ходжаев Б. Х.

Заведующий кафедрой «Общей педагогики» Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, доктор педагогических наук, профессор

Tayanch so'zlar: kompetentsiya, kompetensiya "4K", kreativlik, salohiyat, ijodiy salohiyat, pedagogik texnika.

Ключевые слова: компетенция, компетенция «4К», креативность, потенциал, креативный потенциал, педагогический прием.

Key words: competence, competence “4K”, creativity, potential, creative potential, pedagogical technique.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola ijodiy salohiyatni rivojlantirish va tanqidiy fikrlash o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadi; foydalanish uchun tavsiya etilgan pedagogik texnikalar tizimi; texnikalar yordamida shakllangan malakalarning xususiyatlari; Bloom metodologiyasi asosida ijodiy salohiyatni shakllantirish algoritmi; Bloom Cube texnikasi bilan ishlashda talabalarga taklif qilinadigan bir nechta muqobil variantlar ta'kidlangan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается взаимосвязь развития креативного потенциала и критического мышления; система педагогических приемов, рекомендуемая к использованию; характеристика навыков, формируемых с помощью приемов; алгоритм формирования креативного потенциала на основе методики Блума; выделены несколько альтернативных вариантов, предлагаемых учащимся при работе с техникой Кубик Блума.

SUMMARY:

This article examines the relationship between the development of creative potential and critical thinking; a system of pedagogical techniques recommended for use; characteristics of skills formed with the help of techniques; an algorithm for the formation of creative potential based on Bloom's methodology; several alternative options offered to students when working with the Bloom Cube technique are highlighted.

Следует подчеркнуть, что критическое и креативное мышление признано базовыми компетенциями или, в некоторых случаях, навыками XXI века в мировой образовательной практике. Эти навыки иногда называют универсальными или «адаптивными навыками» (soft skills) (Стехов, 1).

В разработанной в нашей республике национальной программе общего среднего образования в «эстетическую культурно-творческую компетенцию» включены следующие навыки: творческий подход к самостоятельной работе, самостоятельное мышление; индивидуальная и коллективная творческая деятельность; умение правильно планировать творческую деятельность, критически оценивать достигнутый результат и получать удовольствие от своей работы; конструктивное мышление, реализация идей; приобретение навыков конструирования и исследовательских навыков.

Следует также отметить, что развитию базовых компетенций уделяется недостаточное внимание, что приводит к снижению интереса учащихся к учебе и обучению, а также их способности адаптироваться к быстро меняющимся ситуациям. По этой причине в современных моделях школьного образования большинства стран особое внимание уделяется изменению формы, методов и средств организации практики обучения, а также системы оценивания.

Критическое мышление и креативный потенциал считаются основными навыками, которые следует развивать у учащихся в XXI веке, и вместе с другими базовыми компетенциями позволяют находить решения жизненных, бытовых и профессиональных проблем. Следует подчеркнуть, что подобные мнения признаются также работодателями и престижными организациями. Согласно докладу Всемирного экономического форума «Будущее рабочих мест 2018» (Future of the Jobs, 3), среди требований к выпускникам работодатели ставят «аналитическое мышление и инновация» на первое место, «нахождение комплексного решения проблем» на второе место, «критическое мышление и анализ» на третье место, «стратегии активного чтения и обучения» на четвертое место и «креативность, оригинальность и инициативность» на пятое место. В прогнозе на 2022 год видно, что на смену «критическому мышлению и анализу» пришли «креативность, оригинальность, инициативность». «Стратегии активного чтения и обучения» переместились с четвертого места на второе. Это показывает, что работодатели хотят нанимать людей, которые всегда готовы учиться и обучаться (Future of the Jobs, 3).

Несмотря на то, что в последние годы проведен ряд исследований, связанных с креативностью, для школьного образования «креативность» и «одаренность» остаются в качестве сложной проблемы. В течение многих лет функционируют образовательные институты, ориентированные на работу с детьми с интеллектуальными способностями, в состоянии, далеком от высокого творчества. В мировой науке и педагогической практике по

вопросу об одаренности сформировались две противоречивые точки зрения. Некоторые из них считают, что любой ребенок одарен, но необходимо вовремя выявлять дар и развивать его, в то время как большинство исследователей трактуют одаренность как уникальное явление, свойственное определенным людям. На наш взгляд, мнения сторонников первой точки зрения обоснованы. Результаты педагогической практики показывают, что у многих детей есть скрытый потенциал таланта, и при наличии и поддержке необходимых условий они могут проявить себя в конкретной сфере. Вот почему в связи со структурой личной активности креативность является фундаментом будущего и служит формированию следующих значимых качеств: профессиональная компетентность; деловитость (умственно-физиологическая активность); интеллектуальная способность; работа в сотрудничестве, готовность к коллективной творческой деятельности (коммуникабельность); духовно-нравственное совершенство.

Хотя креативный потенциал по отношению к творчеству выступает как универсальная способность, требуют внимания его особенности в разные возрастные периоды развития личности, то есть онтогенетический аспект проблемы. Креативный потенциал учащихся в качестве системы личностной способности, знаний, навыков, отношений отражает следующие аспекты: стремление к самовыражению; креативный подход к учебной деятельности; творческая активность; рефлексия личной жизнедеятельности; направленность на креативную деятельность и др.

С учетом подходов по своеобразным особенностям начального образования и к изучению креативности можно выделить следующие своеобразные аспекты креативного потенциала учащихся младшего школьного возраста: функциональный – в учебно-познавательном процессе целевая ориентация учащихся начальных классов на креативную деятельность; творческий; личностный; связанный со средой; проблемный.

Также следует отметить, что творческий потенциал в начальных классах формируется под влиянием ряда факторов: когнитивных (интеллект, знания); конативных (когнитивный стиль, личностные характеристики, мотивация); эмоциональных; связанных со средой.

Такой подход к классификации факторов с точки зрения структуры формирования креативного потенциала у учащихся начальных классов можно признать приемлемым. В частности, к когнитивным факторам относятся интеллект, знания, а также уровень развития некоторых познавательных процессов (мышления и воображения); к конативным факторам – личностные особенности и мотивация; факторам, связанным со средой

можно отнести семью, школу, детский коллектив, махаллю, средства массовой информации, Интернет и т. д.

По мнению ученых, детская креативность во многом зависит от потенциала родителей, их мировоззрения, подходов к воспитанию детей. Конечно, в каждой семье могут быть установлены свои правила и ограничения. По сравнению с семьями со строгой дисциплиной или вообще без четких правил, дети из семей с гибкими ограничениями и исключениями из определенных правил бывают более креативными.

С одной стороны, Интернет и телевидение облегчают процесс получения информации как средства креативности, с другой стороны, воздействуют на все органы человека и ограничивают воображение.

Особую роль в формировании креативного потенциала учащихся играет школа. В результате исследований американских, китайских и российских ученых было установлено, что креативность у детей снижается к моменту поступления в школу и в подростковом возрасте. Первый пик снижения креативности непосредственно связан с высокими требованиями, предъявляемыми к личности, знаниям, умениям и навыкам учащегося в школе, а второй интерпретируется учеными как формирование в младшем школьном возрасте идентивности и влияние сверстников.

Изучение факторов, влияющих на формирование креативного потенциала учащихся начальных классов, показывает, что они могут ускорять или замедлять этот процесс.

За рубежом разработан ряд моделей и образовательных программ для развития креативного потенциала учащихся начальных классов. Например, в конце XX века в США была создана и апробирована программа «Америка - 2000. Образовательная стратегия (Goals 2000: Educate America Act)». Во втором разделе этой программы разработаны способы развития креативного потенциала будущего американского гражданина в школах нового поколения.

За рубежом синектика (synectics), представляющая собой усовершенствованный вариант мозгового штурма, является эффективной методикой, разработанной для развития креативного потенциала учащихся. Несмотря на определенные различия, обе методики имеют групповое описание, активизируют процесс выработки новых оригинальных идей и стимулируют креативные способности.

Одной из самых эффективных программ для развития креативного мышления на английском языке является P4C (Philosophy for Children). Программа базируется на следующих четырех методологических и педа-

гогических принципах: 1) общественность: формирование безопасного интеллектуального сообщества, важного для всех аспектов образования; 2) опрос: активизация мышления через практическую деятельность; 3) философия: коллективная философия — важный инструмент организации ответственного мышления; 4) отражение: личностно-ориентированный подход способствует активному и целенаправленному участию в процессе образования и рефлексии.

В рамках исследования разработаны способы использования педагогических приемов, позволяющих формировать критическое мышление, креативность, коммуникативные и кооперационные компетенции по модели «4К». Под педагогической техникой понимается комплекс методов, позволяющих учителям в полной мере достигать поставленных целей в образовательной деятельности.

Педагогические техники по развитию креативного потенциала у учащихся начальных классов условно разделены на три группы по уровню сложности заданий:

простые: «Кубик Блума», «Верно/Неверно», «Метод ассоциаций», «Случайная игра», «Куча идей», «Дидактический синквейн», «Отложенная гипотеза», «Взаимозаменяемые пары», «Подумайте, объединяйтесь, поделитесь», «Оперативное сообщение», «Видно… Похоже…»;

средней сложности: «Эпиграф», «Писать без остановок», «Инсерт», «Тяжелый» и «легкий» вопрос», «Плюс–минус–интересно», «Четырехугольник», «Шапка шести размышлений», «Кластер», «Диаграмма сближения»;

сложные: «SWOT-анализ», «SMARTER», «Кейс-стади», «Круги Эйлера», «Диаграмма Венна», «Эвристическое исследование», «Метод Уолта Диснея», «Аквариум», «Пять «Почему?», «Ромашка Блума».

На основе результатов эмпирического исследования по вариативному применению педагогических техник развития креативного потенциала учащихся начальных классов комплексно в ходе уроков разработана с их помощью усовершенствованная система навыков: исследование мира; создание инновации; поиск решений проблем; работа в команде; понимание себя и других; самоуправление.

Способ формирования этих навыков можно наглядно отразить на примере Кубика Блума.

«Кубик Блума».

Сложность решаемой задачи: простая задача

Год обучения: 3-4 классы.

Группа навыков: исследование окружающей среды; создать новое; поиск решения проблем; работа в команде; понимание себя и других; самоуправление.

При формировании креативного потенциала учащихся в технике Кубика Блума необходимо обратить внимание на следующие аспекты:

1) прием уместно использовать при закреплении урока, то есть на этапе рефлексии. Потому он помогает понять личностную, практическую и общественную значимость изучаемых учебных материалов;

2) вопросы следует задавать исходя из практической жизни. Техника Кубика Блума помогает проанализировать практическое применение темы;

3) перед работой с техникой допустимо предлагать учащимся креативные упражнения. В процессе работы по этой методике учащимся предлагается проявить свой креативный потенциал;

4) вопросы и ответы целесообразно представлять в аудио- и/или мультимедийной форме. Потому что студентам сложно с одного раза понять вопросы и ответы.

При работе с техникой «Кубик Блюма» учащимся можно предложить несколько альтернативных вариантов:

1) заставить учащихся отвечать на вопросы в группах;

2) предложить обучающимся самостоятельно составить вопросы;

3) организация работы в формате настольной игры. Для этого необходимо передать группам мужчин карточки с вопросами и создать стандартную игровую площадку;

4) использование на интегрированных уроках также эффективно.

Уроки художественного чтения занимают важное место в формировании креативного потенциала учащихся начальных классов. Креативная естественность процесса художественного чтения непосредственно связана с эстетическим переживанием читателем изображаемого течения жизненных событий, превращением их в художественные образы. Оживление читателем художественного образа есть своеобразный диалог между ним и автором, который опосредован художественным текстом.

Цель обучения креативности учащихся на уроках по художественному чтению состоит не только в том, чтобы запомнить события произведения, предложенные учителем или приведенные в учебнике, оценить деятельность героев произведения, составить план на основе прочитанного, пересказывать текст, скорее, оно должно быть направлено на воспитание творческого читателя, способного в полной мере отразить картину мира,

понять первоначальный замысел автора, способного дать оценку прочитанному произведению.

На основе анализа этапов креативной деятельности учащихся начальных классов пришли к выводу о том, что эффективными являются следующие виды творческой работы:

пересказ содержания произведения на основе креативного подхода: описать действительность, происходившую до описываемой в тексте ситуации; прогнозировать дальнейшее развитие события; изменить личность рассказчика; рассказать историю, изменив времена глагола;

2) иллюстрирование: выражать словами; графичность; музыкальность;

3) инсценирование: чтение по ролям; пантомима; постановка живых изображений; постановка целого произведения;

4) создание собственного авторского текста на основе прочитанного;

5) создание личных мыслей (жизненные и выдуманные истории, вымыслы, загадки).

При работе над заданиями творческого характера необходимо учитывать следующие технологические этапы:

понимание творческого задания;

выбор основных аспектов в тексте произведения;

создание рабочего «проекта», реализуемого посредством воображения;

словесное выражение возникающих воображений;

выполнение творческой работы;

анализ и оценка результата.

В ходе практической деятельности в рамках исследования широко применялись следующие технологические приемы формирования креативного потенциала у учащихся:

по технике игры: деятельность, ориентированная на свободное движение; креативный, импровизационный, активный характер развивающей деятельности; наличие прямых и косвенных правил, дидактические и творческие игры, выполняющие задачу обучаемого;

интеллектуальные викторины: «Эрудированный малыш», «Думай и решай, ищи и находи!» и другие;

проблемные ситуации;

учебный проект.

При формировании креативного потенциала учащихся на уроках по изобразительному искусству необходимо учитывать следующие методические условия:

избегание в методике обучения традиционализма, обычности, монотонности, отклонения от личного опыта ребенка;

защита от чрезмерных рабочих и учебных нагрузок;

стимулирование интереса к познанию с помощью различных методов с использованием информационных технологий;

использование приемов умственной деятельности, проблемно-исследовательских методов обучения.

В итоге, в формировании креативного потенциала учащихся необходимо следовать принципу идеальности учебных действий. Чем интенсивнее идеальность учебных действий, тем выше возможность формирования креативного потенциала. При этом практическое применение педагогических приемов формирования креативного потенциала напрямую связано с уровнем методической компетентности педагога. Словом, за счет формирования креативного потенциала учащихся будут расширены возможности получения качественного образования.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Компетенции «4К»: формирование и оценка на уроке: Практические рекомендации / авт.-сост. М.А.Пинская, А.М.Михайлова. – М.: Корпорация «Российский учебник», 2019. [Электронный ресурс]: URL: https://vbudushee.ru/library/

2. Стехов А.В. Педагогические технологии развития критического и креативного мышления. – Педагогические технологии. – №4. – 2020. – С.158-171.

3. The Future of Jobs 2018 / World Economic Forum in collaboration. URL: http://reports.weforum.org/future-of-jobs-2018/

EFFECTIVE ORGANIZATION OF STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING IN THE CREDIT-MODULE SYSTEM

Khodjaev B.K.
Tashkent state pedagogical university

Таянч сўзлар: кредит модуль тизими, студент, ташкил этиш, ўқитувчи ва ўқувчилар имкониятлари, амалиётчи талабалар.
Ключевые слова: система кредитных модулей, студент, организация, возможности преподавателей и студентов, практикующие студенты.
Key words: credit module system, student, organization, opportunities for teachers and students, practicing students.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada amaliyotchi-talabalarni kredit modellashtirish tizimida o'qitishning asosiy tamoyillari va maqsadlari, o'qituvchilar, o'qituvchilar va talabalarning imkoniyatlari, amaliyotchi-pedagoglar bilan ishlashning samarali usullari yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В этой статье описываются основные принципы и цели обучения студентов-практиков в системе кредитного моделирования, возможности преподавателей, преподавателей и студентов, а также эффективные способы работы с преподавателями-практиками.
SUMMARY:
This article describes the goals and objectives of organizing students' independent learning in the credit-module system, the responsibilities of professors, teachers and students, and effective ways of organizing independent work.

The globalization and internationalization of education require introducing changes in the organizational system of the process of education in higher education. In particular, training competitive personnel in higher education requires supporting students' maximum independence and developing their ability to effectively apply in practice the acquired knowledge, which creates the need to organize the process of higher education on the basis of a pedagogical system that meets international standards. In order to achieve this goal, in the Concept for the Development of the Higher Education System of the Republic of Uzbekistan until 2030 [1], a priority task has been set for the gradual transition of the educational process in higher education institutions

to a credit-module system. Therefore, the organization and realization of the educational process based on this system from the 2020-2021 academic year has been set as a priority direction in pedagogical higher education institutions.

Based on the Resolution No. 824 dated 31 December 2020 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On measures to improve the system related to the organization of the educational process in higher educational institutions" [2], a credit-module system was introduced in higher educational institutions of the Republic of Uzbekistan.

The introduction of the credit system in higher education creates in a holistic way the following opportunities for the effective implementation of the educational process:

- individually oriented organization of the educational process, which allows students to create individual study plans, freely specify the sequence of mastering subjects and independently create a schedule of personal study sessions for the semester;
- a motivation-based score-rating system for assessing students' learning activity results;
- continuous improvement of standards, curricula and syllabuses for determining the content of education;
- providing professors and teachers with academic freedom, including the right to freely choose teaching methods;
- optimization of the amount of education and payment for professors and teachers;
- ensuring the optimality of budget income and expenses of departments in the university structure.

The credit-module system is a model of organizing the educational process, which is carried out in the form of modular teaching technologies and ECTS (European Credit Transfer and Accumulation System) test credits. In the credit-module system, 1 credit is equal to an average of 25-30 academic hours of study. That is, in order for a student to accumulate credits in a particular subject, s/he must master a certain amount of study load. The study load is divided into 40-50% classroom hours, 50-60% independent learning hours in the bachelor's degree, 30%-40% classroom hours and 60-70% independent learning hours in the master's degree. From the above information it is clear that organizing students' independent learning in the credit-module system is of primary importance. A student's independent learning, known as self-directed learning, is a systematic activity aimed at mastering by a student a certain part of the knowledge, skills and abilities specified in the syllabus of a

particular subject in the classroom and outside the classroom on the basis of the advice and recommendations of a subject teacher.

Currently, education in many European universities is mainly aimed at the purposeful organization of students' independent learning activities. According to practicing teachers, the process of real, long-term qualitative mastering and systematization of knowledge occurs only as a result of students' self-learning activities. Any initiative to test and clarify knowledge originates from the student, the teacher's task is to provide necessary consultations on certain days and clarify the assignments that students do not understand. European education requires from students their personal initiative, desire to communicate with teachers and readiness to draw up individual study schedules. In many universities, mainly students are required to independently learn, write coursework, do research, complete assignments and submit them to the teacher. Therefore, in many higher education institutions, the workload of teachers is reduced, which in turn allows them to work individually with students. Each student is provided with opportunities to study at an optimal pace according to an individual study schedule. The mandatory components of such an organization of the educational process consist of the following:

- the availability of educational and methodological support for learning in electronic and printed versions;
- the organization of an electronic system for monitoring weekly the quality of independent learning, through whichindependent learning tasks are checked and a mini-tested;
- the establishment of teachers' constant contact with each student, scientific supervisor and subject teachers (for example, at the universities of Cambridge and Oxford).

In the Open University of Britain, a pedagogical model of creating curricula has been developed to support students' independent learning. According to it, the student is at the center of the educational process, which reflects the motto of the Open University: "Not to teach, but to provide the opportunity to learn".

Independent learning is the subject of analysis of many foreign scholars. For example, E. Sumuer [3] interprets the process of independent learning as a vital resource and puts forward the idea of taking control of one's own activities as a task of vitagenic priority. American scholar M. Knowles [4] describes independent learning as a process in which individuals, with or without the help of others, identify their own learning needs, set learning goals, acquire and select human and material resources, and take the initiative in carrying out appropriate learning strategies. L. N. Zamnah, A. M. Ruswana [5] and Svein

Loeng [6] define independent learning in their works as "a form of learning in which learners take primary responsibility for planning, implementing and evaluating their own learning experiences".

The main goal of organizing independent learning is to assist students with continuous and systematic mastery of the subject during the semester, to further consolidate the acquired knowledge and skills, and to develop the competencies in independent research and creative thinking.

The main tasks of organizing independent learning include:

1) direct consideration of the main principles of assessing student competencies such as being based on state educational standards, accuracy, truthfulness, reliability, and ensuring transparency in the assessment of knowledge;

2) monitoring and analyzing the level of students' competence in line with state educational standards;

3) developing students' competencies in independent work, and organizing the effective use of information resources;

4) objective and fair assessment of the competencies formed in students;

5) ensuring the continuity of competence development that students need to master.

The tasks of professors and teachers in organizing independent learning include: compiling a list of literature on subjects and topics necessary for independent learning; formulating independent learning topics based on existing literature; developing instructions necessary for working on the formulated topics; explaining the content and essence of the presented forms of independent learning; developing assessment criteria for completed independent learning and making them known to students.

When engaged in independent learning, students' responsibilities include: analyzing the list of literature necessary for independent learning on subjects and topics; getting familiarized with the instructions necessary for working on the formulated topics; studying the content and essence of the presented forms of independent learning; submitting within established deadlines the assignments on independent learning forms and given by teachers; preparing for making a presentation of the completed independent learning forms; uploading relevant materials to the electronic platform.

Students' independent learning should be organized in the following types: preparing for classroom lessons; completing independent work assignments outside the classroom; learning independently topics on the subject (module) in Information and Resource Centres, at home (students' residences).

Preparation for classroom lessons is carried out in the following forms: preparing for lectures, seminars and practical lessons; preparing for seminars and conferences; preparing for colloquiums; searching for answers to problems of interest in frequently asked questions (FAQ) of educational programs; participating in forums – exchanging opinions on subject topics on Telegram channels or distance learning platforms; consolidating materials on subjects (modules) by practising on web-quests – educational test programs; preparing for progress checks; preparing for tests and exams.

Independent work done outside the classroom is recommended to be carried out in the following types: writing an essay – a written expression of personal opinion on a relevant topic in critical, journalistic and other genres; preparing reports; writing undergraduate theses; writing summaries/abstracts; compiling glossaries; doing individual and group educational projects; completing case assignments; creating thematic portfolios; working with information and analytical materials; working with sources; creating infographics; creating graphic models (intelligence card, frame, logical graph, etc.); making multimedia presentations; preparing methodological developments of lessons; preparing extracurricular activity projects; other types of independent work can be used depending on the nature of the educational direction (specialty).

When organizing independent work, it is recommended to use information technologies for the following purposes:

1. Searching for information on the Internet – using web-browsers, databases, information search, information and reference systems, automated library systems, and electronic journals.

Independent work on searching for and processing information includes: writing abstracts-comments; writing reviews of sites related to the topic; analyzing and evaluating existing abstracts on the Internet on a certain topic; writing own version or its certain part according to a lecture plan; compiling a list of used literature; preparing a poster from practical exercises; preparing a report on a topic; conducting a discussion on a topic; working on a web-quest prepared by a professor or found on the Internet.

2. Having dialogues on the Internet using e-mail, synchronous teleconferences. Dialogue on the Internet can be organized in the following ways: discussing lectures that have been held or are planned to be held; carrying out communication with specialists or students in a synchronous teleconference (chat).

3. Creating a thematic web-page, web-quests (tasks) using an html editor, web-browser and graphic editors. The following methods can be used to create

a thematic web-page and web-quests (tasks): posting on a site the creative works performed by students; publishing a list of literature on a topic; creating thematic web-pages for individual and small group work; creating web-quests for working on a topic and posting them on a course site.

In short, independent learning is a form of learning organized in order to consolidate the knowledge, skills and abilities acquired in the classroom, to develop subject-specific (personal) competencies, as well as to independently study additional information or material. Independent work is an active method of education that helps perform a learning task on teachers' instructions and under their guidance. Independent work is the organization and realization of students' specific activities in connection with the set goal. Students' independent work is such an activity, which is based on a high level of activeness, creativity, independent analysis and initiative.

LITERATURE:

1. Decree No. PD-5847 dated 8 October 2019 of the President of the Republic of Uzbekistan "On approval of the Concept for the Development of the Higher Education System of the Republic of Uzbekistan until 2030" // National Database of Legislative Documents, 09.10.2019, No. 06/19/5847/3887.

2. Resolution No. 824 dated 31 December 2020 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan "On measures to improve the system related to the organization of the educational process in higher educational institutions" // National Database of Legislative Documents, 31.12.2020, No. 09/20/824/1689.

3. Sumuer E. (2018). Factors related to college students' self-directed learning with technology // Australasian Journal of Educational Technology, 34(4):29-, doi.org:10.14742/ajet.3142.

4. Knowles M. Self-directed learning. A guide for learners and teachers. – Cambridge Adult Education, 1975. – 135 p.

5. Zamnah L.N., Ruswana A.M. (2019). Implementation of self-directed learning model to improve students' self-regulated learning and self-confidence // Journal of Physics Conference Series, 1188(1):12081-. doi:10.1088/1742-6596/1188/1/012081.

6. Svein Loeng. Self-directed learning: a core concept in adult education // Education Research International Volume 2020, Article ID 3816132, 12 pages https://doi.org/10.1155/2020/3816132.

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲӘМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

ROSSIYA IMPERIYASI DAVRIDA TURKISTONDA SOLIQ SIYOSATI

Chorshanbiyev Q.Sh.
Osiyo texnologiyalar universiteti
stajyor-o'qituvchi

Tayanch so'zlar: Rossiya imperiyasi, soliq siyosati, Orenburg general-gubernatorligi, muvaqqat, nizom, Turkiston o'lkasi.
Ключевые слова: Российская империя, налоговая политика, Оренбургское генерал-губернаторство, временный, устав, Туркестанский край.
Key words: Russian Empire, tax policy, Orenburg Governor-General, temporary, charter, Turkestan region.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur ishda Turkistonda XX asr boshlarida amalda bo'lgan soliq siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatlari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor Rossiya imperiyasi va keyinchalik sovet hokimiyati davrida joriy etilgan soliq tizimlarining mahalliy aholi hayotiga ta'siri, soliq yig'ish usullari hamda ularning adolatlilik darajasiga qaratilgan. Shuningdek, Turkiston muxtoriyati va jadidlar harakati vakillarining soliq siyosatiga munosabati, ularning mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari orqali adolatli soliq tizimini joriy etish borasidagi urinishlari yoritiladi.
РЕЗЮМЕ:
В работе анализируются социально-экономические и политические аспекты налоговой политики, действовавшей в Туркестане в начале XX века. Основное внимание уделяется влиянию налоговых систем, введенных во времена Российской империи и позднее советского правления, на жизнь местных жителей, методам сбора налогов и уровню их справедливости. Освещается отношение представителей Туркестанской автономии и джадидского движения к налоговой политике, а также их попытки ввести справедливую налоговую систему через органы местного самоуправления.
SUMMARY:
This work analyzes the socio-economic and political aspects of the tax policy in force in Turkestan at the beginning of the 20th century. The main attention is paid to the impact of the tax systems introduced during the Russian Empire and later Soviet rule on the lives of the local population, the methods of tax collection and their level of fairness. It also covers the attitude of representatives of the Turkestan autonomy and the Jadid movement to tax policy, and their attempts to introduce a fair tax system through local self-government bodies.

Kirish. Turkiston o'lkasi tarixan murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlar makoni bo'lib, uning iqtisodiy boshqaruv tizimida soliq siyosati muhim o'rin

egallagan. Ayniqsa, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va keyinchalik sovet hokimiyatining o‘rnatilishi mintaqada mavjud bo‘lgan an’anaviy moliyaviy boshqaruv tizimlariga keskin o‘zgarishlar olib keldi. Soliqlar nafaqat iqtisodiy resurslarni qayta taqsimlash vositasi, balki mustamlakachilik siyosatining bir qismi sifatida ham xizmat qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavzu tarixi umumqabul qilingan tarixiy metodlar – tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida ilmiy tahlil etilgan.

Tahlil va natijalar. Rossiya imperiyasining Moliya vazirligi va Turkiston ma’muriyati o‘rtasidagi soliq va moliyaviy munosabatlarning rivojlanishi XIX asrning 60-80 yillarida harbiy yurishlar natijasida Turkiston general-gubernatorligining tashkil topishi jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Rossiya imperiyasining Turkistondagi ma’muriy boshqaruvini tashkil etishga mustamlakachilikning ilk bosqichlaridayoq kirishilgan bo‘lib, uning tashabbuskorlari ham asosan harbiylar edi. Turkistonda boshqaruv tizimini tashkil qilishga imperiya hukumati o‘lkani bosib olgan damdan kirishdi. 1865 yil 2 martda Orenburg general-gubernatorligi tarkibida Orol dengizidan Issiqko‘lgacha bo‘lgan O‘rta Osiyo xonliklari bilan chegaradosh hududlarda Turkiston viloyatini tashkil qilish to‘g‘risidagi Rossiya senatining farmoni e’lon qilindi. Shunday bir sharoitda Turkiston viloyatining ma’muriy tuzilishini tartibga solishga qaratilgan meyoriy hujjatlarni ishlab chiqish majburiyati harbiy qo‘mondonlik qo‘liga o‘tdi. Shu mazmundagi birinchi hujjat Yangi Qo‘qon liniyasi qo‘mondoni M.G.Chernyayevning shtabida ishlab chiqildi va Peterburgga «O‘rta Osiyo chegara viloyati haqidagi nizom loyihasi» ko‘rinishida taqdim etildi.

Bu loyiha Harbiy vazirlikda qayta ishlanib, 1865 yilning 6 avgustida Aleksandr II «Turkiston viloyatini boshqarish haqidagi muvaqqat Nizom»ga imzo chekdi. Ushbu hujjatga muvofiq, mahalliy ma’muriyat boshlig‘i harbiy gubernator hisoblanib, uning qo‘liga harbiy va harbiy bo‘lmagan hokimiyat berilgan edi. Bu lavozimga rus amaldorlari tayinlanib, mahalliy aholi ustidan umumiy nazorat yurituvchi mahalliy boshqaruvchilar belgilangan edi. Ularning vazifasi karvon tijorati xavfsizligini ta’minlash, tub aholidan soliq yig‘imlarini to‘plash, aholining majburiyatlarini va ma’muriyat ko‘rsatmalarini bajarishni nazorat qilishdan iborat edi. 1867 yil 11 aprelda Aleksandr II komitetning aksariyat a’zolari fikrini tasdiqladi.

1867 yil iyulda Rossiya imperiyasi tarkibida Turkiston general-gubernatorligini tashkil qilish to‘g‘risidagi qonun e’lon qilindi. Turkiston

general-gubernatorligini boshqarish bo‘yicha ilk dasturiy hujjatlarning ishlab chiqilishida harbiy vaziyat omili hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi. Ular yangi hududlar bosib olinishi bilan yuzaga kelgan va qoida tarzida «muvaqqat» xususiyatga ega edi. Chunonchi, Sirdaryo va Yettisuv viloyatlarini «boshqaruv to‘g‘risidagi nizom» 1867 yili «tajriba tarzida uch yilga» joriy qilindi. Undan tashqari, 1868 yilning iyunida «Zarafshon okrugini boshqarish muvaqqat qoidalari», «Farg‘ona viloyatini boshqarish bo‘yicha 1873 yil muvaqqat nizom», «Amudaryo bo‘limini boshqarish bo‘yicha 1874 yil 21 may nizomi» ham ishlab chiqilib, qabul qilingan edi. Viloyatlar boshqaruvida bosh rolni o‘ynovchi xo‘jalik bo‘linmasiga quyidagi muhim vazifalar – o‘troq va chorvador aholi o‘rtasida yer taqsimoti, vaqflar bilan bog‘liq ishlarni yuritish, suvdan foydalanish va tub aholiga soliq solish ishlarini boshqarish; mahalliy pul majburiyatlari smetasini tuzish va mahalliy sarf-xarajatlarni boshqarish, boj yig‘imlarining nazorati va nizom ishlarini hal qilish; turli shartnomalarni ko‘rib chiqish va tasdiqlash, yakka shaxslarning iltimosiga ko‘ra, viloyat xom ashyo manbalari bilan ish olib borish, sanoat korxonalari va firmalar ochishga litsenziyalarni rasmiylashtirish; savdo bitimlari va pudratlarini rasmiylashtirish va h.k. yuklangan edi.

Rossiya imperiyasi Turkistonni o‘z tarkibiga qo‘shib olgach, soliqlar tizimini joriy qila boshladi. Keyinchalik soliq majburiyatlari Turkistonda o‘troq sharoitda yashayotgan dungan, uyg‘ur, rus va ukrain aholi qatlamiga ham solinadi. Soliq va yig‘imlardan tashqari, mahalliy aholi har yilda mehnat va xo‘jalik majburiyatlarini ham bajarishi shart edi. Soliqlar shakli va hajmi bilan bog‘liq savollar, ularni xalqdan qay tarzda undirish masalalari mustamlakachi hukumat siyosatining asosini tashkil qilar edi. Ma’muriy boshqaruv tashkilotlari, yer tuzilishi va boshqa masalalar singari, bu masalani ham asta-sekinlik bilan hal eta boshladi. 1867 yilgi Nizomning 255-bandiga muvofiq, (1867 yil 11 iyulda qabul qilingan Yettisuv va Sirdaryo viloyatini vaqtinchalik boshqaruv holati bo‘yicha) Yettisuv va Sirdaryo viloyatida yashovchi ko‘chmanchi xalqlardan har bir o‘tov uchun – 2 rub. 75 kop. soliq olish o‘rnatilgan. 279-bandiga ko‘ra, Sirdaryo viloyatida o‘troq yashayotgan aholi yetishtirgan dehqonchilik mahsulotlaridan avvalgidek xiroj va tanob soliqlari olinar edi.

Xiroj yig‘ilgan hosilning o‘ndan bir (1/10) qismi hajmida olinar, tanob solig‘ining hajmi esa aniq belgilanmagan edi. Shahar va qishloqlarda soliq yig‘ish bo‘yicha – xo‘jalik jamoatchilik boshqarmasi faoliyat ko‘rsatar edi. Ushbu soliqlar dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi barcha aholidan olinar edi. Yuqoridagi soliq majburiyatlaridan ayrim shaxslargina faqat imperatorning ruxsati bilan ozod qilinishi mumkin edi. Nizomning 295-bandiga muvofiq, vaqf

yerlari viloyat boshqarmasi hujjatlari bo‘yicha soliqdan ozod qilingan yoki soliq to‘laydigan yerlarga ajratilgan edi. Qaytadan taqdim qilinadigan vaqf yerlari umumjamoat soliqlari asosida o‘z badallarini to‘lab borishi shart edi va ushbu qoidalar asosida zemstvo yig‘imlari va majburiyatlarini o‘tash ham belgilangan edi.

1867 yilgi nizom loyihasida mahalliy aholiga tegishli yerlarni davlat mulkiga aylantirish haqida e’lon qilinmagan edi, shuning uchun ham soliq va yig‘imlar nima uchun olinayotgani ko‘rsatilmagan. O‘lkani bosib olish hali o‘z nihoyasiga yetkazilmaganligi tufayli bunday ehtiyotkorlikka rioya qilingan edi. 1870 yilda general-gubernator topshirig‘iga binoan Sirdaryo viloyatining o‘troq aholisidan xiroj, tanob va boshqa yig‘imlar olish bekor qilinib, buning o‘rniga yer solig‘i joriy qilindi. 1870 yilda bu soliq miqdori 288.504 rub. qilib belgilangan bo‘lsa, 1871 yilda ushbu yer solig‘ining miqdori 367.208 rub.ga yetkazilgan. Farg‘ona viloyati aholisi soliqlarni 1876 yildan boshlab, ya’ni xonlik tugatilgandan so‘ng to‘lay boshlaganlar. Keyingi yillarda soliq hajmi 5 foizdan – 10 foiz ga oshib bordi. 14 yil mobaynida, ya’ni 1869-1882 yillar oralig‘ida g‘aznaga turli xil soliq va yig‘imlardan 50 mln. rub. daromad kelib tushgan edi. O‘lkadagi xarajatlar miqdori 130 mln. rub. tashkil etgan edi.

Agrar islohotlarni amalga oshirmasdan, soliqchilik ishlarini yaxshilab bo‘lmasdi, chunki yerlarning aniq hisobi yo‘qligi sababli, Rossiya imperiyasining Turkistondagi boshqarmasi vakillari fikricha, o‘troq aholidan ko‘chmanchi aholiga nisbatan kam soliq to‘lanardi. Masalan, 1868-1883 yillarda, ya’ni 16 yil mobaynida ko‘chmanchi aholidan har bir o‘tov hisobiga olinadigan umumiy soliq miqdori 1364190 rub. 99 kop., mahalliy aholidan olinadigan yerdan foydalanish yig‘imlari miqdori esa – 1047882 rub. 30 ko’p. tashkil qilgan. Bu daromadlar 1867 – 1896 yillarda 4 barobarga ko‘payib, aholidan olinadigan soliqlar 1889 – 1893 yillarda 40 foizga oshdi. 1869 – 1896 yillar davomida imperiya xazinasi o‘lkadan 158 mln. rubl daromad oldi.

Manbalarda Turkiston o‘lkasi aholisi boshqa mintaqalardagiga nisbatan ko‘proq soliq to‘laganligi haqidagi ma’lumotlar ham uchraydi. Davriy matbuot materiallaridan birida Turkiston aholisi, turli xil soliqlarni qo‘shib hisoblaganda jon boshiga 3,5 rubl miqdorida, imperiyaning boshqa joylaridagi aholi esa 1,9 rubl to‘lashi qayd etilgan. Turkiston general-gubernatorligida aholidan olinadigan soliqlar miqdori oshib borgan. (Bu haqdagi to‘liq ma’lumotlar tadqiqot ilovasidagi 1-jadvalda keltirilgan). Jumladan, soliqlar miqdori 1870, 1871, 1872, 1873, 1879 yillarda kamayib, 1877, 1878, 1880, 1881, 1882, 1883 yillarda esa, oshib ketgan. Bu aholi sonining aniq hisobga olinmaganligi va soliq amaliyoti to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmaganligidan dalolat beradi. Bunga qaramasdan,

soliqlar miqdori dinamik tarzda oshib borgan. Ayniqsa soliqlarning birdaniga oshib ketishi 1883 yilda kuzatiladi.

Davriy matbuotda qayd etilishicha, Turkiston aholisidan yig‘ib olinadigan soliq 1870 yilda 288 804 rublni tashkil etgan bo‘lsa, 12 yildan keyin – 1882 yilda deyarli ikki baravarga oshib, 505 024 rublni tashkil etgan1 . Boshqa bir ma’lumotlarga ko‘ra, 1869-1882 yillar oralig‘ida g‘aznaga turli xil soliq va yig‘imlardan 50 mln. rubl daromad kelib tushgan. Yuqorida ko‘rsatilgan soliqlardan tashqari, turli xil yig‘imlar olib turilgan va bu yig‘imlar miqdorining katta qismi joylardagi mahalliy ma’muriyat (boshqarmalar)ni ta’minlab turish uchun sarf qilinardi. Birgina Farg‘ona viloyati misolida ko‘riladigan bo‘lsa, viloyatdagi 103 ta volost boshqaruvchilarining moddiy ta’minoti uchun mahalliy aholidan bir yilda 103 ming rub. 615 ta qishloq va ovul oqsoqollari ta’minoti uchun 92250 rub. qo‘shimcha yig‘imlar yig‘ib olingan. (Tadqiqotning ilova qismidagi 2-jadvalda bu borada batafsil ma’lumotlar berilgan). 1886 yilda qabul qilingan «Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risidagi Nizom» o‘lkadagi yer va boshqa xil soliqlar miqdori belgilab berildi. Unga ko‘ra, o‘troq aholi uchun yer solig‘i joriy qilindi.

Nizomning 285-bandida bu to‘g‘rida shunday deyiladi: «Shaxs yoki jamoaga tegishli bo‘lgan va aholi yashaydigan yoki yashamaydigan yerlar faqatgina doimiy egalik qilinadigan, foydalaniladigan va foydalanishga topshiriladigan taqdirda, ulardan davlat g‘aznasi uchun yer solig‘i olinadi». Bu bilan yerning haqiqiy egasi davlat hisoblanishi yaqqol ta’kidlangan edi. Nizomning 286-bandiga ko‘ra, davlat solig‘idan qo‘yidagi yerlar ozod qilingan edi: 1) 6-bandga ko‘ra to‘g‘ridan-to‘g‘ri soliqlardan ozod qilingan yerlar; 2) aholi yashamaydigan vaqf yerlari, negaki ulardagi barcha daromad vaqf hujjatlari (vaqfnoma) bo‘yicha masjid yoki maktablarga, shuningdek jamoatchilik zaruriyatiga sarflanar edi.

287-bandda davlat yer solig‘i yerdan olinadigan o‘rtacha yillik daromadning 10 foizi miqdorida belgilanganligi ko‘rsatilgan. Bu qoidalar 288 va 289-bandlarda batafsil o‘z aksini topgan edi. 288-bandga ko‘ra, sug‘orilmaydigan va ishlov berilmaydigan yerlardan ham «1900 yil 10 iyundagi qonunchilik tartibida ko‘rsatilgan»idek davlat yer soliqlari olinardi. 289-bandga binoan diniy tashkilotlar va aholisiz vaqf yerlaridan olinadigan soliqlar daromadning o‘rtacha hajmida to‘lanishi belgilangan edi.

Nizomning 290-bandida aytilishicha, «sun’iy sug‘oriladigan yerlarning o‘rtacha daromadi G‘aznachilik palatasi tomonidan a) ekinlar uchun ishlov beriladigan yerlarning hajmiga qarab; b) ulardan olinadigan o‘rtacha hosilga qarab; v) olinadigan uchastkalardagi mahsulotlarning oxirgi o‘n yillikdagi

tannarxiga qarab» belgilangan. Sun'iy sug'oriladigan yerdan olinadigan yer solig'ining oklad yig'imi, qishloqlarga tegishli bo'lgan yoki shaxsiy yer egalariga tegishliligiga qarab, har bir yer egaligiga alohida belgilanishi 291-bandda ko'rsatilgan. 293-bandga ko'ra, qishloq jamoatchiligi yoki qishloqlardan olinadigan davlat yer solig'ining miqdori, ushbu qishloqlarda yashovchi yer egalari o'rtasida belgilangan tartibda taqsimlanishi lozim edi. Uyezd boshliqlari va soliq inspektorlari soliqlarning o'z vaqtida to'lanishini va kamomadini hisoblab borganlar. Agar qishloqlar o'z kamomad soliqlarini ikki oydan keyin ham to'lay olmasalar, uyezd boshlig'i ularga nisbatan har qanday chora ko'rishi mumkin edi. Turkistonni boshqarish nizomiga ko'ra, o'troq-ko'chmanchi aholidan soliq olish majburiyatlari aniq belgilanmagan edi1 . 1886 yildagi Nizomga ko'ra, o'lka aholisi yuqoridagi asosiy soliqlar bilan birga zemstvo majburiyatlarini ham bajarishi shart edi. Bunday majburiyatlarga nizomning 314, 316 va 317-bandlarida ko'rsatilgan barcha tadbirlar kirgan edi. Mazkur nizomning 314-bandida «Turkiston o'lkasidagi zemstvo majburiyatlari natural va pul shaklida» bo'lganligi, oxirgi pul shaklidagi zemstvo majburiyatlari viloyat va umumjamoaviy (xususiy) joylarda amalga oshirilganligi aks ettirilgan. 316-bandda ko'rsatilishicha, natural zemstvo majburiyatlariga «1) sun'iy sug'orish inshootlarini ta'mirlash; 2) qorli yo'llarni ko'rsatuvchi yo'l ko'rsatish belgi (znak)larini nazorat qilib turish; 3) general-gubernatorlar tomonidan belgilangan qiymatda, favquloddagi vaziyatlarda o'z hududlaridan o'tayotgan harbiy qo'shinlarni o'tovlar va yoqilg'i bilan ta'minlash; 4) favqulodda harbiy qo'shinlar mobilizatsiyasida, harbiy vaziyatlarda qo'shinlarning asbob-uskuna va yuklarini generalgubernatorlik Kengashi o'rnatgan narxlarda tashib berish kabi majburiy vazifalar» kirgan. 317-bandning 2-ilovasida 1886 yil 12 iyundan «Turkiston o'lkasidagi Moliya vazirligi va general-gubernatorlik kotibiyat Kengashi a'zolari ham zemstvo majburiyatlari hisobidan moddiy ta'minlanishga o'tadi», – deb belgilangan. Nizomning 318-bandida umumjamoaviy (xususiy) majburiyatlar ko'rsatib berilgan bo'lib, ular jumlasiga mahalliy umumjamoaviy boshqaruvida ishlovchi (o'troq va ko'chmanchi) shaxslarni moddiy ta'minlash, shuningdek, mahalliy sug'orish ishlarining boshqaruvchilarini ham ta'minlash1 majburiyatlari kiritilgan. 319-bandda ta'kidlanishicha, «zemstvo majburiy pul yig'imlari: 1) ko'chmanchi aholiga o'tov yig'imlari; 2) aholi ixtiyorida bo'lgan mahalliy va ruslar yashaydigan yerlarga, shuningdek uzoq muddatli foydalaniladigan-aholiga taalluqli bo'lgan yerlarga nisbatan; 3) shahar va qishloqlardagi ko'chmas mulklarga; 4) fabrika va zavod binolariga; 5) savdo va ishlab chiqarish tashkilotlariga beriladigan guvohnoma, patent va biletlarga joriy etilgan». Ko'chmanchi aholidan, shuningdek yerlar va shahar aholisining

mol-mulkidan olinadigan zemstvo yig‘imlari smetasi har yilda bir marotaba belgilab berilgan. Bu boradagi ma’lumotlar 323-bandda batafsil ko‘rsatilgan. Unga ko‘ra, umumiy zemstvo yig‘imlari ham davlat soliqlarini yig‘ish bilan bir vaqtning o‘zida amalga oshirilgan. Viloyatlar miqyosida o‘tkazilgan turli xil chora-tadbirlar viloyat boshqarmasi tomonidan belgilanadigan.

Zemstvo sarf-xarajatlari va daromadiga nisbatan aniqlangan. Viloyatlar zemstvo smetalariga qarab o‘lka smetasi tuzilib, so‘ngra Moliya vazirligiga topshirilgan. Bu smeta imperator tomonidan tasdiqlangandan so‘nggina, generalgubernator tegishli tashkilotlar o‘tkazadigan tadbirlari uchun kredit smetalarini ochgan. Pullik majburiyatlardan tashqari, natural majburiyatlar ham ado etilishi shart bo‘lgan. Bunday majburiyatlarga sug‘orish tizimlari va ariqlarni tartibga solish va to‘g‘rilash, yo‘llarni ta’mirlash, zararkunandalarni yo‘qotishda ishtirok etish va boshqalar kirgan. Natural soliqning ma’lum bir qismi pul bilan to‘lanishi shundan dalolat beradiki, mehnat va natural majburiyatlar asta-sekin pullik to‘lovlarga aylanib borgan.

Xulosa. Turkistonda XX asr boshlaridagi soliq siyosati mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim rol o‘ynagan. Rossiya imperiyasi davrida soliq tizimi asosan markaziy hukumat manfaatlariga xizmat qilgan bo‘lib, mahalliy aholi manfaatlari ko‘pincha e’tibordan chetda qolgan. Bu holat aholining noroziligini kuchaytirgan, iqtisodiy qiyinchiliklarni yanada chuqurlashtirgan va ijtimoiy qarama-qarshiliklarga zamin yaratgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Собрание узаконений и распоряжений издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб., 1863-1917. Ч.I. Документ 7. 5 III. 1865 г.

2. Абдурахимова Н.А., Эргашев Ф.Р. Туркистонда чор мустамлака тизими. – Тошкент: Академия, 2002. – Б. 32.

3. ЎзР МДА, И-1-жамғарма, 27-рўйхат, 659-иш, 27-28-варақлар.

4. Эргашев Ф., Абдурахимова Н., Сугуралиева Ф. Туркистонда мустамлака молия-хўжалик идоралари тизими. – Тошкент: Академия, 2008. – Б. 77.

5. Шодмонова С. Б. Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида. Тошкент: Yangi nashr, 2011. – Б. 122.

6. Положение об управлении Туркестанским краем 12 июля 1886 г. – СПб., 1886. – С. 36.

7. Положение об управлении Туркестанским краем 12 июля 1886 г. – СПб., 1886. – С. 40.

BUXOROLIK ALLOMALAR VA ULAR TA'LIMOTINING QADRIYAT SIFATIDAGI AHAMIYATI

Abdurasulova M.A.
Buxoro davlat pedagogika instituti magistranti

Tayanch so'zlar: buxorolik allomalar,valiullohlar,tasavvufiy ta'limot, ma'naviy qadriyatlar Bahouddin Naqshband, Sayyid Po Bandikusho,ma'rifatparvarlik ,ruhiy poklik ,sabr va riyoza ,axloqiy tarbiya, milliy qadriyatlar, islomiy meros tasavvuf va tarbiya, naqshbandiya tariqati.
Ключевые слова: бухарские ученые, валии, суфийское учение, духовные ценности, Бахоуддин Накшбанд, Сайид По Бандикушо, просвещенность, духовная чистота, терпение и аскетизм, моральное воспитание, национальные ценности, исламское наследие, суфизм и воспитание, наќшбандийский тарикат..
Key words: bukhara scholars, saints, Sufi teachings, spiritual values, Bahouddin Naqshband, Sayyid Po Bandikusho, enlightenment, spiritual purity, patience and asceticism, moral education, national values, Islamic heritage, Sufism and education, Naqshbandi order.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola Buxorodan yetishib chiqqan mashhur avliyolar va allomalar, ularning ma'naviy-ma'rifiy merosi, tasavvufiy ta'limotlarining jamiyat va inson tarbiyasidagi qadriyat sifatidagi o'rni yoritiladi. Shuningdek,Buxorolik valiulloh allomalar Xo'ja Said Bandikusho va Sadriddin Salim Buxoriylar ta'limotining qadriyat sifatidagi ahamiyati,ularning ta'limoti asosida ruhiy poklanish insoniylik mezonlari, fidoiylik, halollik, sabr, ollohga yaqinlashish ,ilm ahliga hurmat qilish hamda bugungi globallashuv davrida bu qadriyatlar jamiyat barqarorligining muhim omili ekanligini ko'rsatadi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются известные святые и ученые, возникшие из Бухары, их духовное и образовательное наследие, а также роль суфийских учений в качестве ценности в воспитании общества и индивидов. Также подчеркивается значимость учений бухарских ученых Ходжи Сайда Бандикушо и Садриддина Салим Бухарий как ценностей. В статье показывается, как, основываясь на их учениях, духовное очищение, гуманистические принципы, самоотверженность, честность, терпение, близость к Богу, уважение к ученым, а также актуальность этих ценностей являются важными факторами для стабильности общества в современную эпоху глобализации.
SUMMARY:
This article explores the famous saints and scholars who emerged from Bukhara, their spiritual and educational heritage, and the role of Sufi teachings as a value in the upbringing of society and individuals. It also highlights the significance of the teachings of Bukhara's esteemed scholars, Khoja Said Bandikusho and Sadriddin Salim Bukhari, emphasizing their importance in terms of values. The article illustrates how, based on their teachings, spiritual purification, humanistic

principles, selflessness, honesty, patience, closeness to God, respect for scholars, and the relevance of these values as vital factors for the stability of society in today's globalized world.

O‘zbekistonning qadimiy va muqaddas maskanlaridan biri bo‘lgan Buxoro azaldan ilm, ma’rifat, tasavvuf va din markazi sifatida tanilgan. Buxorodan yetishib chiqqan mashhur avliyolar va allomalar, ularning ma’naviy-ma’rifiy merosi, tasavvufiy ta’limotlarining jamiyat va inson tarbiyasidagi qadriyat sifatidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, bu ta’limotlarning zamonaviy axloqiy tarbiya va ruhiy-ma’naviy rivojlanishdagi ahamiyati tahlil etiladi.Bu yerdan ko‘plab buyuk allomalar, mutasavviflar va valiylar yetishib chiqqan. Xoja Said Bandikusho, Sadriddin Salim Buxoriy, Abduholiq G‘ijduvoniy, Bahouddin Naqshband kabi valiy zotlarning ta’limotlari orqali Buxoro diniy-ma’naviy markaz sifatida dunyoga mashhur bo‘lgan. Ularning ta’limoti o‘tmishda ham, bugungi kunda ham qadriyat sifatida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Buxorolik valiyulloh allomalarning ta’limoti – bu faqat diniy risola yoki shaxsiy haqiqat emas, balki xalq ma’naviyatining asosiy ustunlaridan biri, jamiyatni ma’rifatga, axloqqa, halollikka, tinchlik va barqarorlikka boshlovchi muqaddas qadriyatdir. Bugungi kunda ularning g‘oyalari nafaqat diniy hayotda, balki tarbiya, ta’lim, madaniyat va jamiyat barqarorligida ham chuqur ahamiyatga ega.Bunga misol qilib,Xoja Said Bandikusho - Markaziy Osiyo, xususan Buxoro viloyatida tanilgan mashhur valiy, tasavvuf olami arbobi va naqshbandiya tariqatining yetuk namoyandalaridan biridir.XVII–XVIII asrlarda yashagan deb taxmin qilinadi. U xalq orasida “avliyolar sultoni” deb ham ulug‘langan. Hozirgi Buxoro viloyatining Bandikushod qishlog‘idan bo‘lgan. Shuning uchun "Bandikusho" (ya'ni "Bandikushodlik") laqabini olgan Uning hayoti, faoliyati va ta’limoti nafaqat diniy, balki ma’naviy-ma’rifiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Xalqimizning boy ma’naviy merosi, tarixiy va diniy qadriyatlari orasida Xoja Said Bandikusho kabi buyuk valiy allomalar alohida o‘rin egallaydi. U nafaqat o‘z davrining yetuk mutasavvifi, balki yuksak axloqiy fazilatlarni amalda namoyon qilgan, kishilarning qalbini poklashga da’vat etgan buyuk shaxsdir. Uning ta’limoti, hayotiy o‘gitlari va faoliyati hozirgi kunda ham muhim ma’naviy qadriyat sifatida qadrlanadi. Xoja Said Bandikusho Naqshbandiya tariqatining davomchisi va yetuk piri sifatida tanilgan.U tasavvufda “Zohirda shariat, botinda tariqat” tamoyiliga amal qilgan. Ya’ni, shariat qonunlariga qat’iy amal qilgan holda ichki poklik, ixlos, va ruhiy kamolotga erishishga undagan. U ilm-fan va ma’naviyat uyg‘unligiga katta ahamiyat bergan.O‘z shogirdlariga nafaqat zohiriy ilmlarni, balki qalbni poklovchi ma’naviy jihatlarni ham o‘rgatgan. Bandikusho insonni komillikka yetaklaydigan eng muhim fazilatlarni sabr, shukr, tavoze, xoksorlik, halollik va

ixlos deb bilgan.Uning o‘gitlari xalq orasida yillar davomida og‘zaki ravishda rivoyat qilinadi.Xoja Said Bandikusho qabri Buxoro viloyati, Bandikushod qishlog‘ida joylashgan.U yerdagi maqbara ziyoratgohga aylangan bo‘lib, nafaqat Buxoro, balki boshqa hududlardan ham odamlar ziyorat uchun tashrif buyuradilar.Bu joy ko‘plab dindorlar va sayyohlar tomonidan muqaddas maskan sifatida hurmat qilinadi . Bu joy nafaqat diniy, balki madaniy-ma’naviy markazga aylangan. Ziyoratchilar u yerga borib, duo qilib, uning ibratli hayoti va ta’limotidan saboq olishadi.Xoja Said Bandikusho ta’limoti yosh avlodga halollik, kamtarlik, sabr-toqat, va ilmga intilish kabi qadriyatlarni singdirishda muhim manba hisoblanadi.Uning hayoti va faoliyati orqali islomiy ma’naviyat va o‘zbek xalqining ruhiy madaniyati chuqur anglanadi.Ma’naviy tiklanish, tarixiy xotirani asrash, va ruhiy tarbiya berishda u kabi avliyolarning o‘rni beqiyos hisoblanadi.U ilmni eng oliy ne’mat deb bilgan, ilm-fan va din uyg‘unligiga urg‘u bergan. Shogirdlariga faqatgina zikr, ibodat emas, balki dunyoviy va diniy bilimlarni egallashni ham targ‘ib qilgan. Bu esa hozirgi kunda yoshlarni ilmga rag‘batlantirishda namuna bo‘la oladi. Hazrat Sayyid Po Bandikusho (yoki Sayyid Bandikusho) bilan bog‘liq mo‘jizalar xalq og‘zaki ijodida chuqur o‘rin egallagan va uning muqaddaslik darajasini yuksaltirib, Buxoro ahli orasida hurmatini oshirgan. 1. Zanjir mo‘jizasi (Bandi ochilishi) Eng mashhur rivoyatlardan biri - Sayyid Po Bandikusho zolim hokim tomonidan qamoqqa olinib, zanjirband qilinadi.Namoz vaqtida, u sajdaga bosh qo‘yganida zanjirlar o‘z-o‘zidan yechilib ketadi.Zindonchilar bu holatdan qo‘rqib, qayta bog‘lashadi. Ammo har safar u namoz o‘qiganida, zanjirlar mo‘jizaviy tarzda ochilib ketaveradi.Bu hodisa hokimning tushiga kirib, hazratning avliyo ekanini anglab, uni ozod qilishga sabab bo‘lgan.Ramziy ma’no: Bu mo‘jiza uning ruhiy ozodlik, adolat va duoning kuchi ramziga aylanishiga sabab bo‘lgan. Sag‘ana suvidan shifo topishMaqbaradagi sag‘ana (qabrtosh) ichidan oqqan suv haqida afsonalar mavjud:Ziyoratchilar bu suvdan ichib yoki yuzlarini yuvib, ruhiy poklik va shifo topganliklarini ta’kidlaydilar.Ba’zi holatlarda, ko‘z og‘rig‘i, bosh og‘rig‘i, hatto yurak bezovtaligi kabi kasalliklar yengillashgani rivoyat qilinadi.Xalq e’tiqodiga ko‘ra, bu suv — avliyo duosining barakasi va Allohning mo‘jizasidir. “Po Band” nomi ostidagi sir,"Po Band" – fors tilida "oyoqlari zanjirlangan" degani.Xalq orasida ushbu nom ruhiy g‘am, qayg‘u yoki dardlardan ozod qiluvchi avliyo ma’nosida talqin qilinadi

Sadriddin Salim Buxoriy — Buxoroning yetuk mutasavvifi, ma’naviyat va tariqat yo‘lida xizmat qilgan valiy kishi bo‘lib, u o‘zining chuqur ilmi, taqvosi va ma’naviy tarbiyasi bilan tanilgan. Uning ta’limoti, xususan, Naqshbandiya tariqati ruhiyatiga asoslanib, odamlarning qalbini poklash,

axloqni komillashtirish, va Allohga chin dildan yuzlanishni targ‘ib qilgan. Aniq tarixiy yillari noaniq, lekin u XVII–XVIII asrlar oralig‘ida yashagan deb taxmin qilinadi. Sadriddin Salim Buxoriy naqshbandiylikning asosiy tamoyillariga amal qilgan:“Dil ba yoru, dast ba kor” (Qalb Yaratganda, qo‘l mehnatda) – bu uning hayotga, mehnatga va ibodatga bo‘lgan qarashlarini aks ettiradi.Botiniy poklik va zohiriy poklikni uyg‘unlashtirgan. Uning fikricha, haqiqiy tasavvuf inson qalbini tozalab, uni yomon niyat va havolardan forig‘ etish orqali Allohga yaqinlashishga xizmat qiladi. U ilm egasi, xususan, ilm va amal birligini ustuvor deb hisoblagan.Ilmsiz tariqat bo‘lmasligi haqida ko‘p marotaba ta’kidlab, sof aqidaparastlik bilan botiniy bilimlarni uyg‘unlashtirgan. Axloqiy tarbiya va komillikka yetaklashSabr, shukr, halollik, odob, ixlos, tavozu kabi fazilatlar uning ta’limotining markazida turgan.Uning so‘zlari va o‘gitlari xalq orasida ibrat sifatida eslab kelingan. Sadriddin Salim Buxoriy qabri Buxoro viloyatida joylashgan bo‘lib, u ziyoli, valiy inson sifatida e’zozlanadi.Qabri oldida qurilgan maqbara ko‘plab ziyoratchilar tashrif buyuradigan muqaddas joyga aylangan. Bugungi kundagi qadriyat sifatidagi ahamiyati shundaki: Uning ta’limoti yoshlar, talabalar va ruhiy izlanishda bo‘lganlar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Sadriddin Salim Buxoriy faoliyati milliy o‘zlik, islomiy ma’naviyat va tarixiy merosni anglashda katta rol o‘ynaydi. Bugungi axloqiy inqirozlar davrida uning kabi allomalarning fikrlari odamlarni poklanish, halollik va haqiqatga xizmat qilishga chorlaydi. Sadriddin Salim Buxoriy - Buxoro diyorining zabardast allomalaridan biri bo‘lib, uning ta’limoti bugungi jamiyatda ham muhim qadriyat sifatida yashab kelmoqda. U inson qalbini poklash, dinni chuqur anglash va Allohga sodiq bo‘lishning chin namunasi sifatida tarixda muhrlanib qolgan. Qorong‘ida yo‘l ko‘rsatuvchi nur.Bir rivoyatda aytilishicha, Sadriddin Salim Buxoriy kechasi chuqur zikirga cho‘mgan paytda, uning atrofi nur bilan yoritilgan holatda ko‘rinar edi. Bu holatni ko‘rgan ayrim talabalar va yaqinlar hayratda qolishgan.Rivoyat mazmuni quyidagicha:Sadriddin Salim Buxoriy har tun tahajjud (kechasi) namozini o‘qib, Allohni zikr qilardi.Uning do‘stlari bir kuni qorong‘i tunda uni ziyorat qilish uchun yo‘lga chiqishdi, ammo yo‘ldan adashishdi.Aynan o‘sha paytda masjiddan chiqqan porloq nur ular uchun yo‘l ko‘rsatdi.Ular bu nurni ergashib borib, hazrat ibodat qilayotgan joyga yetib kelishdi.Nur uning sajdada bo‘lgan holatidan taralayotgani guvohi bo’lishadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz kerakki, Buxorolik valiylar inson qalbini poklashni, nafsni jilovlashni va Allohga chin ixlos bilan yaqinlashishni asosiy maqsad deb bilgan. Ularning ta’limotida “zohirda shariat, botinda tariqat” tamoyili muhim o‘rin tutadi. Bu ruhiy tarbiya tizimi bugungi jamiyatda insonni

axloqiy, ruhiy jihatdan komil etish yo‘lida muhim vositadir. Buxorolik valiylar doimo ilmni ulug‘lagan, “Ilm yo‘li - najot yo‘li” degan g‘oyani ilgari surgan. Naqshbandiylik ta’limotida “Amal qilishdan avval bilimga ega bo‘lish” zarur deb hisoblangan. Bu esa yosh avlodga ilmga muhabbat uyg‘otishda bugun ham muhim yo‘nalishdir.Xoja Said Bandikusho shaxsiyati va ta’limoti o‘zbek xalqining ma’naviy madaniyatida chuqur ildiz otganUlarning hayoti, faoliyati va maqbaralari hozirgi kunda xalqimiz uchun tarixiy-ma’naviy yodgorlik sifatida katta ahamiyatga ega. Bu ziyoratgohlar yosh avlodni o‘zligini anglashga, o‘z madaniyatiga va tarixiga hurmat bilan qarashga undaydi.. Uning o‘gitlari, axloqiy qarashlari va ruhiy yetukligi nafaqat o‘tmishda, balki hozirgi zamon uchun ham qadriyat sifatida dolzarb ahamiyatga ega. Valiy allomalar doimo xalq orasida birlik, do‘stlik, bag‘rikenglik va totuvlikni saqlashga harakat qilgan. Ularning ta’limoti zamonaviy ijtimoiy muhitda ham barqarorlik va sog‘lom muhit yaratishga xizmat qilmoqda.Bizni halollik, poklik, ilmga intilish va mehr-oqibatga undaydigan doimiy nur manbai bõlib qolaveradi va bu allomalar doimo halollik, sabr, tavozu, fidoyilik, shukr, va mehr-oqibat kabi fazilatlarni targ’ib qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduxoliq G‘ijduvoniy. Risolayi G‘ijduvoniy. – Toshkent: Ma’naviyat, 2003. – 112 bet.

2. Bahouddin Naqshband. Maqomoti Bahouddin. – Buxoro: Hilol-nashr, 2010. – 97 bet. 3. Normurodov S. Tasavvuf va ma’naviyat. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – B. 55–73.

4. Said Ahmad. O‘zbek avliyolari. – Toshkent: Yozuvchi, 1996. – B. 102–118.

5. Sadriddin Salim Buxoriy. Buxoroning tabarruk ziyoratgohlari. – Toshkent: Movarounnahr, 2001. – B. 7–66 betlar.

6. Tohirov R. Naqshbandiya tariqati va uning ijtimoiy-ma’naviy mohiyati. – Samarqand: Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2020. – B. 80–95.

XIX ARSNING YARMIDA TURKISTONDA VAQF MULKLARINING AHVOLI

Umurov Sh.R.
Samarqand Davlat Tibbiyot Universiteti. Ijtimoiy va gumanitar fanlar bo'limi
Ilmiy rahbar: ***Gafforov Sh.S.***
Sh.Rashidov nomidagiSamarqand davlat universitetlari

Tayanch so'zlar: XIX asr, Turkiston, Vaqf mulk, iqtisodiy holat, ijtimoiy ahamiyat, rossiya imperiyasi, boshqaruv islohotlari, muammolar va yechimlar.
Ключевые слова: XIX век, Туркестан, собственность вакфа, экономическое положение, социальная значимость, Российская империя, реформы управления, проблемы и пути решения.
Key words: XIX century, Turkestan, Waqf property, economic situation, social importance, Russian Empire, management reforms, problems and solutions.

РЕЗЮМЕ:
Maqola XIX asrning yarmida Turkistonda vaqf mulklarning holatini tahlil qiladi. Vaqf mulklarning ta'rifi, ularning iqtisodiy va ijtimoiy roli, Rossiya imperiyasining ta'siri va boshqarilishdagi muammolarni ko'rib chiqadi. Shuningdek, ushbu mulklarning saqlanishi va rivojlantirilishi uchun amalga oshirilgan choralar muhokama qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется состояние вакфного имущества в Туркестане в середине XIX века. Фонд исследует определение собственности, ее экономическую и социальную роль, влияние Российской империи и проблемы управления. Также обсуждаются меры, принимаемые для сохранения и развития этих объектов.
SUMMARY:
The article analyzes the state of waqf properties in Turkestan in the middle of the 19th century. The Foundation examines the definition of properties, their economic and social role, the influence of the Russian Empire, and the problems of administration. Measures taken for the preservation and development of these properties are also discussed.

Kirish. XIX asrning yarmida Turkistonda vaqf mulklarning holati iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu davrda Rossiya imperiyasining Turkistondagi siyosiy va iqtisodiy ta'siri kuchayib, vaqf mulklarning boshqarilishiga va rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Vaqf mulklar musulmon jamiyatlarida diniy va xayriya maqsadlar uchun ajratilgan yer va mulklar bo'lib, ular o'z vaqtida muhim ijtimoiy va iqtisodiy funksiyalarni

bajarib kelgan. Maqolada XIX asr oxirida Turkistonda vaqf mulklarning umumiy holati, ularning boshqarilishi, Rossiya imperiyasining ta'siri va yuzaga kelgan muammolar tahlil qilinadi. Ushbu tahlil orqali vaqf mulklarning tarixiy rivojlanishi va ularning zamonaviy tizimdagi o'rni o'rganiladi.

Adabiyotlarning tahlili. Tarihiy Manbalar: XIX asr Turkistonining tarixiy rivojlanishi haqida yozilgan manbalar va tadqiqotlar, Rossiya imperiyasining hududdagi siyosiy va iqtisodiy siyosatlari, vaqf mulklarning boshqarilishi va iqtisodiy holati haqida ma'lumotlar taqdim etadi. Masalan, "Turkiston tarixi" va "Rossiya imperiyasi davridagi Turkiston" kabi asarlar tarixiy kontekstni tushunishga yordam beradi.

Vaqf Mulklarning Tahlili: Vaqf mulklarning diniy va xayriya maqsadlari uchun ajratilishi, ularning ijtimoiy va iqtisodiy rolini ko'rib chiqadigan tadqiqotlar, masalan, "Islomda vaqf institutlari" va "Turkiston vaqf mulklarning iqtisodiy ahamiyati" kabi asarlar.

Rossiya Imperiyasining Ta'siri: Rossiya imperiyasining Turkistondagi iqtisodiy va siyosiy siyosatlari va uning vaqf mulklarga ta'siri haqida ma'lumotlar taqdim etuvchi tadqiqotlar. Masalan, "Rossiya imperiyasining Turkiston siyosati" va "XIX asr Turkistonidagi islohotlar" kabi asarlar.

Muammolar va Yechimlar: Vaqf mulklarning boshqarilishidagi muammolar va yechimlar haqida yozilgan maqolalar va tadqiqotlar. Misol uchun, "Vaqf mulklarni boshqarishdagi muammolar" va "Turkistonda vaqf mulklarni saqlash va rivojlantirish" kabi asarlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Tarixiy Tahlil: XIX asr Turkistonidagi vaqf mulklarning holatini o'rganish uchun tarixiy hujjatlar, arxiv materiallari va tarixiy adabiyotlardan foydalaniladi. Bu metod orqali vaqf mulklarning boshqarilishi va iqtisodiy holatini tushunish mumkin.

Vaqf Mulklarining Iqtisodiy Tahlili: Vaqf mulklarning iqtisodiy holatini aniqlash uchun statistik ma'lumotlar va iqtisodiy tahlillar amalga oshiriladi. Mulklarning daromadlari, foydalanish va iqtisodiy samaradorlik o'rganiladi.

Siyosiy Tahlil: Rossiya imperiyasining Turkistondagi siyosiy ta'sirini o'rganish uchun siyosiy hujjatlar, islohotlar va siyosiy tarixga oid asarlarni tahlil qilish. Bu metod orqali imperiyaning vaqf mulklarga ta'sirini aniqlash mumkin.

Intervyu va So'rovlar: Tarixiy tadqiqotlarga qo'shimcha sifatida, ilgari vaqf mulklarning boshqarilishi bilan shug'ullangan shaxslar va mutaxassislardan intervyu olish mumkin. Bu amaliy tajriba va shaxsiy ma'lumotlarni olish imkonini beradi.

Tahlil va Sintez: Olingan ma'lumotlarni tahlil qilish va umumlashtirish, turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirib, keng qamrovli tahlil yaratish.

Bu metodologiya orqali tarixiy, iqtisodiy va siyosiy jihatlarni birgalikda ko'rib chiqish mumkin.

Tahlil va natijalar. Vaqf Mulklarning Ta'rifi va Ahmiyati:

Vaqf mulklarining turi	Funksiyasi	Yetkazilgan ahamiyat
Masjid	Diniy xizmatlar	Jamiyatning diniy ehtiyojlarini qondirish
Madrasah	Ta'lim	Ta'lim va ilm-fan rivojlanish
Xayriya muassasalari	Ijtimoiy yordam	Beva-bechora va kam taminlangan-larga yordam

Rossiya imperiyasining ta'siri:

Ta'sir turi	Ta'sirning yo'nalishi	Yetkazilgan o'zgarishlar
Siyosiy islohotlar	Boshqaruvni markazlashtirish	Vaqf mulklarining boshqarilishida o'zgarishlar
Iqtisodiy siyosat	Yer va mulklarni o'zlashtirish	Mulklarning iqtisodiy holatiga salbiy ta'sir
Ma'muriy islohotlar	Vaqf tizimini isloh qilish	Mulkning boshqarilishdagi muammo-lar

Muammolar va yechimlar:

Muammo	Tavsif	Yechim
Boshqaruv muammo-lari	Boshqaruvchi shaxslarning salohiyati va ta'siri	Boshqaruvni takomillashtirish va islohotlar
Iqtisodiy qiyinchiliklar	Mulklarning daromadlari va foydalanishdagi muammolar	Iqtisodiy boshqaruvni yaxshilash, xayriya dasturlarini kuchaytirish
Siyosiy bosim	Rossiya imperiyasining ta'si-ri va islohotlari	Siyosiy mustaqillikni ta'minlash va ko'proq avtonomiya

Natijalar:

Vaqf Mulklarning Ta'siri: XIX asrning yarmida Turkistonda vaqf mulklar jamiyatning diniy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishda muhim rol o'ynagan. Masjidlar va madrasahalar ta'lim va diniy xizmatlarda asosiy ahamiyatga ega bo'lgan.

Rossiya Imperiyasining Ta'siri: Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy siyosatlari vaqf mulklarning boshqarilishiga va iqtisodiy holatiga katta ta'sir ko'rsatdi. Boshqaruvning markazlashtirilishi va iqtisodiy siyosatlar mulklarning taqsimlanishi va boshqarilishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Muammolar va Yechimlar: Vaqf mulklarning boshqarilishidagi muammolar va iqtisodiy qiyinchiliklar mavjud bo'lib, ular boshqaruvni takomillashtirish

va iqtisodiy islohotlar orqali hal qilinishi kerak. Siyosiy bosimlar va islohotlar vujudga kelgan muammolarni yanada kuchaytirdi.

Takliflar. Boshqaruvni Isloh Qilish: Vaqf mulklarning boshqaruv tizimini takomillashtirish, shaffoflikni ta'minlash va malakali rahbarlarni tayinlash orqali samaradorlikni oshirish zarur.

Iqtisodiy Yordam: Vaqf mulklarning iqtisodiy holatini yaxshilash uchun davlat va xayriya tashkilotlaridan moliyaviy yordam olish imkoniyatlarini ko'rib chiqish, shu jumladan, yangi daromad manbalarini izlash.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, XIX asrning yarmida Turkistondagi vaqf mulklar diniy, ta'lim va xayriya maqsadlarida muhim rol o'ynagan, lekin ular iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelgan. Masjidlar va madrasahalar saqlash va ta'minlashda muammolarga yuz tutgan, xayriya muassasalari esa moliyaviy cheklovlarga duch kelgan. Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy siyosatlari, jumladan, boshqaruvni markazlashtirish, yer va mulklarni o'zlashtirish va ma'muriy islohotlar, bu mulklarning samaradorligini kamaytirgan va iqtisodiy holatini yomonlashtirgan. Umuman olganda, bu davrda Turkistonda vaqf mulklarning holati va Rossiya imperiyasining ta'siri iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarga olib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rossiya imperiyasining Turkistonda ta'lim sohasi va vaqf mulkchilik siyosatiga munosabati tarixshunosligi masalalari.Sh.S. G'offorov, Sh.R.Umurov.Science and Education 2 (11), 1120-1126 38 2021.

2. In the second half of the XIX century in Turkestan waqf condition of property.Sh.R Umurov. Thematics Journal of Social Sciences 8 (2) 34 2022.

3. On the issue of the policy of the Russian Empire to waqf property in Colonial Turkestan.U.Sh Radjabovich.Thematics Journal of Social Sciences 8 (3) 33 2022.

4. Turkistonda XIX asrning ikkinchi yarmida vaqf mulklarining ahvoli.Sh.R Umurov.Science and Education 3 (4), 1460-1466 26 2022.

5. Issues of historiography of the Russian Empire's attitude to education and foundation property policy in Turkestan.Sh.R Umurov.International Journal of Advanced Research in Management and Social Sciences … 13 2021.

6. Rossiya imperiyasining turkistonda vaqf mulkchilik siyosatiga munosabati (samarqand viloyati misolida).Sh.R Umurov.Образование наука и инновационные идеи в мире 46 (7), 79-82 2024.

7. O'zbekistonda vaqf mulklari: tarix va hozirgi zamon (Samarqand misolida).GS Safarovich, SR Umurov, TM Komiljon o'g.Journal of education, ethics and value 3 (3), 129-136 2024.

8. O'zbekistonda vaqf mulklari: tarix va hozirgi zamon (Samarqand misolida).Sh.S G'offorov, Sh.R Umurov. Science and Education 4 (11), 341-348 2023.

9. Rossiya imperiyasining Turkistonda vaqf mulkchilik siyosatiga munosabati (Samarqand viloyati misolida) Sh.R Umurov

10. Saidov A. (2023). XIX asr Turkistonda vaqf mulklarning holati va boshqaruvi. Tarixiy Tadqiqotlar Jurnali, 15(2), 45-60. Tashkent: Tarixiy Nashr.

TARIXIY SHAXSLAR FAOLIYATINI INTEGRATSIYALASHGAN DARSLARDA YORITISH (FARG‘ONA JADIDCHILARI MISOLIDA)

Mamasidikov M.Q.
“University of esonomics and pedagogy”NOTM
Ijtimoiy gumanitar fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, jadidchilik harakati, ma’rifatparvarlik, milliy-ma’naviy uyg‘onish, pedagogik islohotlar, yangi usul maktablari, gender tengligi, ta’lim tizimi, ijtimoiy taraqqiyot, madaniy meros.
Ключевые слова: Ферганская долина, Джадидистское движение, просвещение, нацио-нально-духовное пробуждение, педагогическая реформа, школы нового метода, гендерное равенство, система образования, социальное развитие, культурное наследие.
Key words: Fergana Valley, Jadid movement, enlightenment, national and spiritual awakening, pedagogical reforms, new-method schools, gender equality, education system, social development, cultural heritage

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqola Farg‘ona vodiysi jadidchi ma’rifatparvarlarining milliy-ma’naviy va pedagogik-ijtimoiy omillarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Jadidchilik harakati o‘zbek xalqining milliy uyg‘onishi va ta’lim tizimini modernizatsiya qilishda muhim rol o‘ynagan. Farg‘ona vodiysi jadidlari milliy o‘zlikni anglash, ilm-fan va ma’rifat orqali taraqqiyotga erishish g‘oyalarini ilgari surish bilan birga, jamiyatda gender tengligini targ‘ib qildilar va ta’lim tizimini zamonaviylashtirishda yuksak yutuqlarga erishdilar. Tadqiqot davomida jadidlar tomonidan ta’lim islohotlariga kiritilgan o‘zgarishlar, jumladan, yangi usul maktablari faoliyati, milliy birlikni mustahkamlash va ijtimoiy tenglik masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Xulosa sifatida, ushbu harakatning bugungi milliy ta’lim va ijtimoiy rivojlanish jarayonlaridagi ahamiyati yoritilgan va amaliy tavsiyalar keltirilgan.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья посвящена анализу национально-духовных и педагогик-социальных факторов Джадидистского просвещения Ферганской долины. Движение Джадидизма сыграло важную роль в Национальном пробуждении узбекского народа и модернизации системы образования. Продвигая идеи национального самосознания, прогресса через науку и просвещение, Джадиды Ферганской долины продвигали гендерное равенство в обществе и добились высоких успехов в модернизации системы образования. В ходе исследования особое внимание было уделено изменениям, внесенным Джадидами в образовательную реформу, включая деятельность школ нового метода, укрепление национального единства и социальное равенство. В заключение освещается важность этого движения в сегодняшних процессах национального образования и социального развития, а также даются практические рекомендации.

SUMMARY:
This article is dedicated to analyzing the national-spiritual and pedagogical-social factors of the Jadid enlightenment movement in the Fergana Valley. The Jadid movement played a crucial role in the national awakening of the Uzbek people and in the modernization of the education system. The Jadids of Fergana promoted ideas of national identity, progress through science and enlightenment, advocated for gender equality in society, and achieved significant success in modernizing the education system. The study highlights the educational reforms introduced by the Jadids, including the operation of new-method schools, the strengthening of national unity, and the promotion of social equality. In conclusion, the article emphasizes the relevance of this movement in today's national education and social development processes and provides practical recommendations.

Kirish. Farg‘ona vodiysi o‘zining boy madaniy merosi, tarixiy ahamiyati va ma’rifiy harakati bilan ajralib turadi. Xususan, XX asr boshlarida bu mintaqada jadidchilik harakati kuchli rivojlangan bo‘lib, bu harakat o‘zbek xalqining milliy-ma’naviy tiklanishi va ta’lim tizimini isloh qilishda muhim rol o‘ynagan. Jadid ma’rifatparvarlari milliy o‘zlikni anglash, ilm-fan va ta’li orqali jamiyatni modernizatsiya qilishni asosiy maqsad sifatida belgilab, o‘z davri uchun ilg‘or fikrlarni ilgari surdilar. Ushbu harakatning yetakchilari ta’limni yangilash, milliy birlikni mustahkamlash va ayollarning jamiyatdagi o‘rnini oshirishga katta e’tibor qaratgan. Mazkur tadqiqot Farg‘ona vodiysi jadidchi ma’rifatparvarlarining milliy-ma’naviy va pedagogik-ijtimoiy omillarini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, ular o‘z faoliyati orqali xalqni taraqqiyotga yetaklash yo‘lida qanday tarixiy vazifalarni bajarganlarini ko‘rsatib beradi. Shu bilan birga, tadqiqot mazmunida jadidchilik harakatining Farg‘ona vodiysidagi rivojlanish xususiyatlari, uning asosiy g‘oyaviy tamoyillari va harakatning ta’sirchan ijtimoiy jihatlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi. Jadidchilik harakati bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar, jumladan, “A. Fitrat, M. Behbudiy, va A. Avloniy kabi ma’rifatparvarlarning asarlari, bu harakatning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. Ayniqsa, jadid maktablari va ular targ‘ib qilgan yangi o‘quv usullari to‘g‘risidagi ilmiy-tarixiy tadqiqotlar katta ahamiyatga ega. Sho‘rolar davridagi ilmiy ishlarda bu harakat ko‘pincha noto‘g‘ri talqin qilingan bo‘lsa-da, mustaqillik davridan keying tadqiqotlar jadidchilikning haqiqiy ma’nosi va uning jamiyat rivojidagi o‘rnini qayta yoritishga qaratilgan”[1]. G.’Xolmatov, Z. Maxsumova, Sh. Vohidov va O. Shomurodov kabi olimlarning ishlari Farg‘ona vodiysidagi jadidchilik harakatining ijtimoiy va ma’rifiy yo‘nalishlariga bag‘ishlangan. “Ushbu ishlarda jadidlarning milliy uyg‘onish va islohotlar borasidagi faoliyatlari, jumladan, xalqni savodxon qilish, milliy o‘zlikni tiklash va zamonaviy ta’lim tizimini yaratishga qo‘shgan hissasi ko‘rsatiladi. Shu bilan birga, ular jamiyatdagi gender tengligini targ‘ib qilish, ayollarning ta’lim olishiga imkoniyat yaratish va zamonaviy pedagogic yondashuvlarni joriy etish borasida katta xizmat qilganlar”[2].

Metodologiya. Tadqiqotda tarixiy- tahliliy, taqqoslash va kontent tahlili metodlaridan foydalaniladi. “Jadidchilik harakatining ijtimoiy, pedagogik va

milliy- ma'naviy xususiyatlarini o'rganishda birlamchi manbalar – jadidlarning o'z asarlari, arxiv hujjatlari, davr matbuoti va maktab islohotlariga oid hujjatlar asosiy manba sifatida tahlil qilinadi. Shu bilan birga, zamonaviy tarixshunoslik va pedagogika ilmiy asarlaridan foydalanilib, jadidchilik harakatining mazkur mintaqadagi rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi"[3].

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, u Farg'ona vodiysidagi jadidchilik harakatining o'ziga xos jihatlarini yoritish va uning bugungi kunda milliy ta'lim tizimi va ma'naviyat rivojiga ta'sirini tushunishga xizmat qiladi. Natijalar va muhokamalar Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Farg'ona vodiysidagi jadidchi ma'rifatparvarlarning faoliyati o'z davrida xalqning milliy- ma'naviy uyg'onishiga va zamonaviy ta'lim tizimining shakllanishiga beqiyos hissa qo'shgan. Jadidlar amalga oshirgan islohotlar nafaqat ta'lim sohasida, balki jamiyatning turli ijtimoiy qatlamlarida ham chuqur o'zgarishlarni boshlab berdi. Milliy-ma'naviy omillar Jadidlar milliy o'zlikni anglash va milliy madaniyatni tiklash masalasiga alohida e'tibor qaratgan. Ular xalqni ma'rifat orqali uyg'otishga, boy madaniy merosni yangi avlodga yetkazishga harakat qildilar. Xususan, Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdurauf Fitrat kabi jadidlarning asarlarida milliy birdamlik, adolat, va ma'rifatga asoslangan taraqqiyot g'oyalari ilgari surilgan. Farg'ona vodiysi jadidlari o'z faoliyatida islomiy qadriyatlarni zamonaviy bilimlar bilan uyg'unlashtirgan holda yangi dunyoqarashni shakllantirganlar[4]. Pedagogik omillar Farg'ona vodiysi jadidlari ta'limni yangilashda katta yutuqlarga erishdilar. Ular ochgan yangi usul maktablari (jadid maktablari) an'anaviy ta'limdan farq qilgan holda, bolalarga dunyoviy fanlar va zamonaviy bilimlarni o'rgatishga qaratilgan edi.

Ushbu maktablarda joriy etilgan pedagogik usullar:

-o'quv jarayoniga interaktiv va amaliy yondashuvni kiritish,

-o'quv dasturiga matematika, geografiya va tabiiy fanlarni kiritish,

-qizlar ta'limini targ'ib qilish orqali gender tengligini ta'minlashga qaratilgan.

Ijtimoiy omillar Jadidlar o'z faoliyatida jamiyatdagi ijtimoiy tenglik masalalariga ham katta e'tibor qaratgan. Ular jamiyatda savodxonlik darajasini oshirish va ilm-fan rivoji orqali xalqni ijtimoiy muammolarni hal qilishga chorladi. Ayollarning ta'lim olishi, bolalar huquqlarining himoyasi va mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish kabi masalalar Farg'ona vodiysi jadidlarining ijtimoiy dasturida muhim o'rin egallagan. Muhokamalar jarayonida aniqlanishicha, jadidchilik harakati Farg'ona vodiysida boshqa mintaqalarga qaraganda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, uning negizida mahalliy xalqning turmush tarzi, madaniy an'analari va tarixiy sharoitlari yotadi. Bu esa harakatning muvaffaqiyatli rivojlanishiga xizmat qilgan. Biroq, Sho'ro tuzumining keskin bosimlari va diniy-ma'rifiy faoliyatni cheklash harakati davomiyligiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.[5]

Xulosa o‘rnida aytib o’tadigan bo‘lsak, Farg‘ona vodiysidagi jadidchi ma’rifatparvarlar o‘z davri uchun milliy- ma’naviy uyg‘onish va ta’lim tizimini modernizatsiya qilishning asosiy yetakchilari bo‘lishgan. Ular o‘z faoliyatlari orqali, xalqning milliy o‘zlikni anglashini kuchaytirish, ta’limni zamonaviylashtirish, gender tenglikni targ‘ib qilish, ijtimoiy adolat va tenglikni ta’minlash kabi dolzarb masalalarni ilgari surganlar. Ushbu harakatning o‘rganilishi nafaqat o‘sha davrdagi muammolarni, balki bugungi kun milliy ta’lim va ijtimoiy rivojlanish uchun ham qimmatli tajriba va saboqlarni beradi. Ta’lim tizimiga oid tavsiyalarni ishlab chiqdik. Jadidlar tomonidan ilgari surilgan zamonaviy ta’lim tamoyillarini bugungi kunda maktab va oliy ta’lim tizimida keng tatbiq qilish. Gender tengligini targ‘ib qilish maqsadida, qizlar ta’limini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish. Ilmiy-tadqiqot ishlari uchun tavsiyalarimiz quyidagicha.[6] Farg‘ona vodiysi jadidlarining pedagogik va ijtimoiy faoliyatiga bag‘ishlangan maxsus ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish. Jadidchilik harakati bo‘yicha xalqaro miqyosdagi ilmiy izlanishlarni tashkil etish.

Milliy-ma’naviy tiklanish uchun tavsiyalar. Jadidlar asarlarining keng ommaga, ayniqsa yosh avlodga yetkazilishini ta’minlash uchun zamonaviy ommaviy axborot vositalaridan foydalanish. Milliy-ma’naviy qadriyatlarni targ‘ib qilishda jadidlar qoldirgan merosdan ilhomlanish. Ushbu tadqiqot Farg‘ona vodiysining milliy va pedagogik merosini chuqurroq o‘rganishga zamin yaratib, milliy taraqqiyot yo‘lida yangi yondashuvlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shermuhammadov B.Sh “Farg‘ona jadidlarining ma’naviy otasi” https://uza.uz/oz/posts/ fargona-jadidlarining-manaviy-otasi_316527

2. Xolmatov G’. M. “Turkistonda jadidchilik ma‘rifatining ijtimoiy–iqtisodiy, ma‘naviy omillarining tarixiy-

3. falsafiy taxlili” National University of Uzbekistan Volume 4 | NUU Conference 2 | 2023 Google Scholar

4. indexed Current Issues of Social Sciences and Humanities DOI: 10.24412/2181-1385-2023-2-857-863

5. Yaxiyoyeva G .“Research focus | volume 1 | issue 1 | 2022 issn: 2181-3833 ResearchBip (14) | Zenodo | Google Scholar

6. G‘aybulla Xolmatov. (2005). Jadidlar merosi va uning o‘rganilishi. Toshkent: “Sharq” nashriyoti.

7. Ziyoda Maxsumova. (2014). O‘zbekistonda jadidchilik harakati: pedagogik qarashlar. Toshkent: TDPU nashriyoti.

8. Vohidov Sh. (2010). Ma’rifatparvarlik va milliy uyg‘onish. Andijon: AndDU nashriyoti.

9. Shomurodov O. (2017). Jadidchilik harakati va zamonaviy ta’lim tizimi. Farg‘ona: Ilm ziyo.

10. Axmedov B. (2004). Jadid maktablari: tarixi va tajribasi. Toshkent: Fan.

11. Saidov A. (2009). O‘zbekistonda ijtimoiy fikr taraqqiyoti. Toshkent: Ijtimoiy fanlar akademiyasi.

12. Qosimova D. (2012). Jadidlar faoliyatining zamonaviy ta’limga ta’siri. – “Ta’lim va zamon” jurnali, №2.

13. O‘zbekiston Respublikasi Davlat arxivi hujjatlari. (XX asr boshlariga oid ta’limga doir materiallar).

TIBBIYOT TARIXI: ILM VA AMALIYOT RIVOJINING EVOLYUTSIYASI

Karimova M. Z.
SamDTU Ijtimoy va gumanitar fanlar kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so‘zlar: tibbiyot tarixi, qadimgi tibbiyot, zamonaviy tibbiyot, ilmiy yondashuv, an’anaviy davolash, sog‘liqni saqlash.
Ключевые слова: история медицины, древняя медицина, современная медицина, научный подход, традиционное лечение, здравоохранение.
Key words: history of medicine, ancient medicine, modern medicine, scientific approach, traditional medicine, healthcare.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada tibbiyot tarixining qadimgi davrlardan to hozirgi zamongacha bosib o‘tgan yo‘li, uning ilmiy va amaliy rivojlanish bosqichlari yoritilgan. Tibbiyotning ilk ildizlari, Sharq va G‘arb an’analarining shakllanishi, ilm-fan taraqqiyoti bilan tibbiy bilimlarning kengayishi va zamonaviy tibbiyotga asos solgan asosiy bosqichlar tahlil etiladi. Shu bilan birga, tibbiy amaliyotning evolyutsiyasi, kasalliklarni davolash yondashuvlaridagi o‘zgarishlar, va tibbiyot sohasining jamiyatdagi o‘rni ko‘rib chiqiladi
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещается путь, пройденный историей медицины с древнейших времен до наших дней, этапы ее научного и практического развития. Проанализированы первые корни медицины, формирование восточных и западных традиций, расширение медицинских знаний с развитием науки и основные этапы, заложившие основу современной медицины. В то же время рассматривается эволюция медицинской практики, изменения в подходах к лечению заболеваний и роль медицины в обществе.
SUMMARY:
This article covers the path of medical history from ancient times to the present day, its stages of scientific and practical development. The first roots of medicine, the formation of Eastern and Western traditions, the expansion of medical knowledge with the development of science, and the main stages that laid the foundation for modern medicine are analyzed. At the same time, the evolution of medical practice, changes in approaches to treating diseases, and the role of the medical field in society are considered.

Kirish. Tibbiyot insoniyat tarixida eng qadimiy va eng muhim sohalardan biridir. Insoniyat ilk davrlardanoq sog‘liqni tiklash va kasalliklarni yengish uchun turli usullarni qo‘llab kelgan. Dastlab tabiat hodisalari, o‘simliklar va

xudojo‘ylik bilan bog‘liq tibbiy qarashlar hukmron bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik bu qarashlar ilm-fan asosida shakllanib, muayyan nazariy va amaliy asosga ega bo‘ldi. Tibbiyot tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, u nafaqat kasalliklarni davolash vositasi, balki jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bir fan sifatida namoyon bo‘ladi.

Bugungi kunda sog‘liqni saqlash tizimining murakkabligi, tibbiy texnologiyalarning yuqori darajada rivojlanishi, global sog‘liq muammolari bilan kurashishdagi ko‘p qirrali yondashuvlar - bularning barchasi tibbiyotning tarixiy asoslariga borib taqaladi. Shu sababli, tibbiyot tarixini o‘rganish nafaqat akademik, balki amaliy nuqtai nazardan ham dolzarb ahamiyatga ega.

Tibbiyotning qadimiy davrlari. Tibbiyot tarixining boshlanishi insoniyatning ilk davrlariga borib taqaladi. Dastlabki davrlarda kasalliklar va yaralarning davolash usullari ko‘pincha diniy yoki magik tushunchalar bilan bog‘liq bo‘lgan. Misrda va Mesopotamiyada, shuningdek, qadimgi Hindiston va Xitoyda o‘simliklar va tabiiy dori-darmonlar bilan davolash usullari rivojlangan edi. Misr shifokorlari tibbiyotning ilgarigi ko‘rinishlarida katta mahoratga ega bo‘lishgan, ular ko‘p hollarda jarrohlik amaliyotlarini amalga oshirgan. Misr papiruslari kasalliklarning davolash metodlari, shifobaxsh o‘simliklar va o‘simliklarni qayta ishlashni o‘z ichiga olgan.

Yunon va Rim tibbiyoti

Yunoniston va Rimda tibbiyot ilmiy asosda rivojlana boshladi. Yunon faylasufi Gippokrat (Hippokrates) tibbiyotning ilmiy tizimini yaratdi va uning asoslari bugungi kunda ham tibbiyot axloqining poydevori sifatida qabul qilinadi. Gippokrat, o‘zining "Gippokrat qasamyodi"da, shifokorlarning o‘z bemorlarini himoya qilish va ularga xolis xizmat ko‘rsatish majburiyatlarini ta’kidlagan. Gippokratning tibbiyotdagi eng katta yutuqlaridan biri - kasalliklarning tabiiy sabablarini o‘rganish va davo jarayonida tabiatni inobatga olishdir.

Rimlik shifokor Galen anatomiya, fiziologiya, jarrohlik va farmakologiya bo‘yicha katta ilmiy ishlar yaratgan. Galenning tibbiyot haqidagi asarlari o‘rta asrlar davomida, deyarli ming yillar davomida, Yevropada asosiy tibbiy manba sifatida ishlatilgan. Uning ilmiy kashfiyotlari, ayniqsa, anatomiya va fiziologiya sohalaridagi ishlar bugungi kunda ham tibbiyotda ahamiyatli hisoblanadi.

1. Ilk tibbiy amaliyotlar va xolis davolash usullari. Qadimda insonlar kasalliklarni va yaralarni davolashda ko‘pincha tabiatdan foydalanishgan. Dastlabki tibbiyot usullari asosan o‘simliklar, toshlar, tabiiy moddalar va kichik jarrohlik amaliyotlari bilan bog‘liq bo‘lgan. Misol uchun, qadimgi Misrda yallig‘lanishni kamaytirish uchun moylar va o'tlardan foydalanishgan. Shuningdek, qadimgi hindlar va xitoylar akupunktura kabi davolash metodlaridan

ham foydalangan. Shunday qilib, tibbiyot o‘ta qadimgi davrlardan boshlab, shakllanib borgan.

2. Kasalliklar va pandemiyalar: tarixiy nuqtai nazar. Tarix davomida, tibbiyot rivojiga ko‘plab kasalliklar va pandemiyalar katta ta’sir ko‘rsatdi. Misol uchun, Yevropada O‘rta asrlarda yuzaga kelgan “Qora o‘lim” (bubonik vabo) pandemiyasi 14-asrda deyarli Yevropaning yarmidan ko‘pini yo‘q qilgan. Vabo kasalligi uning tarqalishi, epidemiyalarning davolash usullarini yaxshilashga majbur etdi va tibbiy nazoratni kuchaytirdi. Shuningdek, XIX asrning oxirlarida vabo va boshqa kasalliklarga qarshi vaksinalar ishlab chiqildi, bu esa kasalliklarni oldini olish va davolashda katta yutuqlarga erishilishiga olib keldi.

3. Xirurgiya va anesteziya inqilobi.XIX asrda jarrohlikning rivojlanishi alohida o‘rin tutadi. Jarrohlikda anesteziyaning kashf etilishi tibbiyot tarixidagi eng muhim inqiloblardan biridir. 1846-yilda Amerika shifokori William Morton birinchi marotaba umumiy anesteziya qo‘llash orqali og‘riqsiz jarrohlik amaliyotini amalga oshirdi. Bu esa jarrohlik amaliyotlarining xavfsizligini va samaradorligini oshirdi. Bundan tashqari, antiseptik usullarni kiritish orqali jarrohlikdan keyingi infeksiyalarni oldini olish mumkin bo‘ldi. Uchinchi darajali sterilizatsiya jarayonlari jarrohlik amaliyotlarining aniq va xavfsiz o‘tkazilishiga imkon yaratdi.

O‘rta asrlar va islom dunyosidagi tibbiyot. O‘rta asrlarda islom olamida tibbiyot ilm-fani yuksaldi. Islom dunyosida Abu Ali ibn Sino (Avicenna) o‘zining "Tib qonunlari" asarini yaratdi. Bu asar o‘z vaqtida juda muhim bo‘lib, nafaqat musulmon dunyosida, balki Yevropada ham bir necha asrlar davomida tibbiyotning asosiy qo‘llanmasi sifatida ishlatilgan. Ibn Sino tibbiyotga ilmiy yondashuvni joriy etdi va kasalliklarni tashxislashda va davolashda ko‘plab zamonaviy usullarni kashf etdi. Uning "Tib qonunlari" asarida fiziologiya, farmakologiya, jarrohlik, anatomiya va boshqa sohalar bo‘yicha chuqur bilimlar bayon etilgan.

Shuningdek, islom olamida tibbiyot sohasida al-Roziy, al-Biruniy va ibn al-Xo‘rizmiy kabi olimlar ham o‘zlarining ilmiy ishlari bilan katta hissa qo‘shgan. Al-Roziy (Rhazes) o‘zining "Kitab al-Hawi" asarida ko‘plab tibbiy bilimlarni jamlagan va farmakologiya sohasida katta ishlar qilgan.

Yevropa Uyg‘onish davri. Yevropada XV va XVI asrlarda uyg‘onish davrida tibbiyotda yangi yondashuvlar va inqilobiy kashfiyotlar amalga oshirildi. Bu davrda Andreas Vezaliy anatomiya bo‘yicha fundamental ishlarga imzo chekdi. U inson tanasining aniq va to‘liq tasvirini yaratish orqali tibbiyotdagi bilimlarni yangi bosqichga olib chiqdi. Shuningdek, mikroskop ixtirosi XVII asrda bo‘lib, mikroorganizmlar va hujayra tuzilishini o‘rganish imkonini yaratdi. Robert

Hooke va Anton van Leuwenhoek mikroskop yordamida o‘z asarlarini yaratib, mikroskopik hayotni o‘rganishga katta hissa qo‘shishdi.

XIX va XX asrlar: Tibbiyotda inqilob. XIX va XX asrlar tibbiyotda yanada chuqur o‘zgarishlar ro‘y berdi. Germaniyalik shifokor Luis Pastör mikroblar nazariyasini rivojlantirdi va infeksion kasalliklarning kelib chiqish sabablarini o‘rgandi. U antibiotiklar, vaksinalar va boshqa dori-darmonlar yordamida kasalliklarni davolashda katta yutuqlarga erishdi. O‘shanda Xlorid va penitsillin kabi dori vositalarining ixtirosi tibbiyotda inqilobiy yangilik bo‘ldi.

XX asrda Xavfli kasalliklar, jumladan, sariqlik, vabo va grip kabi kasalliklarni davolashda yangi texnologiyalar va dori-darmonlar ishlab chiqildi. Rentgen nurlarining kashf etilishi, genetik tadqiqotlar va genetik muhandislikning rivojlanishi ham tibbiyotda yangi imkoniyatlarni yaratdi. Tibbiyotning ilk bosqichlari qadimgi Misr, Hindiston, Xitoy va Yunoniston tamaddunlariga borib taqaladi. Bu davrlarda tibbiyot diniy e’tiqodlar va shifobaxsh o‘simliklar asosida shakllandi. Masalan, Misrda shifokorlar ruhoniylar bilan bir qatorda faoliyat yuritgan. Xitoyda esa an’anaviy tibbiyot, akupunktura va o‘simliklardan foydalangan holda rivojlangan. Antik Yunonistonda Gippokrat va Galen singari olimlar tibbiyotga ilmiy asoslar kiritgan, bu esa G‘arb tibbiyotining shakllanishiga asos bo‘lgan.

Bugungi kunda tibbiyot texnologiyalarining rivoji va ilmiy kashfiyotlar yanada tezlashgan. Genetik tahlillar, sun’iy intellekt (AI), robotlashtirilgan jarrohlik, biotibbiy muhandislik va masofaviy tibbiyot kabi sohalar tibbiyotda inqilobni davom ettirmoqda. Sun’iy intellekt, tibbiy tasvirlarni tahlil qilishda va kasalliklarni aniqlashda samarali ishlatilmoqda. Shuningdek, robotlar orqali jarrohlik amaliyotlari yanada xavfsiz va aniq amalga oshirilmoqda. Gen terapiyasi va hujayra muhandisligi, kasalliklarni davolashda yangi usullarni taqdim etmoqda.

Pandemiya davrida tibbiyot jahon miqyosida tezkor o‘zgarishlarni boshdan kechirdi. COVID-19 pandemiyasiga qarshi vaksinalar va davolash usullari tezda ishlab chiqildi, bu esa ilmiy tadqiqotlarning global hamkorlikda muvaffaqiyatli amalga oshirilganligini ko‘rsatdi.

O‘rta asrlar va Sharq tibbiyoti. Islom olamida tibbiyot O‘rta asrlarda jadal rivojlandi. Ibn Sino, Ar-Roziy, Zakariyo ar-Roziy kabi allomalar asarlari asrlar davomida Sharq va G‘arbda asosiy manba bo‘lib xizmat qildi. Ibn Sinoning “Tib qonunlari” asari Yevropa universitetlarida yuz yillar davomida asosiy o‘quv qo‘llanmasi bo‘lgan. Bu davrda tibbiyot nafaqat amaliyot, balki falsafa va axloq bilan uyg‘un holda rivoj topgan. Antik yunon va rim tibbiyotida tibbiyotning ilmiy asoslari shakllandi. Yunon faylasufi Gippokrat (Hippokrates) tibbiyotda ilmiy yondashuvning asoslarini yaratdi va kasalliklarning sabablarini tushunishda

kuzatishlarga va tahlillarga tayanish zarurligini ta'kidladi. Gippokrat shuningdek, tibbiyot axloqining asoslari bo'lgan Gippokrat qasamyodini yaratgan. Rimlik Galen esa anatomiya, fiziologiya va farmakologiya sohalarida ulkan yutuqlarga erishgan va uning ko'plab ilmiy ishlari o'rta asrlar davomida tibbiyot amaliyotiga asos bo'lgan.

O'rta asrlarda islom dunyosida tibbiyot juda rivojlandi. Abu Ali ibn Sino (Avicenna)ning "Tib qonunlari" asari o'sha davrda va keyinchalik Yevropada ham tibbiyotda asosiy qo'llanma sifatida xizmat qildi. Ibn Sino tibbiyot, anatomiya, farmakologiya va jarrohlik kabi sohalarda katta yutuqlarga erishdi. Shu davrda islom ilm-fani va tibbiyoti o'rta asrlarda Yevropaning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Yevropa uyg'onish davrida (XV–XVI asrlar) tibbiyotda ilmiy yondashuv yana bir bor kuchayib, ko'plab inqilobiy kashfiyotlar amalga oshirildi. Andreas Vezaliy anatomiya sohasida yangiliklar kiritdi, mikroskopning ixtirosi esa hujayra tuzilishi va mikroorganizmlar haqidagi tushunchalarning rivojlanishiga zamin yaratdi. XVII–XVIII asrlarda farmatsevtika va gigiyena sohalarida amaliy tadqiqotlar kuchayib, yangi tibbiy usullar ishlab chiqildi.

XIX va XX asrlarda tibbiyot texnologiyalari va ilmiy kashfiyotlar yanada rivojlandi. Antibiotiklar, emlash, rentgen nurlari, narkoz va laboratoriya diagnostikasi kabi yutuqlar tibbiyotda inqilob yasadi. Tibbiyot sohasidagi yangi ilmiy yondashuvlar va texnologiyalar ko'plab kasalliklarni davolashni va oldini olishni ancha osonlashtirdi. Ayniqsa, XX asrda genetikada yirik kashfiyotlar amalga oshirildi, va bu zamonaviy tibbiyotning shakllanishiga olib keldi.

Zamonaviy tibbiyotda sun'iy intellekt, robotlashtirilgan jarrohlik, gen terapiyasi, biotibbiy muhandislik kabi yangi texnologiyalar keng qo'llanilmoqda. Kasalliklarni erta aniqlash, masofaviy tibbiyot, elektron tibbiy kartalar kabi innovatsiyalar sog'liqni saqlash tizimlarining sifatini oshirib, davolashni ancha samarali qilish imkonini bermoqda. Pandemiya davrida ilmiy hamkorlik va tezkor tadqiqotlar orqali yangi tibbiy usullar va dori vositalari ishlab chiqildi, bu esa tibbiyot sohasining global rivojlanishini yanada jadallashtirdi.

Yangi davr tibbiyoti. Renessans davridan boshlab tibbiyot ilmiy asoslarda rivojlana boshladi. Anatomiya, mikrobiologiya, farmakologiya kabi sohalar vujudga keldi. Shifokorlar kasallik sabablarini aniqlash, laborator tahlillar asosida tashxis qo'yish imkoniga ega bo'ldilar. Zamonaviy tibbiyotning shakllanishida emlash, sterilizatsiya, antibiotiklarning kashf etilishi, laborator diagnostika kabi ixtirolar muhim o'rin egallaydi.

Zamonaviy tibbiyotning xususiyatlari. Bugungi kunda tibbiyot sohasida sun'iy intellekt, genomika, individual terapiya, robotlashtirilgan operatsiyalar va telemeditsina kabi ilg'or texnologiyalar qo'llanilmoqda. Tibbiy ta'lim,

kasalliklarni erta aniqlash va profilaktika, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish sohalari rivojlanmoqda. Tibbiyot endilikda nafaqat davolash, balki kasalliklarning oldini olish, hayot sifatini oshirish va uzoq umr ko‘rishni ta’minlashga xizmat qilmoqda.

Tibbiyot insoniyat tarixida eng qadimiy va zaruriy sohalardan biridir. Uning rivojlanishi asrlar davomida ilmiy kashfiyotlar, tajribalar va turli xalqlarning madaniyati asosida shakllanib borgan. Dastlabki davrlarda odamlar kasalliklarni yovuz ruhlar yoki ilohiy jazolar deb bilganlar, davolash esa asosan duo, o‘t-o‘lan va shifobaxsh marosimlar orqali amalga oshirilgan.

Qadimgi Misr, Yunoniston, Hindiston va Xitoyda tibbiyot ancha rivojlangan bo‘lib, ular o‘ziga xos diagnostika va davolash usullariga ega edi. Masalan, qadimgi yunon tabibi Gippokrat tibbiyotning otasi deb hisoblanadi va u birinchi bo‘lib tibbiy axloq qoidalarini ishlab chiqqan.

O‘rta asrlarda islom olimlari, xususan, Abu Ali ibn Sino tibbiyotga katta hissa qo‘shgan. Uning “Tib qonunlari” asari yuzlab yillar davomida dunyo universitetlarida darslik sifatida foydalanilgan.

Zamonaviy davrda esa tibbiyot fan sifatida genetikani, biologiyani, texnologiyani o‘z ichiga olgan keng qamrovli sohaga aylandi. Ilmiy tadqiqotlar, laboratoriyalar va zamonaviy texnika yordamida kasalliklar aniqroq aniqlanadi va davolanadi. Tibbiyotning evolyutsiyasi hayot sifatini yaxshilash, umr davomiyligini uzaytirish va global sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Xulosa. Tibbiyot tarixini o‘rganish insoniyatning sog‘liqni saqlash sohasidagi uzoq yo‘lini, tajriba va yutuqlarini anglashga xizmat qiladi. Tibbiyot faqat kasalliklarni davolash vositasi emas, balki ijtimoiy taraqqiyot, ilm-fan rivoji va madaniyatning ajralmas qismidir. Har bir tarixiy bosqichda tibbiyot jamiyat ehtiyojlariga moslashib, doimiy yangilanib kelgan. Bugungi zamonaviy tibbiyot esa o‘tmish tajribasiga asoslangan holda, ilm-fan va texnologiyalarning yutuqlari bilan mustahkamlanib, inson salomatligini himoya qilishda muhim rol o‘ynab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ibn Sino. Tib qonunlari. – Toshkent: Sharq nashriyoti.
2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat.
3. Sultonov A. Tibbiyot tarixi asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston nashriyoti.
4. Hojiyev M. Sharq tibbiyotining tarixiy manbalari. – Samarqand: Ilm Ziyo.
5. Qurbonov R. Zamonaviy tibbiyot va innovatsiyalar. – Toshkent: Tibbiyot akademiyasi nashriyoti.
6. Xasanov B. Kasalliklar tarixi va ularni davolash yo‘llari. – Buxoro: Salomatlik nashriyoti.

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

BILIMLENDIRIWDE JASALMA INTELLEKTTEN PAYDALANÍW

Asanova U.S.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı úlken oqıtıwshısı

Tayanich so‘zlar: sun’iy intellekt, AI texnologiyalari, ta’lim tizimi, AKT, ta’lim tizimini boshqarish, ta’lim berish, ta’lim olish, ChatGPT, SlideSai va boshqa platformalar, virtual laboratoriyalar, interaktiv darslar, 3D model
Ключевые слова: искусственный интеллект, технологии ИИ, система образования, ИКТ, управление системой образования, преподавание, обучение, ChatGPT, SlideSai и другие платформы, виртуальные лаборатории, интерактивные уроки, 3D-модель
Key words: artificial Intelligence, AI technologies, education system, ICT, education system management, teaching, learning, ChatGPT, SlideSai and other platforms, virtual laboratories, interactive lessons, 3D model

РЕЗЮМЕ:
Ушбу мақолада таълим соҳасида сунъий интеллектдан фойдаланишнинг йўллари ёритиб берилган.
РЕЗЮМЕ:
В этой статье рассматриваются способы использования искусственного интеллекта в образовании.
SUMMARY:
This article explores ways in which artificial intelligence can be used in education.

Búgingi kúnde dúnyanıń kóplegen mámleketleri jasalma intellektti rawajlandırıw programmaların usınbaqta. Kóplegen korparaciya hám kompaniyalar jasalma intellekt salasında milliardlap AQSh dollarında qarjı kiritpekte. Bir ǵana bilimlendiriw tarawında jasalma intellekt texnologiyaların qollanıw ushın dúnya júylik kólemde 2024-jılǵa shekem 6 millard AQSh dolları átirapında aqsha baǵdarlanǵanlıǵın aytıp ótiwdi maqul dep tawıp, bunda "Biz jasalma intellekt - jańa texnologiyalardıń qosılıwı - turmısımızdıń barlıq tarawıların ózgertiretuǵın dáwirge ótip atırǵanımızda bul minnetlemeni jáne bir márte tastıyıqlawımız kerek. 2019-jıl may ayında Pekinde bolıp ótken “Jasalma intellekt hám tálim” atamasındaǵı xalıq aralıq konferenciyada Biz

bul revolyuciyanı jolǵa qoyıwımız, adamlardıń turmıs sharayatın jaqsılawımız, teńsizlikti kemeytiwimiz hám ádalatlı hám inklyuziv globallasıwdı qollap quwatlawımız kerek" degen unamlı pikirler aytılıp ótilgen edi.[1] Álbette bul ózgerisler insannıń ómiriniń barlıq tarawıları sıyaqlı joqarı bilimlendiriw tarawında erisilip atırǵan tabıslar júdá úlken tezlik penen rawajlanıp atır.

Ózbekstan prezidenti 2021-jılda "Jasalma intellekt texnologiyaların jedel engiziw ushın shárt-shárayatlar jaratıw ilajları haqqında"gı qarardı tastıyıqlaǵan edi.[2] Hújjet jasalma intellekt salasında mezgilli ekosistemanı hám onı shólkemlestiriwhsiler ushın zárúr shárt-shárayatlardı jaratıw, tarawdı huqıqıy tártipke salıw hám basqa máselelerdi názerde tutadı.

2024-jıldıń avgustında mámleket basshısı juwapkerlerge jasalma intellekt texnologiyaları orayın shólkemlestiriw boyınsha tapsırma bergen edi. Prezident jasalma intellektti engiziw strategiyası hám eki jıllıq joybarlar programmasın islep shıǵıw wazıypasın qoydı. Sol jıldıń oktyabrinde "Jasalma intellekt texnologiyaların 2030-jılǵa shekem rawajlandırıw strategiyasın tastıyıqlaw haqqında"gı prezident qararı qabıllandı.[3]

Jasalma intellekt texnologiyalarınıń payda bolıwı hám rawajlanıwı tálim sistemasına da óz tásirin tiygizbey qalmadı. Hátte bul texnologiyalardan paydalanıw basqa tarawlarǵa salıstırǵanda bir qansha ilgerilep ketpekte dep ayta alamız. Tálim sistemasına basqa informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalar (IKT) dı kirgiziw, maslastırıw bir neshe jıllardı talap etken bolsa, jasalma intellekt texnologiyalarınıń rawajlanıwı kún sayın ósip, tálimge kiritiliwi, keń qollanılıwı da misli kórilmegen tezlikte ámelge asırılıp atır. Mine sol process payda etetuǵın túrli social tásirler, yaǵnıy tálim sistemasın basqarıwshı insanlar, tálim beretuǵın hám alıwshı sub'ektler arasındaǵı qatnaslar sistemasındaǵı social ózgerislerdi analiz qılıw ushın qánigelerge kóp waqıt talap etiwi úlken máselelerge alıp keliwi múmkin. Jámiyettegi social ózgerislerdi óz waqtında analiz etpeslik, ilimiy boljawlardı qoya almaslıq, keleshekte jasalma intellekttiń dúzetip bolmas unamsız aqıbetlerdi keltirip shıǵarıw múmkinshiligı artpaqta. Jámiyette qáliplesken social qádiriyatlar jáne onıń ornın iyelewi kútilip atırǵan jańa social qádiriyatlar arasındaǵı názik muwapıqlasıw hám teń salmaqlılıqtıń ilimiy sheshimlerin bere almasliǵımız social rezonanslar hám social teńsizliktiń payda bolıw múmkinshiligin asıradı.

Jasalma intellekttiń búgingi kúnde tálim processlerinde qollanılıwı. Joqarı tálim sistemasında jasalma intellektten paydalanıwshılardı 3 taypaǵa ajratıwımız múmkin.

Búgingi kúnde bul tálim alıwshılarınıń barlıǵı sistema múmkinshiliklerinen ózine tiyisli paydalanıp atırǵanlardı baqlanıp atır (1- súwret).

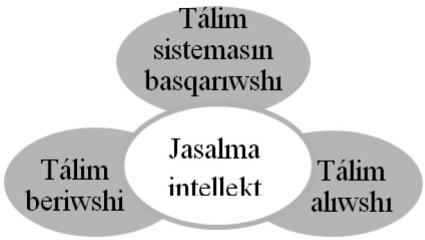

1-súwret. Tálim sistemasında jasalma intellekt paydalanıwshıları

Ásirese, Joqarı oqıw orınların basqarıw sisteması wákilleri tárepinen, yaǵnıy imtixan processinde studenttiń shaxsın avtomatikalıq túrde autentifikaciyalaw, onıń minez-qulıqları hám názeri baǵdarın anıqlaw hám onı baqlaw, xanadaǵı dawıslardı analiz qılıw, videodaǵı buzılıwlardı ońlaw hám esabatlar tayarlawǵa baǵdarlanǵan programmalıq sistemalar qollanılıp atır.

Professor-oqıtıwshı hám studentlerdiń qatnasın alıp barıw, sabaqlar sapasın tekseriw, studentler imtixanların tapsırıwda verifikaciya sistemalarınan keń paydalanıw gúzetilip atır. AQSh, Qıtay, Xindistan hám basqa mámleketlerde IKT salasında aldıńǵı mámleketler joqarı oqıw orınlarında bolsa professor oqıtıwshılar ornına jasalma intellekt studentlerge sabaq shınıǵıwların ótpekte.

Mısalı, Garvard universitetinde jasalma intellektke tiykarlanǵan bot studentlerge "Programmalastırıw tiykarlari" páninen sabaq ótpekte. Tálim beretuǵın sub'ekt retinde qatnasıwshılar, yaǵnıy pedagoglar tárepinen túrli jasalma intellekt programmaları, botlar járdeminde túrli oqıw materialları, elektron oqıw materiallar, tarqatpa materiallar, kesteler, logikalıq tapsırmalar, keysler, prezentaciya hám animaciyalıq video-sabaqlardı tayarlaw da bir qansha keń tarqalıp barmaqta.[4]

Tálim alıwshılar ishinde jasalma intelekttiń eń aktiv paydalanıwshı qatlamı bul álbette studentler qatlamı bolıp turıptı. Sonı da atap ótiw kerek, jasalma intellekt búgingu kúnde studentlerdiń haqıyqıy járdemshisine aylanıp úlgerdi. ChatGPT, Google Bard AI, Slidesaai ózbek tilinde iske túsirilgen. Qundız baba sıyaqlı qatar saytlar, botlar hám programmalar tekǵana olarǵa jańa-jańa maǵlıwmat hám tálim dáreklerin tabıwda xizmet etip atır, bálki olar ushın "uy wazıypalardı" da atqarıp berip atır.

Mısalı, ChatGPT sıyaqlı platformalar ǵárezsiz tálim túrleri esse, referat, túrli sızılmalar, gúrrińler, matematikalıq mısallardı sheshiw, túrli esabatlardı sekundlar ishinde tayarlap berip atır. Ásirese, shet el tillerin ózlestiriwge qaratılǵan "NeuroDub" sıyaqlı neyro jıynaq (neyro tarmaqlar)lar studentler ishinde keń keń tarqalǵan.

Dúnyanıń joqarı oqıw orınlarında keń úrip bolǵan aralıqtan oqıtıwda jurtımızda Ózbekstan Respublikası Ministrler Mákemesiniń 2022-jıl 3-oktyabrdegi "Joqarı tálim shólkemlerinde aralıqtan oqıtıw formasın engiziw ilajları haqqında"ǵı 559-sanlı qararı menen mámleket boylap 15 joqarı tálim

mekemelerinde aralıqtan formada tálim beriw jolǵa qoyılıp mıńlaǵan studentler oqıp atır.

Tálim platformasında, onlayn tálimde jasalma intellekt hám dipfeykdan paydalanıw múmkinshiliklerine jol qoymaw zárúrli. Usı qurallar tekǵana studenttiń júz dúzilisi ózgertiwi bálki dawıs sesler uyǵınlıqların da hátte óz ata-anasın parıqlay almas dárejede real jaǵdayında shıǵıwın támiyinlew imkaniyatın beriwi menen de qáwipli bolıp tabıladı. Eń ashınarlısı, sonı aytıp ótiw kerek, búgingi kúnde jasalma intellekt ilimiy dissertatsiyalardı da jazıwǵa kirdiler. Bul sıyaqlı islerdiń (Pitkeriw qaniygelik jumısı, magistrlıq dissertatsiyalarınıń) qorǵawǵa shıǵıp ketkenligin biykar ete alatuǵın qandayda bir dálil keltiriwimiz qıyın is. Tálimde jasalma intellekt penen baylanıslı jalataylıqlarǵa qarsı ne qılıw kerek? Bunıń ushın jasalma intellekt penen baylanıslı tálim jáne onıń sapasına baylanıslı processlerde payda bolǵan bul jańa talaplarǵa joqarı oqıw orınları professor-oqıtıwshılarınan zamanagóy IKT boyınsha kompetentligin keskin asırıw talap etpekte. Shet el tillerdi úyreniw baǵdarlarında oqıp atırǵan studentlerdiń tildi ózlestiriw kónlikpelerin bahalawda ásirese, aralıqtan oqıtıwda oqıp atırǵan studentlerdiń uyge wazıypalarda jasalma intellekt penen islenbegenlıgin anıqlaw sıyaqlı jańa quramalı jumıs procesi payda bolıp barıp atır. Búgingi kúnde tálim processinde qatnasıwshı barlıq professor-oqıtıwshılar jasalma intellekt tilin (keminde ingliz tilin) úyreniwi kerek. Neyro tarmaq tayarlanǵan tálim ónimlerinde házirshe stilistik, belgili bir til qálipi hám til grammatikası qaǵıydaların isletiwde ayrıqsha qátelerdi anıqlay biliwi kerek. Sonıń menen birge, pedagoglar intellektke tán individual intellekt, empatiya hám kreativlik máselelerine de kúshlirek itibar qaratıw da zárúr.

“Tálimde jasalma intellektten qanday paydalanıw múmkin? - degen sorawǵa ChatGPT tómendegishe juwap berip atır:

“Jasalma intellekt bilimlendiriw tarawında bir neshe paydalı múmkinshiliklerdi alıp keledi:

1. Individual oqıw baǵdarları: jasalma intellekt, oqıwshılardıń bilim dárejesinden kelip shıqqan halda biri birinen parıq etetuǵın arnawlı tálim programmasın dúziwde járdem beredi. Bul bolsa, hár bir student ushın eń optimal oqıw baǵdarların anıqlaw múmkinshiliklerin beredi.

2. Oqıtıwshılar ushın járdem: jasalma intellekt, oqıtıwshılarǵa oqıwshılarınıń ózlestirilgenligin anıqlaw hám olardıń oqıw hám jazıw qábiletlerin asırıwda járdem beriw ushın paydalanıladı. Bul, oqıtıwshılarǵa tolıq maǵlıwmat hám máslahátlar beriw, sonıń menen birge, tálim procesin monıtorıng qılıwda járdem beredi.

3. Adaptaciya hám individuallastırıw:

jasalma intellekt, hár bir oqıwshı ushın arnawlı tálimdi usınıwda paydalanıladı. Bul, oqıwshılardıń ózlestirilgen tálim baǵdarların, oqıw-usılların hám tájiriybelerin esapqa aladı.

4. Virtual realistik tájiriybe: jasalma intellekt, oqıwshılardı virtual ortalıqlarda úyreniw múmkinshiliklerin jaratıwda qollanıladı. Bul, virtual laboratoriyalar, ınteraktiv sabaqlar hám 3D model járdeminde kórsetpeler arqalı real tájiriybelerdi tákirarlaw hám úyreniw ushın ideal qural bolıp xızmet etedi.

5. Oqıtıwshı ózlestiriw: jasalma intellekt, oqıtıwshılardıń ózlestirilgen tálim texnologiyaları hám quralların rawajlandırıw hám bólisiwde qollanıladı. Bul, oqıtıwshılar ushın arnawlı programmalar dúziw, arnawlı qollanbalardı isletiw hám tálimniń eń jaqsı nátiyjelerin alıw ushın strategiyalardı belgilewde járdem beredi.

Jasalma intellekt, bilimlendiriw tarawındaǵı múmkinshiliklerin keńeytip baratırǵan texnologiya bolıp tabıladı, bıraq bul tarawda qoyılatuǵın máseleler hám qáwipli jaylardı úyretiw ushın mudamı talqılaw hám monıtorıng etiw kerek."

Massuchuts texnologiya institutı (MIT -Massachusetts Institute of Technology) Kompyuter pánleri hám jasalma intellekt laboratoriyası tárepinen ótkerilgen izertlew sonı kórsetedi, jasalma intellekt tez arada adamlardıń jumısın tartıp aladı, dep qáweterlenbeń, sebebi olar kárxanalar ushın júdá qımbat, jasalma intellekt qol miynetinen bir qansha qımbatqa túsedi. Ne bolǵanda da jasalma intellekt júdá kóp adamlardıń ornın basa almaydı. Sonday eken, biz ayta alıwımız múmkin, jasalma intellekt insanlardı tolıq ornın ele berli basa almaydı, bıraq onıń múmkinshiliklerinen paydalanıw múmkin.

Juwmaqlap aytqanda tálim mekemelerinde professor-oqııwshılardı jasalma intellekttiń islew sisteması menen jaqınnan tanıstırıw, bul sistema islew principleri hám sistema "tilin" úyreniwi dáwir talabı bolıp esaplanadı. Ayırım shet el universitetleri berilgen laboratoriya yamasa berilgen úy wazıypaların ChatGPT arqalı orınlanǵanlıǵı anıqlansa studentlerge salıstırǵanda keskin sharalar kórmekte. Joqarı tálim shólkemlerinde studentlerdiń neyro tarmaqtan aktiv paydalanıp atırǵanlıǵın hám oqıtıwshılar studenttiń haqıyqıy jumısın neyron tarmaq tárepinen jazılǵanın ajrata alıw oǵada qıyın jumıs ekenligin esapqa alıp beriletuǵın wazıypalardı ózgesheliginen kelip shıqqan halda cifrlı sistemadan (kompyuterde qadaǵalaw jumısları hám imtixanlardı) alıwdı kemeytip qaǵazǵa ótiliwi taǵı bir bólim oqıw wazıypalar óz betinshe tálim hám uyge beriletuǵın individual wazıypalardı kreativ, logikalıq analizge, óz-ara salıstıratuǵın, dóretiwshilik, toparlıq yamasa qol miyneti arqalı orınlanatuǵın wazıypalar menen almastırıw usınıs etiledi. Álbette, Internet tarmaǵından

belgili bir saytlardan paydalanıwdı usınıs etken halda paydalanıw múmkin. Bunnan tısqarı, studentlerden óz pikirleri erkin bayan etilgenligin tastıyıqlaw ushın óz jumıslarınıń qaralama nusqaların da usınıw talabı qoyılıwı kerek.

Álbette, texnologiyalıq rawajlanıwǵa qarsı turıw logikaǵa tuwrı kelmeydi, sol sebepli tálim shólkemleri neyro tarmaq hám onıń menen baylanıslı processlerdi izertlew ushın waqıt, kúsh hám qarjı jumsawları zárúr. Bul izertlewler nátiyjesi bolıp esaplanıw jasalma intlektten tálim processlerinde paydalanıwda tálimniń qaysı bólegine engiziw múmkin hám qaysı bóleginde qóllaw múmkin emesligin anıqlaw oǵada zárúrli. Mısalı, pán boyınsha dáslepki maǵlıwmatlardı beriw, qosımsha derek hám túrli izertlew nátiyjelerdiń analizlerin alıw, ulıwmalastırıw hám muwapıqlastırıw, orınlanǵan úy wazıypaların, esabatlardıń belgilengen standartlarǵa sáykesligin salıstırıw, redaktorlaw, korrektorlıq jumısları, ózlestiriwdi gúzetip barıw sıyaqlı oqıtıwshınan kóp waqıt talap etetuǵın, texnikalıq dóretiwshiliktiń ózene say túrlerin jasalma intellekt xızmetlerinen paydalanıp, arttırılǵan waqtın bolsa studentler menen kóbirek ushırasıw, pán dógereginde studentlerdiń dóretiwshilik, kreativ jandasıwların rawajlandırıwǵa qaratıw múmkin.

Óz ornında bul process neyro tarmaqtan paydalanıwda bul sistema múmkinshiliklerin ózin-ózi báǵdarlaw, yaǵnıy cifrlı maǵlıwmatlar menen islewdiń ayrıqsha mexanizmlerin islep shıǵıw hám sol arqalı zamanagóy tálim sharayatlarında tálim sapasın asırıwǵa xızmet ettiwi kerek.Sonıń menen birge, hár bir professor-oqıtıwshı berilgen wazıypalardı ChatGPT den paydalanǵan halda islengen yamasa joq ekenligin anıqlaw boyınsha kónlikpelerge ıye bolıwı zárúr.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. International Conference on Artificial Intelligence and Education. Planning Education in the AI Era: Lead the Leap(16-18 May 2019)

2. PQ-4996-son 17.02.2021. Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida

3. PQ-358-сон 14.10.2024. Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida

4. Қодиров У.Д., Қаршиев Ж.М. Таълим жараёнида сунъий интеллектдан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари // Замонавий таълим. 2021. №4 (101). - Б.3-8.

MATEMATIK STATISTIKANING ASOSIY MASALALARINI TALABALARGA ZAMONAVIY O'QITISH METODLARI YORDAMIDA TUSHUNTIRISH

Muratova B.B.
Qarshi davlat texnika universiteti assistenti

Tayanch so'zlar: statistika ,matematik statistika, o'qitish usullari,ma'lumotlarni tahlil qilish, interaktiv o'qitish,vizializatsiya,statistik modeli,samaradorlik.
Ключевые слова: статистика, математическая статистика, методы обучения, анализ данных, интерактивное обучение, визуализация, статистическая модель, эффективность.
Key words: statistics, mathematical statistics, teaching methods, data analysis, interactive learning, visualization, statistical model, efficiency.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada matematika statistikasining asosiy masalalari talabalarga zamonaviy o'quv metodlari yordamida tushuntiriladi. Maqola interaktiv ta'lim vositalari, ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish va amaliy misollar orqali mavzularni o'zlashtirish samaradorligini oshirishga qaratilgan. Zamonaviy texnologiyalar yordamida statistikani o'rgatish usullari va ularning ta'lim jarayonidagi o'rni tahlil qilinadi.Matematika statistikasining ahamiyati zamonaviy hayotda tobora ortib bormoqda. Ushbu maqolada statistikani o'rganish jarayonida talabalarga zamonaviy o'quv metodlarini qanday qo'llash haqida so'z yuritamiz. Maqsadimiz statistika asosiy masalalarini tushunishga yordam berish va o'quv jarayonini samarali qiluvchi usullarni ko'rsatishdir.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье основные задачи математической статистики объясняются студентам с использованием современных методов обучения. Особое внимание уделяется повышению эффективности усвоения материала с помощью интерактивных инструментов, визуализации данных и практических примеров. Анализируются современные подходы к преподаванию статистики и их роль в учебном процессе с применением передовых технологий.
SUMMARY:
This article explains the fundamental problems of mathematical statistics to students using modern teaching methods. It focuses on enhancing learning effectiveness through interactive tools, data visualization, and practical examples. The study analyzes contemporary approaches to teaching statistics and their role in the educational process with the help of current technologies.

Zamonaviy o'quv metodlari. 1. Muammoli o'rganish. Talabalarni real hayotdagi masalalar bilan tanishtirish orqali statistik o'rganishni muammoli o'rganish metodidan foydalanib amalga oshirish mumkin. Misol uchun, talabalar ma'lumotlarni to'plash va ularni tahlil qilish orqali muammoni hal qilishlari kerak bo'ladi.

2. Loyihaviy o‘rganish. Talabalarga statistikalarni taqdim etish va ularni o‘z loyihalarida qo‘llash imkoniyati berish. Misol uchun, talabalar anketalar tuzish va ularni to‘ldirib statistik tahlil qilishlari mumkin.

3. Interpretativ o‘rganish. Talabalar o‘rganilgan statistik metodlarni turli kontekstlarda qanday qo‘llashlarini muhokama qilishga jalb qilish. Bu metod talabalarni o‘z fikrlarini ifodalashga va yaratishga undaydi.

Amaliyot va tajribalar. Statistika asosiy masalalari bo‘yicha amaliy tadbirlar tashkil etish, masalan, seminarlar, interaktiv darslar va onlayn kurslar orqali talabalarni o‘qitish samaradorligini oshiradi. Talabalar o‘z bilimlarini amalda qo‘llash orqali statistik tushunchalarni chuqurroq egallashadi.

O’quv metodlari bilan tanishib chiqdik. Endi,mavzu bayonoti va misollari haqida tanishib chiqsak.

Statistika so‘zi lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, holat, vaziyat degan ma’noni anglatadi.

Statistika tabiatda va jamiyatda bo‘ladigan ommaviy hodisalarni o‘rganadi. Statistika fani qonuniyatlarni aniqlash maqsadida ommaviy tasodifiy hodisalarni kuzatish natijalarni tasvirlash, to‘plash, sistemalashtirish, tahlil etish va izohlash usullarini o‘rganadi.

Matematik statistika esa ommaviy va ijtimoiy xarakterga ega bo‘lgan tabiiy jarayonlarni tahlil etish uchun matematik apparat bo‘lib xizmat qiladi.

Matematik statistikaning vazifasi o‘rganilayotgan ob’yekt bo‘yicha statistik ma’lumotlarni to‘plash, ularni taxlil qilish va shu asosda ba’zi bir xulosalarni chiqarishdan iborat.

Quyida matematik statistikaning asosiy masalalari bilan tanishib chiqamiz:

1. Faraz qilaylik, tasodifiy miqdor ξ ning taqsimot funksiyasi $F(x)$ bo‘lsin. Statistika nuqtai nazaridan ξ tasodifiy miqdor ustida n ta o‘zaro bog‘liq bo‘lmagan tajribalar o‘tkazib, $x_1, x_2, ...x_n$ qiymatlarni olgan bo‘laylik. Hosil bo‘lgan $x_1, x_2, ...x_n$ lar bo‘yicha ξ tasodifiy miqdorning no’malum $F(x)$ taqsimot funksiyasini baholash matematik statistikaning vazifalaridan biridir. Matematik statistikaning ushbu masalani yechish bilan shug‘ullanuvchi bo‘limi noparametrik baholash nazariyasi deb ataladi.

2. ξ tasodifiy miqdor k ta noma’lum parametrga bog‘liq ma’lum ko‘rinishdagi taqsimot funksiyaga ega bo‘lsin. ξ tasodifiy miqdor ustidagi kuzatishlarga asoslanib, bu noma’lum parametrlarni baholash matematik statistikaning vazifasidir. Matematik statistikada bu masalani yechish bilan shugulanuvchi bo‘lim parametrik baholash nazariyasi deyiladi.

3. Kuzatilayotgan miqdorlarning taqsimot qonunlari, ba’zi xarakteristikalari xaqidagi har qanday farazlarni “statistik gipotezalar ” deb ataladi.

Faraz qilaylik, ba’zi mulohazalarga asoslanib, ξ tasodifiy miqdorning taqsimot funksiyasini $F(x)$ deb hisoblash mumkin bo‘lsin, shu $F(x)$ funksiya Haqiqatdan ham ξ ning taqsimot funksiyasimi yoki yo‘qmi degan savol statistik gipoteza hisoblanadi.

U yoki bu gipotezani tekshirish uchun kuzatishlar orqali yoki maxsus tajribalar o‘tkazish yo‘li bilan ma’lumotlar olib, ularni qilingan gipotezaga muvofiq nazariy jihatdan kuzatilayotgan ma’lumotlar bilan taqqoslab ko‘rish kerak. Agar olingan ma’lumotlar haqiqatdan ham nazariy jihatdan kutilgan ma’lumotlar bilan mos kelsa, u vaqtda bu fakt o‘sha gipotezaning to‘g‘riligiga ishonch hosil qilish bilan, uni qabul qilish uchun asos bo‘lishi mumkin. Agar olingan ma’lumotlar nazariy jihatdan kutilayotgan ma’lumotga yetarlicha to‘g‘ri kelmasa u holda qilingan gipotezani qabul qilishga asos bo‘lmaydi.

Umuman, kuzatish natijalari bilan nazariy jihatdan kutiladigan natija orasidagi farq turlicha bo‘lishi mumkin. Shu farqni statistik baholash natijasida u yoki bu gipotezani ma’lum ehtimollik bilan qabul qilish mumkin, ya’ni shu farq katta bo‘lsa gipoteza qabul qilinmaydi, aks holda qabul

qilinadi, albatta bu farq qancha bo‘lganda gipotezani qabul qilish mumkinligi masalaning quyilishiga bog‘liq bo‘ladi.

Matematik statistikaning bu masalani yechish bilan shug‘ullanuvchi bo‘limi statistik gipotezalar nazariyasi deyiladi. Statistika masalalarida gipotezalardan foydalaniladi.

Bir jinsli elementlar jamlanmasida ushbu elementlarni xususiyatlarni xarakterlovchi biror alomatni o‘rganish talab etilgan bo‘lsin. Ko‘p hollarda barcha elementlarni alohida o‘rganish imkoniyati bo‘lmaydi (elementlar soni juda ko‘p bo‘lishi mumkin, elementni o‘rganish ko‘p sarf harajat talab etishi mumkin, tekshirilish jarayonida ushbu element yoq qilinishi mumkin va hokazo). Bu hollarda ushbu elementlar jamlanmasidan biror qismini ajratib olinadi va bu ajratilgan to‘plam bo‘yicha butun jamlanma xususiyatlari haqida hulosalar qilinadi.

Masalan, O‘zbekiston fuqarolarining bo‘yi yoki og‘irligini aniqlamoqchi bo‘lsak, har bir kishini tekshirish imkoniyatiga ega bo‘lmaymiz, chunki buning uchun ko‘p mablag‘ va vaqt sarflash lozim bo‘ladi. Bunday hollarda tekshiruvchi uchun eng yaxshi yo‘l soni cheklangan birliklarni shunday ustalik bilan tekshirishki, ular umumiy o‘rganilayotgan to‘plam haqida amaliy jihatdan yetarli darajada aniqlikda ko‘zlangan axborotlarni olish imkoniyatini bersin.

Statistik analiz qilish uchun tasodifiy tanlab olingan to‘plam *tanlanma to‘plam* deyiladi.

Tanlanma qaysi to‘plamdan olingan bo‘lsa, bu to‘plam *bosh to‘plam* deyiladi.

Bosh to‘plam yoki tanlanma to‘plamning *hajmi* deb, bu to‘plamdagi ob’ektlar soniga aytiladi. Odatda bosh to‘plam hajmini *N*, tanlanma to‘plam hajmini *n* bilan belgilanadi.

Masalan, agar 20000 ta detalning sifatini tekshirish uchun 200 ta detal tanlab olingan bo‘lsa, bosh to‘plam hajmi N=20000 va tanlanmaning hajmi n=200 ga teng bo‘ladi.

Agar bosh to‘plamdan bitta element ajratib olinsa va uning xususiyatlarini qayd qilingach elementni bosh to‘plamga qaytarilsa va bundan so‘ng ikkinchi elementni tekshirib, uni ham bosh to‘plamga qaytarilsa va shu tariqa hajmi k ga teng tanlanma hosil qilinsa, bunday tanlanma *takroriy tanlanma* deyiladi. Agar tanlab olingan element bosh to‘plamga qaytarilmasa, bu tanlanma *takroriy bo‘lmagan* tanlanma deyiladi. Takroriy tanlanmalarning hajmi k bosh to‘plam hajmi n bilan ixtiyoriy munosabatda bo‘lishi mumkin ($k \le n$, $k > n$). Takroriy bo‘lmagan tanlanmalar uchun $k \le n$ bo‘ladi.

Agar bosh to‘plam hajmi juda katta bo‘lib, tanlanma to‘plam hajmi katta bo‘lmasa, u holda takroriy va takroriy bo‘lmagan tanlanmalar orasidagi farq sezilarli bo‘lmaydi .

Amaliyotda ko‘pincha takroriy bo‘lmagan tanlab olish usulidan foydalaniladi. Albatta, bu ikkala tanlab olish usulida ham tanlanma to‘plam bosh to‘plamning barcha xususiyatlarini saqlagan holda olinishi kerak, ya’ni tanlanma to‘plam bosh to‘plamga “o‘xshash” bo‘lishini ta’minlaydigan qilib tanlash lozim.

Agar tanlanma to‘plam bosh to‘plamni deyarli barcha xususiyatlarini o‘zida saqlasa, u holda bunday tanlanma *reprezentativ* (*vakolatli*) tanlanma deyiladi.

Reprezentativ tanlanma hosil qilish uchun biz tanlanmani tasodifiy qilib tuzamiz. Tanlab olish usuli bosh to‘plamning bizni qiziqtiradigan belgisiga xech qanday ta’sir qilmaydi va bosh to‘plamning har bir elementi tanlanmada bir xil imkoniyat bilan qatnashishi ta’minlanadi. Agar tanlanma to‘plam reprezentativligini saqlamasa, u holda tanlanma to‘plam ustida chiqarilgan xulosani bosh to‘plamga tadbiq qilish noto‘g‘ri xulosaga olib kelishi mumkin.

Biror ξ tasodifiy miqdor ustida *n* marta kuzatish o‘tkazib,

$$x_1, x_2, ..., x_n \qquad (1)$$

natijalar olingan bo‘lsin, u holda biz tanlanma to‘plamga ega bo‘lamiz. Tajribalar bir xil sharoitda, bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan holda o‘tkazilgan deb faraz qilinadi. Ma’lumki, tajriba natijalari (1) ya’ni 1-tajriba natijasi x_1 (1-o‘rinda yozilgan), 2-tajriba natijasi x_2 (2-o‘rinda yozilgan), …, *n*-tajriba natijasi x_n (*n*-o‘rinda yozilgan) bo‘lib, ular son qiymatlari bo‘yicha tartibsiz joylashgan bo‘lishi mumkin.

Agar tanlanma to‘plam qiymatlar bo‘yicha o‘sish (yoki kamayish) tartibida

$x_1^* \le x_2^* \le ..... \le x_n^*$ (yoki $x_n^* \ge x_{n-1}^* \ge ... \ge x_2^* \ge x_1^*$) kabi joylashtirilsa,

$x_1^*, x_2^*, ..., x_n^*$ *variatsion qator* deyiladi.

(1) tanlanma to‘plamdagi x_i, $i = 1, 2, ..., n$ lar *variantalar* deyiladi.

$$P(A) = \frac{m}{n}.$$

n – sinovning mumkin bo’lgan elementar hodisalari soni; m – A hodisaning ro’y berishiga qulaylik tug’diruvchi elementar hodisalar soni; P – ehtimol.

Misol 1. Ikkita o’yin soqqasi bir marta tashlangan. Soqqalarning tushgan yoqlaridagi ochkolar yig’indisi juft son, shu bilan birga soqqalardan hech bo’lmaganda bittasining yog’ida olti ochko chiqish ehtimolini toping.

Yechilishi. Ma’lumki $n = 36$.

$$P = \begin{Bmatrix} 2;6 \\ 4;6 \\ 6;2 \\ 6;4 \\ 6;6 \end{Bmatrix} => m = 5.$$ U holda $P(A) = \frac{5}{36}$ bo’ladi.

Misol 2. Qutida 15 ta shar bo’lib, ulardan 5 tasi qizil, qolganlari boshqa rangda. Tavakkaliga olingan 1 ta sharning qizil bo’lish ehtimolini toping.

Yechilishi. $n = 15, m = 5$.

$$P(A) = \frac{5}{15} = \frac{1}{3}$$

$$\mathcal{W}(A) = \frac{m}{n}.$$

m – A hodisa ro’y bergan sinovlar soni; n – o’tkazilgan jami sinovlar soni;

$\mathcal{W}$ – nisbiy chastota.

Misol 3. Nishonga 20 ta o’q uzilgan, shundan 18 ta o’qning nishonga tekkanligi qayd qilingan. Nishonga tegishlar nisbiy chastotasini toping.

Yechilishi. $n = 20, m = 18$.

$$\mathcal{W}(A) = \frac{18}{20} = \frac{9}{10} = 0.9$$

Xulosa. Zamonaviy o‘quv metodlari yordamida matematika statistikasi asosiy masalarini talabalarga tushuntirish ularning bilim olish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. Bu usullar yordamida talabalar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko‘nikmalarni ham egallaydilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Montgomery D.C., Runger G.C. Applied Statistics and Probability for Engineers. Wiley, 2014.
2. Wackerly D., Mendenhall W., Scheaffer R. Mathematical Statistics with Applications. Cengage Learning, 2014.
3. Rice J.A. Mathematical Statistics and Data Analysis. Cengage Learning, 2006.
4. O’Connor P.D.T., Robertson S. Mathematical Statistics. Open University Press, 2005.
5. Wasserman L. All of Statistics: A Concise Course in Statistical Inference. Springer, 2004.
6. Devore J.L. Probability and Statistics for Engineering and the Sciences. Cengage Learning, 2015.
7. Shmueli G., Bruce P.C., Gedeck P. Data Mining for Business Analytics: Concepts, Techniques, and Applications in R. Wiley, 2019.
8. James G., Witten D., Hastie T., Tibshirani R. An Introduction to Statistical Learning. Springer, 2013.
9. Online educational resources: Khan Academy, Coursera – courses on mathematical statistics and data analysis.
10. R dasturi va uning statistik paketlari bo‘yicha qo‘llanmalar va tutoriallar.

GEOGRAFIYA TA'LIMIDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI ISHLAB CHIQISH VA QO'LLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Shadiyeva N.Sh.
Buxoro davlat pedagogika instituti
"Geografiya" kafedrasi dotsenti, p.f.f.d (PhD)
Fazliddinova K.M.
Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari
yo'nalishi 4-kurs talabasi

Tayanch so'zlar: geografiya ta'limi, pedagogik texnologiyalar, innovatsion yondashuv, interaktiv metodlar, AKT, metodika, ta'lim sifati, o'quv jarayoni, amaliy ko'nikmalar, o'quvchilar faolligi.
Ключевые слова: географическое образование, педагогические технологии, инновatsионный подход, интерактивные методы, ИКТ, методика, качество образования, учебный процесс, практические навыки, студенческая деятельность.
Key words: geography education, pedagogical technologies, innovative approach, interactive methods, ICT, methodology, quality of education, educational process, practical skills, student activity.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni o'quv jarayoniga samarali joriy etish metodikasini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Mazkur yo'nalishda innovatsion yondashuvlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, interaktiv metodlar va o'quvchilarning mustaqil fikrlash hamda amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan uslublar tahlil qilinadi. Shuningdek, yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashda uchraydigan muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirish hamda ta'lim sifatini yuksaltirishga xizmat qilishi ko'zda tutilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассмотрены вопросы разработки новых педагогических технологий в образовании по географии и совершенствования методики их эффективного внедрения в учебный процесс. В этом направлении анализируются инновatsионные подходы, использование информatsионно-коммуникatsионных технологий, интерактивных методов и методов, направленных на развитие самостоятельного мышления и практических навыков студентов. Также рассмотрены проблемы, возникающие при использовании новых педагогических технологий и пути их преодоления. Ожидается, что результаты исследования послужат повышению эффективности преподавания географии и улучшению качества образования.
SUMMARY:

This article describes the issues of developing new pedagogical technologies in geography education and improving the methodology of their effective introduction into the educational process. In this direction, innovative approaches, use of information and communication technologies, interactive methods and methods aimed at developing students' independent thinking and practical skills are analyzed. Also, problems encountered in the use of new pedagogical technologies and ways to overcome them are considered. It is expected that the results of the research will serve to increase the effectiveness of teaching geography and to improve the quality of education.

Kirish. Dunyoda bo‘lajak o‘qituvchilarni innovatsion yondashuv asosida mutaxassislarni tayyorlashda ta’lim berish jarayonini yuksak darajaga olib chiqish bo‘yicha xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribalarni o‘rganish va ular bilan hamkorlik tadqiqotlarni olib borish, amaliyotga qo‘llash talab etilmoqda.

2030-yilgacha belgilangan xalqaro ta’lim konsepsiyasida “butun hayot davomida sifatli ta’lim olishga imkoniyat yaratish” dolzarb vazifa sifatida belgilandi. Ushbu konsepsiya ta’lim tizimida pedagoglar, jumladan, bo‘lajak o‘qituvchilarni , kompetensiyaviy yondashuv asosida metodik tayyorgarlik darajasi hamda ijodiy taffakkurini rivojlantiradigan, jahon andozalariga mos keladigan innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda dasturiy vositalardan foydalanish imkoniyatini kengaytirish bugungi kun uchgun ustuvorlik kasb etadi [6].

Geografiya fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash zarurati, ularni ishlab chiqish va samarali joriy etish metodikasi yoritiladi. Shuningdek, o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv va geografik tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlar tahlil qilinadi. Bugungi kunda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan tub islohotlar, ayniqsa, geografiya fanini o‘qitishda yangicha pedagogik yondashuvlarni joriy etishni taqozo etmoqda. An’anaviy usullar bilan bir qatorda, interfaol metodlar, AKT vositalari, modulli o‘qitish, loyiha asosida ta’lim kabi zamonaviy texnologiyalar o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirib, chuqur bilim olishlariga xizmat qilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda bugungi globallashuv jarayonida oliy o‘quv yurtlarida tahsil olayotgan “Geografiya” ta’lim yo‘nalishi talabalarining innovatsion ta’limga tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish, raqamli texnologiyalar va dasturiy ta’lim ilovalaridan foydalanib ta’lim berish, shu yo‘nalishga tegishli metodikalarni ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega.

Hozirgi zamon globallashuv jarayonida etuk mutaxassis-kadrlarni tayyorlash zarurati, demokratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslari konsepsiyasini amalga oshirishda, kreativ fikrlovchi, innovatsion texnologiya hamda dasturiy ta’lim vositalarni mukammal egallagan, mutaxassis

kadrlarning innovatsion ta’lim tendensiyalari asosidagi xalqaro pedagogik tajribaga ko‘ra, “Geografiya” ta’lim yo‘nalishi talabalarining kasbiy faoliyatga oid kreativligini rivojlantirishda birqancha dasturlar asosida ishlab chiqilgan dasturiy ta’lim vositalarining yangi avlodlarini takomillashtirish orqali majburiy va tanlov fanlarini virtual reallik qonuniyatlari asosida talabalarni innovatsion kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida dasturiy ta’lim vositalarini samarali qo‘llash orqali ularning imkoniyatlari to‘liq ochib berilmaganligi, kompyuter dasturlaridan foydalanish metodikasi asosida o‘qitishni mazmunan takomillashtirish jarayonini keng joriy etish tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi [6].

Respublikamiz olimlaridan B.M.Abduraxmonovning ilmiy ishlarida, umumiy o‘rta talim maktablari o‘quvchilarining geografik madaniyatini shakllantirish jarayonining tasviriy-didaktik jihatlari ta’lim vositalari tasniflanishida ta’lim muhiti va ular orasidagi uzluksizlik va uzviylikni hisobga olish asosida metodik jarayonni amalga oshirish tizimi va modeli ta’lim vositalaridan foydalanish va model komponentlarining uzviy bog‘liqligi asosida ishlab chiqilib, umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘quvchilarining baholash darajalarini refleksiv tahlil qilish va tahliliy faoliyat natijalari orqali xaritagrafik savodxonlikning kafolatlangan samaradorlik ko‘rsatkichlari aniqlashtirilgan bo‘lib, o‘quvchilarning geografik madaniyatining shakllanishini ta’minlovchi ta’lim vositalari majmuasidan foydalanishning didaktik, ergonomik metodik talablari elektron darslik, interfaol xaritagrafik qo‘llanmalar asosida takomillashtirilgan[8].

Tadqiqot metodologiyasi.Ijodkor shaxsning shakllanishini shaxsning o‘zaro mos tarzda bajarilgan kreativ faoliyat va kreativ mahsulotlarni yaratish borasidagi rivojlanishi sifatida belgilanadi. Ushbu jarayonning sur’ati va qamrovi biologik va ijtimoiy omillar, shaxsning faolligi va kreativ sifatlari, shuningdek, mavjud shart-sharoit, hayotiy muhim va kasbiy shartlangan hodisalarga bog‘liq. Zamonaviy sharoitda pedagogning kreativlik sifatlariga ega bo‘lishi taqozo etiladi. Bo‘lajak “Geografiya” fani o‘qituvchisining kreativlik sifatlariga ega bo‘lishi, uning shaxsiy sifatlari, tabiiy va ijtimoiy sifatlarini samarali tashkil etishga yo‘naltiradi

1. Yangi pedagogik texnologiyalarning mohiyati: Zamonaviy texnologiyalar o‘qituvchining o‘quvchi bilan interaktiv muloqotini kuchaytiradi.O‘quv jarayonini vizual, amaliy va mustaqil tahlil asosida tashkil etishga imkon beradi[6] .

2. Geografiya darslarida qo‘llaniladigan innovatsion texnologiyalar: Klaster, aqliy hujum, konseptual xaritalar kabi metodlar orqali mavzuni chuqur tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

Geografik axborot tizimlari (GAT/GIS), raqamli xaritalar va simulyatsion dasturlar ta'lim samaradorligini oshiradi.Proyekt usuli asosida o'quvchilar real geografik muammolar echimini mustaqil izlaydi.

3. Metodikani takomillashtirish yo'llari: O'qituvchilarning malakasini oshirish, doimiy trening va seminarlar tashkil etish. Pedagogik tajriba almashinuvi va innovatsion loyihalarni joriy etish. O'quvchilarning yosh xususiyatlari va qiziqishlarini inobatga olgan holda dars jarayonini moslashtirish.

Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash nafaqat ta'lim sifati va samaradorligini oshiradi, balki o'quvchilarning fanga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiradi. Bu borada metodik yondashuvni doimiy ravishda takomillashtirib borish muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy texnologiyalarning geografiya fanidagi o'rni Geografiya - atrof-muhit, tabiat va inson o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganuvchi kompleks fan bo'lgani bois, uni o'qitishda turli texnologiyalarni integratsiyalash imkoniyati yuqori. Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) geografik ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish, xaritalar bilan ishlash, statistik tahlil va prognozlash jarayonlarini interfaol shaklda olib borishda katta rol o'ynaydi. Dars jarayoniga innovatsion yondashuvlar:

Blended Learning (aralash ta'lim) - an'anaviy va onlayn darslarni uyg'unlashtirish orqali o'quvchini mustaqil ishlashga rag'batlantiradi.

Flipped classroom (ag'darilgan sinf) - o'quvchilar mavzuni uyda o'rganib, sinfda amaliyot va muhokama bilan shug'ullanishadi.

Gamifikatsiya (o'yinlashtirish) - geografik bilimlarni mustahkamlash uchun interaktiv testlar, viktorinalar va musobaqalar orqali motivatsiyani oshiradi.

Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va qo'llash metodikasini takomillashtirish uchun quyidagi echimlarni taklif qilish mumkin:

1. Innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish: O'quvchilarning qiziqishini uyg'otish va geografiya fanini yanada interaktiv qilish uchun multimedia, virtual va ortogonal haqiqat (VR, AR) kabi texnologiyalarni ta'lim jarayoniga qo'llash. Bu texnologiyalar orqali o'quvchilarga murakkab geografik jarayonlar va konseptlarni amaliy misollar yordamida tushuntirish mumkin.

2. O'qituvchilarni malaka oshirish va qayta tayyorlash: O'qituvchilarni yangi pedagogik texnologiyalarni samarali qo'llash uchun malaka oshirish dasturlari tashkil etilishi kerak. Yangi texnologiyalar va metodikalarni o'rganish uchun onlayn kurslar, seminarlar va treninglar tashkil etish, shuningdek, o'qituvchilarga tajriba almashish imkoniyatlarini yaratish.

3. Ta’lim infratuzilmasini modernizatsiya qilish: Ta'lim muassasalarida zamonaviy texnologiyalar, kompyuterlar, interaktiv taxtalar, multimedia tizimlari va internetga ulanish imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Bunda davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish muhimdir.

4. O‘quv dasturlarini takomillashtirish: Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni hisobga olgan holda o‘quv dasturlarini zamon talablariga moslashtirish. Bu o‘quv dasturlarida interaktiv metodlar, onlayn resurslar, elektron darsliklar va multimedia materiallarini keng qo‘llashni o‘z ichiga olishi kerak.

5. Texnologik savodxonlikni oshirish: O‘quvchilarning texnologik savodxonligini oshirish uchun maxsus dasturlar ishlab chiqilishi zarur. Bu dasturlar orqali o‘quvchilarga internetdagi geografik manbalarni izlash, raqamli xaritalar yaratish, GIS (Geografik axborot tizimi) texnologiyalaridan foydalanishni o‘rgatish kerak.

6. Sinflarda interaktiv o‘quv metodlarini qo‘llash: O‘qituvchilar o‘quv jarayonini ko‘proq interaktiv qilishlari lozim. Mavzularni o‘rganish jarayonida o‘quvchilarni guruh ishlariga, muhokamalarga jalb qilish, masalalarni amaliyotga qo‘llash va o‘quvchilarga o‘zlarini sinab ko‘rish imkoniyatlarini yaratish samarali natijalarga olib keladi.

7. O‘quv materiallarining virtual versiyalarini yaratish: Geografiya faniga oid o‘quv materiallarining virtual versiyalarini yaratish, masalan, raqamli darsliklar, interaktiv kartalar, videolar va boshqa vizual vositalar. Bu materiallar o‘quvchilarga mavzularni mustahkamlashda yordam beradi.

8. Pedagogik tarmoq va hamkorlikni rivojlantirish: O‘qituvchilar, ilmiy xodimlar va pedagogik texnologiya ishlab chiquvchilarini birlashtirgan tarmoqlar tashkil etish zarur. Bu tarmoqlar orqali yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish mumkin bo‘ladi.

9. Innovatsion tadqiqotlar va tajriba almashish: Geografiya ta’limida innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishda tajriba almashish muhim ahamiyatga ega. Ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish va innovatsion pedagogik metodlarni o‘rganish orqali ta’lim samaradorligini oshirish mumkin. Bu echimlarni amalga oshirish uchun ta'lim muassasalari, davlat organlari va boshqa manfaatdor tomonlar o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirish, resurslar va bilimlarni birlashtirish muhimdir. Geografiya ta’limida yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish va qo‘llash metodikasini takomillashtirish, dunyo davlatlari miqyosida, bir nechta asosiy tendensiyalar va yangiliklar orqali amalga oshirilmoqda. Bu jarayon, o‘qitishning samaradorligini oshirish, talabalar va o‘qituvchilarni

yangi bilim texnologiyalari bilan tanishtirish va ularni modernizatsiya qilishga qaratilgan.

Xulosa va tahlillar. Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, innovatsion kasbiy faoliyatga ega bo‘lgan talabalarda quyidagilar namoyon bo‘ladi. Bo‘lajak pedagoglarning xayoliga kelmagan g‘oyalarni bildiradi, o‘zlarini ifoda etishning o‘ziga xos uslubini tanlaydi, ba’zan mavzuga aloqasi yo‘q yoki g‘ayri oddiy savollar beradi, echimi ochiq qolgan vazifalardan zavqlanadi, g‘oyalarni aniq dalillar asosida muhokama qilishni afzal ko‘radi, muammoning echimini topishda noan’anaviy yondashuvni tanlaydi[7].

Quyidagi yo‘nalishlar va metodikalar asosiy e'tiborni jalb qilmoqda:

1. Interaktiv o‘qitish texnologiyalari: Interaktiv doskalar, smartfonlar, planshetlar va kompyuterlar yordamida o‘qitish metodikalari keng qo‘llanilmoqda. Bu texnologiyalar geografiya darslarida vizual tasvirlar, interaktiv xaritalar va 3D modellardan foydalanishga imkon beradi. Bu o‘zgarishlar talabalarga darsni samarali o‘zlashtirishda yordam beradi va geografik tushunchalarni yaxshiroq anglash imkonini yaratadi.

2. Blended learning (aralash ta'lim): Blended learning, ya'ni an'anaviy darslar bilan onlayn ta'limni birlashtirish metodikasi dunyo bo‘ylab keng tarqalmoqda. O‘quvchilar internetda geografik axborotlarni o‘rganish, video darsliklar orqali mavzularni mustahkamlash va online testlar orqali o‘z bilimlarini tekshirish imkoniyatiga ega bo‘lishadi. Bu usul darslarning moslashuvchanligini oshiradi.

3. Geografik axborot tizimlari (GAT) va kartografiya dasturlari: GAT texnologiyalari geografiya o‘qitishida muhim rol o‘ynayapti. O‘quvchilar geografik xaritalar va ma'lumotlar bazalarini yaratish, tahlil qilish va vizualizatsiya qilish orqali o‘z bilimlarini mustahkamlaydilar. Bu texnologiyalar o‘quvchilarga zamonaviy tizimlar orqali real vaqt ma'lumotlari bilan ishlashni o‘rgatadi.

4. Kooperativ o‘qitish metodikasi: Dunyo bo‘ylab geografiya o‘qituvchilari o‘quvchilarning guruhlarga bo‘lingan holda birgalikda ish olib borishlarini rag'batlantirmoqda. Bu metodika o‘quvchilarning jamoaviy ish ko‘nikmalarini rivojlantirishga, mavzularni turli nuqtai nazarlardan ko‘rish imkoniyatini yaratishga yordam beradi.

5. Muammoli ta'lim (Problem-based learning): Geografiya o‘qitishida bu metodika muammolarni tahlil qilish va ularni hal qilish orqali o‘quvchilarning ijodiy va analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Muammoli ta'lim, ayniqsa, geografik masalalarga qarshi muammolarni hal qilishda, o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi va ularni mustaqil fikr yuritishga undaydi.

6. Yangi multimediya vositalari: Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) kabi texnologiyalar geografiya ta'limiga jiddiy ta'sir ko‘rsatmoqda. Bu vositalar orqali o‘quvchilar dunyo bo‘ylab turli joylarni virtual ravishda sayohat qilishlari mumkin, bu esa geografiya bilimlarini interaktiv tarzda o‘rganishga yordam beradi. Dunyo miqyosida geografiya o‘qitish metodikasini takomillashtirishda, texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy qilish orqali, o‘quvchilarning bilim olish jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish mumkin.

FOYDALANILAGAN ADABIYOTLAR:

1. Akramov M. Geografiya ta’limi metodikasi. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, 2015.

2. Tursunov X. Geografiya fanining didaktikasi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti, 2017.

3. Umarov B. Pedagogik texnologiyalarni qo‘llash metodikasi. – Toshkent: O‘zbekiston pedagogika universiteti, 2018.

4. Xodjaeva D. O‘quv jarayonida innovatsion metodlarni qo‘llash. – Toshkent: O‘zbekiston, 2016.

5. Usmonov A. Interaktiv metodlar va ularning geografiya ta’limidagi ahamiyati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.

6. Shadiyeva N.Sh. Talabalarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda dasturiy ta’lim vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish (geografiya ta’lim yo‘nalishi misolida). Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati. Samarqand: 2024-yil.125 b.

7. Shadiyeva N.Sh. Amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarida virtual ta’lim vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish. // Ilm-fan texnologoyalar. Buxoro sh. 2023-yil № 3 (1) son. 52-57 b.

8. Shadiyeva N.Sh. Dasturiy ta’lim vositalardan foydalanish asoida bo‘lajak geografiya fani o‘qituvchilarining kreativligini rivojlantirishning ilmiy-metodik ahamiyati // “Pedagogik akmeologiya”. Ilmiy-nazariy, metodik jurnali. Buxoro sh. №4 (6). 2023 y.-b.

TRANSPORT MASALASINI BIRINCHI TAYANCH REJASINI ANIQLASHDA ENG KAM NARX METODI ASOSIDA MATLAB PAKETIDAGI TAHLILI

Ishmamatov M.R.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
Oliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasi dotsenti

Tayanch so‘zlar: transport masalasi, birinchi tayanch reja, eng kam narx metodi, zaxiralar, ehtiyojlar, taqsimlash, iteratsiya, optimallashtirish, logistika, transport harajatlari.
Ключевые слова: транспортная задача, первый базовый план, метод наименьших затрат, запасы, потребности, распределение, итерация, оптимизация, логистика, транспортные расходы.
Key words: transportation problem, first base plan, least cost method, reserves, needs, allocation, iteration, optimization, logistics, transportation costs.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada, metodning bosqichma-bosqich amalga oshirilishi va narxlar jadvalining tahlilidan olingan birinchi tayanch reja misoli ko‘rsatilgan. Natijada, barcha energiya zaxiralari taqsimlanib, iste’molchilarning ehtiyojlari qondirilgan holda, transport xarajatlari minimallashtirilgan. Shuningdek, ushbu metodning afzalligi uning oddiyligi va samaradorligi, lekin uni yakuniy optimal reja sifatida ko‘rib chiqish uchun yana qo‘shimcha tekshiruvlar va takomillashtirishlar zarur ekanligi ta'kidlangan.
РЕЗЮМЕ:
В статье показана пошаговая реализация метода и пример первого базового плана, полученного из анализа ценового графика. В результате распределяются все запасы энергии, удовлетворяются потребности потребителей и минимизируются транспортные расходы. Также отмечено, что преимуществом данного метода является его простота и эффективность, но необходимы дальнейшая проверка и совершенствование, прежде чем его можно будет считать окончательным оптимальным планом.
SUMMARY:
The article shows the step-by-step implementation of the method and an example of the first base plan obtained from the analysis of the price schedule. As a result, all energy reserves are allocated, the needs of consumers are satisfied, and transportation costs are minimized. It is also noted that the advantage of this method is its simplicity and efficiency, but it is necessary to further investigate and improve it before it can be considered as the final optimal plan.

Zamonaviy sanoat va texnologiyalar jadal rivojlanayotgan bir davrda, elektr energiyasi resurslarini oqilona taqsimlash va samarali boshqarish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Elektr uzatish tizimlarida yuklarni optimal taqsimlash masalasi, ayniqsa, iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirish va yetkazib beruvchilar imkoniyatlarini inobatga olgan holda, iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bu kabi muammolarni yechishda transport masalasi matematik model sifatida keng qo'llaniladi.

Transport masalasi klassik chiziqli dasturlashtirish muammolaridan biri bo'lib, uning asosiy vazifasi - ma'lum miqdordagi zaxirani (masalan, elektr energiyasini) manbalardan (podstansiyalardan) iste'molchilarga eng kam xarajat bilan taqsimlashdir. Bu yerda xarajatlar odatda transport yo'nalishlari bo'yicha har bir birlik energiyani tashish narxi sifatida qaraladi. Transport masalasi real hayotda logistika, energetika, ta'minot zanjirlari, ishlab chiqarish va boshqa ko'plab sohalarda keng qo'llaniladi.

Ushbu ishda transport masalasini hal qilishda eng kam narx metodi asosida birinchi tayanch (asosiy) reja tuzish ko'rib chiqiladi. Bu metodning mohiyati shundan iboratki, narxlar jadvalidagi eng kichik elementlar asosida resurslarni optimal taqsimlash amalga oshiriladi. Har bir bosqichda narxlar jadvalidan eng arzon variant tanlanib, unga mos ravishda zaxiralar va ehtiyojlar solishtirilib, minimal qiymat ajratiladi. Bu esa umumiy xarajatni kamaytirishga xizmat qiladi.

Ushbu usulning afzalligi - uni qo'llash oddiy va intuitiv bo'lib, dastlabki asosiy rejani tezlik bilan aniqlash imkonini beradi. Ammo bu reja optimal bo'lishi kafolatlanmaydi, shuning uchun keyingi bosqichlarda optimal reja tekshirilishi yoki takomillashtirilishi mumkin.

Quyidagi bo'limlarda ushbu metod asosida bir transport vazifasining matematik modelini qurish, eng kam narx metodidan foydalanib yechimini topish va natijalarni tahlil qilish ko'rib chiqiladi. MATLAB dasturiy muhiti yordamida amaliy yechimlar ham amalga oshirilgan bo'lib, bu nafaqat nazariy, balki amaliy bilimlarni chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Eng kam narx metodidan foydalangan holda, transport vazifasining birinchi asosiy rejasini tuzamiz: Metodning mohiyati shundaki, butun narxlar jadvalidan eng kichik narxni tanlab, unga mos keladigan katakka a_i yoki b_j ning kichikroq qiymatini joylashtiramiz.

Keyin ko'rib chiqilib tashlab yuboriladi yoki yetkazib beruvchining zaxiralari to'liq sarflangan satr, yoki iste'molchining ehtiyojlari to'liq qondirilgan ustun, yoki agar yetkazib beruvchining zaxiralari sarflangan va iste'molchining ehtiyojlari qondirilgan bo'lsa, satr va ustun birgalikda tashlab yuboriladi.

Qolgan narxlar jadvalidan yana eng kichik narxni tanlab, zaxiralarni taqsimlash jarayonini davom ettiramiz toki barcha zaxiralar taqsimlanib ehtiyojlar qondirilmaguncha.

Izlanayotgan element $c_{11} = 10$ ga teng. Ushbu element uchun zaxiralar 40 MVt, ehtiyojlar esa 25 MVt ga teng. Minimal qiymat 25 MVt bo'lgani uchun, uni ayiramiz.

$x_{11} = min(40,25) = 25$

10	18	18	27	31	19	0	$40 - 25 = 15$
x	15	21	26	20	40	0	50
x	17	23	25	32	42	0	60
$25 - 25 = 0$	40	30	10	20	15	10	

Izlanayotgan element $c_{22} = 15$ kmga teng. Ushbu element uchun zaxiralar 50 MVt, ehtiyojlar esa 40 MVt ga teng. Minimal qiymat 40 MVt bo'lgani uchun, uni ayiramiz.

$x_{22} = \min(50,40) = 40$

.	x	18	27	31	19	0	15
x	15	21	26	20	40	0	$50 - 40 = 10$
x	x	23	25	32	42	0	60
0	40-40=0	30	10	20	15	10	

Izlanayotgan element $c_{13} = 18$ kmga teng. Ushbu element uchun zaxiralar 15 MVt, ehtiyojlar esa 30 MVt ga teng. Minimal qiymat 15 MVt bo‘lgani uchun, uni ayiramiz.
$x_{13} = min(15,30) = 15$

10	x	18	x	x	x	x	$15 - 15 = 0$
x	15	21	26	20	40	0	10
x	x	23	25	32	42	0	60
0	0	$30 - 15 = 15$	10	20	15	10	

Izlanayotgan element$c_{25} = 20$ kmga teng. Ushbu element uchun zaxiralar 10 MVt, ehtiyojlar esa 20 MVt ga teng. Minimal qiymat 10 MVt bo‘lgani uchun, uni ayiramiz.
$x_{25} = \min(10,20) = 10$

10	x	18	x	x	x	x	0
x	15	x	x	20	x	x	10-10=0
x	x	23	25	32	42	0	60
0	0	15	10	20-10=10	15	10	

Izlanayotgan element $c_{33} = 23$ kmga teng. Ushbu element uchun zaxiralar 60 MVt, ehtiyojlar esa 15 MVt ga teng. Minimal qiymat 15 MVt bo‘lgani uchun, uni ayiramiz.
$x_{33} = \min(60,15) = 15$

10	x	18	x	x	x	x	0
x	15	x	x	20	x	x	0
x	x	23	25	32	42	0	$60 - 15 = 45$
0	0	$15 - 15 = 0$	10	10	15	10	

Izlanayotgan element $c_{34} = 25\ km$ ga teng. Ushbu element uchun zaxiralar 45 MVt, ehtiyojlar esa 10 MVt ga teng. Minimal qiymat 10 MVt bo‘lgani uchun, uni ayiramiz.
$x_{34} = \min(45,10) = 10$

10	x	18	x	x	x	x	0
x	15	x	x	20	x	x	0
x	x	23	25	32	42	0	$45 - 10 = 35$
0	0	0	$10 - 10 = 0$	10	15	10	

Izlanayotgan element $c_{35} = 32$ kmga teng. Ushbu element uchun zaxiralar 35 MVt, ehtiyojlar esa 10 MVt ga teng. Minimal qiymat 10 MVt bo‘lgani uchun, uni ayiramiz.
$x_{35} = \min(35,10) = 10$

10	x	18	x	x	x	x	0
x	15	x	x	20	x	x	0
x	x	23	25	32	42	0	35-10=25
0	0	0	0	10-10=0	15	10	

Izlanayotgan element $c_{36} = 42$ kmga teng. Ushbu element uchun zaxiralar 25 MVt, ehtiyojlar esa 15 MVt ga teng. Minimal qiymat 15 MVt bo‘lgani uchun, uni ayiramiz.

$x_{36} = \min(25,15) = 15$

10	x	18	x	x	x	x	0
x	15	x	x	20	x	x	0
x	x	23	25	32	42	0	$25 - 15 = 10$
0	0	0	0	0	$15 - 15 = 0$	10	

Izlanayotgan element $c_{37} = 0$ kmga teng. Ushbu element uchun zaxiralar 10 MVt, ehtiyojlar esa 10 MVt ga teng. Minimal qiymat 10 MVt bo‘lgani uchun uni ayiramiz.

$x_{37} = \min(10,10) - 10$

10	x	18	x	x	x	x	0
x	15	x	x	20	x	x	0
x	x	23	25	32	42	0	$10 - 10 = 0$
0	0	0	0	0	0	$10 - 10 = 0$	

	$B1$	$B2$	$B3$	$B4$	$B5$	$B6$	$B7$	$Zaxira\ quvvat$
A_1	10[25]	18	18[15]	27	31	19	0	40
A_2	25	15[40]	21	26	20[10]	40	0	50
A_3	32	17	23[15]	25[10]	32[10]	42	0[15]	60
$Talab$	25	40	30	10	20	15	10	60

Natijada birinchi asosiy reja olinadi, u maqbul bo‘lib, chunki barcha quvvatlar podstansiyalardan taqsimlangan, ob’ektlarning ehtiyojlari qondirilgan va reja transport vazifasining cheklovlar tizimiga mos keladi.

Ushbu maqolada, transport masalasini hal qilishda eng kam narx metodi asosida birinchi tayanch rejaning tuzilishi va uning matematik modelining qo'llanilishi ko'rib chiqildi. Metodning afzalligi uning oddiyligi va samaradorligidir, chunki u tezlik bilan dastlabki reja olish imkonini beradi. Zaxiralar va ehtiyojlar o'rtasida eng arzon variantlar tanlanishi orqali transport xarajatlari minimallashtiriladi.

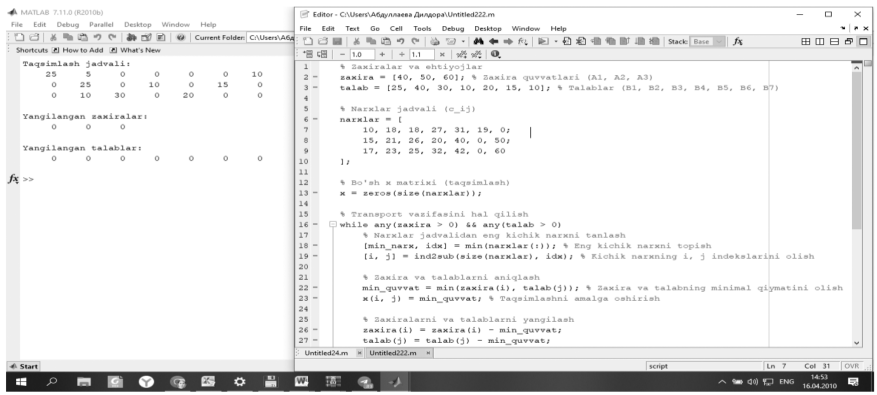

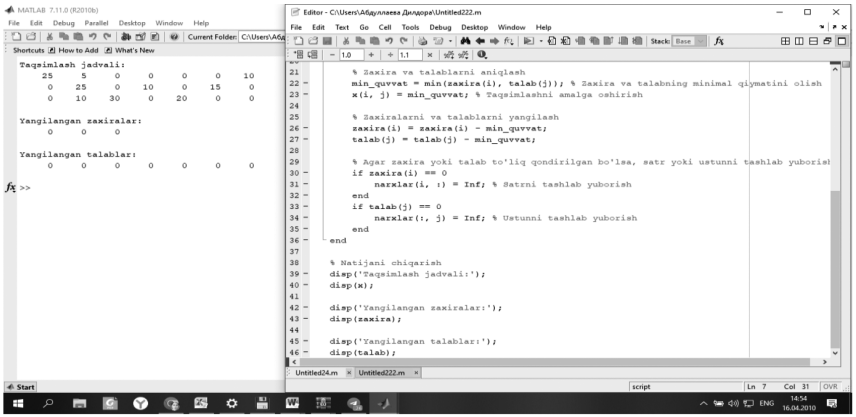

Maqolada MATLAB dasturidan foydalangan holda amaliy yechimlar ko'rsatilgan bo'lib, bu nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Eng kam narx metodining bosqichma-bosqich amalga oshirilishi, har bir elementda minimal qiymat tanlanishi, va transport xarajatlarini kamaytirishdagi samaradorlik, uning real hayotdagi logistika va energetika sohalarida qanday qo'llanishi mumkinligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Васюра Ю .Ф ., Вильнер А .В. Математические методы расчета уста-новившихся режим работы электроэнергетических систем с примерами и иллю-страциями: Учебное пособие. - Киров: Изд-во Кировский облкомстат, 2009. -146 с.

2. Математические задачи энергетики. Ч .2 . Основы теории ошибок. Элементы матричного анализа. Моделирование рабочих режимов на ЭВМ: учеб.- метод, пособие [Электронный ресурс] / сост. А.А. Герасименко. - Элек-трон, дан. - Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2012.

3. William J. Palm III , "MATLAB for Engineers: Applications in Control, Electrical Engineering, IT, and Robotics". O'quv qo'llanma. – USA: "McGraw-Hill Education" 2017, 744 bet.

ELEKTR ENERGETIKA TIZIMLARINI TAHLIL QILISHNING MATEMATIK USULLARI

Ismoilova Z.T., Abdullayeva D.A., Tag'oyev F.Yo.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

Tayanch so'zlar: elektr energetika tizimi, matematik modellashtirish, matritsa, holat tenglamalari, barqarorlik, optimal ish holati, tugun, tarmoq, tok kuchi, qarshilik, teskari matritsa, iteratsion usullar, insidensiya matritsasi, graf, Matlab.
Ключевые слова: электрическая энергетическая система, математическое моделирование, матрица, уравнения состояния, устойчивость, оптимальный режим работы, узел, сеть, ток, сопротивление, обратная матрица, итерационные методы, матрица инциденции, граф, Matlab.
Key words: electrical power system, mathematical modeling, matrix, state equations, stability, optimal operating mode, node, network, current, resistance, inverse matrix, iterative methods, incidence matrix, graph, Matlab.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola elektr energetika tizimlarini matematik modellashtirish va hisoblash usullariga bag'ishlangan. Maqolada elektr energetika tizimining murakkab tuzilishi va ko'plab bog'lanishlari tufayli matematik modellashtirish zarurligi ta'kidlangan. Tizimning barqarorligini va optimal ish holatini hisoblash uchun matritsa ko'rinishidagi holat tenglamalarini tuzish usuli ko'rib chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья посвящена математическому моделированию и методам расчета электрических энергетических систем. В статье подчеркивается необходимость математического моделирования из-за сложной структуры и многочисленных связей электрической энергетической системы. Рассмотрен метод составления матричных уравнений состояния для расчета устойчивости и оптимального режима работы системы.
SUMMARY:
This article is devoted to mathematical modeling and calculation methods for electrical power systems. The article emphasizes the necessity of mathematical modeling due to the complex structure and numerous interconnections of the electrical power system. The method of constructing matrix state equations for calculating the stability and optimal operating mode of the system is considered.

Zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirish, shu jumladan, energetika sohasidagi ilmiy izlanishlar fizik tushunishlarni matematikalashtirishga, matematik modellashtirish usullarini intensiv qo‘llashga va ularni zamonaviy hisoblash texnologiyalari yordamida yechishga ehtiyojni oshiradi. Bu holat matematik modellashtirish usullarining samarali qo‘llanilishini talab qiladi. Elektr energetika tizimlari, o‘zining murakkab tuzilishi va ko‘plab bog‘lanishlari bilan, ayniqsa, bunday modellashtirishni talab etadi.

Elektr energetika tizimi - bu elektr energiyasini ishlab chiqarish, uzatish, taqsimlash va iste'mol qilishni o‘z ichiga olgan kompleks tizimdir. Ushbu tizimning barcha qismlari o‘zaro bog‘langan bo‘lib, har bir komponentning holatini va o‘zgarishlarini aniq va to‘g‘ri modellashtirish tizimning samarali ishlashini ta'minlash uchun zarur. Elektr stantsiyalari, podstansiyalar, transformatorlar, uzatish liniyalari kabi tizimning asosiy qismlarini o‘z ichiga olgan tizimni matematik modellashtirishning asosiy maqsadi - uning barqarorligini va optimal ish holatini hisoblashdir.

Elektr energetika tizimini matritsa ko‘rinishidagi holat tenglamalarini tuzish, tizimning fizikaviy holatini matematik formulalar orqali aks ettirishni anglatadi. Bu yerda tizimning har bir qismini (masalan, stansiyalar, podstansiyalar, transformatorlar) matritsa yordamida ifodalash lozim. Matritsa elementlari tizimning strukturasini, uning elementlari orasidagi o‘zaro bog‘liqlikni va har bir qismining ishlashini aks ettiradi.

Matritsalar yordamida tizimning holatini tahlil qilish va optimallashtirish mumkin. Har bir tugun va tarmoq uchun tok kuchlarini aniqlash, tizimning barqarorligini tekshirish va zaruriy o‘zgartirishlarni kiritish imkonini beradi.

Elektr energetika tizimining holatini aniqlashda **teskari matritsa** metodidan foydalanish mumkin. Teskari matritsa yordamida tizimning barqaror holatini topish mumkin. Shu bilan birga, tizimning tenglamalarini yechish uchun **Gaussning eliminatsiya usuli** va **iteratsion (ketma-ket yaqinlashish) usullari** ham qo‘llaniladi. Bu usullar yordamida tizimning parametrlarini aniqlash va ularning o‘zgarishiga qarab tizimni optimallashtirish mumkin.

Tizimning barcha parametrlarini hisoblash va barqaror holatini aniqlash uchun yuqoridagi matematik modellardan foydalanish mumkin. Tarmoqdagi toklar va qarshiliklarni hisoblash, tizimning barcha elementlarining o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilishga yordam beradi. Yangi matritsalar yordamida tizimning umumiy holat tenglamasi tuziladi, va bu tenglama yordamida tizimni tahlil qilish mumkin.

Fundamental va amaliy fanlarning taraqqiyoti fizik tushunishlarni matematikalashtirish, matematik modellashtirish usullarini intensiv qo‘llash va ularni zamonaviy EHMlar yordamida yechishni talab qilmoqda.

“Energetikaning matematik masalalari” fanining asosiy vazifasi bo‘lib matematika fanini energetika yo‘nalishi masalalarini yechish bilan boshlash va energetika sohasida tadqiqotlar o‘tkazish uchun matematik apparat berishdir.

Ushbu maqola “Energetikaning matematik masalalari” fanidan bajarilishi lozim bo‘lgan masalani o‘z ichiga oladi.

Masala

Elektr energetika tizimini matritsa ko‘rinishidagi holat tenglamalari tuzilsin.

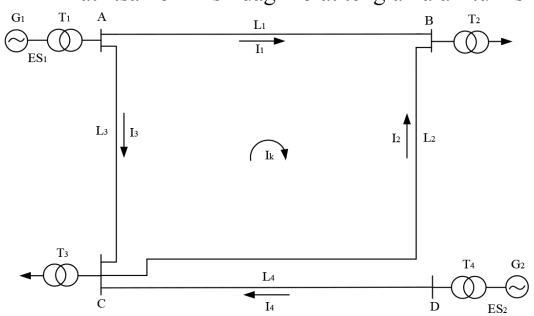

1 – rasm. Elektr energetika tizimining prinsipial sxemasi.

Yuqoridagi berilgan sexema bo‘yicha elektr energetika tizimini matritsa ko‘rinishidagi holat tenglamalari tuzilsin.

bu yerda:

ES1, ES2 – elektr stantsiyalari;

G1, G2 – elektr stantsiyalari generatorlari;

T1, T4 – elektr stantsiyalar podstantsiyalari transformatorlari;

T3, T4 – podstantsiyalar transfarmatorlari;

L1, L2, L3, L4, – elektr uzatish liniyalari.

Elektr energetika tizimi – bu elektr energiyani ishlab chiqarish, uzatish, taqsimlash va iste‘mol qilish uchun mo‘ljallangan elektr zanjiridir. Elektr zanjiri va uning qismlarini ulanish ketma - ketligini ko‘rsatuvchi hamda uning asosiy xususiyatlarini aks ettiruvchi chizma elektr zanjirining almashtirish sxemi deyiladi. Elektr zanjir va unga mos almashtirish sxemasiga nisbatan zanjirlarga tegishli bo‘lgan tugun, shaxobcha va kontur tushunchalarini qo‘llash mumkin.

Tugun - ikki va undan ortiq shaxobchalar tutashadigan nuqta sifatida ifodalanadi.

Shaxobcha - EYUK va qarshilikdan (yoki faqatgina qarshilikdan) iborat bo‘lgan zanjirning bir qismi hisoblanadi. Shaxobcha bo‘ylab oqadigan tok bir xil qiymatga ega.

Kontur - zanjirning shunday bir qismiki, u ketma-ket joylashgan shaxobchalardan iborat bo‘lib, uning birinchi shaxobchasi boshi so‘ngi shaxobchasi oxiri bilan bir tugunda birlashadi.

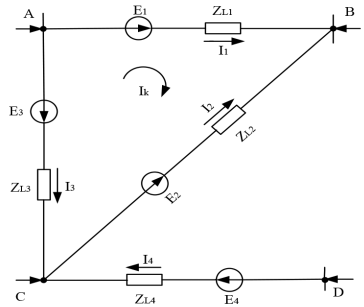

2 – rasm. Elektr energetika almashtirish sxemasi

Har qanday texnik sxemalarni nuqtalar va ushbu nuqtalarni birlashtiruvchi chiziqlar yordamida ya‘ni graf ko‘rinishida ifodalash mumkin. Xususan, barqarorlashgan holatlarni hisoblashda ishlatiladigan almashtirish sxemasini, stansiya va podstansiyalarning elektr bog‘lanishlar sxemalarini ifodalashni misol qilish mumkin.

Graflar bilan ishlashga asoslangan matematikaning yo‘nalishi graflar nazariyasi (GN) deb ataladi va unda ob‘ektning (hodisa, jarayon) xususiyatlarini va bog‘lanishlarini o‘rganishda geometrik yondashuvdan foydalaniladi.

Elektr energetika tizimining sxemasi konfiguratsiyasini bog‘langan graf shaklida tasvirlaymiz. Grafning tarmoqlari ma’lum bir belgilangan yo‘nalishga ega bo‘lganligi uchun (tok yo‘nalishi bo‘yicha), grafni yo‘naltirilgan deb qabul qilamiz. Quyidagi 3 - rasmda elektr energetika tizimining bog‘langan yo‘naltirilgan grafigi.

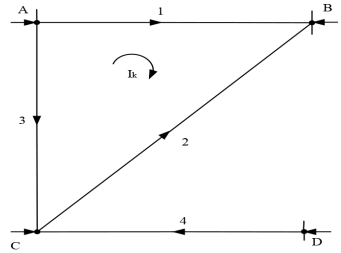

3 - rasm. Elektr energetika tizimining bog‘langan yo‘naltirilgan grafigi

Zamonaviy elektr energetika tizimlarining almashtirish sxemalari yuzlab tugun va shaxobchalarga ega. Bunday tizimlar holatini ifodalash yuqori tartibli tenglamalar tizimidan foydalanishni talab etadi. Bu esa o‘z navbatida ma‘lum bir qiyinchiliklar bilan bog‘liq. Undan tashqari bunday tenglamalarni tuzishda, har qanday murakkablikdagi sxemalarga to‘g‘ri keladigan, umumiy yondashuv bo‘lishi kerak.

Bunday yondashuvni matritsalar algebrasi elementlari yordamida ishlab chiqish mumkin. Matritsalar algebrasi, tenglamalar tizimiga kiruvchi, alohida kattaliklar bilan emas balki umumiy sifatlarga ega kattaliklar guruhi bilan ishlashni nazarda tutadi va ushbu guruh yagona o‘zgaruvchi bilan ifodalanishi mumkin. Matritsalar algebrasidagi amallar esa, ayrim xususiyatlarni hisobga olmaganda, elementar algebradan ma‘lum bo‘lgan amallarga o‘xshash bo‘ladi.

Tizimdagi qiyinchiliklarni hal qilish uchun quyidagi matritsalar yordamida umumiy holat tenglamasi tuziladi. Bu tenglama tizimning barcha parametrlarini, jumladan, tok kuchlari va qarshiliklarni hisoblash imkonini beradi

Tarmoqlarning tugunlarda ulanishini ko‘rsatuvchi 1 - insedensiya matritsasi to‘g‘ri burchakli matritsa bo‘lib, uning qatorlar soni elektr energetika tizimining tugunlari soniga (***n*** ga), ustunlar soni esa elektr energetika tizimining tarmoqlari soniga (***m*** ga) teng.

$M_1=(M_{ij})$, $i=\overline{1,n}$ $j=\overline{1,m}$

M_1 – matritsaning elementlari uchtadan bitta qiymatni qabul qiladi va quyidagicha tuziladi:

1) M_{ij}=+1 agar i – tugun j – tarmoqning boshlang‘ich nuqtasi bo‘lsa;
2) M_{ij}=-1 agar i – tugun j – tarmoqning oxirgi nuqtasi bo‘lsa;
3) M_{ij}=0 agar i – tugun j – tarmoqqa tegishli bo‘lmasa;

Demak, berilgan misol uchun

$$M_1=\begin{bmatrix}1 & 0 & 1 & 0\\ -1 & -1 & 0 & 0\\ 0 & 1 & -1 & -1\\ 0 & 0 & 0 & 1\end{bmatrix}\begin{matrix}A\\B\\C\\D\end{matrix}\Bigg\}\text{ tugunlar}$$

$$\underbrace{1 \quad 2 \quad 3 \quad 4}_{\text{tarmoqlar}}$$

Tarmoqlarning mustaqil konturlarda ulanishini ko‘rsatuvchi 2-insedensiya matrisasi N_1 to‘g‘ri burchakli matrisa bo‘lib, uning qatorlar soni elektr energetika tizimidagi mustaqil konturlar soniga (***k*** ga), ustunlar soni esa elektr energetika tizimi tarmoqlari soniga (***m*** ga) teng.

$N_1=(N_{ij})$, $i=\overline{1,k}$ $j=\overline{1,m}$

N_1 – matrisaning elementlari uchtadan bitta qiymatni qabul qiladi va quyidagicha tuziladi:

1) N_{ij}=+1 agar j – tarmoq k – konturga kirsa va ularning yo‘nalishlari bir xil bo‘lsa;
2) N_{ij}=-1 agar j – tarmoq k – konturga kirsa va ularning yo‘nalishlari teskari bo‘lsa;
3) N_{ij}=0 agar j – tarmoq k – konturga kirmasa;

Demak, berilgan misol uchun

$N_1 = (1 \quad -1 \quad -1 \quad 0)$ 1 ta} bog‘liq bo‘lmagan mustaqil konturlar soni (k=1)

$\underbrace{1 \quad 2 \quad 3 \quad 4}$ tarmoqlar

Elektr energetika tizimidagi berilgan parametrlar va kattaliklar matritsalari hamda 1 - va 2 insedensiya matritsalar asosida elektr energetika tizimi almashtirish sxemasi parametrlarining asosiy matritsasi (A) ni va berilgan parametrlar va kattaliklarning asosiy matritsasi (F) ni tuzamiz. Yuqoridagi barcha usullar yordamida elektr energetika tizimining holat tenglamasi tuziladi. Bu tenglama tizimning barcha elementlarini, ulardagi toklar va qarshiliklarni aniqlashga yordam beradi. Tizimning umumiy holat tenglamasi quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi:

$$A=\begin{bmatrix}M_1\\ N_1\cdot Z\end{bmatrix},\ F=\begin{bmatrix}J\\ E\end{bmatrix}$$

bu yerda

$Z=(Z_i)$, $i=\overline{1,m}$ – tarmoqlar qarshiliklari diaganal matritsasi 2-jadvaldan olinadi;

$J = (J_i)$, $i = \overline{1, n\text{-}1}$ tugunga berilgan toklardan iborat matritsa 2-jadvaldan olinadi;

$E_k = (E_{ki})$, $i = \overline{1, m}$ – tarmoq E.Y.K. lari 2-jadvaldan olinadi.

Qaralayotgan elektr energetika tizimida quyidagilar berilgan:

$$J = \begin{bmatrix} J_1 \\ J_2 \\ J_3 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3 \\ -3 \\ -1 \end{bmatrix}, \quad E = (E_i) = 0, \quad Z = (Z_i) = \begin{bmatrix} 2 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 2 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 2 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 2 \end{bmatrix}$$

Demak, berilgan parametrlar va kattaliklarning asosiy matritsasi (**F**) quyidagicha tuziladi:

$$F = \begin{bmatrix} J \\ E_k \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3 \\ -3 \\ -1 \\ 0 \end{bmatrix}$$

Endi elektr energetika tizimi almashtirish sxemasi parametrlarining asosiy matritsasi (**A**) ni tuzamiz:

D tugunni balanslovchi deb qabul qilib (oxirgi qatorda bo‘lgani uchun) M_1 -matritsadan oxirgi qatorni o‘chirib, M_2 matrisani hosil qilamiz.

$$M_2 = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 \\ -1 & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & -1 & -1 \end{bmatrix}$$

$$N_1 \cdot Z = [1 \quad -1 \quad -1 \quad 0] \cdot \begin{bmatrix} 2 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 2 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 2 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 2 \end{bmatrix} = [2 \quad -2 \quad -2 \quad 0]$$

Demak,

$$A = \begin{bmatrix} M_1 \\ N_1 \cdot Z \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 \\ -1 & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & -1 & -1 \\ 2 & -2 & -2 & 0 \end{bmatrix}$$

Yuqoridagi A va F matrisalar asosida elektr energetika tizimining umumlashgan holat tenglamasi $A \cdot I = F$ quyidagi ko`rinishda tuziladi:

$$\begin{bmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 \\ -1 & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & -1 & -1 \\ 2 & -2 & -2 & 0 \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} I_1 \\ I_2 \\ I_3 \\ I_4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3 \\ -3 \\ -1 \\ 0 \end{bmatrix}$$

bu yerda I - tarmoq tok kuchlaridan iborat matritsa.

$$I = \begin{bmatrix} I_1 \\ I_2 \\ I_3 \\ I_4 \end{bmatrix}$$

Ushbu tenglamalar tizimi yordamida elektr energetika tizimining holatini matematik ravishda tahlil qilish mumkin. Bundan tashqari, Matlab zamonaviy paketi orqali energetika tizimlarining ishonchliligini oshirish uchun matritsalar va matematik modellar asosida ishlash jarayonini ko'rib chiqamiz:

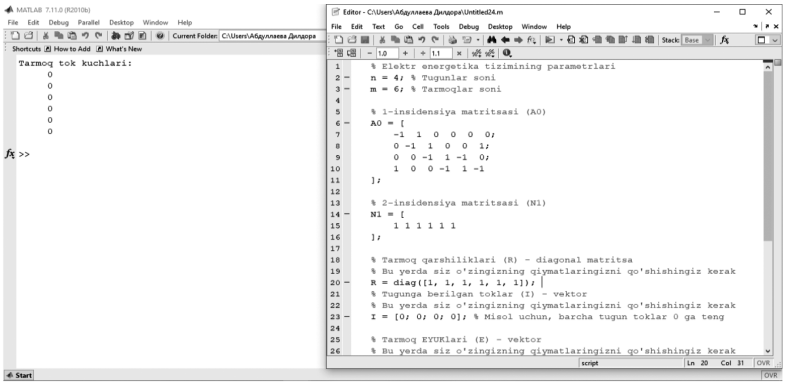

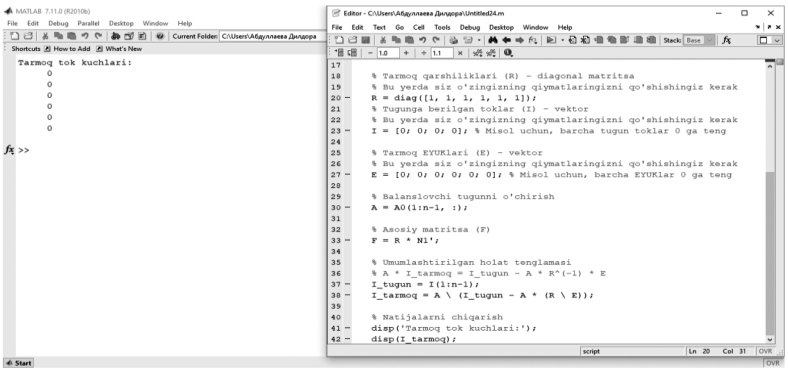

Elektr energetika tizimlarini matematik modellashtirish va hisoblash usullarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Matematik modellashtirish tizimning fizikaviy ko'rinishini aniq formulalar va tenglamalar orqali ifodalashga yordam beradi. Bu yondashuv zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida tizimning barqarorligini va optimal ishlashini aniqlashga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хошимов Ф.А., Таслимов А.Д. Энергия тежамкорлиги асослари. Ўкув кўлланма.Т.: —Ворис, 2014. -192 бет.

2. Karshibayev A.I., Mavlonov J.A.—Energetikaning matematik masalalari: O‘quv qo‘llanma. Navoiy-2019.-182 bet.

3. William J. Palm III , "MATLAB for Engineers: Applications in Control, Electrical Engineering, IT, and Robotics". O’quv qo’llanma. –USA: “McGraw-Hill Education” 2017, 744 bet

LOGISTIKA VA RESURSLARNI TAQSIMLASHDA TRANSPORT MASALASINING POTENTSIALLAR USULI YORDAMIDA YECHILISHI

Xasanov J. A.
Navoiy davlat koncilik va texnologiyalari universiteti magistri

Tayanch so'zlar: transport masalasi, potentsiallar usuli, simpleks usuli, chiziqli dasturlash, optimal yechim, iterativ yondashuv, resurslarni taqsimlash, logistika, minimal xarajatlar, algoritmik yechim.
Ключевые слова: транспортная задача, метод потенциалов, симплекс-метод, линейное программирование, оптимальное решение, итерационный подход, распределение ресурсов, логистика, минимальные затраты, алгоритмическое решение.
Key words: transportation problem, potential method, simplex method, linear programming, optimal solution, iterative approach, resource allocation, logistics, minimal costs, algorithmic solution.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada transport masalasining mohiyati, uning iqtisodiyot va sanoatdagi ahamiyati hamda uni yechishda potentsiallar usulining nazariy va amaliy asoslari keng yoritiladi. Transport masalasi mahsulotlarni omborlardan iste'mol punktlariga minimal xarajatlar bilan yetkazib berishni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, uning samarali yechilishi ishlab chiqarish va taqsimlash jarayonlarini optimallashtirishda muhim rol o'ynaydi. Maqolada potentsiallar usuli simpleks usuliga asoslangan holda iterativ yondashuv orqali boshlang'ich tayanch rejadan boshlab optimal yechimga erishish jarayoni batafsil ko'rib chiqiladi. Nazariy asoslar bilan bir qatorda, aniq misol yordamida ushbu usulning algoritmik yechimi, potentsiallarning hisoblanishi, optimal yechimni topish uchun bajariladigan qadamlar yoritiladi. O'rganib chiqish natijalari transport masalalarini samarali va iqtisodiy jihatdan maqbul yechish imkoniyatini ko'rsatib, potentsiallar usulining chiziqli dasturlash va resurslarni taqsimlash sohalaridagi ahamiyatini yanada mustahkamlaydi. Mazkur tizim nafaqat transport masalalarida, balki turli sohalarda resurslarni optimallashtirish uchun keng qo'llanilishi mumkin bo'lgan ishonchli metod hisoblanadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье подробно рассматривается сущность транспортной задачи, её значение в экономике и промышленности, а также теоретические и практические основы метода потенциалов для её решения. Транспортная задача направлена на обеспечение доставки товаров со складов в пункты потребления с минимальными затратами, играя ключевую роль в оптимизации процессов производства и распределения. В статье тщательно изучается итеративный подход метода потенциалов, основанный на симплекс-методе, с подробным описанием процесса достижения оптимального решения, начиная с начального базисного допустимого

решения. Наряду с теоретическими основами, алгоритмическое решение метода иллюстрируется конкретным примером, включая расчет потенциалов и шаги, необходимые для нахождения оптимального решения. Результаты исследования демонстрируют эффективность и экономическую целесообразность метода потенциалов при решении транспортных задач, что дополнительно подчеркивает его важность в области линейного программирования и распределения ресурсов. Этот подход считается надежным методом, применимым не только к транспортным задачам, но и широко к оптимизации ресурсов в различных областях.

SUMMARY:

This article extensively covers the essence of the transportation problem, its significance in economics and industry, and the theoretical and practical foundations of the potential method for its solution. The transportation problem aims to ensure the delivery of goods from warehouses to consumption points at minimal cost, playing a crucial role in optimizing production and distribution processes. The article thoroughly examines the iterative approach of the potential method, based on the simplex method, detailing the process of reaching an optimal solution starting from an initial basic feasible solution. Alongside theoretical foundations, the algorithmic solution of the method is illustrated with a concrete example, including the calculation of potentials and the steps required to find the optimal solution. The research findings demonstrate the potential method's effectiveness and economic feasibility in solving transportation problems, further reinforcing its importance in linear programming and resource allocation fields. This approach is considered a reliable method applicable not only to transportation problems but also broadly to resource optimization in various domains.

Transport masalasi - bu amaliy va nazariy jihatdan muhim bo‘lgan, ko‘p tarmoqli iqtisodiyot va sanoat muammolarini hal qilishda keng qo‘llaniladigan chiziqli dasturlash masalalaridan biridir. Ushbu masala asosan mahsulotlarni bir nechta ishlab chiqarish (ombor) punktlaridan talab qilinadigan iste’mol (do‘kon) punktlariga minimal xarajatlar bilan yetkazib berishni tashkil etadi. Transport masalasini samarali yechish usullari iqtisodiy samaradorlikni oshirish, ishlab chiqarish va taqsimlash jarayonlarini optimallashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Transport masalasining aniq va samarali yechimlari uchun potentsiallar usuli ishlab chiqilgan. Ushbu usul transport masalasiga moslashtirilgan simpleks usulga asoslangan bo‘lib, u o‘z davrida chiziqli dasturlash masalalarini yechishda yangi, mustaqil yondashuv sifatida qabul qilingan. Potentsiallar usulining asosiy g‘oyasi - boshlang‘ich tayanch rejadan boshlab, har bir iteratsiyada potentsiallar orqali optimal yechimga yaqinlashishdir.

Har bir ishlab chiqaruvchi va iste’mol nuqtasiga mos keluvchi potentsial miqdorlar (u_i va v_j) transport xarajatlari bilan bog‘langan holda aniqlanadi. Ushbu potentsiallar yordamida har bir katakchaning (yo‘lovchining) optimal yoki nooptimalligi tekshiriladi va kerak bo‘lsa, rejalar almashinuvi orqali optimal yechimga erishiladi. Bu usul, minimal xarajatlarni hisobga olgan holda, chekli sonli iteratsiyalarda masalaning optimal yechimini topishga imkon beradi.

Hozirgi kunda potentsiallar usuli transport muammolarini yechishda keng qo‘llanilib, logistika, taqsimot zanjirlari, resurslarni taqsimlash va boshqa ko‘plab sohalarda samarali natijalar beradi. Ushbu maqolada potentsiallar usulining nazariy asoslari va algoritmik yechimlari hamda konkret misol yordamida yechim jarayoni batafsil ko‘rib chiqiladi.

Potentsiallar usuli yordami bilan boshlangich tayanch rejadan boshlab, optimal yechimga yaqinroq bo’lgan yangi tayanch rejaga o’tib borib, chekli sondagi iteratsiyadan so’ng masalaning optimal yechimi topiladi. Har bir iteratsiyada topilgan tayanch reja optimal reja ekanini tekshirish uchun har bir ishlab chiqaruvchi (A_i) va (B_j) punktga uning potentsiali deb ataluvchi miqdor u_i va v_j mos keladi. Bu potentsiallar shunday tanlanadiki,bunda o’zaro bog’langan A_i va B_j punktlarga mos keluvchi potentsiallar yig’indisi C_{ij} ga (A_i dan B_j ga birlik mahsulotni tashish uchun sarf qilinadigan transport xarajatiga) teng bo’lishi kerak. Agar $H^* = h_{ij}^*$ reja transport masalasining optimal rejasi bo’lsa, u holda unga

$$u_i^* + v_j^* = c_{ij}^* \ (X^*_{ij} > 0) \qquad (1)$$

$$u_i^* + v_j^* \le 0 \ (X^*_{ij} = 0) \qquad (2)$$

shartlarni qanoatlantiruvchi $n+m$ ta u_i^* va v_j^* potentsiallar mos keladi.

Boshlang'ich reja bo'lishi uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

a) Har bir to'ldirilgan (mahsulot taqsimlangan) katakcha uchun

$$u_i + v_i = c_{ij} \qquad (3)$$

b) Har bir bo'sh (mahsulot taqsimlanmagan) katakcha uchun

$$u_i + v_j = c^*_{ij} \qquad (4)$$

Agar kamida bitta bo'sh katakcha uchun (8) shart bajarilmasa, topilgan boshlang'ich reja optimal reja bo'lmaydi va

$$max(u_i + v_j) = \Delta_{ij}, \ (\Delta_{ij} = u_i + v_j - c_{ij}) \qquad \Delta_{ij} > 0$$

Shartni qanoatlantiruvchi (i, j) katakchani to'ldirilgan katakchaga aylantirish kerak bo'ladi.

Shunday qilib, potentsial usulining algoritmi quyidagilardan iborat:

1. Yuqoridagi ko'rilgan usullarning biridan foydalanib, boshlang'ich reja topiladi.
2. Topilgan rejani optimal reja ekanligini tekshirish uchun potentsiallar sistemasi tuziladi. Buning uchun (2) formuladan foydalanib, har bir to'ldirilgan katakcha (3) uchun ko'rinishdagi potensial tenglamalar tuziladi.

Ma'lumki, transport masalasininig rejadagi 0 dan farqli bo'lgan o'zgaruvchilar soni $n+m-1$ ta. Demak, potensial tenglamalar sistemasi $n+m$ ta no'malumli $n+m-1$ tenglamalar sistemasidan iborat bo'ladi. Bu sistemada no'malumlar soni tenglamalr sonidan ortiq bo'lganligi sababli, potensiallarning son qiymatini toppish uchun ulardan ixtiyoriy bittasiga ixtiyoriy qiymat, soddalik uchun nol qiymat berib, qolganlarini birin ketin topish mumkin. Faraz qilaylik, a_i ma'lum bo'lsin, u holda (2) dan v_j topiladi:

$$v_j = c_{ij} - u_i$$

Agar v_j ma'lum bo'lsa, u holda u_i quyidagicha topiladi:

Barcha potensiallarning son qiymatini tanlab bo'lgach, hamma bo'sh katakchalar uchun

$$\Delta_{ij} = u_i + v_j - c_{ij} \qquad (5)$$

hisoblanadi. Agar barcha i va j lar uchun

$$\Delta_{ij} \le 0, \qquad (i = \overline{1,m}; \ j = \overline{1,n})$$

o'rinli bo'lsa , topilgan boshlangich reja optimal reja bo'ladi.

3. Agar i va j larning kamida bir qiymati uchun $\Delta_{ij} \ge 0$ bo'lsa, boshlang'ich tayanch reja almashtiriladi. Buning uchun potentsiallik sharti buzilmagan katak uchun yopiq zanjir, tsikl tuziladi. Tsiklda ushbu katak bo'sh qolgan kataklarda yuk qo'yilmagan bo'lishi kerak. So'ngra soat strelkasi bo'yicha potentsiallik sharti buzilgan katakka 20 $(+)$ navbatdagi katakka $(-)$ va hokazo ishoralari qo'yib boramiz. $(-)$ ishorali katakdan $(+)$ ishorali katakka $(-)$ ishorali kataklardagi eng kam yuk miqdoridagi yukni ko'chirib yangi reja tuzamiz.

4. Tuzilgan yangi reja uchun potentsiallar shartini tekshiramiz. Agar topilgan yangi reja optimal bo'lmasa yana shu qadam takrorlanadi.

misol. A_1, A_2, A_3 omborlarda mos ravishda $a_1 = 510$, $a_2 = 90$, $a_3 = 120$ tonnadan yuk bor. Bu yukni V_1, V_2, V_3 va V_4 do'konlarga mos ravishda $v_1 = 270$, $v_2 = 140$, $v_4 = 200$, $v_4 = 110$ tonnadan qilib taqsimlanishi kerak. Agar bir tonna yukni A_i $(i = 1,2,3)$ ombordan V_j $(j = 1,2,3,4)$ ga olib borish uchun ketadigan xarajat:

$$\begin{pmatrix} 1 & 4 & 7 & 3 \\ 5 & 6 & 8 & 9 \\ 7 & 2 & 4 & 8 \end{pmatrix}$$

ga teng bo'lsa, yukni tashishning optimal rejasini tuzing.

A_1 ombordan V_1, V_2, V_3 va V_4 do'konlarga olib borilishi kerak bo'lgan yuklarni $h_{11}, h_{12}, h_{13}, h_{14}$, bilan A_2 ombordan V_1, V_2, V_3 va V_4 do'konlarga olib borilishi kerak bo'lgan

yuklarni $h_{21}, h_{22}, h_{23}, h_{24},$ bilan A_3 ombordan V_1, V_2, V_3 va V_4 do'konlarga olib borilishi kerak bo'lgan yuklarni $h_{31}, h_{32}, h_{33}, h_{34}$,bilan belgilab olaylik. U holda masala shartiga ko'ra:

$$\begin{cases} x_{11}+x_{12}+x_{13}+x_{14}=510 \\ x_{21}+x_{22}+x_{23}+x_{24}=90 \\ x_{31}+x_{32}+x_{33}+x_{34}=120 \\ x_{11}+x_{21}+x_{31}=270 \\ x_{12}+x_{22}+x_{32}=140 \\ x_{13}+x_{23}+x_{33}=200 \\ x_{14}+x_{24}+x_{34}=110 \end{cases} \quad (6)$$

$$x_{ij} \geq 0 \ (i=1,2,3) \ (j=1,2,3,4) \quad (7)$$

Tenglamalar sistemasining ichidan

$$z = h_{11}+4h_{12}+7h_{13}+3h_{14}+5h_{21}+6h_{22}+8h_{23}+9h_{24}+7h_{31}+ \\ +2h_{32}+4h_{33}+8h_{34}$$

Maqsad funktsiyasiga minimal qiymat bera oladiganini topamiz. (6) va (7) lar uqoridagi masalaning matematik modelidir. Masalani jadvallar yordamida yechamiz:

Jo'natish punkiti	Qabul qilish punkiti				Zahira
A_1	B_1	B_2	B_3	B_4	
	1	4	7	3	

	270	20	110	110	510
A_2	5	6	8	9	
			90		
A_3	7	2	4	8	120
		120			
Ehtiyoji	270	140	200	110	720

Tuzilgan boshlangich reja bo'yicha yuk tashish uchun ketadigan xarajat

$$\begin{cases} \alpha_1+\beta_1=1 & \alpha_1=0 \\ \alpha_1+\beta_2=4 & \beta_1=1 \\ \alpha_1+\beta_3=7 & \beta_2=4 \\ \alpha_1+\beta_4=3 & \beta_3=7 \\ \alpha_2+\beta_2=2 & \beta_4=3, \end{cases} \quad \alpha_2=1, \ \alpha_3=-2$$

Yuk qo'yilmagan kataklar uchun

$$\alpha_2+\beta_1=1+1=2<5$$
$$\alpha_2+\beta_2=1+4=5<6$$
$$\alpha_3+\beta_1=-2+1=-1<7$$
$$\alpha_3+\beta_3=-2+7=5>4$$
$$\alpha_3+\beta_4=-2+3=1<8$$

Potentsiallik sharti A_3 B_3 katakda buzildi shu katak uchun tsikl tuzib yangi jadval tuzamiz:

Jo'natish punkiti	Qabul qilish punkiti				Zahira
	B_1	B_2	B_3	B_4	
A_1	1	4	7	3	510
	270	130		1	
				10	
A_2	5	6	8	9	90
			9		
A_3	7	2	4	8	120
		10	11		
			0		
Ehtiyoj	270	140	200	110	720

$$\alpha_1 = 0$$
$$\alpha_1 + \beta_1 = 1,\ \beta_1 = 1, \alpha_1 + \beta_3 = 6 < 7$$
$$\alpha_1 + \beta_2 = 4\ \beta = 4\ \alpha_2 + \beta_1 = 3 < 5$$
$$\alpha_1 + \beta_4 = 3\quad \beta_4 = 3\quad \alpha_2 + \beta_2 = 6 = 6$$
$$\alpha_2 + \beta_3 = 8\quad \alpha_3 = -2\quad \alpha_2 + \beta_4 = 6 < 9$$
$$\alpha_3 + \beta_2 = 2\quad \beta_3 = 6\quad \alpha_3 + \beta_1 = -1 < 7$$
$$\alpha_3 + \beta_3 = 4\quad \alpha_2 = 2\quad \alpha_3 + \beta_4 = 1 < 8$$

potentsiallik sharti bajariladi demak tuzilgan reja optimal ekan.

$Z = 1 \cdot 270 + 4 \cdot 130 + 3 \cdot 110 + 8 \cdot 90 + 2 \cdot 10 + 4 \cdot 110 = 2290$ so'm yuk tashishning eng arzon narxi $Z = 2290$ so′m ekan.

Transport masalalarini yechishda potentsiallar usuli nafaqat nazariy jihatdan mustahkam asosga ega, balki amaliy jihatdan ham keng ko‘lamda qo‘llaniladigan samarali yondashuvdir. Bu usul orqali nafaqat boshlang‘ich yechimdan optimal yechimga intilish jarayoni aniq va tizimli tarzda amalga oshiriladi, balki har bir iteratsiyada tizimning holati potentsiallar yordamida o‘lchanadi va kerakli o‘zgartirishlar kiritiladi.

Natijada, minimal xarajatli tashish rejasi aniq topilib, iqtisodiy resurslarni optimal taqsimlashga erishiladi. Transport masalasining murakkabligi va o‘lchamlarining o‘sishiga qaramay, potentsiallar usuli o‘zining iterativ mexanizmi va tsikllar orqali muammoni samarali hal qilish imkoniyatini beradi. Shuningdek, usulning matematik jihatdan puxta asoslanganligi va amaliy natijalari uning chiziqli dasturlash sohasidagi ahamiyatini yana-da oshiradi. Ushbu metodologiya nafaqat transport sohasida, balki boshqa resurslarni taqsimlash va optimallashtirish masalalarida ham keng qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan qulay va ishonchli yechim vositasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sharahmetov Sh., Kurbanov O.T. Iqtisodchilar uchun matematika. Darslik.T.: -O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017. -381 bet.

2. Sharahmetov Sh., Naimjonov A. Iqtisodchilar uchun matematika. Darslik.T.: -fan va texnologiya nashriyoti, 2007. -304 bet.

TESKARI MATRITSA, GAUSS VA KETMA-KET YAQINLASHISH USULLARI ELEKTR ENERGETIKA TIZIMLARINING TURG'UN HOLAT TAHLILIDA

Abdullayeva D.A., Ismoilova Z.T., Tag'oyev F.Yo.
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti

Tayanch so'zlar: elektr tizimlari, turg'un holat, matematik modellashtirish, matritsa usuli, holat tenglamalari, Gauss usuli, ketma-ket yaqinlashish usuli, tarmoq toklari matritsasi, tizim matritsasi, tugun toklari, kontur, boshlang'ich taxminiy qiymatlar, iteratsiya, hisoblash samaradorligi, tizimning o'lchami.
Ключевые слова: электрические системы, устойчивое состояние, математическое моделирование, матричный метод, уравнения состояния, метод Гаусса, метод последовательного приближения, матрица тока сети, матрица системы, узловые токи, контур, начальные приблизительные значения, итерация, вычислительная эффективность, определение размеров системы.
Key words: electrical systems, steady state, mathematical modeling, matrix method, equations of state, Gauss method, successive approximation method, network current matrix, system matrix, nodal currents, loop, initial approximations, iteration, computational efficiency, system sizing.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada murakkab tuzilishga ega bo'lgan elektr energetika tizimlarining holatini ifodalash va tahlil qilishda matematik modellashtirish, xususan matritsa usullari keng qo'llaniladi. Elektr energetika tizimlarining turg'un holat tenglamalarini yechishning teskari matritsa usuli, bo'lishning birlik sxemasi va iterativ usullari batafsil tahlil qilindi.
РЕЗЮМЕ:
В статье широко используется математическое моделирование, в частности матричные методы, для представления и анализа состояния энергосистем со сложной структурой. Подробно проанализированы метод обратной матрицы, схема унитарного деления и итерационные методы решения стационарных уравнений электроэнергетических систем.
SUMMARY:
The article makes extensive use of mathematical modeling, in particular matrix methods, to represent and analyze the state of power systems with a complex structure. The inverse matrix method, the unitary division scheme, and iterative methods for solving stationary equations of electric power systems are analyzed in detail.

Elektr energetika tizimlarining turg'un holatini tahlil qilish uchun matritsa usuli, xususan teskari matritsa usuli va Gauss usuli muhim ahamiyatga ega. Keltirilgan misollar bu usullarning amaliyotda qanday qo'llanilishini ko'rsatib beradi.

Endi esa, masalaning uchinchi qismi bo'yicha, ya'ni elektr energetika tizimini matritsa ko'rinishidagi holat tenglamalarini ketma-ket yaqinlashish usuli yordamida tadqiq qilishni ko'rib chiqamiz:

Ketma-ket yaqinlashish usuli, ayniqsa katta o'lchamli tizimlar uchun, hisoblash jarayonini iterativ tarzda amalga oshirish imkonini beradi. Bu usulda boshlang'ich taxminiy qiymatlar olinadi va keyingi iteratsiyalarda aniqroq qiymatlar hisoblab topiladi. Jarayon oldindan belgilangan aniqlikka erishilgunga qadar davom etadi.

Elektr energetika tizimlarida bu usul ko'pincha tugun kuchlanishlarini aniqlash uchun qo'llaniladi, lekin tarmoq toklarini aniqlash uchun ham moslashtirilishi mumkin.

Elektr energetika tizimlari murakkab tuzilishga ega bo'lib, ularning tahlili va optimallashtirishda matematik modellashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Matritsa usuli elektr energetika tizimlarining holatini ifodalash va tahlil qilishda keng qo'llaniladi.

Masala: Elektr energetika tizimini matritsa ko‘rinishidagi holat tenglamalari teskari matritsa, Gauss va ketma-ket yaqinlashish usullari yordamida tadqiq qilinsin.

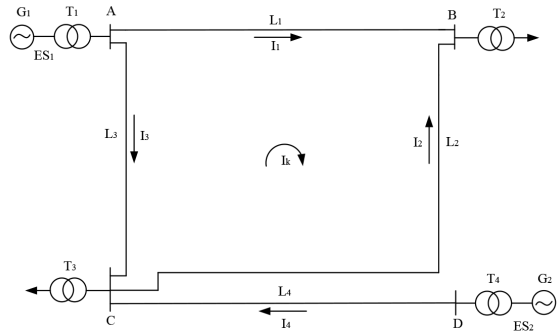

Turg'un holat tenglamalari va matritsa ko'rinishi

Elektr energetika tizimining turg'un holat tenglamasi quyidagi matritsa ko'rinishida ifodalanadi:

$$A\ I=F$$

bu yerda:

A - tizimning matritsasi;

I - tarmoq toklari matritsasi;

F - tugun toklari va kontur EYUKlari matritsasi.

Tarmoq toklarini aniqlash uchun ushbu tenglamani yechish zarur. Teskari matritsa usuli bu tenglamani yechishning bir usuli hisoblanadi. Bu usulda tarmoq toklari quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$I= A^{-1} F$$

Teskari matritsani quyidagi formula orqali hisoblash:

$$A^{-1}=\frac{1}{\Delta}\tilde{A}$$

Teskari matritsa usuli elektr energetika tizimlarining turg'un holatini tahlil qilishda keng qo'llaniladi. Bu usul yordamida tarmoq toklari, kuchlanishlar va boshqa parametrlar aniqlanishi mumkin. Bu ma'lumotlar tizimning ishlashini optimallashtirish va uning ishonchliligini oshirish uchun ishlatiladi.

bu yerda:

$$A=\begin{bmatrix} M_2 \\ N_1 \cdot Z \end{bmatrix}, \qquad F=\begin{bmatrix} J \\ E \end{bmatrix}$$

I – tarmoq toklari matritsasi;

J – tugunga berilayotgan yoki tugundan olinayotgan toklar matritsasi, (bu toklarning qiymatlari 2-jadvaldan olinadi);

M_1 – birinchi insedensiya matritsasi (Tarmoqlarning tugunlarda ulanishlarini belgilovchi matritsa);

N_1 – ikkinchi insedensiya matritsasi (Tarmoqlarning mustaqil konturlarda ulanishlarini belgilovchi matritsa);

$E_k=N\cdot E$ – kontur E.Y.K.lari (har bir mustaqil konturga kiruvchi tarmoqlar E.Y.K.lari yig‘indisi - qiymatlari 2-jadvaldan olinadi).

Z – berilgan parametr va kattaliklar ustun matritsasi.

Elektr energetika tizimi turg‘un holat tenglamasini teskari matritsa usuli bilan yechishga misol.

Tenglamalar sistemasi

$$\begin{cases} I_1+I_3=3 \\ -I_1-I_2=-3 \\ I_2-I_3-I_4=-1 \\ 2I_1-2I_2-2I_3=0 \end{cases}$$

Matritsa ko‘rinishida

$$\begin{bmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 \\ -1 & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & -1 & -1 \\ 2 & -2 & -2 & 0 \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} I_1 \\ I_2 \\ I_3 \\ I_4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 3 \\ -3 \\ -1 \\ 0 \end{bmatrix} \text{ yoki } A\cdot I=F,\ I=A^{-1}\cdot F$$

$I=A^{-1}\cdot F$ ushbu tenglamadan tarmoq toklarini toppish uchun dastavval berilgan A matritsaga teskari A^{-1} ni topamiz.

A^{-1} ni topish uchun A matritsani aniqlovchisini topamiz.

$$\Delta=\begin{bmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 \\ -1 & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & -1 & -1 \\ 2 & -2 & -2 & 0 \end{bmatrix} = (-1)^{1+1}\cdot 1\cdot \begin{bmatrix} -1 & 0 & 0 \\ 1 & -1 & -1 \\ -2 & -2 & 0 \end{bmatrix} +$$

$$+(-1)^{1+3}\cdot 1\cdot \begin{bmatrix} -1 & -1 & 0 \\ 0 & 1 & -1 \\ 2 & -2 & 0 \end{bmatrix} = (-1)\cdot(-1)\cdot 0 + 1\cdot(-2)\cdot 0 + 0\cdot(-1)\cdot(-2) - 0\cdot(-1)\cdot(-2) - 0\cdot 1\cdot 0$$

$$+ (-1\ (-2)\cdot(-1) + (-1)\cdot 1\cdot 0 + (-1)\cdot(-1)\cdot 2 + 0\cdot(-2)\cdot 0 - 0\cdot 1\cdot 2 - 0\ (-1)\cdot 0 - (-1)$$

$(-1)\cdot(-2)=6\neq 0$

Transponirlangan matritsa A^T ni topamiz (berilgan A matritsaga nisbatan).

$$A^{-1}=\frac{1}{\Delta}\tilde{A}$$

Transponirlangan matritsa A^T (berilgan A matritsaga nisbatan).

$$A^T=\begin{bmatrix} 1 & -1 & 0 & 2 \\ 0 & -1 & 1 & -2 \\ 1 & 0 & -1 & -2 \\ 0 & 0 & -1 & 0 \end{bmatrix}$$

A^T matritsaning har bir elementini uning algebraik to‘ldiruvchisi A_{ij} bilan almashtirib qo‘shma matritsa $\tilde{A}$ ni hosil qilamiz.

$$\widetilde{A}=\begin{bmatrix} A_{11} & A_{12} & A_{13} & A_{14} \\ A_{21} & A_{22} & A_{23} & A_{24} \\ A_{31} & A_{32} & A_{33} & A_{34} \\ A_{41} & A_{42} & A_{43} & A_{44} \end{bmatrix}=\begin{bmatrix} 2 & -2 & 0 & 1 \\ -2 & -4 & 0 & -1 \\ 4 & 2 & 0 & -1 \\ -6 & -6 & -6 & 0 \end{bmatrix}$$

bu yerda:

$$A_{11}=(-1)^{1+1}\cdot\begin{bmatrix} -1 & 1 & -2 \\ 0 & -1 & -2 \\ 0 & -1 & 0 \end{bmatrix}=2;\quad A_{12}=(-1)^{1+2}\cdot\begin{bmatrix} 0 & 1 & -2 \\ 1 & -1 & -2 \\ 0 & -1 & 0 \end{bmatrix}=-2$$

$$A_{13}=(-1)^{1+3}\cdot\begin{bmatrix} 0 & -1 & -2 \\ 1 & 0 & -2 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}=0;\quad A_{14}=(-1)^{1+4}\cdot\begin{bmatrix} 0 & -1 & 1 \\ 1 & 0 & -1 \\ 0 & 0 & -1 \end{bmatrix}=-1$$

$$A_{21}=(-1)^{2+1}\cdot\begin{bmatrix} -1 & 0 & 2 \\ 0 & -1 & -2 \\ 0 & -1 & 0 \end{bmatrix}=-2;\quad A_{22}=(-1)^{2+2}\cdot\begin{bmatrix} 1 & 0 & 2 \\ 1 & -1 & -2 \\ 0 & -1 & 0 \end{bmatrix}=-4$$

$$A_{23}=(-1)^{2+3}\cdot\begin{bmatrix} 1 & -1 & 2 \\ 1 & 0 & -2 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}=0;\quad A_{24}=(-1)^{2+4}\cdot\begin{bmatrix} 1 & -1 & 0 \\ 1 & 0 & -1 \\ 0 & 0 & -1 \end{bmatrix}=-1$$

$$A_{31}=(-1)^{3+1}\cdot\begin{bmatrix} -1 & 0 & 2 \\ -1 & 1 & -2 \\ 0 & -1 & 0 \end{bmatrix}=4;\quad A_{32}=(-1)^{3+2}\cdot\begin{bmatrix} 1 & 0 & 2 \\ 0 & 1 & -2 \\ 0 & -1 & 0 \end{bmatrix}=2$$

$$A_{33}=(-1)^{3+3}\cdot\begin{bmatrix} 1 & -1 & 2 \\ 0 & -1 & -2 \\ 0 & 0 & 0 \end{bmatrix}=0;\quad A_{34}=(-1)^{3+4}\cdot\begin{bmatrix} 1 & -1 & 0 \\ 0 & -1 & 1 \\ 0 & 0 & -1 \end{bmatrix}=-1$$

$$A_{41}=(-1)^{4+1}\cdot\begin{bmatrix} -1 & 0 & 2 \\ -1 & 1 & -2 \\ 0 & -1 & -2 \end{bmatrix}=6;\quad A_{42}=(-1)^{4+2}\cdot\begin{bmatrix} 1 & 0 & 2 \\ 0 & 1 & -2 \\ 1 & -1 & -2 \end{bmatrix}=-6$$

$$A_{43}=(-1)^{4+3}\cdot\begin{bmatrix} 1 & -1 & 2 \\ 0 & -1 & -2 \\ 1 & 0 & -2 \end{bmatrix}=-6;\quad A_{44}=(-1)^{4+4}\cdot\begin{bmatrix} 1 & -1 & 0 \\ 0 & -1 & 1 \\ 1 & 0 & -1 \end{bmatrix}=0$$

$$A^{-1}=\frac{1}{6}\cdot\begin{bmatrix} 2 & -2 & 0 & 1 \\ -2 & -4 & 0 & -1 \\ 4 & 2 & 0 & -1 \\ -6 & -6 & -6 & 0 \end{bmatrix}=\begin{bmatrix} \frac{1}{3} & -\frac{1}{3} & 0 & \frac{1}{6} \\ -\frac{1}{3} & -\frac{2}{3} & 0 & -\frac{1}{6} \\ \frac{2}{3} & \frac{1}{3} & 0 & -\frac{1}{6} \\ -1 & -1 & -1 & 0 \end{bmatrix}$$

Haqiqatdan ham $A\cdot A^{-1}=E$ ekanligini tekshiramiz. Bu yerda E birlik matritsa hisoblanadi. Bosh diagonal elementlari birga teng bo‘lsa bunday matritsa birlik matritsa deb ataladi.

$$E=e_{ij}=\begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{bmatrix}$$

A va A^{-1} matritsalarning ko‘paytmasini topish uchun A matritsaning ustunlari soni A^{-1} matritsaning qatorlari soniga teng bo‘lishi lozim. Ikkala matritsaning ko‘paytmasidan hosil bo‘ladigan E matritsaning elementlari A matritsaning mos ustuni elementlarini A^{-1} matritsaning mos qatori elementlariga ko‘paytmalari yig‘indisidan topiladi.

$$\begin{bmatrix} 1 & 0 & 1 & 0 \\ -1 & -1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & -1 & -1 \\ 2 & -2 & -2 & 0 \end{bmatrix}\cdot\begin{bmatrix} \frac{1}{3} & -\frac{1}{3} & 0 & \frac{1}{6} \\ -\frac{1}{3} & -\frac{2}{3} & 0 & -\frac{1}{6} \\ \frac{2}{3} & \frac{1}{3} & 0 & -\frac{1}{6} \\ -1 & -1 & -1 & 0 \end{bmatrix}=$$

$$= \begin{bmatrix} 1\cdot\frac{1}{3}+0\cdot\left(-\frac{1}{3}\right)+1\cdot\frac{2}{3}+0\cdot(-1) & 1\cdot\left(-\frac{1}{3}\right)+0\cdot\left(-\frac{2}{3}\right)+1\cdot\frac{1}{3}+0\cdot(-1) \\ -1\cdot\frac{1}{3}+(-1)\cdot\left(-\frac{1}{3}\right)+0\cdot\frac{2}{3}+0\cdot(-1) & -1\cdot\left(-\frac{1}{3}\right)-1\cdot\left(-\frac{2}{3}\right)+0\cdot\frac{1}{3}+0\cdot(-1) \\ 0\cdot\frac{1}{3}+1\cdot\left(-\frac{1}{3}\right)+(-1)\cdot\frac{2}{3}+(-1)\cdot(-1) & 0\cdot\left(-\frac{1}{3}\right)+1\cdot\left(-\frac{2}{3}\right)-1\cdot\frac{1}{3}-1\cdot(-1) \\ 2\cdot\frac{1}{3}-2\cdot\left(-\frac{1}{3}\right)-2\cdot\frac{2}{3}+0\cdot(-1) & 2\cdot\left(-\frac{1}{3}\right)-2\cdot\left(-\frac{2}{3}\right)-2\cdot\frac{1}{3}+0\cdot(-1) \end{bmatrix}$$

$$\begin{matrix} 1\cdot0+0\cdot0+1\cdot0+0\cdot(-1) \\ -1\cdot0-1\cdot0+0\cdot0+0\cdot(-1) \\ 0\cdot0+1\cdot0-1\cdot0-1\cdot(-1) \\ 2\cdot0-2\cdot0-2\cdot0+0\cdot(-1) \end{matrix} \begin{bmatrix} 1\cdot\frac{1}{6}+0\cdot\left(-\frac{1}{6}\right)+1\cdot\left(-\frac{1}{6}\right)+0\cdot0 \\ -1\cdot\frac{1}{6}-1\cdot\left(-\frac{1}{6}\right)+0\cdot\left(-\frac{1}{3}\right)+0\cdot0 \\ 0\cdot\frac{1}{6}+1\cdot\left(-\frac{1}{6}\right)-1\cdot\left(-\frac{1}{6}\right)-1\cdot0 \\ 2\cdot\frac{1}{6}-2\cdot\left(-\frac{1}{6}\right)-2\cdot\left(-\frac{1}{6}\right)+0\cdot0 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \end{bmatrix}$$

Tenglama ildizlarini topamiz.

$$\begin{bmatrix} I_1 \\ I_2 \\ I_3 \\ I_4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \frac{1}{3} & -\frac{1}{3} & 0 & \frac{1}{6} \\ -\frac{1}{3} & -\frac{2}{3} & 0 & -\frac{1}{6} \\ \frac{2}{3} & \frac{1}{3} & 0 & -\frac{1}{6} \\ -1 & -1 & -1 & 0 \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} 3 \\ -3 \\ -1 \\ 0 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \frac{1}{3}\cdot3-\frac{1}{3}\cdot(-3)+0\cdot(-1)+\frac{1}{6}\cdot0 \\ -\frac{1}{3}\cdot3-\frac{2}{3}\cdot(-3)+0\cdot(-1)-\frac{1}{6}\cdot0 \\ \frac{2}{3}\cdot3+\frac{1}{3}\cdot(-3)+0\cdot(-1)-\frac{1}{6}\cdot0 \\ -1\cdot3-1\cdot(-3)-1\cdot(-1)+0\cdot0 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 2 \\ 1 \\ 1 \\ 1 \end{bmatrix}$$

I_1=2 A, I_2=1 A, I_3=1 A, I_4=1 A

Elektr energetika tizimi holat tenglamasini Gaussning bo‘lishning birlik sxemasi asosida yechish

Barqarorlashgan holat tenglamalarini teskari yurishga ega Gauss usuli (Gauss usuli) har qanday tartibli tenglamalar tizimini yechishga mo‘ljallangan bo‘lib umumiy holda ikki bosqichdan iborat. Birinchi bosqichda tenglamalar tizimidagi noma‘lumlar ketma-ket tarzda yo‘qotiladi. Bunda noma‘lumlarni yo‘qotishdagi qadamlar soni tenglamalar tizimining tartibiga bog‘liq bo‘ladi. *n* - tartibli tenglamalar tizimi uchun qadamlar soni ***n-1*** ga teng bo‘ladi. Ushbu jarayon Gaussning to‘g‘ri yurishi deb atalib, uning oxirida bir noma‘lumli yagona tenglama qoladi. Ikkinchi bosqichda teskari yurish orqali barcha noma‘lumlar ketma-ket aniqlanadi. Ushbu bosqich Gauss usulining teskari yurishi deyiladi. Oxirgi topilgan tenglamadan foydalanib so‘ngi noma‘lum aniqlanadi. So‘ngra, topilgan so‘ngi noma‘lumdan foydalanib, bitta oldingi tenglamadan oldingi noma‘lum topiladi va h.k. Ikkinchi bosqich yakunida dastlabki noma‘lum aniqlanadi. Gauss usulining qo‘llanilishini, quyida keltirilgan **Ax=b** ko‘rinishidagi to‘rtta tenglamadan iborat tenglamalar tizimi uchun ko‘rib chiqaylik:

$$\begin{cases} I_1+I_3=3 \\ -I_1-I_2=-3 \\ I_2-I_3-I_4=-1 \\ 2I_1-2I_2-2I_3=0 \end{cases}$$

Tenglamalar tizimini Gaussning bo‘lishni birlik sxemasi asosida yechish

1-jadval

I_1	I_2	I_3	I_4	Ozod hadlar	Σ	Sxema qismlari
1 -1 0 -2	0 -1 1 -2	1 0 -1 -2	0 0 -1 0	3 -3 -1 0	5 -5 -2 -6	A
1	0	1	0	3	5	$B^{(1)}$
	-1 1 -2	1 -1 -4	0 -1 0	0 -1 -6	0 -2 -12	$A^{(1)}$
	1	-1	0	0	0	$B^{(2)}$
		0 -6	-1 0	-1 -6	-2 -12	$A^{(2)}$
		-6 0	0 -1	-6 -1	-12 -2	$A^{(2)*}$ Chunki A^{11} bo‘limda element $a_{33}=0$
		1	0	1	2	$B^{(3)}$
			-1	-1	-2	$A^{(3)}$
			1	1	2	$B^{(4)}$

Ushbu jadvaldagi $B^{(4)}$ sxemadan ko‘rinib turibdiki $I_4=1A$

$I_3=b_{35}-b_{34}\cdot I_4=1-0\cdot 1=1$ A

$I_2=b_{25}-b_{24}\cdot I_4-b_{23}\cdot I_3=0-0\cdot 1-(-1)\cdot 1=1$ A

$I_1=b_{15}-b_{14}\cdot I_4-b_{13}\cdot I_3-b_{12}\cdot I_2=3-0\cdot 1-1\cdot 1-0\cdot 1=2$ A

Demak, $I_1=2A$; $I_2=1A$; $I_3=1A$; $I_4=1A$. Tekshirish: $I_1+I_3=3 <=> 2+1=3$

Eng ko'p qo'llaniladigan iterativ usullardan biri Gauss-Zeydel usulidir. Bu usullarda har bir noma'lum oldingi iteratsiyadagi boshqa noma'lumlarning qiymatlari orqali hisoblanadi.

Maqolaning avvalgi qismida ko'rsatilgan oddiy iterativ yechish usuli berilgan matritsa uchun yaxshi yaqinlashish bermadi. Iterativ usullarning yaqinlashishi matritsaning xossalariga, xususan diagonal ustunlikka ega bo'lishiga bog'liq. Agar matritsa diagonal ustunlikka ega bo'lsa, iterativ jarayonning yaqinlashishi kafolatlanadi.

Elektr energetika tizimlarining turg'un holatini tahlil qilishda matritsa usullari muhim rol o'ynaydi. Teskari matritsa usuli kichik o'lchamli tizimlar uchun to'g'ridan-to'g'ri yechim berish imkonini bersa, Gauss usuli katta o'lchamli tizimlarni yechishda yanada samaraliroqdir. Ketma-ket yaqinlashish usullari esa, ayniqsa katta va siyrak matritsali tizimlar uchun, iterativ yechimni topishning qulay usuli hisoblanadi. Har bir usulning o'z afzalliklari va kamchiliklari mavjud bo'lib, muayyan masalani yechish uchun eng mos usulni tanlash tizimning o'lchami, matritsaning xossalari va zarur bo'lgan aniqlik kabi omillarga bog'liqdir. Elektr energetika tizimlarining ishonchli va samarali ishlashini ta'minlash maqsadida ushbu usullarni chuqur o'rganish va amaliyotda qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Maqola yakunida har bir usulning afzalliklari va kamchiliklari ta'kidlandi hamda muayyan masalani yechish uchun eng mos usulni tanlashda tizimning o'lchami, matritsaning xossalari va zarur bo'lgan aniqlik kabi omillarning ahamiyati qayd etildi. Elektr energetika tizimlarining ishonchli va samarali ishlashini ta'minlash maqsadida ushbu matritsa usullarini chuqur o'rganish va amaliyotda qo'llash muhimligi xulosa qilindi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yakubov M., Karimov I.A. Energetikaning matematik masalalari fanidan masalalar to'plami: O'quv qo'llanma/M.Yakubov,I.A.Karimov.-T.:Transport, 2022, 220 bet.

2. Karshibayev A.I., Mavlonov J.A.-Energetikaning matematik masalalari: O'quv qo'llanma. Navoiy-2019.-182 bet.

GRAFIK TASSAVURLARINI RIVOJLANTIRISHNING DASTURIY TA'MINOTINI TAKOMILLASHTIRISH

Igilikov A.
Nukus davlat pedagogika istituti
Matematika o'qitish metodikasi kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: grafik tafakkur, vizual tasavvur, axborot texnologiyalari, interaktiv vositalar, dasturiy ta'minot, raqamli ta'lim, modellashtirish.
Ключевые слова: графическое мышление, визуальное воображение, информационные технологии, интерактивные инструменты, программное обеспечение, цифровое образование, моделирование.
Key words: graphic thinking, visual imagination, information technology, interactive tools, software, digital education, modeling.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola zamonaviy ta'lim tizimida grafik tasavvurlarni shakllantirish va rivojlantirishda dasturiy vositalarning o'rni va ahamiyatini ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan. Bugungi raqamli transformatsiya sharoitida grafik tafakkur nafaqat muayyan fanlarni (matematika, fizika, muhandislik, dizayn) o'zlashtirishda, balki keng qamrovli kompetensiyalarni, jumladan vizual idrok, fazoviy muloqot, texnologik savodxonlik, analitik tahlil kabi ko'nikmalarni rivojlantirishda ham muhim vositaga aylanmoqda. Maqolada grafik tasavvurni shakllantirishga xizmat qiluvchi dasturiy ta'minotlarning mavjud holati tahlil qilinib, ularning didaktik imkoniyatlari, interfeys qulayligi, moslashtirish darajasi va o'quvchilar faoliyatiga ta'siri xolisona baholanadi. Tadqiqotda mavjud dasturlar (AutoCAD, GeoGebra, SketchUp, Tinkercad va boshqalar)ning afzalliklari va kamchiliklari tahlil qilinadi hamda ularni takomillashtirish zarurati asoslanadi. Xususan, grafik topshiriqlarni avtomatik yaratish, sun'iy intellekt yordamida xatoliklarni aniqlash, moslashuvchan o'quv interfeysi ishlab chiqish kabi yo'nalishlar ilgari suriladi.
РЕЗЮМЕ:
Статья посвящена глубокому анализу роли и значения программных средств в формировании и развитии графических представлений в современной системе образования как с научной, так и с теоретической и практической точки зрения. В условиях современной цифровой трансформации графическое мышление становится важным инструментом не только освоения отдельных дисциплин (математики, физики, инженерии, дизайна), но и развития широкого спектра компетенций, включая такие навыки, как визуальное восприятие, пространственная коммуникация, технологическая грамотность и аналитический анализ. В статье анализируется современное состояние программных средств, используемых для формирования графического воображения, и объективно оцениваются их дидактические возможности, удобство интерфейса, уровень настраиваемости и влияние на активность

учащихся. В исследовании анализируются преимущества и недостатки существующих программ (AutoCAD, GeoGebra, SketchUp, Tinkercad и др.) и обосновывается необходимость их совершенствования. В частности, развиваются такие направления, как автоматическое создание графических заданий, обнаружение ошибок с помощью искусственного интеллекта, разработка гибкого интерфейса обучения.

SUMMARY:

This article is devoted to a deep analysis of the role and importance of software tools in the formation and development of graphic imagination in the modern education system from a scientific, theoretical and practical point of view. In today's digital transformation, graphic thinking is becoming an important tool not only in mastering specific disciplines (mathematics, physics, engineering, design), but also in developing a wide range of competencies, including visual perception, spatial communication, technological literacy, analytical analysis. The article analyzes the current state of software tools for the formation of graphic imagination, objectively assessing their didactic capabilities, interface convenience, level of customization, and impact on student activity. The study analyzes the advantages and disadvantages of existing programs (AutoCAD, GeoGebra, SketchUp, Tinkercad, etc.) and justifies the need for their improvement. In particular, such areas as automatic creation of graphic tasks, error detection using artificial intelligence, and development of a flexible learning interface are promoted.

Kirish. Zamonaviy axborotlashgan jamiyatda shaxsning tafakkurini har tomonlama rivojlantirish, ayniqsa uning fazoviy va grafik idrokini shakllantirish, ta'lim tizimining dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Grafik tafakkur - bu atrof-muhitdagi obyektlarni vizual tasavvur qilish, ularning fazoviy o‘zaro joylashuvi, harakati va strukturasi haqidagi bilimlarni rasm, chizma yoki model orqali ifodalash qobiliyatidir. Bu qobiliyat, ayniqsa, matematika, texnologiya, muhandislik, fizika, arxitektura va dizayn kabi fanlar va kasb sohalarida muhim kompetensiyalardan biri sanaladi.

Bugungi raqamli transformatsiya davrida grafik tasavvurni shakllantirish va rivojlantirishda kompyuter texnologiyalari va dasturiy vositalarning roli tobora ortib bormoqda. O‘quvchi bilimlarini faqat matn yoki og‘zaki ifoda asosida emas, balki grafik muhit orqali egallashga harakat qilmoqda. Kompyuter grafik muharrirlari, 2D/3D modellash, vizual simulyatorlar va mobil ilovalar - bularning barchasi nafaqat dars samaradorligini oshiradi, balki o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, vizual tahlil qilish va muammoni grafik yechim orqali anglash ko‘nikmasini ham rivojlantiradi.

Biroq amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, mavjud dasturiy ta'minot vositalarining aksariyati o‘quvchilarning yoshiga, qobiliyatiga va o‘rganilayotgan fan xususiyatlariga to‘liq mos kelmaydi. Ayrim dasturlar haddan tashqari murakkab interfeysga ega bo‘lsa, boshqalari esa yetarlicha didaktik funksionalga ega emas. Shu bois, grafik tasavvurlarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi dasturiy vositalarni pedagogik, psixologik va texnik nuqtai nazardan takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Adabiyotlar sharhi. Yusupovning fikricha, zamonaviy axborot texnologiyalaridan unumli foydalanish nafaqat texnik ko‘nikmalarni, balki o‘quvchilarning vizual idrokini, grafik tafakkurini va raqamli muhitda mustaqil ishlash salohiyatini ham rivojlantiradi [1]. U o‘zining “Axborot texnologiyalari asoslari” nomli asarida ta’limda kompyuter grafikasi va vizual dasturiy ta’minotning samaradorligini oshirish uchun ularni didaktik maqsadlar bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ta’kidlaydi.

Nazarov va Boboqulovning fikricha, informatika va texnologiyalarni o‘quv fanlari bilan integratsiyalash orqali grafik vositalardan foydalanish samaradorligini oshirish mumkin. Ular chizmaviy mashqlar, algoritmik grafik amallar va vizual interfeyslar orqali o‘quvchilar tafakkurini bosqichma-bosqich rivojlantirish kerakligini asoslaydi [2].

Karoly va Lindgrenga ko‘ra, fazoviy fikrlashni vizual dinamik tasvirlar bilan qo‘llab-quvvatlash o‘quvchilarning grafik tasavvurlarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi [3]. Ular ta’limda interaktiv vizualizatsiya vositalaridan foydalanish orqali o‘quvchining aqliy faoliyatini faollashtirish mumkinligini eksperimental tadqiqotlar asosida isbotlaydi.

Chikisheva fikricha, raqamli resurslar bilan grafik ko‘nikmalarni shakllantirishda asosiy muammo — bu vositalarning o‘quvchilarning yosh psixologiyasiga mos bo‘lmasligidir [4]. U interaktiv platformalarni soddalashtirish, topshiriqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish va foydalanuvchi uchun mos grafik dizayn yaratish zaruriyatiga urg‘u beradi.

Muxitdinova va Abdullaeva fikriga ko‘ra, ta’limda raqamli texnologiyalarning muvaffaqiyatli integratsiyasi uchun ularning funksionalligidan tashqari, pedagogik mosligi ham muhim. Mualliflar grafik dasturlarni o‘qituvchiga qulay dars jarayonini yaratishda yordam beruvchi vosita sifatida emas, balki o‘quvchining mustaqil vizual tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiruvchi metodik instrument sifatida ko‘radi [5].

Tufte ta’kidlashicha, ma’lumotni grafik shaklda ifodalash nafaqat dizayn masalasi, balki tafakkur va anglashni chuqurlashtirish vositasidir. Uning “The Visual Display of Quantitative Information” asarida ko‘rsatishicha, grafik obyektlar orqali statistik yoki strukturaviy ma’lumotlarni aniq va sodda tarzda tushuntirish - pedagogik nuqtai nazardan ham juda muhim.

Xo‘jayeva fikricha, grafik tafakkurni rivojlantirish uchun o‘qituvchilar zamonaviy interaktiv texnologiyalardan foydalanishni o‘z darslarida faol amalga oshirishlari kerak. Uning maqolasida interaktiv grafik mashg‘ulotlar orqali o‘quvchilarning ijodiylik, konstruktiv fikrlash va fazoviy tasavvur darajasi oshishini kuzatish mumkinligi ta’kidlanadi [8].

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Grafik tasavvurlarni rivojlantirishda muvaffaqiyatga erishish zamonaviy o‘quv jarayonining murakkabligi va o‘zgaruvchanligi sababli oddiy vizual taqdimotlar bilan cheklanmasligi kerak. O‘quvchining grafik tafakkurini shakllantirish bu - uning bilimni vizual obrazlar orqali idrok etish, fazoviy obyektlar bilan mantiqiy manipulyatsiya qilish, grafik belgilar va strukturaviy model vositasida tushunchalar orasidagi aloqalarni aniqlashga qodir bo‘lishidir. Bunday yuqori darajadagi tafakkur shakli ko‘p darajali kognitiv faollikni talab qiladi, bu esa an’anaviy usullar bilan emas, balki ilg‘or texnologik vositalarni o‘quv mazmuniga integratsiyalash orqali erishiladi.

Bugungi kundagi ilg‘or dasturiy vositalarda grafik o‘quv topshiriqlarini avtomatik tarzda moslashtirish, ya’ni personalizatsiyalash imkoniyati mavjud. Bu o‘z navbatida, grafik tafakkurni rivojlantirishda o‘quvchining individual ehtiyojlariga mos kontent tanlash, topshiriqlar darajasini avtomatik belgilash, yutuq dinamikasini monitoring qilish va zudlik bilan fikr bildirish (feedback) imkonini beradi.

Natijalar. Grafik tasavvurlarni rivojlantirish masalasi ta’lim jarayonida nafaqat texnik yoki vizual ko‘nikma hosil qilish bilan cheklanmaydi. Bu jarayon o‘quvchining fazoviy idroki, chizmaviy tafakkuri, abstrakt obrazlar ustida aqliy operatsiya bajarish salohiyatini shakllantirishni ko‘zda tutadi. Shuning uchun grafik dasturiy ta’minotni takomillashtirish, birinchi navbatda, o‘quvchining ruhiy-pedagogik rivojlanish bosqichlariga moslab loyihalanishi bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘quvchi grafik shakllarni anglaydigan emas, ularni tahlil qiladigan, baholaydigan, yaratadigan subyektga aylanishi zarur.

O‘quv jarayonida grafik tafakkur bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy muammo shundaki, ko‘plab grafik dasturlar ta’limiy funktsiyalarni emas, balki texnik-professional ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan. Bunday vositalar odatda murakkab menyular, ko‘plab parametrlar, professional modullar bilan to‘ldirilgan bo‘ladi va bu o‘quvchini chalg‘itadi, chizma mohiyatidan ko‘ra texnik murakkablikka ko‘proq e’tibor qaratishga olib keladi. Shu bois, didaktik nuqtai nazardan grafik dasturiy ta’minotlar soddalashtirilgan, bosqichma-bosqich murakkablashtiriladigan, intuitiv tushunarli, o‘zgaruvchan muloqot oynasiga ega bo‘lishi kerak.

Grafik fikrlashni shakllantirishda muhim omillardan biri bu — mantiqiy ketma-ketlik asosida chizmaviy amal bajarishdir. Dasturiy muhit shunday loyihalanmog‘i kerakki, o‘quvchi har bir grafika amalining maqsadini tushunib, uning oldingi bosqich bilan qanday bog‘liqligini anglasin. Bu o‘z navbatida grafik tafakkurni bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi.

Har bir harakatdan so‘ng olingan natijani qisqa matnli, grafik yoki og‘zaki ko‘rsatkichlar orqali baholab beradigan tizim o‘quvchini mustaqil tahlilga, xulosa chiqarishga undaydi.

Zamonaviy pedagogika talablariga ko‘ra, dasturiy vositalar o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini e’tiborga olgan holda avtomatik individual ta’lim marshrutlarini shakllantira olishi zarur. Bu esa grafik tafakkur darajasiga mos vazifalar, loyihalar, testlar, interaktiv simulyatsiyalar bilan ta’minlashni taqozo etadi. Masalan, boshlang‘ich bosqichda oddiy chiziq, to‘g‘ri burchak, doira chizish kabi amallar ustida ishlanadi, keyinchalik esa ular murakkab shakllar, uch o‘lchamli obyektlar, texnik chizmalar asosida tahlil qilinadi. Shu nuqtai nazardan dasturiy muhitlar moslashuvchan bo‘lishi va foydalanuvchining o‘ziga xos rivojlanish trayektoriyasiga moslashishi kerak.

Shuningdek, grafik tafakkur ko‘pincha fazoviy ko‘rish va rasmni aqliy tasavvur qilish bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli grafik dasturiy vositalar faqat chizish funktsiyasigagina emas, balki fazoviy rotatsiya, 3D ko‘rinish, kesim, qirqim, proyeksiya kabi funksiyalarga ham ega bo‘lishi, lekin bu funksiyalar o‘quvchilar uchun ortiqcha yuk bo‘lmasligi kerak. Ya’ni, 3D muharrirlar realistik vizual obrazlar orqali obyekt tuzilmasini aks ettirishi, lekin uni tushunishni qiyinlashtiruvchi murakkab parametrlar bilan to‘ldirilmagan bo‘lishi lozim. Bunda pedagogik mezon - o‘quvchining chizmaviy idroki ortidan analitik fikrlashni yuzaga chiqarishdan iborat bo‘ladi.

Bundan tashqari, grafik dasturlar zamonaviy o‘qituvchining dars tashkil qilish imkoniyatlarini kengaytirishi kerak. O‘qituvchi chizma namunalarini ekranda ko‘rsatish, muammoli vaziyatni grafik modellashtirish, o‘quvchi bilan birgalikda real vaqtda obyekt yaratish kabi interaktiv faoliyatni olib borishga qulay sharoitga ega bo‘lishi zarur. Bu imkoniyatlar o‘z navbatida darsda grafik mulohaza yuritish, chizmaga asoslangan mantiqiy tahlil va tasviriy bahs-munozaralarga zamin yaratadi.

Yana bir muhim jihat - grafik dasturiy ta’minotning vizual ergonomikasidir. O‘quvchining charchamasligi, ko‘zni zo‘riqtirmasligi, asosiy elementlarga e’tibor qaratishi uchun ranglar muvofiqligi, menyu soddaligi, animatsion yuklamaning me’yorda bo‘lishi kabi jihatlar ham ta’limiy samaradorlikka bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Dastur interfeysi pedagogik dizayn talablariga muvofiq ishlab chiqilgan bo‘lsa, u o‘quvchini o‘zlashtirishga emas, yaratuvchanlikka chorlaydi.

Demak, grafik tasavvurlarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi dasturiy vositalarning takomillashtirilishi faqat texnik yangilanish emas, balki chuqur didaktik, psixologik va estetik mezonlar asosida amalga oshirilishi lozim.

Bunday yondashuvgina o‘quvchini grafik obrazlarni idrok etadigan emas, balki ularni anglab yaratuvchi shaxsga aylantira oladi.

Xulosa va munozara. Grafik tasavvurlarni rivojlantirish - bu faqatgina vizual estetikani o‘rgatish emas, balki o‘quvchining fazoviy tafakkuri, analitik yondashuvi, tasviriy ifoda vositalari bilan ishlash qobiliyati va ijodiy dunyoqarashini shakllantirish jarayonidir. Ushbu kompetensiyalar esa zamonaviy texnikaviy va muhandislik yo‘nalishlarida, dizayn va arxitektura sohalarida, shuningdek, har qanday tahliliy kasbga tayyorlanayotgan yoshlarda shakllanishi zarur.

Dasturiy vositalarning ta’lim jarayoniga kiritilishi bu boradagi imkoniyatlarni kengaytirdi, biroq ushbu vositalar o‘zining texnik ko‘rinishida emas, balki didaktik ahamiyat kasb etgan shaklida ishlatilganidagina haqiqiy ta’sir kuchiga ega bo‘ladi. Demak, dasturiy vositalar nafaqat grafik obyektlarni chizishga xizmat qilishi, balki o‘quvchining fikrlash tarzini, qiziqishini, muammo yechishga bo‘lgan yondashuvini ham rivojlantira olishi kerak.

Yakunda ta’kidlash joizki, grafik tafakkurni rivojlantirish faqatgina alohida bir fan yo‘nalishida emas, balki ko‘p fanli yondashuv, zamonaviy texnologiyalar va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim falsafasi bilan chambarchas bog‘langan yirik strategik jarayondir. Ushbu jarayonda dasturiy ta’minot vositalari takomillashsa, ta’lim sifatida sezilarli o‘sish, o‘quvchi esa raqamli va grafik kompetensiyalarga ega mustaqil fikrlovchi sifatida shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Юсупов Э. А. (2021). Axborot texnologiyalari asoslari. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 342 b.

2. Назаров, А. Р., & Бобоqulov, Б. А. (2020). Informatika va axborot texnologiyalari (darslik). – Toshkent: TDPU nashriyoti, 256 b.

3. Karoly S., & Lindgren, R. (2019). Visualizing Spatial Thinking: The Role of Dynamic Representations in Science Learning. Educational Psychology Review, 31(4), 885–905. https://doi.org/10.1007/s10648-019-09477-1

4. Чикишева Н. В. (2020). Развитие графических навыков обучающихся с использованием цифровых образовательных ресурсов. Инновации в образовании, №4, с. 62–67.

5. Мухитдинова Н. М., & Абдуллаева, Г. С. (2021). Ta’limda raqamli texnologiyalar: metodik asoslar. – Toshkent: Ilm Ziyo, 184 b.

6. Mayer R. E. (2021). Multimedia Learning (3rd ed.). – Cambridge: Cambridge University Press.

7. Tufte E. R. (2001). The Visual Display of Quantitative Information. – Cheshire, CT: Graphics Press.

8. Ходжаева Г. И. (2022). Grafik tafakkurni rivojlantirishda interaktiv texnologiyalar roli. Pedagogik ta’lim, №1, 45–50-betlar.

EMPIRIK TAQSIMOT FUNKSIYALARINI DARS JARAYONLARIGA QO'LLASH

Muratova B.B.
Qarshi davlat texnika universiteti assistenti

Tayanch so'zlar: empirik taqsimot funksiyalari,statistik tahlil,o'lchov ma'lumotlari, ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish ,qayta taqsimot ,o'zaro ta'sir ,nazariy taqsimotlar, o'zgaruvchanlik ,parametrik va no-parametrik metodlar ,ma'lumotlarni analiz qilish, ijtimoiy fanlar ,sifat va miqdoriy tahlil ,sensus va so'rovlar ,taqsimotning barmoqlari, probabilistik modellash.
Ключевые слова: эмпирические функции распределения, статистический анализ, данные измерений, визуализация данных, перераспределение, взаимодействие, теоретические распределения, изменчивость, параметрические и непараметрические методы, анализ данных, социальные науки, качественный и количественный анализ, переписи и опросы, распределительные пальцы, вероятностное моделирование.
Key words: empirical distribution functions, statistical analysis, measured data, data visualization, redistribution, interaction, theoretical distributions, variability, parametric and nonparametric methods, data analysis, social sciences, qualitative and quantitative analysis, censuses and surveys, distribution fingers, probability modeling.

РЕЗЮМЕ:
Empirik taqsimot funksiyalarini dars jarayonlariga qo'llash statistika tushunchalarini chuqurroq anglash va talabalar orasida ma'lumotlarni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu funksiyalarni qo'llagan holda, o'qituvchilar haqiqiy hayotdagi ma'lumotlarning qanday harakatlanishini ko'rsatadigan amaliy misollarni taqdim etishlari mumkin. Bu yondashuv tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi va talabalarni o'z ta'limlarida statistik usullarni qo'llashga imkon beradi.
РЕЗЮМЕ:
Применение эмпирических функций распределения в учебном процессе способствует более глубокому пониманию статистических концепций и повышает навыки анализа данных среди студентов. Внедряя эти функции, преподаватели могут предоставить практические примеры, которые демонстрируют, как данные ведут себя в реальных сценариях. Этот подход стимулирует критическое мышление и дает возможность студентам применять статистические методы в своей учебе.
SUMMARY:
The use of empirical distribution functions in educational processes allows for a deeper understanding of statistical concepts and enhances data analysis skills among students. By implementing these functions, educators can provide practical examples that demonstrate how data behaves in real-world scenarios. This approach encourages critical thinking and empowers students to apply statistical methods in their studies.

Dars jarayonlarida empirik taqsimot funksiyalarini qo‘llash usullari.

1. Ma'lumotlar yig‘ish. Talabalar o‘zaro muloqot qiladi va biror mavzu bo‘yicha anketalar orqali ma'lumotlar to‘playdi. Ushbu ma'lumotlar so‘ngra empirik taqsimot funksiyasini yaratishda ishlatiladi. Masalan, talabalar sinfdagi o‘rganish usullari bo‘yicha anketalar tuzishlari va natijalarni tahlil qilishlari mumkin.

2. Vizualizatsiya. Empirik taqsimot funksiyalarini grafiklar orqali ko‘rsatish dars jarayonini yanada qiziqarli qiladi. Talabalar o‘zlari to‘plagan ma'lumotlarni histogrammalar va diagrammalar yordamida taqdim etishlari mumkin. Bu usul o‘quvchilarda vizual tafakkurni rivojlantirishga yordam beradi.

3. Tahlil va muhokama. Talabalar empirik taqsimot funksiyasining natijalarini tahlil qilish faoliyatida ishtirok etishlari kerak. Bu jarayon talabalarni o‘z fikrlarini ifodalashga va statistik natijalarni muhokama qilishga undaydi. Talabalar taqsimotning markazi, dispersiya va boshqa statistik xususiyatlarni o‘rganishadi.

Innovatsion yondashuvlar. Dars jarayonida zamonaviy texnologiyalardan, masalan, elektron platformalar va statistik dasturlardan foydalanish empirik taqsimot funksiyalarini ko‘proq tushunishga yordam beradi. Onlayn dasturlar yordamida talabalar ma'lumotlarni tezda tahlil qilish va natijalarni olish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Agar tanlanmada x_1 varianta n_1 marta, x_2 varianta n_2 marta, ..., x_k varianta n_k marta (bu yerda $n_1+n_2+.....+n_k=n$) kuzatilgan bo‘lsa, u holda

$$n_1, n_2, \ldots, n_k$$

sonlar *chastotalar*,

$$w_i=\frac{n_i}{n} \quad (i=1,2,...,k)$$

sonlar esa *nisbiy chastotalar* deyiladi. Ravshanki, $w_1+w_2+...+w_k=1$ bo‘ladi.

Tanlanmaning *statistik yoki empirik taqsimoti* deb variantalar va ularga mos chastotalar yoki nisbiy chastotalardan iborat ushbu jadvalga aytiladi:

$$\begin{pmatrix} x_i: & x_1, & x_2, & ..., & x_k \\ n_i: & n_1, & n_2, & ..., & n_k \end{pmatrix} \text{ yoki } \begin{pmatrix} x_i: & x_1, & x_2, & ..., & x_k \\ w_i: & w_1, & w_2, & ..., & w_k \end{pmatrix}.$$

1-misol. Tanlanma chastotlarining empirik taqsimoti berilgan:

$x_i:$	-1	0	1	2
$n_i:$	2	4	6	8

Nisbiy chastotalarni toping.

Yechish. $n=n_1+n_2+n_3+n_4=2+4+6+8=20$

$$w_1=\frac{2}{20}=0,1;\quad w_2=\frac{4}{20}=0,2;\quad w_3=\frac{6}{20}=0,3;\quad w_4=\frac{8}{20}=0,4.$$

$x_i:$	-1	0	1	2
$w_i:$	$0,1$	$0,2$	$0,3$	$0,4$

Shu bilan birga 0,1+0,2+0,3+0,4=1.

Ta’rif. Tanlanmaning empirik taqsimot funksiyasi deb x ning har bir qiymati uchun quyidagicha aniqlangan $F_n^*(x)$ funksiyaga aytiladi:

$$F_n^*(x)=\frac{n_x}{n},$$

bunda n_x – x qiymatdan kichik bo‘lgan variantalar soni; n – tanlanmaning hajmi.

Tanlanmaning empirik funksiyasidan farqli bosh to‘plam uchun aniqlangan ushbu $F(x)$ funksiya nazariy taqsimot funksiyasi deb ataladi. Empirik va nazariy taqsimot funksiyalar

orasidagi farq shundaki, $F(x)$ nazariy taqsimot funksiya $\{X < x\}$ hodisa ehtimolligini, $F_n^*(x)$ empirik taqsimot funksiya esa shu hodisaning nisbiy chastotasini aniqlaydi. Bernulli teoremasidan kelib chiqadiki, $\{X < x\}$ hodisa nisbiy chastotasi, ya'ni $F_n^*(x)$ shu hodisaning $F(x)$ ehtimolligiga ehtimollik bo'yicha yaqinlashadi. Boshqacha so'z bilan aytganda $F_n^*(x)$ va $F(x)$ funksiyalalar bir-biridan kam farq qiladi. Shu yerning uzidanoq, bosh to'plam taqsimotining nazariy funksiyasini taqribiy tasvirlashda tanlanma taqsimotining empirik funksiyasidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'lishi kelib chiqadi.

Empirik taqsimot funksiyaning xossalari

1. $0 \le F_n^*(x) \le 1$;

2. $F_n^*(x)$ – kamaymaydigan funksiya;

3. Agar x_1 – eng kichik varianta va x_k – eng katta varianta bo'lsa, u holda quyidagi munosabatlar o'rinli bo'ladi:

$$F_n^*(x) = 0, \text{ agar } x \le x_1 \text{ bo'lsa},$$
$$F_n^*(x) = 1, \text{ agar } x > x_k \text{ bo'lsa}.$$

2-misol. Quyidagi empirik taqsimot berilgan:

x_i :	1	5	7
n_i :	12	18	30

Empirik taqsimot funksiyasini toping.

Yechish. $n = 12 + 18 + 30 = 60$ – tanlanmaning hajmi. Eng kichik varianta $x_1 = 1$, demak $x \le 1$ lar uchun $F_{60}^*(x) = 0$. $x \le 5$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi n_x variantalar soni bitta $x_1 = 1$ va bu varianta 12 marta kuzatilgan, demak $1 < x \le 5$ lar uchun $F_{60}^*(x) = \frac{12}{60} = 0,2$. $x \le 7$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi n_x variantalar soni ikkita: $x_1 = 1$ va $x_2 = 5$, ular 12+18=30 marta kuzatilgan, demak $5 < x \le 7$ lar uchun $F_{60}^*(x) = \frac{30}{60} = 0,5$. $x_3 = 7$ eng katta varianta bo'lgani uchun $x > 7$ larda $F_{60}^*(x) = 1$.

Demak, izlanayotgan empirik taqsimot funksiyasi va uning grafigi quyidagi ko'rinishga ega:

$$F_{60}^*(x) = \begin{cases} 0, & x \le 1, \\ 0,2, & 1 < x \le 5, \\ 0,5, & 5 < x \le 7, \\ 1, & x > 7. \end{cases}$$

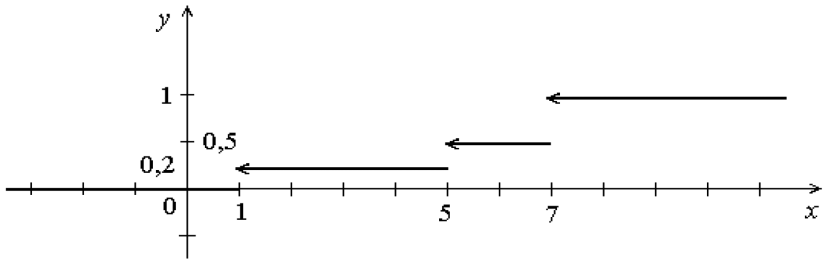

Tanlanmani grafik usulda tasvirlash uchun poligon va gistogrammalardan foydalaniladi.

Chastotalar poligoni deb $(x_i,n_i),(x_2,n_2),...,(x_k,n_k)$ nuqtalarni tutashtiruvchi siniq chiziqqa aytiladi. Chastotalar poligonini qurish uchun absissalar o‘qida x_i variantalar qiymatlari va ordinatalari o‘qida ularga mos kelgan chastotalar n_i qiymatlari belgilanadi. Koordinatalari (x_i,n_i) juftliklardan iborat nuqtalar kesmalar bilan tutashtiriladi.

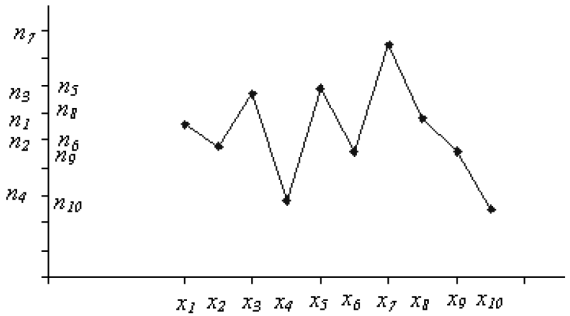

Nisbiy chastotalar poligoni deb koordinatalari $(x_1;w_1)$, $(x_2;w_2),...,$ $(x_k;w_k)$ bo‘lgan nuqtalarni tutashtiruvchi siniq chiziqqa aytiladi.

3-misol. Ushbu empirik taqsimotning nisbiy chastotalar poligonini yasang:

$$x_i:\ 2 \quad 3 \quad 5 \quad 7$$

$$w_i:0,2 \quad 0,2 \quad 0,35 \quad 0,25$$

Yechish. xOy koordinatalar tekisligida koordinatalari $(x_i;w_i)$ bo‘lgan M_i nuqtalarni belgilaymiz va ularni kesmalar bilan tutashtiramiz. Nisbiy chastotalar poligoni ushbu yo‘l bilan hosil qilingan siniq chiziqdan iborat.

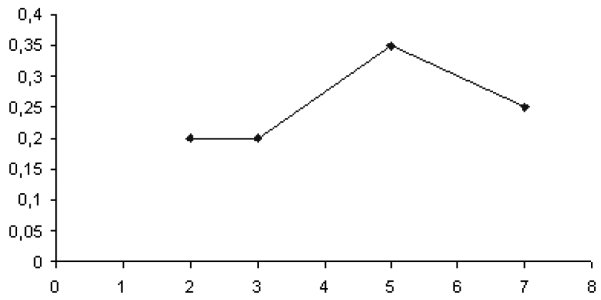

Tanlanmani grafik usulda tasvirlash uchun tanlanmaning hajmi kam bo‘lganda poligondan, agar hajm katta bo‘lsa yoki kuzatilayotgan kattalik uzluksiz xarakterga ega bo‘lsa gistogrammadan foydalaniladi.

Chastotalar gistogrammasi deb, asoslari h uzunlikdagi intervallardan, balandliklari esa $\frac{n_i}{h}$, $i=1,2,...,k$ dan iborat bo‘lgan to‘g‘ri to‘rtburchaklardan tuzilgan pog‘onasimon shaklga aytiladi.

Nisbiy chastotalar gistogrammasi deb, asoslari h uzunlikdagi intervallardan, balandliklari esa

$$\frac{w_i}{h}=\frac{n_i}{nh},\quad i=1,2,...,k$$

dan iborat bo‘lgan to‘g‘ri to‘rtburchaklarlardan tuzilgan pog‘onasimon shaklga aytiladi.

4-misol. Ushbu tanlanmaning chastotalar va nisbiy chastotalar gistogrammasini yasang:

Δi	(-20;-15)	(-15;-10)	(-10;-5)	(-5;0)	(0;5)	(5;10)	(10;15)
n_i	2	8	17	24	26	13	10
w_i	0,02	0,08	0,17	0,24	0,26	0,13	0,1

Yechish. h=5

Δi	(-20;-15)	(-15;-10)	(-10;-5)	(-5;0)	(0;5)	(5;10)	(10;15)
$\frac{n_i}{h}$	0,4	1,6	3,4	4,8	5,2	2,6	2
$\frac{w_i}{h}$	0,004	0,016	0,034	0,048	0,052	0,026	0,020

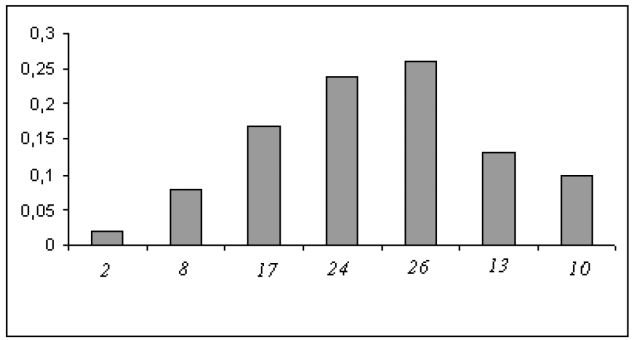

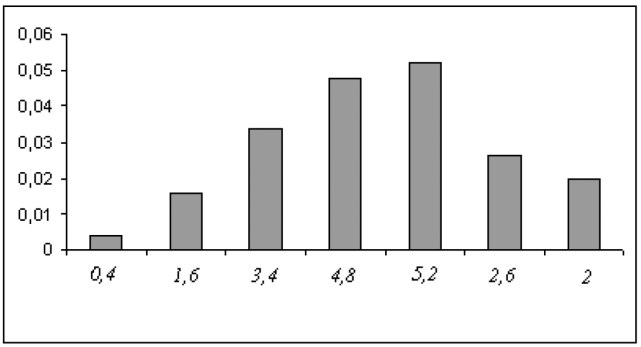

Berilgan tanlanmalar asosida chastotalarning gistogrammasi va nisbiy chastotalarning gistogrammasini hosil qilamiz.

Xulosa. Empirik taqsimot funksiyalarini dars jarayonlarida qo‘llash talabalarni statistikani amalda o‘rganishga, o‘z bilimlarini yanada chuqurlashtirishga va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu usullar dars jarayonini samarali va qiziqarli qiladi, statistik tushunchalarni talabalarga yaxshiroq tushuntiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bluman A. G. Statistika asoslari. Toshkent, 2010.
2. Azimov S. T. Statistik ma’lumotlarni tahlil qilish usullari. Toshkent, 2015.
3. Montgomery D. C., Runger, G. C. Applied Statistics and Probability for Engineers. Wiley, 2014.
4. Wackerly D., Mendenhall, W., Scheaffer, R. Mathematical Statistics with Applications. Cengage Learning, 2014.
5. Dinamov Sh. R. Empirik taqsimot funksiyalari va ularning amaliy qo‘llanilishi. Toshkent, 2018.
6. Zar J. H. Biostatistical Analysis. Prentice Hall, 1999.
7. Ruziev A. M. Statistika va ehtimollar nazariyasi. Toshkent, 2020.
8. Online manba: https://www.statlect.com/fundamentals-of-probability/empirical-distribution-function
9. Chatfield C. The Analysis of Time Series: An Introduction. Chapman & Hall, 2016.

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕЕВ ЧЕРЕЗ НЕСТАНДАРТНЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ УМНОЖЕНИЮ

Эгамбердиев С.С.

Старший преподаватель кафедры "экономика и компьютерная инженерия" института ISFT; докторант 3-го курса национального института педагогики воспитания имени Кары Ниязи

Tayanch so'zlar: muqobil usullar, ko'paytirish, matematika, ta'lim, ikki xonali sonlar, qisqartirilgan ko'paytirish formulalari.

Ключевые слова: альтернативные методы, умножение, математика, образование, двузначные числа, формулы сокращенного умножения.

Key words: alternative methods, multiplication, mathematics, education, two-digit numbers, abbreviated multiplication formulas.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada uzluksiz ta'lim tizimida qo'llanilishi mumkin bo'lgan muqobil ko'paytirish usullari ko'rib chiqiladi. Noan'anaviy usullarning qo'llanilishi o'quvchilarga sonli amallarni yaxshiroq tushunishga, matematik tafakkurni rivojlantirishga va hisob-kitoblarni qulayroq usullarda bajarishga yordam beradi. Xususan, o'nlik qismi bir xil va birliklarining yig'indisi o'n bo'lgan ikki xonali sonlarni ko'paytirish usuli, qisqartirilgan ko'paytirish formulalari yordamida kvadratga ko'tarish hamda ikki xonali istalgan sonlarning ko'paytmasini qismlarga ajratish orqali topish usullari muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются альтернативные методы умножения, которые могут использоваться в системе непрерывного образования. Применение нестандартных методик помогает обучающимся лучше понимать числовые операции, развивать математическое мышление и находить более удобные способы вычислений. Особое внимание уделено методу умножения двузначных чисел с одинаковой десятичной частью и единичной частью, дающей в сумме десять, возведению в квадрат при помощи формул сокращенного умножения, а также способу нахождения произведения любых двузначных чисел с разложением на части.

SUMMARY:

This article examines alternative multiplication methods that can be used in the system of continuous education. The application of unconventional techniques helps students better understand numerical operations, develop mathematical thinking, and find more convenient ways of performing calculations. Special attention is given to the method of multiplying two-digit numbers with identical tens digits and unit digits summing to ten, squaring using abbreviated multiplication formulas, and a method for finding the product of any two-digit numbers by breaking them into parts.

Введение.В системе непрерывного образования важно внедрять нестандартные методы вычислений, которые позволяют учащимся глубже понимать математические процессы и находить нестандартные решения. В данной статье рассматриваются три альтернативных метода умножения двузначных чисел.

Метод 1: Умножение двузначных чисел с одинаковой десятичной частью и единичной частью, дающей в сумме 10 [1;3]

Рассмотрим пример №1 : 43*47=?

1. Необходимо проверить можем ли мы воспользоваться данным способом. Числа имеют одинаковую десятичную часть (4) и цифры в единичной части, в сумме дают 10 (3 + 7 = 10).
2. Умножаем цифру из десятичной части на следующее по счёту цифру, то есть 4 на 5, 4*5=20. Запишем данное произведение в левой части равенства.
3. Следующим шагом найдём произведение цифр из единичной части. 3*7=21 и запишем ответ в конце равенства.
4. Записываем результат: **2021**.

№ 1	43*47=?	
I.	43*47=(4*5)=20..	(цифру из десятичной части умножаем на следующую по счёту)
II.	находим произведение цифр из единичной части и записываем в конце	
III.	43*47=2021	

пример №2

32*38=?

1. Необходимо проверить можем ли мы воспользоваться данным способом. Числа имеют одинаковую десятичную часть (3) и цифры в единичной части, в сумме дают 10 (2 + 8 = 10).
2. В десятичной части у нас тройки. Умножаем цифру из десятичной части на следующее по счёту цифру, то есть 3 на 4; 3*4=12. Запишем данное произведение в левой части равенства.
3. Следующим шагом найдём произведение цифр из единичной части. 2*8=16 и запишем ответ в конце равенства.
4. Записываем результат: **1216**.

№ 2	32*38=?	
I.	32*38=(3*4)=12..	(цифру из десятичной части умножаем на следующую по счёту)
II.	находим произведение цифр из единичной части и записываем в конце	
III.	32*38=1216	

Этот метод значительно упрощает вычисления без использования стандартного столбика. Но мы можем пользоваться им только в том случае, когда цифры в десятичной части одинаковые, а сумма цифр из единичной части равно 10.

Метод 2: Возведение двузначного числа в квадрат с использованием формул сокращенного умножения [2;3]

Для того, чтобы воспользоваться данным методом, нам необходимо знать следующие три формулы сокращенного умножения. Данный метод позволит нам значительно эффективно возводить в квадрат, нежели традиционный способ.

1) $(a-b)^2 = a^2 - 2ab + b^2$ - квадрат разности
2) $(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$ - квадрат суммы
3) $a^2 - b^2 = (a-b)(a+b)$ - разность квадратов

Пример №1: $31^2 = ?$

1. Представим число как сумму: $31^2 = (30+1)^2$
2. Используем формулу: $(30+1)^2 = 30^2 + 2*30*1 + 1^2 = 900 + 60 + 1 = 961$

Ответ: 961.

Пример №2: $59^2 = ?$

1. Представим число 59 как разность: $59^2 = (60-1)^2$

2. Используем формулу: $(60-1)^2 = 60^2 - 2*60*1+1^2 = 3600-120+1 = 3481$

Ответ: 3481.

Метод 3: Умножение любых двузначных чисел [4]

Пример №1: 12*23=?

Данный способ отличается от традиционного и использует приёмы ментальной арифметики:

1. Найдём произведение десятков (ответ записываем с левой части равенства): 12*23=2..
2. Найдём произведение единиц: (записываем в конце): 12*23=2.6
3. Последний шаг, необходимо найти сумму произведений перекрёстных цифр:

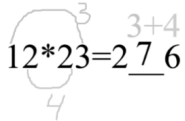

Ответ: **276**

Пример №2:

41*24=

1. Найдём произведение десятков (ответ записываем с левой части равенства): 41*24=8..
2. Найдём произведение единиц: (записываем в конце): 41*24=8.4
3. Последний шаг, необходимо найти сумму произведений перекрёстных цифр:

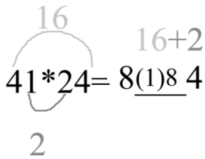

В данном примере, сумма равна 18, но по правилу на каждой позиции должна оставаться лишь последняя цифра, единица из десятка переходит в сотую часть числа как сумма. 8+1=9

Ответ: 984

Заключение.Применение альтернативных методов умножения в системе непрерывного образования помогает учащимся развить математическое мышление, повысить скорость вычислений и снизить зависимость от стандартных методов. Данные подходы позволяют находить удобные алгоритмы умножения, что особенно полезно в условиях быстрого решения задач. [5]

Использование методов, таких как умножение двузначных чисел с одинаковой десятичной частью и единичной частью, дающей в сумме 10, применение формул сокращенного умножения при возведении в квадрат и разложение чисел на части при умножении любых двузначных чисел, способствует не только улучшению арифметических навыков, но и развивает логику, аналитическое мышление и способность к быстрому принятию решений.

Кроме того, эти методы могут быть полезны в педагогической практике, так как позволяют адаптировать образовательные программы к индивидуальным особенностям учащихся, повышая их мотивацию и интерес к математике. Будущие исследования могут быть направлены на дальнейшую оптимизацию этих методов, а также их интеграцию в цифровые образовательные технологии и адаптацию для различных возрастных категорий.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Брусиловский, П. Л. Адаптивные методы обучения. – М.: Наука, 2019.
2. Виготский, Л. С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 2017.
3. Поляков, К. Ю. Методы ментальной арифметики. – СПб.: Питер, 2021.
4. Уилер, Д. Развитие математического мышления. – Лондон: Pearson, 2020.
5. Черников, В. Е. Современные подходы к обучению математике. – Екатеринбург: Уральский университет, 2018.

ОБ М - ГАРМОНИЧЕСКИХ ПРОДОЛЖЕНИЯХ ФУНКЦИЙ В МАТРИЧНОМ ШАРЕ

Нарекеев Б.М.
старший преподаватель
Нукусский ГПИ имени Ажинияза,
Нарекеева А.Б.
магистрант 1 курса
Новосибирского государственного университета

Tayanch so‘zlar: funktsiya, vektor, matritsiya, skalyar ko’paytma, ko’pxillik, operator, avtomorfizm, shar.
Ключевые слова: функция, вектор, матрица, скалярное произведение, многообразие, оператор, автоморфизм, шар.
Key words: function, vector, matrix, scalar work, multiformity, operator, automorphism, sphere.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada matritsaviy sharda M-garmonik funktsiyalar uchun Dirixle masalasining echimi berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье дано решение задачи Дирихле для М-гармонических функций в матричном шаре.
SUMMARY:
The article deals with the article solution of the problem Dirichlet for M – harmonious functions in matrixal sphere.

Пусть $Z=(Z_1,Z_2,\cdots,Z_n)$ - вектор, составленный из квадратных матриц $Z_j, j=1,2,\cdots,n$ порядка m над полем комплексных чисел C. Можно считать, что Z - элемент пространства C^{nm^2}. Введем в этом множестве векторов матричное «скалярное» произведение:

$< Z,W >= Z_1W_1^* + Z_2W_2^* +,\cdots,+Z_nW_n^*$, где W_j^* есть матрица сопряженная и транспонированная к матрице W_j. Рассмотрим в пространстве C^{nm^2} область B

$$B=\{Z : E^{(m)} - < Z,Z >> 0\},$$

($E^{(m)}$ - единичная матрица порядка m) которая называется матричным шаром. Остов этой области есть многообразие вида $S=\{Z :< Z,Z >= E^{(m)}\}$ которое имеет вещественную размерность $2nm^2 - m^2$.

Следуя Хуа Ло-кену [1] определим в C^{nm^2} дифференциальный оператор $\partial_z = \left(\partial_{z_1}, \partial_{z_2}, \cdots, \partial_{z_n}\right)$, и положим

$$\widetilde{\Delta} = Sp\left\{\left(E^{(m)} - < Z, Z >\right)\overline{\partial}_z \cdot \left(E^{(mn)} - Z^* Z\right)\partial'_z\right\} =$$

$$= \sum_{i,j=1}^{n} Sp\left\{\left(E^{(m)} - < Z, Z >\right)\overline{\partial}_{z_i} \cdot \left(\delta_{i,j} E^{(mn)} - Z_i^* Z_j\right)\partial'_{z_j}\right\}$$

Оператор $\widetilde{\Delta}$ инвариантно относительно автоморфизма B и при $m=1$ оператор $\widetilde{\Delta}$ есть инвариантный лапласиан для единичного шара из C^n, а при $n=1$ инвариантный лапласиан для обобщенного единичного круга из $C[m \times m]$ [1].

Определение. Элементы пространства Ω всех функций $f \in C^2(B)$, удовлетворяющих уравнению $\widetilde{\Delta} f = 0$, будем называть М-гармоническими функциями.

Приведем следующих теорем.

Теорема (см. [2]). Если $f(Z) \in A(B)$, то справедлива формула Пуассона

$$f(Z) = \int_S f(U) P(Z, U) d\sigma(U),$$

где $P(Z,U) = \left[\dfrac{\det\left(E^{(m)} - < Z, Z >\right)}{\left|\det\left(E^{(m)} - < Z, U >\right)\right|^2}\right]^{mn}$ - ядро Пуассона, $A(B)$-пространства функций, голоморфных в B и непрерывных на замыкании шара $\overline{B}$.

Теорема (см. [3]). Ядро Пуассона $P(Z,U)$ (при фиксированном U) является М-гармонической в B функцией.

Теорема. Для произвольной непрерывной функции f, заданной на остове S преобразование Пуассона $F = P[f]$ является функцией вещественно аналитической в $\overline{B} \setminus S$ и непрерывной на $\overline{B}$, причем $F = f$ на S.

Доказательство. Вещественно аналитичность F на множестве $\overline{B} \setminus S$ следует из того, что для точек $W \in S$, $Z \in \overline{B} \setminus S$ знаменатель ядра Пуассона не обращается в 0. Остается доказать, что $\lim\limits_{r \to 1-0} F(rZ) = f(Z)$, $Z \in S$, причем этот предел достигается равномерно. Сначала рассмотрим случай $m=1$, $z = (z_1, z_2, \ldots, z_n)$. Тогда нужное утверждение будет выглядеть так:

Лемма 1. Если функция f непрерывна на $S = \left\{w : |w_1|^2 + \cdots + |w_n|^2 = 1\right\}$,

то

$$f(z) = \lim_{r \to 1} \int_S f(w) \frac{\left(1 - r^2\right)^n}{\left|1 - rz\overline{w}\right|^{2n}} d\sigma(w),$$

Причем предел достигается равномерно по $z \in S$. Но данное утверждение совпадает с теоремой 5.8.1 из [1].

Пусть $m > 1$. Точка $Q = (Q_1, Q_2, \ldots, Q_n)$ и $Q_j = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & Z'_j \end{pmatrix}$, а матрица Z'_j имеет размеры $[(m-1) \times (m-1)]$ и удовлетворяет соотношение

$$E^{(m-1)} - < Z, Z' > > 0, \quad Z' = (Z'_1, Z'_2, \ldots, Z'_n)$$

Обозначим через B', S', $P'(Z', W')$, σ' соответственно матричный шар в $C^{(m-1)^2 n}$, его остов, его ядро Пуассона и инвариантная мера на остове S'.

Лемма 2. Для функций $f \in C(S)$ справедливо равенство

$$\lim_{Z \to Q} \int_S f(W) P(Z,W) d\sigma(W) = \int_{S'} f\begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & W' \end{pmatrix} P'(Z',W') d\sigma'(W') \quad (1)$$

Доказательство. Достаточно рассмотреть случай $Q_j = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}$ и доказать

$$\lim_{Z \to Q} \int_S f(W) P(Z,W) d\sigma(W) = \int_{S'} f\begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & W' \end{pmatrix} d\sigma'(W')$$

Поскольку в точке $Z' = 0$ ядро $P' = 1$, а любую другую точку матричного шара B' можно получить из нуля с помощью подходящего автоморфизма. Отсюда и получаем равенство (1).

Доказательство последнего равенства содержится в доказательстве теоремы 5.8.2. из [1]. Лемма доказана. И тем самым теорема полностью доказана.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Хуа Ло-Кен. Гармонический анализ функций многих комплексных переменных. -М.: Мир, 1959.

2. Косбергенов С. Голоморфные автоморфизмы и интеграл Бергмана для матричного шара // Докл. АН РУз. 1998. № 1. - С.7.

3. Нарекеев Б. О задаче Дирихле для М-гармонических функций в матричном шаре. // Докл. АН РУз. 1999. № 6. С.5.

4. Л.А. Айзенберг. Формулы Карлемана в комплексном анализе. Новосибирск «Наука» Сибирское отделение, 1990г. 240 с.

5. У. Рудин. Теория функций в единичном шаре из .М.Мир1984г.455с.

APPLICATION OF COGNITIVE MODEL OF LEARNING PROCESS IN COMPUTER

Gorovik A.A.
Ferghana State Technical University

Tayanch so'zlar: ta'lim uchun kompyuter o'yinlari, o'quv tizimi modeli, bilim maydoni, o'quv jarayoni modeli, o'quv jarayonini boshqarish
Ключевые слова: компьютерные игры для обучения, модель системы обучения, пространство знаний, модель процесса обучения, управление процессом обучения.
Key words: computer games for learning, learning system model, knowledge space, learning process model, learning process management

РЕЗЮМЕ:
Maqolada o'quv jarayonini modellashtirish usullari tahlil qilinadi. Kompyuter o'quv o'yinlarini ishlab chiqishda qo'llaniladigan o'quv jarayonining mavjud modellarini qo'llash sohasining cheklovlari ko'rsatilgan. Bilimlarni o'zlashtirishning boshqariladigan jarayoni bo'lgan o'quv jarayonini modellashtirish metodologiyasi ishlab chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются методы моделирования процесса обучения. Указываются ограничения сферы возможного применения существующих моделей процесса обучения, используемых при разработке компьютерных обучающих игр. Разработана методология моделирования процесса обучения, представляющего собой управляемый процесс получения знаний.
SUMMARY:
The article analyzes the methods of modeling the learning process. The limitations of the sphere of possible application of the existing models of the learning process used in the development of computer learning games are specified. The methodology of modeling the learning process, which is a controlled process of knowledge acquisition, is developed.

Introduction. The process of applying educational games in the educational process is becoming more and more popular. A computer educational game is a game that has educational purposes. An educational game, on the other hand, can also be considered as a learning system, where the learning process is integrated into the learning game. The purpose of this paper is to describe a developed model of the learning process that takes into account the characteristics of the game process and a way of integrating the learning model into the game that achieves the goal of the learning process and maintains the balance between the learning and game components.

Analysis of methods of modeling the learning process. Classification of existing models of the learning process by purpose is divided into psychological, cognitive, dynamic and other aspects of the learning process, as well as their combinations. The function depending on the process parameters defined by the model developer determines the dynamics of change in the level of knowledge of the learner undergoing the training course. The cognitive model of learning

describes human perception of information and its memorization, as well as attention, imagination and other aspects of human cognitive activity. [1]

Discrete and continuous models are used to describe the learning process. Continuous models of the learning process are mainly used for planning and analyzing the learning process, because they provide an opportunity to establish certain characteristics of the learning process. These models are not related to the structural features of the subject area under study and do not define the ways of organizing the process of knowledge acquisition.

Description of the mathematical model of the training process. A training course is a set of interrelated elements, in which each element of the structure is matched in accordance with a fragment of the training course. In this case, the links between the elements create a logical interconnection of the course, which reflects its internal structure. As a result, the training course can be described as a finite set with a given binary relation:

$$LC = \langle C, \leq \rangle , \quad (1)$$

where *LC is* the training course, $C = \{a\ b\ c, , ,...\}$ is the set of course elements,≤ is the binary relations between elements that reflect their logical connectivity.

Logical connectivity as a binary relation has the following properties:

− elements *a* and *b are* logically connected by the relation *a*≤ if mastering of *a* is obligatory for mastering of *b* according to the idea of the course developer, i.e. a is the basis for *b* ;

− none of the elements can be a basis for itself, i.e. the set of relations *a*≤ b and *b*≤ c and *c*≤ a is not admissible;

− each element of the course is considered to be the basis for all existing elements that are related to it and for the course as *a* whole, i.e. if a≤ b and *b*≤ c , then *a*≤ c (the relation≤ is transitive).

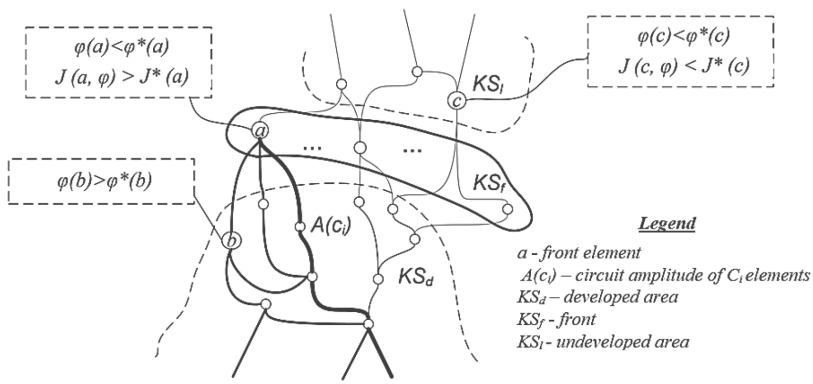

Figure 1. Structure of the training course and the knowledge space that corresponds to this structure

In the context of *a* training course, element a⊕ *b* is a basis for any elements for which elements *a* and *b* are a basis. The element *a*∗ *b* is the basis for mastering elements *a* and *b The* relation *a*≤ b , which is equivalent to *a*∗ *b*= a and *a b*⊕= *b* , is determined by the connectivity of the model.
The presence in the mathematical lattice *KS* partially ordered in the set for each pair of elements *a, b*, the exact upper sup(*a b*,)=*a*⊕ b and the exact lower inf(*a b*)=*a*∗ b faces determines the completeness of the model of the knowledge space. The smallest element *O*= inf(*KS*) of the *KS* lattice defines the beginning of course mastery, the largest element *I*= sup(*KS*) defines the training course as a whole. The completeness and connectivity properties of the model are determined by the integrity of the knowledge space (Fig. 1). The mathematical lattice accordingly reflects the system properties of the knowledge space, which in turn allows us to define the model of the training course in the form of the following expression

$$KS=\langle S,\oplus *\rangle , \quad (2)$$

where *S*is the set of elements of the mathematical lattice, ,⊕∗ are operations on the elements.
By virtue of the finiteness of the *KS* structure, for each interval $I_a{}^b$there is a subset of its elements $a\leq y(1)\leq y(2)\leq \ldots\leq y(k)\leq y(k)+(1)\ldots\leq$ b such that each interval $I^{y)\,(y)\,(y}k^{k+}{}_{(}{}^{1}{}_{)}$contains only 2 elements $y_k$and y_{k+1}, i.e., the divisibility of the interval is finite.
Such a set of interval elements defines a maximal chain $C_{(a)\,(}{}^{b)}$, which is a linear substructure of the interval $I_{(a)\,(}{}^{b)}$.
Each element *a*∈ *KS,* defines an ideal Δ(*a*) and a filter∇ *(a*), which are the principal ideal Δ(*a*)=*{b*∈ *KS* :*b a*∗= b} and the principal filter∇ *(a*)=*{b*∈ *KS* :*b a*∗= a}.
The principal ideal Δ(*a*) consists of all elements that need to be learned to begin learning the ideal *a*. The principal filter∇ *(a*) determines all elements that can be learned after learning *a*.
Organization of the learning process on the basis of the proposed model allows to manage the learner's actions in accordance with his/her level of knowledge, individual characteristics, and gives him/her the freedom of choice of actions to master the knowledge space determined by his/her current state. The learner independently decides on the choice of the necessary action required to master the knowledge space. Thus, the learner identifies logical connections between the elements of the space, and master the knowledge space as a systematically organized structure, which leads to the synthesis of a holistic knowledge system in the learner. [2]
Conclusion. The game "Twico" developed on the basis of the described model is used in computer science lessons at the specialized school No. 21, Fergana, Republic of Uzbekistan to teach visual programming to 7th grade pupils. To assess the applicability of the developed model of the teaching process, a questionnaire survey was conducted among the school teachers. All teachers noted that the game helped pupils to understand the idea of computer programming in general and visual programming in particular and increased their interest in studying the discipline. At the same time, teachers and pupils of the school noted the high quality of the game graphics: the attractiveness of the main character and its rich game features.
The results of the questionnaire show that the proposed model of the learning process is applicable to the development of educational computer games, as it allows to achieve the goal of learning in the game process while maintaining the balance of the learning and game components. [3]

LITERATURE:

1. Gorovik A. A., & Xalilov, Z. Sh. (2021). Concepts and challenges of e-learning system development. Universum: technical sciences, (1-1 (82)).

2. Gorovik Alexander Alfredovich, Xalilov Ziyodbek Shavkatovich Fundamentals of functioning and development of electronic distance education in the Republic of Uzbekistan // Universum: Technical Sciences. 2021. №12-1 (93).

3. Shabalina O.A. Modeling of knowledge space on the basis of mathematical structure / O.A. Shabalina // Collection of scientific papers sworld on the materials of the international scientific and practical conference. 2012. т. 11. № 4. с. 87-90.

БАСЛАЎЫШ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

BOLAJAQ BASLAWISH KLASS OQITIWSHILARINIŃ KÁSIPLIK KOMPETENTLIGIN ASIRIW MEXANIZMLERI

Abdalieva P.
NMPI, Ulıwma pedagogika hám psixologiya kafedrası úlken oqıtıwshısı

Tayanch sozlar: kompetensiya, kásbiy kompetentlik, kásbiy-metodik yetuklik, professionalizm.
Ключевые слова: компетенция, профессиональная компетентность, профессионально-методическая зрелость, профессионализм.
Key words: competence, professional competence, professional and methodological maturity, professionalism.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlangish sinf oqituvchilarining oquv jarayonida kasbiy kompetenligin shakllantirishning ayrim mexanizmlari borasida ma`lumot berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье даны сведения о некоторых механизмах формирования профессиональной компетентности учащихся начальных классов в процессе обучения.
SUMMARY:
The article provides information on some of the mechanisms for the formation of vocational competence of primary school pupils in the learning process.

Jáhánde bolajaq baslawısh klass oqıtıwshılarınıń sawatxanlıǵın asırıw kásiplik-metodikalıq kompetentligin rawajlandırıwdıń kreativlik texnologiyaları oqıw procesine qollanıw ámelge asırılǵan. Kompetentsiyalıq jantasıw tiykarında básekige shıdamlı kadrlar tayarlawdıń innovciyalıq baǵdarları, oqıtıwdıń variativlik formaları, bolajaq baslawısh klass oqıtıwshılarınıń kásiplik pedagogikalıq jetikliligin rawajlandırıw mexanizmlerin ámeliyatqa qollanıw boyınsha sistemalı jumıslar alıp barılmaqta.

Jáhán joqarı bilimlendiriw orınlarında baslawısh klass oqıtıwshılarınıń kásiplik-metodikalıq jetikliliginiń sapasın támiyinlew, oqıw procesin modellestiriw, proektlestiriw, kásiplik tayarlıqtı jetilistiriw, kásiplik sapalardı hám kompetentsiyalarni rawajlandırıw boyınsha ilimiy-izertlewler alıp barılmaqta. Sonlıqtan, bolajaq baslawısh klass oqıtıwshılarına ana tilin oqıtıw

hám kásiplik tayarlawdı xalıq aralıq ilmiy tájriybe talapları tiykarında alıp barıw, bilimlendiriw sapasın xalıq aralıq dárejege kóteriw, sawatxanlıq kónlikpelerin rawajlanıw dárejesi diagnostikasın ámelge asırıw, modullı tálimdi jolǵa qoyıw, sociallıq kommunikativlikni aktivlestiriw, baslawısh klass oqıtıwshınıń professionaliǵın anıqlaw boyınsha ilimiy-izertlewlerge itibar berilip atır.

Respublikamızda bolajaq baslawısh klass oqıtıwshılarınıń kásiplik-metodikalıq kompetentligin rawajlandırıw, baslawısh klaslarda oqıtıw procesin informaciyalıq texnologiyalar qurallarından paydalanǵan halda shólkemlestiriw, kompetentli qánige hám kásiplik kompetentsiyani rawajlantirib, básekige shıdamlı kadrlar tayarlawdıń huqıqıy normativ tiykarları jaratıldı. “Úzliksiz tálim sistemasın jáne de jetilistiriw, sapalı tálim xızmetlerin múmkinshiliklerin asırıw, miynet bazarınıń zamanagóy mútajliklerine muwapıq joqarı maman kadrlar tayarlaw siyasatın dawam ettiriw” zárúrli ústin turatuǵın wazıypa retinde belgilendi [1]. Nátiyjede, kompetentli jantasıw tiykarında bolajaq baslawısh klass oqıtıwshılarınıń kásiplik-pedagogikalıq iskerligin pedagogikalıq texnologiyaları tiykarında jetilistiriwdiń pedagogikalıq múmkinshilikleri keńeydi.

Joqarı bilimlendiriw orınları bolajaq baslawısh klass oqıtıwshıların kásiplik iskerlikke tayarlawda pedagogikalıq uqıp, jeke sapalar, oqıwshılardıń bilimlerin qalıs baqalaw hám bahalaw uqıbı sıyaqlı ámeldegi sociallıq talaplarǵa sáykes bolıwı zárúr. Bolajaq baslawısh klass oqıtıwshılarınıń kásiplik tayarlıq dárejesi, aldıńǵı pedagogikalıq tájiriybelerdi úyreniw, zamanagóy pedagogikalıq hám informaciyalıq tálim texnologiyalarınan paydalanıw boyınsha kónlikpe, ilmiy tájriybelerdi rawajlandırıwdı da talap etedi.

Bul boyınsha baslawısh klass oqıtıwshılarınıń kásiplik-metodikalıq komponentliligin rawajlandırıwda bir qansha talaplarǵa ámel etsek maqsetke muwapıq boladı;

bolajaq baslawısh klass oqıtıwshınıń kásiplik-metodikalıq kompetentligi strukturasın jetilistiriw;

bolajaq baslawısh klass oqıtıwshılarınıń kásiplik-metodikalıq kompetentsiyalarini ǵárezsiz tálim komponentleri arqalı rawajlandırıw ;

bolajaq baslawısh klass oqıtıwshınıń kásiplik-metodikalıq kompetentligin sawatxanlıǵın rawajlandırıw modelin jetilistiriw;

bolajaq baslawısh klass oqıtıwshısı kásiplik-metodikalıq kompetentligin rawajlandırıwdıń modullı basqıshların anıqlastırıw hám pedagogikalıq tájiriybe-sınaqtan ótkeriw.

1980-1990 jıllardıń kasiplik tálim teoriyası salasındaǵı izertlewler analizleri usı dáwirlerdegi júzege kelgen kásiplik kompetentliktiń mazmunı hám rolin

anıqlaw mazmunıdağı kompetentsiyalıq jantasıwdı ámelge asırıwdıń úsh baǵdarların ajıratıw imkaniyatın beredi.

Birinshi baǵdar - texnologiyalıq baǵdar bolıp, onıń sheńberinde qánigeniń kásiplik kompetentligin rawajlandırıwda onıń kásiplik bilim, kónlikpe hám ilmiy tájriybelerin, kásip baǵdarına sáykes hám texnologiyalıq kompetentlik quramına kiretuǵın funktsionallıq kompetentsiyalarni rawajlandırıw retinde úyrenilgen.

Ekinshi baǵdar - shaxsqa baǵdarlanǵan bolıp, bolajaq qánigeni ulıwma bilim beriw, gumanitarlıq tayarlawda ǵárezsiz tálim, informaciyalıq, kommunikativlik kompetentsiyalari birinshi orınǵa shıǵadı.

Eki baǵdardı birlestiretuǵın jónelis perspektivalıq esaplanadı, kásiplik kompetentli qánigeni tayarlawda arnawlı kásiplik, texnologiyalıq, aktuallıq, sociallıq, puqaralıq sıyaqlı barlıq kompetentliklari menen pútin shaxstı rawajlandırıw esaplanadı. Sonıń menen birge, kasiplik tálimde universallıq hám arnawlı kompetentsiyalar kompleksin rawajlandırıwǵa baǵdarlaw kerek.

Kompetentsiyalıq jantasıwdıń usı baǵdarı kózqarasınan kásiplik kompetentlik kásiplik tayarlıq sapasınıń integrativlik kriteryası retinde baslawshı hám dóretiwshilik sheshiwdi biliw, sonıń menen birge, basqarıw qararların qabıllaw, jańa tálim iskerligi sharayatlarına iykemlesiwge tayınlıq tán bolǵan shaxs sapaları jol menende túsiniledi.

1990 jılda milliy pedagogika tárepinen tiykarǵı kompetentsiyalar ideyasınıń tán alınǵanlıǵı zárúrli hádiyse boldı. Tiykarǵı kompetentsiyalar - kásiplik hám kásiplik bolmaǵan tarawdaǵı eń universal kompetentsiyalar (mashqalalardi sheshiwge, konstruktiv kommunikatsiyaǵa, sheriklikke tayınlıq hám t.b.). Bul ulıwma hám de kasiplik tálim sistemasında jańa tálim nátiyjelerin rawajlandırıw tuwrısındaǵı máseleni ortaǵa qoydı.

Oqıtıwdıń dástúriy “bilim, kónlikpe, ilmiy tájriybeler” nátiyjelerinen ayrıqsha túrde kompetentlik: birinshiden, integraciyalanǵan esaplanadı ; ekinshiden, tek jasalma jaratılatuǵın test jaǵdayında (qadaǵalaw jumısı, imtihan, kurs jumısınıń qorǵawı hám t.b.) emes, bálki jaǵdaylı hám haqıyqıy zárúrli jaǵdaylarında ańlatıladı ; úshinshiden, waqtınıń tiykarǵı bóleginde belgili mazmunına aylanıp da belgili jaǵdayda sáykes elementlerden “jıynalıp”, múmkinshilik retinde ámeldegi boladı.

Funktsionallıq sawatlılıq elementinen ayrıqsha túrde kompetentlik wazıypalardıń qatar toparların sheshiw imkaniyatın beredi; ilmiy tájriybeden ayrıqsha túrde - anglangan boladı ; kónlikpeden ayrıqsha túrde - kóshiriledi (tásir etiw predmetleriniń pútkil toparı menen baylanıslı), avtomatizm hám

ilmiy tájriybege aylandırıw jolı boyınsha emes, bálki basqa kompetentlikler menen integraciyalaw jolı boyınsha rawajlanadı.

Baslawısh bilimlendiriw ulıwma orta bilim beriw ushın zárúr bolǵan sawatlılıq, bilim hám kónlikpe tiykarların qáliplestiriwge múmkinshilik beredi. Bunda baslawısh bilimlendiriwdiń oqıw-metodikalıq bazasın jańalaw, oqıw -normativlik hújjetleri, oqıw qóllanba, metodikalıq kórsetpe hám usınıslardı jaratıw bar bolǵan mashqalalardi anıqlaw, olarǵa búgingi kún kózqarasınan baha beriwdi talap etedi.

Juwmaqlap aytqanda, bolajaq baslanǵısh klass oqıtıwshıların kásiplik kompetentligin asırıw miynet bazarındaǵı kúshli básekine sabırlı kadrlardı tayarlawda zárúrli orın tutadı. Zamanagóy Ózbekstannıń socialliq ómirindegi jáne onıń bilimlendiriw tarawıdaǵı demokratiyalıq ózgerisler - demokratiyalastırıw, tálim ortalıǵınıń diversifikatsiyalew, sociallıq tálim buyırtpasınıń dispersiyasi, hár túrli programmalar, sabaqlıqlar, oqıw jobaları, tálim mákemeleriniń júzege keliwi Ózbekstanda oqıtıwshılar tayarlaw tariyxındaǵı áhmiyetli ózgerislerdi ámelge asırıw imkaniyatın beredi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Муслимов Н.А. ва б. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. –Т.: Fan va texnologiya, 2013.– 128 б.

2. Шарипов Ш.С. Педагогика олий таълим муассасаларида замонавий бошланғич таълим мутахассисларини тайёрлашнинг долзарб масалалари. Электрон ресурс: http://library.ziyonet. uz/uzc/book/70683.

3. Сариев Ш. Бошланғич синф ўқиш дарсларида матн устида ишлаш орқали нутқ ўстириш. Методик қўлланма. – Т.: Yurist-media markazi, 2010. – 76 б.

BASLAWISH TA'LIMDE PEDAGOGIKALIQ TEXNOLOGIYA ELEMENTLERINEN PAYDALANIW JOLLARI

Qalimbetova A.
№36 sanli mektep oqitwshisi

Таянч сўзлар: педагогик технология, бошланғич таълим, дарс, фойдаланиш йўллари, таълим соҳасини ислоҳ қилиш, ўқув жараёни, методика.
Ключевые слова: педагогическая технология, начальное образование, урок, методы использования, образовательная реформа, образовательный процесс, методика.
Key words: pedagogical technology, primary education, lesson, methods of use, educational reform, educational process, methodology.

РЕЗЮМЕ:
Ушбу мақолада бошланғич таълимда педагогик технология элементларидан фойдаланиш йўллари ҳақида сўз юритилган.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются способы использования элементов педагогической технологии в начальном образовании.
SUMMARY:
The article examines the ways of using elements of pedagogical technology in primary education.

Kadrlar tayarlaw milliy bag'darlamasinda aldingi qatar pedagogikaliq texnologiyalardi engiziw xa'm o'zlestiriw zaru'rligi ko'pma'rtebe takrarlanbaqta. Sonliqtan pedagogikliq texnologiya degen ne ol da'stu'riy sabaqlardan nesi menen ajralip turadi.

O'zbekistanda ta'lim-tarbiya tarawin reformalawdin' tiykarg'i faktorlarinin' biri «Jeke adam ma'pi ha'm bilimlendiriwdin' u'stinligi» bolip tabiladi.Bul factor ma'mlekeimizdin' sotsiyalliq siyasatin belgilep bergenligi sebep, oqitiwdin' jan'a modeli jaratildi.

Ha'zirgi ku'nde pedagogikaliq a'debiyat, ta'lim ma'selelerine baylanisli bayanatlar ,ra'smiy hu'jjetlerde «jan'a pedagogikaliq texnologiya»,«alding'i pedagogikaliq texnologiya», «zamanago'y pedagogikaliq texnologiya» tu'sinikleri ken' qollanilmaqta.Biraq, «Pedagogikaliq texnologiya» tu'sinigi elege shekem bir qa'lipke tu'sirilmegen,ensiklopediyalarda ta'riplengeni joq, sonin' menen birge onin' mazmuninin' jan'asha tariypi islep shig'ilmag'an.Sonin' ushin

bul so’zlerdi bir-birinen ayiriwshi ko’pg’ana tariypleri bar.Bulardin’ arasinda UNESCO ta’riypi maqulraq.

Bul ta’riypte tiykarg’i tu’sinikler «sistematik metodika» ekenligi aniq, al qalg’an so’zler pedagogikaliq texnologiyanin’ sistema sipatindag’i sostav bo’leklerin ta’ripleydi.A’sirese sistemali jantasiw pedagogikaliq texnologiyani oqitiwg’a basqa jantasiwlardan pariqlawshi tiykarg’i belgi bolip tabiladi.Sistema so’zi dizim, bo’lekleden du’zilgen, birikken bir putin na’rse yamasa ha’diyse ma’nisin an’latadi.

Sistema tu’sinigi ha’m so’zi basqada ma’nislerge iye.ma’selen sistema-jip,sim siyaqli terilgen narse.

Sistemali qatnasiq ilimiy biliw metodologiyasi ha’m pedagogikaliq praktikanin’ bir bag’dari sipatinda universal xarakteristikag’a iye, pedagogikada ken’ qollaniladi, ta’lim ta’rbiyag’ada pedagogikaliq sistema retinde qaraw kerek.

Baslawish ta’limdegi oqitiw sistemasi-sistemali jantasiwg’a tiykarlanadi. Mektep bosag’asin qa’dem qoyg’an oqiwshig’a bilim beriwde a’piwayidan quramalig’a , belgisizden belgilige qarap alip bariladi.

Pedagogikaliq a’debiyatlarda pedagogikaliq texnologiyag’a berilgen basqa tariypler(B.Bespalko, B.Guzeev, B.Lixashev, M.Shoshanov, M.Klarin, I.Lerner h.b.) keltiriledi, biraq olardin’ birewide UNESCO ta’riypi da’rejesine ko’terile almag’an.Aytip o’tilgen ilimpazlar arasinda pedagogikaliq texnologiya xaqqinda xabardi GMD ma’mleketleri, sonin’ ishinde O’zbekistanda tarqaliwina B.P.Bespalko ha’m M.B.Klarinnin’ ta’siri ku’shlirek.M.B.Klarin pedagogikadag’i texnologiyaliq jantasiwlardin’ sostav du’zilisi ha’m mazmuni xaqqinda birqansha toliq mag’lumatlardi aytqan.

Texnologiya grekshe so’z bolip «texne» sheberlik, sanaat, »logos» tu’sinik, ta’liymat, ma’nilerin an’latadi.Texnologiya tu’sinigi – tayar o’nim aliw ushin islep shig’ariw protseslerinde qollanilatug’in usil ha’m metodlar jiyindisi, sonday usil ha’m metodlardi islep shig’iwshi ha’m jetilistiriwshi pa’n sipatinda ta’riyplenedi.

Ha’zirgi ku’nde mug’a’llimler metodikani ko’p jag’daylarda texnologiyadan ajrata almaydi.Sonin’ ushin bul tu’sinikke aniqliq kirgiziw kerek:

Metodika - oqiw protsesin sho’lkemlestiriw ha’m o’tkeriw boyinsha usinislar jiyindis.

Pedagogikaliq texnologiya – oqitiwshinin’ ka’siplik hizmetin jan’alawshi ha’m bilimlendiriwde juwmaqlawshi na’tiyjeni kepillikke alatug’in ilajlardin’ jiyindisi.

Pedagogikaliq texnologiya tu’sinigin aydinlastiriwg’a qaratilg’an tu’sinikler ha’r qiyli.Sonday bolmasin ha’r tu’rli ma’mleketlerde bul tu’siniklerge jeterli tu’sinik berilgen.

Pedagogikaliq texnologiyag'a «jan'a» so'zin qosip aytiliwi teoretik ilimpazlar ha'm oqitiwshilardi oylantirip qoydi.Olar endi ta'lim ta'rbiya protsesin joybarlastiriwg'a eskishe qaraw mu'mkin emesligin tu'sinip jetedi.Ma'selen, J.Yuldoshev «Jan'a pedagogikaliq texnologiya » tu'sinigine ta'riyp berip, to'mendegilerdi jazadi: «jan'a ta'lim mazmuni, oqiw reje, sabaqliqlar negizinde oqiw protsesin joybarlastiriw, jan'asha sho'lkemlestiriw».

Ha'r bir ma'mlekettin' bu'gu'ngi ku'ndegi progressin belgilewde, usi ku'nge shekem basip o'tken joli, tariyxi, turmis ha'm oylaw formasi, u'rp-a'detlerine na'zer saliwimiz kerek.

60-jillardan baslap rawajlanip baslag'an ma'mleketler AQSH, Fransiya, Germaniya, Yaponiya pedagogikaliq texnologiyanin' iri oraylari sho'lkemlestirilgen ha'm olar o'z hizmetin ko'rsetip tur.

30-jillarg'a kelip «pedagogikaliq texnika» arnawli a'debiyatlarda payda boldi ha'm ol oqiw shinig'iwlarinin' aniq ha'm na'tiyjeli sho'lkemlestirilgen usil ha'm qurallarina aytildi.Sonin' menen birge pedagogikaliq texnologiya oqiw ha'm laboratoriyaliq u'skenelerden paydalaniwdi toliq biliw dep tu'sinildi.40-50-jillarda oqiw protsesine texnikaliq qurallardi engiziw baslandi.A'sirese , qadaqalaw qurallari, kino ha'm radio, olardan paydalaniw metodikasi pedagogikaliq texnologiyag'a ten'lestirildi.

Pedagogikaliq texnologiyanin' eki bag'darda talqinlanadi ha'm rawajlanadi:

1. Oqiw protsesinde texnikaliq qurallardan qollaniw.

2. Oqiw texnologiyasi mashqalalarinan baslap, pedagogikaliq texnologiyadan paydalaniw maselelerin o'z ishine aladi.

Jan'a Taraw 1977 jilda ashildi. «Kadrlar tayarlaw milliy bag'darlamasinda» actual izertlew obektine aylandi.Sonin' menen birge bul ma'sele g'a'rezsizliktin' da'slepki ku'nlerinen baslap qol urildi.Bu'gingi ku'ni ma'mleketimizde pedagogikaliq texnologiya boyinsha ko'plegen ilimiy konferentsiyalar o'tkerilmekte.A'lbette , bul quwnishli awhal.

1991 jil may ayinda Samarqand ma'mleketlik universitetinde o'tkerilgen «Joqari oqiwdin' ha'zirgi aktual mashqalalari» jiqari oqiw orinlari arasindag'i ilimiy-metodikaliq konferensiyasinin' uliwma jiynalisinda « pedagogikaliq texnologiya konseptual analiz» temasinda bayanat islendi.Bayanatta oqiwdi texnologiyalastiriw protsesi sotsiyalliq buyirtpa ekenligi aytip o'tildi. Pedagogikaliq texnologiyadan jan'asha bag'darda talqin etildi.

Pedagogikaliq texnologiya ma'seleleri boyinsha alimlardin' pikirleri «Marifat», «Uchitel zbekistana» siyaqli basimlarda turaqli tu'rde berilip barmaqta.

Pedagogikaliq texnologiya baylanisli waziypalardi aniqlawg'a ha'reket etemiz.

1. Ko’p basqishli bilimlendiriw sistemasinda pedagogikaliq texnologiyalardin’ ornin tiykarlaw ha’m za’ru’rli usinislardi islep shig’iw.

2. Zamanago’y islep shig’ariw , meditsina, ekonomika, ekologiya siyaqli taraw texnologiyalari menen pedagogikaliq texnologiyalardi turaqli tu’rde jan’alap bariw ha’m diffrentsiyalasqan jantasiw tiykarinda olardi qollaniw kriteriyalarin islep shig’iw.

3. Perspektivali oqitiwqurallarin jaratiw ha’m olarg’a su’yengen halda alding’a pedagogikaliq texnologiyalardi joybarlastiriw, a’meliyatqa engiziw natiyjesin aniqlaw.

4. Tiyisli wa’killik basqariw organlari ta’repinen oqiw mekemeleri hizmetine jan’a pedagogikaliq texnologiyalardi engiziw da’rejesin qadag’alaw ha’m bahalaw.

5. Respublikamizdag’i bilimlendiriw sistemasinda hizmet ko’rsetip kiyatirg’an professor oqitiwshilardin’ bilimin jetilistiriw ha’m qayta tayarlaw kuraslarinda alding’a pedagogikaliq texnologiya, [abar texnologiyalari siyaqli jan’a bilimler sistemasi menen qurallandiriwdi u’zliksiz sho’lkemlestiriw.

6. joqari oqiw orinlari studenleri, a’sirese qa’nige pedagoklari ushin 20-saat ko’leminde pedagogikaliq texnologiyateoriyasi ha’m a’meliyati boyinsha arnawli kurs engiziw.

7. Respublikamizda hizmet ko’rsetip atirg’an do’retiwshi mug’allimlerdin’ ta’jriybelerin turaqli u’yrenip bariw.

Pedagogikaliq texnologiya ma’selesin a’melge asiriwda shet el tajriybesin u’yrenbesten bolmaydi.Sebebi, olar bul tarawda birqansha islerdi orinlag’an. Juwmaqlap aytqanda jan’a pedagogikaliq texnologiyabul bilimlendiriwde jan’a bolmastan ol uzaq tariyxqa iye.

Sebebi, sonda pedagogikaliq texnologiya bixeviorizm ideyalarina su’yenedi. G’a’rezsizlikke eriskennen son’ ilimdi u’reniwge ken’ jol ashildi. Ha’zirde internet tarmag’i boyinsha du’niya ma’mleketlerinin’ pedagogikaliq texnologiyalarinin’ u’yreniwge imka’niyatlari bar.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Xasanova G «Boshlang’ich sinflarda darslarni pedagogik texnologiya asosida tashkil etish»«Pedagigik ta’lim», 2001 j.3-son

2. Qosnazarov Q , A’bdijapparova.J «Modulli sabaq texnologiyasi», «Mu’g’a’llim ha’m u’zliksiz bilimlendiriw» jurnali .No’kis, 2006-j.3-san

3. Qosnazarov Q . Oqiwshilardin’ bilimin bahalawdin’ reyting sistemasi.Ustaz gazetasi.

4. Qosnazarov Q «Jan’a pedagogik texnologiyalardan sabaq barisinda paydalaniw».Ustaz gazetasi.1999-2005j.

BASLAWÍSH KLASLARDA IMLANÍ OQÍTÍWDA ÍNTERAKTIV USÍLLARDAN PAYDALANÍW

Najimova A.D.
Ájiniyaz atındağı NMPI institutı
"Baslawısh tálim" kafedrası dosenti w.a., p.i.f.d.(PhD)

Tayanch so'zlar: imlo, harf elementi, arab tili, imlo, atama.
Ключевые слова: орфография, буквенный элемент, арабский язык, орфография, термин.
Key words: spelling, letter element, arabic language, orthography, term.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang'ich sinflarda imlo o'rgatishda interfaol usullardan foydalanish masalasi ochib berilgan va tahlil qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В статье раскрыт и проанализирован вопрос использования интерактивных методов в обучении орфографии в начальных классах.
SUMMARY:
The article explores and analyzes the use of interactive methods in teaching orthography in elementary school.

Baslawısh klass oqıwshılarına imlanı úyretiw oǵada mashaqatlı hám quramalı wazıypa. Baslawısh klass oqıwshıları óz betinshe tapsırmalardı da muǵallimniń talap etiwine sáykes orınlaydı. Oqıwshılardı orfografiyalıq (imla) bilimin izbe-izlikke salıw, jumıs iskerliginiń jolǵa qoyılıw protsesiniń qáliplesiwi. Oqıwshılarǵa hár bir sózdi jazıp úyretiwde, eń dáslep hárip elementlerin salıp úyretiwdiń áhmiyeti úlken. Sebebi, oqıwshı 1-klasına hárip elementin qalay úyrengen bolsa, pútkil ómiri dawamında jazıw tártibi menen jazıwǵa ádetlenip ketedi.

Ímla – tiykarınan, arab tillik sóz bolıp, til iliminde orfografiya termini mazmunın beredi. Ímla óz ishine qaraqalpaq tilindegi ses hám hápiplerdiń, sózlerdiń túrleri, sóz dizbegi, gáplerdiń durıs jazılıwı sıyaqlı máselelerdi aladı. Qaraqalpaq tili de basqa tillerden óz fonetikalıq sisteması, grammatikası hám oǵan tiykarlanǵan imlası menen ózgeshelenip turadı. Hár qanday tildiń rawajlanıwı, ómir súriwi, qáliplesip, jetilisip barıwı onıń álipbesi menen

de baylanıslı. Eger, qaraqalpaq tiliniń jazıw máselesin dúńya tilleri menen salıstırıp qaraǵanımızda, ol seslik jazıwǵa tiykarlanǵan til ekenligi bizge málim. 1989-jılı qaraqalpaq tili boyınsha til nızamı járiyalanıp, qaraqalpaq tiline mámleketlik til biyligi berilgen bolsa, usı dáwirden baslap, búgingi kúnge shekem til nızamınıń orınlanıwında bir qatar mashqalalardıń bar ekenligi sezilip turadı. Bilimlendiriwde, sonıń ishinde, baslawısh bilimlendiriwde, ǵalaba xabar quralları, baspasóz arqalı xalıqqa qaraqalpaq tilin úyreniw, jazıwdı jetilistiriw máselelerinde bir qatar jumıslardıń óz sheshimin kútip turǵanlıǵın kóriwge boladı. Olardan biri – baslawısh klaslarda imlanı oqıtıw máselesi.

A.Pirniyazova, Q.Pirniyazov, K.Bekniyazovlardıń "Baslawısh klaslarda ana tilin oqıtıw metodikası" miynetinde baslawısh klaslarda imlanı oqıtıwǵa ayrıqsha kewil bóledi hám miynettiń altınshı bólimi tolıǵı menen «Grammatika, grammatika, sóz jasalıw hám orfografiyanı oqıtıw metodikası» dep [1.115] ataydı. Álbette, hár qanday adamǵa sawatlı, durıs jazıw kónlkpesi baslawısh klastan sińdiriledi. Oqıwshılarǵa hár bir sózdi, hár bir gápti durıs jazdıra alıw, orfografiyalıq jaqtan bilimli etiw, onı durıs meńgeriw teoriyalıq jaqtan da, ámeliy jaqtan da belgili salmaqqa iye. Baslawısh klasta oqıwshını sóyley alıwǵa, durıs jazıwǵa úyretiw, oǵan kónliktiriw qıyın hám oǵada qospalı jumıs.

Ímlanı úyreniwde Q.Pirniyazov bes basqıshtı usınadı.

1. Oqıwshılar qaǵıydanı esitedi, sonlıqtan da bul dáwirde olardı dáslepki túsinik payda boladı. Bul dáwirde oqıwshılar ushın qaǵıydaǵa sáykes muǵallim tárepinen tayın materiallar usınıladı.

2. Muǵallim tayın materiallardı olarǵa beredi.

3. Oqıwshılar jumıs islewge kónligedi, tekstti ózleri kóshirip, túsirilgen hárip, sózlerdi qaǵıydanı basshılıqqa ala otırıp, ózleri olardı ornına qoyadı.

4. Orfografiyalıq qaǵıydalardı tolıq meńgerip, ózlerinshe jumıs isley alıw dáwiri boladı.

5. Oqıwshılardıń orfografiyalıq bilimin izbe-izlikte salıw, jumıs iskerliginiń avtomatlastırılǵan protsesiniń qáliplesiwi» [2.319].

Oqıwshılardı imla qaǵıydalarına durıs, sawatlı jazıwǵa úyretiwde bir qatar interaktiv usıllardan paydalanıwǵa boladı. Mısalı, "Balıq skeleti" metodı imla talaplarına sáykes jumıs alıp barıwda oǵada qolaylı. Bunda balıqtıń bas tárepki bólimine atlıq sóz jazılıp, ústingi qalashlarına háripler salınıp, astıńǵı qalashlarına sol hárip penen baslanatuǵın sózlerdi jazdırıw balalar ushın qızıǵıwshılıǵın payda etedi, bul sıyaqlı tapsırmalardı jeńil hám tez waqıt ishinde orınlay aladı.

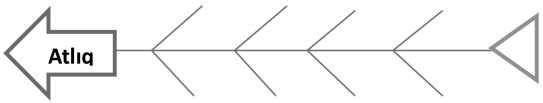

A – adam, asqar, alma, ata, ana;
B – bala, batır, buzaw, báhár, baǵ;
V – vagon, vokzal, velosiped;
G – gúl, gaz, geshir, gesirtke;
D – dala, dásturxan, dastıq, damas;
E – etik, eskek, erik, eliw;
J – jaz, jambılsha, jarǵanat.

Sonday-aq, ”jasırılǵan sózler” oyın texnologiyasınan tómendegishe tártipte paydalanıw múmkin. Oqıwshılarǵa aldın ala muǵallim tárepinen tayarlap kelingen shınıǵıw teksti beriledi. Shınıǵıwda bir qatar sózler túsirilip qaldırılıwı, túsirilip qaldırılǵan kóp noqat qoyılǵan sózlerdiń ornına shınıǵıwdaǵı gáp mazmunına qaray otırıp, baylanısa alatuǵın sózlerdi ǵana qoyıw talap etiledi. Shınıǵıw teksti tómendegishe:

…. Ádepli oqıwshı. Ol berilgen tapsırmanı …., sabaqtan qalmaydı. Barlıq sabaǵınan….jaqsı oqıydı. Úkesin jubatadı, tawıqqa ….saladı. Buzawǵa …. beredi.[3]

Biraq, bul shınıǵıwda kóp noqat ornına qoyıwǵa oqıwshı ushın tayar túrindegi sózler berilmeydi., ol talap etilgen sózlerdi oqıwshılar ózleri qoyıwı kerek boladı. Birinshi mısalǵa qálegen adam atın qoyıwı kerek. Mısalı: 1. Ámet ádepli oqıwshı. 2. Ol berilgen tapsırmalardı puxta orınlaydı, sabaqtan qalmaydı. 3. Barlıq sabaǵınan jaqsı oqıydı. 4. Úkesin jubatadı, tawıqqa dán saladı. 5. Buzawǵa suw, ot beredi.

Bul shınıǵıwda oqıwshılar tárepinen tekst quramına jazılatuǵın sózler (Ámet, puxta, jaqsı, dán, suw, ot) sózleri bolıp, olardıń mánilik baylanısına qatań itibar qaratılıwı kerek.

Baslawısh klass oqıwshılarına imlanı úyretiwde ”Venn diagramması” interaktiv metodınan da (grafikalıq organayzerinen) tómendegi tártipte paydalanıw múmkin. Diagrammanıń birinshi sheńberine atlıq sózler, úlken, ekinshi tárepindegi baylanısıp turǵan sheńberi feyiller, ortadaǵı sheńberge bolsa oqıwshılar ózleri atlıq hám feyil (zat ataması, onıń háreketin) ańlatatuǵın sózlerdi mánisine qaray durıs jaylastırıw hám qátesiz jazıwı tiyis.

1. Sheńberge zattıń atın bildiretuǵın sózler: traktorshı, oqıtıwshı, balalar, diyqan, qoylar, iytler, shójeler, artisler, suwshı, dúkanshı.
2. ”Venn diagramması” nıń ekinshi sheńberine jazılatuǵın zattıń háreketiniń atın bildiretuǵın sózler: súrip atır, oqıttı, oynap júr, egip atır, otlap júr, úrdi, jedi, ayttı, suwǵardı, isledi.

”Venn diagramması” nıń ortasında sheńberge oqıwshılar atlıq hám feyil sózdi baylanıstırıwshı sózler jazıladı. Baslawısh klaslarda ana tili sabaǵında ”Bul sózlerdi eslep qal” oyın texnologiyasınan da paydalanıw oǵada qolaylı usıl. Bunda

oqıtıwshı 4-klass ushın paydalansa, oqıwshılar tapsırmanı qıyınshılıqsız orınlay aladı. Oqıwshılardıń eslep qalıwın támiyinlewshi kestelerden paydalanıw da ana tiliniń oqıtıwdağı sapası hám salmağınıń nátiyjeliligin arttıradı. Klass taxtasına ”Bul sózlerdi eslep qal” kestesi ildirilip qoyılıp, onda sabaqlıqta berilmegen, jazıw imlası qıyın bolǵan sózler, atamalar jazıladı.

“Bul sózlerdi eslep qal”			
A	B	D	M
Artist	Badminton	Dár`ya	Meshit
Akrobat	Batareyka	Dasturxan	Medrese
Astronom	Bastırma	Dabıl	Metro
Abxaziya	Basqatırma	Dárwaza	Militsiya
Asqatıq	Balmaskarad	Dinozavr	Meksika
	Bayıwlı	Duwtar	Minber

Bunnan basqada imlanı úyretiwde “Sinkveyn” metodınan paydalansaq nátiyjeli boladı. Sinkveyn sóziniń mánisi “beslik” bolıp, “qaytalanbaǵan bes qatarlı qosıq” degen mánini ańlatadı. Oqıwshılar sinkveyn metodınan paydalanıp, qaytalanbaǵan bes qatardı jazadı. Bunnan birinshi qatar bir sózden ibarat, ekinshi qatar eki sózden ibarat , úshinshi qatar úsh sózden ibarat, tórtinshi qatarda tolıq bir sóz bolıp, besinshi qatarda birinshi qatardaǵı sózge sinonim bolǵan bir sóz qoyılıwı múmkin. Oqıtıwshı oqıwshınıń pikirin tıńlaydı, sonıń menen birge, oqıwshılardı da bir-biriniń pikirine itibar beriwge úyretedi. Qarsılıqlar hám qosımshalar da “húrmetli”, “sizlerdiń pikirińizge qosılǵan halda” “bizlerdiń de ayırım pikirlerimiz bar edi” degen sózler arqalı bildiriledi. Usınday etip shólkemlestirilgen sabaqlarda oqıwshı óziniń erkin pikirin ashıq bayan etedi hám basqalardı da húrmet etiwge úyrenedi.

Ímla ushın sinkveyn

1.Orfografiya

2.Durıs jazıw, qátesiz jazıw

3.Sawatlı, bilimli, shıraylı

4.Ádebiy til ólshemlerine sáykes sózlerdiń durıs hám sawatlı jazıw qaǵıydaların úyretedi.

5.Ímla

Demek, baslawısh klaslarda imla boyınsha teoriyalıq túsiniklerdi ilimiylik printsipi menen baylanıslı túsindiriwde sinkveyn usılı úlken ilimiy hám ámeliy áhmiyetke iye.

Baslawısh klass oqıwshılarınıń tapqırlıǵın, háriplerdi eslep qalıw,dawıslı seslerdi olardıń túrlerin hám dawıssız seslerdi únli - únsiz bolıp parıqlanıwın anıqlawda durıs jazıw kónlikpesin, dóretiwshilik qabiletin ósiriwde tómendegi metodlar da oǵada nátiyjeli boladı. Mısalı: **“Ayǵabaǵar”** metodınan paydalanıwdı barısı tómendegishe:

Ayǵabaǵar ósimligin ádette, baslawısh klass oqıwshıları biledi. Taxtaǵa ayǵabaǵar súwretin qıstırıp onıń ortasına a hám á háripleri, onıń átirapına basqa qalǵan háripler jazılǵan boladı. Oqıwshılar háriplerdi qosıp, bir neshshe sózler dúzedi. Oyın dawamında ortadaǵı únlilerdi almastırıw da múmkin. Oqıwshılar óz betinshe dápterlerine dúzgen sózlerdi jazadı. Bul proceste hámme oqıwshılar birge qatnasadı. Oqıtıwshı bolsa shınıǵıw dawamında eń aktiv qatnasqanlardı oqıtıwshı tárepinen xoshametlenip hám bahalanıp barıladı.

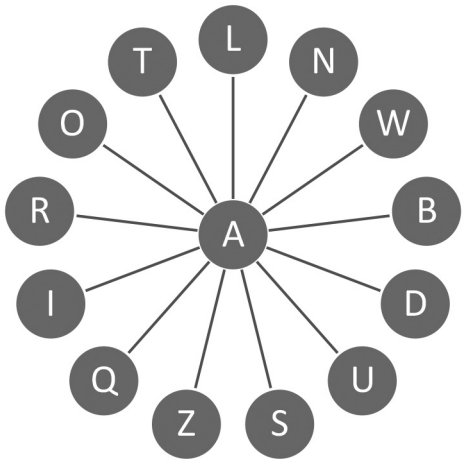

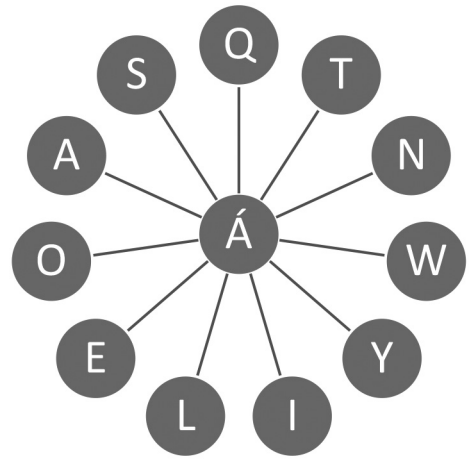

Usı usıldan, baslawısh klass oqıwshılarına imlanı úyretiwde paydalanıwımız múmkin. Oqıwshı qansha kóp hárip úyrense usı háriplerdi qosıp sóz jasay aladı. Birinshi hám ekinshi ayǵabaǵarda berilgen háriplerden usınday sózler jasawımız múmkin. Máselen: ata, alma, átkónshek hám t.b.

Juwmaqlap aytqanda, baslawısh klass oqıwshılarına sabaqlardı ózlestiriw biraz qıyın bolıp, mashqalalar júzege keliwine alıp keledi. Áne, usı waqıtta oqıwshılar dıqqatın jámlewde jańa pedagogikalıq texnologiyalardıń áhmiyeti úlken. Oqıwshılardıń súwretli tapsırmalardı orınlawı, sabaq payıtında oyın texnologiyalarınan paydalanıw, olardı erkin pikirlewge, tapqırlıqqa, dóretiwshilikke baǵdarlaydı, sonday-aq, jazba hám awızeki sóylew tilin ósirip, sózlik qorın keńeytedi hám baslawısh klaslarda imlanı oqıtıwda interaktiv usıllardan paydalanıw oqıwshılarda sózlerdi durıs, sawatlı jazıwǵa ádetlendiredi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Pirniyazova A., Pirniyazov Q., Bekniyazov Q., Baslawısh klaslarda ana tilin oqıtıw metodikası Nókis «Bilim» baspası 2018-j

2. Пирниязов Қ. Баслаўыш классларда қарақалпақ тилин оқытыў методикасы. Нөкис. Билим. 1993. 319-б.

3. Dáwenov E., Qudaybergenov M., Uspanova J. Ana tili, 4-klass: Grammatika, durıs jazıw hám til ósiriw. Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017. 192 b.

SHAXSTIŃ INDIVIDUAL IMKANIYATLARI HÁM INNOVACIYALIQ TEXNOLOGIYALARDI QOLLANIW JOLLARI

Kadrekova A.K.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı dotsenti

Таянч сўзлар: ўқувчи фаолияти, ўқувчи фаолиятини бошқариш, ижодий фикрлаш, синтетик назария, дифференциал таълим.
Ключевые слова: студенческая деятельность, управление студенческой деятельностью, творческое мышление, синтетическая теория, дифференцированное обучение.
Key words: student activities, student activities management, creative thinking, synthetic theory, differentiated learning.

РЕЗЮМЕ:
Ушбу мақолада шахснинг индивидуал имкониятлари ва инновацион технологиялардан фойдаланишнинг йўллари хусусида сўз юритилган.
РЕЗЮМЕ:
В статье говорится об индивидуальных возможностях человека и способах использования инновационных технологий.
SUMMARY:
The article talks about individual human capabilities and ways of using innovative technologies.

U`zliksiz bilimlendiriw sistemasında zamanagóy pedagogikalıq, innovatsiyalıq hám xabar texnologiyalarınan paydalanıw oqıw materialların oqıwshı tárepinen qabıl etiw hám ózlestiriw nátiyjeliligin arttıradı. İnnovatsiyalıq texnologiyalardan sabaq protsessinde paydalanıw artıqmashlıǵı sonda, olar oqıtıwshı hám oqıwshılardıń birgelikte islesiwi arqalı ámelge asırıladı. Oqıtıw protsessi oqıtıwshı hám oqıwshılar iskerligin óz ishine aladı. Individuallıq - insannıń tákirarlanbas háwesi, qızıǵıwshılıǵı, uqıbı, qábileti, sabaqqa munasábeti, tayarlanıw dárejesi, psixik jaǵdayı esapqa alınadı hám jıllar dawamında úyrenip barıladı.

Hár bir oqıwshı baǵdarlama tiykarında jaratılǵan sabaqlıq penen oqıtıladı. Sonday eken, hár kim individual tálim aladı. Eger oqıwshı ótilgen sabaqlardı

ózlestirip bilip barmasa berilip atırǵan bilimlerdi evolyuciyalıq túrde ózlestira almaydı.

Ayırım oqıwshılardıń oqıw iskerligi ayrıqsha bolıp (áste, tómenlikte), basqa oqıwshılardan parıq etedi.

Oqıtıwshı qızıqlı, eń múnásip, eń qolay túsindiriw usılın tańlawı kerek. Individual tálim beriw mánisi sonda, oqıtıwshı klastaǵı ózlestiriwi túrlishe bolǵan oqıwshılarǵa birdey múnasábette bola almaydı. (Hár túrlı munasábette bolıw da ańsat emes, bunıń ayrıqsha ózgesheligin taba biliw kerek). Oqıwshılardı jaqsı úyrengen oqıtıwshı oqıtıw usılın da taba aladı. Oqıy almaw, bile almaw oqıwshınıń turaqlı jaǵdayı emes, ol tálim processinde az-azdan rawajlanıp, ósip, ózgerip baradı. Bul ishki psixik jaǵdaydıń ózgerip barıwı menen baylanıslı. Oqıwshınıń ózine salıstırǵanda bolǵan qatallıǵın ózgertiw onıń uqıbına, jumısqa munasábetine baylanıslı.

Sonı da biliwimiz, esapqa alıwımız kerek, oqıwshınıń individual rawajlanıwınıń genetikalıq (genetika) tárepten shártli túrde ilimiy ideyalarǵa tiykarlanadı. (Balalar qábiletleriniń teńsizligin belgilep beriwi turmıslıq hádiyse bolıp tabıladı).

Turmısta ushraytuǵın waqıya hádiyselerden taǵı biri, mısalı, bir oqıwshı súwret sızıwda artıqmash, ózi zorǵa oqıydı, ekinshi oqıwshı bolsa fizikanı, úshinshi oqıwshı ádebiyattı berilip oqıydı, óziniń bilimi menen (kórsetilgen pánlerden basqalardan ajralıp turadı. Bulardıń basqa pánlerden bilimi ortasha).

Bunday oqıwshılar menen pán oqıtıwshıları bólek islewleri zárúr. Ayırım oqıwshılar artıqsha miynet sarıplamasa da qısqa múddet ishinde joqarı dárejelerge erisedi. Basqa oqıwshı bolsa qanshelli umtılmasın, háreket etpesin joqarı dárejege kóterile almaydı.

Búgingi kúnde hesh kim «Jaman oqıwshı joq, jaman oqıtıwshı bar»,- degen pikirdi qabıllamaydı. Bul mashqalanıń sheshimi kóp zatqa baylanıslı.

Durıs 100% ózlestiriw talap etiledi. Buǵan hújdan menen erisiw kerek. Jasalma jol menen emes (jaman bahanı qálemde jaqsısına aylandırıw jolı menen emes).

Oqıy alıw – shaxstıń individual qásiyetleri jıyındısı bolıp, oǵan barlıq teń sharayatlarda tálimniń tabısı ózlestiriwde, pikirlew iskerliginiń qásiyetleri menen baylanıslı. (Z.Kalmakova).

Sonı da aytıw kerek, oqıy alıwdaǵı individual ayırmashılıqlar oǵada úlken bolıp, hár túrlı ózgeshelikke iye bolǵan oqıwshılar ushın birdey optimal bolǵan ulıwma tálim shárt-shárayatların jaratıp bolmaydı.

Oqıwı tómen dárejede bolǵan (yamasa aste rawajlanıwshı) oqıwshılardıń psixologiyalıq qásiyetlerin, sonıń menen birge, olardıń shaxsına tiyisli birpara

qásiyetlerin dıqqat penen analiz qılıw tiykarında, ulıwma, ózlestirmewdiń aldın alıw hám oǵan psixologiyalıq tárepden tiykarlap berilgen.

Joqarıdaǵı jaǵday intellektual iskerlik dáwirinde hádden tıs sharshawdan da kelip shıǵadı (ásirese, aste ózlestiriwshi, passiv), bunı da esapqa alıw zárúr. Sol sebepli oqıwdı biliwge tiyisli qızıǵıwshılıqlardı rawajlandırıwǵa qaratılǵan tálimniń qızıqlı usıllarına kóbirek itibar beriliwi kerek.

Bul oqıwshılar menen islewde olardıń intellektual rawajlanıwı aktiv tásir kórsetiw princip bolıwı zárúr.

Tuwrı, tálim beriw bárháma oqıwshılardıń ruwxıy tárepden ósiwine, rawajlanıwına jaqınnan járdem beredi.

Wazıypamız oqıwshılardıń hár tárepleme rawajlanıwın támiyinleytuǵın shárt-shárayatlardı jaratıw, yaǵnıy tálimniń túrli usıllarınan dóretiwshilik paydalanıw búgingi kúnniń talabı.

Tálimdi shólkemlestiriwge salıstırǵanda innovaciyalıq qatnasıwlar mazmunı zamanagóy tálimniń eń zárúrli elementleri áyyemgiden qáliplesip kelgen. Tálim maqseti, mazmunı, forma, usıl hám quralları tálim processleri mazmunın analiz qılıw ushın qollanılǵan dástúriy kategoriyalar bolıp esaplanadı. Tiykarǵı kategoriyalar málim predmet, qánigelik yamasa qánigelik boyınsha oqıw-tárbiyalıq processti quraytuǵın pedagog iskerliginiń predmeti retinde júzege shıǵadı.

Pedagogikalıq járdemniń tiykarǵı mánisi pedagogikalıq procesiniń forması, onıń málim maqsetke baǵdarlanǵanlıǵı, sonıń menen birge, shaxstı qáliplestiriw hám tárbiyalaw boyınsha sheshiletuǵın wazıypalar menen ańlatıladı. Pedagog informaciyalardı járiyalaw, kórsetiw, eskertiw, túsinik yamasa máslahát beriw, baǵdarlaw, saplastırıw, qızıqtırıw, qızıǵıwshılıq hám húrmetti bildiriw, talap etiwshilikti qollap-quwatlaw sıyaqlı kórinislerde járdem beredi.

Bul orında tálim maqsetleriniń belgileniwi (kimge hám ne ushın?), mazmundı tańlaw hám islep shıǵıw (ne?), tálim processlerin shólkemlestiriw (qanday?), tálim metod hám qurallarınıń belgileniwi (neler járdeminde?), sonıń menen birge, oqıtıwshılar ilimiy tájiriybe dárejesi (kim?), erisilgen nátiyjelerdi bahalaw metodı (qanday qol menen?) inabatqa alınıwı kerek. Keltirilgen kriteryalarınıń komplekslik tárizde qollanılıwı oqıw processleriniń mánisi hám texnologiyasın belgilep beredi.

Pedagogikalıq wazıypalardıń sheshiliwin támiynlewshi oqıtıw texnologiyasın joybarlastırıwǵa qaratılǵan oqıtıwshı iskerliginiń mazmunı metod, forma hám qurallar tiykarında qáliplestiredi.

Oqıtıw procesine iskerlik kózqarasınan qatnas kontseptsiyasına tıykarlanıp, onı shólkemlestiriw tómendegi logikalıq izbe-izlikke tıykarlanıwı múmkin:

daslep oqıw materialı mazmunınıń xarakteristikası, onı úyreniwden gózlengen maqset (ózlestiriw dárejeleri), sonıń menen birge, pedagogikalıq wazıypanıń qóyılıw shártleri analiz etiledi. Keyininen, oqıtıwdıń uyqas túrdegi metodları hám de oqıwshılardıń biliw iskerligin basqarıw sisteması islep shıǵarıladı. Sol tiykarda oqıtıw qurallarınıń dizimi dúziledi. Bul usıl menen payda etilgen metod hám tálim qurallarınıń pútin sisteması shólkemlestirilgen sırtqı kórinisler menen sáykeslentiriledi, yaǵnıy, arnawlı bir texnologiya islep shıǵıladı.

Ulıwmalasqan pedagogikalıq texnologiyalar málim pisixo-pedagogikalıq tiykarlarda qurılǵan "sintetik teoriya" retinde qaraladı.

Qollanıw pedagogikalıq texnologiyalar aldınan joybarlastırılǵan nátiyjege erisiwge baǵdarlanǵan kásiplik tayarlıq procesin proektlestiriw mashqalasın metodikalıq tárepten sheshiwge qaratıladı.

Búgingi kúnde pedagogikalıq texnologiyalar qollanıwı jaǵınan jeke iskerlikli qatnas, sın kózqarastan - dóretiwshilik pikirlew, máselelerin sheshiw, qarar qabıllaw hám jámáátte sheriklikti qarar taptırıwǵa tiyisli pedagogikalıq texnologiyalardı islep shıǵıw mútajligi júzege kelip atır.

Áyne waqıtta oqıw orınları ámeliyatında tómendegi pedagogikalıq texnologiyalardan nátiyjeli paydalanıp atır:

Pedagogikalıq texnologiya túri	Maqseti	Mazmunı	Mexanizimi
Mashqalalı oqıtıw	Oqıwshılardıń biliw aktivligi hám de dóretiwshilik ǵárezsizligin asırıw	Oqıwshılarǵa bilimlerdi ózlestiriw boyınsha aktivlikti júzege keltiriwge xızmet etiwshi máseleni maqsetke muwapıq, izbe-iz berip barıw	Izertlewshilik metodları, biliw iskerligine jónelti-rilgen máselelerdi sheshiw
Sáwlelendirilgen tálim	Shaxstıń sezim qılıw qásiyetlerine maksimal dárejede jaqınlastırılgan tálim procesi struk-turasın jaratıw	Shınıǵıwlardı bloklarǵa biriktiriw esabına pán-lerdi tereń ózlestiriwge erisiw	Oqıwshılar jumıs qábileti dinamikasın esapqa alıwshı tálim metodları
Modul sisteması	Tálim mazmunın shaxstıń indvidual mútajlikleri jáne onıń bazalıq tayın-lıǵı dárejesinde muwapıqlastırıw	Oqıwshılardıń individual oqıw dástúri tiykarında óz betinshe jumısları	Mashqalalı qatnasıwdı ámelge asırıwdıń individual ırǵaqı

Rawajlandıratuǵın tálim	Shaxs jáne onıń qábiletlerdi rawajlandırıwı	Oqıw procesin shaxstıń ishki múmkinshilikleri hám olardı ámelge asırıwǵa baǵdarlaw	Oqıwshılar iskerligin túrli tarawlarǵa baǵdarlaw
Differentsiyalasqan tálim	Oqıwshılardıń uqıbı, qızıǵıwshılıq hám qábiletlerin anıqlaw ushın qolay sharayatlardı jaratıw	Túrli ózlestiriw dárejeleri boyınsha májburiy norma (standart)dan kem bolmaǵan kólemdegi baǵdarlama materialın ózlestiriw	Individual tálim metodları
Aktiv oqıtıw (komplekslik tálim)	Oqıwshılar aktivligin júzege keltiriw	Bolajaq kásiplik iskerliginiń predmetli jáne social mazmunın modellestiriw	Aktiv oqıtıw metodları
Oyın texnologiyaları	Bilim, kónlikpe hám ilimiy tájriybelerdi ózlestiriwdiń jeke iskerlik xarakteristikasında bolıwın támiyinlew	Oqıw informaciyaların qayta islew hám ózlestiriwge baǵdarlanǵan erkin biliw iskerligi	Oqıwshılardı dóretiwshilik iskerlikke qosıwdıń oyın metodları

Sonday etip, aldınnan rejelestirilgen tálim-tárbiya procesiniń pedagogikalıq texnologiyası ózinde metodlar sisteması, tálim metodikalıq usılları, maqset, quralları, oqıtıwshılardıń birgelikte iskerlik kórsetiw múmkinshilikleri hám de juwmaqlawshı nátiyjelerge erisiw boyınsha kompleksti sáwlelendiredi.

Tálim procesi tálim texnologiyasınıń tiykarın quraydı hám de tálim maqseti, tálim mazmunı, oqıwshı, tálim forması, metod, qurallar hám tálim beretuǵın sıyaqlı elementlerden ibarat sistema retinde payda boladı. Tálim procesi bir neshe shártlerge muwapıq shólkemlestiriledi. Olar tómendegiler bolıp tabıladı:

1. Tálim alıw, arnawlı bir teoriyalıq hám de ámeliy bilimlerdi ózlestiriwge bolǵan social (yamasa jeke) mútajliklerdiń júzege keliwi;

2. Tálim alıw, arnawlı bir teoriyalıq hám de ámeliy bilimlerdi ózlestiriwge salıstırǵanda xoshamettiń oyanıwı;

3. Oqıwshınıń oqıw - biliw iskerligi mazmunın belgilew.

4. Oqıwshınıń oqıw - biliw iskerligin basqarıwın jolǵa qoyıw faktorlarınıń bar ekenligi.

Tálim texnologiyasınıń funktsional strukturası tikkeley tálim procesiniń mánisiniń tolıqlay jaqtılandırıwǵa xızmet etedi yaǵnıy, bul struktura ózinde tálim procesiniń ulıwma kórinisi (shólkemlestirilgen forması hám ishki mánisi), obrazın bildiredi.

Juwmaqlap aytqanda, tálim alıwǵa bolǵan xoshamet oqıwshı hám de oqıtıwshı qatnasıwındaǵı oqıw - biliw iskerligi tiykarınıń formalanıwına da zárúrli áhmiyetke iye boladı. Wazıypamız oqıwshılardıń hár tárepleme rawajlanıwın támiyinleytuǵın shárt-shárayatlardı jaratıw, yaǵnıy tálimniń túrli usıllarınan dóretiwshilik paydalanıw búgingi kúnniń talabı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Bobokalonov R., Ne`matova G. Ona tili o'qitishning yangi texnologiyasi haqida. - T.: 1998.
2. Ziyodova T. O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish. - T.: «O'qituvchi», 2000.
3. Nazarova S. «O'zbek tili wqitish metodikasi». « O'qituvchi», 1992.
4. Rahmatullaev Sh. va boshq. «O'zbek tilining imlo luǵati». - T.: «O'qituvchi», 1995.
5. To'xliev B. va boshqalar «O'zbek tili o'qitish metodikasi». T. 2010.
6. Avliyakulova N.X. «Pedagogik texnologiyalar», Toshkent, «Fan va texnologiyalar» nashriyoti, 2008 yil.

1-SINF ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLIGIDA ERTAKLAR VA ULARNING TASNIFI

Muqimova G.Q.
BuxDPI 1-bosqich magistri

Tayanch so‘zlar: folklor, folklorshunoslik, ertak, rivoyat, qo’shiq, doston, maqol.
Ключевые слова: фольклор, фольклор, сказка, повествование, песня, былина, пословица.
Key words: folklore, folklore, fairy tale, narrative, song, epic, proverb.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada boshlang’ich sinf o’quvchilarining nutqi, ma’naviy-ma’riy tarbiyasining shakllanishida xalq og’zaki ijodining o’rni bevosita 1-sinf ona tili va o’qish savodxonligi darsligi asosida yoritib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается роль устного народного творчества в формировании речи и духовно-нравственном воспитании учащихся начальной школы непосредственно на основе учебника по родному языку и грамоте чтения для 1-го класса.
SUMMARY:
This article examines the role of folk oral art in the formation of speech, spiritual and moral education of primary school students, directly based on the 1st grade native language and reading literacy textbook.

Ertak – xalq og‘zaki ijodining asosiy poetik janrlaridan biri hisoblanadi. Ertak to‘qima va uydirmaga asoslangan sehrli sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asardir. Asosan, nasriy shaklida yoziladi. Mahmud Koshg‘ariyning "Devonu lug‘otit turk" asarida etuk shaklida uchraydi va biror voqeani og‘zaki tarzda hikoya qilish ma’nosini bildiradi. Ertak Surxondaryo, Samarqand, Farg‘ona o‘zbeklari orasida matal, Buxoro atrofidagi tuman va qishloqlarda ushuk, Xorazmda varsaqi, Toshkent shahri va uning atrofida cho‘pchak deb ataladi. Ertak hayot haqiqatining hayoliy va hayotiy uydirmalar asosida tasvirlanganligi, tilsim va sehr vositalariga asoslanishi, voqea va harakatlarning ajoyib va g‘aroyib holatlarda kechishi, qahramonlarning g‘ayritabiiy jasorati bilan folklorning boshqa janrlaridan farq qiladi. Ertaklarda uydirma muhim mezon bo‘lib, syujet voqealarining asosini tashkil etadi, syujet chizig‘idagi dinamik harakatning konflikt yechimini ta’minlaydi. Uydirmalarning turli xil namunalari ta’limiy

estetik funksiyani bajaradi, janr komponenti sifatida o‘ziga xos badiiy tasvir vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Uydirmalar voqea va hodisalarni hayotda bo‘lishi mumkin bo‘lmagan yoki mavjud bo‘lgan hodisalar tarzida tasvirlaydi. Xayoliy va hayotiy uydirmalarning ishtiroki, syujet chizig‘ida tutgan o‘rni va vazifasiga ko‘ra, ertakni 2 guruhga – xayoliy uydirmalar asos bo‘lgan ertak, hayotiy uydirmalar asos bo‘lgan ertaklarga bo‘lish mumkin.

Xayoliy uydirmalar asosidagi ertak syujeti – mo‘jizali, sehrli;

Hayotiy uydirmalarga asoslangan ertak syujeti esa – hayotiy tarzda bo‘lib, unda real voqea-hodisalar tasvirlanadi.

Ertakda, asosan, uch maqsad hikoya qilinadi:

Birinchisida ideal qahramonning jasorati, yovuz kuchlarga qarshi chiqib, xalq manfaatini himoya qilishi, ikkinchisida, asosan, bosh qahramonning o‘zga yurt malikalariga yoki parizodlariga oshiq bo‘lib uylanishi, kasalga dori topishi, ajdar va devlar olib qochgan kishilarni ozod qilishi, uchinchisida esa adolatsizlikka, zulmga qarshi chiqishi kabi maqsadlar bayon qilinadi.

Birinchi maqsad pahlavonning faol harakati va g‘ayritabiiy kuch-qudrati bilan amalga oshsa, ikkinchi maqsad passiv qahramonga yordam beruvchi tilsim vositalari yordamida, uchinchi maqsad esa bosh qahramonning aqlidroki, tadbirkorligi bilan amalga oshadi.

Ertak janri obrazlar talqini, g‘oyaviy mazmuni va konflikti, syujet va kompozitsiyasi, uydirmalarning o‘rni va vazifasi, tili va uslubiga ko‘ra, shartli ravishda hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, maishiy ertaklar, hajviy ertaklarga bo‘linadi.

Hayvonlar haqidagi ertaklarning bir turi majoziy ertaklardir. Majoziy ertaklarning ("Susambil", "Bo‘ri bilan tulki", "Tulkining taqsimoti", "Ikki boyqush" va boshqalar) syujeti asosida ko‘chma ma’no, allegorik obrazlar yotadi. Masalan, laqmalik va qonxo‘rlik bo‘ri orqali, ayyorlik va tilyog‘lamachilik tulki orqali ifodalangan.

Ertak 1-sinf ona tili va o‘qish savodxonligi kitobining 2-qismida turli shakllarda uchraydi. 2-qism darslik 3bob, 9 bo‘limdan iborat:

I SAN’AT VA MADANIYAT

1. Ertakdagi qahramon.
2. Birinchi kitobim.
3. Mehmon bo‘lish yaxshi-da.

II TIL VA DIL

1. She’r bo‘ladigan so‘zlar.
2. Sanamalar.
1. Oy yerdan kattami?
2. Siz buni bilasizmi?
3. O‘quv yili oxirida takrorlash.

FAN VA TEXNOLOGIYALAR

4. Matnlarda qo‘llangan so‘zlar lug‘ati.

San’at va madaniyat bo‘limida asosiy urg‘u ertaklarga qaratilgan. Ertak-xalq to‘qigan badiiy asar. Hali kitob yo‘q vaqtda odamlar bir-biriga ertaklar aytib berishgan. Bir kishi birovdan eshitgan ertagini boshqa kishiga so‘zlab bergan. Shu yo‘l bilan ertaklar avloddan avlodga o‘tgan. Har bir xalqning o‘z milliy ertaklari bor. “Zumrad va Qimmat”, “To‘g‘rivoy bilan Egrivoy”, “Uch og‘ayni botirlar” o‘zbek xalq ertaklaridir.

Ertak qahramoni- ertakdagi voqeaning asosiy qatnashchisi.

Ertakdagi qahramon bo‘limida uch xil ertak keltirilgan.:

Rasmli ertaklar:

1) rasmdagi qahramonlar qaysi ertak qahramoni(6-7-bet);

2) rasmga mos ertakni toping (8-bet);

3) “Zumrad va Qimmat” ertagidagi voqealar ketma-ketligini belgilang.(9-bet);

4) “Serkaboyning hiylasi” nomli ertakka mos qahramonlarni topish(10-bet).

Ovozli ertak:

1. “Serkaboyning hiylasi” nomli ovozli ertak(10-bet).

She’riy ertaklar:

1. “Jonli savatcha” (14-15-betlar).

Albatta, xalqimizning ma’naviy an’analariga, hikmatli so‘z, matal, maqol va ertaklarning insonparvarlik mohiyatiga e’tibor qaratish alohida ahamiyat kasb etadi. Jamiyatning barcha qatlamlarini, ayniqsa, yoshlar va ularning eng kenja qatlami bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini yuksak ma’naviyat va ma’rifat sohibi qilib tarbiyalashda ming yillar davomida saqlanib kelinayotgan xalq maqollari, matallar va hikmatli so‘zlarning o‘rni kattadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзаев Т. ва бошқалар. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – Б.3

2. O.Safarov. O`zbek xalq og`zaki ijodi. Darslik. – Toshkent: Aloqachi, 2010. – B. 70.

3. Ўзбек фольклори. Педагогик институтлар учун хрестоматия / Тузувчи Ҳоди Зариф. 1-китоб. – Тошкент: Ўқувпеднашр, 1939. – Б.285-353.

4. Azimova I., Mavlonova K. Ona tili va o’qish savodxonligi. 1-sinf. 1-qism. Toshkent. 2021-y.

5. Azimova I., Mavlonova K. Ona tili va o’qish savodxonligi. 1-sinf. 2-qism. Toshkent. 2021-y.

6. Amonov U. (2024). Sadriddin Aini's critical views (based on the tazkirah “sample tajik literature”). European International Journal of Pedagogics, 4(11), 200-207.

7. Амонов У. С. (2022). Jadidchilik harakati va «Buxoroyi sharif» ro‘znomasi: Amonov Ulug ‘murod Sultonovich, BuxDUPI dotsenti, filologiya fanlari bo ‘yicha falsafa doktori. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, 5, 62-67.

8. Ulugmurod A. S. Abdurauf fitrat is one of the earliest researchers of Uzbek folklore. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Year: 2020, Volume: 10, Issue: 6. First page:(669) Last page:(673). Online ISSN, 2249-7137.

9. Sultonovich, Amonov Ulugmurod. "Formation of uzbek folklor and their scientific-theoretical and practical directions of uzbek folklore." Middle European Scientific Bulletin 11 (2021).

BOLA TARBIYASIDA XALQ MAQOLLARDAN FOYDALANISHINIG PEDAGOGIK USULLARI

Esemuratova T.A.
Matmuratova G.K.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti Boshlang'ich ta'lim fakulteti "Umumiy pedagogika va psixologiya" kafedrasi katta o'qituvchilari.

Tayanch so`zlar: maqol, tarbiya, xalq, ota-ona, xalq maqollardan foydalanishinig pedagogik usullari, ota-onalar.
Ключевые слова: пословица, воспитание, народ, родители, педагогические приемы использования народных пословиц, родители.
Key words: proverb, education, people, parents, pedagogical techniques for using folk proverbs, parents.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada maqollarda bola hayotidagi o`rniga, tarbiya maqsadlari, vositalari va uslublariga, rag`batlantirish va jazolashga, o`qish mazmuniga, mehnat va ahloq tarbiyasiga, bolalarning ota-onalar xulq-atvoridagi fazilatlarni meros qilib olishiga, atrof muhit va jamoatchilik fikrlarining ta`siriga daxldor ta`lim g`oyalari o`z aksini topgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье отражены педагогические идеи, связанные с местом ребенка в жизни, целями, средствами и методами воспитания, поощрениями и наказаниями, содержанием образования, трудовым и нравственным воспитанием, наследованием детьми качеств поведения родителей, влиянием среды и общественного мнения.
SUMMARY:
The article reflects pedagogical ideas related to the child's place in life, goals, means and methods of education, rewards and punishments, the content of education, labor and moral education, the inheritance of parental behavioral qualities by children, the influence of the environment and public opinion.

Har bir maqolda hamisha «ta`lim ulushi» - ibrat mavjud bo`ladi, maqol tagida ibrat tusidagi aniq ramzni tushuniladi, bu ibrat hayotning turli ko`rinishlarini umumlashtirib, tugal jumla holiga kelgan bo`ladi.

Maqollar mehnatkashlarning ko`plab ma`naviy ehtiyojini qondiradi, ular aqliy bilim, ishlab chiqarish bilan bog`liq bo`lishi, odamiylik, ahloqiy fazilatlar va hoqazolarni anglatishi mumkin.

Maqollar qadimiy o`tmish hodisa bo`lmay, xalqning jonli ovozidir, xalq bugungi zarur bo`lgan va ertaga asqotadigan narsani xotirasida saqlaydi. Maqolda o`tmish to`g`risida gap ketsa, u hozir va kelajak nuqtai nazaridan baholanadi, hikmatlarda aks etgan o`tmishning xalq orzu-niyatlari, ezgu maqsadlariga qay darajada muvofiqligiga bog`liq ravishda qoralanadi yoki ma`qullanadi.

Maqolni butun xalq yaratadi, shu bois unda jamoatchilik fikri, xalqning hayotga bergan bahosi, xalq zakovatining kuzatishlari o`z ifodasini topadi. Yakka shaxs yaratgan yaxshi hikmat, agar u ko`pchilikning fikrini ifoda etolmasa, maqol bo`la olmaydi. Juda bo`lmaganda, umumxalq fikri va yakka shaxs fikri bir vaqtning o`zida yonma-yon kelishi mumkin, xolos.

Xalq maqollari eslab qolish uchun qulay shaklga ega bo`lib, etnopedagogik vosita sifatida ular ma`nosini kuchaytiradi.

Maqollar xotiraga mahkam o`rnashadi. So`z o`yinlari, so`zlarning turlicha jarangi, qofiyadoshligi, ohangdorligi, goho shu qadar jozibali bo`ladiki, kishi oson esda saqlab qoladi. Ayni holda she`riyat donolikni, tarbiya va uning hosilasi xulqni ifoda etilish faoliyati tajribasini asrash va targ`ib qilish vazifasini ado etadi.

Maqolning asl vositasi tarbiyadir, ular qadim zamonlardan buyon ta`lim vositasi bo`lib xizmat qilib kelmoqda. Bir tomondan, ular ta`lim g`oyasidan iborat, ikkinchi tomondan tarbiyaviy ta`sir ko`rsatib, ta`lim vazifasini bajaradi, xalq tasavvurlariga mos keluvchi tarbiya ta`sirining vositalari, uslublari tug`risida hikoya qiladi, shaxsning ijobiy yoki salbiy jihatlarini baholaydi, shaxsning shakllanish maqsadlarini u yoki bu tarzda aniqlab, tarbiyalanishga chorlaydi, o`zlarining tarbiyachidek qutlug` vazifalarini mensinmaydigan katta yoshdagi odamlarni qoralaydi va hoqazo.

Maqollarning eng keng tarqalgan shakli o`gitdir. Ta`lim nuqtaiy nazaridan o`gitlar uch toifaga bo`linadi:

Bolalar va yoshlarni yaxshi xulqli bo`lishga, shu jumladan, muloyim bo`lishga undaydigan tanbehlar.

Katta yoshdagi odamlarni o`ziga yarashadigan xulqu odobga o`rgatadigan tanbehlar va nihoyat, tarbiya natijalarini aks ettiruvchi, ta`lim maslahatlaridan iborat o`ziga xos nasihatlar. Bu, ayniqsa, ta`lim tajribasini umumlashtirishning o`ziga xos shakli sanaladi.

Maqollarda bolalarning hayotdagi o`rniga, tarbiya maqsadlari, vositalari va uslublariga, rag`batlantirish va jazolashga, o`qish mazmuniga, mehnat va ahloq tarbiyasiga, bolalarning ota-onalar xulq-atvoridagi fazilatlarni meros qilib olishiga, atrof muhit va jamoatchilik fikrlarining ta`siriga daxldor ta`lim g`oyalari o`z aksini topgan va h.k.

Xalq va avlodlarning ta`lim mubohasasida kattayu kichik barcha xalqlar beistisno ishtirok etadi. Bolaning dunyoga kelishi uchun bayram, farzandsiz ikki jonning yashashi dushvor. O`zbek maqollarida bolalar haqidagi yaxshi gaplar ko`n takrorlanadi: «O`g`il bilan qiz - bir juft qizil gul», «O`g`il bilan qiz - uyning mehmoni», «O`g`il bilan qiz - tun bilan kun», «O`qil oftob, qiz mohtob», «Bolalar osmondagi yulduzlar, qorong`u tunni erug` kunduz qiladi», «O`g`li yo`qning o`rni yo`q, qizi yo`qning qadri yo`q».

Bolani har kim ham tug`adi, lekin tarbiya har kimning qo`lidan kelavermaydi. «Tug`ishga tug`ib, tarbiya qilolmaydi» ham ota, ham onaga tegishli bunday tanbehlar har bir xalqda uchraydi.

Xalq tarbiyaning boshlanishi haqida muayyan fikrlarni aytadi: qancha erta boshlasa, shuncha yaxshi. Tarbiyani bola tug`ilishdan boshlagan yaxshi, chunki tarbiya bola tug`ishdan ham muhimroqdir. «Dunyoga keltirgan ota va ona emas, edirib-ichirgan, yaxshi tarbiya bergan ota va ona». Ota bilan ona faqat ota-onagina emas, tug`ilish bu boshlanishi, ota bilan ona eng avvalo tarbiyachilardir, faqat shundagina ular o`z vazifalarini tugal ado etgan hisoblanadilar. «Ona maktabi» otadan ko`ra muhimroqdir: «Otasi yaxshining bittasi yaxshi, onasi yaxshining hammasi yaxshi», «Ona miyasiga quyganni ota sug`urib ololmaydi».

Xalq tafakkurida merosxo`rlik, meros va ota-onalar ta`lim faoliyatining natijalari uzviy bir butunlikda namoyon bo`ladi. «Yaxshi xotinning bolalari ham yaxshi bo`ladi» (rus), «Aql katta bo`lganda kiradi, tarbiya tug`ilgandan boshlanadi» (o`zb), «Yaxshi go`shtning sho`rvasi totli, yaxshi odamning bolasi totli» (qir) va hoqazo. Lekin, bolaning o`z qilmishlari uchun shaxsan mas`ulligi ham inkor etilmaydi: «Ahmoq o`g`ilga ota ham aql bo`lolmaydi», «Ahmoq o`g`ilni ota ham yo`lga sololmaydi».

Maqollarda tarbiyaning qulay va noqulay sharoitlari o`z aksini topgan.

Barcha xalqlarda yosh avlodga tarbiyachi (murabbiy)larni hurmat qilish zarurligi uqtiriladi. Ota-ona obro`siga, ayniqsa, katta e`tibor beriladi: «Ota puli bilan emas, ota aqli bilan yashash kerak», «Eskichada ham, yangichada ham ota o`g`ildan qutlug`», «Otalar so`zi aqlning ko`zi». Onani ham mustahkom devorga qiyoslanadi. Ota-onalariga qilgan muomalalariga qarab bolalar taqdiri bashorat qilinadi: «Otangni xor qilganding, senga ham o`g`lingdan shu qaytadi» (rus). Darvoqe, bu mavzuda bir ertak ham bor, unda eng yaxshi tarbiyachi keksalar

ekani tug`risida bir olam maqol aytilgan: «Qancha keksa bo`lsa, shuncha haq, qancha yosh bo`lsa, shuncha qadrli», «Qari bilganni pari bilmaydi», yoshlar bilan kattalar o`rtasidagi munosabatlar barcha xalqlarda deyarli bir hil ifoda etiladi: «Kattalarga joy ber, kichiklarga erdam» (xakas), «Kattalardan o`rgan, kichiklarga o`rgat» (o`zb, chuv, tuva, tatar, qirg`) «esh kelsa ishga, qari kelsa oshga» (o`zb, rus va h.q.).

Maqol qandaydir muayyan holatda-xulosa, boshqa holatda-faraz bo`lib, yangi muammolarni ko`ndalang qo`yadi. Maqolning qiymati uning tub-tubiga kirib borishni talab etuvchi ma`nosini sharhlab berilganda ma`lum bo`ladi. Mulohazalarda, suhbatlarda, bahslarda maqollarni sharhlab berish xalq ichida keng eyilgandi. Bunday sharhlashlar ko`pgina hollarda bir qarashda unchalik bo`lmagan maqollarni ham ta`limiy maqollar sirasiga o`tkazibyuboradi. «Hayot dala aylanish emas, uni yashash kerak» maqoli eshlarga qarata aytilgan nasihat, maslahat sifatida talqin qilinadi. «O`qinglar, ammo o`ynab-kulib ham qolinglar. hali ishlaydigan vaqtlar keladi... Hayot dala aylanish emas uni yashash kerak».

Muayyan voqea tavsifiga nisbatan umumiy ta`lim mulohazasi yuritilganda maqollar ayniqsa ko`p ishlatiladi. Bitta yo ikkita o`g`il kamlik qilishi haqida xalq bunday deydi: O`g`ling uchta bo`lsa, qariganingda uchta tayanching bo`ladi, axir».

Xalq dunyoqarashini o`rganish uchun ta`lim o`gitlarining o`zi ayniqsa qimmatlidir. Ular ta`lim ashyolari, bolalar va tarbiya haqidagi bilimlar bilan birgalikda xalq ta`limi tafakkurining negizini tashkil etadi. Bu xalqning o`ziga xos ahloqiy ma`rifiy qoidasi. Bu qoida muhim jihatlarda xalqning o`zi tomonidan obdan o`ylab ko`rilgan: «Bolalarni kaltak bilan emas, yaxshi so`zlar bilan o`qitadi», «Kaltakdan badan qabaradi, haqoratdan yurak», «Bolalarni do`q va kaltak bilan emas, uyaltirish bilan jazolaydi», «O`zingnikini olganingda o`zgalarni ham unutma, o`zingniki istasang-istamasang do`st bo`lib qolaveradi», «yosh aql bahorgi muz parchasi», «Yumshoq saqich muhrga, esh esa ilmga yaxshi», «Aqlsizni o`qitish tagi yo`q ishidga sul quyish bilan teng», «Takrorlash bilimning onasi», «Olim ko`rib turadi, avom izidan boradi», «Musibatda odam dono bo`lib ketadi», «Yaxshi bilan yurgan etar murodga, eomn bilan yurgan qolar uyatga», «Birinchi farzand hammadan ham suyumliroq», «Aql ummonday bepoen, bilim tog`day yuksak», «O`qimishli odam misoli quyosh, savodsiz odam zim-ziyo tun», «eg`ochni namligida eg, bolani vaqtida o`qit», «Emizayotganingda o`g`lingni tarbiyalamasang katta bo`lgach, tarbiyanishga fursati bo`lmaydi», «O`qimagan ahmoq emas, o`qishni istamagan ahmoq», «Keksaga hassa tayanch, yoshga ilm», «Botirlar orasida yashasang, sen ham botir bo`lasan», «Hammamiz odamlarmiz, bitta insonmiz»,

«Zamona qanday bo`lsa, odamlar ham shunday bo`ladi», «Odamning bahosi odam bilan o`lchanadi. Odam o`zi uchun tug`ilmaydi».

Tarbiya natijasi haqidagi xalq fikri muhim ta`lim ma`nosiga ega. Bu odamlar, ularning shaxsiyati haqidagi mulohazalarni baholovchi fikrlardir: «Qiziqqon odam makkor bo`lmaydi», «emon odam ko`mirga o`xshaydi: kuydirmasa ham qorasi yuqadi», «Pok vijdon Xudoning ko`zi», «Sof vijdon fosh qilishni eqtiradi», «Yurganda maysani bosmaydi» (yuvoshlik haqida), «Uning faqat qorga bosgan izi tug`ri» (elgonchilar haqida), «Maqtanchoqning gaplari ko`lmak, kamtarniki dengiz», «Ayiqning o`zini ko`rib, izini qidiradi» (bemaqsad odam tug`risida), «elg`on bilan dono bo`lmas, ug`rilik bilan boy bo`lmas», «yoshlarning shijoatini so`ndirgandan ko`ra, eman daraxtini sindirgan oson», «It qutirsa egasini qopadi», (noinsof odamlar tug`risida yana bir maqol: «Ko`chib bo`lgandan keyin tuya na hojat, daredan so`zib o`tgach, qayiq ha hojat»), «Yaxshi odam yomnlikni eslamas, yomon odam yax`shilikni eslamas» va h.q. Ko`plab ibratomuz maqollar shunisi bilan qiziqqa, aniqliq xossasi ulardagi ish-harakat va amallarga qarab bahlonadi, tarbiya bilan bog`liq holda qaraladi. Ahmoq odamlarni tarbiyalash oson emas: «Ilon o`zining egriligini bilmaydi: tug`rilasang chaqadi», «Bukrini go`r tuzatadi», «Ilon po`stini yilda bir almashtiradi, ammo zaharli tishi qolaveradi».

Maqollarga qarab shaxsning ijobiy va salbiy hislatlari odamlar xulq-atvorini bir zaylda yaxshilashni ko`zda tutuvchi tarbiya maqsadi sifatida gavdalanadi. Buning ajoyib tomoni shundaki, barcha xalqlar inson kamolotining cheksizligini tan oladilar. Kishi har qancha komil bo`lmasin, u kamolot sari yana bir qadam tashlaydi. Bu qadam nafaqat odamni, balki bashariyatni taraqqiet sari boshlaydi.

Sharhlovchilar oila va nasablarga quyidagicha mantiqiy baho beradilar: istiqbolsiz nasab, ertasi yo`q oila, shoxbutoqsiz daraxt; ildizsiz daraxt quriydi, elqiz butoq sinishi turgan gap, hassasiz cho`pon-shoxsiz daraxt va hoqazo. Gohi paytlarda yolg`iz bola katta bo`lgach, o`z bolalarini himoyasiz tashlab qo`yishi mumkin, chunki uning yaqin qarindosh urug`lari-ammayu amakilari, jiyanlari bo`lmaydi-da. Ba`zilar savol-javob vaqtida xalq tafakkuri sifatida maqollarga tayanib, bola va nevaralarga o`zlaringdan ko`payib, uvali-juvali bo`linglar deb, dangal istak bildiradilar: Shuning uchun aytaman-da, bitta bola kam deb. «Ota-onaning ta`lim vazifalari sifatida bolalarga muhabbat, ulardan faxrlanish ota bilan ona tug`risida teng bo`linadi»: «Ota qizini yaxshi ko`radi, ug`li bilan g`ururlanadi, ona ug`lini yaxshi ko`radi, qizi bilan faxrlanadi». Maqolda ota va onaning o`z bolalari tarbiyasi uchun mas`ulliklari alohida qayd etilgan, ularning ta`lim vazifalari farqlab berilgan: ayni holda oilada qulay ahloqiy muhitni ko`zda tutuvchi muhabbat, ota-onalar va farzandlar o`rtasidagi

samimiy munosabatlar ko`proq tarbiya sharoitlariga tegishli bo`ladi, faxr esa uning natijasigina. yolg`iz farzand-bu faqat ug`il yoki faqat qiz demak, oilada esa ug`illar ham, qizlar ham zarur. Ota ham ona ham na faxrdan, na muhabbatdan bebahra qolmasin, ularning har ikkalasi ham bolalari tarbiyasi bilan bog`liq o`z ahloqiy tuyg`ularidan to`liq qoniqish hosil qilsin.

Maqollarning ko`p ma`noliligi, ularning bir-biri bilan ko`p taraflama va ko`p qirrali aloqadorligini, bir-birlarini to`ldirishini, izohlashini bildiradi. Bu ko`pma`nolilik ma`lum darajada maqollarning yuksak shoironaligi bilan o`zaro bog`langan.

Bolalarni tarbiyalash ishida so`zlari bolalarga hozirda tushunarli bo`lgan maqollardangina foydalanish zarur. Aks holda, ularni qo`llashdagi ta`sirchanlikka putur etadi. Quyida o`qituvchi tarbiya jarayonida foydalanishi mumkin bo`lgan maqollarni keltiramiz.

Vatan haqida
O`zbekiston - Vatanim manim.
eridan ayrilgan etti yil yig`lar,
Yurtidan ayrilgan o`lguncha yig`lar.
Ona yurting - oltin beshining.
Har qancha ko`p bilsang ham
Xalq sendan ko`proq biladi
Yigitning burchi - Vatanni qo`riqlash.
O`z uying - o`lan to`shaging.

Topishmoqlar turli xalqlarda turlicha ataladi. O`zbek tilidagi «topishmoq» so`zining lug`aviy ma`nosi «topmoq» fe`lidan olinganligi ma`lum, ya`ni «topishmoq» top-top o`ynamoqni bildiradi. Bolqorlarda, masalan, topishmoqni «elber" deyishadi. «El» qishloq yo shaharni, «ber» esa bermoq fe`lining buyruq maylini bildiradi. Topishmoq javobini topgan odam mukofotga - shahar yo qishloq «oladi». Kim ko`proq shahar yo qishloqqa ega bo`lsa, o`sha g`olib deb topiladi. O`zbeklarda esa, aksincha, topolmagan odam jarimaga «shahar» beradi. Chuvashlarda topishmoqni «tupmalli yumax», «sutmalli yumax» deydilar, bu «jumbog`li ertak», «topolmasa sotib yuboriladigan so`z» degan ma`nolarni bildiradi. Sotish - bu eng yoqimsiz ish bo`lib, u kishilar orasida kuyov yoki kelin buyurgan topishmoqni topolmagani uchun belgilangan jazo hisoblanadi. Nima uchun topishmoqni ertak deyishadi. Gap shundaki, ko`pgina topishmoqlar ertak mazmuniga ega bo`lib, o`ziga xos janrdan iborat. Topishmoqni topolmagan odam jarimaga ertak aytib bergan (qo`shiq aytgan, o`yinga tushgan eki boshqa topishmoqni topgan va hoqazo). Bunday evazlar «sotiladigan ertak» deb atalgan.

Topishmoqlar oqilona, shoirona, ahloqiy g`oya bilan sug`orilgan bo`ladi. Binobarin, ular aqlif, estetik va ahloqiy tarbiyaga ta`sir ko`rsatadi. Qadimgi zamonlarda ular, ehtimol, bu vazifa-larni ozmi-ko`pmi bir hil darajada ado etgandir. Biroq keyin-chalik topishmoqlarda aqliy tajriba ustunlik qiladigan bo`lgan.

Topishmoqlar bolalarning fikrlash qobiliyatini oshiradi, ularni atrof-muhitdagi turli voqea-hodisalar va narsalar ustida mushohada yuritishga o`rgatadi: shu bilan birga bir hil narsa haqida ko`plab topishmoqlarning bo`lishi narsa (hodisa)ga har taraflama endoshishga imkon bergan. Biroq, aqliy tarbiyadagi topishmoqlarning ahamiyati faqat fikrni rivojlantirish bilan cheklanib qolmaydi, ular yana inson hayotining turli sohalari haqida bilim va ta`limotlar bilan aqlni boyitadi.

Aqliy tarbiyada topishmoqlardan foydalanish shu bilan qimmatliki, tabiat va kishilik jamiyati haqidagi ma`lumotlarni bola faol fikrlash jaraenida oladi.

Topishmoqlarda inson haqidagi ma`lumotlar g`oyat rang-barangdir. Bu erda ma`lum tizim mavjud: umuman, odam haqidagi topishmoqlar bor, so`ng odamning alohida tana a`zolari haqidagi topishmoqlar keladi, masalan qorin, bosh, oeq, qo`l va hoqazo. So`ngra yana ham maydalashadi: miya, ko`z, tish, soch, til, barmoqlar, yurak va hoqazo. Shunday qilib topishmoqlar bolani ham mushohada qilishga, ham shuuriga singdirishga o`rgatadi, ham bir butunlikni, ham alohadalikni farqlashga ko`niktiradi.

Odatda narsaning bir qismi haqidagi mustaqil topishmoqlar bir butun narsa haqidagi topishmoqda aytilgan belgilarni takrorlamaydi. Birgina narsaga uning qismlari o`rtasidagi bog`liqlik nuqtai nazaridan turib yondoshish bolaning ijobiy fikrlashga yordam beradi. Fikr va xotirani rivojlantirish, aqlni bilim bilan boytish topishmoqlarning bosh vazifasidir. Biroq, bu bilan ham cheklanib qolmaydi. Topishmoqlar bola aqlini shaxsning boshqa fazilatlarini shakllanishiga yordam beruvchi bilimlar bilan ham boyitadi. Topishmoq topuvchi bolaning aqli nafaqat aqlli, balki yaxshi va go`zal fikrlar bilan ham boyidi, bunda har ikkala holat ham bir biri bilan uzviy bog`liqliqda sodir bo`ladi.

Ko`pgina topishmoqlar bosh yorqin ko`lga, soch siyrak o`rmonga o`xshatiladi. Soch haqidagi gap ketganda odamlar jonajon tabiatning go`zalligi haqida o`ylaydilar, bu haqda shoirona ramzlar bilan yo`g`rilgan, mukammal shaklga ega bo`lgan topishmoqlarni o`z bolalariga aytganlar. Go`zallik haqidagi topishmoqlar bilan xalq muallimlari esh avlodning estetik didini rivojlantirganlar.

Ko`z haqidagi topishmoqlar ham chiroyli va ibratlidir. «oynada bir dum ko`rdim» (chuv) bu hech bir istisnosiz insondagi eng muhim a`zolardan bo`lmish

ko`zni asrab-avaylashga da`vat etadi. («Ko`z qorachig`iday asra» degan maqolni eslang). Manglay ham topishmoqlarda go`zal tarannum etiladi: u goh kumush kosaga, goh qo`l ortidagi baland toqqa qies qilinadi... Topishmoqlarda aqlli va xushruy odamning belgilari ham g`oyat nazokat bilan tasvirlanadi.

Mehnat, mehnat qurollari, qishloq xhjalik ekinlari, uy hayvonlari, kiyim-kenchak, oziq-ovqat va hoqazolar haqidagi topishmoqlarda mehnat faoliyatining g`oyat rang-barang turlari tavsiflanadi. hatto koinot haqidagi topishmoqlarda ham mehnat qurollari va mehnat mavzusini ko`rish mumkin. Shunisi e`tiborga molkki, ko`pincha topishmoqlarda u yoki bu buyum qismlarga bo`lib qaraladi, bu qismlar, o`z navbatida, mehnat jarayonlarining izchilligi tug`risida hikoya qiladi («Sakson askar, ikki zobit, bir xo`jayin» degan topishmoqda inson mehnatining natijasi sifatida tom epish tug`risida gapiriladi: ustun quyilib, taxta qoqish jarayoni).

Aynan mehnat va mehnat qurollariga daxldor topishmoqlarda ozmuncha zukkolik va hazil bormi «Qirda tentak o`yin tushar» (shamol tegirmoni), «Qaynona pastda, kelin balandda» (qoziq, to`qmoq).

Odamlar, hayot va o`lim, yoshlik va keksalik haqidagi topishmoqlar yoshlarni shaxsiy kamolot sari chorlovchi mazmun bilan yo`ritilgan:

Hohlaysanu sotib olomaysan,
Kerakmasini sotolmaysan.

Topishmoqlarning she`riy shakli go`zal, fikri teran (yoshlik va keksalik), yoshlarning qadriga etishga chorlash bola uchun bu topishmoq, kattalar uchun esa ibratli maqol. Yana bir topishmoq:

yosh edim -
Kunday edim,
Qaridim -
Tunday bo`ldim.

Bu nafaqat topishmoq, shu bilan birga inson hayoti haqidagi shoirona hikmat emasmi:

Topishmoqlarda she`riy umumlashma ulkan fikriy mehnatni talab qiladi:

Qanoti yo`q - uchadi
Oyog`i yo`q - chopadi
Olovi yo`q - enadi
Yarasi yo`q - og`riydi.

Topish qiyin emas - shamol, bulut, quyosh, yurak. Xotira ham bunda yordam berishi mumkin: bolalar bu topishmoqni boshqa variantida ko`p topishgan, bunday narsalarni qo`shiq va suhbatlarda eshitishgan. (qo`shiqda olovsiz faqat quyosh emas, yurak ham yonadi).

Topishmoqlar shakl jihatdan g`oyat rang-barangdir. Ular ichida yodlab olsa bo`ladiganlari ham bor. yodlab olingan savol-javob topishmoqlar katta tarbiyaviy ahamiyatga ega, e`tiqodni shakllantiradi, ular yordamida bolalarni hayotdagi turli g`oyalar, hodisalar bilan tanishtirishning muammoli usuli amalga oshiriladi.

Savol-javob topishmoqlar odamlar hayoti va faoliyatining ko`p tomonlarga daxl qiladi. Ularda xalqning odatlagi tasavvurlari aks etadi. Aqliy tarbiyada bu topishmoqlarning ahamiyati g`oyat yuksak. Ular nafaqat fahmlash va faol fikriy faoliyatni talab etadi, balki ko`proq xotirlashga ham undaydi. Ayrim savol-javob topishmoqlarga javoban bolalar maqollar, qo`shiqlar va ertaklarda uchratadilar. Ertaklardagi javoblar turli variantlardan iborat bo`ladi. Mazmun jihatdan ishonchli va shakl jihatdan shoirona javob eng muvaffiyatlisi hisoblanadi. Masalan «Dunyoda odam uchun eng qimmatli narsa nima» degan topishmoqqa «Vatandan qimmatli narsa bo`lmas» degan javob «Xujayin va uning malayi» degan tarixiy ertakda bor. Qiyoslashdan iborat maqol o`zaro bir-biri bilan bog`liq savol-javob topishmoq uchun asos bo`lib xizmat qiladi (qiyolashning qaysi qismi noma`lum deb qabul qilinishiga qarab, albatta). «Oltin beshik nima» yoki «Ota va ona uyi nima» degan topishmoqqa «Ota va ona uyi oltin beshik» degan maqol javob bo`ladi. Bu maqol ko`pincha qo`shiqlarda ham uchraydi.

Mehnat, mehnat quroli va mehnat faoliyatining natijalariga daxldor savol-javob topishmoqlar g`oyat qiziqarli. «yog`och tik turibdi - ersa bo`ladi, eg`och erda etibdi - chopsa bo`ladi, eg`och o`tiribdi - erilmaydi ham, chopilmaydi ham. Nima qilish kerak» Eng mashhur javob arralash. Gohi savol har bir qatorga quyiladi: «Nima kerak» Javoblar: bolta, pona (eki qoziqcha), arra.

Ba`zan savol-javob topishmoqlarda solitishtirish tizimi ko`zga tashlanadi. Masalan, alohida aytilgan «Kalta va ingichka bu nima» degan topishmoqqa aniq javob berish qiyin eki solishtirish noaniq bo`lganidan ko`plab javoblarni qalashtirib tashlash mumkin. To`rtta savol birgalikda to`rtta noma`lum narsasi bo`lgan va hamma tan olgan to`rtta solishtirish tizimi sifatida qabul qilinadi: «Kalta va ingichka - nima. Uzun va ingichka - nima. Kalta va yo`g`on - nima. Uzun va yo`g`on – nima» Javob - chilvir, ip, arqon, dor.

Savol-javob topishmoqlarning qimmatli tomoni yana shundan iboratki, ularning javoblari maqollarning eyilishiga xizmat qilgan va yoshlar hamda o`smirlarning shaxsiy xulosalalari sifatida qabul qilingan.

«Dunyoda nimadan qimmatli narsa yo`q» degan savol topishmoqqa «Samimiy do`stdan» degan javob bolaning qat`iyatini ifodalaydi. To`liq javob

esa endi maqolga aylanadi. «Odamdagi elg`on nimayu chin nima» Javob yana maqol bilan aytiladi: «Eshitgani - elg`on, ko`rgani – chin».

Odatda muammoli holatni yosh avlod orasida ahloqiy-ma`naviy bilimlarni targib etish uchun foydalaniladigan savol-javob topishmoqlar maqolga aylanadi. Atrof-muhit haqidagi turli tuman bilimlardan tashkil topgan, aql, farosat, xotirani rivojlantiradigan savol-javob topishmoqlar talaygina. O`zbek, qirg`iz, tojik, mo`g`ul xalq og`zaki ijodieti ayniqsa bunga boy: «Avval nima paydo bo`lgan: yorug`likmi e qorong`ulik» Besh nima degani. (Bir marta ko`rganni nega unutish kerak). Besh nima degani (Besh ug`loni bor odam kimdan qo`rqadi) Uch, besh sonlari uchraydigan topishmoqlar, qo`shiq topishmoqlar buryat va unga qardosh xalqlarda saqlanib qolgan. «Dunyoda eng tez uchta narsa nima» degan savol topishmoqqa quyidagi javob aytiladi:

Otganda - o`q tez,
O`ylaganda - o`y tez,
Ko`rganda - ko`z tez.

Topishmoqlardan ishora sifatida foydalanadilar. Bolalar borligida, ta`lim mavzuidagi suhbatlarda kattalar o`z fikrlarini topishmoqlar bilan ifoda etadilar: «Ehtiyot bo`lib gapiringlar, devorning ham qulog`i bor» ya`ni bolalar oldida har qanday gapni ham gapirib bo`lmaydi, bolalar ziyrak bo`ladi, o`zlaricha tushunib, har hil gap-so`zlar kupayib yurmasin, deyilmoqchi.

Topishmoqlar xususida xalqning fikri doim yuqori bo`lib kelgan: «Topishmog`im topaloq, topolmasang shapaloq». Topishmoq topish va uylashni mashq qilish har doim o`ta foydali mashg`ulot sanalgan. Bolalar bilan ishlashdagi ishtiyoqi bilan ajralib turgan jamoa muallimining mahorati aynan topishmoq topish mashg`ulotini tashkil etishda namoyon bo`ladi. Unda turli eshdagi ug`il va qiz bolalar ishtirok etishi mumkin.

Topishmoqlar ongga ta`sir qilishning ko`p taraflama vositasi hisoblanib, maqsadi shaxs kamolotining barcha boshqa jihatlari bilan yaxlitlikda topishmoqlardagi oqil (dono fikrlar, teran va muhim narsa haqidagi ko`plab ma`lumotlar) va go`zallik (topishmoqlarning mukammal badiiy shakllari, inson hayotining va tabiiy hodisalalarning shoironaligi)ning uzviy bog`liqligi sharofati bilan erishilgan. Ayni holda, aql xalq tomonidan maqsad, go`zallik esa vosita deb baholangan. Aynan topishmoqlardagi go`zallik tufayli sog`liq ahloq, mehnat haqidagi fikrlar bu qadar ma`nodorlik kasb etgan. Etnopedagogik mitti asarlar maqol va topishmoqlar xalq haetida katta ahamiyatga ega bo`lib kelgan. Ularning ahamiyati bugungi kunda ham zarracha kamaygani yo`q. Xalq so`zlarni tejab ishlatgan, fikrni saqlash va uzatishdagni samarador vositalarni qadrlagan, ayniqsa nutq lo`ndaligini yuqori baholagan: «Ko`p gap eshakka yuk». Azaldan

maqollar haqida ajoyib fikrlar mavjud. Yunonlar va rimliklar uchun maqollar jamiyatning hukmron fikri bo`lgan, italiyaliklar uchun - xalq maktabi, ispanlar uchun - ruh ozig`i, chexlar uchun - ajdodlar donoligi, chuvashlar uchun - keksalar o`giti, Sharq xalqlari uchun - dur shodasidek so`zning husni, o`zbeklar uchun donolik va ezgulik maktabi hisoblangan. Barcha uchun esa xalq maqol va topishmoqlari xalq xazinasidagi bebaho boylik, deb qaralgan.

Topishmoqlar bolaning xotirasini, fikrlash qobiliyatini, zehn o`tkirligini oshirishga imkon tug`dirgan.

Topishmoqlar bolaga turli narsalarning belgilarini qiyoslashga, ulardagi umumiylikni topishga o`rgatgan va shu bilan birga narsalarni tasnif qilish, ulardagi kerak narsalarni olib tashlash uquvini shakllantirgan. Boshqacha aytganda, topishmoqlar yordamida nazariy, ijodiy tafakkur asoslari shakllangan.

Topishmoqlar bolaning kuzatuvchanligini rivojlantiradi. Bola qancha kuzatuvchan bo`lsa, u shunchalik tez va tug`ri topadi. Topishmoq topishni o`rgangan bolaga o`zi ham topishmoqlar to`qishini vazifa qilib bersa bo`ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Буриев О. Семья и новые традиции. Ташкент 1988 г.

2. Зуннунов А.Планы развития педагогической мысли в Средней Азии Ташкент-2000г.

3. T.Esemiratova, G.Matmuratova, G.Utepova. “Basics of teaching elementary school students based on information and pedagogical technologies”. “Journal of innovations in scientific and educational research” 2023 yil VOLUME-6, ISSUE-4 (30-APRIL)

4. T.Esemuratova, G.Matmuratova, S.Omarov. «The use of folk works in the upbringing pupils to moral and intelligence.» Academy 6 (57 (2020: 83-87.

BOSHLANG`ICH SINF O`QUVCHILARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Esemuratova T.
NMPI, Umumiy pedagogika va psixologiya kafedrasi katta oqituvchisi

Tayanch sozlar: ekologik madaniyat, ekologik tarbiya, oqitish metodlari, interfaol usullar.
Ключевые слова: экологичекая культура, экологическое воспитание, методы обучения, интерактивные методы.
Key words: environmental culture, environmental education, teaching methods, interactive methods.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlangich sinf oquvshilarining ekologik madaniyatin shakllantirishda interfaol metodlaridan foydalanish metodikasi tabiyatshunoslik fanini oqitish orqali yoritilib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается о формировании экологической культуры учащихся начальных классов при использовании интерактивных методов обучения преподовании естественных наук
SUMMARY:
The article discusses the formation of environmental culture in primary school students using interactive teaching methods in teaching natural sciences.

XXI asr boshidagi eng muhim muammolarni ijobiy hal etish omillaridan biri, aholi, xususan, o`quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish, uning samaradorligini ta`minlash, ularni amaliyotga tarbiyalashga tayyorlashga erishish, ularni ekologik tarbiyalash hozirgi zamon pedagogika nazariyasi va amaliyotida o`z echimini kutayotgan asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Ma`lumki, ekologik tarbiya - tabiatga nisbatan uning tabiiy holatini saqlash uchun kerak bo`lgan qulay sharoitni yaratish bo`yicha ma`lum bir amaliy bilimga va tajribaga ega bo`lishni taqozo etadi. Bunday amaliy bilim va tajribani yoshlar ongiga chuqur singdirishda umumiy o`rta ta`lim maktabi boshlang`ich sinf o`qituvchilarining roli kattadir. Buning uchun o`quvchilarga boshlang`ich sinflardanoq tabiiy qadriyatlarimiz bo`lgan er, suv, havo, er osti boyliklari, o`simliklar dunyosi va boshqalarni ko`z qorachig`idek asrash bo`yicha

ekologik bilimlar berib borish maqsadga muvofiqdir. Avvalom bor, maktabda qilinadigan hamma tashkiliy ishlarda o`quvchilarda ekologik ko`nikmalarni hosil qilib borish masalasi ham e`tiborda bo`ladi.

Inson va tabiat, jamiyat va tabiat birligi, o`zaro aloqadorligi asrlar davomida insoniyatni atrof-muhitga nisbatan ongli ravishda oqilona munosabatda bo`lishga undab kelgan va kelmoqda. Ekologiyaga oid g`oyalar, Avesto, Quroni Karim, Hadislarda atroflicha o`z ifodasini topgan. Eramizdan avvalgi VII-I minginchi yillarda ham tabiatni asrab-avaylash, uning boyliklarini saqlash, ko`paytirish inson tomonidan amalga oshiriladigan oddiy axloqiy kundalik faoliyat sifatida e`tirof etilganligini tarixiy-yozma manbalar mazmunida o`z aksini topgan.

Boshlang`ich sinf o`quvchilariga ekologiyaga oid dastlabki bilimlar, tabiatshunoslik darslarida, bevosita tabiiy muhit bilan bog`langan tushunchalarni o`zida ifodalagan holda beriladi. III-IV sinf tabiatshunoslik darslarida Sharq allomalarining ekologik g`oyalaridan foydalanish, dars jarayonlarida o`quvchilarga o`rganish mumkin bo`lgan materiallarni tanlash asosida amalga oshiriladiki, u faqat bilishga emas, borliqni o`zgartirishga ham yo`naltirilgandir.

4-sinf “Tabiatshunoslik” darsida “Odamlar barpo etgan suv havzalari” mavzusini noan`anaviy usul asosida quyidagicha tashkil etiladi.

Darsda o`quvchilarni O`zbekistondagi kanallar, daryolar va ko`llar bilan tanishtiriladi, ularga suvning tabiatdagi, inson hayotidagi ahamiyati to`g`risidagi tushuncha beriladi. Daryolarning o`ziga xos xususiyatlari bilan batafsil tanishish uchun shu daryolarning birini, yo o`quvchilar yashab turgan viloyat, tuman, qishloq xududidan oqib o`tadigan daryoning o`zini yo bo`lmasa, sug`orish qurilmalarini, suv bilan ta`minlaydigan daryoni misol qilib olish mumkin.

O`quvchilarga mavzu asosida keng ma`lumot berish maqsadida yangi mavzu bayoni va bilimlarni mustahkamlash jarayonida “O`zbekiston” tabiiy xaritasi, jadvallar, “Daryo”, “Yomg`irlatib sug`orish qurilmasi”ga oid rasmlardan foydalaniladi.

O`qituvchi ushbu darsni quyidagicha rejalashtirib olishi lozim:

Oldin o`tgan dars mavzularini mustahkamlash.

O`quvchilar bilan o`zi yashab turgan hududidagi daryo yoki Sirdaryo yoki Amudaryolar to`g`risida suhbatlashish.

O`quvchilarga “Odamlar barpo etgan suv havzalari” mavzusi bo`yicha nazorat varag`i bilan ishlash qoidalari haqida ma`lumot berish.

Darslik bilan ishlash.

Darsning borishi:

Quyidagi savollar yordamida o`quvchilarning “Odamlar barpo etgan suv havzalari” mavzusining o`zlashtirganlik darajasi aniqlanadi:

O`zbekiston xududidan qanday daryolar oqib o`tadi?

Hududimizdagi daryolarning foydali jihatlari nimalardan iborat?

Savollarga asoslanuvchi suhbatni tashkil etish.

O`quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilinadi:

Siz yashaydigan joydan oqadigan daryolari qaerdan boshlanadi?

Daryoning manbai, o`zani, ya`ni quyilish joyi deb nimaga aytiladi?

Daryoning o`ng va chap sohilini qanday aniqlash mumkin?

Viloyatingiz, tumaningiz, qishlog`ingizda qanday kanallar bor?

Sun`iy kanallar nima uchun barpo etiladi?

So`ng o`qituvchi daryolardan birining oqimi, sohillarining o`ziga xos xususiyatlari to`g`risida, sug`orish kanallari va cho`l erlarni o`zlashtirishda ularning ahamiyati to`g`risida so`zlab beradi. O`qituvchilarning diqqati gidroelektrostantsiyalar barpo etish uchun Sirdaryodan foydalanish masalasiga, Amudaryoda kemalar qatnovi singari masalalarga jalb etiladi. O`qituvchi rasmlarni ko`rsatib, o`z fikrini tushuntiradi.

O`quvchilar rasmlarni diqqat bilan ko`rib chiqadilar va mazmunini so`zlab beradilar.

O`qituvchi o`quvchilarga darslikning 80-betini ochib, sug`orish qurilmasining sxemasini ko`rib chiqishlarini va sug`orish qurilmasining vazifasini so`zlab berishlarini so`raydi.

“Tekislik daryosi” bilan “Tog` daryosi” ning rasmlarini ko`rsatib, o`qituvchi bu daryolarning suvi qay xilda oqishiga o`quvchilar diqqatini jalb etadi; dalalar, bog`larni va paxtazorlarni sug`orish zarur bo`ladigan yoz vaqtida O`zbekistonning ba`zi daryolari sayozlashib yoki suvi butunlay qurib qolishi, kerakli miqdordagi suv hamma vaqt tayyor turishi uchun bahorda ortiqcha suvlar sun`iy ko`llarga-suv omborlariga yig`ilishiga o`quvchilar diqqatini tortadi.

So`ngra o`quvchilar 79-betdagi “Odamlar barpo etgan suv havzalari” mavzusini o`qib, savollarga javob beradilar.

O`qituvchi o`quvchilarga yomg`irlatib (tomchilatib) sug`orish qurilmasining rasmini ko`rib chiqishni taklif etadi va qay erda, nima uchun, qanday o`simliklar va yilning qaysi faslida shu usulda sug`orilishini so`raydi.

O`quvchilarga suv havzalarini muhofaza qilish, ichimlik suvini tejash masalalari haqida tushuncha beriladi.

“Qora quti” va “Zakovatli zukko” interfaol usullar asosida o`quvchilar bilimini nazorat qilish.

Ushbu metod vositasida juftlik asosida quyidagi harakatlar tashkil etiladi: o`quvchilar navbat bilan o`qituvchi rolini bajaradilar. Sinf taxtasiga “qaerdan

boshlanadi", "uzun", "keng", "tiniq", "tez", "qaerga quyiladi", "nima hosil bo`ladi" kabi so`z va jumlalar yoziladi, dastlab o`qituvchi rolini bajarayotganda o`quvchi qayd etilgan ro`yxatga daryo mohiyatini yorituvchi asosiy tushunchalar kiritilganligini tekshiradi. So`ngra o`quvchilardan sinf taxtasida o`z ifodasini topgan atamalarga izoh berishlarini so`raydi. O`quvchilar bu bosqichdagi faoliyatlari uchun ham nazorat varag`ining ikkinchi pog`onasiga o`zlari uchun ball qo`yishlarini so`raladi.

O`quvchilar bilimlarini mustahkamlash.

To`plangan ballar nisbatiga ko`ra mashg`ulot jarayonida faol ishtirok etgan o`quvchilar o`z xohishlariga ko`ra o`qituvchi tomonidan beriladigan quyidagi savollarga qisqa muddatda javob qaytaradilar:

O`zbekistondagi qaysi yirik daryolarni bilasiz?

Qaysi suv omborlarini bilasiz?

Ko`llar necha xil bo`ladi?

Suv omborlari nima uchun barpo etilgan?

O`zbekistondagi eng katta ko`l qaysi?

Ko`llar nima vazifani bajaradi?

Mashg`ulot yakunida sinf taxtasiga o`rganilgan mavzu mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi tushunchalardan iborat quyidagi topishmoq yoziladi:

Dengizu daryoda yashar,
Asosan ko`klarda kezar,
Zeriksa bormi, osmondan
Zamin uzra qaytib tushar.
(Bug`, yomg`ir)
Men bor joyda gul bo`lar,
Mensiz gulzor cho`l bo`lar.
(Suv). Uyga vazifa: O`zingiz yashaydigan joydagi daryo, hovuz, ko`l haqida insho yozing.

Boshlang`ich sinf o`quvchilariga 3-4 sinf "Tabiatshunoslik" darsini yangi pedagogik texnologiyalar asosida o`qitish yuzasidan tavsiya va tushunchalar berilgan. Bunda o`quvchilarning tabiatda suv va o`simliklar haqida tushuncha, og`zaki fikrlash, ko`nikma va malakalari rivojlanadi. Hamda boshlang`ich sinf o`qituvchilariga metodik yordam sifatida dars ishlanmasini keltirish mumkin.

Bunda ko`rinib turibdiki kurs davomida ekologik tushunchalar berish bilan birga boshlang`ich sinf o`qituvchilarini ekologik tarbiyalash munkin ekan.

Kursdan keyingi davrda o`qituvchilar malakada olgan bilimlari asosida o`quvchilarga ekologik ta`lim beradilar.

Bular haqida chuqurroq tushunchaga ega bo`lish uchun tabiatda mavjud bo`lgan jismlar ustida amaliy mashg`ulotlar o`tkazilishi maqsadga muvofiqdir.

O`qituvchilarda interfaol usullar orqali ekologik tushunchalarni shakllantirish muhim ilmiy - pedagogik muammo hisoblanadi. Buning uchun, yangi o`qitish metodlari, jumladan interfaol usullardan foydalanish zarur. Pedagogikada o`qitish metodlarini tasniflashga yagona yondashuv mavjud emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Berdanova P.O`. Xalq og`zaki ijodida ekologik madaniyat //Xalq ta`limi j., 2001. 2-son. – 37–40 b.

2. Valixanov M.N. Tabiatshunoslik asoslari. – T.: Mirzo Ulug`bek nomidagi O`zbekiston milliy universiteti, 2004. - 243 b.

3. Mirzaaxmedova Sh.M. Boshlang`ich sinf o`quvchilarida tabiatga bo`lgan qiziqishni shakllantirishning pedagogik asoslari: Ped. fanl, nomz. ... diss. avtoref. – T.: 2006. – 22 b.

4. Nishonova N.O`. O`quvchilarda ekologik madaniyatni tarbiyalashning o`ziga xos jihatlari //Xalq ta`limi j., 2001. 4-son. - 89 b.

5. Solihov O. Tabiatshunoslik darslari //Boshlang`ich ta`lim j., 1992. 5-6-sonlar. – 53 b.

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA FAMILISTIK MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Nagmetova N.M.
Ajiniyoz nomidagi NDPI
“Boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi dotsenti, p.i.f.d (PhD)

Tayanch so‘zlar: oilaviy qadriyatlar, familistika, familistik madaniyat, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, oilaviy munosabatlar, integrativ yondashuv.
Ключевые слова: семейные ценности, фамилистика, фамилистическая культура, учитель начальной школы, семейные отношения, интегративный подход.
Key words: family values, familistics, familistic culture, primary school teacher, family relationships, integrative approach.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining familistik madaniyatini rivojlantirish masalalari zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitlar kontekstida tahlil qilinadi. Oilaning jamiyatdagi o‘rni va qadriyatlari, shuningdek, o‘qituvchining pedagogik faoliyatidagi oilaga nisbatan ijobiy munosabatlarni shakllantirish ahamiyati haqida so‘z boradi. Shuningdek, integrativ yondashuv pedagoglarning familistik madaniyatni shakllantirishda oilaviy qadriyatlarga asoslangan bilim va ko‘nikmalarini tizimli va kompleks tarzda rivojlantirishga qaratilgan vosita sifatida ifodalanadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются вопросы развития фамилистической культуры учителей начальных классов в контексте современных социокультурных условий. Рассматриваются роль и ценности семьи в обществе, а также значение формирования позитивного отношения к семье в педагогической деятельности учителя. Также представлен интегративный подход как инструмент, направленный на системное и комплексное развитие знаний и умений учителей на основе фамилистических ценностей в формировании семейной культуры.
SUMMARY:
The article analyzes the development of the family culture of primary school teachers in the context of modern socio-cultural conditions. The role and values of the family in society are considered, as well as the importance of forming a positive attitude towards the family in the pedagogical activity of the teacher. An integrative approach is also presented as a tool aimed at the systematic and comprehensive development of teachers' knowledge and skills based on family valuesin the formation of family culture.

Zamonaviy ijtimoiy-madaniy sharoitlar, ayniqsa oila institutida yuz berayotgan o‘zgarishlar boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining nafaqat bilim

uzatuvchisi, balki bolalarda qadriyatlar tizimini shakllantiruvchi tarbiyachi sifatidagi mavqeini qayta talqin qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu bois, ta'lim sohasining muhim vazifalaridan biri boshlang'ich sinf o'qituvchilarida oilaga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish, ya'ni oilaning qadr-qimmatini, uning farovonligi uchun mas'uliyatni tushunishga va oila ichidagi aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan munosabatlar, e'tiqodlar va xulq-atvorlarni ta'minlashga mas'uliyatli yondashuvni rivojlantirishdan iboratdir.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining familistik madaniyati kichik yoshdagi o'quvchilarda ham ana shunday oilaviy munosabatlarni shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi, chunki aynan boshlang'ich ta'lim bosqichida bolaning dunyoqarashi va ijtimoiy xulq-atvorining asoslari yaratiladi. Lekin, maktab amaliyotida o'qituvchilarning familistik madaniyatining shakllanganlik darajasi ko'pincha samarali tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish uchun yetarli emas. Bu esa, o'qituvchilarda oilaviy fazilatlarning yaxlit va barqaror rivojlanishini ta'minlay oladigan ilmiy asoslangan metodikalarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishni taqozo etadi. Zero, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash, oliy ta'limda ma'naviy-axloqiy mazmunni kuchaytirish, yoshlarni milliy qadriyatlarga hurmat, insonparvarlik va yuksak ma'naviy g'oyalar asosida tarbiyalash yurtimiz ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan hisoblanadi [1]. Shaxs fazilatlarini ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlarga moslashtirish va shakllantirish, har qanday faktlarning ta'sirini cheklash yoki kuchaytirish yoki ularni zararsizlantirish yosh avlodni oilaviy hayotga tayyorlashning rejalashtirilgan, tizimli, maqsadli psixologik-pedagogik jarayoni bilan amalga oshiriladi, bu esa, o'z navbatida, ushbu sohada o'z faoliyatini malakali tashkil eta oladigan, familistik madaniyati yuqori darajada shakllangan o'qituvchini tayyorlash ehtiyojini keltirib chiqaradi [4]. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, o'qituvchilarning familistik madaniyatini shakllantirish masalasini o'rganish bugungi kunda dolzarb hisoblanadi va bu jarayon bir nechta muhim omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash mexanizmlarining yetarli darajada samarali ishlamayotgani bu masalani kun tartibiga olib chiqmoqda. Ikkinchidan, zamonaviy davrda ijtimoiy-pedagogik faoliyatni samarali amalga oshirish uchun o'qituvchilarning oilaviy masalalarga doir yetarli bilim va tayyorgarlikka ega bo'lishi zarurati ortib bormoqda. Afsuski, amaliy pedagogik ishlar va pedagogik ta'lim tizimida bu masalaga yetarli darajada e'tibor qaratilmayapti. Bundan tashqari, o'qituvchilarning familistik madaniyatini rivojlantirish bo'yicha ilmiy asoslangan yondashuvlar va texnologiyalar yetarlicha ishlab chiqilmagan. Shuningdek, hozirgi ilmiy

adabiyotlarda “familistik madaniyat” tushunchasining aniq va yagona talqini mavjud emas, bu esa mavzuning nazariy-mazmuniy noaniqligini ko‘rsatadi.

Familistika – bu oila va unga oid jarayonlar haqida umumiy tasavvur beruvchi fan sohasi bo‘lib, u oilaga doir hodisalarni turli jihatdan o‘rganadigan barcha ilmiy yo‘nalishlarni qamrab oladi. Keng ma’noda, bu fan oilaviy hayot bilan bog‘liq voqeliklarning turli aspektlarini tahlil qiluvchi fanlar majmuasini bildiradi. Tor ma’noda esa, familistika – familizmga ixtisoslashgan ilmiy yo‘nalish bo‘lib, u oila va oilaviy turmush tarziga xos qadriyatlar tizimining yo‘nalishini o‘rganadi. Bu atama jamiyat, ijtimoiy institutlar, guruhlar va shaxslar miqyosida oila va farzandlar qadriyatining boshqa barcha qadriyatlarga nisbatan ustuvor ekanligini ta’riflaydi [2]. Familistik madaniyatni bo‘lsa, biz murakkab ko‘p qirrali hodisa sifatida oila institutiga qadriyatga asoslangan munosabatni, uning jamiyatdagi ahamiyatini anglashni, shuningdek, uyg‘un oilaviy munosabatlarni o‘rnatish qobiliyatini tushunamiz. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari bolalar va ularning oilalari bilan yaqin munosabatda bo‘lib, ushbu qadriyatlarning tashuvchisi va uzatuvchisiga aylanadi, bu esa ularning ushbu sohadagi bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Familistik madaniyatni rivojlantirishga integrativ yondashuv turli pedagogik tushunchalar va texnologiyalarni yagona uslubiy tizimga birlashtirish imkonini beradi. Uning mohiyati oilaviy qadriyatlarga asoslangan o‘qituvchining kasbiy va shaxsiy pozitsiyasini yaxlit shakllantirishni ta’minlash uchun aksiologik, madaniy, shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatli yondashuvlarni birlashtirishdan iborat. Ya’ni: familistik madaniyatning barcha tarkibiy qismlarini muvozanatli va kompleks tarzda rivojlantirishga xizmat qiladi, oilaviy qadriyatlarga asoslangan faoliyatni o‘qituvchining kasbiy taraqqiyotiga tabiiy va uyg‘un tarzda integratsiya qilishga sharoit yaratadi. Shu bilan birga, u o‘qituvchining shaxsiy xususiyatlari va ichki rag‘batini inobatga olgan holda, amaliyotda oilaviy munosabatlarga oid bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish imkonini beradi.

Integrativ yondashuv pedagogika sohasida shakllangan, ta’lim oluvchilarning yaxlit dunyoqarashi va umumiy madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan fundamental pedagogik jarayon bo‘lib, turli bilim sohalaridagi hodisalarni va yangi sub’ektlarni uyg‘unlashtirish orqali kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlikni shakllantiradi. Shu bilan birga, integratsiyaning mohiyati “talabalarda ko‘p qirrali, murakkab ilmiy bilimlar tizimini maqsadli shakllantirishga qaratilgan g‘oyalar, tushunchalar, tamoyillar, yondashuvlar”ning o‘zaro aloqasi hisoblanadi [3].

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining familistik madaniyatini rivojlantirishda integrativ yondashuv quyidagilarga imkon beradi:

- psixologiya, pedagogika, sotsiologiya, etika va madaniyatshunoslik fanlaridagi bilimlarni birlashtirish;
- ta’lim jarayoniga o‘z-o‘zini aks ettirish, qadriyatlarni tahlil qilish, loyiha va faoliyatga asoslangan faoliyat elementlarini kiritish;
- yaxlitlik, shaxsiyatga yo‘naltirilgan va kontekstli ta’lim tamoyillarini amalga oshirish.

Integrativ yondashuv o‘qituvchilarda tizimli tafakkurni shakllantirishga, shaxsiy oilaviy mavqei va kasbiy pedagogik faoliyat hamda maktabdagi tarbiyaviy ish o‘rtasidagi munosabatlarni o‘z me’yorida ushlab turishga yordam beradi. Ushbu yondashuvga yo‘naltirilgan metodologiya bir nechta o‘zaro bog‘liq sohalarni o‘z ichiga oladi:

1. Diagnostik soha. Oilaviy qadriyatlarning shakllanish darajasini, oilaviy tarbiya turlarini bilish, muloqot qobiliyatlarini aniqlashga qaratilgan so‘rovnomalar, o‘z-o‘zini baholash shkalalaridan foydalanish.

2. Ta’lim sohasi. “Oilaviy qadriyatlar va an’analar”, “O‘qituvchi maktab va oila o‘rtasida vositachi”, “Konfliktologiya va oilaviy muloqot” mavzularida seminarlar, treninglar, mahorat darslari va malaka oshirish kurslarini o‘tkazish.

3. Refleksiv-faoliyatli soha. O‘qituvchilarni loyiha faoliyatiga jalb qilish, insholar yozish, vaziyatlarni muhokama qilishda ishtirok etish, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish.

4. Hamkorlik-ta’lim sohasi. Ota-onalar bilan o‘zaro hamkorlik dasturlarini amalga oshirish, o‘qituvchi oila va maktab o‘rtasida vositachi bo‘lgan qo‘shma tadbirlar, maslahatlarni tashkil etish.

5. Madaniy-ma’rifiy yo‘nalish. O‘qituvchilarni oilaning madaniy an’analari, avlodlar o‘rtasidagi aloqalar, etnopedagogikani o‘rganish va tushunishga jalb qilishga qaratilgan art-terapiya elementlari, etnopedagogik amaliyotlar va ta’limning teatrlashtirilgan shakllarini qo‘llash.

Olib borilgan tadqiqotlarimiz natijasi shuni ko‘rsatdiki, integrativ yondashuvdan foydalanish o‘qituvchilarning familistik madaniyatini shakllantirishdagi rolini chuqurroq anglash, hamdardlik, empatiya, muloqot qilish qobiliyatlarini rivojlantirish va o‘quvchilarning oilalari bilan hamkorlik qilishga tayyorligini oshirishga yordam beradi. Metodikani amalga oshirish o‘qituvchida nafaqat ustoz, balki madaniy vositachi bo‘lishga qodir, oilaning eng muhim ijtimoiy institut sifatida rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi shaxs sifatidagi imidjini shakllantirishdan iborat.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida integrativ yondashuv asosida familistik madaniyatni rivojlantirish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi. Integrativ yondashuvga asoslangan metodika pedagogik ta’lim va pedagog kadrlarning malakasini oshirish tizimiga samarali tatbiq etish oila institutini mustahkamlash, oilada ijobiy munosabatlarni o‘rnatishda faol ishtirok etishga qodir, barkamol, ma’naviyatli o‘qituvchini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa, o‘qituvchilarda familistik madaniyatni rivojlantirishni pedagogik fan va amaliyotning muhim yo‘nalishiga aylantirib, butun jamiyat barqarorligi va ma’naviy salomatligiga bevosita ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847 Farmoni.

2. Антонов А.И. Микросоциология семьи (методология структур и процессов): учеб. пособие для вузов. – М.: Изд. дом «Nota Bena», 1998. – С. 3.

3. Гашенко С.А. Совершенствование графического образования в условиях межпредметной интеграции в вузе (на примере изучения теоретической механики): Автореф. дисс… к.п.н. / С.А. Гашенко. – М., 2007. – 21 с.

4. Каптерев П.Ф. Детская и педагогическая психология. – Воронеж: МОДЭК, 1999. – 331 с.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI TABIAT BILAN TANISHTIRISHDA INTEGRATIV YONDASHUV

Shaxmuradova D.A.
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tayanch so'zlar: bolalarning kommunikativ faoliyati, tizimli-faoliyatli yondashuv, integratsiya, integrativ yondashuv.
Ключевые слова: коммуникативная активность детей, системно-деятельностный подход, интеграция, интегративный подход.
Key words: children's communicative activity, systematic-activity approach, integration, integrative approach.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirishda integrativ yondashuvni amalga oshirish va uning ahamiyati haqida bayon qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье описывается реализация интегративного подхода к ознакомлению детей дошкольного возраста с природой и ее значением.
SUMMARY:
This article describes the implementation of an integrative approach to introducing preschool children to nature and its importance.

Tabiat bilan tanishtirish insonni ma'naviy boyitishning bitmas-tuganmas manbasidir, bilamizki tabiatning cheksiz rang – barang olami bolalarda katta qiziqish uyg'otadi, ularni oyinga, mehatga, badiiy faoliyatga undaydi. Biroq bolalar mustaqil ravishda tabiat bilan muloqot qilganda hamma narsani to'g'ri tushuna olmaydi, o'simliklar va hayvonlar bilan munosabatlari har doim ham to'g'ri shakllanmaydi. Bolani tabiat olami bilan tanishtirish, uning obyektlari va hodislalarini to'g'ri ko'rsatish uchun ularning tabiatni idrok etish jarayonini anglashga yo'naltirish kerak. Tabiatga ehtiyotkorlik va g'amxo'rlik bilan munosabatda bo'lish, bolalar u haqida hech bo'lmaganda boshlang'ich bilimga ega bo'lganda - o'simliklar yetishtirishning oddiy usullarini, hayvonlarga g'amxo'rlik qilishni o'zlashtirganda, tabiatni go'zalligini his qilishni ifoda eta olishlarida ko'rish mumkin. Avvalo tabiatni bilish uning predmet va hodisalar

o’rtasidagi sabab-oqibat munosabatlariga kirib borish tafakkurini rivojlantiradi va ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradi. Bolalar doimo u yoki bu shaklda tabiat bilan aloqada bo’lishadi. Yashil o’rmonlar va o’tloqlar gullar va kapalaklar, qo’ng’izlar, qushlar, jonivorlar, harakatlanuvchi bulutlar, yog’ayotgan qor parchalari, soylar, hatto yozgi yomg’irdan keyingi ko’lmaklar – bularning barchasi bolalarni e’tiborini tortadi, ularni quvontiradi. Shu bilan birga aqliy rivojlanishi uchun zamin yaratadi.

Chexiyalik mashhur pedagog Y.A.Komenskiyning fikricha, inson tabiatning eng go’zal mavjudotidir. Inson tabiatga ergashib, hamma narsani bilib olishi mumkin. Ya’niki Komenskiy bolalarni tabiat bilan tanishtirishda bolalarni o’rab turgan borliq tabiatdan iboratligini, uning go’zalligi, iforidan doim bahramand bo’lishligini hamda uning bag’rida yashayotganligini his qilishi kerakligini ta’kidlaydi. Pedagog tabiatni sevgan shuning uchun ham aksariyat asarlarni hattoki nomlanishini ham tabiatga bog’lashni ma’qul ko’rgan.

Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda turli usullardan foydalanish mumkin. Misol uchun kuzatuv – bu atrofdagi dunyo obyektlari va hodislarni maqsadli, tizimli idrok etish bo’lib, u o’z o’rnida murakkab kognitiv vaziyatlarda idrok, fikrlash va nutqni rivojlantirishni o’z ichiga oladi. Tabiatda kuzatishlarni tashkil etish orqali pedagog bir qator vazifalarni kompleks hal qiladi. Shuningdek bolalarda tabiat haqidagi bilimlarni shakllantiradi, kuzatishga o’rgatadi, estetik jihatdan tarbiyalaydi. Kognitiv vaziyatlarga qarab pedagog turli xil kuzatishlardan foydalanadi. Kuzatish o’simliklar, hayvonlar, ob-havo, kattalarning tabiatdagi mehnati bilan tanishish orqali tashkil etiladi. Tabiat bilan tanishtirishda turli usullardan foydalaniladi ko’rgazmali, amaliy (oyin metodi, oddiy tajribalar.), og’zaki, suhbat metodlaridan keng foydalaniladi. Albatta bolalarni jonsiz tabiat: yer, suv, havo, va boshqalar bilan tanishtirishda katta oddiy tajribalar metodidan foydalaniladi. Turli tajribalarda havo bilan tanishish imkoniyatiga ega bo’ladilar, suvni qattiq va suyuq holatga keltirishni o’rganadilar.

Integrativ yondashuv to‘rt darajada: fanlararo, fan doirasida, shaxslararo, shaxs ichida amalga oshiriladi. Makatabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda daliliy asoslash ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonining fanlararo integratsiyasi turli fanlar: falsafa, psixologiya, pedagogika, lingvistika va shu kabilarning g‘oyalari, tamoyillari, usullarining integratsiyasi darajasida namoyon bo‘ladi. Bu maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda daliliy asoslash faoliyatining mohiyatini tushunish va uni amalga oshirishga metodologik jihatdan tayyorlikni ta’minlaydi. Falsafiy, pisxologik-pedagogik, filologik yondashuvlarning tahlili ularda umumiy g‘oyalar amal qilishini, ularning har biri esa bir-birini

to‘ldirishi va aniqlashtirishini ko‘rsatadi. Integrativ yondashuv umumiylik va alohidalikni aniqlash, o‘rganilayotgan muammoning ko‘p jihatliligini tushuntirish imkonini beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda daliliy asoslash ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonining fanlar ichida integratsiyasi bilimlarning bir ilmiy sohasi bo‘limlari o‘rtasidagi ma’noviy, tarkibiy va texnologik aloqalarni o‘rnatishga qaratilgan. Integratsiyaning ushbu turi maktabgacha ta’lim sohalari, ya’ni ijtimoiy-kommunikativ, bilishga oid, nutqiy rivojlanish mazmunida tizim tashkil qiluvchi aloqalarni aniqlash imkonini beradi. Ular doirasida maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarda daliliy asoslash ko‘nikmasini shakllantirish masalasini hal qilish ko‘zda tutilgan. Fan ichida integratsiya ta’lim faoliyati mazmunini loyihalashtirish va konstruksiyalash; tematik tamoyilga muvofiq birlashtirilgan pedagog ishining samarali vositalari, shakllari va usullarini tanlash; bolalar faoliyati turlarini, ya’ni o‘yin, muloqot, bilish-tadqiqotchilik, mehnat va shu kabilarni integratsiyalash orqali amalga oshadi.

Shaxslararo integratsiya tadqiqotchilikka asoslangan suhbat vositasida o‘zaro ta’sir qilish makonining har tomonlama ochiqligi orqali hamkorlik va birgalikda ijod qilishni o‘rnatish bilan tavsiflanadi. Suhbat katta maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarda daliliy asoslash ko‘nikmalarini shakllantirishga integrativ yondashuv strategiyasi sifatida ko‘riladi. U ta’lim jarayoni subektlarini hamkorlikka va birgalikda ijod qilishga motivatsiya beradi. Katta maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalarda daliliy asoslash ko‘nikmalarini shakllantirishning asosini bolalar va kattalar tomonidan teng huquqli muloqot va muammoli vaziyatni hal qilishga qaratilgan samimiy qiziqish tashqil qiladi. Uni birgalikda muhokama qilish maktabgacha ta’lim yoshdagi bolalar tafakkuri va nutqiy qobiliyalarining rivojlanishiga yordam beradi. Birgalikda qiziqish tamoyili bolalarning muloqot faoliyatida ustuvor bo‘lishi shart. Pedagog-tarbiyachi vazifasi o‘zining muammoli savollari, shubha bildirishi, xususan “Mening aqlim yetmaydi, deb qo‘rqaman! Sen nima deb o‘ylaysan?”, xavotir bildirishi, ya’ni “Hammasi buzilib ketsa-chi?”, shuningdek samimiy hayron bo‘lish va tahsin o‘qishi, ya’ni “Bu narsa aqlingga qanday keldi? Bunga mening aqlim hech qachon yetmasdi!” va shu kabilar yordamida faollikni tug‘dirish, bolaning ishonchini mustahkamlash, o‘zini yechimni izlab topishda kompetentli va buning uchun javobgar ekanligi hissini tug‘dirishdan iborat. Bunday harakatlar, bola bilan amalga oshiriladigan muammoli suhbat bolani bavosita fikr yuritishga, ehtimol va farazlarni ilgari surish, kerakli natijaga erishish uchun muammoni hal qilishning yangicha yo‘llarini izlashga undaydi. Bolalarning kattalar va tengdoshlari bilan amalga oshiriladigan suhbatlari o‘zaro ta’sirining yana bir

muhim tamoyili - kashf etish quvonchini birgalikda his qilish tamoyilidir. U bolalarni atrof-olamni tadqiq qilishga intilish orqali birlashtirishga yordam beradi. Birgalika amalga oshiriladigan faoliyatda maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar "tabiat sirlarini", "atrofdagi narsalarning sirlarini" ochadilar, modda va materiallar xususiyatlarini tadqiq qiladilar, qiziqish va ehtiyojlariga muvofiq tengdoshlari bilan xayrixohli muloqot qilishga o'rganadilar.

Shaxs ichidagi integratsiya pedagogik muammo bo'lib, u shaxsning psixologik pedagogik yutuqlarini tadqiq qilish hamda yangi pedagogik tajribani shaklantirish orqali integrativ yondashuv yordamida hal qilinadi.

Ta'kidlanishicha, ayni ichki dunyoda voqelikda obektivlik bo'ladigan hayot rejalari va istiqbollari, shasiy kechinmalar, da'volar va o'ziga o'zi baho berishlar hosil bo'ladi. Inson shaxsini uning hayoti va faoliyatining umumlashgan va rivojlanuvchi tizimi, shaxs tarkibiy tuzilishiga shaxsiy fazilatlarining shaxs hayoti va faoliyatida ularning namoyon bo'lishi shartlarining subektiv aks ettirilishi bilan o'zaro aloqaga kirishi kerak. Chunki shaxs ichidagi integratsiyaga maktabgacha ta'lim yoshdagi bolanining ichki tirishqoqligi va ta'lim jarayonining tashqi ta'sirining bir-biri mos kelishida erishiladi. Atrof-olamda o'zini o'zi anglash muammosi, shaxsiy manfaatlar, ehtiyojlar, qobiliyatlar va iste'dodning ro'yobga chiqishi yuzaga keladi. Katta maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalar shaxsi ichidagi integratsiya natijasi qadriyatli-motivatsiyalarda, inson hayotida daliliy asoslashning ahamiyatini tushunish, kattalar va tengdoshlar bilan muloqot jarayonida uni amalga oshirish yo'llari mavjudligi, ega bo'lgan shaxsiy sifatlar va daliliy asoslash ko'nikmalarida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, integrativ yondashuv tabiat bilan tanishtirishda katta maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalar daliliy asoslash ko'nikmalarini shakllantirish jarayonining turli jihatlarini yagona, tizimli va yaxlit hosila sifati ko'rishni taqozo qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Grigoryans A.G. "Bog'chada ekologik ta'lim-tarbiya berish" T.: O'qituvchi, 2000 y.

2. Jo'rayev N. va boshqalar "Ekalogiya huquqi" T.: Adabiyot jamg'armasi, 2001 y.

3. Sodiqova Sh. A." Maktabgacha pedagogika " Tafakkur sarchashmalari" T.: 2013 y. B-19.

4. Umarova M. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda atrof-muhitga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish metodikasi. Ped.fan.nom.ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiY. – Toshkent, 2009. – 212 b.

5. Yusupova P.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik tarbiya berish.T.: O'qituvchi, 1995 y.

6. Xasanboyeva O.U., Djabborova X.J. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish metodikasi. T.: Cho'lpon, 2007 y.

UMUMIY NUTQI RIVOJLANMAGAN MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NUTQIY ALOQA VOSITALARINI SHAKLLANTIRISH BO‘YICHA TABAQALASHTIRILGAN NUTQ TERAPIYASI ISHINING MODELI

Aralova I.M.
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maxsus pedagogika kafedrasi o`qituvchisi

Tayanch so`zlar: nutq terapiyasi, umumiy nutqiy rivojlanmagan bolalar, logopediya, nutqiy aloqa, tabaqalashtirilgan yondashuv, multimodal metod, sensor integratsiya, innovatsion texnologiyalar, logopedik mashg‘ulotlar, fonematik eshitish, grammatik rivojlanish, muloqot kompetensiyasi, individual yondashuv, interaktiv texnologiyalar, didaktik o‘yinlar.
Ключевые слова: логопедическое лечение, дети с общим недоразвитием речи, логопедия, речевое общение, дифференцированный подход, мультимодальный метод, сенсорная интеграция, инновационные технологии, логопедические упражнения, фонематический слух, грамматическое развитие, коммуникативная компетентность, индивидуальный подход, интерактивные технологии, дидактические игры.
Key words: speech therapy, children with general speech underdevelopment, speech therapy, speech communication, differentiated approach, multimodal method, sensory integration, innovative technologies, speech therapy exercises, phonemic hearing, grammatical development, communication competence, individual approach, interactive technologies, didactic games.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada umumiy nutqi rivojlanmagan (UNR) maktabgacha yoshdagi bolalar uchun nutqiy aloqa vositalarini shakllantirish bo‘yicha tabaqalashtirilgan yondashuv asosida ishlab chiqilgan nutq terapiyasi modeli bayon etiladi. Nutqiy rivojlanish bosqichlari, bosqichli logopedik mashg‘ulotlar va innovatsion metodlarning qo‘llanilishi tahlil qilinadi. Ushbu yondashuv bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda samarali natijalarga erishishga yordam beradi.
РЕЗЮМЕ:
В статье описывается логопедическая модель, разработанная на основе дифференцированного подхода к формированию средств речевого общения у детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи (ОНР). Анализируются этапы развития речи, поэтапные логопедические занятия, использование инновационных методов. Такой подход позволяет добиться эффективных результатов с учетом индивидуальных особенностей детей.
SUMMARY:
The article describes a speech therapy model developed on the basis of a differentiated approach to the formation of speech communication tools for preschool children with general speech underdevelopment (UNR). The stages of speech development, phased speech therapy exercises

and the use of innovative methods are analyzed. This approach helps to achieve effective results, taking into account the individual characteristics of children.

Kirish. Hozirgi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq rivojlanishi ularning umumiy intelektual, psixologik va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Nutq bolaning o‘zini ifoda etish, boshqalar bilan muloqot qilish, fikrini aniq va to‘g‘ri ifodalash imkoniyatlarini taqdim etadi. Shuning uchun, nutqi rivojlanmagan bolalar bilan ishlashda malakali nutq terapiyasi zarur. Nutq rivojlanishidagi kechikishlar va nuqsonlar bolaning ijtimoiy moslashuvi va o‘qishga tayyorligi bilan bog‘liq muammolarga olib kelishi mumkin.

Nutq terapiyasining asosiy vazifalaridan biri – bolaning nutqiy aloqa vositalarini shakllantirishdir. Nutqiy terapiya yondashuvlari bolalarning nutq va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Biroq, nutqiy rivojlanishdagi farqlarni hisobga olib, terapiya jarayonida tabaqalashtirilgan yondashuvni qo‘llash zarur. Har bir bola individual ravishda o‘rganadi, shuning uchun terapiya modelining turli yosh va rivojlanish bosqichlariga mos bo‘lishi kerak.

Ushbu maqolada umumiy nutqi rivojlanmagan maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy aloqa vositalarini shakllantirish bo‘yicha tabaqalashtirilgan nutq terapiyasi ishining modelini o‘rganishga bag‘ishlanadi. Maqolada, nutqiy terapiya yondashuvlarining samaradorligi, individual ehtiyojlarga mos metodikalar va usullar tahlil qilinadi. Nutq terapiyasining amaliy yondashuvlari, shuningdek, bolalarning nutqiy rivojlanishini ta'minlashda qanday rol o‘ynashi muhokama qilinadi. Nutq aloqa vositalarini (keyingi o‘rinlarda "model" deb yuritiladi) shakllantirish bo‘yicha tabaqalashtirilgan nutq terapiyasi ishining modelini ishlab chiqishda biz maktabgacha ta'lim Federal davlat ta'lim standartiga muvofiq maktabgacha ta'lim quyidagilarni ta'minlashi kerakligini hisobga oldik: ta'lim dasturlari mazmunining o‘zgaruvchanligi, turli darajadagi ta'lim dasturlarini shakllantirish imkoniyati, bolalarning ta'limning murakkabligi va e'tibor ehtiyojlarini hisobga olgan holda. Shuningdek, M.A.Vasilyeva, V.V.Gerbova, T.S. Differentsial nutq terapiyasi ishining modelini ishlab chiqish uchun asos og‘ir nutq buzilishlari bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalarni (L.B. Baryaeva, L.V. Lopatina va boshqalar), aqliy zaifligi bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalarni (L.B. Baryaeva, E.A. Loginova, L.V. Lopatina va boshqalar) va nogiron bolalarni (E.A.E.) o‘qitish va o‘qitish dasturlari edi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Biz ishlab chiqqan model umumiy nutqi kam rivojlangan va aqliy rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashga mo‘ljallangan va uch yillik o‘qishga mo‘ljallangan. Ushbu modelga ko‘ra, ishning maqsadi umumiy nutq rivojlanmagan maktabgacha

yoshdagi bolalarda izchil nutqni shakllantirish uchun asos sifatida nutq aloqasi vositalarini ishlab chiqish edi.

O‘quv maqsadlari:

- til vositalarini muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni shakllantirish;
- tilning leksik vositalarini shakllantirish;
- tilning grammatik vositalarini shakllantirish;
- tilning fonetik va fonologik vositalarini shakllantirish;
- izchil nutqni shakllantirish.

"Bolalarda nutq buzilishlarini bartaraf etish va oldini olish usullari va usullarini tanlashda", deb yozgan P.E. Levina: Bir emas, balki butun bir qator nutq jarayonlarining normal borishi bog‘liq bo‘lgan nodal shakllanishlarga e'tibor qaratish kerak. Tugunli shakllanishlarning shakllanishi pedagogik samaraga eng tejamkor va maqsadga muvofiq erishish imkonini beradi” [128; Bilan. [129]. Shunday qilib, tabaqalashtirilgan nutq terapiyasi ishining mazmuni bolalarning ko‘rsatilgan toifalarining har birining nutq buzilishlari tarkibidagi etakchi aloqani hisobga olgan holda ishlab chiqilgan. Nutq aloqa vositalarini shakllantirish bo‘yicha barcha ishlarni shartli ravishda ikki bosqichga bo‘lish mumkin: propedevtik va asosiy. Umumiy nutqi kam rivojlangan bolalar bilan nutq terapiyasi ishining farqlanishi propedevtik bosqichda eng aniq namoyon bo‘ldi. Belgilangan bosqichlarning har birining mazmunini ko‘rib chiqaylik.

Ushbu bosqichda qo‘yilgan maqsadga erishishga o‘yin muhiti, "bolalarni mustaqil o‘yin ijodiyotiga va og‘zaki bo‘lmagan va og‘zaki vositalardan foydalanishga asoslangan muloqotga undash" yordam berdi [19; Bilan. 12]. O‘z asarlarida L.B. Baryaeva, L.V. Lopatina ta'kidlaydi: "O‘yin jarayonida nutq terapevti nutq faoliyatining umumiy funktsional mexanizmlarini shakllantiradi, bu esa o‘ziga xos nutq funktsiyalarini, shu jumladan aloqa funktsiyasini rivojlantirish bo‘yicha ishlash uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratishni ta'minlaydi" [o‘sha erda; Bilan. 38]. Bunda biz “obyekt harakatlarining shakllanishi jarayonida bola avvalo ob’ekt bilan uning ijtimoiy maqsadi bilan bog‘liq bo‘lgan harakatning umumiy sxemasini o‘rganadi, shundan keyingina individual operatsiyalarning ob’ekt va sharoitning jismoniy shakliga moslashishi sodir bo‘lishini hisobga oldik. <...>Shunday qilib, qo‘g‘irchoq boshqa o‘yinchoqlardan odamning o‘rnini bosuvchi sifatida ajralib turadi..." o‘rtada munosabatlarni shakllantirish Shunday qilib, birinchi darslarda bola bilan eng yaxshi aloqaga erishish uchun qo‘g‘irchoq bizning tuzatish ishimiz davomida mavjud materialning asosi sifatida ideal do‘st o‘rnini bosuvchi, qulay, tushunarli va do‘stona munosabatda bo‘ldi.

Natija va muhokalar. Propedevtik bosqich mazmunini ishlab chiqishda biz sensorli tarbiyaga zamonaviy yondashuvlarni ham hisobga oldik. Sensor rivojlanish "narsalarning tashqi xususiyatlari to‘g‘risida idrok va g‘oyalarni shakllantirishga olib keladigan ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish jarayoni sifatida" ko‘rib chiqiladi. [37], bu o‘z navbatida bolaning barcha qobiliyatlarini rivojlantirish uchun asosdir: kognitiv, estetik, ijodiy, diqqat, xotira, fikrlash va nutqni rivojlantirish.

Propedevtik bosqich 2009 yil sentyabrdan dekabrgacha davom etdi (o‘rta yosh guruhi). Ushbu bosqichdagi barcha o‘yinlar va mashqlar alohida turdagi tuzatish ishlari sifatida ham, individual va kichik guruh mashg‘ulotlarida, shuningdek, boshqa o‘qituvchilarning ishlarida, darsdan tashqari va uyda ishlatiladigan keng qamrovli nutq terapiyasi sessiyasining bir qismi sifatida amalga oshirildi. Ushbu bosqichning o‘ziga xos xususiyati o‘qituvchi-psixolog, musiqa direktori, maxsus ta'lim o‘qituvchisi, jismoniy tarbiya direktori va tarbiyachi bilan birgalikda ko‘plab integratsiyalashgan sinflarni amalga oshirish edi.

Bola bilan hissiy aloqani o‘rnatish

1. Nutq terapevti yangi qo‘g‘irchoqni olib keladi. U bolalar bilan "salomlashadi" va har bir bolaning boshiga "pasadi". Nutq terapevti qo‘g‘irchoqni navbat bilan ushlab turishni so‘raydi Qo‘g‘irchoq raqsga tushishni "taklif qiladi". Kattalar bolalarni aylanaga joylashtiradilar, bir qo‘li bilan qo‘g‘irchoqni oladi, ikkinchisini bolalardan biriga beradi va ular bilan o‘ngga va chapga aylana bo‘ylab harakatlanadi, quvonch, zavqlanishni ifodalaydi va oddiy bolalar ohangini kuylaydi.

2. Bolalar nutq terapevtining stoli oldida yarim doira shaklida joylashtirilgan stullarda o‘tirishadi. Nutq terapevti qo‘g‘irchoqni stolga qo‘yadi. U bolalarga "salom" aytadi. Nutq terapevti qo‘g‘irchoqni u bilan o‘ynashga "taklif qiladi". O‘ng qo‘li bilan qo‘g‘irchoqni olib, stolning o‘ng chetiga qo‘yadi, chap qo‘lini chap chetiga qo‘yadi va u bilan imo qiladi: "Menga kel". Qo‘g‘irchoq yaqinlashganda, uni quchoqlaydi va maqtadi. Keyin u qo‘g‘irchoqni chap qo‘liga oladi va o‘ng qo‘li bilan imo qiladi va: "Menga yugur" deydi. Qo‘g‘irchoq yana "yuradi", lekin nutq terapevti uni to‘xtatadi va aytadi: "Diqqat bilan tinglang, men aytdim: yugur." Qo‘g‘irchoq "yuguradi" va nutq terapevti uni maqtaydi. O‘yinchoq yana o‘ng qo‘lga o‘tkaziladi va "yugurish!" harakatni xatosiz "bajaradi". Chap qo‘lga o‘tib, qo‘g‘irchoq yana "bor!" buyrug‘i bilan "yugurish" ga harakat qiladi, nutq terapevti uni to‘xtatadi: "Diqqat bilan tinglang, men: bor, dedim." Qo‘g‘irchoq ko‘rsatmalarga to‘g‘ri amal qiladi.

3. Nutq terapevti bolalarni xonaning bir devori yaqiniga qo‘yadi va u o‘zi qarama-qarshi devorga o‘tadi va ularni qo‘llari bilan imo qilib: "Menga yugur"

deydi. Agar bolalar yugurishsa, u ularni quchoqlaydi va maqtadi. Agar ular ketsa, u ularni to‘xtatadi, ko‘rsatmalarni takrorlaydi va har birini yugurishga undaydi. Keyin u boshqa devorga o‘tadi va o‘yin takrorlanadi. Uchinchi marta ko‘rsatma o‘zgaradi (Menga kel).

Bolalarni kattalarning ko‘rsatmalariga rioya qilishga va uning harakatlariga taqlid qilishga o‘rgatish

1. O‘yin so‘z bilan ko‘rsatilgan harakatni bir vaqtning o‘zida namoyish qilish bilan o‘ynaladi.

Mana biz boramiz: top-top. (Bolalar nutq terapevtiga borishadi).

Ular yugurishdi: shapaloq-shapaloq. (Bolalar nutq terapevtiga boradilar).

Va charchagan: to‘xtang! (Bolalar nutq terapevti bilan to‘xtashadi).

O‘yin harakatlarini so‘zlar bilan bir necha marta takrorlash va bu harakatlarni logoped tomonidan ko‘rsatishdan so‘ng, bolalar bu harakatlarni o‘yin so‘zlariga muvofiq mustaqil ravishda bajaradilar.

2. Bolalarni ziyorat qilish uchun ikkita qo‘g‘irchoq keladi. Nutq terapevti qo‘g‘irchoqlarga sovg‘a berishni taklif qiladi. U o‘yinchoq mebellarini stoliga qo‘yadi, qo‘g‘irchoqlarni o‘tiradi, ularning oldiga idishlarni qo‘yadi va ulardan birini ovqatlantiradi. Masha eydi, lekin Galya yo‘q, - deb tushuntiradi kattalar: - Galyani kim ovqatlantiradi? Bitta bolani taklif qiladi, unga qoshiq beradi va barcha bolalarga ko‘rinadigan tarzda harakatlarni sekin ko‘rsatadi: Birinchidan, qoshiqni olaylik. Shunga o‘xshash. (Ko‘rsatadi.) Endi bo‘tqa olamiz. Shunga o‘xshash. (Ko‘rsatadi.) Keling, qo‘g‘irchoqning og‘ziga olib kelaylik. Qo‘g‘irchoqning og‘zi qayerda? (Ko‘rsatadi, o‘yinchoqni sekin egib.) Ovqatla, qo‘g‘irchoq. Bola nutq terapevtidan keyin barcha harakatlarni takrorlaydi. Keyin yana 2-3 bolani birin-ketin chaqiradi. Shundan so‘ng, qo‘g‘irchoqlar bolalarga "rahmat" qiladi va "ketadi".

Bolalarning birgalikda muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirish.

1. Logoped bolalar bilan birga o‘yinchoqlarga qaraydi va ular bilan qanday o‘ynash kerakligini ko‘rsatadi (eslaydi): qo‘g‘irchoqni aravachaga qo‘yadi va uni aylantiradi; darvozani o‘rnatadi va to‘pni aylantiradi; kublarni mashinaga yuklaydi; pinlarni o‘rnatadi va ularni to‘p bilan uradi. Keyin u har bir o‘yinchoqni qutiga yashiradi, ularni aralashtirib, bolalarga tarqatadi. Ular qutilarni ochib, o‘yinchoqlarini ko‘rib chiqishadi va o‘yin sherigini izlaydilar va unga: "Kolya, keling, birga o‘ynaymiz" degan taklif bilan murojaat qilishadi. Bolalar birgalikda o‘yinda o‘yinchoqlar bilan harakatlarni bajarish tartibini mustaqil ravishda kelishib oladilar. Nutq terapevti ularga faqat ekstremal holatlarda yordam beradi.

2. Bolalar haydovchilar va quruvchilarga bo‘linadi. Har bir quruvchining o‘z haydovchisi bor va ular birgalikda bitta bino yaratadilar. Har bir bola (quruvchi)

oʻz chizmasini (namunasini) oladi va uni haydovchiga koʻrsatmaydi. Namunani oʻrganib chiqqandan soʻng, quruvchi haydovchidan zarur qurilish materiallarini (barlar, kublar, minoralar, plitalar) olib kelishni soʻraydi va ularning miqdorini koʻrsatadi. Bu narsalarni olgandan soʻng, u ularga minnatdorchilik bildirishi va yana ikkita bar olib kelishlarini soʻrashi kerak. Quruvchi barcha kerakli materiallarni nomlashi mumkin. Agar haydovchi biror narsani unutgan boʻlsa, u qaytib kelib, yana soʻrashi mumkin. Qurilish tugagach, bolalar u bilan birga "oʻynashadi". Bolalarning rolli oʻyinlarni oʻynash qobiliyatini rivojlantirish (ertak qahramonlari, uning syujeti bilan tanishish, ertakni sahnalashtirish)

1. Logoped oʻyinchoq - ayiqchani koʻrsatadi, uni bolalar bilan tekshiradi, uning yurishi haqida, rezavorlar va asalni yaxshi koʻrishi haqida gapiradi. Keyin u oʻyin oʻynashni taklif qiladi: barcha bolalar shlyapa kiyib, oʻzlarini ayiqdek koʻrsatishadi.

2. Nutq terapevti ertakdan epizodni ("Kolobok") aytib beradi va oʻz hikoyasida oʻyinchoqlar bilan harakatlarni oʻz ichiga oladi. Keyin bolalar oʻyinchoqlarni boshqaradilar - ertak qahramonlari. Avvaliga ular buni nutq terapevti yordamida amalga oshiradilar: u har bir bolaga oʻzining xarakteri qanday harakat qilishini koʻrsatadi va bola taqlid qiladi. Agar kerak boʻlsa, kattalar va bolaning birgalikdagi harakatlari qoʻllaniladi. Nutq terapevti har bir bolaga oʻz xarakteri nomidan muloqot jarayonida nutq materialini oʻzlashtirishda yordam beradi.

3. Nutq terapevti bolalarni bulochka haqidagi hikoyani birgalikda koʻrsatishga taklif qiladi, bolalar oʻrtasida rollarni taqsimlaydi (bulochka, quyon, ayiq, tulki) va ularga shlyapalar beradi. Keyin u ertak aytib beradi, bolalar esa qahramonlarni tasvirlab, hikoya matni asosida suhbatga kirishadilar.

Kinestetik tahlil va sintezni shakllantirish, barmoq harakatlarining kinestetik afferentatsiyasi.

Qoʻlingizni kaftingizni sizga qaratib, bosh barmogʻingizni yuqoriga koʻtaring. Boshqa qoʻlning egilgan toʻrt barmogʻini (yalang) kaftning chetiga qoʻying. Ikki bosh barmogʻingizni yuqoriga koʻtaring (quloqlar). Ot elkasini silkitishi, quloqlarini silkitishi, ogʻzini ochishi va yopishi mumkin (kichik barmogʻini pastga tushirib, qoʻlga bosing).

Ketma-ket impulslarni yagona, vaqt bilan tashkil etilgan vosita stereotipiga birlashtirish va umumlashtirish. Bolalarga ma'lum bir ketma-ketlikda teshiklar qilingan karta taklif etiladi. Jun ipni barcha teshiklardan ketma-ket tortib olish kerak; jun ipni bir vaqtning oʻzida bir teshikdan torting; muntazam bogʻlashni bajaring.

Artikulyar harakatlarning kinestetik asoslarini shakllantirish. To‘g‘ri talaffuz qilingan tovushlarni artikulyatsiya qilish paytida turli artikulyar organlarning holatini aniqlashtirish orqali motor-kinestetik fikrni rivojlantirish

1. Bolalar stolda o‘tirishmoqda. Nutq terapevti birinchi navbatda [I] tovushini, keyin [U] tovushini oynasiz talaffuz qilishni va ularni talaffuz qilishda lablar qanday harakat qilishini aniqlashni so‘raydi.

2. Bolalar stolda o‘tirishmoqda. Ularning har birining oldida mavzuli rasmlar to‘plami (tutun, igna, hovli, taxta). Nutq terapevti bolalardan rasmlarni ko‘rishni, ulardagi tasvirlarni nomlashni va ularni ikki qatorga joylashtirishni so‘raydi: birinchi qatorda tilning uchi yuqoriga ko‘tarilgan, ikkinchi qatorda esa pastga tushganda tasvirlar mavjud.

Kerakli artikulyar holatni topish va saqlash jarayonida me'yoriy artikulyar tovush pozitsiyalarini shakllantirish.

Bola va nutq terapevti oyna oldida o‘tirishadi. Nutq terapevti boladan lablarini tabassumga cho‘zish, yuqori va pastki kesmalarni ochish, ularni 1 dan 5-7 gacha bu holatda ushlab turishni va ularni asl holatiga qaytarishni so‘raydi; keyin labning faqat o‘ng (chap) burchagini tabassumga cho‘zing, yuqori va pastki kesmalarni oching, uni 1 dan 5-7 gacha hisoblang va boshlang‘ich holatiga qayting.

Ketma-ket tashkil etilgan harakatlarni bajarishda og‘zaki amaliyotni rivojlantirish jarayonida artikulyar harakatlarning kinetik asoslarini shakllantirish.

Bola va nutq terapevti oyna oldida o‘tirishadi. Nutq terapevti boladan tilning chiqib turgan uchi bilan lablarning o‘ng burchagiga, so‘ngra lablarning chap burchagiga tegizishni so‘raydi (bu harakatni bir necha marta takrorlang).

Tik-tak, tik-tak,

Mayatnik shunday tebranadi!

Yuz mushaklari harakatlarini taqlid va og‘zaki ko‘rsatmalar bilan rivojlantirish

Bola va nutq terapevti oyna oldida o‘tirishadi. Nutq terapevti bolani qovog‘ini burish va dam olishni so‘raydi; qoshlaringizni ko‘taring, dam oling; bir ko‘zni, keyin ikkinchisini qisib; Ko‘zlaringizni yuming, dam oling.

Xulosa. Formativ va nazorat tajribalari ma'lumotlarini umumlashtirib, quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

1. Tegishli ilmiy fanlar - psixologiya, strukturaviy tilshunoslik, ontolingvistika, lingvodidaktika, defektologiya, logopediyaning nazariy qoidalarining yagona kontseptual makoniga integratsiyalashuvi maktabgacha yoshdagi bolalarning umumiy nutqiy aloqa vositalarini shakllantirish bo‘yicha tabaqalashtirilgan logopediya ishining tamoyillari va mazmunini aniqlash va asoslash imkonini beradi;

2. Nutq aloqasining asosiy vositalarini shakllantirish bo‘yicha to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlashdan oldin propedevtik bosqichni o‘tkazish kerak. Ishning mazmuni, bu bosqichda, umumiy va o‘zgaruvchan bo‘lishi kerak, bu toifadagi bolalarda nutq buzilishlari tuzilishidagi etakchi aloqani hisobga olgan holda amalga oshiriladi;

3. Lingvodidaktik materialni tayyorlashda turli yosh guruhlaridagi umumiy nutq rivojlanmagan bolalarda nutq buzilishlari tuzilishidagi etakchi bo‘g‘inni hisobga olish kerak;

4. Korreksiya-pedagogik jarayonning samaradorligini oshirish yo‘llaridan biri - logoped, pedagog va ota-onalarning ish faoliyatida predmetli-amaliy va o‘yin faoliyati hamda yaqin o‘zaro ta’siriga asoslangan logopediya mashg‘ulotlarini o‘tkazish;

5. OHP bilan og‘rigan bolalarda nutq buzilishlari tarkibida etakchi bo‘g‘inni hisobga olgan holda amalga oshiriladigan tabaqalashtirilgan nutq terapiyasi ishi nutq aloqasi vositalarini shakllantirish bo‘yicha tuzatish va rivojlanish tadbirlarining samaradorligini sezilarli darajada oshirishga imkon beradi;

6. Maktabgacha ta'lim muassasasining kompensatsion guruhlarida qolish sharoitida umumiy nutqi kam rivojlangan maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy aloqa vositalarini shakllantirish bo‘yicha ishlab chiqilgan logopediya ishining modeli maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash va o‘qitish bo‘yicha keng qamrovli ish tizimiga uzviy ravishda birlashtiriladi va bolalarning turli turlarini, shuningdek, ota-onalarning faol ta'lim faoliyati orqali integratsiyani o‘z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Агафонов А.Г. Основы смысловой теории сознания. - СПб.: Речь, 2003.-296 с.

2. Алексеева М.М. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: учеб. пособие для студ. высш. и сред, пед. учеб. заведений /М.М. Алексеева, В.И. Яшина. - 3-е изд., стереотип. - М.: Академия, 2000. - 400 с.

3. Алпатов В.М. История лингвистических учений. -М.: Языки славянской культуры, 2001.-235 с.

4.Амирова Т.А. Очерки по истории лингвистики /Т.А. Амирова, Б.А. Ольховников, Ю.В. Рождественский.-М.: Наука, 1975. - 560 с.

5. Анохин П.К. Системные механизмы высшей нервной деятельности. -М.: Наука, 1979.-455 с.

6. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / 2-издание, исправленное и дополненное. - М.: Языки русской культуры, 1995. - 464 с.

7. АхутинаТ.В. Порождение речи: нейролингвистический анализ синтаксиса: монография /3-издание, исправленное и дополненное. - М.: ЛКИ, 2008. - 222 с.

8. Бабина Г.В. Анализ смысловой структуры текста учащихся с ТНР/Г.В.Бабина // Онтогенез речевой деятельности: норма и патология. Монографический сборник. -М.: Прометей МПГУ,2005.-С. 172 -178.

9. Бабина Г.В. Как понимают образные значения олицетворений дошкольники с ОНР/ Г.В.Бабина, Е.В. Белобородова // Логопед в детском саду. - 2006. - №5 (14). - С. 4 - 8.

10. Бабина Г.В. Слоговая структура слова: обследование и формирование у детей с недоразвитием речи: учебно-методическое пособие / Г.В. Бабина, Н.Ю. Сафонкина.-М.: Книголюб, 2005.-96 с.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI SHAXS SIFATIDA SHAKILLANTIRISHDA O'QITISHNING ZAMONAVIY TEXNALOGIYALARINI QO'LLASH

Isoqov J.Z.
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta'lim
kafedrasi dotsent

Tayanch so'zlar: boshlang'ich ta'lim, shaxsni shakllantirish, pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, raqamli ta'lim, o'quv jarayoni, innovatsion yondashuv.
Ключевые слова: начальное образование, формирование личности, педагогические технологии, интерактивные методы, цифровое образование, образовательный процесс, инноватsионный подход.
Key words: primary education, personality formation, pedagogical technologies, interactive methods, digital education, educational process, innovative approach.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini shaxs sifatida shakllantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'rni va ahamiyati yoritilgan. Pedagogik jarayonda interfaol metodlar, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish orqali o'quvchilarning intellektual, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash usullari asoslab berilgan. Tadqiqotda amaliy tajriba, zamonaviy ta'lim metodlari va samaradorlik ko'rsatkichlariga alohida e'tibor qaratilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье освещаются роль и значение современных педагогических технологий в формировании личности учащихся младших классов. Обоснованы методы обеспечения интеллектуального, нравственного и социального развития обучающихся посредством использования интерактивных методов, личностно-ориентированного подхода и информационно-коммуникационных технологий в педагогическом процессе. Исследование фокусируется на практическом опыте, современных методах обучения и показателях эффективности.
SUMMARY:
The article highlights the role and importance of modern pedagogical technologies in the formation of primary school students as individuals. The methods of ensuring the intellectual, moral and social development of students through the use of interactive methods, a person-centered approach and information and communication technologies in the pedagogical process are substantiated. The study pays special attention to practical experience, modern educational methods and efficiency indicators.

XXI asr – axborot, texnologiyalar va raqamli tafakkur asri bo‘lib, u insoniyat hayotining barcha sohalarini tubdan o‘zgartirib yubordi. Ta’lim sohasida ham bu o‘zgarishlar katta islohotlarni talab qilmoqda. Xususan, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchining faqat bilim darajasi emas, balki uni shaxs sifatida rivojlantirish, mustaqil fikr yurita oladigan, jamiyatda o‘z o‘rnini topa oladigan etuk inson sifatida shakllantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Shu maqsadda ta’lim tizimiga zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar faol joriy etilmoqda. Zero, har bir bola o‘ziga xos psixologik, aqliy, ijtimoiy va axloqiy xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning rivojlanishini individual yondashuv asosida tashkil etish pedagogik mahorat talab qiladi.

Bugungi ta’lim tizimi o‘quvchilarni bilimli bo‘lishdan tashqari, ularni shaxs sifatida shakllantirish vazifasini ham zimmasiga olmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi bu jarayonning asosiy negizi hisoblanadi. Bu bosqichda o‘quvchilarning intellektual, axloqiy va ijtimoiy sifatlarini rivojlantirish uchun ta’limning zamonaviy texnologiyalarini qo‘llash zarurdir. Shaxsni shakllantirishda boshlang‘ich ta’limning roli boshlang‘ich sinf o‘quvchilari hali psixologik va ijtimoiy jihatdan shakllanish jarayonida bo‘lganligi sababli, bu bosqichda berilgan ta’lim va tarbiya ularning kelgusidagi hayot pozitsiyalarini belgilaydi. Shaxsni shakllantirish 1)Intellektual rivojlanish (fikrlash, tafakkur, kuzatuvchanlik) , 2)Axloqiy rivojlanish (odoblilik, ijtimoiy normalarga amal qilish) , 3) Ijodiy rivojlanish (ijodiy tafakkur, tashabbuskorlik), 4)Kommunikativ rivojlanish (muloqot va jamoada ishlash ko‘nikmalari) kabi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi. Zamonaviy texnologiyalarning o‘rni zamonaviy pedagogik texnologiyalar shaxsni shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ularga quyidagilar kiradi, Interfaol metodlar (Aqliy hujum, Klaster, Insert, Fishbone, Debat), Raqamli ta’lim texnologiyalari (multimedia darslar, interaktiv doskalar, elektron platformalar – Google Classroom, Quizizz va boshqalar), Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim (individual yondashuv, differensiallashtirilgan topshiriqlar), Muammoli o‘qitish (o‘quvchilarda mustaqil qaror qabul qilishni shakllantirish), Portfel texnologiyasi (o‘quvchi yutuqlarining tizimli monitoringi).

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun zamonaviy metodik qo‘llanmalar yaratish, o‘quv dasturlarini raqamli texnologiyalarga moslashtirish, o‘qituvchilarni pedagogik texnologiyalar bo‘yicha qayta tayyorlash kurslariga jalb etish, Shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni kengaytirish, maktabda o‘quvchilarning psixologik rivojini kuzatish tizimini kuchaytirish.

Boshlang‘ich sinfda ta’lim sifatining asosiy ko‘rsatkichi – o‘quvchining shaxsiy taraqqiyoti, axloqiy dunyoqarashi va mustaqil fikrlay olish qobiliyatidir. Bu esa zamonaviy pedagogik yondashuvlar va texnologiyalardan unumli foydalanishni talab etadi. O‘qituvchi innovatsion fikrlovchi va texnologik savodli bo‘lsa, natijada shaxsiy rivojlanishga yo‘naltirilgan ta’lim muhitini yaratish mumkin bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. – 2020, №9.

2. Pedagogika: Darslik / Tahrir hay’ati: S. Raximov, T. Yo‘ldoshev. – T.: Fan va texnologiya, 2018.

3. Toshkenboyeva M. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Iqbol, 2015.

4. Xolmatova M. Boshlang‘ich ta’limda pedagogik texnologiyalar. – T.: O‘qituvchi, 2019.

5. Jalolov J. Pedagogik texnologiyalar: Nazariya va amaliyot. – T.: Fan, 2020. – 270 b.

6. Turaev A., Matmurodova N. Interfaol ta’lim texnologiyalari. – T.: Innovatsiya, 2021.

7. Hasanboyeva O. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. – T.: TDPU nashriyoti, 2022.

8. Yuldasheva D. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlashda zamonaviy yondashuvlar // Ilmiy-amaliy jurnal “Ta’lim va innovatsiyalar”. – 2023.

Jonassen D.H. Learning to Solve Problems: A Handbook for Designing Problem-Solving Learning Environments. – Routledge, 2011.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING KOGNITIV FIKRLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA AXLOQIY QADRIYATLARNING O‘RNI

Matberdieva Y.B.
Innovatsion texnologiyalar universiteti
“Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi assistenti

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, axloq, axloqiy qadriyatlar, kognitiv fikrlash, axloqiy tarbiya, shaxsiy rivojlanish, axloqiy dilemma, ijtimoiy ko‘nikmalar.
Ключевые слова: начальное образование, нравственность, нравственные ценности, когнитивное мышление, нравственное воспитание, личностное развитие, нравственная дилемма, социальные навыки.
Key words: primary education, morality, moral values, cognitive thinking, moral education, personal development, moral dilemma, social skills.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kognitiv fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonida axloqiy qadriyatlarning o‘rni haqida so‘z boradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tafakkuri, dunyoqarashi va kognitiv fikrlash ko‘nikmalarining rivojlanishida axloqiy me’yorlar bilan uyg‘unlashtirilgan axloqiy qadriyatlarning ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, kognitiv fikrlash va axloqiy tarbiyaning integratsiyasi orqali boshlang‘ich ta’limda shaxsning intellektual va axloqiy rivojlanishini ta’minlash yo‘llari tahlil qilinadi.
РЕЗЮМЕ:
В статье говорится о роли нравственных ценностей в процессе формирования навыков когнитивного мышления у учащихся начальных классов. Раскрывается значение нравственных ценностей, гармонизированных с нравственными нормами, в развитии мышления, мировоззрения и навыков когнитивного мышления учащихся начальных классов. Также анализируются пути обеспечения интеллектуального и нравственного развития личности в начальном образовании посредством интеграции когнитивного мышления и нравственного воспитания.
SUMMARY:
The article discusses the role of moral values in the process of forming cognitive thinking skills in primary school students. The importance of moral values in harmony with moral norms in the development of thinking, worldview, and cognitive thinking skills of primary school students is revealed. Also, ways to ensure the intellectual and moral development of the individual in primary education through the integration of cognitive thinking and moral education are analyzed.

Bugungi kunda ta’lim tizimida yosh avlodni har tomonlama yetuk, mustaqil fikrlovchi, ma’naviy va axloqiy jihatdan barkamol shaxs sifatida tarbiyalash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi bola tafakkuri, dunyoqarashi, axloqiy fazilatlari va fikrlash uslubi shakllanadigan eng muhim davr bo‘lib, bu bosqichda berilgan bilim va tarbiya uning keyingi shaxsiy va intellektual rivojlanishiga mustahkam zamin yaratadi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, kognitiv fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonida axloqiy qadriyatlarning o‘rni beqiyosdir.

Kognitiv fikrlash insonning idrok etish, eslab qolish, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish, tahlil va sintez qilish kabi aqliy jarayonlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Bunday ko‘nikmalarni erta yoshdan boshlab shakllantirish, ayniqsa, axloqiy me’yorlar bilan uyg‘un tarzda rivojlantirish o‘quvchining ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatli ishtirok etishi, atrofdagi voqealarga ongli yondashuvi, shuningdek, mustaqil fikrlovchi va mas’uliyatli shaxs sifatida kamol topishida muhim omil hisoblanadi. Bu esa, boshlang‘ich ta’limda o‘quv faoliyatini tashkil etishda o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish kompetensiyalari va malakalarining rivojlanishiga alohida urg‘u berishni [1] taqozo etadi.

Kognitiv fikrlash – bu insonning kognitiv faoliyati asosidagi idrok, e’tibor, xotira, fikrlash va nutqni o‘z ichiga olgan jarayonlar to‘plami bo‘lib, uning rivojlanganlik darajasi insonning hayotdagi keyingi yutuqlari va muvaffaqiyatlariga bevosita ta’sir qiladi [2]. Bizning nazarimizda, kognitiv fikrlash – bu bolaning bilimni anglab olish, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish, mantiqiy mushohada yuritish, sabab-oqibatlarni tushunish, voqealar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish kabi intellektual faoliyatidir. Boshlang‘ich ta’limda kognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirish bolaning tafakkur dunyosini kengaytiradi, mustaqil fikrlashga undaydi va o‘z qarashlarini asoslab bera olish salohiyatini kuchaytiradi. Bu jarayon nafaqat aqliy, balki tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. Chunki fikrlashda axloqiy yondashuvning mavjudligi bola ongida to‘g‘ri va noto‘g‘rini farqlash, odilona qaror chiqarish, boshqa fikrlarni hurmat qilish va mas’uliyatli yondashuv kabi fazilatlarni mustahkamlaydi.

S.I.Ojegovning izohli lug‘atiga ko‘ra, axloq – bu insonning ichki dunyosini tartibga soluvchi ma’naviy fazilatlar majmui bo‘lib, u xulq-atvorni belgilovchi axloqiy mezon va qoidalarga asoslanadi [5]. Axloqiy qadriyatlar esa insonning ichki olami va ijtimoiy hayotini boshqarib turadigan muhim tamoyillar bo‘lib, ular insoniylik, halollik, adolat, vijdon, sabr, diyonat, hurmat va mehr kabi fazilatlarni o‘z ichiga oladi. Aynan mana shu qadriyatlar bolalarning fikrlash

jarayonini yo‘naltirib boruvchi ichki mezon vazifasini bajaradi. Boshlang‘ich ta’limda axloqiy qadriyatlarni shakllantirish:

- bolalarning xulq-atvoriga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi;

- o‘zini va boshqalarni anglash, fikrga nisbatan tanqidiy va empatik yondashish ko‘nikmalarini rivojlantiradi;

- jamiyatda sodir bo‘layotgan vaziyatlarda to‘g‘ri yo‘l tutish, mas’uliyatli bo‘lish, halollik va adolat kabi tamoyillar asosida qaror qabul qilishni o‘rgatadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining fikrlash jarayoni hali to‘liq shakllanmagan bo‘lsa-da, bu yosh davrida bola juda sezgir va ta’sirchan bo‘ladi. Agar mazkur jarayonga axloqiy-me’yoriy yo‘nalishlar kiritilsa, bola nafaqat tafakkur qiladi, balki har bir fikrini axloqiy mezonlar asosida baholay boshlaydi. Misol uchun “O‘qish” darslarida ertak yoki hikoyalarni o‘qish jarayonida:

a) “To‘g‘ri va noto‘g‘ri”ni ajrata olish – axloqiy fikrlashni shakllantiradi;

b) “Nima uchun shunday bo‘ldi?” degan savolga javob izlash – tahliliy va tanqidiy fikrlashga olib keladi;

c) qahramon obrazlarini baholash orqali o‘zining va boshqalarning xulq-atvorini solishtirish – axloqiy jihatdan o‘z-o‘zini va boshqalarni baholash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Boshlang‘ich ta’limda eng ko‘p qo‘llaniladigan metod – bu ma’lumot uzatishning og‘zaki shakllari orqali hissiy sohaga ta’sir qilish usuli. Ongga ta’sir qilishning asosiy shakli axloqiy mavzudagi hikoyalar hisoblanadi. Bunday hikoyani axloqiy mazmunga ega bo‘lgan aniq faktlarning yorqin hissiy taqdimoti deb atash mumkin. Bu yoshda bolalarning his-tuyg‘ulariga ta’sir qilish, kognitiv fikr yuritish uchun asos berish juda muhim [4]. Bu esa, bola tafakkurining chuqurlashuvi va ijtimoiy-hayotiy tajribalarga ongli ravishda yondashishini ta’minlaydi.

Boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘qituvchilar quyidagi metodlardan foydalanish orqali kognitiv fikrlashni axloqiy qadriyatlar bilan uyg‘un holda rivojlantirishlari mumkin:

1. Hayotiy vaziyatlar asosida muammoli savollar berish. Bu o‘quvchini fikr yuritishga, qaror qabul qilishga undaydi.

2. Qahramonlar xarakterini baholatish va axloqiy xulosa chiqarish. Bu orqali bola axloqiy jihatdan baho berishni o‘rganadi.

3. Munozara va kichik guruhlarda fikr almashish. Fikr xilma-xilligini qabul qilish va tanqidiy fikr yuritish rivojlanadi.

4. Erkin insho va hikoya tuzish. Bu jarayonda bola nafaqat fikrlaydi, balki o‘z axloqiy qarashlarini ifodalaydi.

G.I.Shchukina axloqiy qadriyatlar asosida o‘quvchilarning kognitiv fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda quyidagi metodlarni tasniflaydi:

- hikoya, tushuntirish va axborotni taqdim etishning boshqa shakllaridan foydalangan holda shaxs ongiga ta’sir ko‘rsatuvchi metodlar;

- turli mashqlar, topshiriqlar, tarbiyaviy vaziyatlardan foydalangan holda faoliyatni tashkil etish va xulq-atvor tajribasini shakllantirish metodlari;

- raqobat, rag‘batlantirish va jazolashni o‘z ichiga olishi mumkin bo‘lgan xatti-harakatlar va faoliyatni rag‘batlantiruvchi metodlar [3].

Axloqiy suhbat boshlang‘ich ta’limdagi eng samarali metodlardan biri bo‘lib, u o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasidagi muloqotni o‘z ichiga olgan bilimlarni muhokama qilishdan iborat. Suhbat muammoning mavjudligini va uni birgalikda muhokama qilishni nazarda tutadi. Suhbat davomida bolalar mustaqil ravishda to‘g‘ri xulosaga kelishlari kerak, bu ta’lim metodining samaradorligini anglatadi [4]. Axloqiy suhbatning mavzulari mutlaqo xilma-xil bo‘lishi mumkin. Masalan, siz bolalar bilan mehribonlik haqida suhbatlashib, nima uchun bu fazilat juda muhim va nima uchun uni o‘zingizdan boshlashingiz kerakligi haqida gaplashishingiz mumkin. Suhbat davomida o‘quvchilarning fikrlari hisobga olinishi va unga dalillar keltirilishi kerak.

Axloqiy tarbiyaga oid ilmiy manbalarni tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin, tarbiya jarayonida yagona bir metodtan foydalanish yetarli emas. Aksincha, turli usullarni uyg‘unlashtirib, ularning o‘zaro hamkorligi asosida yaxlit tizim sifatida qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv ta’lim-tarbiya jarayonining belgilangan maqsadlarga tezroq va samaraliroq erishishini ta’minlaydi. Boshlang‘ich sinflarda axloqiy qadriyatlarning ta’limga integratsiyalashuvi quyidagilar orqali amalga oshirilishi mumkin:

1. O‘qish, tabiiy fanlar darslarida va sinf soatlarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradigan axloqiy dilemmalarni muhokama qilish.

2. Guruhda ishlash, bunda bolalar hamkorlik, o‘zaro yordam va boshqalarning fikrini hurmat qilishni o‘rganadilar, shu bilan birga tahlil qilish va bahslashish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

3. O‘quvchilarning shaxsiy tajribalarini va his-tuyg‘ularini ifoda etishga imkon beradigan ijodiy faoliyatni tashkil etish (masalan, hikoya yozish, rol o‘ynash, rasm chizish orqali axloqiy masalalarni yoritish).

Shu tariqa axloqiy qadriyatlar boshlang‘ich sinf o‘quvchisining kognitiv faoliyatining ajralmas qismiga aylanadi, uning aqliy rivojlanishining axloqiy meyorlarini belgilaydi va bir vaqtning o‘zida barqaror kognitiv strategiyalarni shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’lim bosqichi bolaning intellektual va axloqiy jihatdan shakllanishida hal qiluvchi bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda kognitiv fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish bilan birga, axloqiy qadriyatlarni singdirish orqali har tomonlama barkamol, erkin fikrlovchi va ongli shaxs tarbiyalash mumkin. Shuningdek, ta’lim jarayonida axloqiy-tarbiyaviy yondashuvni faollashtirish, interfaol metodlardan foydalanish, real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish, bolalarni erkin fikr bildirishga o‘rgatish va ularga tanqidiy yondashuvni singdirish kognitiv fikrlash ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni.

2. Масленников В.А. Развитие интеллектуальных способностей младших школьников / В.А.Масленников; Новгор. гос. ун-т. – Великий Новгород, 2004. – 240 с.

3. Петракова Т.И. Духовные основы нравственного воспитания: Монография. – М.: Импэто, 1997. – 94 с.

4. Рублик В.И. Особенности и развитие нравственных представлений у учащихся светской и православной общеобразовательных школ: автореф. дис. … канд. псих. Наук. – Иркутск. гос. пед. ин-т – Иркутск, 2008. – 196 с.

5. Щукина Г.И. Педагогика школы [Текст] / Г.И.Щукина. – М.: Просвещение, 1998. – С. 156.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINING KASBIY-IJODIY SALOHIYATNI RIVOJLANTIRISHDA IMITATSION TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

Xudaybergenova Z.I.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: imitatsion texnologiyalar, ijodiy salohiyat, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik metodika, innovatsion yondashuv.
Ключевые слова: имитационные технологии, творческий потенциал, начальное образование, педагогическая методика, инновационный подход.
Key words: simulation technologies, creative potential, primary education, pedagogical methodology, innovative approach.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ijodiy salohiyatini rivojlantirishda imitatsion texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Imitatsion mashg‘ulotlar orqali pedagogik jarayonni real hayotga yaqinlashtirish, o‘qituvchilarda mustaqil fikrlash, muammoni hal qilish, innovatsion yondashuv kabi ko‘nikmalarni shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещена роль и значение имитационных технологий в развитии творческого потенциала будущих учителей начальных классов. Проанализированы возможности приближения педагогического процесса к реальной жизни посредством имитационных занятий, а также формирования у будущих педагогов таких навыков, как самостоятельное мышление, решение проблем и инновационный подход.
SUMMARY:
This article highlights the role and importance of simulation technologies in developing the creative potential of future primary school teachers. It analyzes the possibilities of bringing the pedagogical process closer to real-life situations through simulation activities, as well as the formation of skills such as independent thinking, problem-solving, and an innovative approach in future educators.

Hozirgi kunda ta’lim tizimida sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar boshlang‘ich ta’lim muallimlariga ham yangicha yondashuvlarni talab qilmoqda. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi ijodkor shaxs bo‘lishi kerak. Shu bois, pedagogik ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning ijodiy salohiyatini

rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, boshlang‘ich ta’lim uzluksiz ta’lim tizimining asosiy turi bo‘lib, o‘quvchilarning yuqori sinflarda akademik bilimlarni o‘zlashtirishi uchun poydevorini yaratib beradigan bosqich hisoblanadi. Demak, uzluksiz ta’lim tizimining barcha turlarida ta’limning sifatini oshirishda boshlang‘ich ta’limda egallangan bilim, ko‘nikma va malakalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ma’lumki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-fevraldagi “2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida»gi PF-27-son Farmonida ta’limning sifatini oshirish hamda sohani ilg‘or xorijiy tajribalar asosida isloh qilish maqsadida “2023/2024 o‘quv yilidan boshlab bosqichma-bosqich umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida o‘quvchilarni umuminsoniy va milliy qadriyatlar, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, shuningdek, ularda kommunikativ ko‘nikmalar, tanqidiy va kreativ fikrlash, jamoa bo‘lib ishlash, tadqiqotchilik kabi ko‘nikmalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim dasturlari amaliyotga kiritilishi” ko‘zda tutilgan. Bunda “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining 1–4 sinflarida o‘quvchilarni ilg‘or xorijiy tajriba asosida ishlab chiqilgan darsliklar bo‘yicha o‘qitish” [1] masalasi ko‘ndalang qo‘yilmoqda. Bu borada imitatsion texnologiyalardan samarali foydalanish samarali usullardan biri hisoblanadi. Imitatsion texnologiyalar – bu pedagogik faoliyatni modellash, turli vaziyatlarda sinab ko‘rish va tajriba o‘rganish imkoniyatlarini yaratish bilan bir qatorda real hayotdagi pedagogik vaziyatlarni sun’iy muhitda modellashtirish orqali bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’limiy yondashuv bo‘lib dars jarayonida rolli o‘yinlar, ssenariy asosidagi mashg‘ulotlar, muammoli vaziyatlarni yechich (case study)lardan foydalanish o‘qituvchilarni faol subyektga aylantirish orqali ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. “Imitatsiya” tushunchasi lotin tilidan olingan bo‘lib, “imitatio”, ya’ni “nimagadir yoki kimgadir taqlid qilish asosida uni o‘zida qayta sinab ko‘rish”, “qo‘llab ko‘rish” va “qo‘llash” ma’nolarini bildiradi [3]. “Imitatsiya” tushunchasining etimologik kelib chiqish tarixi “XIX asrning birinchi yarmida fransuz tilidan kirib kelgan”ligi haqida ma’lumot keltirilgan bo‘lib, uning “taqlid” bilan bog‘liq holda bir necha sinonimlari keltirilgan [4]. Agarda “imitatsiya” tushunchasi alohida fenomen sifatida ushbu davrlar bilan bog‘liq holda ilmiy iste’molga kirgan bo‘lsa, bu degani shu davrlargacha bu ilmiy muammo sifatida qaralmadi degan ma’noni anglatmaydi. Xalq og‘zaki ijodi asarlari va mumtoz adabiyotimizda garchi aynan “imitatsiya” tushunchasi qo‘llanilmagan bo‘lsa-da uning mazmunini aks ettiradigan yoshlarning yoshi kattalarga, xalq qahramonlari va botirlariga taqlid qilish, ularga o‘xshashga

harakat qilishlari imitatsiyaning ko‘rinishlaridan biri bo‘lsa, pedagog va psixolog olimlarning asarlarida ham namunalarga taqlid qilish, ustozlariga taqlid qilish, tasavvurlarida taqlid qilish singari masalalarning ifodasini topganligini ko‘rish mumkin. Masalan, taniqli psixolog olim Jan Vilyam Fris Piaje taqlid qilishni bolaning faol tanlovi bilan bog‘liq ekanligini asoslab, taqlidning tizimli tavsifi haqidagi g‘oyalarini ilgari suradi [2] bu bolaning shunchaki nusxa ko‘chirish faoliyati emas, balki uning shaxsiy rivojlanish jarayonida faol tanlov asosida amalga oshadigan ongli harakatdir.

Pedagogik vaziyatlarda imitatsion texnologiyalardan foydalanish ta’lim oluvchilarda kognitiv faollikni, mustaqil fikrlashni va turli xil vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishga yo‘naltirish talab etiladi. Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘zining kasbiy faoliyatida uchraydigan turli pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va to‘g‘ri qaror qabul qila olishi uchun bir qator sifatlarga ega bo‘lishi talab etiladi. Bular:

- o‘z mutaxasisligi bo‘yicha teran bilimga ega bo‘lishi;
- o‘quvchilar bilan muloqat qilish madaniyatini egallashi;
- dars jarayonida zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalangan holda darsni to‘g‘ri tashkillashtira olishi;
- o‘z ustida izlanishi va ilm – fandagi eng so‘nggi yangiliklardan xabardor bo‘lishi;
- turli xil pedagogik vaziyatlar va risklarda o‘quvchilarni to‘g‘ri boshqara olishi hamda kasbiy vazifalarni hal etishda fanlararo va vakolatli tuzilmalarning hamkorlikdagi faoliyatida ishtirok etishi;
- turli – xil pedagogik vaziyatlarda o‘zining bilim va tajribalarini ustalik bilan qo‘llay olishi;
- o‘quv tarbiya jarayonini modellashtirishi va uni ta’lim jarayoniga amaliy tatbiq etishi;
- turli yosh davrlaridagi bolalarning rivojlanishi, muloqati, faoliyatini tashkil etish metodlaridan foydalanish qobiliyatiga ega bo‘lishi;
- o‘qitish, tarbiyalash va rivojlantirish nazariyalariga oid bilimlar ega bo‘lishi va ta’limning turli bosqichlarida o‘qitish dasturlaridan foydalana olishi;
- pedagoglik kasbining yuqori ijtimoiy ahamiyatga ega kasb ekanligini anglashi va kasbiy etika tamoyillariga amal qilishi;
- jamiyatning ijtimoiy-madaniy tuzilmasining o‘ziga xosliklari, shuningdek, milliy tarbiyaning qonuniyatlari va tamoyillarini hisobga olgan holda sog‘lom muhitni tashkil etishi;
- kasbiy faoliyatda bola huquqlari to‘g‘risidagi asosiy xalqaro va milliy me’yoriy - huquqiy hujjatlardan foydalana olishi;

- inklyuziv ta’limga qadriyatli munosabatda bo‘lish kabi kompetensiyalarni egallashlari muhim hisoblanadi. Bunda bo‘lajak o‘qituvchilar o‘z ustida ishlashi, izlanishlari, pedagogik sifatlarni o‘zida singdirib borishi, egallagan nazariy bilimlarini pedagogik amaliyot jarayonida qo‘llay olishi, pedagogik muammolarni o‘z vaqtida anglay olishi va tanqidiy fikrlarni to‘g‘ri qabul qilgan holda har qanday pedagogik vaziyatlarga to‘g‘ri yechim topa olishi kasbiy rivojlanishda yaxshi samara beradi.

Imitatsion pedagogik texnologiyalarda qo‘llanialidgan vaziyatlar bo‘lajak o‘qituvchilarning tahlil qilishi, xulosalar chiqarishi, muammoni hal etishga tizimli yondashuvi va obyektiv yo‘lni topishiga doir bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan hodisa, jarayon, holat, faktlar va muammolarni hal qilishga qaratilgan faoliyat turi hisoblanadi. Pedagogik jarayonlarda quyidagi jarayon va holatlarda imitatsiyalash ishlari namoyon bo‘lishini ko‘rish mumkin (1-rasmga qarang).

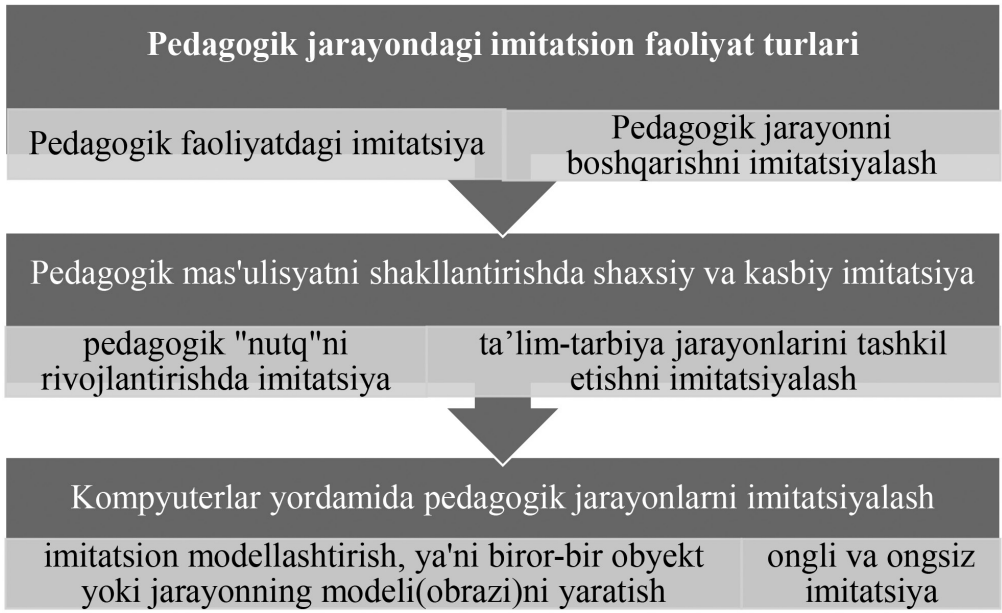

1-rasm. Imitatsiyalashning namoyon bo‘lish jarayoni va holatlari

Imitatsiyalashning namoyon bo‘lish jarayonida biror faoliyatni yoki jarayonni kuzatish orqali boshqalarning harakatlarini tahlil qiladi va o‘ziga mos keladigan qismlarini tanlab oladi. O‘rganilgan harakat va ko‘nikmalar bo‘lajak o‘qituvchilarning shaxsiy tajribasiga aylanadi va ongida mustahkamlamlaydi. Imitatsiya jarayoni turli holatlarda esa o‘qituvchi yangi mavzu bo‘yicha dars o‘tar ekan, talabalar uning harakatlarini kuzatib, o‘rganilgan bilimlarni qo‘llashadi. Imitatsiyalash jarayoni va holatlari ta’lim, psixologiya va ijtimoiy

hayotda muhim o‘rin tutadi. Pedagogikada bu jarayon yangi bilimlarni o‘zlashtirish, ko‘nikmalarni mustahkamlash va kreativ yondashuvlarni rivojlantirishda samarali vosita sifatida qo‘llaniladi. O‘quvchilar imitatsiya orqali nafaqat akademik bilimlarni, balki ijtimoiy va emotsional ko‘nikmalarni ham o‘rganadilar.

Xulosa qilib aytganda imitatsion texnologiyalar kasbiy-ijodiy faoliyatni modellashtirishni o‘zida aks ettiradi. Oliy ta’lim tizimida o‘qitishning imitatsion texnologiyalarini qo‘llashning bosh maqsadi zaruriy bilimlarni egallashda ta’lim jarayoni subyektlarining ehtiyojlarini qondirish va ijodiy salohiyatini rivojlantirishdan iborat bo‘lib imitatsion texnologiyalarni pedagogik ta’lim jarayoniga samarali tatbiq etish bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy-ijodiy salohiyatini yuksaltirishda muhim hisoblanadi. Bu texnologiyalar orqali talabalar nazariy bilimlarini amaliyotda mustahkamlaydi, mustaqil va kreativ fikrlashga o‘rganadi, real pedagogik holatlarga tayyorlanadi. Imitatsiyalash orqali shakllangan tajriba, ko‘nikma va refleksiya kelgusida ularni yuqori malakali mutaxassisga aylanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 28-fevraldagi “2022 – 2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini “Insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-27-son Farmoni. // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 02.03.2023-y., 06/23/27/0121-son.

2. Пиаже Ж. Избранные психологические труды.: пер с анг. и фр.яз. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.

3. Имитация. Электронный ресурс. Материал из Википедии. https://ru.wikipedia.org/wiki/

4. Имитация. Этимологический онлайн-словарь русского языка Н.М.Шанского: Электронный ресурс. https://1793.slovaronline.com/

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING REFLEKSIV KOMPETENTSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Shukirullaeva S.A.
Ajiniyoz nomidagi NDPI doktoranti

Tayanch so'zlar: reflekstsiya, refleksiv ko'nikma, refleksiv kompetentsiya, tafakkur, mulohaza, kompetentsiyaviy yondashuv.
Ключевые слова: рефлексия, рефлексивный навык, рефлексивная компетенция, мышление, рассуждение, компетентностный подход.
Key words: reflection, reflexive skill, reflexive competence, thinking, reasoning, competency-based approach.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ munosabatlar asosida refleksiv kometentsiyasini shakllantirish metodiksiga e'tibor qaratilgan. Maqolada o'quvchilarining refleksiv kompetentsiyasini rivojlantirish ususllari yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье основное внимание уделяется методике формирования рефлексивной компетенции учащихся начальных классов на основе коммуникативных отношений. В статье освещены методы развития рефлексивной компетенции учащихся.
SUMMARY:
The article focuses on the methodology of forming the reflexive competence of primary school students based on communicative relationships. The article covers methods for developing students' reflexive competence.

Respublikamizda boshlang'ich sinf o'quvchilarining dars jarayonida refleksiv kompetentsiyasini shakllantirishga doir ilmiy tadqiqotlar oli borilgan. Ushbu jarayonda tadqiqot ilib borgan olimlardan Z.Solieva, S.G'. Qoraev, M.A.Janbaeva kabi mualliflar boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning metakognitiv va refleksiv ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha umumiy tadqiqotlarda ishtirok etganlar. Ularning ishlari ko'proq fanlararo yondashuvlar va o'quv motivatsiyasiga qaratilgan.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining refleksiv kompetentsiyasini shakllantirish – bu ularning o'z faoliyatlari, fikrlari va xatti-harakatlarini mustaqil ravishda tahlil qilish, baholash va yaxshilashga qodir bo'lish ko'nikmalarini rivojlantirish

jarayonidir. Bu kompetentsiya o'quvchilarga o'zlarining ta'lim olish jarayonini yaxshiroq tushunish, xatolardan saboq chiqarish va samaraliroq o'rganishga yordam beradi. To'rtinchi sinf o'quvchilari uchun refleksiya asosan sodda va amaliy shakllarda bo'lishi mumkin, chunki bu yoshda ularning tafakkur va mulohaza yuritish ko'nikmalari endi shakllana boshlaydi.

Biz tadqiqot ishimiz jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining refleksiv komepentsiyasini qo'yidai usullarda shakllantirish imkoniyati mavjud. (1-rasm)

Refleksiv kompetentsiyani shakllantirish usullarini qo'yidagicha amalga oshirish mumkin:

Savol va mulohazalar orqali yo'naltirish	O'qituvchi darsdan so'ng o'quvchilarga savollar berishi mumkin: «Bu darsda nimani o'rgandingiz?», «Qaysi vazifa sizga qiyin bo'ldi va nega?», «Keyingi safar nimani boshqacha qilasiz?». Misol: Ona tili darsida masala yechishdan keyin o'quvchidan uning yechim yo'lini tushuntirishni va muammo qaerda paydo bo'lganini muhokama qilishni so'rash.
O'z-o'zini baholash usullari	O'quvchilarga o'z ishlarini baholash uchun oddiy jadvallar yoki smaylik shkalalari (😊👍👌) berish mumkin. Masalan, «Men bu vazifani qanchalik yaxshi bajaribman?» yoki «Menga nima yordam berdi?». Misol: O'qish darsida o'quvchidan matnni qanchalik tushunganini belgilashni so'rash.
O'yin va interfaol usullar	Refleksiyani qiziqarli qilish uchun o'yin elementlaridan foydalanish: masalan, «Bugungi darsda men nimani kashf qildim?» deb nomlangan mini-muhokama. Guruhda muhokama: O'quvchilar juft yoki kichik guruhlarda o'z tajribalarini bo'lishishadi, bu esa ularning boshqalar nuqtai nazarini ko'rishga o'rgatadi.
Kundalik yoki refleksiv yozuvlar	O'quvchilarga qisqa yozuv ishlari berish, masalan: «Bugun men nimani yaxshi bajaribman?» yoki «Menga nima qiyin bo'ldi?». Bu ularning o'z fikrlarini ifoda etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Misol: Hafta oxirida o'quvchilardan bir necha jumla bilan o'z o'quv faoliyatlari haqida yozishni so'rash.
O'qituvchidan keri aloqa	O'qituvchi o'quvchilarning refleksiyasiga izoh berib, ularni yanada chuqurroq fikrlashga undaydi. Masalan, o'quvchi «Menga vazifa qiyin bo'ldi» desa, o'qituvchi «Qaysi qismi qiyin bo'ldi, kel, birga ko'rib chiqaylik» deb yo'naltirishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytmoqchimanki, kompetentsiyaviy yondashuv asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining refleksiv ko'nikmalarini rivojlantirishda boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi qo'yidagilar katta ahamiyatga ega:

Tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi: O'quvchilar muammolarni mustaqil hal qilishni o'rganadi.

Motivatsiyani oshiradi: O'z yutuqlarini ko'rib, o'quvchilar yanada faol bo'ladi.

Shaxsiy mas'uliyatni kuchaytiradi: O'quvchilar o'z ta'lim jarayonida faol ishtirokchi ekanligini his qiladi.

Ijtimoiy ko'nikmalarni yaxshilaydi: Guruhda muhokama qilish orqali o'quvchilar boshqalar bilan muloqot qilishni o'rganadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining refleksiyasi oddiy va tushunarli bo'lishi kerak, chunki ularning abstrakt fikrlash qobiliyati hali to'liq shakllanmagan.

O'qituvchi refleksiya jarayonida o'quvchilarni qo'llab-quvvatlashi, ularni tanqid qilishdan ko'ra, ularning fikrlarini qadrlashi lozim.

Refleksiyani doimiy amalga oshirish muhim, lekin uni o'quvchilar uchun yuk qilib qo'ymaslik kerak – bu jarayon qiziqarli va tabiiy bo'lishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги "Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси" тўғрисидаги ПФ-5712-сонли Фармони. https://lex.uz

2. Солиева З.Қ. Бошланғич синф ўқувчиларида метакогнитив кўникмаларни ривожлантириш. // Ўзбекистонда таълим: илмий-амалий журнал. – Тошкент, 2020. – №3. – Б. 45-50.

3. Қораев С.Ғ. Бошланғич таълимда ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмаларини шакллантириш. // Халқ таълими. – Тошкент, 2018. – №5. – Б. 12-18.

4. Жанбаева М.А. Бошланғич синф ўқувчиларида рефлексив ўқиш кўникмаларини ривожлантириш. // Таълим тизимида инновациялар. – Тошкент, 2021. – №2. – Б. 33-39

5. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: Просвещение, 1985. – 160 с.

ZAMONAVIY TA'LIM MAZMUNIDA LINGVISTIK KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH IMKONIYATLARI

Tajbenova S.S.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, Boshlang'ich ta'lim kafedrasi dotsent, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tayanch so'zlar: lingvistik kompetensiya, boshlang'ich ta'lim, ona tili, kognitiv yondashuv, davlat ta'lim standarti, o'quv dasturi, grammatik bilimlar, og'zaki va yozma nutq.
Ключевые слова: лингвистическая компетенция, начальное образование, родной язык, когнитивный подход, государственный образовательный стандарт, учебная программа, грамматические знания, устная и письменная речь.
Key words: linguistic competence, primary education, native language, cognitive approach, state educational standard, curriculum, grammatical knowledge, oral and written speech.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarda lingvistik kompetensiyani shakllantirish masalalari yoritilgan. Davlat ta'lim standartlari, ona tili darsliklari hamda o'quv dasturlaridagi lingvistik kompetensiyaga oid talablar tahlil qilingan. Lingvistik kompetensiyaning mazmuni, tarkibi va bosqichlari haqida fikr yuritar ekan, unga kognitiv va amaliy yondashuvlar zarurligi asoslangan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются вопросы формирования лингвистической компетенции у учащихся начальных классов в процессе обучения. Проанализированы требования государственных образовательных стандартов, учебников родного языка и учебных программ, касающиеся лингвистической компетенции. Раскрыто содержание, структура и этапы формирования лингвистической компетенции, обоснована необходимость когнитивного и практического подходов.
SUMMARY:
This article explores the development of linguistic competence among primary school students during the educational process. It analyzes the requirements of state educational standards, native language textbooks, and curriculum documents related to linguistic competence. The paper discusses the content, structure, and stages of developing linguistic competence and justifies the importance of cognitive and practical approaches.

Boshlang'ich sinflar ona tili va o'qish savodxonligi fanini o'qitish metodikasi bo'yicha izlangan metodist olimlar, mualliflar ta'lim mazmunini o'zlashtirishga doir umumiy talablar haqida gapirganlar, mavzularni o'rganish jarayonini

kompetensiyalarni hosil qilish sari yo‘naltirish borasida taklif va tavsiyalar bayon qilganlar. Aslida bunday taklif va tavsiyalar uzoq o‘tmishdan shu kunga qadar BKMlar bilan bog‘liq ravishda bayon qilib kelingan.

Davlat ta’lim standartida belgilanishicha, “Lingvistik kompetensiya – o‘quvchilarda grammatikaga oid o‘zlashtiriladigan bilimlarni (tilshunoslik fanining bo‘limlari: fonetika, leksikologiya, so‘zning tarkibi, so‘z yasalishi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalarni) rivojlantirish hamda ona tilining keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda o‘quvchilarning fikrini to‘g‘ri va ravon bayon eta olishini shakllantirishdan iborat” [1]. Anglash qiyin emaski, standartda, lingvistik kompetensiya deganda, bir tomondan, tilning so‘z boyligi, grammatik materiallari nazarda tutilsa, ikkinchi tomondan, ushbu materiallar zamirida nutq o‘stirish yotadi, deb e’tirof etilgan.

Odatda, boshlang‘ich sinflar uchun mo‘ljallanadigan BKMlar til birliklari, termin, ta’rif, tasnif, tavsif, qoidadan iborat qilib til sathlari bo‘yicha aniq belgilab kelingan. Aynan ushbu ta’lim mazmunini lingvistik kompetensiyani shakllantirish mazmuni deb atash qanchalik to‘g‘ri ekanligi munozaralidir. Bizningcha, BKMlar tarkibiga kirgan til hodisalarining hammasini emas, balki, asosan, qoidalar (ba’zan tavsiflar) bilan tushuntirish ehtiyoji mavjud bo‘lganlarini lingvistik kompetensiyani shakllantirishning dastlabki bosqichi mazmuni sifatida belgilab chiqish zarur. Tabiiyki, ayrim qoidalar termin ishtirokisiz tuzilmaydi. Masalan, fonetikani o‘rganish jarayoni terminlarsiz deyarli amalga oshmaydi. Shuni ham unutmaslik kerakki, affiksal tillarda ayrim qoidalar imkoniyatga qarab qo‘shimchalarga tayangan holda berilishi ham mumkin.

Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘quv fani bo‘yicha keyingi yillarda yaratilgan Davlat ta’lim standartlari va o‘quv dasturlarida kompetensiyaga doir talablar kiritilgan, ular asosida darsliklar yaratilgan. Biz dissertatsiyaning ushbu paragrafida dastlab standart va o‘quv dasturlarida bayon qilinishiga ko‘ra lingvistik kompetensiyani ona tili ta’limi jarayoniga joriy etishdan qanday maqsadlar ko‘zlangani haqidagi talablarni o‘rganib chiqdik.

2017 yilgi “Ona tili o‘quv fanidan tasdiqlangan davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi”da ikki xil kompetensiyadan (nutqiy kompetensiya va lingvistik kompetensiya.) tashqari, quyidagi tayanch kompetensiyalar ham o‘z ifodasini topdi: TK1 – kommunikativ kompetensiya; TK2 – axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi; TK3 – o‘zini-o‘zi rivojlantirish kompetensiyasi; TK4 – ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi; TK5 – milliy va umummadaniy kompetensiya; TK6 – matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo‘lish hamda foydalanish kompetensiyasi[2]. Umumlashtirib aytganda, “Ona tili ta’limi

oldiga qo‘yilgan ijtimoiy buyurtma o‘quvchi shaxsini fikrlashga, o‘zgalar fikrini anglashga va shu fikr mahsulini og‘zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga, ya’ni kommunikativ savodxonlikni rivojlantirishga o‘rgatishdan iborat”.

“Umumiy o‘rta ta’limning Davlat ta’lim standarti”da belgilangan nutqiy kompetensiya xorij metodist olimlari tavsiflagan lingvistik kompetensiyaga, lingvistik kompetensiya tavsifi esa til kompetensiyasiga o‘xshash mazmunda belgilangan. Bunga “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarida Ona tili fanini o‘qitishning asosiy vazifasi” ham ishora qilingan:

o‘quvchi shaxsini fikrlashga, o‘zgalar fikrini anglashga, o‘z fikrini og‘zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirish;

o‘quvchilarda grammatikaga oid o‘zlashtiriladigan bilimlarni (fonetika, leksnkologiya, so‘zning tarkibi, so‘z yasalishi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalar) rivojlantirish;

ona tilining keng imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda to‘g‘ri va ravon bayon eta olishni rivojlantirishga qaratilgan lingvistik kompetensiyalarni shakllantrishdan iborat[3].

Tabiiyki, ushbu hujjatlarda har bir o‘quvchida lingvistik kompetentlilikni shakllantirish alohida maqsad qilib ko‘rsatilmagan, chunki ta’lim natijasida yuzaga keladigan ushbu sifat darajasi lingvistik kompetensiya ustidagi ishlar mahsuli sifatida hosil bo‘lishi nazarda tutilgan, xolos.

2020 yili “Ona tili o‘quv fanidan milliy o‘quv dasturi” loyihasi e’lon qilindi, so‘ng 2022/2023 o‘quv yili uchun qayta ko‘rib chiqilgan varianti tarqatildi. Ushbu “Umumiy o‘rta ta’limning milliy o‘quv dasturi”da[4] ona tilidan belgilab chiqilgan malaka talablariga ko‘ra nutqiy kompetensiyalarga faqat kommunikativ jihatlar kiritildi, til birliklari esa lingvistik bilimlar ruhida aks ettirildi.

“Maktab bitiruvchilarida til va adabiyot fanlari bo‘yicha rivojlantiriladigan umumiy kompetensiyalar (umumiy o‘rta ta’lim bitiruvchilariga qo‘yiladigan talablar)” da “Lingvistik kompetensiyalar” bo‘yicha boshlang‘ich maktabning 4-sinfini bitiruvchi o‘quvchisiga quyidagi talablar qo‘yilgan[4]:

fonetikadan nutq tovushlarining ma’no farqlash vazifasini anglash va izohlay olishi, fonetik hodisalar (tovush tushishi, tovush orttirilishi, tovush almashishi) ni bilish va izohlay olishi, ohang va urg‘uni bilish va qo‘llay olishi talab etiladi.

Bular o‘quvchilarda fonetikaga doir bilim, ko‘nikma va malakalar hosil bo‘lganidan dalolat berishi mumkin, lekin ularning lingvistik kompetensiya darajasiga unchalik dahli yo‘q, chunki ma’no farqini anglash va izohlash, so‘zlarda tovush almashinayotganini bilish va izohlash, ohang va urg‘uni bilish,

qo‘llay olish til egalarining amaliy nutqida bor, deyarli xato qilinmaydigan bilim va malakalarning ongliligini oshiradi, xolos.

Imlo me’yorlaridan harflar imlosini bilish va yozma nutqda to‘g‘ri qo‘llay olish, asos va qo‘shimchalar imlosini bilish va yozma nutqda to‘g‘ri qo‘llay olish, so‘zlarni qo‘shib, ajratib va chiziqcha bilan yozish hamda ko‘chirish qoidalariga amal qilish belgilangan.

Imlo bilan bog‘liq qoidalar lingvistik kompetensiya darajasida egallanishi lozim bo‘lgan bilimlar hisoblanadi.

Leksikologiya bo‘yicha sinonimlar, sinonimik qatordagi uslubiy farqlarni tushunish va to‘g‘ri qo‘llay olish, omonim, paronimlarni farqlash, ularni nutqda to‘g‘ri qo‘llay olish, so‘zning ko‘p ma’noliligi, bosh va ko‘chma ma’nolarni farqlash, ko‘chma ma’noni hosil qiluvchi birliklarni nutqda to‘g‘ri qo‘llay olish degan malaka talablari o‘z ifodasini topgan. Bu yerda ko‘rsatilgan bilimlar, ayniqsa, sinonimik qator, omonim va paronimlar haqidagi ma’lumotlar ko‘proq yuqori sinflar uchun mo‘ljallanishi to‘g‘ri bo‘ladi. Boshlang‘ich sinflar o‘quvchilari sinonim so‘zlardan qay biri so‘zlashuv uslubida qo‘llanishi, qay birlarini bu usulubdagi nutqda qo‘llamaslik kerakligini amaliy bilishlari lozim, chunki, ularga bunday mazmundagi nazariy ma’lumotlar berilmaydi.

Morfologiya qismidagi talablar quyidagilardan iborat: so‘zni tarkibiy qismlarga ajratish, asos va qo‘shimchani, tub va yasama so‘zlarni farqlash; qo‘shimchalarning shakldosh, ma’nodosh, zid ma’noliligini bilish, nutqida qo‘llay olish; mustaqil so‘z turkumlari (fe’l, ot, sifat, son, ravish, olmosh), ularning ma’no turlarini o‘zaro farqlash, uslubiy xususiyatlarini tushunish hamda nutqda to‘g‘ri qo‘llay olish; yordamchi so‘z turkumlari (bog‘lovchi, ko‘makchi, yuklama)ni o‘zaro farqlash, ularning uslubiy xususiyatlarini tushunib izohlay olish hamda nutqda to‘g‘ri qo‘llash; alohida so‘z turkumlari (modal, taqlid va undov so‘zlar) ni o‘zaro farqlash, ularning uslubiy xususiyatlarini tushunib izohlay olish hamda nutqda to’g’ri qo’llash; tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘llash.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari morfologik shakllar talaffuzi va imlosidagina xatolarga yo‘l qo‘yadilar, ularning qo‘llanishi bilan bog‘liq xatolar kamroq uchraydi. Talaffuz va imlo xatolarini tuzatish uchun talaffuz va imlo qoidalari o‘zlashtirilishi zarur bo‘lsa, qo‘llashga, gapda so‘z tartibiga doir xatolar so‘z turkumlarini farqlashga doir bilimlar asosida tuzatiladi. Lekin boshlang‘ich sinflarda so‘z turkumlarining uslubiy xususiyatlari deyarli o‘rganilmaydi.

Sintaksis qismidagi talablar: so‘z birikmasi, gap va uning turlarini farqlay olish va nutqida to‘g‘ri qo‘llash; gap bo‘laklarining o‘zaro bog‘liqligini, tartibini tushunish va nutqda to‘g‘ri qo‘llay olish; sintaktik birliklarni farqlash va nutqda to‘g‘ri qo‘llay olish; tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘llash.

Sintaksisga doir bilimlar amaliyotni yetarlicha nazarda tutmaydi: o‘quvchilar so‘z birikmalari tuza oladilar, darak, so‘roq va buyruq gaplarni to‘g‘ri tuzadilar, gapda so‘zlarni o‘zaro bog‘laydilar.

Umuman, boshlang‘ich sinflar uchun mo‘ljallab ishlab chiqilgan malaka talablari, birinchidan, o‘quvchilarning bilimi, yosh xususiyatlaridan kelib chiqib belgilanishi kerak, ikkinchidan, o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklar, bolalar nutqida uchraydigan turg‘un xatolar hisobga olinishi lozim.

“Ona tili fani milliy o‘quv dasturi”da 1–3-sinflar bo‘yicha belgilangan “Umumiy o‘rta ta’lim o‘quvchisiga ona tili fanidan qo‘yiladigan talablar”[4] ning “Lingvistik ko‘nikmalar” ruhida bayon qilingan talablar lingvistik kompetensiyalar emas. Masalan, tovushlarni taniydi, ularni harflarga moslashtira oladi, tovushlarni qo‘shib so‘z hosil qila oladi, tovushlar joylashuvini o‘zgartirib yoki tovushni olib tashlab yangi so‘z hosil qila oladi; bo‘g‘inlarni taniydi, ularni qo‘shib so‘zlarni talaffuz qila oladi, bo‘g‘inlarni birlashtirib, joylashuvini o‘zgartirib yoki bo‘g‘inni olib tashlab yangi so‘z hosil qila oladi (1-sinf); sinf darajasiga mos og‘zaki va yozma matnlardagi so‘z birikmasi, notanish so‘z, iboralarning ma’nosini berilgan kalit so‘zlar orqali aniqlaydi, ularni og‘zaki va yozma nutqida samarali qo‘llaydi; gaplardagi birinchi so‘zlar hamda ismlarni bosh harf bilan yoza oladi (2-sinf); sinf darajasiga mos matn hamda so‘zlarda bo‘g‘in ko‘chirish qoidalarini amalda qo‘llay oladi; sinf darajasiga mos matnlarda ot, sifat, fe’l, olmosh, sonlarni aniqlaydi hamda ularni og‘zaki va yozma nutqida samarali qo‘llay oladi (3-sinf) kabi. Bular ma’lum darajada filologik bilimlar, ko‘nikmalar va malakalarga yaqin turadi. Shunday bo‘lgach, ushbu bilim va malakalarning lingvistik deb atalishini o‘ylab ko‘rish lozim. Buning ustiga ular BKM o‘rnida lingvistik kompetensiya tushunilayotganidan dalolat beradi..

Ko‘rinadiki, malaka talablarida asosan, o‘quvchilar nutqini o‘stirishning miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari tavsiflangan. Lekin, afsuski, bu talablar ona tilidan o‘rganiladigan nazariy tushunchalar, til hodisalarining nutqda qo‘llanish darajasini ifoda etmaydi. Bizningcha, filologik yo‘nalishdagi ma’lumotlar ustida ishlash lingvistik kompetensiya va lingvistik kompetentlilikni shakllantirish jarayoniga ishora qilmaydi. Zero, talaffuz va imlo qoidalari, so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish va yozish, qo‘shimchalarni to‘g‘ri qo‘llash, gaplarni to‘g‘ri tuzish, matn yaratish qoidalari asli ko‘nikma va malakalarni hosil qilish jarayoni bo‘lib, dastlabki bosqichda oxirigacha shakllanib ulgurmaydi. Bu degan so‘z, qoidalarni faollashtirish bilan bog‘liq navbatdagi bosqich bo‘lishi zarur.

Nutqiy kompetensiya BKMlarning shakllanish darajasida nutqiy faoliyat turlari bilan bog‘liq ta’lim mazmunidagi ishlarni taqozo etadi, ya’ni ushbu kompetensiyani shakllantirish ustidagi ishlar yo lingvistik kompetensiya bilan

parallel ravishda, yoki undan keyingi alohida bosqichda amalga oshiriladi. Grammatik bilimlarning yuqori darajada egallangan bo‘lishini talab qiladigan holatlarda avval lingvistik kompetensiya, keyin til hodisalari bo‘yicha tegishli bilimlarning hosil bo‘lishiga qarab nutqiy kompetensiya ustidagi ishlar tashkil etiladi. Grammatik bilimlarni talab qilmaydigan holatlarda esa nutq o‘stirish ishlari muxtor yo‘nalish sifatida amalga oshirilaveradi.

Shunday ekan, L.V.Cherepanova to‘g‘ri ta’kidlaganidek, kompetentlilikni o‘quvchida olingan bilimlar , ko‘nikma va malakalar hamda o‘quv-bilim faoliyati usullari, ya’ni faoliyat tajribasi asosida turli xil faoliyatni (o‘quv-bilim, kommunikativ va boshq.) amalga oshirish imkonini beradigan alohida fazilatning paydo bo‘lishida o‘z ifodasini topadigan ta’lim natijasi deb belgilash maqsadga muvofiqdir[7]. Bular o‘quvchilarni ta’limning yakuniy mahsulini qo‘lga kiritish vositasi sanaladi.

Boshlang‘ich sinflarda lingvistik kompetensiyaning qay tarzda shakllanishi, shakllanish jarayoni qanday kechishi xususida hali ham aniq bir yechimga kelingani yo‘q. Odatda, mualliflar ta’lim mazmunini o‘zlashtirishga doir umumiy talablar haqida gapiradilar, mavzularni o‘rganish jarayonini kompetensiyalarni hosil qilish sari yo‘naltirish borasida taxminiy taklif va tavsiyalar bayon qiladilar.

Umuman, o‘quv dasturida ta’kidlanganidek, ko‘nikma hosil bo‘lgandan keyinoq kompetensiya shakllanmaydi, chunki kompetensiya bilimni o‘zlashtirish, amalda qo‘llash ko‘nikma va malakalaridan yuqori turuvchi holat: layoqat yoki qobiliyat, ta’limning pirovard natijasi, mahsulidir. Bu yerda aytilayotgan fikr lingvistik kompetentlilikdan boshqa narsa emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартини тасдиқлаш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент: 2017 йил 14 (774)-сон, 230-модда.

2. Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi: Ona tili. Adabiyot (5−9-sinf). O‘zbek tili. − Toshkent, 2017. 18−22-betlar.; Умумий ўрта вв ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг умумтаълим фанлари бўйича малака талаблари: “Она тили” фани бўлими. // Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти (2017 йил 6 апрель) Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами, 2017. 140–143-бетлар.

3.Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандарти: // Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами. − Toshkent, 2017. 140–141-бетлар.

4. Ona tili fani milliy o‘quv dasturi. – Toshkent: RTM, 2022–2023 o‘quv yili uchun. 7–10-betlar. (138 bet).

5. Черепанова Л.В. Формирование лингвистической компетенции школьников в основной общеобразовательной школе (Теоретические основы): автореф. дисс. … доктора пед. наук; Москва, 2005. – С. 18.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA EGILUVCHANLIK SIFATINI RIVOJLANTIRISHDA STATIK–STRECHING MASHQLARDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYALARI

Ziyatov M.N.
Samarqand davlat tibbiyot universiteti

Tayanch so'zlar: egiluvchanlik, o'yin, statik, maktabgacha ta'lim tashkilot, 6-7 yoshli maktabgacha yoshdagi bolalar, jismoniy tarbiya mashg`ulotlari.
Ключевые слова: гибкость, игра, статика, дошкольное учреждение, дошкольники 6-7 лет, занятия по физическому воспитанию.
Key words: flexibility, play, static, preschool organization, 6-7 years old preschoolers, physical education classes.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada мaktabgacha ta'lim tashkiotlaridagi, 6-7 yoshli bolalarda egiluvchanlikni rivojlantirish uchun statik-stretching mashqlardan foydalanish samarasini o'rganish natijalari keltirilgan. Bugugi kunda maktabgacha yoshdagi bolalarni sog'lomlashtirish yo'nalishi bilan jismoniy tarbiyalashning turli vositalaridan foydalanish tendentsiyasi tobora rivojlanib bormoqda. Shu munosabat bilan mutaxassislar oldida muammolarning ko'payib borishi va qiyinlashib borayotgan jismoniy harakatlarni qisqa vaqt ichida bolalar o'zlashtirishi va jismoniy tayyorgarlikning yuqori darajasiga erishishi uchun imkon beradigan vosita va usullarni topish muammosi oldinga surilmoqda.
РЕЗЮМЕ:
В статье представлены результаты исследования эффективности использования стречинг-статических упражнений в дошкольном образовании для развития гибкости у детей 6-7 лет. Сегодня тенденция использования различных средств физического воспитания в направлении улучшения здоровья дошкольников набирает обороты. В связи с этим перед специалистами встает проблема создания и определения средств и методов, которые позволят детям освоить сложные физические действия и достичь высокого уровня физической подготовки за короткий период времени.
SUMMARY:
The article presents the results of a study of the effectiveness of the use of stretching-static exercises in preschool education to develop flexibility in children aged 6-7 years. Today, the trend of using various means of physical education in the direction of improving the health of preschool children is growing. In this regard, the problem of creating and identifying tools and methods that will allow children to master and increase the level of physical fitness in a short period of time and increase the difficulty of physical activity is put forward by experts.

Qoida tariqasida, quyidagilar gimnastikaning turli yo'nalishlari – ritmik gimnastika, aerobika, nafas olish mashqlari, sharqona sog`lomlashtirishga oid turlari, fitbol gimnastikasi, tayanch-harakat tizimi kasalliklarini oldini olish uchun maxsus tanlangan jismoniy mashqlar komplekslari, davolovchi gimnastika, nuqtalar massaji, statik-stretching mashqlar va boshqalar.[2] Ularning barchasi maktabgacha yoshdagi bolaning hayotiyligi va funktsional imkoniyatlarini oshirishga jalb qilish va organizmni funksiyalarini rivojlantirishga qaratilgan.[3]

Har yili tez-tez kasallika chalinadigan, shuningdek yurak-qon tomir kasalliklari, semirish, qaddi-qomat va tayanch-harakat tizimining boshqa kasalliklari kuzatiladigan bolalar soni ortib bormoqda. [1]

Barcha harakatlar umurtqa pog`onasi va bola organizmining bo'g'imlaridagi harakatchanlik tufayli amalga oshiriladi. [4] Ushbu harakatchanlikning yo'qligi yoki yetishmasligi organizmda quvvat darajasini pasaytiradi, tezlik va chaqqonlik qobiliyatlarini rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi va ko'pincha mushaklar va bo`g`imlarning shikastlanishiga sabab bo'ladi.

Bolalarning jismoniy sifatlari va jismoniy qobilyatlarini tarbiyalash uchun egiluvchanlik sifatini rivojlantirish alohida ahamiyatga ega, chunki bu yosh eng maqbul vaqt hisoblanib, maqsadli ta'sir etishda rejasi yosh chegarasi bilan cheklangan[4].

Egiluvchanlik - bu bolalarning katta amplitudada cho`zilish harakatlarni bajarish qobiliyatidir. Egiluvchanlik harakat erkinligini, yengilligini, osonligini, bola o'z tanasini kuchini jamlash qobiliyatini ta'minlaydi, shunday qilib ushbu mashqlarni bo'shashtiruvchi harakatlar bilan birgalikda qo`llaniladi. Yetarlicha egiluvchanlikka ega bo'lmagan bolalar harakat paytida mushaklarning chaqqonlik qobiliyatiga ega bo`ladi. Egiluvchanlik bo'lmagan bolalar juda ko'p energiya sarflaydilar va tezda charchaydilar.

Bolalarda egiluvchanlikni rivojlantirishni 6-7 yoshdan boshlash yaxshidir. Bu yoshga kelib, mushak-tog`ay tizimi yaxshi rivojlanadi va uning egilishi yuqori darajada bo`ladi. Odatda, katta bo'g'imlarning harakatchanligi 13-14 yoshgacha asta-sekin o'sib boradi va 16-17 yoshgacha barqarorlashadi.[6] Shu sababli, bolaning tabiiy egiluvchanlikligini saqlab qolish uchun 5-7 yoshidanoq maxsus mashg'ulotlarni boshlash kerak, aks holda tananing egiluvchanligi (plastikligi) pasayishi muqarrar.

Shu munosabat bilan bola salomatligini mustahkamlashning samarali usullarini izlash, jismoniy rivojlanish kamchiliklarini tuzatish, kasalliklarning oldini olish va inson aqliy (intellektual) va hissiy rivojlanishining kuchli omili sifatida harakat faolligini oshirishdan iborat, mana shu jihatlarni hisobga olgan holda, barcha asosiy harakatlar va jismoniy fazilatlarni takomillashtirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.[7]

Jismoniy tarbiya mashg`ulotlarida statik-stretching usullaridan birini bevosita ishlab chiqqan mualliflar fikriga ko'ra, statik-stretching mashqlari bolalar bilan o`yin va mashg`ulot faoliyati tarzida olib borilib, mushak va bo'g'inlarga ta'sir qiladigan sekin harakatlardan tarkib topadi[7]. Stretching mashqlari ma'lum mushak guruhlarini cho'zish uchun eng yaxshi holatni ta'minlaydigan pozitsiyalar to'plamini o'z ichiga oladi. Zamonaviy stretchingning pozitsiyalari yoga va boshqa sharqona sog`lomlashtiruvchi mashqlar majmualari ishtirok etadi.[6]

Cho'zish - bu yaxshi holat bo`lib, shikastlanishning pasayishi, tana harakatlanishi va egiluvchanlikligini ta`minlab, quvnoq ruh va ajoyib kayfiyat bag`ishlaydi.

Ushbu tadqiqotga quyidagi vazifalar qo'yilgan:

- katta maktabgacha yoshdagi bolalarning egiluvchanlikligini rivojlantirishga qaratilgan mashg`ulotlarda cho'zish usulidan foydalangan holda ishlash tizimini tanlash va sinash;

- 7-yoshli bolalarda egiluvchanlikni rivojlantirish uchun mashg`ulotlarda cho'zishdan foydalanish samaradorligini yoritib berish.

Ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, maktabgacha ta'lim tashkilotlari mutaxassislarini anketa-so`rov o`tkazish, pedagogik test, matematik statistika usullari kabi usullardan vazifalarni hal qilish uchun tadqiqot usullari qo'llanildi.

7-yoshli bolalarda egiluvchanlikni rivojlantirish darajasini aniqlash uchun pedagogik test o'tkazildi, testlarning xilma-xilligini o'rganish uchun qo'shimcha asbob-uskunalarni talab qilmaydigan informatsion va eng qulay bo'lgan testlar tanlandi:

Testlash №

Test №1 Yelka bo`g`imlarini harakatlantirish D.x. oyoqlari erkin holatda (yelkalarining kengligida), qo'llarni orqa tomondan olib, zamok qilish, tirsaklarni tekislash va tanani oldinga egib, yuqoriga ko'tarish- qo'llar past daraja: tirsaklar tekislanmagan va deyarli ko'tarilmaydi;

- o'rta daraja: qo'llar tirsaklarda to'g'rilanadi va orqa tomondan 45 darajaga ko'tariladi;

- yuqori daraja: qo'llar, tirsaklar to'g'rilanadi va 90 darajaga yoki undan ko'proq ko'tariladi.

Test №2 Tos-son qismini harakatlantirish, yelka mushaklarini egiluvchanligi (elastikligi). D.x. holat - yerga o'tirish, oyoqlari juft, holat - oldinga egilib, qo'llarni oyoq barmoqlariga tekkizish.

-past daraja: oyoqlari tizzada to'liq tekislanmagan, yelka egilgan, tana oyoqlarga tegmaydi va qo'llar barmoqlarga etib bormaydi;

-o'rta daraja: oyoqlari tizzada tekislanadi, yelka egiladi, tana oyoqlarga tegmaydi, qo'llar barmoqlariga etib bormaydi;

-yuqori daraja: oyoqlari tizzada to'liq tekislanadi, yelka tekis, tanasi oyoqlarga tegadi va qo'llar oyoq barmoqlariga tegadi.

Test №3. Oyoq mushaklarining egiluvchanligi (elastikligi). Mashq: oyoqlarni ko`ndalang cho`zishlar.

- past daraja: oyoqlari deyarli 2 pozitsiyadan sal ko'proq kengroq kerilgan;
- o'rtacha daraja: oyoqlari keng kerilgan, ammo tos yerga tegmaydi
- yuqori daraja: oyoqlar bir qatorga kerilgan, tos polga tegib turadi.

Shartli belgilar: Y - yuqori daraja; O`- o'rtacha daraja; P - past daraja.

Barcha daraja uchta vazifani bajarish natijalari bilan belgilanadi:

Agar uchta "Y" bo'lsa-Yuqori, agar uchta "P" bo'lsa-past - , ikkita "P" va bitta "S" bo`lsa-O'rta - va boshqa variantlar.

Test 2 –Gavda yelkadan oldinga egilib,qo'llar oldinga cho'zilgan bilan (sm bilan o'lchanadi). Sinov umurtqa pog'onasi va son bo'g'imlari mushaklarining egiluvchanligini, harakatchanligini baholaydi. Sinov tartibi: Erga ikkita to'g'ri, perpendikulyar kesishgan chiziqlar tortilgan. Bola yon tomondan (poyabzalsiz) o'tiradi, shunda uning tovonlari AB chizig'iga yaqinlashadi, lekin unga tegmaydi. To'piqlar orasidagi masofa 20-30 sm, oyoqlari vertikaldir. Qo'llar oldinga, kaftlar pastga. Mutaxassis bolaning tizzalarini yerga bosib turadi, egilish paytida oyoqlarning bukilishiga yo'l qo'ymaydi. Uch marta urinishda sekin dastlabki egilishlar amalga oshiriladi (kaftlar belgilangan chiziq bo'ylab siljiydi). To'rtinchi egilishhisobga olinadi va 5 soniyada amalga oshiriladi. Natijalar barmoqlarning uchlari tekkan joydan hisobga olinadi, natija + va - aniqligi 1 sm gacha bo'lishi mumkin. Pedagogik eksperiment uch oy davom etdi va uch bosqichdan iborat bo'ldi:

Boshlang`ich - bu bosqichda 7 yoshli bolalarda egiluvchanlikni rivojlantirish darajasining asosiy sinovi va monitoringi amalga oshirildi.

Shakllantiruvchi – statik-stretching mashqlar yordamida mashg'ulotlar o'tkazish.

Yakunlovchi - ushbu bosqichda 7 yoshli bolalarda takroriy sinov va egiluvchanlikni rivojlantirish darajasini nazorat qilish amalga oshirildi. Yakun yasash.

Egiluvchanlikning rivojlanish darajasini aniqlash bo'yicha tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, aksariyat bolalar egiluvchanlikning rivojlanishining past va o'rta darajasiga ega.

Shunga muvofiq biz mashg`ulotlarda statik-stretching mashqlari yordamida egiluvchuvchanlikni rivojlantirish bo'yicha mashqlar to'plamini tanlandi va sinab ko'rildi [4]. Mashg'ulotlar kunning ikkinchi yarmida sport zalida bo'lib o'tdi, bolalar gilamchada, yengil kiyimda, poyabzalsiz (paypoqda), mashg'ulotlar davomiyligi 30 minut (shu vaqt, tayyorgarlik qismi 5 daqiqa, asosiy qismi 15-20

daqiqa, yakuniy qismi-5 daqiqa) Uch oy davomida haftasiga ikki marta amalga oshirildi.

Mashg`ulotlarning tuzilishi uch qismdan iborat edi:

1) Mashg`ulotning birinchi qismi (kirish qismi) tayyorgarlik, uning maqsadi tanani qizitish va umumiy rivojlantiruvchi 2) ikkinchi qism (asosiy) egiluvchanlikni rivojlantirish uchun mashqlar majmuini o'z ichiga oladi 3) uchinchi qism (yakuniy) - harakatchan, kamharakat, musiqiy va ritmik o'yinlar.

Eksperimentning nazorat bosqichida tadqiqot natijalari to'g'risida ma'lumot olish uchun egiluvchanlikni rivojlantirish darajasining takroriy sinovi o'tkazildi. 7 yoshli bolalarda egiluvchanlikni rivojlantirish uchun statik-stretching mashqlardan foydalanish samaradorligini aniqlash uchun gistogramma tuzildi, unda dastlabki va yakuniy sinov natijalarini qiyosiy tahlil qilindi.

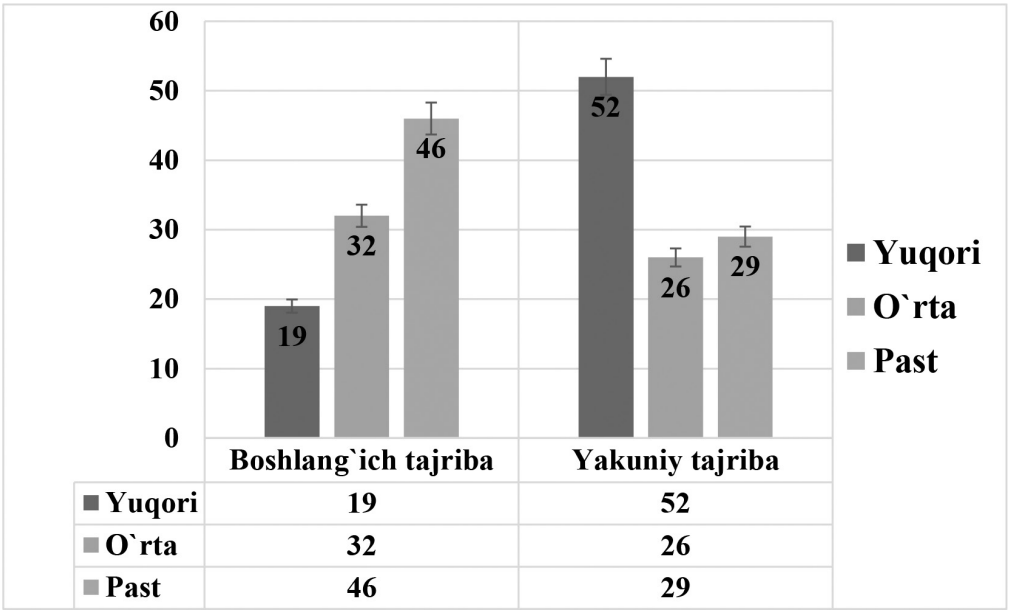

	Boshlang`ich tajriba	Yakuniy tajriba
Yuqori	19	52
O`rta	32	26
Past	46	29

1-rasm. Aniqlash va nazorat eksperimenti ma'lumotlarini qiyosiy tahlili natijasida maktabgacha katta maktabgacha yoshdagi bolalarda egiluvchanlikni rivojlantirish darajasida ijobiy tomonga o`zgardi.

Shuningdek, umurtqa pog'onasi va tos-son bo'g'imlarimushaklari harakatchanligi testida,egiluvchanlikni rivojlantirish darajasini nazorat sinovlaridan o'tkazildi. Birlamchi va nazorat sinovlari natijalariga ko'ra styudentning t-testi bo'yicha farqlarning ishonchliligini aniqlashga qaror qilindi, ya'ni egiluvchanlikni rivojlantirishda tanlangan statik-stretching mashqlardan iborat tajriba dasturining samaradorligini isbotladi.

Tanlangan namunalar bo'yicha vositalar farqining ishonchliligini aniqlash uchun quyidagi formula qo'llaniladi:

$$t = \frac{M_d}{\sigma_d/\sqrt{n}}$$

bu erda Md - ko'rsatkichlar farqi arifmetik o'rtacha va undan keyin, σd - ko'rsatkichlar farqlarining standart og'ishi, n - tajribalar soni.

Tajribadan oldingi belgining o'rtacha qiymati 5.266 ± 0.695 ga teng

Tajribadan keyingi belgining o'rtacha qiymati 7.209 ± 0.655 ga teng

ishonchlilik darajalari soni (f) tenglik 14 styudent t mezoni-testi 12.185 ga teng.

Berilgan erkinlik darajalari uchun Styudent t-testining ishonchlilik qiymati 2,144 ga teng. t kuzat> t krit belgining o'zgarishi statistik ahamiyatga ega (p <0.05).

Xulosa qilinganda dastlabki ma'lumotlar va yakuniy natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, barcha ko'rsatkichlarning o'rtacha qiymati oshdi. O'rtacha qiymat 35,6 foizga o'sdi. O'rtacha qiymatlarni styudentning t-testi bo'yicha farqlarning ishonchliligini aniqlagan holda, farqlar ishonchliligi (t=2.1) aniqlandi. 7 yoshdagi bolalarda statik-stretching mashqlar orqali egiluvchanlikni rivojlantirish uchun jismoniy mashqlar komplekslarini eksperimental sinovdan o'tkazish natijasida barcha bolalar natijalari yaxshilanganligi va ijobiy dinamikasi qayd etilgan. Styudentning t-testi bo'yicha farqlarning ishonchliligi qiymatlarini hisoblashda jismoniy tarbiya statik-stretching mashqlar orqali egiluvchanlikni rivojlantirish uchun hisoblangan qiymat, chegara qiymatidan yuqori bo'lib, bu bizga egiluvchanlikni qulay rivojlanishi uchun tanlangan texnikaning samaradorligi to'g'risida izohlash imkonini beradigan birlamchi va nazorat sinovlari o'rtasidagi farqlarning ishonchliligi haqida ma`lumot beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Haydarov B.T., Ibroimova G.X. “Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi” (Maktabgacha ta`lim tashkilotlarida) “SamDU” nashri darslik. 2020 y.375 b.

2. Haydarov B.T., Eshtayev A.K., Ibroimova G.X. “Maktabgacha ta`lim tashkilotlarida gimnastika mashg`ulotlarini o`tkazish usullari” “SamDU” nashri mashg`ulotlik. 2019 y. 208b

3. Haydarov B.T., Ibroimova G.X. “Maktabgacha ta`lim tashkilotlarida Jismoniy tarbiya nazariyasi” “SamDU” nashri darslik. 2020 y.375b

4. Чайковская Е. А. Использование игрового стретчинга для развития гибкости у детей седьмого года жизни / Е. А. Чайковская. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2017. - № 13 (147). - С. 622-625. - URL: https://moluch.ru/archive/147/41383/ (дата обращения: 18.09.2020).

5. Актуальные вопросы обучения и воспитания подрастающего поколения [Электронный ресурс] Издательство «Мир науки». — Электрон. текст. данн. (2,37 Мб.). - Уфа: Издательство «Мир науки», 2016. - 1 оптический компакт-диск (CD-ROM).

6. Еркомайшвили И. В. Основы теории физической культуры. Курс лекций /И. В. Еркомайшвили - Екатеринбург, 2011. - 191 с.

8. Назарова А. Г. Игровой стретчинг. Методическое пособие для работы с детьми / А. Г. Назарова - СПб, 2010–35 с.

ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ НА ОСНОВЕ ИНФОРМАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Темирбекова А.О.

Доктор филологических наук (PhD), доцент кафедры «Общая педагогика и психология» факультета начального образования. Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза.

Tayanch so'zlar: pedagogika, talaba, axborot, texnologiya, innovatsiya, o'qituvchi.
Ключевые слова: педагогика, студент, информация, технологии, инновация, преподаватель.
Key words: pedagogy, student, information, technology, innovation, teacher.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini axborot-pedagogik texnologiyalar asosida o‘qitishning nazariy va amaliy asoslari, intuitiv texnologiyalarni amalga oshirishning pedagogik texnologiyasi tushunchasi va turlari ko‘rib chiqiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы обучения учащихся начальной школы на основе информационно-педагогических технологий, концепция и виды педагогической технологии внедрения иннтивных технологий.
SUMMARY:
This article deals with the theoretical and practical foundations of teaching primary school students on the basis of information and pedagogical technologies, the concept and types of pedagogical technology for the implementation of inntive technologies.

В последние годы в печати, научной литературе, многочисленных конференциях и совещаниях, а также официальных документах «Новые педагогические технологии», «Передовые педагогические технологии», «Образовательные технологии», «Образовательные технологии», «Традиционные педагогические технологии», «Нетрадиционные педагогические технологии». технологии, «Инновационные (такие понятия, как новые направления, новые, вновь вводимые, новообразованные, нетрадиционные) педагогические технологии. Поскольку понятие педагогической

технологии часто употребляется в педагогической литературе, мнения, отношение и определения к нему также различны.

Вот несколько примеров: «Педагогическая технология - это приложение идей систематизации образования или систематизации обучения в классе к педагогике» (Т. Сокомото); «Систематизированная совокупность всех средств, инструментов и методов, используемых для достижения педагогических целей, и порядок их действия» (М. В. Кларин); «Образовательная технология - это систематическое применение научных и иных знаний при решении практических задач» (Т. Голбрайт); «Педагогическая технология - это процесс, гарантирующий формирование качеств личности, заранее данных им как продукт воздействия учителя (воспитателя) на учащихся (студентов) в определенных условиях и с использованием средств обучения (воспитания)» (Н. Саидахмедов); «Педагогическая технология - это проектирование процесса формирования ученического коллектива, способного гарантировать педагогический успех независимо от мастерства учителя» (В. П. Беспалько). По мнению В. Фефелова: «Педагогическая технология - это сложная, взаимосвязанная и взаимодействующая блочная система, формирующая, развивающая и подготавливающая ученика по образцу выпускника на определенном этапе обучения». Подводя итог, ЮНЕСКО определяет: «Педагогическая технология - это системный подход к созданию, использованию и определению процесса обучения и преподавания с учетом технических и человеческих возможностей и их взаимосвязей, направленный на оптимизацию форм обучения». Из приведенных определений видно, что системный подход к образованию, в отличие от других подходов, определяет особенности педагогической технологии. Тематика, определение целей обучения, проектирование образовательного процесса, обеспечение педагогического успеха, взаимозависимость и взаимодействие блоков являются важными чертами и характеристиками педагогической технологии.

В то же время необходимо включить в этот ряд условных обозначений воспроизводимость технологии. Известно, что ожидаемые результаты гарантированы в производстве, особенно в технологии, используемой в промышленности. Также процесс сборки деталей, созданных на основе тематических рабочих чертежей, может выполняться последовательно, многократно, то есть технологический цикл может повторяться, например, представьте себе процесс создания автомобилей, выпускаемых на совместном предприятии «УзДЭУавто» в Асаке. Один и тот же технологический процесс, уникальный для каждого подразделения предприятия, повторяется снова и снова. По образцу могут быть изготовлены автомобили одинакового внешнего вида и качества. Эта особенность технологии напрямую

связана с педагогическим технологическим процессом. В педагогическом процессе сложнее создать повторяющийся, повторяющийся цикл. Это связано с тем, что цель обучения, содержание учебной задачи, разнообразие учебного материала, познавательная активность, степень освоения индивидуальных особенностей обучающегося во многом создают определенные трудности. Однако для достижения успеха в учебном процессе необходимо создать обратную связь педагогической технологии, учитывающую эти трудности. Этот факт исследовали узбекские ученые У.Н. Нишоналиев и Б.Л. Фарберман, дающие следующее определение педагогической технологии:

«Педагогическая технология характеризуется четкой постановкой целей обучения, гарантией конечного результата, обеспечением повторяемости процесса обучения и наличием быстрой обратной связи». - определение целей обучения, корректировка процесса и целей обучения, его гарантированные результаты, наличие последовательной обратной связи. Таким образом, концепция педагогической технологии, в частности, новой, инновационной педагогической технологии Образовательная система состоит из нескольких взаимосвязанных компонентов:

1. Введение;
2. Цели обучения;
3. Содержание обучения;
4. дидактический (образовательный) процесс;
5. Формы организации;
6. Педагогические методы или технологии;
7. Преподаватель (репетитор). Как и в случае с любой теорией, эта система состоит из двух легитимных направлений: x и a1: дидактические (образовательные) задачи и способы реализации этих задач. Условно, если дидактические (образовательные) вопросы включают цели, формы, средства, методы, их можно отнести к методам реализации. В рамках этой системы можно выделить педагогические методы или педагогические технологии. Педагогические технологии - это инновационный подход к образовательному процессу. Это выражение мышления социальной инженерии в педагогике, определенная стандартизация процесса воспитания и воспитания. В частности, отказ от проповеди, устных методов обучения, компьютерного обучения, технических средств обучения, руководителя, организатора, консультанта по познавательной деятельности студента, ориентира к конечному результату - учителя, организация самостоятельной работы студентов под руководством преподавателей заключается в том, что руководитель имеет возможность достичь практически одинакового конечного результа-

та. В частности, текущая ситуация особенно важна в текущий период подготовки специалистов, способных соответствовать требованиям стандартов ведущих стран мира, где внедрены единые образовательные стандарты. В результате организации процесса обучения на основе педагогических технологий определяются или прогнозируются образовательные цели, ожидаемый конечный результат - положительное качественное изменение, создается повторяющийся цикл процесса обучения, происходит быстрый реверс или корректируются цели обучения. Следует отметить, что, по словам узбекского ученого Н. Саидахмедова, "преподаватели часто не различают методологию и технологию. Методика состоит из набора рекомендаций по организации и проведению учебного процесса. Цель методологии - перевести теории субъекта в конкретную, плоскость событий... Педагогическая технология - это взаимная борьба учебного процесса; Организационная организация, построение, реализация, определение компонентов, достижение целей с учетом имеющихся возможностей. Или ПК - это набор процедур, которые возобновляют профессиональную деятельность студента и гарантируют конечный результат в обучении. Технология отличается от методологии своей гибкостью, разнообразием результатов, эффективностью, необходимостью предварительного проектирования "(Сайдахмедов Н. Новые педагогические технологии, В. 2003, с. 7). Педагогические технологии, применяемые на практике, можно разделить на 12 типов (Г. К. Селевко, Современные образовательные технологии, М. 1998):

1. По уровню применения (общая педагогическая; специальный предмет; местный, модульный, узкопедагогический).

2. на философской основе (материализм, идеализм, диалектика, метафизика, гуманистика, антигуманистика, антропософия, теософия, прагматизм, экзистенциализм, сионизм).

3. О ведущих факторах психического развития (биогенных, социогенных, психогенных, идеалистических).

4. о понятии ассимиляции (ассоциативно-рефлексивной, развивающейся, поведенческой, гештальт-технологии, суггестивной, нейролингвистической).

5. О структуре личности (информационной, оперативной, эмоциональной, саморазвивающейся, эвристической и практической).

6. По содержанию и характеру структуры (учебно-педагогическая, светско-религиозная, общеобразовательная и профессиональная, гуманитарно-технократическая, диверсифицированная технологии, спецсубъектные и монотехнологии и политологии).

7. По организационным формам (аудиторное, альтернативное, академическое, индивидуальное, групповое, групповое обучение, стратифицированное обучение).

8. По виду организации и управления познавательной деятельностью (классические лекции; чтение с помощью аудиовизуальных методик; «консультационная система»; обучение с помощью книг; система «репетитор»; «программная подготовка» В. П. Беспалько).

9. О подходе к ребенку (авторитарные, дидактически-ориентированные, личностно-ориентированные технологии, коллаборативные технологии, технологии бесплатного образования, эзотерические технологии).

10. Приоритетные методы (репродуктивные, объяснительные, развивающие, проблемные, творческие, программные, интерактивные, игровые, самообучающиеся, информационные).

11. О модернизации существующих традиционных систем (на основе гуманизации и демократизации отношений; на основе активизации и ускорения деятельности детей; на основе организационной и управленческой эффективности; на основе методико-дидактической реконструкции воспитательной работы). материалы;

12. Налогообложение по категориям получателей туберкулеза (массовые технологии, повышение квалификации, наполнитель; технология работы с несоответствующими, технология работы с близнецами). X, в наиболее развитых странах мира, таких как AKD1, Великобритания, Япония, Германия, Турция и Корея, в результате такого нового системного подхода к образованию обучение студентов находится на высоком уровне. В частности, 75% из 50 000 пловцов, прошедших подготовку в качестве экспериментаторов педагогических технологий в Южной Корее, получили положительные отзывы. В общем, добиться такого показателя могут только лучшие пловцы. Применение эффективных инновационных педагогических технологий в образовательных учреждениях республики приводит к дальнейшему совершенствованию образовательных процессов, доведению качества образования до мировых стандартов, подготовке кадров в соответствии с требованиями Единых государственных образовательных стандартов. В будущем педагогическая техника станет богаче как теоретически, так и практически. Узбекский народ создаст прочную техническую основу в соответствии с национальными особенностями педагогики, идеями идеологии национального развития.

Появление и развитие технологического подхода к образовательному процессу, включая преподавание, имеет долгую историю. Из истории наших школ, из исследований наших ученых известно, что развитие такого

подхода к учебному процессу можно разделить на три этапа. На первом этапе процесс обучения осуществляется только преподавателем, накопленный человечеством опыт и знания передаются ученику только через преподавателя. На втором этапе начали издаваться учебники и пособия. В помощь учителю появились дидактические материалы. На третьем этапе содержание технологии обучения стало богаче, чем раньше: были добавлены технические средства для учителей и учащихся, обучающие машины, появилась концепция программируемого обучения. Начали появляться новые подходы, помогающие поддерживать эффективность образования. Технологический подход к проблеме повышения эффективности образования до высокого уровня появился в 1930-х годах. В этот период в специализированной литературе появилось понятие «педагогическая техника» 41, определяемое как обучение; и как набор методов и инструментов для эффективной организации. В 1940-х - начале 1950-х годов начался период внедрения в учебный процесс технических учебных пособий.

В частности, к педагогическим технологиям приравниваются кино, радио, средства управления, способы их использования. В середине 1950-х годов в мировой педагогике возникло движение по организации процесса обучения уникальным «технологическим» способом. Однако в 1960-е годы разнообразие методов обучения затруднило их эффективное использование, и возникла необходимость в создании общей научной основы для этих методов. В результате стали складываться технология педагогических методов, теоретические и практические основы технологии обучения. В 1961 году в AKD1 начал издаваться журнал «Педагогическая техника». В 1964 году в Англии вышел журнал «Педагогическая технология и программное образование» 44, в 1965 году в Японии, в 1971 году в Италии «Педагогическая технология» 44.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Каримов И.А. «Гармонично развитое поколение - основа узбекской гребенки» Издательско-полиграфический концерн Т. Акула, Ташкент, 1997

2. И.А. Каримов, «Путь процветания и развития Узбекистана» Т. «Узбекистан» 1992

3. И.А. Каримов, «Мы видим наше будущее нашим прахом» Том 7, Т. «Узбекистан», 1998

4. Каримов И.А. «Пусть идеология нашего общества служит народу, нации нации» Ташкент. «Узбекистан» 1998

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ТИПА МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Кенжебаева К. Б.
Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза
Старший преподаватель кафедры «Общей педагогики и психологии»

Tayanch so'zlar: dolzarblik, ma'ruza, seminar, amaliy ish, fikrlash, davr, mavzu.
Ключевые слова: актуальность, лекция, семинар, практическая работа, мышления, период, предмет.
Key words: relevance, lecture, seminar, practical work, thinking, period, subject.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada o'quv jarayonida talabalarning mustaqil fikrlashini shakllantirish xususiyatlari ko'rib chiqiladi. O'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish va shakllantirish ta'lim jarayonida o'zlashtirilgan bilimlar asosida yuzaga keladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются особенности формирования самостоятельного мышления учащихся в образовательном процессе. Развитие и формирование умений самостоятельного мышление учащихся происходит на основе знаний, приобретаемых в образовательном процессе.
SUMMARY:
The article examines the features of the formation of independent thinking of students in the educational process. The development and formation of independent thinking skills of students occurs on the basis of knowledge acquired in the educational process.

Мыслительная деятельность, умение правильно мыслить играют существенную роль в жизни каждого человека. В условиях современной системы образования проблема развития самостоятельности мышления приобретает особую актуальность. Именно самостоятельность мышления, как форма субъективной активности, как личностное качество обучаемых наиболее ярко обнаруживается в условиях выбора, разрешении противоречий, преодолении возникающих затруднений при выполнении учебной деятельности.

Одним из главных задач воспитания подрастающего поколения является формирование самостоятельного мышление и подготовка их к творческой деятельности. Развитие и формирование умений самостоятельного мышление учащихся происходит на основе знаний, приобретаемых в образовательном процессе, а также в процессе воспитания и приобретения жизненного опыта. Самым важным периодом учащихся для совершенствования мыслительного процесса, умение самостоятельно определять преемственность, умение выражать тематические мысли являются школьные и студенческие годы. Кроме того, эти периоды также соответствуют годам владения определенной профессией. В школе на самостоятельное мышление учащихся влияют в основном ниже следующие факторы:

1. Психические особенности тех, кто находится в непосредственном контакте с ребенком и развивается под влиянием людей;

2. Изменения под влиянием изучаемых предметов;

3. Влияние на выполнение задач, вытекающих из целей обучения и воспитания.

Самым важным и первым фактором является прямое влияние учителей на учеников в образовательном процессе. При этом отношения между учителем и учеником должны быть такими, чтобы учитель стимулировал, мотивировал и направлял мысли ученика. Взаимодействие, условия для обмена идеями должны быть такими, чтобы уникальное поведение, направление и стиль речи, образ мышления каждого ученика всегда своевременно поддерживалось и ценилось.

В процесс самостоятельного мышления учащихся влияют общеобразовательные предметы, преподаваемые в школе. Эти предметы условно можно разделить на нижеследующие группы:

1. Предметы, которые формируют двигательные навыки и способности (физическое воспитание, музыка и т. д.)

2. Абстрактные предметы (история, литература, физика, математика и т. д.), которые заставляют вас думать и понимать в своем воображении.

Предметы, которые формируют двигательные навыки и способности готовят почву для самостоятельного мышления таким образом, что ученик учится вести себя убедительнее, элегантнее и интеллигентнее.

Вторая группа абстрактных предметов позволяет думать, мыслить логически, понимать абстракцию, понимать сущность вещей и событий.

В период обучения и воспитания кроме вышеуказанных предметов на самостоятельность мышления влияют беседы и дискуссии в нравственных и духовно-просветительских целях, которые играют роль условий

для обогащения и развития. В начальной школе традиционные методы обучения не способствуют развитию самостоятельности мышления, потому что при выполнении заданий ученику начальных классов никогда не приходится задумываться, всегда имеется подробная инструкция что и как надо делать. В средней школе такие инструкции исчезают, учащимся самим приходится найти подходы к решению задач, выбирать оптимальные порядки деятельности. Многие ученики оказываются к этому не готовы. Поэтому для развития самостоятельного мышления учащихся необходимо уделять особое внимание именно в средней школе, так как мышление является самым активным и сложным познавательным процессом. В связи с этим в последнее время в образовательном процессе происходит активизация процесса обучения.

Активизация процесса обучения это совершенствование методов и организационных форм учебной деятельности, обеспечивающее активную и самостоятельную теоретическую и практическую деятельность учащихся во всех звеньях учебного процесса; совокупность мер, предпринимаемых с целью интенсификации и повышения эффективности учебной деятельности.

Активизация процесса обучения - это целеустремленная деятельность учителя, направленная на разработку и использование таких форм, содержания, приемов и средств обучения, способствующие повышению интереса, самостоятельности, творческой активности учащихся в усвоении знаний, формировании умений, навыков в их практическом применении, а также формировании способностей прогнозировать учебные и жизненные ситуации и принимать самостоятельные решения.

Процесс формирования самостоятельного мышления учащихся это целенаправленное взаимодействие учителя и ученика в специально организованных условиях с применением современных механизмов, форм и методов организации занятий. К основным методам организации занятий относится структурно- логические, тренингов и игровые методы, которые используется в комплексе. Одним из самых эффективных путей формирования самостоятельного мышления учащихся на уроке является организация самостоятельной работы. Как метод обучения самостоятельная работа чаще применяется с целью закрепления знаний и формирования умений. Самостоятельная работа используются с целью повторения, систематизации, проверки знаний. Самостоятельная работа – это такой метод обучения, при котором учащиеся по заданию учителя и под его руководством самостоятельно выполняют задания, проявляя усилия и активность.

Все организационные формы обучения, построенные по принципу проблемной играют особую роль формирование навыков самостоятельного мышления: лекции, практические и семинарские занятия, самостоятельная работа. К проблемным лекциям относится: лекция - пресс конференция, лекция - провокация, лекция - диалог. Практические и семинарские занятия имеющие проблемный характер могут проводиться: в форме дискуссий, защиты рефератов, в виде решения конкретных задач, а также в форме деловых игр. Таким образом, в результате активизация процесса обучения с использованием форм и методов организации занятий ожидается, что учащиеся получат более широкие возможности для развития самостоятельного мышления, овладеют навыками принятия решений и взаимопонимания с людьми, что поможет им в дальнейшей жизни.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Активизация процесса обучения// https://znanija.com/task/33393982

2. Алимов А. Т. Развитие самостоятельного и творческого мышления у учащихся в процессе обучения / А. Т. Алимов, И. Б. Савриева. — Текст :
непосредственный // Молодой ученый. — 2014. —№ 1 (60). — С. 468-470.

3. Сарсекеева Ж.Е., Сафарова Н. Б, Полупан К.Л. Развитие самостоятельности младших школьников // International journal of applied and
fundamental research No1, 2016.- С.270-274.

4. М.Давлетшин. Общая психология. Тошкент-2010

THE ROLE OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE REHABILITATION OF CHILDREN WITH DISABILITIES

Khaydarova D.S.
Candidate of Med.Sciences, Associate Professor University "Zarmed" Samarkand
Ismatova M. Sh.
Senior Lecturer, Department of Physiology, Samarkand State Medical University
Rakhmatova F.U.
Ulmasova M.O.
Students of 531 group, Faculty of Medicine, Samarkand State Medical University

Tayanch so'zlar: ta'lim, pedagogika, inklyuziv ta'lim, nogironlar, reabilitatsiya, ijtimoiylashuv.
Ключевые слова: образование, педагогика, инклюзивное образование, инвалидность, реабилитация, социализация.
Key words: education, pedagogy, inclusive education, disabilities, rehabilitation, socialization.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada nogiron bolalar hayotining juda muhim jihati, ya'ni ta'lim olish imkoniyati ko'rib chiqiladi. Ushbu jiddiy muammoning yechimi inklyuziv ta'limda, ya'ni nogiron bolalarni odatda rivojlanayotgan tengdoshlari bilan birgalikda umumiy ta'lim tizimiga integratsiya qilishdan iborat. Ayni paytda maktab, litsey, gimnaziya, kollej, oliy o‘quv yurtlari kabi ta’lim muassasalarida inklyuziv ta’limni moslashtirish jarayoni davom etmoqda. Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarning ijtimoiylashuvi va kelajakda jamiyatga integratsiyalashuvida katta rol o'ynaydi. Bugungi kunda bag‘rikenglik dunyo miqyosida rivojlanishda davom etar ekan, inklyuziv ta’lim tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki u nogiron bolalarga sog‘lom bolalar kabi bir xil konstitutsiyaviy huquq va ijtimoiy imkoniyatlardan foydalanish imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ:
В этой статье рассматривается очень важный аспект жизни детей с ограниченными возможностями, а именно доступ к образованию. Решение этой серьезной проблемы заключается в инклюзивном образовании, которое подразумевает интеграцию детей с ограниченными возможностями в систему общего образования вместе с их типично развивающимися сверстниками.

В настоящее время процесс адаптации инклюзивного образования идет в таких учебных заведениях, как школы, лицеи, гимназии, колледжи и университеты. Инклюзивное образование играет важную роль в социализации и будущей интеграции детей с ограниченными возможностями в общество. Сегодня, когда толерантность продолжает развиваться во всем мире, инклюзивное образование становится все более важным, поскольку оно позволяет де-

тям с ограниченными возможностями получить доступ к тем же конституционным правам и социальным возможностям, что и здоровые дети.

SUMMARY:

This article addresses a very important aspect of the lives of children with disabilities-namely, access to education. The solution to this serious issue lies in inclusive education, which refers to the integration of children with disabilities into the general education system alongside their typically developing peers.Currently, the process of adapting inclusive education is underway in educational institutions such as schools, lyceums, gymnasiums, colleges, and universities. Inclusive education plays a major role in the socialization and future integration of children with disabilities into society. Today, as tolerance continues to develop globally, inclusive education is becoming increasingly important, as it enables children with disabilities to access the same constitutional rights and social opportunities as healthy children.

People with disabilities have the same rights as those without disabilities. These include the right to life, the right to freedom, the right to dignity and honor, the right to freedom of thought and speech, and the right to education. In today's world, the number of people with disabilities, including children, is growing due to various internal and external environmental factors.

Statistical analysis shows that as of 2022, more than **845,300 people with disabilities** live in the Republic of Uzbekistan. Among them, **people with Group 1 disabilities** make up **8.5%**, **Group 2 – 71%**, and **Group 3 – 20.5%.** Among the disabled population, **97,000 are children under the age of 16**.

This makes the issue of fully exercising rights and freedoms increasingly relevant. Since the beginning of the 21st century, more attention has been paid to innovations in various areas of human life, including education. Providing equal opportunities in obtaining an education, regardless of mental or physical abilities, is possible with inclusive education.

Inclusive education is a process that ensures education is accessible to all, including individuals with disabilities or special needs. Its key principles are based on the following ideas:

-Accessibility: Education should be available and reachable for children with developmental or physical differences, ensuring they can participate fully in the learning process.

-Individual approach: Every child is unique and has different educational needs. Recognizing this allows educators to tailor their teaching methods to support each student effectively.

-Non-discrimination: The education system must respect the rights of children with disabilities and provide them with the necessary support, eliminating all forms of exclusion.

The essence of inclusive education lies in giving children with physical, emotional, intellectual, linguistic, and other challenges the opportunity to be integrated into the general system of education and upbringing. Often, such children receive home

schooling and lack communication with their peers, leading to isolation, social withdrawal, and emotional difficulties that can affect their future.

Inclusive education helps prevent these negative outcomes by integrating children into everyday school life. It positively impacts their development and socialization. However, inclusive education is more than simply placing a child with special needs in a mainstream classroom — it is a comprehensive system. This includes specially trained teachers, accessible and equipped classrooms, modern educational technologies, and suitable curricula designed to meet diverse learning needs.

Inclusive education in modern world is seen as a dynamic process aimed at adapting the learning environment to the individual characteristics of students with disabilities (special educational needs). Experience shows that this approach helps normalize the lives of children with special needs. What makes it unique is that the child does not have to adapt to the existing conditions of the educational institution—instead, the education system adjusts to the child's capabilities.

In practice, the foundation of inclusion lies in recognizing each student's individuality. As a result, the entire learning process becomes flexible and personalized. It's important to note that the success of inclusive education in supporting rehabilitation can only be achieved through a well-organized and carefully planned approach. To ensure this, the following elements must be considered:

-Technological equipment: Classrooms should be well-equipped with tools that help students overcome physical or learning challenges.

-Qualified educators and specialists: Teachers must be trained and understand the specific needs of children with disabilities.

-Individualized learning approaches: Lessons and materials should be tailored to meet the needs of each student.

-Small class sizes: Working with children with special needs requires focused attention, which is difficult to provide in large groups.

By meeting these conditions, inclusive education can truly support the learning and development of all children, regardless of their abilities.

Due to existing health limitations, children with disabilities often face challenges in receiving education without appropriate accommodations. As these children grow older, their conditions may worsen without timely intervention. However, by establishing a well-structured system of social and medical rehabilitation, it is possible to prevent secondary complications.

One effective method of rehabilitation is inclusive education, which integrates children with special needs into the general educational environment, allowing them to follow a natural developmental path. This approach addresses many issues faced

by children with disabilities, such as inequality between them and their healthy peers, as well as difficulties in adaptation.

Key benefits of inclusive education for children with disabilities include:

-access to the standard curriculum, which opens up equal employment opportunities in the future and supports full integration into society.

-participation in various competitions and activities, which helps children with disabilities unlock their full potential.

-reduction of social inequality, promoting a society where all children enjoy equal rights and opportunities.

Inclusive education not only involves access to schooling but also ensures active and meaningful participation in social life. It aims to support the full development of children's intellectual and physical abilities and provide them with high-quality assistance to ease their educational journey within the mainstream system. This model of education does more than just allow children with special needs to study alongside their peers-it fully integrates them into social life. Naturally, this has a profoundly positive impact on their adaptation, socialization, and overall rehabilitation.

LITERATURE:

1. Gurova, E.V. Adaptation of persons with disabilities to inclusive education at a university as a condition for their successful functioning in the labor market / E.V. Gurova, N.I. Laas , A.V. Pritolyuk , I.A. Romanova // Bulletin of the State University of Education. 2019. No. 2.

2. Ismatova M.Sh. The role of physical education in the prevention of visual impairment / https://t.me/ResearchEdu_Journal , January , 2024, No. 2 .

3. Inclusive education: a textbook and practical training for universities / E. V. Mikhalchi . - Moscow: Yurait Publishing House , 2020. - 177 p. - (Higher education).- ISBN 978-5-534-04943-5.- Text: electronic // EBS Yurait [site]. P. 63,

4. Ismatova M.Sh ., Rakhmatova F.U. Effect of sprouted flax seeds on the body's reactivity / Ethiopian international journal of multidisciplinary research/ Volume: 11, Issue 03, March-2024

5. Borovik, S.S. Adaptation of persons with disabilities in educational institutions / S.S. Borovik. - Text: direct, electronic // Young scientist. - 2015. - No. 11 (91). - P. 1283-1285.

6. CONCEPT development of inclusive education in the public education system in 2020-2025. APPENDIX No. 1 to the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated 13.10.2020 No. PP-4860.

7. Ismatova M.Sh. Influence of temperament on student learning success/ In Volume 4, Issue 1 of International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research/ 01/20/2024.

8. Yenduri G., Kaluri, R., Rajput, DS, Lakshmanna, K., Gadekallu, TR, Mahmud, M., & Brown, DJ (2023). From Assistive Technologies to Metaverse: Technologies in Inclusive Higher Education for Students with Specific Learning Difficulties

9. Sallin A. (2021). Estimating returns to special education: combining machine learning and text analysis to address confounding.

10. Narzulaeva Umida Rakhmatulloevna, Samieva Gulnoza Utkurovna, Ismatova Marguba Shaukatovna. Specificity of the clinical course of the initial stages of hypertension in arid zones of uzbekistan and non-drug approaches to treatment. Kronos Magazine 4 (43). 2020.

11. Charos Kuchimova, Marguba Ismatova, Farangiz Yuldasheva, Tolib Turaev. Features of drug addiction and phase depressive disorders in dysthymic disorders. journal of biomedicine and practice volume 6, ISSUE 1, Tashkent 2021, p. 270.

ТАСВИРИЙ САЪНАТ

RANGTASVIR – O‘QUVCHILARNING BADIIY TAFAKKUR VA MA’NAVIY KAMOLOTINI YUKSALTIRISH OMILI

Fayzullayeva D.J.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
“Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Tayanch so'zlar: tasviriy san’at, rangtasvir, ma’naviy tarbiya, estetik did, ijodiy fikrlash, rang.
Ключевые слова: изобразительное искусство, живопись, духовное воспитание, эстетический вкус, творческое мышление, цвет.
Key words: fine arts, painting, spiritual education, aesthetic taste, creative thinking, color.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada tasviriy san’at darslarida rangtasvir orqali o‘quvchilarning ma’naviy rivojlanishi, ichki dunyo, ruhiy barqarorlik va estetik did shakllanishi tahlil qilinadi. Maqola, ranglar, shakllar va kompozitsiyaning betakror uyg‘unligi bilan o‘quvchilarning ijodiy fikrlash va mustaqil ifoda etish qobiliyatini rivojlantirishda rangtasvirning ahamiyatini ko‘rsatadi. Shuningdek, milliy qadriyatlar, ijtimoiy va axloqiy tarbiya, shaxsiy o‘sish va kelajakda ma’naviy yetuk shaxs sifatida shakllanish masalalarini tasviriy san’atga bog‘lash asosida o‘rganilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется духовное развитие учащихся, внутренний мир, духовная устойчивость и формирование эстетического вкуса посредством живописи на уроках изобразительного искусства. Статья демонстрирует важность живописи в развитии творческого мышления и навыков самостоятельного выражения учащихся благодаря уникальной гармонии цветов, форм и композиции. Также изучены вопросы natsionalьных ценностей, социального и нравственного воспитания, личностного роста и формирования духовно зрелой личности в будущем на основе связи с изобразительным искусством.
SUMMARY:
This article analyzes the spiritual development of students, their inner world, spiritual resilience, and the formation of aesthetic taste through painting in fine arts lessons. The article demonstrates the importance of painting in developing students' creative thinking and skills of self-expression through its unique harmony of colors, shapes, and composition. Additionally, the study explores issues of national values, social and moral education, personal growth, and the formation of a spiritually mature individual in the future based on their connection with fine arts.

Kirish. Inson qalbini go‘zallikka oshno etuvchi san’at turlari ichida tasviriy san’at alohida o‘rin tutadi. Rang va shakllarga asoslangan tasviriy san’at inson ruhiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, yosh avlod ongini

shakllantirishda, ularning estetik didini rivojlantirishda va ichki dunyosini boyitishda rangtasvirning o‘z o‘rni bor. Maktab yoshidagi o‘quvchilar uchun rangtasvir nafaqat ijodiy qobiliyatni boyituvchi, balki ularning ma’naviy kamolotini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Ranglar orqali atrof-muhitni teranroq anglash, tabiat go‘zalligini his qilish, insoniy tuyg‘ularni ifoda etish - bularning barchasi o‘quvchining ichki olamini boyitadi, ma’naviy dunyosini yuksaltiradi. Shu bois tasviriy san’at, xususan rangtasvir mashg‘ulotlari ta’limdagi o‘quv-tarbiya jarayonining ajralmas qismi sifatida qaralishi zarur.

Ta’lim - bu ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish, shuningdek, shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarni o‘rgatish jarayonidir. Bilamizki, bugungi kunda ta’lim olish xalqaro rivojlanish tizimida taraqqiyotni ta’minlovchi asosiy omil sifatida qaraladi. Ta’lim shuningdek, inson hayotini mazmunli va samarali yo‘lga boshlovchi muhim ijtimoiy jarayon bo‘lib, unda nafaqat bilim va ko‘nikmalar, balki axloqiy, estetik va ma’naviy qadriyatlar ham shakllanadi. Bugungi globallashuv sharoitida ta’limning asosiy maqsadi – komil, barkamol, ijodkor va ma’naviy yetuk shaxsni voyaga yetkazishdan iboratdir. Shu jihatdan olganda, tasviriy san’at ta’limida o‘quvchilar ma’naviy olamini boyitish masalasiga jiddiy e’tibor qaratilishi, darhaqiqat rangtasvir darslarini shu yo‘nalishga bog‘lash muhimdir.

Tasviriy san’at azal-azaldan insonning his-tuyg‘ularini, dunyoqarashini, estetik didini shakllantirish bilan birga, uni o‘rab turgan olamni teranroq anglashga, tabiat va jamiyatdagi go‘zalliklarni qadrlashga o‘rgatadi. Rangtasvir esa san’atning eng sezgir, nafis va ta’sirchan turlaridan biri sifatida inson ma’naviy kamoloti uchun qudratli vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Rangtasvir fanida ishlash jarayoni o‘quvchilarning tasavvurini kengaytirish bilan birga, sabr-toqat, estetik did, mustaqil fikr yuritish, hayotdagi muhim qadriyatlarni his qilish va anglash kabi fazilatlarni shakllantiradi. “Navro‘z”, “Bahor”, “Sumalak”, “Kurash” kabi mavzularidagi milliy motivlar asosida ijod qilganda o‘quvchilar Vatanimizning madaniyati, urf-odat an’analarini sevishga va qadrlashga o‘rganadi. Bu jarayon yosh avlod qalbida mustahkamlangan vatanparvarlik, g‘urur, milliy iftixor tuyg‘ularining shakllanishiga yordam beradi. Rangtasvir san’ati o‘quvchilarning fikrlash, tasavvur qilish, his qilish va o‘zini erkin ifoda etish qobiliyatlarini rivojlantiruvchi muhim omil bo‘lib, har bir rasm ortida o‘quvchining ichki dunyosi, ruhiy holati va his-tuyg‘ulari mujassam bo‘ladi. Natijada, bu ijodiy jarayon o‘quvchilarni estetik jihatdan yetuk, tafakkuri teran, sabrli va diqqatli shaxs sifatida shakllantiradi.

Ranglar bilan ishlash jarayonida o‘quvchi tabiatdagi go‘zalliklar - gullar, osmon, suv, odamlar, hayvonlar va boshqa hodisalarni chuqurroq kuzatishni boshlaydi. U atrofidagi olamni faqat ko‘z bilan emas, yuragi va qalbi bilan his qiladi. Bu esa ma’naviy o‘sishning eng tabiiy va samarali yo‘llaridan biridir. Rangtasvirda bola dunyo go‘zalligini anglab boradi qaysi soha bilan shug‘ullanmasin mana shu go‘zallik unga faqat ijobiy natijalar olib keladi. Masalan, o‘quvchi tabiat manzaralarini chizib ekologik madaniyat shakllanadi va tabiatga mehr bilan qarash hissi ortadi. Tarixiy mavzularda ishlangan rangtasvir asarlari o‘quvchilar o‘z ajdodlarining merosiga hurmat bilan qaraydi. Rangtasvir bola ongiga tarbiya jarayoni bilan bevosita ta’sir qiladi. Oilaviy mavzularda rasm ishlash esa oila qadri, ota-ona mehri, mehr-oqibat va ehtirom kabi tushunchalarni mustahkamlaydi. Bundan ko‘rinadiki, rangtasvir bolalarning psixologik holatini barqarorlashtirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. “Art terapiya” ta’limi ruhiy bosim, stress, xavotir kabi salbiy holatlarni yengishda bo‘yoqlar bilan ishlash, chizish, tasvirlash vazifasini beradi. Bola ranglarni ishlatish asosida o‘zini erkin his qiladi, bu esa uni ma’naviy jihatdan yengillashtiradi va ruhiy sog‘lomlikni ta’minlaydi.

Muhokama. O‘quvchilarning ma’naviy kamolotida tasviriy san’at, xususan, rangtasvir bilan ishlash alohida o‘rin tutadi. Ushbu jarayon faqat texnik ko‘nikmalarni shakllantirish bilangina cheklanmay, balki o‘quvchi ongini, dunyoqarashini va estetik didini shakllantirish bilan kechadi. Rassomlik faoliyati bilan shug‘ullanadigan bola ishlarini tahlil qiladi va ijodiy ifodalaydi. Bunda o‘z-o‘zini anglash va his-tuyg‘ularini boshqarish kabi ichki ruhiy jihatlarni mustahkamlashga turtki bo‘ladi.

Rangtasvir o‘quvchilarda mustaqil fikrlash va individual yondashuvni shakllantirishda o‘qituvchining ham roli katta. Har bir chizilgan rasm, tanlangan rang, ishlatilgan texnika o‘quvchining shaxsiyati va ichki olamining in’ikosi hisoblanishini o‘qituvchi puxta tushuntiradi. Bu esa uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishga sabab bo‘lib, san’at - ma’naviy boylik sari yo‘l ochadi.

Maktablardagi rangtasvir darslarida ishlash mobaynida o‘quvchilar o‘z asarlari orqali ijtimoiy, axloqiy va milliy mavzularni yoritishga o‘rganishlari lozim. Bu holat ularni nafaqat ijodiy, balki ma’naviy yetuk shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Aytish joizki, rangtasvir darslarida ishlatiladigan pedagogik yondashuvlar, motivatsion usullar va individual yondashuv faollikka va ijodkorlikka yo‘naltirishi kerak. Zero, ijodkorlik barcha jabhalarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ma’naviyat va uning namoyon bo‘lish shakllari jamiyatimizda dolzarb masala sifatida ko‘rib chiqilmoqda. So‘nggi o‘n yilliklarda falsafiy hamda ma’naviy dunyoning mohiyati hamda uni inson idrok etish imkoniyatlari keng muhokama qilinmoqda. Ma’naviy hayotning asosi – ong bo‘lib, u insonning nafaqat tashqi faoliyatini, balki ichki dunyosini ham tartibga soladi, kelajakni tasavvur qilishda, shaxsning maqsad va rejalarini shakllantirishdir.

Bola kichikligidan boshlab, tevarak-atrofdagi olamga estetik munosabatni shakllantirish tarbiyaviy jarayonning ajralmas qismidir. Maktabgacha ta’limdan boshlab, bolalarda go‘zallikni idrok etish, estetik taassurotlar shakllanishi va badiiy qobiliyatlarning rivojlanishi uchun tasviriy san’at darslari katta ahamiyatga ega.

Rangtasvirda ishlashda bolalar nafaqat go‘zallikni his qiladilar, balki o‘z ichki dunyolarini aks ettiradi. Bunday ijodiy faoliyat ularning ongida nazokat, sabr-toqat, estetik did va shaxsiy tarbiya kabi fazilatlarni rivojlantiradi. San’at orqali bola o‘z-o‘zini anglashi, tarixiy, madaniy va milliy qadriyatlarni anglab yetishi, shuningdek, ruhiy jihatdan boyishi mumkin. Masalan, falsafiy adabiyotlarda “San’at ruhni tarbiyalaydi va hayotni go‘zallashtiradi” degan fikr keng tarqalgan. Shu tarzda, rangtasvir darslari o‘quvchilarning ichki olamini boyitib, ularni nafaqat texnik jihatdan, balki ma’naviy jihatdan ham rivojlantiradi. Buravel A.I.ning “San’atning inson hayotiga ta’siri” maqolasida “San’at hayotimizda eng muhim rol o‘ynaydi, kelajak avlodlarning ma’naviy o‘sishiga yordam beradi. San’at bo‘lmaganda, biz dunyoga turli nuqtai nazardan qaray olmasdik, kundalik hayotdan tashqariga chiqib, voqelikni boshqacha idrok eta olmasdik, his-tuyg‘ularimiz shunchalik o‘tkir bo‘lmasdi.

Hissiyotlar, intilishlar, orzular, tasavvurlar, qo‘rquvlar - har bir inson hayotini tashkil etadigan barcha narsalar ijodda o‘ziga xos rang va kuch kasb etadi.

Hammamiz ijodkor bo‘la olmaymiz, ammo daho asarlarining mohiyatini tushunishga intilish, go‘zallikni anglashga yaqinlashish qo‘limizdan keladi. Qanchalik ko‘p rasmlarga, me’moriy durdonalarga nazar solsak, ajoyib musiqalarni tinglasak, o‘zimiz va atrofimizdagilar uchun shunchalik foydali bo‘ladi” deydi. Orenburg davlat pedagogika universiteti Badiiy-estetik tarbiya kafedrasi katta o‘qituvchisi Gusak N.A. bolalarda estetik tarbiyalashda tasviriy san’atning o‘rni nomli maqolasida: Tasviriy san’at mashg‘ulotlari bolada badiiy ko‘rish qobiliyatini, voqelikning estetik hodisalarini kuzatish, farqlash, tahlil qilish va tasniflash qobiliyatini rivojlantiradi. Natijada estetik his-tuyg‘u, real dunyo va san’at asarlari go‘zalligidan zavqlanish qobiliyati shakllanadi deb fikr bildirgan. O‘zbekistonlik olimlar ham rangtasvirning ahamiyati

haqida ko‘ilmplab ilmiy ishlar olib borishgan. Jumladan, Faxrutdinov Z.R. bu haqida shunday fikr bildiradi: Zamonaviy rangtasvir o‘quvchilarga yangi fikr va g‘oyalarni ifodalash imkoniyatini beradi. Abstrakt va geometrik tasvirlar, ranglarning o‘zgarishi va shakllarning uyg‘unligi orqali, talabalar ijodiy fikrlashni o‘rganadilar va ular o‘z asarlarini yaratishda cheklovlardan qochadilar. Shu bilan birga, bu uslub ularning shaxsiy dunyosini erkin ifoda etish, ichki his-tuyg‘ularini aks ettirish va innovatsion qarashlarni sinab ko‘rish imkonini beradi.

Tasviriy san’atda zamonaviy uslublarni qo‘llash o‘quvchilar nafaqat an’anaviy metodlar chegaralaridan chiqib, o‘ziga xos original asarlarni yaratadilar.

Barcha san’at turlari qatori tasviriy san’at, bolalar uchun ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Bu san’at shakllanishi, bolalar bilimini, tasavvurlarini va tushunchalarini o‘rganishda katta rol o‘ynaydi. Tasviriy san’at orqali bolalar o‘zi o‘ylagan, his qilgan va ko‘rgan dunyolarini ifodalay oladilar.

Bunday mashg‘ulotlar bolaning nafaqat ijodiy salohiyatini rivojlantiradi, balki uning shaxsiyati shakllanishiga, mustaqil fikrlash, muammoga yangicha yondashishga ham ko‘rsatma beradi. Bolalar rasm chizganda ichki dunyolariga quloq soladi va bu jarayon orqali bola ichki hissiyotlarini ochish mumkin.

Bugungi kunda ta’lim tizimida bolalarni har tomonlama yetuk, keng fikrlovchi va estetik didga ega shaxs sifatida shakllantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, tasviriy san’at, xususan rangtasvir darslari bolalarni nafaqat chiroyli asar yaratishga, balki asar orqali fikrlarni erkin ifoda etishni ham maqsad qiladi. Bunday faoliyat jarayonida bola o‘zining ichki dunyosi, ehtiyojlari va qadriyatlari bilan bevosita yuzlashadi.

Bundan tashqari, rangtasvir darslari orqali bolalar milliy san’atimiz, xalq amaliy bezak san’ati namunalarini o‘rganganda o‘zligini anglaydi, tarixga bo‘lgan qiziqishni kuchayadi. Bu asnoda ular o‘z madaniy merosiga hurmat bilan qaraydi, milliy g‘urur hissi ortadi. O‘quvchilar orasida bag‘rikenglik, hamjihatlik va madaniyat rivojlanadi.

Ijodiy faoliyatga jalb etilgan o‘quvchilarda hissiy barqarorlik, mustahkam ijobiy qarashlar shakllanib boradi. Bu, ayniqsa, maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yoshidagi bolalar tarbiyasi uchun nihoyatda muhimdir. Ular ijodiy faoliyat orqali hayotdagi turli holatlar va his-tuyg‘ularni ramziy shakllarda ifoda etib, ruhiy holatini yengillashtiradi, tashqi olamni idrok etish darajasi yuqorilaydi.

Xulosa. Umuman olganda, tasviriy san’at darslarida rangtasvir orqali o‘quvchilarning ma’naviy olamini boyitish – bu nafaqat badiiy qobiliyatni, balki ichki dunyo, ruhiy barqarorlik va shaxsiy o‘sishni ta’minlovchi kuchli tarbiyaviy vositadir. Darsliklardagi hikoya, asarlar, ertak va boshqa manbaalarni badiiy tasvirlashda ham rangtasvirning ahamiyati kattadir. Chunki bola o‘qiganda tasvvur paydo bo‘lishi uni yoddan chiqarish ehtimoli yo‘q emas, bunday holatda bola rasm chizsa ma’umotni esida qoldiradi. Ranglar, shakllar va kompozitsiyaning betakror uyg‘unligi orqali bola atrof-muhitni yangi nuqtai nazardan ko‘rib, o‘z his-tuyg‘ularini erkin ifoda etishni o‘rganadi. Mazkur ijodiy jarayon o‘quvchilarning mustaqil fikrlashida o‘ziga xos san’at uslubini shakllantirishida hal qiluvchi omil bo‘lib, kelajakda ularni ma’naviy yetuk shaxs sifatida shakllanishiga zamin yaratadi. Shunday ekan, rangtasvir nafaqat estetik didni rivojlantirish, balki ijtimoiy, axloqiy va milliy qadriyatlarni anglashda ham muhim rol o‘ynaydi, bu esa yosh avlodning kelajagi uchun barqaror va go‘zal dunyo tasavvurini boyitadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Berdiyev Doston Abduvoitovich, Baxromova Dilfuza Akramjonovna. (2024). O‘quvchilarda kasbiy va hayotiy ko‘nikmalarni shakllantirish. IQRO INDEXING,11(02), 430-433.

2. Султанов Х. Э. (2023). Методика преподавания прикладной графики в художественно-образовательных учреждениях республики Узбекистан. PEDAGOGS Jurnali, 32(2), 4-8.

3. Гусак Н. А. (2018). Эстетическое воспитание младших школьников средствами искусства. Проблемы современной науки и образования, (6 (126)), 95-98.

4. Faxrutdinov Z. (2025). Zamonaviy rangtasvirning estetik mohiyati va uning badiiy ta’lim jarayonlarida qo‘llanilishi. Modern Science and Research, 4(2), 350–356.

5. Berdiyev Doston Abduvoitovich, & Ergashova Asila Sirojiddin qizi. (2024). Tasviriy san’at orqali bolalarda ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirish. PEDAGOGS, 51(1), 112–114.

6. Berdiyev Doston Abduvoitovich. (2024). The role of integrative education in student activation. Web of Teachers: Inderscience Research, 2(11), 151–155.

7. Бердиев Д. (2023). Кластер ёндашувига асосланган ўқитувчиликнинг талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашдаги аҳамияти. INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE on the Topic: “Priority Areas for Ensuring the Continuity of Fine Art Education: Problems and solutions”, 1(01).

8. Abduvoitovich B. D. (2023). Steam ta’limini tatbiq etish orqali tasviriy san’at fanini o ‘qitish metodikasi mazmunini takomillashtirish usullari. O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, 2(18), 187-193.

YENGIL SANOAT MUHANDISLIGIDA KOMPYUTER GRAFIKASINING VAZIFASI

Muhammadiyeva Z.L.
Qarshi davlat universiteti, o‘qituvchisi.

Tayanch so‘zlar: kompyuter grafikasi, yengil sanoat, dizayn, AutoCAD, CLO 3D, muhandislik, texnik chizma, modellashtirish, sun’iy intellekt, raqamli ishlab chiqarish.
Ключевые слова: компьютерная графика, легкая промышленность, дизайн, AutoCAD, CLO 3D, инжиниринг, технический рисунок, моделирование, искусственный интеллект, цифровое производство.
Key words: computer graphics, light industry, design, AutoCAD, CLO 3D, engineering, technical drawing, modeling, artificial intelligence, digital production.

РЕЗЮМЕ:
Zamonaviy yengil sanoat texnologiyalarining rivojlanishi muhandislik faoliyatiga yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Bu, ayniqsa, mahsulot dizayni, konstruksiya yaratish va ishlab chiqarishni raqamlashtirish jarayonlarida yaqqol seziladi. Kompyuter grafikasi bu borada muhim vosita sifatida xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
Развитие современных технологий легкой промышленности требует новых подходов к инженерной деятельности. Это особенно заметно в процессах проектирования продуктов, создания конструкций и оцифровки производства. Компьютерная графика служит важным инструментом в этом отношении.
SUMMARY:
The development of modern light industrial technologies requires new approaches to engineering activities. This is especially noticeable in the processes of product design, construction and digitization of production. Computer graphics serve as an important tool in this regard.

Bugungi kunda ilm-fan va texnologiyalar jadal sur’atlar bilan rivojlanayotgan bir paytda, muhandislik faoliyati ham zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanmoqda. Ayniqsa, yengil sanoat sohasida raqamli texnologiyalar va kompyuter grafikasi vositalarining tatbiqi mahsulot dizayni, konstruksiyasi, ishlab chiqarilishi va marketing jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi. Kompyuter grafikasi bu borada nafaqat dizaynerlik faoliyatini yengillashtiradi, balki mahsulotni ishlab chiqarishdan

oldin u haqda to‘liq tasavvurga ega bo‘lish, simulyatsiya asosida vizual tahlil qilish imkonini beradi.

Yengil sanoat muhandisligi - bu kiyim-kechak, to‘qimachilik mahsulotlari, poyabzal va boshqa iste’mol buyumlarini yaratish jarayonida texnologik, konstruktiv, iqtisodiy va estetik masalalarni kompleks hal qiladigan fan sohasidir. Bu sohada muhandislar nafaqat materiallar texnologiyasini, balki ularni qanday dizayn va forma bilan ishlab chiqarish mumkinligini ham chuqur o‘rganadilar. Ana shu jarayonlarda kompyuter grafikasi asosiy vosita sifatida xizmat qiladi[1].

Zamonaviy dasturlar yordamida 2D va 3D formatlarda kiyim va boshqa mahsulotlarni modellashtirish, ularni inson tana strukturasi yoki foydalanish sharoitlariga moslashtirish, mato harakatini simulyatsiya qilish, rang va naqshlar bilan tajriba o‘tkazish imkoniyatlari paydo bo‘ldi. Ayniqsa, CLO 3D, AutoCAD, Gerber AccuMark, CorelDRAW kabi grafik platformalar yengil sanoat korxonalarining muhandislik faoliyatida keng qo‘llanilmoqda[2].

Shuningdek, sun’iy intellekt asosidagi grafik tizimlarning rivojlanishi natijasida mahsulot dizaynini avtomatik yaratish, materiallar sarfini optimallashtirish va foydalanuvchi talablariga moslashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu esa yengil sanoatni raqamlashtirish, innovatsiyalash va global raqobatga tayyorlashda muhim omillardan biri sanaladi.

Shu bois, ushbu maqolada yengil sanoat muhandisligi doirasida kompyuter grafikasi vositalarining ilmiy-nazariy asoslari, amaliy vazifalari hamda sohada tutgan o‘rni chuqur tahlil qilinadi[2].

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi - yengil sanoat muhandisligi sohasi uchun kompyuter grafikasi vositalarining ilmiy-nazariy asoslarini tahlil qilish, ularning texnologik, dizaynerlik va konstruktiv faoliyatdagi ahamiyatini yoritishdan iborat. Kompyuter grafikasi bugungi kunda yengil sanoat muhandisi faoliyatining ajralmas qismi sifatida shakllanib bormoqda. Shu sababli, ushbu tadqiqot quyidagi yo‘nalishlarda maqsadli yondashuvni ko‘zda tutadi:

Yengil sanoat mahsulotlarini loyihalash jarayonida kompyuter grafikasi dasturlarining qanday vazifalarni bajarayotganini aniqlash;

2D va 3D modellashtirish vositalarining kiyim-kechak va boshqa mahsulotlar dizaynidagi rolini baholash;

Dizayn va konstruksiya bosqichlarida kompyuter grafikasi orqali aniqlik, aniqlashtirish, tahlil qilish va takomillashtirish imkoniyatlarini o‘rganish;

Grafik vositalar yordamida texnologik chizmalar tayyorlash, material sarfini hisoblash, estetik ko‘rinishni oldindan baholash imkoniyatlarini tahlil qilish;

Kompyuter grafikasi vositalari va sun’iy intellekt asosidagi texnologiyalarning integratsiyasini tahlil qilish va ularning yengil sanoatning raqamli transformatsiyasidagi o‘rnini ko‘rsatish.

Ushbu maqsadlar asosida maqolada yengil sanoat muhandisligi ta’lim yo‘nalishlari, ishlab chiqarish korxonalari va ilmiy-tadqiqot markazlarida kompyuter grafikasi vositalaridan foydalanish amaliyoti bo‘yicha tahliliy fikr-mulohazalar bildiriladi. Maqola yengil sanoat muhandislarining kasbiy tayyorgarligida grafik savodxonlik va vizual loyihalash kompetensiyalarining ahamiyatini ilmiy asosda ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, kompyuter grafikasi yengil sanoat muhandisligi sohasida ko‘plab muhim funksiyalarni bajaradi. Avvalo, bu texnologiya dizayn va modellashtirish jarayonlarini avtomatlashtirish, vaqt va mehnat sarfini kamaytirish, mahsulot sifatini oshirish hamda bozor talablariga tezkor moslashish imkonini beradi. Quyida muhokama etilgan asosiy jihatlar va aniqlangan natijalar keltiriladi:

Loyihalash va modellashtirish bosqichida: Kompyuter grafikasi yengil sanoat mahsulotlarini (masalan, kiyim-kechak, poyabzal, aksessuarlar) aniq geometriya, rang va shakl asosida yaratish imkonini beradi. 3D modellashtirish yordamida dizaynlar ko‘plab burchaklardan ko‘riladi, inson tana strukturasi bilan uyg‘unligi baholanadi, matoning harakati va bukilmalari oldindan simulyatsiya qilinadi.

Konstruktorlik va texnologik chizmalar tayyorlashda: Kompyuter grafikasi asosida tayyorlangan texnik hujjatlar aniqligi va texnologik aniqlashtirish imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Bu esa tikuvchilik, to‘qimachilik va boshqa yengil sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarish jarayonining mukammal tashkil etilishiga xizmat qiladi[1].

Materiallar va resurslar sarfini optimallashtirish: Grafik dasturlar mahsulotning har bir qismini elektron tarzda joylashtirish va kesish imkonini berib, material isrofini kamaytiradi. Bu ayniqsa ommaviy ishlab chiqarish korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Vizualizatsiya va marketing imkoniyatlari: Kompyuter grafikasi yordamida tayyorlangan mahsulotlar modelda yoki virtual makonda taqdim etilishi mumkin. Bu esa dizaynni potentsial xaridorlarga ko‘rsatish, takliflar olish va oldindan baholash imkoniyatini beradi [3].

Ta’lim jarayonida qo‘llanilishi: Yengil sanoat muhandislarini tayyorlash jarayonida grafik dasturlarni o‘rgatish muhim ahamiyatga ega. Bu orqali talabalar nafaqat nazariy bilimga, balki amaliy grafik kompetensiyalarga ega bo‘ladilar.

Innovatsion yo‘nalishlar: Sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish asosidagi grafik tizimlar yordamida avtomatik dizayn yaratish, foydalanuvchi talablarini tahlil qilish va moslashtirilgan mahsulotlar ishlab chiqish bo‘yicha istiqbolli yo‘nalishlar shakllanmoqda. Bu esa yengil sanoatni raqamli transformatsiya jarayonlariga faol qo‘shmoqda.

Xulosa tarzidagi asosiy natijalar: Kompyuter grafikasi yengil sanoat muhandisligining ajralmas qismi bo‘lib, loyihalash, ishlab chiqarish, nazorat va taqdimot bosqichlarida samarali vosita sifatida xizmat qilmoqda;

Grafik vositalar yordamida ishlab chiqarish jarayonlari soddalashmoqda, mahsulot sifati oshmoqda va texnologik ishonchlilik ta'minlanmoqda;

Sun’iy intellekt bilan birgalikdagi grafik tizimlar yengil sanoat muhandisligining innovatsion rivojlanish yo‘nalishidir;

Ta’lim tizimida grafik vositalarni o‘rgatish - bo‘lajak muhandislarning kasbiy tayyorgarligida muhim o‘rin egallaydi.

Yengil sanoat muhandisligi zamonaviy texnologiyalar, xususan, kompyuter grafikasi vositalari bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib bormoqda. O‘tkazilgan tadqiqotlar asosida aniqlanishicha, kompyuter grafikasi yengil sanoat mahsulotlarini loyihalash, modellashtirish, texnik chizmalar tayyorlash, simulyatsiya qilish, vizual tahlil qilish va marketing bosqichlarida muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda. Bu jarayon mahsulot sifati, dizayn aniqligi, texnologik moslik va iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Kompyuter grafikasi yordamida nafaqat mahsulot shakli va tuzilishini vizual tarzda modellashtirish, balki ularni real sharoitga yaqin holda tahlil qilish imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, 3D grafik vositalari, CAD (Computer-Aided Design) tizimlari, sun’iy intellekt bilan ishlovchi dizayn algoritmlari yengil sanoat muhandisining ijodiy, texnik va funksional salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda. Bu esa ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, vaqt va resurslarni tejash, raqobatbardosh mahsulotlar yaratish imkonini kengaytiradi[2].

Shuningdek, bu grafik vositalarning o‘quv jarayonlarida qo‘llanilishi — bo‘lajak yengil sanoat muhandislarining kasbiy tayyorgarligini chuqurlashtiradi, ularning amaliy ko‘nikmalarini shakllantiradi hamda zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh kadrlar bo‘lishiga zamin yaratadi.

Shu asosda quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Kompyuter grafikasi yengil sanoat muhandisligida muhim texnik va didaktik vosita sifatida xizmat qilmoqda;

Grafik dasturlar mahsulot sifati va ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligini oshirishda beqiyos imkoniyatlarga ega;

Innovatsion yondashuv sifatida grafik vositalarni sun'iy intellekt bilan uyg'unlashtirish yengil sanoatning kelajak rivojlanish strategiyalaridan biridir;

Kompyuter grafikasi bilimlari va ko'nikmalarini muhandislik ta'limi jarayoniga tizimli ravishda joriy etish zarur.

Natijada, kompyuter grafikasi yengil sanoat muhandisligi fanining ajralmas qismiga aylanib, uning amaliy va ilmiy yo'nalishlarini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qudratovich I. R., Lutfullaevna M. Z. The role of genres in animation. – 2022.

2. Ibragimov R.Q, "Possibilities of Computer Graphics and Functions". International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD), (2022). 1\2.

3. Ibragimov R. Scope and specificity of technological expression tools in the art of multiplication // Science and Education in Karakalpakstan. – 2023.

4. Ибрагимов Р. Анимация санъатининг тарбиявий ва психологияси муаммолари //International scientific and practical conference on the topic: "Priority areas for ensuring the continuity of fine art education: problems and solutions". – 2023. – Т. 1. – №. 01.

5. Ibragimov R.Q. "The role of genres in animation" //Academicia Globe: Inderscience Research. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 1-8.

TASVIRIY SAN'AT FANLAR INTEGRATSIYASINI TA'MINLASHNING DIDAKTIK VOSITALARI

Shirinov A. L.
Buxoro davlat universiteti

Tayanch so'zlar: tasviriy san'at, fanlararo integratsiya, didaktik vositalar, ijodiy fikrlash, ta'lim samaradorligi, pedagogik texnologiyalar, estetik tarbiya, integratsiyalashgan darslar, vizual ta'lim, metodik yondashuv.
Ключевые слова: изобразительное искусство, межпредметная интеграция, дидактические средства, творческое мышление, эффективность обучения, педагогические технологии, эстетическое воспитание, интегрированные уроки, наглядное воспитание, методический подход.
Key words: fine arts, interdisciplinary integration, didactic tools, creative thinking, educational effectiveness, pedagogical technologies, aesthetic education, integrated lessons, visual education, methodological approach.

РЕЗЮМЕ:
Tasviriy san'at ta'limi nafaqat o'quvchining estetik didini shakllantirish, balki ularning fikriy, mulohazakor va ijodiy salohiyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Bugungi kunda fanlararo integratsiya tamoyillari asosida ta'lim berish jahon ta'lim tizimida ustuvor yo'nalishlardan biriga aylangan. Ushbu maqolada tasviriy san'at fani orqali boshqa fanlarni - jumladan adabiyot, tarix, tabiatshunoslik, texnologiya va boshqalarni integratsiya qilish imkoniyatlari tahlil etiladi. Bu jarayonda didaktik vositalarning turlari va ulardan samarali foydalanish usullari ko'rib chiqiladi. Maqolada nazariy va amaliy yondashuvlar uyg'unlashgan holda, fanlararo bog'liqlikni ta'minlash orqali ta'lim samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar beriladi. Shunga ko'ra, maqola pedagoglar, metodistlar va tasviriy san'at fani o'qituvchilari uchun amaliy va ilmiy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.
РЕЗЮМЕ:
Изобразительное художественное образование играет важную роль не только в формировании эстетического вкуса учащихся, но и в развитии их интеллектуального, рефлексивного и творческого потенциала. Сегодня образование, основанное на принципах междисциплинарной интеграции, стало одним из приоритетов в мировой системе образования. В статье анализируются возможности интеграции других дисциплин, в том числе литературы, истории, естествознания, техники и других, посредством изобразительного искусства. В этом процессе изучаются типы дидактических средств и методы их эффективного использования. В статье даны рекомендации по повышению эффективности обучения за счет сочетания теоретических и практических подходов и обеспечения межпредметных связей. Соответственно, статья может иметь практическое и научное значение для педагогов, методистов, учителей изобразительного искусства.

SUMMARY:
Fine arts education plays an important role not only in the formation of students' aesthetic taste, but also in the development of their intellectual, reflective and creative potential. Today, education based on the principles of interdisciplinary integration has become one of the priority areas in the world education system. This article analyzes the possibilities of integrating other subjects through fine arts, including literature, history, natural science, technology, etc. In this process, the types of didactic tools and methods of their effective use are considered. The article gives recommendations on improving the effectiveness of education by ensuring interdisciplinarity, combining theoretical and practical approaches. Accordingly, the article may be of practical and scientific importance for educators, methodologists and teachers of fine arts.

Kirish. Har qanday fanni o‘rgatishda uning boshqa fanlar bilan bog‘liq jihatlarini anglash va uyg‘un tarzda taqdim etish o‘quvchilarning umumiy dunyoqarashini kengaytirish, murakkab tushunchalarni yengilroq o‘zlashtirish va bilimlarni hayotda qo‘llash qobiliyatini oshirishga yordam beradi [1]. Ayniqsa, tasviriy san’at fani kross-dissiplinar (fanlararo) yondashuvga eng qulay muhit yaratadi. Bu fan o‘z mohiyatiga ko‘ra ijodiy va hissiy jihatdan boy bo‘lib, uni adabiyot, tarix, geografiya, biologiya kabi fanlar bilan uyg‘unlashtirish orqali o‘quvchining tasavvurini yanada boyitish mumkin [2,3].

Bugungi kunda ta’lim tizimida integratsiyalashgan darslar, ya’ni fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikka asoslangan darslar samarali hisoblanadi. Buning uchun esa o‘qituvchida kerakli metodik tayyorgarlik, innovatsion yondashuv va zamonaviy didaktik vositalardan foydalanish ko‘nikmalari bo‘lishi zarur [3]. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, tasviriy san’at fanida didaktik vositalar orqali boshqa fanlar bilan integratsiyani ta’minlash ta’limning sifat va mazmunini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi. Tasviriy san’at ta’limida fanlararo integratsiyaning nazariy asoslari, didaktik vositalarning o‘rni, ulardan samarali foydalanish yo‘llari va amaliyotda qo‘llash bo‘yicha misollar tahlil qilinadi [4]. Maqsad — tasviriy san’at orqali fanlararo bog‘liqlikni ta’minlash va bu orqali o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini yuksaltirishga ko‘maklashishdir [5].

Ta’lim sifatini yaxshilash, oliy ta’limni xorijiy ta’lim standartlariga yaqinlashtirish, mazmunan yangi va mohiyatan teran o‘quv jarayonini tashkil etishda o‘qituvchilar tomonidan ta’lim shakli, metodi va vositalarini to‘g‘ri tanlash, didaktik tamoyillarga amal qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada ta’lim turlari, bosqichlararo va fanlararo intergatsiyani ta’minlash tamoyillarini aniqlash va ularni ta’lim jarayoniga tatbiq etish bugungi dolzarb vazifalardan biridir [6,7].

Hozirda ish beruvchilarning talab va takliflari asosida shakllantirilgan malaka talablarida hamda amalda qo‘llanilayotgan o‘quv reja va fan dasturlari, o‘quv-usuliy jarayonda quyidagi kamchilik va muammolar mavjud:

- amaldagi o‘quv fanlari dasturlarida talabalarni faol bo‘lishga va tanqidiy fikrlashga undovchi va ularning qiziqishlarini o‘ziga jalb qiladigan jihatlar yetarli darajada inobatga olinmagan (topshiriqlar, mashqlar va mustaqil o‘rganishga qaratilgan o‘quv materiallari);

- ixtisoslik fanlaridan ishchi dasturlarda talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalariga qo‘yiladigan talablar yetarlicha o‘z ifodasini topmagan;

- bakalavriat va magistraturaning sohaga oid ixtisoslik va mutaxassislik fanlarining integratsiyasi ta’minlanmagan;

- bakalavriat va magistraturaning sohaga oid ixtisoslik va mutaxassislik fanlari o‘qituvchilarining o‘quv-usuliy hamkorligi sust yoki deyarli mavjud emas;

- ixtisoslik va mutaxassislik fanlaridan yaratilgan o‘quv adabiyotlari, o‘quv-usuliy majmualar, ma’ruza matnlari, usuliy ko‘rsatma yoki usuliy qo‘llanmalarda fanlar integratsiyasi va aloqadorligi masalalari inobatga olinmagan;

- ba’zi ishchi dasturlarda fanga oid zamonaviy bo‘lmagan ma’lumotlar kiritilgan va eskirib qolgan adabiyotlar tavsiya etilgan [8].

Xolbuki, sohaga oid fanlarni o‘qitishda bakalavriat va magistraturaning sohaga oid fanlarini integratsiya va aloqadorlik asosida o‘rganish ixtisoslik va mutaxassislik fanlaridan bo‘limlar, mavzularni qanday ketma-ketlikda bayon etilishini aniqlash, shuningdek, mutaxassislarni davr talabi asosida tayyorlashga tizimli yondashuvning o‘rnini anglashga zamin yaratadi [9].

Tasviriy san’at mutaxassis tayyorlashning sifatini oshirish uchun o‘quv-moddiy bazaning rivojlanganlik darajasi muhim ahamiyatga egadir. Rangtasvir va kalamtasvir o‘quv jarayoniga zamonaviy o‘qitish vositalarining keng tatbiq etilishi talabalarning o‘quv idrok etish faoliyatini yuqoriroq darajada tashkil qilish, o‘qituvchilar va talabalar mehnatining intensivligini oshirish imkonini beradi. O‘qitish vositalarini mohirlik bilan qo‘llash talabalar mustaqilligini oshirish, mashg‘ulotda ularning yakka tartibda va guruhli ishlarini tashkil etishning imkoniyatini kengaytirish, aqliy faollik va tashabbusni rivojlantirishga imkon beradi. O‘qitishning texnik vositalari – texnik qurilmalar bo‘lib, ular yordamida o‘quv axborotlari talabalarga yetkaziladi va ma’lumotlarning o‘zlashtirilishi nazorat qilinadi.

Fanlararo integratsiya - bu o‘quv jarayonida turli fanlar o‘rtasidagi mantiqiy va mazmunan bog‘liqlikni ta’minlash usuli bo‘lib, ta’limning yaxlitligini ta’minlaydi. Bunda o‘quvchilar ma’lumotlarni turli nuqtayi nazarlardan tahlil qilish, ularni o‘zaro bog‘lash va amaliyotda qo‘llash qobiliyatini shakllantiradilar. Bu yondashuv, ayniqsa, ijodiy fanlar - tasviriy san’at, musiqa, adabiyot - uchun juda muhim sanaladi.

Pedagogik nazariyada fanlar integratsiyasi kognitiv faollikni oshirish, tafakkurni kengaytirish, ijodkorlikni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Bu jarayonda J. Dyui, L.S. Vigotskiy, J. Piaje kabi pedagog va psixologlarning fikrlari asos bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasiga ko‘ra, o‘quvchi yangi bilimni oldingi tajriba va fanlararo bog‘liqlik orqali yaxshi o‘zlashtiradi.

Asosiy tahlil. tasviriy san’atda fanlar integratsiyasining imkoniyatlari. Tasviriy san’atni boshqa fanlar bilan integratsiya qilishning bir necha samarali usullari mavjud:

a. Adabiyot bilan: adabiy qahramonlar portretlarini chizish, she’riy obrazlarni vizual aks ettirish;

b. Tarix bilan: tarixiy shaxslar, voqealar, milliy kiyimlar va me’morlik namunalarini tasvirlash;

c. Geografiya bilan: turli iqlimlar, landshaftlar, tabiiy manzaralar asosida rasm chizish;

d. Texnologiya bilan: turli materiallar va texnikadan foydalanib, kompozitsiyalar yaratish.

Bunday integratsiya o‘quvchilarda: multidissiplinar fikrlash qobiliyatini, dunyoqarash kengligini, badiiy tafakkurni, estetik didni, madaniy merosga hurmatni shakllantiradi. Talabalarni sohaga oid ko‘nikma va malakalarga o‘rgatishda ixtisoslik va mutaxassislik fanlari butunligicha shu kasb xususiyatiga mos tushishi, faoliyat turlari to‘liq yoritilishi uchun fanning davomi sifatida o‘qitilishi va undan olingan bilim bu uchun asos vazifasini bajarishi kerak. Uzluksiz ta’lim tizimida kasbiy ta’lim uzviyligi va uzluksizligini amalga oshirishda ixtisoslik fanlaridagi o‘quv materiallarini ta’lim bosqichlari va kurslar o‘rtasida to‘g‘ri taqsimlash hamda ular orasida o‘zaro integrativ aloqani ta’minlash muhim ahamiyatga ega. O‘qitishda integratsiyaning didaktik tamoyil sifatida joriy qilinishiga qo‘yilgan talablarni ta’riflab, quyidagilarni amalga oshirish zarur deb hisoblaymiz.

O‘qitishning mazmuni, usullari va shakllaridagi o‘zaro ta’sirini, o‘qitishning alohida tomonlari, qismlari va bosqichlari orasidagi va ularning ichidagi o‘zaro munosabatni ko‘rsatish lozim. Yangi o‘quv materialini o‘zlashtirishda mavjud bo‘lgan bilim, mahorat va tajribalarga doimiy tayanish kerak. Bakalavriat va magistraturaning sohaga oid ixtisoslik va mutaxassislik fanlarining integratsiyasini ta’minlanadi. Talabalarning o‘quv faoliyatiga qo‘yilgan talablarni, ya’ni o‘qitishning har bir bosqichida ishning shakli va usullarini tanlanadi. Pedagogik jarayonning ilgarilanma-ko‘tariluvchi xususiyatini, ya’ni o‘zlashtiradigan axborot mazmunidan, talabalar bilan muomala qilish shakllari

va usullarining, ularning mustaqil ishi hajmi va darajasining bosqichma-bosqich murakkablashuvi, chuqurlashuvi, umumlashuvi va tizimlashuvini zarur.

Amaliyotda qo‘llash misollari misol 1: “Navoiy satrlaridagi manzaralar” fanlar: Adabiyot + Tasviriy san’at. Dars jarayonida Alisher Navoiy g‘azallarida uchraydigan tabiat obrazlari o‘qiladi. Shundan so‘ng o‘quvchilar shu obrazlar asosida manzarali rasm chizadilar. Bu jarayonda obrazli tafakkur, so‘z va shakl uyg‘unligi yuzaga keladi.

Misol 2: “Temuriylar davri me’morchiligi”. Fanlar: Tarix + Tasviriy san’at. Darsda Temuriylar davrida qurilgan madrasalar, masjidlar, obidalar haqida ma’lumot beriladi. Keyin o‘quvchilar shu obidalarning rasmini chizadilar yoki miniatyura usulida qayta yaratadilar.

Misol 3: “Mening yurtim tabiati”. Fanlar: Geografiya + Tasviriy san’at. O‘quvchilar O‘zbekistonning turli hududlaridagi tabiiy manzaralar asosida peyzajlar chizadilar. Bu bilan ular nafaqat rasm chizish, balki geografik bilimlarni ham mustahkamlaydilar.

Oliy ta’lim bosqichlari o‘rtasida fanlar integratsiyasini joriy qilishda jamoaviy, guruhli, yakka tartibdagi ta’lim shakllaridan foydalanish mumkin. Takomillashtirilgan o‘quv reja va uzviylashgan fan dasturlari asosida o‘qitish jarayonida mavzuning mazmun-mohiyatini ochib beradigan ta’lim shakli, o‘qitish metodlari, o‘quv-texnik vositalari ko‘rsatiladi. Har bir mavzuning murakkablik darajasidan kelib chiqib, baholash mezonlari ishlab chiqiladi va baholash turi, qo‘llaniladigan o‘quv-didaktik vositalar belgilanadi. Turli shakl va metodga asoslangan nazariy va amaliy mashg‘ulotlarda didaktik vositalarni qo‘llash uchun quyidagi vazifalar hal etilishi lozim:

1. Didaktik vositalarning o‘quv jarayonida tutgan o‘rni va ularning tasnifi va ularning klassifikatsiyasini o‘rganish.

2. Didaktik vositalar va materiallardan foydalanishda o‘qitish tamoyillariga asoslanish.

3. Ixtisoslik va mutaxassislik fanlarini o‘qitishda zamonaviy didaktik vositalar va ularni ta’lim jarayonida qo‘llash asoslarini tahlil qilish.

4. Didaktik vositalar va materiallardan kompleks foydalanishni o‘rganish, ularning didaktik imkoniyatlarini tahlil qilish hamda mashg‘ulot uchun majmua tuzishni o‘rganish.

5. Didaktik materiallardan foydalanishda qo‘llaniladigan vositalarning turlari, ishlash prinsipi, ularning tuzilishi hamda ulardan foydalanish va ularning didaktik imkoniyatlarini aniqlashni o‘rganish;

6. Ixtisoslik va mutaxassislik fanlarni o‘qitishda o‘quv-didaktik materiallarni tayyorlash va ulardan samarali foydalanish.

Dars turi va metodiga koʻra didaktik vositalarni toʻgʻri tanlash, maqsadli va oʻrinli qoʻllash koʻnikmalariga ega boʻlish. Ta’lim jarayonining asosiy tashkil etuvchilaridan boʻlmish zamonaviy didaktik vositalarni oʻzlashtirib olish, ularni takomillashtirish – bu vazifalarni amalga oshirishda hal qiluvchi omillardan hisoblanadi.

Darhaqiqat, didaktik vositalar oʻquv jarayonida muhim oʻrin tutadi. Chunki ular oʻquv jarayonining asosiy tashkil etuvchilaridan biri va muhandis-pedagogning eng yaqin yordamchisi hisoblanadi. Ular yordamida ta’lim jarayonida quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

– nazariy mashgʻulotlarda talabalarga yangi bilimlarni berish uchun mavzuga doir oʻquv materiallarini tushuntirish, namoyish qilish, tahlil qilish kabi ishlar;
– amaliy mashgʻulotlarda talabalarga tahsil olayotgan sohalariga oid vazifalarni bajarishga, unga doir malaka va koʻnikmalarni shakllantirish uchun bajariladigan ishni namuna sifatida amalga oshirish;
– mashq qilish va mustaqil oʻrganish kabi ishlar;
– nazorat mashgʻulotlarida talabalarning bilimlarini baholash uchun turli testlar va dasturlar;
– auditoriyadan tashqari ishlarni olib borishda va turli tadbirlarni oʻtkazish.

Demak, har qanday dars turlari va turli mashgʻulotlar va ta’limning shakllarida ham didaktik vositalarsiz koʻzlangan maqsadga erisha olmaymiz. Agar bu ishda muhandis-pedagog ma’lum texnologik mashina, jarayon yoki jihozning prinsipial sxemasi, uning virtual yoki aynan modeli, unga doir videomaterialdan foydalansa, talabalarning mavzu mazmunini tushunishlari, tasavvur qilishlari ma’lum darajada oson boʻladi. Bu ikki vaziyatni solishtirsak, natija yaqqol sezilib turadi. Albatta, ikkinchi vaziyatda samara yuqori boʻladi.

Oʻquv jarayonida olib boriladigan mashgʻulotlarda biz faqat ogʻzaki usul bilan, tushuntirish bilan kifoyalanmasdan, barcha turdagi oʻquv axborotlaridan foydalanamiz. Bular sonli va yozma koʻrinishda, ovozli va tasviriy koʻrinishda, hajmiy va harakatli koʻrinishda, elektron va boshqa koʻrinishlarda boʻlishi mumkin. Shundan kelib chiqqan holda biz har bir didaktik vositaning imkoniyatlarini bilib olsak, ularning har biridan qaysi vazifani, qanday amalga oshirishda foydalanish samaraliroq ekanini anglab olamiz.

Shundan kelib chiqqan holda, biz mashgʻulot davomida bir necha turdagi didaktik materiallarni qoʻllaymiz, buning uchun tegishli didaktik vositalardan foydalanamiz. Bular esa birgalikda shu mashgʻulot uchun tuzilgan didaktik vositalari majmuasi hisoblanadi.

Har bir aniq holda o‘qitish vositalarini tanlash o‘qitishning maqsadi va vazifalari, mazmuni, o‘quv jarayonining qonuniyatlari, o‘qituvchilarning idrok etish qobiliyatlari, o‘qitishning qo‘llanilayotgan tashkiliy shakllari va usullari, o‘qitish vositalarining didaktik imkoniyatlariga bog‘liqdir. Bu mavzuni o‘qitish jarayonida quyidagi asosiy tushunchalarga tuzatalib o‘tiladi: o‘qitishning texnik vositalari; axborotning texnik vositalari (audiovizual); programmali o‘qitish va bilimlarni nazorat qilish texnik vositalari; trenajyorli texnik vositalar; ta’limni axborotlashtirish; o‘qitishning yangi vositalari; kompyuterli-axborotli vositalar.

Mashg‘ulot davomida beriladigan o‘quv materiali talabalarga og‘zaki usulda yetkazishning imkoni bo‘lmaganda uni albatta ko‘rgazmali tarzda berish kerak bo‘ladi. Bunday didaktik materiallar ko‘rgazmali materiallar bo‘lib, ular axborotlarni auditoriyadagi barcha talabalar uchun umumiy tarzda berishga mo‘ljallangan. Bunday materiallardan odatda nazariy mashg‘ulotlarda, asosan, talabalarga yangi bilimlarni berishda foydalaniladi. Ko‘rgazmali materiallar o‘quv axborotlarini grafik tasvirlagani uchun talabalarning tushunishlarini osonlashtiradi. Ko‘rgazmali materiallarning bir necha turlari bor. Rasmlar eng oddiy ko‘rgazmali material hisoblanib, uni o‘qituvchi mavzuga oid obyektning umumiy ko‘rinishi, qismlari, shakli, nisbiy o‘lchamlarini ko‘rsatishda foydalanadi.

Plakatlar ko‘rgazmali materiallarning eng universal turi bo‘lib, u o‘zida yuqorida keltirilgan barcha turdagi ko‘rgazmali materiallarni mujassamlashtirishi mumkin. Ko‘rgazmali materiallar yordamida o‘quv materiallarining alohida bir qismi to‘g‘risida ma’lumot bersak, plakatlardan, butun bir mavzuga oid barcha ma’lumotlarni berishda foydalanishimiz mumkin. Shuning uchun ko‘rgazmali materiallarning bu turidan juda keng foydalaniladi.

Integrativ ta’limni tashkil etishda talabalarning bilim olishlari, mustaqil o‘qishlari uchun ularga usuliy yordam ko‘rsatish muhim ahamiyatga egadir. Bunday vaqtlarda qo‘llaniladigan didaktik materiallar o‘quv adabiyotlari bo‘lib, ular an’anaviy (bosma) va elektron ko‘rinishlarda yaratiladi. Ular darsliklar, usuliy qo‘llanma va ko‘rsatmalar, to‘plamlar, ma’lumotnomalar, lug‘atlar, ma’ruzalar matni bo‘lib, mashg‘ulotlar davomida ham, mustaqil ishlashda ham keng foydalaniladi.

An’anaviy o‘quv adabiyotlaridan o‘qituvchining o‘zi ham, talabalar ham foydalanishlari mumkin. Ularsiz ta’lim jarayonini olib borishning imkoni yo‘q. Shuning uchun ta’limning o‘quv-usuliy materiallar bilan yetarli darajada ta’minlanganligi katta ahamiyatga ega. Darsliklardan nazariy bilimlarni olishda, darsdan tashqari mustaqil o‘qish uchun foydalaniladi. Misol va masalalar

to‘plamlari, ma’lumotnomalar, lug‘atlar va kataloglardan ko‘proq amaliy mashg‘ulotlar va mustaqil topshiriq bajarishda qo‘llaniladi.

Mashg‘ulot davomida o‘quv materiallarini guruhdagi har bir talabaga yoki guruh ichidagi kichik guruhchalarga alohida yetkazishga to‘g‘ri keladi. Bunday vaqtda tarqatma materiallarni qo‘llash ijobiy natija beradi. Didaktik materiallarning bu turidan asosan talabalar bilan individual yoki kichik guruhlarga bo‘lib ishlashda, amaliy va nazorat mashg‘ulotlarida keng foydalanamiz. Tarqatma materialning ham bir nechta turi mavjud: test materiallari, savollar, matnlar. Axborot byulletenlari tarqatma materialning yana bir turi bo‘lib, ta’limda ilg‘or pedagogik texnologiyalarning qo‘llanilishi natijasida ular juda takomillashib ketdi.

Amaliy mashg‘ulotda talabalarning har biriga yoki kichik guruhchalariga turli yozma topshiriqlar beriladi. Ular laboratoriya ishlari, seminar treningi, grafik ishlar, misol va masalalar, tajriba ishlari, kasb mahoratiga doir va h.k. turdagi amaliy mashg‘ulotlarga doir ishlab chiqilishi mumkin. Natijada undan foydalanganda ham o‘qituvchining vaqti tejaladi, ham talabaning topshiriqni bajarishi oson kechadi.

Stend murakkab ko‘rgazmali materiallar sirasiga kiruvchi didaktik material hisoblanadi. Shuning uchun oddiy ko‘rgazmali didaktik materialdan farqli ravishda ulardan asosan qo‘zg‘almas holda foydalaniladi. Stend o‘zida bir yo‘nalishdagi bir necha mavzu, hatto to‘liq fanni ham mujassamlashtirishi mumkin. Shuning uchun stendda barcha turdagi didaktik materiallardan foydalansa bo‘ladi. Unda umumlashtirilgan holda axborot beriladi. Stend mavzularni, texnologik mashina va jihozlarni yoki texnologik jarayonlarni o‘rganishga oid bo‘lishi mumkin. Mavzuni o‘rganishga oid stendlar ijtimoiy, iqtisodiy, ma’muriy, usuliy yo‘nalishlarda bo‘lishi mumkin. Ular qo‘zg‘almas holda o‘rnatilsa ham, undagi ma’lumotlar va materiallar doimo yangilanib turiladi. Ushbu vositalardan foydalanishda ularni muayyan maqsad, maxsus soha va usullarga mos holda tanlash muhim o‘rin tutadi. Ixtisoslik yoki mutaxassislik fani o‘qituvchisi o‘quv va ko‘rgazmali vositalarni ishlata olishni va ulardan maqsadga muvofiq oqilona tarzda foydalanishni bilishi ta’lim jarayonining samarali va sifatli tashkil etilishiga ijobiy ta’sir qilar ekan, texnik vositalardan foydalanganda yuzaga keladigan texnik muammolarni hal qila oladigan bo‘lishi lozim. Muhandis-pedagog o‘z kasbiy sohasi uchun qanday materiallar, yangiliklar borligiga, shuningdek, qaysi maxsus sohalarda qo‘llash mumkinligi yuzasidan umumiy tushunchaga ega bo‘lishi lozim.

Demak, oliy ta’limning bakalavriat va magistratura bosqichlarida o‘quv reja va fan dasturlarini fanlar integratsiyasi tamoyillari asosida takomillashtirish,

muhandis-pedagoglarning o‘quv-usuliy hamkorligini kuchaytirish, ta’limning usuliy ta’minoti va didaktik masalalarini hal etishda fanlar integratsiyasini ta’minlash orqali talabalarning bilim sifatini oshirish, yuqori darajadagi ko‘nikma va malakalarini shakllantirish, ta’lim samaradorligini yaxshilash mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish lozimki, tasviriy san’at fanida fanlararo integratsiyani ta’minlash - bu ta’limni yangicha, ijodiy va multidissiplinar yondashuv asosida tashkil etishdir. Ushbu integratsiya o‘quvchilarda nafaqat san’atga qiziqishni uyg‘otadi, balki ularning axborotni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, mulohaza yuritish va o‘z fikrini vizual shaklda ifoda etish qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Bugungi kunda ta’limda integratsiyalashgan yondashuv talab etiladigan metodik yo‘nalish bo‘lib, uning amaliyotda to‘g‘ri qo‘llanilishi ta’lim sifatini oshirishga, o‘quvchilarning bilim olish motivatsiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi. Tasviriy san’at bu jarayonda markaziy o‘rin tutadi, chunki u ta’limni hissiy, estetik va ijodiy jihatdan boyitish imkoniyatiga ega.

Fanlararo integratsiya tasviriy san’at fanida o‘quvchilarning bilimini kengaytirish va mustahkamlash, turli fanlar o‘rtasida mantiqiy bog‘liqlikni ko‘rsatish imkonini beradi. Didaktik vositalar o‘quv jarayonini vizual va ta’sirchan tarzda tashkil etish, ijodiy faollikni rag‘batlantirish, har bir o‘quvchining individual qobiliyatini rivojlantirishda katta ahamiyatga egadir. Ijodiy integratsiya jarayonida o‘quvchilar faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtiribgina qolmay, balki mustaqil fikrlash, to‘g‘ri estetik baholash va yangilik yaratish ko‘nikmalariga ham ega bo‘ladilar. Metodik yondashuvlar va zamonaviy ta’lim texnologiyalarini qo‘llash orqali tasviriy san’atni boshqa fanlar bilan uyg‘unlashtirishda samaradorlikka erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vigotskiy L.S. Psixologiya razvitiya cheloveka. – M.: Smisl, 2001.
2. Qodirov A. Tasviriy san’atni o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
3. Salimov Sh. Integratsiyalashgan ta’lim tizimida fanlar uyg‘unligi. – Toshkent: Fan, 2020.
4. Karimova N. Ta’limda integratsiya va innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2021.
5. To‘xtayeva G. Tasviriy san’at darslarida fanlararo bog‘liqlikni ta’minlash usullari. // “Pedagogika va psixologiya” ilmiy jurnali. – 2022, №3.
6. Arts Education and Creativity in the 21st Century. – Paris, 2006.
7. Axmedjanov M.M., To‘xtayeva Z.SH. Didaktik vositalar majmuasi. Toshkent: Paradigma, 2018. – 156 b.
8. To‘xtayeva Z.SH. Kasb-hunar ta’limida fanlararo uzviylikni ta’minlash metodikasi. Monografiya. Rossiya: Buk, 2016. – S.132.
9. Zakirov A.K. Formi integratsii professionalnogo obrazovaniya i proizvodstva. Kasbhunar ta’limi. Nauchno-metodicheskiy jurnal. №1. Tashkent-2007. – C. 28.

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDAGI RANGTASVIR FANIDAN MUSTAQIL TA’LIMDA AXBOROT TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Mamatov D.K.
p.f.f.d (PhD), professor
Bazarova X. F.
magistr
Buxoro davlat pedagogika institutiti

Tayanch so’zlar: rangtasvir, mustaqil ta’lim, axborot texnologiyalari, oliy ta’lim, interaktiv metodika, raqamli platforma, kreativ fikrlash, vizual o’quv materiallari, ta’lim samaradorligi.
Ключевые слова: живопись, самостоятельное обучение, информационные технологии, высшее образование, интерактивная методика, цифровая платформа, креативное мышление, визуальные учебные материалы, эффективность обучения.
Key words: painting, independent learning, information technologies, higher education, interactive methodology, digital platform, creative thinking, visual learning materials, educational effectiveness.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada oliy ta’lim muassasalarida o’qitilayotgan “Rangtasvir” fanidan mustaqil ta’limni tashkil etishda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Jumladan, raqamli vositalar va zamonaviy dasturiy ta’minotlar yordamida talabalarning mustaqil ravishda o’quv materiallarini o’zlashtirish, amaliy mashg’ulotlarni bajara olish, grafik va vizual tasvirlarni yaratish hamda tahlil qilish bo’yicha ko’nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari ko’rib chiqilgan. Maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida mustaqil ta’limni tashkil etishda qo’llanilayotgan platformalar (masalan: Moodle, Google Classroom, Canva, ArtRage, Adobe Photoshop va boshqalar) va ularning Rangtasvir fani xususiyatlariga moslashuvi tahlil qilinadi. Shuningdek, mustaqil ta’lim jarayonida talabalarning tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish, o’quv motivatsiyasini oshirish va fan bo’yicha individual yondashuvni kuchaytirish bo’yicha taklif va tavsiyalar berilgan.Maqolada ilg’or xorijiy tajribalar bilan bir qatorda, O’zbekiston oliy ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan raqamlashtirish jarayonlari kontekstida Rangtasvir fanining ta’lim texnologiyalari bilan uyg’unlashuvi masalalari ham o’rganiladi. Natijada, axborot texnologiyalarini mustaqil ta’limga integratsiyalash orqali mazkur fanni o’qitish samaradorligini oshirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni takomillashtirish bo’yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается методика совершенствования использования информационных технологий в организации самостоятельного обучения по предмету «Живопись»

(Rangtasvir) в высших учебных заведениях. Анализируется, как цифровые инструменты и современные программные средства могут способствовать самостоятельному усвоению учебного материала студентами, выполнению практических заданий, а также развитию навыков создания и анализа графических и визуальных образов. В статье исследуется внедрение различных цифровых платформ (таких как Moodle, Google Classroom, Canva, ArtRage, Adobe Photoshop и др.) в процесс самостоятельного обучения и оценивается их адаптивность к специфике преподавания живописи. Также приводятся рекомендации по развитию критического и творческого мышления студентов, повышению учебной мотивации и усилению индивидуального подхода посредством ИКТ. Наряду с изучением передового зарубежного опыта, в работе рассматриваются процессы цифровизации, происходящие в системе высшего образования Узбекистана, и их влияние на преподавание живописи. В результате предложены практические методические рекомендации, направленные на повышение эффективности преподавания данного предмета через интеграцию информационных технологий в самостоятельное обучение.

SUMMARY:

This article explores the methodology for improving the use of information technologies in the organization of independent learning in the subject of “Painting” (Rangtasvir) at higher education institutions. It analyzes how digital tools and modern software can be utilized to help students independently master educational materials, complete practical assignments, and develop skills in creating and analyzing graphic and visual content. The article examines the integration of various digital platforms (such as Moodle, Google Classroom, Canva, ArtRage, Adobe Photoshop, and others) into the independent study process and assesses their adaptability to the specifics of the Painting subject. Furthermore, the article offers recommendations on enhancing students’ critical and creative thinking abilities, increasing motivation for learning, and reinforcing personalized approaches through the use of ICT. Alongside a review of international best practices, the paper also discusses how digitalization processes currently underway in Uzbekistan’s higher education system affect the teaching of Painting. As a result, the article proposes practical methodological improvements aimed at increasing the effectiveness of teaching this subject through the integration of information technologies in independent learning.

Kirish. Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish dolzarb masalaga aylanmoqda. O’zbekiston Respublikasida oliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish va talaba markazli o’qitish tamoyillarini amaliyotga tatbiq etish borasida qator muhim qonun va qarorlar qabul qilindi. Jumladan, “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun (yangi tahriri, 2020-yil 23-sentabr), 2020–2030 yillarda O’zbekiston Respublikasini rivojlantirish strategiyasi, shuningdek, Prezidentning 2019-yil 8-oktabrdagi PQ–5847-sonli “Raqamli ta’lim” konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi qarori mustaqil ta’limni tashkil etishda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish zaruratini belgilab berdi.

Shu bilan birga, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi PQ–5032-sonli qarori asosida oliy ta’lim muassasalarida fanlarni o’qitish jarayoniga innovatsion yondashuvlarni joriy

etish va axborot texnologiyalaridan keng foydalanish ko’zda tutilgan. Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar asosida mustaqil ta’limni samarali tashkil qilish, ta’lim sifatini oshirish va talabalarni zamonaviy kompetensiyalarga ega kadrlar etib tayyorlash bugungi kun talabi hisoblanadi.

Rangtasvir fani - talabalarda badiiy-estetik didni shakllantirish, tasviriy san’at vositalaridan ongli va ijodiy foydalanish malakalarini rivojlantirishda muhim o’rin tutadi. Mazkur fan xususiyatidan kelib chiqib, uni o’qitishda an’anaviy metodlarga qo’shimcha ravishda raqamli texnologiyalar, interaktiv platformalar va grafik dasturlarni joriy qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, mustaqil ta’lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish talabalarning ijodkorlik salohiyatini ochish, mustaqil ishlash ko’nikmalarini shakllantirish va vizual tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Har qanday jamiyat uchun yuqori bilimga ega bo’lgan malakali kadrlarni yetishtirish eng muhim vazifalardan biri bo’lib kelgan. Ayniqsa texnologiyalar

rivojlangan asrimizda pedagogik kadrlardan axborot texnologiyalardan foydalanib ta’limni tashkil etish dolzarb masala bo’lib qolmoqda.

Prezident Shavkat Mirziyoev ilm-ma’rifat va texnologiyalar rivojiga alohida ahamiyat qaratib: "Taraqqiyotga erishish uchun, raqamli bilimlar va zamonaviy axborot texnologiyalarini egallashimiz zarur va shart. Bu bizga yuksalishning eng qisqa yo’lidan borish imkoniyatini beradi" deb ta’kidlagan edi.

Shuni ta’kidlash kerakki, bugungi kunda o’quvchilarning mustaqil talimini to’g’ri tashkil qilish va boshqarish mexanizmlari to’liq ishlab chiqilmagan. O’quvchi-yoshlarnilarning mustaqil bilim olish faoliyatida axborot texnologiyalari yetarli qo’llanilmayapti desak bu ham to’g’ri bo’ladi. Axborot texnologiyalaridan foydalanish o’quvchining bilim olishida shunchalar muhimki, bugungi avlodlarimiz IT olamida, internet asrida ulg’aymoqda va yashamoqda. Ularning dunyoqarashiga mos manbaalar: jumladan, zamonaviy ko’rinishdagi interaktiv va kreativ axborot texnologiyalarini tayyorlash hamda uzatish juda dolzarb masaladir.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. Rangtasvir fanidan mustaqil ta’limni tashkil qilishda axborot texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy oliy ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Bu yo’nalishda olib borilayotgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar, metodik qo’llanmalar, normativ-huquqiy hujjatlar va xorijiy tajribalar tahlili ko’plab muhim jihatlarni ochib beradi.

Avvalo, ushbu mavzu bo’yicha qonun va qarorlar tahliliga e’tibor qaratamiz. O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni (2020-yil, yangi tahrir)da mustaqil ta’lim shakllarini qo’llab-quvvatlash va raqamli vositalardan

foydalanishga alohida urg'u berilgan. Shuningdek, 2019-yilda qabul qilingan Prezident qarori – PQ–5847-sonli "Raqamli ta'lim konsepsiyasini amalga oshirish to'g'risida"gi hujjat ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini bosqichma-bosqich joriy etishni belgilaydi. Bundan tashqari, 2021-yil 6-apreldagi PQ–5032-sonli qarorda oliy ta'lim tizimiga innovatsion yondashuvlarni, shu jumladan axborot texnologiyalarini faol joriy qilish vazifasi yuklatilgan. Bu qarorlar talabalarning bilim olish jarayonini mustaqillikka asoslangan shaklda tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Mazkur huquqiy asoslar fonida pedagogik va metodik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mustaqil ta'limning samaradorligini oshirishda zamonaviy yondashuvlar muhim o'rin tutadi. Jumladan, J. Yuldashevning "Pedagogik texnologiyalar asoslari" nomli asarida o'quvchi (yoki talaba) faoliyatiga yo'naltirilgan, individual yondashuv asosidagi ta'lim metodlari haqida so'z yuritiladi. A. Vahobovning "Ta'limda innovatsion texnologiyalar" kitobida esa raqamli texnologiyalarning o'qitish jarayoniga ta'siri, ayniqsa, tasviriy fanlarda ulardan foydalanishning imkoniyatlari haqida ma'lumotlar berilgan.

Rangtasvir faniga doir maxsus adabiyotlarda, xususan, Qodirov M.ning maqolalarida, tasviriy san'at va dizayn yo'nalishidagi ta'limda grafik dasturlar, vizual vositalar, multimediya texnologiyalaridan foydalanish metodikasi yoritilgan. Ular orqali talabalar mustaqil ishlash, izlanish va o'z fikrini tasvir orqali ifodalash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Shuningdek, axborot texnologiyalariga oid adabiyotlar tahlili ham muhim o'rin tutadi. Moodle, Google Classroom, Edmodo kabi platformalar orqali dars materiallarini taqdim etish, baholash va muhokama qilish imkoniyatlari kengaymoqda. Bundan tashqari, Photoshop, Canva, ArtRage kabi grafik dasturlar orqali talabalarning rang bilan ishlash, kompozitsiya yaratish, tasviriy tafakkurni rivojlantirishga imkon yaratiladi. Bu dasturlar haqida yozilgan qo'llanmalar ham rangtasvir fanida mustaqil ta'limni samarali tashkil etishda yordamchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, xorijiy tajribalarda (AQSH, Janubiy Koreya, Germaniya, Yaponiya va boshqa davlatlar) tasviriy fanlarda raqamli texnologiyalar keng qo'llaniladi. Onlayn kurslar, virtual galereyalar, san'at dasturlari orqali talabalar mustaqil izlanish olib boradilar. Bu tajribalar o'zbek oliy ta'lim tizimi uchun ham dolzarb bo'lib, bizda ham bu yo'nalishda tajriba sinovlari boshlangan.

Yana bir muhim jihat shuki, adabiyotlarda mavjud ilmiy-tadqiqotlar orasida aynan rangtasvir fanini axborot texnologiyalari asosida mustaqil o'qitish

metodikasi hali to’liq ishlab chiqilmagan. Bu esa mavzuning yangiligini, ilmiy-amaliy ahamiyatini va izlanishlarga bo’lgan ehtiyojni yana bir bor tasdiqlaydi.

Adabiyotlarning tahlili shuni ko’rsatadiki, axborot texnologiyalarini rangtasvir faniga integratsiyalash orqali mustaqil ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkin. Buning uchun mavjud manbalarni to’g’ri tahlil qilish, ulardagi ilg’or tajriba va yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish muhimdir.

Ushbu tadqiqot rangtasvir fanini zamonaviy axborot texnologiyalari orqali mustaqil o’qitish metodikasini takomillashtirishga qaratilgan. Tadqiqotda asosiy e’tibor axborot texnologiyalari yordamida mustaqil ta’lim jarayonini tashkil qilish, talabalar ijodkorligini oshirish, ularning o’z fikrini tasviriy vositalar orqali ifoda etish ko’nikmalarini shakllantirishga qaratildi. Maqsadga erishish uchun bir necha metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

Birinchidan, tizimli yondashuv asosida rangtasvir fani mazmuni, mustaqil ta’lim shakli va axborot texnologiyalari o’rtasidagi bog’liqlik o’rganildi. Bu usul yordamida ta’lim jarayonidagi har bir elementning o’zaro ta’siri tahlil qilindi.

Ikkinchidan, taqqoslash va tahlil usuli orqali mahalliy va xorijiy tajribalar o’rganildi. Rangtasvir fanini boshqa mamlakatlarda qanday o’qitilishi, qanday raqamli vositalar qo’llanilishi tahlil qilinib, bizning ta’lim tizimimizga mos yo’nalishlar tanlandi.

Uchinchidan, pedagogik tajriba va amaliy kuzatishlar orqali real dars jarayonlarida axborot texnologiyalaridan foydalanishning qanday natija berishi o’rganildi. Jumladan, ba’zi oliy ta’lim muassasalarida talabalarning mustaqil ishlari, ularning raqamli dasturlar bilan ishlash qobiliyati va darsga bo’lgan qiziqishi kuzatildi.

To’rtinchidan, anketalar va suhbatlar orqali talabalar va o’qituvchilarning fikrlari o’rganildi. Ular axborot texnologiyalari bilan ishlashdagi muammo va imkoniyatlar haqida o’z fikrlarini bildirishdi.

Bundan tashqari, ilmiy manbalar tahlili asosida mavzuga oid nazariy bilimlar chuqur o’rganildi. Rangtasvir fanini raqamli vositalar yordamida o’qitish bo’yicha mavjud maqolalar, qo’llanmalar, qonun va qarorlar tahlil qilindi. Bu manbalar tadqiqotga ilmiy asos bo’lib xizmat qildi.

Tadqiqot davomida olingan ma’lumotlar asosida rangtasvir fanini axborot texnologiyalari orqali mustaqil o’rgatish bo’yicha samarali metodik tavsiyalar ishlab chiqildi. Ushbu yondashuvlar nafaqat talabalar bilimini chuqurlashtirishga, balki ularning ijodiy fikrlashi, tanqidiy tahlil qilish ko’nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Natijalar. Bugungi kunda ta’lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish katta ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, tasviriy san’at yo’nalishidagi fanlar, jumladan rangtasvir fanida bu vositalar mustaqil ta’limni samarali tashkil etishda muhim rol o’ynaydi.

Rangtasvir fani – bu o’quvchilarda ranglar bilan ishlash, kompozitsiya tuzish, yorug’lik va soya, rang uyg’unligi kabi bilim va ko’nikmalarni shakllantiradigan amaliy fan. Ushbu fan doirasida talaba yoki o’quvchi o’zining tasviriy imkoniyatlarini rivojlantiradi, ijod qiladi, estetik didni shakllantiradi.

Mustaqil ta’lim esa o’quvchining o’zi mustaqil ravishda bilim olishi, topshiriqlarni bajarishi, qo’shimcha manbalarni o’rganishini anglatadi. Bu jarayonni samarali tashkil qilish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanish katta qulayliklar yaratadi.

Misol uchun, o’qituvchi rangtasvir fanidan vazifalarni Google Classroom yoki Telegram guruhlari orqali yuborishi mumkin. Talaba o’ziga qulay vaqtda bu ishlarni bajaradi, natijani suratga olib yuboradi. Shuningdek, Photoshop, Krita, Canva kabi grafik dasturlar yordamida virtual rasm chizish, ranglar bilan ishlash imkoniyati yaratiladi.

Bundan tashqari, YouTube orqali rang ishlash usullari bo’yicha video darslarni ko’rish, onlayn galereyalar orqali mashhur asarlarni tahlil qilish, Google Arts & Culture kabi saytlar orqali san’at namunalarini o’rganish mumkin.

Bu kabi texnologik imkoniyatlar o’quvchini ijodkorlikka, mustaqil fikrlashga va o’z ustida ishlashga undaydi. Ustoz uchun ham o’quvchining ishi aniq ko’rinadi, baholash qulay bo’ladi, o’zaro aloqa mustahkamlanadi. Axborot texnologiyalari orqali rangtasvir fanini mustaqil o’rganish nafaqat samarali, balki zamonaviy ta’lim talablariga to’liq javob beradi. Bu esa ijodiy fikrlaydigan, texnologiyalarni biladigan va zamonaviy yoshlarni tayyorlashda muhim vositaga aylanmoqda.

Tadqiqot davomida o’tkazilgan kuzatuvlar, tajribalar va manbalar tahlili shuni ko’rsatdiki, rangtasvir fanini o’qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish juda samarali natijalar beradi. Eng avvalo, mustaqil ta’limni tashkil qilishning yangi imkoniyatlari yaratildi. Talabalar onlayn platformalar orqali topshiriqlarni mustaqil bajarish, grafik dasturlar yordamida rasm va loyihalar ishlab chiqish, o’z fikrlarini tasviriy vositalar orqali ifoda etish imkoniga ega bo’lishdi.

Darslarda zamonaviy texnologiyalar, masalan, Google Classroom, Moodle, Canva, ArtRage, Photoshop kabi dasturlardan foydalanilganda, talabalar darsga yanada qiziqish bilan qatnashganliklari kuzatildi. Ularning faolligi oshdi, topshiriqlarni o’z vaqtida va ijodiy yondashuv bilan bajara boshlashdi. Shu

bilan birga, o’quvchilarda kreativ va tanqidiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, erkin loyihalash kabi ko’nikmalar shakllandi.

O’qituvchilar uchun ham bu yondashuv qulaylik yaratdi. Ular darsni tayyorlashda ko’p vaqt tejadilar, dars materiallarini vizual va interaktiv shaklda tayyorlash imkoniyatiga ega bo’ldilar. Shuningdek, baholash jarayoni ham onlayn tarzda, aniq va shaffof o’tkazila boshlandi.

Tajribaviy darslar natijasida axborot texnologiyalari qo’llanilgan guruhda talabalar bilim darajasi, topshiriqlar sifati va ijodkorlik ko’rsatkichlari yuqori bo’lgani aniqlandi. Bu esa mavzuning dolzarbligini va taklif etilayotgan metodikaning amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, rangtasvir fanini axborot texnologiyalari asosida mustaqil o’qitish nafaqat dars sifati va samaradorligini oshiradi, balki talabalarni mustaqil izlanishga, ijodiy fikrlashga va texnologik savodxonlikka o’rgatadi.

Munozara. Ushbu tadqiqot davomida olingan natijalar asosida olib borilgan munozaralar shuni ko’rsatdiki, rangtasvir fanini mustaqil o’rgatishda axborot texnologiyalaridan foydalanish zamonaviy ta’lim talablariga to’liq javob beradi. Bugungi kunda ta’lim jarayonida raqamli vositalar, interaktiv platformalar va vizual texnologiyalarning o’rni tobora ortib bormoqda. Xususan, rang bilan ishlash, shakl va kompozitsiyani anglash, tasviriy tafakkurni rivojlantirish kabi ko’nikmalarni shakllantirishda bu vositalar juda katta imkoniyat yaratadi.

Tadqiqot jarayonida ba’zi o’qituvchilar va talabalar o’rtasida axborot texnologiyalaridan foydalanishga nisbatan ikkita turlicha qarash kuzatildi. Bir tomon, texnologiyalar yordamida dars o’tish oson, qulay va zamonaviy deb hisoblaydi. Boshqa tomondan esa, texnik jihatdan qiyinchiliklar, barcha talabalar uchun teng sharoit mavjud emasligi, ba’zi dasturlarni o’rganishga vaqt kerakligi haqida fikrlar bildirildi.

Shuningdek, mustaqil ta’limda raqamli vositalar ko’proq erkinlik va ijodiy yondashuv talab qiladi. Bu esa barcha talabalar uchun birdek qulay bo’lmasligi mumkin. Shu sababli, axborot texnologiyalarini o’qitish jarayoniga bosqichma-bosqich, metodik yondashuv asosida joriy qilish lozim. O’qituvchilar bu yo’nalishda maxsus malaka oshirish kurslariga qatnashsa, dars sifati yanada oshadi.

Ayrim tajriba darslarida aniqlanishicha, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanganda, talabalarning darsga bo’lgan qiziqishi, topshiriqlarni bajarish sifati va fikrlash doirasi kengaygan. Bu esa ta’limda texnologiyalarni qo’llash faqat zamonaviylik emas, balki zaruriylik ekanligini ko’rsatadi.

Biroq, barcha holatda ham texnologiyalarni o’quv jarayoniga joriy qilishda ta’lim mazmuni, fan xususiyati va o’qituvchining tayyorgarligi inobatga olinishi

zarur. Rangtasvir fani ijodiylikka asoslangan bo'lgani uchun bu yo'nalishda texnologiyalarni to'g'ri va maqsadga muvofiq qo'llash kerak.

Xulosa qilib aytganda, rangtasvir fanini mustaqil o'rgatishda axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshiradi, biroq bu jarayonni bosqichma-bosqich, ilmiy asoslangan metodika bilan joriy etish lozim.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, rangtasvir fanini mustaqil o'rganish jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Axborot texnologiyalarining keng imkoniyatlari tufayli talabalarda mustaqil ishlash, vizual fikrlash, kreativ yondashuv, ijodkorlik, estetik did va tanqidiy tahlil qilish kabi muhim kompetensiyalar shakllanadi.

Rangtasvir fanining xususiyati - tasviriy san'at elementlarini amaliy mashqlar orqali o'zlashtirishdan iborat bo'lib, bu jarayonda raqamli vositalar, grafik dasturlar va onlayn platformalar ta'lim mazmunini yanada boyitadi. Shuningdek, axborot texnologiyalarining dars jarayoniga tatbiq etilishi o'quvchilarda mustaqil izlanish, topshiriqlarni ijodiy bajara olish va o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Tadqiqotda qo'llanilgan tajriba va kuzatuvlar asosida aniqlanishicha, axborot texnologiyalari orqali tashkil etilgan mustaqil ta'lim jarayoni an'anaviy uslubga nisbatan samaraliroq bo'lib, u o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini oshiradi, darsda faol ishtirok etishini ta'minlaydi hamda ularning zamonaviy mehnat bozori talablariga mos kasbiy ko'nikmalarni egallashiga xizmat qiladi.

Shu sababli, rangtasvir fanini o'qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda mustaqil ta'limni tashkil etish metodikasini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish dolzarb hisoblanadi. Bu yo'nalishdagi faoliyatlar nafaqat ta'lim mazmunining yangilanishiga, balki talabalarning shaxsiy rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ortiqov R. – Tasviriy san'at va uni o'qitish metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021.
2. Karimov Sh. – Raqamli pedagogika asoslari. – Toshkent: Iste'dod, 2022.
3. Solihov N. – Axborot texnologiyalari va ularning ta'limdagi o'rni. – Samarqand, 2020.
4. Rashidova N.K. – Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

TASVIRIY SAN’AT VA MUHANDISLIK GRAFIKASI TA’LIM YO‘NALISHLARIDA RANGSHUNOSLIKKA OID BILIM VA KO‘NIKMALARNI RIVOJLANTIRISH

Abdullayev S.F.
Buxoro davlat pedagogika instituti, p.f.d.(DSc)
Mardonova U.
Buxoro davlat pedagogika instituti Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti tasviriy san'at ta'lim yo'nalishi 1-kurs magistranti

Tayanch so‘zlar: rangshunoslik, tasviriy san’at, muhandislik grafikasi, pedagogik texnologiya, rang uyg‘unligi, kontrast, estetik tarbiya, ijodkorlik.
Ключевые слова: колористика, изобразительное искусство, инженерная графика, педагогические технологии, цветовая гармония, контраст, эстетическое воспитание, творчество.
Key words: color theory, fine arts, engineering graphics, pedagogical technology, color harmony, contrast, aesthetic education, creativity.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada tasviriy san’at va muhandislik grafikasi ta’lim yo‘nalishlarida rangshunoslikka oid bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirishning dolzarb masalalari o‘rganilgan. Bugungi kunda ijodiy tafakkurni rivojlantirish, estetik didni shakllantirish va amaliy loyihalash ishlarida rang bilan ishlash malakasining yuqori bo‘lishi zamonaviy kasb-hunar egalaridan talab etiladi. Shuning uchun ta’lim jarayonida rangshunoslikni o‘rgatish nafaqat nazariy bilimlar berish, balki amaliy mashg‘ulotlar, kuzatishlar va tajribalar orqali mustahkam ko‘nikmalar hosil qilishni ham nazarda tutadi. Maqolada ranglarning fizik va psixologik xossalari, ularning kompozitsion asarlardagi roli, ranglar uyg‘unligi va kontrasti, hamda yorug‘lik-soya munosabatlari kabi asosiy tushunchalar tahlil qilingan. Shuningdek, rangshunoslik darslarini o‘quvchilarning yosh va qiziqishlariga moslab tashkil etish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish orqali o‘zlashtirish darajasini oshirish usullari keltirib o‘tilgan. Tajriba natijalari asosida o‘quvchilarning ranglar haqida bilimlari sezilarli darajada kengaygani, ularning tasviriy ifoda va grafik tafakkuri yuksalgani kuzatilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются вопросы развития знаний и навыков в области колористики в направлениях обучения изобразительному искусству и инженерной графике. В современных условиях умение работать с цветом играет важную роль как в формировании творческого мышления и эстетического вкуса, так и в выполнении практических проектных заданий. Поэтому преподавание колористики должно включать как теоретические основы, так и практические занятия, наблюдения и эксперименты. В статье проанализированы физические и психологические свойства цветов, их роль в композиции, цветовая гармония и контраст, а также соотношение света и тени. Особое внимание уделено современным педа-

гогическим подходам, таким как кластерные схемы, диаграммы Венна и другие интерактивные методы, направленные на повышение эффективности усвоения знаний.

SUMMARY:

This article explores the development of knowledge and skills related to color theory in the fields of fine arts and engineering graphics education. In today's context, the ability to work effectively with colors is essential not only for fostering creative thinking and aesthetic taste but also for practical design tasks in various professional fields. Therefore, the process of teaching color theory should combine both theoretical foundations and practical activities, including observation, experimentation, and artistic expression.The article analyzes the physical and psychological properties of colors, their role in compositional works, color harmony and contrast, and light-shadow relationships. It also discusses modern pedagogical strategies, such as using cluster maps, Venn diagrams, and other interactive methods to enhance student engagement and learning outcomes. Experimental findings reveal a significant improvement in students' understanding of color, their artistic expression, and visual-spatial thinking.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ta'lim tizimiga bo'lgan e'tiborning ortib borayotgani, ayniqsa, kasb-hunar ta'limi va ijodiy yo'nalishlarda zamonaviy yondashuvlarga asoslangan o'quv dasturlarini shakllantirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan "Yangi O'zbekiston — yangi ta'lim" tamoyili asosida ta'lim jarayonini tubdan isloh qilish, ijodiy tafakkur va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladigan fanlar salohiyatini oshirish dolzarb masalaga aylangan.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "2021–2023-yillarda O'zbekiston Respublikasida kasb-hunar ta'limi tizimini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ–4884-son qarori, hamda 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-sonli "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmonida ijodiy va texnik yo'nalishlarda kadrlar tayyorlashda amaliy mashg'ulotlarga e'tiborni kuchaytirish belgilab o'tilgan. Bu esa rangshunoslik kabi fanlarni zamonaviy metodlar asosida o'qitish zaruratini taqozo etadi.

Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi yo'nalishlari ta'limning ikki muhim — estetik va texnik asoslarini birlashtirgan murakkab tizimdir. Ayniqsa, rangshunoslik bu ikki sohaning uzviy bog'lovchi bo'g'ini sifatida qaraladi. Ranglar nazariyasini chuqur o'rganish o'quvchilarda nafaqat san'at asarlarini yaratish, balki muhandislik loyihalarini estetik jihatdan mukammal rasmiylashtirish ko'nikmasini ham shakllantiradi. Bu esa ranglar uyg'unligi, kontrast, yorug'lik va soya munosabatlari, vizual kompozitsiyani anglash kabi kompetensiyalarni talab etadi.

Afsuski, hozirgi kunda ta'lim jarayonida rangshunoslik fani ko'pincha faqat nazariy yondashuvda o'qitiladi, amaliy mashg'ulotlar va tajriba asosida o'zlashtirish yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan. Shu bois, ushbu maqolada rangshunoslik fanini tasviriy san'at va muhandislik grafikasi yo'nalishlarida

samarali o‘qitish, interaktiv va amaliy usullar orqali bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish, shuningdek, o‘quvchilarda estetik did va ijodiy tafakkurni rivojlantirish masalalari atroflicha yoritiladi.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. Rangshunoslik — bu ranglarning fizik, fiziologik, psixologik va estetik xususiyatlarini o‘rganuvchi kompleks fan bo‘lib, u tasviriy san’at va texnik grafikani o‘rganishda muhim rol o‘ynaydi. Mazkur sohada amalga oshirilgan tadqiqotlar va chop etilgan ilmiy adabiyotlar tahlili, rangshunoslik fanining rivojlanish bosqichlari, asosiy konsepsiyalari hamda uni o‘qitish metodikasining takomillashib borayotganini ko‘rsatadi.

Mashhur olimlardan biri Itten Yoxannesning “San’atdagi rang” (The Art of Color) asari ranglar tizimi, kontrast turlari va rang uyg‘unligi qonuniyatlarini izchil ilmiy asosda bayon etadi. Uning “12 rangli aylana” nazariyasi bugungi kungacha rangshunoslik darslarida qo‘llanilib kelinadi. Ittenning psixologik yondashuvlari o‘quvchilarning shaxsiy sezgirliklarini hisobga olgan holda rang tanlash madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, A. Ostvaldning ranglarning fizik-kimyoviy xossalariga asoslangan klassifikatsiyasi, M. Lushin va S. N. Kondratevalarning san’atshunoslikka oid ishlari, o‘zbek mualliflaridan M. G‘aniyeva, Z. Karimova, X. Qudratov, R. Qurbonovlarning rangshunoslik va tasviriy san’at metodikasiga oid ishlarida ham bu fanning o‘ziga xosliklari va amaliy ahamiyati chuqur yoritilgan.

O‘zbekiston Respublikasi ta’lim tizimida esa rangshunoslik ko‘proq tasviriy san’at, amaliy bezak san’ati va muhandislik grafikasi fanlari doirasida o‘rgatilmoqda. Xususan, O‘quv-metodik qo‘llanmalarda (masalan, “Tasviriy san’at va chizmachilik” bo‘yicha texnikum o‘quvchilari uchun darsliklar) ranglar tasnifi, monoxrom va polixrom uslublar, yorug‘lik va soya bilan ishlash asoslari yoritilgan bo‘lsa-da, ularning ko‘pchiligida interaktiv metodlar va didaktik o‘yinlardan foydalanish kamroq aks ettirilgan.

Ravshan Qurbonovning "Rangshunoslik asoslari" nomli qo‘llanmasi O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari uchun muhim manba bo‘lib, unda ranglarning tabiati, issiq-sovuq, asosiy va ikkilamchi ranglar, ranglar uyg‘unligi, hamda amaliy mashqlar haqida aniq tavsiyalar berilgan. Shu bilan birga, uning tadqiqotida o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini rag‘batlantirishga qaratilgan yondashuvlar ilgari suriladi.

Yuqoridagi tahlil shuni ko‘rsatadiki, mavjud adabiyotlar nazariy jihatdan yetarli asosga ega bo‘lsa-da, zamonaviy rangshunoslikni STEAM yondashuvi, raqamli texnologiyalar, va ko‘rgazmali vizualizatsiya imkoniyatlari bilan

uyg‘unlashtirish zarurati mavjud. Ayniqsa, ta’lim jarayoniga interfaol o‘yinlar, klaster va insert, Venn diagrammasi, T-jadval kabi innovatsion metodlarni tatbiq etish orqali rangshunoslik darslarining sifatini oshirish mumkinligi adabiyotlar tahlilida aniqlangan bo‘lib, bu maqolada taklif etilayotgan yangi metodik yondashuvlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek xalqining tarixi bilan uyg‘unlashib ketgan tasviriy san’atning ko‘p turlari va janrlari mavjud. Ammo o‘tgan yillar davomida ta’lim-tarbiya tizimida o‘quv mashg‘ulotlari sifatida to‘liq o‘rganilmasdan kelinib, ushbu sohaning tuzilishini, milliylik, mahalliy, etnografik, tarixiy xususiyatlarini yetarli yoritilmasdan qolishiga sabab bo‘lmoqda.Xalqda usta Shirin Murodov, usta Salimjon Xamidov, Toshpo‘lat Arslonqulov, Maxmud Usmonov, Umarjon Toxirov, Shamsiddin G‘ofurov, Tursunboy Ismoilov, Abdurasul Ibodov, usta Baxshillo Jumayev, akademik Alisher Nurillayev, Ismatulla Ne’matov, Abdurashid Jalilov, Ibrohim Shermuhammedov, Shoir Ibodov, Akrom Umarov, Arslonqul Nazarov, Saidahmad Maxmudov, Maxmudjon Qosimov, Baxriddin Axmedov, Saidmaxmuustalaridand Norqulov, Tohir To‘xtaxo‘jayev, Yoqubjon Raufov, Jalil Hakimov, Muxriddin Raximov, Olimjon Qosimov, Sulaymon Xo‘jayev, Maqsad Qosimov, Ortiq Fayzullayev, Ota Polvonov, Abdulla Boltayev, Qodirjon Haydar va G‘ulomjon Yo‘ldoshev, Ergash Aliyev va boshqa bir qator ustalarining ijodini,hayoti va faoliyatini, ular ishlagan nodir asarlarni o‘rganish, qolaversa yosh avlodga o‘rgatish bugungi kundagi dolzarb muammolardan bo‘lib qolmoqda. Milliy hunarmandchiligimizning tarixiy rivoji, bugungi kundagi ahvoli, tasviriy va amalik bezak san’atining turli sohalarini tadqiq qilish bilan o‘zbek olimlardan S.F. Abdullayev, S.S.Bulatov, R.X. Hasanov, I.A. Avezova, M.Mirzaxmedov, O.Xudoyorov, R.Rasulov, B.Boymetov, N.Tolipov, E.Shavxiyev, Rossiya Federatsiyasi olimlaridan N.N. Rostovsev, V.S. Kuzin, A.S. Xvorostov, O.K.Opuxtin, P.A. Goncharova, M.B. Maksimova, V.I.Shoroxov, T.N. Shpikalova, N.S. Bogolubov, A.Morozova, I.P. Volkov va boshqalar shug‘ullanib kelmoqdalar.

Ushbu maqolada tasviriy san’at va muhandislik grafikasi yo‘nalishlarida tahsil olayotgan o‘quvchilarda rangshunoslikka oid bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish jarayonini o‘rganish maqsad qilingan. Tadqiqot davomida rangshunoslik fanining o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi va estetik dunyoqarashini rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilindi.

Tadqiqot asosan nazariy va amaliy yondashuvlar asosida olib borildi. Nazariy qismda rangshunoslik faniga oid ilmiy adabiyotlar, darsliklar, metodik qo‘llanmalar va soha mutaxassislarining fikrlari o‘rganildi. Shuningdek, so‘nggi yillarda ta’lim sohasida qabul qilingan qonun va qarorlar tahlil qilindi.

Amaliy qismda esa bir nechta texnikumlarda dars jarayonlari kuzatildi, rangshunoslik fanidan dars bergan o‘qituvchilar va o‘quvchilar bilan suhbatlar o‘tkazildi. Ba’zi darslarda interaktiv usullar qo‘llanildi va natijalari solishtirildi. Shuningdek, o‘quvchilarning darsdagi ishtiroki, qiziqishi va bilim ko‘rsatkichlari baholab chiqildi.

Olingan ma’lumotlar tahlil qilinib, qanday metodlar samaraliroq ekani aniqlandi. Tadqiqot natijalari asosida rangshunoslikni o‘qitishda foydalanish mumkin bo‘lgan tavsiyalar ishlab chiqildi.

Bu yondashuv rangshunoslik darslarini yanada mazmunli, qiziqarli va samarali tashkil etishga yordam beradi.

Rangshunoslikda bilim va ko‘nikmalarni rivojlantirishning eng asosiy usullaridan biri - ranglarning och-to‘qligini, to‘yinganligini va rang tonlarini tushunishni rivojlantirishdir. Bu bilim va ko‘nikmalar tasviriy san’at, dizayn va boshqa sohalarda muhim rol o‘ynaydi.

Natijalar. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, tasviriy san’at va muhandislik grafikasi yo‘nalishlarida tahsil olayotgan o‘quvchilar uchun rangshunoslik fanini an’anaviy, faqat nazariy usullarda o‘qitish ularning bilim va ko‘nikmalarini yetarli darajada shakllantirmaydi. Aksincha, interaktiv metodlar, amaliy mashg‘ulotlar, vizual materiallar, didaktik o‘yinlar va zamonaviy texnologiyalar yordamida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarda ranglarga nisbatan qiziqish, estetik idrok, rang tanlash madaniyati va amaliy ishlash ko‘nikmasini ancha yuqori darajada shakllantiradi.

Tajriba darslari jarayonida:

- Interaktiv metodlardan foydalangan o‘quvchilar dars jarayonida faolroq ishtirok etdi;
- Ranglar haqida nazariy bilimlarni amaliy topshiriqlar bilan mustahkamlash o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirdi;
- Guruhli ishlar va loyiha asosidagi yondashuvlar ranglarni uyg‘unlashtirish bo‘yicha mustaqil fikrlashga undadi;
- Raqamli texnologiyalar, masalan grafik dasturlar orqali ishlash, ranglarni tahlil qilish va kombinatsiya qilish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Shuningdek, tajriba guruhida o‘tkazilgan yakuniy nazorat ishlari shuni ko‘rsatdiki, interaktiv usullar asosida o‘qitilgan o‘quvchilar ranglar haqidagi bilimlarni nafaqat eslab qolgan, balki ularni amaliyotda to‘g‘ri va ijodiy qo‘llay olgan. Bu esa rangshunoslik fanini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish zarurligini isbotlaydi.

Munozara. Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar shuni ko‘rsatadiki, tasviriy san’at va muhandislik grafikasi yo‘nalishida tahsil olayotgan o‘quvchilar

uchun rangshunoslik fanining amaliy va estetik ahamiyati juda katta. Biroq, bugungi kunda ko‘plab o‘quv dargohlarida ushbu fan asosan nazariy tarzda, an’anaviy metodlar asosida o‘qitilayotgani sababli o‘quvchilarda mustahkam bilim va ko‘nikmalar shakllanmayapti.

Ba’zi o‘quvchilar uchun ranglarning psixologik ta’siri, rang uyg‘unligi, yoki kompozitsiyada ranglarning o‘rni mavzulari mavhum ko‘rinadi. Bu holat, o‘z navbatida, ularning grafik loyihalar yaratish jarayonida ranglarni to‘g‘ri tanlay olmasligiga olib keladi. Bunga sabab sifatida:

- darslik va qo‘llanmalarda amaliy topshiriqlarning kamligi,
- zamonaviy o‘qitish texnologiyalarining yetarli qo‘llanilmasligi,
- rangshunoslik bo‘yicha vizual, interaktiv materiallarning yetishmasligi,
- o‘qituvchilarning rangshunoslikni mustaqil fan sifatida emas, balki boshqa fanlarga qo‘shimcha tarzda o‘qitayotgani kabilarni ko‘rsatish mumkin.

Tadqiqot davomida qo‘llanilgan interaktiv metodlar, xususan, klaster, T-jadval, Insert, vizual taqdimotlar, grafik dasturlar bilan ishlash, o‘quvchilarning ranglarga bo‘lgan estetik munosabatini shakllantirishda samarali vosita bo‘la oldi. Bu usullar orqali o‘quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni egalladi, balki mustaqil fikrlash, tajriba qilish va o‘z uslubini topish imkoniyatiga ega bo‘ldi.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, rangshunoslik fanini STEAM yondashuvi asosida o‘qitish – ya’ni, san’atni texnologiya, muhandislik va dizayn bilan uyg‘unlashtirish – hozirgi davr talablariga javob beradi. Bu yondashuv yordamida o‘quvchilar rangni faqat estetik nuqtai nazardan emas, balki texnik va amaliy jihatdan ham tushunib, o‘z loyihalarida puxta qo‘llay boshlaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, rangshunoslik fanining metodikasi va mazmunini takomillashtirish, uni interfaol, texnologik va ijodiy yondashuvlar bilan boyitish ta’lim sifati uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Rangshunoslik – bu ranglarning xossalari, ularning qanday hosil bo‘lishi, bir-biriga ta’siri va ularni amaliyotda to‘g‘ri qo‘llashni o‘rgatadigan fandir. Ranglar atrofimizdagi muhitni bezaydi, his-tuyg‘ularimizga ta’sir qiladi va san’at hamda texnikada muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun tasviriy san’at va muhandislik grafikasi yo‘nalishida o‘qiyotgan o‘quvchilar uchun bu fanni chuqur o‘rganish juda muhimdir.

Rangshunoslikka oid bilimlarni rivojlantirishda eng avvalo o‘quvchilarga ranglarning asosiy va qo‘shimcha turlari, ularning uyg‘unligi, issiq va sovuq ranglar, hamda ranglarning odam ruhiyatiga ta’siri haqida tushuncha beriladi. Bu bilimlar orqali o‘quvchilar har qanday tasvir yoki loyihani yaratishda ranglarni ongli ravishda tanlay oladi.

Ko‘nikmalar esa darsdagi amaliy mashg‘ulotlar orqali shakllanadi. Masalan, bo‘yash, turli ranglardan kollajlar yasash, rang uyg‘unligi asosida kompozitsiya tuzish kabi ishlar o‘quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Ranglarni aralashtirib yangi ranglar olish, grafik dasturlarda ishlash, hamda loyihalarda ranglardan to‘g‘ri foydalanish ularning amaliy ko‘nikmalarini oshiradi.

Rangshunoslikni samarali o‘rgatish uchun darslarda ko‘rgazmali qurollar, interaktiv usullar, o‘yinlar va texnologiyalardan foydalanish kerak. Bunday darslar o‘quvchilar uchun qiziqarli bo‘ladi va ular ranglarni chuqurroq tushunishga harakat qilishadi.

Xulosa. Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi yo‘nalishlarida rangshunoslik fanini o‘qitish o‘quvchilarda estetik tafakkur, ijodiy yondashuv va texnik bilimlarni uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, bu fanning mazmuni ko‘p hollarda nazariy yondashuvlar bilan chegaralangan bo‘lib, o‘quvchilarning ranglar haqidagi bilimlari yuzaki va noaniq shakllanmoqda.

O‘tkazilgan amaliy kuzatuvlar va tajriba darslari shuni ko‘rsatdiki, interaktiv metodlar, zamonaviy axborot texnologiyalari, didaktik o‘yinlar va vizual ko‘rgazmali materiallardan foydalanish rangshunoslik darslarini samaradorligini oshiradi. Bunday yondashuvlar o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirib, ularni amaliy faoliyatga jalb etadi, mustaqil fikrlash va rang uyg‘unligini to‘g‘ri baholash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Tadqiqot natijalariga tayanib aytish mumkinki, rangshunoslikni o‘qitishda faqat an’anaviy usullar emas, balki interfaol, integratsiyalashgan va ijodiy yondashuvlar asosida tashkil etish ta’lim sifatini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jo‘rayev M., Sobirova M. – Tasviriy san’at va rangshunoslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. Sobirov Sh. – Tasviriy san’at o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
3. Abdukarimov M. – Muhandislik grafikasi asoslari. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2020.
4. Raxmonqulova G. – Rangshunoslik asoslari: amaliy qo‘llanma. – Samarqand, 2022.

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

RISKOLOGIK MADANIYATNING KOMPONENTLARI, KO‘RSATKICHLARI VA MEZONLARI

Xalmuratova Sh.B.
Ajiniyoz nomidagi NDPI
“Pedagogika” kafedrasi 3-bosqich tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: xavfsiz ta’lim muhiti, riskologik madaniyat, madaniyat, pedagogik madaniyat, bo‘lajak o‘qituvchi, komponent, mezon.
Ключевые слова: безопасная среда обучения, рискологическая культура, культура, педагогическая культура, будущий учитель, компонент, критерий.
Key words: safe learning environment, risk culture, culture, pedagogical culture, future teacher, component, criterion.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada zamonaviy ta’lim tizimida xavfsiz va barqaror muhitni shakllantirishda bo‘lajak o‘qituvchilarning riskologik madaniyatini rivojlantirish zarurati asoslab berilgan. Shuningdek, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida riskologik madaniyatni shakllantiruvchi kognitiv, motivatsion-irodaviy, aksiologik-konstruktiv, operativ-prognostik hamda refleksiv-baholovchi komponentlar aniqlashtirilgan va ularning funksional mohiyati yoritib berilgan. Pedagogik faoliyatdagi xavf-xatarlarni boshqarish zarurati, kasbiy va shaxsiy sifatlar, innovatsion ta’lim muhiti talablari asosida riskologik madaniyatni baholovchi mezonlar ishlab chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье обоснована необходимость формирования рискологической культуры будущих учителей с целью создания безопасной и стабильной среды в современной системе образования. Также уточнены когнитивный, мотивационно-волевой, аксиологически-конструктивный, операционально-прогностический и рефлексивно-оценочный компоненты, формирующие рискологическую культуру у будущих учителей начальных классов, и выделена их функциональная сущность. Разработаны критерии оценки риск-культуры, исходя из необходимости управления рисками в педагогической деятельности, профессиональных и личностных качеств, требований инновационной образовательной среды.
SUMMARY:
The article substantiates the need to form a risk culture of future teachers in order to create a safe and stable environment in the modern education system. It also specifies the cognitive, motivational-volitional, axiological-constructive, operational-prognostic and reflexive-evaluative components that form a risk culture in future primary school teachers, and highlights their functional essence. Criteria for assessing risk culture have been developed based on the need for risk management in pedagogical activities, professional and personal qualities, and the requirements of an innovative educational environment.

Bugungi kunda ta’lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri xavfsiz va barqaror ta’lim muhitini shakllantirish hisoblanadi. Bu jarayon bo‘lajak o‘qituvchilarning risklarni anglash, ularni boshqarish va oldini olishga oid kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, pedagogik faoliyatda yuzaga keladigan turli risklarni baholash va ularga munosib yondasha olish madaniyati, ya’ni riskologik madaniyat zamonaviy o‘qituvchining zaruriy kasbiy fazilati sifatida e’tirof etiladi. Bo‘lajak o‘qituvchilarda ushbu madaniyatning shakllanishi va rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan asosiy komponentlarni aniqlash, ko‘satkichlari orqali baholash va tegishli mezonlar asosida tahlil qilish zarur.

Ta’lim jarayonidagi pedagogik risklarni bartaraf qilishda o‘qituvchining riskologik madaniyati ta’lim tizimini yanada mustahkamlash, xavfsiz va samarali ta’lim muhitini yaratish uchun zarur vosita hisoblanadi. Riskologik madaniyat nafaqat ta’lim tizimida, balki inson hayotida yuz berishi mumkin bo‘lgan risklarni idrok etish, tahlil qilish, ularni boshqarish va minimallashtirishning samarali usullarini tushunishga yordam beradi.

Madaniyat – insonlar o‘rtasida o‘rnatilgan qadriyatlar, me’yorlar, e’tiqodlar, urf-odatlar, bilim va ko‘nikmalar, o‘zaro ta’sir qilish va muloqot qilish usullari [7]. Antik davrda yashab o‘tgan faylasuflar madaniyatning tuzilmasini ikkita moddiy (hayotiy ehtiyojlarni qondirish uchun inson tomonidan yaratilgan moddiy qadriyatlar to‘plami) va ma’naviy (insonning ijodiy faoliyati natijasida yuzaga kelgan ma’naviy qadriyatlar to‘plami) komponentlardan iborat deb tushintiradi [8; 207-367].

Pedagogik madaniyat pedagogik faoliyatga ijodiy yondashuvlar va pedagogik xulq-atvorning bir butun tizimi bo‘lib, u uzluksiz kasbiy va shaxsiy rivojlanish hamda o‘z-o‘zini tarbiyalashga tayyorgarlikni nazarda tutadi. Tadqiqotchi olim E.V.Bondarevskaya [2; 37-43] mazkur yaxlit tizimning tarkibiy qismlari o‘qituvchining bolalarga nisbatan insonparvarlik pozitsiyasi, ta’limni loyihalashtirish qobiliyati, pedagogik va psixologik kompetensiyalari, yuqori darajadagi pedagogik tafakkur, ta’limiy va pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirish, kasbiy xulq-atvor madaniyati, o‘z-o‘zini rivojlantirish usullari, kasbiy faoliyatini va muloqot madaniyatini tartibga solish qobiliyati, o‘zining o‘qituvchilik faoliyatini tizim sifatida asoslash qobiliyatidan iborat deb hisoblaydi.

U.B.Mamutov pedagogik madaniyatni, qadriyatlarning, pedagogik faoliyat usullarining va o‘qituvchining xulq-atvorining dinamik tizimi deb ta’kidlab, kasbiy bilimlar va pedagogik fikrlash madaniyatini, pedagogik pozitsiya va shaxs sifatlarini, kasbiy malakalar va pedagogik faoliyatning ijodiyligini, o‘z-

o‘zini boshqara bilish va pedagogning kasbiy xulq-atvorini ushbu tizimning tarkibiy qismlari sifatida ajratib ko‘rsatadi [6; 25].

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy madaniyatining tarkibiy qismlarini aniqlash butun insoniyat madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Zero, insonning hayotdagi faol mavjudligi madaniyat bilan belgilanadi. Motivatsion-qiymatli, kognitiv va konativ ko‘nikmalar kasbiy madaniyatning tarkibini tashkil etuvchi asosiy komponentlar hisoblanib, ular shaxs, madaniyat va faoliyatning birligi tamoyiliga asoslanib ishlab chiqilgan [4; 14].

Tadqiqotimiz davomidagi izlanishlar natijasida aniq bo‘ldiki, bo‘lajak o‘qituvchilarning riskologik madaniyati va uning tarkibiy qismlari ilm-fanda yetarlicha tadqiq qilinmagan. Ammo, talabalarning riskologik kompetentligini rivojlantirish, bo‘lajak mutaxassislarni kasbiy va innovatsion risklarni qabul qilishga tayyorlash, riskologik kompetentlikning komponentlari va ko‘rsatkichlari olimlar tomonidan ma’lum darajada o‘rganilgan. Shu sababli, tadqiqotimizga doir madaniyat, risk va riskologik kompetentlik tushunchalarining komponentlaridan kelib chiqqan holda riskologik madaniyatning tarkibiy qismlarini aniqlashtirishga to‘g‘ri keladi.

O.Kushnaryova texnika sohasida ta’lim olayotgan talabalarning riskologik kompetentligini, bo‘lajak mutaxassislarning shaxsiy fazilatlarini, umum madaniy va kasbiy kompetensiyalarini o‘z ichiga olgan tushuncha sifatida ta’riflaydi. Olima bo‘lajak mutaxassislarning xavfsizlikni ta’minlash va kasbiy risklarning oldini olish sohasidagi bilimlarida namoyon bo‘ladigan refleksiya, motivatsiya, xavfsizlik madaniyatining qadriyatlari, risklarga yo‘naltirilgan fikrlash va kasbiy faoliyatidagi riskli holatlarni bartaraf etish ko‘nikmalariga asoslangan xavfsizlikni ta’minlash qobiliyatini tavsiflovchi kognitiv, motivatsion-qadriyatli, operativ-faoliyatli va refleksiv-baholovchi komponentlarni aniqlashtirgan [3; 25-34].

N.N.Asxadullina o‘z ilmiy tadqiqoti davomida riskologik kompetentlikning tarkibiy mazmuni va yaxlitligini aniqlashga imkon beruvchi quyidagi tuzilmani aniqlashtirgan: aksiologik komponent, motivatsion-shaxsiy komponent, kognitiv komponent, faoliyatli komponent, kreativ komponent, refleksiv-**baholovchi** [1; 65-67]. Olima ushbu komponentlar bo‘lajak o‘qituvchilarning innovatsion pedagogik faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarni minimallashtirish qobiliyatini shakllantirishning ajralmas qismi deb hisoblaydi.

Bo‘lajak muhandislarning kasbiy xavsizligini shakllantirish va turli risklarni ongli tarzda qabul qilishda riskologik modellashtirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va asoslash yuzasidan tadqiqot olib borgan

A.A.Golovkina, talabalarning riskologik kompetentligini shakllantirishning tuzilmasini ishlab chiqqan. Mazkur tuzilma quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: 1) xavfni risk sifatida tushunish, ya'ni xavf darajasining oshish ehtimolini miqdor va sifat jihatdan baholash; 2) kutilayotgan xavfning zararli omillarini sub'ektiv va ob'ektiv nuqtai nazardan baholash; 3) zararli omillarning ta'siri va oqibatlariga qarshi kurashishning munosib usullarini va yo'llarini aniqlash; 4) ijtimoiy va kasbiy faoliyatdagi kutilmagan o'zgarishlar natijasida kelib chiqadigan zararlarni minimallashtirish choralarini ko'rishga tayyorgarlik [5; 15].

Yuqorida keltirib o'tilgan fikrlar bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining riskologik madaniyati tuzilmasini ishlab chiqish va asoslash zaruriyatini taqozo etadi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida riskologik madaniyatni rivojlantirishning quyidagi komponentlarini ajratib ko'rsatish mumkin: kognitiv, motivatsion-irodaviy, aksiologik-konstruktiv, kreativ-faoliyatli va refleksiv-baholovchi. Quyida riskologik madaniyatning asosiy komponentlariga to'xtalib o'tamiz.

Kognitiv komponent riskologik madaniyat tuzilmasida markaziy o'rin tutib, shaxsning xavf va risklar to'g'risidagi bilimlari, tushunchalari hamda fikrlash qobiliyatida namoyon bo'ladi. Ushbu komponent o'qituvchining kasbiy faoliyatida duch kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni anglash, baholash va ularga ongli tarzda yondashish orqali o'z ifodasini topadi. Kognitiv komponent pedagogik jarayondagi xavf turlarini aniqlay olish, ularning oqibatlarini oldindan ko'ra bilish, muayyan vaziyatda to'g'ri qaror qabul qilish kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi.

Bo'lajak o'qituvchilarda riskologik madaniyatini rivojlantirishning **motivatsion-irodaviy komponenti** pedagogik faoliyat jarayonida yuzaga keladigan **noaniq, kutilmagan, stressli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish, tashabbus ko'rsatish va mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyorlik**ni, shuningdek, irodaviy o'z-o'zini boshqarish kabi harakatlarni o'z ichiga oladi.

Aksiologik-konstruktiv komponent bo'lajak o'qituvchining kasbiy faoliyatida xavf-xatarli vaziyatlarga nisbatan ongli, mas'uliyatli va ijodiy yondashuvini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu komponent ikki asosiy yo'nalishda – qadriyatlar tizimini (aksiologiya) shakllantirish va konstruktiv (ijodiy-amaliy) faoliyatga tayyorlikni rivojlantirish orqali namoyon bo'ladi. Birinchidan, bu komponent o'qituvchi shaxsida kasbiy qadriyatlar tizimini qaror toptirishga yo'naltirilgan bo'lib, bunda inson hayoti va xavfsizligini ustuvor qadriyat sifatida qabul qilish, pedagogik faoliyatda mas'uliyat bilan

yondashish va xavfli vaziyatlarga befarq bo‘lmaslik tamoyillari asos qilib olinadi. O‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki xavfsiz va qulay ta’lim muhitini yaratuvchi shaxs sifatida harakat qiladi. Ikkinchidan, aksiologik-konstruktiv komponent riskli holatlarda mustaqil va mantiqiy qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, emotsional barqarorlikni saqlash kabi amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan.

Operativ-prognostik komponent. Pedagogik faoliyatda uchraydigan riskologik muhit stixiyali mazmunga ega bo‘lishi mumkin. Lekin pedagog-o‘qituvchilar uchun risklarni boshqarish va hak etishda tizimlilik, oldindan ko‘ra olish, tez va mustaqil qarorlar chiqarish va natijaga erishish malakalariga ega bo‘lish talab etiladi. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining riskologik madaniyatining operativ-prognostik komponenti – bu ularning kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan riskli vaziyatlarni operativlik bilan tahlil qilish, ularga innovatsion va samarali yechimlar topa olish, shuningdek, mustaqil qarorlar qabul qilishda faol ishtirok etish qobiliyatini namoyon etadi. Mazkur komponent operativlik, ya’ni tezkor qarorlar qabul qilish qobiliyati, ijodkorlik va faollikdan tarkib topgan. Operativlik prognoz qilingan muammolarga nisbatan tezkorlik bilan yondashgan holda munosib pedagogik choralar ko‘rishni nazarda tutadi. Ijodiy fikrlash qobiliyati riskli vaziyatlarda noodatiy, yangi va samarali g‘oyalarni ishlab chiqishga, faollik esa riskli holatlarga befarq bo‘lmasdan, ularning oldini olish yoki yengib o‘tishda faollik ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Refleksiv-baholovchi komponent o‘qituvchining refleksiv faoliyatga tayyorligini, ya’ni o‘z tajribasini tahlil qilish, xatolardan saboq chiqarish va doimiy o‘sishga intilish kabi jihatlarni o‘z ichiga oladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning riskologik madaniyatini tashkil etuvchi komponentlarni aniqlovchi mezonlar pedagogik faoliyatdagi risklarni boshqarish zaruriyati, shaxsiy va kasbiy sifatlar va ta’lim jarayonidagi innovatsiyalardan kelib chiqadi. Ushbu mezonlar quyidagi omillarga asoslanadi:

1. Kasbiy faoliyatning o‘ziga xos xususiyatlariga, ya’ni: pedagogik jarayonning murakkabligi va turli xavf manbalari (psixologik, ijtimoiy, axborot va boshqalar) ning mavjudligi; ta’lim muassasalarida xavfsiz muhitni yaratish va boshqarish zarurati.

2. Risklarni boshqarishga qo‘yiladigan talablarga: risklarni aniqlash, baholash va minimallashtirish bo‘yicha nazariy va amaliy bilimlarni egallashga, muammolarni hal qilish va riskli (noaniq, muammoli) vaziyatlarda to‘g‘ri qarorlar qabul qilish ko‘nikmalariga bo‘lgan ehtiyoj.

3. Shaxsiy va kasbiy sifatlarga: bo‘lajak o‘qituvchining mas’uliyati, o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan motivatsiyasi, xavf-xatarlarga ongli yondashuvi, hushyorligi, stressga chidamliligi va o‘zini boshqara olish qobiliyati.

4. Ijtimoiy va kommunikativ ehtiyojlarga: ta’lim jarayonidagi barcha ishtirokchilar bilan samarali muloqot qilish va xavfsizlik masalalarida hamkorlik qilish zarurati; konfliktli vaziyatlarni hal qilishga kreativ yondashish va profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirish.

5. Axborotlashgan va innovatsion ta’lim muhitiga: zamonaviy texnologiyalar (onlayn resurslar, interaktiv platformalar) ni, innovatsion yondashuvlar va metodlarni o‘zlashtirish va samarali qo‘llash.

Yuqorida sanab o‘tilgan komponentlarning har biri ma’lum bir funksiyani bajaradi va bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida riskologik madaniyatni rivojlantirish jarayonining yaxlitligini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida riskologik madaniyatni shakllantirish ularning kasbiy tayyorgarligi, mas’uliyat hissi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati, stressli vaziyatlarga bardoshliligi hamda innovatsion yondashuvlarni egallashi orqali ta’minlanadi. Ushbu madaniyatni shakllantiruvchi kognitiv, motivatsion-irodaviy, aksiologik-konstruktiv, operativ-prognostik va refleksiv-baholovchi komponentlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ta’lim jarayonidagi risklarni anglash, baholash, boshqarish va ularning oldini olishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Асхадуллина Н.Н. Сущность и структура рискологической компетенции будущих учителей. // Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. – 2016. №1 (89). – С. 65-67.

2. Бондаревская Е.В. Педагогическая культура как общественная и личностная ценность. // Педагогика. – 1999. – №3. – С. 37-43.

3. Долинина И.Г., Кушнарёва О.В. Диагностика рискологической компетентности студентов политехнического вуза. // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Сер. №1. Психологические и педагогические науки. – 2020. №2. – С. 25-34.

4. Головина Е.С. Педагогическое содействие формированию профессиональной культуры будущих социальных педагогов в вузе: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2005. – 28 с. – С. 14.

5. Головкина А.А. Рискологическая компетенция в формировании профессиональной безопасности бакалавров нефтегазовой отрасли: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2016. – 27 с.

6. Mamutov U.B. Talabalarni kabiy pedagogik faoliyatga tayyorlashning integrativ texnologiyasini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ... diss. – Nukus, 2023. – B. 25.

7. Межуев В.М., Константинов А.В. // Большая российская энциклопедия: [в 35 т.] / гл. ред. Ю.С.Осипов. – М.: Большая российская энциклопедия, 2004-2017. – 798 с.

8. Цицерон М.Т. Турскуланские беседы. // М.Т.Цицерон. Избранные сочинения. / Сост. и ред. М.Л.Гаспарова, С.А.Ошерова, В.М.Смирина. – М.: Художественная литература, 1975. – С. 207-367.

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA KOMMUNIKATIV YONDASHUV VA MADANIYATLARARO MULOQOT KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Ibraimova G.A.
Ajiniyoz nomidagi NDPI
“Pedagogika” kafedrasi 2-bosqich tayanch doktoranti

Tayanch so‘zlar: kommunikativ yondashuv, induktiv-ongli, kognitiv, integrativ, strukturaviy, funksional, interaktiv, madaniyatlararo muloqot, ijtimoiy-madaniy kontekst, til va madaniyat.
Ключевые слова: коммуникативный подход, индуктивно-сознательный, когнитивный, интегративный, структурный, функциональный, интерактивный, межкультурная коммуникация, социокультурный контекст, язык и культура.
Key words: communicative approach, inductive-conscious, cognitive, integrative, structural, functional, interactive, intercultural communication, sociocultural context, language and culture.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada chet tilini o‘qitishda kommunikativ yondashuvning mazmuni, uning madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirishdagi roli hamda ta’limiy jarayonda samarali joriy etish omillari tahlil qilinadi. Shuningdek, til o‘rgatishda madaniyatlararo tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladigan metodik vositalar va strategiyalarga ilmiy-nazariy yondashuv asosida baho beriladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье анализируется содержание коммуникативного подхода в обучении иностранным языкам, его роль в формировании межкультурной компетенции, а также факторы эффективного внедрения данного подхода в образовательный процесс. Кроме того, на основе научно-теоретического подхода оцениваются методические средства и стратегии, способствующие формированию межкультурного мышления в процессе изучения языка.
SUMMARY:
This article analyzes the essence of the communicative approach in foreign language teaching, its role in developing intercultural competence, and the factors contributing to its effective implementation in the educational process. In addition, methodical tools and strategies that promote the formation of intercultural thinking in the language learning process are evaluated based on a scientific and theoretical approach.

Globalizatsiya sharoitida xorijiy til o‘rgatish jarayoni nafaqat lingvistik bilimlarni, balki o‘quvchilarning madaniyatlararo muloqotga tayyorligini shakllantirishni ham o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ymoqda. Chet tilini samarali

o‘rgatish uchun o‘quvchilar o‘rganayotgan til sohiblarining madaniyatiga chuqur kirib borishi, ularning ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini anglay olishi zarur. Shu jihatdan kommunikativ yondashuv zamonaviy ta’limda madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirishning asosiy metodik tamoyiliga aylanmoqda. Kompetensiyaviy yondashuv asosida olib borilayotgan ta’lim islohotlari chet tilini o‘qitishda kommunikativ va madaniyatlararo yondashuvlarni uyg‘unlashtirish zaruratini tug‘dirmoqda. Madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya – bu shunchaki til bilish emas, balki til orqali boshqa madaniyat vakillari bilan samarali, tolerant va ijobiy muloqotga kirisha olish qobiliyatidir. Bunday kompetensiyani shakllantirishda o‘qituvchining metodik yondashuvi, dars mazmuni, interaktiv usullardan foydalanish darajasi muhim omillar sirasiga kiradi.

Yondashuv – til o‘rgatish va o‘rganish xususiyatlariga taalluqli tushunchalar yig‘indisidir. Yondashuv aksiomaviydir. U o‘qitiladigan predmet mazmunini ifodalaydi. Yondashuv atamasiga lug‘atlarda biror masalani hal etish yoki muammoning yechimini topish uchun ma’lum nazariyaga asoslanish, degan mazmunda ta’rif beriladi. Ingliz tili o‘qitish metodikasida mazkur atama dastlab AQSHning Michigan universiteti professori Edvard Meyson Entoniy tomonidan til xususiyati va uni o‘rganish va o‘rgatish usullariga taalluqli qonuniyatlarni ifodalash maqsadida qo‘llanilgan bo‘lib, unga quyidagicha ta’riflar berilgan:

“An approach is a set of correlative assumptions dealing with the nature of language teaching and learning. An approach is axiomatic. It describes the nature of the subject matter to be taught”[1].

“Approach: Theoretically well-informed positions and beliefs about the nature of language, the nature of language learning, and the applicability of both to pedagogical settings”[2] .

Yondashuv til o‘qitish mazmuni va til o‘rganish xususiyati hamda ularni pedagogik jarayonga joriy etish imkoniyatlari haqidagi nazariy jihatdan yaxshi yoritilgan pozitsiya va nuqtaiy nazar. Entoniyning fikricha, yondashuv til haqidagi, uni o‘rganish va o‘rgatish xususiyatlarini inobatga olib takomillashtirilgan prinsip yoki tushunchalar yig‘indisi bo‘lib, u metodga moslashtiriladi yoki nazariy jihatdan unga asoslanadi. Ya’ni yondashuv atamasi orqali ingliz tili o‘qitish amaliyoti va prinsiplarining manbasi bo‘lib xizmat qiladigan til va til o‘rganish haqidagi nazariya ifodalanadi. Yondashuv til o‘qitish sistemasi zamiridagi fundamental komponent bo‘lib, o‘qitishning umumiy metodologik asosi sifatida gavdalanadi va (til) o‘quv fanining maqsadi, vazifalari hamda ta’lim jarayonida ularni amalga oshirish imkoniyatini ta’minlaydigan ta’lim mazmuni haqidagi mavjud nuqtaiy nazarlar bilan xarakterlanadi.

Metodikada yondashuvning yagona klassifikatsiyasi mavjud emas. Masalan, M.V.Lyaxovitskiy (1981) yondashuvlarni psixolingvistik nuqtaiy nazaridan quyidagicha klassifikatsiyalaydi: Induktiv-ongli – til nutq namunalarini tahliliy kuzatish natijasida til qonuniyatlari va ularni nutqda qo‘llash usullarini egallash orqali o‘rganiladi; Ongli (kognitiv) – til egallangan bilimlar asosida nutqiy malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish izchilligida o‘rganiladi; Integrativ – til o‘qitish jarayonida ongli va g‘ayrishuuriy komponentlarni tashkiliy muvofiqlashtiradi, ya’ni ingliz tili bilim, malaka va ko‘nikmalarni parallel egallash orqali o‘rganiladi.. A.N.Shukin yondashuvlarni tilga nisbatan o‘qitish ob’yekti va o‘qitish vositasi sifatida qaraydigan guruhlarga ajratadi [3].

Tilga o‘rganish ob’yekti nuqtaiy nazaridan qaraydigan: a) tilni o‘rganishga; b) nutqni o‘rganishga; v) nutq faoliyati turlaridan bilim, malaka va ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan yondashuvlar farqlanadi. Tilga o‘rganish vositasi nuqtai nazaridan qaraydigan: a) to‘g‘ri (intuitive); b) ongli (cognitive); d) shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlarni farqlash mumkin. Adabiyotlarda audilingual metod va audilingual yondashuv yoki kommunikativ metod va kommunikativ yondashuv atamalari ko‘p uchraydi.

Kommunikativ yondashuvning umumiy tasnifi Ingliz tili o‘qitishga 1960-yildan buyon rivojlanib kelayotgan kommunikativ metod asosida shakllantirilgan. Amerikalik va britaniyalik mutaxassislar ingliz tilini kommunikativ o‘qitish metod emas, balki yondashuv sifatida e’tirof etgan holda kommunikativ kompetensiya til o‘qitish maqsadi bo‘lishi lozimligini, til va kommunikatsiya o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlikni ta’minlash uchun barcha nutq faoliyat turlaridan bilim, malaka va ko‘nikmalarni integrativ rivojlantirish zarurligini targ‘ib eta boshladilar [4].

Adabiyotlarda kommunikativ yondashuv oni katta yoshli til o‘rganuvchilarga va o‘rganilayotgan ingliz tilning tabiiy muhiti mavjud bo‘lgan sharoitda qo‘llash mumkinligi to‘g‘risidagi fikrlar uchraydi. Bizningcha, kommunikativ yondashuv ta’lim o‘zbek,russ va qaraqalpoq tillarida olib boriladigan boshlang‘ich sinflar sharoitiga moslashtirish mumkin. Chunki boshlang‘ich sinf o‘quvchilari yosh davrlarining yaqqol operatsiyalar bosqichida, ya’ni kommunikatsiya va interaksiya jarayonida kashf qilib o‘rganish bosqichida bo‘lishadi. Yosh davrlarining yaqqol operatsiyalar bosqichidagi o‘quvchilarga xos bo‘lgan muloqotchanlik va bilganlarini namoyish qilishga intiluvchanlik xususiyati inobatga olinsa, kommunikativ yondashuvni boshlang‘ich ta’limda ingliz tilini o‘qitish jarayoniga tatbiq qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Yuqoridagilarga va mutaxassislar tomonidan berilgan turli ta’riflarga asoslanib, kommunikativ kompetensiya – ma’lum maqsadga erishish uchun

samarali muloqot qilish, axborot, fikr, nuqtayi nazar, o‘y, xayol va ichki kechinmalarni o‘zaro baham ko‘rish uchun tildan adekvat foydalana olishda suhbatdosh bilan muvaffaqiyatli raqobatlasha olishni ta’minlovchi zaruriy bilim, malaka va ko‘nikmalar majmuyidir, degan ta’rifni shakllantirish mumkin.

Kommunikativ kompetensiya – ingliz tili bo‘yicha egallangan bilim, ko‘nikma va malakalarni muloqot jarayonida qo‘llash layoqatidir. Kommunikativ kompetensiyani egallanishi ingliz tili o‘qitishning asosiy maqsadi sifatida e’tirof etilayotgan bugungi kunda kommunikatsiyani asosiy o‘qitish vositasi, kompetensiyani ta’lim maqsadi sifatida tan olinishiga sabab bo‘ldi.

“Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi ancha keng talqin qilinmoqda va u turli darajadagi shaxslararo muloqotlarga taalluqlidir, jumladan: turli ijtimoiy guruhlar vakillari, turli milliy madaniyatlar yoki sivilizatsiyalarga mansub kishilar o‘rtasidagi muloqotlar.

E.M.Vereshchagina va V.G.Kostomarov o‘zlarining mashhur “Til va madaniyat” asarida “madaniyatlararo muloqot” atamasini quyidagicha talqin qiladilar: bu – turli milliy madaniyatlarga mansub bo‘lgan ikki ishtirokchi o‘rtasida o‘zaro tushunish va muloqotning mos tushishi [7].

Madaniyatlararo muloqot va kompetensiya tushunchalari mohiyatini yanada ravshanroq tushunish uchun, bizning nazarimizda, bu terminlarni tashkil etuvchi asosiy tarkibiy qismlarni — til, madaniyat, muloqot va kompetensiyani alohida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Til vositasida inson nafaqat atrof-muhitni anglaydi, balki til – bu insonning ruhiy faoliyati vositasi hamdir; u psixik funksiyalarni o‘zgartiradi, insonning refleksiv qobiliyatlarini rivojlantiradi. Til shuningdek, shaxsning o‘zini anglashi ham shakllantiradi, bu esa tildagi madaniyatga, xatti-harakatlarga, insonlararo munosabatlarga va shaxsiy fazilatlar namunalariga yo‘naltiruvchi ma’no va qadriyatlar bilan bog‘liqdir.Har bir til muayyan etnosning rivojlanish tarixi asosida shakllangan bo‘lib, inson tomonidan yaratilgan narsalar olamini egallash yo‘lini, mehnat va shaxslararo munosabatlarni o‘zlashtirish yo‘lini aks ettiradi. Til faqat insonning ijtimoiy tabiati tufayligina rivojlanadi va o‘z navbatida insonning ijtimoiy tabiatiga ham ta’sir ko‘rsatadi. “So‘z avvalo – bu ramz, ideal; so‘z fikrni siqib, ifodalovchi vositadir .

Madaniyat va til – bu bir-biri bilan uzviy bog‘liq va bir-biriga bog‘liq tushunchalar bo‘lib, ikkalasi ham inson tomonidan yaratilgan. Inson esa o‘z navbatida madaniy-tarixiy jarayonning yagona subyektidir. “Madaniyatni jamiyat nima qiladi va qanday fikr yuritishini ifodalaydigan tushuncha sifatida ta’riflash mumkin. Til esa — bu qanday fikr yuritilishini bildiradi.

O‘z-o‘zidan ayonki, til mazmuni madaniyat bilan uzviy bog‘liq. Madaniyat konsepsiyasi orqali jamiyatda mavjud umumiy qadriyatlar, hayotga bo‘lgan qarashlar va sivilizatsiyaning o‘ziga xos namoyon bo‘lish shakllari yagona atama bilan qamrab olinadi. Bu esa muayyan xalqning dunyodagi o‘z o‘rnini anglashiga xizmat qiladi

“Madaniyat” tushunchasining etimologiyasi antik davrlarga borib taqaladi. Bu so‘z ilk bor adabiyotda Rim yozuvchisi **Mark Porsiy Katon**ing (mil. avv. 234–149) “De Agricultura” (“Dehqonchilik”) asarida uchraydi. Kato yerga ishlov berish uchun insonda maxsus ruhiy holat bo‘lishi zarurligini ta’kidlaydi: yerga qiziqish bo‘lmasa, madaniyat ham bo‘lmaydi. **“Culture”** (madaniyat) so‘zi dastlab insonning tabiatga ta’sir ko‘rsatish jarayonini, ya’ni uni o‘zgartirish maqsadida tabiatga ishlov berishni anglatgan. Shunday qilib, lotin tilida “madaniyat”ning dastlabki ma’nosi **“ishlov berish”, “yetishtirish”** bo‘lgan. Vaqt o‘tishi bilan bu so‘z yerga bog‘liq bo‘lgan ma’nosidan ajralib, aql-zakovat bilan bog‘lanib, quyidagicha ma’nolarda ishlatila boshladi: **ruh madaniyati, aql madaniyati, xudolarga sig‘inish, ajdodlar kultlari**.

Qadimgi yunonlarda esa bu tushuncha **“paideia”** atamasi orqali ifodalangan bo‘lib, u elinning varvarlardan farqlovchi sifatlarini anglatgan. Rimliklar madaniyatni tabiatga qarama-qarshi qo‘ygan bo‘lsa, yunonlar esa insonning o‘zida tabiiy va madaniy jihatlarni farqlagan.

Xitoy madaniyatida **“jen”** – ya’ni “insonparvarlik” tushunchasi mavjud bo‘lgan. Bu fazilat har bir “olijanob erkak”da bo‘lishi shart deb hisoblangan. Hindiston madaniyatida esa **“dharma”** atamasi insonning oliy axloqiy qonunlar va koinot sirlarini anglash, o‘z ustida ishlash, ya’ni o‘z-o‘zini takomillashtirish jarayonini anglatgan.

Madaniyatlararo muloqot – bu ko‘p o‘lchamli hodisadir. Uning mazmunida quyidagi o‘zaro aloqalar yaqqol ko‘zga tashlanadi: a) xalqning madaniyatini aks ettiruvchi til; b) jamiyatning tarixiy va ijtimoiy sharoitlarining o‘ziga xosligini ifodalovchi madaniyat; v) amaliy faoliyat davomida shakllanuvchi shaxsiyat.

Chet tilini o‘rganish, shuningdek shu tilga oid madaniyatni o‘zlashtirishda faqat materialni egallash emas, balki uni anglab yetish, ya’ni madaniyatlararo muloqot masalalarida kompetent bo‘lish muhim hisoblanadi. Bu kontekstda madaniyatlararo kompetensiya quyidagicha tushuniladi:“Bu – chet tilida so‘zlayotgan shaxsning o‘z nutqiy faoliyatini mazkur tilning ona til sohibi bo‘lmagan adresatga yo‘naltira olishi, ya’ni chet til sohibining madaniyatiga xos bo‘lgan muloqot xususiyatlari haqidagi fon bilimlaridan samarali foydalanish, hamda bu til sohiblari bilan muloqotda yuzaga keladigan madaniyatlararo farqlarni inobatga olgan holda aloqa o‘rnatish qobiliyatidir” .

Hozirgi va bo'lajak til o'qituvchilari hamda butun til o'qitish sohasi uchun asosiy vazifa – mavjud bilimlarni bir butun holda integratsiya qilishning samarali yo'llarini topishdan iborat.Biz mavjud va o'zini oqlagan tajribalarga tayanib, mavjud til o'qitish amaliyotlarini takomillashtirishimiz, shu bilan birga, yanada mukammal va keng qamrovli yangi metodlarni ishlab chiqishimiz zarur. Mavjud holatdan qoniqish bilan cheklanib qolmasligimiz, balki o'quvchilarga ularning maqsadlari, qiziqishlari va ta'lim oladigan kontekstlarini inobatga olgan holda eng samarali va samarador til o'rganish tajribalarini taqdim etishning yangi yo'llarini izlashimiz kerak.

Canagarajah (2006) quyidagi olti sohada olib boriladigan tadqiqotlar yangi metodik paradigmalarni shakllantirishi mumkinligini ta'kidlaydi:

1. Motivatsiya: O'quvchining motivatsiyasi xususiyati va darajasi til o'rganish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatadi?

2. O'quvchilardagi farqlar: Bitta sinfdagi kuchli va zaif tomonlari har xil bo'lgan o'quvchilarni qanday qilib samarali o'qitish mumkin?

3. Nutq tahlili (diskurs tahlili): O'qituvchi va o'quvchilar tomonidan ishlatiladigan materiallar va sinfdagi muloqot til o'rganishga qanday hissa qo'shadi?

4. Korpusga asoslangan tadqiqotlar: Til o'rganish jarayonini yaxshilashda korpus ma'lumotlari (ya'ni katta hajmdagi real til materiallari) o'qituvchilar va o'quvchilar uchun qay darajada foydali bo'lishi mumkin?

5. Kognitiv omillar:O'quvchilarning kognitiv uslublari va strategiyalari ularning til o'rganishi va foydalanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

6. Ijtimoiy ishtirok:Guruhda ishlash, juftlikda ishlash, Kooperativ o'qitish (ya'ni hamkorlikdagi ta'lim) va puxta ishlab chiqilgan topshiriqlar o'quvchilarning darsdagi faolligi va o'rganish samaradorligini qanday oshiradi?

Ushbu ro'yxatga yettinchi sohani –" yangi texnologiyalar"ni ham qo'shamiz, chunki internet va ijtimoiy tarmoqlarga keng kirish imkoniyati til pedagogikasini rivojlantirish va til o'rganish jarayonini tezlashtirishda qanday rol o'ynashi mumkinligi hali to'liq o'rganilmagan.

Xulosa. Ingliz tilini ikkinchi yoki chet tili sifatida o'rgatish hozirda juda dolzarb soha hisoblanadi. Ingliz tilining butun dunyo bo'ylab keng tarqalishi malakali o'qituvchilarga – ona tili ingliz tili bo'lgan va bo'lmagan o'qituvchilarga bo'lgan ehtiyojni orttirmoqda. Ko'plab mamlakatlarda bolalar ingliz tilini juda erta yoshdan o'rganishni boshlashmoqda. Ish joylarida ingliz tilidan foydalanish tobora ortib borayotganligi sababli ushbu sohada yetarli tayyorgarlikka ega bo'lgan o'qituvchilarga ehtiyoj kuchaymoqda.Ingliz tilining "lingua franca"(xalqaro muloqot tili) sifatida tobora ko'proq qo'llanilishi va

uning ko‘plab variantlarining vujudga kelishi tilshunoslik jihatidan puxta ta’riflar va mos pedagogik yondashuvlarni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Canale S., Swain M. Theoretical base of communicative approaches to second language teaching and testing. – UK.: Oxford University Press, 2002. – 48 p.

2. Celce-Murcia M., Brinton D.M., Snow A.M. Teaching English as a Second or Foreign Language. – USA. Boston. National Geographic Learning. 2014. – 706 p.

3. Richards J.C., Rodgers Th.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – NY.: Cambridge University Press, 2009. – 270 p.

4. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика. – М.: Филоматис, 2006. – 480 с.

5. Parveva T., Motiejunaite A., Noorani S., Riihelainen J. Structural Indicators for Monitoring Education and Training Systems in Europe 2016. Eurydice Background Report to the Education and Training Monitor. Brussels. European Commission. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2016. – p. 14-18. 149.

6. Celce-Murcia, M. (4 th Ed.). (2014). Teaching English as a Second or Foreign Language (4th ed.). Boston, MA: National Geographic Learning / Heinle Cengage Learning.-P 26

7. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Методическое руководство. 3-е издание. - М.: Русский язык, 1983. - 269с.

GENDER TENGLIK G'OYASINI TADBIQ ETISHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Murodov M.Yo.
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti "Pedagogik ta'lim" kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: gender tenglik stereotiplar ijtimoiy normalar o'z-o'zini qabul qilish emotsional rivojlanish ijtimoiy bosim raqobat psixologik muammolar ta'lim o'zaro munosabatlar.
Ключевые слова: гендерное равенство стереотипы социальные нормы самопринятие эмоциональное развитие социальное давление конкуренция психологические проблемы образование отношения
Key words: gender equality stereotypes social norms self-acceptance emotional development social pressure competition psychological problems education relationships.

РЕЗЮМЕ:
Gender tenglik g'oyasi jamiyatni yanada adolatli va barqaror qilish maqsadida muhim ahamiyatga ega. Biroq, bu g'oyani amalga oshirishda bir qator psixologik muammolar mavjud. Ushbu anotatsiyada, gender tenglik g'oyasini tadbiq etishdagi asosiy psixologik jihatlar va ularning ijtimoiy ta'siri tahlil qilinadi. Gender tengligiga erishishda, stereotiplar, ijtimoiy normalar, o'z-o'zini qabul qilish va ta'lim kabi turli omillar to'siq bo'ladi. Har bir munosabat va aloqa, gender rollariga oid an'anaviy fikrlar tufayli qiyinlashadi. Raqobat, ijtimoiy qabul qilish darajasi va emotsional rivojlanish kabi jihatlar ham qo'shni muammolar sifatida keladi.
РЕЗЮМЕ:
Идея гендерного равенства важна для того, чтобы сделать общество более справедливым и устойчивым. Однако реализация этой идеи сопряжена с рядом психологических проблем. В данной аннотатsii анализируются основные психологические аспекты реализатsii идеи гендерного равенства и их социальное влияние. Достижению гендерного равенства препятствуют различные факторы, такие как стереотипы, социальные нормы, самопринятие и образование. Любые отношения и общение осложняются традиционными представлениями о гендерных ролях. Смежными проблемами являются также такие аспекты, как конкуренция, уровень социального принятия и эмоциональное развитие.
SUMMARY:
The idea of gender equality is important for making society more just and sustainable. However, there are a number of psychological problems in implementing this idea. This abstract analyzes the main psychological aspects of implementing the idea of gender equality and their social impact. In achieving gender equality, various factors such as stereotypes, social norms, self-acceptance and education become obstacles. Every relationship and communication is made difficult by traditional

ideas about gender roles. Aspects such as competition, level of social acceptance and emotional development also come as adjacent problems.

So‘nggi yillarda amalga oshirilgan keng qamrovli islohotlar natijasida O‘zbekiston Respublikasida jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida xotin-qizlar hamda erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta’minlash, xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonliklardan himoya qilish masalalari bo‘yicha mustahkam huquqiy asoslar yaratildi.

Jumladan, “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi. Gender tenglik g'oyasini tadbiq etishning psixologik jihatlari ko'plab muhim omillarni o'z ichiga oladi. Quyida ba'zi asosiy jihatlarni keltirib o'taman.

1. Stereotiplar va Keltirilgan Talablar Gender stereotiplari (masalan, "erkaklar rahbar, ayollar uy bekasi bo‘lishi kerak") odamlarning xulq-atvori va qarashlariga ta’sir qiladi. Bu stereotiplarni psixologik jihatdan engish uchun o‘z-o‘zini anglash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zarur. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, stereotiplarga qarshi turish uchun ta’lim va xabardorlikni oshirish samarali bo‘ladi.

- Stereotiplar odamlarning fikrlari va qarorlariga ta'sir etadi, bu esa gender tengligi g'oyasini qiyinlashtiradi.

2. Ijtimoiy Normalar Gender tengligini qabul qilish ijtimoiy normalarga bog‘liq. Agar jamiyatda tenglikni qo‘llab-quvvatlovchi muhit bo‘lmasa, odamlar o‘z qarashlarini o‘zgartirishda qiyinchilik chekishi mumkin. Psixologik jihatdan, bu ijtimoiy konformizm va guruh dinamikasiga ta’sir qiladi.Jamiyatdagi an'anaviy ijtimoiy normalar gender rollariga oid kutishlarni kuchaytiradi. Agar ayollar va erkaklar o'zlarining joriy gender rollaridan chiqishsa, bu ijtimoiy qabul qilish darajasiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

3. O'z-O'zini Qabul Qilish

- Odamlarning gender identifikatsiyasi va o'z-o'zini qabul qilish jarayoni, gender tenglik g'oyasini amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi.

- O'z-o'zini qabul qilish qiyin bo'lishi mumkin, ayniqsa, gender stereotiplari va ijtimoiy bosimlar mavjud bo'lsa.

4. Ta'lim va Bilim

- Gender tengligi g'oyasini ko'proq psixologik nuqtai nazardan tushunish uchun ta'lim va bilim darajasi juda muhim.

- Ta'lim, shuningdek, gender tengligi haqida ongli fikrlarni shakllantirish va stereotiplar bilan kurashishni osonlashtiradi.

5. Emotsional Rivojlanish

- Gender tengligi g'oyasini tatbiq etishda emotsional jihatlar ham muhimdir. Odamlar bir-birini hurmat qilish, tushunish va empatiya ko'rsatishlari zarur.

Yuqoridagi jihatlar gender tenglik g'oyasini amaga tatbiq etish jarayonini yanada kompleks va qiziqarli qiladi.

6. Rollarni O'zgartirish

- Gender tengligini ta'minlashda, erkaklar va ayollar o'rtasida rollarni o'zgartirish kerak. Bu, an'anaviy rollardan chiqib, har bir insonning qobiliyatlari va qiziqishlariga ko'ra faoliyat ko'rsatishni anglatadi.

- O'zgarishlarni qabul qilish psixologik jihatdan qiyin bo'lishi mumkin, chunki odamlar ko'pincha o'zlarining eski paradigmalari bilan bog'liq.

7. Qabul va Raqobat muammolari

- Gender tengligini qo'llab-quvvatlovchilar ko'pincha qiyinchiliklarga duch kelishadi, bu esa shaxsiy hayot va ijtimoiy o'zaro aloqalarda raqobat muammolarini keltirib chiqarishi mumkin.

- Shaxsiy tajribalar va bunday ijtimoiy muammolar ko'pincha insonlarning ruhiy holatini yoki o'z-o'zini qadrlashini pasaytirishi mumkin.

8. Oila va jamiyat roli

- Oila, yaqin do'stlar va jamiyat gender tengligiga bo'lgan munosabatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Oila ichidagi tarbiya va qadriyatlar har bir insonning gender roliga bo'lgan qarashlariga ta'sir ko'rsatadi.

- Gender tengligi g'oyasini qo'llab-quvvatlashda mahalliy hamjamiyatlarning roli ham muhimdir.

9. Siyosiy va Iqtisodiy Ta'sir

- Gender tengligi nafaqat psixologik, balki iqtisodiy va siyosiy jihatdan ham bog'liq. Keng qamrovli siyosatlar va iqtisodiy imkoniyatlar gender tengligini amalga oshirishda muhim ahamiyatga ega.

- Iqtisodiy jihatdan, jinsiy tenglikni ta'minlash iqtisodiy o'sishni va samaradorlikni oshirishga yordam beradi.

10. Aloqalar va munosabatlar.

- Gender tengligi g'oyasini tadbiq etish, erkaklar va ayollar o'rtasidagi aloqalar sifatiga ham ta'sir ko'rsatadi. O'zaro hurmat, tushunish va yaxshilash uchun ochiq va samimiy munosabatlarni rivojlantirish zarur.

Bu jihatlar birgalikda gender tenglik g'oyasini amalga oshirishda kompleks jarayonlarni ko'rsatadi. Har bir insonning o'z xulq-atvorini va fikrlarini o'zgartira olish qobiliyati, ushbu jarayonning muhim qismidir. Stereotiplar va ijtimoiy normalar, insonlarning xulq-atvoriga ta'sir qilishi natijasida, gender tengligi g'oyasining qabul qilinishini qiyinlashtiradi. O'z-o'zini qabul qilish jarayoni ta'sirga uchraydi, bu esa ruhiy salomatlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ta'lim va bilim darajasi gender tengligini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, ammo ko'plab jamiyatlarda bu mavzularga oid ta'lim etishmasligi kuzatiladi.

Xulosa. Gender tenglik g'oyasini tadbiq etish jarayoni psixologik jihatdan murakkab va muammolarga to'la. Stereotiplar, ijtimoiy normalar va ta'lim darajasi kabi omillarni hisobga olish, ushbu masalani hal qilishda muhim ahamiyatga ega. Har bir inson o'z xulq-atvorini o'zgartirishga qodir bo'lsada, ijtimoiy tizimlar va an'anaviy qarashlar haligacha to'siq bo'lib qolmoqda. Gender tengligiga erishish uchun ta‘lim va o'zaro munosabatlarni rivojlantirish zaruriyati bor.Gender tengligi g'oyasini amalga oshirishda to'siqqa aylanadigan psixologik jihatlar jiddiy tahlilni talab qiladi. Stereotiplar va ijtimoiy normalar odamlarning psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'z-o'zini qabul qilish jarayoni va o'zaro munosabatlar muammosi, shuningdek, emotsional jihatlar, gender tengligining rivojlanishiga to'siq bo'lib qolmoqda. Qiyinchiliklarni engishda va gender tengligiga erishishda psixologik muammolarni e'tibordan chetda qoldirmaslik muhimdir. Har bir shaxsning o'z-o'zini qabul qilish jarayoni kuchli, ammo global va ijtimoiy jihatlar bu jarayonni murakkablashtirishi mumkin. Muammoni engish uchun ta'lim, o'zaro hurmat va empatiya muhim ahamiyatga ega. Gender tengligi g'oyasini amalga oshirishda psixologik muammolarni e'tiborga olish zaruriyati bor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kabeer R. & Puri, M. (2020). Psychological Barriers to Gender Equality: Insights from Social Psychology. Journal of Gender Studies.

2. Smith J. (2019). Stereotypes and Their Impact on Gender Equality. Gender and Society, 33(4), 507-528.

3. Buchanan E.M. (2021). The Role of Education in Promoting Gender Equality. International Journal of Educational Research.

4. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие.- СПб.: Питер, 2006 -431 с.: ил.- (Серия «Учебное пособие»).

MALUMOTLAR BAZASI FANI UCHUN MAXSUS O‘QUV DASTURIY TA’MINOTINI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Ziyaudinov M.M.
52738-sonli harbiy kism harbiy xizmatchisi,
Erkin tadqiqotchi

Tayanch so‘zlar: ma’lumotlar bazasi, o‘quv dasturiy ta’minot, raqamli ta’lim, tadqiqot usullari, test sinovlari, ta’lim samaradorligi.
Ключевые слова: база данных, образовательное программное обеспечение, цифровое образование, методы исследования, тесты, эффективность обучения.
Key words: database, educational software, digital education, research methods, tests, learning efficiency.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada ma’lumotlar bazasi fanini o‘qitish samaradorligini oshirish maqsadida ishlab chiqilgan maxsus o‘quv dasturiy ta’minotni takomillashtirishning nazariy asoslari yoritilgan. Bugungi kunda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimida raqamli o‘qitish vositalaridan samarali foydalanishni taqozo etmoqda. Shu nuqtai nazardan, ma’lumotlar bazasi kabi texnik fanlarni zamonaviy, innovatsion usullar bilan o‘rgatish masalasi juda dolzarb hisoblanadi. Tadqiqotda o‘quv jarayonidagi asosiy muammolar tahlil qilingan: an’anaviy dars berish metodlarining samarasizligi, nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq qilishdagi qiyinchiliklar, vizuallashtirilgan muhit etishmasligi va talabalarda fanga nisbatan qiziqishning kamligi. Maqolada ushbu muammolarni bartaraf etish maqsadida maxsus dasturiy ta’minot ishlab chiqildi va uning tajriba-eksperimental o‘quv guruhlarida qo‘llanilishi asosida samaradorligi o‘rganildi.
Tadqiqot jarayonida tahlil, modellash, pedagogik kuzatuv, so‘rovnoma va sinov-tajriba usullaridan foydalanildi. Tajriba natijalarida maxsus dasturiy ta’minot qo‘llanilgan guruhdagi talabalarning test natijalari, amaliy ko‘nikmalari va ta’limiy faolligi an’anaviy usul bilan o‘qitilgan guruhga nisbatan yuqori bo‘lgani aniqlandi. Shuningdek, so‘rovnoma natijalari talabalarning mazkur dasturiy ta’minotdan foydalanishdan yuqori darajada qoniqqani va dars mazmunini yaxshiroq o‘zlashtirganini ko‘rsatdi. Maqola yangiligi shundaki, unda maxsus dasturiy ta’minotning modulli tuzilishi, interaktiv interfeysi va baholash mexanizmlari orqali ma’lumotlar bazasi fanini o‘qitishdagi sifat o‘zgarishlari ilmiy asosda asoslab berilgan. Mazkur ish natijalari kelgusida boshqa texnik fanlarga ham raqamli ta’lim platformalarini joriy etishda asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматриваются теоретические основы совершенствования специального образовательного программного обеспечения, разработанного для повышения эффективности обучения основам баз данных. Сегодня стремительное развитие информационных технологий

требует эффективного использования цифровых средств обучения в системе образования. В этом контексте весьма актуален вопрос преподавания технических дисциплин, таких как базы данных, с использованием современных, инновационных методов. В ходе исследования были проанализированы основные проблемы в процессе обучения: неэффективность традиционных методов обучения, трудности в применении теоретических знаний на практике, отсутствие наглядной среды, а также отсутствие интереса к науке у студентов. В статье разработано специальное программное обеспечение для преодоления этих проблем и изучена его эффективность на основе использования в экспериментальных учебных группах. В процессе исследования использовались анализ, моделирование, педагогическое наблюдение, анкетирование и экспериментальные методы. Результаты эксперимента показали, что результаты тестов, практические навыки и учебная активность студентов в группе с использованием специального программного обеспечения были выше, чем в группе, обучавшейся по традиционной методике. Результаты опроса также показали, что студенты были весьма удовлетворены использованием этого программного обеспечения и лучше поняли содержание курса.Новизна статьи заключается в научном обосновании качественных изменений в преподавании баз данных за счет модульной структуры специального программного обеспечения, интерактивного интерфейса и механизмов оценки. Результаты данной работы могут послужить основой для внедрения цифровых образовательных платформ в других технических дисциплинах в будущем.

SUMMARY:

The article discusses the theoretical foundations for improving specialized educational software developed to improve the effectiveness of teaching the basics of databases. Today, the rapid development of information technology requires the effective use of digital teaching aids in the education system. In this context, the issue of teaching technical disciplines, such as databases, using modern, innovative methods is very relevant.The study analyzed the main problems in the learning process: the inefficiency of traditional teaching methods, difficulties in applying theoretical knowledge in practice, the lack of a visual environment, and the lack of interest in science among students. The article developed special software to overcome these problems and studied its effectiveness based on its use in experimental study groups.The study used analysis, modeling, pedagogical observation, questionnaires, and experimental methods. The results of the experiment showed that the test results, practical skills and learning activity of students in the group using special software were higher than in the group taught using the traditional method. The survey results also showed that students were very satisfied with the use of this software and understood the course content better.The novelty of the article lies in the scientific substantiation of qualitative changes in teaching databases due to the modular structure of special software, interactive interface and assessment mechanisms. The results of this work can serve as a basis for the implementation of digital educational platforms in other technical disciplines in the future.

Kirish. Bugungi kunda axborot texnologiyalari jadal sur’atlarda rivojlanib, inson faoliyatining deyarli barcha sohalariga kirib bordi. Ta’lim tizimi ham mazkur o‘zgarishlardan chetda qolgani yo‘q. Zamonaviy ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish, talabalarning nazariy bilimlari bilan bir qatorda amaliy ko‘nikmalarini ham shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan, ma’lumotlar bazasi fanini o‘qitish va uning mazmun-mohiyatini to‘g‘ri va samarali etkazish, talabalarni kasbiy tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma’lumotlar bazalari fani axborot tizimlari asoslarini tashkil etuvchi, ma’lumotlarni to‘plash, saqlash, qayta ishlash, boshqarish va ularga tezkor

murojaat qilish usullarini o‘rgatuvchi asosiy fanlardan biri hisoblanadi. Bu fan nafaqat texnik yo‘nalishlarda ta’lim oluvchilar uchun, balki boshqa sohalardagi mutaxassislar uchun ham dolzarb hisoblanadi. Ayniqsa, raqamlashtirish jarayonlari avj olgan hozirgi davrda ma’lumotlarni samarali boshqarish, ular bilan tizimli ishlash va xavfsizligini ta’minlash masalalari birinchi darajali ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda.

Shu bilan birga, ushbu fanni o‘qitishda qator amaliy va metodik muammolar kuzatilmoqda. Jumladan, o‘qituvchilar va talabalar uchun mo‘ljallangan o‘quv dasturiy ta’minotlar etarli darajada funksional emasligi, ularda fanning barcha nazariy va amaliy jihatlari to‘liq qamrab olinmagani, ma’lumotlar bazasi bilan ishlash jarayonini interaktiv tarzda o‘rgatish imkoniyatlari cheklanganligi bu sohada yangi echimlarga ehtiyoj borligini ko‘rsatmoqda. Qolaversa, mavjud dasturiy ta’minotlar asosan umumiy yo‘nalishda tuzilgan bo‘lib, ular ma’lumotlar bazasi fanining o‘quv rejasi va mazmuniga mos kelmaydi yoki mahalliy ta’lim muhitini hisobga olmaydi.

Mavjud o‘quv dasturiy ta’minotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab hollarda ularda foydalanuvchi uchun qulay interfeys, muloqotli darslar, bosqichma-bosqich vazifalar orqali o‘rgatish tizimi, avtomatik baholash funksiyalari yo‘q. Ta’lim jarayonidagi innovatsion yondashuvlar, ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalari asosida ishlangan o‘quv dasturiy ta’minotlarni joriy etish mazkur muammolarni hal etishda muhim o‘rin tutadi.

Muallif tomonidan bu borada olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlarining asosiy maqsadi ma’lumotlar bazasi fani uchun maxsus, zamonaviy talablarga mos, o‘qitish samaradorligini oshiradigan, interaktiv va foydalanuvchiga yo‘naltirilgan o‘quv dasturiy ta’minotini takomillashtirishning nazariy asoslarini ishlab chiqishdir. Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: mavjud dasturiy ta’minotlarni tahlil qilish, ularning afzal va kamchilik tomonlarini aniqlash, o‘quv jarayonida qo‘yilgan maqsadlarga erishishda qanday funksional imkoniyatlar talab etilishini belgilash, hamda maxsus platforma yaratish uchun nazariy va metodik asoslarni shakllantirish.

Maqolada ma’lumotlar bazasi fani uchun mo‘ljallangan, milliy ta’lim tizimiga mos, talabalarning mustaqil ta’lim olish imkoniyatini kengaytiruvchi, modulli va interaktiv o‘quv dasturiy ta’minotini takomillashtirish bo‘yicha nazariy yondashuvlar va konseptual asoslar ilgari suriladi. Bu esa amaliy jihatdan fanni yanada samarali o‘rgatish, tajriba asosida bilish qobiliyatini kuchaytirish, mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish va raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashda muhim o‘rin tutadi.

Adabiyotlar tahlili

Ma’lumotlar bazasi fanini samarali o‘qitishda maxsus o‘quv dasturiy ta’minotlardan foydalanish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar turli yondashuvlar va natijalarni namoyon etgan. Masalan, Farooqi va hammualliflar (2024) tomonidan olib borilgan sistematik tahlilda, boshlang‘ich ta’limda o‘quv dasturiy ta’minotlar va mobil ilovalar talabalarning kognitiv, xulq-atvor va emotsional rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Ushbu tadqiqotda, mustaqil o‘qish, shaxsiylashtirilgan ta’lim va interaktivlik kabi omillar ta’lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlangan.

Mery va hammualliflar (2014) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, «Guide on the Side» onlayn o‘quv vositasi va skrinkastlar orqali ma’lumotlar bazasi bo‘yicha axborot savodxonligini o‘rgatish samaradorligi baholangan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, har ikkala usul ham nazorat guruhiga nisbatan yuqori natijalar ko‘rsatgan, ammo ular orasida statistik jihatdan ahamiyatli farq kuzatilmagan.

Ahmed (2007) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, ma’lumotlar bazasi fanining jadvallar va so‘rovlar mavzulari bo‘yicha maxsus o‘quv dasturiy ta’minot ishlab chiqilib, uning samaradorligi baholangan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, so‘rovlar mavzusida o‘quv dasturiy ta’minotdan foydalangan talabalar an’anaviy usulda o‘qitilganlarga nisbatan yuqori natijalar ko‘rsatgan, ammo jadvallar mavzusida bunday farq kuzatilmagan.

Bhowmick (2024) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, ma’lumotlar bazasi fanini o‘qitishda texnologik vositalardan foydalanishdagi muammolar va imkoniyatlar tahlil qilingan. Tadqiqotda, o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan foydalanuvchi-do‘stona tizimlar va vositalarning etishmasligi ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ta’kidlangan.

Palvia va b. (2007) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, kompyuter asosidagi ta’limning samaradorligi baholangan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, kompyuterdan foydalanish talabalarning ta’lim jarayonidan qoniqishini oshirgan, ammo bilim darajasiga ta’siri aniqlanmagan. Alemu, B. M. (2015) tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda raqamli o‘qitish muhitlarida talabalarning o‘zlashtirish darajasi va pedagogik faollik darajasi o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotda maxsus o‘quv dasturiy ta’minotlardan foydalanish bilimni mustahkamlash va faol o‘qitish jarayonini tashkil qilishda muhim ahamiyatga ega ekanligi asoslangan. Tadqiqotda talabalarning ijobiy fikrlari, faol ishtiroklari va test natijalari tahlil qilingan hamda raqamli muhitda ta’lim berish usullarining an’anaviy usullarga nisbatan samaradorligi yuqoriligi ta’kidlangan.

Ushbu tadqiqotlardan ko‘rinib turibdiki, ma’lumotlar bazasi fanini o‘qitishda maxsus o‘quv dasturiy ta’minotlardan foydalanish turli natijalarni namoyon etgan. Samaradorlikni oshirish uchun interaktivlik, shaxsiylashtirilgan ta’lim va o‘qituvchi ishtirokini ta’minlash muhim omillardan hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda qo‘llanilgan usullar

Tadqiqot jarayonida ma’lumotlar bazasi fanini o‘qitishda foydalaniladigan maxsus o‘quv dasturiy ta’minotni takomillashtirish, uning samaradorligini oshirish va ta’lim jarayoniga integratsiya qilish maqsadida bir qator ilmiy metodlar qo‘llanildi. Tadqiqotdagi asosiy yondashuv ilmiy tahlil, modellash, tajriba-sinov, pedagogik kuzatuv, so‘rovnoma va statistik tahlil usullariga asoslandi.

Birinchidan, tahlil usuli orqali mavjud o‘quv dasturiy ta’minotlar, ularning imkoniyatlari, funksionallik darajasi, interfeys qulayligi, pedagogik samaradorligi va ma’lumotlar bazasi fani uchun qo‘llash imkoniyatlari o‘rganildi. Bunda mahalliy va xorijiy dasturiy ta’minotlar, jumladan, Access, MySQL Workbench, Oracle APEX, SQLite Studio va boshqalar tahlil qilindi. Ularning afzallik va kamchilik tomonlari to‘planib, asosiy xulosalar chiqarildi.

Ikkinchidan, modellash usulidan foydalanib, maxsus o‘quv dasturiy ta’minotning konseptual modeli ishlab chiqildi. Unda ta’limiy modullar, foydalanuvchi interfeysi, ma’lumotlar bazasi bilan ishlashga doir interaktiv mashg‘ulotlar, avtomatik tekshiruv va baholash funksiyalari nazarda tutildi. Bu model ta’lim jarayonining bosqichma-bosqich strukturasiga mos holda ishlab chiqildi.

Uchinchidan, tajriba-sinov ishlari Oliy ta’lim muassasasining "Axborot texnologiyalari" fakultetida tahsil olayotgan 2-bosqich talabalari o‘rtasida olib borildi. Tajriba asosan "Ma’lumotlar bazasi" fanini o‘rgatish doirasida tashkil etildi. Ta’lim jarayonida doimiy tarkibdagi o‘quv guruhi, shuningdek, muqobil va nazorat guruhlari ishtirok etdi. Muhim jihati shundaki, tajriba jarayonida maxsus o‘quv dasturiy ta’minot qo‘llanilgan holda o‘qitish usuli va an’anaviy dars berish usuli o‘rtasidagi farq va natijalar baholandi.

Pedagogik kuzatuv orqali talabalarning dars jarayonidagi faolligi, mustaqil ishlash qobiliyati, dasturdan foydalanish tezligi va qiziqishi muntazam tarzda nazorat qilib borildi. Darsdan keyingi faol ishtirok va savol-javoblar tahlil qilindi, talabalarning fikrlari yozma va og‘zaki shaklda to‘plandi.

So‘rovnoma usuli orqali talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasida maxsus anketa tuzildi. Unda dasturiy ta’minotning foydalanish qulayligi, fanni o‘rganishga ta’siri, interaktiv elementlarning samarasi haqidagi fikrlar o‘rganildi. So‘rovnoma natijalari asosida dasturiy ta’minotda tegishli o‘zgartirishlar kiritildi.

Loyihalashtirilgan maxsus o‘quv dasturiy ta’minot modulli strukturaga ega bo‘lib, u quyidagi qismlardan iborat:

Teoriya moduli - ma’lumotlar bazasiga oid nazariy ma’lumotlar, slaydlar va videodarslar.

Amaliyot moduli - SQL buyruqlari, interaktiv mashqlar, topshiriqlar va laboratoriya ishlari.

Avtomatik baholash moduli - test topshiriqlari, xolli hisoblash tizimi, qayta aloqa.

Ta'limiy statistika moduli - talabaning faollik darajasi, muvaffaqiyat va xatolar tahlili.

Foydalanuvchi interfeysi - sodda, intuitiv, har bir modulga oson kirish imkonini beruvchi tarzda yaratilgan.

Test-sinov jarayonida dasturiy ta'minot 3 hafta davomida doimiy darslarda qo‘llanildi. Nazorat guruhlari an'anaviy uslubda o‘qitildi, muqobil guruh esa maxsus dastur yordamida. Dars yakunlaridagi test natijalari va amaliy ishlarni bajarish sifati orqali samaradorlik baholandi.

Baholash mezonlari sifatida quyidagilar qabul qilindi:

Test topshiriqlarining aniqligi (o‘rtacha ball);

Amaliy topshiriqlarni bajarishdagi xatolar soni;

Talabaning faol ishtirok ko‘rsatkichlari (kuzatuv asosida);

So‘rovnomadagi qanoatlanish darajasi (% asosida).

Umuman olganda, tadqiqotda qo‘llanilgan turli ilmiy metodlar o‘zaro bog‘liq holda ishlatildi va bir-birini to‘ldiruvchi natijalarni berdi. Bu esa maxsus o‘quv dasturiy ta'minotning nazariy asoslarini ishlab chiqishda, uni amaliy tatbiq qilishda va ta'lim jarayoniga samarali integratsiya qilishda muhim ilmiy poydevor yaratdi.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili

Tadqiqot jarayonida maxsus ishlab chiqilgan o‘quv dasturiy ta'minot ta'lim jarayonida qo‘llanilib, uning samaradorligi turli ko‘rsatkichlar asosida baholandi. Ta'lim jarayonida ishtirok etgan talabalar ikki guruhga bo‘lindi: nazariy-nazorat guruhi (NNG) va tajriba-eksperimental guruh (TEG). NNG uchun an'anaviy dars berish usuli, TEG uchun esa maxsus dasturiy ta'minot orqali interaktiv o‘qitish uslubi qo‘llanildi.

Jadval 1. Talabalarning test natijalari (o‘rtacha ball, 100 ballik shkalada)

Guruh	Darsgacha	Darsdan so‘ng	O‘rtacha o‘sish
NNG	43.2	66.4	+23.2
TEG	45.1	84.9	+39.8

Ushbu jadvaldan ko‘rinib turibdiki, har ikkala guruhda ham darsdan so‘ng ko‘rsatkichlar yaxshilandi. Ammo TEGda o‘sish ancha yuqori bo‘ldi (deyarli 40 ball), bu esa maxsus o‘quv dasturiy ta'minotning samaradorligini isbotlaydi.

Jadval 2. Amaliy topshiriqlarni bajarish sifati (%da)

Guruh	To‘liq bajarganlar (%)	Xatoliksiz bajarganlar (%)
NNG	62	45

Guruh	To‘liq bajarganlar (%)	Xatoliksiz bajarganlar (%)
TEG	88	74

TEG talabalari nafaqat ko‘proq topshiriqlarni bajargan, balki ulardagi xatolar soni ham kamroq bo‘lgan. Bu maxsus dastur orqali nazariy bilimlarni amaliyotga tezroq tatbiq qilish imkoni bo‘lganini ko‘rsatadi.

3-jadval. So‘rovnoma natijalari (qanoatlanish darajasi)

Savollar/Guruh	NNG (%)	TEG (%)
Dars mazmuni tushunarli bo‘ldimi?	78	96
Amaliy mashg‘ulotlar etarli bo‘ldimi?	61	89
O‘quv jarayoni qiziqarli bo‘ldimi?	58	91
Dasturdan yana foydalanasizmi?	-	93

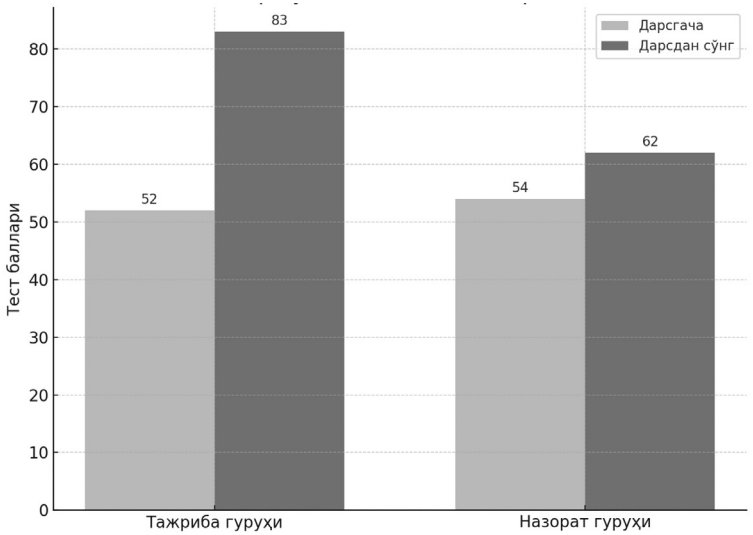

1-rasm. Test ballari o‘sishining solishtirma tahlili

Ushbu grafikda tajriba va nazorat guruhlari uchun darsgacha va darsdan so‘ng olingan test ballarining solishtirma tahlili ko‘rsatilgan. Tajriba guruhida natijalar ancha yuqori o‘sgani aniq ko‘rinadi. Agar xoxlasangiz, ushbu grafikni maqolaga qo‘shish uchun .png yoki .pdf formatda saqlab beraman.

Muhokama va tahlil. Natijalar shundan dalolat bermoqdaki, maxsus o‘quv dasturiy ta’minot talabalarda fanga nisbatan qiziqish uyg‘otgan, bilimni o‘zlashtirishda interfaollikni kuchaytirgan va o‘zlashtirish darajasini keskin oshirgan. Xususan:

Test natijalari – ma’lumotlarni tez va mazmunan o‘zlashtirish samaradorligi ortishi.

Amaliy ko‘nikmalar – talabalarning mustaqil ishlash qobiliyati va xato qilish ehtimoli kamayishi.

So‘rovnoma – dasturning foydalanish qulayligi va o‘quv jarayonini soddalashtirishi talabalar tomonidan yuksak baholangan.

Mualliflardan Abdullaev Sh. (2022) va Kasimov A. (2021) tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda o‘quv jarayonidagi o‘quv dasturiy ta’minotlardan foydalanish natijasida test natijalari o‘rtacha 25–30% yaxshilangani qayd etilgan. Bizda esa bu ko‘rsatkich 39.8% ni tashkil qildi. Demak, taklif etilgan dasturiy ta’minot yangi metodik yondashuvlar va modulli tuzilishi sababli samaradorlikni yanada oshirgan.

Olingan natijalar taxlili asosida quyidagilar tavsiyalar ishlab chiqildi:

Oliy ta’lim muassasalarida ma’lumotlar bazasi va unga yaqin fanlar bo‘yicha maxsus o‘quv dasturiy ta’minotlardan foydalanishni tizimli tashkil qilish tavsiya etiladi. Bu talabalarning fanga qiziqishini va bilim sifatini oshiradi.

Fan o‘qituvchilari va metodistlar uchun dasturiy ta’minotdan samarali foydalanish bo‘yicha seminar-treninglar tashkil etilishi, ularning pedagogik-sifrov ko‘nikmalari oshirilishi maqsadga muvofiq.

Ta’lim jarayonida qo‘llanilayotgan dasturiy ta’minotlar modulli, moslashuvchan va ochiq kodli asosda yaratilsa, ularni yangilash, lokal talablarga moslashtirish oson bo‘ladi.

Maxsus o‘quv dasturiy ta’minotni yanada rivojlantirishda o‘quvchi fikrlari va so‘rovnoma natijalari asosida interfeys, funksional va kontentlar davriy ravishda takomillashtirilishi kerak.

Kelgusida shunday dasturiy ta’minotlar boshqa fanlar uchun ham ishlab chiqilishi, ularda integratsiyalangan ma’lumotlar bazalari, vizual ta’lim elementlari va yangi pedagogik texnologiyalar joriy etilishi maqsadga muvofiq.

Ilmiy tadqiqotlar jarayonida bir necha turdagi baholash mezonlaridan foydalanish, nafaqat test natijalari, balki faollik, mustaqillik, qiziqish va ijodkorlik darajasi ham o‘lchanishi tavsiya etiladi.

Dasturiy ta’minotning ommaviy litsenziya asosida tarqatilishi, uni respublikamizdagi barcha oliy ta’lim muassasalarida tatbiq qilish imkonini yaratadi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar

Ma’lumotlar bazasi fanini samarali o‘qitish, talabalarda nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlash, zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalangan holda ta’lim jarayonini raqamlashtirish bugungi kunda muhim vazifalardan biriga aylandi. Olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalari asosida quyidagi asosiy xulosalar chiqarildi:

Maxsus o‘quv dasturiy ta’minotning joriy etilishi ma’lumotlar bazasi fanini o‘qitish samaradorligini keskin oshirdi. Bu ta’lim jarayonidagi interaktivlikni kuchaytirish, avtomatlashtirilgan baholash tizimi, talabaning faolligi va qiziqishini oshirish orqali amalga oshdi.

Ta’lim jarayonida an’anaviy usullardan farqli ravishda, maxsus dasturiy ta’minotdan foydalanilganda test natijalari 39.8% ga oshgani, amaliy topshiriqlarda xatolar soni 2 baravar kamaygani kuzatildi. Bu fanni samarali o‘zlashtirish imkonini berdi.

Foydalanuvchi interfeysining soddaligi, modulli tuzilishi, bilimlarni bosqichma-bosqich o‘zlashtirish imkoniyati dasturdan har bir talabaning individual foydalanishi uchun qulay muhit yaratdi.

So‘rovnomalar natijalariga ko‘ra, talabalar o‘quv jarayonidan yuqori darajada qoniqqan, ta’limning qiziqarli, tushunarli va foydali bo‘lganini ta’kidlashdi. Bu esa bevosita dasturning samarasini tasdiqlaydi.

O‘tkazilgan tadqiqot boshqa mualliflar tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlar bilan solishtirilganda ham yuqori ko‘rsatkichlarni namoyon etdi, ya’ni taklif etilgan yondashuv va texnologik echimlar o‘zining yangiligi va amaliyotdagi foydaliligi bilan ajralib turdi.

Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot yangilik sifatida ma’lumotlar bazasi fanini yangi bosqichda, raqamli texnologiyalar asosida o‘qitishning samarali yo‘li sifatida xizmat qiladi. Bu nafaqat ta’lim sifatini oshirishga, balki yangi avlod mutaxassislarini raqobatbardosh va zamonaviy echimlarga tayyorlashga katta hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Farooqi M. T. K., Siddique, Z., & Awan, S. M. (2024). The effectiveness of educational software and applications for primary students’ learning outcomes: A systematic review. Journal of Excellence in Social Sciences, 3(4).

2. Mery Y., DeFrain E., Kline E., & Sult L. (2014). Evaluating the Effectiveness of Tools for Online Database Instruction. Communications in Information Literacy, 8(1), 70–81.

3. Ahmed A. (2007). Designing an Instructional Software and Studying Its Effect on University Students’ Achievements for Tables and Queries. Journal of Educational & Psychological Sciences, 8(2).

4. Bhowmick S. S. (2024). Technology-Enabled Database Education: Challenges and Opportunities. ACM SIGMOD Record, 53(2).

5. Palvia S. C. J., & Palvia, P. C. (2007). The Effectiveness of Using Computers for Software Training: An Exploratory Study. Journal of Information Systems Education, 18(4), 479–490.

6. Palvia S. C. J., & Palvia, P. C. (2007). The Effectiveness of Using Computers for Software Training: An Exploratory Study. Journal of Information Systems Education, 18(4), 479–490.

ARTUR KONAN DOYL DETEKTIV ASARLARIDA GENDER DISKURSI, PRAGMATIK VA KOGNITIV TAHLIL (“BOHEMIYADAGI JANJAL” ASARI MISOLIDA)

Axmedova F.J.
Angren Universiteti,
“Til va uni o‘qitish metodikasi”
kafedrasi o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: gender diskursi, gender stereotiplari, ayol obrazi, detektiv asarlar, personaj, intellektual qobilyat, pragmatik tahlil, kognitiv adabiyotshunoslik, Viktoriya davri adabiyoti, detektiv janri.
Ключевые слова: гендерный дискурс, гендерные стереотипы, женский образ, детективные рассказы, персонаж, интеллектуальные способности, прагматический анализ, когнитивное литературоведение, викторианская литература, детективный жанр.
Key words: gender discourse, gender stereotypes, female character, detective stories, character, intellectual ability, pragmatic analysis, cognitive literary studies, Victorian literature, detective genre.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola “Bohemiyadagi janjal” qissasi misolida Artur Konan Doylning asarlarida gender diskursini o‘rganadi. Asarda ayol obrazlarining yaratilishi, erkaklik ideallarining shakllanishi va gender stereotiplarining namoyon bo‘lishi tahlil qilinadi. Ushbu maqola Konan Doyl asarlarini gender nuqtai nazaridan o‘rganishning ahamiyatini ochib berish bilan birga hikoyadagi muhim parchalarni pragmatik va kognitiv jihatdan tahlilini taqdim etadi.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья исследует гендерный дискурс в произведениях Артура Конан Дойла, используя рассказ “Скандал в Богемии” в качестве примера. Анализируется изображение женских образов, формирование идеалов мужественности и проявление гендерных стереотипов в произведении. Статья не только подчеркивает важность изучения произведений Конан Дойла с гендерной точки зрения, но и представляет прагматический и когнитивный анализ ключевых отрывков повествования.
SUMMARY:
This article examines gender discourse in the works of Arthur Conan Doyle, using the short story “A Scandal in Bohemia” as a case study. It analyzes the portrayal of female characters, the formation of masculinity ideals, and the manifestation of gender stereotypes in the story. The article not only highlights the importance of studying Conan Doyle’s works from a gender perspective but also presents a pragmatic and cognitive analysis of key passages within the narrative.

Kirish. Artur Konan Doylning detektiv asarlari nafaqat o‘zining murakkab syujeti va deduktiv metodlari bilan, balki o‘zida mujassam etgan gender diskurslari bilan ham ahamiyatlidir. Uning “Bohemiyadagi janjal” (A Scandal in Bohemia) qissasi nafaqat Sherlok Holmsning eng mashhur sarguzashtlaridan biri, balki Konan Doylning asarlarida gender diskursining namoyon bo‘lishi uchun ham muhim o‘rin tutadi. Ushbu tezisda “Bohemiyadagi janjal” qissasi misolida gender rollarining tasvirlanishi, ayol obrazining murakkabligi va erkaklik ideallarining shakllanishini tahlil qilishga e’tibor qaratiladi. Asarda ayollarning jamiyatdagi o‘rni, erkaklarning dominantligi, gender stereotiplarining namoyon bo‘lishi kabi masalalar, qahramonlarning xatti-harakatlari va hikoya dinamikasiga ta’sirini o‘rganishga harakat qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Gender diskursi adabiyotshunoslikda keng o‘rganilgan bo‘lib, bu sohada bir qator tadqiqotlar mavjud. Misol uchun, Sandra Gilbert va Syuzan Gubar o‘zlarining “The Madwoman in the Attic” asarida ayol yozuvchilarning asarlarida gender rollari qanday aks etishini tahlil qilganlar. Shuningdek, Meri Volstonkraftning “A Vindication of the Rights of Woman” asari gender tengsizligi masalalarini adabiyotda qanday yoritish mumkinligini ko‘rsatib beradi.

Konan Doyl asarlarida gender masalasini tahlil qilish bo‘yicha bir qator adabiyotshunoslik tadqiqotlari mavjud. Misol uchun, Mariya Lekisning “Sherlok Holms va ayollar” maqolasida ayol qahramonlarning asardagi o‘rni, ularning kuchsizligi va erkak qahramonlarga qanday yordam berishi tahlil qilinadi. Shuningdek, Elen Shovalterning “O‘zlarining adabiyoti” asari viktoriya davri ayol yozuvchilarining asarlarida gender rollarining aks etishini o‘rganadi va Konan Doylning asarlariga ham tegishli bo‘lgan tendensiyalarni ochib beradi. Ushbu tadqiqotlar Konan Doylning asarlarida gender diskursini tahlil qilish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda qo‘llanilgan usullar. Ushbu tadqiqotda Artur Konan Doylning “Bohemiyadagi janjal” qissasida gender diskursini o‘rganish uchun matnni tahlil qilish, pragmatik va kognitiv adabiyotshunoslik usullari integratsiyasidan foydalanilgan. Tahlil pragmatik nazariyalarga, xususan, nutq aktlari nazariyasiga (Austin, 1962; Searle, 1969) va Graysning hamkorlik prinsipi (Grice, 1975)ga asoslanadi. Bu nazariyalar qahramonlar o‘z maqsadlariga erishish uchun tildan qanday foydalanishi va ma’no kontekstda qanday qurilishini o‘rganishga qaratilgan. Kognitiv yondashuvda matndan ma’no qanday yaratilishini va gender stereotiplari kognitiv jarayonlarga qanday ta’sir qilishini tushunish uchun kognitiv fanlar tamoyillarini, masalan, sxema nazariyasini (Bartlett, 1932), ong nazariyasini (Premack & Woodruff, 1978) va

kontseptual metafora nazariyasini (Lakoff & Johnson, 1980) birlashtiradi. Tahlil davomida talqinlarni qo‘llab-quvvatlash va topilmalarni kontekstualizatsiya qilish uchun gender tadqiqotlari, tilshunoslik va adabiyot nazariyasi bo‘yicha tegishli ilmiy manbalar keltirildi.

Muhokama va tahlil. Artur Konan Doyl asarlarida ayol obrazlari ko‘pincha ikkinchi darajali rollarni bajaradi. Ayollar, odatda, zaif, himoyaga muhtoj va erkaklarning yordamiga tayanadigan qilib tasvirlanadi. Misol uchun, “Sherlok Holmsning sarguzashtlari” to‘plamida uchraydigan ayol personajlar ko‘pincha jabrlanuvchi yoki sirli qahramon sifatida namoyon bo‘ladi. Ular Holms va doktor Vatson tomonidan himoya qilinadi va ularning echim topish qobiliyatlariga bog‘liq bo‘ladi.

Erkaklik ideallari Konan Doyl asarlarida kuchli namoyon bo‘ladi. Sherlok Holms obrazi deduktiv fikrlash, jasorat va mustaqillikni o‘zida mujassam etgan. Holmsning mantiqiy fikrlash qobiliyati va qonun ustuvorligini ta’minlashga intilishi uni ideal erkak qahramon sifatida ko‘rsatadi. Doktor Vatson esa Holmsning sodiq do‘sti va yordamchisi, u Holmsning qobiliyatlarini o‘quvchiga sodda tilda tushuntirish uchun tanlangan obraz sifatida qaraladi.

Asarlarda gender stereotiplarining namoyon bo‘lishi muhim ahamiyatga egadir. Shovalterning fikriga ko‘ra, Konan Doyle asarlarida ayollar ko‘pincha hissiyotga beriluvchan, mantiqsiz va qaror qabul qilishda noqobil qilib ko‘rsatiladi. Erkaklar esa, aksincha, mantiqli, pragmatik va har doim vaziyatni nazorat qila oladigan qilib tasvirlanadi. Bu stereotiplar asarlarda gender tengsizligini aks ettiradi va jamiyatdagi erkaklarning dominantligini kuchaytiradi.

“Baskervillar iti” asarida Stepltonning xotini Beryl, uning yordamchisi bo‘lishiga qaramay o‘ziga xos qurbon sifatida tasvirlanadi. Holms va Vatson uni qutqarishi shart edi va Beryl o‘zining mustaqil harakatlari bilan emas, balki tashqi yordam orqali qutuladi. Bu misol ayollarning asarlarda qanchalik passiv rol o‘ynashini ko‘rsatadi.

Biroq, “Bohemiyadagi janjal” qissasida ayol qahramon Irene Adler obrazining yaratilishi diqqatga sazovordir. Adler, boshqa asarlardagi ayol personajlardan farqli o‘laroq, zaif va himoyaga muhtoj qahramon emas. U aqlli, ziyrak va Holmsning aql-zakovatiga teng kela oladigan qobiliyatlarga ega. Adler qissa davomida Holmsni aldab, uni mag‘lubiyatga uchratadi, bu esa erkaklik idealini shubha ostiga qo‘yadi.

Gender diskursi ijtimoiy munosabatlarda gender rollarining qanday shakllantirilishi va qayta ishlab chiqilishini o‘rganadi. Gender tadqiqotlari sohasida "Bohemiyadagi Janjal" qissasi Irene Adler obrazining noan'anaviyligi tufayli alohida ahamiyat kasb etadi. Butler ta’rifiga ko‘ra, gender - bu ijtimoiy

jihatdan konstruksiya qilingan kategoriya bo‘lib, Adler personaji bu tushunchani izchil ravishda buzadi. "Bohemiyadagi Janjal"da Irene Adler obrazida bu diskurs qiziqarli tarzda namoyon bo‘ladi. Irene Adler professional faoliyati jihatdan opera qo‘shiqchisi sifatida ijodiy kasb egasi; shaxs sifatida mustaqil; aql idrokda tengsiz.

… “You do not know her, but she has a soul of steel. She has the face of the most beautiful of women, and the mind of the most resolute of men.”

(… “Siz uni tanimaysiz, lekin uning po‘latdek ruhi bor. U eng go‘zal ayollarning yuziga va eng qat’iyatli erkaklarning aqliga ega.”)

Uning shahzodaga nisbatan shantaji gender tengsizlik sharoitida ayollarning kuchga intilishining namunasi hisoblanadi. Adler o‘zining aqlli va mustaqil xarakteri bilan Viktoriya davri gender stereotiplarini buzadi. Biroq, Doyl uni "xavfli ayol" arxetipiga yaqinlashtirish orqali gender normlarini qayta mustahkamlaydi. Biroq, Showalter (1989) ta'kidlaganidek, Viktoriya davri adabiyotida bunday mustaqil ayol qahramonlar ko‘pincha "xavfli" yoki "g'ayritabiiy" sifatida tasvirlangan. Bu holat Adler obrazida ham kuzatiladi. Holmsning hikoyada Adler haqidagi "Bu ayol aqlidan qo‘rqish kerak" degan fikri buning yaqqol misolidir.

Adlerning xatti-harakatlari ayolning jamiyatdagi roli haqidagi stereotiplarni buzadi. U o‘z xohishiga ko‘ra harakat qiladi, o‘zining mustaqilligini himoya qiladi va erkaklarning nazoratiga bo‘ysunmaydi. Qissada Adlerning intellektual qobiliyatlari va mustaqilligi ta’kidlanishi, Konan Doylning ayollarga nisbatan murakkab munosabatini ko‘rsatadi.

Qissada erkaklik ideali Sherlok Holms obrazida namoyon bo‘ladi. Holms, odatdagidek, mantiqiy fikrlash, deduksiya va muammoni hal qilish qobiliyatiga ega. U, shuningdek, Irene Adlerga nisbatan hayrat va hurmat hissini his qiladi, bu esa uning erkaklik idealini yanada murakkablashtiradi. Holms Adlerning aqlliligini tan oladi va unga qarshi kurashda mag‘lubiyatga uchraydi, bu esa erkaklik idealining cheklanganligini ko‘rsatadi.

Qissada gender stereotiplari ham namoyon bo‘ladi. Adler, o‘zining qobiliyatlariga qaramay, erkaklarning nazoratidan qochishga harakat qiladi. Adlerning qarorlari va xatti-harakatlari jamiyatda ayollarga qo‘yiladigan cheklovlarni eslatib turadi. Qissada erkakning intellektual ustunligi va ayolning his-tuyg‘ularga beriluvchanligi kabi stereotiplar, bir tomondan, tanqid qilinadi, ikkinchi tomondan esa, qisman tasdiqlanadi.

Pragmatika tilning amaliy qo‘llanilishi va uning kontekstdagi ma’nosini o‘rganadi. Irene Adnerning Sherlok Holmsga yozgan xati pragmatik tahlil uchun boy manba hisoblanadi. Xat, perlokutsion akt sifatida, Holmsni o‘zining aldanganidan xabardor ekanligini bildirish bilan birga, vaziyatni nazorat qilish

va o‘z kuchini tasdiqlaydi. Ushbu tahlil asosiy pragmatik elementlarga e’tibor qaratadi: nutq harakatlari, implikatura, farazlar, xushmuomalalik va deiksis. Ushbu tushunchalar Irene Norton Adlerning tilni muayyan kommunikativ maqsadlarga erishish uchun qanday ishlatishini ko‘rsatib beradi.

Ushbu xat bir nechta aniq nutq harakatlarini amalga oshiradi. Birinchidan, u deklarativ vazifani bajaradi, Irene Holmsning niqobi va qirolning niyatlari haqida bilganini oshkor qiladi (“Siz buni juda yaxshi qildingiz. Meni butunlay aldadingiz.”). Ikkinchidan, u tasdiqlovchi bo‘lib, ketish sabablari va fotosuratga bundan so‘ng ham egalik qilishini bayon qiladi (“Bizningcha, eng yaxshi echim - qochish… Men uni faqat o‘zimni himoya qilish uchun saqlayman.”). Uchinchidan, xatda adressant o‘z oldiga majburiyat va cheklov qo‘yadi, qirolga hech kim xalaqit bermasligiga va’da beradi (“Qirol o‘zi xohlaganini qilsin, unga shafqatsizlarcha jabr qilgan odamdan hech qanday to‘siq bo‘lmaydi”). Xatning xulosa qismi, “Sizga chin dildan hurmat bilan,” odatiy xulosa sifatida ishlaydi, lekin avvalgi aldagani haqidagi ma’lumotni hisobga olgan holda yuqoridagi jumlalardan nozik ironik ohangni sezishimiz mumkin.

Norton implikaturadan strategik tarzda foydalanadi. Misol uchun, uning “Men yaxshiroq odamni sevaman va meni sevishadi” degan gapi nafaqat hozirgi romantik munosabatlarini ifodalaydi, balki qirolning xarakterini ham tanqid qiladi. U qirol yomon odam, deb ochiqchasiga aytmaydi, lekin taqqoslash uning axloqiy jihatdan pastligini anglatadi. Bundan tashqari, u fotosuratni “faqat o‘zimni himoya qilish uchun” saqlayotganini aytib, o‘zini axloqli odam sifatida ko‘rsatmoqchi bo‘ladi va o‘zini asrash uchun zarurat bo‘lmasa shantaj bilan shug‘ullanadiganlardan emasligini bildiradi. Bu o‘zini taqdim etishning aynan ayollarga xos bo‘lgan bir shakli bo‘lib, Holmsdan keladigan har qanday salbiy hukmni kamaytirishga harakat qiladi.

Xat bir nechta farazlarni o‘z ichiga oladi. Uning “yong‘in signaliga” havola qilishi Holmsning ushbu voqeani sahnalashtirishda ishtirok etganini taxmin qiladi. Xuddi shunday, uning “Siz haqingizda oylar oldin ogohlantirilgan edim” degan gapi Holmsning taniqli va zukko agent ekanligini taxmin qiladi, shu bilan o‘zining avvaldan barcha vaziyatdan habardor bo‘lganligini ochib berayotgan bo‘lsa ham, Holmsning o‘z ishining ustasi ekanligini shubha ostiga qo‘ymaydi. U, shuningdek, o‘zining professional tajribasidan Holmsning xabari borligini taxmin qiladi: “bilasiz, men aktrisa sifatida o‘qitilganman,” jumlasi orqali Adler biron sahna yaratish u uchun odatiy hol ekanligini tushuntiradi, chunki bu uning professional ta’lim jarayonining bir qismi edi.

Holmsning mahoratini tan olgan holda, Adler ayollarga xos xushmuomalalikni saqlab qoladi. Unga “Qimmatli janob Sherlok Holms” deb murojaat qilishi

va “Sizga chin dildan hurmat bilan” degan so‘zlar bilan yakunlashi odatiy xushmuomalalik belgilari hisoblanadi. Biroq, bu xushmuomalalikni strategik yondashuv sifatida qabul qilishimiz mumkin. Bu uning to‘satdan o‘zini oshkor etish zarbasini yumshatadi va uni nafratga to‘la va qasoskor ayol emas, balki aqlli va munosib raqib sifatida ko‘rsatadi. Shu bilan birga bilvosita til ishlatilishi, masalan, “ertaga qo‘ng‘iroq qilganingizda uy bo‘sh bo‘ladi,” degan jumla qochib ketganligi haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’lumot berishdan ko‘ra nozikroq ifodalangan.

Xat hikoyani asoslash uchun deiksisdan foydalanadi. “Men”, “sen”, “u” va “o‘zim” kabi olmoshlar xat kontekstidagi muayyan shaxslarga ishora qiladi. Vaqt deiksisi “oylar oldin” va “ertaga” kabi iboralarda yaqqol ko‘rinadi va voqealarni yozish va o‘qish vaqtiga nisbatan yo‘naltiradi. “Ushbu sayyora” demonstrativi, giperbolik bo‘lsa ham, erga deiktik ishora beradi.

Irene Nortonning xati pragmatik aloqaning yuqori namunasi hisoblanadi. U ma’lumotni etkazish, o‘z kuchini tasdiqlash va Holmsning unga bo‘lgan tasavvurini shakllantirish uchun nutq harakatlari, implikatura, farazlar, xushmuomalalik va deiksisdan mohirlik bilan foydalanadi. Xat shunchaki xabar emas; bu spektakl, Irene Adlerni buyuk Sherlok Holmsdan o‘tib ketgan “ayol” sifatida mustahkamlaydi. Ushbu xatni tuzishdagi pragmatik mahorati Adlerning aldash qobiliyati kabi hayratlanarlidir.

Kognitiv tahlil qahramonlarning bilimni qayta ishlash va qaror qabul qilish jarayonlarini o‘rganadi. Holmsning deduktiv usuli uning ish xotirasi (working memory) va uzun muddatli xotirasining (long-term memory) samarali ishlashiga asoslangan. Adlerning Xolmsning fikrlash usulini oldindan bilishi "mental modelar" va "aql nazariyasi" (theory of mind) tamoyillarini aks ettiradi. Uning Xolmsga qarshi ishlab chiqqan strategiyasi yuqori darajadagi kognitiv moslashuvchanlikni ko‘rsatadi. “Bohemiadagi janjal” hikoyasini kognitiv jihatdan tahlil qilish uchun qirol va Sherlok Holmsning suhbati muhim manbaalardan biri hisoblanadi.

Qirolning dastlabki jumlasi: “Qanday ayol, oh, qanday ayol!” (“What a woman-oh, what a woman) kuchli hissiy javobni ochib beradi (baholash nazariyasi, Scherer, 2009). Ushbu so‘zlar Adlerning aql-zakovatini va uning qirolicha bo‘lishga jamiyatdagi statusi sababli mos emasligi uchun biroz afsuslanishni ham o‘z ichiga oladi. Keyin esa u fikrini qayta tasdiqlashga urinadi va shunday deydi: “Men sizga uning qanchalik tez va qat’iyatli ekanligini aytmadimmi?” (“Did I not tell you how quick and resolute she was?“) Bu uning Adlerga bergan dastlabki bahosini tasdiqlash uchun xotirasidan ma’lumot olishga harakat qilishini ko‘rsatadi. Shuningdek hikoyadagi qirol obrazi “U ajoyib malika bo‘lmasmidi?” jumlasi

orqali qarama-qarshi fikrlashdan foydalanib, gipotetik fikrni ilgari suradi: “U ajoyib malika bo‘lmasmidi?” (“Would she not have made an admirable queen?”), bu uning kognitiv moslashuvchanligini va muqobil imkoniyatlarni ko‘rib chiqish qobiliyatini ta’kidlaydi. Uning: “Men bilaman, uning so‘zi buzilmas. Surat hozir olovdagi kabi xavfsiz”, degan xulosasi Adlerga nisbatan ishonch shakllanishidagi muhim o‘zgarishni ifodalaydi. Dastlab u janjalning oldini olish uchun fotosuratni olishga intilgan edi. Biroq, hozir u Adlerning kafolatini qabul qiladi va bu yangi dalillarga asoslangan holda o‘z fikrini yangilash qobiliyatini ko‘rsatadi. Ushbu ishonch, shuningdek, mavjudlik evristikasi deb nomlanuvchi kognitiv evristika orqali mustahkamlanadi, u suratning xavfsizligini tasavvur qilish osonroq bo‘lgani uchun xavfsiz deb hisoblaydi (“xuddi olovda bo‘lganday”).

Qiroldan farqli o‘laroq, Holms yanada ajralib turadigan analitik yondashuvni namoyish etadi. Uning: “Mening kuzatishlarimga ko‘ra, bu xonim, albatta, Hazrati oliylaridan ancha yuqori darajada”(“From what I have seen of the lady, she seems, indeed, to be on a very different level to your Majesty,”), degan gapi kuzatilgan xatti-harakatlarga asoslangan holda puxta o‘ylangan bahoni taklif qiladi. Hikoyaning asl nusxasidagi jumla, “From what I have seen of the lady, she seems, indeed, to be on a very different level to your Majesty,” so‘zma so‘z tarjima qilinganda “Mening kuzatishlarimga ko‘ra, bu xonim, albatta, Hazrati oliylari bilan farqli darajada (bir tabaqaga mansub emas)” ko‘rinishiga ega bo‘ladi. Biroq bu so‘zlar Qirolning “U mening maqomimga loyiq bo‘lmagani juda achinarli, to‘g‘rimi?” (“Is it not a pity that she was not on my level?”) degan jumlasiga javob tariqasida aytilganini inobatga olsak, kontekstdan kelib chiqqan holda, Sherlok qirolning ushbu gaplarini kinoyali “tasdiqlagan”iga guvoh bo‘lamiz.

Sherlokning: “Afsuski, Hazrati oliylari, sizning ishingizni yanada muvaffaqiyatli yakunlay olmadim”, degan kechirim so‘rashi, uning muvaffaqiyatga erishish umidi va ishning haqiqiy natijasi o‘rtasida kognitiv dissonansni ta’kidlaydi. Bu dissonans uning keyinchalik Irene Adlerning fotosuratini so‘rashiga turtki beradi.

Holmsning fotosuratni so‘rashi maqsadga yo‘naltirilgan xatti-harakatni namoyish etadi. U Adlerning kuchi va aqlini tan olish uchun, shunchaki qirolning minnatdorchiligini qabul qilishdan ko‘ra, shaxsiy manfaat yo‘lida emas, Adlerning kognitiv qobiliyatlarini va uning mulohazalarini tushunish uchun fotosuratni so‘raydi. Ushbu kognitiv motivatsiya Holmsning inson xatti-harakatlarini tahlil qilish va aqlning ishlashini tushunishga asoslanganligini ko‘rsatadi.

Ushbu parcha kognitiv jarayonlarning boyligi hisoblanadi. Qirolning reaktsiyalari hissiy baholashlarni, e’tiqodni yangilashni va kognitiv evristikalardan foydalanishni ta’kidlaydi. Holms mantiqiy mulohazalarni, maqsadga yo‘naltirilgan xatti-harakatlarni va insonning bilishini tushunishga

qaratilgan strategik yondashuvni namoyish etadi. Ularning kognitiv uslublarini qarama-qarshi qo‘yish va ijtimoiy kognitsiyaning rolini tan olish orqali ushbu parchalar Doylning “Bogemiyadagi janjal” asarida inson xatti-harakatlarini shakllantiradigan murakkab aqliy jarayonlarga ishonchli nazar tashlash imkonini beradi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar.“Bohemiyadagi janjal” qissasi Konan Doyl asarlarida gender diskursining namoyon bo‘lishini yorqin namoyish etadi. Irene Adler obrazining yaratilishi ayollarning murakkabligi va ularning jamiyatdagi an’anaviy rollaridan chetga chiqish qobiliyatini ko‘rsatadi. Holmsning Adlerga nisbatan munosabati erkaklik idealining cheklanganligini va gender stereotiplarining murakkabligini ko‘rsatadi. Ushbu qissa gender masalalarini adabiy tahlil qilish uchun boy material beradi va Konan Doylning asarlarini o‘rganishda gender diskursiga e’tibor berishning muhimligini ta’kidlaydi.

Artur Konan Doylning “Bohemiyadagi janjal” qissasi gender, pragmatika va kognitiv tahlil uchun boy manba hisoblanadi. Gender nuqtai nazaridan Adler obrazi ayollarning stereotiplardan tashqari qobiliyatlarini namoyish etsa, Holms obrazi erkaklik idealining cheklanganligini ko‘rsatadi. Pragmatik tahlil qahramonlarning nutqiy xatti-harakatlari va kontekstning ahamiyatini yoritadi. Kognitiv tahlil esa qahramonlarning fikrlash1. jarayonlari va qaror qabul qilish mexanizmlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bu jihatlar qissaning nafaqat adabiy qiymatini oshiradi, balki o‘quvchilarga jamiyat, til va inson ongini tushunishda yangi nuqtai nazarlarni taqdim etadi. "Bohemiyadagi Janjal" asari gender diskursi, pragmatik va kognitiv jihatlarning uyg‘unligini namoyish etadi. Bu asar nafaqat badiiy adabiyotning, balki gender, tilshunoslik va kognitiv fanlarning ham qimmatli manbai hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Austin J. L. (1962). How to do things with words. Oxford University Press.
2. Baddeley A. (2007). Working memory, thought, and action. Oxford University Press.
3. Byrne R. M. J. (2005). The rational imagination: How people create alternatives to reality. MIT Press.
4. Doyle A. C. (1902). The hound of the Baskervilles. George Newnes, Limited.
5. Eysenck M. W., & Keane, M. T. (2015). Cognitive psychology. Psychology Press.
6. Fairclough N. (1992). Discourse and social change. Polity Press.
7. Leki M. (2003). Sherlock Holmes and the women. The Journal of Popular Culture.
8. Levinson S. C. (1983). Pragmatics. Cambridge University Press.
9. Scherer K. R. (2009). Emotions are functional: Appraisal theory. In D. Sander & K. R. Scherer (Eds.), The Oxford companion to emotion and the affective sciences (pp. 143-145). Oxford University Press.
10. Yule G. (1996). Pragmatics. Oxford University Press.

ТЕХНОЛОГИЯ ДАРСЛАРИНИ ИНТЕРФАОЛ УСУЛДА ТАШКИЛ ЭТИШ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Пўлатова М.
Чирчиқ давлат педагогика университети технологик таълим йўналиши талабаси

Tayanch so‘zlar: интерфаол, педагог, технология, амалий кўникма, мустақил таълим, ўқитиш, фаол усуллар.
Ключевые слова: интерактивный, учитель, технология, практические навыки, самостоятельное обучение, преподавание, активные методы
Key words: interactive, teacher, technology, practical skills, independent learning, teaching, active methods

РЕЗЮМЕ:
Ушбу мақолада технология фанини интерфаол усулларда ўқитишнинг механизми, самарадорлик омиллари, амалиётда қўллаш йўналишлари, таълим муҳити ва педагогик амалиёт жараёнидаги аҳамияти ёритиб берилган.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассмотрены механизмы и особенности использования интерактивных методов в преподавании технологии, раскрыто их влияние на формирование профессиональных компетенций учащихся, а также освещена роль педагогической практики в подготовке будущих учителей.
SUMMARY:
This article discusses the mechanisms and principles of organizing technology lessons through interactive methods, emphasizing their impact on forming students' professional skills and the importance of pedagogical practice in preparing future educators.

Таълим тизимида ҳар бир фаннинг ўзига хос ўрни, мақсад ва вазифалари мавжуд. Технология фани эса ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш, уларда амалий кўникмаларни шакллантириш, ижодий фикрлашга ундашда муҳим аҳамият касб этади. Бу фанни самарали ўқитиш эса, унинг назарий-методик асосларини тўғри англаш ва тўғри дарс ташкил этиш билан боғлиқ.

Замонавий таълим тизимида технология фанини ўқитишда интерфаол усуллардан фойдаланиш – бугунги кун талабларидан бири ҳисобланади.

Ўқувчиларда амалий кўникма ва касбий компетенцияларни шакллантиришда анъанавий дарс шакллари етарлича самара бермасдан, янги, илғор ва инноватsion ёндашувларни жорий этиш зарурати ортиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан, таълим жараёнида интерфаол усуллардан фойдаланиш нафақат билимни фаол ўзлаштириш, балки ўқувчининг мустақил фикрлашини, жамоа билан ишлашини, янгича ёндашувларни излашини ҳам таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон фармони, шунингдек, 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида таълим мазмунини янгилаш, интерфаол технологияларни жорий этиш, ўқув жараёнини креатив ва амалий асосга қуриш муҳим вазифа сифатида белгилаб берилган.

Технология фани мактаб таълимида фақат "амалий машғулот" сифатида эмас, балки тўлиқ шахс тарбияси, интеллектуал ва ижтимоий ривожланиш учун муҳим фан сифатида қаралиши керак. У болани ҳаётга, меҳнатга ва касбга тайёрлайдиган, ижодкорликни ривожлантирадиган, мултидисциплинар билимларни уйғунлаштирадиган фан ҳисобланади. Шунинг учун технология дарсларини янги педагогик технологиялар билан ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.Бунда эса интерфаол методлардан фойдаланиш алоҳида ўрин эгаллайди.

Технология фанини ўқитиш жараёнида интерфаол методлар қўлланилиши:

ўқувчиларда амалий кўникмаларни шакллантириш;

ижодий ва мустақил фикрлашни рағбатлантириш;

гуруҳда ишлаш, мулоқот, бошқарув каби софт скилларни ривожлантириш;

фанга бўлган қизиқишни ошириш ва шахсий муносабатни шакллантиришга хизмат қилади.

Таълимда интерфаол усуллардан фойдаланиш механизмлари

Технология дарсларида самарали интерфаол ёндашувлар қуйидагилардан иборат:

“Ақл чархпалаги”, “Синквейн”, “Фикрлар тўфони” (Brainstorming) каби методлардан фойдаланиш;

Жамоавий ишлар, масалан, мини-лоиҳалар, макет ясаш, устафалар ташкил этиш;

Кейс-метод, яъни ҳаётий масалаларни ҳал этишда ўқувчиларнинг шахсий тажрибасидан фойдаланиш;

Масофавий таълим элементларини интегратsiялаш;

Симуляция ва ролли ўйинлар, маҳсулот яратиш жараёнини амалий равишда тасвирлаш.

Таълим муҳитининг ўрни

Интерфаол дарсларни самарали ташкил этишда ахборот муҳити ва замонавий инфратузилманинг мавжудлиги муҳим аҳамиятга эга. Мактабларда компьютер техникаси, интернет, мультимедиа воситалари, 3D моделлаштириш ускуналари мавжуд бўлиши дарс самарадорлигини бир неча баробар оширади.

Олий таълимда тайёргарлик ва педагогик амалиёт

Бугунги кунда педагог кадрларни интерфаол дарсларни ташкил этишга тайёрлаш педагогик амалиёт жараёнида амалга оширилиши керак. Бу жараёнда талабалар:

интерфаол методларни ўрганади;

мактаб дарсларини кузатади ва таҳлил қилади;

мустақил машғулотлар орқали амалий кўникма орттиради;

ўз лойиҳаларини ишлаб чиқади ва амалга оширади.

Хулоса.Технология фанини интерфаол усулларда ўқитиш нафақат фан мазмунини янгилайди, балки ўқувчиларда муваффақиятга йўналтирилган шахсий ва касбий сифатларни шакллантиради. Бунда олий таълим муассасалари зиммасига талабаларни интерактив, амалиётга йўналтирилган, инновatsion ёндашувлар асосида ўқитиш вазифаси юкланади. Мазкур мақсадга эришиш учун ўқув режалар, фан дастурлари, педагогик амалиёт мазмуни ҳамда таълим муҳитида замонавий ёндашувлар жорий этилиши зарур.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5847-сон Фармони. (2019).

2. Ибадуллаева Ш.Н. (2023). Педагогик амалиёт жараёнида бўлажак махсус педагогларни касбий фаолиятга тайёрлашнинг механизмларини такомиллаштириш. Муғаллим ҳем узликсиз билимлендируў, 2/1.

3. Ашуров А.А. (2022). Технологик таълимда инновatsion методлар. Таълим ва тараққиёт, №3.

4. Ҳайдаров Д. (2021). Педагогик технологиялар ва интерфаол усуллар. Ўқитувчи нашриёти.

OILADAGI NIZOLI VAZIYATLARDA IJTIMOIY MUHITNING TA'SIRI

Mirzasoliyev J.M.
Jamoat xavfsizligi universiteti tadqiqotchisi

Tayanch so'zlar: oila, nizo, ijtimoiy muhit, sabablar, oqibatlar, yordam, tavsiyalar.
Ключевые слова: семья, конфликт, социальная среда, причины, последствия, помощь, рекомендатsии.
Key words: family, conflict, social environment, causes, consequences, assistance, recommendations.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada oiladagi nizoli vaziyatlarga ijtimoiy muhitning ta'siri o'rganilgan. Tadqiqot davomida oiladagi nizolarning sabablari va turlari, iqtisodiy, madaniy, demografik va huquqiy omillarning oilaviy munosabatlarga ta'siri aniqlangan. Olingan natijalar asosida oiladagi nizolarni kamaytirish va oilalarga yordam berish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье исследуется влияние социальной среды на конфликтные ситуации в семье. В ходе исследования были выявлены причины и виды конфликтов в семье, а также влияние экономических, культурных, демографических и правовых факторов на семейные отношения. На основе полученных результатов разработаны практические рекомендации по снижению конфликтов в семье и оказанию помощи семьям.
SUMMARY:
This article examines the impact of the social environment on conflict situations in the family. The study identifies the causes and types of conflicts in the family, as well as the influence of economic, cultural, demographic, and legal factors on family relationships. Based on the results obtained, practical recommendations are developed to reduce conflicts in the family and provide assistance to families.

Oilalar jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lib, uning barqarorligi va farovonligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Oiladagi sog'lom muhit shaxsning kamol topishi, uning jamiyatga moslashuvi va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishi uchun zarur sharoit yaratadi. Biroq, so'nggi yillarda oilalarda nizolar, kelishmovchiliklar va zo'ravonlik holatlari kuzatilmoqda, bu esa nafaqat oila a'zolarining ruhiy va jismoniy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, balki jamiyatda ijtimoiy keskinlikni oshiradi.

Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ajralishlar soni ortib bormoqda, oilaviy zo'ravonlik qurbonlari soni kamaymayapti, bolalarning qarovsiz qolishi va huquqbuzarlik sodir etishi holatlari uchramoqda. Bu kabi muammolarning ildizlari nafaqat oilaning ichki dinamikasida, balki tashqi omillar – ijtimoiy muhitning ta'sirida ham yotadi.

Ijtimoiy muhit – bu shaxsning o'zaro ta'sirda bo'ladigan ijtimoiy sharoitlar, munosabatlar, qadriyatlar va normalar majmuidir. Iqtisodiy beqarorlik, ishsizlik, qashshoqlik, madaniy qadriyatlarning o'zgarishi, axborot xuruji, migratsiya va boshqa ijtimoiy omillar oilaga bevosita ta'sir ko'rsatib, unda nizoli vaziyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, oiladagi nizolarni o'rganishda ijtimoiy muhitning rolini inkor etib bo'lmaydi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – oiladagi nizoli vaziyatlarda ijtimoiy muhitning ta'sirini o'rganish, ijtimoiy muhitning qanday omillari oiladagi nizolarni keltirib chiqarishini aniqlash, ularning oqibatlarini baholash va oilalarga ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish zarur:

"Ijtimoiy muhit" va "oila" tushunchalarini aniqlashtirish. Maqolada foydalaniladigan asosiy tushunchalarning mazmunini ochib berish, ularning o'zaro bog'liqligini ko'rsatish.

Oiladagi nizolarning sabablari va turlarini aniqlash. Oiladagi nizolarni keltirib chiqaruvchi psixologik, iqtisodiy, maishiy, madaniy va boshqa omillarni aniqlash, ularning turlarini (er-xotin o'rtasidagi, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi, aka-ukalar o'rtasidagi) tasniflash.

Ijtimoiy muhitning oiladagi nizolarga ta'sir etuvchi omillari (iqtisodiy, madaniy huquqiy). Ijtimoiy muhitning qaysi omillari oiladagi nizolarning yuzaga kelishi va rivojlanishiga turtki bo'lishini aniqlash.

Olingan natijalar asosida amaliy takliflar ishlab chiqish. Tahlil natijalari asosida oilalarga ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish, oilaviy nizolarning oldini olish, ijtimoiy muhitni sog'lomlashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Oila – shaxsning shakllanishi, rivojlanishi va ijtimoiy hayotga moslashuvi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy institut hisoblanadi. Oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar, o'zaro qo'llab-quvvatlash, tarbiya va boshqa funktsiyalar oilaning barqarorligini ta'minlaydi. Biroq, oila nafaqat ichki omillar, balki tashqi ta'sirlar – ijtimoiy muhitning ta'siri ostida ham rivojlanadi.

Oiladagi ijtimoiy muhit, shaxsning o'zaro ta'sirda bo'ladigan ijtimoiy sharoitlar, munosabatlar, qadriyatlar va normalar majmuidir. U shaxsning xulq-

atvori, fikrlash tarzi, qiziqishlari va hayotiy pozitsiyasiga ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy muhitni turli darajalarga bo‘lish mumkin:

Mikro-muhit – shaxsning bevosita o‘zaro ta’sirda bo‘ladigan eng yaqin muhiti (oila, do‘stlar, sinfdoshlar, hamkasblar). Mikro-muhit shaxsning shaxsiy xususiyatlari, qadriyatlari va munosabatlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Mezzo-muhit – mikro-muhit elementlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir (oila va maktab o‘rtasidagi aloqa, do‘stlar va ota-onalar o‘rtasidagi munosabatlar). Mezzo-muhit mikro-muhitning shaxsga ta’sirini kuchaytirishi yoki susaytirishi mumkin.

Ekzo-muhit – shaxs bevosita o‘zaro ta’sirda bo‘lmaydigan, lekin uning mikro-muhitiga ta’sir ko‘rsatadigan ijtimoiy institutlar (ota-onaning ish joyi, mahalliy hokimlik, ommaviy axborot vositalari). Ekzo-muhit oilaning iqtisodiy ahvoli, ta’lim olish imkoniyatlari va madaniy hayotiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Makro-muhit – jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy va huquqiy tizimi. Makro-muhit shaxs va oilaning hayotiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan keng ko‘lamli omillarni o‘z ichiga oladi (qonunchilik, davlat siyosati, iqtisodiy inqirozlar, urushlar, epidemiyalar).

Ijtimoiy muhitning oilaga ta’sir etuvchi funktsiyalariga - qo‘llab-quvvatlash, nazorat, ta’lim, ijtimoiy integratsiyalarni kiritish mumkin:

Qo‘llab-quvvatlash funktsiyasi – oilaga iqtisodiy, psixologik, ijtimoiy va boshqa yordam ko‘rsatishda o‘z aksini topadi. Qo‘llab-quvvatlash oilaning qiyinchiliklarni engishiga, stressni kamaytirishga va barqarorligini saqlashga yordam beradi. Qo‘llab-quvvatlashni mikro-muhit (oila a’zolari, do‘stlar), mezzo-muhit (qo‘shnilar, qarindoshlar) va ekzo-muhit (ijtimoiy xizmatlar, nodavlat tashkilotlar) ko‘rsatishi mumkin.

Nazorat funktsiyasi esa – oila a’zolarining xulq-atvorini tartibga solish, ijtimoiy normalar va qoidalarga rioya qilishini ta’minlashda ko‘rinadi. Nazorat oilaning ichki tartibini saqlashga, huquqbuzarliklarning oldini olishga va jamiyatga moslashuviga yordam beradi. Nazoratni oila a’zolari, maktab, mahalliy hokimlik va huquqni muhofaza qilish organlari amalga oshirishi mumkin.

Ta’lim funktsiyasi – oila a’zolariga bilim berish, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, madaniy qadriyatlarni o‘rgatish. Ta’lim shaxsning intellektual rivojlanishiga, kasbiy tayyorgarligiga va ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatga erishishiga yordam beradi. Ta’limni oila a’zolari, maktab, OTM va boshqa ta’lim muassasalari berishi mumkin.

Ijtimoiy integratsiya funktsiyasi – oilaning jamiyatga integratsiyalashuvini ta'minlash, ijtimoiy aloqalarni o'rnatish va saqlash, jamoat hayotida ishtirok etishga ko'maklashish. Ijtimoiy integratsiya oilaning ijtimoiy izolyatsiyasining oldini olishga, o'zini jamiyatning bir qismi deb his qilishga va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga ega bo'lishga yordam beradi. Ijtimoiy integratsiyani mahalliy hokimlik, nodavlat tashkilotlar, madaniyat markazlari va boshqa ijtimoiy institutlar ta'minlashi mumkin.

Ijtimoiy muhitning ushbu funktsiyalari oilaning barqarorligi va farovonligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy muhitning ijobiy ta'siri oila a'zolarining ruhiy va jismoniy salomatligini yaxshilaydi, ularning shaxsiy kamolotiga ko'maklashadi va jamiyatga foyda keltiradi. Aksincha, ijtimoiy muhitning salbiy ta'siri oilada nizolar, zo'ravonlik, huquqbuzarlik va boshqa muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, ijtimoiy muhitni sog'lomlashtirish, oilalarga ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish va oilaviy qadriyatlarni targ'ib qilish muhim ahamiyatga ega.

Oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ular turli xil omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin. Ba'zi hollarda, o'zaro tushunmovchiliklar, kelishmovchiliklar va qarama-qarshiliklar oilada nizolarni keltirib chiqaradi. Nizolar oilaning barqarorligiga, a'zolarining ruhiy va jismoniy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun oiladagi nizolarning sabablarini va turlarini o'rganish, ularning oldini olish va hal etish yo'llarini topish muhim ahamiyatga ega.

Oiladagi nizolarning sabablari juda xilma-xil bo'lishi mumkin, lekin ularni quyidagi asosiy guruhlarga bo'lish mumkin:

Shaxsiy xususiyatlar: Oila a'zolarining xarakteri, temperament, hissiyotlarni boshqarish qobiliyati, stressga chidamliligi kabi shaxsiy xususiyatlar nizolarni keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, tajang, asabiy, o'zini tuta bilmaydigan yoki o'z manfaatlarini boshqalarnikidan ustun qo'yadigan shaxslar nizoli vaziyatlarni yaratishi ehtimoli yuqori.

Muloqotning buzilishi: Oila a'zolarining o'zaro fikr almashish, his-tuyg'ularini ifoda etish, bir-birini eshitish va tushunish qobiliyatining etishmasligi nizolarga olib kelishi mumkin. Masalan, bir-birini tanqid qilish, ayblash, haqoratlash kabi muloqot uslublari nizolarni kuchaytiradi.

Qadriyatlarning mos kelmasligi: Oila a'zolarining hayotiy qadriyatlari, maqsadlari, e'tiqodlari va dunyoqarashlarining bir-biriga mos kelmasligi nizolarga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, er-xotinning pulga, tarbiyaga, dam olishga bo'lgan qarashlari bir-biridan farq qilishi nizolarni keltirib chiqaradi.

Rolning noaniqligi: Oila a’zolarining oiladagi roli va majburiyatlarining aniq belgilanmaganligi, ularning o‘z vazifalarini bajarishdan bosh tortishi yoki boshqalarning vazifalariga aralashishi nizolarga olib kelishi mumkin. Masalan, uy ishlarini kim bajarishi, bolalarni kim tarbiyalashi kabi masalalarda kelishmovchiliklar yuzaga keltiradi.

Ishsizlik: Oila a’zolaridan birining yoki ikkalasining ishsiz qolishi oilaning moddiy ahvolini yomonlashtiradi, stressni oshiradi va kelishmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Ishsiz qolgan shaxs o‘zini keraksiz his qilishi, o‘ziga ishonchini yo‘qotishi, asabiylashishi va boshqa salbiy his-tuyg‘ularni boshdan kechirishi mumkin.

Qashshoqlik: Oilaning minimal ehtiyojlarini qondira olmaslik, oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va boshqa zarur narsalarning etishmasligi oilada doimiy taranglikni yaratadi va nizolarni keltirib chiqaradi. Qashshoqlik bolalarning ta’lim olishi, sog‘ligini saqlashi va normal rivojlanishi uchun ham to‘siq bo‘ladi.

Moliyaviy qaramlik: Oila a’zolaridan birining moliyaviy jihatdan boshqalarga qaram bo‘lishi, o‘z daromadiga ega bo‘lmasligi nizolarga olib keladi. Masalan, erning xotiniga, ota-onaning bolalariga yoki aksincha moliyaviy qaramligi o‘zaro munosabatlarni murakkablashtirishi mumkin.

Pulni noto‘g‘ri taqsimlash: Oilaning daromadlarini taqsimlashda adolatsizlik, oqilona bo‘lmaslik yoki bir tomonning manfaatlarini ustun qo‘yish nizolarga sabab bo‘lishi mumkin. Masalan, pulni kim boshqarishi, qanday xarajatlarga pul sarflash kerakligi kabi masalalarda kelishmovchiliklar yuzaga keladi.

Uy-ro‘zg‘or ishlarining taqsimlanishi: Uy ishlarining adolatli taqsimlanmaganligi, bir tomonning ko‘p ishlashi, boshqasining esa beparvo bo‘lishi nizolarga olib kelishi mumkin. Masalan, ovqat tayyorlash, uy tozalash, kir yuvish, bolalarga qarash kabi ishlarni kim bajarishi kerakligi haqidagi kelishmovchiliklarda kuzatiladi.

Uy-joy sharoitining noqulayligi: Uyning kichikligi, qulayliklarning yo‘qligi, qo‘shnilar bilan munosabatlarning yomonligi oilada stressni oshiradi va nizolarni keltirib chiqaradi.

Dam olish va ko‘ngil ochishning tashkil etilishi: Oila a’zolarining dam olish va ko‘ngil ochishga bo‘lgan ehtiyojlarining qondirilmasligi, birgalikda vaqt o‘tkazishning etishmasligi nizolarga sabab bo‘ladi. Masalan, dam olish kunlarini qanday o‘tkazish, qayerga borish kerakligi haqida kelishmovchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Oilada sog‘liq bilan bog‘liq masalalarda, oila a'zolaridan birining surunkali kasalligi, nogironligi yoki ruhiy kasalligi oilada stressni oshiradi va nizolarni keltirib chiqaradi.

Oila a’zolarining qarindoshlari bilan munosabatlarining yomonligi, ularning oilaviy hayotga aralashishi nizolarga olib keladi.

Yuqoriga oiladagi nizolarning kelib chiqish sabablariga to‘xtalib o‘tildi. Endi ushbu nizolarning sababchilarini ko‘rib chiqamiz.

Er va xotin o‘rtasidagi nizolar oiladagi eng ko‘p uchraydigan nizolar turidir. Ularning sabablari yuqorida ko‘rsatilgan omillarning kombinatsiyasi bo‘lishi mumkin. Er-xotin o‘rtasidagi nizolar oilaning barqarorligiga eng katta ta’sir ko‘rsatadi va ajralishgacha olib kelishi mumkin.

Ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi nizolar tarbiya uslublari, qadriyatlar, erkinlik darajasi, do‘stlar bilan munosabatlar va boshqa masalalar bo‘yicha kelishmovchiliklar tufayli yuzaga keladi. Bu turdagi nizolar ayniqsa farzandlarning o‘smirlik davrida kuchayadi.

Oiladagi nizoli vaziyatlarning sababchilaridan yana biri aka-ukalar o‘rtasidagi nizolar hisoblanadi. Aka-ukalar o‘rtasidagi nizolar e’tibor, mulk, raqobat, hasad va boshqa sabablar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Bu turdagi nizolar bolalik davrida ko‘p uchraydi, lekin kattalar hayotida ham davom etishi mumkin.

Oiladagi nizoli vaziyatlarning sababchilari tomonidan qilingan hatti harakatlar natijasida ajralish, zo‘ravonlik va psixologik travmalar kelib chiqadi.

Er-xotin o‘rtasidagi nizolarning eng og‘ir oqibati ajralishdir. Ajralish nafaqat er va xotinning hayotiga, balki bolalarning psixologik holatiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Nizolar ba’zi hollarda jismoniy, ruhiy yoki jinsiy zo‘ravonlikka olib kelishi mumkin. Zo‘ravonlik qurbonlari jiddiy psixologik travma olishi, sog‘ligini yo‘qotishi yoki hatto vafot etishi mumkin. Nizolar oila a‘zolarida stress, depressiya, qo‘rquv, xavotir, o‘ziga ishonchsizlik va boshqa psixologik muammolarda namoyon bo‘ladi. , Ayniqsa bolalar, ota-onalari o‘rtasidagi nizolarga juda sezgir bo‘ladi va buning natijasida jiddiy psixologik travma olishlari mumkin.

Nizolar oila a’zolarining ijtimoiy hayotga moslashuviga to‘sqinlik qilishi, ularning o‘qishi, ishi va do‘stlari bilan munosabatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Oiladagi nizolarning oldini olish va ularni hal etish oila a’zolarining baxtli va farovon hayot kechirishlari uchun muhim ahamiyatga ega.

Ushbu omillarning barchasi oiladagi nizolarga ta’sir ko‘rsatishi mumkin va ularning o‘zaro ta’siri oilaviy munosabatlarni yanada murakkablashtirishi mumkin. Shuning uchun, oiladagi nizolarni o‘rganishda va ularning oldini olish choralarini ko‘rishda ijtimoiy muhitning barcha omillarini hisobga olish zarur.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimi oilalarga yordam berish, qiyinchiliklarni engish va nizolarni hal etish uchun mo‘ljallangan tashkilotlar, xizmatlar va dasturlarni o‘z ichiga oladi.

Oilalarga psixologik yordam ko‘rsatish, ularning stresini boshqarish, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish va nizolarni hal etish ko‘nikmalarini oshirish uchun muhimdir. Psixologik yordamni psixologlar, psixoterapevtlar va maslahatchilar ko‘rsatishi mumkin.

Bundan tashqari ijtimoiy xizmatlar oilalarga moddiy yordam, huquqiy maslahatlar, ta’lim olish imkoniyatlari va boshqa zarur xizmatlarni taqdim etadi. Ijtimoiy xizmatlar oilalarning qiyinchiliklarni engishiga, mustaqil hayot kechirishiga va jamiyatga integratsiyalashuviga yordam beradi.

Oilalarni o‘rganish bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlarda statistik tahlil so'rovnomalar, intervyu va kuzatuvlar o‘tkaziladi va bu esa oilalarni mustahkamlashga qaratilgan echimlarni belgilab beradi.

Xulosa qilib aytganda oiladagi nizolarning sabablari psixologik, iqtisodiy, maishiy va boshqa omillarga bog’liq ekanligi aniqlandi.

Ijtimoiy muhid nizolarning turlari sabablari va oqibatlariga ko’ra farqlanadi.

Oiladagi nizolarning oqibatlari ajralish, zo’ravonlik, psixologik travma va ijtimoiy muammolarga olib keladi.

Iqtisodiy, madaniy, demografik va huquqiy omillar, shuningdek, ijtimoiy qo’llab-quvvatlash tizimining holati oiladagi nizolarga sezilarli ta’sir ko’rsatadi.

Tadqiqot natijalari asosida oiladagi nizoli vaziyatlarda ijtimoiy muhitning ta’sirini kamaytirish bo’yicha quyidagi amaliy tavsiyalar keltirib o‘tiladi:

1. Aholining bandligini ta’minlash, qashshoqlikni kamaytirish va iqtisodiy barqarorlikni oshirishga qaratilgan iqtisodiy siyosatni olib borish.

2. Oilaviy qonunchilikni takomillashtirish, oila a’zolarining huquq va majburiyatlarini aniq belgilab qo‘yish, nikohni mustahkamlash va ajralishlarning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar ko‘rish.

3. Oilalarga psixologik yordam ko‘rsatish markazlarini tashkil etish va ularning faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, oilaviy maslahat xizmatlarini kengaytirish va aholini ulardan foydalanishga rag‘batlantirish.

4. Zo‘ravonlik qurbonlari uchun reabilitatsiya markazlari va boshpanalar tashkil etish, ularga huquqiy, psixologik va tibbiy yordam ko‘rsatish.

5. Ijtimoiy xodimlarning malakasini oshirish, ularning oilalar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish.

6. Oila, nikoh, ota-onalik va bolalikning ahamiyatini targ‘ib qilishga qaratilgan ko‘rsatuvlar, eshittirishlar, maqolalar va boshqa materiallar tayyorlash va efirga uzatish.

7. Oilaviy munosabatlarni yaxshilash, nizolarni hal etish, zo‘ravonlikning oldini olish va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish bo‘yicha ma’rifiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish.

8. Oilaviy qadriyatlarni buzadigan, zo‘ravonlikni targ‘ib qiladigan va axloqsizlikni ommalashtiradigan materiallarni cheklash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2022.
3. Tuba Qilich. Mukammal bo‘lmagan juftlar ham eng baxtli oila qura oladi. – Toshkent: Misbah, 2024.
4. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
5. To‘xliyev B., Abdullayeva D. Oilashunoslik asoslari. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
6. Rashidov R. Oilaviy nizolar va ularni bartaraf etish yo‘llari. – Toshkent: Fan, 2015.
7. Андреева Т.В. Семейная психология. – Санкт-Петербург: Речь, 2004.
www.lex.uz - O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik bazasi.

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING PROFESSIONAL KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH

Xurramov E.E.
CHDPU “Bolalar sporti” kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

Tayanch so‘zlar: professional, kompetensiya, innovasiya,modernizasiya, texnologiya, standart kompetensiya, shaxsiy qobiliyatlar.
Ключевые слова: профессионал, компетентность, инноватsiя, модернизатsiя, технология, стандартная компетентность, личные навыки.
Key words: professional, competence, innovation, modernization, technology, standard competence, personal abilities.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning dolzarbligi, muayyan bilim, sohasiga bo‘lgan qiziqish va uning bir qismi ta'lim sifatiga moslashish, ob'ektni o‘zlashtirish kabi qobiliyatlarning muhimligi yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье подчеркивается актуальность формирования профессиональной компетентности будущих учителей, важность таких навыков, как интерес к определенной области знаний, адаптация к качеству образования, владение предметом.
SUMMARY:
This article highlights the relevance of developing professional competence of future teachers, the importance of certain knowledge, interest in the field and, as part of it, the importance of such abilities as adaptation to the quality of education, mastering the object.

Bugungi kunga kelib texnika taraqqiyoti juda tez rivojlanib bormoqda. Har bir soha uchun zamonaviy texnikalar kun sayin yangilanib, mutaxasisdan doimo izlanish talab qilmoqda. Bunday rivojlanish davrida oliy ta'lim muassasalari talabalarini zamon talablariga monand, ish beruvchilar talablariga mos, ishlab chiqarish texnikalarini amaliyotda qo‘llay olidagan va jamoaviy ishlay oladigan kadr qilib tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib qolmoqda. Bu masalalarning echimini topish va oliy ta'lim muassasalarda uni amalga oshirish ustida ko‘plab islohatlar amalga oshirilib borilyabdi.

Oliy ta'lim muassasalarida umumkasbiy va ixtisoslik fanlarini o‘zaro integrasiyasini va kasbga yo‘naltirilgan ta'limni joriy etish bo‘lajak kadrlarni tayyorlashda muxim ahamiyat kasb etadi. Barcha fanlarni o‘qitish tizimli bo‘lishi, bu yagona maqsad – davr talablariga muvofiq kasbiy moslasha oladigan tarmoqli mutaxacsislarni tayyorlashga qaratilgan bo‘lmog‘i lozim. Ta'lim sifatini oshirish – bu bugungi kunda butun jahon hamjamiyatidagi eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Uni hal etish uchun esa, ta'lim mazmunini modernizasiyalash, ta'lim jarayoni texnologiyalarini va so‘zsiz ta'limning yakuniy maqsadini qayta ko‘rib chiqish talab etiladi. Shu kontekstda mutaxacsislarni kasbiy kompetentligini va kasbiy moslasha ola bilishi, o‘zlashtirgan bilimlarini kasbiy faoliyatida qo‘llay olishi va ish beruvchining talablariga moslasha olishini rivjlantirish zarur.

Hozirgi davrda ta'lim samaradorligini oshirish, mutaxassislarning kasbiy kompetentlik darajasini rivojlantirish, pedagog kadrlarni innovasion faoliyatga yo‘naltirish, oliy ta'lim muassasalaridagi o‘quv jarayoniga innovasion ta'lim va axborotkommunikasiya texnologiyalarini tatbiq etish, ilg‘or xorijiy tajribalarni o‘zlashtirish va aniq maqsadga yo‘naltirish oliy ta'lim tizimini modernizasiyalashdagi dolzarb vazifa sifatida belgilandi. Jamiyatni isloh qilish va uni tashqi dunyo uchun yanada ochiq hamda yangi texnologiya va bilimlarga yo‘naltirilgan jamiyatga aylantirishda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim sohasidagi islohotlar jamiyatning rivojlanish istiqbolini belgilaydi. Bugungi kunda mehnat bozorida ustuvor o‘rin egallagan kuchli raqobatga bardoshli bo‘lish uchun bugungi zamon talabidan kelib chiqqan holda har bir mutaxassisdan kasbiy kompetentlikka ega bo‘lish, uni izchil ravishda oshirib borishni taqozo etmoqda. Inson kasbiy mahoratining zaruriy qismi kasbiy kompetensiya hisoblanadi. Agar kompetensiya kelajakdagi kasbiy faoliyatni amalga oshirishga yo‘naltirilgan bitiruvchining salohiyatli fazilatini tashkil etadigan mutaxassisni tayyorlashga qo‘yilgan xususiyatlar shaxsning tegishli kompetensiyasini egallash darajasini ko‘rsatadigan xususiyatdir.

Demak, shaxsning professionalligi muayyan kompetensiyalarni quyidagicha guruhlarga ajratish mumkin: - Shaxs va hayot faoliyati sub'ekti sifatida o‘zi bilan bog‘liq kompetentlar; - Boshqa odamlar bilan aloqa qilish bilan bog‘liq kompetentlar. Kompetensiyani dastlab quyidagi turlarga ajratish mumkin: Birinchi: Standart kompetensiya – doimiy va odatiy vaziyatlarni bajarish qobiliyati (ertalab internet, OAV orqali dunyoda bo‘layotgan yangiliklar, kasbiga oid yangiliklar bilan tanishib borish, qurollanish – g‘oyaviy-siyosiy kompetentlik). Ikkinchi: Asosiy kompetensiya – egallab turgan lavozimiga oid innovasion vazifalarni bajarish qobiliyati (muayyan lavozim doirasida muammolarni individual yondashgan holda hal qilish). Uchinchi: Etakchi kompetensiya – kasb

faoliyatining yangi turlarini yarata olish qobiliyati (kasbi nuqtai nazaridan etuk bilimga ega bo‘lish, muammolarni ko‘ra olish, yangi turlarini yaratishga faollik ko‘rsatish hamda bosh bo‘lish qobiliyati).

Demak, dastlabki kompetensiyalarni egallash uchun quyidagi kompetensiyalarni bilish shart. Ular quyidagilar: 1.Lingvistik kompetensiya (kommunikativ muloqot layoqatiga ega bo‘lish). 2.Sosial kompetensiya (muayyan sosial qatlamlar, madaniyatlarni tushunish layoqati).

3. Pragmatik kompetensiya (muayyan vaziyatlardan ustalik bilan chiqib keta olish qobiliyatiga ega bo‘lish). Psixologik nuqtai nazardan kompetentlik “noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan holatlarda mutaxassisning o‘zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o‘zaro munosabatlarda yangi yo‘l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to‘la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik”ni anglatadi. Kasbiy kompetentlik esa mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarning egallanishi va ularning amalda yuqori darajada qo‘llay olinishi hisoblanadi.

Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o‘zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borish, yangi axborotlarni o‘rganish, muhim ijtimoiy talablarni anglay olish, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o‘z faoliyatida qo‘llay bilishni taqozo etadi. Kasbiy kompetentlik murakkab jarayonlar, noaniq vazifalarni bajarish, bir-biriga zid ma'lumotlardan foydalanish, kutilmagan vaziyatda harakat rejasiga ega bo‘la olishda namoyon bo‘ladi. Shu o‘rinda, kasbiy kompetensiyaga ega bo‘lgan mutaxassislar o‘z bilimlarini izchil boyitib boradi, yangi axborotlarni o‘zlashtiradi, davr talablarini chuqur anglaydi, yangi bilimlarni izlab topadi, ularni qayta ishlab uni o‘z amaliy faoliyatida samarali qo‘llaydi.

Integrativ yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari kasbiy kompetentligini yuqori darajada shakllantirilishi bilan uzviy bog‘liq. Shu sababli, zamonaviy ta'lim texnologiyalari imkoniyatlaridan unumli foydalanish negizida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayonining nazariy hamda amaliy asoslarini yaratish o‘ziga xos xususiyatlaridan biridir. Shunga ko‘ra, integrativ yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini oliy ta'lim muassasasidagi faoliyatlarini faollashtirish bugungi kunda talab qilinayotgan

kasbiy kompetentlik darajasini ta'minlaydigan yangicha yondashuvlarni ilmiy asoslash dolzarb vazifa bo‘lib kelmoqda.

Kasbiy kompetentlik tushunchasiga nisbatan ilmiy doirada turli munosabatlar ilgari suriladi. U mehnat sub'ektiga nisbatan aniq faoliyat talablari yoki aynan, sub'ektning aniq faoliyatning o‘ziga xos jihatlariga nisbatan munosabatini tavsiflovchi xususiyat sifatida qo‘llaniladi. Masalan, tadqiqotchi olim E.F.Zeer fikriga ko‘ra, kasbiy kompetentlikning funksional taraqqiyotini tadqiq qilish kasbiy kamolotga erishish chog‘ida kompetentlikning turli ko‘rinishlari integrasiyalashib borishini va ularning kasbiy muhim shaxs sifatlari bilan aloqasi kuchayib borishini ko‘rsatadi. Kompetentlikning rivojlanish bosqichlariga ta'sir etuvchi omillar, rivojlanish bosqichlari insonning ongi bilan bog‘liq holdagi shakllarining davrlari alohida-alohida tadqiqot ob'ektlari hisoblanib intergrasion asosda o‘rganishni talab etadi.

Xususan, integrativ yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning asosiy darajalariga kasbiy tayyorgarlik va tajriba, o‘zini-o‘zi anglash, o‘z kuchiga ishonish, o‘zga insonlar tomonidan ko‘rsatilgan kamchiliklarni to‘g‘ri qabul qilish va shu kabi boshqa kasbiy kamolotni belgilab beruvchi pedagogik xususiyatlarini kiritadi. Integrativ yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakillantirish quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi: – har qanday muayyan vaziyatda, uning turli xil jihatlarini hisobga olgan holda bilimlarni o‘z o‘rnida va tezkorlik bilan to‘g‘ri qo‘llay bilish; – qarorlarni qabul qila bilishga qodirlik va tayyorlik, shu bilan birga, mazkur vaziyat uchun eng maqbul qaror variantini tanlay olish; – ijtimoiy harakatlarni tashkil etish va buning uchun barcha imkoniyatlarni ishga sola bilish; – faoliyat doirasida boshqa odamlar bilan o‘zaro munosabatlarni aniq maqsadlarni ko‘zlagan holda va maqsadga muvofiq, maqbul tarzda o‘rnata olish imkonini beradigan kommunikativ ko‘nikmalar; – muayyan ma'naviy qadriyatlar, dunyoqarash, umummadaniy va axloqiy sifatlarga egalik, faoliyatga intilish hissining mavjudligi; – o‘zining ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirish, faoliyatning yangi usullarini egallashga intilish.

Kasbiy kompetentlik negizida mazkur sifatlar aks etadi. Kasbiy kompetentlikni shakllantirishning maqsadi kasbiy va shaxsiy rivojlanish jarayonida ta'lim oluvchining o‘z-o‘zini anglash, baholash va boshqarish kabi tarkibiy qismlarni rivojlantirish hamda ta'lim muassasalarida ishlashga tayyorlash hisoblansada, shular bilan birgalikda ularning umumkasbiy va ixtisoslik fanlari asoslarini o‘rganish vazifalari quyidagilardan iborat bo‘lishi kerak: – pedagogning kasbiy faoliyatida pedagogik, umumkasbiy va ixtisoslikka oid bilimlarni o‘zlashtirishga nisbatan ijobiy munosabatda bo‘lishga erishish; – pedagogik va ishlab chiqarish

jarayonlariga xos bo‘lgan muammoli vaziyatlarda masalalarni ajratib olish hamda ularni hal qilish usuli sifatida pedagogik va texnik-texnologik tafakkurni rivojlantirish;

– pedagogning kasbiy faoliyatida individual ta'lim metodini qo‘llay olish, o‘quv-pedagogik va ishlab chiqarish harakatlarining reproduktiv hamda ijodiy usullarini shakllantirish;

– kasbiy faoliyatida muhim kasbiy-pedagogik sifatlarini ya'ni bolalarni sevish va boshqalarni rivojlantirish, kasbiy va shaxsiy o‘z-o‘zini rivojlantirish ehtiyojini yuzaga keltirish. Kasbiy (shu jumladan, pedagogik) kompetentlikka ega bo‘lishda o‘z ustida ishlash va o‘z-o‘zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Hozirgi zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda mehnat bozori nafaqat kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar bilan bog‘liq bo‘lgan salohiyatli yuqori talablarni qo‘ymoqda. Shu bilan birga, tez va samarali o‘rganish va qayta ta'limiy tayyorgarlikdan o‘tish, jamoa bo‘lib ishlash, yuqori moslashuvchanlik va stressga chidamlilik, ijodiy salohiyat va fikrlashga ega bo‘lishga imkon beradigan shaxsiy fazilatlari va xususiyatlarining rivojlanishiga ham bog‘liqdir. Shu munosabat bilan oliy ta'limda bir kanchadan buyon ta'lim tizimini yangi bosqichga ko‘tarish uchun ta'lim islohotlari olib borilmoqda.

Bizning fikriga ko‘ra, kompetentlik namoyon bo‘lishida muayyan sohada ma'lum bir harakatni amalga oshirish, jumladan, yuqori ixtisoslashgan bilim, ko‘nikma va malakalar, fikrlash usullari va o‘z harakatlarini to‘g‘ri yo‘naltirish kabi xususiyatlar talab etiladi: − shaxs kompetentligi kasbiy motivasiya va kognitiv sohaga oid bilimlarning namoyon bo‘lishi bilan tavsiflanadi; − samarali faoliyat – bir nechta omillarning o‘zaro munosabatlariga bog‘liq bo‘lib, muayyan vaziyatda namoyon bo‘ladigan individual qobiliyat yoki qobiliyat darajasiga emas, balki maqsad sari intilish jarayonida turli xil vaziyatlarni qamrab oladigan bir qator mustaqil va qo‘shimcha kompetentliklarga ham bog‘liq bo‘ladi.

Bo‘lajak mutaxasislarning kasbiy kompetentligini shakillantirishda fanlar integrasiyasini amalga oshirish samarali usul bo‘lib, u fan mavzularini o‘zaro boo‘liqligi va fanlar aro bog‘lanishlarni talab etadi. Ta'lim tizimiga tatbiq etilganida, "integrasiya" konsepsiya ikki xil ma'noga ega: birinchi navbatda, talabalar atrofidagi dunyoni yaxlit ko‘rinishini hosil qiladi (bu erda integrasiya ta'limning maqsadi deb hisoblanadi), ikkinchidan, u mavzu bilimlarining yaqinlashishi uchun umumiy platformani topadi (bu erda integrasiya - o‘rganish vositasi). Amalda bilimlarni integrasiyalashuvidan maqsadga yo‘naltirilmaganholda foydalanish ko‘proq darajada amalga oshiriladi. Uzoq muddatli kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, talabalar fanlarni o‘rganishda bilim, ko‘nikma va malakalarni qo‘llashda qiyinchiliklarga duch keladi. Ularning mustaqil fikrlashga ega

emasligi, olingan bilimlarni o‘xshash bo‘lgan masalalarga tatbig‘i yoki boshqa holatlarga o‘tkazish qobiliyati kabilar shakllanmagan bo‘ladi.

Ta'lim faoliyatida umumiy motivasiya asosida talabalar turli mavzularga aniq munosabatda bo‘lishadi. Mavzuning kasbiy ta'limga yo‘nalgan bo‘lishi muayyan bilim sohasiga bo‘lgan qiziqish va uning bir qismi ta'lim sifatiga moslashish, ob'ektni o‘zlashtirish kabi qobiliyatlarning muhimligi bilan belgilanadi. Matematik va tabiiy-ilmiy fanlarini o‘qitish metodlari quyidagilarni ta'milash kerak: kasbiy va amaliy ahamiyatga bog‘liqlikni; matematik va tabiiy-ilmiy fanlarini umumkasbiy va ixtisoslik fanlar bilan birlashtirilishni; matematik dasturlar yordamida talabalarning kognitiv ishlashini; rag‘batlantirishni.

Bo‘lajak mutaxassislar kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish maqisadida laboratoriya ishi va kompyuter dasturlarini integrasiya qilish amaliyoti quyidagilarni amalga oshirishga imkon beradi: nazariy kurs bo‘yicha bilimlarni mustahkamlash va amaliy tahlil qilish; mashg‘ulotga qiziqishni va mashg‘ulotning motivasiyasini kuchaytirish; axborot taqdim etish imkoniyatlarini kengaytirish (rang, animasiya, musiqa, ovozli nutq); talabalarning xotira, his qilish, fikrlash va hokazolarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, individuallashtirilgan ta'limni yaratish.

Matematik va tabiiy-ilmiy fanlarini umumkasbiy va ixtisoslik fanlar bilan integrasiyasi asosida amalga oshiruvchi o‘qitish shakllarini kombinasiyalash, turli daraja va yo‘nalishlarda integrasiyalashishni qo‘llash bo‘lajak mutaxasislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradi. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslangan holda aytish mumkinki, ta'lim muassasasida tahsil olayotgan talaba yoshlarning umumiy tahsil jarayonlarini ilmiy asosda tashkil etish muhim ahamiyat ega. O‘z navbatida mazkur jarayonda integrativ yondashuvlarga asoslangan holda, kasbiy va shaxsiy sifatlarga ega bo‘lishi, ixtiyoriy vaziyatlarda o‘zini-o‘zi nazorat qila olish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Axmedova M. T. Pedagogik kompetentlik - T.: -2016. - 84 b.

2. Bayani M.N. Formirovanie kommunikativnoy kompetentnosti budushego uchitelya-bakalavra: Diss. kand. ped. nauk.- Almetevsk, 2006.-38s.

3. Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To‘raev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari /. T.2015: «Sano-standart» 4-5-b. O‘quvmetodik qo‘llanma

4. Kolyagin Yu.M. Zadachi v obuchenii matematike. Chast I. Matematicheskie zadachi kak sredstvo obucheniya i razvitiya uchashixsya [tekst] / Yu.M. Kolyagin. -M.: Prosveshenie, 1977. - 110 s.

5. M.A.Innazarov. Malaka oshirish tizimida pedagog kadrlar kasbiy kompetentligini tashxislash texnologiyalarini takomillashtirish (Oliy ta'lim muassasalari misolida). Avtoreferat. ped.fan.fal.dok. – T. 2020. 11-b.

REFLEKSIV YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING MEDIYA FAOLIYATINI BAHOLASH MASALALAR

Xamidova F.Sh.
CHDPU tadqiqodchisi

Tayanch so‘zlar: refleksiv yondashuv, mediya faoliyati, talaba, mediasavodxonlik, o‘z-o‘zini baholash.
Ключевые слова: рефлексивный подход, медийная активность, студент, медиаграмотность, самооценка.
Key words: reflexive approach, media activity, student, media literacy, self-assessment.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada refleksiv yondashuv asosida talabalarning mediya faoliyatini baholashning nazariy asoslari va metodik usullari tahlil qilindi. Talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va axborot makonida ongli ishtirokni ta'minlash uchun refleksiv baholashning ahamiyati asoslab berildi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье проанализированы теоретические основы и методические подходы к оценке медийной активности студентов на основе рефлексивного подхода. Обосновано значение рефлексивной оценки для развития критического мышления студентов и их осознанного участия в информационном пространстве.
SUMMARY:
This article analyzes the theoretical foundations and methodological approaches to assessing students' media activities based on the reflexive approach. The importance of reflexive assessment for developing students' critical thinking and ensuring their conscious participation in the information space is substantiated.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi XXI asr jamiyatining barcha sohalariga chuqur kirib bordi. Ayniqsa, yosh avlodning raqamli makonda faol ishtirok etishi, ularda mediasavodxonlik va axborot madaniyatini shakllantirish masalasini dolzarb muammolardan biriga aylantirdi. Bugungi talaba – bu global media makonida faoliyat yuritayotgan, turli axborot oqimlari orasida harakatlanayotgan, raqamli kommunikatsiya vositalarining doimiy foydalanuvchisidir. Shu sababli ularning media faoliyatini nafaqat nazorat qilish, balki uni to‘g‘ri yo‘naltirish va reflektiv baholash orqali rivojlantirish masalasi pedagogik va psixologik tadqiqotlarda alohida e’tibor talab qilmoqda.

So‘nggi yillarda mediasavodxonlik nafaqat axborot bilan ishlash madaniyati, balki fuqarolik pozitsiyasi, tanqidiy fikrlash, axloqiy ong va ijtimoiy mas’uliyatning ajralmas qismi sifatida qaralmoqda. Bu borada refleksiya vositasi ayni paytda eng samarali va chuqur ta’sir etuvchi yondashuvlardan biri hisoblanadi. Chunki refleksiya yordamida talaba o‘z media faoliyatini ongli ravishda tahlil qiladi, o‘z xatti-harakatlarini baholaydi, xatolar ustida ishlaydi va o‘zining media kompetensiyasini mustahkamlab boradi.

Pedagogik jarayonda refleksiv yondashuvni joriy etish esa o‘qituvchidan faqat bilim berishni emas, balki talabaning ichki fikrlash mexanizmlarini shakllantirishni ham talab qiladi. Bu yondashuv, ayniqsa, axborot tahdidlariga to‘la bo‘lgan zamonaviy mediamakon sharoitida talabalarni himoyalash, ularning axborotga nisbatan tanqidiy va mas’uliyatli yondashuvini shakllantirishda o‘zining ijobiy samarasini ko‘rsatmoqda.

Shunga ko‘ra, ushbu maqolada refleksiv yondashuv asosida talabalarning mediya faoliyatini baholash nazariy asoslari, amaliy usullari va ularni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, talabalarda o‘z-o‘zini tahlil qilish, axborotni qayta ishlash va media mahsulotlar ustida fikr yuritish ko‘nikmalarini rivojlantirish yo‘llari yoritiladi.

Refleksiv yondashuv zamonaviy pedagogikada o‘quv jarayonining sifatini oshirishda, shaxsiy rivojlanishni faollashtirishda va ta’lim subyektining o‘z ustida ishlash kompetensiyasini shakllantirishda muhim metodik asos sifatida namoyon bo‘ladi. Refleksiya tushunchasi ilk bor klassik falsafada, xususan, Dekart, Spinoza, Kant falsafasida insonning o‘z fikrlari va harakatlarini anglash, baholash qobiliyati sifatida ko‘rilgan bo‘lsa, zamonaviy pedagogikada u shaxsiy rivojlanish va o‘z-o‘zini tahlil qilish vositasi sifatida talqin qilinadi.

Refleksiya – bu shaxsning o‘z faoliyati, kechinmalari, qarorlari, bilim va harakatlari ustidan ongli tarzda mulohaza yuritishidir [7]. Bu yondashuv talabalarga o‘z o‘quv faoliyatiga tanqidiy nazar bilan qarash, xatolar ustida ishlash, muvaffaqiyatli strategiyalarni aniqlash va o‘zini o‘zgartirish imkonini beradi.

D. A. Kolbning tajriba asosida o‘rganish modeli refleksiyani o‘qitish jarayonida muhim bosqich sifatida ko‘rsatadi. Uning nazariyasiga ko‘ra, o‘quv faoliyati to‘rt bosqichda kechadi: konkret tajriba, reflektiv kuzatuv, abstrakt kontseptualizatsiya va faol tajribaning qayta qo‘llanishi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, refleksiya – bu tajribani anglash va undan yangi bilimlar chiqarish vositasidir[1].

Yana bir muhim pedagogik nuqtai nazar shuki, refleksiya orqali talaba o‘zini subyekt sifatida anglaydi, ya’ni o‘z o‘quv faoliyatiga mustaqil va mas’uliyatli yondashadi[8]. Refleksiya o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘zini anglash, shaxsiy pozitsiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, media muhit bilan ishlashda

bu yondashuv o‘ta dolzarb hisoblanadi, chunki raqamli axborot makonida tanqidiy fikrlash va tahliliy yondashuv talab etiladi.

Refleksiv yondashuv shuningdek, talabalarning axborot madaniyatini rivojlantirishda, mediasavodxonlik kompetensiyalarini shakllantirishda samarali asos bo‘lib xizmat qiladi. Ular media mahsulotlar ustida fikr yuritish, turli axborot manbalarini solishtirish va baholash, media axloq me’yorlariga rioya qilish kabi ko‘nikmalarga ega bo‘ladilar [3,4]

Shu bilan birga, refleksiv yondashuv nafaqat individual o‘zgarishlarni, balki ijtimoiy moslashuv, kasbiy shakllanish va shaxsiy pozitsiyaning barqaror rivojlanishini ham ta’minlaydi. Refleksiya vositasida talaba o‘zining axborot makonidagi o‘rnini belgilaydi, axborotga ongli va mas’uliyatli yondashishni o‘zlashtiradi, bu esa ijtimoiy etuklik va fuqarolik faoliyatining muhim mezoni sifatida qaraladi.

Zamonaviy ta’lim jarayonida talabalarning mediya faoliyati faqat axborot iste'molchiligi bilan cheklanib qolmaydi, balki ularning axborot yaratish, tahlil qilish va baholashdagi faolligi bilan ham ifodalanadi. Shu boisdan, talabalarning mediya faoliyatini baholashda an’anaviy usullar etarli emas; buning uchun refleksiv yondashuvdan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Refleksiv yondashuv mediya faoliyatini baholashda quyidagi asosiy imkoniyatlarni yaratadi:

Talabaning o‘z media faoliyatini ongli ravishda kuzatishi va tahlil qilishi;

Axborot manbalarini tanlash va ularga baho berishda tanqidiy yondashuvni shakllantirishi;

Axborot axloqi va media mas'uliyatini rivojlantirishi;

O‘z media mahsulotlarining ijtimoiy oqibatlari haqida fikr yuritish ko‘nikmalarini mustahkamlashi.

A.N. Leontyev ta’kidlaganidek, refleksiya shaxsning ongli faoliyatini rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan asosiy vositalardan biridir. Shu ma'noda, media faoliyat refleksiyasiga ega bo‘lgan talaba o‘zining axborot bilan ishlashdagi pozitsiyasini mustaqil ravishda shakllantiradi va uni doimiy ravishda takomillashtirib boradi[6].

D.A. Kolb tomonidan ishlab chiqilgan tajriba asosida o‘rganish modeli, talabalarning mediya faoliyatini baholashda samarali mexanizm bo‘lib xizmat qiladi. Bu modelga ko‘ra, har qanday tajriba refleksiv tahlil orqali anglanadi va takomillashtiriladi. Talabalar mediamakon bilan ishlash tajribasini refleksiv tarzda tahlil qilganda, ular kelgusidagi faoliyatda ongli qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar[5].

Bundan tashqari, mediasavodxonlikni rivojlantirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar ham shuni ko‘rsatadiki, o‘z-o‘zini baholash va refleksiya qobiliyatiga

ega bo‘lgan talaba nafaqat axborotni passiv qabul qiladi, balki uni faol va mas’uliyatli ravishda qayta ishlaydi.

Refleksiv baholash jarayonida quyidagi amaliy yondashuvlar tavsiya etiladi:

Media kundaliklarini yuritish (har bir media faoliyat tajribasini yozib borish);

Mediya mahsulotlar tahlili uchun reflektiv savolnomalar tuzish;

O‘z yaratgan kontentga nisbatan tahliliy sharhlar yozish;

Axborot tanqidi va tahlilida “oqibatlarni baholash” metodikasini qo‘llash[3,4].

Refleksiv yondashuv talabalarning nafaqat axborot oqimiga nisbatan ongli munosabatini shakllantiradi, balki ularning media makondagi mustaqil va mas'uliyatli shaxs sifatida rivojlanishini ta’minlaydi. Bu esa zamonaviy jamiyat ehtiyojlari va axborot xavfsizligi talablariga to‘liq mos keladi.

Refleksiv yondashuv asosida talabalar mediya faoliyatini baholash quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

Refleksiv kundaliklar: talabalar har bir media faoliyatidan so‘ng o‘z tajribalarini yozma tarzda aks ettiradi.

O‘z-o‘zini baholash so‘rovnomalari: ma'lum ko‘rsatkichlar (axborot tanlash, tahlil qilish, axloqiy mezonlarga rioya qilish) bo‘yicha o‘zini baholash.

Peer review (o‘zaro baholash): talabalar o‘z sheriklarining mediya mahsulotlarini tahlil qiladi va mulohaza bildiradi.

Portfel usuli: talabalar o‘z media faoliyatlarini to‘plab, rivojlanish dinamikasini namoyish qiladi.

Bu usullar talabalarda tanqidiy fikrlash, o‘z faoliyatiga ob'yektiv baho berish, shuningdek, o‘z-o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyojni shakllantiradi.

Refleksiv yondashuv talabalarning mediya faoliyatini baholashda nafaqat bilim va ko‘nikmalarni aniqlash, balki ularni o‘zgarish va rivojlanishga tayyor qilish imkonini beradi. Shunday ekan, ta’lim muassasalarida talabalarning mediasavodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirishda refleksiyani o‘quv jarayoniga tizimli tarzda integratsiya qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Колб Д. Цикл обучения через опыт. - Москва: Смысл, 2018. - 256 с.

2. Dewey J. How We Think. - Lexington: D.C. Heath & Co., 1910. - 375 p.

3. Buckingham D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. - Cambridge: Polity Press, 2003. - 230 p.

4. Воскресенская Н.Е. Развитие рефлексивных умений студентов в образовательном процессе. - М.: Педагогика, 2016. - 192 с.

5. Колб Д. Обучение через опыт: опыт как источник обучения и развития. - М.: Смысл, 2018. - 256 с.

6. Leontyev A.N. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Смылсл, 2005. - 328 с.

7. Dyachenko V.K., Kandybovich L.A. Психология и педагогика рефлексивной деятельности. - Минск: Вышэйшая школа, 2003. - 272 с.

GEOGRAFIYA TA'LIM YO'NALISHI TALABALARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH O'RNI VA AHAMIYATI

Shadiyeva N.Sh.
Buxoro davlat pedagogika instituti
"Geografiya" kafedrasi dotsenti, p.f.f.d (PhD)

Tayancn so'zlar: munozara, trening, ishbilarmonlik o'yini, aql, fikrlash, o'z-o'zini hurmat qilish, bola rivojlanishi.
Ключевые слова: обсуждение, тренинг, деловая игра, интеллект, мышления, самооценка, развитие ребенка.
Key words: discussion, training, business game, intelligence, thinking, self-esteem, child development.

РЕЗЮМЕ:
Mamlakatimizda kechayotgan zamonaviy globallashuv jarayonlarida malakali kadrlar tayyorlash, demokratik o'zgarishlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslari konsepsiyasini hayotga tatbiq etish, ijodiy tafakkur, innovatsion fan va texnologiyalarni, innovatsion ta'lim yo'nalishlari asosida xalqaro pedagogik tajribani o'zlashtirish zarurati tug'ilmoqda. Ta'lim va tarbiya uzluksizligini ta'minlash doimo e'tiborda bo'lib kelgan masalalardan biridir. Buning uchun ta'lim jarayonida bolalarning nutqi, muloqot qobiliyatlari, hissiy, aqliy, jismoniy va ijtimoiy rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish kerak, jumladan: toza joy, toza havo va yetarli darajada normal haroratli xona, yoritish, xavfsizlik choralari, sport, dam olish maydonchalari mos ravishda jihozlangan bo'lishi kerak.
РЕЗЮМЕ:
В современных процессах глобализации в нашей стране возникает необходимость подготовки квалифицированных кадров, углубления демократических преобразований и реализации концепции основ гражданского общества, творческого мышления, овладения инновационными науками и технологиями, международного педагогического опыта на основе инновационных образовательных тенденций. Обеспечение преемственности образования и воспитания является одним из вопросов, который всегда находился в центре внимания. Для этого необходимо создать благоприятные условия для развития речи детей, коммуникативных навыков, эмоционального, умственного, физического и социального развития в образовательном процессе в том числе: чистое пространство, свежий воздух, помещение с нормальной температурой и достаточным освещением, технику безопасности, занятия спортом, отдыха, детские площадки оборудованы соответствующим образом.
SUMMARY:
In the process of modern globalization in our country, there is a need to train qualified personnel, deepen democratic transformations and implement the concept of the foundations of civil society,

mastering international thinking based on creative thinking, innovative sciences and technologies, and innovative education. Ensuring the continuity of education and upbringing is one of the issues that has always been in the spotlight. To do this, it is necessary to create favorable conditions for the development of children's speech, communication skills, emotional, mental, physical and social development in the educational process, including: clean space, fresh air, a room with a normal temperature and sufficient lighting, safety precautions, sports, recreation playgrounds are equipped accordingly.

Kirish. Dunyoda fan va texnika rivojlanayotgan mamlakatlarda zamonaviy ijtimoiy o‘quv jarayonini virtual loyihalash muhitga daxldor global ahamiyatga ega bo‘lib kelmoqda. YUNESKO tomonidan qabul qilingan ta’limning xalqaro standart tasniflagichi (MSKO) darajalari bilan uyg‘unlashtirish; o‘quv jarayoniga Milliy kvalifikatsiya tizimini to‘laqonli joriy etish; tayyorlanayotgan kadrlarning mehnat bozorida munosib o‘rin egallashlari uchun ta’lim mazmunini innovatsion loyihalash; innovatsion kasbiy kompetensiyalarini tarkibiy qismlarga ajratish; ta’limning yangi metodik modellarini yaratish va ularni muayyan ta’lim amaliyotida qo‘llash talab etilmoqda [1]. Taraqqiyot bosqichlarining dolzarb masalalari ta’limning ustuvor yo‘nalish sifatida bo‘lajak o‘qituvchilarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda , innovatsion modellarini ishlab chiqish, bo‘lajak kadrlarning raqobatbardoshligini oshirish, dolzarb yo‘nalishlardan biri sifatida tadqiq etilmoqda.

Dunyoda bo‘lajak o‘qituvchilarni innovatsion yondashuv asosida mutaxassislarni tayyorlashda ta’lim berish jarayonini yuksak darajaga olib chiqish bo‘yicha xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribalarni o‘rganish va ular bilan hamkorlik tadqiqotlarni olib borish, amaliyotga qo‘llash talab etilmoqda.

2030-yilgacha belgilangan xalqaro ta’lim konsepsiyasida “butun hayot davomida sifatli ta’lim olishga imkoniyat yaratish” dolzarb vazifa sifatida belgilandi[5]. Ushbu konsepsiya ta’lim tizimida pedagoglar, jumladan, bo‘lajak o‘qituvchilarni , kompetensiyaviy yondashuv asosida metodik tayyorgarlik darajasi hamda ijodiy taffakkurini rivojlantiradigan, jahon andozalariga mos keladigan innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda dasturiy vositalardan foydalanish imkoniyatini kengaytirish bugungi kun uchgun ustuvorlik kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda bugungi globallashuv jarayonida oliy o‘quv yurtlarida tahsil olayotgan “Geografiya” ta’lim yo‘nalishi talabalarining innovatsion ta’limga tayyorlashda kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish, raqamli texnologiyalar va dasturiy ta’lim ilovalaridan foydalanib ta’lim berish, shu yo‘nalishga tegishli metodikalarni ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”, 2019-yil 9 oktyabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston

Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi” to‘g‘risida Farmonlari, 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” [2], 2021-yil 1-apreldagi PQ-5047-son “Ilm-fan sohasidagi davlat siyosati va innovatsion rivojlantirishdagi davlat boshqaruvini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2017-yil 30-iyundagi “Respublikada axborot texnologiyalari sohasini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-5099-son, 2017-yil 27-iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-3151-son Qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bog‘liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 824-son [3] qarorihamda boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga muayyan darajada xizmat qiladi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan barcha islohotlarning maqsadi mustahkam poydevor qurishdan iborat bo‘lib, ushbu poydevor sog‘lom, har sohada rivojlangan barkamol mutaxassis kadrlarni tarbiyalab voyaga yetkazish natijasida yaratiladi. Mazkur huquqiy me’yoriy hujjatlar doirasi alohida e’tiborga muhtoj bolalar ta’lim-tarbiyasini ham qamrab olgan. “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonunda “har bir bolaning ta’lim olishdagi teng huquqli” ligini ta’minlash, har qanday diskriminatsiya va kamsitishlarning oldini olishga qaratilgan “inklyuziv ta’lim” tushunchasi ham kiritildi. Shuningdek, mazkur qonunning 55-moddasida “rivojlanishda jismoniy yoki psixik kamchiliklarga ega bo‘lgan bolalar ta’lim olish huquqiga egadirlar”- deyiladi [5]. Demak, qonunga ko‘ra uzluksiz ta’lim tizimida barcha yengil darajadagi alohida e’tiborga muhtoj bo‘lgan yoshlarning ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning farqliligini inobatga olgan holda ta’lim muassasalarida ilm olishda teng huquqlilikni ta’minlashga hizmat qiladi.

Hozirgi zamon globallashuv jarayonida yetuk mutaxassis-kadrlarni tayyorlash zarurati, demokratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslari konsepsiyasini amalga oshirishda, kreativ fikrlovchi, innovatsion texnologiya hamda dasturiy ta’lim vositalarni mukammal egallagan, mutaxassis kadrlarning innovatsion ta’lim tendensiyalari asosidagi xalqaro pedagogik tajribaga ko‘ra, “Geografiya” ta’lim yo‘nalishi talabalarining kasbiy faoliyatga oid kreativligini rivojlantirishda birqancha dasturlar asosida ishlab chiqilgan dasturiy ta’lim vositalarining yangi avlodlarini takomillashtirish orqali majburiy

va tanlov fanlarini virtual reallik qonuniyatlari asosida talabalarni innovatsion kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida dasturiy ta'lim vositalarini samarali qo'llash orqali ularning imkoniyatlari to'liq ochib berilmaganligi, kompyuter dasturlaridan foydalanish metodikasi asosida o'qitishni mazmunan takomillashtirish jarayonini keng joriy etish tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi [6].

Respublikamiz olimlaridan B.M.Abduraxmonovning ilmiy ishlarida, umumiy o'rta talim maktablari o'quvchilarining geografik madaniyatini shakllantirish jarayonining tasviriy-didaktik jihatlari ta'lim vositalari tasniflanishida ta'lim muhiti va ular orasidagi uzluksizlik va uzviylikni hisobga olish asosida metodik jarayonni amalga oshirish tizimi va modeli ta'lim vositalaridan foydalanish va model komponentlarining uzviy bog'liqligi asosida ishlab chiqilib, umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'quvchilarining baholash darajalarini refleksiv tahlil qilish va tahliliy faoliyat natijalari orqali xaritagrafik savodxonlikning kafolatlangan samaradorlik ko'rsatkichlari aniqlashtirilgan bo'lib, o'quvchilarning geografik madaniyatining shakllanishini ta'minlovchi ta'lim vositalari majmuasidan foydalanishning didaktik, ergonomik metodik talablari elektron darslik, interfaol xaritagrafik qo'llanmalar asosida takomillashtirilgan [6].

D.N.Abdullayevaning dissertatsiya ishida "Geografiya" fani o'qituvchilarining malakasini oshirish jarayonida elektron ta'lim vositalaridan foydalanish asosida o'qitish metodikasini takomillashtirish va o'qituvchilarning axborot kompetentlik ko'rsatkichlarini rivojlantirish mazmuni (metodik-tashkiliy, texnologik jarayonli, kreativ) raqamli texnologiyalar vositasida ta'limni axborotlashtirish talablari hamda didaktik maqsadlarini (motivatsion-qadriyatli, kognitiv-faoliyatli, shaxsiy-refleksiv) integratsiyalash asosida o'qitish metodikasi aniqlashtirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. "Xorijiy oliy ta'lim muassasalarida sifat va raqobatbardoshlikni ta'minlash yo'llari" mavzusidagi dissertatsiya tadqiqotida xorijiy oliy ta'lim muassasalarida sifat va raqobatbardoshlikni ta'minlash omillari xalqaro tajribada keng tarqalgan «bilimlarning kommersiyalanishuvi» va «transnatsional ta'lim» faoliyat mazmuni asosida aniqlashtirilib, oliy ta'limda sifat va raqobatbardoshlikni ta'minlashning pedagogik mexanizmlari diagnostik (Diagnostic), metrik (Metric), ichki (Internal), tashqi (external), raqobat (competitive) benchmarking usullariga ustuvorlik berish asosida oliy ta'lim sifatini belgilovchi komponentlar o'zaro moslik va o'xshashlikni me'yoriy tavsiflashga yo'naltirilgan tyuning metodini kompetensiyalarga asoslangan ta'lim berish bilan maqbul uyg'unlashtirish asosida oliy ta'lim muassasalarida sifat va raqobatbardoshlikni ta'minlashning akademik va institutsional strategik jihatdan rejalashtirish mexanizmi oliy ta'limning xalqarolashuvi jarayoni xorijiy talabalar sonining oshirilishi, professor-o'qituvchilar almashinuvining ko'payishi, xalqaro

ta’limni tashkil etish orqali budjetdan tashqari mablag‘larning oshirilishi kabi ko‘rsatkichlarga tayangan holda takomillashtirilgan [6].

Bo‘lajak “Geografiya” fani o‘qituvchisining kasbiy-pedagogik kompetensiyalar mazmuni Kasbiy-faoliyat yoki amaliy tarkibiy qism, shaxs tomonidan eng samarali sifatida o‘zlashtiriladigan, amalda sinab ko‘rilgan kasbiy bilim va ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi. Kasbiy-shaxsiy tarkibiy qism o‘qituvchining shaxs, shaxs va faoliyat sub’ekti sifatida pozitsiyasini va yo‘nalishini belgilaydigan kasbiy-shaxsiy fazilatlarni o‘z ichiga olib, quyida bo‘lajak “Geografiya” fani o‘qituvchisining kasbiy-pedagogik kompetensiyalar mazmuni jadval ko‘rinishida izohlangan (1-jadvalga qarang).

Bo‘lajak “Geografiya” fani o‘qituvchilarni kasbiy-ijodiy faoliyat ko‘nikmalarining o‘zlashtirilishi nafaqat amaliy ko‘nikma va malakalarning integratsiyasi, mutaxassis sifatida faoliyatni samarali tashkil etish usul va vositalarini ishlab chiqishni, shu bilan birga kasbiy ijodkorlik metodologiyasidan xabardor bo‘lish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish va kreativ xarakterga ega shaxsiy sifatlarning yetarli darajada o‘zlashtirilishini talab etadi [6].

Ijodkor shaxsning shakllanishini shaxsning o‘zaro mos tarzda bajarilgan kreativ faoliyat va kreativ mahsulotlarni yaratish borasidagi rivojlanishi sifatida belgilanadi. Ushbu jarayonning sur’ati va qamrovi biologik va ijtimoiy omillar, shaxsning faolligi va kreativ sifatlari, shuningdek, mavjud shart-sharoit, hayotiy muhim va kasbiy shartlangan hodisalarga bog‘liq. Zamonaviy sharoitda pedagogning kreativlik sifatlariga ega bo‘lishi taqozo etiladi. Bo‘lajak “Geografiya” fani o‘qituvchisining kreativlik sifatlariga ega bo‘lishi, uning shaxsiy sifatlari, tabiiy va ijtimoiy sifatlarini samarali tashkil etishga yo‘naltiradi [8].

1-jadval

Bo‘lajak Geografiya fani o‘qituvchisining kasbiy-pedagogik kompetensiyalar mazmuni

№	Bo‘lajak geografiya fani o‘qituvchisining kasbiy-pedagogik kompetensiyalari	
1	**Kreativ kompetensiya**	talabalarning bo‘lajak kasbiy pedagogik faoliyatlarida olib boradigan amaliy jarayonlardagi hatti-harakatlariga tanqidiy, ijodiy yondashish, tikuvchilikka oid dars mashg‘ulotlarida o‘zining ko‘nikma va malakalariga ega ekanligini namoyon eta olishi
2	**Intelektual kompetensiya**	talabalar o‘quv faoliyati jarayonida analitik fikrlash, intelektual g‘oyalarga ega bo‘lib, o‘zlashtirgan bilimlarini amaliy tajribada sinab ko‘rish, qayta ishlash, izlanuvchanlik, ijodkorlik qobiliyatlariga tayangan holda intellektual salohiyatini rivojlantirishi va muammolarni hal qila olishidir
3	**Axborot bilan ishlash kompetensiyasi**	talabalarning umumkasbiy va ixixtisoslik fanlalariga oid geografiya bo‘yicha loyihalash va modellashtirish mashg‘ulotlarida o‘zlashtirishi va tushunishi murakkab bo‘lgan jarayonlarni dasturiy ta’lim vositalaridan foydalanib, didaktik topshiriqlarni bajarish, axborot manbalaridan (televizor, radio, audio-video yozuv, telefon)dan foydalana olishdagi media-kompetentligini rivojlantirish

4	**Kommunikativ kompetensiya**	ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari, jumladan, talabalar bilan samimiy muloqotda bo'lish, ularni tinglay bilish, ularga ijobiy ta'sir ko'rsata olish
5	**Ijtimoiy kompetensiya**	ijtimoiy munosabatlarda faollik ko'rsatish ko'nikma, malakalariga egalik, kasbiy faoliyatda subyektlar bilan muloqotga kirisha olish
6	**Psixologik kompetensiya**	pedagogik jarayonda sog'lom psixologik muhitni yarata olish, talabalar va ta'lim jarayonining boshqa ishtirokchilari bilan ijobiy muloqotni tashkil etish, turli salbiy psixologik ziddiyatlarni o'z vaqtida anglay olish va bartaraf eta olish

Odatda pedagoglarning kreativlik sifatlarga ega bo‘lishlari pedagogik muammolarni hal qilishga intilish, ilmiy-tadqiqot ishlari yoki amaliy loyihalarni bajarish va o‘zaro ijodiy hamkorlikka erishishlari orqali ta’minlanadi. Pedagog o‘z-o‘zidan ijodkor bo‘lib qolmaydi. Uning kreativ sifatlari ma’lum vaqt ichida izchil o‘qib-o‘rganish, o‘z ustida ishlash orqali shakllantiriladi va u astasekin takomillashib, rivojlanib boradi. Har qanday mutaxassisda bo‘lgani kabi bo‘lajak “Geografiya” fani o‘qituvchilarining kreativlik sifatlariga ega bo‘lishlari uchun innovatsion kasbiy faoliyatni tashkil etishda muntazam rivojlantirib boriladi. Bunda pedagogning o‘z-o‘zini kreativ faoliyatga yo‘naltirishi va bu faoliyatni samarali tashkil eta olishi muhim ahamiyatga ega.

Oliy ta’lim tizimi talabalarini o‘qish faoliyatida bo‘lgan kreativlik sifatlariga ega bo‘lishlari uchun o‘quv va tarbiya jarayonlarida an’anaviy yondashishdan farqli yangi g‘oyalar haqida fikr yuritishi, o‘ziga xoslik, tashabbuskorlik talab etiladi quyida bo‘lajak “Geografiya” fani o‘qituvchilarning kreativ sifatlarni rivojlantirish usullari (1-rasmga qarang).

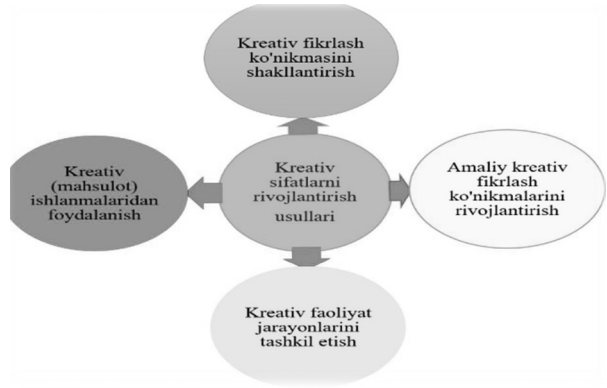

1-rasm. Bo‘lajak Geografiya fani o‘qituvchilarning kreativ sifatlarni rivojlantirish usullari

Yuqoridagi izlanishlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak “Geografiya” fani o‘qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash bo‘yicha ko‘plab ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan. Ularning innovatsion faoliyat olib borish sifatlarini shakllantirishda pedagogik texnologiyalarni samarali ta’lim jarayonida qo‘llashning ilmiy-pedagogik asoslari, ahamiyati va imkoniyatlari to‘liq ochib berilmaganligi bo‘lajak “Geografiya” fani o‘qituvchilarini innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonini tadqiq etishni taqozo etadi.

“Geografiya” ta’lim yo‘nalishi o‘quv rejasidagi ixtisoslik fanlari nuqtayi nazaridan olib qaralsa, ushbu fan tabiiy hamda iqtisodiy yo‘nalishda ya’ni olib borilib, talabalar olgan nazariy bilimlariga tayangan holda amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘ladilar.

Ta’limda o‘qitish samaradorligini oshirish masalalari ta’lim-tarbiya jarayonini ilmiy asosda yo‘lga qo‘yish va yangi dasturiy ta’lim vositalarini amalda qo‘llash bilan uzviy ravishda bog‘liq. Ta’lim muassasalarida innovatsion faoliyatni tashkil etish, ta’lim-tarbiya jarayonlariga yangilik kiritish va yangicha yondashuvlarni joriy etishdan asosiy maqsad o‘qituvchilar va talabalar jamoasi hamkorligi izchilligini ta’minlash hamda uni aniq reja asosida va maqsadga yo‘naltirilgan holda yo‘lga qo‘yishdan iboratdir. Bu ishda pedagogik-psixologik va tashkiliy masalalarning yechimi talab etiladi. Shuni qayd etish lozimki, pedagogik ishtirokchilarda innovatsion kasbiy faoliyatning yuzaga kelishi, namoyon bo‘lishi va ularni boshqarish jarayoni qonuniyatlari haqida metodologik, psixologik, pedagogik, bilimlarni puxta egallashlari lozim.

Xulosa va tahlillar. Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, innovatsion kasbiy faoliyatga ega bo‘lgan talabalarda quyidagilar namoyon bo‘ladi. Bo‘lajak pedagoglarning xayoliga kelmagan g‘oyalarni bildiradi, o‘zlarini ifoda etishning o‘ziga xos uslubini tanlaydi, ba’zan mavzuga aloqasi yo‘q yoki g‘ayri oddiy savollar beradi, yechimi ochiq qolgan vazifalardan zavqlanadi, g‘oyalarni aniq dalillar asosida muhokama qilishni afzal ko‘radi, muammoning yechimini topishda noan’anaviy yondashuvni tanlaydi.

1.5140600 – Geografiya ta’lim yo‘nalishi talabalarini o‘qitish metodikasi va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga oid jarayonini takomillashtirish muammosi, uzluksiz ta’lim tizimida yuqori malakali mutaxassis kadrlarni yetishtirish o‘ziga xos muhim ahamiyat kasb o‘rganildi. Ushbu muammoning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish, ularning nazariy va amaliy jihatdan asoslanishi, shuningdek kasbiy tayyorgarligidagi kreativligini takomillashtirishda innovatsion yondoshuvlar asosida, dasturiy ta’lim vositalarining ishlab chiqilishi, yuqorida izohlanayotgan jarayonning samarali tashkil etilishiga imkon berdi.

2. Geografiya ta’lim yo‘nalishi talabalarini o‘qitish metodikasi va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga oid kasbiy faoliyat turlari: tashkiliy, kommunikativ, informatsion, rivojlantiruvchi, mobilizatsion, nazorat, texnik va boshqalardan iborat ekanligi, pedagog mutaxassis faoliyatlaridagi amaliy jarayonlarni bajarishlariga qarab ularning vazifalari (umumiy) o‘qituvchi faoliyati tuzilmasi va (xususiy) faoliyat turlaridan iborat ekanligi aniqlandi.

3. Talabalarni innovatsion kasbiy faoliyatgatayyorlash jarayonini rivojlantirishning asosi sifatida kompyuter vositasida amalga oshiriladigan dasturlashtirilgan ta’lim metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiqligi nazariy jihatdan asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1-dekabrdagi PF-5270-son “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Farmani

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktyabrdagi PQ-4860-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida Qarori

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 1-iyun PF-82-son “Alohida sifatli ijtimoiy xizmat va yordam ko‘rsatish hamda uning samarali nazorat tizimini yo‘lga qo‘yish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘limi tizimini 2030-yilgacha rivojlanish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” PF-5847-son Farmoni.

6. Shadiyeva N.Sh. Talabalarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda dasturiy ta’lim vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish (geografiya ta’lim yo‘nalishi misolida). Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati. Samarqand: 2024-yil.125 b.

7. Shadiyeva N.Sh. Amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarida virtual ta’lim vositalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish. // Ilm-fan texnologoyalar. Buxoro sh. 2023-yil № 3 (1) son. 52-57 b.

8. Shadiyeva N.Sh. Dasturiy ta’lim vositalardan foydalanish asoida bo‘lajak geografiya fani o‘qituvchilarining kreativligini rivojlantirishning ilmiy-metodik ahamiyati // “Pedagogik akmeologiya”. Ilmiy-nazariy, metodik jurnali. Buxoro sh. №4 (6). 2023 y.-B.

ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК НАСРИДА ТУШ МОТИВИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ (ХУРШИД ДЎСТМУҲАММАД ҚИССАЛАРИ МИСОЛИДА)

Рахмонова Х.
ТошДЎТАУ катта ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Таянч сўзлар: эпик тур, туш мотиви, қаҳрамон руҳияти, рамзлар моҳияти, психологик контраст, психологик унсурлар.
Ключевые слова: эпический тип, мотив сна, психика героя, сущность символов, психологический контраст, психологические элементы.
Key words: epic genre, dream motif, heroic psyche, essence of symbols, psychological contrast, psychological elements.

РЕЗЮМЕ:
Мақолада насрий асарларда туш мотивининг бадиий вазифаси, унинг қаҳрамон психологияси, кечинмаларини ифодалашга хизмат қилиши ҳақида таҳлиллар мавжуд. Адиб Хуршид Дўстмуҳаммад қиссаларидаги туш ва ундаги рамзларнинг моҳиятини тадқиқ қилинди.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется художественная функция мотива сна в прозаических произведениях, его использование для выражения психологии и переживаний героя. Изучена сущность сновидений и символы в рассказах писателя Хуршида Достмухаммада.
SUMMARY:
The article contains an analysis of the artistic function of the dream motif in prose works, its use to express the psychology of the hero, and his experiences. The essence of dreams and symbols in the stories of the writer Khurshid Dostmuhammad was studied.

Кириш. Эпик турдаги асарларда, хусусан, достон, қисса, романларда туш мотиви ўзига хос бадиий функция бажаради. Туш мотиви орқали келажакда рўй берадиган воқеа-ҳодисаларга ишора қилинса, баъзида қаҳрамон руҳий ҳолатларини ифодалашга хизмат қилган. Туш кўриш тасвири характерлар руҳиятини чуқур ва нозик ёритишда, воқеалар силсиласини жонлантиришда асосий вазифани бажаради.

Ғарб психологлари: Фрейд, Юнг, Фром ва бошқалар тушни инсон руҳиятини ўрганиш ва баҳо бериш учун энг муҳим воситалар сифатида баҳолаганлар. З.Фрейд тушни инсон руҳиятининг кўз билан кўриб, эшитиб бўл-

майдиган томонини акс эттирувчи кўзгу сифатида шарҳлаган. Фрейднинг фикрига кўра туш миянинг алоҳида функциясики, унда барча нарса рамз, ниқоб билан келади. Одам ўзи англамаган истак, хоҳиш, қўрқув, майл, умид, орзу, завқ, ҳайрат, ваҳм мияда ўрнашиб қолади. Тушда рамз сифатида вужудга келади.

Адабиётлар таҳлили. Ўзбек адабиётида ҳам туш қаҳрамонлар ички дунёсини, уларнинг кечинмаларини ифодалаш мақсадида ишлатилади. "Тушнинг бу хил шаклини, қаҳрамоннинг психик ҳолатларини очиб берувчи восита эканлигини ўзбек романчилигининг тўнғич асари – "Ўткан кунлар"да яққол кўриш мумкин. Асарда биргина туш тасвири бўлиб, у ҳам Отабекка тегишлидир", – дейди адабиётшунос олим Ҳ.Умуров ва Отабекнинг тушини у бошидан кечирган кечинмалар билан бирга изоҳлайди. Шунингдек, қаҳрамоннинг келажаги қоронғулик, зулматда эканлигини псхологик асослайди.

Ш.Исаева эса номзодлик диссертациясида "Улуғбек хазинаси" асари асосида Мирзо Улуғбек ва Абдулатиф характерларининг руҳиятини улар кўрган тушлари асосида кенг таҳлил қилади. "Романда бир неча ўринда туш мотиви қўлланилган ва улар орқали ўқувчига ёвузлик, зиён-заҳмат, душман таҳдиди каби воқеа-ҳодисалар ҳақида олдиндан башорат қилади, яъни туш – қисмат даракчиси вазифасини ўтайди", – дейди олима.

Муҳокама ва натижалар. Худди шунингдек, жаҳон ва ўзбек адабиёти дурдоналаридан хабардор Хуршид Дўстмуҳаммад ҳам устозлар изидан бориб, ўз асарларида қаҳрамонлар руҳияти очиб беришда туш мотивидан фойдаланади. Адибнинг "Нигоҳ" қиссасида Бек исмли йигит тушида бу дунёдан ўтиб кетган ота-онасини ўзидан норози ҳолда кўради. Шундан сўнг йигит ўз ҳатти-ҳаракатларини ўйлаб кўришга, қилаётган ишлари қанчалик тўғри ёки нотўғри эканлигини тафтиш қилишга уринади. Бек ҳаётида олдиндан рўй берадиган нохуш ҳодисаларга ишора берилгандир, эҳтимол. Муаллифнинг "Ҳижроним мингдир менинг" қиссасида эса туш мотиви анъанавийликни ёриб ўтиб, янгича услубда ифодаланган. Унда воқеликдан кўра тасвирийлик олдинги планга чиққан. "...ёп-ёруғ хона тўсатдан қорамтир тус олади, кўз олдингдан туман, туман эмас – қуюқ булут солланиб ўтади, ўтиб бораётган булут бошинг узра тўхтайди – устингдан кулаётганга, сени мазах қилаётганга ўхшайди. Қўлларингни алмойи-алжойи ҳаракатлантириб булутни тарқатиб юборгинг, эркин нафас олгинг келади, бироқ, аксинча, қандайдир юмшоқми... қаттиқми нарса муштдек бўлиб кўксинг ичига кириб олгандек... товушинг борича бақириб юборгинг келади. "Дод!" десанг, хонанинг бир томони энлаган кенг, ёруғ дераза чил-чил синиб, жарангги қулоғингни қоматга келтирса, майли ойна синиқлари тарновдан шовуллаб тушаётган ёмғир сувидек бошингдан қўйилса... бетинг, манглайинг, лабларинг қонга

беланса ва шиша ёмғири орасидан шундайин соғинч тегирмонига солиб азоблаётган Суврат кўринса...

Олам сукунат оғушига чўмади, сукунат ютиб юборай дейди. Сени ютиб юборишга ҳозиру нозир сукунат навосини тинглаб ором олгинг келади". Манзарадаги контраст ҳолат, яъни ёруғлик ва қоронғулик, босинқираш йигит қалбидаги руҳиятнинг товланишларига ишора. Тушдаги деталлар маълум маънода рамзийликка ишора қилган. Ёп-ёруғ хона – ошиқнинг тинч-осойишта ҳаёти, қорамтир қуюқ булут – ошиқ қалбидаги изтироб, суврат – нажот, яъни бу ўринда суврат маъшуқанинг сурати маъносида қўлланилган. Сукунат навоси – маъшуқа билан хаёлан суҳбат қилиш. Туш давом этади. Ошиқ йигит ва маъшуқа суҳбат қуради. Баъзида туш ўнгга, рўёга айлангандек, ўнг эса тушга эврилгандек таассурот уйғотади. "... хонтахта ёнида ёнбошлаганча ухлаб қолипман. Ярим кеча уйқум ўчди. Совқотибман. Кўзимни базўр очдим. Не кўз билан кўрайки, ёнимда чўк тушиб, тепамда менга қараб ўтирипсиз. "Туринг, бундай ётманг" дедингиз. Сўзингизни икки қилмай, ирғиб қад ростламоқчи эдим, кўнгилга оралаган хаёлдан юрагим орқага тортди. "Кетиб қолса-чи?"

Кўзимни очсам кетиб қоласиз, деган хаёлда қимир этмай ётавердим. Сизни тепамда кўриб шу қадар ором топдимки!..

"Туринг", дедингиз, "Кетиб қоласиз-да", дедим ичимда. Яна уйқу элитди...

Алламаҳал чўчиб уйғондим, тепамда менга термулиб ўтирганингизга қарамай, уйқуга кетганим учун ўзимдан норозиланиб сапчиб турдим. Йўқсиз... Шошиб ҳовлига чиқдим. Ҳовли саҳнига, бурчак-бурчакларига кўз югуртирдим – топмадим. Аламдан ичим ўртанди. Шошиб, зинадан пастладим. Шунда, қийғос гуллаган гилос шохларидан-да баландроқда деворга ёйилгандек осиғлиқ оппоқ матони кўрдим. Мисоли оқ, нурли дастурхон... Кўзимни узолмадим. Сутдек оқ мато – дастурхон сатҳида ундан-да оқроқ, ундан-да нурлироқ Сизнинг суратингиз пайдо бўлди.

Мўъжиза эди, бу!...

Маъюс, мунис, дилбар чеҳра... Турган жойимда нафас ололмадим, оёғимнинг учида чўзилдим. Вазним енгил тортди, сиз томон кўтарила бошладим... би-ир қучоқ оппоқ нур сузиб келди, келди ва мени осуда оғушига олди...". Туш ва тимсоллар ҳақида фикр билдирган адабиётшунос олим Ж.Эшонқул: "Тушда вақт ва макон чегараси йўқ. (шу туфайли ҳам адабиётда вақт ва макон чегарасини синдиришни истаган модернистлар туш ва тушдаги каби вақт ва макон чегараси йўқ рамзларга мурожаат қилишган) Ана шулар туфайли тушга таъбир изланади. Тушни текшириш ва унинг таъбир, рамз калитини топиш қаҳрамон руҳий ҳолатини ҳақида яққолроқ

тасаввур беради”, – деб ёзади. Юқоридаги туш тасвирида ҳам макон ва замон чегараси бузилган. Қаҳрамон тушларида ҳам ўнгидаги каби маъшуқага бўлган чексиз муҳаббат, соғинчи ифодаланган. Туш жараёни давом эта бориб ўнгга айлангандек бўлади. Аммо, биз уни ҳаётда, инсон ўнгида юз бераётган ҳодиса десак, рўёга ҳам ўхшамайди, яъни йигит вазниннинг енгиллашиб, тепага кўтарила бориши ва унинг олдига бир қучоқ оппоқ нур сузиб келиши реал ақлга унчалик ҳам тўғри келмайди. Лекин бу ҳодиса ошиқ қалбининг тобора покланиб, руҳнинг жисмдан узоқлашишига, ошиқ қалби тобора покланиб, оппоқ нурлар биан бирлашиб кетаётганлигига ишора қилади. Қиссада туш жараёни шунчаки ўткинчи ва маъносиз ҳолат эмас, инсон руҳиятининг бир қисми, инсон ички дунёсининг тимсоли сифатида намоён бўлади. Инсон руҳий олами ғоят сирли жараён эканлигини кўрсатади. “Асарлардаги тушни ва ундаги рамзни таҳлил этиш қаҳрамон руҳияти ҳақида бизга яққол тасаввур беради. Зеро, тушдаги рамзларни шарҳлаш, адабий асарлардаги рамзларни шарҳлашга олиб келадики, бундан адабиёт ютади”,– дейди адабиётшунос Ж.Эшонқул.

Хулоса. Демак, тушдаги рамзлар адабий асарнинг мазмун-моҳиятини, ёзувчининг ғоясини ифодалашда асосий муҳим омиллардан бири ҳисобланар экан. Асарда тасвирланган инсоний муҳаббат илоҳий ишққа йўғрилгандек таассурот уйғотади. Бундай туш манзаралари, мактублардаги туйғулар қаҳрамон руҳиятини ифодалашга хизмат қилган. Қиссанинг бошланиш қисмида муаллиф томонидан шундай жумлалар битиб қўйилган. “Азиз китобхон! Қиссадаги мактубларни Сиз ёзгансиз, уларнинг бари Сизники. Ишонаверинг, қиздир, йигитдир, исталган киши бундай ишқномани битишга қодир. Фақат бунинг учун, кўнгил беғубор севги сурурию бокира муҳаббат изтиробини бошидан кечирган бўлса, кифоя”. Эҳтимол, ёзувчи айтганидек, ўқувчи бу мактубларда ўзининг қалбини, табиатини, ўтмишини, бугунини, орзуларини, борингки, ўзлигини кўрар. Балки, ёзувчининг қалб кечинмалари, қалб оғриқлари ҳам шу қиссада намоён бўлгандир. Умуман олганда, адиб Хуршид Дўстмуҳаммад қаҳрамон психологиясини, унинг туйғулари, кечинмалари, кайфиятини ифодалашда туш мотиви ва ундаги рамзлар тасвиридан моҳирона фойдаланган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002.
2. Дўстмуҳаммад Х. Қиссалар. – Т.: Шарқ, 2011.
3. Исаева Ш. Ўзбек тарихий романларида характер руҳиятини тасвирлаш усуллари. Фил.фан. номз... дисс. – Т.: 2001.
4. Фрейд З. Введения в психоанализ. – М.: Наука, 1991.
5. Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. – Т.: Б. Насаф, 2008.

INKLYUZIV TA'LIMNI TASHKIL ETISHNING TASHKILIY-METODIK ASPEKTLARI

Matupayeva Sh.Z.
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tayancn so'zlar: inklyuziv ta'lim, qobiliyat, imkoniyati cheklangan bola, hamkorlik, baholash, individual, vosita, metodlar.
Ключевые слова: инклюзивное образование, способности, ребенок с ограниченными возможностями, сотрудничество, оценка, индивидуум, инструменты, методы.
Key words: inclusive education, abilities, child with disabilities, cooperation, assessment, individual, tools, methods.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada inklyuziv ta'limni tashkil etishning tashkiliy-metodik aspektlari haqida fikr-mulohazalar yuritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются организационно-методические аспекты организации инклюзивного образования.
SUMMARY:
The article examines the organizational and methodological aspects of organizing inclusive education.

Hozirgi kunda ta'lim tizimida har bir bolaga, uning salomatlik holati, rivojlanish darajasi yoki ijtimoiy ahvolidan qat'i nazar, sifatli ta'lim olish huquqini ta'minlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan inklyuziv ta'lim (ya'ni barcha bolalar uchun bir xil ta'lim imkoniyatlarini yaratish) zamonaviy ta'limning ajralmas qismiga aylanmoqda.

Mamlakatimizda inklyuziv ta'limni ta'lim oluvchilarning ijtimoiy ehtiyojlari va shaxsiy manfaatlaridan kelib chiqqan holda fan, ta'lim va ishlab chiqarishning mustahkam integratsiyasini ta'minlash asosida tashkil etishning huquqiy – me'yorlari ishlab chiqilgan. "Alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'limni tashkil etish maqsadida ta'lim muassasalari moddiy texnika bazasini mustahkamlash, o'quv dasturlarini adaptivlashtirish, sog'lomlashtiruvchi sifatli ta'lim xizmatlari hajmini oshirish hamda bu jarayo-

nga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash” kabi muhim vazifalar belgilandi. Boshlang‘ich ta’limda o‘qitish sifatini yaxshilash, o‘quvchilarning imkoniyatlariga mos, davlat ta’lim standartlari me’yorlari inobatga olingan o‘quv muhitini samarali tashkil etish, bu jarayonda tashkilotlar va jamoat institutlari hamkorligini kuchaytirish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Inklyuziv ta'lim – bu imkoniyati cheklangan bolalarni oddiy maktablarda ta'lim olish imkoniyatini yaratuvchi tizim bo'lib, u barcha bolalar uchun teng huquqli va sifatli ta'lim olish imkoniyatini ta'minlashga qaratilgan.

Inklyuziv ta’limni tashkil etishdagi asosiy tashkiliy jihatlar tahlil qilinadi:

1. Normativ-huquqiy asoslar

Inklyuziv ta’lim samarali faoliyat yuritishi uchun eng avvalo mustahkam huquqiy asoslar bo‘lishi zarur. Bu sohada qonunlar, qarorlar, nizomlar va boshqa hujjatlar ishlab chiqilishi va ularning ijrosi ta'minlanishi lozim O‘zbekiston Respublikasida bu borada bir qator qonun va qarorlar qabul qilinmoqda. Jumladan, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonun, Prezident qarorlari va boshqa me’yoriy hujjatlar inklyuziv ta’limni rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

2. Ta’lim muassasalarini moslashtirish.Inklyuziv ta'lim muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun maktablar maxsus jihozlar, o'quv qo'llanmalari, reabilitatsiya vositalari va boshqa zarur resurslar bilan ta'minlangan bo'lishi kerak. Inklyuziv ta’limni amaliyotga joriy qilish uchun maktablar va boshqa ta’lim muassasalari jismoniy jihatdan moslashtirilishi lozim. Binolar nogironlar aravachasida harakatlanuvchi bolalar uchun moslashtirilgan, maxsus liftlar, panduslar va hojatxonalar bilan jihozlangan bo'lishi muhim Bunga binolarga kirish uchun panduslar, maxsus hammomlar, liftlar, maxsus o‘quv qurollari kiradi. Bu imkoniyatlar barcha o‘quvchilarning teng ravishda ta’lim jarayonida ishtirok etishini ta’minlaydi.

3. Kadrlar tayyorlash.Inklyuziv ta’limda ishtirok etadigan o‘qituvchilar, psixologlar, defektologlar va boshqa mutaxassislarning malakasi juda muhim. Ular bolalarga individual yondashishni, sabr-toqatli va mehribon bo‘lishni, maxsus pedagogik uslublardan foydalanishni bilishlari lozim. Ular imkoniyati cheklangan bolalarning ehtiyojlarini tushunishlari, ular bilan ishlashning maxsus metodlari va usullarini bilishlari kerak. Shu sababli, pedagog kadrlar uchun maxsus kurslar va seminarlar tashkil etilishi kerak. Defektolog, logoped va psixolog kabi mutaxassislarning mavjudligi ham muhim ahamiyatga ega.

4. Moslashtirilgan o‘quv dasturlari.Har bir bola individual tarzda rivojlanadi. Shu sababli, inklyuziv ta’limda qo‘llaniladigan dasturlar bolalarning ehtiyojlariga mos bo‘lishi kerak. Bu yerda differensial yondashuv,

yengillashtirilgan darsliklar va qo‘shimcha materiallar asosiy vositalardan hisoblanadi.

5. Maxsus xizmatlar va texnik yordam.Inklyuziv ta’limni samarali tashkil etish uchun maxsus xizmatlar – logopedik yordam, psixologik maslahatlar, reabilitatsiya mashg‘ulotlari muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, texnik vositalar – eshitish apparatlari, Braille alifbosi, audiokitoblar va boshqa yordamchi qurilmalar o‘quvchilarga katta yordam beradi.

6. Ota-onalar va jamiyat bilan hamkorlik.Inklyuziv ta’lim faqat maktab yoki muassasa doirasidagina cheklanib qolmasligi kerak. Inklyuziv ta'limni tashkil etishda maktab, oila, mahalla, tibbiyot muassasalari va boshqa tashkilotlar o'rtasida yaqin hamkorlik o'rnatilishi muhim. Ota-onalar ham bu jarayonga faol jalb etilishi lozim. Ular bolalarining ehtiyojlarini chuqur tushunishi va ularni qo‘llab-quvvatlashi kerak. Shu bilan birga, jamiyatda nogironlik haqida to‘g‘ri qarashlarni shakllantirish ham muhim. Bu bolaning rivojlanishi va ta'lim olishi uchun qulay sharoit yaratishga yordam beradi.

7. Monitoring va baholash tizimi.Inklyuziv ta’lim samaradorligini aniqlash uchun muntazam monitoring va tahlil zarur. Baholashda an’anaviy testlardan ko‘ra bolaning shaxsiy yutuqlari va rivojlanish sur’ati inobatga olinishi kerak.

Maxsus ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarni umumiy ta’lim tizimiga integratsiya qilishda inklyuziv ta’lim muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada ta’lim jarayonini to‘g‘ri tashkil etish bilan bir qatorda, metodik yondashuvlar ham hal qiluvchi o‘rin tutadi. Metodik jihatlar:

Individual yondashuv. Inklyuziv ta’limda asosiy metodik prinsip – har bir o‘quvchiga individual yondashuvdir. Har bir bola o‘zining rivojlanish darajasi, qobiliyati va ehtiyojlariga ko‘ra o‘rganadi. Shuning uchun o‘qituvchi har bir o‘quvchi uchun individual o‘quv rejasi tuzishi, unga mos topshiriqlar va yondashuvlar ishlab chiqishi kerak.

Differensial ta’lim metodlari.Bu yondashuv turli darajadagi o‘quvchilarga bir xil mavzuni turli darajada tushuntirish imkonini beradi. Masalan:

Aqliy rivojlanishida sustkashlik bo‘lgan o‘quvchilarga mavzuni oddiy va sodda til bilan tushuntirish;

Yaxshi rivojlangan o‘quvchilar uchun esa mustaqil ishlar, qo‘shimcha materiallar orqali bilimlarini mustahkamlash.

Vizual va amaliy vositalardan foydalanish

Ko‘plab o‘quvchilar, ayniqsa eshitish yoki intellektual cheklovlarga ega bo‘lganlar, tasviriy va amaliy vositalar orqali yaxshiroq o‘zlashtiradi. Bu uchun quyidagi metodik vositalar foydali:

Rasmlar, jadvallar, sxemalar;

Audio va video materiallar;

Model va maketlar;

Didaktik o‘yinlar va rolli mashg‘ulotlar.

O‘yinli ta’lim elementlari

O‘yin orqali o‘rganish metodikasi, ayniqsa maktabgacha va boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun juda samarali hisoblanadi. O‘yin orqali o‘quvchilar o‘zini erkin tutadi, faollashadi, bilimlarni oson qabul qiladi. Bu uslub nogironligi bo‘lgan bolalar uchun ham ijobiy psixologik muhit yaratadi.

Ko‘maklashuvchi texnologiyalardan foydalanish

Zamonaviy metodik yondashuvda texnologiyalar muhim rol o‘ynaydi. Maxsus ehtiyojli bolalar uchun:

Nutqni rivojlantirish dasturlari;

Braille alifbosidagi o‘quv materiallar;

Eshitish moslamalari;

Maxsus o‘yinlar va mobil ilovalar ishlatiladi.

Moslashtirilgan baholash usullari

Metodik yondashuvda baholash jarayoni ham o‘zgacha yondashuvni talab etadi. Oddiy testlar o‘rniga:

Rivojlanish dinamikasi asosida baholash;

Bolaning qilgan harakatlari, ijobiy o‘zgarishlari e’tiborga olinadi;

Mustahkamlovchi rag‘batlantirish ishlatiladi (masalan, "Sen bunga qodirsan!", "Yaxshi harakat qilding!" kabi).

Xulosa qilib aytganda inklyuziv ta’lim – bu faqat nogironligi bo‘lgan bolalar uchun emas, balki barcha o‘quvchilar uchun teng va adolatli sharoitlar yaratishga qaratilgan ta’lim shaklidir. Uni tashkil etish doimiy e’tibor, puxta rejalashtirish va hamkorlikni talab etadi. Agar ta’lim muassasalarida yuqorida ko‘rsatilgan tashkiliy jihatlar inobatga olinsa, inklyuziv ta’lim tizimi orqali har bir bola jamiyatda o‘z o‘rnini topa oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni. 2020-yil 23-sentyabr:O‘RQ-637-son: httrs://lex.uz/doss/5013007

2. Matupayeva Sh.Z. Ta’lim klasteri sharoitida ta’lim klasteri sharoitida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini inklyuziv ta’limga tayyorlash texnologiyalarini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (Phd)Dissertatsiya. 2023

3. Xitryuk V.V. Инклюзивная готовность педагога: генезис, феноменология, концепция формирования: монография. - Барановичи: БарГУ - 2015. 276st.

4. Matupayeva Sh.Z. Teashing elementary teashers to use asademis sase slusters in the ssienses. Asian Journal of Multidimensional Researsh ISSN: 2278-4853, Vol. 11, Issue 11, November 2022, SJIF 2022 = 8.179

TABIIY FANLARNI O'QITISHDA STEAM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

Jo'rayeva Z.M.
RTM (Maxsus pedagogika bo'lim boshlig'i)

Tayancn so'zlar: STEAM texnologiyalari, ta'lim sifati, qobiliyat, xorijiy tarbiya, intergratsiya, fan, texnologiya, san'at, matematika.
Ключевые слова: STEAM-технологии, качество образования, способность, иностранный образование, интегратsiя, наука, технология, искусство, математика.
Key words: STEAM technologies, quality of education, ability, foreign education, integration, science, technology, art, mathematics.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada STEAM texnologiyalarining bugungi kundagi ahamiyati,uning imkoniyatlari va yutuqlari, tabiiy fanlarni o'qitishdagi afzalliklari haqida fikr-muloxazalar yuritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается значение STEAM-технологий сегодня, их возможности и достижения, а также их преимущества в преподавании естественных наук.
SUMMARY:
The article discusses the importance of STEAM technologies today, their capabilities and achievements, as well as their advantages in teaching natural sciences.

Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri - o'quvchilarning ijodiy fikrlashi, muammolarni hal qilish ko'nikmalari va hayotiy bilimlarini rivojlantirishdir. Ayniqsa, tabiiy fanlar - fizika, kimyo, biologiya va geografiya kabi fanlarni o'qitishda yangicha yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu maqsadda STEAM texnologiyasi ta'lim jarayoniga joriy qilinmoqda.

Respublikamizda ta'lim bosqichlarini modernizatsiyalash jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish hamda boshlang'ich sinf o'quvchilarining tabiiy-ilmiy savodxonligini shakllantirishga qaratilgan fanlararo integratsiyasini ta'minlash, amaliy izlanishli faoliyatga yo'naltirilgan STEAM – ta'lim texnologiyasini joriy etishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston

Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son farmonida “STEAM fanlarni va tanqidiy fikrlash, axborotni mustaqilishlash va tahlil qilish kompetentsiyalari hamda malakalarini rivojlantirishga alohida urg‘u berishini hisobga olgan holda, zamonaviy innovatsion iqtisodiyot talablariga javob beradigan umumta’lim dasturlari va yangi davlat ta’lim standartlari joriy etish” kabi vazifalar aniq belgilab berilgan.

STEAM fanlarini tashkil etgan fanlarning har biri alohida bilimlar manbaiga ega bo‘lgan bir butun fanlardir. Bu fanlarning kelib chiqish tarixiga e’tibor beradigan bo‘lsak, bir fanning keskin rivojlanishi natijasida ikkinchi fanning paydo bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin. Bu fanlarni rivojlanishi, ilmiylik jihatidan o‘zaro bog‘langanligi, hamda amaliyotga tadbiq etilishi evaziga uchinchi va to‘rtinchi fanlar ya’ni texnologiya fani bilan muhandislik fanlarini vujudga keltirishga sabab bo‘ladi.

STEAM ta'limi (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics - Fan, Texnologiya, Muhandislik, San'at, Matematika) o'quvchilarni bunday qobiliyatlarga yaratish uchun labda eng yaxshi dasturdir: kritik o'ylash, muammo hal qilish, jamoa bilan hamkorlik, ijodiylik, muhandislik ko'nikmalari va texnologik savodxonlik. Bu borada STEAM ta'limining muhandislik va ijodkorlik ko'nikmalarni rivojlantirishdagi afzalliklari:

STEAM ta'limida, o'quvchilar bir necha fan va ssenariyalardan foydalanadi, bu esa kompleks o'ylashga yordam beradi. Jumladan, fan bilimi va muhandislik ko'nikmalari birgalikda muammolar uchun åchim topishga yordam beradi, u bilim va ko'nikmalar san'at va ijodiylik bilan uyg'unlashtiriladi. STEAM o'quvchilarga texnologiya va muhandislik bilimlarini qo’llab-quvvatlash imkonini beradi. Bu, asosiy texnologiya va muhandislik tushunchalarini, qanday ishlaydiganlarini va qanday yaratishga ishlatiladiganlarini tushunishni o'rganishni osonlashtiradi.

Tabiiy fanlarni o’qitishda STEAM texnologiyasidan foydalanish o‘quvchilarga nafaqat nazariy bilim beradi, balki hayotga yaqin, amaliy ko‘nikmalarni ham shakllantiradi. Quyida uning eng muhim jihatlari keltirilgan:

1. Nazariy bilimlarning amaliyot bilan bog‘lanishi. STEAM yondashuvi orqali o‘quvchilar fan darslarida olgan bilimlarini real hayotdagi muammolarni hal qilishda qo‘llay boshlaydi. Masalan, biologiyada suv ifloslanishini o‘rganib, uni tozalash loyihasini yaratadi.

2. Muammolarni hal qilish ko‘nikmasi. O‘quvchilar mustaqil yoki guruhda ishlab, “Qanday qilib bu muammoni hal qilamiz?” degan savolga javob topishga

harakat qiladilar. Bu esa ularning tanqidiy fikrlashini va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

3. Ilmiy tadqiqot va tajriba qilish qiziqishini oshiradi. STEAM loyihalarida o‘quvchilar o‘zlari eksperimentlar o‘tkazadi, natijalarni kuzatadi va xulosalar chiqaradi. Bu esa tabiiy fanlarga bo‘lgan qiziqishni kuchaytiradi.

4. Jamoada ishlash va yetakchilik ko‘nikmasi. Ko‘pincha loyihalar guruh bo‘lib bajariladi. Har kim o‘z vazifasini bajaradi - bu esa jamoaviylik, mas’uliyat, va yetakchilik kabi yumshoq ko‘nikmalarni shakllantiradi.

5. Ijodkorlik va dizayn salohiyatini ochadi. STEAM modelida “Art” – san’at elementi ham bor. Bu o‘quvchiga nafaqat aniq fanlarni, balki go‘zallik, dizayn va vizual ta’sir haqida ham o‘ylashga yordam beradi.

6. Kasb tanlashga yo‘naltiradi. O‘quvchi erta yoshdan turli sohalarga - IT, muhandislik, biologiya, ekologiya - qiziqib, o‘zini shu sohalarda tasavvur qila boshlaydi.

Tabiiy fanlarda STEAM texnologiyasidan foydalanish, o'quvchilar va muhandislar boshqalar bilan hamkorlikda ishlash va o'z g'oyalarini boshqalarga yuklatish uchun shovqinli, muhandislik g'oyalari va texnikalarini qo’llab-quvvatlash ko'nikmalari rivojlanadi.

STEAM ta'limi o'quvchilarga nazariy bilimlarini amaliyotga keltirish uchun ko'plab imkoniyatlarni beradi. Jumladan, konstruktor fanidan olingan bilimlarni robot yasashda, yoki biologiya fanidan olingan ma'lumotlarni tabiatnigina protsesslar modelini yaratishda ishlatish mumkin.

STEAM darslari, o'quvchilarga bir jarayonning muntazam rivojlanishini tahlil qilishni, natijalarni baholashni va muammolar uchun yechimlarni takrorlashni o'rgatishga asosiy ahamiyat beradi. Qolaversa, fanlararo integratsiyani ta'minlaydi. STEAM orqali tabiiy fanlar boshqa sohalar bilan birlashtirilib, chuqur tushuncha hosil bo‘ladi. Masalan, biologiyada inson organizmining modelini yaratishda san'at va texnologiyadan foydalaniladi. Amaliyotga yo‘naltirilgan o‘qitishda STEAM loyihalari nazariy bilimlarni hayotiy muammolarni yechish orqali o‘rganishni ta'minlaydi, bu esa darslarni qiziqarli qiladi.

STEAM ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Jumaladan, san’atning kiritilishi o‘quvchilarning ijodiy yondashuvini oshiradi, hamda ilmiy fikrlash va muammolarga yechim topishni rivojlantiradi.

Tabiiy fanlarni o’qitishda STEAM texnologiyasi o‘quvchining faolligini oshiradi. STEAM darslari interaktiv bo‘lib, o‘quvchilarni guruhda ishlash va faol ishtirok etishga undaydi, bu esa motivatsiyani oshiradi.

STEAM ta’limi zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O‘quvchilar 3D-printerlar, raqamli mikroskoplar va simulyatsiya dasturlaridan foydalanishni o‘rganadilar, bu esa ularga zamonaviy ko‘nikmalarni beradi. O’quvchilarda STEM sohalariga qiziqishni oshiradi. Tabiiy fanlarni o‘qitish orqali o‘quvchilarda ilmiy izlanishlarga va texnologik innovatsiyalarga bo‘lgan qiziqish ortadi, bu esa kelajakda STEM kasblarini tanlash imkoniyatini kengaytiradi.

Umumiy ravishda, STEAM ta'limning ijodkorlik va muhandislik ko'nikmalarini rivojlantirish afzalliklari, o'quvchilarni innovatsion, muhandislik va texnologiyadagi faoliyatlar uchun tayyorlaydi, va bu ko'nikmalar asr 21-ga mos keladigan ish bilan ta'minlanganlikning o'zgarmas bir qismidir.

Tabiiy fanlarni o‘qitishda STEAM texnologiyasidan foydalanish — o‘quvchilarni zamonaviy dunyo talablariga mos tarzda tayyorlash, ularning ijodiy va ilmiy salohiyatini ochib berish yo‘lida samarali vositadir. Bu borada o‘qituvchilarning malakasini oshirish, darslarni loyihalashtirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va amaliy mashg‘ulotlarga keng o‘rin berish zarurdir.

Xullas, tabiiy fanlarda STEAM yondashuvi – bu o‘rgatishdan ko‘ra ko‘proq rivojlantirish. U bolani kelajak hayotiga tayyorlaydi: bilimli, amaliyotchi va ijodkor inson qilib shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi “O’zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konseptsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi PF-5712-son farmoni. - Elektron resurs https://lex.uz/docs/4312785

2. Z. Ashurova Maktabgacha ta’limda STEAM texnalogiyasidan foydalanish » Metodik qo‘llanma . Buxoro:2020.

3. Xamidova M. Sh. (2020). “O‘zbekistonda STEAM-ta’limni joriy etishning dolzarb masalalari.” Ta’lim innovatsiyalari jurnali, №3(10), 15–20.

4. Yakman G. (2008). STEAM Education: An Overview of Creating a Model of Integrative Education. https://www.academia.edu

FANLARARO YONDASHUV ASOSIDA TA’LIM JARAYONIDA MA’NAVIY-AXLOQIY QADRIYATLARNI TARBIYALASH METODIKASI

Anorboyev B. D.
CHDPU o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: sog‘lom, barkamol, intellectual, milliy, qadriyatlar, yuksak, kasb, mutaxassis,muhim.
Ключевые слова: здоровый, гармоничный, интеллектуальный, natsionальный, ценности, высокий, профессия, специалист, важный.
Key words: healthy, harmonious, intellectual, national, values, high, profession, specialist, important.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada fanlararo yondashuv asosida ta’lim jarayonida ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni tarbiyalash metodikasi haqida qisqacha mazmuni yoritib berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье кратко рассматривается методика воспитания духовно-нравственных ценностей в образовательном процессе на основе междисциплинарного подхода.
SUMMARY:
The article briefly discusses the methodology for educating spiritual and moral values in the educational process based on an interdisciplinary approach.

Mamlakatimizda Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq, sog‘lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning o‘z ijodiy va intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarish, zamon talablariga javob beradigan mehnat bozorida raqobatbardosh kadrlar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlar va imkoniyatlarni yaratish bo‘yicha maqsadli yo‘naltirilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jamiyat taraqqiyotini ilm-fan rivojisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Chunki ilm-fan ishlab chiqarish, uning moddiy asosini yaratish, texnologik rivojlantirish va eng asosiysi-kadrlar bilan ta’minlash vazifalarini o‘z zimmasiga oladi. Mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatini yuksaltirishda muhim ahamiyatga ega ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini amaliyotga keng joriy etishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, muxtaram birinchi

Prezidentimiz I.A Karimov ta'kidlaganidek "Bugungi kunda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni umumlashtirgan holda zamonaviy bilim, intellektual salohiyat va ilg'or texnologiyalarga ega kishilargina rivojlanishda o'z oldiga qo'ygan strategik maqsadlarga erisha oladi. Har qanday mamlakatning jahon bozorida raqobatbardoshligi nafaqat tabiiy resurslarning mavjudligi, balki birinchi navbatda, zamonaviy muntazam yangilanib turgan texnologiyalarni o'zlashtirishga qodir, yuksak bilim va intizomli ishchi kuchini muntazam tayyorlashga bog'liq". Ta'lim jarayonida yoshlarga taqdim etilayotgan bunday imkoniyatlar ertamiz egalari bo'lgan yosh avlodning o'z salohiyatini to'la namoyon etishi, o'zi tanlagan kasb bo'yicha o'qishi, ishlashi, hayotda o'z o'rnini topib olishi va jamiyat ravnaqiga munosib hissa qo'shadigan mutaxassislar bo'lib etishishi uchun mustahkam poydevor yaratadi. Shuni nazarda tutib Samarqand davlat arxitektura-qurilish instituti jamoasi ham Oliy ta'lim fan va innovatsiyalar vazirligi buyruqlari hamda yo'riqnomalarida ko'rsatilgan me'yoriy tartiblardan kelib chiqib kadrlar tayyorlash vazifasini o'z faoliyatining bosh mezoni qilib belgilagan. Bu dolzarb masalani amalga oshirishda ilmiy tadqiqotlar olib borish muhim o'rin tutadi. Chunki, bu ilmiy tadqiqotlar yosh mutaxassislarda sinchkovlik, yangilik izlash hissiyotlarini shakllantiradi hamda institut ilmiy salohiyatini oshiradi. Institutimiz arxitektura va qurilish sohalari uchun zamon talablari darajasida yuqori malaka va ilmiy salohiyatga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlashni o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'ygan. Kundan kunga rivojlanib borayotgan ilm-fan yo'nalishlari yutuqlaridan oqilona foydalanish, bu sohada aniq yo'nalishlarga ixtisoslashgan malakali mutaxassislarni tayyorlash mamlakat obodligi, xalq farovonligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Institutda ta'lim jarayonlari amaldagi dasturlar va zamonaviy uslubiy texnologiyalar yordamida nazariya va amaliyotni uyg'unlashtirgan holda 4 amalga oshirilmoqda. Shuningdek, talabalar ishtirokida yirik korxona va tashkilotlarning muammolari echimiga qaratilgan bitiruv malakaviy ishlar, magistrlik dissertatsiyalari ko'rinishida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Ilgarigi yillarga nisbatan institut miqyosida yosh olimlar va iqtidorli talabalar ilmiy – tadqiqot ishlarida faol ishtirok etishib, ularning soni joriy yilda 756 nafarni tashkil etdi. Bugungi kunda institutda 2 nafar talaba Beruniy nomli Davlat stipendiyasi, 5 nafar talaba T.Sh. Shirinqulov stipendiyasi, 4 nafar talaba R.R.Abdurasulov nomidagi stipendiyasi sovrindoridirlar. Iqtidorli talabalarimiz hozirgi kunda ingliz, fransuz va nemis tillarini mukammal o'rganmoqdalar. Talabalarimiz internet tizimiga ulangan kompyuter sinflari orqali o'zlari ta'lim olayotgan yo'nalishlar halqaro ilmiy izlanish ishlarida ham faol qatnashib kelmoqdalar. Yosh olimlar va talabalarning

«Ta’lim, fan va ishlab chiqarishda intellektual salohiyatli yoshlarning o‘rni» mavzusidagi respublika ilmiyamaliy konferensiyasi yoshlarimiz intilishlarini qo‘llab-quvvatlash doirasida o‘tkazilayotgan tadbir bo‘lib, uning asosiy maqsadi iqtidorli va qobiliyatli yoshlarni ilmiy tadqiqot ishlariga yo‘naltirish, yoshlar o‘rtasida o‘zaro ilmiy-ijodiy hamkorlik muhitini, do‘stlik aloqalarini rivojlantirish, o‘zaro fikr-mulohaza va tajriba almashishlari uchun sharoit yaratib berish, yoshlarni fan-texnika taraqqiyoti yo‘lida birlashtirish hamda yosh olimlarning ilmiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirishdan iboratdir. Samarqand davlat arxitektura-qurilish institutida bo‘lib o‘tayotgan «Ta’lim, fan va ishlab chiqarishda intellektual salohiyatli yoshlarning o‘rni» shiori bilan yosh olimlar, magistrant va talabalarning an’anaviy XII ilmiy-amaliy konferensiyasida respublikamizning 25 ta oliy ta’lim muassasalaridan 400 dan ortiq yosh olimlar, katta ilmiy xodim izlanuvchilar hamda iqtidorli talabalar o‘zlarining 300 dan ortiq maqolalari bilan ishtirok etmoqda. Ularning ilmiy-tadqiqot ishlari sho‘ba yig‘ilishlarida muhokama qilinadi va ular asosida tegishli taklif-tavsiyalar ishlab chiqiladi. Mazkur konferensiyaning 4 qismdan iborat materiallar to‘plami chop etildi va ushbu to‘plamlarda mamlakatimiz iqtisodiyot sohalarining ustuvor yo‘nalishlarida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar natijalarini yorituvchi maqola va tezislar mujassamlashgan. O‘ylaymanki, anjumanda berilgan taklif va tavsiyalar respublikamizda mazkur sohalarni rivojlantirishda hamda iqtidorli yoshlarni ilm-fanga bo‘lgan qiziqishlarini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Men, konferensiya ishiga, Sizlarga omad va ilmiy izlanishlaringizga rivoj tilayman, kelajakda ilm fan sohasida ulkan yutuqlarni qo‘lga kiritishingizga ishonaman.

Tashkillotchilik - bu birinchidan, boshqaruvning tarkibiy qismi bo‘lib, uning mohiyati tizimning alohida elementlari harakatlarini muvofiqlashtirish, uning qismlarining amal qilishida o‘zaro ta’sirga erishishdan iborat; ikkinchidan, muayyan tuzilma doirasida birgalikda faoliyatni amalga oshirish uchun shaxslar birlashishining shaklidir.

Ta’lim jarayonini tashkil etish - bu birinchidan, ta’lim muassasasi va dasturlarini shakllantirish hamda ularni turli ta’lim ehtiyojlarini ta’minlaydigan yagona tizimga rasmiylashtirish bo‘yicha maqsadga muvofiq faoliyatdir; ikkinchidan, ta’limning tarkibiy tuzilishi, shuningdek uning muassasalarini boshqarish va ularning faoliyatini moliyalashtirish tizimi, jamiyatning boshqa tarkibiy bo‘linmalari bilan o‘zaro ta’sirining xarakteri, mehnatning taqsimlanishidir.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, rivojlangan oliy pedagogik ta‘lim sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning tashkilotchilik kompetensiyasini rivojlantirishning

pedagogik-psixologik xususiyatlari hamda ularning tashkilotchilik kompetensiyasini rivojlantirishning amaliyotdagi holati hozirgi kundagi dolzarb vazifalardan biridir. Bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash nuqtai nazaridan kompetensiya - oliy ta’lim tizimida o‘qitish jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur bo‘lgan va kasbiy tayyorgarlikka qo‘yiladigan ijtimoiy talablar (me’yorlar) dan o‘zib ketishdir. Tahlillar asosida tadqiqot ob’ekti bilan bog‘liqlikda “kompetensiya” va “kompetentlik” ni quyidagi ta’rifi shakllantirildi: kompetensiya - mehnat bozori sharoitidagi o‘zgarishlar va innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorgarlikni o‘zida ifodalaydi. Amaliy-sog‘lomlashtiruvchi mashg`ulotlarni o‘qitishga doir tashkilotchilik vazifalarini hal etishga qobiliyatlilikdir; kompetentlik - noan’anaviy vaziyatlar, kutilmagan holatlarda mutaxassisning o‘zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o‘zaro munosabatlarda yangi yo‘l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to‘la ma’lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalikdir.

Tashkilotchilik kompetensiyasi - bu bo‘lajak o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatida bilim, ko‘nikmalar va tashkilotchilik harakatlarini bajarish usullarini safarbar qilish qobiliyatidir.

Tashkilotchilik qobiliyati - pedagog tomonidan ta’limiy va tarbiyaviy jarayonlarni ilmiy-nazariy, metodik va hissiy jihatdan to‘g‘ri tashkil etilishini anglatuvchi sifatdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. - Т.: Ўзбекистон, 2017. - 488 б.

2. Павлова Л.Н. Управленческая компетенция педагога / Л.Н. Павлова // Профессиональное образование. Столица. – 2013. – №2 – С. 30-31.

3. Виноградов С.А. Развитие управленческой компетентности руководителя учреждения физкультурного образования: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Виноградов Станислав Александрович. – Челябинск, 2013. – 24 с.

4. Фефелова В.Н. Формирование управленческой компетентности специалиста по рекреatsii и туризму: дис. … канд. пед. наук: 13.00.08 / Фефелова Вера Николаевна. – Москва, 2010. – 187 с.

МАХСУС ПЕДАГОГЛАРНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Ибадуллаева Ш.Н.
Чирчиқ давлат педагогика университети
“Махсус педагогика” кафедраси ўқитувчиси

Tayanch so‘zlar: педагог, касб, инновацион, олий таълим, мустақил, машғулот, кўникма.
Ключевые слова: учитель, профессия, инновация, высшее образование, самостоятельный, занятие, навык.
Key words: teacher, profession, innovation, higher education, independent, occupation, skill.

РЕЗЮМЕ:
Ушбу мақола педагогларни касбий амалиётга тайёрлаш мақсадида олий таълим амалиётига инноватsion таълим технологиялари ва оптимал мехнизмларни тадқиқ этиш, педагогик амалиёт жараёнида ахборот муҳитини яратиш ҳақида маълумотлар берилган
РЕЗЮМЕ:
В статье представлена информация по изучению инновационных образовательных технологий и оптимальных механизмов практической деятельности высшей школы в целях подготовки педагогов к профессиональной деятельности, а также по созданию информационной среды в процессе педагогической практики.
SUMMARY:
This article provides information on the study of innovative educational technologies and optimal mechanisms for higher education practice in order to prepare teachers for professional practice, and on the creation of an information environment in the process of pedagogical practice.

Махсус педагогларни касбий амалиётга тайёрлаш мақсадида олий таълим амалиётига инновацион таълим технологиялари ва оптимал мехнизмларни тадқиқ этиш, педагогик амалиёт жараёнида ахборот муҳитини яратиш, талабаларнинг мустақил тареториясини самарали ташкил этиш, улар эришган натижаларни баҳолашнинг халқаро мезонларини амалиётга татбиқ этиш каби масалалар давлатнинг қатор ҳужжатларида алоҳида вазифалар сифатида белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонида, жумладан, “...таълим-

нинг узлуксизлигига эришиш мақсадида умумий ўрта, ўрта махсус ва олий таълим дастурларининг уйғунлиги ва изчиллигини таъминлаш; индивидуал таълим траекторияларига асосланган, талабаларда креатив фикрлаш, амалий кўникмаларни шакллантиришга қаратилган ўқув режалар ишлаб чиқиш; талабаларнинг мустақил таълим соатларида, назарий ва амалий машғулотлар ўқув жараёнида компетенцияларни кучайтиришга қаратилган методика ва технологияларни жорий этиш"- каби вазифаларга алоҳида эътибор қаратилган. Мазкур вазифалар олий таълимнинг барча йўналишлари қаторида махсус педагогика йўналишида ҳам ўқув жараёнига замонавий педагогик технологиялар, вариатив ўқув режаларсиз, касбий йўналган дастурларсиз ва адаптивлаштирилган ўқув-методик материалларни манзилли жорий этишсиз, профессор-ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятини ташкил этишсиз амалга ошмайди. Қачонки, олий таълим педагогида янгиликка интилиш, етакчи тенденцияларни ўрганиш ва жорий этишга йўналганлик, ижтимоий буюртма талабларини қадрият даражасига кўтариш ҳисси шаклланмас экан, бўлажак мутахассис-педагогларда касбий мотивация, ўқитиш методикаларини ўрганиш, педагогик-психологик диагностика инструментларини қўллашга интилиш, модулларни тўлиқ ўзлаштиришга масъулиятни таркиб топтириб бўлмайди. Бундан ташқари давлатимиз раҳбарининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон "2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида", 2020-yil 29-oktabrdagi PF-6097-son "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmonlari, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» , 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сон «Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислоҳотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарорлари ҳамда бошқа олий таълимга доир норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларнинг аксарияти, асосан, олий таълим мазмунини жаҳон тенденциялари асосида модернизatsiялашни, кадрлар тайёрлаш амалиётига илғор халқаро тажрибаларни олиб киришни, назария ва амалиёт уйғунлигига асосланган таълимни ташкил этишда самарали технологиялардан фойдаланишни кўзда тутади.

Маълумки, инклюзив таълим, коррекцион таълим, уйдаги таълим ва бошқа имконияти чекланган болалар учун мўлжалланган таълимга интегратив компетенцияларга эга кадрларни тайёрлашга диор ислоҳотлар нафақат Ўзбекистонда, балки етакчи мамлакатларда ҳам тез суръатларда амалга оширилмоқда. Чунки узлуксиз таълимнинг ҳар бир бўғинида трансформация жараёни тезлашмоқда. Бу вазият замон талаби, ахборотлашган муҳит,

инсон ва жамият тафаккури имкониятларининг кенгайиб, кўп қирралилик тавсифга эга бўлиб бораётганлиги билан боғлиқдир.

Ҳозирги кунда педагогик ёндашувлар, жамоатчилик дунёқарашидаги ўзгаришлар ҳамда кундалик ҳаёт фаолиятини ахборотлаштириш шароитида XXI аср талабасининг академик-ижтимоий эҳтиёжларига мослашувчан инновацион ёндашувлар татбиқ этилмоқда. Жумладан, ўқитиш жараёнида замонавий технологияларнинг қўлланилиши, аввало, талаблар ўзгариши, талаба ҳамда педагог ўртасидаги фаолиятнинг дўстона муносабатга асосланиши, мустақил қарор қабул қилишга ундовчи муҳит яратишга эҳтиёжнинг кучайиши билан боғлиқдир. Бундан ташқари давлат ва жамият ҳаётидаги иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар интервалининг қисқалиги ва мунтазамлилиги талабаларни мустақил таълим олиш, касбий амалиёт моделларини яратишга имкон берувчи ўқитиш шакли ва ёндашувларидан фойдаланишга ундамоқда. Айнан мана шундай ёндашувларнинг кенг қамровли қўлланилиши учун ҳамда талабаларда касбий компетенцияларни назария ва амалиёт уйғунлигида шакллантириш учун мос ва қулай муҳит педагогик амалиёт жараёнидир. Педагогик амалиёт мазмунини такомиллаштириш, оддий хисоботлар учун мўлжалланган тизимдан, амалий йўналган ва касбий йўналганликни намоён этишга мотивацияловчи жараёнга ўтиш биз танлаган муаммонинг бош илмий мўлжали ҳисобланади. Шунинг учун махсус педагогика йўналишида сифатли кадрлар тайёрлаш имконини берувчи индивидуал йўналган таълимий фаолиятни педагогик амалиёт жараёнида ташкил этишнинг шакл ва усулларини танлашда олий таълим педагогларидан касбий сезгирлик ва педагогик масьулият тақозо этиляпти. Биз олий таълимда талабаларнинг академик-ижтимоий траекториясини самарали ташкил этишнинг дидактик ҳамда психологик имкониятларини алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик. Чунки педагогик амалиёт даврида талабаларнинг жараёнга психологик тайёр бўлиши муҳим шартлардан ҳисобланади. Педагогик амалиётда талабалар касб эгалари билан, ўзлаштириши турлича ва ўзига хос индивидуал ҳусусиятларга эга ҳамда ривожланишида муаммолари бўлган ўқувчилар (мактабгача ёшдаги болалар) билан мулоқотга киришадилар. Ушбу мулоқот асосида улар касбий фаолият моделларини бевосита ўзлаштирадилар. Шунинг учун биз тадқиқот доирасида турли давлатларнинг бу борадаги тажрибаларини ўрганишга эътибор қаратдик.

Маълумки, охирги ўн йилликда Англия, Германия, Франция, Жанубий Корея, Япония ва Америка Қўшма Штатлари ва бошқа ривожланган давлатларнинг олий таълимида қўлланилувчи кредит-модуль тизими мазмунан ва шаклан такомиллаштирилди. Жаҳон олий таълим амалиётида самарали

ва етакчи тенденция сифатида Европа ягона таълим муҳитининг Болонья тизими устуворлик қилмоқда. Ҳозирги кунда жаҳон миқёсида кредит-модул тизими кенг қўлланилиб келинмоқда. Буннинг бош сабаби замонавий, инновацион фаолиятга тайёр мутахассисдан касбий компетентлик ва турли вазиятларда тезкор қарор қабул қилиш, жамоавий ҳаракатланиш ва унда ўзини намоён этиш, касбий ва ижтимоий ахборотларни мустақил излаш, топиш, олиш, таҳлил қилиш, қайта ишлаш, манзилли фойдаланиш, трансформацион вазиятларга мослашувчанлик талаб этилишидир. Санаб ўтилган касбий, шахсий, махсус сифатларга эга мутахассисни тайёрлаш эса, олий таълим муассасалари олдида турган долзарб ижтимоий-педагогик масалалардандир.

Олий таълимда ўқитишнинг кредит-модул тизимидан фойдаланиш санаб ўтилган жиҳатларга эга кадрларни тайёрлашда кенг имкониятлар яратади. Касбий етилиш жараёнини қулайлаштириш ва самарадорлаштиришда ҳамда меҳнат бозорининг ўзгарувчан эҳтиёжларини қоплашда мазкур тизим энг оптимал механизм сифатида намоён бўлмоқда. Яъни кредит-модул тизими олий ўқув юртлари битирувчиларининг академик мобиллигини таъминлайди. Кредит тизимининг аҳамияти шундаки, академик дастурлар меҳнат бозори талабларига мос ҳолда тузилади. Айниқса, мустақил таълим ва амалиётнинг алоҳида компонент сифатида ажратилишида ҳам талабаларни касбий фаолиятга эрта тайёрлашни кўзда тутувчи механизм эканлигини намоён этади.

Мазкур тизим доирасида ўқув режадаги фанларнинг 50 фоизи танлов фанларига ажратилади. Бундан ташқари, таълим олувчиларни ўқитиш ва меҳнат бозорига комплекс тайёрлашга индивидуал ёндашилади. Талабалар мустақил таълим олишга мақсадли йўналтирилади. Бунинг учун олий таълимда назарий ва амалий машғулотлар ҳамда педагогик амалиёт интеграциясини мазмунан таъминлаш мақсадида ахборот муҳити тақозо этилади.

Бўлажак махсус педагогларни касбий фаолиятга тайёрлашнинг амалий йўналган жараёнида индивидуаллашган ва дифференциаллашган ёндашувлардан фойдаланиш таълим муассасаларининг муқобиллиги, ўқув-дастурий ҳужжатларнинг тизимлараро ҳаракатчанлиги, трансформацион ижтимоий-иқтисодий шароитга мослашувчанлигини оширади.

Педагогик амалиёт жараёнида талаба йўналган педагогик таъсир инструментларидан фойдаланиш ҳар бир киши учун тенг равишда таълимни таъминлаш, интеллектуал, маданий, ижтимоий, илмий ва технологик салоҳиятни шакллантириш ва мустаҳкамлаш, таълим сифатини такомиллаштириш имконини беради. Бу тизимнинг олий таълимга жорий қилиниши субъектлар фаолиятида шаффофликни таъминлаш, коррупция ҳолатла-

рига барҳам бериш ва олдини олиш, ўқитиш-тарбиялаш сифатини ошириш, талабаларнинг ҳаққоний потенциалини юзага чиқаришга имкон беради ва уларни мустақил ўқиб-ўрганиш, ўз устида ишлашга йўналтириш учун замин яратади.

Ҳозирги кунда Европа кредит-модуль тизими қитъанинг деярли барча олий таълим муассасаларида қўлланилмоқда. Кредит-модуль тизимида олий таълим ўқитувчиси ва талабаларнинг ҳамкорликда-бир чизиқда иш олиб боришлари муҳим омил саналади. Ушбу таълимда ўқитувчи талабаларнинг ўзлаштириш жараёнини мувофиқлаштиради, йўналтиради ва амалий йўналган тарзда ташкил этади, узликсиз равишда маслаҳат беради, бошқаради ва текширади. Талаба эса, ўз ўрнида академик-ижтимоий йўналтирилган, креатив ёндашган ҳолда мустақил ҳаракат қилади. Асосий эътибор талабаларнинг мустақил таълим олишига, қарор қабул қилишига, креатив фикрлашига, касбий компетенцияларни намоён этишига қаратилади.

Педагогика фанида билим билан амалиётнинг ўзаро боғлиқлиги масаласи тасодифий эмас. Мазкур масала шахс ривожланишининг турли босқичларида ўрганиш (кашф этиш, тақлид...) га бўлган ижтимоий эҳтиёж билан боғлиқ равишда ойдинлашади. Касбий билимларни ўрганиш, соҳага оид кўникма ва малакаларни эгаллашга мақсадли йўналганлик натижаларини намоён этишда амалиёт муҳим шартлардан ҳисобланади. Бунда талаба турли хил ижтимоий, иқтисодий ва маданий шароитларда фаолият юритиш учун тайёрланиши, дунёқарашлари, ўқитиш ва ўрганиш имкониятларини кенгайтириши жуда муҳим. Чунки у ўқитиш ва ўргатишга доир зарур ҳаракатларни турли вазиятларда, кутилган ва кутилмаган ҳодисалар оқимида бажаришига тўғри келади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ибадуллаева С. Н. (2023). Педагогическая практика в процессе комплексной подготовки студентов для профессиональной деятельности. Журнал педагогических изобретений и практик 20, 9-12.

2. Ибадуллаева С. Н. (2023). Бўлажак махсус педагогларни касбий фаолиятга тайёрлашда малакавий амалиёт даври. Европейский журнал междисциплинарных исследований и развития, 14, 347-350.

3. Ибадуллаева Ш.Н. Педагогик амалиёт жараёнида бўлажак махсус педагогларни касбий фаолиятга тайёрлашнинг механизмларини такомиллаштириш// Муғаллим ҳем узликсиз билимлендируў. Илимий-методикалық журнал 2023. 2/1.105-110 б.

4. Ибадуллаева Ш.Н. Педагогик амалиёт талабаларни касбий фаолиятга комплекс тайёрлаш жараёнида// Муғаллим ҳем узликсиз билимлендируў. Илимий-методикалық журнал 2023. 3/3.156-161 б.

MULOQOTNING MADANIY FENOMEN SIFATIDAGI FUNKSIYALARI

Aymatov A.Q.
Falsafa fanlari doktori(Dsc)
Samarqand davlat universiteti
Turayeva D. Sh.
Samarqand davlat tibbiyot universiteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: muloqot,jamiyat,axborot, ixtiyoriy xotira,kommunikatsiya, interaktiv funksiya, perseptiv muloqot,madaniyat.
Ключевые слова: коммуникация, общество, информация, произвольная память, коммуникация, интерактивная функция, перцептивная коммуникация, культура.
Key words: communication, society, information, voluntary memory, communication, interactive function, perceptual communication, culture.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada, muloqot madaniyatining falsafiy fenomen sifatidagi turlari, darajalari va asosiy funksiyalarini tadqiq etish uning jamiyat taraqqiyoti qonunlariga muvofiq rivojlanishi ifodalangan. Zero, muloqot madaniyatining shakllanishi jamiyatning moddiy ishlab chiqilishi hamda ma'naviy hayoti bilan chambarchas bog'liq hisoblanadi. Muloqot madaniyatida bilimlar ziddiyat ichida tomonlarni bir-biriga yaqinlashtirish, ular orasidagi muloqotni yangitdan bir tizimga tushirish, tomonlarning o'zaro axborot olishlarini yengillashtirish uchun xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются виды, уровни и основные функции культуры общения как философского явления, ее развитие в соответствии с законами общественного развития. Ведь формирование культуры общения тесно связано с материальным развитием и духовной жизнью общества. В культуре общения знания служат сближению сторон конфликта, реорганизации диалога между ними в единую систему, облегчению обмена информацией между сторонами.
SUMMARY:
This article examines the types, levels and main functions of the culture of communication as a philosophical phenomenon, its development in accordance with the laws of social development. After all, the formation of a culture of communication is closely connected with the material development and spiritual life of society. In the culture of communication, knowledge serves to bring the parties to the conflict closer together, reorganize the dialogue between them into a single system, and facilitate the exchange of information between the parties.

Yurtimiz mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab, ilm-fan, ma’naviyat va ma’rifat masalasi davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Bu islohotlar bugungi kunda ham muntazam davom ettirib kelinmoqda. Zero ta’lim va tarbiya, ma’naviyat va ma’rifat, axloq va madaniyat har bir mamlakat taraqqiyotining muhim ustunlari sanaladi. O‘zbekiston Perzidenti Sh.Mirziyoyev ta’biri bilan aytganda, “Biz o‘z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Rennesans poydevorini barpo etishdek ulug‘ maqsadni qo‘ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar, Bobur va Navoiylarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz lozim. Bunda avvalo, ta’lim va tarbiyani rivojlantirish sog‘lom turmush tarzini qarot toptirish, ilm–fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish g‘oyamizning asosiy ustunlari bo‘lib xizmat qilishi lozim” dir. Albatta, bu jarayon o‘z-o‘zidan sodir bo‘lib qolmaydi. Bunda qattiq ishonch, samarali ta’lim va tarbiya, yuksak ma’naviy muhit lozimdir. Shuningdek, ta’lim va tarbiyaning ratsionallligi hamda ma’naviy muhit shakllanishida oqilona muloqot madaniyati muhim hisoblanadi.

Shu bilan bir qatorda, bu jarayonda insonning o‘zi sub’yekt sifatida faoliyat ko‘rsatsa, jamiyat va boshqa kishilar uchun uning axloqiy faoliyatining obyekti bo‘lishi mumkin. Biroq har bir inson ayni vaqtda boshqa odamlar, jamiyat axloqiy faoliyatining obyekti hamdir. Muloqot madaniyati tarkibidagi axloqiy faoliyatda inson yoki jamiyatning axloqiy ongi, axloqiy munosabatlari amaliy jihatdan yaxlit namoyon bo‘ladi, axloqiy talablar, yuksak fazilatlar gumanistik mohiyat kasb etadi.

Bizga ma’lumki, muloqot madaniyatining tarkibiy qismini tashkil etadigan qarashlar va tamoyillar, me’yorlar va qoidalar hamda axloqiy fazilatlar mohiyatan o‘zida konkret tarixiy mazmun va muayyan ijtimoiy ma’noni ifodalaydi. Muloqot madaniyati inson xulqining konkret shakli sifatidagina mavjud bo‘ladi. U yuqorida ko‘rsatganimizdek, faqat kishilarning axloqiy ongidan iborat bo‘lmay, aynan ularning xulqi orqali reallashadi. Insonning muloqot madaniyati u yoki bu axloqiy tamoyillar va talablardan emas, balki uning o‘zi tomonidan o‘zlashtirilgan axloqiy qarash va tasavvurlar, tuyg‘u va odatlar yig‘indisidan iboratdir. Shaxsning axloqiy fazilatlariga faqatgina aytgan so‘zlariga qarab emas, balki qilayotgan amallaridan kelib chiqib ham baho berish maqsadga muvofiqdir.

Muloqot san’ati inson mehnati, aql-idroki, shuuri bilan yaratilgan, vujudga kelgan, asrlar osha shakllangan, ijod qilingan madaniy hodisadir. Muloqot madaniyati keng ma’noda yuksak qadriyat bo‘lib, san’atning badiiy bilish-anglash jarayoni o‘ziga xos doirasida sodir bo‘ladi. Umuman olganda, muloqot madaniyati bizda insonning o‘zini tasvirlash orqali ham, uning atrofidagi hodisalarni aks ettirish orqali ham muayyan tuyg‘ular uyg‘otadi. Muloqot madaniyati voqelikka

qadriyatli munosabatlar timsoli sifatida ayni vaqtda u bilishning ham o‘ziga xos alohida turini anglatadi.

B.F.Lomov, L.A.Karpenko va boshqalar muloqotning funksiyalari, ichki tuzilishi va xususiyatlari borasida jiddiy tadqiqotlar olib borishgan.

Bizga ma’lumki, shaxs hayotining tarkib topishida muloqot madaniyati o‘ziga xos alohida ahamiyat kasb etadi. Muloqot madaniyatining yuksalishida axloq va ongning ahamiyati beqiyosdir. O‘zida umuminsoniy fazilatlarni shakllantirishda shaxs ishonch, haqiqat, yolg‘on, tuhmat, aldov kabi nuqtai-nazarlarning qarama-qarshiliklariga duch keladi. Bundan kelib chiqadiki, shaxsning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabatida uning atrof-muhitga ijtimoiy voqea-hodisalarga, kishilarga munosabatini ham hisobga olish lozim.

Muloqot madaniyatida yuqori funksiyalar sifatida quyidagilar keltirib o‘tiladi:

ixtiyoriy xotira;

mantiqiy tafakkur;

nutq.

Elementar funksiyalarga esa sezish, his qilish kabilar kiradi. L.S.Vigotskiy nazariyasiga ko‘ra, yuqori funksiyalarga qaraganda elementar funksiyalar ko‘proq naslga bog‘liq bo‘ladi. E.G‘oziyev muloqot tuzilmasi to‘g‘risidagi tadqiqotlarida muloqotning 3 ta muhim funksiyasini ko‘rasatib bergan:

1. Kommunikativ funksiya - bir tomonlama axborot uzatish;

2. Interaktiv funksiya - ikki tomonlama o‘zaro ta’sir ko‘rsatish;

3. Perseptiv funksiya - o‘zaro bir-birini idrok etish.

M.S.Kagan fikricha, kommunikatsiya va muloqot kamida ikki jihatdan farqlanadi. Uning fikricha: “muloqot amaliy, moddiy va ma’naviy axborot almashinuvidir va u amaliy-ma’naviy xarakterga ega, kommunikatsiya esa u yoki bu xabarlarni uzatish bilan bog‘liq sof axborot jarayonidir” . Muloqotning kommunikativ jihatida tilga va uning amaliy ifodasi bo‘lgan nutq faoliyatiga alohida e’tibor qaratiladi. Kommunikativ muloqot individlarning o‘zaro ma’lumot almashinishidir.

Interaktiv muloqotda muloqotga kirishivchilarning o‘zaro ta’siri, ularning nutq faoliyatida nafaqat so‘z orqali fikr almashinuvi, balki xatti - harakati va xulq-atvori bilan o‘zaro ta’sir o‘tkazish, ta’sirlanishidan iborat. Shu bois unga axborot uzatish jarayonida manfaati, maqsad va xohishini inobatga olish maqsadga muvofiq sanaladi.

Perseptiv muloqotda muloqotga kirishuvchilar o‘zaro bir-birlarini idrok qilish jarayoni namoyon bo‘ladi, insonni inson tomonidan idrok qilish yuzaga keladi . Muloqotning yuqorida qayd etilgan tuzulma va funksiyalarini alohida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Muloqotning kommunikativ jihati bu uning substansional, eng asosiy jihati hisoblanadi. Bunda nutq vositasida kishilar o‘zaro aloqaga kirishishadi va bu jamiyatning ijtimoiy mohiyatini tashkil etuvchi qonuniyat ham hisoblanadi. Bunda insonlar o‘zaro turli xil tasavvurlar, g‘oyalar, manfaatlar, tuyg‘ular va hokazo munosabatlar orqali fikr almashadilar. Bunda kommunikativ jarayonning har bir a’zosi o‘zi bilan hamkorlik qilayotganning ham faolligini ko‘zlaydi. Bu jarayonda hamkor ishtirokchi subyekt sifatida qo‘yiladi. Badiiy adabiyot shaxslararo, avlodlararo, millatlararo muloqot madaniyatining amalga oshishiga yordam beradi. Badiiy asarlarni yaratish davomida ijodkor tasavvurdagi o‘quvchi bilan muloqotga kirishsa, uni o‘qish jarayonida o‘quvchi ijodkor bilan muloqotga kirishadi. Muloqot jarayonida keng kitobxonlar ommasiga badiiy informatsiya yetkaziladi, bu esa o‘quvchining bilim va dunyoqarashini kengaytiradi hamda qiziqishlariga bo‘lgan ehtiyojini qondiradi. Badiiy adabiyot vositasida amalga oshuvchi muloqot qarshisida davriy yoki hududiy chegaralar mavjud emas: uning vositasida o‘quvchi bir necha asrlar ilgari yashagan shaxs bilan ham, o‘zidan olisda yashovchi shaxslar bilan ham muloqot qiladi.

Bugungi kunda ko‘p kitob o‘qiyotgan kitobxon ota - bobolarimizning turmush tarzi, ularning fikrlash doiralari, orzu-intilishlari, olis dengiz ortidagi xalqning turmushi, dunyoqarashlari bilan ham yaqindan tanish bo‘la oladi. Bundan xulosa qila olamizki, inson ilmi orqali butun dunyoni zabt etishi mumkin.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, insonlararo kommunikasiya shunchaki axborot almashinuvi emas. Chunki o‘zaro muloqot jarayonida axborot nafaqat uzatiladi, balki shaklan tiriladi, rivojlantiriladi va aniqlashtiriladi. Bundan shuni xulosa qilamizki, inson muloqotni shuchaki axborot almashinuvi jarayoni deb hisoblashi mumkin emas. Muloqot jarayonida axborot bir tomondan ikkinchi tomonga shunchaki harakatlana olmaydi, balki faol almashinadi. Bu jarayonni oddiy qilib tushuntirganda, kommunikativ jarayon ishtirokchilari o‘zaro axborot alishiyotganda bir-birining motivlari, maqsadlari va boshqalarni tahlil qiladilar. O‘zaro muloqot jarayonida axborot almasha turib insonlar belgilar orqali bir-biriga ta’sir etishi mumkin. Bunda albatta, suhbatdoshning xulq-atvoriga muayyan tarzda ta’sir o‘tkaziladi.

Muloqot jarayonida kommunikator (axborot yuborayotgan shaxs) va resipient (axborot qabul qilayotgan shaxs) bir xil kodlashtirish tizimiga ega bo‘lishi kerak. Bunda til muloqotga kirishuvchilar o‘rtasidagi kommunikatsiyani ta’minlaydi. Uning boisi, axborot beruvchi ham, axborot qabul qiluvchi ham birdek tushunadi. Til so‘z belgilari yig‘indisidan iboratdir. Tilning qudrati to‘g‘risida buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiyning hikmatini keltirib o‘tishimiz joiz: “Til buncha sharaf bilan nutqning olatidur va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo‘lsa, tilning ofatidur . Bu jumladan shuni xulosa qilishimiz joizki, tilning

ahamiyati juda ham yuksak bo'lib, har doim nutq so'zlovchi dilidagi fikrni to'g'ri aks ettirishi lozim.

Muloqotning interaktiv funksiyasida odamlarning o'zaro ta'sirlanish jarayonidagi nafaqat axborot almashinuvi, balki harakatlar almashinuvi ham nazarda tutiladi. Interaktiv muloqot jarayonida anglanadigan jarayonlarni faollashtirishda qarama-qarshi fikrlar va qarama-qarshiliklarga duch kelish oqibatida yuzaga keladigan muammoli holatlar muhim sharoit bo'lib hisoblanadi.

Muloqotning perseptiv jarayoni qatnashchilari orasida "tushunish" va "tushuntirish" muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda muloqot jarayoni ishtirokchilari o'zaro bir- birini tushunish bilan birgalikda, tushuntira olish qobiliyatlarini ham namoyon etishadi. Shuningdek, perseptiv muloqot jarayonida tomonlarning o'zaro bir-birini idrok qilishi, baholashi kuzatiladi. Bir - birlarini tushunishning o'zi turlicha talqin qilinishi mumkin: hamkorning xohishi, maqsadini tushunish va ularni motivlarini to'g'ri yo'naltira olish.

Xulosa sifatida mulohaza yuritilganda, muloqot madaniyati faqat kishilarning axloqiy ongi bilan bog'liq bo'lmay, aynan ularning xulqi orqali reallashadi. Muloqot madaniyati jamiyat hayotida muhim ahamiyat kasb etuvchi funksiyalarni bajaradiki, mazkur funksiyalar jamiyat a'zolarining axloqiy-ma'naviy, ijtimoiy-falsafiy tafakkurini yuksalishiga xizmat qiladi.

Muloqot madaniyati etika va estetika kategoriyalar orasida ham sifat, ham xususiyatga ega bo'lgan tushuncha sifatida boshqa kategoriyalarga nisbatan kengqamrovli ma'no kasb etadi. Shu boisdan, muloqot madaniyati fenomeni o'z xossalari, xususiyatlari hamda maxsus funksiyalari orqali shaxs dunyoqarashini shakllantiradi, maqsadlari, orzu-umidlari ro'yobini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muhammadjonova L. Amaliy etika va estetika. O'quv qo'llanma.– T.: "Universitet", 2020. – 257 b.

2. Nazarov Q, Safarov A, Rahmonov A, Qandov B. Milliy g'oya va O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. - T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2019. –37 b.

3. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. – 4-е изд / Р.С. Немов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 688 с.

4. Otamurodov S. Milliy rivojlanish falsafasi. T.: Akademiya, 2005. – B. 296. Рубинштейн С.Л. Бытье и сознание. Человек и мир. Москва. Юрайт, 2017. – 244 с.

5. Saidov U. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. Akademiya, T.: 2007. – 17 b.

6. Самадов А., Эргашева М. Шахс эстетик идеали: шаклланиши ва ривожланиши муаммолари. Монография. – T.: Ziyo buloq, 2021. – 303 б.

7. Tulenov J., G'ofurov. Z. Falsafa. - T.: O'qituvchi, 1997. - B. 268.

8. Temur tuzuklari. Forschadan Alixon Sog'uniy va Habibullo Karimov tarjimasi. T.: G'afur G'ulom, 1991. – 69 b.

9. Fitrat. Qutadg'u bilig. Tanlangan asarlar. (nashrga tayyorl. H.Boltaboev). 2-jild. - T.: Ma'naviyat, 2000.

10. Xayrullayev M.M. O'rta Osiyo ilk uyg'onish davri madaniyati. T.: Fan, 1994.

11. Xolmatova M. Oilaviy munosabatlar madaniyati va sog'lom avlod tarbiyasi. T.: O'zbekiston, 2000.

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETIDA O‘QUV-TARBIYAVIY ISHLAR

Abulqosimova D.A.
Ilmiy rahbar SamDTU o’qituvchisi
Jo’raxonov O.
SamDTU 1-son Davolash ishi fakulteti
1 - bosqich talabasi

Tayanch so’zlar: “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”, magistratura mutaxassisliklari, “Masofali ta’lim”, “O‘quv diagnostika”, “Xalqaro ilmiy loyihalar tuzish”, Qadimiy universitet tarixi, Ilm-fanning yuksalishi, gazetalar va erishgan yutuqlari.
Ключевые слова: Закон «Об образовании», «Национальная программа подготовки кадров», Магистратура, «Дистанционное обучение», «Образовательная диагностика», «Развитие международных научных проектов», История древнего университета, Становление науки, газеты и достижения.
Key words: Law on Education, National Personnel Training Program, Master's degree, Distance learning, Educational diagnostics, Development of international scientific projects, History of the ancient university, Formation of science, newspapers and achievements.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada Samarqand davlat Universitetida talabalarni bakalavriatura va magistratura bosqichlari, Ilmiy-tadqiqot ishlari, professor-o‘qituvchilar, “Masofali ta’lim”, “O‘quv diagnostika”, O‘zbekistonning obro‘-e’tibori va ta’lim sifatining salohiyati yanada oshayotgani, erishgan yutuqlari haqida.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются достижения студентов Самаркандского государственного университета на уровнях бакалавриата и магистратуры, научные исследования, профессорско-преподавательский состав, «Дистанционное обучение», «Педагогическая диагностика», дальнейший рост репутации Узбекистана и качества образования.
SUMMARY:
This article discusses the achievements of students of Samarkand State University at the undergraduate and graduate levels, scientific research, faculty, "Distance learning", "Pedagogical diagnostics", further growth of Uzbekistan's reputation and quality of education.

Mustaqillik sharofati bilan 1999 yildan boshlab Samarqand davlat universitetida davriyligi yiliga 6 martaga yetkazilgan Samarqand davlat universiteti “Ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi” ilmiy-uslubiy jurnalining nashr

qilish yo‘lga qo’yildi. Ilmiy tadqiqot ishlari natijalarini sohalar bo‘yicha to‘plab “Fan chorrahalari” rukni ostida ilmiy to‘plam chop qilib borish yo‘lga qo‘yildi. Bundan tashqari, 8 ta fan yo‘nalishi bo‘yicha ilmiy to‘plamlar har yili nashr qilib borilmoqda. “Ilmiy axborotnoma” 1999 yildan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi ro‘yxatiga kiritilgan bo‘lib xozirgacha 134 ta soni nashr etildi.

Samarqand davlat universitetining rasmiy veb-sayti dastlab 2000 yilda yaratilgan bo‘lib, u har xil domenlarda turli nomlar bilan atalgan, 2003 yilga kelib u o‘zining haqiqiy nomida www.samdu.uz deb nomlana boshlandi va hozirgi kungacha shu nom bilan faoliyat ko‘rsatib kelmoqda. Veb-sayt universitetning markaziy serverida joylashgan bo‘lib, uning manzili ikkinchi pog‘ona domenida, ya’ni www.samdu.uz domenida ro‘yxatdan o‘tkazilgan. Saytning 2017 yilda yangi ko‘rinishi yaratildi va amaliyotga joriy etildi.

1991-2015 yillar mobaynida universitetda 200 dan ortiq xalqaro, Respublika va mintaqa miqyosida ilmiy anjuman, konferensiya va simpoziumlar o‘tkazildi. Shundan 20 dan ortig‘i xalqaro miqyosdagi simpozium va ilmiy amaliy anjumanlardir. Jumladan: “Bobur va boburiylarning jahon sivilizatsiyasini rivojlantirishdagi mavqei” (2000, 2008 yillar), NATOning istiqbolli tadqiqotlar bo‘yicha ilmiy qo‘mitasi hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Fan va texnologiyalar markazi bilan hamkorlikda “O‘rta Osiyoda cho‘llanish muammolari va uning huquqiy strategik yechimi”, “Molekulyar spektroskopiyaning dolzarb muammolari” (1996, 2002, 2006, 2013 yillar), YUNESKOning Markaziy Osiyo tadqiqotlar instituti, Fransiyaning Markaziy Osiyo tadqiqotlar instituti,

Astronomiya instituti, Arxeologiya instituti, O‘zbekiston Milliy Universitetlari bilan hamkorlikda “Ulug‘bek rasadxonasi: uskunalar, nazariy va amaliy usullar (2002 yil), Samarqand shahrining 2750 yilligi munosabati bilan “Samarqand shahrining umumbashariy madaniy taraqqiyot tarixida tutgan o‘rni” mavzuidagi xalqaro simpozium (2007 yil), Germaniyaning DAAD fondi homiyligida “Dinamik sistemalar va nokorrekt masalalar nazariyalarida yangi yo‘nalishlar” (2007 yil), O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi, Tashqi ishlar vazirligi, YUNESKO ishlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi milliy komissiyasi, Samarqand viloyat hokimligi, Markaziy Osiyo tadqiqotlari Yunesko xalqaro instituti hamkorligada “Mirzo

Ulug‘bekning jahon ilm-fani rivojiga qo‘shgan hissasi” (2009 yil) ni misol qilib keltirish mumkin.

Fidokorona mehnati va erishayotgan yutuqlariga ega bo‘lgan bir qator professor-o‘qituvchilar turli mukofotlar bilan taqdirlanishdi. Jumladan,

universitetning 2004-2015 yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoyishi bilan akademik Botirxon Valixo‘jaevga “Buyuk xizmatlari uchun”, “El yurt hurmati”, Ali Abulqosimovga “El yurt hurmati”, Temur Shirinovga “O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan fan arbobi” unvoni, M. J. Jo‘raqulov, M. Mirzaeva, A. Nasimov, H. Umurovga “O‘zbekistan Respublikasida xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiyi” unvoni, Dushan Fayziyga “Do‘stlik”, I. O. Mirzaev, S. Mirzaev, E. Abduraxmonovga esa “Mehnat shuhrati” ordeni, Suyun Karimovga “Shuxrat” medali, O. B. Bozorov Respublika Ustoz jamg‘armasining “Ustoz” faxriy unvoni, A. Ergashevga “O‘zbekiston xalq artisti” faxriy unvoni bilan taqdirlandi.

2020 yildan Respublikamizda atom energetikasi va yadro texnologiyalari sohasida kadrlar tayyorlash vazifalari belgilangan bo‘lib, O‘zbekiston Milliy universiteti va Samarqand davlat universiteti oldiga Yadro fizikasi yo‘nalishi bo‘yicha ta’lim standartlarini jahonning ilg‘or universitetlari amaliyotiga mos ravishda takomillashtirish vazifasi belgilandi. Yuqoridagi vazifalarni bajarish maqsadida Samarqand davlat universiteti Yadro fizikasi va astronomiya ilmiy o‘quv laboratoriyasida umumiy qiymati 1 million $ miqdoridagi 5 ta ilmiy va o‘quv laboratoriyalari tashkil etilib universitetda laboratoriyalari soni 16 taga yetdi.

“Vivariy” ilmiy tadqiqot markazi, “GAT” ilmiy o‘quv markazi, Botanika bog‘i, Arxeologiya muzey laboratoriyasi, Zoologiya, Geologiya va mineralogiya, Alisher Navoiy kabi muzeylar faoliyati takomillashib bordi.

2020 yil ilmiy - tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish, innovatsiyalarni transfer qilish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish, universitet va ishlab chiqarishning samarali hamkorligini tashkillashtirish, xorijiy universitetlarning ta’lim uslubiyati va ilg‘or pedagogik texnologiyalarni hamda ilmiy ishlanmalarni amaliyotga tadbiq etish mexanizmlarini takomillashtirish maqsadida Samarqand davlat universitetida “Xalqaro innovatsiya va texnologiyalar transferi” markazi tashkil etildi. Shuningdek, Samarqand davlat universitetida 2020 yil Dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalari texnologik parki (IT-park) xududiy filiali inkubatsiya va akseleratsiya markazi tashkil etildi. Undan tashqari universitetda “Inson resurslarini boshqarish” ilmiy tadqiqod markazi, “Abu Ali Ibn Sino merosi” ilmiy tadqiqod markazi, Orolbo‘yi tabiyatini o‘rganish markazlari tashkil etildi.

2018-2019 o‘quv yilidan fakultetlarda maxsus iqtidorli talabalar guruhlari tashkil etildi. 2022 yil 70 ta fan to‘garaklari va maxsus to‘garaklar, maxsus guruhlarda 818 nafar iqtidorli talabalarni qamrab oldi. Ular birgina 2022 yil 586 ta maqolalarini nashr ettirgan. 2016-2021 yillarda universitetning iqtidorli

talabalari orasidan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti stipendiyasi sohiblari, Navoiy va Ulug‘bek, Islom Karimov va boshqa nomdor davlat stipendiyalarni olishga sazovor bo‘lgan va shuningdek Respublika fan olimpiadalarida sovrinli o‘rinlarni egallagan talabalar soni oshib bordi.

2018 yilda Innovatsion Rivojlanish vazirligi tomonidan e’lon qilingan “Yosh olim” tanlovida ijtimoiy-gumanitar sohasida universitet 1-bosqich tayanch doktoranti R. Musinova ilmiy ishlari bilan qatnashib, faxrli 2-o‘rinni qo‘lga kiritdi. 3-bosqich tayanch doktoranti G.F.Keldiyorova Rossiya federatsiyasida o‘tkazilgan VI “Yosh olimlar tanlovi”da 1-o‘rinni egalladi va diplom bilan taqdirlandi.

2021 yil Matematika-fizika va funksional analiz kafedrasi mudiri, akademik S. Laqaev “Do‘stlik” ordeni bilan taqdirlandi. 2020 yil Mumtoz adabiyoti tarixi kafedrasi professori M.Q.Muhiddinov “El-yurt hurmati” ordeni bilan taqdirlandi. Shuningdek, Samarqand davlat universiteti xotin-qizlar masalalari bo‘yicha Kengash raisi, rektor maslahatchisi Sh.B.Tuxlieva 1-darajali “Mehnat faxriysi” ko‘krak nishoni bilan, universitet rektori R.I.Xalmurodov 2022 yil “O‘zbekiston Respublikasi fan arbobi”, Osiyo universitetlari Assotsiatsiyasining prezidenti, Moskva Davlat Universiteti faxriy professori kabi unvonlar bilan taqdirlandi.

Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalariga ko‘ra universitet professor-o‘qituvchilar 2016-2021 yillarda darsliklar, ilmiy va o‘quv-uslubiy qo‘llanmalar, monografiyalar, risolalar, ilmiy maqolalar va to‘plamlari, “Web of Science”, “Scopus”, “Google Scholar” yoki boshqa xalqaro e’tirof etilgan bazalarda mavjud bo‘lgan chet el jurnallarida chop qilingan ishlar soni ham “Web of Science”, “Scopus”, “Google Scholar” yoki boshqa xalqaro e’tirof etilgan bazalarda mavjud bo‘lgan ilmiy maqolalariga dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan ko‘rsatilgan iqtiboslar soni xam yildan-yilga ko‘payib ortib bordi (Ilova №48). Universitetning akademik ko‘rsatgichlari SciVal bo‘yicha tahlili ham 2018 yildan keskin yuqorilaganini kuzatamiz. Scopus bazasi bo‘yicha universitet olimlarining 27 nafari h-indeksi 4 va undan yuqori ko‘rsatgichga ega. Birgina akademik S. Laqaevning h-indeksi 14 ni tashkil etgan. Ushbu ko‘rsatkichlar ilk bor universitetni TOR-1000 talikdagi Osiyoning eng kuchli universitetlari qatoriga qo‘shdi. Milliy reytingda esa Respublikadagi oliy ta’lim muassasalar orasida 2017 yil 5 o‘rinda bo‘lsa, 2021 yil 4 o‘rinni egalladi. Shuningdek Samarqand davlat universitetida “Ilmiy axborotnoma”dan tashqari, 2021 yildan biologiya va qishloq xo‘jaligiga oid “Oziq-ovqat xavfsizligi: Milliy va global muammolar” ilmiy jurnali, Inson kapitali va ijtimoiy rivojlanish jurnali, “Buyuk ipak yo‘li xabarchisi” jurnallarini nashr etish yo‘lga qo‘yildi.

Prezident qarorida universitet bitiruvchilarining qo‘shma magistratura, xorijda doktoranturada tahsilini yanada kengaytirish asosida raqobatbardosh, yuqori salohiyatli ilmiy malakali kadrlar tayyorlash masalasi dolzarb qilib qo‘yildi.

Qarorga asosan 2021 yil Samarqand davlat universiteti huzurida O’zbekiston – Finlyandiya pedagogika instituti, Kattaqo’rg’on filiali, Denov filiali, 2022 yil Samarqand davlat universiteti huzurida agrobiotexnologiyalar va oziq-ovqat xavfsizligi instituti, muhandislik fizika instituti, pedagogika, axborot texnologiyalar bo‘yicha kadrlar tayyorlovchi Urgut filiali tashkil etildi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, 1991 yil 1 sentyabrda O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi tarixni haqqoniy tahlil qilish imkoniyatini yaratdi. Mustaqillikning dastlabki yillarida xalq xo‘jaligining turli sohalari uchun kadrlar yetishtirib berishda SamDUning xizmatlari katta edi. Bu davrda oliygohda bir necha yuzlab fan doktorlari, fan nomzodlari yetishib chiqdi. Universitetning 1991-2016 yillardagi faoliyati natijasida bir qator ilmiy maktablar shakllanishi bilan birga oliygoh olimlari ko‘magida Samarqand tibbiyot, Qishloq xo‘jaligi, Tijorat (hozirda iqtisodiyot va servis) hamda Chet tillar universitetlari o‘sib chiqib, mustaqil oliy o‘quv yurtlarga aylandi..

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 29.08.1997 y. O‘zbekiston qonuni xujjatlar to‘plami. № 464-I. 14-modda.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 29.08.1997 y. O‘zbekiston qonuni xujjatlar to‘plami. № 464-I. 15- modda.

3. Самарқанд давлат университети илмий-тадқиқот фаолиятини ташкиллаштириш, илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш, илмий-тадқиқот натижаларини ишлаб чиқаришга жорий этиш юзасидан 2018 йилда амалга оширилган ишлар бўйича йиллик ҳисоботи. – Б.

4. research.samdu.uz

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiya agentligi tomonidan 2021 yil 30-iyulda berilgan №1197-sonli guvohnomasiga binoan.

6. https://www.samdu.uz/cy/pages/optika_kafedrasi.,https://uz.tgstat.com/ru/channel/ @zarnews_uz/41173

7. Universitet rektorining 1994 yil 20 iyundagi №117 sonli buyrug‘iga asosan.

СТРУКТУРНО-ОРГАНИЗАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ ПРОЦЕССА РАЗВИТИЯ РЕФЛЕКСИВНОЙ ПОЗИТИВНОСТИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Жураев Ш.М.
Чирчикский государственный педагогический университет
преподаватель кафедры «Теория физической культуры»

Таянч сўзлар: рефлексив позицияни ривожлантириш, бўлажак ўқитувчилар, структуравий-ташкилий модел, талаба, компонент, моделлаштириш, тамойил, блок.
Ключевые слова: развитие рефлексивной позитивности, будущие учителя, структурно-организационная модель, студент, компонент, моделирование, принцип, блок.
Key words: development of reflexive positivity, future teachers, structural and organizational model, student, component, modeling, principle, block.

РЕЗЮМЕ:
Мазкур мақолада бўлажак ўқитувчиларда рефлексив позицияни ривожлантириш жараёнининг структуравий-ташкилий модели очиб берилган. Шунингдек, моделнинг асосий блоклари, моделни амалга ошириш босқичлари ҳамда ташкилий ва педагогик-психологик шароитлар мажмуи таҳлил этилган.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье раскрывается структурно-организационная модель процесса развития рефлексивной позитивности у будущих учителей. Также анализируются основные блоки модели, этапы реализации модели и совокупность организatsionных и педагогико-психологических условий.
SUMMARY:
This article reveals the structural and organizational model of the process of developing reflexive positivity in future teachers. The main blocks of the model, the stages of the model implementation and the set of organizational and pedagogical-psychological conditions are also analyzed.

В последующие годы в нашей стране проводится масштабная работа по созданию системы высшего образования в соответствии с приоритетами социально-экономического развития и требованиями международных стандартов.

В то же время сохраняется ряд проблем, которые становятся препятствием для повышения качества образования в высших учебных заведениях, проведения в Республике комплексных реформ, обеспечения ак-

тивного участия этих учебных заведений в обновлениях в социальной и экономической сферах [1].

Современные исследования предусматриваются различными способами, в рамках которых центральным является моделирование проблем, которое, как правило, дополняется методами проектирования и позволяет выделить объекты педагогической реальности.

Метод моделирования, предусматривающий разработку блочной структуры целостного исследовательского процесса, сегодня очень актуален и позволяет совершенствовать научные знания и расширять границы педагогической науки. Выбор исследователем конкретной формы или типа существующих моделей зависит от объема научных знаний и области их применения. Также тип моделей может быть классифицирован в соответствии с разработанными критериями и параметрами.

Теория, конкретные задачи и обоснование реализatsii исследования могут быть смоделированы будущим учителем в процессе развития рефлексивной позитивности. Учащиеся ВУЗ должны выработать эффективную оценку деятельности, последовательное отражение пути к достижению намеченной цели в своей деятельности, будущий учитель должен научиться самоанализу, самонаблюдению (рис. 1).

Основываясь на классификации полученных теоретических знаний, мы выделили основные блоки модели, которыми являются: организационно-управленческий, направляющий-целевой, содержательно-технологический, критериально-прогностический и конечный-последовательный блоки.

1. Организatsionно-управленческий блок - целью данного блока является анализ, обобщение, выводы из проблемы развития рефлексивной позитивности у будущего учителя.

В теории и практике управления образовательными системами, в частности, в управлении развитием рефлексивной позитивности, прежде всего, выделяются основные принципы [2; 120]:

Принцип гуманизации и демократизации управления образовательными системами предусматривает развитие инициативы администрации ВУЗ, преподавателей и всего студенческого сообщества. Прозрачность, открытость, умение максимально использовать информацию, тот факт, что каждый преподаватель вовлечен в дела и проблемы ВУЗ в целом, что сотрудникам на них наплевать. Уделять приоритетное внимание личности студента означает принимать решение о гуманных ценностях. Принцип гуманизма в управлении образованием выражает, прежде всего, ориента-

цию на личность, признание человеческого достоинства и выражение доверия к нему.

Системность и целостность в управлении (единое целое) - это методология системного подхода к управлению образованием, которая поощряет администрирование ВУЗ и дает четкое представление о ее ключевых особенностях как системы. Категория «система» предусматривает возможность разделения одного целого, элементов или составных частей структуры. Этот принцип также предусматривает эффективное взаимодействие всех управленческих функций в деятельности administratsii ВУЗ и преподавательского коллектива. В менеджменте системность и единое целое указывают на то, что управленческая деятельность логична, последовательна, взаимовыгодна.

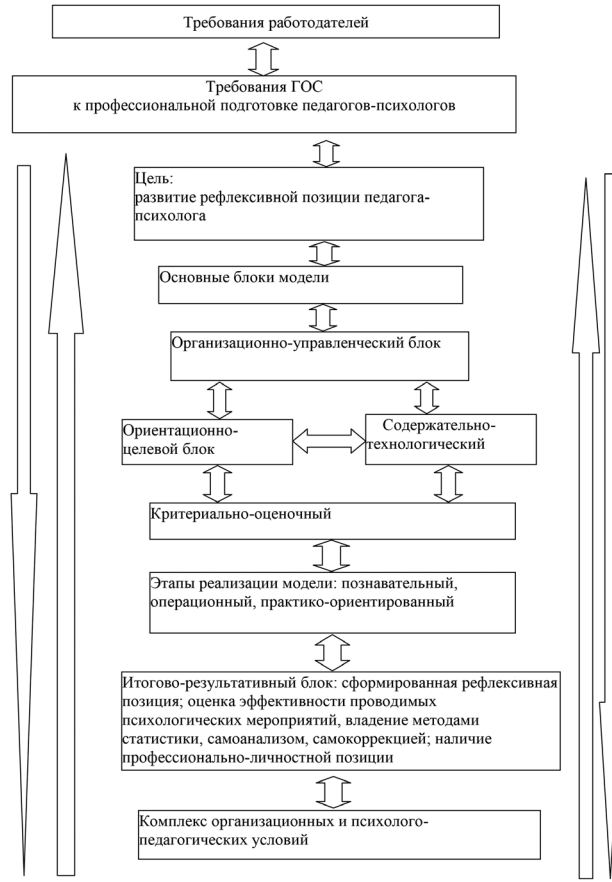

Схема-1. Модель процесса развития рефлексивной позиции у будущего педагога

Принцип коллегиальности и единоначалия в управлении направлен на устранение авторитаризма в управлении педагогическим процессом ВУЗ. В управленческой деятельности самое главное - опираться на знания и опыт коллег, разрабатывать и обсуждать коллективные решения, сравнивать различные точки зрения на ту или иную проблему, организовывать дискуссии и принимать необходимые и правильные решения. Тем не менее, коллегиальность не отрицает ответственности каждого человека в сообществе за принимаемые решения.

Принцип полноты и объективности информации в управлении предполагает наличие достоверной и полной информации в работе. Полнота данных - это надежность и точность при отборе, анализе и обработке данных.

Управление развитием рефлексивной позитивности у будущего учителя - довольно сложный процесс, предполагающий необходимость учета всех аспектов управления, таких как учителя, учащиеся и администрация [3; 256].

2. Направленно-целевой блок усовершенствованной модели с нашей стороны предусматривает наличие следующих конструктивных элементов: а) осознание студентом сущности и содержания понятия «рефлексивная позитивность»; б) что будущий учитель ориентирован на развитие в себе рефлексивной позитивности и имеет такую инструкцию; в) результатом этого является продвинутая рефлексивная поза.

Студент должен понимать важность и необходимость рефлексивной позитивности в качестве профессионально значимого качества, что это впоследствии способствует эффективной реализации рефлексивного процесса, развитию и саморазвитию будущего педагога, влияет на творческий подход к его деятельности и высокие результаты.

Развитие компонентов рефлексивной позитивности личности направлено на обеспечение выполнения следующих необходимых профессионально значимых функций, а именно: сознательная регуляция, планирование и контроль мышления; объективная оценка собственной личности и собственных мыслей, и как следствие – оперативность и профессионализм в решении профессиональных вопросов.

Основными направлениями развития рефлексивной позитивности у студентов являются:

а) социальный заказ специалисту с развитой рефлексивной позицией общества;

б) личный интерес студента и потребность в рефлексивной деятельности [4; 624].

Обозначение цели будущим педагогом - это представление о будущей профессиональной деятельности, которое позволяет студенту сосредоточить всю свою энергию на выработке рефлексивной позы. Способность студента ставить перед собой цель заключается в понимании желаний и потребностей, осознании ожидаемых результатов и достижений. Поставленные цели также служат критерием оценки расхода личного энтузиазма, времени и средств, способствующих развитию рефлексивной позитивности у будущего учителя.

Результатом развития рефлексивной позитивности у студента является высокий уровень развития потребностно-мотивационного, коммуникативно-реляционного, эмоционально-функционального, смыслоорганизующего, когнитивно-аналитического и профессионально-прослеживаемого компонентов.

3. Содержательно-технологический блок представленной модели содержит, направленные на формирование рефлексивной позиции технологии и элективные курсы. К ним, мы отнесли опыт А.А. Деркача и В.Г. Зазыкина по рефлексивному обучению, предполагающий, что студенты должны: уметь выявлять и анализировать свои ошибки, разбираться в нравственных нормах и духовных ценностях социума, осознавать значение рефлексивной позиции, помогающей критически мыслить, самостоятельно думать, планировать свою деятельность, критически относиться к социуму. В этом должны помочь такие технологии, как эссе «Человек как ценность» и групповая рефлексия «Современный педагог-психолог».

Студент за частую не уверен в себе, испытывает сомнения в своей будущей профессиональной ответственности, в связи с этим нами включена такая технология, как написание профессиональной биографии – «Благодарность себе самому», «Я и мое прошлое». Технология «Лестница» позволяет будущим - педагогам выстраивать собственную профессиональную лестницу, выбирая ту или иную «ступеньку». Более значимые понятия находятся на нижних «ступеньках лестницы», являющихся своего рода фундаментом, надстраиваясь менее значимыми. К содержательной составляющей данного блока можно отнести такие средства воспитания и обучения преподавателя, как его педагогическое мастерство, владение ораторским искусством, интонацией, голосом, педагогическая интуиция, учебно-методические пособия и материально-техническая база вуза.

В логике изложения нашего исследования, в соответствии с поставленными целью, задачами, проблемой исследования, в качестве основной технологии формирования у будущих педагогов рефлексивной позиции выступает разработанный нами элективный курс, а также система его технологического обеспечения.

4. Критериально-оценочный блок предполагает разработку критериев, показателей и уровней сформированности рефлексивной позиции у будущих педагогов; диагностические методики и методы математической статистики обработки результатов исследования.

Критерии рефлексивной позиции будущего педагога мы рассматриваем с нескольких сторон. В-первых, критерии необходимы для измерения

оценки и суждения. Критерий – это критическое значение, отвечающее за наличие или же отсутствие некой способности или же качества личности педагога, отвечающего за формирование рефлексивной позиции, а также установки, мотивы и тенденции развития данного качества. Во-вторых, критерии выступают в качестве показателя, который позволит оценивать рост рефлексивной позиции, и влияние данного качества на совершенствование общей профессиональной подготовки будущего педагога. И в-третьих, критерии выступают, как социально-одобряемые нормы и алгоритмы осуществления профессиональной деятельности педагога.

Заключительный блок структурно-организационной модели процесса формирования рефлексивной позитивности у будущего педагога представляет собой комплекс педагогико-психологических условий, формирующих организационно-содержательную основу модели.

Таким образом, модель процесса формирования рефлексивной позиции у будущего педагога включает: цель, принципы, и следующие блоки: требования работодателей к уровню подготовки педагогов; требования ГОС к профессиональной подготовке педагогов (деятельность педагога включает в себя ряд функций: развивающая, диагностическая, терапевтическая, коррекционная, консультативная, контрольно-оценочная, аналитическая и др.); организационно-управленческий блок (принципы, которые учитываются при реализации модели); ориентatsionно-целевой блок (процесс осознания студентами содержания и сущности рефлексивной позиции; установка студентов на формирование рефлексивной позиции; как результат – сформированная рефлексивная позиция); содержательно-технологический (элективные курсы и технологии); критериально-оценочный (критерии, показатели и уровни сформированности рефлексивной позиции); итогово-результативный (результат более высокого уровня сформированности рефлексивной позиции).

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по повышению качества образования в высших учебных заведениях и обеспечению их активного участия в проводимых в стране комплексных реформах» ПП-3775, 5 июня 2018 года.

2. Кулюткин Ю.Н., Сухобская Г.С. Моделирование педагогических ситуатsій. - М.: Педагогика, 2006.- 120 с.

3. Вазина К.Л. Модель саморазвития человека. - Н.Новгород, 1999.- 256 с.

4. Choriyev I. Efficiency of the model of formation and development of readiness for pedagogical design in the conditions of information and communication technologies // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. – Vol. 7. – No. 12, 2019. – P. 624.

AUTHENTICITY IN LANGUAGE LEARNING: THE ROLE OF CORPUS LINGUISTICS AND CLIL IN TEFL

Barnoyeva N.Yo.
Senior Teacher, Department of Foreign Languages
Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad al- Khwarizmi

Tayanch so'zlar: haqiqiylik, til o'rganish, korpus lingvistikasi, CLIL, TEFL, real hayot tili, kontentga asoslangan ta'lim.
Ключевые слова: аутентичность, изучение языка, корпусная лингвистика, CLIL, TEFL, реальный язык, содержательное обучение.
Key words: authenticity, language learning, Corpus Linguistics, CLIL, TEFL, real-life language, content-based instruction.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqola ingliz tilini chet tili sifatida o‘qitishda (TEFL) Corpus Lingvistika (CL) va Content and Language Integrated Learning (CLIL) integratsiyasini o‘rganadi va asosiy e’tibor til o‘rganishda haqiqiylikni oshirishga qaratilgan. Haqiqiy hayot tili va kontekstlardan foydalanish sifatida belgilangan haqiqiylik samarali til o'qitishning muhim tarkibiy qismidir. Korpus vositalari orqali haqiqiy til kiritishni tahlil qilish va kontentga asoslangan o'rganishni o'rnatish orqali ushbu tadqiqot ushbu yondashuvlar o'quvchilarning faolligini, tilni bilishni va kontekstni tushunishni qanday oshirishi mumkinligini ko'rsatadi. Tadqiqot mavjud adabiyotlarni ko'rib chiqishni, CL va CLILni integratsiyalash metodologiyasini va TEFL sinfida ushbu yondashuvlarni amalga oshirish natijalarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi.
РЕЗЮМЕ:
В этой статье рассматривается интеграtsiя корпусной лингвистики (CL) и интегрированного обучения по содержанию и языку (CLIL) в преподавании английского языка как иностранного (TEFL) с акцентом на повышение аутентичности в изучении языка. Аутентичность, определяемая как использование реального языка и контекстов, является важнейшим компонентом эффективного обучения языку. Анализируя аутентичный языковой ввод с помощью инструментов корпуса и внедряя обучение на основе содержания, это исследование демонстрирует, как эти подходы могут повысить вовлеченность учащихся, языковую осведомленность и контекстное понимание. Исследование включает обзор существующей литературы, методологию интеграции CL и CLIL и анализ результатов внедрения этих подходов в классе TEFL.
SUMMARY:
This article explores the integration of Corpus Linguistics (CL) and Content and Language Integrated Learning (CLIL) in Teaching English as a Foreign Language (TEFL), with a focus on enhancing authenticity in language learning. Authenticity, defined as the use of real-life

language and contexts, is a critical component of effective language instruction. By analyzing authentic language input through corpus tools and embedding content-based learning, this study demonstrates how these approaches can increase learner engagement, language awareness, and contextual understanding. The research includes a review of existing literature, a methodology for integrating CL and CLIL, and an analysis of outcomes from implementing these approaches in a TEFL classroom.

Introduction. Authentic language exposure is a vital component in the process of foreign language acquisition. In the context of TEFL, achieving authenticity presents challenges due to the often artificial nature of classroom environments. Learners are frequently exposed to simplified or decontextualized materials that do not accurately reflect how language is used in real-life situations. This gap can hinder the development of communicative competence and pragmatic understanding.

To address these limitations, language educators and researchers have turned toward more innovative and research-informed approaches. Two contemporary approaches—Corpus Linguistics and CLIL-offer promising pathways to address this issue. Corpus Linguistics enables the analysis and use of real-life language data, while CLIL promotes content-based instruction that reflects genuine communicative contexts. Corpus tools allow learners and teachers to access language as it is naturally used across various genres and registers, fostering a deeper understanding of collocations, frequency, and usage patterns. Simultaneously, CLIL integrates subject matter and language learning, making the learning process more engaging and relevant.

The combined use of CL and CLIL has the potential to create a learning environment that closely mirrors real-world communication. This article investigates how combining these approaches enhances authenticity in English language teaching and supports more effective language acquisition.

Methodology. This qualitative study draws on a combination of literature review, classroom observations, and small-scale implementation in TEFL classrooms across three universities. A purposive sampling method was used to select 12 English teachers and 106 students aged 17-18 with pre-intermediate English proficiency levels.

Teachers participated in a two-week professional development program focusing on Corpus Linguistics and CLIL methodology. They received hands-on training using corpus tools such as the News on the Web (NOW), Sketch Engine with sessions on how to retrieve authentic language examples, create frequency-based vocabulary activities, and develop corpus-informed worksheets.

Simultaneously, CLIL modules were co-designed by language and subject teachers in content areas such as history, environmental science, and social studies. These modules incorporated subject-relevant texts and multimedia resources sourced from authentic materials and corpus analysis tools. Instruction was delivered over a twelve-week period.

Data collection involved multiple sources: (1) semi-structured interviews with teachers pre- and post-intervention, (2) classroom observation protocols focusing on language use and student interaction, (3) student learning journals reflecting on language awareness and perceived authenticity, and (4) performance-based assessments targeting vocabulary acquisition, reading comprehension, and task-based writing.

For vocabulary development, students can explore word frequency and collocations using the NOW (News on the Web) corpus. For example, by analyzing the word "issue" in NOW, students might observe frequent collocates such as "health issue," "key issue," or "raise the issue." These reflect how current news media frame topics in realistic discourse. Teachers can guide learners in grouping collocations thematically and using them in authentic contexts such as news reports or classroom debates. Here's a fresh set of exercises with sentence completions based on real-world usage, inspired by data from the NOW corpus:

Search for collocates of the word in parentheses using the NOW corpus.

Complete each sentence with the appropriate collocation from the lists below. You may use each collocation more than once.

make decision	take responsibility	raise questions	gain access	face consequences

1. Politicians must be willing to _____ for their actions and choices while in office.

2. Breaking into secure systems without authorization means you might _____ under the law.

3. The recent discovery has begun to _____ about the origin of the virus.

4. She worked hard to _____ to restricted databases that hold critical information.

5. When companies _____ that affect the public, transparency is essential.

6. Parents should _____ for how their children behave in school.

7. As journalists, we constantly _____ about the transparency of government spending.

8. Before you _____ that could impact others, you should gather all the facts.

9. Those who cheat in exams must _____ that follow.

10. He tried to _____ to the official archives but was denied entry due to clearance issues.

Choose the most appropriate collocation based on usage in the news.

The government plans to _____ (address) the growing problem of youth unemployment.

a) address the issue

b) address the conversation

c) address the response

He submitted his _____ (application) last week for the internship program.

a) application deadline

b) application letter

c) application mistake

The CEO refused to _____ (comment) on the company's recent merger.

a) comment a message

b) comment the facts

c) comment on the matter

The report will _____ (highlight) the risks of delaying climate policies.

a) highlight a dinner

b) highlight the challenges

c) highlight an absence

The school board decided to _____ (review) the curriculum after parental complaints.

a) review the feedback

b) review the policy

c) review the event

Grammar-focused activities may involve analyzing tense usage or modal verbs in real-world journalism. For instance, students can investigate headlines or news articles to examine how modals like "might," "should," or "must" are used in expressing prediction, obligation, or speculation (e.g., "The policy might change," "Citizens must respond."). A classroom task may include transforming formal report language into spoken commentary.

Grammar Exercise: Analyzing Modals from NOW corpus data

Task: Read sentences from a trusted NOW corpus source. Highlight all modal verbs used (e.g., might, should, must, could).

Step 1: Categorize the modals according to function:

Prediction: might, could, will

Obligation/necessity: must, have to, should

Advice: ought to, should

Step 2: Write a short paragraph summarizing the article using at least three of the identified modals. Then, rewrite the paragraph in a more formal or informal tone, adjusting the use of modals accordingly.

Task: Use Sketch Engine with the NOW corpus to identify the top 10 verbs commonly occurring with the noun “decision.”

Follow-up: Create five sentences using these verb-noun collocations (e.g., “announce a decision,” “delay a decision,” “defend a decision”). Discuss which contexts (e.g., political, business, personal) each would be appropriate for.

Task: Read each sentence below.

Highlight all modal verbs (e.g., might, should, must, could, would, may, shall, can, will).

Identify the function of each modal verb — is it showing possibility, obligation, advice, speculation, or permission?

1.“The government must take immediate action to prevent further economic decline.”

2.“Citizens might see a rise in fuel prices as early as next week.”

3. “Lawmakers should review the data before passing the legislation.”

4.“The storm could bring heavy flooding to coastal areas.”

5.“Tourists must carry valid ID at all times.”

6.“Officials may announce new restrictions depending on the results.”

7.“This decision will affect thousands of small business owners.”

8.“He can appeal the court ruling within 30 days.”

9.“Experts would not recommend traveling during this period.”

10.“The new policy might create confusion among international students.”

Follow-up Activities:

Part A: Match each modal verb from the sentences above to its function (obligation, possibility, speculation, advice, permission, etc.).

Part B: Choose 3 of the sentences and rewrite them as spoken commentary, as if you’re summarizing for a news podcast. For example:

Written: “Citizens must respond quickly.”

Spoken: “People really need to act fast on this.”

CLIL is a dual-focused teaching approach where students learn a content subject and a foreign language simultaneously. It promotes contextualized learning, increases exposure to academic and functional language, and mirrors real-world usage. In TEFL settings, CLIL encourages the integration of

subject knowledge and English skills, fostering both cognitive and linguistic development.

In practice, CLIL might involve teaching social studies topics like employment and the job market through English. Lessons include reading authentic economic reports, analyzing job advertisements, and participating in mock job interviews or role-plays.

Vocabulary learning is embedded in thematic units, for instance:

Unit topic: Employment and Careers.

Vocabulary set: “job vacancy,” “applicant,” “cover letter,” “interview,” “career path”.

Task 1: Job Ad Analysis & SUMMARY::

Read this authentic-style job ad (based on NOW corpus examples).

Digital Marketing Specialist.

“We are currently seeking a digital marketing specialist to join our team. Applicants must have at least 2 ears of experience, a relevant degree, and knowledge of SEO and social media strategy. Interested candidates should submit a resume and a cover letter by April 25.”

Airport Baggage Handler.

“KLM is hiring Airport Baggage Handlers. The role offers a five-year contract with flexible working options (80%, 90%, or 100%). Benefits include significant discounts on plane tickets and 30 days of holiday. Contact Robert, our dedicated recruiter, for more information.”

Home Health Aide.

“Join our team as a Home Health Aide. Nursing students are encouraged to apply. Flexible hours available, including mornings, evenings, and weekends. You will care for only one patient, ensuring personalized attention. Salary details are provided upfront to attract qualified applicants.”

Executive Assistant at Apple.

“Apple is seeking an Executive Assistant. Candidates should have a 'Can-Do' attitude and be ready to support senior executives. The role requires excellent organizational skills and the ability to handle confidential information with discretion.”

Task 2: Job Interview Role-Play.

Work in pairs: One person is the interviewer, the other is the applicant.

“Can you describe your career path so far?”

“What are your main qualifications for this role?”

“Why are you interested in this position?”

“How do you handle pressure or tight deadlines?”

Task 3: Write a Cover Letter

Imagine you're applying for a position found online.

Write a cover letter (120–150 words) to go with your resume.

Use at least 6 vocabulary words from the list and structure it with:

Introduction: state the position

Body: mention qualifications, experience, and motivation

Closing: express interest and request an interview

Grammar: Present perfect for experience (e.g., "I have worked as a sales assistant"), modals for advice (e.g., "You should prepare your résumé")

Such tasks integrate content learning with authentic language use, promoting deeper understanding and retention. The data were analyzed thematically using a grounded theory approach. Recurring patterns related to student engagement, language awareness, and integration of content knowledge were coded and triangulated across sources. Software supported the qualitative data analysis process.

Results.The analysis of classroom implementation revealed several key outcomes. Firstly, student engagement significantly improved across the twelve-week intervention. Observational data indicated increased participation in discussions, especially during corpus-informed activities and CLIL-based simulations (e.g., mock job interviews, thematic debates). Teacher interviews reported a marked shift in classroom dynamics, with students showing greater curiosity and initiative.

Secondly, language awareness notably increased. Students were able to identify patterns of usage, collocations, and grammatical structures through hands-on corpus work. For instance, analysis of modal verbs in news texts and frequent verb-noun collocations like "make a decision" and "raise an issue" enhanced students' functional vocabulary. Learning journals reflected a growing understanding of context-sensitive language and more confident use of academic and spoken registers.

Thirdly, the integration of content knowledge was successful. Through CLIL modules in history, environmental studies, and social sciences, students engaged with authentic topics using English as a medium of learning. Performance assessments showed improved outcomes in vocabulary retention (average post-test score increase of 22%) and reading comprehension (average gain of 17%).

Discussion.These findings support the proposition that combining Corpus Linguistics and CLIL in TEFL creates a more authentic and cognitively rich learning environment. Corpus tools allowed learners to access language in real use, making vocabulary learning data-driven and meaningful. Tasks such as

identifying collocates using the NOW corpus and creating sentences within real-world contexts bridged the gap between passive recognition and productive use.

CLIL further reinforced this by embedding language learning in academic subjects, mimicking the interdisciplinary nature of real-world communication. For example, teaching employment vocabulary through job ads and role-plays contextualized the lexical and grammatical input, improving both accuracy and fluency.

Conclusion.The study demonstrates that integrating Corpus Linguistics and CLIL methodologies in TEFL enhances authenticity, engagement, and linguistic competence. Learners benefit from exposure to real language and content-rich instruction, which fosters not only better language skills but also critical thinking and academic literacy. Teachers, equipped with corpus tools and CLIL strategies, can create more dynamic and contextually relevant learning experiences. The results advocate for the wider adoption of these approaches in English language teaching curricula.

LITERATURE:

1. Ball P., Kelly K., Clegg J. Putting CLIL into Practice. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 298 p.

2. A. Data-driven learning and language pedagogy // The Routledge Handbook of Corpus Linguistics. – London: Routledge, 2017. – P. 564–577.

3. Coyle D., Hood P., Marsh D. CLIL: Content and Language Integrated Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 184 p.

4. Gilmore A. Authentic materials and authenticity in foreign language learning // Language Teaching. – 2007. – Vol. 40, No. 2. – P. 97–118.

4. Leńko-Szymańska A., Boulton A. (Eds.). Multiple Affordances of Language Corpora for Data-driven Learning. – Amsterdam: John Benjamins, 2015. – 358 p.

5. Meunier F., Gouverneur C. The treatment of phraseology in ELT coursebooks // Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching. – Amsterdam: John Benjamins, 2009. – P. 119–139.

6. Römer U. Corpora and language teaching // Corpus Linguistics: An International Handbook. – Berlin: De Gruyter Mouton, 2008. – P. 112–130.

7. Sketch Engine [Electronic resource]. – URL: https://www.sketchengine.eu (accessed: 11.04.2025).

8. Davies M. Corpus of News on the Web (NOW) [Electronic resource]. – 2013. – URL: https://corpus.byu.edu/now/ (accessed: 11.04.2025).

CODE-SWITCHING AND RELATED LINGUISTIC PHENOMENA: A CROSS-CULTURAL PERSPECTIVE

Buriyeva M.Sh.
Termez university of economics and service

Tayanch so‘zlar: kod-almashish, kod-aralashish, qarz olish, diglossiya, sotsiolingvistika, ko‘p tillilik, identifikatsiya.
Ключевые слова: код-свичинг, код-миксинг, заимствование, диглоссия, социолингвистика, многоязычие, идентичность.
Key words: code-switching, code-mixing, borrowing, diglossia, sociolinguistics, multilingualism, identity.

РЕЗЮМЕ:
Kod-almashish - bu bir nutq doirasida ikki yoki undan ortiq til yoki lahjaning navbatlashuvi bo‘lib, ko‘p tilli jamoalarda keng tarqalgan hodisadir. Ushbu maqolada kod-almashish bilan bir qatorda kod-aralashish, qarz olish va diglossiya kabi bog‘liq lingvistik hodisalar ham ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ularning sotsiolingvistik funksiyalari, tuzilish xususiyatlari va madaniy ahamiyati tahlil qilinadi. Turli lingvistik kontekstlardan olingan misollar - AQShdagi inglizcha-ispancha o‘zaro ta’sir, Shimoliy Afrikadagi arabcha-fransuzcha kod-almashish va Markaziy Osiyodagi ruscha-o‘zbekcha navbatlashuv kabi holatlar asosida tadqiqot olib borildi. Mazkur tadqiqot til bilan bog‘liq aloqa, identifikatsiya va globallashuv o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni yoritib beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kod-almashish oddiy lingvistik xatti-harakat bo‘lib qolmay, balki tobora o‘zaro bog‘liq bo‘lib borayotgan dunyoda ijtimoiy rollar, hokimiyat dinamikasi va madaniy mansublikni muhokama qilish uchun dinamik vositadir.
РЕЗЮМЕ:
Код-свичинг, то есть чередование двух или более языков или диалектов в рамках одного дискурса, является широко распространённым явлением в многоязычных сообществах. В данной статье рассматриваются код-свичинг и связанные с ним лингвистические явления, такие как код-миксинг, заимствование и диглоссия, с анализом их социолингвистических функций, структурных особенностей и культурных аспектов. Используя примеры из различных языковых контекстов - включая англо-испанское взаимодействие в Соединённых Штатах, арабо-французский код-свичинг в Северной Африке и русско-узбекское чередование в Центральной Азии - исследование подчёркивает взаимосвязь между языковым контактом, идентичностью и глобализацией. Результаты показывают, что код-свичинг - это не просто лингвистическое поведение, а динамичный инструмент для переговоров о социальных ролях, динамике власти и культурной принадлежности в условиях всё более взаимосвязанного мира.
SUMMARY:
Code-switching, the alternation between two or more languages or dialects within a single discourse, is a widespread phenomenon in multilingual communities. This paper explores code-switching

alongside related linguistic phenomena such as code-mixing, borrowing, and diglossia, analyzing their sociolinguistic functions, structural patterns, and cultural implications. Drawing on examples from diverse linguistic contexts-including English-Spanish interactions in the United States, Arabic-French code-switching in North Africa, and Russian-Uzbek alternations in Central Asia-this study highlights the interplay between language contact, identity, and globalization. The findings suggest that code-switching is not merely a linguistic behavior but a dynamic tool for negotiating social roles, power dynamics, and cultural affiliations in an increasingly interconnected world.

Introduction.One of the critical practical challenges faced by organizations in the increasingly interdependent global economy is the ability to operate effectively across national cultural boundaries. Rather than functioning solely within the cultural context in which they were established, individuals are now required to demonstrate the capacity to perform appropriately in a diverse range of foreign cultural environments. These environments often encompass distinct cultural norms of acceptable behavior, which may at times conflict with an individual's core values and beliefs. In response to this challenge, an increasing number of management scholars have devoted attention to examining the antecedents and outcomes of successful long-term adaptation to foreign cultures. Researchers have identified the interpersonal, intrapersonal, and technical competencies essential for achieving long-term success as expatriates (Black & Gregersen, 1999; Black, Mendenhall, & Oddou, 1991; Mendenhall & Oddou, 1985). Furthermore, studies have emphasized the significance of pre-departure training (Black & Mendenhall, 1990) and prior international experience (Black, 1988) in facilitating successful adjustment abroad. Additionally, skills (Black & Gregersen, 1999; Mendenhall & Oddou, 1985) and personality traits such as cultural intelligence (Earley & Ang, 2003) have been identified as critical factors contributing to sustained success in a foreign cultural context. In an era of globalization, multilingualism has become a defining feature of human communication. Among the linguistic outcomes of language contact, code-switching (CS) stands out as a prominent and multifaceted phenomenon. Defined as the seamless shift between two or more languages or dialects within a conversation or utterance, CS reflects the adaptability of speakers in multilingual settings. Beyond CS, related phenomena such as code-mixing (CM), lexical borrowing, and diglossia further illustrate the complexity of language use in diverse societies. These practices are not random; they are governed by social, psychological, and pragmatic factors that merit closer examination. This paper aims to provide a comprehensive analysis of code-switching and its associated phenomena, situating them within a cross-cultural framework. By synthesizing theoretical perspectives and empirical data from various linguistic communities, the study addresses the following questions: (1) What are the structural and functional characteristics of code-switching and related phenomena? (2) How do these practices reflect speakers' identities and social contexts? (3) What implications do they hold for linguistic theory and policy in multilingual societies? The article concludes with recommendations for future research and applications in education and language planning.

Theoretical framework and methodology

Code-switching has been a subject of interest in sociolinguistics since the pioneering work of Gumperz (1982), who described it as a "discourse strategy" employed by bilingual speakers. Myers-Scotton's (1993) Markedness Model further posits that CS serves as a negotiation tool, where speakers choose marked or unmarked codes based on social expectations. Meanwhile, Poplack (1980) introduced the syntactic constraints of CS, such as the Equivalence Constraint and Free Morpheme Constraint, emphasizing its rule-governed nature. Related phenomena like code-mixing—where elements of one language are embedded into the grammatical structure of another—differ from CS in their degree of integration. Borrowing, on the other hand, involves the adoption of foreign lexical items into a language's lexicon, often with phonological adaptation (e.g., "televisión" in Spanish from English "television"). Diglossia, as defined by Ferguson (1959), refers to the functional differentiation between high (H) and low (L) varieties of a language, such as Classical Arabic and regional dialects. Together, these phenomena highlight the dynamic interplay between linguistic systems in contact.

This study employs a qualitative approach, combining a literature review with case studies from multilingual contexts. Data were collected from secondary sources, including sociolinguistic studies on English-Spanish CS in the United States (Zentella, 1997), Arabic-French CS in Morocco (Bentahila & Davies, 1983), and Russian-Uzbek CS in Uzbekistan (Fierman, 2009). The analysis focuses on (1) syntactic patterns, (2) sociolinguistic triggers, and (3) cultural implications of these phenomena. Comparative analysis was used to identify universal trends and context-specific variations.

Analysis and Discussion.Syntactically, code-switching adheres to constraints that ensure grammatical coherence. For instance, in English-Spanish CS, a sentence like "I was so cansado after work" (tired) respects the Equivalence Constraint, as both languages share similar word order at the switch point. In contrast, Arabic-French CS in Morocco often involves noun-phrase insertions, such as "J'ai vu un film maghrébin hier" (I saw a Maghrebi film yesterday), reflecting the dominance of French as a matrix language. Code-mixing, however, blurs syntactic boundaries more extensively. In Russian-Uzbek interactions, a phrase like "Men o'qishga idu" (I'm going to study) mixes Uzbek "men" (I) and "o'qishga" (to study) with Russian "idu" (I'm going), showcasing morphological blending. Borrowing differs by integrating fully adapted forms, such as "internet" entering Uzbek as "internet" with localized pronunciation.

Sociolinguistic Functions

The functions of CS and related phenomena vary by context. In the U.S., English-Spanish CS among second-generation Latinos signals ethnic identity and group solidarity, as seen in phrases like "Let's go pa' la casa" (to the house). In Morocco, Arabic-French CS reflects postcolonial power dynamics, with French often marking education or formality. Similarly, Russian-Uzbek CS in Uzbekistan signifies urban

modernity, with Russian insertions like “klassno” (cool) enhancing social prestige. Diglossia complements CS in some contexts. In Arabic-speaking regions, speakers may switch between Classical Arabic (H) for formal settings and a dialect (L) for casual speech, layering CS with French or English for additional nuance. These choices are pragmatic, enabling speakers to navigate social hierarchies and cultural expectations.

Cultural Implications

Code-switching and its counterparts are deeply tied to identity construction. In multilingual societies, they serve as markers of hybridity, allowing individuals to bridge cultural divides. However, they also raise concerns about language purity and erosion, particularly in minority language communities where dominant languages (e.g., English, French, Russian) encroach via borrowing or mixing. Globalization amplifies these phenomena, as media and technology introduce new lexical and syntactic influences, reshaping local linguistic ecologies. The study underscores that code-switching and related phenomena are not linguistic anomalies but adaptive strategies in multilingual environments. For linguistic theory, they challenge monolingual biases and call for models that account for fluidity in language use. In education, recognizing CS as a resource rather than a deficit can enhance bilingual pedagogy, particularly in immigrant or postcolonial settings. Language policy, meanwhile, must balance preservation efforts with the realities of linguistic hybridity. Future research could explore quantitative patterns of CS using corpus linguistics or investigate its cognitive underpinnings through psycholinguistic experiments. Cross-linguistic comparisons involving understudied language pairs, such as indigenous languages in contact with colonial languages, would further enrich the field.

Conclusion.Code-switching, alongside code-mixing, borrowing, and diglossia, exemplifies the richness of human linguistic behavior in multilingual contexts. Far from being chaotic, these phenomena are systematic and purposeful, reflecting the interplay of structure, function, and culture. As globalization intensifies language contact, understanding these practices becomes essential for fostering inclusive communication and preserving linguistic diversity.

LITERATURE:

1. Bentahila A., & Davies, E. E. (1983). The syntax of Arabic-French code-switching. Lingua, 59(4), 301-330.

2. Ferguson C. A. (1959). Diglossia. Word, 15(2), 325-340.

3. Fierman W. (2009). Language vitality and paths to revitalization in Uzbekistan. Central Asian Survey 28(3), 231-247.

4. Gumperz J. J. (1982). Discourse Strategies. Cambridge: Cambridge University Press.

5. Myers-Scotton, C. (1993). Social Motivations for Codeswitching. Oxford: Clarendon Press.

6. Poplack S. (1980). Sometimes I’ll start a sentence in Spanish y termino en español. Linguistics, 18(7-8), 581-618.

7. Zentella A. C. (1997). Growing Up Bilingual. Malden, MA: Blackwell.

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ҲӘМ СПОРТ

JAS VOLEYBOLSHILARDA JARIS NÁTIYJELILIGIN TÁMIYINLEWDE SANANIŃ ÁHMIYETI

Naubetullaev T.T.
Ózbekistan mámleketlik dene tárbiyası hám sport universiteti
Nókis filialı docenti

Tayanch so'zlar: voleybol, texnik va taktik elementlar, fikrlashning jismoniy sifati, turnir samarasizligi.
Ключевые слова: волейбол, технико-тактические элементы, физическое качество мышления, турнирная неэффективность.
Key words: volleyball, technical tactical elements, physical quality of thinking, tournament inefficiency.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolaning maqsadi 15-16 yoshli voleybolchilarning mentaliteti va musobaqa faoliyati samaradorligini o'rganishdir.
РЕЗЮМЕ:
Целью данной статьи является изучение менталитета и эффективности соревновательной деятельности волейболистов 15-16 лет.
SUMMARY:
This article is aimed at studying the mentality and effectiveness of competition performance in 15-16-year-old volleyball players.

Aktuallıǵı. Sportshı insannıń jeńıslerin belgileytuǵın tiykarǵı xarakteristikası (faktorı) bul sport - motivaciya. Sport - iskerligi dawamında organizmde júzege keletuǵın barlıq proceslerdiń xarakterine tásir etedi hám usınıń menen onıń natiyjeliligine tikkeley tásir kórsetedi [1]. Qattı básekiles qarama-qarsılıq sharayatında siz tolıq belsendilik hám jeńiske erisiw qálewin tek ǵayratlı sportshıǵa iye bolıwıńız múmkin bolǵan maksimal túrtki. Sol jarıslar múddetinde qaysı sportshı óz jumıs qábiletin sapası hám natiyjeliligi tárepinen qanshelli uzaq waqıt saqlay alsa yamasa onı asırıw «kúshi»ne iye bolsa, oǵan jeńis sonshelli «kúlip» baǵıwı anıq. Basqasha etip aytqanda jumıs qábiletiniń sapa hám nátiyjelilik dárejesiniń kóp yamasa kem waqıt dawamında saqlanıwı sporttaǵı taktikalıq sananıń psixologiyalıq qásiyetleri zárúrli áhmiyetke iye boladı.

Izertlew maqseti jas voleybolshılarda jarıs nátiyjeliligin támiyinlewde sananıń áhmiyetin úyreniw.

Izertlew wazıypaları sportshı taktikalıq oylawınıń qásiyetleri analiz qiliw. Ayırım sport túrleri boyınsha ótkeriletuǵın jarıslar múddeti xalıq aralıq jarıslar qaǵıydaları menen belgilenedi.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiyası Ózbekstan Respublikasınıń jetekshi qánigeleri, shet ellik tájiriybeli pedagoglar, kópshilik ilimpazlar tárepinen sport oyınlarında texnikalıq taktikalıq elementlerdi rawajlandırıw máseleleri kópten - kóp ilimiy - metodikalıq ádebiyatlarda óz sheshimin tapqan. L.R.Ayrapetyans (2006), G.Z.Gapparov (2009 -2011), A.A.Pulatov (2012), Sh.X.Izrailov (2014), Z.B.Baltaev (2019), V.Ya.Ignateva, A.V.Ignatev, A.A.Ignatev (2015), Yu.D.Jeleznyak (2018) jıllarda ilimiy izertlewler alıp barǵan.

Sporttaǵı taktikalıq sananıń psixologiyalıq qásiyetleri. Taktik háreketlerdi aldınnan joybarlaw bárháma itimallıq xarakterinde boladı. Sebebi sportshı da, sport treneri de hesh qashan jarıs sharayatları haqqında, qarsılaslar hám olardıń niyetleri haqqında aldınnan tolıq maǵlıwmatqa iye bolmaydı. Bunıń ústine, jarısta bellesiwler processi júdá operativ hám ózgeriwsheń bolıp tabıladı. Sol sebepli de dáslepki itimal taktik rejeni ámelge asırıw jarıs dawamında tıǵız túrde óz mazmunına kóre bir birinen parq etiwshi kóplegen wazıypalardı sheshiw menen baylanıslı.

Izertlew nátiyjeleri hám onıń dodalanıwı sportshı aldında hár qıylı bolatuǵın wazıypalardıń kelip shıǵıw sebepleri tómendegilerden ibarat: jarıslardaǵı turaqlı ózgerip turıwshı shárt-sharayatlar, bunda, ádette qarsılaslardıń minez-qulqları hám qanday usıldı qollawın hesh qashan aldınnan bilip bolmaydı.

Sırtqı tárepten qaraǵanda jarısıp atırǵan sportshılar bostan-bos háreket qılıp atırǵan sıyaqlı, hám olar bir-birinen tek ǵana özleriniń tez háreketleri menen ǵana ústinlew bolıwları múmkin sıyaqlı túyiledi. Biraq tiykarınan háreket bul oǵada quramalı bolǵan taktikalıq sananıń orınlaw buwını bolıp tabıladı.

Konkret taktik wazıypanı sheshiwge tiykar bóliwshı sportshınıń oylawı, mısalı teoriyalıq alımnıń keń jayılǵan, diskursiv oylawınan ayrıqsha bolıp esaplanıwı, “turaqlı túrde ámeliyat tárepinen sınap kóriliwine májbúr”. 1-kestege qarań.

1-keste. Sportshı taktik oylawınıń qásiyetleri

t/n	Taktik oylawdıń qásiyetleri	Xarakteristikalar
1	Sananıń kórgizbe-tımsalı xarakterge iyeliligi	Taktik wazıypalardı sheshiwde sportshınıń oylawın kórgizbeli sezingen tımsalları hám hádiyselerge tiykarlanadı. Bul oylaw tárizi, konkret xarakterge iye bolıp, qarsılaslar hám komandalaslarınıń háreketleriniń, sonıń menen birge pútkil sport gúresdegi jaǵdayın, túsiniw menen baylanıslı
2	Sananıń tásirsheń xarakterge iyeliligi	Sportshınıń oylawı onıń iskerligine baylanısqan hám de onıń motor háreketleri menen baylanıslı túrde keshedi. Sportshı kóbinese aldınnan oylap tabıw ornına emes, bálki háreket processte qararlar qabıllawǵa erisedi
3	Jaǵdayǵa tán sana sıpatlamalar	Sportıshınıń oylawı tárizi turaqlı ózgerip turıwshı jaǵdaylar fonında keshedi hám múnásip minez-qulqlar, qarar qabıllawdı talap etedi. Sebebi, bunda jol qoyılǵan qátelerdi dúzetiw múmkinshiligi bolmaydı
4	Sana tezligi	Taktik háreketlerdi ámelge asırıwda waqıttıń asa sheklengenligi menen táriyiplenedi
5	Oylaw maslasıwshılıǵı	Sportshı belgilengen taktik háreketlerdiń rejesin qayta qurıw qábiletine ıye bolıwı kerek. Atap aytqanda, júzege kelgen jaǵdaydaǵı ózgerislerden kelip shıǵıp qabıl etilgen qararlarǵa dúzetiwler kiritip alıw kerek
6	Sananıń maqsetke baǵdarlanǵanlıǵı	Sportshınıń shalǵımastan jańa qarar qabıllawdaǵı izleniwlerde dıqqatın qaratıwdı ańlatadı. Maqsetke umtılıw shıdamlı rawajlanıw menen bekkem baylanıslı.
7	Oylawdıń ǵárezsizligi	Sportshı ǵárezsiz túrde taktik wazıypaları sheshiwi shárt, qarar qabıllaw hám payda bolǵan jaǵdayǵa muwapıq háreketleniw, sırtqı tásirge berilmewi kerek

Konseptual modellerdiń taktikalıq wazıypalardı sheshiwdegi róli. Konseptual modeller sportshılardıń taktik oylawında zárúrli áhmiyetke iye. Mısalı, R.S.Abelskaya tennisshılarda taktik wazıypalardı sheshiw procesindegi oylaw tárizin úyrenip, oyınshı júzege kelgen konkret jaǵdaylar sharayatın tek ǵana túsinip alıwı emes, bálki bul sharayatlarǵa boysınatuǵın nızamlardı, hám de oyınnıń úlgili waqıyaların belgilep beretuǵın nızamlıqlardı da jaqsı biliwi kerekligi haqqında jazadı. Áyne "úlgili waqıyaları" ǵa uqsas elementlerdiń bar ekenligi oyın procesinde aldınnan tayarlıqsız uqsas háreketlerdi tez hám waqıtında orınlaw múmkinshiligin keltirip shıǵaradı.

Konseptual model taktik sana quramında sportshınıń oyın tájiriybesi hám bilimlerin ayrıqsha formada integraciyalasıwı, yaǵnıy birlesiwi dep túsiniledi. Bunday jaǵdayda bárháma sensor-perseptiv, mnemik hám sóylew-logikalıq komponentler bar boladı. Biliwdiń bunday modeli sportshı tárepinen oyın procesin

úyreniw hám ańlaw procesinde birden-bir strukturalıq sistema, yaǵnıy pútin birlik retinde ámel etedi. Ol muwapıqlıq, anıqlıq hám tezlik sıyaqlı kriteriyalar boyınsha taktik wazıypalardı sheshiwdiń natiyjeliligi kóp tárepten baylanıslı bolıwı determinant bolıp xızmet etedi.

Búgingi sport jarıslarında jeńiske erisiw faktorları quramında da, sonıń menen birge sportshınıń áwmetsizlikke júz tutıwına sebep bolatuǵın faktorlar quramında da, ózin tutıwına sebep bolatuǵın faktorlar quramında da psixologiyalıq tayarlıqtıń ornı barǵan sayın ayqın kózge taslanıp atır.

Jarısqa psixik tárepten tayarlıq jaǵdayı óz-ózinen payda bolmaydı. Ol hár bir jarısqa bólek jóneltirilgen psixik tayarlıq processinde qáliplesedi. Jarısqa psixik tárepten tayarlıq jaǵdayın arnawlı qáliplestiriw - bul aldında turǵan jarıslardıń shárt-sharayatınan kelip shıqqan halda sportshı sana-sezimine jáne is-háreketin jóneltirilgen jaǵdayda shólkemlestiriw procesi bolıp tabıladı.

Sporttıń komandalıq túrlerinde psixik tayarlıq birinshi náwbette, birden-bir ideya, birden-bir maqset hám joqarı dárejedegi social áhmiyet kásip etiwshi birden-bir motiv penen birikken oyınshılardıń komandalıq sanasın qáliplesiwi formasında kórinetuǵın boladı.

Voleybol jarıslarında barlıq túrdegi kúsh sapaları (ulıwma hám arnawlı, absolyut hám salıstırmalı, statikalıq hám dinamikalıq, operativ-partlawshı, kúsh shıdamlılıǵı) sheshiwshi áhmiyetine iye bolıwı tastıyıǵın talap etpeydi. Sol sebepli oqıw-shınıǵıw procesinde kúsh hám kúshleniw túrlerin rawajlandırıwǵa itibar qaratıw tájiriybeli voleybolshılar tayarlawdıń zárúrli shártlerinen biri bolıp tabıladı.

Jas voleybolshılarda hár túrlı túrdegi kúsh sapaların úyreniw belgilengen kórsetkishler tájiriybeli jas sportshılar salıstırǵanda sezilerli dárejede tómen ekenligin kórsetti (1-keste). Atap aytqanda, eki gruppadaǵı balalardı qosıp esaplaǵanda da olardıń kórsetkishleri izertlew baslanbastan aldın derlik parq etpedi.

Mısalı, qol-qarın-bel bulshıq etleri kúshi tekseriliwshi boksshılarda 54,2±2,7 kg dı quradı. Bul kórsetkishti salıstırıw maqsetinde sol zat ayqın boldı, 15-16 jastaǵı dzyudoshılarda bul kórsetkish 142-182 kg aralıǵıńda bolıwı múmkin. 11-12 jasqa tolǵan tájiriybeli voleybolshılarda bul kórsetkish joqarı dárejede belgilengen

Turnikte tartılıw testi boyınsha bahalanatuǵın - qollardı búgiwshi bulshıq etler kúshi 5,3±1,2 retke teń boldı. Qollardı jazıwshı bulshıq etler kúshi (brusyada qollardı iyiw-jazıw) tekseriwden ótken kórsetkishlerde 4,5±1,7 retti quradı.

Qollarǵa súyene otırıp gorizontal jaǵdayda qollardı 30 sekund dawamında iyiw-jazıw ortasha 8,1±1,3 retke teń bolıp, tekseriwden ótkerilgen voleybolshılarda kúsh shıdamlılıǵın jeterli dárejede qáliplespegen dep bahalawǵa tiykar boldı.

Rejelestirilgen pedagogikalıq izertlew nátiyjesin bahalaw maqsetinde gúzetiw hám izertlew toparlarına tiyisli voleybolshılar kórsetkishleri bólek statistikalıq analiz etildi.

Juwmaqlaw. Jarısqa psixologiyalıq tayarlanıwdıń quramalı procesi bir-birine óz-ara baylanısqan bólek buwınlardıń ayrıqsha sonday bir sisteması bolıp, bul sistema jarıs baslanǵanǵa shekem sportshılar ózleriniń múmkinshiliginde bolatuǵın waqıt aralıǵında ámelge asırıladı. Bul process bir neshe aylar, yamasa eki-úsh kún dawam etiwi múmkin. Ol mudamı trenerinińhám sportshınıń sherikliktegi dóretiwshilik izertlewin talap etedi.

Aytıw múmkin, bul sheriklik dawamında sportshı jetekshi dárejesinde boladı, mısalı jarısta trener emes, sportshı ǵárezsiz túrde gúres alıp barıp, joqarı nátiyjeni qolǵa kirgiziwi kerek. Sol sebepli de jarısqa psixologiyalıq tayarlıq procesinde tárbiyashı sportshı ushın eń jaqın hám onı jóneltiriwshi sherik bolıwı kerek, biraq hesh qashan, sportshı ushın oylaytuǵın sherik bolıwı kerek emes.

Sportshılardıń túrli jaǵdayları, sonıń menen birge minez-qulqları, júris-turısın basqarıw tek ǵana olardıń ózleriniń qolında, biraq bul basqarıwdı sport treneri de ámelge asıradı. Sonı da bólek atap ótiw kerek, sportshınıń óz-ózin tártiplew menen bir qatarda, onıń sport treneri tárepinen basqarılıwın birge alıp barıw oǵada zárúrli bolıp tabıladı.

Eger áne sonday uyqaslıq ámelde bolmasa sportshı hám trener arasında tartıslı jaǵdaylar júzege keliwi, trenerinińtásiri unamlı emes, bálki unamsız xarakter payda bolıwı áqibetinde sportshınıń óz-ózin basqarıwı jáne onıń treneri tárepinen basqarılıwı, ortasında teń salmaqlılıq buzılıwı múmkin. Bunıń nátiyjesinde sportta jeńiske erisiw ornına sportshı qolaysız jaǵdaylarǵa túsip qaladı.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Гаппаров Захид Гаппарович. Спортивная психология Учебник для студ. ин-та физкультуры / З.Г.Гаппаров; Т.: ООО «Мехридарё«, 2009, - 312 betlar. 2. Pulatov A.A. Yosh voleybolchilar tezkorlik-kuch sifatlarini shakllantirish uslubiyati. Uslubiy qo'llanma. –T., 2008.

3. Ayrapetyants L.R., Pulatov A.A. Voleybol nazariyasi va uslubiyati // Oliy o„quv yurtlari uchun darslik. –T.: “Fan va texnologiya”,2012.

4. Ayrapetyants L.R., Pulatov A.A. Voleybol nazariyasi va uslubiyati // Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. –T.: “Fan va texnologiya”,2012.

5. Артиков Ф. Б. (2021). Ёш футболчиларнинг умумий ва махсус жисмоний тайёргарлигини ошириш усуллари. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 1(4), 111-118.

6. Каримов А.А. (2022). Результаты педагогических наблюдений оценки физической и общей характеристики тренировочных нагрузок хоккеистов 13-14 лет. Фан-спортга, 28-30.

8. Kutlimuratov I. K. (2021). Effectiveness of methods for improving the speed endurance of chief referees in football. Eurasian Journal of Sport Science, 1(2), 61-65.

9. Igamberdiev O. R. O. (2021). Organization of football clubs in schools and

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING MADANIY AXLOQIY TARBIYALASH MUAMMOSI

Mavlyanov B. S.
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta’lim
kafedrasi dotsenti

Tayanch so‘zlar: kasbiy kompetentlik, jismoniy tarbiya, bo‘lajak o‘qituvchi, pedagogik texnologiya, sport ta’limi, malaka, kommunikativ kompetensiya, metodik yondashuv, ta’lim sifati, amaliy mashg‘ulotlar.
Ключевые слова: профессиональная компетентность, физическое воспитание, будущий учитель, педагогическая технология, спортивное образование, умения, коммуникативная компетентность, методический подход, качество образования, практическая подготовка.
Key words: professional competence, physical education, future teacher, pedagogical technology, sports education, skills, communicative competence, methodological approach, quality of education, practical training.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada bo‘lajak oliy ta’lim muassasalari jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish va takomillashtirishning zamonaviy metodik asoslari, pedagogik yondashuvlari, zamonaviy texnologiyalar asosida kasbiy malaka va mahoratni rivojlantirish yo‘llari tahlil qilinadi. Shuningdek, oliy pedagogik ta’lim muassasalarida sport yo‘nalishidagi talabalarda metodik, kommunikativ, reflektiv va innovatsion kompetensiyalarni shakllantirishga doir ilmiy-nazariy hamda amaliy tavsiyalar keltirilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются современные методические основы, педагогические подходы и пути развития профессиональных качеств и умений на основе современных технологий формирования и совершенствования профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры высших учебных заведений. Также представлены научно-теоретические и практические рекомендации по формированию методических, коммуникативных, рефлексивных и инновационных компетенций у студентов, обучающихся по спортивному направлению в высших педагогических учебных заведениях.
SUMMARY:
This article analyzes modern methodological foundations, pedagogical approaches, and ways to develop professional skills and abilities based on modern technologies for the formation and improvement of professional competence of future physical education teachers of higher educational institutions. Also, scientific, theoretical and practical recommendations are presented for the formation of methodological, communicative, reflective and innovative competencies in students of sports majors in higher pedagogical educational institutions.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasini modernizatsiya qilish, sifatini oshirish va xalqaro standartlar darajasiga yetkazish bugungi kunning ustuvor vazifalaridan biridir. Ayniqsa, oliy pedagogik ta’lim muassasalarida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlashda ularning kasbiy kompetentligini shakllantirish dolzarb masalaga aylanmoqda. Zamonaviy pedagogik jarayonlar o‘qituvchidan nafaqat nazariy bilimga, balki amaliy ko‘nikma, innovatsion yondashuv va kommunikativ kompetensiyalarga ega bo‘lishni ham talab etmoqda. Kasbiy kompetentlik – bu shaxsning ma’lum kasb doirasida samarali faoliyat olib borishi uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka, motivatsiya, tajriba va axloqiy fazilatlar yig‘indisidir.

Bu tushuncha quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan ibora, **metodik kompetensiya** – dars jarayonini rejalashtirish, metodlarni tanlash va ularni samarali qo‘llay olish qobiliyati, **axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi** – AKT vositalaridan foydalanish, onlayn resurslardan unumli foydalanish, **innovatsion kompetensiya** – yangi pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirish va joriy etish, **refleksiv kompetensiya** – o‘z faoliyatini tahlil qilish, xatolardan to‘g‘ri xulosa chiqarish, **motivatsion kompetensiya** – kasbga nisbatan ongli qiziqish va ijobiy munosabat.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchilari uchun kasbiy kompetentlikning xususiyatlari zamonaviy ta’lim jarayonida jismoniy tarbiya o‘qituvchisining roli tobora kengayib bormoqda. Ular nafaqat sog‘lomlashtiruvchi jismoniy mashg‘ulotlarni olib boruvchi mutaxassis, balki shaxs tarbiyasida faol ishtirok etuvchi, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qiluvchi, psixologik-pedagogik kompetensiyalarga ega bo‘lgan ilg‘or o‘qituvchi bo‘lishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, jismoniy tarbiya o‘qituvchisining **kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish** ularning kasbiy faoliyatining muvaffaqiyatli olib borilishi uchun muhim omil hisoblanadi. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi faqatgina mashqlarni ko‘rsatadigan instruktor emas, balki, tarbiyachi, motivator, sog‘lom turmush tarzini shakllantiruvchi, psixologik-pedagogik yetakchi bo‘lishi kerak.

1. Sport nazariyasi va metodikasiga chuqur bilim;
2. Psixologik yondashuvlar – **o‘quvchilarning emotsional, individual farqlarini hisobga olish**;
3. Sog‘lomlashtiruvchi texnologiyalarni qo‘llay bilish;
4. Turli yoshdagi guruhlar bilan ishlay olish malakasi **kabi elementlarni qamrab oladi.**

Hozirgi kunda ta’lim sohasida yuz berayotgan tub o‘zgarishlar, pedagogik yondashuvlarning yangilanishi, raqamli texnologiyalarning kirib kelishi

oʻqituvchilardan yangicha fikrlash, oʻz ustida ishlash va doimiy rivojlanishni talab qilmoqda. Ayniqsa, **boʻlajak jismoniy tarbiya oʻqituvchilari** uchun zamonaviy yondashuv va texnologiyalar asosida **kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish** dolzarb muammolardan biri sanaladi.

Zamonaviy kompetent yondashuvga koʻra, oʻqituvchi faqat bilim yetkazuvchi emas, balki ta'lim oluvchilarning mustaqil faoliyatini tashkil etuvchi, ularni hayotga tayyorlaydigan mas'ul shaxs sifatida qaraladi. Shu boisdan, oʻqituvchining kasbiy kompetentligini quyidagi yoʻnalishlarda rivojlantirish zarur:

Raqamli platformalar (masalan, Google Classroom, Moodle, Zoom, MS Teams), sport simulyatorlari, videoanaliz vositalari va virtual trening dasturlaridan foydalanish oʻqituvchiga dars samaradorligini oshirish, oʻquvchilarni ragʻbatlantirish va ularning faolligini ta'minlash imkonini beradi. Bu esa oʻqituvchining **AKT kompetentligini** shakllantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik faoliyatda quyidagi zamonaviy yondashuvlar boʻlajak oʻqituvchining kompetentligini oshirishga xizmat qiladi, **kompetensiyaviy yondashuv** – ta'lim natijasini oʻlchashda faqat nazariy bilim emas, balki amaliy koʻnikma va ijtimoiy faoliyatga tayyorlikni baholash, **Modulli oʻqitish texnologiyasi**–darslar bloklarga boʻlinib, har bir blokda konkret kompetensiyalar shakllantiriladi, **Kase-stadi (Case study)** – sportdagi real vaziyatlarga asoslangan tahliliy ishlar orqali oʻqituvchilik faoliyatiga tayyorgarlik, **Interfaol metodlar** – treninglar, debatlar, musobaqalar orqali tajriba almashish, **AKT vositalari bilan integratsiyalashgan ta'lim** – videoanalizlar, onlayn monitoring, simulyatsiyalar orqali oʻz ustida ishlash. Kasbiy kompetentlikni shakllantirishda amaliy darslar muhim oʻrin tutadi. Boʻlajak oʻqituvchi, dars rejasi tuzish, mashgʻulotlarni tashkil qilish, oʻquvchilarning yutuq va xatolarini baholash, sogʻliqni saqlash texnologiyalariga amal qilishni oʻrganadi.

Pedagogik monitoring va oʻz-oʻzini rivojlantirish mexanizmlari, kasbiy rivojlanish doimiy jarayon boʻlib, boʻlajak oʻqituvchi uchun quyidagi mexanizmlar muhim:

Oʻz-oʻzini baholash varaqalari – faoliyat natijalarini tahlil qilish, **Mentorlik dasturlari** – tajribali oʻqituvchilar rahbarligida malaka oshirish, **Portfel tuzish** – yutuqlar, metodik ishlanmalarni tizimli ravishda toʻplash, **Davlat attestasiyasi va sertifikatlashtirish** – kompetensiyani ob'ektiv baholash.

Oliy ta'lim muassasalarida oʻquv dasturlari kasbiy kompetensiyalar asosida qayta koʻrib chiqilishi lozim. Jismoniy tarbiya yoʻnalishida oʻqituvchilar tayyorlovchi pedagoglar uchun malaka oshirish kurslari muntazam tashkil

etilishi kerak. Amaliy mashg‘ulotlar soni va sifati oshirilishi, innovatsion metodlar keng joriy etilishi zarur. AKT vositalari asosida elektron portfel tizimi joriy qilinib, talabalar o‘z o‘sishini mustaqil tahlil qilish imkoniga ega bo‘lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim sifatini oshirish va zamonaviy bilimlarni o‘zlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. – T.: 2021.
2. Isroilova M., Qosimov B. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – T.: Fan, 2020.
3. O‘ktamov D. Jismoniy madaniyat o‘qituvchilari kasbiy tayyorgarligi. – Samarqand: 2019.
4. Toshkenboyeva M. Pedagogik texnologiyalar. – T.: Iqbol, 2020.
5. Normurodov B. Kasbiy kompetensiyani rivojlantirishning ilmiy asoslari. – T.: Innovatsiya, 2021.
6. Jalolov J. Pedagogik innovatsiyalar va reflektiv ta’lim. – T.: Fan, 2019.
7. Jonassen D. Learning to Solve Problems: A Handbook. – Routledge, 2011.
8. Hasanboyeva O. Jismoniy tarbiya nazariyasi va amaliyoti. – T.: TDPU nashriyoti, 2023.

BO'LAJAK JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARIDA BOLALARNI SPORT TURLARIGA SARALAB OLISH KOMPITENTLIGINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Jalolova Z.S.
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta'lim
kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: jismoniy tarbiya, sportga saralash, pedagogik texnologiyalar, kompetentlik, bolalar sporti, sport seleksiyasi, o'qituvchi tayyorgarligi.
Ключевые слова: физическое воспитание, спортивный отбор, педагогические технологии, компетентность, детский спорт, спортивный отбор, подготовка учителей.
Key words: physical education, sports selection, pedagogical technologies, competence, children's sports, sports selection, teacher training

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining bolalarni sport turlariga saralab olish bo'yicha zarur kompetentliklarini shakllantirish va rivojlantirish texnologiyalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil etilgan. Saralash jarayonining ilmiy asoslari, yosh va jismoniy imkoniyatlarni hisobga olgan holda sport turlarini tanlash me'zonlari yoritilgan. Shuningdek, ushbu kompetentlikni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, AKT vositalari va sport tibbiyoti yondashuvlarining o'rni ko'rsatilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируются научные, теоретические и практические аспекты технологий формирования и развития необходимых компетенций будущих учителей физической культуры при отборе детей для занятий спортом. Освещены научные основы процесса отбора, а также критерии выбора видов спорта с учетом возраста и физических возможностей. Подчеркивается роль современных педагогических технологий, средств ИКТ и подходов спортивной медицины в развитии данной компетенции.
SUMMARY:
This article analyzes the technologies for the formation and development of the necessary competencies of future physical education teachers in selecting children for sports from a scientific, theoretical and practical perspective. The scientific basis of the selection process, the criteria for selecting sports taking into account age and physical capabilities are highlighted. The role of modern pedagogical technologies, ICT tools and sports medicine approaches in the development of this competency is also shown.

Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari nafaqat o‘quvchilarga jismoniy mashqlarni o‘rgatuvchi, balki ularning sport salohiyatini aniqlovchi, iqtidor va moyillik asosida sport turlariga yo‘naltiruvchi mutaxassis sifatida ham faoliyat olib boradi. Shu boisdan, o‘qituvchining sport seleksiyasi bo‘yicha kompetentligi zamonaviy ta’limda muhim o‘rin tutadi. Saralash texnologiyalarining ilmiy asoslari va ularni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir.

Sport seleksiyasi - bu bolalarni ularning jismoniy, psixologik va biologik xususiyatlariga qarab muayyan sport turlariga yo‘naltirish jarayonidir. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati o‘qituvchining:

- antropometrik ko‘rsatkichlar (bo‘y, vazn, tana proporsiyasi),
- jismoniy sifatlar (tezlik, chidamlilik, chaqqonlik),
- psixologik tayyorgarlik,
- tibbiy holatkabilarni to‘g‘ri tahlil qilishiga bevosita bog‘liq. Sport seleksiyasi bo‘yicha kompetentlik quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:
- **Bilim kompetensiyasi:** sport turlari va ularning talablari haqida nazariy bilimlar;
- **Amaliy kompetensiya:** baholash, kuzatish va saralash uslublarini qo‘llay olish ko‘nikmasi;
- **Refleksiv kompetensiya:** tahlil, diagnostika va qaror qabul qilish qobiliyati;
- **Axborot kompetensiyasi:** AKT vositalaridan sport saralashda foydalanish malakasi.

Bo‘lajak o‘qituvchida ushbu komponentlar uyg‘un rivojlanmasdan turib, bolalarning sportga mosligini aniqlashda xatoliklarga yo‘l qo‘yilishi mumkin. **Kompetentlikni shakllantirish texnologiyalari.** Quyidagi texnologiyalar bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining sport seleksiyasi bo‘yicha kompetentligini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega:

- **Trening mashg‘ulotlari asosida o‘rgatish (model holatlar orqali);**
- **Sport diagnostikasi bo‘yicha laboratoriyalar (simulyatsiyalar);**
- **Multimedia va videoanaliz asosida o‘qitish;**
- **AKT asosida masofaviy baholash vositalari;**
- **Interaktiv darslar va keys-stadi metodikasi.**

Mazkur yondashuvlar orqali o‘qituvchi o‘z faoliyatida sportga yo‘naltirish bo‘yicha aniq qarorlar chiqarishga qodir bo‘ladi. **Amaliy tajriba va tahlillar**

Xulosa va tavsiyalar Saralash kompetentligini shakllantirish – bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy muvaffaqiyati uchun asosiy mezonlardan biridir. Yuqorida keltirilgan texnologiyalarni o‘quv rejalari va

amaliy mashg‘ulotlarga integratsiyalash, o‘qituvchilarning nafaqat nazariy, balki amaliy tayyorgarligini ham mustahkamlashga xizmat qiladi.

- Oliy ta’lim muassasalarida “Sport turlariga saralash metodikasi” fanini joriy etish;
- AKT asosida seleksiya tahlilini yurituvchi platformalar yaratish;
- O‘qituvchi tayyorgarligida sport tibbiyoti asoslarini mustahkamlash;
- Kompetentlikni rivojlantiruvchi trening va seminarlarga keng jalb etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori: “Yosh sportchilarni saralash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. – 2021.
3. Toxirov A., Raxmatov R. Sport seleksiyasi va yo‘naltirish asoslari. – Toshkent: O‘zDJTI, 2021.
4. Mahmudov U. Sport psixologiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2019.
5. Abdurahmonov Q. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
6. Abdullayev A.X., Qodirov B.K. Sport turlari va seleksiya texnologiyalari. – Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2020.
7. Platonov V.N. Sistema podgotovki sportsmenov v olimpiyskom sporte. – Kiev: Olimpijskaya literatura, 2004.
8. Bompa T., Haff G. Periodization: Theory and Methodology of Training. – Human Kinetics, 2009.
9. Williams A.M., Reilly T. Talent Identification and Development in Sport. – Routledge, 2000.
10. Zhanuzakov T.K. Psixofiziologik seleksiya sportda. – Almaty: Sport Press, 2016.
11. Mishra P., Koehler M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK): A Framework for Teacher Development. – Teachers College Record, 2006.
12. UNESCO. Quality Physical Education Guidelines for Policy-Makers. – Paris: UNESCO Publishing, 2015.

BO‘LAJAK JISMONIY MADANIYAT O‘QITUVCHILARI KASBIY TAYYORGARLIGINI AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH (SIRTQI TA’LIM MISOLIDA)

Eryigitov D.X.
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta’lim
kafedrasi dotsenti

Tayanch so‘zlar: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kasbiy tayyorgarlik, jismoniy madaniyat, sirtqi ta’lim, interaktiv metodlar, raqamli pedagogika, mustaqil ta’lim.
Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, профессиональное образование, физическое воспитание, дистанционное обучение, интерактивные методы, цифровая педагогика, самостоятельное обучение.
Key words: information and communication technologies, vocational training, physical education, distance learning, interactive methods, digital pedagogy, independent learning.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada bo‘lajak jismoniy madaniyat o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) asosida takomillashtirish zarurati, uning nazariy-metodologik asoslari va amaliy jihatlari yoritilgan. Sirtqi ta’limda tahsil olayotgan talabalarning o‘quv faoliyatini samarali tashkil etish, ularning o‘zlashtirish darajasini oshirish va zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish masalalari tahlil qilingan. Maqolada AKT vositalari orqali ta’lim mazmunini boyitish, mustaqil ta’limni rag‘batlantirish va interaktiv muhit yaratish orqali kasbiy tayyorgarlik sifatini oshirishga doir tajriba va tavsiyalar keltirilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается необходимость совершенствования профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры на основе информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), ее теоретические и методические основы, практические аспекты. Проанализированы вопросы эффективной организации учебной деятельности студентов заочной формы обучения, повышения уровня их усвоения, использования современных педагогических подходов. В статье представлен опыт и рекомендации по повышению качества профессиональной подготовки путем обогащения образовательного контента с помощью средств ИКТ, поощрения самостоятельного обучения и создания интерактивной среды.
SUMMARY:
This article discusses the need to improve the professional training of future physical education teachers based on information and communication technologies (ICT), its theoretical and methodological foundations and practical aspects. The issues of effective organization of the

educational activities of students studying in correspondence education, increasing their level of mastery, and the use of modern pedagogical approaches are analyzed. The article presents experience and recommendations on enriching the content of education through ICT tools, encouraging independent learning, and improving the quality of professional training by creating an interactive environment.

Zamonaviy ta’lim tizimining rivojlanishi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy qilinishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Bo‘lajak jismoniy madaniyat o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini ta’minlashda ham AKT imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish zarurati kundan-kunga ortib bormoqda. Ayniqsa, sirtqi ta’limda o‘qiyotgan talabalarning o‘quv faoliyatini samarali tashkil etishda AKT asosidagi yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada bo‘lajak jismoniy madaniyat o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda AKT vositalarining roli, ularning ta’lim jarayonidagi o‘rni va natijadorligi ilmiy-pedagogik asosda tahlil qilinadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari - bu o‘quv jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi raqamli vositalar majmuasidir. Kasbiy tayyorgarlik esa o‘qituvchi faoliyatida zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalar tizimidan iborat. Jismoniy madaniyat sohasi o‘ziga xosliklari sababli nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham yuqori darajadagi tayyorgarlikni talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan, AKT yordamida amaliy mashg‘ulotlarni vizual vositalar, onlayn platformalar, videodarslar orqali tashkil etish katta samaradorlikka ega bo‘lmoqda.

Sirtqi ta’lim shaklida o‘qiyotgan talabalarning dars jarayonlarida to‘liq qatnashishi cheklangan bo‘lganligi sababli, ularga ta’lim berishda masofaviy texnologiyalar, videodarslar, elektron o‘quv resurslari, mobil ilovalar orqali interaktiv o‘quv muhiti yaratish muhim hisoblanadi. Sirtqi ta’lim uchun AKT asosidagi individual yondashuvlar o‘quvchining o‘zlashtirish darajasini oshiradi va mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Disiplinar, modulli va kompetensiyaviy yondashuv asosida ishlab chiqilgan ta’lim mazmunini AKT yordamida quyidagi shakllarda samarali tashkil etish mumkin:

- Elektron platformalarda (Moodle, Google Classroom, Teams) dars materiallarini joylashtirish;
- Virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar orqali sport mashqlarini o‘rgatish;
- Onlayn test va mashqlar bilan bilish jarayonini monitoring qilish;
- Forumlar va onlayn muhokamalar orqali kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, AKTdan foydalanilgan ta’lim guruhlarida o‘quvchilar faolligi, mustaqil ishlash ko‘nikmalari va nazariy bilimlarni amaliyotga tadbiq etish qobiliyati an’anaviy guruhlarga qaraganda yuqoriroq bo‘lgan. Ayniqsa, sirtqi ta’limdagi talabalar uchun AKT asosidagi materiallar o‘zlashtirishga qulay muhit yaratgan.

Bo‘lajak jismoniy madaniyat o‘qituvchilarini kasbiy tayyorlashda AKT imkoniyatlaridan keng foydalanish nafaqat ularning kasbiy salohiyatini oshiradi, balki o‘zlashtirish sifati, mustaqil fikrlash va pedagogik kreativlikni shakllantirishga xizmat qiladi. AKTni sirtqi ta’limga integratsiyalash uchun quyidagilarni tavsiya etamiz:

- Oliy ta’lim muassasalarida raqamli ta’lim platformalarini keng joriy etish;
- O‘qituvchilarning raqamli pedagogika bo‘yicha malakasini oshirish;
- Sport nazariyasi va amaliy mashg‘ulotlar uchun maxsus mobil ilovalar ishlab chiqish;
- AKT vositalaridan foydalangan holda nazorat va baholash tizimini takomillashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2909-sonli qarori. “2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”. – 2017 yil 7 fevral.

2. O‘zbekiston Respublikasi Ta’lim to‘g‘risidagi qonuni. – 2020 yil, yangi tahriri.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “Raqamli ta’lim texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–4884-son qarori.

4. Amonov A.X., Mavlanov Sh.I. Kasbiy ta’limda raqamli texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

5. Nosirov S.N. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining pedagogik imkoniyatlari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019.

6. Saidov U.K., Ergashxo‘jayev N.S. Ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalari. – Toshkent: TDPU, 2020.

7. Soliev A.S. Bo‘lajak jismoniy madaniyat o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi: mazmun va metodlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021.

8. Mishra P., Koehler M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Integrating Technology in Teacher Knowledge. – Teachers College Record, 2006.

9. Anderson T., Dron J. Teaching Crowds: Learning and Social Media. – AU Press, 2014.

10. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. – International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2005.

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING MADANIY AXLOQIY TARBIYALASH MUAMMOSI

Tunyan A.A.
Uzbekistan davlat jismoniy tarbiya sport universiteti o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: jismoniy tarbiya, dars, pedagogika, tarbiya, ta'lim, axloq, jarayon, tizim, muammo, o‘quvchi.
Ключевые слова: физическое воспитание, урок, педагогика, воспитание, образование, этика, процесс, система, проблема, ученик.
Key words: physical education, lesson, pedagogy, upbringing, education, ethics, process, system, problem, student.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqola jismoniy tarbiya darslarida o‘quvchilarni axloqiy tarbiyalashi muammosi borasida fikrlar bayon etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается проблема нравственного воспитания учащихся на уроках физической культуры.
SUMMARY:
This article presents ideas on the problem of moral education of students in physical education classes.

Jamiyatimizda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, aholining, ayniqsa yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanishi uchun zamon talablariga mos shart-sharoitlar yaratish, sport musobaqalari orqali yoshlarda o‘z irodasi, kuchi va imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchni mustahkamlash, mardlik va vatanparvarlik, ona Vatanga sadoqat tuyg‘ularini kamol toptirishga yo‘naltirilgan keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda [1]. Shu jihatdan olib qaraganda ta'lim jarayonida yosh avlodni sog‘lom turmush tarzini shakllantirish hamda ularni qator tarbiyaviy sifatlarini rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yoshlarni tarbiyalash va ularga zamonaviy bilimlar berishning sifatini oshirish hamda jamiyatimiz uchun barkamol shaxsni shakllantirish ta’lim tizimining eng asosiy maqsadlardan hisoblanadi. Uzluksiz ta’lim jarayonida olib borilayotgan

barcha chora tadbirlar malakali kadrlar tayyorlash maqsadini amalga oshirishga qaratilgandir. Bugungi ta'lim-tarbya jarayonlariga zamon talablariga mos imkoniyatlaridan ustuvorlik bilan foydalanib, ta'lim oluvchilarning aqliy potensialini o'sishini ta'minlashni nazarda tutadi. Bu borada mamlakatimizda ta'lim va sport tizimidagi islohotlarni uyg'un tarzda jismonan sog'lom, aqlli va bilimli yoshlarni tarbiyalash maqsadiga yo'naltirish bo'yicha ko'pgina amaliy ishlar qilinmoqda. Jumladan, jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish va o'tkazish usullarini tadqiq etish muammosini o'rganilishi ta'lim tarbiya masalalariga yanada chuqurroq kirib borishga va bu muammoga ilmiy-amaliy jihatdan oydinlik kiritishga asos bo'la oladi.

Jismoniy tarbiyaning kelib chiqishi haqidagi masala jismoniy tarbiya tarixining eng muhim muammolaridan biri bo'lib, prinsipial metodologik ahamiyatga ega ekanligiga e'tibor qaratilgan. Jismoniy tarbiya tarixi qadimgi zamonlardan boshlab, hozirgi kungacha bo'lgan davrlarda jahon xalqlarining jismoniy tarbiya va sport tarixi, xalqaro sport va olimpiya harakati tarixini o'rganadi. Jismoniy tarbiya va olimpiya harakati tarixi turli davrlarda jismoniy tarbiyaning vujudga kelishi, rivojlanishi va taraqqiy etishining umumiy qonuniyatlarini aniqlash, ulami tahlil qilish bilan shug'ullanadi.

Ma'lumki, maktab bu - ta'lim-tarbiya o'chog'idir. Ammo, tarbiyaviy vazifalar asosan odobnoma darslari yoki darsdan tashqari sharoitlarga mo'ljallab amalga oshiriladi, to'g'ri, bu pedagogik shart-sharoitlar, tarbiya vositalari muhim ahamiyatga ega ekanligini bildiruvchi jarayonlardir. Vaholanki, tarbiyaning maqsad va vazifalarini hal etishda asosiy tashkiliy shakl – bu darsdir.

O'quvchilarni tarbiyalash vazifalarini faqat odobnoma darslarida emas, har qanday fanni o'tish jarayonida amalga oshirish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ta'lim va tarbiya bu yaxlit, bir butun pedagogik jarayondir.

Boshlang'ich sinflarda barcha fanlarni o'qitishda didaktik maqsadlar bilan bir qatorda o'qituvchi tarbiyaviy maqsadini ham aniq belgilab olishi va ularni hal etishi lozim. Masalan, jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni faqat jismoniy sifatlarini emas, balki bir vaqtning o'zida ularning ham ma'naviy, ham axloqiy, ham estktik sifatlarini tarbiyalash vositasi sifatida amalga oshiriladi. Shuningdek, boshqa tarbiyalar bilan ham yaqin aloqador bo'lib, bir-birlarini to'ldiradilar.

Jismoniy tarbiya jarayonida bolalar kuchli irodali fazilatlarni rivojlantiradilar (qat'iyatlilik, chidamlilik, jasorat, qat'iyatlilik va boshqalar). Bunga jasorat talab etadigan jismoniy mashqlar (gimnastika devoriga ko'tarilish, yugurishni boshlashdan baland sakrash, pastga tushish va hokazo) yordam beradi. Shu bilan birga, qoidalarga rioya qilish zarurati, o'rtoqlarning namunasi, bolalarni qo'rquvni engishga, vazminlikni namoyon etishga undaydi.[2]

Boshlang‘ich maktab yoshining boshlanishi. Bu davr - bu bolaning psixofiziologik rivojlanishi, maktabda tizimli ta'lim olish imkoniyatini beradi. Avvalo, miya va asab tizimining ishi yaxshilanmoqda. Fiziologlarning fikriga ko‘ra, 7 yoshga kelib, miya yarim korteksi allaqachon etuk bo‘lgan. Shu bilan birga, ushbu yoshdagi bolalarda aqliy faoliyatning murakkab shakllarini dasturlash, tartibga solish va nazorat qilish uchun javob beradigan miyaning eng muhim, xususan inson bo‘limlari hali shakllanishini tugatmagan, buning natijasida korteksning subkortikal tuzilmalarga tartibga soluvchi va inhibe qiluvchi ta'siri etarli emas. Korteksning tartibga solish funktsiyasining nomukammalligi bu yoshdagi bolalarga xos bo‘lgan xulq-atvor, faoliyatni tashkil qilish va hissiy sohada namoyon bo‘ladi: yosh maktab o‘quvchilari osongina chalg‘ishadi, uzoq vaqt konsentratsiya qila olmaydilar, hayajonli, hissiy.

Boshlang‘ich maktab yoshida turli bolalarda psixofiziologik rivojlanish notekis bo‘ladi. O‘g‘il va qizlarning rivojlanish sur'atlaridagi tafovutlar davom etmoqdi Tizimli (o‘quv mashg‘ulotlarini oddiydan murakkabga qarab) ta'limga o‘tish bolalarning aqliy rivojlanishiga yuqori talablarni qo‘yadi, bu hali yosh o‘quvchilarda beqaror va charchoqqa qarshilik darajasi past bo‘ladi.

Boshlang‘ich maktab yoshida bolaning aqliy rivojlanishida ham muhim o‘zgarishlar ro‘y beradi: bilim sohasi sifat jihatidan o‘zgartiriladi, shaxs sifatida shakllantiriladi, tengdoshlar va kattalar bilan munosabatlarning murakkab tizimi shakllanadi.

Maktabda o‘qishni boshlash bolaning rivojlanishidagi ijtimoiy vaziyatni tubdan o‘zgartirishga olib keladi. U "jamoat" subektiga aylanadi va hozirda ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan majburiyatlarga ega bo‘ladi. Uni amalga oshirgan ishlar jamoatchilik tomonidan baholanadi.

Boshlang‘ich maktab yoshidagi etakchi o‘quv faoliyati. Tizimli ta'limga o‘tish bolalarning yangi bilim ehtiyojlarini rivojlantirish, atrofdagi voqelikka faol qiziqish va yangi bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish uchun sharoit yaratadi.

Kichik maktab yoshi - bu intensiv rivojlanish va bilim jarayonlarining sifatli o‘zgarishi davri: ular bilvosita xarakterga ega bo‘lishni boshlaydilar va ongli va o‘zboshimchalik bilan harakat qiladi. Bola asta-sekin uning aqliy jarayonlarini o‘zlashtiradi, idrokni, e'tiborni, xotirani boshqarishni o‘rganadi.

Ushbu davrda xatti-harakatlarni ixtiyoriy ravishda tartibga solish qobiliyati sifat jihatidan o‘zgaradi.

Boshlang‘ich maktab yoshida atrofdagi odamlar bilan munosabatlarning yangi turi boshlanadi va shakllanadi. Voyaga etgan kishining shartsiz obro‘si asta-sekin yo‘qoladi, tengdoshlar bola uchun tobora muhim ahamiyat kasb etib va bolalar jamoasining roli tobora o‘sib boradi.

Boshlang‘ich maktab yoshidagi bolarda quyidagilar seziladi:

- o‘rganish motivlarini shakllantirish, barqaror bilim ehtiyojlari va qiziqishlarini rivojlantirish;

- samarali ish uslublari va amaliy ish ko‘nikmalarini, tarbiya ko‘nikmalarini rivojlantirish;

- individual xususiyatlar va qobiliyatlarni ochib berish;

- o‘zini o‘zi boshqarish, va o‘z jamoadoshlarini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish;

- o‘zini o‘zi munosib baholashni o‘rgatish, o‘ziga va boshqalarga nisbatan tanqidiylikni rivojlantirish;

- ijtimoiy me'yorlarni o‘zlashtirish, axloqiy rivojlantirish;

- tengdoshlar bilan muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish, kuchli do‘stona aloqalarni o‘rnatish.

Ushbu jarayonda o‘quv faoliyatining etakchi roli yosh o‘quvchining boshqa mashg‘ulotlarga (o‘yin, mehnat elementlari, sport o‘ynash, san'at va boshqalar) faol ravishda qo‘shilishini istisno etmaydi, bu davrda bolaning yangi yutuqlari yaxshilanadi va mustahkamlanadi.

Jismoniy tarbiya bu bolalarning jismoniy va sport faoliyatining maqsadli, aniq tashkil etilgan va tizimli ravishda amalga oshiriladigan tizimi. Bu yosh avlodni jismoniy tarbiya, sport, harbiy va amaliy faoliyatning turli shakllarida o‘z ichiga oladi, bolani aqli, his-tuyg‘ulari bilan uyg‘unlikda barkamol rivojlantiradi.

Jismoniy tarbiya maqsadi - bu bola organizmining aqliy, mehnat, hissiy - axloqiy, estetik tarbiya bilan yaqin, organik birlikda uyg‘un rivojlanishi.

To‘g‘ri jismoniy tarbiya, sport tadbirlarida ishtirok etish sheriklik, kollektivizm, o‘zini o‘zi tarbiyalash, irodani mustahkamlashga yordam beradi.

Jismoniy tarbiya o‘quvchilarga pedagogik ta'sirning kengroq doirasini qamrab oladi.

Jismoniy tarbiya mazmunida o‘quvchilarning jismoniy tarbiya va sportga bo‘lgan ehtiyojini shakllantirish va ularning jismoniy kuchlari va sog‘lig‘ini mustahkamlash muhim ahamiyatga ega.Jismoniy tarbiya darslarida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini axloqiy tarbiyalashda umumiy tamoyillar muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 июндаги “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3031-сон Қарори.

2. Возрастная и педагогическая психология: Хрестоматия: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Сост. И.В.Дубровина, А.М.Прихожан, В.В.Зацепин. – М.: Издательский центр «Академия», 1998. – 231 с.

3. Botirov X.A. Jismoniy tarbiya va sport tarixi. T. “O‘qituvchi” 1993 y.;

4. Djalilova L.A. Jismoniy tarbiya v sport tarixi. O‘quv uslubiy qo‘llanma. T: 2013.;

5. Ernazarov E. Olimpiada – jahon sporti bayrami. T.: “Sharq”, 2008.;

6. Eshnazarov J. Jismoniy madaniyat tarixi va boshqarish. T.: 2008.

MAKTAB O'QUVCHILARINI JISMONIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISHDA AMALIY MASHQLARNING SAMARADORLIGI

Abduraximov S.D.
CHDPU "Jismoniy madaniyat" o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: sport, pedagogik texnologiyalar, uslublar, mezonlar, amaliy darslar, didaktik qonuniyatlar,gimnastika mashqlari.
Ключевые слова: спорт, педагогические технологии, методика, нормативы, практические занятия, дидактические правила, гимнастические упражнения.
Key words: sports, pedagogical technologies, methods, standards, practical lessons, didactic rules, gymnastics exercises

РЕЗЮМЕ:
Gimnastika mashqlarini o'rgatishga, shu jumladan gimnastika bo'yicha iste'dodli sportchi bolalarni etishtirish, o'quv-mashg'ulot jarayonini takomillashtirishga qaratilgan. Gimnastika mashqlarini o'rgatishda noan'anaviy vositalardan foydalanish va didaktik qonuniyatlarga asoslangan tayyorgarlikni olib borish kerak.
РЕЗЮМЕ:
Она направлена на обучение гимнастическим упражнениям, в том числе на подготовку талантливых детей-гимнастик, и совершенствование тренировочного процесса. При обучении упражнениям гимнастики необходимо использовать нетрадиционные средства и проводить обучение на основе дидактических законов.
SUMMARY:
It is aimed at teaching gymnastic exercises, including training talented gymnastic children, and improving the training process. In teaching gymnastics exercises, it is necessary to use non-traditional tools and conduct training based on didactic laws.

Ixtisoslashgan amaliy gimnastika-shug'ullanuvchilarning umumiy jismoniy rivojlanishiga va ularning o'z ixtisoslariga xos mehnat harakatlarini tezroq o'zlashtirishga mo'njallangan ixtisoslashgan amaliy jismoniy tayyorgarlikning tarkibiy qism hisoblanadi.

Ixtisoslashgan amaliy tayyorgarlik asosan turli kasbdagi ishchlarni tayyorlaydigan ixtisoslashgan texnika bilim yurtlarida, shuningdek oliy o'quv yurtlari hamda texnikumlarda o'tkaziladi. Bu tayyorgarlik uch qismdan iborat: umumiy ixtisoslashgan amaliy va maxsus jismoniy tayyorgarlik.

Umumjismmoniy tayyorgarlik shug‘ullanuvchilarni har tomonlama, garmonik rivojlantirish va sog‘lomlashtirishga qaratilgan. Bu tayyorgalik turli sport turlari mashg‘ulotlarni: engil atletika, chang‘i, suzish sporti va hokazolarni o‘z ichiga oladi. Bu tayyorgalikda ayniqsa quyidagi gimnastika mashqlari katta o‘rin tutadi:

1. Buyumsiz va buyum bilan umumrivojlantiruvchi mashqlar
2. Ommaviy tusdagi asboblar (gimnastika devori skameyka, arqon yakkacho‘p va boshqalar)dagi mashqlar
3. Oddiy akrabatika mashqlari
4. Oddiy va tayanib sakrashlar.

Bo‘lajak kasbni tezroq egallab olishga mo‘njallangan, hamma uchun yagona bo‘lgan umumjismoniy tayyorgarlikdan farqli o‘laroq ixtisoslashgan amaliy tayyorgarlik bo‘lajak ishlab chiqarish faoliyatini hisobga olgan holda o‘tkaziladi. Uning programmasiga ixtisoslashgan amaliy gimnastika kiradi, uning hajmi va harakteri o‘quvchilarning ixtisosi va shug‘ullanuvchilar mehnatinig sharoiti va hususiyatiga bog‘liqdir.

Ixtisoslashgan amaliy gimnastika shug‘ullanuvchilarning ishlab chiqarish faoliyatida asosiy ishni bajaradigan muskul guruhlarni rivojlantirishga, shuning bo‘lajak kasbga zarur bo’lgan harakatlarni o‘stirishga mo‘njallangan. Bundan tashqari mehnat jarayoniga o‘xshash bo‘lgan mashqlar yordamida konkret kasb sohasida muvoffaqiyatliroq ishlash uchun zarur bo‘lgan jismoniy sifat va harakat malakalari rivojlanadi.

Ixtisoslashgan amaliy gimnastikada qo‘yilgan vazifalarga muvofiq ravishda hamma mashqlar: umumrivojlantiruvchi va erkin, asboblardagi, saf va amaliy, akrobatika va badiiy gimnastika mashqlari, qo‘llanilishi mumkin.

Keyingi vaqtlarda duradgor, bo‘yoqchi va suvoqchilarning ixtisoslashgan amaliy jismoniy tayyorgarlik mashqlari ishlab chiqarilib sinovdan o‘tkazilgan edi. Ularning jismoniy tayyorgarlik programmasining ko‘p qismni ham amaliy gimnastika egallaydi.

Tadqiqotlar tajribali havaskorlarning jismoniy tayyorgarligi II-sport razryadiga ega bo‘lgan gimnastikachilarning jismoniy tayyorgaligiga teng kelishini ko‘rsatadi. Demak, ixtisoslashgan amaliy gimnastika dasturi shuday o‘tkazilishi kerakki, mashg‘ulotlarning oxiriga kelib shug‘ullanuvchilarning jismniy tayyorgarlik darajasi malakali ishchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasiga yaqinlashsin. Bu masalani hal qilish uchun umumrivojlantiruvchi mashqlar, turnik va qo‘shpoyalarda bajariladigan mashqlar, narvon va arqonlarga tirmashib chiqish mashqlari, tayanib sakrashlar maxsus tayinlab olingan edi.

Havaskorlar ishlayotganda va tor joylarda yurganda, turli sharoitlarda muvozanat saqlashni o‘rganishlari uchun, dasturga to‘sinlar kengligidagi buyumlardan yurush va boshqa turli mashqlar kiritilgan edi. To‘sinning balandligi asta-sekin oshirila boriladi (0.5m dan5.5m gacha) muvozanat saqlash malakalari ayniqsa, balandlikda muvozanat saqlash fazoda mo‘ljal ola bilishga, vestibulyar apparatining turg‘unligiga bog‘liqdir. Bu vazifalar balandlikda tura olish ko‘nikmalariga bog‘liqdir. Bu vazifalar yo‘lakdan, akrobatika sakrashlar, batutda sakrashlar va baland inshoatda bajariluvchi, huddi ishchi bajariladigan operatsiyalarga o‘xshash mashqlar yordamida hal qilinadi. Balandlikka nisbatan muhofaza reaksiyasini kamaytirish va o‘z kuchiga ishonch hosil qildirish uchun shug‘ullanuvchilar montaj tasmasini taqib, baland havoda pastga sakrash mashqlarini bajarishgan.

Mashg‘ulotlar dars shaklida haftasiga ikki marta 90 minutdan o‘tkazilgan. Birinchi 30 minutda o‘quvchilar hammalari birgalikda chigil yozish, buyum bilan va buyumsiz umumrivojlantiruvchi mashqlarni bajarishgan. Keyinchalik ular uchta buyumga ajratilgan va doira boylab almashinib, programmaning ayrim turlari bilan shug‘ullanishgan (turnikdagi mashqlar, batutdan sakrash, baland havodagi mashqlar yoki aktobatika sakrashlari, tayanib sakrashlar va hokazolar shular jumlasidandir).

Maxsus jismoniy tayyorgarlik yuqorida bayon qilib yozilgan turlridan farqli o‘laroq darsdan tashqari seksiya mashg‘ulotlarida o‘tkaziladi. U kasb faoliyatining yaxshilanishiga yordam berish uchun biron bir sport turida takomillashishni nazarda tutadi. O‘quvchi istagan sport turi bilan shug‘ullanishi mumkin, biroq har bir muayyan ixtisos uchun u yoki bu kasb ishchilariga foydaliroq sport turini tavsiya qilish mumkin chunonchi, mantajchi havaskorlar uchun batutda sakrashlar, sport gimnastikasi mashqlari, akrabatika sakrashlari, suvga sakrash, shuningdek chang‘ida tranplindan sakrashlar katta yordam ko‘rsatadi. Ko‘rsatib o‘tilgan sport turlarida takomillashib va ularni muayyan sport natijalariga erishgandan so‘ng havaskorlar maqsadiga muvofiq ravishda o‘z mehnat yutuqlariga ta‘sir qiladilar.

Oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlarida o‘quvchilarning jismoniy tarbiya umumiy programma mashg‘ulotlari va fakultativ mashg‘ulotlardan iborat. O‘quvchi qaysi sport turi bilan shug‘ullanmasin, u mashg‘ulotga kiradigan va sportchilarni maxsus tayyorgarligi uchun qo‘llaniladigan gimnastika mashqlarini albatta bajaradi ko‘rsatilgan mashg‘ulotlarga ixtisoslashgan amaliy gimnastika hos bo‘lgan mashqlarini kiritish tavsiya qilinadi. Shunday qilib ixtisoslashgan amaliy gimnastika jismoniy tayyorgarlik ko‘rinishidagi ahamyati juda kattadir.

Organizmning fuksional imkoniyatlarini oshirish va harakat sifatlarini takomillashtirish uchun qo‘llaniladigan jismoniy tayyorgarlikni turli vosita hamda metodlari orasida gimnastika muhim ro‘l o‘ynaydi.

Sport amaliy gimnastika qo‘llaniladigan mashqlar muskul zo‘riqishini tuzilishi va harakteri bo‘yicha u yoki bu sport turiga hos bo‘lgan mashqlarga o‘xshashdir.

Gavdaning turli qismlari aylanma harakat qiladigan sport turlarida yuqori sport natijalariga erishish uchun (figurali uchish, kurash, futbol, suvga sakrash, hokkey, basketbol va boshqalar) akrobatika mashqlari keng qo‘llaniadi, ular yordamida tayanch harakatlantiruvchi apparat va vestibulyar analizatorlarining funksiyasi takomillashadi.

Sport amaliy gimnastika mashg‘lotlari asosiy ko‘rinishlariga quyidagilar kiradi.

20-40 minut davomida bajariladigan kundalik ertalabki gimnastika. Unga ertalabki badantarbiyadan ko‘ra ancha jadalroq bajariladigan tanani qizdirish mashqlari. Buning uchun tanlab olinadigan sport turining asosiy funksional va muskul faoliyatini harakteriga mos keladigan mashqlar tanlanadi. Tanani qizdirish mashqlari jarohatlarning oldini olishning ishonchli vositasidir.

Jismoniy tayyorgarlik jarayonida shug‘ullanuvchilarning harakat sifatlari takomillashadi (mashg‘ulot paytida va maxsus mashg‘ulotlarda).

Sport amaliy gimnastika uchun mashqlar tayyorlanganda ularning o‘z vazifasiga to‘g‘ri kelishi ertalabki gimnastika, tanani qizdirish, jismoniy tayyorgarlik, shuningdek shug‘ullanuvchilarning yoshiga, ularning tayyorgarligi va mashg’ulot davriga mos kelishini hisobga olish kerak.Kompleksga kiritilgan mashqlar sportchilarning organizmga har tomonlama ta‘sir ko‘rsatishi kerak. Ularning navbatlashtirilganda muskul guruhlarini ishga ketma-ket kirita borish va asta sekin jadallikni oshirib borish zarur.

Mashg‘ulotlar kichik amplitudali asta sekin bajariladigan oddiy mashqlardan boshlanadi. Asta-sekin ularning miqdori va bajarilish me’yori oshib boradi, alohida muskul guruhlarining ishiga e’tibor ko‘paytiriladi. Jadalroq mashqlar kompleksining oxrida bajariladi. Vaqt–vaqti bilan 2-4 mashqlardan iborat seriyalar takrorlanadigan, maxsus mashqlar tavsiya qilinadi.

Maxsus jismoniy tayyorgalik mashg‘ulotlarida qo‘llaniladigan mashqlarning salmog‘i sport turiga va muayyan harakat vazifalarining hal qilishga bog‘liqdir.

Sport amaliy gimnastika mashg‘ulotlarida quyidagilar: buyumsiz va gimnastika tayog‘i bilan gantellar, to‘ldirma to‘p, arg‘amchi, rezina amartizator, dastak bilan bajariladigan umumrivojlantiruvchi mashqlar: gimnastika devori, skameyka (o‘rindiq) arqon hamda shuningdek bruslarda (qo‘shpoya) halqa,

konda (dastakli ot), kazyollarda (ot) bajariladigan umumrivojlantiruvchi mashqlar: akrobatika mashqlari (shu jumladan, batutda, tramplinda, irg‘itma taxtada) qo‘llaniladi.

Xulosa qilib maktab o’quvchilarini jismoniy rivojlanishning yosh hususiyatlari va boshlang'ich tayyorgarlik vazifalarini hisobga olish negizida ishlab chiqilgan mashg'ulot jarayonini tuzilish tuzilmasi va mazmuni dars mashg’ulotlarida o'z tasdig'ini topdi. Yosh gimnastikachilarining sog'lig'i va morfo-funktsional rivojlanish dinamikasiga hamda jismoniy tayyorgarligiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, bu esa o'z navbatida, ularni sport gimnastikasi bo'yicha bolalar va o‘smirlar sport maktablarining ish amaliyotiga tavsiya qilinishiga imkon berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2654-son “O‘zbekistonda gimnastika sport turlarini yanada rivojlantirsh chora tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori 2016 yil 7 noyabr.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3031-son “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi Qarori 2017 yil 3 iyun.

3. Postanovleniye Kabineta Ministrov Respubliki Uzbekistan ot 13 fevralya 2019 goda №118 «Ob utverjdenii Konsepsii razvitiya fizicheskoy kulturы i massovogo sporta v Respublike Uzbekistan na period 2019-2023 godы».

4. Arkayev L.Ya., Suchilin N.G. Kak gotovit chempionov. /Teoriya i texnologiya podgotovki gimnastov vыsshey kvalifikasii. M.: FIS 2004.- 326 s.

5. Anfimov A.B. Effektivnost uprajneniy dlya sovershenstvovaniya navыkov ustoychivыx prizemleniy gimnastov vыsokoy kvalifikasii / A.B. Anfimov, G.V. Indler // Aktualnыye problemы fizkulturno-sportivnogo dvijeniya: mater. nauch. konf. 1-2 dekabrya 1987g. – Minsk, 1988. – S. 120-123.

6. Abduraximov Sardor Dilmurot o‘g‘li. Bolalarning muvozanat qobiliyatini shakllantirishda maxsus jismoniy mashqlar komplekslaridan foydalanish. Miasto Przyszłości, 49, 2024-yil 469–471.

GANDBOL SPORT TURINI TAYYORLASH TIZIMINING ASOSIY QOIDALARINI SHAKLLANTIRISH

Juraboyev M. M.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: qo'l to'pi, federatsiyalar, sport, musobaqa, mahorat, hamkorlik,murabbiy, o'quv mashg'ulot, sport maktablari, sport turlari,texnologiyalar, professional sport, taktik tayyorgarlik, texnika tayyorgarlik, motivatsiya, jismoniy tayyorgarlik, hujum,himoya.
Ключевые слова: ручной мяч, федерации, спорт, соревнования, мастерство, сотрудничество, тренер, тренинг, спортивные школы. Виды спорта, технологии, профессиональный спорт, тактическая подготовка, техническая подготовка, мотивация, физическая подготовка, атака, защита.
Key words: handball, federations, sports, competitions, skills, cooperation, coaching, training, sports schools. Sports, technology, professional sports, tactical training, technical training, motivation, physical training, attack, defense.

РЕЗЮМЕ:
Gandbolchilarning sport mashg'ulotlari tizimi sportchilarning ushbu o'yinda yuqori natijalarga erishishiga yordam beradigan turli jihatlarni o'z ichiga oladi. Sport mashg'ulotida sportchilar jismoniy tayyorgarlik,taktik tayyorgarlik,texnik tayyorgarlikka ega bo'ladilar.
РЕЗЮМЕ:
Система спортивной тренировки гандболистов включает в себя различные аспекты, которые помогают спортсменам достигать высоких результатов в этой игре. В спортивной тренировке спортсмены имеют физическую подготовку, тактическую подготовку, техническую подготовку.
SUMMARY:
The system of sports training for handball players includes various aspects that help athletes achieve high results in this game. In sports training, athletes have physical training, tactical training, and technical training.

Tadqiqotning dolzarbligi. Jismoniy tayyorgarlik: Qo'l to'pi o'yinchilardan yaxshi jismoniy shaklda bo'lishni talab qiladi, chunki o'yin tez harakatlar, sakrash, manevrlar va boshqa o'yinchilar bilan aloqani o'z ichiga oladi. Jismoniy tarbiya kuch, chidamlilik, moslashuvchanlik, tezlik va muvofiqlashtirish mashqlarini o'z ichiga oladi. Qo'l to'pi o'yinning shiddati va jismoniy talablari tufayli o'yinchilardan jismonan sog'lom bo'lishni talab qiladi. Gandbolchilarning jismoniy tayyorgarligining

bir necha asosiy jihatlari:Chidamlilik: Gandbol uzoq vaqt davomida faol o'yinni o'z ichiga oladi, shuning uchun o'yinchilar o'yin davomida yuqori darajadagi faollikni saqlab qolish uchun yaxshi chidamlilikka ega bo'lishlari kerak.Tezlik va chaqqonlik: hujumda ham, himoyada ham tezkor harakatlar gandbolning ajralmas qismidir. O'yinchilar maydon bo'ylab tez harakatlana olishlari, yo'nalishni keskin o'zgartirishlari va vaziyatlarga tezkor munosabatda bo'lishlari kerak.2. Texnik tayyorgarlik: Gandbolchilar yaxshi o'yin texnikasiga ega bo'lishi kerak, shu jumladan to'pni qabul qilish va uzatish, darvozaga tashlash, himoyalanish va o'yinning boshqa asosiy elementlari. Texnik tayyorgarlik o'yin mahorati va texnikasini yaxshilashga qaratilgan mashg'ulotlarni o'z ichiga oladi. Gandbolchilar yaxshi o'yin texnikasiga ega bo'lishi kerak, shu jumladan to'pni qabul qilish va uzatish, darvozaga o'q otish, himoyalanish va o'yinning boshqa asosiy elementlari. Mana ulardan ba'zilari: To'pni qabul qilish va uzatish: Gandbolchilar jamoaning samarali hujumini ta'minlash uchun to'pni aniq qabul qilish va uzatishni bilishlari kerak.[1] Bunga qo'l va tanani to'g'ri joylashtirish, to'pning traektoriyasini baholash va to'g'ri qaror qabul qilish kiradi.Darvozaga otish:

Tadqiqotning maqsadi. Gandbolchilar gol urish uchun yaxshi zarba berish texnikasiga ega bo'lishlari kerak. Bunga tananing to'g'ri pozitsiyasi, qo'lning tebranishi, aniqligi va otish kuchi kiradi. Himoya: Gandbolchilar o'z darvozalarini samarali himoya qila olishlari va raqiblarining hujum harakatlariga to'sqinlik qila olishlari kerak. Bunga to'g'ri joylashish, faol harakat, zarbalarni to'sish va to'pni ushlab olish kiradi. O'yinning boshqa asosiy elementlari: Qo'l to'pida to'psiz harakat qilish, raqibni to'sish, to'p uzatish va hujum qilish uchun joy yaratish, jamoadoshlar bilan muloqot qilish ko'nikmalari ham muhim ahamiyatga ega.[2] Qo'l to'pi o'ynash texnikasi o'yinchilardan doimiy ravishda mashq qilish va mahoratini oshirishni talab qiladi. Muntazam mashg‘ulotlar va mashg‘ulotlar gandbolchilarga texnikasini yaxshilashga va maydonda samaraliroq bo‘lishga yordam beradi.3. Taktik tayyorgarlik: Qo‘l to‘pi jamoaviy o‘yin bo‘lib, o‘yinchilar o‘yin taktikasi va strategiyasini yaxshi bilishlari kerak. Bu turli hujumchilar va himoyani tushunishni o'z ichiga oladi.To'g'ri, gandbolda o'yinchilar o'yin taktikasi va strategiyasini yaxshi tushunishlari kerak. Bunga turli hujum va himoya taktikalarini bilish, shuningdek, maydondagi mavjud vaziyatdan kelib chiqib qaror qabul qilish qobiliyati kiradi.Hujum taktikasi kombinatsiyalangan o'yin, aylanishlar, to'p uzatish va otish joylarini yaratish va tezkor qarshi hujum o'yin uslubidan foydalanish kabi elementlarni o'z ichiga olishi mumkin.[3] Qo'l to'pidagi himoyalar odamdan odamga himoyadan tortib zona himoyasigacha bo'lishi mumkin. O'yinchilar raqibning harakatlari va maydondagi vaziyatga qarab taktikani o'zgartirishga tayyor bo'lishlari kerak.O'yinning taktikasi va strategiyasini tushunish gandbolchilarga tez va samarali qarorlar qabul qilish, jamoadoshlari bilan hamkorlik qilish va muvaffaqiyatga erishish uchun o'z mahoratini

eng yaxshi tarzda ishlatish imkonini beradi.Taktika va strategiyaning barcha bu jihatlari odatda mashg'ulotlarda va musobaqaga tayyorgarlik jarayonida o'rganiladi vaqo'llaniladi.[4] Gandbolchilarning taktik fikrlash va mahoratini rivojlantirishda tajriba, o‘yin tahlili va jamoaviy ish ham muhim o‘rin tutadi.Tajriba, o'yinni tahlil qilish va jamoaviy ish gandbolchilarni rivojlantirishda o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiradi. Bu jihatlar qanday o'zaro ta'sir qiladi:1. Tajriba: gandbolchi qanchalik ko'p tajribaga ega bo'lsa, u o'yin dinamikasi, taktikalari va strategiyalarini shunchalik yaxshi tushunadi. Tajriba o'yinchiga oldingi vaziyatlar asosida ma'lumotli qarorlar qabul qilishga, raqiblarning harakatlarini oldindan bilishga va o'zgaruvchan o'yin sharoitlariga tezda moslashishga yordam beradi.2. O'yinni tahlil qilish: o'yinni tahlil qilish gandbolchilarga o'zlarining kuchli va zaif tomonlarini o'rganishga, shuningdek raqiblarning o'yinlarini tahlil qilishga imkon beradi.[5] Bu yaxshilanish sohalarini aniqlashga, yanada samarali taktika va strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi. Tahlil, shuningdek, xatolardan saboq olish va ularni tuzatish choralarini ko'rish imkonini beradi.3. Jamoaviy ish: gandbol jamoaviy o'yin bo'lib, yaxshi jamoaviy ish muvaffaqiyatning asosiy omilidir.

Xulosa. Jamoa ishini rivojlantirish har bir o'yinchining roli va majburiyatlarinitushunishni, hamkorlik qilish, muloqot qilish va jamoaviy qarorlarqabul qilish qobiliyatini talab qiladi. Jamoa ishi, shuningdek, taktik fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi, chunki o'yinchilar sheriklarning harakatlariga moslashishni va birgalikda hujum va mudofaa sxemalarini yaratishni o'rganadilar.Tajriba, o'yin tahlili va jamoaviy ish o'zaro ta'sir qiladi va bir-birini to'ldiradi. O'yin tajribasi va tahlili o'yinchilarga taktik fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi va jamoaviy ish ularga ushbu taktik ko'nikmalarni amalda qo'llash imkonini beradi. Natijada gandbolchilar o'yinda yanada samarali va muvaffaqiyatli bo'lishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Акрамов Ж.А. Гандбол (учебник для УзГИФК) –Т. Lider Press 2008. 2.Павлов Ш., Абдурахманов Ф. Подготовка гандболистов –УзГИФК Т.: 2006г. 299с.

3. Павлов Ш.К., Абдурахманов Ф.А., Акрамов Ж.А. Гандбол. Дарслик. Тошкент, ЎзДЖТИ нашриёт-матбаа бўлиши 2005й.

4. Павлов Ш.К., Абдурахманов Ф.А., Азизова Р.И. Гандбол. (мусобака койдалари, уларни ташкил этиш ва ўтказим тизими) Тошкент, “Lider Press” нашриёти, 2007 й.

5. Pavlov Sh.K, Abdurahmanov F.A, Raxmanova M.M. “Gandbol” o‘quv uslubiy qo‘llanma, 2010y.

6. Pavlov Sh.K, Abdalimov O.X., Yusupova Z.Ye. “Gandbol nazariyasi va uslubiyati” darslik, 2017 y.

7. Tulaganov Sh.F, Raxmanova M.M “Gandbol nazariyasiva uslubiyati” o‘quv qo‘llanma, 2020 y.

8. Pavlov Sh.K, “Sport pedogogik mahoratini oshirish (gandbol)” (Gandbolchilarning Jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish) o‘quv qo‘llanma, 2021y.

9. Mo‘minov A.Sh. “Sport pedogogik mahoratini oshirish (gandbol)” o‘quv qo‘llanma, 2021 y. 10.Isroilov R.I. “Gandbolni o‘rgatish metodikasi” o‘quv qo‘llanma, 2021 y.

MASHG‘ULOT JARAYONIDA MALAKALI KURASHCHILARNING MUSOBAQA OLDI TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Xo‘janiyozov B. I.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: o‘zini o‘zi massaj qilish, tiklanish, ish qobiliyati, massaj, jismoniy yuklama, sportchilarni tayyorlash.
Ключевые слова: самомассаж, восстановление, работоспособность, массаж, физическая активность, подготовка спортсменов.
Key words: training athletes, recovery, performance, massage, self-massage, physical activity

РЕЗЮМЕ:
O‘quv-mashg‘ulotlar jarayonida malakali kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini baholash, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlikni nazorat qilish uchun belgilangan mashqlarni qo‘llash metodikasi takomillashtirilgan.
РЕЗЮМЕ:
Усовершенствована методика применения специалных упражнений для оценки физической подготовленности и контроля общей и специалной подготовленности квалифицированных курашистов в учебно-тренировочном процессе.
SUMMARY:
The methodology for the use of a complex of general and special exercises for assessing the physical training of qualified wrestlers in the process of training is improved.

Dolzarbligi. Kurash milliy sport turida sport natijalarining o‘sishi malakali kurashchilarni tayyorlashning samarali tizimini oqilona tuzishga bog‘liq. Musobaqa va mashg‘ulot vositalarining to‘g‘ri taqsimlanishi, rejalashtirilishi va musobaqa faoliyatida nazorat qilinishi malakali kurashchilarni tayyorlashni boshqarishning samaradorligi oshishiga qay darajada yordam berishini aniqlash hamda ilmiy asoslab berish muhim ahamiyatga ega.

Kurashchilarning mashg‘ulot jarayonini pedagogik nazorat qilish vositalari va metodlarini nazariy asoslash zamirida yakkakurash turlarida sportchilar tayyorgarligini boshqarishning uch pog‘onali funksional tizimi yotadi (unda uchta asosiy pog‘ona ajratilgan bo‘lib, u butun tayyorgarlik tizimini to‘liq hajmda

tasavvur qilishga va tizimning boshqaruv va boshqariluvchi elementlari orasidagi optimal nisbatlarni aniqlashga imkon beradi) [A.A.Novikov].

A.A.Novikovning uch pog‘onali tizimiga asoslanib, malakali kurashchilarning tayyorgarligini pedagogik kompleks nazorat qilish sxemasi ishlab chiqildi. Malakali kurashchilarni tayyorlashda pedagogik nazorat asoslarini rivojlantirishda, birinchi navbatda, organizmning yosh bilan bog‘liq rivojlanishi, shuningdek, funksional tizimlarning individual rivojlanishi, tabiiy o‘sish jarayonida sifat va xususiyatlarning o‘zgaruvchanligi va o‘zgarmas darajasi, yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar ta’sirida o‘ziga xos ko‘nikmalarni rivojlantirishda individual xususiyatlarni hisobga olish zarur.

Tadqiqotning maqsadi malakali kurashchilarning musobaqa va mashg‘ulot jarayonini pedagogik nazorat qilishning nazariy-metodik asoslarini yanada takomillashtirish yuzasidan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot usullari: Maqolada ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, so‘rovnoma, pedagogik kuzatuv, pulsometriya, pedagogik testlash, pedagogik tajriba, matematik statistika metodlaridan foydalanilgan

Tadqiqotni tashkillashtirish. Malakali kurashchilarning mashg‘ulot va musobaqa yuklamalarini hisobga olish hamda tahlil qilish tizimi asoslanib, o‘quv-mashg‘ulot jarayonining samarali vositalari va metodlari aniqlangan. Malakali kurashchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda mashg‘ulot va musobaqa faoliyatining model tavsiflari ishlab chiqilib, unifikatsiyalashgan tizimning musobaqa va mashg‘ulot faoliyati natijadorligini oshirishda samaradorligi aniqlab berilgan.

Tadqiqot natijalari va uning muhokamasi: Mazkur maqola jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari nazariyasi va metodikasi sohasidagi respublikamiz va xorijiy olimlarning fikr-mulohozalariga asoslanganligi, tajriba-sinov ishlarining reprezentativligi hamda olingan natijalarning matematik-statistik tahlil metodlari yordamida ishlab chiqilganligi bilan izohlanadi. Olingan ma’lumotlar va natijalar kompyuter texnikasi yordamida to‘g‘ri qayta ishlab chiqilgan. Mazkur ishda berilgan xulosalar va ilmiy tavsiyalarning ishonchliligi malakali kurashchilarning mashg‘ulot va musobaqa faoliyatini pedagogik nazorat qilish nazariyasi va metodikasining konseptual muammolarini hal etish zarurati bilan asoslanadi.

Milliy sport turi kurashda, agar amaliyotchi murabbiy kurashchining holati to‘g‘risida kerakli axborot minimumiga ega bo‘lmasa, mashg‘ulot jarayonini boshqarish to‘g‘risida gapirish mumkin emas. Shu sababli asosiy e’tiborni umumiy boshqaruv tizimidagi aynan shu bo‘g‘inga qaratish lozim. Bugungi kunda zamonaviy sport turlari bo‘yicha uchta nazorat turi: bosqichli, joriy va tezkor nazorat va nazoratning uchta yo‘nalishi mavjud: musobaqa faoliyatini nazorat qilish, tayyorgarlik tomonlari nazorati va organizm tizimini nazorat

qilish. Kurashchilarni tayyorlashda pedagogik nazorat faqat barcha yo‘nalishlar va turlar rivojlanishi bilan mavjud bo‘lishi mumkin (1-jadvalga qarang).

1-jadval

Kurashda pedagogik nazoratni tashkil etish xususiyatlari

Назорат йўналиши Назорат турлари	Мусобақа фаолиятини назорат қилиш (МФН)	Тайёргарлик томонларини назорат қилиш (ТТН)	Organizm tizimlarini nazorat qilish (OTN)
Bosqichli nazorat (BN)	1	4	7
Joriy nazorat (JN)	2	5	8
Tezkor nazorat (TN)	3	6	9

Ushbu sxemali jadvaldan ko‘rinib turibdiki, pedagogik nazoratni tashkil qilishda nazorat turlari kombinasiyalariga qarab test va nazorat mashqlarini tanlash kerak:

MFN– BN – JN – TN (1, 2, 3)

TTN – BN – JN – TN (4, 5, 6)

OTN – BN – JN – TN (7, 8, 9)

O‘quv-mashg‘ulot jarayonida pedagogik nazoratning barcha turlarini qo‘llash kurashchilar tayyorgarligini nazorat qilish samaradorligini oshiradi.

Ushbu sxema bo‘yicha kurashning barcha turlari va miqiyosini hisobga olgan holda kurashchilarni tayyorlashda kompleks pedagogik nazorat qilish dasturi ishlab chiqildi.

Hujum harakatlarining tahlili bellashuvni olib borish manzarasini hujumning asosiy lahzalarini aniq ajratib olgan holda aniqlashtirish imkonini beradi. Bu tahlil murabbiyga qiziq bo‘lishi mumkin, chunki u bundan bellashuvni olib borishning turli tuzilmalarini ishlab chiqish, shuningdek, kurashchi organizmining energiya ta’minoti samaradorligini oshirish maqsadida funksional tayyorgarlik dasturini tuzish uchun foydalanishi mumkin.

Kurash milliy sport turida pedagogik nazoratni tashkil qilish va o‘tkazish uchun har bir sanab o‘tilgan nazorat turlari bo‘yicha ob’ektiv mezonlarni aniqlab olish zarur. Biz kurashda kompleks pedagogik nazorat sxemasini ishlab chiqdik. Bu erda jismoniy yuklamalar, jismoniy tayyorgarlik va musobaqa faoliyatini nazorat qilishni tashkil etish xususiyatlari yoritilgan (1rasmga qarang).

Kurash milliy sport turida pedagogik kompleks nazorat sxemasi

Yuqorida tilga olingan kurashchilarni tayyorlash tizimida eng asosiylaridan biri nazorat qilish kichik tizimi bo‘lib, unga, texnik-taktik mahoratni tahlil qilish, musobaqa faoliyatini o‘rganish metodikalaridan tashqari, harakat qobiliyatinining rivojlanishi va ularning maxsus faoliyatga o‘xshash sharoitlarda amalga oshirilishi

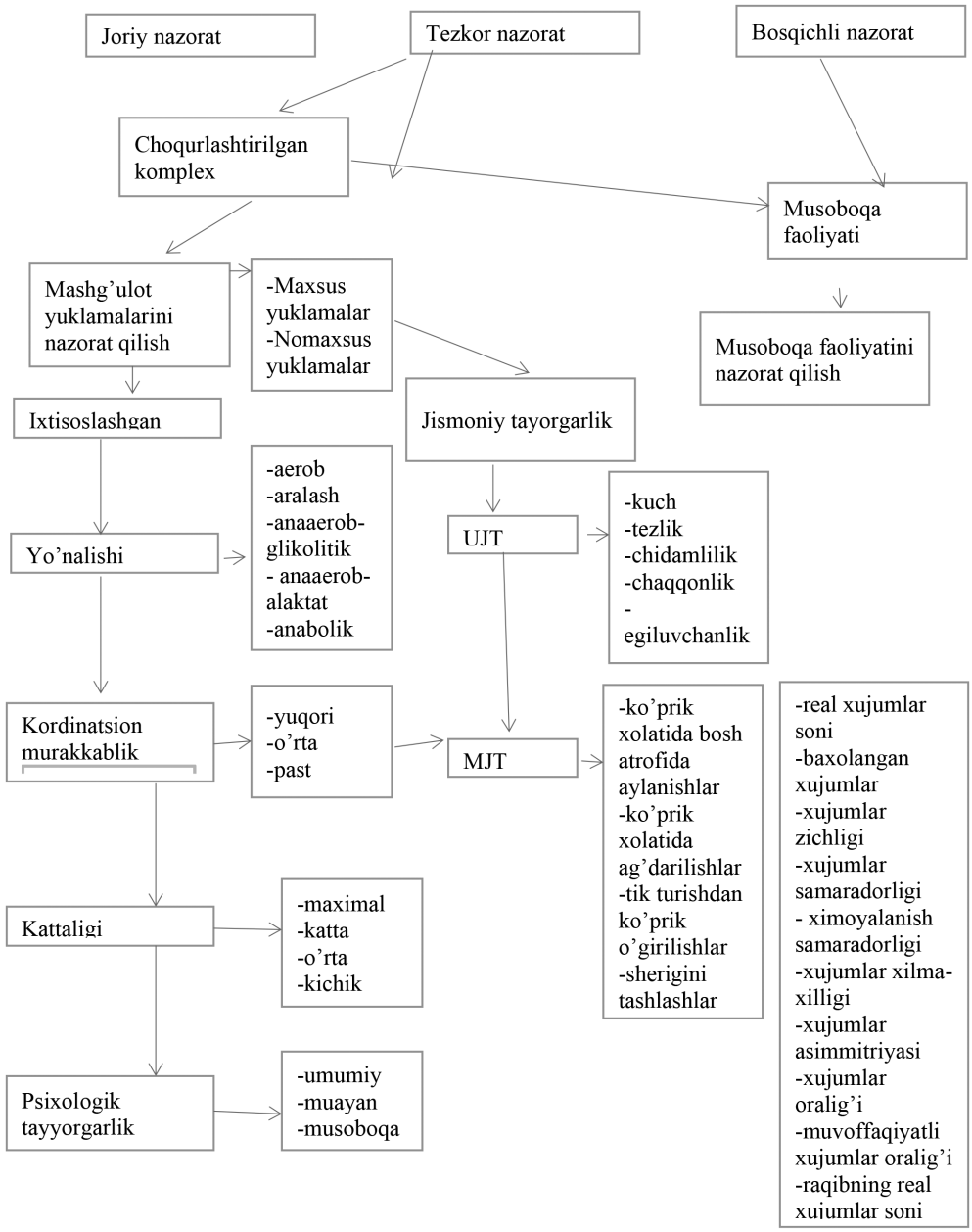

darajasini baholash testlari batareyasi kiritildi. Xususan, ushbu testlar batareyasi kurash sport turida qo‘llash uchun mo‘ljallangan

Tadqiqot natijalaridan ma’lum bo‘ldiki, mashg‘ulot va musobaqa faoliyatining tahlili asosida tanlangan testlar yanada axborotli va ishonchli bo‘lib, bu o‘quv-mashg‘ulot jarayonini samarali tashkil etishga yordam berdi (2-jadvalga qarang).

2-jadval

Malakali kurashchilarning harakat qobiliyatini baholovchi testlarning barqarorlik va axborotlilik omili

T/r	Ko‘rsatkichlar	Barqarorligi	Axborotlilik omili
1	30 m ga yugurish (s)	0,912	0,598
2	Turnikda tortilish (marta)	0,927	0,731
3	Yotgan holatda qo‘llarni bukib-ëzish (marta)	0,347	0,721
4	Brusda qo‘llarni bukib-ëzish (marta)	0,616	0,524
5	Teng vaznli sherik bilan o‘tirib-turish (marta)	0,754	0,498
6	Gimnastika devorida osilgan holda oëqlarni 900 gacha ko‘tarish (marta)	0,907	0,651
7	Parallel o‘rindiqda tik turib, teng vazndagi sherikni ko‘tarib tushirish (marta)	0,376	0,408
8	Oëqlar ërdamisiz arqonga ko‘tarilish, 4 m.(s)	0,734	0,508
9	Turgan joydan uzunlikka sakrash (sm)	0,691	0,597
10	Turgan joydan balandlikka sakrash (sm)	0,554	0,347
11	To‘ldirma to‘pni bosh ustidan oldinga otish (3 kg) (m)	0,437	0,517
12	To‘ldirma to‘pni orqaga otish (3 kg) (m)	0,911	0,727
13	Kurakda ëtgan holda tanani egish,20 s (marta)	0,718	0,521
14	3000 m. masofaga yugurish (m, s)	0,511	0,608
15	Mokisimon yugurish, 3x10 m(s)	0,918	0,641
16	Beldan oshirib tashlashlar, 10 marta (s)	0,695	0,545
17	Ko‘prik holatda bosh atrofida aylanishlar: 5 - chapga, 5 - o‘ngga (s),	0,601	0,607
18	Ko‘prik holatda bosh atrofida aylanishlar: 10 marta (s)	0,607	0,718
19	Elkadan oshirib tashlashlar,10 marta (s)	0,719	0,711
20	Bordor usulida manekenni 10 marta tashlash (s)	0,476	0,702

2- jadvaldan ko‘rinib turibdiki, testlar ishonchliligi 20 tadan 9 tada-yuqori korrelyaцiya koэффiцientlari (0,7-0,9) va 7 tada - korrelyaцiya koэффiцientining o‘rtacha qiymati (0,5-0,7). Bu shundan dalolatki, asosiy testlar bajarilish holati bo‘yicha ishonarli va baholash tizimini ishlab chiqishda foydalanish mumkin. 2-jadvaldagi natijalarni tahlil qilish uchun quyidagi ko‘rsatkichlar aniqlandi: 6 ta yuqori korrelyaцiya koэффiцienti (0,7-0,9) va 10 ta chegara (0,5-0,7) ichida bo‘ldi, bu o‘rtacha korrelyaцiya koэффiцientidan guvohlik beradi. Axborot testlari,

shuningdek, sinash testlari kabi, kurashchilarning jismoniy sog‘lig‘ini aniqlash uchun ham ishlatilishi mumkinligini ko‘rsatdi.

Ishonchli va axborot berish uchun sinovdan o‘tgan testlar natijalarini baholash uchun yangi tizim ishlab chiqildi (3-jadvalga qarang). Jadvalda kurashda baholash tizimini joriy qilishda yangi vazn toifalari va besh ballik tizim qo‘llanildi. Barcha ko‘rsatkichlar kurashchilarning uchta vazn toifasiga bo‘lingan (60-66 kg) , (73-81kg) va (90-100 va +100 kg).

3- jadval

Malakali kurashchilarning UJT va MJT ko‘rsatkichlari

T/r	Nazorat mashqlari va o‘lchov birliklari	Vazn toifalari va ballar														
		60-66 kg					73-81 kg					90-100 +100 kg				
		1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
1	30 m ga yugurish (s)	5,2	5,1	5,0	4,9	4,8	5,3	5,2	5,1	5,0	4,9	5,8	5,7	5,6	5,5	5,4
2	Turnikda tortilish (marta)	10	14	18	25	30	10	13	17	20	25	4	8	10	12	15
3	Yotgan holatda qo‘llarni bukib-yozish (marta)	35	40	50	60	70	35	40	45	50	55	20	25	30	35	40
4	Brusda qo‘llarni bukib-yozish (marta)	10	20	30	40	50	20	25	30	35	40	5	8	12	15	20
5	Teng vaznli sherik bilan o‘tirib-turish (marta)	6	8	10	12	14	8	10	12	14	15	4	6	8	10	12
6	Gimnastika devorida osilgan holda oyoqlarni 90oga ko‘tarish (marta)	8	10	15	20	25	8	10	15	20	25	4	6	8	12	15
7	Parallel o‘rindiqda tik turib, teng vaznda-gi sherikni ko‘tarib tushirish (marta)	6	8	10	12	15	6	8	10	11	13	2	4	6	8	10
8	Oyoqlar yordamisiz arqonga ko‘tarilish 4m (s)	11,0	10,5	10,0	9,5	9,0	12,0	11,5	11,0	10,5	10,0	13,0	12,5	12,0	11,5	11,0
9	Turgan joydan uzunlikka sakrash (sm)	220	230	240	250	260	200	220	230	240	250	160	170	180	200	220
10	Turgan joydan balandlikka sakrash (sm)	60	65	70	75	80	50	55	60	65	70	25	30	35	40	45
11	To‘ldirma to‘pni bosh ustidan oldinga otish (3 kg) (m)	11,0	11.5	11,0	12,5	13,0	12,0	12,5	13,0	14,5	15,0	15,0	15,5	16,0	16,5	17,0
12	To‘ldirma to‘pni orqaga otish (3 kg) (m)	11,0	11.5	11,0	12,5	13,0	12,0	12,5	13,0	14,5	15,0	15,0	15,5	16,0	16,5	17,0
13	Kurakda yotgan holda tanani egish, 20 s (marta)	40	45	50	55	60	30	35	40	45	50	10	15	20	25	30
14	3000 m. masofaga yugurish (m.s)	12,45	12,30	12,15	12,00	11,45	13,00	12,45	12,30	12,45	12,00	13.30	13,15	13,00	12,45	12,30
15	Mokisimon yugurish, 3x10 m(s)	8,3	8,1	7,8	7,5	7,0	9,0	8,8	8,5	8,1	7,8	9,2	9,0	8,8	8,6	8,4
16	Beldan oshirib tashlashlar,10 marta (s)	17,0	16,0	15, 0	14,0	13,0	18,0	17,0	16,0	15,0	14,0	19,0	18,0	17,0	16,0	15,0
17	Ko‘prik holatda bosh atrofida aylanishlar:5 - chapga, 5 - o‘ngga (s),	24,0	23,0	22,0	21,0	20,0	25.0	24,0	23,0	22,0	29,0	28,0	27,0	26,0	25,0	24,0
18	Ko‘prik holatda bosh atrofida aylanishlar: 10 marta (s)	26,0	24,0	22,0	20,0	18,0	28,0	26,0	24,0	22,0	20,0	30,0	29,0	28,0	26,0	24,0
19	Elkadan oshirib tashlash ,10 marta (s)	25,0	20,0	17, 0	15,0	13,0	25,0	20,0	18,0	16,0	14,0	30,0	25,0	23,0	20,0	18,0
20	Bordor usulida manekenni 10 marta tashlash (s)	28,0	25, 0	21,0	19,0	17,0	30,0	28,0	25,0	23,0	20,0	40,0	38,0	35,0	32,0	30,0

Yangicha yondashuv yordamida malakali kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini ob'ektiv baholash mumkin. Jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlarining koэффициентларга aylantirilishi turli xil malakali kurashchilarning ko‘rsatkichlarini taqqoslashga, shuningdek, har bir kurashchining harakat qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradi. Ushbu testlar batareyasining afzalligi shundaki, murakkab uskunalardan foydalanmasdan kurashchilarni mashg‘ulot faoliyatining deyarli har qanday sharoitlarida sinovdan o‘tkazish imkonini beradi. Shu bilan birga, kurashchining harakat qobiliyatlari rivojlanishi darajasini ob'ektiv ravishda aks эttiruvchi ma'lumotlarni taqdim эtadi.

Malakali kurashchilarning UJT va MJT integral ko‘rsatkichlarini aniqlash uchun 4-jadval ishlab chiqilgan, bu maxsus jismoniy tayyorgarlikning barcha 20 ta testlari uchun umumlashtirilgan ko‘rsatkichni aniqlash imkonini beradi. 4- jadvaldan ko‘rinib turganidek, barcha ballar yig‘indisining maksimal qiymati 100 ball, bu sportchilar jismoniy tayyorgarligining yuqori darajasi. 80 ball maxsus jismoniy tayyorgarlikning yaxshi ko‘rsatkichidir, ammo siz darhol bir yoki bir nechta testda qaerda kechikish borligini ko‘rishingiz mumkin. 60 ball maxsus jismoniy tayyorgarlikning o‘rtacha ko‘rsatkichi bo‘lib, kurashchi kam tayyorgarlikka эga эkanligini ko‘rsatadi.

4-jadval

Malakali kurashchilarning UJT va MJT ko‘rsatkichlari

Shartli birliklar	**Sinovlar uchun yig‘ilgan ballar**				
Pedagogik baholash	**100-80**	**80-60**	**60-40**	**40-20**	**20-10**
	A'lo ko‘rsatkich	Yaxshi ko‘rsatkich	O‘rta ko‘rsatkich	Bo‘sh ko‘rsatkich	Juda bo‘sh ko‘rsatkich

40 ball va 20 ball kurashchi tayyorgarligining bo‘sh эkanligini ifodalaydi. Ushbu jadvaldan foydalanib, murabbiy kurashchilarning tayyorgarligidagi kuchli va zaif tomonlarni ko‘ra oladi, olingan natijalarga asoslanib, maqsadga muvofiq o‘quv-mashg‘ulot jarayonini tashkil qiladi.

Kurashchilar tayyorgarligini boshqarish tayyorgarlikning individual model tavsiflari asosida amalga oshiriladi. Tayyorgarlikning model tavsiflari jismoniy tayyorgarlikni testlash ma'lumotlari, texniktaktik mahoratning эkspert baholari va musobaqa faoliyati ayrim tarkibiy qismlarining miqdoriy ko‘rsatkichlarini tahlil qilish asosida tuziladi. Shuningdek, kurashchilar tayyorgarligini boshqarish bunday bashorat qilinayotgan model tavsiflarning birbiriga muvofiqligi darajasi, shuningdek, sport mahoratining ayrim parametrlari orasidagi o‘zaro kompensator bog‘liqliklarni aniqlash asosida amalga oshiriladi (ular yuqori sport natijasiga эrishishni ta'minlaydi).

Xulosa: Taklif ətilayotgan mazkur yondashuv malakali kurashchilarning jismoniy tayyorgarlik holatini o‘rganish, ko‘rsatkichlarni o‘zaro taqqoslash hamda har bir kurashchining harakat qobiliyatlari rivojlanishini nazorat qilib borish imkonini beradi. Bu kompleksning afzalligi uning texnologiyasidadir: u, murakkab apparaturadan foydalanmay turib, kurashchilarni mashg‘ulot faoliyatining deyarli har qanday sharoitlarida testlash imkonini beradi. Ayni paytda u kurashchi harakat qobiliyatlarining rivojlanish darajasini aks əttiruvchi axborotni beradi, bu yuqorida bayon qilingan tahliliy va statistik amallar bilan asoslanadi

Tadqiqotda har birida 18 nafardan sportchi bo‘lgan ikkita guruh tajriba va nazorat guruhlari shakllantirildi. Kurashchilar tayyorgarlik darajasining dastlabki ko‘rsatkichlari sifatida tayyorgarlik davrining birinchi oyi davomida amalga oshirilgan testlash natijalari olindi. Tajriba oxirida yana ikkita nazorat test sinovlari o‘tkazildi. Tayyorgarlikni nazorat qilish avval aniqlangan kurashchilarning musobaqalar sharoitlaridagi harakat faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini aks əttiruvchi va oldindan tanlab olingan test vazifalari bo‘yicha amalga oshirildi. Tajriba guruhining tayyorgarligi ishlab chiqilgan dastur asosida o‘tkazildi. Bu dasturda musobaqa faoliyati shiddati, shuningdek, malakali kurashchilarning texniktaktik va jismoniy tayyorgarliklarini ifoda ətuvchi miqdoriy ma’lumotlar ə’tiborga olingan.

Kurashchilar musobaqa faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari, asosiy texniktaktik harakatlarning individual xususiyati o‘quvmashg‘ulot jarayonida kurashchilarning sport tayyorgarligini individuallashtirishga metodik jihatdan urg‘u berishimizni belgilab berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PQ-4881-son qarori 2020-yil 4-noyabr.

2. Керимов Ф.А. Теория и методика спортивной борбы //Учебник. Т., 2001, - 245 с.

3. Mirzaqulov Sh.A. Belbog‘li kurash nazariyasi va uslublari //O‘quv qo‘llanma T.: 2014 - 216 b

4. Мирзанов Ш.С., Ишмухамедов Т.Р. Методика силовой подготовки юных белбогли курашистов //Фан - спортга , 2014, №3, стр. 3-9

5. Панасюк Т.В. , Тамбовцева Р.В. – Конституционалные особенности физической работоспособности подростков. В ИИ Международный научный конгресс «Современный олимпийский спорт и спорт для вцех», Том ИИ, Москва, 2003. – 135 с.

6. Сафарова Д.Д., З.Ю.Газиева, Н.Г.Гулямов Морфогенетические маркеры скоростных качеств в практике прогнозирующего отбора // Научно – теоретический журнал «Наука и спорт: современные тенденции», 2015, №3, том 8, стр. 32-38

7. Carter J.L. – “Somatotype characteristics of champion athletes”, Rep, Antrop-Cong. ed. A. Hrdica, Praha, Humpolec. 1969.

8. Timility D. Protocols for Physiological assessment of male and tamale soccer players. In Physiological tests for Elite Athletes, Human Kinetics, 2000, 17, 356-362.

STOL TENNISI BO'YICHA O'QUV MASHG'ULOTLARIDA SHIKASTLANISHLARNING OLDINI OLISH

Boltayev Sh.E.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Jismoniy madaniyat va sport kafedrasi o'qituvchisi,

Tayanch so‘zlar: texnik xavfsizlik, sport jarohatlari, texnik-taktik harakatlar, yuqori malakali sportchilar, charchoq.
Ключевые слова: техническая безопасность, спортивные травмы, технико-тактические действия, высококвалифицированные спортсмены, усталость.
Key words: technical safety, sports injuries, technical-tactical actions, highly qualified athletes, fatigue.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada stol tennisi bilan shug‘ullanadigan sportchilar tomonidan mashg‘ulotlar va musobaqalar davrida xavfsizlik qoidalariga rioya qilish va jarohatlarni oldini olish bo‘yicha tahliliy ma’lumotlar berilgan. Shuningdek, ushbu jarayonlar bilan bog‘liq ko‘plab kerakli ma’lumotlar keltirilgan.
РЕЗЮМЕ:
В этой статье представлена аналитическая информатsiя о соблюдении правил техники безопасности и предотвращении травм спортсменами, занимающимися настольным теннисом, во время тренировок и соревнований. Также предоставляется много необходимой информатsiи, связанной с этими процессами.
SUMMARY:
This article provides analytical data on compliance with safety rules and injury prevention during training and competition periods by table tennis athletes. There is also a lot of necessary information related to these processes.

Mavzuning dolzarbligi. Stol tennisi eng kam shikastlanadigan sport turlaridan biri deb hisoblansa-da, sportchi mushaklarga zarar etkazadigan va uzoq vaqt davomida o'ynay olmaydigan holatlar mavjud. Ko'pgina jarohatlar tananing o'yin jarayonida eng ko'p ishtirok etadigan qismlariga ta'sir qiladi. Stol tennisida o'yinchi boshqa sabablarga ko'ra turli xil jismoniy jarohatlarga duch kelishi mumkin: o'yin maydoniga moslashish xususiyatlari, raketka turi va boshqa omillar tufayli. O'yindan oldin to'g'ri isinish orqali bu jarohatlarning oldini olish mumkin.

Professional stol tennisi ko'pincha oddiy jarohatlar, o'tkir jarohatlar, kasbiy (surunkali charchoq) kasalliklar va skelet-tendon muvozanati kabi fiziologik buzilishlarga olib keladi.

O'tkir jarohatlarda mushak-skelet apparati ko'pincha zo'riqadi (shikastlanishlar burmalar va dislokatsiyalardir).

Qoida tariqasida, isitilmagan yoki aksincha, juda charchagan mushaklar zarar etkazishi mumkin. Stol tennisi o'yinchilarida burmalar birinchi navbatda muskul to'qimalarga ta'sir qiladi:

Triceps (mushaklarning eng kuchli faolligi raketka bilan to'pni kuzatish bosqichida sodir bo'ladi).

Masalan, to'satdan to'xtab turganda, oyoqning tizzadan past qismi (pastki oyoq) to'xtaydi, yuqori qismi esa: son va butun tana harakatda davom etadi.

Yelka atrofidagi mushaklar va ligamentlar guruhiga kelsak, elka bo'g'imi pastki bo'g'imlari kabi stresslarga duch kelmaydi, ammo unga yuk tana vaznining 90% ga etadi. Bunday yuk yuqori tezlashuv, harakatning katta amplitudasi va bir xil harakatning takroriy takrorlanishi bilan birgalikda surunkali tendon kasalligining rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Surunkali tendon kasalligi deb, pay to'qimasining yallig'lanishi va shikastlanishi, agar davolanish bo'lmasa, surunkali shaklga o'tishi mumkin bo'lgan kasalliklarga aytiladi.

Yelka bo'g'imining shikastlanishi, birinchi navbatda, elkani qo'l bilan bog'laydigan tendonlarning cho'zilishi yoki shikastlanishini anglatadi. Tendon yoki mushaklarning yorilishi ham tez-tez uchraydi, bu esa qo'l va elkaning harakatchanligi saqlanib qolishiga qaramay, sportchining juda qattiq og'rig'iga sabab bo'lishi mumkin. Biror kishi qo'lini harakatga keltira olmasa, bu shikastlanish jiddiy ekanligini anglatadi.

Ayrim o'yinchilar odatda bilakni haddan tashqari oshirib yuborishadi, chunki ular faqat qo'l mushaklari yordamida zarba berishadi, professionallar esa buni butun tanasi bilan qilishadi. Shuning uchun, o'ynash paytida yukni to'g'ri taqsimlash uchun tananing barcha mushaklarini kuchaytirishga katta e'tibor berish juda muhimdir. Bilak jarohatini davolashning eng samarali usuli bu dam olishdir. Agar bilak taranglashmasa, bu holat yo'qoladi, shuning uchun bilak mushaklari va tendonlariga ortiqcha qo'yish tavsiya etilmaydi.

Ko'pincha, qattiq qoplamada uzoq vaqt o'ynagandan so'ng yoki haddan tashqari kuchlanish tufayli kuchli bel og'rig'i, ko'pincha bel umurtqasida paydo bo'ladi. Jarohatlar va yoqimsiz his-tuyg'ularni oldini olish uchun ko'plab stol tennisi o'yinchilari maxsus kamardan foydalanadilar, ammo shifokorlarning fikriga ko'ra, muntazam ravishda bajarilishi kerak bo'lgan mashqlar eng yaxshi yordam beradi.

Stol tennisi cho'zilishi - sport ko'rsatkichlarini yaxshilash, sport jarohatlarini oldini olish va cho'zilish va kuchlanish jarohatlarini to'g'ri tiklash uchun eng kam qo'llaniladigan usullardan biridir. Cho'zish kabi oddiy narsa samarali bo'lmaydi, deb xato qilmang.

Har qanday sport yoki faoliyatda bo'lgani kabi, ularning xavfsizligini ta'minlash uchun qoidalar va ko'rsatmalar mavjud. Stretching ham bundan mustasno emas. Agar noto'g'ri bajarilgan bo'lsa, cho'zish zararli va shikastlanishga olib kelishi mumkin. Xavfsizlik uchun ham, quyidagi cho'zishlarning afzalliklarini maksimal darajada oshirish uchun quyidagi cho'zish bo'yicha ko'rsatmalarga rioya qilish juda muhimdir.

Quyida stol tennisi uchun eng yaxshi 3 ta mashq mavjud; Shubhasiz, yana ko'p narsa bor, lekin bu boshlash uchun ajoyib joy. Iltimos, har bir cho'zilishda ko'rsatmalarga alohida e'tibor bering va agar sizda surunkali yoki takrorlanuvchi mushak yoki bo'g'im og'rig'i bo'lsa, quyida keltirilgan cho'zilishlarni bajarishda ehtiyot bo'ling yoki quyidagi cho'zilishlardan birini bajarishdan oldin shifokoringiz yoki fizioterapevtingiz bilan maslahatlashing.

Stol tennischilari tizza jarohatlaridan tez-tez shikoyat qilmaydilar, chunki bu bo'g'inlardagi ligament(muskul to'qima)lar juda kuchli. Biroq, o'yin paytida yukning asosiy qismi tiz cho'kadi. Ular sakrashni amortizatsiya qiladilar, ularning yordami bilan burilishlar amalga oshiriladi. Shunday qilib, o'yinchi odatdagi mashg'ulot paytida juda ko'p kuch sarflab tizzasidan jarohat

olishi mumkin. Bunday muammolarni oldini olish uchun mashg'ulotlar yoki o'yinlardan keyin ko'proq dam olish tavsiya etiladi.

Stol tennisi o'yinchilari orasida juda keng tarqalgan narsa bu oyoq boldir (bilagi) mushagi shikastlanishdir. O'yin davomida sportchi tepishi mumkin, bu esa ligamentlarning cho'zilishi yoki yirtilishiga olib keladi, odam bir zumda o'tkir og'riqni his qiladi va oyog'i shishib, ko'k rangga aylanadi. Ko'pincha to'piq shikastlanishining sababi yaxshi qilinmagan cho'zilish mashqidir. Ushbu muammoni oldini olish uchun siz juda ehtiyot bo'lishingiz kerak.

Agar shikastlanishning oldini olishning iloji bo'lmasa, uni davolashning quyidagi usullaridan foydalanish tavsiya etiladi. Avvalo, shikastlangan joyning dam olishini ta'minlash, unga muz surtish, ustiga bandajni qo'yish va jarohatlangan a'zoning qulay holatini ta'minlash kerak. Shuni esda tutish kerakki, jarohatdan so'ng darhol shikastlangan joyni isitish mumkin emas, aksincha, unga sovuq muz surtish yaxshiroqdir va bir necha kundan keyin siz isitishni boshlashingiz mumkin. Shikastlangan a'zoni isitishning hojati yo'q, agar o'simta tushmasa, bu yallig'lanish borligini anglatishi mumkin. Shunday qilib, muz oldini olishga yordam beradi shish jarohatdan keyin darhol va issiqlik uzoq muddatli davolanish bilan foyda keltiradi, shish allaqachon uxlab qolganidan keyin regeneratsiya jarayonlarini yaxshilaydi.

Xulosa. Cho'zilishning oldini olishning muhim omili tanani qizitishdir. Isitish har qanday sport turida mashg'ulot jarayonining muhim qismidir va stol tennisi ham bundan mustasno emas. Tanani qizitishning asosiy maqsadi isinish va sportchini mashg'ulot yoki musobaqaga tayyorlashdir. Ko'pgina stol tennisi o'yinchilari isinish muhimligini e'tiborsiz qoldiradilar, bu ko'pincha jarohatlarga olib keladi. Shuning uchun, isitishning yana bir vazifasi suyaklarni isitish va jarohatlarni kamaytirish. Sportchilarning bo'g'imlari stol tennisida ayniqsa og'ir zo'riqishga duchor bo'ladi, shuning uchun isinish paytida bo'g'inlarni isitishga katta e'tibor berilishi kerak. Har bir stol tennischisi mashg'ulot jarayoniga isitish kompleksini kiritishi kerak. Bu sizga mushaklarni isitish, ularning qisqarish tezligini oshirish, bo'g'imlarni cho'zish va shikastlanish ehtimolini kamaytirish imkonini beradi. Stol tennisini isitish, qoida tariqasida, umumiy jismoniy va maxsus mashqlardan iborat. Ushbu mashqlar ro'yxati murabbiy tomonidan mashg'ulot vazifalariga qarab tuziladi. Isitish davomiyligi juda katta bo'lmasligi va 20 daqiqadan oshmasligi kerak, shu bilan birga uning intensivligi oshishi kerak.

To'g'ri o'rnatilgan stol tennisi raketkasi stol tennisi jarohatlaridan qochishga yordam beradi. Raketkani derazalarga, eshiklarga, to'rga va o'yin sherigiga

tashlashga yo'l qo'yilmaydi. To'pni doimiy ravishda kuzatib borish zarbalarni to'g'ri bajarish va vaziyatni nazorat qilishning eng muhim shartidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Холодов Ж. К. Теория физического воспитания и спорта: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Ж. К. Холодов, В. С. Кузнецов. – 2-еизд., испр. и доп.
– М. : Академия, 2001. – 480 с.

2. М.Ю. Ғаниева Стол тенниси билан шуғулланувчи талаба-ёшларни жисмоний ривожланишининг тузизлиши ва таҳлили // Спортда илмий тадқиқотлар. Илмий-назарий журнал – 2023. - № 4. – 42-45 б.

3. G‘aniyeva M. Y., Yo‘ldashaliyeva M. I. Development of the technique introduction of the ball into the game at different points with the help of special exercises //World Bulletin of Social Sciences. – 2023. – Т. 23. – С. 1-3.

4. Yo‘ldoshaliyeva M. I., G‘aniyeva M. Y. Psychological significance of studying the priority qualities of table tennis players //British Journal of Global Ecology and Sustainable Development. – 2023. – Т. 16. – С. 81-84.

5. G’aniyeva M. Yosh stol tennischilarning muvozanat saqlash qobiliyatlarini o’rganish va uni rivojlantirish samaradorligi //Центральноазиатский исследовательский журнал междисциплинарных исследований. – 2022. – Т. 2. – №. 11.

6. Йўлдошалиева М. И., Ганиева М. Ю. Важность использования подвижных игр при обучении технико-тактическим движениям юных игроков в настольный теннис //INNOVATIONS In technology and science education. scientific journal.–ISSN. – 2023 – Т. 2. -№. 9

7. Barchukova G.V.A.N. Mizin. Nastolьnыy tennis. Nashriyot Divizion.2015

8. Yeremenko K. Mastera maloy raketki K.Eremenko, A. Silinkov Toshkent Yosh gvardiya 1988,128 bet.

9. Ne’matullayev I.I “Stol tennisi bilan shug‘ullanuvchi talabalarlarning psixologik pedagogik mahoratlarini shakllantirish” Международный научный журнал № 8(100), часть 1 «Научный Фокус» Декабря, 2023. 246-250 ст.

10. Ochilov J.A. Yosh stol stol tennischilarni musobaqalarga tayyorlashda murabbiyning o‘rni. Journal of new century innovations. Volume–54 _ Issue-5 _ Iyun-2024. Pp-144-148.

11. Умаралиева Ф. Стол тенниси бўйича мусобақаларни ўтказишда мусобақа қоидаларининг аҳамияти. Central asian research journal for interdisciplinary studies (CARJIS). Volume 2. Issue 1.| 2022. Pg 413-418

12. Boltaev Sh. Abdunabiev B. The sport of table tennis between students of higher educational institutions both popular type of actual problems. Golden brain. 2023 june. 151-153 pg.

“TURLI XIL YOSHDAGI BOLALARNI SOG‘LOMLASHTIRUVCHI JISMONIY MASHQLAR” MODULINI O‘RGATISH METODIKASI

Yusupbayeva A.S.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: jismoniy tayyorgarlik, sog’lomlashtiruvchi jismoniy mashqlar, keys, muvozanat, koordinatsiya, chidamlilik, aqliy hujim, bahs, insert.
Ключевые слова: физическая подготовка, оздоровительные физические упражнения, кейсы, равновесие, координация, выносливость, ментальная атака, дебаты, вставка.
Key words: physical training, health physical exercises, cases, balance, coordination, endurance, mental attack, debate, insert.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada Talabalarga “Turli xil yoshdagi bolalarni sog‘lomlashtiruvchi jismoniy mashqlar” modulini o‘rgatish metodikasi mavzusi nazariy jihatdan keng yoritilgan hamda ilg‘or xorijiy tajribalar asosida tayyorlangan. “Ta’lim berishning ilg‘or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o‘quv-uslubiy majmualarni yaratish va o‘quv-tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta’minlash” umumiy o‘rta ta’limning asosiy vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Darhaqiqat, ilg‘or pedagogik texnologiyalar ta’lim jarayonini unumdorligini oshiradi, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, o‘quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o‘zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko‘nikma va malakalarini shakllantiradi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается тема методики обучения студентов модулю «Оздоровительные физические упражнения для детей разного возраста» в широком теоретическом плане и на основе передового зарубежного опыта. «Создание передовых педагогических технологий обучения, современных учебно-методических комплексов и дидактическое обеспечение образовательного процесса» определено в качестве одной из основных задач общего среднего образования. Действительно, передовые педагогические технологии повышают продуктивность образовательного процесса, формируют у учащихся самостоятельность мыслительных процессов, повышают их энтузиазм и интерес к знаниям, формируют умения и компетенции прочно владеть знаниями и свободно использовать их на практике.
SUMMARY:
This article examines the topic of methods of teaching students the module "Health-improving physical exercises for children of different ages" in a broad theoretical context and based on advanced foreign experience. "Creation of advanced pedagogical teaching technologies, modern

educational and methodological complexes and didactic support of the educational process" is defined as one of the main tasks of general secondary education. Indeed, advanced pedagogical technologies increase the productivity of the educational process, form students' independence of thought processes, increase their enthusiasm and interest in knowledge, form skills and competencies to firmly possess knowledge and freely use it in practice.

Ta’lim tizimini takomillashtirish orqali har tomonlama etuk, barkamol, mustaqil fikrlashga qodir, irodali, fidoiy va tashabbuskor kadrlarni tayyorlashga katta e’tibor berilmoqda. Bu borada ta’lim turlari to‘g‘risidagi mutlaqo yangi qoidalar hayotga joriy etildi. Kadrlar tayyorlash va uzluksiz ta’lim tizimini isloh qilishning huquqiy –me’yoriy asosi yaratildi.

Davlatimiz jismoniy tarbiya va sportning kelajak avlodni sog‘lom qilib tarbiyalashdagi o‘rnini hisobga olib sport ishlarini yanada takomillashtirish, uning zamon talablari darajasida o‘quv va moddiy-texnik bazasini yaratish xamda aholining sportga bo‘lgan qiziqishini oshirish yo‘lida maqsadli davlat miqyosidagi tadbirlar ishlab chiqilib hayotga tatbiq etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruzasida “So‘nggi besh yilda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, shuningdek, uning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash uchun byudjetdan 1 trillion 230 milliard so‘m ajratilgan. Bu – Milliy olimpiya qo‘mitasi mablag‘laridan tashqari. Bizda bolalar sporti, oliy sport mahorati va olimpiya rezervlarini rivojlantirish bo‘yicha qudratli baza yaratilgan. Yana qanday baza, qo‘shimcha shart-sharoit va vositalar kerak?”.

Barcha sohalar kabi jismoniy tarbiya va sport ham tamomila yangicha maqom yo‘nalishida shakllanib, yuksak cho‘qqi sari qanot yozmoqda. Darhaqiqat, yurtboshimizning tashabbusi va bevosita rahbarligi ostida jismoniy tarbiya va sport millat genofondini shakllantirish hamda barkamol avlodni tarbiyalash vositasi sifatida davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari doirasidan joy oldi.

Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiy, moliyaviy inqirozni boshidan kechirayotgan bir vaqtda jamiyatga etuk, malakali mutaxassislar tayyorlashga katta e’tibor qaratilmoqda. Bo‘nga Respublikamizda «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» (1997), «Sog‘lom avlod davlat dasturi» (1999), «Davlat ta’lim standartlari» (1999), «Alpomish» va «Barchinoy» maxsus testlari (2000), O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2022-yil 11-apreldagi PQ–201-son qarorida belgilangan vazifalar ijrosini tahlil qilish,“Yoshlarning sport bilan muntazam shug‘ullanishi uchun qo‘shimcha shart-sharoitlar yaratish to‘g‘risida”gi Prezident qarori (PQ-443-son, 18.12.2024-y.) qabul qilindi hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qator qarorlari qabul qilinishi aholi salomatligini yaxshilash, o‘quvchi-yoshlar va

talabalarning jismoniy barkamolligini tarbiyalash bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan muhim muammolarni xal etishga qaratilgan.

Respublikamizda barcha sohalarni yangilash, rivojlantirish izlanishlar jarayoni faollik bilan amalga oshirib borilmoqda, bu yo‘lda jismoniy tarbiya va sport ilmiga katta ahamiyat berilmoqda. Bejiz emaski hukumatimiz qarorlarida jismoniy tarbiya va sportni aholining keng qatlamlari o‘rtasida yanada keng yoyish umumdavlat ishi, barcha joylarda maktabgacha ta’lim kasb hunar va akademik litsey oliy o‘quv yurtlari va mehnat jamoalari burchi ekanligi ta’kidlangan.

O‘zbekiston Respublikasining jismoniy tarbiya tizimida jismoniy tarbiya darsini o‘qitishda ilg‘or innovatsion texnologiyalardan foydalanish kelgusida ulardan yuqori malakali sport murabbiylarini tayyorlash imkonini beradigan iqtidorli sportchi yoshlarni qidirib topish va tayyorlash tizimini tobora takomillashtirish ko‘zda tutilgan.

“Ta’lim berishning ilg‘or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o‘quv-uslubiy majmualarni yaratish va o‘quv-tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta’minlash” umumiy o‘rta ta’limning asosiy vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Darhaqiqat, ilg‘or pedagogik texnologiyalar ta’lim jarayonini unumdorligini oshiradi, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, o‘quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o‘zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko‘nikma va malakalarini shakllantiradi.

Pedagogik texnologiyaga asoslangan ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyati doirasi aniq belgilanadi, ta’limni tashkil etishning aniq texnologiyasi ko‘rsatiladi.

“Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida, ayniqsa, bolalar sportini yanada rivojlantirish, har bir shahar va qishloqda zamonaviy talablarga javob beradigan, zarur anjomlar bilan jihozlangan sport maydonchalari, inshoot va majmualarni barpo etish bo‘yicha amalga oshirayotgan ishlarimiz o‘zining ijobiy samarasini bermoqda”.

Shu ma’noda ilg‘or pedagogik texnologiyalarni amalda joriy etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’limda texnologik yondashuv pedagogik jarayonga faol ta’sir etuvchi va uning samaradorligini, bir butunligini va muvaffaqiyatini belgilab beruvchi omillardan hisoblanadi.

O‘zbekiston ta’lim tizimining insonparvarlashuvi, demokratlashuvi va yangi texnologiyalarning kiritilishi pedagogika fani oldiga ta’limning mazmuni, tuzilishi, rivojlanish darajasi, imkoniyatlari va texnologiyasini aniqlashdek murakkab vazifalarni qo‘ydi. Bu vazifalarni hal qilish bir qancha muammolarni keltirib chiqardi.

Hozirgi davrda yangi pedagogik texnologiya asosida o‘qitish haqida matbuotda turli-tuman fikrlar bildirilmoqda. Ta’limga yangicha, texnologik yondashish haqida fikr yuritilishi tasodifiy hol emas.

Yangi pedagogik texnologiya asosida o‘qitishni yo‘lga qo‘yish, ta’lim jarayonini o‘quvchilar uchun tushunarli va qiziqarli sohalarini yaratish uchun tinimsiz izlanish o‘qituvchining muhim vazifasi bo‘lib qolmoqda. Shunday qilish kerakki, o‘quvchilar pedagogik jarayonning faol sub’ektlariga aylansinlar.

Barcha ta’lim turlari kabi jismoniy tarbiya darslarida ham pedagogik texnologiyalarni qo‘llash muhim ahamiyatga egadir. Chunki jismoniy tarbiya darslari o‘quvchilarning nafaqat jismoniy, balki aqliy rivojlanishini ta’minlaydi, o‘quvchilarni faollashtirish, mustaqil ishlashga o‘rgatish, ta’limning keyingi bosqichlarida o‘quvchilarning ta’lim jarayonining faol sub’ektlariga aylanishlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin, pedagogik adabiyotlarda jismoniy tarbiya darslari ta’lim texnologiyasi masalalariga kam e’tibor berilgan. Pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda jismoniy tarbiya ta’limining o‘ziga hos xususiyatlarini hisobga olish muhimdir.

Hozirgi kunda ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalar va interfaol usullarni qo‘llashga qiziqish tobora keng tus olmoqda. Bunday usullarni qo‘llash ta’lim samaradorligi va ta’sirchanligini oshiradi, o‘quvchilarda dars mazmunini teran anglash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Innovatsiya ingliz tilidan olingan bo‘lib, “yangilik yaratish”, “yangilik” kabi ma’nolarni anglatadi. Demak, an’anaviy ta’limdagi kabi bir hil qoidalar asosida emas, balki yangiliklar asosida ta’lim jarayonining ta’sirchanligini oshirishga qaratilgan ish shaklidan foydalanish innovatsiya demakdir. Ta’limda pedagogik texnologiyalarga asoslanish va innovatsiyaga intilish, o‘quvchilarni faollashtirishga qaratilgan turli interfaol uslublardan foydalanish ta’lim maqsadini samarali amalga oshirishga yordam beradi.

Ta’limni texnologiyalashtirish g‘oyasi yangilik emas. Bundan 400 yil avval chex pedagogi Yan Amos Komenskiy ta’limni texnologiyalashtirish g‘oyasini ilgari surgan. U ta’limni “texnikaviy” qilishga undagan, ya’ni hamma narsa, nimaga o‘qitilsa, muvaffaqiyatga ega bo‘lsin. Natijaga olib keluvchi, o‘quv jarayonini, u “didaktik mashina” deb atagan.

Bunday didaktik mashina uchun: aniq qo‘yilgan maqsadlar; bu maqsadlarga erishish uchun, aniq moslashtirilgan vositalar; bu vositalar bilan qanday foydalanish uchun, aniq qoidalarni topish muhimligini yozgan.

Ta’lim nazariyasi va amaliyotida o‘quv jarayoniga texnologik xususiyatni berish uchun 50-yillarda birinchi urinishlar qilib ko‘rilgan. Ular o‘z ifodasini an’anaviy o‘qitish uchun majmuali texnik vositalarni yaratishda topgan.

Hozirgi vaqtda pedagogik texnologiya “o‘qitishning texnik vositalari yoki kompyuterlardan foydalanish sohasidagi tadqiqotlardek qaralmaydi, balki bu ta’lim samaradorligini oshiruvchi omillarni tahlil qilish, ishlab chiqish hamda usul va materiallarni qo‘llash, shuningdek qo‘llanilayotgan usullarni baholash yo‘li orqali ta’lim jarayonining asoslari va uni maqbullashtirish yo‘llarini ishlab chiqishni aniqlash maqsadidagi tadqiqotdir”.

Birinchi guruh ta’lim usullari- (I guruh)

Birinchi guruh ta’lim usullari: tayyor o‘zlashtiruvchilik o‘quv faoliyati va ta’lim oluvchilarga bilimlarni 1- darajada o‘zlashtirishni ta’minlovchi usullar.

Ma’ruza.Ma’ruza – davomli vaqt ichida o‘qituvchi tomonidan katta hajmdagi o‘quv materialining monologik bayon qilishi

Usulning asosiy vazifasi - ta’lim berish. Belgilari: qat’iy tuzilma, og‘zaki-mantiqiy bayon qilish, berilayotgan axborotning ko‘pligi.

Ma’ruzalar muhim lahzalarini ajratib ko‘rsatish imkonini beradi.

Ta’lim oluvchilar bilan birgalikdagi faoliyatni tashkillashtirish usulining samaradorlik shartlari quyidagilardan iborat:

ma’ruzaning batafsil rejasini tuzish;

ta’lim oluvchilarga ma’ruza mavzusining maqsadi, vazifalari va rejani eshittirish;

har bir rejani yoritgandan so‘ng qisqa umumlashtiruvchi xulosalarni shakllantirish;

ma’ruzaning bir qismidan boshqa qismiga o‘tganda mantiqiy bog‘liqlikni ta’minlash;

yozib olish uchun zarur joylarni ajratib ko‘rsatish (aytib turish);

uning alohida holatlari batafsil ko‘rib chiqiladigan seminar, amaliy mashg‘ulotlar bilan ma’ruzaning to‘g‘ri kelishi.

Texnologik va yo‘riqnomaviy–texnologik xaritalar o‘quv–ishlab chiqarishli ishlarni bajarishda qo‘llaniladi. Ular texnologik izchillikdan tashqari, texnologik talab, tartib, umumiy ishlarni bajarish vositalari, ishlarni bajarish qoidasining yo‘riqnomali bayonidan iborat bo‘ladi. Harakatlar xaritasi va ishlar tartibidan yozma yo‘riqnoma berish: xizmat ko‘rsatish, nosozliklarni tashxislash, murakkab jihozlarni sozlashni o‘rgatishda foydalaniladi. Ular ishlab chiqarish faoliyatida bajariladigan turli ishlab chiqarishli ko‘rsatma va qoidalarni o‘z ichiga oladi. Ish o‘rnida har bir talabani yozma yo‘riqnomadan foydalanishi eng samarali hisoblanadi.

Ikkinchi guruh ta’lim usullari (II guruh)

Ikkinchi guruh amaliy ta’lim usullari: esda qolganlarni tasvirlovchi o‘quv faoliyati va ta’lim oluvchilarga bilim va ko‘nikmalarni 2-darajada o‘zlashtirishni ta’minlovchi, usullar

Kitob bilan ishlash.Kitob bilan ishlash usuli: ta’lim berish, tarbiyalash, rivojlantirish va qiziqtirish vazifalarini bajaradi.

Ta’lim oluvchilar kitob bilan ishlashlari mumkin:

o‘quv mashg‘ulotida sizning rahbarligingiz ostida;

uyda mustaqil.

Uyda kitob bilan ishlash vazifasini o‘quvchilar oldiga qo‘yishdan avval kitob bilan mustaqil ishlash usullariga ega ekanliklariga ishonch hosil qiling:

uning tuzilishi bilan tanishish;

ko‘z yugurtirib chiqish;

alohida boblarni o‘qish;

savollarga javob qidirish;

referat yozish;

tayanch konspektlar tuzish;

mantiqiy tuzilmaviy chizmalarni tuzish;

misol va topshiriqlarni echish, mashqlarni bajarish;

nazorat testlarini bajarish;

materialni xotirada saqlash.

Agarda ish o‘quv mashg‘ulotida olib borilsa, unda kitob bo‘yicha o‘rganadigan materialni biz alohida qismlarga bo‘lamiz va ularni nazorat qilamiz.

Uchinchi guruh ta’lim usullari- (III guruh)

Uchinchi guruh ta’lim usullari: muhokama qiluvchi, qisman-izlanuvchilik o‘quv faoliyati va ta’lim oluvchilarga bilim va ko‘nikmalarni 3-darajada o‘zlashtirishni ta’minlovchi, usullar.

Usulning etakchi vazifasi - qiziqtirish: maqsadga yo‘naltirilgan va mohirona qo‘yilgan savollar yordamida ta’lim oluvchilarda berilgan mavzu bo‘yicha o‘zlarining bilimlarini eslash va bayon qilishga harakat qilinadi, o‘qituvchi rahbarligida boshqa ta’lim oluvchilar bilan muhokama qilinadi. Ta’lim oluvchilar o‘qituvchi bilan birga qadamma-qadam mustaqil fikrlash, yakunlash, xulosalash va umumlashtirish yo‘li bilan yangi bilimlarni anglaydilar va o‘zlashtiradilar.

Suhbatning afzalligi yana shundaki, u ta’lim oluvchilar fikrlashini faollashtiradi va bilim kuchini rivojlanishiga yordam beradi.

Suhbatlar vazifasiga ko‘ra quyidagilarga bo‘linadi:

kirish yoki tashkillashtiruvchi (didaktik vazifasi: ta’lim oluvchilarni mashg‘ulotdagi ishga tayyorlash);

yangi bilimlarni etkazish (didaktik vazifasi: ta’lim oluvchilarni yangi material bilan tanishtirish);

sintezlovchi yoki mustahkamlovchi (didaktik vazifasi: ta’lim oluvchilar bilimlarini tizimlashtirish, “mustahkamlash”, eslab qolishi va fikrlashi).

Suhbatlar tashkiliy shakli bo‘yicha o‘quv va “davra suhbatiga” bo‘linadi.

“Davra suhbati” o‘quv suhbatidan erkin holatda ishtirokchilar joylashish tartibi va asosiysi, ular fikrini navbat bilan bildirishi bilan farqlanadi.

Eng muhimi savollarni to‘g‘ri shakllantirish va berish. Ular o‘zaro mantiqiy bog‘liqlikka ega bo‘lishi kerak, o‘rganilayotgan savol mohiyatini ochib berishi, tizimda bilimlarni o‘zlashtirishga yordam berishi kerak. Savollar mazmuni va shakliga ko‘ra ta’lim oluvchilarning rivojlanish darajasiga mos kelishi lozim.

Esda tuting: oson savollar faol bilish faoliyatini rag‘batlantirmaydi, jiddiy munosabat esa bilishga rag‘batlantiradi.

Bahs (munozara).Bahs (munozara) - aniq muammo bo‘yicha fikr almashish, muhokama shaklidagi ta’lim berishning faol usuli. Munozara usuli hamma vazifalarni bajaradi.

Bu usuldan quyidagi maqsadlarda foydalaniladi:

yangi bilimlarni shakllantirishda;

ta’lim oluvchilar u yoki bu savollarni chuqur o‘ylab ko‘rish, ularning mohiyatiga kirishni ta’minlashda;

ta’lim oluvchilarni dalil va dalillarga asoslangan xulosalar orasidagi farqni tushunib etishga o‘rgatishda;

o‘zaro fikr almashinuv ko‘nikmalarni shakllantirishda;

ta’lim oluvchilarga shaxsiy fikrida mustahkam turish va uni himoya qilishiga yordam berish.

Munozara erkin bo‘ladi, qachonki, u erkin rivojlansa, boshqaruvchan bo‘lishi mumkin. U faqat o‘zlashtirish lozim bo‘lgan mavzu va savollarga taalluqli bo‘lishi kerak.

Aqliy hujum usuli.Aqliy hujum (breynstroming-aqllar to‘zoni) - amaliy yoki ilmiy muammolar echish g‘oyasini jamoaviy yuzaga keltirish. Ishtirokchilar aqliy hujum vaqtida murakkab muammoni hal etishga harakat qiladilar: ularni tanqid qilishga yo‘l qo‘ymay uni hal etishning ko‘proq shaxsiy g‘oyalarini yuzaga keltiradilar, so‘ngra ko‘proq oqilona/samarali/maqbul va boshqa g‘oyalarni ajratadilar, ularni muhokama qiladilar va rivojlantiradilar, ularni isbotlash yoki qaytarish imkoniyatlarini baholaydilar.

Bu usul hamma vazifalarni bajaradi, lekin uning asosiy vazifasi - ta’lim oluvchilarni o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirish, ularni muammoni mustaqil tushunish va echishga qiziqtirish va ularda muomala madaniyati, fikr almashinish malakalarini rivojlantirishi, tashqi ta’sir ostida fikrlashdan ozod bo‘lish va ijodiy topshiriqni echishda birlamchi yo‘l fikrlarini engib o‘tishni tarbiyalaydi.

An’anaviy ta’limda vazifani echish vaqtida ko‘pgina ta’lim oluvchilar o‘z g‘oyalarini aytishga botina olmaydilar. O‘z takliflarining xatoligi va ta’lim beruvchining salbiy munosabatidan, boshqa ishtirokchilarning yo‘q qilib yuboruvchi tanqidi va kulgisidan asosli qo‘rqadilar.

Insert.

Insert – samarali o‘qish va fikrlash uchun matnda belgilashning interfaol tizimi.

Insert – avvalgi bilimlarni faollashtirish va matnda belgilash uchun savollarning qo‘yilish muolajasi. Shundan so‘ng matnda uchraydigan, har turdagi axborotlarning belgilanishi.

Insert - matn bilan ishlash jarayonida ta’lim oluvchiga o‘zining mustaqil bilim olishini faol kuzatish imkonini ta’minlovchi kuchli asbob.

Insert - o‘zlashtirishning majmuali vazifalarini echish va o‘quv materialini mustahkamlash, kitob bilan ishlashning o‘quv malakalarini rivojlantirish uchun foydalaniladigan o‘qitish usulidir.

Matnda belgilash tizimi

(√) - men bilaman deganni tasdiqlovchi belgi;

(+) - yangi axborot belgisi;

(-) - mening bilganlarimga, zid belgisi;

(?) - meni o‘ylantirib qo‘ydi.

Pinbord.

Pinbord (inglizchadan: pin- mahkamlash, board – yozuv taxtasi) munozara usullari yoki o‘quv suhbatini amaliy usul bilan moslashdan iborat.

Ta’lim beruvchi:

→ Taklif etilgan muammoni echishga o‘z nuqtai nazarini bayon qiladi.

→ Ommaviy to‘g‘ri aqliy hujumni tashkillashtiradi.

Ta’lim oluvchilar quyidagi g‘oyalarni:

→ Taklif etadilar, muhokama qiladilar, baholaydilar eng ko‘p maqbul (samarali va boshqa g‘oyalarni tanlaydilar va ularni qog‘oz varag‘iga asosiy so‘zlar ko‘rinishida (2 so‘zdan ko‘p bo‘lmagan) yozadilar va yozuv taxtasiga biriktiradilar.

→ Guruh a’zolari (ta’lim beruvchi tomonidan belgilangan 2-3 talaba yozuv taxtasiga chiqadilar va boshqalar bilan maslahatlashib:

aniq xato yoki qaytariluvchi g‘oyalarni saralaydilar;

tortishuvlarni aniqlaydilar;

g‘oyalarni tizimlashtirish mumkin bo‘lgan belgilar bo‘yicha aniqlaydilar;

shu belgilar bo‘yicha hamma g‘oyalarni yozuv taxtasida guruhlaydilar (kartochka/ varaqlar).

Ta’lim beruvchi:

→Umumlashtiradi va ish natijalarini baholaydi.

Ta’limiy o‘yin.Ishbilarmon va rol (holat)li o‘yinlar muammoli topshiriqning bir turi. Faqat bunday holatda matnli material o‘rniga, ta’lim oluvchilar tomonidan o‘ynaladigan sahnalashtirilgan hayotiy holatlar ishlatiladi

O‘qitish usuli sifatida u quyidagi vazifalarni bajaradi:

o‘rgatuvchi: umumo‘quv malakalarni shakllantirish; ijodiy qobiliyatni rivojlantirish, shu jumladan, tushunish, yangi holatlarni shakllantirish va tahlil qilish;

rivojlantiruvchi: mantiqiy fikrlash, nutq, atrof-muhit sharoitiga o‘rganish qobiliyatini rivojlantirish;

motivatsiyali: ta’lim oluvchilarni o‘quv faoliyatiga undamoq, mustaqil xulosa qabul qilishini rag‘batlantirmoq;

tarbiyalovchi: mas’uliyatlilikni, fikr almashishlikni shakllantirish.

O‘yin usullari va dars shaklidagi mashg‘ulot holatlarini amalga oshirish quyidagi asosiy yo‘nalishlarda sodir bo‘ladi:

didaktik maqsad ta’lim oluvchilar oldiga vazifa ko‘rinishida qo‘yiladi;

o‘quv faoliyat o‘yin qoidalariga bo‘ysunadi;

o‘quv material o‘yinning vositasi sifatida ishlatiladi;

o‘quv faoliyatiga didaktik vazifani o‘yinga aylantiradigan musobaqa bo‘lagi kiritiladi;

didaktik vazifani muvaffaqiyatli bajarish o‘yin natijalari bilan bog‘lanadi.

Ishbilarmon o‘yinni rolli o‘yindan farqi nimada?

Ishbilarmon o‘yin ishtirokchilariga hayotiy holatda qurilgan o‘yinli syujet taklif qilinadi, bunda ishtirokchilar oldiga yagona umumiy maqsad: taklif etilayotgan muammoni echish qo‘yiladi.

Shu bilan bir vaqtda har bir ishtirokchi alohida rolli maqsadni bajarishi lozim. Shuning uchun echimni ishlab chiqish jarayonni alohidali-guruhli xususiyatga ega: har bir ishtirokchi avval o‘zining vazifali maqsadiga muvofiq qaror qabul qiladi, undan so‘ng esa uni guruh bilan kelishadi. Alohida vazifali maqsad bajarilishi butun guruh qaror qabul qilish natijalariga bog‘liq. Odatda, ishbilarmon o‘yin davomidagi muaommoni echish bir nechta bosqichda (2 dan 10 gacha va bir o‘yin ko‘p).

Ishtirokchilar harakatini baholash yakuniy va oraliq natijalar bo‘yicha amalga oshiriladi: oraliq baholash belgilangan maqsadni amalga oshirishda ularning anglab etishini oshirish maqsadida bizga o‘yin davomida ishtirokchilar harakatiga ta’sir ko‘rsatish imkonini beradi, yakuniy natijani baholashda ishtirokchilarning tashkiliy faoliyatlari va ular tomonidan vazifali rolli maqsadni bajarish hisobga olinadi.

Rolli o‘yin, ishbilarmonlik kabi vaziyatda ko‘rsatilgan, muammoni echishda ishtirokchilarning faol birgalikdagi harakatlariga asoslanadi. Mavzu qatnashchilarining bitta majburiy maqsadlari bor - muammoni echish. Lekin alohidali maqsadlar, ishbilarmon o‘yindagi kabi kelishib olinmaydi. Rolli o‘yinning har bir ishtirokchilar maqsadlari - g‘alaba qozonish, o‘zini ko‘rsatish.

Vaziyatli o‘yin yakunlarini nafaqat umumiy maqsadga erishish natijalari bo‘yicha emas va balki har bir ishtirokchining rolli maqsadlarini amalga oshirish bo‘yicha baholanadi.

Siz tomondan ishlab chiqilgan o‘yin haqiqiy hayotga mumkin qadar yaqin bo‘lishi, lekin ishtirokchilar uchun juda murakkab va qiyin bo‘lmasligi kerak.

Vaziyatlar usuli.Vaziyatlar usuli – ta’lim beruvchining muammoli vaziyatlarni yaratishga va ta’lim oluvchilarning faol bilish faoliyatlariga asoslangan. U aniq vaziyatni tahlil qilish, baholash va keyingi qarorni qabul qilishdan tuzilgan

Usulning etakchi vazifalari quyidagilardan iborat:

O‘rgatuvchi – bilimlarni faollashtirishga asoslangan;

Rivojlantiruvchi – tahliliy tafakkurni, alohida hodisalarning dalillari qonuniylikni ko‘ra bilishini shakllantirish;

Tarbiyalovchi – fikr almashinish ko‘nikmalarni shakllantirish.

Muammoli vazifalardan foydalanish usuli bizga, nazariyani amaliyot bilan bog‘lash, imkonini beradi, bu materialni ta’lim oluvchilar uchun yanada ko‘p dolzarbli qiladi. O‘quv muammosining muhim belgilari quyidagilardan iborat bo‘ladi:

noma’lumning borligi, uni topish yangi bilimlarni shakllanishiga olib keladi;

noma’lumni topish yo‘nalishida qidiruvni amalga oshirish uchun ta’lim oluvchilarda ma’lum darajada bilim manbalari borligi.

Muammo 3 tarkibiy qismdan tashkil topadi:

ma’lum (ushbu berilgan vazifadan).

noma’lum (topish yangi bilimlar shakllanishiga olib keladi).

noma’lumni topish yo‘nalishida qidiruvni amalga oshirish uchun kerak bo‘lgan, avvalgi bilimlar (ta’lim oluvchilar tajribasi).

Shunday qilib, o‘quv muammosini ta’lim oluvchilarga oldindan noma’lum bo‘lgan natija yoki bajarish usuli vazifasi sifatida aniqlash mumkin. Lekin ta’lim oluvchilar ushbu natija qidiruvini amalga oshirish yoki hal etish yo‘li uchun dastlabkiga egadirlar. Shunday qilib, ta’lim oluvchilar hal etish yo‘lini biladi, vazifasi o‘quv muammosi bo‘lmaydi. Boshqa tomondan, agar ta’lim oluvchilar u yoki bu vazifani echish yo‘lini bilmay uni echish qidiruvi uchun vositaga ega bo‘lmasalar, unda u ham o‘quv muammosi bo‘lishi mumkin emas.

Muammoli vazifaning murakkabligi (vaziyat “o‘quv” muammo) bir qator dalillar bilan aniqlanadi, bu jumladan ta’lim oluvchilar darajasiga mos qilishi kerak. Agarda tanishtiruvchi material juda ham hajmi katta yoki murakkab bo‘lsa, ular hamma akborotni qabul qila olmaydilar, echimini topishni bilmaydilar va o‘quv faoliyatida bo‘lgan har qanday qiziqishlardan mahrum bo‘ladilar.

Muammoli vazifani ishlab chiqish katta mehnat va pedagogik mahoratni talab etadi. Qoidaga binoan, vazifani bir necha marotaba tajribadan o‘tkazgandan

so‘ng o‘quv guruhida omadli variantini tuzishga ega bo‘linadi. Shunga qaramay, bunday vazifalar nazariyani haqiqiy vaziyat bilan bog‘lash imkonini beradi. Bu ta’lim oluvchilar ongida o‘qitishni faollashtirishga imkon beradi, kelajakdagi kasbiy faoliyatlari uchun o‘rganilayotgan materialning amaliy foydasini anglab etishga yordam bo‘ladi.

To‘rtinchi guruh ta’lim usullari - (IV guruh)

To‘rtinchi guruh ta’lim usullari: mustaqil izlanuvchilik faoliyati hamda 4 darajada bilimlarni o‘zlashtirishni ta’minlovchi usullar.

Loyihalar usuli.Loyihalar usuli bilim va malakalarni amaliy qo‘llash, tahlil va baholashni nazarda tutuvchi majmuali o‘qitish usulini amalga oshiradi. Ta’lim oluvchilar yuqori darajada, boshqa o‘qitish usullaridan foydalanishga qaraganda, rejalashtirishda tashkillashtirishda, nazoratda, tahlil qilish va vazifani bajarish natijalarini baholashda ishtirok etadilar. Loyihalarda o‘qitish nafaqat natijalar, balki jarayonining o‘zi ham qimmatli. Loyiha fanlararo, bir fan yoki fan tashqarisida bo‘lishi mumkin.

Keys-stadi.Ta’lim berish vaziyati keys-stadi (case ingliz-to‘plam, aniq vaziyat, stadi-o‘rganish) – bu usul, odatiy hayotni tashkillashtiruvchi vaziyatlarni yaratuvchi va ta’lim oluvchilardan maqsadga muvofiqroq echim izlashni talab qiluvchi, hayotdan olingan odatiy vaziyatlarni tashkillashtirish yoki sun’iy yaratilgan vaziyatlarga asoslanadi.

Keys - ta’lim oluvchilarni muammoni ifodalashni va maqsadga muvofiqroq echim izlashga yo‘naltiruvchi, bir guruh insonlar yoki alohida shaxslarni hayotiy tashkillashishidan olingan ma’lum sharoitlarini bayonli taqdim etilishidan iborat.

(2) qo‘shimcha axborotlardan, jumladan audio, video va elektron etkazuvchilar va o‘quv-uslubiy materiallardan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

I. Karimov. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevoridir. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida so‘zlagan nutqi. Toshkent. 1997 yil 29 avgust.

2. Raximov M.M. Sport trenirovkasining nazariyasi va metodikasining asoslari.- T., 2000

3. Abdiev A.N, Jumanov O.S, Ne’matov B.I. Sport alifbosi. -T.,2008.

4. Xolmirzaev E.J., Nematov B.I., Xo‘janiyozov B.I. Sport anjomlari va jihozlari – T., 2010.

5. YusupbayevaA.S. Maktabgacha yoshdagi bolalarning jsmoniy rivojlanshda harakatli o‘ynlarni tashkil etish usullari.‘‘Xalq ta’lm’’lmiy-metodik jurnal. 2021-yil.

BO‘LAJAK JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHILARINING INNOVATSION FAOLIYATGA TAYYORLASH

Tursunaliyeva G.B.
CHDPU

Tayanch so‘zlar: innovatsiya, innovatsion faoliyat, modernizatsiya, deontologiya, tendensiya, novatsiya.
Ключевые слова: инновация, инновационная деятельность, модернизация, деонтология, тенденция, нововведение.
Key words: innovation, innovative activity, modernization, deontology, tendency, innovation.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada innovatsion faoliyat va uning shakllanish omillari, zaruriyati va o‘qituvchidan yangiliklarni o‘zlashtirib borish bilan birga ularni o‘z faoliyatida qo‘llashi va pedagogik jamoa o‘rtasida targ‘ib qilishi haqida fikrlar yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается инновационная деятельность и факторы ее формирования, необходимость и способность педагога усваивать инновации, применять их в своей работе и продвигать среди педагогического коллектива.
SUMMARY:
This article discusses innovative activity and its factors of formation, necessity and the teacher's ability to master innovations, as well as apply them in his work and promote them among the pedagogical team.

Zamonaviy sharoitda ta’lim jarayonining barcha imkoniyatlariga ko‘ra shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga yO‘naltirilishi talab qilinmoqda. O‘zida ana shu imkoniyatlarni namoyon eta olgan ta‟lim shaxsga yO‘naltirilgan ta‟lim deb nomlanadi. Sportda shaxsga yo‘naltirilgan ta‟lim – sportchining fikrlash va harakat strategiyasini inobatga olgan holda uning shaxsi, O‘ziga xos xususiyatlari, qobiliyatini rivojlantirishga yO‘naltirilgan O‘quv-trenerovka ta‟limi.

Ta’lim tizimini mazmunan isloh qilish jarayonida pedagog kadrlar obro‘-e’tibori, mas’uliyati va kasb ko‘nikmasini oshirish yuzasidan sobitqadamlik bilan davlat siyosati olib borilmoqda. Bu borada o‘qituvchi faoliyatini yangilash

va innovatsiyalarni ta’lim jarayoniga kiritish asosiy vazifa hisoblanadi. Har qanday boshqa soha mutaxassislari kabi o‘qituvchilarning ham kasbiy tayyorgarlik darajasi ularning bilim, ko‘nikma va malakalari, ijodiy salohiyati hamda nostandart tafakkurlarida o‘z aksini topuvchi kasbiy layoqati bilan baholanadi. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarni innovatsion faoliyatini tahlil qilib, uning shakllanish bosqichlarini quyidagicha belgilash mumkin: Birinchi bosqich -tayyor metodik tavsiyanomalar aniq qilib ko‘chiriladi.

Ikkinchi bosqich -mavjud tizimga ayrim yangi moslama (modifikatsiya)lar, metodlar kiritiladi. Uchinchi bosqich - yangi g‘oyani amalga oshirish mazmuni, metodlari va shakli to‘la ishlab chiqiladi. To‘rtinchi bosqich - o‘qituvchi o‘qitish va tarbiyalashning o‘z konsepsiyasini va metodikasini ishlab chiqadi. O‘qituvchi innovatsion faoliyatning shakllanishidagi birinchi bosqichda quyidagi vazifalarni bajarishi lozim:

-pedagogik faoliyatda ijodiy yo‘nalishni shakllantirib borish; -pedagogik jarayonda sub’ekt-sub’ekt hamkorligini yo‘lga qo‘yish;

-pedagoglik kasbini rivojlantirish va bunga qiziqishni orttirib borish; -keng qiziqish doirasini shakllantirish, pedagogik muloqotda ochiqlikni ta’minlash;

-«men-g‘oyalar» ijodiy fikrlash yo‘nalishini rivojlantirib borish;

-pedagogik vazifalarni hal qilishga ijodkorlik bilan yondashuv, tahlil qilish malakalarini rivojlantirib borish;

-ijodiy ishlash texnologiyasini shakllantirish. Bu jarayonda shaxsiyatni o‘stirish treningi, muammoli o‘qitish texnologiyasi, faol ta’lim metodikasidan foydalanish va yangilik kiritish jarayoni bilan tanishtirib borish lozim. Birinchi bosqichning asosiy mazmunini umumiy psixologik-pedagogik bilimlarni egallash, o‘z faoliyatini tahlil qilish ko‘nikma va malakalarini shakllantirish tashkil etadi. Mazkur bosqich oliy ta’lim muassasalaridagi ta’lim jarayonida shakllantirilishi lozim. O‘qituvchilarda innovatsion faoliyatni shakllantirishning ikkinchi bosqichida quyidagi vazifalar bajarilishi lozim: -pedagogik faoliyatni variativ rivojlantirish; -ma’naviy-madaniy bilimlarni oshirish; -pedagogik yangiliklarni o‘zlashtirish ehtiyojini shakllantirish; -pedagogik refleksni rivojlantirish; -yangi turdagi faoliyat sifatida innovatsion axborot fondini shakllantirish. O‘qituvchilarni mazkur vazifalarni bajarishga tayyorlashda muammoli o‘qitish, o‘zini anglash bo‘yicha treninglar tashkil etish, o‘qitishning rivojlantiruvchi texnologiyalari bilan tanishtirib borish, o‘qitishning shaxsga mo‘ljallangan texnologiyalaridan foydalanish, mualliflik konsepsiyalarini izohlash, o‘qitish metodlarini tanlashga o‘rgatish, darsni kompozitsiyalash, pedagogik texnika va texnologiya treninglarini, mustaqil ishlarni tashkil etish orqali pedagogik faoliyatni muntazam takomillashtirib

borish lozim. Innovatsion faoliyatni shakllanishining 3-va 4-bosqichlarida quyidagi vazifalarni bajarish lozim: - pedagogik faoliyat va bir butun holatda pedagogik muloqot texnologiyasini zamonaviylashtirish; -innovatsion faoliyat texnologiyasini o‘zlashtirib olish.

Pedagogik jarayonda innovatsion faoliyat muhim o‘rin egallaydi. Ayni bir vaqtda, bir xil sharoitlarda o‘qitish sifat-samaradorligi har bir o‘qituvchida turli xil bo‘lishi mumkin. Bilimning barcha sohalaridagi jadal jarayon tufayli amalda qo‘llanilayotgan o‘quv materiallarida keltirilgan axborotning ma’lum bir qismi tezda o‘z dolzarbligini yo‘qotadi va yangilashni taqozo etadi. Ayniqsa, bu ijtimoiy-gumanitar fanlarga taalluqli. Asosiy maqsad talabaga beriladigan bilim sifatini oshirish va samaradorlikka erishishdan iborat ekan, o‘qituvchilarni innovatsion faoliyatga tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonida pedagogika va texnologiya sohasidagi so‘nggi yutuqlarga, o‘quv jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash mexanizmiga katta e’tibor berish kerak.

SHunday qilib, jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini innovatsion faoliyatga va innovatsion jarayonlarga tayyorlash ishlarining ancha murakkabligi haqida xulosa chiqarish mumkin. Bu bir qancha ob’ektiv va sub’ektiv sabablar, eng avvalo, o‘qituvchilarning axborot texnologiyalari bo‘yicha boshlang‘ich tayyorgarlik darajasining pastligi, ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish borasida malakasining etarli emasligi, zaruriy o‘quv axborotlarini mustaqil holda o‘zlashtira olish malakasi yo‘qligi bilan bog‘liq. Jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining innovatsion faoliyati haqida gapirganda bu faoliyatning ilmiy-metodik o‘ziga xosligi haqidagi savol paydo bo‘ladi. Bu faoliyatning imkoniyatlari ta’lim tizimi ko‘lamida innovatsion g‘oyalar, loyihalar, texnologiyalarni joriy qilishda va shaxsni rivojlantirishda namoyon bo‘ladi. Bu faoliyat imkoniyatlari o‘zida quyidagilarni jamlaydi: - o‘qituvchining yangilikni qo‘llashga tayyorgarligi;

- o‘qituvchining pedagogik yangilikni qabul qilishi;
- jamoada o‘qituvchining novatorlik darajasi;
- o‘qituvchi kommunikativ qobiliyatining rivojlanganligi;
- o‘qituvchining ijodkorlik darajasi. O‘qituvchilarning yangilikni o‘zlashtirishga tayyorgarlik mezonlari esa o‘qituvchi motivatsiyasi, malaka tayyorgarligi, pedagogik tajriba-sinov ishlarini amalga oshirishborasidagi bilim va malakalari, innovatsiya yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf eta olish mahorati bilan belgilanadi.

O‘qituvchi innovatsion faoliyatining asosiy belgilaridan biri uning ijodiy faolligi, ijodkorligi hisoblanadi. O‘qituvchidan yangiliklarni o‘zlashtirib borish bilan birga ularni o‘z faoliyatida qo‘llashi va pedagogik jamoa o‘rtasida

targ‘ib qilishi talab etiladi. Innovatsion faoliyat pedagogik mahoratning yuqori bosqichi bo‘lib, bunda jamoa a’zolari bir-birini qo‘llabquvvatlashi, kiritilayotgan yangilikning maktabda o‘z o‘rnini topishiga ishonch bilan qarash, qiyinchiliklarga duch kelganda ruhan tushkunlikka tushmasdan, o‘z xatolarini ko‘ra bilish va ularni tuzatishga harakat qilish talab etiladi. O‘z-o‘zini tarbiyalab borish, o‘z ustida tinmay ishlashga harakat qilish innovatsion faoliyatning asosiy sharti hisoblanadi.

Ta’lim sifatini oshirish jamiyatning barcha jabhalarida hayotni yaxshilashga olib keladi. Yangilik kiritish ta’lim sifatini oshirishning samarali vositasi bo‘lganligi uchun ham rivojlangan davlatlar ta’lim jarayoniga uzluksiz yangilik kiritishga harakat qiladilar. Ko‘pgina mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, innovatsion jarayonlarda ta’lim tizimidagi barcha bo‘g‘inlar ishtirok etishi lozim. Ammo innovatsion jarayonlar yuqoridan pastga qarab harakatlansa va bunda o‘qituvchi bo‘ysunuvchi, ya’ni yangilikning faqat iste’molchisi bo‘lib qolsa, u holda bu jarayon byurokratik tus oladi. Innovatsion faoliyatga tayyorlash jarayonida maqsad aniq belgilanib, o‘qituvchining oldingi faoliyatini tashxislash asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq. O‘qituvchi innovatsion faoliyatining natijasi quyidagilarda ko‘rinadi: -bajarilishi lozim bo‘lgan ishning maqsadini aniqlay olishida; -nostandart vaziyatlarni tahlil etib, tezkor xulosalar chiqara bilishida;

-o‘quv jarayoni bilan bog‘liq masalalarni echish usullarini egallaganligida; -muammolarni hal etishning maqbul vosita va usullarini izlab topish, kuzatish va tajriba natijalarini tizimlashtirishda; -o‘z ustida mustaqil ishlashni rejalashtira olishida; -o‘z ishi natijasini nazorat va tahlil qila olishida; -yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish malakasining mavjudligida; -yangi g‘oyalarni izlab topa olishi, pedagogik masalalarni algoritmlashtirish malakasiga egaligida.

Innovatsion faoliyatning shakllanganlik darajasi o‘qituvchida o‘z faoliyatini tanqidiy tahlil qilish ko‘nikma va malakalari tarkib topganligi, o‘qituvchi o‘z faoliyatida innovatsiyalarni, pedagogik texnologiyalarni qo‘llay olish mahoratiga egaligi bilan tajriba-sinov ishlari rejasini va dasturini tuzishi va uni amalga oshirish malakasiga egaligi, o‘zidan boshqa pedagoglar tajribalarini tahlil qilib, uni amaliyotda qo‘llay olishi, fikr va tajriba almashib, metodik yordam ko‘rsata olishi, mualliflik konsepsiyalarini yarata olish mahoratiga egaligi, ziddiyatlar oldini olish, pedagogik vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishi bilan belgilanadi. O‘qituvchining yangilikni o‘zlashtirib olishga tayyorligi o‘ziga xos mezonlarga ega bo‘lib, ular quyidagilarda o‘z ifodasini topadi: -o‘qituvchining yangilik haqidagi ma’lumotlarga egaligi; -o‘qituvchi motivatsiyasi; -o‘qituvchining malakaviy tayyorgarligi;

-pedagogik tajriba-sinov ishlarini amalga oshirish haqidagi bilim, ko‘nikma va malakalarga egaligi;

-innovatsiyaga qarshi bo‘lgan to‘siqlarni bartaraf eta olishi.

Yuqorida bayon etilgan mulohazalarga asoslanib, quyidagi xulosaga kelish mumkin: innovatsion faoliyat bir necha bosqichlarda tarkib topadigan faoliyat bo‘lib, o‘zining nazariy va amaliy asoslariga ega bo‘lgan pedagogik faoliyatning alohida bosqichi.

Innovatsion faoliyat infratuzilmasini shakllantirish, ya’ni innovatsion faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan xizmatlarni taklif etuvchi tashkilotlar faoliyatini takomillashtirish taqozo etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva Sh.A., Xurramov E.E. Bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchilarining innovatsion faoliyatga tayyorlash. //Zamonaviy ta’lim jurnal. – 2018. . 1. – №. 01 son.

2. Xurramov E.E. Bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchilarining kasbiy pedagogic faoliyatga tayyorlash texnologiyalarini takomillashtirish. //disirtatsiya. – 2021. – т. 1. – №. B3. – c. 80-96.

3. Уринова Ф. У. Особенности развития психологии ребёнка дошкольного и младшего школьного возраста //science and innovation. – 2022. – т. 1. – №. B2. – c. 68-71.

4. Uljayevna O. R. F. Maktabgacha talim tashkiloti tarbiyachisining kasbiy pedagogik kompetensiyani takomillashtirish xususiyatlari //science and innovation. – 2022. – т. 1. – №. B2. – c. 88-91.

5. Uljayevna O. R. F., Saydamatovna S. Z. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy faoliyatini shakllantirishning o’quv-uslubiy ta’minoti //science and innovation. – 2022. – т. 1. – №. B3. – c. 349-355.

6. Feruzaxon Uljayevna O’rinova, Dilyora Iskandarovna Uuldashboyeva. Bo’ajak tarbiyachilarda aqliy faoliyat madaniyatini shakllantirish. Central asian academic journal of scientific research. Issn: 2181-2489. Volume 2 | issue 3 | 2022. Www.caajsr.uz

MAKTABGACHA TA'LIM YOSHIDAGI BOLALAR UCHUN GIMNASTIKA VA UNI O'QITISH METODIKASI

To'lqinova F.
CHDPU

Tayanch so'zlar: gimnastika, jismoniy vositalar, metod, asiklik harakat, siklik harakat, tarbiya, shaxs.
Ключевые слова: гимнастика, физические средства, метод, atsiклическое движение, циклическое движение, воспитание, личность.
Key words: gymnastics, physical means, method, acyclic movement, cyclic movement, education, personality.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada gimnastika jismoniy tarbiya vositasi va metodi sifatida va umumrivojlantiruvchi va amaliy mashqlar suv muolajalari, massaj hamda organizmni chiniqtirish gimnastika turlari va ularning xarakteristikasi, asosiy harakat turlarini rivojlantirish,asosiy harakat turlarining ta'rifi tanishtirish masalasining ilmiy nazariy ahamiyati, uni o'rganilganlik darajasi va xozirgi vaqtdagi ahamiyati yoritilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье рассматривается научно-теоретическое значение гимнастики как средства и метода физического воспитания, виды гимнастики для общеразвивающих и практических занятий, водных процедур, массажа и закалки организма, их характеристика, освоение основных видов движений, определение основных видов движений, уровень ее изученности и современная значимость.
SUMMARY:
This article discusses the scientific and theoretical significance of gymnastics as a means and method of physical education and general developmental and practical exercises, water procedures, massage and body conditioning, types of gymnastics and their characteristics, development of basic types of movements, definition of basic types of movements, the level of its study and current significance.

Gimnastika tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirishning maxsus vositalariga ega: u harakatlarni oldindan shartlashilgancha aniq bajarilishini talab kiladi; mashg'ulotlarning kun tartibiga, harakatlarning ongliligi va mustaqilligini, ijodiy tashabbusni ko'zda tutadigan ta'lim jarayonini tashkil etishning o'ziga xos uslubiga ega. Bularning hammasi intizomni, diqqatni tarbiyalashga xizmat qiladi, iroda va xarakterni mustahkamlashga yordam beradi. Gimnastika umumiy jismoniy

tayyorgarlik vazifalarini hal etishga, jismoniy mashqlarni shug‘ullanuvchilarning yoshi va tayyorgarligiga muvofiq qo‘llashga hamda jismoniy tarbiyaning sog‘lomlashtirish va ta’lim-tarbiyaviy vazifalarni muvafaqqiyatli amalga oshirishga imkon beradi.

Umumrivojlantiruvchi gimnastikaning vazifasi salomatlik, umumjismoniy tayyorgarlikni mustahkamlashdan iboratdir. U harakat ko‘nikmalarini takomillashtirish va mustahkamlashga, to‘g‘ri qad-qomatni tarbiyalashga, yurak-tomir va nafas olish faoliyatini yaxshilash hamda organizmni chiniqtirishni ta’minlashga qaratilgan. a) Asosiy gimnastika tarkibiga saflanish, umumrivojlantiruvchi va asosiy harakatlar kiradi. Mashqlarni bajarishda jismoniy jihozlardan foydalaniladi.

Asosiy gimnastika kishi organizmidagi funksional jarayonning kuchayishiga, uning jismoniy rivojlanishiga, xilma-xil harakat ko‘nikmalarining takomillashuviga, jismoniy sifatlarning tarbiyalanishiga, o‘zlashtirilgan harakat faoliyatidan turli hayotiy vaziyatlarda mustaqil va ijodiy foydalana olishga, o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholay bilishga, harakat faoliyatining asosiy qonuniyatlarini anglashga, egallangan bilim va ko‘nikmalarning hayot va faoliyat uchun ahamiyatini tushunishga yordam beradi. B) Gigienik gimnastika – kishi salomatligini mustahkamlash va saqlashga, to‘g‘ri qadqomatni tarbiyalashga, organizmning asosiy tizimlar funksiyasini (nafas olish, qon aylanish, almashinish jarayonlarining faollashishi) takomillashtirishga qaratilgandir. Umumrivojlantiruvchi va amaliy mashqlar suv muolajalari, massaj hamda organizmni chiniqtirish bilan qo‘shilgan holda gigienik gimnastika vositalari sifatida foydalaniladi. Gigienik gimnastika barcha yoshdagi bolalarga tavsiya etiladi. Sport yo‘nalishidagi gimnastika. Sport gimnastikasining vazifasi umumiy jismoniy tayyorgarlikni oshirish va saqlashdan iboratdir.

Badiiy gimnastika – harakatlarni takomillashtirishni ko‘zda tutadi va u sport xarakteriga egadir. Badiiy gimnastikaning asosiy mashqlari yuksak plastiklik, xarakatlar koordinasiyasi va ifodaliligini egallashga yordam beruvchi musiqa bilan organik bog‘liqdir. Amaliy gimnastika. Professional-amaliy gimnastika muayyan mutaxassislikni (balandlikda ishlovchi montajchi, konchi, transport haydovchi…) egallashga yordam beruvchi harakat ko‘nikmalari va sifatlarini rivojlantiradi va takomillashtiradi. Ishlab chiqarishdagi gimnastika. Ishlab chiqarishdagi gimnastika – kishilarning ish qobiliyatini oshirish va saqlash maqsadida tashkil etiladi.

U ish kuni tartibiga kiradi: kirish gimnastikasi ish oldidan, jismoniy pauza ish kuni jarayonida, tanaffuslarda o‘tkaziladi. Davolash gimnastikasi – davolash fizkulturasiga mansub bo‘lib, sog‘liq va ish qobiliyatini tiklashga qaratilgandir. U barcha kasalliklarda qo‘llaniladi va noixtisosli funksional terapiya vositasi

hisoblanadi. Masalan, harakat apparati funksiyalarini jarohat va kasalliklardan so‘ng tiklash, gavda tuzilishidagi nuqsonlar (turli deformasiyalar) ni tuzatishda qo‘l keladi. Davolash gimnastikasi bemor kishilarning nerv tizimi holati va ahvolini yaxshilashga, ular kayfiyatini ko‘tarish hamda salbiy emosiyalardan xalos etishga qaratilgandir.

Shunday qilib, gimnastika jismoniy tarbiya vositalari biri sifatida turli o‘quv-tarbiyaviy davolash muassasalarida va jamoalarda (korxonalar, muassasalar, fabrikalar, zavodlarda) hamda individual mashg‘ulotlarda bolalar, o‘smirlar va kattalarni jismoniy tarbiyalashning barcha davlat dasturlarining ajralmas qismini tashkil etadi. Gimnastika har tomonlama jismoniy tarbiyalash ishining asosiy vosita va metodlaridan biri sifatida belgilanadigan keng tushunchadir. U baza sifatidagi jismoniy tarbiyaning zaruriy komponentidir.

Gimnastika kishi organizmiga har tomonlama ta’sir etadigan, uning asosiy fiziologik jarayonlarini kuchaytiradigan, garmonik rivojlanishiga yordam beradigan maxsus tanlangan mashqlar tizimdir. Gimnastika mashqlari tufayli hayotiy zarur harakat ko‘nikmalari, xarakatlarning go‘zalligi va aniqligi shakllanadi, asosiy jismoniy sifatlar — chaqqonlik, tezkorlik, kuch, chidamlilik, egiluvchanlik rivojlanadi. Gimnastika ilk bolalik chog‘idan qo‘llaniladi va kishi hatyotining barcha yosh davrida davom ettiriladi. Kishi sog‘lig‘ini mustahkamlash jismoniy kamolotini takomillashtirish va uning rangbarang faoliyati uchun har tomonlama jismoniy tayyorgarlik ko‘rishini ta’minlash gimnastikaning vazifasi hisoblanadi bundan tashqari gimnastika oldida quyidagi maxsus vazifalar ham mavjud: to‘g‘ri qad-qomatni shakllantirish, gavdadagi turli nuqsonlarni to‘g‘rilash va oldini olish, jarohatlardan so‘ng harakat apparatinpng ish qobiliyatini tiklash, o‘z harakatlarini boshqara olish malakasini tarbiyalash.

Gimnastikada har tomonlama jismoniy tarbiyalash vazifalarini hal etishga yordam beradigan xilma-xil jismoniy mashqlardan foydalanish mumkin. Unda pedagogik vazifalar va organizmning psixologik xususiyatlariga mos keluvchi istalgan harakat va harakat faoliyati qo‘llanilishi mumkin. Gimnastikada organizm qurilishi va funksiyasiga nisbatan aniqroq tanlanma ta’sirni amalga oshirish mumkin. Gimnastikaga xos metodik usullar jismoniy mashqlar yordamida ayrim organlar va ayrim muskul guruhlariga, shuningdek turli jismoniy sifatlarning rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatish imkonini beradi.

Gimnastikada jismoniy yuklamani nisbatan aniq dozalash mumkin: hilma-xil mashqlar shug‘ullanuvchilarning tayyorgarligi va bu mashqlarning organizmga ta’sirini qat’iy hisobga olgan holda belgilanadi va foydalaniladi. Mashg‘ulotlarning emosionalligini oshirish, estetik hisnn tarbiyalash, harakatlarning ritmliligini, aniqligi va ifodalanishiga erishish maqsadida gimnastika vaqtida musiqadan: foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ta’lim jarayonida o‘z harakat imkoniyatlarini baholash, harakat faoliyatining umumiy qonuniyatlarini tushuna olish malakasi tarbiyalanadi. Bunga o‘quv topshiriqlarini taqsimlash, harakatlarning analiz va sintezini qo‘llash, harakatlarni yangi harakat faoliyatiga qo‘shish va hilma-xil jismoniy mashqlarni o‘rganish orqali erishiladi. Gimnastika tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirishning maxsus vositalariga ega: u harakatlarii oldindan shartlashilgancha aniq bajarilishini talab qiladi; mashg‘ulotlarning reglamentlangan kun tartibiga, xarakatlarning ongliligi va mustaqilligini, ijodiy tashabbusni ko‘zda tutadigan ta’lim jarayonini tashkil etishning o‘ziga xos uslubiga ega. Bularning hammasi intizomni, diqqatni tarbiyalashga xizmat qiladi, iroda va xarakterni mustahkamlashga yordam beradi.

Shunday qilib, gimnastika metodlari umumiy jismoniy tayyorgarlik vazifalarini hal etishga, jismoniy mashqlarni shug‘ullanuvchilarning yoshi va tayyorgarligiga muvofiq qo‘llashga hamda jismoniy tarbiyaning sog‘lomlashtirish va ta’lim-tarbiyaviy vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beradi. Gimnastika turlari va ularning xarakteristikasi: Jismoniy tarbiya tizimning rivojlanish jarayonida gimiastikaning vazifalari asta-sekin aniqlandi va uning asosiy turlari belgilandi, Chunonchi: 1) umumrivojlantiruvchi gimnastika, bunga asosiy, gigienik gimnastika va boshqalar kiradi; 2) sportning ko‘rinishlaridan biri sifatidagi sport yo‘nalishidagi gimnastika. U umumiy jismoniy tayyorgarlikning ommaviy darajaga erishuvini, o‘sishi va saqlanishini ta’minlaydi. Bu turga sport gimnastikasi, atletika, badiiy gimnastika va boshqalar kiradi; 3) amaliy turi — profession-alamaliy, davolash gimnastikasi va boshqalar.

Umumrivojlantiruvchi gimnastikaning vazifasi sog‘lomlashtiruvchi bo‘lib, umumjismoniy tayyorgarlikni mustahkamlashdan iboratdir. U harakat ko‘nikmalariki takomillashtirish va mustahkamlashga, to‘g‘ri qad-qomatni tarbiyalashga, yurak-tomir va nafas olish faoliyatini yaxshilash hamda organizmni chiniqtirishni ta’minlashga qaratilgan. Asosiy gimnastika tarkibiga saflanish, umumrivojlantiruvchi va asosiy harakatlar kiradi.

Mashqlarni bajarishda gimnastika snaryadlari va mayda jismoniy tarbiya inventarlaridan foydalaniladi. Asosiy gimnastika kishi organizmidagi funksional jarayonning kuchayishiga, uning jismoniy rivojlanishiga, hilma-xil harakat ko‘nikmalarining takomillashuviga, jismoniy sifatlarning tarbiyalanishiga, o‘zlashtirilgan harakat faoliyatidan turli hayotiy vaziyatlardamustaqil va ijodiy foydalana olishga, o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholay bilishga, harakat faoliyatining asosiy qonuniyatlarini anglashga, egallangan bilim va ko‘nikmalarning haYot va faoliyat uchun ahamiyatini tushunishga yordam beradi, Gigienik gimnastika kishi salomatligini mustahkamlash va saqlashga, to‘g‘ri qad-qomatni tarbiyalashga, organizmning asosiy sistemalari funksiyasini (nafas olish,

qon aylanish, almashinish jarayonlarining aktivlashishi) takomillashtirishga qaratilgandir.

Umumrivojlantiruvchi va amaliy mashqlar suv muolajalari, uqalash hamda organizmni chiniqtirish bilan qo‘shilgan holda gigienik gimnastika vositalari sifatida foydalaniladi. Gigienik gimnastika barcha yoshdagi bolalarga tavsiya etiladi. Badiiy gimnastika harakatlarni takomillashtirishni ko‘zda tutadi va u sport xarakleriga egadir. Badiiy gimnastikaning asosiy mashqlari yuksak plastiklik, harakatlar koordinasiyasi va ifodaliligini egallashga yordam beruvchi muzika bilan organik bog‘liqdir. Badiiy gimnastika tarkibini saflanish, umumrivojlantiruvchi mashqlar va ba’zi asosiy harakatlar, shuningdek musiqa ostida buyumlar bilan hamda buyumlarsiz bajariladigan turli raqs kombinasiyalari tashkil etadi.

Profession-alamaliy gimnastika muayyan mutaxassislikni (balandlikda ishlovchi montajchi, konchi, transport haydovchi va boshqalar) egallashga yordam beruvchi harakat ko‘nikmalari va sifatlarini rivojlantiradi va takomillashtiradi. Ishlab chiqarishdagi gimnastika kishilarning ish qobiliyatini oshirish va saqlash maqsadida tashkil etiladi. U ish kuni tartibiga kiradi: kirish gimnastikasi - ish oldidan, jismoniy tarbiya pauzasi - ish kuni jaraYonida, tanaffuslarda o‘tkaziladi. Davolash gimnastikasi davolash jismoniy tarbiyasiga mansub bo‘lib, sog‘liq va ish qobiliyatini tiklashga qaratilgandir. U barcha kasalliklarda qo‘llaniladi. Masalan, harakat apparati funksiyalarini jarohat va kasalliklardan so‘ng tiklash, gavda tuzilishidagi nuqsonlar (turli deformasiyalar) ni tuzatishda qo‘l keladi. Davolash gimnastikasi bemor kishilarning nerv tizim holati va ahvolini yaxshilashga, ular kayfiyatini ko‘tarish hamda salbiy emosiyalardan halos etishga qaratilgandir.

Shunday qilib, gimnastika jismoniy tarbiya vositalari va metodlaridan biri sifatida turli o‘quv-tarbiyaviy davolash muassasalarida va muassasalarda (korxonalar, fabrikalar, zavodlarda) hamda individual mashg‘ulotlarda bolalar, o‘smirlar va kattalarni jismoniy tarbiyalashning, barcha davlat dasturlarining ajralmas qismini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги – инсон манфаатларини таъминлаш тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон”

2. Umarov M.N., Ishtayev D.R. Kasbiy-pedagogik bilim va ko‘nikmalami gimnastika darsida shakllantirish (o‘quv-uslubiy qo‘llanma). 0 ‘zDJTI nashriyot-matbaa bo‘limi, -T.: 2010

3. D.R. Babaeva. “Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi” T.: “Barkamol avlod fayz” 2018 y. Darslik.

4. Takomillashtirilgan “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi, T- 2022 y.

5.Eshtayev A.K. Sport gimnastikasi mashgulotining nasariy asoslari (uslubiy qo'llanma). 0 ‘DJTI nashriyot-matbaa boiimi. -T.: 2009.

6. Eshtayev A.K. Karabaeva D.S. Xasanova N. R. Badiiy gimnastikada buyumsiz bajariladigan mashqlarni o‘rgatish uslubi. O‘quv qoilanma. “Fan va texnologiya nashiriyoti” -T.: 2013

YOSH VOLEYBOLCHILARNING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH

Jumayev A.T.
ChDPU katta o`qituvchisi

Tayanch so'zlar: klaster, voleybol, metodika, sifat, rivojlantirish, jismoniy madaniyat, kuch, tezkorlik, chaqqonlik , sport,voleybolchilarning jismoniy tayyorgarligi.
Ключевые слова: направление, качество, акмеология, магистр, отличник, результативность, профессионализм, продвижение по службе.
Key words: direction, quality, acmeology, master, excellence, productivity, professionalism, promotion.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada Klaster yondashuv asosida yosh voleybolchilarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish metodikasi bo'yicha ko'rsatma va takliflar keltirilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье содержатся указания и предложения о дидактических возможностях и этапах акмеологии для руководства и подготовки магистров к научной и профессиональной деятельности.
SUMMARY:
This article contains instructions and suggestions on the didactic possibilities and stages of acmeology for guiding and preparing masters for scientific and professional activities.

Mutaxassislarning fikricha asosan shu jismoniy sifatlar va hayotiy zarur harakat malakalari harakatli o’yinlar yordamida yanada samaraliroq rivojlanishi isbotlab berilgan . Oilada, maktabgacha tarbiya muassasalarida, turli bosqichdagi ta`lim maskanlarida ushbu muammoga har doim ham rejali va ilmiy jihatdan yondashilmaydi. Jismoniy mashqlarni to’g’ri qo’llash, ularni bolalar qanday o’zlashtirayotganligini nazorat qilib borish shu bolalardagi jismoniy sifatlarni, uning qaddi-qomati, jismoniy va funktsional taraqqiyoti to’g’ri yo’nalishda tarbiyalanib borishiga imkon yaratadi. Ma`lumki, insonning jismoniy sifatlari uning tug’ilishidan boshlab shakllana boradi. Lekin, uning bolaligida shu sifatlar qanday darajada shakllanishi, oddiy yoki murakkab harakatlarni o’zlashtirib olishi nafaqat uni o’sib yashab kelayotgan muhitiga bog’liq, balki bolaning muayyan sifatini qanday vositalar yordamida rivojlantirishi bilan ham

belgilanadi. Shu bilan bir qatorda harakatning turi, yo'nalishi va qanday maqsadga qaratilganligiga (kasb, ro'zgor ishi, sport, harbiy faoliyat va h.) qarab, har bir jismoniy sifatni shu harakat ijrosidaga o'rni turlicha bo'ladi. Shunday bo'lsada, turli kasb faoliyatlarida yoki sport turlarida shu jismoniy sifatlarning integral ahamiyati o'ziga xos ulushga ega bo'ladi. Ammo qanday bo'lmasin, ko'pgina tadqiqotchilarning fikricha, barcha harakat faoliyatida ayrim jismoniy sifatlarning ustivorliga darhol ko'zga tashlanadi. Zamonaviy sport amaliyotida yuqori natijalarga erishish sportchining uzoq muddat davomida yuqori sifatli va samarali ish qobiliyatini saqlay olish imkoniyati bilan bog'liqdir. Turli sport turlari bo'yicha o'tkaziladigan musobaqalar muddati xalqaro musobaqalar qoidalari bilan belgilanadi. Shu musobaqalar muddatida qaysi sportchi o'z ish qobiliyati sifati va samaradorligi jihatidan qanchalik uzoq vaqt saqlay olsa yoki uni oshira olish «kuchi»ga ega bo'lsa, unga muvaffaqqiyat shunchalik kulib boqishi muqarrar. Boshqacha qilib aytganda ish qobiliyatining sifat va samaradorlik darajasini ko'p yoki kam vaqt davomida saqlanishi tezlik sifatlarining turlari (sakrovchanlik, tezlik-kuch, tezkor sakrash, «texnik-taktik sakrovchanlik» va hokazo) qanchalik rivojlanganligi bilan belgilanadi [1]. Ma`lumki, ish qobiliyati haqida gap ketganda, ayniqsa so'z uning sifati va samaradorligiga tegishli bo'lsa, masalaning mohiyati «mag'izi» boshqa jismoniy sifatlarning shakllangan yoki shakllanmaganligiga borib taqaladi. Ya`ni samarali natijaga mos umumiy va maxsus chidamkorlik, kuch, tezkorlik, chaqqonlik, egiluvchanlik sifatlarini o'zida mujassam qilgan bo'ladi. Ushbu sifatlarning o'zaro uzviy bog'liqligi va ularning yuksak darajadagi integral natijasi mahoratining muayyan taqdirini belgilab beradi [1]. Maqsadga muvofiq rejalashtirilgan jismoniy tayyorgarlik sport mahoratini shakllantirish va musobaqa davomida yuksak sport natijaga erishishda nihoyatda muhim omillardan biridir. Lekin, sport amaliyotida har doim ham rejalashtirilgan jismoniy mashqlar muvofiq harakat sifatlarini rivojlantirishda kutilgan natijani bermaslik holatlari tez-tez uchrab turadi. Buning asosiy sabablaridan biri mashg'ulotlarda qo'llanilgan u yoki bu jismoniy mashqlarning xajmi va shiddati hamda ushbu ko'rsatkichlarni shug'ullanuvchilar organizmiga ta`sir etish darajasi (organizmni yuklamaga bo'lgan aks javobi (reaktsiyasi) ob`ektiv ravishda baholanmasligidadir. Shuning uchun ham o'quv-mashg'ulot jarayonida qo'llanilayotgan jismoniy yuklama (jismoniy mashqlar) ning shug'ullanuvchilar organizmining funktsional imkoniyatlariga muvofiqligi e`tiborga olinishi shu yuklamani maqsadga muvofiq rejalashtirish imkoniyatini yaratadi . Umumiy jismoniy tayyorgarlik tushunchasi bu sportchining harakat sifatlarini har tomonlama (garmonik ravishda) rivojlanganlik darajasini

anglatadi. Masalaga shu tarzda yondoshish oddiy inson sog'ligini (sportchini ham) shakllantirish nuqtai nazaridan maqsadga muvofikdir. Albatta, «katta» sportda bu ham zarur. Lekin, bunday amaliyot va shunga asoslangan mashg'ulot uslubiyati malakali sportchilarni tayyorlash hamda yuksak musobaqa natijasiga erishish samarasini susaytirishi ehtimoldan holi emas. Chunki, har bir sport turining o'ziga xos va o'ziga mos xususiyatlari mavjudligi tufayli bir sport turida ko'proq kuch-tezkorlik sifati ustun tursa, ikkinchi bir sport turida chidamkorlik sifati etakchi rolni o'ynaydi yoki uchinchi bir sport turida egiluvchanlik sifati asosiy ahamiyatga ega bo'ladi. Ammo, qayd etilgan fikrdan muayyan sport turida ma`lum jismoniy sifat juda zarur, boshqasi esa muhim emas degan xulosa kelib chiqmaydi. Aksincha, har bir sifatning muayyan sport vaziyatida ozmi-ko'pmi, lekin muhim «ulushi» mavjud bo'ladi . So'nggi yillarda malakali sportchilarni olimlar o'rtasida kelib tayyorlashda jismoniy tayyorgarlikni o'rni, jumladai jismoniy sifatlarning bir-biriga uzviy bog'liqligi hamda ularni sport mahoratiga bo'lgan ta`siri haqidagi muammolar tobora katta qiziqish uyg'otib bormoqda . Uzoq yillar davomida malakali voleybolchilar sakrovchanligi va tezkor sakrashning o'sishini kuzatib kelgan olimlar ilmiy va amaliy ahamiyatga ega qator xulosalar qilishga muvaffaq bo'ldi. Jumladan, ularning fikricha yuqori malakali voleybolchilar bir o'yin mobaynida zarba berish va to'siq qo'yish uchun 306 martadan 600 martagacha sakrar ekanlar. Ushbu malakalarni ijro etish uchun eng ko'p marta sakrash 4-partiyaga to'g'ri keladi- (142 marta). To'siq ko'yish uchun sakrash (122), zarba berish uchun sakrashdan ko'proq qaytarilar ekan- (113 marta). Kuzatuvlarga ko'ra bitta mashg'ulot davomida bajariladigan sakrash soni, bitta musobaqada sakrash sonidan kam ekanligi aniqlangan . Yuqori malakali sportchilarni erishgan yutuqlari ma`lum ma`noda ularning fundamental tayyorgarligiga bog'liqdir. Shunday ekan, yuqori malakali voleybolchilarni tayyorlash va ularning sport mahoratini yuksak darajaga olib chiqish dastlabki o'rgatish jarayoni samaradorligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. L.R. Ayrapetyants, M.A. Godik (2009) larning fikricha voleybolga ixtisoslashgan mashg'ulotlar bilan ilk bor shug'ullanishni 10-12 yoshdan boshlash maqsadga muvofiqdir. U o'zining tadqiqotlarida aynan shu yoshdaga bolalarni jismoniy va texnik tayyorgarligini jadal sur`atlar bilan o'stirish imkoniyatlarini ochib berdi . Isbot qilinganki, dastlabki tayyorgarlik bosqichida yosh voleybolchilarning kelajakdagi iste`dodini aniqlashga yordam beruvchi test mashqlarini tanlay bilish va qo'llash katta ahamiyatga ega. A.A. Po'latov (2008) bunday mashqlar qatoriga navbatda sakrovchanlik va chaqqonlikni baholovchi mashqlarni kiritish muhimligini ta`kidlaydi. Tayyorgarlikning keyingi bosqichlarida asosiy

jismoniy sifatlarni, shu jumladan maxsus sifatlarni baholash imkoniyatini beruvchi test mashqlarini oshirish tavsiya etiladi . Albatta, sakrovchanlik va tezkor sakrashni tayyorgarlikning qaysi bosqichida amalga oshirilishidan qat`iy nazar, bu masala umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik jarayonini qanday darajada rejalashtirilishiga bog'liq. Shuning uchun ushbu jarayonning malakali voleybolchilarni tayyorlashdagi ahamiyati, qolaversa asosiy o'yin malakalarini (zarba berish, to'siq qo'yish) ijro etish samarasi sakrovchanlik va tezkor sakrashga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqliga xaqidagi ma`lumotlar tahlili alohida ahamiyatga egadir. Maxsus jismoniy tayyorgarlik (MJT) sport faoliyatidagi dolzarb muammolardan biridir va barcha sport turlarida yuksak sport natijalarga erishish uchun muhim ahamiyatga ega.. Demak, bu sifatlarni rivojlantirish" haqida gap borganda muayyan tezkor sakrash turi va uni o'ziga munosib mashqlariga alohida e`tibor berilishi o'ta muhim masaladir [2]. So'nggi o'yinlarda voleybol musobaqasi qoidalarining tubdan o'zgarishi o'yin faoliyati va o'yin malakalarining ijro etilishiga batamom yangicha tus berib yuborgan. Hozirgi kunda deyarli barcha o'yin malakalari aksariyat vaziyatlarda «havoda», ya`ni sakrab ijro etiladi (zarba, to'siq ko'yish, to'p kiritish, uzatish, to'pni qabul qilish, yiqilib qabul qilish. Ushbu holatni yuzaga kelishi voleybol amaliyotida sakrovchanlik sifatiga e`tabor qaratishni nafaqat kuchaytirayapti, balki bu, sifatlarni jadal rivojlantirishga qaratilgan yanga ilmiy texnologiyalar yaratishni taqozo etmokda . Shuning uchun ko'p yillik sport tayyorgarligi jarayonida malakali voleybolchilarni tayyorlash samarasi sakrovchanlik sifatini har tomonlama mukammal tarbiyalash ustivorligiga bevosita bog'liq bo'lib boryapti. Voleybolchilar tezkorligi va tezkor sakrashini rivojlantirish muammolarini yorituvchi ilmiy tadqiqot hamda ilmiy adabiyotlar doirasi juda keng. Hozirgi jahon sportidaga ko'rsatkichlarning jadal ravishda yangilanib borayotganligi, yosh sportchilarni tayyorlashning yangi, yanada samarali vositalarini, uslublarini va shakllarini izlashni taqozo etadi. Ko'pgina tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, voleybolchilarning sport mahoratini yuksalishi aksariyat hollarda tezlik-kuchlilik sifatlari bo'yicha belgilanadi. Ushbu sifatlarni rivojlantirish malakali voleybolchilar tayyorlashning muhim vazifalaridan biridir. Ma`lumotlar shuni ko'rsatadiki, yosh voleybolchilarni maxsus jismoniy tayyorgarligini oshirish, ularning texnik malakalarini shakllantirish muhim ahamiyat kashf etadi. Binobarin, dastlabki tayyorgarlik bosqichidan boshlab jismoniy sifatlarni sport turi xususiyatiga moslab rivojlantirish texnik malakalarga o'rgatish jarayonini ancha engillashtiradi. Yuqorida qayd etilgan ilmiy ma`lumotlar tahlili shuni isbotlamoqdaki, yuqori malakali sport

zahiralarini tayyorlashda umumiy va maxsus jismoniy sifatlarni dastlabki o'rgatish bosqichidan boshlab shakllantira borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Voleybol o'zining musobiqalarda hammabopligi, kamxarajatligi, go'zal o'yini,, mazmuni, kattayu kichik diqqatini o'ziga rom qiluvchi hujum va himoya kombinatsiyalari bilan yurtimiz shahar-qishloqlarida, mahallayu maskanlarda, bayramlarda bahs-raqobat, jismoniy va ruhiy barkamollik vositasi sifatida xizmat qilib kelmoqda. Voleybol - o'quv fani sifatida barcha oliy ta'lim va umumtalim maktab muassasalari o'quv rejasiga kiritilgan, darsdan va ishdan tashqari vaqtlarda faoliyat ko'rsatadigan sport to'garaklari, BO'SMlar, sport klublarida maxsus rejalashtiruv hujjatlariga asoslangan o'quv-trenirovka jarayoniga joriy etilgan. Shu bilan bir qatorda, ayni kunda voleybol bo'yicha iste'dodli sport zaxiralari va yuqori malakali, raqobatbardosh sportchilami tayyorlash hamda ommaviy voleybol geografiyasini yanada kengaytirish, mashg'ulot va musobaqalarni ilmiy asosda tashkil qilish zaruriyati yuksak kasbiy-pedagogik salohiyatga ega mutaxassis-kadrlar yetishtirish muhimligiga e'tibor qaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xaydarov I. (2021). Zamonaviy voleybol o'yinida sakrovchanlikni rivojlantirishning dolzarbligi
2. Jismoniy tarbiya va sport jurnali. 2018.
3. Jumayev A.T. Янги давурда спортнинг ижтимоийлаштирувчи мавқеи 2020 1-сон Муғаллим ҳем узликсиз билимлендириў.
4. Shukurllayev J.M."Maktab o'quvchilarida jismoniy sifatlarni rivojlantirishda akmeologik yondashuvning didaktik asoslari (voleybol turi misolida)" PhD dissertatsiyasi Chirchiq-2023.
5. Жумаев А.Т., Турдиев Ф.А. Ёшлар-ўсмирларга муафиқ тавсия этиладиган жисмоний маданият турлари 2021 3-сон Муғаллим ҳем узликсиз билимлендириў.

KICHIK VOLEYBOL SPORT TURIGA TAYYORLASH AKMEOLOGIYASINI VOLEYBOLGA INTEGRATSIYALASH MEXANIZMINING VARIATIVLIK DETERMINANTLARI

Shukurllayev J.M.
ChDPU p.f.f.d. (PhD), dotsent v/b.

Tayanch so‘zlar: voleybol, kichik voleybol, mashg‘ulot, jismoniy yuklama, sog‘lomlashtirish, vosita, sifat,natija, integratsiya.
Ключевые слова: волейбол, мини волейбол, тренировка, физическая нагрузка, реабилитация, инструмент, качество, результат, интеграtsiя.
Key words: volleyball, small volleyball, training, physical load, rehabilitation, tool, quality, result, integration.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada Kichik voleybol sport turiga tayyorlash akmeologiyasini voleybolga integratsiyalash mexanizmining variativlik determinantlari bo`yicha ko‘rsatma va takliflar keltirilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье приведены рекомендации и предложения по детерминантам вариативности механизма интеграции акмеологии подготовки к малому волейболу в волейбол.
SUMMARY:
This article provides instructions and suggestions on the determinants of variativity of the mechanism for integrating the acmeology of preparation for the sport of small volleyball into volleyball.

Shug`ullanuvchilarning talab darajasida jismoniy faoliyatini yuritish uchun etarli bo‘lgan jismoniy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish zarur. Shu bilan bir qatorda jamoali sport turlari va xususan voleybol bo‘yicha erishilayotgan natijalar markaziy osiyodan ham nari o‘tmayapti desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Malumki, 2024 yil 19 iyulda O‘zbekiston respublikasi prezidenti Sh.M.Mirziyoev tomonidan “Voleybol sport turlarini yanada rivojlantirish chora – tadbirlari to‘g‘risida” PQ–274–sonli qaror qabul qilindi. Xalq ta’limi hamda Oliy ta’lim vazirligining 2017 yil 26 martdagi 126-27qb – sonli qo‘shma buyrug‘ida ta’lim mazmunini integratsiyalash ishlarini amalga oshirish belgilangan.

V.D. Shadrikov mehnat faoliyatini quyidagi uch jihatning birligida qarab chiqishni taklif etgan:

instrumental – inson mehnat vositalari yordamida mehnat predmetida oldindan mo‘ljallangan o‘zgarishlarni vujudga keltiradigan jarayon qobiliyatida;

fiziologik – inson organizmi funktsiyasi qobiliyatida;

psixologik – ongli maqsadni amalga oshirish, mutaxassisning irodasi, diqqati, intellektini namoyon qilish va boshqalar qobilivatida.

Shug`ullanuvchi salomatligi holatini baholashda biz ikkita muhim jihatni ajratamiz, ulardan biri inson hayotining samarali sohasini aks ettiradi, ikkinchisi V.R.Kaznasheevning nuqtai nazariga to‘g‘ri keladi. U salomatlikni fiziologik, biologik va aqliy funktsiyalarni saqlash va rivojlantirish jarayoni, faol ijodiy hayotning maksimal davomiyligi bilan optimal mehnat va ijtimoiy faoliyat, deb hisoblaydi [4].

Integrativ yondashuv zamonaviy ilm-fan rivojlanishidagi yetakchi yo`nalish bo`lib, uning integrativ xususiyatini aks ettiradi. Sport va ta`lim darajasida Mini voleybol ta`limida voleybol sport turiga integratsiya mexanizmi va vositasi sifatida barcha tegishli texnika va taktika aloqalarni o`rnatishni o`z ichiga oladi. Bunday holda, integrativ yondashuv vertikal va gorizontal integratsiya orqali amalga oshirildi.

Vertikal integratsiya mini voleybol aloqalarni o`rnatish orqali Voleybol sportining alohida bo`limlari va tarkibiy qismlarining uzviyligini ta`minladi.

Gorizontal integratsiya Voleybolning mashqlar aloqalarini amaliy jismoniy qobiliyatlarini va texnik-taktik harakatlarining Mini voleybol elementlari bilan amalga oshirish orqali amalga oshirildi.

Integrativ yondashuv dunyoning ilmiy bir qismi sifatida sportning klaster manzarasi to`g`risida yaxlit g`oyalarni shakllantirishga yordam beradi.

Yuksalishga asoslangan Integrativ yondashuv ta`limi jarayonida talabalarda nafaqat asosiy va ikkilamchi sport turiga oid vakolatlar, balki umumiy harakatlarni shakllantirishni ham ta`minlaydi. Shu bilan birga, talabalar o`rtasida voleybol harakatlarini shakllantirish, mini voleybol bilan bog`liq ijodiy faoliyatda ko`nikma va tajribani rivojlantirishga a`lohida e`tibor qaratadi.

Determinant – bu aniqlovchi hisoblanib, o‘rganilayotgan har bir jarayonni yoki yondashuvni turli datallarini ham yodda tutish lozimligi bilan belgilanadi. Bu voleybol mashg‘ulotlarida shug`ullanuvchilarni akmeologik yondashuv orqali jismoniy qobiliyatlarini shakllantirishda amalga oshirilayotgan harakatlar majmui, pedagogik va psixologik, shuningdek, anotomik hamda fiziologik jihatlarni ham bir vaqtning o‘zida qiyoslash imkoniyatini yaratib beradi. Buning natijasida shug`ullanuvchilarni akmeologik yondashuv asosida jismoniy qobiliyatlarini bir maromda kechishini, unda qo‘llanilgan metod, vosita, shakl va tamoyillarni bir butun qolipga solish imkonini beradi.

Voleybol mashg‘ulotlarida shug`ullanuvchilar jismoniy qobiliyatlarini takomillashtirish samaradorligi bir qator akmeologik determinantlarga bog‘liq:

tashkiliy-funktsional, mini voleybol mashg‘ulotlarida shug`ullanuvchilarning sub’ektiv tajribasi darajalarini aniqlashni ta’minlash;

shug`ullanuvchilarga o‘z-o‘zini bilish va o‘z taqdirini o‘zi belgilashda tabaqalashtirilgan va individual yordam ko‘rsatish;

jismoniy tarbiya va sport faoliyatini aks ettirish;

ta’lim mazmunini shug`ullanuvchilarning Voleybol elementlari darajalariga moslashtirishga qaratilgan mazmunli komponenti;

jismoniy qobiliyatlar rivojlanishning shaxsan muhim natijalariga erishish;

voleybol mashg‘ulotlarida shug`ullanuvchilarning sub’ektiv tajribasini hisobga olgan holda individual shakllantiruvchi yoki korreksion-rivojlantiruvchi pedagogik faoliyatni amalga oshirish;

shug`ullanuvchilarga jismoniy madaniyat qadriyatlarini o‘zlashtirishda tabaqalashtirilgan yordam ko‘rsatish (jismoniy qobiliyatlari shakllanishida muammolari mavjud shug`ullanuvchilar) uslubiy ta’minotidan foydalanish;

differensial yondashuvni amalga oshirish samaradorligini baholash mezonlarini tanlash, mini voleybol mashg‘ulotlariga sub’ektiv munosabat dinamikasini hisobga olgan holda shug`ullanuvchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish vektorini aniqlash.

Variativlik atamasi ma`lum bir muammoni hal qilishning bir necha yo`li mavjudligini anglatadi. Bu atama bizga lotin tilidan variatus so`zi, "o`zgaruvchanlik" va varius–"turli" degan ma`noni anglatadi. C.I.Ojegov va T.F.Efremova lug`atlarida bu so`zning ma`nosi bir narsaning bir necha variantlari

mavjudligini tushuntiradi.

Sportning variativligi

1) zamonaviy sport tizimini rivojlantirishning asosiy yo`nalishlaridan biri;

2) rivojlanish, xilma-xilligini amalga oshirish natijasi tizimining talablarni yetarli darajada xilma-xil to`laqonli, sifat jihatdan ta`minlay olish xususiyati, qobiliyati mashg`ulot traektoriyalarining o`ziga xos va jozibali variantlari, oxirida bunday traektoriyani tanlash uchun bir qator imkoniyatlar (mazmunli va yehtiyojlariga mos) ta`limni individualizatsiya qilishning maksimal darajasini ta`minlashga qaratilgan.

Mini Voleybolda Variativlik nafaqat tarkibni, balki o`quv jarayonining o`zini ham Voleybolga yo`naltirishning asosiy usullaridan biridir.

Variativlik mashg`ulot olib borish usullari, Mini voleybol elementlarining Voleybol texnika va taktika kabi qo`llaniladigan mashqlar shakllarida namoyon bo`ladi. Variativlik zamonaviy ta`lim tizimida amalga oshirilayotgan innovatsion o`zgarishlarning asosiy tendensiyasidir. Shu bilan birga, har bir shug`ullanuvchining nafaqat harakatlariga, balki tanlash uchun haqiqiy mashqlarga ega bo`lishini ta`minlash muhimdir.

“Mashg`ulot piramidasi” (1-rasm). Bu mashg`ulot shug`ullanuvchilarning olingan mashqlar yuqumlilik darajasi asosida tashkil qilishga asoslanadi. Berilgan mashqlar tarkibi, tuzilishi, xossalari, tasniflanishi, bajarilishi kabi jihatlarni umumlashtirgan holda amalga oshirishni taqozo etadi. Masalan, quyidagi piramidalardan birida mashlarning umumiy jismoniy tayyorgarlik mashqlariga, ikkinchisida maxsus mashqlarning klassifikatsiyasiga va uchinchisida esa Mini voleybol va Voleybol elementlarning mashg`ulotlarda birlashishi bilan bog`liq topshiriqlar berilgan. Mavjud mashqlar asosida piramidaning pastki qismidan to uning uchigacha “zinama-zina” tutash (qo`shni) mashqlar orqali “Progres” holatiga erishish lozim.

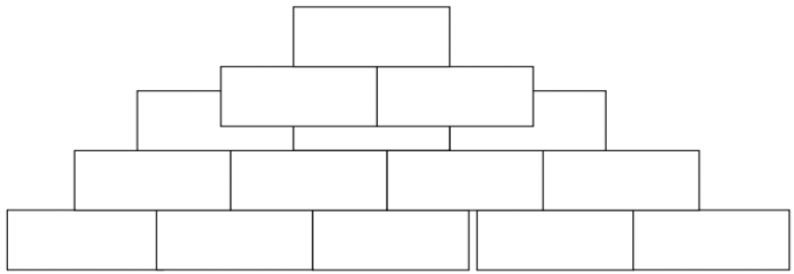

1- rasm.

Masalan, “Mini voleybol qoidalariga asoslangan holatlar bilan bog`liq piramida”. Ushbu piramida asosidagi qatorning mashg`ulotlari) orqali ikkinchi qatorga (zinaga) “chiqiladi”. U yerdagi maxsus mashqlar orqali uchinchi qatorga (zinaga) “chiqiladi”. Xuddi shu zaylda 4- va 5-qatorlarga (zinalarga) “chiqiladi”, ya`ni piramida zabt etiladi:

1-piramida:

Umumrivojlantiruvchi mashqlar. Bunda shug`ullanuvchilar Umumiy jismoniy tayyorgarliklarini oshirib boradi. Maxsus mashqlarga adaptatsiya qilinadi.

2-piramida:

Yondashtiruvchi va maxsus mashqlar. Bunda aynan Mini voleybol hamda Voleybol elementlariga moslashtirilgan va asoslangan mashqlar tizimi amalga oshirilib, to`pni uzatish, qabul qilish, to`pni o`yinga kiritish, hujum va himoya harakatlari bilan xarakterlanadi.

3-piramida:

Ikki tomonlama o`quv o`yin mashqlari. Bunda Mini voleybol o`yini jarayonida mashg`ulotlarda amalga oshirilgan mashqlarni amalda bajaradi va samaradorligiga ishonch hosil qiladi.

4-piramida:

Musobaqa va achkolar sifati mashlari. Mazkur jarayonda asosan achkolar unumdorligiga erishishni va musobaqalarda galaba qozonishga muvofiqlashtiriladi.

5-piramida:

Tadqiqot Akmeologiyasi. Bunda “akme” –“ch`oqqi” yani, eng yuqori pog`onaga erishish tushuniladi. Mini voleybol (3 ta o`yinchi) + Mini voleybol (3 ta o`yinchi) = Voleybol (6 ta o`yinchi). Mini voleybol elementlari voleybolga nisbatan qiyin va ko`p harakat talab qilganligi bois mini voleybol o`ynagan shug`ulanuvchi voleybol o`yinini yuqori saviyada o`ynay olishi nazarda tutildi va amalda o`z isbotini topdi. Bu degani 2 ta mini voleybol jamoasini birlashtirsak yuqori saviyali 1 ta voleybol jamoasi tayyor holatga kelishini ifodalaydi.

Ushbu piramidada Mini voleybol hamda voleybol shug`ullanuvchilarining klassifikatsiyasiga doir topshiriqlar amalga oshirilib, uning asosidan uchigacha “chiqib borish” uchun mini voleybol mashqlaridan foydalanish lozim bo`ladi.

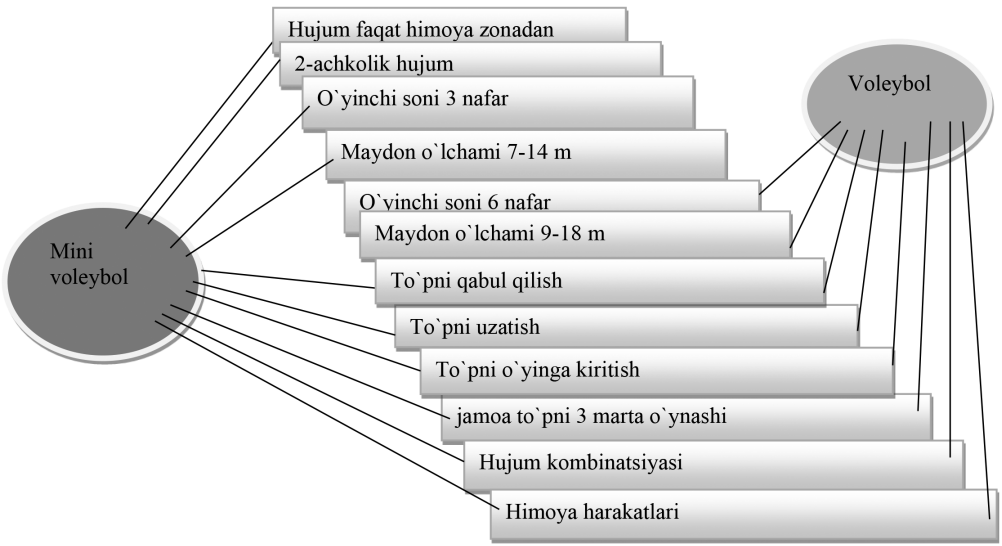

Maydon o’lchamlari (2-rasm). Maydon to’g’ri to’rtburchak shaklida bo’lib, uzunligi 14 m, eni 7 m. Maydon tashqarisida birinchi chiziqdan 3 m uzoqlikda bir chiziq tortilib, bu oraliq xavfsizlik zonasi deyiladi. Xavfsizlik zonasi ochiqda joylashgan maydonda 3 m, yopiqlikda esa 2 m bo’ladi. Maydon tuzilishi

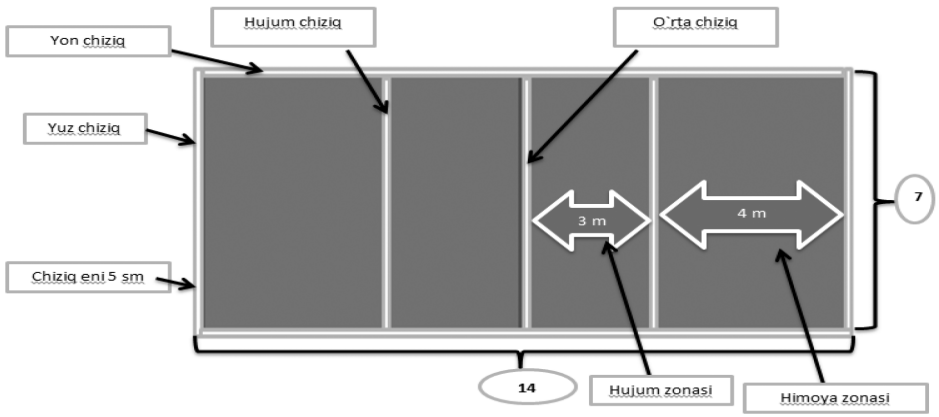

2-rasm. “Kichik voleybol” o’yini maydoni

Oyinchilarning joylashishi (3-rasm). O`yin jarayonida 3 nafar o`yinchi ishtirok etadi, zahira o`yinchilar soni 3 nafar, jami har bir jamoada 6 nafar ishtirokchidan iborat.

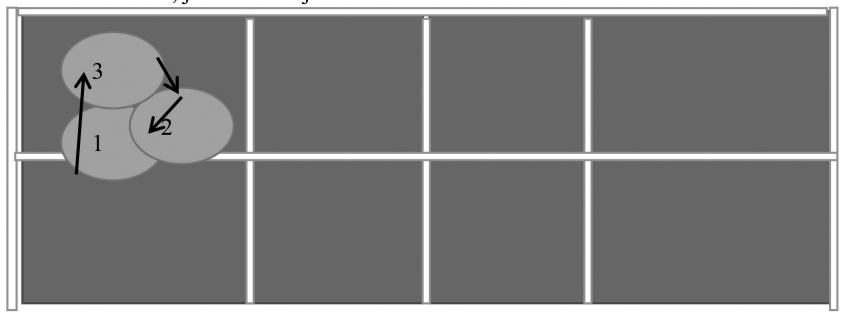

3-rasm. O‘yinchilar joylashishi va harakatlanishi

Agar to`p hujum zonasiga tushsa 2 achko, himoya zonasiga tushsa 1 achko beriladi (3- rasm). To`pni o`yinga kiritishda xatolok yuz bersa raqib jamoaga 1 achko beriladi, o`yin jarayonida hujum zonasidan to`p raqib jamoaga o`tkazilsa ham 1 achko raqib jamoaga beriladi.

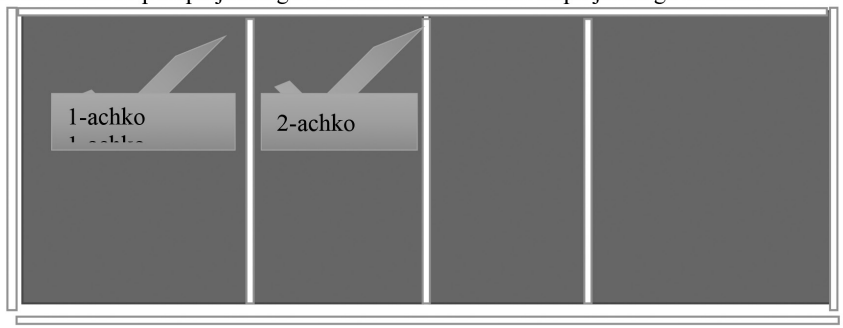

4- rasm. Achkolar taqsimlanishi.

Piramidada Mini voleybol hamda voleybol shug`ullanuvchilarining klassifikatsiyasiga doir topshiriqlar amalga oshirilib, uning asosidan uchigacha “chiqib borish” uchun mini voleybol mashqlaridan foydalanish lozim bo`ladi.

Kichik voleybol sport turiga tayyorlash akmeologiyasini voleybolga integratsiyalash tadqiqoti jarayoni Chirchiq davlat pedagogika universiteti Sport pedagog klubida tashkil etilgan voleybol to`garagi talaba qatnashuvchilari orasida amalga oshirildi. Tajriba-sinov ishlariga jami 23 nafar shug`ullanuvchi jalb etildi, ya’ni 12 nafari o`gil bolalar, 11 nafari esa qizlarni tashkil etdi.

Mazkur tadqiqotimizda shug`ullanuvchilarning jismoniy qobiliyatlarini maqsadli va ehtiyojga yo‘nalgan hamkorlik shakllari va SMART mezonlarini, ya’ni aniqlik, o‘lchamlilik, erishimlilik, resurs bilan ta’minlanganlik, reglament kabilar maqsad belgilash va natijaga mo‘ljal olish tamoyillariga ustuvorlik berish asosida takomillashtirishga erishildi.

Kichik voleybol sport turiga tayyorlash akmeologiyasini voleybolga integratsiyalash mashg‘ulotlarida shug`ullanuvchilar jismoniy qobiliyatlarini baholash parametrlari

Voleybolchilarning maxsus jismoniy qobiliyatlarini oshirishda kichik voleybol sport turiga tayyorlash elementlaridan foydalanish natijalari muhokamasi bo`yicha quyidagi me`yorlar belgilandi (1-2-3 kurs ChDPU talabalari).

1. Hujum zarbasi. Voleybol to`pini himoya zonazidan obruch ichiga urgan holatda tushirish ( 10 ta imkoniyat me`yor-9-7-5 ta). Mazkur me`yor hujumni aniq amalga oshirish darajasini aniqlash imkonini beradi.

2. Turgan joyda uzunlikka sakrash. (O`g`il bolalar-255 sm, Qizlar -230 sm). Oyoq orqa qismi hisoblanadi. Me`yorlar Alpomish va Barchinoy maxsus test sinov me`yorlari bo`yicha belgilandi.

Mazkur me`yor sakrovchanlik darajasini aniqlash imkonini beradi.
3. 2 achkoli hujum. Bunda himoya zonadan urilgan to`pni 1 chi zonaga tushirish talab etiladi. Bu jarayon kaft bilan to`pni boshqarishga o`rgatadi. 10 ta imkoniyat. (Me`yor-7-5-3)
4. Turnikda tortilish. Past turnikda tortilish. Mazkur me`yor kuch qobiliyatini aniqlash imkonini beradi (15 ta).
5. Arg`amchida sakrash (1 daq). Mazkur me`yor tezlik qobiliyatini aniqlash imkonini beradi (70 ta).
6. Voleybolcha turish holatida o`ng va chap tarafdan pastdan to`pni qabul qilish. (me`yor 10 ta). Bu maxsus mashq orqali egiluvchanlik va to`pni boshqarish qobiliyati darajasini aniqlanadi.

1.-jadval

Kichik voleybol sport turiga tayyorlash akmeologiyasini voleybolga integratsiyalash me'yorlari					
	Baho		5	4	3
1.	Hujum zarbasi. Voleybol to`pini himoya zonazidan obruch ichiga urgan holatda tushirish (marta)		8-9-10	5-6-7	3-4-5
2.	Turgan joyda uzunlikka sakrash.(sm)	O`g`il	255+	245-254	230-244
		qizlar	230+	220-229	200-219
3	2 achkoli hujum		7+	5-6	3-4
4	Turnikda tortilish.	O`g`il	15+	12-14	9-11
	Past turnikda tortilish.	qizlar	15+	12-14	9-11
5.	Arg`amchida sakrash (1 daq)		70+	60-69	50-59
6.	Voleybolcha turish holatida o`ng va chap tarafdan pastdan to`pni qabul qilish.		9-10	7-8	5-6

Mazkur ko`rsatkichlar shkala ko`rinishida diagrammasi
2-jadval

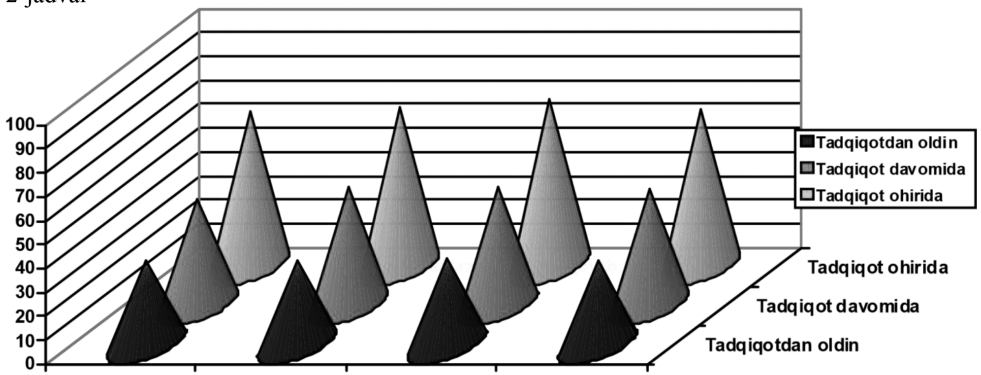

Keltirilgan ma'lumotlarni matematik formulalar orqali foizlarda ifodalaymiz. Tajriba–sinov ishlarida reprezentativ asosida tanlangan Shug`ullanuvchilarning har bir o'zlashtrish darajalarini foiz koeffisientlarini quyidagi formula orqali aniqlaymiz:

$Kq\frac{J}{Q}\cdot 100\%$ (1)

Bunda: J – o'tkazilgan tajriba – sinov ishlarida so'rovnomalarga o`quvchilar tamonidan berilgan to'g'ri javoblar soni;
Q – tajriba – sinov ishlarida natijalari hisobga olinayotgan guruhdagi talabalarning umumiy soni.
St'yudent – Fisher kriteriyasiga asosan natijalarni matematik – statistik tahlillarini o'tkazdik.
Xulosa o`rnida shuni e`tirof etish joizki, olingan natijalardan ma`lumki, tadqiqotdan oldingi natijalarga qaraganda tadqiqotdan keyingi natijada o`sish darajasi samaradorligi yuqorililigi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti raisligida 2022 yil 28 yanvardagi Maktab ta'limini rivojlantirish masalalari bo'yicha videoselektor yig'ilishidagi nutqi // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, https://www.yuz.uz/uz/news/maktab.

2. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала. – М.: Издателство Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО.: МОДЭК.: 2004. – 752с.

3. Педагогик таълим инновацион кластери: таъриф, тавсиф, тасниф. Илмий рисола. Ғ.И. Мухамедов, У.Н. Ходжамқулов. ЧДПИ 2019.

4. Богданов Е.Н. Введение в акмеологию / Е. Н. Богданов, В. Г. Зазыкин. Калуга: КГПУ.: 2000. - 97с.

5. Shukurllayev J.M."Maktab o'quvchilarida jismoniy sifatlarni rivojlantirishda akmeologik yondashuvning didaktik asoslari (voleybol turi misolida)" PhD dissertatsiyasi Chirchiq-2023.

6. Кузмина Н.В. Акмеологическая теория повышения качества подготовки специалистов образования / Н. В. Кузмина. Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2001. 144 с.

GIMNASTIKA MASHQLARI ORQALI MAKTAB O‘QUVCHILARINING JISMONIY TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH ASOSLARI

Tagayev R.M.
O‘zDJTSU

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich sinf, jismoniy tayyorgarlik, gimnastika vositalari, mushak kuchi, muvozanat, koordinatsiya, chidamlilik.
Ключевые слова: начальный класс, физическая подготовка, гимнастические инструменты, мышечная сила, баланс, координация, выносливость.
Key words: elementary grade, physical fitness, gymnastics, muscle strength, balance, coordination, endurance.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini gimnastika vositalari orqali jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish jarayoni va uning ahamiyati o‘rganiladi. Bolalar uchun jismoniy faoliyatning ahamiyati, ularning sog‘lom rivojlanishi va umumiy salomatlikka ta’siri ko‘rsatiladi. Gimnastika vositalari, jumladan, tramplinlar, to‘siqlar, muvozanat taxtalari va gimnastik matlar yordamida bolalarning mushak kuchi, muvozanat, koordinatsiya va chidamliligini oshirishga qaratilgan mashg‘ulotlar taklif etiladi. Shuningdek, jismoniy faoliyatni qiziqarli va samarali qilish maqsadida o‘yinlar va musobaqalar tashkil etish, xavfsizlik choralariga rioya qilish va ota-onalar bilan hamkorlik qilish muhimligi ta’kidlanadi. Ushbu tadqiqot natijalari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarligini yaxshilashga, ularni faol hayot tarziga jalb qilishga va ularning sog‘lom rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматривается процесс развития физической подготовленности учащихся начальных классов средствами гимнастики и его значение. Показано значение физических нагрузок для детей, их здоровое развитие и влияние на общее состояние здоровья. Предлагаются занятия, направленные на развитие мышечной силы, баланса, координации и выносливости детей с использованием гимнастических инструментов, включая трамплины, барьеры, балансировочные доски и гимнастические коврики. Также подчеркивается важность организации игр и соревнований, соблюдения техники безопасности и сотрудничества с родителями с целью сделать физическую активность интересной и продуктивной. Результаты этого исследования служат для улучшения физической подготовки учащихся начальных классов, вовлечения их в активный образ жизни и обеспечения их здорового развития.
SUMMARY:
This article will study the process of developing physical fitness of Primary School students through gymnastics tools and its importance. For children, the importance of physical activity, their healthy

development and impact on overall health are indicated. Gymnastic tools are offered, including springboards, fences, balance boards, and gymnastic mats, to increase children's muscle strength, balance, coordination, and endurance. It is also emphasized that it is important to organize games and competitions, comply with security measures and cooperate with parents in order to make physical activity interesting and effective. The results of this study serve to improve the physical fitness of Primary School students, attract them to an active lifestyle and ensure their healthy development.

Bugungi kunda, O‘zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni, shu jumladan, gimnastikaning rivojlanish tarixi hamda uning taraqqiyotini har bir ta’lim muassasasi, yoshlar markazlari va yosh avlod uchun tashkillashtirilgan sport to‘garaklarida his qilishimiz mumkin.

Gimnastikani juda katta gigiyenik-sog‘lomlashtirish ahamiyati bor. Qadimgi zamonning atoqli mutafakkirlaridan Gelen, Gippokrat, Plutarx, Beruniy, Abu Ali ibn Sino gimnastikaning davolash va sog‘lomlashtirish vositasi sifatiga yuqori baho berishgan. O‘z o‘rnida rus olimlari I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, I.N.Mechnikov, P.F.Lesgaftlar jismoniy mashqlarga, jumladan, gimnastika mashqlariga katta ahamiyat berib, «bu mashqlarni hayotiy faoliyat hamda ish unumdorligini oshirishini, organizmning kasallikka chidamliligini tarbiyalash va faol dam olishning eng yaxshi vositasi», deb tan olishgan.

Gimnastikaning pedagogik jarayondagi o‘rni yuksakdir. U bilan shug‘ullanuvchilar ongli ruhda, faollik va mehnatga ijodiy munosabatda bo‘lishi bilan ajralib turishadi. Mashg‘ulotlarni qat’iy, bir tartibda olib borilishi, ta’lim jarayonini shug‘ullanuvchilarning maksimal faolligini tashkil etish ularni intizomli qilib tarbiyalaydi. Gimnastika aqliy ta’lim bilan jismoniy tarbiya birligining yorqin namunasidir. Qo‘llaniladigan uslublar sportchilarning intellektual faoliyati faolligini rag‘batlantirish imkonini beradi. Markaziy asab tarmoqlarining moyilligini, uning mushak faoliyatini turli holatlariga moslasha olish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi[1].

Rus pedagogi va tibbiyot fanlari bo‘yicha olim P.F.Lesgaft [1; 41-b.] aqliy va jismoniy rivojlanish bir-biri bilan uzviy bog‘liq ekanligi, aqlning o‘sishi va rivojlanishi o‘z navbatida jismoniy rivojlanishni taqozo qilishini ta’kidlab o‘tadi. Bu orqali jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanuvchilar jismoniy mashqlarni ongli ravishda, qiziqish, tashabbuskorlik bilan ijodiy yondashilsa organizmda harakat malakalari to‘g‘ri shakllanadi, funksional qobiliyatlari rivojlanadi.

Jismoniy tarbiya vazifalari bilan ko‘plab tadqiqotchilar shug‘ullanishgan. Jumladan, Mars va Engels[2; 146-b] shunday ta’kidlagan: “tarbiya deganda biz uchta narsani tushunamiz. Birinchidan: aqliy tarbiya. Ikkinchidan: jismoniy tarbiya. Uchinchidan: barcha ishlab chiqarish jarayonlarining asosiy tamoyillari

bilan tanishadigan va shu bilan birga bola yoki o‘spiringa barcha sohalarning eng oddiy vositalari bilan ishlash ko‘nikmalarini beradigan texnik trening.

Gimnastika mashqlarini o‘rgatish — mashg‘ulotlarda asosiy o‘rin egallaydi. Ayni bir vaqtda yoshlarda vatanparvarlik hissi, o‘z faoliyatiga ijodiy yondashish, intizom va axloq kodeksi tamoyillariga muvofiq xatti-harakat mezonlariga rioya qilish hislari tarbiya topadi. Sportning bu turi o‘sib kelayotgan aviodga ta’lim va tarbiya berish tizimidagi pedagogik ilm sohasi, o‘tilishi shart bo‘lgan o‘quv mashg‘ulotlari hisoblanadi. O‘zida ma’naviy boylikni, axloqiy poklikni va jismoniy kamolotni garmonik holda mujassamlashtiradigan insonni tarbiyalashda jamiyatga xizmat qilayotgan fandir. Sportning mustaqil turi va alohida fan sifatida gimnastika jismoniy tarbiyaning gimnastika mashqlariga xos bo‘lgan vositalar, uslublar va mashg‘ulotlarni tashkillashtirish shakllari yordamida insonning jismonan tarbiyalash, rivojlantirish va kamol topishini tarbiyalaydi. Bu boradagi ilmiy tadqiqot ishlari ko‘proq sport fiziologiyasi, metrologiya, anatomiya, sport pedagogikasi, sport psixologiyasi, valeologiya, biomexanika va matematikada olib boriladigan tadqiqotlar bilan aloqadordir.

Gimnastika pedagogik va o‘quv intizomi oldida turgan vazifalar turli xil mashqlar va ularning kombinatsiyalaridan foydalangan holda hal qilinadi.

Safda turish mashqlari gimnastika mashg‘ulotlarining barcha shakllarida qo‘llaniladi. Ushbu mashqlar tuzilmalar, joyida va harakatda burilishlar, yurish va yugurishning turli usullari, ochish va yopish, turli shakllda yurishdan iborat. Ushbu mashq harakatlari yordami bilan o‘qituvchi o‘quvchilarni mashg‘ulot zalida yoki maydonchalarda tartib bilan joylashtirish, harakatlantirishni qiyinchiliklarsiz qulay tashkil etish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Umumiy rivojlanish mashqlari mushak-skelet tizimini va umuman butun tanani yaxshilashga yordam beradi, elka va belni to‘g‘ri va tik holatda turishini ta’minlaydi bu esa boshlang‘ich sinf o‘quvchisini partada to‘g‘ri o‘tirishiga ta’sir qiladi. Gimnastikaning mashqlari umumiy jismoniy rivojlanish va yanada murakkab motorli harakatlarni o‘zlashtirishga tayyorlashga qaratilgan. Ushbu guruhga kuch, moslashuvchanlik, tezlikni rivojlantirish, mushaklarni kuchaytirish va bo‘shashtirish qobiliyati va umurtqani tik va tog‘ri shakllanish, nuqsonlarni bartaraf etish uchun turli xil mashqlar kiradi. Umumiy rivojlanish mashqlari (vazifalarga qarab) obyektlarsiz va turli xil narsalar (to‘plar, tayoqlar, arqonlar, gantellar, shtangalar) bilan bajarilishi mumkin..), shuningdek, ommaviy turdagi moslamalarda (gimnastika dastgohlari, zinapoyalar, ustun, arqon)[4].

Gimnastika mashg‘ulotlarida hayotiy zarur malaka hamda ko‘nikmalar orttiriladi va takomillashtiriladi. Gimnastikaning ta’limiy ahamiyati ham juda

katta. O‘quv topshiriqlari aniq taqsimlanishining shartliligi, harakatlar analizi va sintezining keng ishlatilishi o‘rganilgan harakat faoliyatlarining xilma-xil ijro variantlarida murakkablashtirilishi, harakatlarni cheksiz kombinatsiyalash, forma va koordinatsiya jihatidan xilma-xil bo‘lgan juda ko‘p jismoniy mashqlarni o‘rganish – bularning hammasi shug‘ullanuvchilarga o‘zlarining harakat imkoniyatlarini baholashni va harakat faoliyati umumiy, qonuniyatlarini aniqlab olishni o‘rganish imkonini beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini gimnastika vositalari orqali jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish bolalarning jismoniy faoliyatini oshirish, mushaklarni mustahkamlash va umumiy salomatlikni yaxshilashga yordam beradi. Quyidagi usullar orqali bu maqsadga erishish mumkin[3]:

1. Gimnastika vositalarini tanlash
   - Gimnastik to‘siqlar: Bolalar uchun mos bo‘lgan past to‘siqlarni tanlash. Ular ustidan sakrash va o‘tish qobiliyatini rivojlantiradi.
   - Kichik tramplinlar: Bu vosita bolalarning muvozanatini va koordinatsiyasini yaxshilashda yordam beradi.
   - Gimnastik to‘plar: Ular yordamida turli mashqlar bajarish, muvozanatni saqlash va kuchni oshirish mumkin.
   - Gimnastik matlar: Xavfsizlikni ta’minlash va turli mashqlarni bajarish uchun qulay.
2. Mashg‘ulotlar dasturi
   - Isinish: Har bir mashg‘ulotdan oldin isinish muhim. Oddiy harakatlar, cho‘zilishlar va qizdirish mashqlari bilan boshlash.
   - Mashqlar:
   - Sakrash: tramplinda yoki to‘siqlar ustida sakrash mashqlari.
   - Muvozanat: yog‘och yoki maxsus muvozanat taxtalarida yurish.
   - Cho‘zilish: gimnastik matlarda turli cho‘zilish mashqlarini bajarish.
   - Jismoniy o‘yinlar: raqqoslik, to‘p o‘yinlari va boshqa interaktiv mashg‘ulotlar.
3. O‘yinlar va musobaqalar
   - Bolalarni jismoniy faoliyatga jalb qilish uchun turli o‘yinlar va musobaqalar tashkil etish. Bu ularning motivatsiyasini oshiradi va jamoaviy ruhni rivojlantiradi.
4. Xavfsizlik
   - Har doim xavfsizlik qoidalariga rioya qilishlik. Bolalarni kuzatib borish va zarur hollarda yordam berish muhimdir.
5. Natijalarni baholash

- O‘quvchilarning yutuqlarini monitoring qilish va ularning rivojlanishini baholash. Bu ularni yanada ko‘proq harakat qilishga rag‘batlantiradi.

6. Ota-onalar bilan hamkorlik

- Ota-onalarni ham jismoniy faoliyatga jalb qilish, ularga bolalarining yutuqlari haqida ma’lumot berish va uyda ham jismoniy faoliyatni davom ettirishlarini tavsiya qilish muhimdir.

Bu usullar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarligini samarali ravishda rivojlantirish imkonini yaratadi. Natijada, ushbu faoliyat bolalarning jismoniy faoliyatini oshirishga, ularning ruhiy va jismoniy salomatligini yaxshilashga yordam beradi hamda kelajakda sportga qiziqishlarini rivojlantirishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kurbashev A.X. Jismoniy tarbiya jarayonida ta’lim va tarbiyaning rivojlanish asoslari // Zamonaviy ta’lim jurnali, 6-son, 2014. – B. 49-55.
2. Лесгафт П.Ф. Избранные педагогические сочинения /сост. И.Н.Решетень. – М.: 1990. – С. 41 (112).
3. Ковалько В.И Поурочные разработки по физкультуре «ВАКО» Москва 2003г. – 301 с.
4. Петров П.К. Методика преподавания гимнастики в школе. – М., 2003.
5. Смолевский В.М. Гимнастика и методика преподавания. – М.: ФиС, 1987.
6. Филиппович В.И. Теория и методика гимнастики. – М.: Просвещение, 1971
7. Мартовский А.Н. Гимнастика в школе. – М.: ФиС, 1976.
8. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – М.: ФиС, 1991.
9. Менхин Ю.В., Волков А.В. Начала гимнастики. – Киев, 1980.

JISMONIY TARBIYA VA SPORT O‘YINLARINING RIVOJLANISHI TARIXI

Nazarov A.I.
CHDPU o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: jismoniy tarbiya, sport o‘yinlari, gimnastika, agonistika, Olimpiya o‘yinlari, sport tarixi.
Ключевые слова: физкультура, спортивные игры, гимнастика, агонистика, Олимпийские игры, история спорта.
Key words: physical education, sports games, gymnastics, agonistics, Olympic Games, sports history.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada jismoniy tarbiyaning ta’lim tizimidagi ahamiyati, sport o‘yinlarining sog‘lom turmush tarzini shakllantirishdagi roli va yosh avlodni tarbiyalashdagi o‘rni alohida e’tiborga olinadi. Shuningdek, jismoniy tarbiya va sportning global miqyosdagi rivojlanishi, xalqaro musobaqalarning paydo bo‘lishi va ularning jamiyatdagi ta’siri ham tahlil qilinadi. Ushbu ish, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi tarixiy jarayonlarni chuqur o‘rganish orqali, kelajakda bu sohada amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan yangiliklar va takliflar uchun asos yaratadi. Maqola jismoniy tarbiya va sportning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi.
РЕЗЮМЕ:
В статье особое внимание уделяется значению физической культуры в системе образования, роли спортивных игр в формировании здорового образа жизни и роли в воспитании подрастающего поколения. Также анализируется развитие физической культуры и спорта в глобальном масштабе, появление международных соревнований и их влияние на общество. Эта работа, углубленно изучая исторические процессы в области физического воспитания и спорта, закладывает основу для инноваций и предложений, которые могут быть реализованы в этой области в будущем. Статья служит дальнейшему повышению значимости физической культуры и спорта в жизни человека и общества.
SUMMARY:
The article pays special attention to the importance of physical education in the education system, the role of sports games in the formation of a healthy lifestyle and the role in the upbringing of the younger generation. It also analyzes the development of physical education and sports on a global scale, the emergence of international competitions and their impact on society. This work, in-depth study of historical processes in the field of physical education and sports, lays the foundation for innovations and proposals that can be implemented in this area in the future. The article serves to further enhance the importance of physical education and sports in the life of a person and society.

Yoshlarni tarbiyalash va ularga zamonaviy bilimlar berishning sifatini oshirish hamda jamiyatimiz uchun barkamol shaxsni shakllantirish ta'lim tizimining eng asosiy maqsadlardan hisoblanadi. Uzluksiz ta'lim jarayonida olib borilayotgan barcha chora tadbirlar malakali kadrlar tayyorlash maqsadini amalga oshirishga qaratilgandir. Bugungi ta'lim-tarbya jarayonlariga zamon talablariga mos imkoniyatlaridan ustuvorlik bilan foydalanib, ta'lim oluvchilarning aqliy potensialini o'sishini ta'minlashni nazarda tutadi. Bu borada mamlakatimizda ta'lim va sport tizimidagi islohotlarni uyg'un tarzda jismonan sog'lom, aqlli va bilimli yoshlarni tarbiyalash maqsadiga yo'naltirish bo'yicha ko'pgina amaliy ishlar qilinmoqda. Jumladan, jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish va o'tkazish usullarini tadqiq etish muammosini o'rganilishi ta'lim tarbiya masalalariga yanada chuqurroq kirib borishga va bu muammoga ilmiy-amaliy jihatdan oydinlik kiritishga asos bo'la oladi.

O'zbekiston Respublikasining 2015-yil 5-sentabrdagi "Jismoniy tarbiya va sport to`g`risida"gi 394-sonli Qonuni[1] va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida"gi PQ-3031-sonli Qarori [2] mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish va uni ommaviyligini oshirishga katta turtki bo'ldi. Shuningdek Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-fevraldagi 118-son 2019-2023 yillarda O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish Kontseptsiyasi[3], O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning[4] yangi talqini tasdiqlandi, ushbu sohani rivojiga katta hissa qo'shayotgan me'yoriy huquqiy xujjatlar sifatida xizmat qilmoqda.

Jismoniy tarbiyaning kelib chiqishi haqidagi masala jismoniy tarbiya tarixining eng muhim muammolaridan biri bo'lib, prinsipial metodologik ahamiyatga ega ekanligiga e'tibor qaratilgan. Jismoniy tarbiya tarixi qadimgi zamonlardan boshlab, hozirgi kungacha bo'lgan davrlarda jahon xalqlarining jismoniy tarbiya va sport tarixi, xalqaro sport va olimpiya harakati tarixini o'rganadi. Jismoniy tarbiya va olimpiya harakati tarixi turli davrlarda jismoniy tarbiyaning vujudga kelishi, rivojlanishi va taraqqiy etishining umumiy qonuniyatlarini aniqlash, ulami tahlil qilish bilan shug'ullanadi.

Jismoniy tarbiya va sport tarixini o'rganishda mutaxassis olimlar, H.A.Botirov[6], L.A.Djalilova[7], B.B.Ma'murov, G'.M.Salimov va boshqalarning o'quv qo'llanmalari, ilmiy-ommabop risolalaridan foydalaniladigan. Ularning asarlariga asosan insoniyat taraqqiyotining ilk davridan boshlab to hozirgi kungacha bo'lgan jismoniy tarbiya tarixining rivojlanish yo'llarini o'rganish mumkin.

Jismoniy tarbiya va sportining mohiyatini tushuntirish, ularni targ‘ibot qilish, barcha sport turlari tarixi, xalq milliy o‘yinlari tarixi bilan tanishtirish muhim ahamiyatga egadir. O‘zbekistonda «Jismoniy tarbiya va olimpiya harakati tarixi» fanining ilmiy-nazariy asoslarini chuqur o‘rganish maqsadida ishlangan darslik va o‘quv qo‘llanmalari kam. Sobiq Ittifoq davrida R.Ismoilov va Yu.Sholomitskiy ilk bor (1969) «O‘zbekistonda fizkultura tarixi» o‘quv qo‘llanmasini yaratganlar. Unda qadimgi Markaziy Osiyo, jumladan, O‘zbekiston hududida yashagan xalqlar jismoniy tarbiyasi haqida ma’lumotlar berilmagan. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillik-yillarida X.A.Botirov (1993) va A.K.Akramov (1997) «Jismoniy tarbiya va sport tarixi» o‘quv qo‘llanmalarida ajdodlarimiz jismoniy tarbiyasi tarixi qisqa va umumiy tarzda yoritildi. R.Abdumalikov, J. Eshnazarov «Ajdodlar jismoniy tarbiyasi tarixini o‘rganish masalalari» (1993) o‘quv qo‘llanmasida fanning ayrim mavzulari yoritilgan. J. Eshnazarov 8 «Jismoniy tarbiya tarixi va boshqarish» (2008) darsligida jismoniy tarbiya tarixi hamda jismoniy tarbiya va sportni boshqarish fanlarining asoslari mujassam ravishda ilk bor keng va atroflicha bayon etilgan. E.Ernazarovning “Olimpiada – jahon sporti bayrami” (2008) nomli ilmiy-ommabop kitobida xalqaro olimpiya harakati va O‘zbekistonda zamonaviy sportning rivojlanish tarixiga doir ma’lumotlar olimpiya muzeyidagi ashyoviy dalillar asosida keng yoritilgan.

Jismoniy tarbiyaning avvali qadimgi Yunoniston, Afinaga taqaladi. Bu davrda jismoniy tarbiyaning pedagogik va ilmiy nazariyasi paydo bo‘lgan. Qadimgi faylasuf olimlar - Platon, Aristotel va boshqalarning asarlarida tarbiya ta’lim tizimidagi jismoniy tarbiyaga yuksak baho berilgan.

Platon (miloddan avvalgi 427-347 y.y.) Afina zodagonlari vakili, faylasuf-idealist, insonning ma’naviy va jismoniy sifatlari haqidagi nazariyaning asoschisidir. U Sparta tizimiga moyillik bildirib, harbiyjismoniy tarbiyani aqliy tarbiya va ta'lim bilan qo'shib olib borishni ko'zda tutdi. Platon o‘zining asarida shunday degan: «Yaxshi gimnastika ham oddiy bo‘ladi, lekin eng avvalo, harbiy gimnastika bo‘lishi lozim».

Aristotel (miloddan avvalgi 384-322 y.y.). Yirik olim va faylasuf, Platonning o‘quvchisi va Aleksandr Makedonskiyning ustozi bo‘lgan. Aristotel shakl va mazmun birligi haqidagi g’oyani ilgari surgan. Shu bilan birga borliqning rivojlanishini isbotlagan. Insonning ruhi va tanasi ajralmas holda bog’liq ekanligini tushuntirib bergan. Jismoniy tarbiyaning aqliy tarbiya bilan hamohangligini ta’kidlagan[9]. Aristotel o‘g’il bolalarni jismoniy jihatdan mustahkam qilib tarbiyalash tarafdori bo‘lgan. U Platondan farqli o‘laroq tarbiyada ko‘proq ta’lim-tarbiyaga o‘rin berishni, gimnastika mashqlari hajmini kamaytirishni tavsiya

etgan. Chunki gimnastikada ko'proq harbiy jismoniy tarbiya va ta'lim ko‘zda tutilgan va u bolalar uchun juda murakkab jarayon, deb hisoblagan.

Demokrit (miloddan avvalgi 460-370 y.y.) jismoniy mashqlar insonning shakllanishida muhim o‘rin tutadi, ya'ni tabiiy holatni rivojlantirishda ustunroqdir, deb ta'lim bergan. Sokrat (miloddan avvalgi 469-399 y.y.) aytishicha, mustahkam sog'liq ko‘pgina illatlardan saqlashga kafolatdir. Qadimgi grek shifokori Gippokrat (miloddan avvalgi 460-375 y.y.) ta'biri va ta'limi bo‘yicha, jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish turli xil kasalliklarni oldini olish va davolashda muhim ahamiyatga egadir[8].

Qadimgi Gretsiya va Rimning o'zaro aloqalari tufayli Rimga jismoniy tarbiya vositalari ham kirib kelgan. Miloddan avvalgi II asida ba'zi rimlik faollar yunonlarning jismoniy tarbiya tizimidagi turlar va usullarni o'zlariga tatbiq etishga harakat qildilar.

Qadimgi greklarda jismoniy tarbiya asosan gimnastika va agonistikadan iborat bo‘lgan. Gimnastika umumiy jismoniy tarbiyada qo‘llanilgan. Agonistika tizimida esa maxsus tayyorgarlik va boshqa musobaqalarda qatnashish ko‘zda tutilgan. Gimnastika maxsus tizim sifatida palestrika (kurash), orxestrika (raqs) va o‘yinlarni o‘z ichiga olgan. Palestrika pentatlon (besh kurash: yugurish, uzunlikka sakrash, nayza va lappak uloqtirish, kurash) va pankration (kurash va qo‘l jangi) dan iborat bo'lgan. Shuningdek, suzish, mushtlashish, otda yurish, kamondan o‘q otish va boshqa mashqlar ham kiritilgan[5]. Orxestrika asosan musiqa jo‘rligidagi raqslardan tashkil topgan. O‘yinlar esa tayoqlar, g‘ildiraklar, chavgon, shar, to‘plar bilan gimnastika qilishdan iborat bo‘lgan. Bu turlardan Olimpiya bayramlarida (agonlarda) ko‘proq foydalanilgan. Olimpiya bayramlari va boshqa gimnastika o‘yinlari - agonlar. Qadimgi Gretsiyaning shon-shuhratini ko‘tarishda Olimpiya va gimnastika agonlari alohida o‘ringa ega bo‘lgan.

Alfey daryosi vodiysining Peloponiyes yarim orolida joylashgan Elida shahrining Olimpiya qishlog'ida o‘tkazilgan. Odatga ko‘ra, hozirgi davrda Olimpiya mash'alasi Kronos tog'i etagidagi Olimpiya shahrida yoqiladi va Olimpiya o‘yinlari o‘tkaziladigan shaharlarga etkaziladi. Gomerning «Iliada» asarida tasvirlanishicha, Troya urushida halok bo‘lgan Patrokl xotirasiga bag'ishlanib, uning do‘sti Axill aravalar qo‘shilgan otlar poygasi, mushtlashish, kurash, yugurish, kamondan o‘q otish, nayza va disk uloqtirish bo‘yicha musobaqa o‘tkazgan[7]. Olimpiya qishlog‘i muhim madaniy tadbirlar o‘tkazish markaziga aylangan. Bu erda miloddan avvalgi VII asrning ikkinchi yarmida Gera xudosiga bag'ishlangan ibodatxona Yer onasiga bag'ishlab katta ibodatxona qurilgan. Keyinchalik esa, ya'ni 200 yilda, greklarning Olimpiya qishlog'idan eronlar ustidan g'alaba qilishiga bag'ishlab Zevs xudosi sharafiga katta namoyish

markazi qurilgan. Bu joyda Elida davlati oliy kengashi binosi joylashgan. Olimpiya shaharchasida juda ko‘p ibodatxonalar, ularda son-sanoqsiz haykallar mavjud bo‘lib, ular turli xudolar, afsonaviy qahramonlar, Olimpiya o‘yinlari g’oliblari, podsholar, sarkardalarga bag’ishlangan. Bu joyda boshqa turli xil madaniy, qurilish maskanlari qatorida sport inshootlari majmuasi ham joylashtirilgan. Bunda stadion, ippodrom, palestra binolari mavjud bo‘lgan. Dastlab, Olimpiya o‘yinlarining ilk bor tashkil etilishi greklarining bosh xudosi Zevsning o‘z otasi Kronos ustidan qozongan g’alabasi sharafiga bag’ishlab katta an’anaviy bayramlar o‘tkazishi bilan bog’liq bo‘lib, ular Olimpiya o‘yinlari deb atalgan[6].

Boshqa rivoyatlarga ko‘ra esa tashkil etilgan o‘yinlar afsonaviy qahramon Geraklga bag’ishlangan. Elida podshosi Avdiy ustidan qozongan g’alabasi sharafiga Gerakl o‘yinlari tashkil etilgan. Gerakl o‘yinlarni o‘tkazish uchun masofalarni o‘z oyoq izlari bilan o‘lchab bergan. Geraklning 600 ta oyoq izi bir stadiy, ya’ni 192 m 27 smni tashkil etgan[10]. Bu yugurish masofasi stadiodrom deb nomlangan. Eng avvalgi musobaqalarda g’oliblar ana shu tur bilan belgilangan. Gerakl pankration musobaqasida qatnashib g’olib bo‘lgan. Keyinchalik o‘yinlardagi g’oliblarga «Ikkinchi Gerakl» unvonini berish odatga aylantirilgan. O‘yinlar urish qahramonlari, jasur va botir sarkardalar sha’niga bag’ishlab o‘tkazilgan.

Shunday qilib, jismoniy tarbiya va sport sohasidagi tarixiy jarayonlarni chuqur o‘rganish orqali, kelajakda bu sohada amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan yangiliklar va takliflar uchun asos yaratadi. Maqola jismoniy tarbiya va sportning inson hayotidagi ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2015-yil 5-sentabrdagi “Jismoniy tarbiya va sport to`g`risida”gi 394-sonli Qonuni;

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi PQ-3031-sonli Qarori;Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-fevraldagi 118-son 2019-2023 yillarda O‘zbekiston

3.Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish Kontseptsiyasi; O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni;

4. Akramov A.K., O'zbekistonda jismoniy madaniyat va sport tarixi. O'quv qo‘llanma. T.: O'zDJTI nashr, 1997.;

5. Botirov X.A. Jismoniy tarbiya va sport tarixi. T. “O‘qituvchi” 1993 y.;

6. Djalilova L.A. Jismoniy tarbiya v sport tarixi. O‘quv uslubiy qo‘llanma. T: 2013.;

7. Ernazarov E. Olimpiada – jahon sporti bayrami. T.: “Sharq”, 2008.;

8. Eshnazarov J. Jismoniy madaniyat tarixi va boshqarish. T.: 2008.

9. Энциклопедия Олимпийского спорта. Под редакцией В.Н.Платонова. Киев: Олимпийская литертура, 2004.

БОЛАЛАР СПОРТИДА МАШҒУЛОТЛАРГА ЎРГАТИШНИНГДАСТЛАБКИ БОСҚИЧ ВА УСЛУБЛАРИ

Атаханов Ҳ.К.
ЧДПУ ўқитувчиси

Таянч сўзлар: техник ҳаракатлар, спорт, кураш, тизимлаштириш, усуллар, таснифлаш.
Ключевые слова: технические усилия, спорт, борьба, организация, методы, классификация.
Key words: technical efforts, sport, struggle, organization, methods, classification.

РЕЗЮМЕ:
Мазкур маколада болаларни спорт машғулотларига саралаб олиш ҳамда улар билан ташкил этиладиган машғулотларда қўланиладиган усул, воситалари ёритиб берилган.
РЕЗЮМЕ:
В статье описаны методы и средства, используемые при отборе детей для спортивной подготовки и организуемых с ними тренировок.
SUMMARY:
This article describes the methods and tools used in selecting children for sports activities and organizing activities with them.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришиши шарофати билан болалар ўртасидаги жисмоний маданият ва спортга эътибор юқори даражада кучайди.бунга мисол Ўзбекистон Республикаси президенти томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида» 2002 йил 24 октябрдаги ПФ-3154-сон Фармонини бажариш юзасидан ҳамда Жамғармага юкланган асосий вазифаларни амалга ошириш учун белгиланган вазифаларвазаруршарт-шароитлар яратиш инобатгаолинган. Натижада ўзбек олимлари томонидан болалар спортини ташкиллаштириш, оммавий спортни янада юкори чўққиларга кўтариб, спортни ҳозирги давр андозаларига мос ҳар томонлама асослаб, жисмоний маданият услубиятига Ўзбекистонга хос янгиликни киритмокдалар. Бола тарбияси педагогик жамоа аъзолари фаолиятининг асосий йуналишларидан бири булиб, бу спорт турларидан тугаракларни, умумий жисмоний тайёргар-

лик, согломлаштириш гуруҳларини ташкил килиш билан боглик булган вазифаларни ҳал қилиш орқали амалга оширадилар. Бу машғулотларнинг максади шундан иборатки, унда болаларни аниқ режа асосида спорт мусобақаларига қатнашишлари учун тайёрлаш билан боғлиқ бўлган ишларни амалга ошириш назарда тутилади. Болалар спортида машғулотларга ўргатишнинг бутун жараёнини шартли равишда "Таълим" ва "Машғулот" қисмларига бўлиш мумкин. "Таълим" бу шуғулланувчилар билим, кўникма ва эгаллаб олиш жараёни тушинилади. Таълимнинг асосий мазмуни - ўйин ва машғулотларнинг техник элементларини, тактикадаги оддий индивидуал ва гуруҳ қизиқишларини, ҳаракатларини шакллантириб боришдан иборат. "Машғулот" бу олинган билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш ҳамда такомиллаштиришга қаратилган тайёргарликнинг кейинги босқичи ҳисобланади.

Асосий қисм. Машгулотнинг асосий мазмуни-техник усулларни, тактикадаги индивидуал, гуруҳ ва жамоа ҳаракатларини такомиллаш-тиришдан, таълимий, жисмоний, ахлоқий ва иродавий фазилатларни ривожлантиришдан иборат. Таълим" ва "Машғулот" тушунчаларига махсус ташкил килинган кўп йиллик ягона педагогик жараён деб хам караш зарур. Уларни бир-биридан кескин суратда ажратиб бўлмайди, чунки биз таълим бера туриб, спорт машғулотларига ўргатамиз ва айни чогда спорт машғулотларига ўргата туриб таълим ҳам берамиз. "Таълим" ва "Машғулот" тушунчалари бир-бири билан чамбарчас боглик жараёнлардир.

"Таълим" ва "Машғулотни тушунчаси фатида ажратиш эса ўқув-машғулот ишининг ўзига хос визифалари, мақсадлари борлигини яққолроқ аниқлаш имконини яратади. Спорт машғулотларига тайёрлаш жараёнининг турли босқичларида таълим ва машғулотнинг салмоги табиий равишда ўзгариб ҳам туради. Биз юкорида "Таълим" ва "Машғулот" тушунчаларига бежиз тўхталиб ўтмадик. Чунки, биз ҳар қандай машғулот ўтказишимиздан қатьий назар, таълимий, тарбиявий, ахлоқий мезонларга таянамиз, улар воситасида болаларни спорт машгулотларга ўргатиш жараёнларининг босқич ва услубларини ишлаб чиқамиз.

Биринчи боскичда ўрганиладиган машғулот (ҳаракат) техникаси батафсил таништириш. Бу билан танишиш, шуғулланувчиларни босқичда, айтиб бериш, кўрсатиш ва тушунтириш услублари қўлланилади.Ўқитувчи шахсан кўрсатиш билан бирга кўргазмали қуроллардан фойдаланади: кинофильм, тасвирий фильм, схема, спорт майдонлари макети ва ҳоказо. Намойишни тушунтиришлар билан қўшиб олиб бориш мақсадга му-

вофикдир. Ўқитувчиларнинг дастлабки уринишлари шуғулланувчиларда бирламчи машғулот (ҳаракат) сезгисини шакллантиради.

Иккинчи боскичда ўргатилаётган машғулот техникаси соддалаш-тирилган (оддийлаштирилган) ҳолатда ўргатилади. Мазкур ўрганиш босқичида муваффақият кўп ҳолатларда ёндоштирувчи машқларнинг тўғри танланганлигига боғлиқ бўлади. Улар ўзининг тузилиши, шаклига кўра ўрганилаётган машғулот техникасига яқин ва ўкувчилар бажара оладиган бўлиши керак. Мураккаб тузилишга эга бўлган ҳаракатларда (ҳужум зарбаси), уни ташкил килувчи ижро этувчи асосий қисмларга (звеноларга) ажратиб берилади. Бу босқичда бошқариш услубларидан фойдаланилади, яъни буюриш, кўрсатма бериш, кўриш ва эшитиш, кўриб илғаш, техник воситалар ва ҳоказо.

Шунингдек кўргазмали ҳаракат ўқитувчи-мураббийларнинг бевосита ёрдами, ёрдамчи жиҳозларни қўллаш, тўпга бўлган зарба кучи, тушиш аниқлиги, ахборот, овозни белгилаш каби услублар алохида аҳамиятга эга бўлади. Учинчи босқичда техникани мураккаблаштирилган шароитда ўргатиш жараёни кузатилади ҳамда қўлланилади: такрорий усул, машғулот ҳаракатларини мураккаб шароитларда бажартириш, ўйин ва баҳолаш услуби, қўшимча услуб, давра, айлана машқлари. Такрорлаш услуби бу босқичда энг асосийдир. Кўп маротаба такрорлашгина машғулотга бўлган малакани шакллантиради. Малака ҳосил қилиш учун такрорлаш шароитларда машқ бажаришни ҳаракат шароитини ўзгартиришни, аста-секин мураккаблашишни тақазо этади,хатто чарчаганда ҳам машқлар бажартирилади, қўшма ва ўйин услублари бир вақтнинг ўзида техникани сайқаллаштиришга ҳамда махсус жисмоний сифатларни ўстириш масалаларини ҳал қилишга, техник-тактик тайёргарлик ва ўйин маҳоратини такомиллаштиришга қаратилган бўлади. Тўртинчи боскичда ҳаракатни ўйин жараёнида мустаҳкамлаш кўзда тутилади.

Бунда бажарилган ҳаракатларни талқин қилиш услуби кулланилади (расмлар, жадваллар, ўқув фильмлари, тасвирий фильмлар). жараёнида техник-тактик, махсус тайёргарлик топшириқлари, "уйин" ва "беллашиш" услублари. Тайёргарлик ва ўқув ўйинларида ҳарбир услубни (малакани) ўрганиш, уни такомиллаштириш ва мукаммаллаштириш кўзда утилади. Малакани мустаҳкамлашнинг энг юқори воситаси бу мусобақалашишдир.

Машғулотларга ўргатишда фаол услублар катта аҳамиятга, имкониятларга эгадир. Уларнинг орасида муаммоли ўқитиш (муаммоли вазифаларни қўйиш, юзага келтириш) ва ўзининг ўзлаштиришини баҳолаш услуби алоҳида ахамиятга эга. Муаммоли вазиятларни қўйиш, унинг ечимини

қидирувчи ҳолатни, вазиятни вужудга келтиради, ўзини баҳолаш эса ҳаракатланиш фаолиятини яна ҳам фаоллаштиришга олиб келади. Бу ўқувчи кишини яна ҳам орттиради ҳамда ижодий фикрлаш орқали машғулотларни моҳирона бажаришга ўргатади Юкорида айтилганларни қўл тўпи, баскетбол, футбол спорт тури машғулотларида қўллаш муҳим аҳамиятга эга булиб, пировардида асосий мохияти шундаки, натижаларни куриб туриш, тушуниш, Мақсадга яқинлашаётганлигини аник сезиб туриш имконини яратади.

Биз юқорида болалар спортида машғулотларга ўргатишнинг дастлабки босқич ва ҳар бир босқич камраб олган услублари хусусида тўхталиб ўтдик. Ўйлаймизки, кўриб,ўрганиб чиққан босқичва услубларимиз таълим истеъмолида ўзининг амалий аҳамияти ва натижасини кўрсатади. Болаларнинг соғлигини мустаҳкамлаш ва ҳар томонлама жисмоний ривожоланишини таъминлаган ҳолда ҳар томонлама ривожланган юқори малакали ўсмир спортчиларни тайёрлашни амалга оширшда шуғулланувчилар орасидан ўқув гуруҳ ажратилади .

-Бошланғич таёйргарлик гуруҳлари(3-йиллик)

-Ўқув тренировка гуруҳлари (4-йиллик)

-Спорт такомиллашув гуруҳлари(3-йиллик)

-Олий спорт маҳорати гуруҳлари(3-йиллик ва ундан ортиқ)

Шуғулланувчилар қайси ташкилотта қарашли бўлса шу ташкилот томонидан тасдиқланган спорт тадбирларининг календар режасига мувофиқ спорт машғулотлари ҳамда мусобақаларида иштирок етиш бутун йил давомида машғулотларга қатнашиш ёзги ва қишги таътил даврларида ёш шуғулланувчилар фаол дам олишлари ва спорт соғломлаштириш оромгоҳларида дам олишлари мақсадга мувофиқ бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Саидов Г. Миллий кураш - миллий қадриятлар булаги. Тошкент. 2022.
2. Умаров Т. Кураш турлари ва уни уқитиш методикаси. Самарқанд. 2021
3. Тастанов Т. Кураш турлари назарияси ва услубияти. Тошкент. 2015.
4. Умиров Ш. Курашчилар жисмоний фазилатларини ривожлантириш. Научный прогресс. 2021.
5. Таймуратов А. Спорт педагогик маҳоратини ошириш. Тошкент. 2017.
6.А.Атоев Кураш дарслиги 1987 й.

FUTBOL SPORTINI SHAKLLANISH BOSQICHLARI HAMDA MAQSAD VA VAZIFALARI

Shadiyev A.Y.
CHDPU dotsenti

Tayanch so‘zlar: rivojlanish tendensiyasi, sog’lom turmush, xorijiy davlatlar, professional futbolchi, futbol akademiyalarida, shuningdek, futbolchilarning huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadida futbol bo‘yicha agentlar (vositachilar) professional faoliyatini yo‘lga qo‘yish.
Ключевые слов: тенденция развития, здорового образа жизни в зарубежных странах, профессиональный футболист, налаживание профессиональной деятельности футбольных агентов (посредников) в футбольных академиях, а также в целях защиты прав и интересов футболистов.
Key words: the trend of development, healthy lifestyle in foreign countries, professional footballer, the establishment of professional activities of football agents (intermediaries) in football academies, as well as in order to protect the rights and interests of football players.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada, mamlakatimizda futbolning ommaviyligini yanada oshirish, istiqbolli va iqtidorli futbolchilarni tanlash hamda professional darajada tayyorlashning yangi tizimini yo'lga qo'yish, trener va hakamlarni xalqaro talablar asosida tayyorlash va mahoratini yuksaltirish, futbol infratuzilmasini yaxshilash hamda o'rnatilgan standartlarga moslashtirish haqida ma’lumot berilgan.
РЕЗЮМЕ:
В этой статье представлена информация о дальнейшем повышении популярности футбола в нашей стране, подборе перспективных и талантливых игроков и создании новой системы профессиональной подготовки, подготовке и повышении квалификации тренеров и судей на основе международных требований, улучшении футбольной инфраструктуры и приведении ее в соответствие с установленными стандартами.
SUMMARY:
This article provides information on further increasing the popularity of football in our country, the selection of promising and talented players and the creation of a new system of professional training, training and advanced training of coaches and referees based on international requirements, improving the football infrastructure and bringing it in line with established standards.

Zamonaviy futbolning bugungi rivojlanish tendensiyasi unga faqatgina ommalashgan sport turi sifatida emas, balki mamlakat aholisi, ayniqsa, yoshlarni sog’lom turmush tarziga o‘rgatuvchi, ruhiy-ma’naviy jihatdan ona Vatanga

sadoqat tuyg'ularini shakllantiruvchi noyob vosita, keng ko'lamli islohotlar davrida mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish ko'rsatkichini belgilovchi muhim omil sifatida e'tibor qaratishni taqozo etmoqda.

Futboli rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasi tahlil qilinganda, aksariyat hollarda, yoshlarni professional futbolchi sifatida tayyorlash orqali futbol klublarining biznes tuzilma sifatida shakllanganligini ko'rishimiz mumkin.

Misol uchun, futbol rivojlanish istiqbollari jihatidan O'zbekistonga yaqin bo'lgan Xorvatiya so'nggi o'n yillikda futbol sohasida shiddatli o'zgarishlarni amalga oshirib, Angliya, Fransiya, Italiya, Ispaniya, Germaniya kabi futboli yo'lga qo'yilgan mamlakatlar bilan raqobatlashish darajasiga chiqdi.

Xorvatiya futbol akademiyalarida tarbiyalangan mahoratli sportchilar aynan yuqorida nomlari keltirilgan futboli rivojlangan mamlakatlarning futbol klublari safini to'ldirdi. Bu esa Xorvatiya tomonidan futbol akademiyalarini tubdan rivojlantirish orqali mahoratli futbolchilarni tarbiyalab, mamlakat daromadlarini oshirishga hamda futbolchilar va ularning oila a'zolari manfaatdorligi oshishiga xizmat qiladi.

O'zbekiston sharoitida salohiyati yuqori, muayyan tajriba va ko'nikmalarga ega bo'lgan futbolchilarni tayyorlash, ularni innovatsion yondashuvlar asosida ilmiy-uslubiy jihatdan ta'minlash, futbolni yangi bosqichga olib chiqish maqsadida quyidagi muhim yo'nalishlarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

birinchidan, mamlakatimizda beshta muhim tashabbus hamda "Obod qishloq" va "Obod mahalla" dasturlari doirasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar orqali yoshlarimizni jismoniy chiniqtirish va sportga faol jalb qilish, jumladan O'zbekistonda futbolni umummilliy sport turiga aylantirish;

ikkinchidan, yuqori iqtidorga ega bo'lgan yosh futbolchilarni tanlash va saralab olish (selektsiya) tizimini tubdan takomillashtirish;

uchinchidan, iqtidorli futbolchilarni saralab olish, ularni bosqichma-bosqich professional tayyorgarlikdan o'tkazib borish orqali futboli rivojlangan davlatlarning yetakchi klublariga "futbolchilar eksporti"ni amalga oshirish tizimini yo'lga qo'yish;

to'rtinchidan, ayollar futboli, futzal (mini-futbol) va sohil futbolini ommaviylashtirish va rivojlantirish;

beshinchidan, futbol sohasiga xususiy investitsiyalarni keng jalb etish va ularni rag'batlantirish;

oltinchidan, futbol bo'yicha hakamlik faoliyatida erishgan muvaffaqiyatli tajribani ommalashtirish, uni yangi pog'onaga ko'tarish orqali futbol sohasida O'zbekiston trenerlik va hakamlik maktabini takomillashtirish;

yettinchidan, salohiyati yuqori futbolchilarni professional darajada tayyorlash, ularni xorijiy davlatlarning nufuzli futbol klublarida professional faoliyat olib borishini ta’minlash, shuningdek, futbolchilarning huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadida futbol bo‘yicha agentlar (vositachilar) professional faoliyatini yo‘lga qo‘yish;

sakkizinchidan, respublikaning har bir hududida faoliyat olib borayotgan futbol klublarini Osiyo Futbol Konfederatsiyasi talablari asosida faoliyat yuritishini ta’minlash, moliyalashtirish bo‘yicha samaradorlikka erishish maqsadida futbol sohasida monetizatsiya tamoyillarini yo‘lga qo‘yish;

to‘qqizinchidan, professional futbol klublarining aksariyati davlat ulushi mavjud bo‘lgan yirik korxona va tashkilotlar tomonidan moliyalashtirilishini qisqartirib borish va klublarda boqimondalik kayfiyatiga barham berish maqsadida futbol sohasini bozor mexanizmlari asosida boshqarish, futbol klublarini xususiy sektorga bosqichma- bosqich o‘tkazish;

o‘ninchidan, futbol musobaqalari tomoshabopligini oshirish hamda futbolni rivojlantirishning yangi tizimini samarali yo’lga qo’yish orqali O’zbek futboli maktabini yaratish;

o‘n birinchidan, professional futbol klublarining zaxirasini tayyorlash va ularning samaradorligini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Turizm va sport vazirligi huzuridagi futbol mahorat maktablarini tegishlicha hududiy professional futbol klublariga biriktirish.

Ushbu Konsepsiyaning maqsadi O’zbekistonda futbolni 2030-yilgacha yanada ommalashtirish hamda mazkur sport turini tizimli rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish va amalga oshirish hisoblanadi:

birinchisi, ommaviy va professional futbolni har tomonlama rivojlantirish uchun sharoitlar yaratish;

ikkinchisi, istiqbolli va iqtidorli futbolchilarni tanlash va saralab olish (selektsiya), ularni professional darajada tayyorlash tizimini yo‘lga qo‘yish;

uchinchisi, futbol infratuzilmasini moddiy-texnik jihatdan yanada yaxshilash hamda xalqaro talablarga moslashtirish;

to‘rtinchisi, davlat ta’lim muassasalari, shu jumladan sport ta’lim muassasalarini futbol uchun zarur bo‘lgan anjomlar va jihozlar bilan ta’minlash, sport anjomlari va jihozlari ishlab chiqarishni mahalliylashtirish;

beshinchisi, futbol sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarni tayyorlash, qayta tayyorlash, malakasini oshirish, tanlab olish va rivojlantirishga ilg’or ilmiy-metodik va innovatsion texnologiyalarni joriy etish;

oltinchisi, futbol sohasidagi me’yoriy-huquqiy bazani yanada takomillashtirish;

yettinchisi, futbolni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish va tijoratlashuv mexanizmlarini joriy etish;

sakkizinchisi, futbol bo‘yicha terma jamoalar va ularning zaxirasini shakllantirishda zamonaviy yondashuvlar va qat’iy reglament talablarini joriy etish.

Modulli o‘qitish– o‘qitishning istiqbolli tizimlaridan biri hisoblanadi, chunki u odam bosh miyasining o‘zlashtirish tizimga eng yaxshi moslashgandir. Modulli o‘qitish asosan inson bosh miyasi to‘qimalarining modulli tashkil etilganligiga tayanadi.

O‘qitishning modul tizimi haqida rasmiy ravishda birinchi marta 1972 yil, YUNESKOning Tokiodagi Butunjahon Konferensiyasida so‘z yuritilgan edi. Modulli o‘qitish texnologiyasi funksional tizimlar, fikrlashning neyrofiziologiyasi, pedagogika va psixologiyalarning umumiy nazariyasidan kelib chiqadi.

Ta’lim tizimida ilg’or innovatsion ta’lim texnologiyalarini joriy qilish asosida talaba yetarli bilimlarga ham, ko‘nikmaga ham, o‘quvga ham ega bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining -Futbolni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to’g’risidagi

2. O’zbekiston Respublikasida futbolni rivojlantirishni davlat tomonidan yanada qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to’g’risida O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori.03.12.2009 y. № 304.

3. Nurimov R.I. “Futbol”. Darslik. – T. 2005 yil.

4 Nurimov R.I., Iseev P. Futbolchilarni tayyorlashda pedagogik nazorat (Pedagogik tavsiyalar).- T. 1990 yil.

5. Sergeev G.M., Nurimov R.I. – Futbol bo’yicha bolalar va o’smirlar sport maktabi olimpiya o’rinbosarlari, bolalar va o’smirlar maxsus maktabi, olimpiya o’rinbosarlari bilim yurti o’quv-mashq qilish va sport kamolotiga erishish guruhlari uchun dastur.- T. 1997 yil

6. Кошбахтиев И.А. Управление подготовкой футболистов.-Т. 2001

7. Кошбахтиев И.А. Управление подготовкой футболистов высокой квалификатсии. -Т.: 1998 год.

8. С.В.Голомазов, Б.Г.Чирва. Футбол. “Унверсалная техника атаки”. –М. Спорт Академ Пресс. 2001.

9. R.I.Nurimov, Abidov Sh.U, Nurimov Z.R, S.R.Davletmuradov. ―Sport va milliy o’yinlar (Futbol). Darslik.ITA-PRESS. Toshkent. 2015 yil

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA VOLEYBOLCHILARNI TAYYORLASH JARAYONINING INDIVIDUAL VA PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Nigmanov M.M.
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
"Jismoniy madaniyat va sport faoliyati"
kafedrasi katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: jismoniy tarbiya, musobaqa, gimnastika, sport, seksiya, shakl, voleybol, anjom.
Ключевые слова: физическая культура, соревнования, гимнастика, вид спорта, секция, форма, волейбол, инвентарь.
Key words: physical education, competition, gymnastics, sport, section, form, volleyball, equipment.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada umumta'lim maktablarida voleybolchilarni tayyorlash jarayonining individual va pedagogik xususiyatlari haqida qisqacha ma'lumot bayon etilgan
РЕЗЮМЕ:
В статье кратко изложены индивидуально-педагогические особенности процесса подготовки волейболистов в общеобразовательных школах.
SUMMARY:
The article briefly describes the individual and pedagogical features of the process of training volleyball players in secondary schools.

Jismoniy tarbiya va ta'lim kursi umumiy o'rta ta'limda quyidagilardan tarkib topadi: Jismoniy tarbiya darslari.

Harakat faoliyatining darsdan tashqari shakllari: darsdan oldin o'tkaziladigan gimnastika, jismoniy daqiqalar, uzaytirilgan tanaffuslardagi dinamik pauzalar, o'yinlar.

Jismoniy mashq mashg'ulotlarining sinfdan tashqari shakllari: sport seksiyalari, fakultativlar, sport turlari bo'yicha musobaqalar va boshqalar.

Jismoniy tarbiya o'quv dasturiga sport o'yinlari materiallari kiritilgan (voleybol, basketbol, qo'l to'pi va alohida futbol).

Voleybol bo'yicha dastur materiallarini o'rgatish uchun zarur bo'lgan mashqlar, texnik va taktik usullar hamda o'yinning nazariy va amaliy qoidalari kiritiladi. Mashg'ulotlarning samaradorligi o'qituvchining darsni to'g'ri rejalashtirishi va tashkil etishiga, ko'proq foydali harakatlarni o'rgatishning koeffisiyentiga bog'liq bo'ladi. Jihoz va asbob - anjomlardan foydalanish muhim ro'l o'ynaydi. (E.K. Axmerov, 1985).

Voleybol bo'yicha mashg'ulotni muvaffaqiyatli o'rgatish uchun bir necha to'p va maydoncha bo'lishi etarli emas. Albatta, to'ldirma to'p, osib qo'yilgan to'plar, amortizatorli to'p va boshqa shu kabi jihozlar bo'lishi zarur. Dasturda voleybol uchun ajratilgan soat (yiliga 20 soat) harakat texnikasi va taktikasini zarur va etarli darajada o'zlashtirib olishga etmaydi. Shuning uchun umumta'lim maktablarida voleybol sporti bo'yicha seksiya mashg'ulotlarini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Voleybol sport seksiyasini tashkil etish yosh voleybolchilarni tayyorlashdan boshlanadi. O'quv guruhlarida shug'ullanuvchilarning tarkibiy uyg'unligi hamda yosh jihatdan bir hilligi trenirovka mashg'ulotlari shakliga mos tushadi. Umumiy faoliyatda muntazam ravishda ishtirok etish shug'ullanuvchilarni yagona jamoa qilib jipslashtiradi, bu ham jismoniy tarbiyaning o'quv hamda tarbiya vazifalarini samarali hal etishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Voleybol seksiya mashg'ulotlarini o'tkazishda ham qabul qilingan qator umumiy talablarni bajarish kerak bo'ladi.

Birinchidan, shug'ullanuvchilarni o'qitish va tarbiyalash butun mashg'ulot davomida amalga oshirib borilishi kerak.

Ikkinchidan, mashg'ulot o'tkazishda har qanday yo'llar bilan bo'lsa ham usuliy shablonlardan qochish kerak.

Mashg'ulot mazmuni va usuliyatini hilma-hil qilish kerakligini vazifalarning doimiy ravishda murakkablashib borishi, shug'ullanuvchilarning organizmi va psixikasida sodir bo'ladigan siljishlar dinamikasi, tashqi sharoitning o'tkazuvchanligi taqozo etadi.

Uchinchidan, shug'ullanuvchilarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda ularni bir tekisda o'quv faoliyatiga jalb etish kerak. Faqat shu yo'l bilan shug'ullanuvchilar uchun uzoq vaqt davomida bir butun o'quv - tarbiya jarayoniga erishish mumkin va shug'ullanuvchilarning mashg'ulotni tashlab ketishlari yoxud qoloqlar paydo bo'lishini oldi olinadi.

To'rtinchidan, har bir mashg'ulotdagi o'quv faoliyatini usuliy tamoyillarga qat'iy rioya qilgan holda olib borish kerak. Mashg'ulotning ta'siri har tomonlama sog'lomlashtiruvchi, bilim va tarbiya beruvchi bo'lishi kerak.

Beshinchidan, mashg'ulot oldiga mazkur darsda hal etish mumkin bo'lgan mutlaqo aniq vazifalar qo'yish kerak. O'quv - tarbiya jarayonining umumiy masalalari (kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, egiluvchanlik) hal etilishiga alxoida aniq vazifalar tizimini bajarish orqali erishiladi.

Voleybol - mashg'ulot darslari kabi uch qismga: tayyorgarlik, asosiy va yakuniy qismlarga bo'linadi. So'ngra belgilangan qismlarning oldiga qo'yilgan vazifalarni hisobga olgan holda darsning aniq ustalashgan tuzilmasi ishlab chiqiladi.

Mashg'ulotning tayyorgarlik qismida boshlanadigan asosiy faoliyatga funksional tayyorgarlik markaziy o'rinni egallaydi. Bunga me'yorlash oson, tayyorlanish va bajarishga ko'p vaqt ketmaydigan mashqlar yordamida erishiladi. Yugurish, sakrash, o'yinlar va o'quvchilarga yaxshi tanish bo'lgan harakatlar shular jumlasiga kiradi. Umumiy rivojlantirish mashqlari kompleksini birin-ketinlik tamoyiliga rioya qilgan holda, ko'pgina hollarda quyidagi tartibda bajariladi: kirishish mashqlari; qo'l va elka kamari uchun mashqlar; oyoqlar uchun mashqlar; cho'nqayishlar; gavda uchun mashqlar; sakrashlar; mushaklarni kuchaytirish mashqlari (Yu.D.Jeleznyak, 1989).

Mashg'ulotning eng murakkab vazifalari asosiy qismda hal etiladi. Odatda, yangi materialni, koordinasiyasi jihatdan murakkab harakatlarni o'rganish asosiy qismning boshida hal etiladi.

Voleyboldagi texnik va taktik harakatlarga o'rgatish vazifalari bosqichlariga qat'iy rioya qilgan holda (tanishtirish, o'rgatish, takomillashtirish) asosiy qismda xal etiladi. Texnik va taktik harakatlarga o'rgatishda tayyorlov, yaqinlashtiruvchi mashqlar kompleksidan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Mashg'ulotlarning yakuniy qismida harakat shiddatini asta-sekin kamaytirish, bajarilgan ishni shug'ullanuvchilar tomonidan tahlil qila bilishga erishish juda muhimdir. Uy vazifalariga alohida e'tibor berish kerak. Mashg'ulot mustaqil bajariladigan mashqlar bilan to'ldiriladi.

Voleybol mashg'ulotlarini o'tkazish joylarini tanlash ham muhim ahamiyatga ega.

Mashg'ulotlarni mumkin qadar ochiq havoga olib chiqish imkoniyatidan to'la foydalanish kerak. To'g'ri, ochiq maydonchada shug'ullanuvchilarga rahbarlik qilish qiyin bo'ladi.

Ba'zan, quyosh, shamol, shug'ullanuvchilar e'tiborini chalg'itadigan predmetlar dars o'tkazishga halal berib turadi. Ammo ochiq havoda o'tkazilgan mashg'ulotlarda ish qobiliyati oshadi va bu mashg'ulotlar chiniqishga, sog'liqni mustahkamlashga yordam beradi.

Shu bilan bir qatorda jismoniy sifatlarni, ayniqsa voleybolchilar uchun o'ta muhim bo'lgan tezkorlik va sakrovchanlik sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlarda doimo an'anaviy standart mashqlarni qo'llash kutilgan natijani bermaydi. Aksariyat mutaxassis olimlarning tadqiqotlariga ko'ra qayd etilgan sifatlarni tarbiyalashda nostandart o'yinsimon mashqlardan foydalanish shugullanuvchilarda juda katta qiziqish o'ygotar ekan. Eng muhimi shakllantirillayotgan sifatlar qisqa vaqt ichida o'ta samarali rivojlanishi isbot qilingan.

Yosh voleybolchilar bilan ishlashdagi dastlabki tayyorgarlik bosqichida har tomonlama jismoniy tayyorgarlikni egallashga, sog'liqni mustahkamlash, hilma-hil ko'nikma va malakalarni egallab olishga, voleybol o'yini texnikasi va taktikasining boshlang'ich asoslariga o'rgatishga qaratilgan vositalar kompleksidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Pedagogik nazorat shug'ullanuvchilarning jismoniy, texnik va taktik tayyorgarligini aniqlashning asosiy shaklidir. Pedagogik nazorat murabbiy va shifokor tomonidan olib boriladi. Bunda o'tkazilgan mashg'ulotlarning mazmuni, hajmi va shiddati xisobga olinadi hamda mashg'ulot rejalarining bajarilishi tahlil qilinadi. Voleybolchilarning mashg'ulotini pedagogik jihatdan nazorat qilish uchun nazorat mashqlar komplekslari va testlar tuziladi. Bunda harakat sifatlarining ham umumiy, ham maxsus rivojlanishiga baho berish uchun bajariladigan mashqlar olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida" gi qonun (14 Yanvar 1992y)

2. O'zbekiston Respublikasi «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida» gi qonuni 2000 yil 20 may yangi tahriri.

3. Ayrapetyans L.R., Voleybol. Uchebnik dlya vыsshix uchebnыx zavedeniy. ZAR QALAM, T. 2006 y. 239 b.

4. Valeyeva L.V., Korotkov I.M. Podvijnыye igrы. / Uchebnoye posobiye dlya IFK. M., FiS., 1982. 224 s.

5. Verxoshanskiy Yu.V. Osnovы spesialnoy fizicheskoy podgotovki sportsmenov. M., 1988.

6. Godik M.A. Fizicheskaya podgotovka futbolistov. – M.: Terra - Sport, Olimpiya Press, 2006. – 272 s, il.

KURASH HARAKATLARI TEXNIKA VA TAKTIKASI O‘RGATISH METODIKASI

Umarov X.K.
Parkent tumani kurash murabbiysi

Tayanch so‘zlar: kurash, gilam, harakat, usul, taktika, texnika, bellashuv, yaktak, masofa.
Ключевые слова: борьба, ковер, движение, прием, тактика, техника, соревнование, одиночка, дистанция.
Key words: wrestling, mat, movement, method, tactics, technique, competition, single, distance.

РЕЗЮМЕ:
Maqolada kurashchilarning texnika va taktika harakatlarni o‘rgatish haqida qisqacha mazmuni bayon etilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье изложены итоги тренировки борцов по технике и тактическим движениям.
SUMMARY:
The article describes a SUMMARY:: of the training of wrestlers in technique and tactical movements.

Kurash harakatlari kurashchining turish holatlari, gilam bo‘ylab siljish harakatlari, qo‘l va oyoq hamda gavda bilan harakatlar va uloqtirish harakatlari texnikasidan iborat bo‘lsa, bellashuv jarayonlarida kurash harakatlarini va uloqtirishlarni samarali bajara olish qobiliyati hujum va himoya taktikalari deb tushuniladi.

Kurashchilarnining turish shakllari: yaqin masofada turishlar, bunda kurashchilar bir biriga tegib turadilar. O‘rta masofada turishlar bunda kurashchilar uzatilgan qo‘l masofasida turadilar. Uzoq masofada turishlar kurashchilar 1 – 2 metrli masofa oralig‘ida turadilar. Kurashchilarning turish shakllari baland, o‘rta va past turish shakllarida bo‘ladi. SHuningdek kurashchilar o‘ng va chap yon tamonlama turish hamda to‘g‘ri turish holatlarida turadilar.

Kurashchilar bir biriga yaqinlashish va belbog‘idan, qo‘l va yaktagidan ushlash uchun gilam bo‘ylab siljish harakatlarini bajaradilar. Kurashchining siljish harakatlari yurib, yugurib, qadamlab, juft qadam tashlab, bir oyoqni oldiga tashlab, yon tomonlarga harakatlanib bajariladi. Kurashchilarning

siljish, usul qo‘llash va bir birini ushlashga bo‘lgan harakatlar jumlasi tayyorlov harakatlarga, asosiy harakatlarga va usullarga bo‘linadi.

Kurashchilarning bir birlarini ushlash shakllari: belbog‘idan va qo‘lidan ushlash, belbog‘idan va yaktagidan ushlash, belbog‘idan va bo‘ynidan ushlash, belbog‘idan va gavda qismlaridan ushlash shakllarida bo‘ladi. SHu bilan birga ushlash shakllarida belbog‘idan ushlash va oyog‘idan ilish, yaktagidan ushlash va oyog‘idan ilish harakatlari ham bajariladi. Yaktakdan ushlashda yaktak elkasidan, yaktak etagidan, yaktak yoqasidan ushlash shakllari uchraydi.

Kurashchilar dastlabki sport tayyorgarlik guruhida uloqtirish mashqlari oddiydan murakkabga qarab o‘rgatib boriladi. Kurash malakasi va maxorati ortib borishi bilan kurash usullarnin xususiylashtirib borish imkoniyatiga erishishi mumkin. Kurashda asosan uloqtirish harakatlari: elkadan oshirib uloqtirish, orqadan oshirib uloqtirish, biron bir oyog‘i bilan raqibini ham xuddi shunday oyog‘ini tashqi tomondan ilib uloqtirish, elkadan ilib uloqtirish turlariga bo‘linadi. Uloqtirishning o‘tirib va egilib elkasidan oshirib uloqtirish: sonidan oshirib uloqtirish: ichki tomondan ilish, chap oyoq bilan raqibning chap oyog‘ini yoki o‘ng oyog‘ini ilish: ichki tomondan ilish, ichki tomondan qoqib yiqitish shakllari ko‘p qo‘llaniladi.

Uloqtirish va yiqitish usullarini bellashuv jarayonlarida samarali qo‘llashda taktik harakatlardan keng foydalaniladi. Taktik harkatlarga tezkor va qat’iy hujum, qarshi hujum, sekin rejali bosim o‘tkazish, aldash va soxta harakatlar, manevr va razvedka hamda fint ishlatishlarni kiritish mumkin. Hujum harakatlarida raqibning nozik joylarini aniqlash, uning harakatlanish tezligi va kuchidan hamda inertsiyasida foydalanish yuksak sport mahorati talab etadi.

Himoyalanishda kurashchi o‘zini mudofa qilishga, raqibi harakatlariga qarshi turishga, engil sharoit tug‘ilganda qarshi hujumga o‘tishga shaylanadi. Kurashchi himoyalanishda raqibning hujum harakatlariga tayyor turish, harakatlardan qochish yoki qarshi usullar qo‘llashdan iborat bo‘ladi. Kurashchining qarshi hujumi raqibining hujum harakatlariga javoban harakatlar bajarish, raqib hujumi harakatlarini oldindan bilib qarshi hujum harakatlarini bajarish hamda raqib hujum harakatlarini bartaraf etib, qarshilik ko‘rsatish va tashabbusni o‘z qo‘liga olib hujum harakatlariga o‘tish shakllarida bo‘lishi mumkin.

Kurash turlarida qo‘llar bilan himoyalanishda siltanib ushlashdan chiqib ketish, raqib qo‘liga urish va uning ko‘kragida surib yuborish, qo‘lalarini ushlab olish harakatlarini bajariladi. Oyoqlar bilan himoyalanishda esa oyoqlarini surib tashlab, oyog‘ini tirab olib, bir oyog‘iga tiz cho‘kdirib, orqaga tortib yoki oldiga surib harakatlaniladi. Gavda bilan himoyalanganda orqaga tashlanib, gavdani yon tamonlarga olib qochib, orqaga va oldga engashib bajariladi.

Kurashchilarning bellashuv jarayonlaridaga asosiy maqsadi raqibini muvozanatdan chiqarish va usulni qo‘llay olishdan iborat. Kurashchi raqibni muvozantdan chiqqarishda qo‘l va yaktagidan tortish boshidan va bo‘ynidan egish gavdasi bilan surish harakatlarini bajaradi. Oyoqdan chalish yoki ilib olib o‘ziga tortish kabi harkatlar bilan ham raqib muvozanatini yo‘qotish mumkin.

Muvozanatini yo‘qotgan raqibni o‘z harakatlariga bo‘ysundirish bilan, uloqtirish yoki yiqitish usulini samarali qo‘llashga sharoit yaratiladi. Kurash bellashuvlarida raqibni muvozanatdan chiqarishda o‘nga va chapga siltash, oldiga o‘ziga tortish va o‘zidan itarish harakatlari bajariladi.

Aldash va chalg‘itish kabi soxta harakatlarda qo‘llar harakati, gavda harakati, oyoqlar harakati shakllaridan foydalaniladi.

Uloqtirishga tayyorlanish harkatlarida kurashchi turish holatini o‘zgartirishi mumkin, masofani qisqartirib oldiga intilish mumkin, raqibni chalg‘itish, aldash uchun soxta harakatlar bajarish mumkin, kuch yordamida bosim o‘tkazishi mumkin. Tayyorlanish harakatlari siljishlar, ushlab olish, muvozanatdan chiqarish, quchoqlab olish shakllarida ham bo‘ladi.

Kurash turlarida uloqtirish harakatlari qo‘llar yordamida uloqtirish, oyoqlar yordamida uloqtirish va gavda yordamida uloqtirish usullariga bo‘linadi. Qo‘llar bilan uloqtirishda belbog‘dan, yaktakdan, raqib qo‘llaridan, gavdasidan ushlab uloqtiriladi. Ushlashlar turli shakllarda bo‘lishi mumkin. Oyoqlar bilan uloqtirishda esa oyoqlarga urib chalib, oyoqlarni ilib olib, oyoqlarda ko‘tarib olib uloqtirishlar qo‘llaniladi. Gavda yordamida uloqtirish harakatlari son va elkasidan tutib uloqtirish, qo‘llarni qo‘shib quchoqlab aylanib uloqtirish, belidan aylantirib ko‘tarib uloqtish shakllarida bo‘lishi mumkin.

Kurashchining qarshi hujumga o‘tish jarayonlari uch hil ko‘rinishda bo‘lishi mumkin. Birinchi ko‘rinishda kurashchi raqibini usul qo‘llash harakatidan avval qarshi hujumni uyushtiradi, ikkinchi ko‘rinishda raqib hujum harakati jaryonida kurashchi qarshilik ko‘rsatib, qarshi hujumga o‘tadi va raqib usulni yakunlayotganda qarshi hujum amalga oshiriladi. Qarshi hujumga o‘tish malakalari kurashchilar sport maxorati ortib borishi bilan takomillashtib boradi. Kurash turlarida qarshi usullar raqibning har bir harakatlariga qarshi harakatlar bajarish bilan amalga oshiriladi. Qarshi usullarda uloqtirishga qarshi va uloqtirishga urinishga qarshi usullar hamda himoyalanish jarayonida qarshi usullar keng qo‘llaniladi.

SHunga qaramay kurashchilar o‘zlarining shaxsiy xususiyatlariga muvofiq bellashuvlar olib borish stretegiyasiga ega bo‘ladilar. Masalan ba’zi kurashchilar faqat qarshi hujumga asoslangan bellashuv strategisi bo‘yicha kurashadilar. Ba’zi kurashchilar esa faqat g‘alabaga tezkor va qat’iy hujum bilan erishadilar.

SHuningdek aralash strategiyaga ega kurashchilar ham bo‘lib ular sharoitga mvofiq bellashadilar, raqibi hujumkor kurash namoyon qilsa qarshi hujumlar bilan kurashadi, raqib mudofaani afzal ko‘rsa hujumkor kurash olib boradi.

Kurashchilarning texnik tayyorgarligida oddiydan murakkabga intilish uslubi samarali hisoblanadi. Yosh kurashchilar dastlabki sport tayyorgarlik mashg‘ulotlarida kurashchiga xos bo‘lgan turish holatlari, kurashchining gilam bo‘ylab yurib, yugurib, sakrab, qadamlab harakatlanishlari, harakatlarni bajarishda egilish, o‘tirish, qayrilish, aylanish harakatlarni o‘rganadilar. Bu harakatlar takomilashib borishi bilan kurashchilarning uloqtirish harakatlari shakllarib o‘rganib boriladi. Uloqtirish va kurash tushish usullari yosh kurashchilar maxorati va o‘rganish malakasiga muvofiq murakkablashtirilib, takomillashtirib boriladi.

Kurashchilar dastlabki sport tayyorgarlik mashg‘ulotlarida bajara bilish tamoyili bilan bir qatorda xususiylashtirish tamoyili talablariga amal qilish ham muhim ahamiyatga ega. Xususiylashtirish tamoyiliga muvofiq kurash harakatlari va usullarning ba’zi bir shakllari kurashchining jismoniy qobiliyati, shaxsiy xususiyatlari hamda tana tuzilishi ko‘rsatkichlariga muvofiq xususiylashtirilishi ya’ni shaklan o‘zagartilishi va kurashchi harakatlariga muvofiqlashtirilishi mumkin. Bu tamoyilga binoan kurash usullari shaklan o‘zgarsada uning maqsadi raqibni yiqitish va usulni ijobiy yakunlash jarayoni o‘zgarmay qoladi.

Shuningdek, kurashchilarning texnik va taktik maxoratlarini takomillashtirishda ta’lim va tarbiyaning izchillilik va ketma ketlilik tamoyili ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib hisoblanadi. Mashg‘ulotlarga muntazam qatnashish, usullar texnikasi va taktikasini maxorat bilan egallash, kurash harakatlarini bajarishdagi xatolar va kamchiliklarni uslubiy ko‘rsatmalar yordamida muntazam bartaraf etib borish, jismoniy yuklamalardan texnik va taktik maxoratni ortirib borishda samarali foydalanish kurashchilar ta’lim va tarbiya tamoyillarining mazmuni bo‘lib sanaladi.

Kurashchilar hujum va himoya taktikalarga o‘rgatishda, ularda g‘alabaga bo‘lgan ishonch va tirishqoqlikni tarbiyalashda ma’naviy ruhiy iroda tayyorgarligining ahamiyati katta bo‘lib hisoblanadi. Ruhiy iroda tarbiya jarayonlarida axloqiy sifatlardan mardlik, dovyuraklik, qat’iyatlilik va puxtalik bilan bir qatorda bellashuv “sarosimasi” kabi salbiy ko‘rinishlar barham etiladi. Bellashuv “sarosimasi” hosil bo‘lishi Kurashchining tayanch harakat apparati, muskul qo‘zg‘olishini tormozlaydi, markaziy nerv tizimida salbiy qo‘zg‘olish kuchayib ketadi. Yurak urishi tezlashib, sovuq ter chiqadi, oyoqlar qaltiraydi, ko‘z o‘ngi qorong‘ulashadi, ba’zan ovozlar eshitilishi ham pasayib ketadi.

Bu holatda bellashuvda kurashchi usullarni to‘laqonli bajara olmaydi, etarli darajada himoyalana olmaydi, qarshi hujumlar qo‘llay olmaydi va natijada mag‘lubiyatga uchraydi. Bunday salbiy holatlar dastlabki tayyorgarlik guruh kurashchilari o‘rtasida ko‘p uchrashi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kurash sport pedagogik mahoratni oshirish. A.Taymurodov, S.Atajanov. Toshkent, 2018
2. Yunon-rim va erkin kurash sport pedagogik mahoratni oshirish. N.Tastanov, Sh.Abdullayev, Sh.Tursunov, S.Adilov. Toshkent, 2018
3. Теория и методика спортивной борьбы.Ф.А.Керимов. - Ташкент, 2018.
4. Греко-римская борьба . И.А. Турсуналиев. - Ташкент, 2018.
5. Дзюдо . Л.П. Югай., Д.Е. Нурышов. -Ташкент , 2018.

QILICHBOZLIK SPORTI: TARIXIY ILDIZLARDAN ZAMONAVIY O‘ZBEKISTON SPORT MAYDONIGACHA

Kadirimbetov R.N.
O’zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Nukus filiali assistent o’qituvchisi

Tayanch so‘zlar: qilichbozlik, sport turi, jismoniy tarbiya, tarixiy meros, yoshlar, sporti, o‘zbekiston sporti, rapira, shpaga, sablya, qilichbozlik federatsiyasi, olimpiya sporti, sport ta’limi, murabbiylar tayyorlash, sport inshootlari, harbiy san’at.
Ключевые слова: фехтование, вид спорта, физическая культура, историческое наследие, молодежь, спорт, спорт узбекистана, рапира, шпага, сабля, федерация фехтования, олимпийский спорт, спортивное образование, подготовка тренеров, спортивные сооружения, военное искусство.
Key words: fencing, sport, physical education, historical heritage, youth, sport, uzbekistan sport, rapira, spaga, sabre, fencing federation, olympic sport, sports education, coach training, sports facilities, military art.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada qilichbozlik sportining tarixiy ildizlari, zamonaviy rivojlanish yo‘nalishlari hamda O‘zbekistonda ushbu sport turining holati yoritilgan. Qilichbozlikning sport sifatida shakllanishi, uning tarbiyaviy, jismoniy va aqliy salohiyatni rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, O‘zbekistonda qilichbozlikni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan choratadbirlar, mavjud muammolar va istiqbolli yo‘nalishlar haqida fikr yuritilgan. Maqola yosh avlodni sog‘lom turmush tarziga jalb etishda qilichbozlik sportining dolzarbligini asoslashga qaratilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещаются исторические корни фехтования, современные тенденции развития и состояние этого вида спорта в Узбекистане. Проанализировано становление фехтования как вида спорта, его роль в развитии воспитательного, физического и умственного потенциала. Также были рассмотрены предпринимаемые меры по развитию фехтования в Узбекистане, существующие проблемы и перспективные направления. Статья направлена на обоснование актуальности фехтования в привлечении молодого поколения к здоровому образу жизни.
SUMMARY:
This article explores the historical roots of fencing, its development as a modern sport, and the current state of fencing in Uzbekistan. It analyzes the role of fencing in fostering physical, mental, and moral development, as well as the efforts being made to promote this sport within the country. The study highlights existing challenges and potential directions for the advancement of fencing and emphasizes its relevance in shaping a healthy and disciplined younger generation.

Kirish: Qilichbozlik – bu nafaqat jismoniy kuch, balki tezkorlik, strategik fikrlash va ruhiy barqarorlikni talab qiluvchi sport turidir. U o‘z ildizlarini chuqur tarixdan olgan bo‘lib, avvaliga harbiy jang san’ati sifatida shakllangan. Bugungi kunda qilichbozlik Olimpiya o‘yinlarining muhim sport turlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada qilichbozlikning kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari hamda O‘zbekistonda bu sportning bugungi holati yoritiladi.

Mavzuning dolzarbligi: Bugungi globallashuv va axborot asrida yosh avlodni sog‘lom va jismonan chiniqqan holda tarbiyalash har qachongidan ham muhim masalaga aylangan. Ayniqsa, sport orqali yoshlarning irodasini mustahkamlash, ularni yomon odatlardan uzoq tutish va milliy g‘urur ruhida tarbiyalash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, qilichbozlik sport turi o‘zining tarixiy ildizlari, jismoniy tayyorgarlikka qo‘yadigan yuqori talablari hamda ruhiy barqarorlikni tarbiyalovchi xususiyatlari bilan bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan [1].

Qilichbozlik O‘zbekistonda nisbatan yangi shakllangan sport turlaridan biri bo‘lsa-da, u milliy tariximizdagi jangovar an’analar bilan uzviy bog‘liq. Bu sport turi nafaqat sport yutuqlari uchun, balki tarixiy merosimizni zamonaviy shaklda tiklash, yoshlar ongida vatanparvarlik ruhini shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston yosh sportchilari xalqaro musobaqalarda ishtirok etib, bayrog‘imizni yuqoriga ko‘tarayotgani, ushbu yo‘nalishda qilinayotgan tizimli islohotlar bu mavzuni o‘rganishni yanada dolzarb qiladi.

Sport turi sifatida qilichbozlikning ahamiyati.

Qilichbozlik – bu nafaqat tarixiy jang san’ati, balki zamonaviy sport turi sifatida ham yuksak ahamiyat kasb etadi. U insonning jismoniy va aqliy salohiyatini uyg‘unlashtirgan sport turlaridan biridir. Qilichbozlikda har bir harakat, qaror va jang usuli sportchining diqqat-e’tibori, tezkor fikrlashi hamda yuqori darajadagi muvofiqlashtiruvchi qobiliyatini talab qiladi.

Qilichbozlik sporti orqali inson:

- **Jismoniy chiniqadi:** harakat koordinatsiyasi, chaqqonlik, bardoshlilik va kuch rivojlanadi;
- **Aqliy o‘sadi:** tez fikrlash, strategik rejalashtirish va taktik qaror qabul qilish ko‘nikmalari shakllanadi;
- **Ruhiy barqarorlikka erishadi:** o‘zini boshqarish, raqibga nisbatan hurmat bilan yondashish va bosim ostida o‘zini tutish qobiliyatlari ortadi.

Qilichbozlik yoshlar orasida intizom, matonat, mashaqqatli mehnat va g‘alabaga intilish hissini shakllantiradi. Ayniqsa, bu sport turi maktab va oliy ta’lim muassasalarida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi [2].

Bugungi kunda qilichbozlik Olimpiya o‘yinlari doirasida alohida o‘rin egallaydi. Unda dunyo bo‘yicha yuzlab sportchilar o‘z mahoratini namoyish qilmoqda. O‘zbekiston sportchilari ham xalqaro arenalarda qatnashib, nufuzli musobaqalarda muvaffaqiyat qozonmoqda. Bu esa sport turining mamlakatimizda yanada ommalashuviga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, qilichbozlik insonning irodasini chiniqtirib, uni kuchli shaxs sifatida shakllantiradi. Sportchi o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshiradi, o‘z imkoniyatlarini chuqur anglaydi va to‘g‘ri baholashga o‘rganadi. Bu esa uni faqat sportda emas, balki hayotda ham muvaffaqiyatli bo‘lishiga asos yaratadi.

Qilichbozlikning tarixiy ildizlari

Qilichbozlik insoniyat tarixida eng qadimiy jang san’atlaridan biri hisoblanadi. Dastlab u hayot va o‘lim masalasi bo‘lgan jangovar mahorat sifatida paydo bo‘lgan. Qilich insoniyat tomonidan bronza va temir asrlarida yaratilgan ilk qurollardan biri sifatida harbiy urushlarda keng qo‘llanilgan. Sharq va G‘arb tamaddunlarida qilichbozlik o‘ziga xos maktab va uslublarga ega bo‘lgan. Xususan, qadimiy Misr, Yunoniston, Rim va Osiyo davlatlarida qilichbozlik harbiy tayyorgarlikning ajralmas qismi bo‘lgan.

Sharqiy mamlakatlar, jumladan, Xitoy, Yaponiya va Hindistonda qilichbozlik ruhiy tarbiya bilan uyg‘un holda rivojlangan bo‘lsa, Yevropada bu san’at ritsarlik an’analari bilan chambarchas bog‘liq edi. Yevropalik ritsarlar uchun qilich nafaqat qurol, balki shon-sharaf va jasorat timsoli bo‘lgan. 15–16-asrlarda Yevropada qilichbozlik ustaxonalari va maktablari tashkil etila boshladi. Bu jarayon natijasida zamonaviy sport sifatidagi qilichbozlik shakllandi. 1896-yilda qilichbozlik ilk Olimpiya o‘yinlari dasturiga kiritilib, xalqaro musobaqa darajasiga ko‘tarildi [3].

Turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbeklar tarixida ham qilichbozlik muhim o‘rin egallagan. Amir Temur va boshqa buyuk sarkardalar davrida harbiy tayyorgarlikda qilichdan foydalanish san’ati keng tarqalgan edi. Bu san’at zamonaviy sport sifatida shakllanishida muhim bosqichlardan biri bo‘lib xizmat qildi.

Zamonaviy qilichbozlik

Zamonaviy qilichbozlik — bu tarixiy jang san’atidan shakllangan va bugungi kunda sport musobaqalari doirasida baholanadigan yuqori darajadagi texnik va taktik mahoratni talab qiladigan sport turidir. Bugungi qilichbozlik sport sifatida qat’iy qoidalar, zamonaviy himoya vositalari va belgilangan jihozlar asosida olib boriladi. U uchta asosiy yo‘nalishga bo‘linadi: rapira, shpaga va sablya. Har bir yo‘nalishning o‘ziga xos zarba qoidalari, himoya texnikalari va jang maydonidagi taktik strategiyalari mavjud.

Qilichbozlik 1896-yilda ilk bor Olimpiya o‘yinlariga kiritilgan va shundan beri uning nufuzi ortib kelmoqda. Xalqaro qilichbozlik federatsiyasi (FIE – Fédération Internationale d'Escrime) bu sport turini nazorat qiladi va xalqaro musobaqalarni tashkil etadi. Ushbu tashkilot qilichbozlik bo‘yicha jahon chempionatlari, Jahon kubogi musobaqalari hamda Olimpiya o‘yinlaridagi saralash tizimlarini yuritadi.

Zamonaviy qilichbozlikda janglar elektron tizimlar yordamida baholanadi. Sportchilarning qilichi va formasiga o‘rnatilgan maxsus sensorlar orqali zarbaning aniq tegishi qayd etiladi. Bu sportda tezlik, aniqlik va reaksiya vaqtining qisqaligi muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir sportchi bir necha soniya ichida qaror qabul qilishi, raqib harakatlarini oldindan anglab, javob zarbasini berishi kerak [4].

Shuningdek, qilichbozlikni o‘rganish nafaqat jismoniy, balki ruhiy jihatdan ham insonni chiniqtiradi. Bu sport turi sportchilarni tartib-intizom, o‘zini boshqarish, diqqatni jamlash va raqibga hurmat bilan yondashishga o‘rgatadi. Shu sababli zamonaviy qilichbozlik nafaqat sport turi, balki shaxsiy kamolot yo‘lida samarali vosita hisoblanadi.

O‘zbekistonda qilichbozlikning rivojlanishi

O‘zbekistonda qilichbozlik sport turi sifatida mustaqillikdan so‘ng bosqichma-bosqich shakllanib bordi. Garchi bu sport turi tarixan turkiy xalqlarda, xususan, bobolarimiz jangovar san’atida mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, zamonaviy sport shaklida uning rasmiy rivoji 1990-yillardan boshlab sezilarli tus oldi. 1992-yilda O‘zbekiston Respublikasida Qilichbozlik federatsiyasi tashkil etildi va sportchilarning professional tayyorgarligi yo‘lga qo‘yildi.

Bugungi kunda mamlakatimizda qilichbozlik bo‘yicha respublika miqyosida sport maktablari va bo‘limlari faoliyat yuritmoqda. Jumladan, Toshkent shahri, Farg‘ona, Samarqand, Andijon va boshqa viloyatlarda yosh qilichbozlar uchun o‘quv-mashg‘ulot markazlari tashkil etilgan. O‘zbekiston qilichbozlik federatsiyasi tomonidan muntazam milliy chempionatlar, kuboklar hamda yoshlar o‘rtasidagi musobaqalar o‘tkazib kelinmoqda.

O‘zbekiston sportchilari xalqaro miqyosda ham muvaffaqiyat qozonmoqda. So‘nggi yillarda yosh qilichbozlar Osiyo chempionati, jahon chempionati va boshqa nufuzli musobaqalarda sovrinli o‘rinlarni egallab kelmoqda. Ayniqsa, ayollar va o‘smirlar o‘rtasidagi musobaqalarda erishilgan natijalar e’tiborga molikdir. Sportchilarimiz sablya va shpaga yo‘nalishlarida faol ishtirok etib, xalqaro reytinglarda o‘z o‘rnini mustahkamlashmoqda [5].

Davlat tomonidan sport sohasiga qaratilayotgan e’tibor, jumladan, sportchilar uchun zamonaviy sport inshootlari qurilishi, murabbiylar tayyorlash tizimining

takomillashuvi, moliyaviy rag‘batlantirish tizimi qilichbozlikni yanada ommalashtirishga xizmat qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining sog‘lom turmush tarzini rivojlantirish, yoshlarning sportga bo‘lgan qiziqishini oshirish borasidagi qarorlari ham ushbu sport turi rivojida muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

Shu tariqa, O‘zbekistonda qilichbozlik nafaqat sport yutug‘i, balki tarixiy merosning zamonaviy shaklda qayta tiklanishi sifatida qaralmoqda. Uning yoshlar orasida keng ommalashuvi kelgusida xalqaro maydonda raqobatbardosh sportchilar yetishib chiqishiga zamin yaratadi.

Muammolar va istiqbollar

O‘zbekistonda qilichbozlik sporti so‘nggi yillarda ma’lum yutuqlarga erishgan bo‘lsa-da, uning rivojlanishida bir qator tizimli muammolar hamon saqlanib qolmoqda. Eng avvalo, bu sport turi keng ommaga hali yetarlicha tanitilmagan. Aholi, ayniqsa, yoshlar orasida qilichbozlik haqida yetarlicha axborot mavjud emas. Bu esa iqtidorli yoshlarning ushbu sportga jalb qilinishiga to‘sqinlik qilmoqda.

Ikkinchi muammo - **muhandislik va texnik ta’minot** yetishmasligi. Elektron baholash tizimlari, maxsus himoya kiyimlari va sport qilichlari chetdan import qilinadi va bu sport maktablari uchun moliyaviy yuk bo‘lib qolmoqda. Ayrim hududlarda sport zallari va trenajyorlar yetishmaydi, mavjudlari esa eskirgan holatda. Bundan tashqari, malakali murabbiylar soni ham cheklangan. Qilichbozlik bo‘yicha yuqori darajadagi mutaxassislar, ayniqsa, viloyatlarda yetarli emas [6].

Shuningdek, **xalqaro tajriba almashish imkoniyatlari** cheklangan. Chet ellik murabbiylar bilan hamkorlik, xorijdagi sport bazalarida mashg‘ulot o‘tash yoki xalqaro musobaqalarda doimiy qatnashish uchun moliyaviy va tashkiliy sharoitlar kengaytirilishi lozim.

Shunga qaramay, istiqbollar e’tiborga molik. O‘zbekistonda sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, sportchilarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va xalqaro musobaqalarda ishtirok etishni kengaytirish bo‘yicha davlat siyosati kuchaymoqda. Qilichbozlikni maktablar va oliy ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya dasturlariga kiritish orqali yosh avlod orasida bu sportni keng ommalashtirish mumkin. Shuningdek, xalqaro grantlar, murabbiylar tayyorlash dasturlari va media kampaniyalar orqali qilichbozlik sportiga qiziqishni oshirish imkoniyati mavjud [7].

Kelgusida O‘zbekiston qilichbozlik federatsiyasi tomonidan sport infratuzilmasini modernizatsiya qilish, yosh sportchilarni tanlash va ularni bosqichma-bosqich tayyorlash tizimini joriy etish orqali bu sportni yangi

bosqichga olib chiqish mumkin. Shu tariqa qilichbozlik O‘zbekistonda faqat sport emas, balki madaniy meros va milliy g‘urur timsoli sifatida o‘z o‘rnini mustahkamlashi mumkin.

Xulosa. Qilichbozlik - bu tarixiy ildizlarga ega bo‘lgan, jismoniy va aqliy faollikni uyg‘unlashtiruvchi sport turi sifatida bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. U insonda matonat, tezkorlik, intizom va fikr yurgizish qobiliyatini shakllantiradi. Jahon miqyosida keng tarqalgan va Olimpiya sport turlari qatoriga kiruvchi qilichbozlik sporti O‘zbekistonda ham izchil rivojlanmoqda. Bu yo‘lda mamlakatda sport infratuzilmasi yaratilmoqda, yosh avlod orasida sportga bo‘lgan qiziqish ortmoqda.

Shu bilan birga, qilichbozlik sohasida yechimini kutayotgan muammolar — texnik baza, murabbiylar yetishmasligi, sport anjomlarining qimmatligi — mavjud. Biroq davlat tomonidan sportga qaratilayotgan e’tibor, xalqaro tajriba almashish imkoniyatlari va sportchilarni qo‘llab-quvvatlash tizimi orqali bu muammolar bosqichma-bosqich bartaraf etilmoqda.

Yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, qilichbozlik O‘zbekistonda nafaqat sport turi, balki sog‘lom avlod tarbiyasida, milliy madaniyat va tarixiy merosni saqlashda ham muhim rol o‘ynaydi. Uni keng ommalashtirish, yoshlar orasida targ‘ib qilish va xalqaro miqyosda muvaffaqiyatli sportchilarni tayyorlash orqali O‘zbekiston qilichbozligi yuksak bosqichlarga chiqishi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Sportni rivojlantirish vazirligi. Sport turlari bo‘yicha metodik qo‘llanma: qilichbozlik. – Toshkent: “Chinor ENK”, 2020.

2. Karimov S. (2018). Qilichbozlik asoslari va uni o‘rgatish metodikasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti.

3. Xalqaro qilichbozlik federatsiyasi (FIE). Official Rules of Fencing. – Lausanne, Switzerland, 2022. (https://fie.org)

4. Rakhmatov N. (2019). “Qilichbozlikning sportdagi o‘rni va rivojlanish istiqbollari”, Jismoniy tarbiya va sport ilmiy jurnali, №2, 45–50-betlar.

5. Karimova M. (2021). “O‘zbekistonda sport turlarining rivojlanish tendensiyalari”, O‘zbekiston sport ta’limi jurnali, №4, 33–37-betlar.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 4-fevraldagi PF-120-sonli farmoni “Sog‘lom turmush tarzini keng targ‘ib qilish va sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

7. UNESCO. (2021). Traditional Martial Arts and Cultural Heritage: Global Review Report. – Paris: UNESCO Publishing.

YOSH SPORTCHILARINI DASTLABKI TAYYORGARLIK BOSQICHIDA JISMONIY TAYYORGARLIK DARAJASINI MONITORING QILISH

Saporboyev M.Sh.
Urganch Davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: sport, monitoring, dastlabki tayyorgarlik, jismoniy tayyorgarlik, sport sinovlari, nazorat, metodika, baholash.
Ключевые слова: спорт, мониторинг, начальная подготовка, физическая подготовка, спортивные испытания, контроль, методика, оценка.
Key words: sport, monitoring, preliminary training, physical training, sports tests, control, methodology, assessment.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada yosh sportchilarni dastlabki tayyorgarlik bosqichida jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash natijalari va monitoring qilish metodikasi haqida ilmiy-nazariy asoslari, monitoring elementlari va ularni amaliyotga tatbiq etish usullari haqida fikr va mulohaza berilgan. Monitoring orqali yosh sportchilarning tayyorgarlik holatini aniqlash, ularning jismoniy rivojlanish dinamikasini kuzatish hamda samarali mashg'ulot jarayonini individual yondashuv asosida takomillashtirish metodlari asoslab berilgan. Monitoring orqali sportchining joriy holati aniqlash, mashg'ulot dasturlariga tuzatish kiritish imkoniyati va yutuqlar hamda kamchiliklar tizimli tahlil qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье приведены результаты оценки уровня физической подготовленности юных спортсменов на начальном этапе подготовки и научно-теоретические основы методики мониторинга, элементы мониторинга и методы их реализации. Обоснованы методы определения состояния тренированности юных спортсменов посредством мониторинга, наблюдения за динамикой их физического развития и совершенствования эффективного тренировочного процесса на основе индивидуального подхода. Посредством мониторинга определяется текущее состояние спортсмена, возможность внесения корректировок в тренировочные программы, систематически анализируются достижения и недостатки.
SUMMARY:
In this article, the results of assessing the level of physical fitness of young athletes at the initial training stage and the scientific-theoretical basis of monitoring methodology, monitoring elements and methods of their implementation are given. The methods of determining the state of training of young athletes through monitoring, observing the dynamics of their physical development, and improving the effective training process based on an individual approach are substantiated.

Through monitoring, the athlete's current condition is determined, the possibility of making corrections to training programs, and achievements and shortcomings are systematically analyzed.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida sport sohasida olib borilayotgan islohotlar, ayniqsa, jamoaviy sport turlarini ommalashtirish va selektsiya tizimini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar yosh sportchilarni ilmiy asosda tayyorlashni talab etmoqda [1]. Yosh davrda to‘g‘ri yo‘nalishda berilgan jismoniy yuklama ularning kelajakdagi sportdagi muvaffaqiyatlarini belgilaydi. Shuningdek, Goncharova O.V. (2005) tomonidan yosh sportchilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirish bo‘yicha ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar, Ignatyeva V.Ya. (2016) ning gandbol nazariyasi va metodikasiga oid ishlari, Pavlov Sh.K. va boshqalarning (2017, 2006) darsliklari va Shestakovlarning (2001) taktik tayyorgarlikka oid tavsiyalari bu yo‘nalishda monitoring zarurligini ilmiy asoslab bermoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida yosh avlodni sog‘lom va jismoniy rivojlangan holda voyaga yetkazish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 4-dekabrdagi PQ-421-sonli qarorida jamoaviy sport turlarini rivojlantirish, iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimini takomillashtirish masalalari alohida e’tirof etilgan. Mazkur hujjatda yosh sportchilarni erta bosqichda aniqlash, ularning jismoniy tayyorgarligini baholash va seleksiya asosida saralash zarurligi ta’kidlangan.

Sport turlari ham ana shunday jamoaviy, yuqori harakat faolligiga asoslangan o‘yinlardan biri bo‘lib, bolalarda tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va koordinatsiyani rivojlantiradi [3,89-b]. Ayniqsa, yosh sportchilarning yosh davri sportchilarni dastlabki tayyorgarlikka jalb etishning eng muhim bosqichidir. Bu bosqichda sportchining jismoniy sifatlarini baholab borish, ularning rivojlanish tendensiyasini aniqlash uchun monitoring tizimidan foydalanish dolzarb masalaga aylanmoqda [6,125-b].

Tadqiqot metodologiyasi. Monitoring qilish orqali yosh sportchining joriy holati aniqlanadi, mashg‘ulot dasturlariga tuzatish kiritish imkoniyati yaratiladi va yutuqlar hamda kamchiliklar tizimli tahlil qilinadi. Shu sababli, monitoring qilish metodikasini ilmiy asosda ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish bu sohadagi muhim tadqiqot yo‘nalishidir.

Shunday qilib, bolalarda dastlabki bosqichdayoq jismoniy tayyorgarlik darajasini muntazam monitoring qilib borish orqali ularning sport salohiyatini to‘g‘ri yo‘naltirish, sog‘lom raqobat muhitini yaratish va mashg‘ulotlarni samarali tashkil etish mumkin. Shuning uchun, ushbu davrda o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar va nazorat faoliyatlari ilmiy asoslangan bo‘lishi, individual

yondashuv va sog‘lom raqobat ruhida olib borilishi zarur. Aynan shunday yondashuvlardan biri bu – jismoniy tayyorgarlik darajasini monitoring qilish tizimidir [5,68-b].

Monitoring deganda, yosh sportchilarning jismoniy holati va imkoniyati, ularning rivojlanish dinamikasi va mashg‘ulot samaradorligini tizimli tarzda kuzatish va baholash tushuniladi. U yosh sportchilarda mavjud salohiyatni aniqlash, mashg‘ulotlar natijasini solishtirish va sportchilarni seleksiya qilish uchun asosiy vositalardan biridir. Monitoring natijalari sport murabbiylariga sportchilarning individual xususiyatlarini chuqur o‘rganish, ularga mos yondashuvlar ishlab chiqish va ularning sport rivojlanish yo‘lini to‘g‘ri belgilash imkonini beradi [2,79-b].

Tahlil va natijalar. Yosh sportchilarning dastlabki tayyorgarlik bosqichida jismoniy tayyorgarlik darajasini monitoring qilish metodikasini ishlab chiqish, uning samaradorligini aniqlash hamda amaliyotga tatbiq etish.

Bu orqali sportchilarning jismoniy holati bo‘yicha individual profil tuzish, mashg‘ulot jarayoniga ilmiy asoslangan yondashuv kiritish, hamda jismoniy sifatlarning shakllanishini nazorat ostida olib borish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi ilmiy-vazifaviy yo‘nalishlar belgilab olindi:

1. 9–11 yoshdagi sportchilarning jismoniy rivojlanish va moslashuv xususiyatlarini o‘rganish; Bolalik yoshidagi sportchilarning anatomo-fiziologik va psixomotor rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish orqali monitoring mezonlarini asoslash.

2. Dastlabki tayyorgarlik bosqichida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan monitoring testlarini tanlash va ularni tizimlashtirish;Tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va moslashuvchanlik kabi jismoniy sifatlarni baholovchi sinovlarni tanlab olish va ular bo‘yicha metodik ko‘rsatmalar ishlab chiqish.

3. Monitoring o‘tkazishning metodik asoslarini ishlab chiqish; Har bir test uchun o‘tkazish shartlari, baholash mezonlari va natijalarni qayd etish metodlarini standartlashtirish.

4. Monitoring natijalarini tahlil qilish orqali sportchilarning rivojlanish dinamikasini baholash; Oraliq va yakuniy testlar natijalarini solishtirish orqali sportchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasidagi o‘zgarishlarni aniqlash.

5. Monitoring natijalaridan kelib chiqib, mashg‘ulotlar uchun individual yondashuv asosida takomillashtirilgan tavsiyalar ishlab chiqish; Har bir sportchi uchun individual rivojlanish xaritasini tuzish va unga mos yuklama, reja va mashq komplekslarini ishlab chiqish.

6. Monitoring tizimining samaradorligini eksperimental va nazariy jihatdan asoslash. Monitoring asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarning natijaviyligini an’anaviy yondashuv bilan qiyoslash.

Tadqiqot mazmuni. 9–11 yoshdagi bolalarda jismoniy sifatlar hali to‘liq shakllanmagan bo‘lib, ularning har biri individual rivojlanish tezligiga ega. Shu sababli, gandbolchilarni tayyorlashda barcha sportchilarni yagona mezon bilan baholash noto‘g‘ri natijalarga olib kelishi mumkin [2,4,5,6]. Tadqiqotda ushbu yosh toifasidagi sportchilar uchun moslashtirilgan monitoring tizimi ishlab chiqiladi.

Jismoniy tayyorgarlik monitoring bosqichlari

Bosqich nomi	Maqsadi	O‘tkazilish vaqti	Asosiy faoliyatlar	Natijasi
1. Dastlabki diagnostika	Sportchining boshlang‘ich jismoniy holatini aniqlash	Mavsum boshida (sentyabr)	- Antropometrik o‘lchovlar - Jismoniy testlar (tezkorlik, kuch, chidamlilik va h.k.) - «Jismoniy tayyorgarlik kartasi» tuzish	Boshlang‘ich tayyorgarlik darajasi aniqlanadi, individual profil shakllanadi
2. Oraliq monitoring	Rivojlanish sur’atlarini aniqlash, kamchiliklarni erta aniqlash	Har 4 haftada / oyiga 1 marta	- Testlarni takrorlash - Grafik va jadval tahlillari - O‘zgartirish zarur bo‘lgan mashg‘ulot jihatlarini aniqlash	Dinamika kuzatiladi, mashg‘ulotlar yo‘nalishi qayta ko‘rib chiqiladi
3. Yakuniy monitoring	Yillik rivojlanishni baholash, yutuqlarni umumlashtirish	Mavsum oxirida (may–iyun)	- Boshlang‘ich va yakuniy natijalarni taqqoslash - Rivojlanish xaritasi tuzish - Jismoniy sifatlar bo‘yicha baho berish	Yillik samaradorlik aniqlanadi, keyingi reja asoslanadi

4. Individual tahlil	Sportchi bilan yakka tartibda ishlash, motivatsiyani oshirish	Yakuniy monitoringdan so‘ng	- Sportchi bilan suhbat - Kuchli va zaif tomonlarini muhokama qilish - Rag‘batlantirish (sertifikat, ball, sovrin)	Shaxsiy yondashuv shakllanadi, sportchining motivatsiyasi kuchayadi
5. Arxivlash va tahlil	Ma’lumotlarni saqlash va tahliliy baza yaratish	Yil davomida / mavsum so‘ngida	- Ma’lumotlarni raqamli yoki qog‘oz shaklda saqlash - Hisobotlar tuzish - Jadval, grafik va reytinglar tayyorlash	Tahliliy ma’lumotlar yig‘iladi, murabbiylar faoliyati samarali boshqariladi

Biz tadqiqotimiz davomida jismoniy tayyorgarlik monitoring bosqichlarini metodik tavsiyanoma va tahlil qilib chiqdik. Bundan umumiy maqsad - 9–11 yoshli gandbolchilarning jismoniy holatini to‘g‘ri baholash, mashg‘ulot samaradorligini oshirish va individual yondashuv asosida rivojlantirishdir.

Dastlabki (kirish) diagnosik monitoring. Maqsadi: sportchilarning dastlabki jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash, ularga mos mashg‘ulot rejalarini ishlab chiqish.

Metodik tavsiyalar: Mashg‘ulotlar mavsumi boshlanishidan oldin 1 hafta davomida o‘tkaziladi. Sinovdan oldin bolalarning holati tekshiriladi (salomatligi, yengil ovqatlanishi). Sinovlar 2 kunga taqsimlab o‘tkazilishi tavsiya etiladi (musobaqaviy yuklamalardan saqlanish uchun). Test natijalari aniq o‘lchov vositalarida qayd etiladi: soat, lineyka, metr lenta, belgilangan yugurish maydoni.

Baholash mezonlari: Har bir test uchun minimal, o‘rtacha va yuqori ko‘rsatkichlar bo‘yicha baholash mezonlarini tuzish tavsiya etiladi. Bu bosqichda sportchilarning psixologik tayyorgarligi ham kuzatiladi: o‘zini tutishi, diqqat, xotira va tez fikrlash qobiliyati.

Tahlil: Har bir sportchi uchun "shaxsiy kuzatuv varaqasi" (kartochka) ochiladi. Murabbiy ushbu natijalarga asoslanib 3 toifadagi sportchilarni ajratadi: yetakchilar, o‘rtacha, rivojlanish ehtiyoji borlar.

Oraliq monitoring. Maqsadi: sportchining jismoniy sifatlarida rivojlanish bor-yo‘qligini aniqlash, mashg‘ulot rejasiga tahliliy yondashuv joriy etish.

Metodik tavsiyalar: Har oyda 1 marta yoki 6 haftada 1 marta muntazam tarzda o‘tkazilishi lozim. O‘tkazish vaqti oddiy mashg‘ulot kunlariga kiritilishi,

sinovlar stressli vaziyat yaratmasligi zarur. Oraliq natijalar grafikda aks ettiriladi: test nomi – vaqt/koʻrsatkich shaklida.

Amaliy koʻrinish: Tezlik: 30 m yugurish – oyma-oy grafik chiziladi. Moslashuvchanlik: oldinga egilish – moslama va grafik bilan qayd etiladi

Tahlil: Agar oʻsish yoʻq boʻlsa, sabablar aniqlanadi: sogʻliq, yuklama mos emasligi, notoʻgʻri ovqatlanish. Mashgʻulot mazmuni qayta koʻrib chiqiladi: qaysi jismoniy sifat rivojiga ustuvorlik berilishi belgilanadi.

Yakuniy monitoring. Maqsadi: yillik jismoniy rivojlanish holatini baholash, mashgʻulotlar samaradorligini aniqlash.

Metodik tavsiyalar: Mavsum oxirida – may yoki iyun oyida oʻtkaziladi. Dastlabki va oraliq monitoring natijalari bilan solishtirma tahlil oʻtkaziladi. Sportchining faqat jismoniy emas, balki emotsional va psixologik oʻsishi ham baholanadi (masalan, sportga boʻlgan qiziqish darajasi, ishtirok faolligi).

Tahlil: Har bir sportchi uchun "yillik rivojlanish xaritasi" tuziladi. Guruh boʻyicha umumiy oʻrtacha natijalar aniqlanadi. Murabbiy yillik hisobot tayyorlaydi: qanday natijalarga erishildi, nima oʻzgardi, keyingi reja qanday boʻladi.

Individual tahlil va maslahatlar. Maqsadi: har bir sportchi bilan ishlash, uning yutuq va kamchiliklarini tahlil qilib, uni ragʻbatlantirish.

Metodik tavsiyalar: Yakuniy monitoringdan soʻng 10–15 daqiqalik yakka suhbatlar tashkil etiladi. Sportchining individual kartasi asosida natijalar muhokama qilinadi. Kichik sovrinlar, sertifikatlar, belgilar orqali motivatsiya oshiriladi.

Tahlil: Har bir sportchi uchun “sportdagi rivojlanish yoʻli” belgilanadi. Qaysi jismoniy sifatga e’tibor qaratish kerakligi aniqlanadi. Raqobatbardoshlik, sport etikasi va jamoaviylik sifati ham baholanadi.

Tahliliy baza va arxivlash. Maqsadi: sport maktabi yoki klubda tizimli ma’lumotlar bazasini shakllantirish.

Metodik tavsiyalar: Natijalarni Excel, Google Sheets yoki maxsus platformalarda raqamli shaklda saqlash. Har yili umumiy tahliliy hisobot tuzish va arxivga topshirish. Grafik va diagrammalar yordamida vizual taqdimot tayyorlash.

Tahlil: Sportchilar yillar davomida qanday rivojlanayotgani koʻrinadi. Murabbiy faoliyati tahlili: uning yondashuvi qanday natija bergani aniqlanadi. Kelgusi mavsum uchun metodik takomillashtirishlar kiritiladi.

Jismoniy tayyorgarlik monitoringi – bu **faqat nazorat emas**, balki **tarbiya, yondashuv va rivojlanish vositasi**dir. U orqali sportchi, murabbiy va ota-ona oʻrtasida **ochiq, ishonchli va samarali muloqot shakllanadi**. Shuningdek,

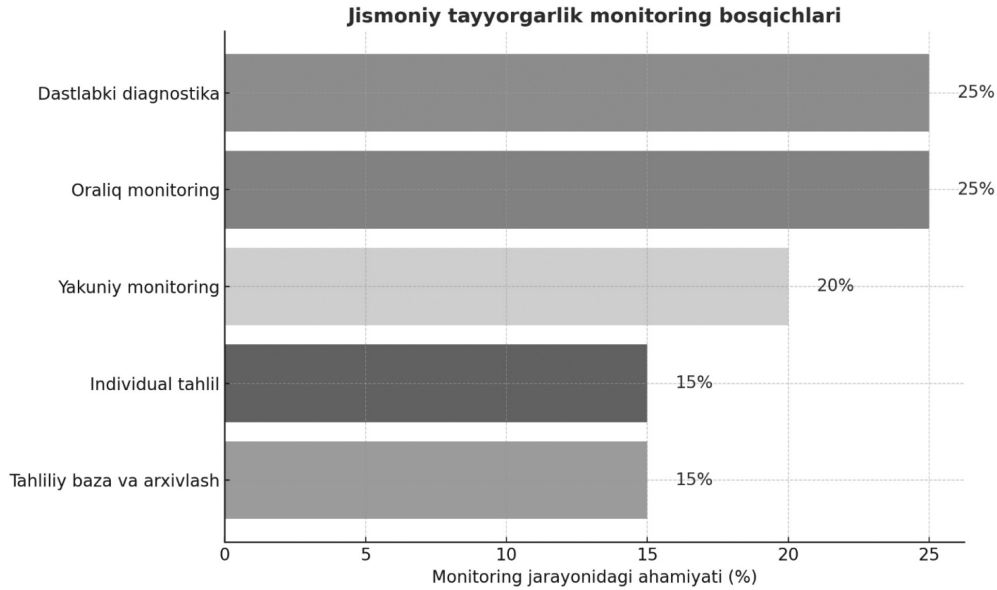

har bir bola o‘z rivojlanishini ko‘rish, baholash va natijadan mamnun bo‘lish imkoniga ega bo‘ladi.

Mana, bu grafikda jismoniy tayyorgarlik monitoringining bosqichlari va ularning jarayondagi nisbiy ahamiyati (%) ko‘rsatilgan. Har bir bosqich sportchilarning jismoniy rivojlanishini baholashda qanday rol o‘ynashi shartli raqamlar orqali vizual tarzda aks ettirilgan.

Monitoringning afzalliklari. Monitoring tizimining joriy etilishi quyidagi afzalliklarni beradi:

1. Individual rivojlanishni kuzatish – Har bir sportchining yillik, oylik yoki haftalik rivojlanish sur’atini ko‘rish, zaif jihatlarni aniqlash va ularni rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar ishlab chiqish mumkin.

2. Sportchilarni saralash (seleksiya) – Natijalar asosida iqtidorli sportchilarni tanlab olish, ularning keyingi bosqichlarda tayyorlanishini rejalashtirishga yordam beradi.

3. Murabbiy faoliyatini optimallashtirish – Murabbiy o‘z ishini faqat subyektiv kuzatuv asosida emas, balki aniq raqamlar asosida baholay oladi.

4. Ota-onalar bilan tahliliy aloqa – Sportchilarning yutuq va muammolarini ota-onalar bilan tahlil qilishda monitoring natijalari ishonchli manba bo‘ladi.

5. Mashg‘ulotlarni individuallashtirish – Har bir sportchi uchun mos yuklama, temp va mashg‘ulot dasturi ishlab chiqish imkoniyati ortadi.

Tavsiyalar. Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi:

- Gandbol mashg‘ulotlarini rejalashtirishda har bir sportchining monitoring natijalariga asoslangan holda individual yondashuvni joriy etish.
- Jismoniy sifatlarni har oyda baholab borish, bu orqali o‘zgarish dinamikasini aniqlash va mashg‘ulot rejimini o‘zgartirish.
- Monitoring testlaridan olingan natijalarni grafiklar va diagrammalar orqali vizuallashtirish.
- Har bir sportchi uchun "Jismoniy tayyorgarlik kartasi" shakllantirish, bu karta sportchining sport hayoti davomida asosiy ko‘rsatkichlarini qayd etadi.
- Monitoring natijalarini murabbiylar kengashida tahlil qilib, sportchilar bilan yakka tartibda tahliliy suhbatlar o‘tkazish.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, 9–11 yoshli gandbolchilarni dastlabki tayyorgarlik bosqichida jismoniy tayyorgarlik darajasini monitoring qilish samarali metodika bo‘lib, u sportchilarning jismoniy rivojlanishini kuzatish, baholash va individual yondashuv asosida takomillashtirish imkonini beradi. Monitoring tizimi faqatgina baholash vositasi bo‘lib qolmay, balki murabbiy ishining aniqligi, sportchilar rivojining barqarorligi va sport dasturlarining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Monitoring asosida tuzilgan mashg‘ulotlar natijasida sportchilarning jismoniy ko‘rsatkichlari yaxshilanadi, ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi, sportga bo‘lgan qiziqishi mustahkamlanadi. Shu boisdan bu tizimni sport maktablarida, sport maktab-internatlarida va maktab jismoniy tarbiya to‘garaklarida keng joriy etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 4-dekabrdagi “Jamoaviy sport turlarini rivojlantirish va iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-421-son qarori. Lex.uz

2. Гончарова О.В. Ёш спортчиларнинг жисмоний қобилиятларини ривожлантириш. Ўқув қўлланма. ITA-Press nashriyoti -T., 2005. 172 б.

3. Игнатьева В.Я. Теория и методика гандбола, Учебник. – М.: Спорт, 2016. – 328 с.

4. Pavlov Sh.K., Abdalimov O.X., Yusupova Z.Ye. Gandbol nazariyasi va uslubiyati. Darslik. –T.: “Fan va texnologiya”, 2017. – 448 b.

5. Павлов Ш.К, Абдурахманов Ф.А. Подготовка гандболистов. – Т.: УзГИФК, 2006. – 299 с.

6. Sharipov A.K. Gandbol nazariyasi va uslubiyati. Darslik. – T:. Lesson Press. 2024 y. – 460 b.

7. Шестаков М.П., Шестаков И.Г. Гандбол. Тактическая подготовка. – М.: Спорт Академ Пресс, 2001.

VOLEYBOL SPORT MASHG‘ULOTLARIDA YONLAMA HARAKATLANISH TEZKORLIGI VA TO‘P UZATISH ANIQLIGINI O‘RGANISH NATIJALARINING TAHLILI

Saporboyev M.Sh.
Urganch Davlat pedagogika instituti katta o’qituvchisi

Tayanch so‘zlar: jismoniy madaniyat, voleybol tizim, murabbiy, sport, jismoniy tarbiya, texnik-taktik, charchoq, tezkorlik, to’p uzatish, harakatlanish.
Ключевые слова: физическая культура, волейбольная система, тренер, спорт, физическая культура, технико-тактические, утомляемость, быстрота, передача мяча, движение.
Key words: physical culture, volleyball system, coach, sport, physical education, technical and tactical, fatigue, agility, passing the ball, movement.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada maktab yoshidagi bolalar uchun voleybol sport mashg’ulotlari va bolalar va o’smirlar sport maktablarida o’tkazilayotgan to’g’araklari, o’rgatish va uni takomillashtirish jarayonining barcha bo’g’inlarining, yonlama harakatlanish tezkorligi va to’p uzatish aniqligini qo’shma usulda shakllantirish masalasiga jiddiy e'tibor qaratish borasida fikr va mulohazalar yuritiladi.
РЕЗЮМЕ:
В этой статье основное внимание будет уделено вопросу формирования волейбольных клубов для детей старшего школьного возраста и всем этапам процесса обучения и совершенствования, ускорения боковой подвижности и точности передачи мяча совместным способом, которые проводятся в детских и юношеских спортивных школах.
SUMMARY:
In this article, the main attention will be paid to the formation of volleyball clubs for high school children and all stages of the learning and improvement process, acceleration of lateral mobility and accuracy of passing the ball in a joint way, which are held in children's and youth sports schools.

Kirish. Mamlakatimizda futbolni rivojlantirish borasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev o‘zining say harakatlari va qaror va farmoyishlari samara bermoqda.

Bu borada millat genafonini shakllantirish va sog‘lom, barkamol avlodni tarbiyalash vositasi bo‘lmish jismoniy tarbiya va sport sohasini yanada rivojlantirish, uni xalqaro me’yor bosqichlariga olib chiqish, millatimiz hamda

yurtimiz shuhratini yuksak cho‘qqilarga olib chiqishga qodir sportchilar tayyorlovchi mutaxassis kadrlar, o‘qituvchi-murabbiylar yetishtirish masalalariga ham alohida e’tibor qaratilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ana shu progressiv strategiyani izchillik bilan amalga oshirish maqsadida yurtimiz rahbari tomonidan bir qator konseptual farmon va qarorlar, jumladan, 2017-yil 3-iyunda “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3031-sonli Qaror, 2018-yil 5-martda “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5368-sonli Farmoni qabul qilindi. Voleybol – jismoniy tarbiya va shaxs rivojlanishining samarali va ko‘p qirrali vositasidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Voleybol bilan shug‘ullanish organizmning ko‘plab muhim tizimlariga samarali ta’sir ko‘rsatadi va ularni yuqori darajada takomillashtiradi. Shu sabablarga ko‘ra voleybol ko‘plab mamlakatlarning jismoniy tarbiya tizimida salmoqli o‘ringa ega.

Voleybol BO‘SMlar (Bolalar o‘smirlar sport maktabi), umumta’lim maktablari, oliy o‘quv yurtlarining jismoniy madaniyat fani dasturlariga kiritilgan. O’rta maktab yoshidagi voleybol to’garaklari va BO’SMlarda o’tkazilayotgan mashg’ulotlarni kuzatish natijasida shu narsa ma'lum bo’ldiki, o’rgatish va takomillashtirish jarayonining barcha bosqichlarida yonlama harakatlanish tezkorligi va to’p uzatish aniqligini qo’shma usulda shakllantirish masalasiga jiddiy e'tibor qaratilmas ekan.

Tahlil va natijalar. Ana shu “jumboqni” o’rganish va uning asl holatini rasman aniqlash maqsadida biz voleybol bilan muntazam shug’ullanuvchi 32 nafar yosh sportchilar va 18 nafar o’qituvchi-murabbiylar o’rtasida ekspress – so’rovnoma o’tkazdik.

So’rovnoma natijalari 1-jadvalda aks ettirilgan. Jadvalda qayd etilgan savollarga berilgan javoblar dastlab o’tkazilgan kuzatuv natijalarini tasdiqlab bermoqda. Jumladan, "Tezkorlik, uning tarkibiy komponentlari va mohiyati haqida aniq tasavvurga egamisiz?" – deb nomlangan birinchi savol o’qituvchi-murabbiylarga berilgan bo’lib, natijada 18 nafar murabbiy respondentdan faqat 8 tasi "ha" deb javob berdi. Ularning 10 nafari bu savolga aniq javob berishga ojiz ekanliklarini bildirdilar.

Albatta, murabbiy-respondentlar beriladigan javoblarni o’z foydasiga mo’ljal qilib yozib berishlari mumkin edi. Lekin, ekspress-so’rovnomani o’tkazishdan avval respondent murabbiylar va respondent bolalar bilan tuman xalq ta’limi bo’limi vakili, 4 ta o’rta maktab direktorlari o’rinbosarlari ishtirokida alohida suhbat o’tkazilgan edi. Suhbatda so’rovnomani o’tkazishdan maqsad sport to’garaklarida mavjud muammolarni bartaraf etish, o’qituvchi-murabbiylar

nazariy bilimlarini ishdan ajralmagan holda oshirish, ularga beminnat maslahatlar berish bo'lganligi sababli savollarga beriladigan javoblar asl holatga loyiq bo'lishi zarur ekanligi eslatib o'tilgan edi. qolaversa, so'rovnomada ishtirok etgan respondentlar og'zaki savol-javoblarda (ekspress-intervyu) ham qatnashishi mumkinligi ogohlantirilgan edi.

Ma'lumki, sport ko'nikmalariga o'rgatish, jismoniy sifatlarni rivojlantirish va ularni takomillashtirish jarayonida qator pedagogik (didaktik) prinsiplar bilan bir qatorda onglilik va faollik prinsipini qo'llash muhimligi isbot talab qilmaydi. Chunki, sport to'garaklarida shug'ullanayotgan har bir bola o'rgatilayotgan texnik-taktik ko'nikma yoki rivojlantirilayotgan jismoniy sifat haqida zarur va yetarli tasavvurga ega bo'lmog'i lozim . U shundagina ko'nikma yoki sifatni ongli, ularning anotomik, biomexanik, kinematik va fiziologik qonuniyatlarini tushungan holda o'zlashtirishi mumkin. Faqat ongli, yetarli nazariy bilim asosida o'zlashtirilgan harakat sifati yoki ko'nikmalarini ijro etishda bola unga ijodiy yondasha boshlaydi, ana shundagina bola shu texnik usullarni yoki harakat ko'nikmasini yangi avlodini ixtiro qilishi mumkin. Juda bo'lmaganda, shu harakatlarni eng samarali va qulay (kam energiya sarflanadigan) usullarini o'ylab topishiga asos yaratiladi. Lekin afsuski, yuqorida qayd etilganidek, so'rovnomada ishtirok etgan o'qituvchi-murabbiylar ham, shug'ullanuvchi bolalar ham na texnik ko'nikma, na jismoniy sifatlar haqida yetarli nazariy bilimga ega emas ekanlar. Mashg'ulotlarda jismoniy sifatlar haqida nazariy bilimlar berilmasligi bolalarning javoblari bilan ham tasdiqlanadi: 32 nafar respondent- bolalardan faqat 9 tasi "ha", 23 tasi esa "Yo'q" javobini taqdim etdilar.

1-jadval

Respondentlar bilan o'tkazilgan so'rovnoma natijalari

T/r	Savollar	Javollar			
		Bolalar - 32		Murabbiylar–18	
		Ha	Yo'q	Ha	Yo'q
1	Tezkorlik, uning tarkibiy komponentlari va mohiyati haqida aniq tasavvurga egamisiz? (murabbiyga)	-	-	8	10
2	Mashg'ulotlarda jismoniy sifatlar haqida nazariy bilim beriladimi? (bolalarga)	7	25	-	-
3	Jismoniy sifatlarni rivojlantirishda voleybolning o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olinadimi? (murabbiyga)	-	-	9	9

4	Tezkorlik sifati va texnik-taktik usullar integral tartibda shakllantiradimi? (murabbiyga)	-	-	4	14
5	Tezkorlik sifati va texnik ko'nikmalarning shakllanish dinamikasi nazorat qilinadimi? (ikkalasiga ham)	8	24	12	6
6	O'quv-mashg'ulot jarayonida o'tkazilgan test sinovlari natijalaridan amalda foydalaniladimi?	13	19	13	5
7	Mashg'ulotlar davomida charchaysizmi?	16	16	11	7
8	Charchashni bartaraf etuvchi va ish qobiliyatini tiklovchi mashqlar qo'llaniladimi? (ikkalasiga ham)	16	18	14	4
9	Mashg'ulotlardan qoniqish hosil qilasizmi? (ikkoviga ham)	12	20	11	7
10	O'zingiz shaxsan ertalabki gimnastika bilan shug'ullanasizmi? (ikkoviga ham)	11	21	6	12

Demak, o'quv-mashg'ulot jarayonining yillik rejasida nazariy tayyorgarlikka ajratiladigan alohida o'quv soatlaridan maqsadli foydalanmasligi ko'rinib turibdi.

Jismoniy tarbiya va sport trenirovkasi nazariyasi va uslubiyati fanlari doirasida faoliyat ko'rsatib kelayotgan ko'plab mutaxasis- olimlarning fikr - mulohazalari va xulosalariga ko'ra, ko'p yillik sport mashg'ulotlarining barcha bosqichlarida jismoniy sifatlarni rivojlantirish strategiyasi doimo tanlangan sport turining xususiyatlariga mos bo'lish muhim va shart ekanligi ta'kidlanadi.

Qayd etilgan mantiqqa xos bo'lgan uchinchi savolga, murabbiy-respondentlarga berilganda, olingan javoblar 50 foiz "ha", 50 foiz "yo'q" ma'nosi bilan ifodalandi. Demak, taxmin qilish mumkinki, bu borada murabbiylarda mukammal shakllangan fikr, yondashuv va yo'nalish sayqal topmagan.

Boz ustiga murabbiylarga berilgan to'rtinchi savol javoblaridan xulosa qilsa bo'ladiki, voleybolda o'ta muhim va ustivor jismoniy sifatlardan biri bo'lgan tezkorlik texnik-taktik usullar asosida shakllantirilmas ekan. har holda bu savolga faqat 4 nafar respondent ijobiy javob yo'lladi xolos.

O'quv-mashg'ulotlar jarayonida o'zlashtirilayotgan texnik-taktik ko'nikmalar yoki shakllanib borayotgan jismoniy sifatlarni me'yoriy test mashqlari yordamida muntazam nazorat qilish va olingan natijalar asosida tayyorgarlik dasturiga muvofiq o'zgartirishlar kiritish yoki mashg'ulot yuklamalarini muvofiqlashtirish sport mashg'ulotining ustuvor shartlaridan biridir.

Ana shu ma'noda ikki toifaga mansub respondentlarga yo'llangan 5 va 6 savollarga muvofiq ravishda quyidagi javoblar olindi: - shug'ullanuvchi bolalar – 5-savol – "ha" 8 ta, "Yo'q" – 24 ta; 6-savol – "ha" 13 ta, "Yo'q" – 19 ta;

murabbiylar – 5-savol – "ha" 12 ta, "Yo'q" – 6 ta; 6-savol – bolalar: "ha" – 13 ta, "Yo'q" – 19 ta; murabbiylar – "ha" – 13 ta, "Yo'q" – 5 ta.

Ushbu ikki savolga berilgan javoblar nisbatidan shunday fikrga kelish mumkinki, agar shug'ullanuvchi respondent bolalarning javoblari murabbiylar tajribasidagi asl holatni aks ettiradi deb ishonch bildirsak, respondent murabbiylarning o'z foydalarini (obro'si, mansabi, "men" ligi) o'ylab bergan javoblarini haqiqatga loyiq deb bo'lmaydi.

"Mashg'ulotlar davomida charchaysizmi?" degan ma'noda ikki respondentlar guruhiga berilgan savol mantiqan ikki bir-biriga qarama-qarshi jismoniy va ruhiy xususiyatlarga egadir. Mashg'ulotlarda qo'llaniladigan yuklamalarni o'zlashtirishda shug'ullanuvchilar u yoki bu darajada toliqadilar, hatto ayrim hollarda o'ta toliqish yoki zo'riqish alomatlari ham yuzaga kelishi mumkin.

Charchash, toliqish sport trenirovkasiga xos va fiziologik jihatdan o'ta foydali jarayondir. Tayyorgarlik jarayonida mashg'ulotlarni boshqarish yuklamalar hajmi va shiddatini oshira borish "yuklama – charchash – dam – tiklantiruvchi mashqlar – yuklama" shaklidagi strategik tizim asosida amalga oshirilmog'i lozim. Boshqacha qilib aytganda yuklamalar yildan-yilga "to'lqinsimon" prinsipda oshira borilishi darkor. Shug'ullanuvchi ham, mashg'ulotni boshqaruvchi ham "o'z ishidan" charchash emas, balki qoniqish hosil qilish, o'tkazilgan jarayondan manzur bo'lish, motivasion his va emotsional tonusning kuchayishini sezishi lozimdir. Ana shu xissiyot "charchashning" ikkinchi belgisidir.

Respondentlarga taqdim etilgan 7-savol ana shu masalaga qaratilgan edi. Javoblar: bolalar – "ha" – 16, "Yo'q" – 16; murabbiylar – "ha" – 11, "Yo'q" – 7. Ustuvor aniqlik bilan ehtimol qilish mumkinki, shug'ullanuvchi respondent bolalar javoblari jismoniy charchash hissi bilan bog'liq bo'lsa kerak, lekin murabbiylarning javobi asosan ruhiy charchashni anglatadi.

O'quv-mashg'ulot jarayonida yo'l qo'yiladigan va eng keng tarqalgan uslubiy kamchilik-muammo – bu yuklamalar oralig'ida va mashg'ulotlar yakunida charchash yoki o'ta toliqish alomatlarini oldini olishga qaratilgan va ish qobiliyatini tiklashga bag'ishlangan maxsus reaksion mashqlarni deyarli qo'llanmasligi bilan bog'liqdir. Agar bunday tiklovchi mashqlar qo'llansa ham tik turgan, o'tirgan yoki yurgan holda qo'llanishi odat tusiga kirgan. Ma'lumki, uslubiy jihatdan noto'g'ri qo'llanilgan tiklovchi mashqlar foydadan ko'ra, ko'proq zarar keltirishi mumkin. Shu ma'noda berilgan sakkizinchi savolga bolalarning 16 nafari "ha", 18 tasi "Yo'q" deb fikr bildirishdi. Murabbiylar esa – "ha" 14 ta, "Yo'q" – 4 ta.

Alohida ta'kidlash joizki, respondent bolalarning 32 tadan 20 nafari mashg'ulotlardan qoniqmasligi biroz tashvishga soladi. Demak, o'tkazilayotgan mashg'ulotlar hajm, shiddat yoki mazmun jihatlaridan bolalarda qiziqish uyg'otmaydi, motivasiyani kuchaytirishga qodir emas deb faraz qilish mumkin.

Ma’lumki, jismoniy tarbiya va sport jarayonida, umuman insoniyatning turmush tarzida jismoniy mashqlar bilan shug’ullanish, ayniqsa ertalabki badantarbiya mashg’ulotlarini o’ziga odatiy ehtiyoj qilib olish sihat-salomatlik garovidir. Lekin afsuski, amalda, hatto soha mutaxasislari, jismoniy tarbiya o’qituvchilari, professional sport murabbiylari va sportchilar nafaqat ilmiy asoslangan, balki eng elementar mazmunli ertalabki "zaryadka" bilan shug’ullanishmaydi. Bunday holat biz tomonimizdan o’tkazilgan so’rovnoma natijalari bilan tasdiqlandi. Binobarin, ushbu so’rovnoma va olingan natijalar sport to’garaklarida olib berilayotgan mashg’ulotlar maqsadi, mazmuni va strategik yo’nalishlarini qayta ko’rib chiqishga asos bo’ladi. So’rovnoma jarayoni tugaganidan so’ng olingan natijalar ochiqchasiga barcha respondentlar, boshqa pedagoglar va mas’ul xodimlar bilan muhokama etildi. Aynan so’rovnoma natijalari va ularning tahlili shu ilmiy-uslubiy yo’nalishda tadqiqot hamda pedagogik tajriba o’tkazish imkoniyatlarini kuchaytirdi.

Xulosa va takliflar. Bo’lajak tadqiqotlarning dasturi, ularni o’tkazish tartibi, tadqiqot ob’ektlari va muddati, olingan natijalar asosida ishlab chiqiladigan amaliy tavsiyalarning maktab voleybol to’garagiga joriy etilish tartibi maktab rahbariyati bilan kelishib olindi.

Kuzatuv va ekspress-so’rovnoma natijalaridan ma’lum bo’ldiki, yosh voleybolchilar tayyorlash amaliyotida, jumladan o’rta maktab voleybol to’garaklarida shug’ullanuvchi bolalarga jismoniy va texnik tayyorgarlikning uzviy bog’liqligi, maxsus jismoniy sifatlar va texnik ko’nikmalarni bir vaqtni o’zida integral xususiyatga xos vaziyatli hamda ixtisoslashtirilgan mashqlar asosida shakllantirish zarurligi haqida nazariy bilimlar berilmas ekan.

Maydon bo’ylab harakatlanish tezkorligi va to’p uzatish aniqligi muntazam nazorat qilinmasligi hamda olingan natijalardan unumli foydalanish choralari ko’rilmasligi aniqlandi.

FOYDANANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O’zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish to’g’risida”gi 2017 yil 3 iyundagi PQ-3031-son Qarori.

2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-martda “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5368-sonli Farmoni.

3. Boltayev Z.B. “Voleybol nazariyasi va uslubiyati” Oliy o’quv yurtlari uchun darslik. Samarqand-2019 5 b.

4. Pulatov Sh.A., M.A.Kadirova “Voleybol mashg’ulotlarida harakatlanish tezkorligi va to’p uzatish aniqligini shakllantirish uslubiyati” nomli uslubiy qo’llanma Toshkent-2013 17 b.

YOSHLARNI JISMONIY FAOLLIGINI OSHIRISHDA STOL TENNISINING MUHIM AHAMIYATI

Avazbadalov Sh.M.
Andijon davlat universiteti sport va san`at fakulteti fakultetlararo jismoniy tarbiya va sport kafedrasi katta o`qituvchisi

Tayanch so‘zlar: stol tennisi, jismoniy faollik, yoshlar salomatligi, sport tarbiyasi, sog‘lom turmush tarzi, ijtimoiy moslashuv.
Ключевые слова: настольный теннис, физическая активность, здоровье молодежи, спортивное воспитание, здоровый образ жизни, социальная адаптация.
Key words: table tennis, physical activity, youth health, sports education, healthy lifestyle, social adaptation.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada yoshlar orasida jismoniy faollik darajasini oshirishda stol tennisining ahamiyati ilmiy-nazariy va amaliy asosda tahlil qilingan. Maqolada sportning ushbu turi orqali sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, ijtimoiy faollikni rivojlantirish hamda aqliy va jismoniy salomatlikni mustahkamlash imkoniyatlari ochib berilgan. Tadqiqotda so‘rovnoma, kuzatuv va tajriba metodlari asosida natijalar keltirilgan.
РЕЗЮМЕ:
В статье анализируется значение настольного тенниса в повышении уровня физической активности молодежи на научной, теоретической и практической основе. В статье раскрываются возможности формирования здорового образа жизни, развития социальной активности, укрепления психического и физического здоровья посредством данного вида спорта. В исследовании представлены результаты, основанные на анкетных, наблюдательных и экспериментальных методах.
SUMMARY:
This article analyzes the importance of table tennis in increasing the level of physical activity among young people on a scientific, theoretical and practical basis. The article reveals the possibilities of forming a healthy lifestyle, developing social activity, and strengthening mental and physical health through this type of sport. The study presents results based on questionnaire, observational and experimental methods.

Kirish. Yoshlarlarda jismoniy tarbiya jarayonining maqsadi asta-sekinlik bilan ularni jismoniy kamolotga erishishi va shu asnoda hayotga, ijodiy mehnatga va vatan mudofaasiga tayyorlashni nazarda tutadi. Talabalar jismoniy tarbiyasi

jarayonida umumiy va xususiy vazifalar hal qilinadi. Umumiy vazifalar – bilim berish, jismoniy tarbiyalash va soglomlashtirishdan iborat bo‘lib, xususiylari esa jismoniy tarbiyadan Davlat ta'lim standarti dasturidagi maxsus vazifalar tarzida hal qilinadi. Xususiy vazifalarga quyidagilar kiradi:

1) o‘quvchilar organizmining sogligini mustahkamlash, rivojlantirish va chiniqtirish;

2) turli xildagi mehnat faoliyatiga tayyor bo‘lish uchun shu yoshga xos bo‘lgan jismoniy sifatlarni rivojlantirish;

3) hayot uchun kerakli harakat malakalari va ko‘nikmalarini rivojlantirish va keyinchalik kerak bo‘ladiganlari bilan qurollantirish;

4) o‘quvchilarga umumiy o‘rta ta’lim me’yorida jismoniy madaniyatga oid yangi nazariy bilimlarni berish va ularni yildan yilga takomillashtirish;

5) o‘quvchilarni jismoniy mashqlar bilan muntazam shug‘ullanishga qiziqtirish va ularda qat’iy odatni shakllantirish;

6) o‘quvchilarni jismoniy madaniyat faollari qilib tarbiyalash va bu bilan ularda tashkilotchilik qobiliyatini tarbiyalash;

7) jismoniy tarbiyani ma’naviy tarbiyaning elementlari: ahloqiy, ruhiy, estetik va mehnat tarbiyasi bilan bog‘lash, qadriyatlarimizga oid vazifalar bilan birgalikda o‘quvchilar yoshining ulg‘ayishi, jismoniy tayyorgarligining ortishini e’tiborga olib, o‘qitishning ayrim bosqichlariga aniqliklar kiritish va boshqa qator vazifalar.I

Bu vazifalar ma'naviy tarbiyaning elementlari xisoblangan axloqiy ruhiy estetik va mehnat tarbiyalarining vazifalari bilan birgalikda o‘quvchilarni yoshini ulg‘ayishi, jisman tayyorgarligiga qarab o‘qitishning ayrim etaplarida aniqliklar kiritiladi.

Yosh avlodni sog‘lom va har tomonlama barkamol etib tarbiyalash har bir jamiyatning ustuvor vazifasidir. So‘nggi yillarda yoshlar orasida jismoniy faollikning kamayib borayotgani sog‘liq muammolariga, ruhiy beqarorlik va ijtimoiy muammolarga sabab bo‘layotgani kuzatilmoqda. Bu borada jismoniy tarbiya va sportning roli beqiyos. Ayniqsa, har qanday sharoitda tashkil etilishi mumkin bo‘lgan stol tennisi sporti yoshlarni jismoniy faollikka jalb qilishda o‘ziga xos afzalliklarga ega.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlar tahliliga ko‘ra, jismoniy faollik darajasining oshishi yoshlar salomatligi, stressga chidamliligi va o‘z-o‘zini anglashiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi (Ismoilov, 2018). Stol tennisi esa koordinatsiya, tezkorlik, fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda samarali sport turi sifatida tan olinmoqda (Kurbanov, 2020). Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti

(WHO, 2021) hisobotida esa stol tennisi tavsiya etilgan sog‘lom faoliyat turlaridan biri sifatida qayd etilgan.

Metodlar. Tadqiqot davomida quyidagi usullardan foydalanildi:

- So‘rovnoma: 100 nafar 15–20 yosh oralig‘idagi respondentlar ishtirokida ularning sportga qiziqishi va jismoniy faollik darajasi o‘rganildi.
- Kuzatuv: 2 oy davomida sport to‘garaklarida stol tennisi bilan shug‘ullanayotgan yoshlarning holati kuzatildi.
- Tajriba: Ikki guruhga bo‘lingan yoshlar ustida (1-guruh: stol tennisi bilan shug‘ullanuvchilar, 2-guruh: shug‘ullanmaydiganlar) psixofiziologik ko‘rsatkichlar tahlil qilindi.

Natijalar.Zamonaviy jamiyatda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va jismoniy faollikni oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yosh avlod orasida sog‘lom hayot tamoyillarini keng targ‘ib qilish, ularning jismoniy faolligini ta’minlash orqali kelajakda sog‘lom va barkamol avlodni voyaga yetkazish mumkin. Shu nuqtai nazardan qaraganda, sportning ommaviy va qulay turlari, xususan stol tennisi, yoshlar jismoniy faolligini oshirishda muhim o‘rin egallaydi.

Stol tennisi – ommabop va foydali sport turi

Stol tennisi (ping-pong) — har qanday yoshdagilar, ayniqsa o‘smirlar va talabalar uchun mos sport turi hisoblanadi. Bu o‘yin minimal jihozlar bilan, yopiq va ochiq joylarda o‘tkazilishi mumkin. U yengil va qiziqarli bo‘lib, raqobat ruhini rivojlantiradi, sog‘liq uchun esa juda ko‘p ijobiy ta’sirlarga ega.

Jismoniy sog‘lomlikka ta’siri

Stol tennisi yurak-qon tomir tizimi faoliyatini yaxshilaydi, mushaklar va suyak tizimining kuchayishiga xizmat qiladi. O‘yin davomida tana harakati, muvozanat va koordinatsiya rivojlanadi. Bu yoshlar uchun o‘sish va rivojlanish jarayonida ayniqsa muhimdir.

Shuningdek:

- Ko‘z bilan qo‘l muvofiqligi rivojlanadi.
- Harakatlarning tezligi va aniqligi ortadi.
- E’tibor va konsentratsiya kuchayadi.

Aqliy va psixologik salomatlik

Stol tennisi faqat jismoniy emas, balki intellektual sport turi hisoblanadi. Har bir zarba va harakatni oldindan rejalashtirish, raqib harakatini tahlil qilish va unga javob qaytarish zarur bo‘ladi. Bu esa yoshlarning:

- Tez fikrlash,
- Strategik qarorlar qabul qilish,
- Muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Bundan tashqari, stol tennisi stressni kamaytiradi, psixologik yengillik beradi va o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshiradi.

Ijtimoiylashuv va tarbiyaviy ahamiyati

Stol tennisi guruhda yoki juftlikda o‘ynaladi. Bu esa o‘zaro muloqotni rivojlantiradi, do‘stona muhitni yaratadi va ijtimoiy ko‘nikmalarni shakllantiradi. Turnir va musobaqalarda ishtirok etish esa:

- Raqobatbardoshlik,
- Intizomlilik,
- G‘alabaga intilish,
- Mag‘lubiyatni yengil qabul qilish kabi fazilatlarni yoshlar qalbiga singdiradi.

Ayollar va jismoniy imkoniyati cheklanganlar uchun ham mos

Stol tennisi universal sport turi bo‘lib, jismoniy imkoniyatlari cheklangan yoshlar, qizlar va hatto keksa yoshdagilar uchun ham mos keladi. Shu bois maktablarda, kollej va universitetlarda, shuningdek, mahallalarda ushbu sport turini rivojlantirish orqali keng qatlamlarni jismoniy faollikka jalb etish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, stol tennisi yoshlar orasida jismoniy faollikni oshirishda muhim vosita bo‘la oladi. U nafaqat sog‘liqni mustahkamlashga, balki intellektual va ijtimoiy rivojlanishga ham xizmat qiladi. Shu sababli, ta’lim muassasalari, sport markazlari va mahallalarda stol tennisini rivojlantirish, uning ommaviyligini ta’minlash zarur. Bu orqali biz sog‘lom, faol va har tomonlama yetuk yoshlarni voyaga yetkazishga erishamiz.

Munozara. Stol tennisi oddiy sport turlaridan biri bo‘lib, maktab, kollej, oliygoh va mahalla miqyosida tashkil etilishi mumkin. Bu esa uni keng ommalashtirish imkonini beradi. Shuningdek, bu sport turi orqali raqobatbardoshlik, mehnatsevarlik va jamoada ishlash ko‘nikmalari shakllanadi. Shu bilan birga, stol tennisi yoshlarni bo‘sh vaqtini mazmunli o‘tkazishga yordam beradi. Ammo hozirgi kunda ko‘pgina o‘quv muassasalarida ushbu sportga e’tibor yetarli emas. Sport anjomlari, malakali murabbiylar yetishmovchiligi mavjud.

Xulosa. Stol tennisi yoshlarning jismoniy faolligini oshirish, sog‘lig‘ini mustahkamlash va ijtimoiy moslashuvini yaxshilashda samarali vosita hisoblanadi. U stressni kamaytiradi, psixologik barqarorlikni oshiradi va faol hayot tarziga undaydi.

Maktab va oliygohlar sport zallarida stol tennisi to‘garaklari tashkil etilsin.

Mahallalarda bepul stol tennisi joylari yaratilsin.

Stol tennisi bo‘yicha murabbiylar tayyorlash va ularni moddiy rag‘batlantirish tizimi ishlab chiqilsin.

Yoshlar o‘rtasida muntazam turnirlar tashkil etilib, eng faol ishtirokchilar mukofotlar bilan rag‘batlantirilsin.

FOYDANANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ya.S.Vaynbaum. Jismoniy tarbiya gigienasi. Toshkent, O’qituvchi, 1988. B.13.

2. Аулик И.В. Определение физической работоспособности в клинике и спорте // – Москва. «Медицина». 1990. – С.34-56.

3. Богатырев В.С., Циркин В.И.. Антропометрические и физиометрические подходы оценке репродуктивного здоровья девушек // – ВГПУ, 1999. – С.75-218.

4. Дворкина Н.И. Взаимосвязь силовых и психических качеств дошкольников 3–6 лет // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – Волгоград, 2002. – №3. – С.23-28.

5. Головина Л.Г., Копылов Ю.А., Полянская Н.В. Сила мышц кисти детей 7-10 лет с различной длиной и массой тела // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – Тула, 2004. – №2. – С.23-32.

6. Циркин В.И., Свинар Е.В. Влияние образовательной деятельности различной интенсивности на развитие двигательных качеств у первоклассников // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – Москва, 2007. – Вып. 6. – С.51-55.

7. Холчураев Ботир Холиқович (2020). Жисмоний тарбия дарсларини ташкил этишда таълим услубларининг аҳамияти. Science and Education, 1 (3), 752-756.

8. Васильева Виктория Руслановна, & Коробейникова Елена Ивановна (2021). Применение innovatsionных технологий на уроках физической культуры. Наука-2020, (6 (51)), 131-136.

9. Абдуллаев А., Хонкелдиев Ш.Х. Жисмоний тарбия назарияси ва усулияти. 2000 й. Тошкент.

10. Саломов Р.С Спорт машғулотларининг назарий асослари. Ўқув қўлланма Т.:2005.-261 б.

YOSH KURASHCHILARDA TAKTIK TAYYORGARLIGINI OSHIRISH USULLARI

Matniyazov X.K.
Ma'mun universiteti dotsenti

Tayanch so'zlar: kurash, sport, taktik tayyorgarlik, metod, mashg'ulot, jismoniy sifat, kuch, chaqqonlik, musobaqa, texnika.
Ключевые слова: борьба, спорт, тактическая подготовка, метод, тренировка, физические качества, сила, ловкость, соревнование, техника.
Key words: wrestling, sport, tactical training, method, training, physical quality, strength, agility, competition, technique.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada yosh kurashchilarda taktik tayyorgarligini oshirish usullari o'rgatish. Yosh kurashchilarning taktik tayyorgarliklarni tekshirish uchun bir qator pedagogik tajriba va kurashchilarini mashg'ulot davomida taktik hujumlarini o'rgatish, uni bajarish va ularni mustahkamlab olish usullari bo'yicha dolzarb masalalari va jihatlari bayon qilingan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье преподаются методы повышения тактической подготовленности юных борцов. Описан ряд педагогических опытов юных борцов по проверке их тактической подготовки, а также актуальные вопросы и аспекты обучения их борцов тактическим приемам в ходе тренировки, их выполнения и закрепления.
SUMMARY:
In this article, methods of improving tactical readiness of young wrestlers are taught. A series of pedagogic experiences of young wrestlers to check their tactical preparation and actual issues and aspects of teaching their wrestlers tactical attacks during training, performing them and strengthening them are described.

Kirish. Bugungi kunda sportning rivojlangan turlaridan biri sifatida xalqaro miqyosda ham o'z o'rniga ega bo'lmoqda. Bundan tashqari hozirgi kunda Oliy ta'lim muassasalarida talaba yoshlarning kurash bilan muntazam shug'ullanishiga, ularni professional sportchilarga aylantirish imkonini berib kelmoqda. Yurtimizda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish maqsadida qabul qilinayotgan Prezident Farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari, mamlakatimizda ko'pdan-ko'p xalqaro miqyosdagi musobaqalarning tez–tez o'tkazilishi, o'zbek sportchilarining Osiyo, jahon va Olimpiya o'yinlari

musobaqalarida yuksak natijalarga erishishi mustaqil yurtimiz shuhratini jahon hamjamiyati oldida tarannum qilmoqda. Bunga ko‘ra kurash sportining “Umid nihollari”, “Barkamol avlod”, “Universiada” sport musobaqalari dasturiga kiritilishi ham bunga bir yaqqol misol bo‘la oladi. Hozirgi kunda barkamol avlodni sog‘lom qilib tarbiyalashda jismoniy tarbiya va sportning o‘rnini hisobga olib, sport turlarini yanada takomillashtirish, uning o‘quv va moddiy-texnik bazasini yangilab, zamon talablari darajasiga hamda aholining sportiga bo‘lgan qiziqishni oshirish usulida davlat miqyosidagi maqsadli tadbirlar ishlab chiqilib, hayotga tatbiq qilinmoqda. Bunda texnik-taktik mahorat deganda yuqori toifadagi turli kurashchilariga xos bo‘lgan harakatlarni bajarishning asosiy qonuniyatlari va tamoyillari anglatiladi.

Tadqiqotning maqsadi: Yosh kurashchilarning bir yillik tayyorgarlik jarayonining, musobaqa faoliyatining ko‘rsatkichlarni e’tiborga olgan holda, yosh kurashchilarni taktik tayyorgarliklarini jarayoni rivojlantirish metodini ishlab chiqish.

Tahlil va natijalar: yosh kurashchilarning taktik tayyorgarliklarni tekshirish uchun bir qator pedagogik tajribalari amalga oshiriladi. Tadqiqot yosh kurashchilarini mashg‘ulot davomida taktik hujumlarini o‘rganish, uni bajarish va ularni mustahkamlab olish usullarga o‘rgatish uchun ajratilgan soatlar hajmi doirasida 45% gacha oshirish, shuningdek, musobaqa faoliyati xususiyatlarni aniqlashtirishga qaratilgan. Farazlarning to‘g‘riligini tajribalar asosida tekshirishda 14 dan 16 yoshgacha bo‘lgan kurashchilaridan iborat bo‘ladi.

Yosh kurashchilarni ikki guruhga bo‘linishidi, birinchi–guruh nazorat guruhi (10 kishi) bo‘lib, ushbu guruh tarkibiga kiruvchilar 2024-yilning 25 sentyabr kuni, yuqorida qayd etilgan nazorat sinov mashqlar yordamida tekshiruvdan o‘tkazildi hamda kuzatuvining birinchi kunidan boshlab mashg‘ulotlarda ishtirok etishni davom qilishdi. Ikkinchi – guruh pedagogik tadqiqot guruhida (10 kishi) – bo‘lib u ham 1-guruh bilan yonma – yon nazoratdan o‘tkazildi. Tadqiqot guruhida 3 oy davomida (2024 yil 25 sentyabr oyidan shu yilning 15 dekabr kuniga qadar) taktik tayyorgarliklarni rivojlantirish maqsadida yo‘naltirilgan vositalar bajarildi. Mashg‘ulotlarning tayyorgarlik qismidagi (yosh kurashchining maxsus mashqlari bilan birgalikda) mashqlar: bular yugurish, umumrivojlantiruvchi mashqlar (turgan joyda bajarish va yurib bajarish), maxsus rivojlantiruvchi mashqlar (ko‘prik holatida yurish va aylanib yugurish mashqlari, oyoq paylarini cho‘zish va yelkalarni qizdirish mashqi). Tadqiqot mobaynida 2-guruhga yosh kurashchilarga boshqa turlaridan usullar tushintirilib, ushlash holatlari, qo‘l va oyoq harakatlarini o‘rgatilib borildi.

1-jadval

Tadqiqot davomida nazorat va tadqiqot guruhlaridan tadqiqot boshida olingan test natijalari

№	Nazorat testlari	naz	gur		tadq	gur	o‘x
		$\bar{X}$	σ	V%	$\bar{X}$	σ	V%
1	4x10 metr masofaga mokisimon yugurish	12.6	0.4	3.83%	12.6	0.5	4.77%
2	Beldan oshirib tashlash (10 soniya)	5.6	0.5	9.49%	5.7	0.6	9.69%
3	Yelkadan oshirib tashlash (10 soniya)	5.6	0.6	9.29%	5.5	0.7	13.14%
4	Turnikda tortilish	10.9	0.6	5.28%	10.8	1.3	12.86%

Tadqiqot oxiriga kelib o‘rgatilgan usullar: 4 xil ushlash usullari, qo‘l harakatlari bo‘yicha 4 xil usuli, oyoq harakatlari bo‘yicha 4 xil usuli. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, 2–guruh o‘rgatilgan usullarni juda tez o‘rganib olishdi va boshqa sheriklariga ham tushintirishga harakat qilishdi, 1–guruh o‘z mashg‘ulotlarida o‘rgangan usullarini takrorlab, o‘z malakasini rivojlantirar edi.

Sport maktablarining yosh kurashchlari mashg‘ulotlari, bellashuv vaqtida 1 guruh vakillarida o‘zgarish aytarli sezilmadi lekin, 2–guruh vakillarida ayrim holatlarida tadqiqotda o‘rgatilgan hujum holatida va ushlash holatlari va qarshi usullarida qo‘l bilan bajariladigan va oyoq bilan bajariladigan usuli element harakatlari ishlatilganligi amin bo‘lishdi.

Demak, ikkinchi – guruh vakillari hujum qilishida, kurash usullarini elementlaridan foydalanishdi, yani o‘zlari yaratgan taktik harakatni shu elementlar bilan rivojlantirganlar.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, nazorat guruhining taktik tayyorgarlik darajasi va ular tuzgan metodlar ketma-ketligida sezilarli o‘zgarish kuzatilmadi. Tadqiqot guruhida usullar ketma-ketligida sambo kurashi harakatlaridagi ayrim elementlarini kuzatdik, bu – ularga musobaqa davomida raqibni chalg‘itish va raqibga noqulaylik tug‘dirdi. Nazorat guruhining taktik tayyorgarlik darajasi 2,6% dan 3,6%ga oshgan bo‘lsada, tadqiqot guruhida bu ko‘rsatkich esa 2,5% dan 5,8% ga oshdi. Bu foizlar kurashchilar musobaqada ishlatgan taktik hujumlari asosida tuzib chiqildi.

2-jadval.

Nazorat va tadqiqot guruhlaridan tadqiqot boshida olingan test natijalari

№	Nazorat testlari	Nazorat	Guruhi		test	R	Tadqiqot	Guruhi		test	P
		X̄	Σ	V%			X̄	σ	V%		
1	3x10 metr masofaga moksimon yugurish.	10.1	0.2	1.98%	1.33	≤0.2	9.9	0.5	5.05%	3.5	< 0.001
2	Beldan oshirib tashlash (10 soniya).	5.8	0.8	13.70%	1.5	≤0.1	6.6	0.8	12.1%	5.5	< 0.001
3	Yelkadan oshirib tashlash (10 soniya).	5.8	0.8	13.79%	1.5	≤0.1	6.6	0.8	12.1%	4	< 0.001
4	Turnikda tortilish	14.6	0.5	3.42%	10	≤0.001	15.2	1.2	7.89%	8.8	< 0.001

Xulosa qilib aytganda ikki xil sport kurash turlari bilan shug‘ullangan yosh sportchilar asosiy sport turlarida taktik harakatlarini tuzishda albatda ikkinchi sport turlardagi ma’lum bir usullardan yoki elementlardan foydalanib turishligi ma’lum bo‘ladi, bu esa taktik hujumni yanada kuchaytirib yubordi. Yakkakurash sport turlari bilan shug‘ullangan yosh sportchilar, boshqa kurash turlaridan xabardor bo‘lishsa, taktik hujum harakatlarini shakllantirishni oshirib borar ekan.

Kurash bilan shug‘ullanuvchi sportchilarga, boshqa kurash turi usullarini ham o‘rgatish ularni taktik tayyorgarligini kuchaytirib borishini isbot qiladi. Bundan tashqari yosh kurashchilarning jismoniy sifatlardan kuch va chaqqonliklari bilan birga ularni texnikalari ham rivojlanib boradi. Kurash bilan shug‘ullanuvchi yosh sportchilar uchun ko‘p yillik tayyorgarlik rejasi o‘z ichiga jismoniy, texnik-taktik, psixologik va nazariy tayyorgarlikni olishi kerak bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.Karimovning 2015-yil 5-sentyabrda qabul qilingan “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risidagi” yangi tahrirdagi Qonuni. “Sport” gazetasi, 23.09.2015 y.

2. F.A.Kerimov. Sport kurashi nazariyasi va usuliyati,T.,2001.

3. Юсупов К. – Кураш халқаро қоидалари, техникаси ва тактикаси. Тошкент 2005 й.

4. Bayturayev E.I. – Sambo kurashi nazariyasi va uslubiyati. Toshkent 2016 y.

5.A.R. Taymurodov, M.N. Shukurov, Q.Q. Rasulov.Sport pedagogik mahoratini oshirish.Kurash usullarini o‘rgatish metodikasi,T.,2024.

6.Juraev A. Kurashchilarning musobaqaga tayyorgarlik bosqichlari. Toshkent: O‘zDJTI,2015.

7.Mahmudov M. Talaba kurashchilarning psixologik tayyorgarligi. Samarqand: SamDU,2018.

8.Murodov R. Yosh sportchilar tayyorgarligining zamonaviy uslublari. Toshkent: O‘zR FVS nashriyoti,2020.

DASTLABKI TAYYORGARLIK BOSQICHIDA 9-11 YOSHLI GANDBOLCHILARNI JISMONIY TAYYORGARLIK DARAJASINI MONITORING QILISH METODIKASI

Karimboyev O.Q.
Urganch davlat pedagogika instituti o'qituvchi-stajyor.

Tayanch so'zlar: gandbol, monitoring, dastlabki tayyorgarlik, jismoniy tayyorgarlik, sport sinovlari, nazorat, metodika, baholash.
Ключевые слова: гандбол, мониторинг, начальная подготовка, физическая подготовка, спортивные испытания, контроль, методика, оценка.
Key words: handball, monitoring, preliminary training, physical training, sports tests, control, methodology, assessment.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqolada 9–11 yoshli gandbolchilarni dastlabki tayyorgarlik bosqichida jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash va monitoring qilish metodikasining ilmiy-nazariy asoslari, monitoring elementlari va ularni amaliyotga tatbiq etish yo'llari yoritilgan. Monitoring orqali yosh sportchilarning tayyorgarlik holatini aniqlash, ularning jismoniy rivojlanish dinamikasini kuzatish hamda samarali mashg'ulot jarayonini individual yondashuv asosida takomillashtirish metodlari asoslab beriladi.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье освещены научно-теоретические основы методики оценки и мониторинга уровня физической подготовленности гандболистов 9-11 лет на этапе начальной подготовки, элементы мониторинга и пути их внедрения в практику. С помощью мониторинга обосновываются методы определения состояния подготовленности юных спортсменов, наблюдения за динамикой их физического развития и совершенствования эффективного тренировочного процесса на основе индивидуального подхода.
SUMMARY:
This article elucidates the scientific and theoretical foundations of a methodology for assessing and monitoring the physical fitness levels of 9-11 year old handball players during the initial training stage. It outlines monitoring elements and approaches for their practical implementation. The article substantiates methods for determining young athletes' preparedness through monitoring, observing the dynamics of their physical development, and enhancing the effectiveness of the training process based on an individualized approach.

Kirish. Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida yosh avlodni sog'lom va jismoniy rivojlangan holda voyaga yetkazish davlat siyosatining

ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 4-dekabrdagi PQ-421-sonli qarorida jamoaviy sport turlarini rivojlantirish, iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimini takomillashtirish masalalari alohida e’tirof etilgan. Mazkur hujjatda yosh sportchilarni erta bosqichda aniqlash, ularning jismoniy tayyorgarligini baholash va seleksiya asosida saralash zarurligi ta’kidlangan.

O‘zbekiston Respublikasida sport sohasida olib borilayotgan islohotlar, ayniqsa, jamoaviy sport turlarini ommalashtirish va selektsiya tizimini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar yosh sportchilarni ilmiy asosda tayyorlashni talab etmoqda [1]. Yosh davrda to‘g‘ri yo‘nalishda berilgan jismoniy yuklama ularning kelajakdagi sportdagi muvaffaqiyatlarini belgilaydi. Shuningdek, Goncharova O.V. (2005) tomonidan yosh sportchilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirish bo‘yicha ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar, Ignatyeva V.Ya. (2016) ning gandbol nazariyasi va metodikasiga oid ishlari, Pavlov Sh.K. va boshqalarning (2017, 2006) darsliklari va Shestakovlarning (2001) taktik tayyorgarlikka oid tavsiyalari bu yo‘nalishda monitoring zarurligini ilmiy asoslab bermoqda.

Gandbol sport turi ham ana shunday jamoaviy, yuqori harakat faolligiga asoslangan o‘yinlardan biri bo‘lib, bolalarda tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va koordinatsiyani rivojlantiradi [3,4,6]. Ayniqsa, 9–11 yosh davri sportchilarni dastlabki tayyorgarlikka jalb etishning eng muhim bosqichidir. Bu bosqichda sportchining jismoniy sifatlarini baholab borish, ularning rivojlanish tendensiyasini aniqlash uchun monitoring tizimidan foydalanish dolzarb masalaga aylanmoqda [3,6,7].

Monitoring orqali sportchining joriy holati aniqlanadi, mashg‘ulot dasturlariga tuzatish kiritish imkoniyati yaratiladi va yutuqlar hamda kamchiliklar tizimli tahlil qilinadi. Shu sababli, monitoring qilish metodikasini ilmiy asosda ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish bu sohadagi muhim tadqiqot yo‘nalishidir.

Shunday qilib, bolalarda dastlabki bosqichdayoq jismoniy tayyorgarlik darajasini muntazam monitoring qilib borish orqali ularning sport salohiyatini to‘g‘ri yo‘naltirish, sog‘lom raqobat muhitini yaratish va mashg‘ulotlarni samarali tashkil etish mumkin. Shuning uchun, ushbu davrda o‘tkaziladigan mashg‘ulotlar va nazorat faoliyatlari ilmiy asoslangan bo‘lishi, individual yondashuv va sog‘lom raqobat ruhida olib borilishi zarur. Aynan shunday yondashuvlardan biri bu – jismoniy tayyorgarlik darajasini monitoring qilish tizimidir [2,3,5,6].

Monitoring deganda, sportchilarning jismoniy holati, ularning rivojlanish dinamikasi va mashg‘ulot samaradorligini tizimli tarzda kuzatish va baholash

tushuniladi. U sportchilarda mavjud salohiyatni aniqlash, mashg‘ulotlar natijasini solishtirish va sportchilarni seleksiya qilish uchun asosiy vositalardan biridir. Monitoring natijalari sport murabbiylariga sportchilarning individual xususiyatlarini chuqur o‘rganish, ularga mos yondashuvlar ishlab chiqish va ularning sport rivojlanish yo‘lini to‘g‘ri belgilash imkonini beradi [2,5].

Tadqiqotning maqsadi. 9–11 yoshli gandbolchilarning dastlabki tayyorgarlik bosqichida jismoniy tayyorgarlik darajasini monitoring qilish metodikasini ishlab chiqish, uning samaradorligini aniqlash hamda amaliyotga tatbiq etish.

Bu orqali sportchilarning jismoniy holati bo‘yicha individual profil tuzish, mashg‘ulot jarayoniga ilmiy asoslangan yondashuv kiritish, hamda jismoniy sifatlarning shakllanishini nazorat ostida olib borish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqot vazifalari. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi ilmiy-vazifaviy yo‘nalishlar belgilab olindi:

1. 9–11 yoshdagi sportchilarning jismoniy rivojlanish va moslashuv xususiyatlarini o‘rganish; Bolalik yoshidagi sportchilarning anatomo-fiziologik va psixomotor rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish orqali monitoring mezonlarini asoslash.

2. Dastlabki tayyorgarlik bosqichida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan monitoring testlarini tanlash va ularni tizimlashtirish;Tezkorlik, chaqqonlik, kuch, chidamlilik va moslashuvchanlik kabi jismoniy sifatlarni baholovchi sinovlarni tanlab olish va ular bo‘yicha metodik ko‘rsatmalar ishlab chiqish.

3. Monitoring o‘tkazishning metodik asoslarini ishlab chiqish; Har bir test uchun o‘tkazish shartlari, baholash mezonlari va natijalarni qayd etish metodlarini standartlashtirish.

4. Monitoring natijalarini tahlil qilish orqali sportchilarning rivojlanish dinamikasini baholash; Oraliq va yakuniy testlar natijalarini solishtirish orqali sportchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasidagi o‘zgarishlarni aniqlash.

5. Monitoring natijalaridan kelib chiqib, mashg‘ulotlar uchun individual yondashuv asosida takomillashtirilgan tavsiyalar ishlab chiqish; Har bir sportchi uchun individual rivojlanish xaritasini tuzish va unga mos yuklama, reja va mashq komplekslarini ishlab chiqish.

6. Monitoring tizimining samaradorligini eksperimental va nazariy jihatdan asoslash. Monitoring asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarning natijaviyligini an’anaviy yondashuv bilan qiyoslash.

Tadqiqot mazmuni. 9–11 yoshdagi bolalarda jismoniy sifatlar hali to‘liq shakllanmagan bo‘lib, ularning har biri individual rivojlanish tezligiga ega. Shu sababli, gandbolchilarni tayyorlashda barcha sportchilarni yagona mezon bilan

baholash noto‘g‘ri natijalarga olib kelishi mumkin [2,4,5,6]. Tadqiqotda ushbu yosh toifasidagi sportchilar uchun moslashtirilgan monitoring tizimi ishlab chiqiladi.

Jismoniy tayyorgarlik monitoring bosqichlari

Bosqich nomi	Maqsadi	O‘tkazilish vaqti	Asosiy faoliyatlar	Natijasi
1. Dastlabki diagnostika	Sportchining boshlang‘ich jismoniy holatini aniqlash	Mavsum boshida (sentyabr)	- Antropometrik o‘lchovlar - Jismoniy testlar (tezkorlik, kuch, chidamlilik va h.k.) - «Jismoniy tayyorgarlik kartasi» tuzish	Boshlang‘ich tayyorgarlik darajasi aniqlanadi, individual profil shakllanadi
2. Oraliq monitoring	Rivojlanish sur’atlarini aniqlash, kamchiliklarni erta aniqlash	Har 4 haftada / oyiga 1 marta	- Testlarni takrorlash - Grafik va jadval tahlillari - O‘zgartirish zarur bo‘lgan mashg‘ulot jihatlarini aniqlash	Dinamika kuzatiladi, mashg‘ulotlar yo‘nalishi qayta ko‘rib chiqiladi
3. Yakuniy monitoring	Yillik rivojlanishni baholash, yutuqlarni umumlashtirish	Mavsum oxirida (may–iyun)	- Boshlang‘ich va yakuniy natijalarni taqqoslash - Rivojlanish xaritasi tuzish - Jismoniy sifatlar bo‘yicha baho berish	Yillik samaradorlik aniqlanadi, keyingi reja asoslanadi
4. Individual tahlil	Sportchi bilan yakka tartibda ishlash, motivatsiyani oshirish	Yakuniy monitoringdan so‘ng	- Sportchi bilan suhbat - Kuchli va zaif tomonlarini muhokama qilish - Rag‘batlantirish (sertifikat, ball, sovrin)	Shaxsiy yondashuv shakllanadi, sportchining motivatsiyasi kuchayadi

5. Arxivlash va tahlil	Ma'lumotlarni saqlash va tahliliy baza yaratish	Yil davomida / mavsum so‘ngida	- Ma'lumotlarni raqamli yoki qog‘oz shaklda saqlash - Hisobotlar tuzish - Jadval, grafik va reytinglar tayyorlash	Tahliliy ma'lumotlar yig‘iladi, murabbiylar faoliyati samarali boshqariladi

Biz tadqiqotimiz davomida jismoniy tayyorgarlik monitoring bosqichlarini metodik tavsiyanoma va tahlil qilib chiqdik. Bundan umumiy maqsad - 9–11 yoshli gandbolchilarning jismoniy holatini to‘g‘ri baholash, mashg‘ulot samaradorligini oshirish va individual yondashuv asosida rivojlantirishdir.

Dastlabki (kirish) diagnosik monitoring. Maqsadi: sportchilarning dastlabki jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash, ularga mos mashg‘ulot rejalarini ishlab chiqish.

Metodik tavsiyalar: Mashg‘ulotlar mavsumi boshlanishidan oldin 1 hafta davomida o‘tkaziladi. Sinovdan oldin bolalarning holati tekshiriladi (salomatligi, yengil ovqatlanishi). Sinovlar 2 kunga taqsimlab o‘tkazilishi tavsiya etiladi (musobaqaviy yuklamalardan saqlanish uchun). Test natijalari aniq o‘lchov vositalarida qayd etiladi: soat, lineyka, metr lenta, belgilangan yugurish maydoni.

Baholash mezonlari: Har bir test uchun minimal, o‘rtacha va yuqori ko‘rsatkichlar bo‘yicha baholash mezonlarini tuzish tavsiya etiladi. Bu bosqichda sportchilarning psixologik tayyorgarligi ham kuzatiladi: o‘zini tutishi, diqqat, xotira va tez fikrlash qobiliyati.

Tahlil: Har bir sportchi uchun "shaxsiy kuzatuv varaqasi" (kartochka) ochiladi. Murabbiy ushbu natijalarga asoslanib 3 toifadagi sportchilarni ajratadi: yetakchilar, o‘rtacha, rivojlanish ehtiyoji borlar.

Oraliq monitoring. Maqsadi: sportchining jismoniy sifatlarida rivojlanish bor-yo‘qligini aniqlash, mashg‘ulot rejasiga tahliliy yondashuv joriy etish.

Metodik tavsiyalar: Har oyda 1 marta yoki 6 haftada 1 marta muntazam tarzda o‘tkazilishi lozim. O‘tkazish vaqti oddiy mashg‘ulot kunlariga kiritilishi, sinovlar stressli vaziyat yaratmasligi zarur. Oraliq natijalar grafikda aks ettiriladi: test nomi – vaqt/ko‘rsatkich shaklida.

Amaliy ko‘rinish: Tezlik: 30 m yugurish – oyma-oy grafik chiziladi. Moslashuvchanlik: oldinga egilish – moslama va grafik bilan qayd etiladi

Tahlil: Agar o‘sish yo‘q bo‘lsa, sabablar aniqlanadi: sog‘liq, yuklama mos emasligi, noto‘g‘ri ovqatlanish. Mashg‘ulot mazmuni qayta ko‘rib chiqiladi: qaysi jismoniy sifat rivojiga ustuvorlik berilishi belgilanadi.

Yakuniy monitoring. Maqsadi: yillik jismoniy rivojlanish holatini baholash, mashg‘ulotlar samaradorligini aniqlash.

Metodik tavsiyalar: Mavsum oxirida – may yoki iyun oyida o‘tkaziladi. Dastlabki va oraliq monitoring natijalari bilan solishtirma tahlil o‘tkaziladi. Sportchining faqat jismoniy emas, balki emotsional va psixologik o‘sishi ham baholanadi (masalan, sportga bo‘lgan qiziqish darajasi, ishtirok faolligi).

Tahlil: Har bir sportchi uchun "yillik rivojlanish xaritasi" tuziladi. Guruh bo‘yicha umumiy o‘rtacha natijalar aniqlanadi. Murabbiy yillik hisobot tayyorlaydi: qanday natijalarga erishildi, nima o‘zgardi, keyingi reja qanday bo‘ladi.

Individual tahlil va maslahatlar. Maqsadi: har bir sportchi bilan ishlash, uning yutuq va kamchiliklarini tahlil qilib, uni rag‘batlantirish.

Metodik tavsiyalar: Yakuniy monitoringdan so‘ng 10–15 daqiqalik yakka suhbatlar tashkil etiladi. Sportchining individual kartasi asosida natijalar muhokama qilinadi. Kichik sovrinlar, sertifikatlar, belgilar orqali motivatsiya oshiriladi.

Tahlil: Har bir sportchi uchun “sportdagi rivojlanish yo‘li” belgilanadi. Qaysi jismoniy sifatga e’tibor qaratish kerakligi aniqlanadi. Raqobatbardoshlik, sport etikasi va jamoaviylik sifati ham baholanadi.

Tahliliy baza va arxivlash. Maqsadi: sport maktabi yoki klubda tizimli ma’lumotlar bazasini shakllantirish.

Metodik tavsiyalar: Natijalarni Excel, Google Sheets yoki maxsus platformalarda raqamli shaklda saqlash. Har yili umumiy tahliliy hisobot tuzish va arxivga topshirish. Grafik va diagrammalar yordamida vizual taqdimot tayyorlash.

Tahlil: Sportchilar yillar davomida qanday rivojlanayotgani ko‘rinadi. Murabbiy faoliyati tahlili: uning yondashuvi qanday natija bergani aniqlanadi. Kelgusi mavsum uchun metodik takomillashtirishlar kiritiladi.

Jismoniy tayyorgarlik monitoringi – bu **faqat nazorat emas**, balki **tarbiya, yondashuv va rivojlanish vositasi**dir. U orqali sportchi, murabbiy va ota-ona o‘rtasida **ochiq, ishonchli va samarali muloqot shakllanadi**. Shuningdek, har bir bola o‘z rivojlanishini ko‘rish, baholash va natijadan mamnun bo‘lish imkoniga ega bo‘ladi.

Mana, bu grafikda jismoniy tayyorgarlik monitoringining bosqichlari va ularning jarayondagi nisbiy ahamiyati (%) ko‘rsatilgan. Har bir bosqich

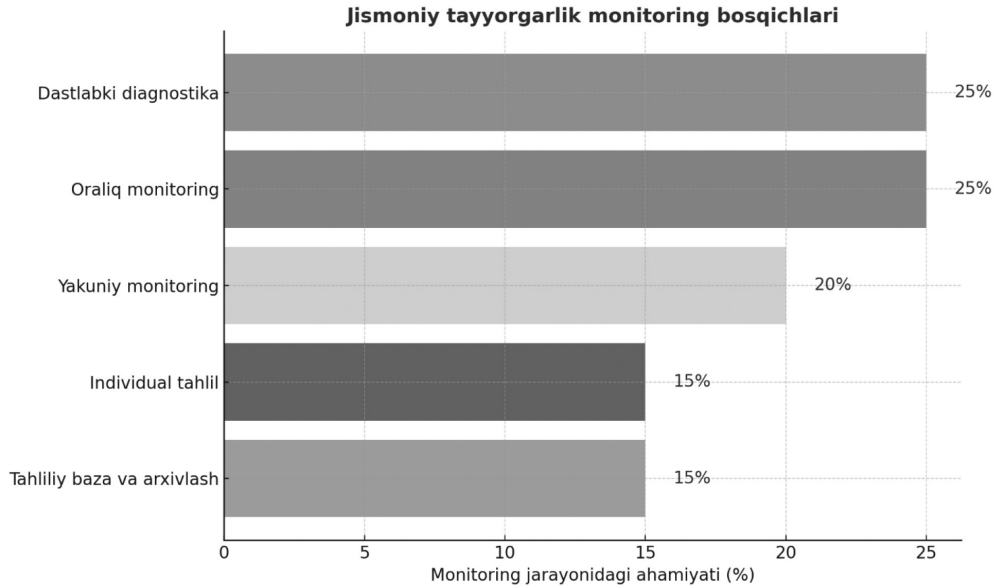

sportchilarning jismoniy rivojlanishini baholashda qanday rol o‘ynashi shartli raqamlar orqali vizual tarzda aks ettirilgan.

Monitoringning afzalliklari. Monitoring tizimining joriy etilishi quyidagi afzalliklarni beradi:

1. Individual rivojlanishni kuzatish – Har bir sportchining yillik, oylik yoki haftalik rivojlanish sur’atini ko‘rish, zaif jihatlarni aniqlash va ularni rivojlantirishga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar ishlab chiqish mumkin.

2. Sportchilarni saralash (seleksiya) – Natijalar asosida iqtidorli sportchilarni tanlab olish, ularning keyingi bosqichlarda tayyorlanishini rejalashtirishga yordam beradi.

3. Murabbiy faoliyatini optimallashtirish – Murabbiy o‘z ishini faqat subyektiv kuzatuv asosida emas, balki aniq raqamlar asosida baholay oladi.

4. Ota-onalar bilan tahliliy aloqa – Sportchilarning yutuq va muammolarini ota-onalar bilan tahlil qilishda monitoring natijalari ishonchli manba bo‘ladi.

5. Mashg‘ulotlarni individuallashtirish – Har bir sportchi uchun mos yuklama, temp va mashg‘ulot dasturi ishlab chiqish imkoniyati ortadi.

Tavsiyalar. Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi:

- Gandbol mashg‘ulotlarini rejalashtirishda har bir sportchining monitoring natijalariga asoslangan holda individual yondashuvni joriy etish.
- Jismoniy sifatlarni har oyda baholab borish, bu orqali o‘zgarish dinamikasini aniqlash va mashg‘ulot rejimini o‘zgartirish.

- Monitoring testlaridan olingan natijalarni grafiklar va diagrammalar orqali vizuallashtirish.
- Har bir sportchi uchun "Jismoniy tayyorgarlik kartasi" shakllantirish, bu karta sportchining sport hayoti davomida asosiy ko‘rsatkichlarini qayd etadi.
- Monitoring natijalarini murabbiylar kengashida tahlil qilib, sportchilar bilan yakka tartibda tahliliy suhbatlar o‘tkazish.

Xulosa. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, 9–11 yoshli gandbolchilarni dastlabki tayyorgarlik bosqichida jismoniy tayyorgarlik darajasini monitoring qilish samarali metodika bo‘lib, u sportchilarning jismoniy rivojlanishini kuzatish, baholash va individual yondashuv asosida takomillashtirish imkonini beradi. Monitoring tizimi faqatgina baholash vositasi bo‘lib qolmay, balki murabbiy ishining aniqligi, sportchilar rivojining barqarorligi va sport dasturlarining sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Monitoring asosida tuzilgan mashg‘ulotlar natijasida sportchilarning jismoniy ko‘rsatkichlari yaxshilanadi, ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi, sportga bo‘lgan qiziqishi mustahkamlanadi. Shu boisdan bu tizimni sport maktablarida, sport maktab-internatlarida va maktab jismoniy tarbiya to‘garaklarida keng joriy etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 4-dekabrdagi “Jamoaviy sport turlarini rivojlantirish va iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi PQ-421-son qarori. Lex.uz

2. Гончарова О.В. Ёш спортчиларнинг жисмоний қобилиятларини ривожлантириш. Ўқув қўлланма. ITA-Press nashriyoti -T., 2005. 172 б.

3. Игнатьева В.Я. Теория и методика гандбола, Учебник. – М.: Спорт, 2016. – 328 с.

4. Pavlov Sh.K., Abdalimov O.X., Yusupova Z.Ye. Gandbol nazariyasi va uslubiyati. Darslik. –T.: “Fan va texnologiya”, 2017. – 448 b.

5. Павлов Ш.К, Абдурахманов Ф.А. Подготовка гандболистов. – Т.: УзГИФК, 2006. – 299 с.

6. Sharipov A.K. Gandbol nazariyasi va uslubiyati. Darslik. – T:. Lesson Press. 2024 y. – 460 b.

7. Шестаков М.П., Шестаков И.Г. Гандбол. Тактическая подготовка. – М.: Спорт Академ Пресс, 2001.

YURAK-QON TOMIR KASALLIKLARINING UMUMIY XUSUSIYATLARI VA RIVOJLANISH OMILLARINI O‘QITISH METODIKASI

Mo’minov I.A.
Andijon davlat tibbiyot instituti Ichki kasalliklar kafedrasi assistenti.

Tayanch so‘zlar: yurak-qon, tomir, kasalliklari, yurak ishemik, gipertoniya, miokard infarkti, insult, ateroskleroz, xavf omillari, profilaktika, sog‘lom turmush tarzi, tibbiy tavsiyalar.
Ключевые слова: сердечно-сосудистые заболевания, ишемическая болезнь сердца, гипертония, инфаркт миокарда, инсульт, атеросклероз, факторы риска, профилактика, здоровый образ жизни, медицинские рекомендации.
Key words: cardiovascular diseases, ischemic heart disease, hypertension, myocardial infarction, stroke, atherosclerosis, risk factors, prevention, healthy lifestyle, medical recommendations.

РЕЗЮМЕ:
Ushbu maqolada yurak-qon tomir kasalliklari (YQTK)ning asosiy turlari, rivojlanish omillari va ularning oldini olish usullari tahlil qilinadi. Yurak ishemik kasalligi, gipertoniya, miokard infarkti, insult va ateroskleroz kabi kasalliklarning sabablari, klinik belgilari va profilaktikasi ilmiy adabiyotlar va statistik ma’lumotlar asosida o‘rganilgan. Tadqiqotda YQTK rivojlanishiga ta’sir qiluvchi o‘zgarmas va o‘zgaruvchan omillar, shuningdek, ularning ijtimoiy va sog‘liqni saqlash sohasidagi ahamiyati batafsil yoritilgan. Xavf omillarining foizli taqsimoti asosida tahliliy diagramma ishlab chiqilgan. Shuningdek, ushbu kasalliklarning oldini olish va davolash bo‘yicha xalqaro va mahalliy tibbiyot tashkilotlarining tavsiyalari keltirilgan.
РЕЗЮМЕ:
В данной статье рассматриваются основные типы сердечно-сосудистых заболеваний (ССЗ), их факторы развития и методы профилактики. Исследованы причины, клинические проявления и профилактика таких заболеваний, как ишемическая болезнь сердца, гипертония, инфаркт миокарда, инсульт и атеросклероз, на основе научной литературы и статистических данных. В исследовании детально освещены неизменяемые и изменяемые факторы риска развития ССЗ, а также их значение в социальной и медицинской сферах. Разработана аналитическая диаграмма, основанная на процентном распределении факторов риска. Также представлены рекомендации международных и национальных медицинских организаций по профилактике и лечению данных заболеваний.
SUMMARY:
This article examines the main types of cardiovascular diseases (CVD), their development factors, and prevention methods. The causes, clinical manifestations, and prevention of diseases such as ischemic heart disease, hypertension, myocardial infarction, stroke, and atherosclerosis are analyzed based on scientific literature and statistical data. The study provides a detailed review of

both modifiable and non-modifiable risk factors for CVD, as well as their significance in the social and healthcare sectors. An analytical diagram illustrating the percentage distribution of risk factors has been developed. Additionally, the article presents recommendations from international and national medical organizations regarding the prevention and treatment of these diseases.

Kirish. Yurak-qon tomir kasalliklari (YQTK) dunyodagi eng keng tarqalgan va o‘limga olib keluvchi kasalliklardan biri hisoblanadi. Ushbu kasalliklar orasida yurak ishemik kasalligi, gipertoniya, miokard infarkti, insult va ateroskleroz yetakchi o‘rin tutadi. YQTK ning rivojlanishiga o‘zgarmas (yosh, jins, irsiyat) va o‘zgaruvchan (ovqatlanish, jismoniy faollik, zararli odatlar, semizlik, stress) omillar sabab bo‘ladi. Ushbu kasalliklarning oldini olish va samarali davolash choralari haqida tahlil qilish bugungi kunda tibbiyot va sog‘liqni saqlash sohasining dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tibbiyot fanida yurak-qon tomir kasalliklarining etiologiyasi, patogenezi va profilaktikasi bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma’lumotlariga ko‘ra, ushbu kasalliklar o‘lim darajasining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Ko‘pgina tadqiqotlar YQTK rivojlanishida irsiy omillar bilan bir qatorda, hayot tarzi va ekologik sharoitlarning ta’siri katta ekanligini ko‘rsatadi.

Yurak ishemik kasalligi va ateroskleroz rivojlanishida yuqori xolesterin darajasi muhim omil ekanligi 1960-yillardan boshlab tadqiqotlar orqali isbotlangan. Gipertoniya bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar esa uning nafaqat yurak, balki bosh miya, buyrak va boshqa organlarga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Miokard infarkti va insult yuzaga kelishining asosiy sabablari ateroskleroz, yuqori qon bosimi va noto‘g‘ri hayot tarzi ekanligi ilmiy maqolalar va klinik tadqiqotlar orqali aniq tasdiqlangan.

Yurak-qon tomir kasalliklari bo‘yicha adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etilgan ilmiy maqolalar va darsliklar o‘rganildi. O‘zbek tilidagi asosiy adabiyotlar orasida tibbiyot bo‘yicha ilmiy maqolalar va yurak-qon tomir kasalliklariga oid monografiyalar muhim manba sifatida foydalanildi. Rus tilidagi ilmiy manbalar Rossiya Federatsiyasi Sog‘liqni saqlash vazirligi hamda yurak-qon tomir kasalliklari bo‘yicha yetakchi tadqiqotchilarning ishlarini o‘z ichiga oladi. Ingliz tilida esa Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti (WHO), Amerika yurak assotsiatsiyasi (AHA) va Britaniya kardiologiya jamiyatining (BSC) tadqiqotlari asosiy ilmiy manba sifatida qo‘llanildi.

Har uch tilda nashr etilgan tadqiqotlar yurak-qon tomir kasalliklari rivojlanishining umumiy tendensiyalarini, xavf omillarining ahamiyatini va

ularning oldini olish bo‘yicha tavsiyalarni tahlil qilishga yordam berdi. Xususan, rus va ingliz tillaridagi manbalar kasalliklarning rivojlanish mexanizmlarini chuqur o‘rganish, diagnostika usullari va davolash strategiyalarini aniqlash uchun muhim bo‘ldi. O‘zbek tilidagi manbalar esa milliy kontekstda yurak-qon tomir kasalliklari bilan bog‘liq muammolar va ularning profilaktikasiga oid dolzarb ma’lumotlarni taqdim etdi.

Mavzuning nazariyasi: Yurak ishemik kasalligi (YIK): Koronar arteriyalarning torayishi yoki to‘silib qolishi natijasida yurak mushagining kislorod bilan ta’minlanishi buziladi. Buning asosiy sababi aterosklerozdir. YIK belgilari orasida ko’krak soxada og’riq, hansirash, charchoq va yurak urishining notekisligi mavjud; gipertoniya: Arterial qon bosimining 140/90 mmHg yoki undan yuqori bo‘lishi bilan tavsiflanadi. Gipertoniya insult, yurak yetishmovchiligi va buyrak kasalliklariga sabab bo‘lishi mumkin; miokard infarkti: Yurak mushagi hujayralarining kislorod yetishmasligi sababli o‘lishi bilan bog‘liq jiddiy kasallik. Buning asosiy sababi koronar arteriyalarning to‘silib qolishi natijasida qon aylanishining to‘xtashidir; insult: Miya to‘qimalarining qon bilan ta’minlanishi keskin buzilishi natijasida yuzaga keladi. U ishemik (tomir tiqilishi) yoki gemorragik (qon tomir yorilishi) shaklida bo‘lishi mumkin; ateroskleroz: Qon tomirlari devorida yog‘li blyashkalar yig‘ilishi natijasida yuzaga keladi va qon oqimini buzadi. U yurak ishemik kasalligi, insult va buyrak yetishmovchiligi kabi asoratlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Mavzu metodologiyasi. Ushbu mavzu bo‘yicha tahliliy yondashuv qo‘llanilgan bo‘lib, asosiy ilmiy manbalar va statistik ma’lumotlar asosida yurak-qon tomir kasalliklarining rivojlanish sabablari va ularning oldini olish usullari tahlil qilinadi. Mavzu bo‘yicha jahon va mahalliy tadqiqotlar, ilmiy maqolalar, JSST hamda milliy sog‘liqni saqlash tashkilotlarining ma’lumotlari o‘rganilgan. Shuningdek, kasalliklarning asosiy xavf omillari bo‘yicha foizli taqsimot asosida tahliliy diagramma ishlab chiqilgan.

Bundan tashqari, mavzu metodologiyasida ilmiy-analitik usullar asosida ma’lumotlarni to‘plash, tahlil qilish va sintez qilish amalga oshirilgan. Yurak-qon tomir kasalliklariga ta’sir etuvchi asosiy omillar aniqlangan va ularning statistikasiga asoslangan holda muhim xulosalar chiqarilgan. Tadqiqotda mavjud ilmiy maqolalar va rasmiy ma’lumotlar asosida xavf omillarining roli chuqur o‘rganilgan va ular orasidagi o‘zaro bog‘liqliklar tahlil qilingan.

Shuningdek, mavzuni yoritishda eksperimental va epidemiologik tadqiqotlar natijalari ham hisobga olingan. Yurak-qon tomir kasalliklarini keltirib chiqaruvchi sabablar haqida mavjud ma’lumotlarni umumlashtirish va ularning ta’sir darajasini o‘lchash orqali xulosa chiqarilgan. Mavzu bo‘yicha olib

borilgan tadqiqotlar natijalari diagrammalar orqali vizual tarzda ifodalangan bo‘lib, ular statistik dalillar bilan mustahkamlangan.

Mavzu doirasida xalqaro va mahalliy tibbiyot tashkilotlarining tavsiyalari ham hisobga olingan. Profilaktik choralar, turmush tarzini yaxshilash bo‘yicha tavsiyalar, tibbiy ko‘rsatmalar va ilmiy ma’lumotlar bir-biri bilan bog‘lanib tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi yurak-qon tomir kasalliklarining oldini olish bo‘yicha samarali usullarni aniqlash va ularga ilmiy asoslash berishdan iborat.

Quyida metodologiya uchun aniq va tushunarli jadval shakli:

№	Tadqiqot bosqichi	Amalga oshiriladigan ishlar	Foydalaniladigan usul va vositalar	Kutiladigan natijalar
1	Kirish va mavzu tanlovi	Mavzu dolzarbligini asoslash, adabiyotlarni o‘rganish va tahlil qilish	Adabiyotlar sharhi, nazariy tahlil	Mavzu dolzarbligi asoslanadi
2	Tadqiqot metodlarini aniqlash	Tadqiqot usullarini va vositalarini tanlash va asoslash	Analitik, statistik va nazariy usullar	Metodologik asos yaratiladi
3	Tadqiqot materiallarini yig‘ish va tahlil qilish	Ma’lumotlarni yig‘ish, tizimlashtirish va tahlil qilish	Statistik va tahliliy dasturlar, jadvallar, grafiklar	Tadqiqot ma’lumotlari shakllantiriladi
4	Natijalarni umumlashtirish	Olingan natijalarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish	Statistik tahlil, diagrammalar, umumlashtiruvchi usullar	Yakuniy natijalar shakllantiriladi
5	Tavsiyalar va xulosalarni shakllantirish	Tadqiqot natijalari asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish	Ekspert bahosi, amaliy takliflar ishlab chiqish	Amaliy tavsiyalar va xulosalar taqdim qilinadi
6	Natijalarni rasmiylashtirish va hisobot tayyorlash	Hisobotni shakllantirish, taqdimot qilish	Hisobot shakllari, slaydlar va prezentatsiyalar	Tayyor hisobot va taqdimot

Ushbu jadval orqali metodologiyani batafsil va aniq aks ettirish mumkin.

Natijalar. YQTK rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar foizli taqsimot asosida quyidagicha baholandi:

Xulosa. Yurak-qon tomir kasalliklari inson salomatligi va hayoti uchun jiddiy xavf tug‘diradi. Ularning rivojlanishida o‘zgarmas (yosh, jins, irsiyat) va o‘zgaruvchan (ovqatlanish, jismoniy faollik, zararli odatlar, semizlik, stress) omillar muhim rol o‘ynaydi. Gipertoniya, miokard infarkti va insult kabi kasalliklar vaqtida nazorat qilinmasa, yurak yetishmovchiligi, insult va boshqa og‘ir asoratlarga olib kelishi mumkin.

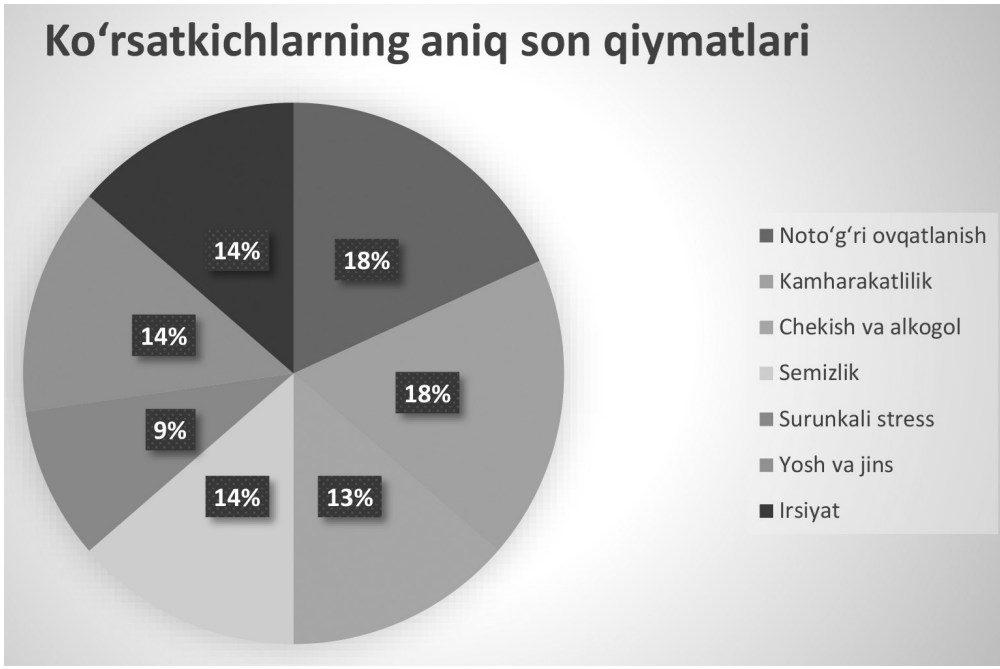

Ushbu kasalliklarning oldini olish uchun samarali o‘qitish metodikasi muhim o‘rin tutadi. O‘quvchilarga kasalliklarning sabablarini tushuntirish, sog‘lom turmush tarziga rioya qilishning ahamiyatini anglatish va nazorat usullarini o‘rgatish o‘qitish jarayonining asosiy maqsadidir. O‘quv jarayonida vizual materiallar, statistik diagrammalar va interaktiv usullardan foydalanish samaradorlikni oshiradi.

To‘g‘ri ovqatlanish, muntazam jismoniy faollik, zararli odatlardan voz kechish, stressni nazorat qilish va qon bosimi, qand hamda xolesterin darajasini muntazam tekshirishni o‘rgatish orqali kasalliklarning oldini olish mumkin. O‘z vaqtida amalga oshirilgan profilaktika choralari va shifokor tavsiyalariga amal qilish orqali jiddiy asoratlarning oldini olish va aholi salomatligini yaxshilash mumkin.

Yurak-qon tomir kasalliklarini o‘qitishda amaliy mashg‘ulotlar, muhokamalar va loyihalar asosida ta’lim berish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa nafaqat nazariy bilimlarni oshirish, balki ularni amaliy hayotda qo‘llashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Сулайманова Н.Э, Рахимова.Х.М. БТСЁ муассасалаи учун артериал гипертония ва кандли диабет касаллиги буйича мослаштирилган клиник протоколларни УАШ фаолиятига тадбик этиш.

Проблемы биологии и медицины. Ежеквартальный международный научный журнал (90) 2016г 3-4 ноября. №3.1

2. Khusinova Sh.A.1, Khakimova L.R.2, Ablakulova M.Kh.3, Yuldashova N. Assesment of the Information of Polyclinic Doctors about the Principles of Rational Purposing of Medicines Annals of R.S.C.B., ISSN: 1583-6258, Vol. 25, Issue 1, 2021, Pages. 6576 – 6581. http://annalsofrscb.ro.

3. Sulayemanova N.E., Rakhimova H.M., Yuldashova N.E. Features of the appointment of drugs for elderly patients. J.Cardiorespiratory Research Special Issue 2, 2021, pp. 113-118.

4. Xolboyev S.B., Raximova X.M., Sulayemanova N.E. The State of the Intestinal Microflora and Assessment of the Health State among People with Impaired Glucose Tolerance. Annals of R.S.C.B., ISSN:1583-6258, Vol. 25, Issue 1, 2021, Pages. 163 - 176 Received 15 December 2020; Accepted 05 January 2021.

5. Yuldashova N.E., Sulayemanova N.E., Abdukhamiova D.H. Identification of cardiovascular diseases and their risk factors in the practice of a family doctor. Zh. Cardiology of Uzbekistan No. 3, 2021 of the International Scientific and Practical Conference of Cardiologists "Innovative approaches in the diagnosis and treatment of cardiovascular diseases" (November 12-13, 2021) Page 29.

6. Холбоев С.Б.,Юсупов Ш.А., Юлдашова Н.Э., Сулайманова Н.Э. Влияние лечения ожирения медикаментозной терапией на клинические проявления остеоартроза коленных суставов на первичном звене здравоохранения. Научно-практический журнал. Достижения клинической и экспериментальной медицины. г.Тернополь (Украина), 2020г., №3, стр.181-186.

7. Keksa yoshdagi bemorlarga dori-darmonlarni tayinlash xususiyatlari. Сулайманова Н.Э., Рахимова Х.М., Юлдашова Н.Э. Ж. Кардиоресператорных исследований Спец.выпус № 3, 2021г, 85-88стр.

8. Sulaymonova N.E., Yo'ldoshova N.E. Kattalardagi epilepsiya diagnostikasi va davolash. ilmiy-amaliy jurnal "Biologiya va tibbiyot muammosi" 2018 yil 3-son, 197-202-bet.

9. Чернова Г.В. Проблемы преподавания биофизики в медицинском вузе. NovaInfo 10 февраля 2018 78, 224-227 стр.

10. Боциева Нино Иосифовна. Боциев Игорь Федорович. Преподавание физики и математики в условиях модернизации высшего медицинского образования. Вестник КГУ. №1. 121-124стр

11. N. Remizov. TIBBIY VA BIOLOGIK FIZIKA. O’zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent-2005. 195-198-sahifa

12. M. I. Bazarbayev, I. Mullojanov, X. J. Raximova, F. B. Nurmatova, U. M. Abdujabbarova, A. Z. Sobirjonov, I.Sh.Saidnazarova. Biofizika. Toshkent Fan va texnologiya – 2018. 49-54-sahifa.

13. Рахима Сафарова. Характеристика преподавания физики в медицинских учреждениях. Общество и инновации. Выпуск 2 №1/S(2021). 151-160 стр.

CRITERIA FOR ORGANIZATION OF SCIENTIFIC RESEARCH OF STUDENTS OF PHYSICAL CULTURE

Sapayev R.R.
Teacher of Urganch State Pedagogical Institute

Tayanch so‘zlar: jismoniy madaniyat, ta’lim, ilmiy tadqiqot, talaba, tarbiya, oliy ta’lim, pedagogika, ilmiy rahbar, sport, tizim, jarayon, soha, standart.
Ключевые слова: физическая культура, образование, исследования, студент, воспитание, высшее образование, педагогика, научный руководитель, спорт, система, процесс, область, стандарт.
Key words: physical culture, education, research, student, upbringing, higher education, pedagogy, supervisor, sports, system, process, field, standard.

РЕЗЮМЕ:
Mazkur maqola jismoniy madaniyat yo‘nalishi talabalarning ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil qilishda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan mezonlarga bag‘ishlangan bo‘lib, unda talaba va uning ilmiy rahbari tomonidan ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan bilim va tavsiyalar berilgan.
РЕЗЮМЕ:
Данная статья посвящена критериям, которым необходимо руководствоваться при организации научно-исследовательской работы студентов в области физической культуры, содержит рекомендации, которые должны выполняться студентом и его научным руководителем при проведении исследования.
SUMMARY:
This article is devoted to the criteria that should be followed in the organization of research work of students in the field of physical culture, it contains recommendations that should be implemented by the student and his supervisor in the conduct of research.

Based on the trends of scientific development of world education, the task of coordinating the of the activities of the subjects of the organization educational process, developing the mechanisms aimed at training specialists with all-round scientific and creative potential is gaining importance. Today, in the leading higher education institutions of countries such as the USA, England, Russia, China, South Korea, research is being carried out on the preparation of high-potential, competitive personnel by organizing scientific research work of future physical education specialists.

Improving the knowledge, skills, and qualifications of students of higher education institutions worldwide, increasing the quality of education, humanizing it, ensuring the integrity and continuity of education, developing and socializing goals, training specialists, including physical culture tasks of improving the functions of scientific research in increasing the creativity and creativity of the students of the educational direction.

In our country, students face a number of problems in carrying out scientific research (abstract, independent work, course work, graduation qualification work) conducted by students not only in the field of physical culture, but also in other fields of education. The main reason for this is that they do not understand the mechanism of the scientific work performed by the students, so they do not know how to formalize it. Also, it is advisable to organize training sessions for abstracts, independent work, course work and graduation qualification work done independently by students, first of all, as a separate subject in a subject.Because asking any person for knowledge or experience that he does not know and does not understand can be equated with illogicality. In this regard, the Decree No. PF-4947 of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 "On the Strategy of Actions for the Further

Development of the Republic of Uzbekistan", the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 24, 2020 "O Based on the tasks defined in the Decree No. PF-5924 "On measures to further improve and popularize physical education and sports in the Republic of Uzbekistan", the creation of effective mechanisms for the training of highly qualified personnel and the implementation of scientific and practical results is based on the ideas of creativity finding a solution to problems such as having professional competence and human qualities is of urgent importance.

The purpose of the national model of training is to radically reform the education system, to raise it to the level of developed countries, to create a system of training highly qualified personnel that meets the highest moral and ethical requirements [1].

The current normative and legal documents of education provide a systematic list of higher education in the field of education and master's specialties, the state educational standard of higher education - qualification requirements for a particular field of education (content), the content of education, the necessary and adequate level of general training of graduates , a benchmark level that determines the level of assessment of the quality of training is being developed and improved.

The final state certification of graduates in obtaining a bachelor's degree in physical culture and a master's degree in theory and methods of physical culture and sports in the higher education system of the Republic of Uzbekistan is determined

by their final research. It is also recognized as a wall of dissertation work, preparing students for future careers and obtaining an academic degree.

At present, a number of scientific researches in the field of physical culture and sports are carried out not only by researchers, but also by other physical culture and sports coaches of educational institutions. Creative approach to their work Research work, which involves the search for new, original and effective ways to solve pedagogical problems, is a topical issue today to provide insights and guidance on how to positively affect the future activities of students. To do this, it is possible to train highly qualified, competitive personnel in the future by directing students to this process and teaching them its specific requirements.

In the implementation of research work carried out by students in the field of physical culture, first of all, it is necessary to accurately and clearly teach and direct the stages of research work. Its types include:

- methodical work;
- scientific and methodological;
- research.

The scientific nature of any research in the field of physical culture is determined not by the type of research itself, but by the fulfillment of the proposed requirements for the scientific work. According to this generalization of pedagogical experience, it is necessary to include in the full scientific work who and to what extent the studied mamma is studied. For example, the concepts of 'methodical' and 'scientific-methodological' work define the specific features of research. This is characterized by a preference for addressing issues of teaching and learning methods. It is also intended to be used as a software application in scientific research in the field of physical culture and sports, i.e. as a set of resources.

The difference between methodological work and scientific-methodological work is the presence of elements of innovation in it. If a student conducts research on a topic, the student's activities, procedures, research, are limited to acquaintance with their experience to determine the characteristics of the topic, and there is no specific approach to solving the problem, unknown (novelty to develop) research methods can not be found. If an experiment is found with the same generalization, then new patterns of teaching and education will be multiplied in an experimental setting, for such a study it will be necessary to study scientific and methodological materials as well as to make a comparative analysis.

In the research conducted by the student in the field of physical culture, scientific-methodical work is essentially a process of special importance of scientific research. In this regard, it covers not only issues of teaching and educational methodology, but also a wide range of issues in the field of physical culture. This applies to the concepts of research methodology and research methods. A research methodology

is a type of research program for a study that is recognized as the result of a comprehensive pre-development of a specific research topic or problem. Research methods are a set of techniques or a set of methods used in research.

In conducting research on a problem identified by a student in the field of physical culture, it is required to pay special attention to its stages and follow the instructions of the supervising teacher. Any specific research must be presented in several stages. These are:

- choice of research topic;
- description of the object and subject of research;
- definition of goals and objectives;
- volume of research;
- development of hypotheses;
- Development of a research plan;
- work with literature;
- The degree of study of the topic;
- choice of research methods;
- organization of research conditions;
- analysis (collection of materials);
- processing of research results;
- statement of results;
- Formation of research work.

Each stage has its own tasks, which are often solved sequentially, and sometimes simultaneously.

Selection of research topic: The whole scientific research involves solving any scientific problem. Scientific shortcomings, facts, inconsistencies of scientific research create the basis for scientific research. The formulation of a scientific problem includes:

- to determine the abstractness of the chosen topic in practice;
- substantiate the need to eliminate ambiguity;
- goal setting.

It is preferable for the student to explore more competent issues and how they relate to his or her practical activities (sports, education, organization, teaching, or coaching) [3]. However, the proposed topic should be evaluated in terms of the feasibility of the experiment. That is, research teams (experiment and control), the formation of research methods, the availability of a sufficient number of sociological tests to create appropriate conditions for conducting experimental tests should be ensured.

In the field of physical culture, research work on a particular topic by a student is required to be performed independently. In doing so, the student is required to strictly

adhere to the rules of professional ethics (do not allow plagiarism, falsification of statistics and other information, as well as false citations). At the same time, there are certain requirements for the student's supervisor.

The responsibilities of the supervisor include:

- create a schedule of consultations to provide systematic assistance on issues that may arise within the research topic;
- Participate in the selection of research methods and assist the student in their application in research;
- control over the implementation of the student's work on the established calendar work plan and the timely preparation of research work in the conduct of research work;
- Summarize the research work before the first defense.

Based on the above, the head of the department and the scientific head are assigned specific responsibilities.

There will be an opportunity to participate in various competitions or to study this research work on a larger scale.

In conclusion, the organization of research work of students in the field of physical culture, as well as the possibility of achieving positive results in this process is carried out in accordance with the above guidelines.

Conclusion. In the field of physical education, the following were taken into account as characteristics describing the essence of the pedagogical experience in relation to the researched problem of the scientific activity of students:

- important changes were made to the pedagogical process in accordance with the task of research and its subject;
- a pedagogical process was organized that allows to see the connection between the studied phenomena and their integral nature;
- in-depth and qualitative analysis of the new or content-specific changes presented to the pedagogical process, as well as improved options, pedagogical competences and the results of the whole process, and its quantity was measured based on specific criteria. The developed model of structural-functional organization of scientific activity showed the high efficiency of all subjects of the process in multi level system conditions of education.

As a result of the research conducted on the topic of improving the system of organizing scientific activities of students of physical culture education, the following general conclusions were made. Educational courses such as "Teaching profession" or "Directing students to scientific research" are not organized in the physical culture education areas of the pedagogical higher educational institutions of our republic, and this process is informally responsible for students. system of creative research tasks by teacherslaunched. In the field of physical culture,

students' small scientific creative work is an abstract, and through this activity, they form their initial knowledge, skills and competences regarding scientific processes. This serves as a foundation for stepby-step independent education, course project, and preparation of graduation qualification work.

In order to scientifically forecast various processes and events occurring in the practice of physical education, first of all, experts working in the field must be scientifically trained. In this case, the development trends of physical education and development prospects of certain sports, education systems, and physical education activities are determined by forecasting the future.Although scientific research works have been carried out, since the procedure for evaluating students at which stages has not been developed as a single system, any scientific and creative works performed by students have been evaluated according to their knowledge.

LITERATURE:

1. National training program. “The dream of a harmoniously developed generation”. – Tashkent. 1997.

2. Abdullaev A.A. Problems of scientific research in the field of physical culture and sports. Problems in the field of physical culture and physical education. Proceedings of the scientific-practical conference. – Tashkent. 2016. – P. 89-93.

3. Radjabov A. Fundamentals of Scientific Research: A Textbook. Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan – Tashkent: “Tafakkur bostoni”, 2012. – 208 p.

4. Makhmudov B.A. Organization of independent research work in the preparation of future physical education teachers for professional activities. Teacher and Knowledge Journal. №2. – Nukus, 2021. 135-139 p.

5. Makhmudov B.A. Methodological bases of professional training of physical education teachers. “Molodoy uchony”, International scientific journal. – Kazan: 2021. – 459 p.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълимнинг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги (2001 йил 16 августдаги) 343-сон қарорининг 1-иловаси, 3-бандининг ўн биринчи хатбошиси (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015-йил 10-январдаги 3-сонли қарори таҳририда - ЎР ҚҲТ, 2015 й., 2-сон, 21- модда). //манба: http://www.lex.uz.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 8-октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-йил 3-июндаги “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3031-Қарори.

9. Ahmedov A.A. Basics of scientific research.-Karshi, 2002. -110 p.

10. Barabanov A.G. Higher physical education: problems and solutions. Autoref. M., 1998.-47 p.

11. Burgin M.S. Innovation and innovation in pedagogy / M.S. Burgin // Sovetskaya pedagogy. Perepechatyvat - 2019. - No. 12. - S. 36-40.

12. Bogouslovsky A.A., Shcheglova I.Yu. IT-podgotovka budushchego uchitelya-predmetnika.// J. Remote and virtual learning. 2007, No. 10. S-60-66.

13. Borisova E.M. Professional self-determination: lichnostnoy aspect: Autoref. diss….dr. psych. nauk.-M:1995. - 41s.

ISSN 2181-7138

Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы

«МУҒАЛЛИМ ҲӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ»

№ 3/3
Нөкис — 2025

Басып шығыўға жуўапкер:
А. Тилегенов, С. Нуржанов

Баспаға таярлаған:
А. Тилегенов

Компьютерде таярлаған:
П. Реймбаев, З. Ниязымбетова

Мәнзил: 230105 Нөкис қаласы, Әмир Темур көшеси, 179[a] жай
Тел.: +998 61 224-01-34, факс: ***+998 61 224-23-00***
e-mail: uzniipnkkf@umail.uz,
mugallim-pednauk@umail.uz
www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz
www.KRTEACH.UZ

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жәрияланған мақалалардан алынған үзиндилер «Мугаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеминдеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледи. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 04.06.2025. Форматы 70x100$^{1}/_{8}$
«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.
Шәртли б.т. 31. Нашр. т. Нусқасы _____ Буйыртпа №